

ISBN: ISBN:978-9952-539-12-7

**Ümummilli lider Heydər Əliyevin anadan
olmasının 102-ci ildönümünə həsr olunmuş gənc
tədqiqatçıların “Qlobal çağırışlar və
perspektivlər” mövzusunda
Respublika elmi-praktik konfransının materialları**

14 may 2025-ci il

Bakı-2025

Qərbi Kaspi Universiteti

TƏŞKİLATI VƏ ELMİ KOMİTƏ

professor Hüseyn Bağirov – Qərbi Kaspi Universiteti Qəyyumlar Şurasının sədri

R. Bağirov - Qərbi Kaspi Universitetinin İcraçı Prorektoru

b.ü.f.d., S. Ağayeva - Qərbi Kaspi Universitetinin Elmi işlər üzrə prorektoru

s.ü.f.d., dos. S. Sadıxbəyova- Qərbi Kaspi Universitetinin Auditoriyadan kənar işlər üzrə prorektor

i.ü.f.d G. Məmmədova - Qərbi Kaspi Universitetinin Elm və innovasiya şöbəsinin müdiri

i.e.d. professor S. Pürhanı - Qərbi Kaspi Universitetinin “Turizm və sahələr İqtisadiyyatı”

kafedrasının müdiri

i.ü.f.d., dos. Natiq Mirzəyev

i.ü.f.d.dos. Gülnisə Mustafayeva

r.ü.f.d. Dürdanə Rüstəmov

p.f.d., dos. Rəna Hacıyeva

r.f.d. Afaq Həsənova

İlahə Hüseynova,

Leyla Efendiyeva

p.ü.f.d.Afərin Abbasova

b.ü.f.d, Ayaz Məmmədov

t.e.n., dos. Aydın Yahyayev

A. Əsədova

M. Əlizadə

B. Isagova

T. Cabarova

G. Qasımov

B. Məmmədli - Qərbi Kaspi Universitetinin Mətbəənin direktoru

S. Məmmədli - Qərbi Kaspi Universitetinin Dizayneri

Ümummilli lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 102-ci ildönümünə həsr olunmuş gənc tədqiqatçıların “Global çağırışlar və perspektivlər” mövzusunda Respublika elmi-praktik konfransının materialları. 14 may 2025-ci il. QKU, -2025. – c.549

ISBN:978-9952-539-12-7

Materiallardan istifadə zamanı jurnala istinad zəruridir.

©: Qərbi Kaspi Universiteti

MÜNDƏRİCAT

TARİX, BEYNƏLXALQ MÜNASİBƏTLƏR, POLİTALOGİYA BÖLMƏSİ

İSMAYILOVA Aygün İslam

Heydər Əliyev ideyaları: Azərbaycanın müstəqillik və inkişaf yolu 17

İSAQOVA Bahar Usub

Qarabağ münaqişəsinin başlama səbəbi : Kürəkçay müqaviləsi 18

MƏMMƏDOVA Aygün Musa

Üzeyir Hacıbəyliyə həsr edilmiş numizmatik, faleristik və filatelistik materiallar 20

MUSTAFAYEVA Çiçək İlqar

Cənubi Qafqazda ilk qadın qiyamı “Babiy Bunt” 22

MOVSUMOVA Fərida Rauf

Expertise outside state expert institutions in the world 25

GƏRAYBƏYLİ Fərhad Gəray

Müharibələr və mədəni irsə təhlükə: qlobal problemlər və beynəlxalq hüquq 26

BAYRAMOVA Günay

Son tunc – erkən dəmir dövrünün bəzək əşyaları (Naxçıvan MR arxeoloji materialları əsasında) 28

MAGOMEDOVA Aida Ali

BRICS countries and the promotion of multipolarity in international relations 30

MƏLİKLİ Nurlanə

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə Lənkəran–Muğan bölgəsində siyasi vəziyyət və parlament sənədlərində Lənkəran hadisələri 32

MURADOVA Qismət Şahin

Beynəlxalq münasibətlər sisteminin formalaşması (XIX əsr) 34

RÜSTƏMZADƏ Fərhad Aqil

Səfəvi-Özbək münasibətləri və Şah Təhməsinin Şərqi siyasəti 36

QULİYEV Səbuhi Mütəlif

Azərbaycanın enerji siyasəti və Qarabağ müharibəsi: Əsrin müqaviləsinin geosiyasi əhəmiyyəti 38

BABAZADƏ Səkinə

Bəşər Əsədin devrilməsindən sonra Suriyada baş verən hadisələrin mümkün nəticələri və Şam-SDQ razılaşması 40

CABAROVA Turan Mehəddin

Azərbaycanın müstəqil xarici siyasət strategiyası və ərazi bütövlüyünün qorunması 42

SEYİDOVA Məhəbbət Nağı

Beynəlxalq münasibətlərdə hərbi təhlükəsizlik problemləri 44

MEHMOOD Sheraz

The growing trilateral relations of Azerbaijan, Pakistan, and Turkey provide an alternative framework for cooperation for Central Asian countries 46

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ, FİLOLOGİYA, PEDAQOGİKA, DİZAYN BÖLMƏSİ

ƏLİYEV Şakir Rüstəm, ƏLİYEVƏ Gülnarə Nurəddin, MEHDİZADƏ Rəhim Fikrət,

FƏRƏCİ Fizuli Ələkbər,

Geyim dizaynında davamlılıq və ekoloji göstəricilərin metodlarının təhlili 49

ƏLİYEV Şakir Rüstəm, ƏLİYEVƏ Gülnarə Nurəddin, ƏLİYEVƏ Fərqanə İsfəndiyar, ƏSGƏROVA İsfəndiyar	
Geyimin modelinin layihələndirilməsində ergonomik anlayış və funksiyalarının tətbiqi	51
ABBASOVA Ramidə Akif	
Heydər Əliyev və Qərbi Azərbaycan: tarixi yaddaş, milli kimlik və dövlətçilik konsepsiyası	53
ABBASOVA Rəşadə Məhəmmədli	
Alman dilində konjunktiv tətbiqi qaydalarının təhlili	54
ABBASOVA Səlimi Məmməd	
Şagirdlər arasında əməkdaşlığı təşviq edən ingilis dili fəaliyyəti nümunələri	55
CƏFƏRLİ Rəya Ceyhun	
Kiçik dövlətlərin böyük strategiyaları: "Smart diplomatiya" nümunələri	57
CƏFƏROVA Ruhyyə Orucəli	
Məktəbin riyaziyyat kursunda həndəsi fiqurların tədrisi	59
ƏBİLOVA Zülfüyyə Məmməd	
Azərbaycan multikulturalizminin tarixi irs və müasir perspektivləri	60
USUBOVA Solmaz Babək	
Heydər Əliyev şəxsiyyəti Anarın yaradıcılığında	62
HAMİDOVA Tovus Arşad	
An introduction to English linguistics	63
HƏTƏMOVA Ağca Rövşən	
Xarici dilin öyrənilməsində daxili və xarici motivasiya faktorlarının rolu	65
HAQVERDİYEVA Aynur Ziyadxan	
Xarici dillərin tədrisində "şifahi yanaşma"nın rolu	67
KAZIMOVA Rəya Elxan	
Frazeoloji birləşmələrin milli-mədəni xüsusiyyətlərinin linqvokulturologiyada əksi haqqında (Alman və Azərbaycan dillərinin materialları əsasında)	69
QƏNİYEVƏ Aynur Füzuli	
Xarici dil müəllimlərinin texnoloji savadlılığının pedaqoji əhəmiyyəti	71
ŞEYDAYEVA Aysel Balasultan	
Türkiyə poeziyasında ənənələri sarsıtmış yanaşma: şeirə novatorluq	73
MƏHƏRRƏMLİ Aytac İlqar	
Xarici dillərin tədrisində mədəniyyətlərarası sərvətin formalaşdırılması	75
MUSAYEVA Aytən Cəbrayıl	
Azadə Musabəylinin türkdilli əlyazmalarının tədqiqində elmi-mətnşünaslıq yanaşmaları	77
RƏHİMLİ Azər Nicat	
Gələcək Mars kolonistləri üçün simulyasiya-əsaslı təhsil modeli	78
BƏDƏLOVA Gülər Qadir	
İbtidai təhsildə motivasiya	79
CƏLİLOVA Lətifə Qəribəğa	
Pedagoji kadr hazırlığı və mövcud problemlər	81
HÜSEYNOVA Çinarə	
Qlobal çağırışlar və gələcək perspektivlər	82
ƏHMƏDOVA Aidə Sahib	
İbtidai təhsildə oyun əsaslı öyrənmə: kognitiv və sosial inkişafın açarı	84
ƏHMƏDZADƏ Gülöyşə Azad	
Heydər Əliyev və Azərbaycan elmi	86
MEHDİXANOV Əli Xanlar	
Azərbaycan teatrının müasir idarəetməsində problemlər	88
ƏLİYEVƏ Afət Nəriman	
Fransız dili xarici dil kimi: gənclərin dilinin təkamülü	90
BAXIŞOVA Elvina Füzuli	

Heydər Əliyevin nitqlərinin pragmatik xüsusiyyətləri	92
İBRAHİMOV Fərhad Astan	
Sosial medianın ingilis dilinə təsiri	93
ŞIXƏLİYEV Fəxryyə Fərhad	
Dil dərslərində ənənəvi metodlardan müasir yaradıcılığa doğru	95
MƏMMƏDOVA Günay Kamil	
İngilis dilinin öyrənilməsində hekayə nəql etmənin yolu	97
SÜLEYMANOVA Günay İslam	
Norman işğalının İngilis antroponimikasına təsiri	98
MƏMMƏDOVA Günel Vidadi	
Böyük siniflərdə kommunikativ dil öyrənmənin stimullaşdırılması yolları	101
NAGHİYEV Günel İlqar	
The Unspoken Curriculum- How language teaching carries cultural and ideological messages	103
İSAYEV Həsən Zeynal	
Teatrlarda antiböhran idarəetmə strategiyaları	105
ABDULOVA Humay Abdul	
Artificial Intelligence: From Theory to Practice	108
İBRAHİMLİ Gülnar Süleyman	
Məktəbəqədər təhsil müəssisələrində uşaqlarda ilkin riyazi təsəvvürlərin formalaşdırılması yolları	110
İBRAHİMOV Anar Şahbaz	
Qloballaşan dünyada daşınmaz mədəni irs nümunələrinin olduğu yerdə tədris prosesinin aparılmasının effektivliyi	112
İBRAHİMOVA Fətimə Sadiq	
Əziz Nesin satiralarında tənqid hədəfləri	115
NOVRUZOV Kənan Vüqar	
Anarın yaradıcılığı: poetika və üslub	117
CAMALOVA Könül Qəribəğa	
Qrammatika-tərcümə metodunun xarici dillərin tədrisində rolu	119
ŞƏLİYEV Könül Zaur	
Oxu strategiyalarının ibtidai təhsildə nitq və dil bacarıqlarını inkişaf etdirməsi	120
VƏLİYEV Kübra Sabir	
“Şərhu Radî aləl-Kafiyə fi İlmən-Nəhv val-İrab” əsərində “Murab” və “Məbni” mövzularının şərhı	122
HÜSEYNOVA Lalə Səfər	
Heydər Əliyev və Azərbaycan mətbuatı: milli kimliyin qorunması və inkişafı	124
HÜSEYNOVA Ləman Yusif	
Kommunikativ ingilis dilinin tədrisinin psixoloji və pedaqoji əsasları	125
MÖNSÜMOVA Mehriban Nazim	
Endoforik proformların mətnə koheziya vasitəsi kimi xüsusiyyətləri	127
ƏLİYEV Mərdan	
Tarixin fənninin tədrisi zamanı milli dəyərlərin formalaşdırılmasında sovet ateizminin qurbanı olan milli və mədəni irs abidələrimizin rolu	128
FƏTULLAYEVA Məryəm Kamal	
Müəllim peşəkarlığı və onun təhsildə rolu	131
MƏMMƏDLİ Mətanət İsmayıl	
Çingiz Aytmatov yaradıcılığında repressiya mövzusu	134
BEREDZADƏ Nailə Nazim	
Cəlil Məmmədquluzadə nəsrində folklor janrlarının intertekstuallığı	136
İBRAHİMOVA Nərmən Rakif	138

Azərbaycan ədəbi tənqidində Nizəməddin Şəmsizadə pradiqması	
MAQSUDOVA Nərim Vüqar	139
Təhsildə kosmik texnologiyaların inkişafı və integrasiyası	
MƏHƏMMƏDOVA Nərim Elşən	141
Mehdi Hüseynin “Yeraltı çaylar dənizə axır” romanında milli ruhun bədii əksi	
MƏRDANOVA Nərim Ceyhun	143
Məktəbəqədər təhsil müəssisələrində inkişaf etdirici təlim mühitinin yaradılması yolları	
MİRZƏYEVA Nəsimə Eldar	144
Gürcüstan ərazisində müxtəlif dillərin lingvistik status	
BƏŞİROV Nəsir Zakir	146
Şagirdlərdə xarici dilə marağın artırılmasında müəllimlərin rolu	
BAYRAMOVA Nübar İsmayıl	147
Heydər Əliyev Azərbaycan diasporasının banisi kimi	
BƏŞİRLİ Nubar Elsevər	149
Tarixi yaddaş və qlobal informasiya məkanı	
OSMANOVA Nübar İlqar	
Heydər Əliyevin Azərbaycançılıq ideologiyası çərçivəsində milli-mənəvi dəyərlərin qorunması və təbliği	151
EYVAZLI Nuranə Şəfi	
Orta məktəblərdə şagirdlərin təhsil prosesi zamanı coğrafiya fənninin tədrisində fənlərarası əlaqələrdən istifadənin rolu	153
ƏHMƏDZADƏ Osman Azad	155
Heydər Əliyevin dil siyasəti	
QARDAŞOVA Mərziyyə Ələddin	156
Namıq Kamal “İntibah” romanında qadın obrazları	
QULİYEV Turqut Elman	159
Fiziki tərbiyə müəlliminin bilik və bacarığının pedaqoji ustalığın təşəkkülündə rolu	
QURBANOV Rəsim Rəsul	161
Qlobal iqlim dəyişiklikləri kontekstində davamlı dizayn və memarlıqda estetik yanaşmalar	
KARIMOVA Rəziyyə	
Pragmatics and idiomatic expression: Understanding the role of pragmatics in language usage	165
RÜSTƏMOVA Aysel Kamran	167
Dünya tarixi fənninin nəzəri və praktik əhəmiyyəti	
RÜSTƏMOVA Fizzə Kamran	169
Dilçilikdə terminləşmə prosesi	
ŞAHNİGAROVA Səminə Şükran	171
Mikayıl Müşfiqin “Sındırılan saz” poemasında bədii portret və peyzaj	
SEİDOVA Emma Rafail	
Ədəbi dilin zənginləşməsində leksik innovasiyaların rolu	173
HƏMİDLİ Sənubər Zabil	176
Mif və mənalar: Azərbaycan dilində dini-mifoloji metaforaların təhlili	
DAĞTUMAS Sərvanə	177
Miniatür həyatın misraları: Cəlil Cavanşirin haykuları	
QASIMZADƏ Sunay Yalçın	180
Qloballaşma kontekstində ingilis dilinin rolu	
ÇƏNDİRLİ Ülkər Valeh	182
İdeonimlərin nominasiya prinsipləri	
HAQVERDİLİ Zərifə İlqar	183
Rəqəmsal platformaların xarici dil öyrənilməsində rolu	
ZEYNALOVA Şəlalə Vahid	185
Qlobal çağırışlar fonunda bədii tərcümənin inkişaf perspektivləri	

AHMAD Haj Ali

The Influence of Discourse Markers on Communication in English Media: A Linguistic Analysis of AI's Impact on Language Use

187

PSIXOLOGİYA BÖLMƏSİ

ABBASOVA Afərin Əli, ABBASLI Elvin Elsun,

Ekstrimal şəraitlərdə insanların psixoloji vəziyyəti

189

BAYRAMOVA Günel İlqar

Yeniyyətlərdə sosial media asılılığı və depressiv simptomlar arasındakı əlaqə

191

HÜSEYNLİ Aliyə Əliqismət

Miqrant uşaqların cəmiyyətə sosial adaptasiyası

193

АЛИ-ЗАДЕ Ариф Айдын

Психологический анализ восприятия политических символов в цифровой среде

196

MAGOMEDOVA Aynura Ali

Qadın cinayətkarlığının tarixi və psixososial təbəqələri

199

MƏMMƏDZADƏ Məhəmməd Səbuhi

Gənclərin psixi sağlamlığı və suicidal davranışın qarşısının alınması

201

CƏLİLOV İlkin Cavid

Sığınacaqda yaşayan uşaqların psixososial problemləri

203

SƏFİXANOV Elşən Rövşən

İntuitiv riyaziyyat: psixoloji altşüurdan pedaqoji riyazi struktura keçid

204

ƏHMƏDOVA Səma Eynur

Depressiyanın tədqiqinə dair

207

ƏHMƏDOVA Reyhan İsgəndər, İSKƏNDƏRZADƏ Validə Kamran, BAYRAMOV

Bayram Mehmanoviç

PTSP diaqnozu qoyulmuş müharibə veteranlarında virtual reallıq və “Neurofeedback” terapiyalarının klinik effektivliyinin qiymətləndirilməsi

209

AĞARZAYEVA Elgül

Gərgin iş rejimində işləyən şəxslərdə stress psixososial faktor kim

210

ABDULLAYEVA Gülnar Mirzəağa

Rəqəmsal autizm: müasir texnologiyaların uşaqların emosional, sosial, fiziki, idraki və nitq inkişafına təsiri

212

AFANDİYEVA Gulsum Ruslan

Psychopedagogical challenges faced by children with autism spectrum disorder in the learning process

214

BƏDƏLZADƏ Günay Nazim

İnkluziv təhsildə Daun sindromlu uşaqların adaptiv qabiliyyətləri

217

HÜSEYNZADƏ Günay Şükür

Gənclərin məşğulluğunda sosial işin rolu

219

HÜSEYNLİ İmran Elman

Fövqəladə hallarda ailələrlə sosial işin təşkili

221

QULİYEVA Kamela İlham

Psixoloji zorakılıq sosial-psixoloji hadisə kimi

223

MƏMMƏDLİ Rüksarə İlqar

Yeniyyətə və gənclərdə şizofreniyanın xüsusiyyətləri

225

HACILI Mədinə

Natamam ailələrin övladlarının hüquqazidd davranışlarının risk faktorları

227

MİRİŞLİ Mirsolmaz Mirtərən

Post-travmatik stressin davranışa təsiri

229

HƏSƏNXANLI Murad Şirzad	
Gənclər hərəkətinin idarə edilməsində davamlılığın təmin olunması problemi	231
ƏSGƏROVA Nigar Mehman	
Psixoloji pozuntuların bədənımızdə təzahürü – psixosomatika	233
QƏDİROVA Gülər Qaməd	
Uşaq hüquqları haqqında konvensiyada miqrant uşaqlar haqqında	235
MUSTAFAYEV Müşviq Hüseyn , ALLAHVERDİYEV Ramin Fazil , ZEYNALOVA Aytac Çingiz	
Psixoaaktiv maddə asılılarının müalicəsində kognitiv davranış terapiyasının tətbiqi qaydaları	238
ABBASOV Rauf Şamiloviç	
Müasir dövrdə sənayeləşmənin işçilər üzərində yaratdığı psixoloji və sosial problemlər	241
ABDULXALIQOVA Səidə Elman	
Sərhəddə bir həyat: borderline şəxsiyyət pozuntusunun psixoloji aspektləri	243
NAGHIYEVA Sakina Intigam. KARAMOVA Natavan Yadulla	
Causes of hyperactivity in young school-aged children	245
MAMMADOVA Shenay Mahammad	
The socio-economic and religious-psychological impact of the Black Death on Europe	247
ƏLİYEVƏ Şərqiyyə Xətai , ƏLİYEVƏ Samirə Rəşad	
Emosional intellekt və ya emosional manipulyasiya	249
SÜLEYMANOVA Ülkər Hidayət	
Autizmlı uşaqların reabilitasiyası yolları	251
QƏNBƏRLİ ÜlkərQaraş	
Qadın psixologiyasının hüquqi aspektləri	253
İBRAGİMOVA Venera İlqar	
Məktəbə ilk addım: uşaqların təhsil mühitinə adaptasiyasında psixoloji çətinliklər	255
VÜQAROVİÇ Vüsal İlyasov	
Socialization challenges among youth with deviant behavior: structural factors and intervention strategies	257
MAMMADOVA Zeynab Sabir	
The biological and psychosocial causes of psychoactive substance use among adolescents	258

TƏBİƏT ELMLƏRİ, İKT, MÜHƏNDİSLİK BÖLMƏSİ

АБДУЛЛАЕВА Шахла Аяз	
Механизмы распространения грибных патогенов в зерновых культурах и их управление	262
BALAXANOVA Qumru Vasif	
Antropogen təsirlərlə çirklənmiş biotoplarda mikromisetlərin say və növ tərkibi və ekolo-trofik əlaqələri	264
BALAKIŞIZADƏ Vəfa Elşən	
Zeytun (Olea Europaea) bitkisiində genetik polimorfizm və onun seleksiya prosesində əhəmiyyəti	266
HƏSƏNOVA Amaliya Murad	
Biologiya dərslərində virtual laboratoriyaların tətbiqi imkanları	268
MƏMƏDOVA Aydan Ələsgər	
Azərbaycan şəraitində becərilən bərk və yumşaq buğda genotiplərində SPSV geninin ekspressiyası	270
QURBANOVƏ Ulduzə Əhməd , XUDUYEVƏ Aydan Fazil	
Quraqlıq şəraitində buğda genotiplərində karboanhidraza fermentinin öyrənilməsi	273
RZAYEVA Nəzrin	
Geni dəyişdirilmiş bitkilərin molekulyar genetik variasiyaları	274

ORUCOVA Nərmin	
Azərbaycanın duzlu göllərində “Artemia salina” xərçənginin biomüxtəlifliyi və akvakultura potensialı	277
MƏHƏRRƏMLİ Gülcan	
Molekulyar markerlərdən istifadə etməklə çobanyastığı bitkisinin (<i>Matricaria chamomilla</i> L.) tədqiqi	280
MÜRVƏTOVA Kamilə Habil	
Xəzər dənizində nərəkimilərin növ müxtəlifliyi, morfo-bioloji xüsusiyyətləri və akvakulturasının müasir vəziyyəti	284
ƏSGƏROVA Aygün Azər	
Azərbaycan uzunömürlülər diyarıdır	286
VALEHOV Nəsimi, VALEHOVA F.A.	
Məsafədən müşahidə verilənləri əsasında İsmayılı rayonunun torpaq-bitki obyektlərinin tiplərinə görə qiymətləndirilməsi və xəritələşdirilməsi	289
QASIMZADƏ Aynur Elçin	
Limonun beynəlxalq deskriptorlar əsasında səciyyələndirilməsi	291
MƏMMƏDOVA Sona	
Yosunların qida sənayesinə tətbiqi və gələcək perspektivləri	293
MƏMMƏDOV Ələmdar Çərkəz, MİRZƏYEV Aysel İltifat	
Buğda bitkisinde abiotik stressin təsirinə cavabdeh olan transkripsiya faktoru TabZIP14-B geninin ekspressiyası	295
MƏMMƏDCAN Aysun Eldəniz	
Qəbələ Rayonunun İçməli Suyunun Keyfiyyətinin Təhlili	297
BALAKİŞİZADƏ Vəfa Elşən	
Zeytun (<i>Olea europaea</i>) bitkisinde genetik polimorfizm və onun seleksiya prosesində əhəmiyyəti	299
MƏMMƏDOV Cəlal Şamil, QƏNBƏROVA Fatmaxanım Davud,	
ŞAHTAXTİNSKAYA Zenfira İlqar	
Bitki boy stimullaşdırıcıları və ekolojiya	301
İSMAYILOVA Əfsanə Əlisalam, HAXIYEV Aqil Rəfi	
Azərbaycan ərazisində boz dovşanın yayılmasına dair	304
İSMAYILZADƏ Nuray	
Abşeron yarımadası göllərinin şaxəbığcılıq xərçəngkimiləri	305
ƏLİYEV Pərvanə Şirzad	
İqlim dəyişikliyi və gənclərin ekoloji fəallığı	310
ƏRƏBOVA GÜLTƏKİN	
Dağlıq Şirvanın quru subtropik meyvə bağlarında endofit göbələklərin rolunun araşdırılması	311
HACIYEV Nərgiz Azər	
İqlim dəyişikliklərinə uyğunlaşma və təsirlərin yumşaldılması strategiyaları	314
HƏMİDOVA Mədinə Aslan	
Üzüm sortlarının morfologiyası və genetikası	316
İSAMYILOVA Həlimə Orxan	
Genetic marker systems applied in the research of fish species in the Caspian Sea	320
İSGƏNDƏROVA Ülviyyə Nadir	
Meşə təsərrüfatı və insan sağlamlığı	322
QURBANOV Ulduzə Əhməd, KƏRİMLİ Samirə Vüsal	
Apanın yarpaq toxumalarında NADP-malatdehidrogenazanın fermentinin kinetik parametrlərinin tədqiqi	323
KƏRİMOVA Lalə Savalan	
Urbanizasiya və sənayeləşmənin Abşeron yarımadasının torpaq örtüyünə təsiri	325
MƏCİDOVA Tünzalə Bəşarət	327

Kükürdlü suyun sülfür filtrasiya üsulu ilə təmizlənməsi MİRZƏXANOV Osman Zahid	
Abşeron su kanalının ekoloji problemləri GULİYEV Afsana Aladdin	329
The necessity of studying the Lamiaceae family from botanical and genetic perspectives MƏMMƏDOV Şahid Vahid	331
Təhlükəli tullantıların idarə olunması SƏFƏRƏLİYEV Selcan Qalib	333
“Dendrologiya bağı” ərazisində mövcud bitkilərin vəziyyəti HACİYEV Aybəniz Bəxtiyar , ƏLİHƏSƏNOVA Günay Firuz	336
ALBALİYEV Şərayət Bəxtiyar	
Sambucus nigra L. bitkisindən efir yağının alınması və tətbiq sahələri QULİYEV Sevinc Çingiz	338
Quşların genetik pasportlaşdırılmasında ayaq halqalarının rolu	340

İKT, MÜHƏNDİSLİK BÖLMƏSİ

RZAGULİYEV Alikhan İlqar	
Automation of a patentability search using an external software	344
RÜSTƏMOVA Dürdanə Fərhad, MƏHƏRRƏMOVA Aysu Məmməd,	
HÜSEYİNZADƏ Mübariz Bəxtiyar	
İoT texnologiyalarının köməyi ilə ağıllı ev idarəetmə sisteminin modelləşdirilməsi	346
AZADƏLİYEV Gülzar Nizam, SADIXOVA Fatimə Vüqar	
Kimya fənninin müasir tədrisində rəqəmsal texnologiyaların rolu və integrativ yanaşma	348
QURBANOV Fuad İlqar	
Dom (document object model) and dynamic management of web pages	349
BAXŞƏLİYEV Sevinc Vəqif	
Elektrik enerjisinin keyfiyyətinə nəzarət sistemi	351
BƏŞİROV Şaban Həşim , HƏMİDOVA Gülnar Əbdülməmid,	
Formaldehidin istehsalında avtomat idarəetmə sisteminin layihələndirilməsi	353
RÜSTƏMOVA Dürdanə Fərhad, DAŞDIYEV Gülçin Əlibala	
Görmə qüsurlu insanlar üçün ağıllı blanjet layihəsi	355
ƏLMƏMMƏDOVA Mənsurə Şair	
Tarix təlimində mədəni tərbiyə və vətənpərvərlik təliminin rəqəmsal texnologiyalarla inteqrasiyası	357
SƏFİXANOV Elşən Rövşən	
Süni intellekt və etik dəyərlər: humanitar və İKT dialoqu	358
ALIZADA Emil Samir	
The role of next-generation firewalls in modern SOC architecture	360
ABBASOVA Emin Mobil	
Variasiya hesabında minimallıq şərtləri və onların diferensial tənliklərə tətbiqləri	361
XXUDAVERDİYEV Əzizəxanım Ağacəfər	
Təhsilin inkişafında innovativ yanaşma və rəqəmsal məktəblər	362
RÜSTƏMOVA Dürdanə Fərhad , NƏBİLİ Mədinə Fəxrəddin, FƏTTAHLI Hənifə Mehman	
Kanalizasiya sularını analiz edən ağıllı sistem	365
MUSTAFAİYEV Mustafa, FƏRZƏLİYEV Fəxri, MƏMMƏDOV Emin,	
Robot texnologiyalarına süni intellektin tətbiqi	367
SULTANLI Feyruz Elşən, SULTANLI İsmayıl Elşən	
Bulud hesablama texnologiyalarında kibertəhlükəsizlik riskləri və onların idarə edilməsi	369
FİRDUS Elnarə Firdus, ƏLİYEV Vəyis Kamal,	
Fluxora: çətin inkişaf yollarının sadə və asan həlli	371

FİRDUS Elnarə Firdus, ƏLİYEV Həcər Nurətdin	
Floristik qablaşdırma məhsulları: innovativ yanaşma – 3D çap paketləri	373
MİKAYİLOVA Gülşən	
Dinamik proqramlaşdırma metodunun diskret idarəetmə məsələlərinə tətbiqi	375
MİKAYİLOVA Gülşən	
Diskret optimal idarəetmə məsələlərinin proqramlaşdırılması və simulyasiya alətləri	377
ƏLİYEV Günay Elşad	
Texnoloji proseslərin idarəetmə sistemlərinin modelləşdirilməsinin tədqiqi və analizi	379
QASIMOVA Günay İmaməddin	
Riyaziyyat təlimində axtarış metodlarından istifadənin pedaqoji-metodik əsasları	381
HƏMİDOVA Gülnar Əbdülhəmid , ƏLİYEV Səidə Əbülfəz	
İqlim dəyişiklikləri və ağıllı texnologiyalar	383
HƏMİDOVA Gülnar Əbdülhəmid, MİRZƏYEV Ülfət Rüşət	
Blockchain texnologiyasının iş prinsipi və bankçılıqda tətbiqi	385
NASİROV İbrahim Emin	
Comparison of cloud and traditional data storage	387
XƏLİLOV Kamran İsa	
Fişinq hücumlarının hüquqi tənzimlənməsi və müdafiə strategiyaları	388
HƏSƏNOV Kənan Sahib	
Neyron şəbəkələr və onların müasir tətbiq sahələri	390
BAYRAMOVA Leyla Elxan	
Texnologiya əsasında fərdiləşdirilmiş öyrənmə: yeni təhsil modelinə doğru	392
MAHMUDOVA Zərifə Ağacəfər,	
Rabitə şəbəkələrində itkilərin aradan qaldırılması üsulu	394
MƏMMƏDOV Murad Hüseyn	
Qlobal çağırışlar və perspektivlər	397
MƏMMƏDZADƏ Nəcəf Nəvai	
Bulud əsaslı idarəetmə platforması ilə informasiya təhlükəsizliyi siyasətinin inteqrasiyası	398
MUSTAFAYEVA Mirvari Elnur	
Monokristal yetişdirilməsində Bridgman-Stokbarger və kimyəvi reaksiya nəqliyyat üsulunun üstünlükləri və çatışmazlıqları	399
SADIXOVA Minayə İntiqam	
İKT-nin təhsil sektorunda tətbiqi və gələcək perspektivləri	401
NƏCƏFOV Musa Vüqar	
Zəifliyi qiymətləndirmək üçün Nessus alətinin istifadəsi	403
MUSAYEVA Fidan Elxan	
Nanobiotexnologiyanın tibbi praktikada rolu	406
FATULLAYEV Rashad Fakhrəddin, ABDULLAYEVA Nigar Fuad	
Optimal number of blocks for minimum duration for buildings without temperature and expansion joints	407
NOVRUZLU Oğtay	
Optimized temperature regulation with fuzzy logic controllers	409
MAMMADZADA Rahim Rasul	
Simscape's role in advancing thermal system modeling	411
ABASOV Elçin Arif, Rəşid ƏZİZLİ	
Smart şəhərlərdə əşyaların interneti və bağlantının əhəmiyyəti	413
LƏLƏYEVA Roza İlham	
Virtual reallıq texnologiyası ilə kosmik təhsil, təlim və missiya planlaşdırılmasının inkişafı	415
ABBASOV Rüşət Rəşad, YUSİFOV Əli Oktay	
Dinamik obyekt anlayışı və onun informasiya texnologiyalarında tətbiqi	416
	419

İQTİSADİYYAT BÖLMƏSİ

ABBASOV Rza Cabir	
Pul-kredit siyasətinin əsas istiqamətləri	420
QARAYEV Ağalar	
Müasir maliyyə problemləri	421
ZEYNALOV Əsgər Elşən oğlu	
Beynəlxalq daşımaların global iqtisadi inkişafdakı rolu: nəzəri əsaslar və Azərbaycanın logistik potensialı	424
MUSTAFAYEVA Gülnisə Əlisəfa, MİKAYILOV Anar Azər	
Azərbaycanda insan kapitalının formalaşması və inkişafı	428
SULTANOVA Aydan	
Maliyyə nəzarəti sistemində auditin səmərəliliyinin yüksəldilməsi	430
NƏBİZADƏ Aynur İmran	
Turizm infrastrukturunun inkişafında dövlət-özəl tərəfdaşlığın rolu	432
YƏHYAYEVA Aysel	
Turizm və mehmanxana sahəsinin əsas problemləri	434
MƏMMƏDOVA Gülnarə Vəqif ƏBDÜRƏHMANLI Ayxan Şahverdi	
Şəhərlərin dayanıqlığının idarə edilməsinin metodoloji əsasları	436
QƏNBƏROV Azər Oqtay	
Neft-qaz sənayesində innovativ həllərin tətbiqi məsələləri	439
CABARLI Rüstəm Nətiq	
Maliyyə nəzarəti anlayışının mahiyyəti	440
QULİYEVA Cahan Niftalı	
Kredit bazarının təşkili dünya təcrübəsi	442
AĞAYEV Cavid Həbil	
İnnovasiya layihələrinin iqtisadi məzmunu və idarə edilmə metodları	445
CƏFƏROVA Tahirə Məmmədhusəyn	
Bankın likvidlik idarəetməsi və təkmilləşdirilməsi	448
BABAŞLI Əli Aydın	
Azərbaycanda ağıllı şəhər yaradılmasının üstünlükləri	450
ƏLİYEV Aysu Müşfiq	
Azərbaycan mehmanxanalarının müasir vəziyyətinin təhlili	452
MƏMMƏDZADƏ Elmir Qəhrəman	
Sufi yolçusu	453
SEYİDOV Elmir Şəmsi	
Azərbaycanda regional turizmin inkişafının nəzəri əsasları	454
HƏSƏNOV Əsrəf Ə., QULUZADƏ Elxan Ədalət	
Maliyyə böhranları və beynəlxalq maliyyə təşkilatlarının dünya iqtisadiyyatına təsiri: təhlil və qiymətləndirmə	456
KHALİLOV Emil Təkir	
Economic Risk Identification and Evaluation in Entrepreneurship: Strategies for Resilient Business Development	459
ГАРМИДАРОВА Евгения Игоревна	
Роль базельских критериев в обеспечении достаточности банковского капитала	462
ƏLİZADƏ Fətimə Rəhman	
Regionlarda turizm imkanlarının tədqiqi	464
NAĞİYEV Fərid Vüqar	
Azərbaycanda hüquqi şəxslərdən vergitutulmasının tənzimlənməsi istiqamətləri	467
MİRZƏYEVA Fidan Hidayət	
Ətraf mühitin mühafizəsi tədbirlərinin insan həyatında rolu	469
	471

İBRAHİMZADƏ Nihad Nizami	
İnvestisiya proqramları biznesin dəyərinin artırılması vasitəsi kimi	
İSKƏNDƏROV Altunay Firudin	
Beynəlxalq valyuta-maliyyə sisteminin mahiyyəti və funksiyaları	474
HÜSEYNLİ İntigam Nazim	
Ağıllı kənd konsepsiyası çərçivəsində Azərbaycanda enoturizmin inkişafı	476
ABASOV Kamran Ceyhun	
Nəqliyyatın idarə edilməsi	478
YUSİFOVA Kəmalə Xəlil	
İqtisadiyyatın aqrar sektorunda müəssisələrin inkişafı problemlərinin öyrənilməsi	480
ALLAHVERDİYEVA Ləman	
Qlobalizasiya və sosial-iqtisadi bərabərlik: beynəlxalq maliyyə təşkilatlarının iqtisadi fərqlərin dərinləşməsinə təsiri	482
QULİYEVA Ləman Vüqar	
Qlobal innovasiyalar indeksində Azərbaycanın yeri və mövqeyi	484
LOGMANLI Azim Orkhan	
The effectiveness of the introduction of hydro-accumulation power plants into the energy system of Azerbaijan	486
MƏHƏRRƏMOV Samir Qasım	
Qlobal iqtisadi böhranlar: səbəblər, çağırışlar və həll yolları	488
MƏHƏRRƏMOVA Nigar Rafael	
Makroiqtisadi göstəricilər və tədiyyə balansı	490
MUSTAFAYEVA Gülnisə, EMİNOVA Mehri	
State regulation of innovation activities	492
İSMAYILOVA Mehriban Yusif	
Daxili audit xidmətinin təşkili formaları və strukturu	494
RƏSULOVA Məleykə	
Turizmin iqtisadiyyata təsiri	495
ƏLİYEV Məmi Ramiz	
Instagram” şəbəkəsində internet reklamın xüsusiyyətləri	497
AĞAYEVA Minarə Eman	
Dövlət standartlaşdırma sistemlərinin ölkələr üzrə müqayisəli təhlili	499
HƏSƏNOV Murad Sanif	
Sahibkarlığın iqtisadi əhəmiyyəti və ölkə iqtisadiyyatının inkişafında rolu	502
HÜSEYNOV Ceyhun	
Sığorta nəzarəti və onun səmərəliliyinin yüksəldilməsi yolları	504
NAĞİZADƏ Xəyyam Nadim	
Qlobal təchizat zənciri riskləri: iqtisadi nəticələr və idarəetmə mexanizmləri	506
MƏMMƏDOVA Nigar Yaşar	
Azərbaycanda bank sektorunda ödəniş sistemlərinin inkişaf perspektivləri	508
XANƏLİYEVA Nigar Mürvət	
Ekoturizm terminologiyasının inkişafı	509
MUSTAFAYEVA Gülnisə, ƏKBƏRLİ Novruz Zakir	
Smart təhsil konsepsiyasının konseptual əsasları	511
QURBANLI Ömər Vüqar	
Azad iqtisadi zonaların yaratdığı imkanlar və biznes mühitinin inkişafına təsiri	513
QURBANLI Ömər Vüqar	
Biznesin inkişafında xüsusi iqtisadi zonaların rolunun qiymətləndirilməsi	515
AĞAYEVA Xanim , GULİYEV Orkhan	
Improving the organizational structure of management in small business enterprises	517
ABBASOV Elçin , ƏHMƏDOV Pərvin Ərəstun	
Performansın qiymətləndirilməsi üsulları	520

ƏLƏKBƏROV Pərviz Cövdət İdarəetmə sistemlərində dinamik proqramlaşdırmanın rolu və tətbiq sahələri	522
QASIMOVA Fidan Sehran Kiçik və orta sahibkarlığın inkişafında əsas trendlər	523
QƏNİYEV Qəni İlqar Maliyyə sektorunda brend dəyərinin yaradılması: reklam və PR strategiyalarının inkişafı	525
MƏMMƏDOV Ramin Azərbaycanda sənaye parklarında biznesin inkişafı xüsusiyyətləri	527
РИЗАЕВА Вилдан Захид, ПАНАХОВА Гюнай Махиш Роль высших учебных заведений в формировании конкурентоспособного человеческого капитала	529
MİRZƏYEV Sabir Zaur Dünya mədəniyyətini fəth edən irs	531
ŞAHÜSEYNLİ Ramil Asəf Braziliya və Meksikanın təhsil infrastrukturunu problemləri: Azərbaycan üçün çıxarılan dərslər	534
SALAHOVA Səmayə Eldar Azərbaycanda rəqəmsal vergi texnologiyalarının tətbiqi və büdcə gəlirlərinə töhfəsi	536
TAĞIYEV Elmir Hafiz Müasir dövrdə Türkiyədə turizmin strateji inkişafı	538
Məhərrəmbəy Turan , Əhmədli Nadir İnklüziv cəmiyyətin qurulmasında təhsil və iqtisadi inkişafın rolu	539
ASLANLI Ümman Şahin Coğrafi informasiya sistemlərində nəqliyyat və infrastruktur planlaması problemləri	541
MURADOV Vaqif Rüstəm Azərbaycanın mehmanxana və turizm sektorunun inkişafı: iqtisadiyyata təsir və strateji təşəbbüslər	544
XALIQOV Mirmehrac Yalçın İstehsal müəssisələrində maliyyə öhdəliklərinin uçotu: beynəlxalq standartlar kontekstində nəzəri əsaslar	545
ŞAHBAZOV Yunis Kamran Sirli dünya, yeni kəşflər	546
HÜSEYNZADƏ Zeynəb Cavid Pandemiyanın turizm sektorunda rəqəmsallaşma və yeniləmələrin xidmət modellərinə təsiri	548
DUNYAMALİYEVA Hokuma Asif qızı Yerin səthində Radioaktivliyin ölçülməsi	550
ƏLİYEV Samirə Azər qızı Biznes mühiti və biznes mühitinin əlverişliliyi: iqtisadi kateqoriya kəmiyyəti və kəmiyyətə ölçülmə problemləri	551
MƏMMƏDOV Samir Söhrab Dayanıqlı enerji keçidində iqtisadi stimullaşdırma siyasətinin prioritet istiqamətləri	552

TARİX,
BEYNƏLXALQ MÜNASİBƏTLƏR,
POLİTALOGİYA
BÖLMƏSİ

Aygün İslam İSMAYILOVA

Mingəçevir Dövlət Universiteti, Mingəçevir

E-mail: aygun.ismayilova.87@inbox.ru

<https://orcid.org/0009-0002-4664-1973>

HEYDƏR ƏLİYEV İDEYALARI: AZƏRBAYCANIN MÜSTƏQİLLİK VƏ İNKİŞAF YOLU

Abstract

Heydar Aliyev's state strategy and political ideas played an important role in the independence, stability and development of modern Azerbaijan. This article analyzes the main directions of Heydar Aliyev's ideas - the protection of national interests, the establishment of a legal state, economic reforms, energy strategy and steps taken in foreign policy. It is also noted that his political course is successfully continued today under the leadership of the President of the Republic of Azerbaijan.

Kewwords: Heydar Aliyev, independence, development, statehood, ideology, stability.

Giriş

Heydər Əliyev ideyaları uzun illər ərzində əldə olunan idarəetmə təcrübəsinə, xalqın tarixi-mədəni irsinə və real geosiyasi şərtlərə əsaslanır. O, milli maraqları prioritet hesab etmiş, hər bir qərarını xalqın rifahına və dövlətin dayanıqlılığına yönəlmişdir. 1969-1982-ci illərdə Azərbaycan SSR-də rəhbərlik etdiyi dövrdə milli kadr siyasəti, sənayeləşmə, təhsil və mədəniyyət sahəsində atılan addımlar, gələcək müstəqillik üçün strateji baza yaratmışdır. Bu ideyalar sonrakı dövrdə, yəni 1993-cü ildən sonra isə konkret siyasi sistemə və inkişaf modelinə çevrilmişdir.

Heydər Əliyev üçün əsas dəyər xalqın birliyi və dövlətin təhlükəsizliyi idi. Onun “Dövlət xalq üçündür” prinsipi əsasında idarəetmədə şəffaflıq, məsuliyyət və milli maraqlar əsas tutulurdu. Bu yanaşma ona xalq tərəfindən geniş dəstək qazandırmış və ideyalarının köklənməsi üçün zəmin yaratmışdır.

Azərbaycan 1991-ci ildə müstəqilliyini bərpa etsə də, bu dövr ölkə üçün çox ağır keçmişdir. Daxili siyasi qarşıdurmalar, iqtisadi çöküş, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ölkəni böhran vəziyyətinə gətirib çıxarmışdı. 1993-cü ildə Heydər Əliyevin yenidən hakimiyyətə qayıdışı ilə ölkədə sabitlik yaradıldı və dövlətçiliyin hüquqi, institusional əsasları bərpa edildi.[3]

1995-ci ildə qəbul olunan Konstitusiya, hüquqi dövlətin və vətəndaş cəmiyyətinin formalaşması üçün əsas hüquqi baza rolunu oynadı. Dövlət quruculuğunda mərhələli və planlı islahatlar yolu seçildi. İdarəetmədə sabitlik təmin olundu, ordu quruculuğuna ciddi diqqət ayrıldı və dövlətin müstəqilliyi həm hüquqi, həm də siyasi baxımdan möhkəmləndirildi.

Heydər Əliyev ideyalarının əsas istiqamətlərindən biri də iqtisadiyyatın gücləndirilməsi idi. Bu sahədə həyata keçirilən islahatlar nəticəsində bazar iqtisadiyyatı elementləri tətbiq olunmağa başlandı. Ən mühüm hadisə isə 1994-cü ildə imzalanan “Əsrin müqaviləsi” oldu. Bu müqavilə Azərbaycanın neft resurslarının beynəlxalq bazarlara çıxarılması və xarici sərmayənin ölkəyə cəlbi baxımından tarixi əhəmiyyət daşıyırdı.[2]

Bu addım sayəsində ölkəyə milyardlarla dollar sərmayə cəlb edildi və iqtisadiyyat sürətli inkişaf mərhələsinə qədəm qoydu. Özəlləşdirmə proqramları həyata keçirildi, kiçik və orta sahibkarlığın inkişafına şərait yaradıldı. Makroiqtisadi sabitlik təmin olundu və Azərbaycan regionun iqtisadi liderlərindən birinə çevrildi.

Heydər Əliyev milli-mənəvi dəyərləri dövlət siyasətinin əsas sütunlarından biri hesab edirdi. Onun təşəbbüsü ilə milli tarix, dil və mədəniyyət sahələrində dərin islahatlar həyata keçirildi. O, xüsusilə gənc nəslin milli ruhda tərbiyə olunmasını vacib sayırdı və bu istiqamətdə geniş proqramlar hazırlanmışdı. “Azərbaycanın gələcəyi onun bugünkü gəncləridir” fikri, bu siyasətin əsas ideoloji xəttidir.[1]

Eyni zamanda, Azərbaycan diasporunun gücləndirilməsi, milli birlik ideyasının xarici ölkələrdə təbliği və “bir millət, iki dövlət” fəlsəfəsi çərçivəsində Türkiyə ilə münasibətlərin strateji səviyyəyə çatdırılması, Heydər Əliyev ideologiyasının milli ruhda genişlənməsinin göstəriciləridir.

Bu gün Heydər Əliyevin müəyyən etdiyi siyasi kurs Prezident İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirilir. Onun rəhbərliyi ilə Azərbaycan beynəlxalq aləmdə daha da güclənmiş, regional və qlobal layihələrin əsas iştirakçısına çevrilmişdir. 2020-ci ildə 44 günlük Vətən müharibəsində qazanılan tarixi Zəfər, Heydər Əliyev ideyalarının hərbi və strateji baxımdan necə real gücə çevrildiyini təsdiqlədi.

Postmünaqişə dövründə həyata keçirilən bərpa və yenidənqurma işləri, iqtisadiyyatın saxələndirilməsi və rəqəmsal texnologiyalara keçid siyasəti də məhz bu ideyaların müasir interpretasiyasıdır. Dövlətçilik fəlsəfəsi, xalqla dövlət arasında qarşılıqlı inamın qorunması və sosial rifahın yüksəldilməsi hələ də siyasi kursun əsas prioritetləridir.

Heydər Əliyev ideyaları Azərbaycan Respublikasının müstəqil dövlət kimi inkişafında strateji və ideoloji dayaqlardır. Onun siyasi baxışları yalnız müəyyən tarixi mərhələ ilə məhdudlaşmır, əksinə bu gün də aktuallığını saxlayır və yeni tarixi şəraitə uyğun olaraq tətbiq edilir. Dövlətçiliyin, sabitliyin, milli birliyin və inkişafın təmin olunmasında bu ideyalar sistemli yanaşma nümunəsi kimi çıxış edir. Bu baxımdan, Heydər Əliyev irsi yalnız keçmişin deyil, həm də gələcəyin xəritəsidir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Əliyev, H. Müstəqilliyimiz əbədidir. Bakı, Azər nəşr, 2000
2. Həsənov, Ə. Heydər Əliyev və Azərbaycan dövlətçiliyi. Bakı, Elm, 2013
3. Əliyev, İ. Qarabağ Zəfəri və strateji inkişaf. Bakı: TEAS Press, 2021

Bahar Usub İSAQOVA

Qərbi Kaspi Universiteti,
Elm və İnnovasiyalar departamenti
E-mail: bahar.isagova@wcu.edu.az

QARABAĞ MÜNAQİŞƏSİNİN BAŞLAMA SƏBƏBİ : KÜRƏKÇAY MÜQAVİLƏSİ

Abstract

The Karabakh conflict has its roots in the historical and territorial disputes that date back to the early 19th century. A significant moment in this history is the signing of the Khurakchay Treaty in 1827, which played a pivotal role in shaping the dynamics of the region. The treaty, signed between the Russian Empire and Persia, effectively handed over control of the Karabakh region to Russia. This marked the beginning of Russian influence over the area, laying the foundation for future disputes.

Over the next century, the ethnic and political tensions between Armenians and Azerbaijanis in the region would intensify, particularly as the Russian Empire's influence waned and the region's political landscape shifted. With the dissolution of the Russian Empire after World War I, the region was left in a state of flux, eventually becoming a flashpoint for the more modern Karabakh conflict. The legacy of the Khurakchay Treaty, alongside the complex inter-ethnic relationships and territorial claims, contributed to the eventual outbreak of hostilities in the late 20th century, leading to the full-scale Karabakh war between Armenia and Azerbaijan. This conflict continues to influence the geopolitical and ethnic tensions in the South Caucasus region to this day.

This abstract briefly traces the historical origins of the Karabakh conflict, touching upon the significance of the Khurakchay Treaty as a foundational event leading to the later territorial disputes between Armenia and Azerbaijan.

Keywords: Khurakchay Treaty, Karabakh region, Karabakh conflict, between Armenians and Azerbaijanis

Giriş

200 il əvvəl - 1805-ci il mayın 14-də Kürəkçay sahilində Qarabağ hakimi İbrahim xan və rus qoşunlarının komandanı general Sisianov "Andlı öhdəlik" imzaladılar. Öhdəliyə əsasən, İbrahim xan və onun rəiyyəti "könüllü" olaraq Rusiya imperatorunun təbəəliyinə keçirdi. Beləliklə, Qarabağ da daxil olmaqla əvvəlcə çar, sonra sovet Rusiyasının tərkib hissəsinə çevrilən Quzey Azərbaycanın yeni tarixi başlandı.

Həm çar, həm də sovet Rusiyasının yürütdüyü "parçala və hökm sür" siyasətinin Azərbaycan xalqı və başqa Qafqaz xalqları üçün faciəvi nəticələri oldu. 12 ildir dövlət müstəqilliyimizi bərpa etməyimizə baxmayaraq hələ də keçmişin acısını çəkirik. Bununla əlaqədar olaraq «Turan» İnformasiya Agentliyinin tarixçi alim, "Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində.

Qarabağ münaqişəsinin kökləri XIX əsrin əvvəllərinə, xüsusilə 1805-ci ildə imzalanan Kürəkçay müqaviləsinə dayanır. Bu müqavilə, Qarabağ xanlığının Rusiya İmperiyasının tərkibinə keçməsinə təsbit etmişdir. Müqavilə, Qarabağ xanı İbrahimxəlil xan ilə Rusiya qoşunlarının baş komandanı general Sisianov arasında imzalanmışdır. Bu hadisə, bölgədəki etnik və siyasi gərginliklərin artmasına və sonrakı münaqişələrin əsasını qoymuşdur.

1805-ci ilin 14 may tarixində, indiki Goranboy rayonunun Kürəkçay çayı yaxınlığında, Qarabağ xanı İbrahimxəlil xan ilə Rusiya İmperiyasının Qafqaz qoşunlarının baş komandanı Pavel Sisianov arasında müqavilə imzalanmışdır. Bu müqavilə, Qarabağ xanlığının Rusiya İmperiyasının tərkibinə qatılmasını təsdiqləyən ilk rəsmi sənəd olmuşdur.

Kürəkçay Müqaviləsi, Qarabağ xanlığının Rusiya İmperiyasına qatılmasının rəsmi sənədi olaraq, bölgənin siyasi tarixində mühüm yer tutur. Bu hadisə, həmçinin, ermənilərin bölgəyə köçürülməsi prosesinin başlanğıcı ilə əlaqədar mühüm bir mərhələdir.

Qarabağ münaqişəsinin tarixi kökləri 19-cu əsrin əvvəllərinə, xüsusilə 1805-ci ildə imzalanan Kürəkçay Müqaviləsinə dayanır. Bu müqavilə, Qarabağ xanlığının Rusiya İmperiyasına qatılmasını təsdiqləyərək, regionda etnik və siyasi gərginliyin artmasına səbəb olmuşdur. Müqavilə, həmçinin gələcəkdəki münaqişələrin əsasını qoymuşdur.

Kürəkçay Müqaviləsi, Qarabağ xanlığının Rusiya İmperiyasına qatılmasını təsdiqləyən rəsmi sənəd olmuşdur. Bu müqavilə, regionda ermənilərin köçürülməsi və yerli əhalinin tərkibindəki dəyişikliklərə də təsir etmişdir. Xüsusilə, 1828-ci ildə Türkmənçay Müqaviləsindən sonra ermənilərin İrandan Qarabağa köçürülməsi prosesi başlamışdır. Bu köçürülmə, regionda etnik balansın dəyişməsinə və gələcək münaqişələrin yaranmasına səbəb olmuşdur.

Regionun siyasi tarixində mühüm yer tutur. Bu müqavilə ilə Qarabağ xanlığı, Rusiya İmperiyasının himayəsinə daxil olmuş və bu vəziyyət 1822-ci ilə qədər davam etmişdir.

Kürəkçay Müqaviləsi, Qarabağ xanlığının Rusiya İmperiyasına tabe olmasının hüquqi əsasını qoymuşdur. Bu vəziyyət, xanlığın daxili müstəqilliyini qorumağa çalışsa da, xarici siyasət və hərbi məsələlərdə Rusiya İmperiyasının təsiri altında qalmasına səbəb olmuşdur. Müqavilənin müddəaları, xanlığın daxili idarəetmə və vergi yığımı kimi məsələlərdə müstəqil qalmasını təmin etsə də, xarici siyasət və hərbi məsələlərdə Rusiya İmperiyasının təbəçiliyini nəzərdə tuturdu.

Bu müqavilə, Qarabağ xanlığının siyasi tarixində mühüm bir mərhələni təmsil edir və regionun gələcək siyasi inkişafına təsir etmişdir. 14 may 1805-ci ildə Kürəkçay çayı yaxınlığında imzalanan Kürəkçay Müqaviləsi, Qarabağ xanlığının Rusiya İmperiyasına tabe olmasının hüquqi əsasını qoymuş və regionun siyasi tarixində mühüm bir mərhələni təmsil etmişdir. Bu müqavilə, Qarabağ xanlığının daxili müstəqilliyini müəyyən şərtlərlə qorumağa çalışsa da, xarici siyasət və hərbi məsələlərdə Rusiya İmperiyasının təsiri altında qalmasına səbəb olmuşdur.

Qarabağ xanı İbrahimxəlil xan və onun varisləri, daxili idarəetmə, məhkəmə və vergi yığımı kimi məsələlərdə müstəqil qalırdılar. Bu, xanlığın daxili işlərinə Rusiya müdaxiləsinin qarşısını alırdı.

Qarabağ xanlığı xarici siyasət və hərbi məsələlərdə Rusiya İmperiyasına tabe olurdu. Bu, xanlığın müstəqil xarici siyasət yürütmə hüququndan məhrum olmasına səbəb olmuşdur.

Şuşa qalasında və xanlığın ərazisində Rusiya qoşununun yerləşdirilməsi barədə razılıq verilmişdir. Bu, Rusiya İmperiyasının bölgədə hərbi mövcudluğunu təmin etmişdir. Qarabağ xanlığı hər il Rusiya

çarına 8 min çervon bac verməyi öhdəsinə götürmüşdür. Bu, xanlığın iqtisadi müstəqilliyini məhdudlaşdıran bir öhdəlik olmuşdur.

Kürəkçay Müqaviləsi, Qarabağ xanlığının Rusiya İmperiyasına tabe olmasının hüquqi əsasını qoymuş və bu vəziyyət XX əsrin sonlarına qədər davam etmişdir. Müqavilənin müddəaları, xanlığın daxili müstəqilliyini qorumağa çalışsa da, xarici siyasət və hərbi məsələlərdə Rusiya İmperiyasının təsiri altında qalmasına səbəb olmuşdur. Bu sənəd, regionun gələcək siyasi inkişafına təsir etmiş və Qarabağ xanlığının taleyini müəyyən etmişdir.

Əsas mətn

Bu sazişin bağlanması hansı şəraitdə həyata keçirilirdi və səbəbi nə idi? – May ayının 14-də Kürəkçay müqaviləsinin və Qarabağ xanlığının və Rusiya imperiyasının asılılığına keçməsinin 200 ili tamam olur. Sözü gedən hadisə mühüm bir tarixi hadisədir. Həmin bu hadisə Azərbaycanın Qarabağ xanlığına və Rusiyaya aiddir.

Qərar 360-400 min erməninin köçürülməsini nəzərdə tuturdu. Bu qərar gözlənilməsinin əksinə olaraq dünyada yaxşı qarşılanmadı. 1947-ci ildə bu qərarla bağlı 50 mindən artıq erməni Sovet Ermənistanına gəlmişdi. Bütövlükdə isə 1946-49-cu illərdə repatriantların sayı 90 mindən artıq olmadı. Türkiyədən torpaq almaq mümkün olmayanda repatriantları yerləşdirmək üçün Ermənistandan azərbaycanlıların köçürülməsi haqda qərar verildi. Bu məsələlər Arutinov Stalınə ünvanlandığı 1947-ci il 3 dekabr tarixli məktubunda öz əksini tapıb. Bu məktubdan 2 həftə qabaq noyabr ayının 21-də Siyasi Bürodə Azərbaycan Kommunist Partiyasının məsələsi müzakirə edilmişdi.

Həmin sənədlər Rusiya Dövlət Sosial Siyasi Tarix Arxivində bu gün də məxfi şəkildə saxlanılır. Orada nə baş verdisə Mircəfər Bağırov dekabrın 3-də azərbaycanlıların köçürülməsi ilə bağlı məsələyə razılıq verdi. Təsəvvür edin ki, 100 min azərbaycanlı evləri və əmanətləri əlindən alınaraq doğma yurdundan deportasiya edildi. Köçürülən əhəlinin buna münasibəti son dərəcə mənfi idi.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Nağı, Akif. Qarabağ müharibəsi. (Qısa tarix). Bakı: MBM-R. 2009. 112. ISBN 078-9952-29-045-3.
2. de Waal, Thomas. "The Nagorny Karabakh Conflict in its Fourth Decade" (PDF). CEPS. 2021-09-27 tarixində arxivləşdirilib (PDF). İstifadə tarixi: 25 mart 2023.
3. 2021-12-28 tarixində arxivləşdirilib. İstifadə tarixi: 2022-08-11.
4. Xankəndidə dövlət binası üzərində Azərbaycan bayrağı - UNİKAL VIDEO". 2022-08-11 tarixində arxivləşdirilib. İstifadə tarixi: 2022-08-11.
5. Xankəndi: İşğal tarixi Arxivləşdirilib 2020-11-01 at the Wayback Machine

Aygün Musa MƏMMƏDOVA

Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Numizmatika Fondunun baş mütəxəssisi, tarix üzrə fəlsəfə doktoru,

Qərbi Kaspi Universitetinin "Tarix" kafedrasının müəllimi,

E-mail: aygun_kons@mail.ru

Orcid: 0000-0002-0274-5191

ÜZEYİR HACIBƏYLİYƏ HƏSR EDİLMİŞ NUMİZMATİK, FALERİSTİK VƏ FİLATELİSTİK MATERIALLAR

Abstract

According to the Decree of the President of the Republic of Azerbaijan Mr. İlham Aliyev, September 2025 will mark the 140th anniversary of the birth of Uzeyir Abdulhüseyn oğlu Hajibeyli, an Azerbaijani composer, creator of the first opera in the East, a great scholar and musicologist, a

talented publicist, playwright and teacher, a famous public figure, People's Artist, laureate of State Prizes, and a full member of the Academy of Sciences of Azerbaijan.

The article provides information for the first time on numismatic (gold coins), phaleristic (badges) and phaleristic (envelopes, stamps) materials dedicated to the memory of the outstanding intellectual. Currently, these materials are stored in the National Museum of History of Azerbaijan. Such materials, which are of great importance in the study of auxiliary historical disciplines of both the past and present, are also important in teaching other sciences, as well as museology.

Keywords: Uzeyir Hajibeyli, medal, gold coin, stamp, museum

Giriş

Müasir dövrümüzün vacib məsələlərindən biri də milliliyimizi təmsil edən tarixi faktları təbliğ etmək və gələcək nəsillərə düzgün şəkildə ötürməkdir. Məqalədə hazırda Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyində qorunan, dahi ziyalı – Üzeyir Hacıbəyliyə həsr edilmiş materiallar tədqiqata cəlb edilib.

Üzeyir Hacıbəylinin xatirəsinə həsr edilmiş numizmatik material. 2008-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı tərəfindən 31,107 q çəki, 1000 ədədlik tirajla zərb edilən qızıl sikkə (dəyəri - 100 manat) Üzeyir Hacıbəyliyə həsr edilmişdir.

Avstriyanın "Austrian Mint" zərxbanasında istehsal edilən bu xatirə sikkəsinin üz tərəfində dahi bəstəkarın portreti, sağ tərəfə: "Üzeyir Hacıbəyov", sol tərəfə - zərb ili - "2008", ətrafına: "Azərbaycan Respublikası", aşağıda: "100 manat" həkk edilib. Sikkənin arxa tərəfinə isə "Leyli və Məcnun" əsərindən səhnə zərb olunub. 999,9 əyarlı qızıldan zərb edilən bu xatirə sikkəsi daha çox hədiyyə kimi istifadə edilir (3). Belə qızıl sikkə hazırda Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Xüsusi Fondunda qorunur.

Üzeyir Hacıbəyliyə həsr edilmiş faleristik materiallar.

Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin ikinci mərtəbəsindəki ekspozisiyada Ü.Hacıbəyliyə həsr edilmiş stolüstü medal nümayiş edilir. Bu medal muzeyin Köməkçi Tarixi Fənn Materialları Fondunda qeydiyyatdadır (KTFM 809).

1966-cı ildə Moskva şəhərində istehsal edilən bu medalın (metal: tompak, 531 ədəd tirajla) diametri 60 mm, çəkisi 93,75 qramdır. Medalın müəllifi P.A.Xryunovdur (4).

Medalın üst tərəfinə aversin kənarlarına kiril əlifbası ilə: "Üzeyir Hacıbəyov 1895-1945", mərkəzdə Üzeyir bəyin sola yönəlmiş büstü, arxa tərəfinə isə bəstəkarın məşhur "Koroğlu" operasından səhnə zərb edilib.

Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Köməkçi Tarixi Fənn Materialları Fondunda hazırda Ü.Hacıbəyliyə həsr edilmiş döş nişanları vardır (KTFMF 655; KTFMF 1286). Bu nişanlar Azərbaycan dirijoru və bəstəkarı Niyazi Zülfüqar bəy oğlu Tağızadəyə (Hacıbəyova - 1912 - 1984) təqdim edilmişdi.

Üzeyir Hacıbəyliyə həsr edilmiş filatelistik materiallar.

XX əsrin filatelistik materiallarından biri də Bakı poçtamtının xətti ilə çap edilmiş "Üzeyir Hacıbəyov" zərf-markasıdır.

KTFMF-da qorunan bu zərf-marka (KTFMF 2295) 2014-cü ildə çap edilib. Azərmarka şirkətinin "Qarabağın görkəmli xadimləri" silsiləsindən çap etdiyi bu markada bəstəkarın büstü təsvir edilib, markanın nominalı qeyd edilib (0,5 manat). Bundan əlavə markada "Azərbaycan", nəşr ili (2024), "Üzeyir Hacıbəyov 1895-1945" sözləri vardır.

2021-ci ildə çap edilən "Üzeyir Hacıbəyli" adlı kataloqun (Azərb.dil.) redaktoru akademik Nailə Vəlixanlı və muzeyin fond müdiri Rəna Səfərova. Muzey fondlarında mühafizə olunan 284 ədəd eksponat haqqında məlumatların verildiyi kataloqda Üzeyir Hacıbəyli ilə bağlı materiallara da yer verilib (2, s. 12).

2022-ci ilin "Azərbaycanın görkəmli şəxsiyyətləri xatirə medallarında" kataloqunda (elmi redaktor: F.Cabbarov, Azərb. dil., tərtib edən: t.ü.f.d., dosent Sənubər Qasımova) Ü.Hacıbəyliyə həsr edilmiş stolüstü medal nəşr edilib (1, s. 10).

Nəticə.

Təsviri sənət istiqamətlərindən biri olan xatirə medalları dövlətçilik tarixinin özünəməxsus faktiki materiallarıdır. Tarix və müasir dövrümüzdə olan mühüm hadisələr və görkəmli şəxsiyyətlərə həsr edilən xatirə medallarının əksəriyyəti yubiley tarixləri ilə bərabər həm də ümumi keyfiyyət məlumatı və təqdim olunan mövzunun mənbəyini əks etdirir. Bununla yanaşı medalın təsviri hissəsi medalyer sənəti tarixi ilə əlaqədar olan mənbənin fərdi dəyərini də göstərir. Medal sənətkarlarının yaradıcılığı sayəsində Vətəninə öz zəkası və istedadı ilə töhfələr vermiş məşhur şairlər, yazıçılar, alimlər, siyasətçilər, bəstəkarlar, rəssamlar və d. yubileylərinə həsr olunmuş çoxsaylı medal sənəti abidələri meydana çıxmışdır. XX əsrin ikinci yarısında medal sənətində portret janrı hakim mövqeyə malik idi. Medallardakı portretlər üzərində işləyərkən ilkin mərhələdə ənənəvi akademik tərzə, yəni yapma üsuluna riayət edilirdi. Daha sonralar isə təsviri vasitələrin təkmilləşməsi sayəsində medalların formalaşması dəyişikliyə məruz qaldı. Bununla da portret təsvirli medalların arxa tərəfi fərqli və daha ifadəli oldu. Yığcam yazılar və tarixlər əvəzinə şəxsiyyətin xasiyyətini və ya ixtisas sahəsini açıqlayan və tamamlayan təsvirlər yarandı.

Medal sənətində mərkəzi yer tutan portret janrı təbii və məntiqidir. Bu janra müraciət etməklə rəssamlar öz istedadının tətbiqi üçün yalnız münasib zəmin deyil, həm də dünyanın estetik və ictimai - tarixi idrakının ən parlaq və aydın formalarını açıqlamağa nail olublar.

Müasir Azərbaycanda medalyer sənəti inkişaf edir və bu sahənin təbliğatına layiqli xidmət edir. Azərbaycan medalyerlərinin yaratdıqları keçmiş və müasir şəxsiyyətlərin portretlərində Şərq incəsənətindən ilhamlanan mövzulara yer verilib. Surətlərin məənəvi tərəfinin dərinliyi təkrarsız parlaq hüdudlarla açıqlanır. Bununla yanaşı medal üzərindəki portret öz dövrünün səciyyəvi xüsusiyyətlərini açıqlayan salnamədir. Medalyerin əsas məqsədi yaratdığı surəti tamaşaçıya müvafiq və əlverişli tərzdə təqdim etməkdir.

Dahi xadim və ziyalı Üzeyir Hacıbəyliyə həsr edilmiş materialların istehsalı XX əsrdən başlamış və növbəti əsrdə davam etdirilmişdir. Məqalədə qeyd etdiyimiz qızıl sikkə, medal, döş nişanları, zərf, marka buna misaldır.

100 ildən artıq yaşı olan Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyindəki müxtəlif tarixi dövrlərə aid çoxsaylı materiallar sırasında tədqiqatə cəlb etdiyimiz faktlar Azərbaycan tarixi, mədəniyyətinin öyrənilməsində önəmlidir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Azərbaycanın görkəmli şəxsiyyətləri xatirə medallarında. Tərtib edən: S.Qasımova. Elmi redaktor: F.Cabbarov. Bakı: 2022, 30 s.
2. Üzeyir Hacıbəyli. Kataloq. Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin kolleksiyası əsasında. Tərtibçilər: N.Vəlixanlı, R.Səfərova. Bakı, 2021, 104 s.
3. Золотая монета, посвященная памяти Узеира Гаджибекова //https://files.preslib.az/projects/remz/pdf_ru/atr_pullar.pdf
4. Qasımova S.A., Məmmədova A.M. Üzeyir Hacıbəylinin xatirəsinə həsr edilmiş faleristik və filatelistik materiallar //https://science.gov.az/az/news/open/31912
5. https://science.gov.az/az/news/open/31912 1

Çiçək İlqar MUSTAFAYEVA
Qərbi Kaspi Universiteti, Bakı
E-mail: cicekmustafayeva17@gmail.com

CƏNUBİ QAFQAZDA İLK QADIN QIYAMI “BABİY BUNT”

Abstract

The research discusses the protests that occurred as a result of the social-political and economic crisis in the South Caucasus at the beginning of the 20th century, focusing on the women's movement and women's rebellion, which were part of these protests. According to sources, the uprising that

began on February 14, 1916, lasted until February 17. According to the distorted information provided by the Head of the Baku City Police, 66 people were killed or injured during the unrest [2]. Suppressing the uprising was not easy, as firearms were used. The “Babiy Bunt” uprising, which took place in Baku from February 14 to 17, 1916, was defeated, but it became the first women’s uprising in the South Caucasus. The limited sources on the uprising and the lack of concrete facts regarding the participation of Muslim women in the unrest indicate the need for further research on this topic in the future.

Keywords: “Babiy Bunt”, women's movement, Baku city, South Caucasus, Russian Empire

Giriş

Tədqiqat XX əsrin əvvəllərində Cənubi Qafqazda ictimai-siyasi və iqtisadi böhran nəticəsində baş vermiş etirazlardan, onun tərkib hissəsi olan qadın hərəkatı və qadın üsyanından bəhs edir. 1915-1916-cı illər Cənubi Qafqaz xalqları üçün ən çətin tarixi dövrlərdən biri idi. Müharibəyə səfərbərlik nəticəsində kişilərin çox hissəsi cəbhə bölgəsinə getmiş, işçi qüvvəsi azalmış, istehsalat zəifləmişdi. Davam edən I Dünya müharibəsi Rus imperiyasını çökdürmüş və tərkibindəki milli müstəmləkələri, o cümlədən Azərbaycanda siyasi və inzibati nüfuzunu itirmək üzrə idi. Əhalinin böyük hissəsi isə aclıq, səfalət içində yaşayırdı. Bu proses fonunda isə Bolşeviklərin siyasi fəallığı və təsir dairəsi artmışdı. Təbii ki, mövcud şəraitdən istifadə edən bolşeviklər əhali arasında siyasi təbliğatlarını gücləndirməyə başladılar. Bu isə qadınların siyasi fəallıqlarını artırmasına şərait yaratdı. Nəticədə, Bakıda Cənubi Qafqazın ilk qadın hərəkatlarından biri sayılan “Babiy Bunt” hərəkatı baş verdi. “Babiy Bunt” hərəkatı yetərincə geniş miqyası əhatə etsə də, bu hərəkat haqqında rəsmi mənbələr çox azdır. Bunun əsas səbəblərindən biri, Rusiya imperiyasına qarşı baş vermiş hərəkatların həmin dövrdə təhlili məhdudlaşdırılması, həmçinin qadınların açıq şəkildə etirazı o dövrün patriarxal imperiya ideologiyasına zidd olması idi. Bu səbəbdən tədqiqatların aparılmasına icazə verilməməsinə, ən yaxşı halda isə bəzi mənbələrdə, sadəcə adlarının çəkilməsi ilə nəticələnmişdir. Belə mənbələr əsasən şəxsi xatirələr, avtobiografiyalar, həmin dövrün mətbuat mənbələridir. Məsələn, buna A. L.Şepelevin “Səmada və Yerdə” [3] avtobiografiyası və Manaf Süleymanovun “Eşitdiklərim, oxuduqlarım, gördüklərim” [2] əsəri misal göstərilə bilər. Lakin bu əsərlər bədii-publisistik janrda yazıldığı üçün tam obyektivliyinə əmin olmaq olmaz. Bu səbəbdən adları qeyd edilən əsərlərə daha ehtiyatla yanaşılmalıdır. O dövrün mətbuatları olan “Açıq söz”, “Bəsirət” qəzetlərində bu haqda dərc edilmiş məlumatlar isə daha dəqiq və etibarlı mənbə hesab edə bilərik.

Hərəkat niyə “Babiy Bunt” adlanmışdır?

Rus lüğətində qarşımıza çıxan bu ifadə “babiy”, “baba” sözündən götürülmüş, [4]. Yəni “babiy” “qarı, avrat” mənasında, “bunt” isə “üsyan”, “itaətsizlik” olaraq istifadə olunan siyasi və sosial termdir [4]. Xüsusilə də “babiy” kəlməsi əvvəllər daha yaşlı və kənd qadınları üçün istifadə edilmişdir. Lakin qeyri-rəsmi olan bu ifadə istehza və alçaltmaq məqsəd ilə işlədilmiş, həmçinin ruslar bu etirazları qeyri-ciddi, “histerik” bir hadisə kimi təqdim edərək, kinayə ilə istifadə etmişlər. Bu ifadə həmçinin Azərbaycan dilində qeyri-rəsmi olaraq işlədilən “arvad” kəlməsi ilə də səsləşir. Hərəkatının belə adlanması əvvəlki illərdə əsasən Rusiya imperiyası ərazisində baş vermiş üsyanlardan götürülmüşdür. Buna misal olaraq Moskvada kartofun qiymətindən narazı olan qadınların bazarda yüksək səs-küy salaraq ətraflarına qısa müddət ərzində başqalarını yığması oldu. Onlar kartofun qiyməti nə zaman düşərsə o zaman bu çıxışlarını dayandıracaqlarını söyləmişdilər [4]

1916-cı ildə baş vermiş Cənubi Qafqazın ilk qadın hərəkatı kimi “Babiy Bunt” un mübarizə mərkəzinin Bakı şəhəri olaraq seçilməsi də təsadüfi bir hal deyildi. Bakı məşhur sənaye şəhəri olduğu üçün, eyni zamanda bolşeviklərin fəhlələr arasında davamlı təbliğat işləri aparması əhali arasında mövcud rejimə qarşı narazılıqları artırırdı. Rusiyanın müstəmləkə siyasətinin nəticəsi olaraq buranın etnik tərkibi də xeyli dəyişdirilmiş, qısa müddətdə şəhərin əhalisinin etnik müxtəlifliyində ciddi dəyişikliklər baş vermişdi.

I Dünya müharibəsinə səfərbər edilmiş kişilərin tək qalmış qadınları: “Çörək verin! Ər və oğullarımızı müharibədən qaytarın!” şüarları ilə “Babiy Bunt” etirazları başladı. Manaf Süleymanov 1916-cı ildə Bakıda baş vermiş “Babiy Bunt” hərəkatı ilə bağlı yazırdı: *“Bir qadın Aleksandro-Necski bazarında kartof alarkən höcət edir, qəzəblənib dolu torbanı yerə çırpıb, günəbaxan olan torbanı da vurub dağıdır və başlayır tumu tapdalamağa. Elə buna bənd imiş kimi qonşuluqdakı bazar küçəsindəki yüzlərlə arvad başlayırlar qarışıqlıq salmağa, hücum edib meyvə, tərəvəz, baqqal, bəzzaz, çörəkçi, qəssab dükanlarını talan etməyə. Qarışıqlıq Quba (Fizuli) meydanında və Balaxan (basın) dükanlarına da siarət edir.”* [2].

Mənbələrə əsasən, 14 fevral 1916-cı ildə başlayan üsyan 17 fevrala qədər davam etmişdir. Bakı şəhər Polis rəisinin təhrif edilmiş məlumatına görə, 66 nəfər adam ixtişaş zamanı ölmüş və yaralanmışdır [2]. Bakıda baş vermiş “Babiy Bunt” qısa müddət baş versə də, şəhərə maddi cəhətdən çox böyük bir zərər dəymişdir. Beləki, Bakı qubernatoru Martinovun verdiyi raporta görə üsyan 2 milyon 957 min manat dəyərində maliyyə itkisinə səbəb olmuşdu [2].

A.L. Şepelev avtobioqrafiyasında öz həyat trayektoriyasını və sosial-mədəni müşahidələrini qələmə almışdır. A.Şepelev I Dünya Müharibəsinin əvvəlindən yetim qalmış və Bakıya bacısının yanına köçmüşdür. Həmin dövrü A.Şepelev xatirələrində Bakıda kasıb insanların çox aclıq, səfalət çəkdiklərini, ərzaq cəhətdən qıtlıq yaşadıklarını, hətta ən yaxşı halda insanların qızarmış qoyun bağırsağı yediklərini qeyd edirdi. I Dünya müharibəsinin ilk illərində baş verən qida çatışmazlığının üsyanlara səbəb olduğunu yazan Şepelev ən sonda “partlayış” olduğunu qeyd edir. O hadisələri belə işıqlandırır: *“Yaxşı xatırlayıram ki, ümitsizliyə düşən qadınlar ərzaq mağazalarını dağıdırdılar; küçələrdə kütlələr çılğınlıq edirdi və havada bu sözlər səslənirdi: “Çörək!” “Müharibə bitsin!” Qəzəbli jandarm və polislər üsyançıları sakitləşdirə bilmədilər. O zaman köməyə atlı kazaklar çağırıldı və onlar dərhal xəncərlərlə müdaxilə etdilər. Döyülən qadınların müdafiəsinə isə yeni gəlmiş əsgərlər çıxmağa başladılar. Və həqiqətən döyüş başladı”* [3].

Üsyanın yatırılması heç də asan olmamışdır. Heç bir silahdan qorxmayan üsyançı qadınlar sahibkarlara ultimatum da vermişdilər: “Siz ey rəhmsiz qan içənlər, yaddan çıxarmayın ki, belə bir “Qadın tufanı” bir də qopa bilər” [2].

Baş verən üsyanla bağlı 22 fevral 1916-cı ildə 14-16 fevral tarixlərində baş verən qadınların qiyamına həsr edilmiş Bakı şəhər Dumasının qapalı iclası keçirilmişdir. İclasda L.L. Bıç çıxış edərək bildirmişdir ki: “bəzi yerlərdə ərzaq məhsullarının bahalaşması müşahidə olunur. Ancaq qiymətləri azaltmaq imkanı yoxdur. Buna baxmayaraq, Bakının yenə də Şimali Qafqaza və Tiflisə baxdıqda burada demək olar ki, bütün məhsullar daha aşağı qiymətdədir.” Bu iclasın materialları 26 fevral tarixində də mətbuatda yayımlanmışdır [1].

14 - 17 fevral 1916-cı ildə Bakıda baş vermiş “Babiy Bunt” üsyanı məğlub olsa da Cənubi Qafqazda ilk qadın üsyanı olaraq tarixə düşmüşdür. Üsyanla bağlı mənbələrin məhdudluğu, həmçinin iğtişaşda müsəlman qadınların iştirakı ilə bağlı konkret faktların olmaması, mövzunun gələcəkdə daha geniş tədqiq edilməsinə ehtiyac olduğunu göstərir. Üsyan qısa müddət davam etmiş olsa da, 1 il sonra, 1917-ci ildə, Romanovlar sülaləsinin devrilməsinə gedən yolda, ümumxalq narazılığının bir hissəsi kimi qiymətləndirilə bilər.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. “Açıq söz” qəzeti № 121, (1916, fevral 26), Şəhər Dumasının qərarları
2. Süleymanov, M. (1987). Eşitdiklərim, oxuduqlarım, gördüklərim. Bakı: Nəşriyyat adı (əgər varsa).
3. Aleksey Lavrentyeviç Şepelev (1974). Səmada və yerdə. Əldə edilib 24 aprel 2025, <https://militera.lib.ru/memo/russian/shepelev/01.html>
4. Khantamirova, İ. (2022). Kafkazötesindəki ilk Babiy Bunt hərəkatı. *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 36, 97–109.
5. Кавказский календарь на 1916 год. (1916). *Our Baku*. Əldə edilib 27 aprel 2025, https://ourbaku.com/index.php/Кавказский_календарь_на_1916_год

Farida Rauf MOVSUMOVA

Academy of Public Administration under the President of the Republic of Azerbaijan

EXPERTISE OUTSIDE STATE EXPERT INSTITUTIONS IN THE WORLD

Xülasə

Bu məqalə dünyanın hüquq sistemlərində qeyri-dövlət ekspert şahidlərinin artan rolunu araşdırır. Ənənəvi məhkəmə prosesləri əsasən hökumət tərəfindən idarə olunan ekspert institutlarına arxalansa da, indi bir çox ölkələr sınaqlar zamanı texniki və ya elmi rəylər vermək üçün müstəqil mütəxəssislərin istifadəsinə icazə verir və ya təşviq edir. Məqalə qlobal təcrübələri araşdırır, çeviklik, ixtisaslaşma və daha sürətli prosedurların üstünlüklərini vurğulayır və keyfiyyətə nəzarət, potensial qərəzlilik və qeyri-bərabər giriş kimi problemlərə toxunur. Həm mülki, həm də ümumi hüquq ərazilərində hüquq sistemlərinin müqayisəli təhlili vasitəsilə esse qeyri-dövlət ekspertizası düzgün tənzimləndikdə və integrasiya edildikdə daha səmərəli və balanslaşdırılmış məhkəmə nəticələrinə necə töhfə verdiyini nümayiş etdirir.

Açar sözlər: məhkəmə ekspertizası, məhkəmə sübutları, ekspertin qəbul edilməzliyi, hüquqi prosedur, sübut standartları, müstəqil ekspert şahidləri.

Introduction

In modern legal systems across the globe, expert knowledge plays a crucial role in resolving complex legal disputes. Traditionally, many countries have relied on state-run expert institutions to provide forensic, scientific, or technical analysis during judicial proceedings. However, in recent decades, there has been a significant shift toward allowing independent and non-governmental experts to participate in the justice system. This development reflects broader trends toward democratization, efficiency, and specialization in the administration of justice. [1]

In countries like Germany, France, and Italy, independent experts have long been recognized as essential participants in court proceedings. These experts are often accredited and selected from official lists maintained by courts, ensuring a degree of quality control without requiring direct state employment. Similarly, in the United States, both prosecution and defense are allowed to hire their own experts, and the courts serve as gatekeepers to ensure the admissibility and reliability of their testimonies, as established in the Daubert standard. In common law jurisdictions, the adversarial system supports the use of party-appointed experts, allowing multiple perspectives on technical issues. Meanwhile, many civil law countries emphasize court-appointed experts, but increasingly allow parties to present alternative opinions from independent professionals. [2]

One of the most cited benefits of using experts from outside the state system is flexibility. These experts are often highly specialized, which allows for deeper and more current knowledge in niche fields—especially in emerging areas like digital forensics, environmental science, and cybersecurity. Time efficiency is another benefit, as private experts may be more readily available than those in overburdened state institutions.

Furthermore, non-state experts can contribute to greater objectivity and diversity of opinion. In systems where only one state expert provides an opinion, there's a risk of institutional bias or lack of innovation. By introducing a variety of expert views, courts can form a more balanced judgment. Despite these advantages, several challenges persist. One key concern is quality control. Without standardized accreditation or oversight, the risk of bias, unqualified testimony, or conflicts of interest can increase. Courts must be vigilant in evaluating the credentials and methodologies used by private experts. [3]

Another issue is inequality of access. Wealthier parties may afford high-profile experts, potentially tilting the scales of justice. This raises questions about fairness and the need for courts to ensure that all parties have equal opportunities to present expert evidence. In response, some jurisdictions have

developed hybrid models. For instance, courts may maintain a registry of approved non-state experts or implement rules about disclosure, cross-examination, and transparency to maintain the integrity of the process. [4]

The use of expertise outside state institutions is a growing and necessary feature of modern legal systems. While it presents certain risks, careful regulation and judicial oversight can harness its benefits—ensuring more effective, timely, and informed legal decision-making. As legal systems evolve in complexity and scope, the role of non-state experts is likely to expand, making their proper integration into judicial procedures a global priority.

REFERENCES:

1. Council of Europe: Recommendation Rec(2000)19 of the Committee of Ministers to Member States on the Role of Public Prosecution in the Criminal Justice System – includes references to independent expert use. [Link: <https://rm.coe.int/16804be777>]
2. European Commission for the Efficiency of Justice (CEPEJ) – Reports and country profiles on the use of experts in court systems. [Link: <https://www.coe.int/en/web/cepej>]
3. Federal Rules of Evidence (Rule 702) – Governs the use of expert witnesses in U.S. federal courts. [Link: https://www.law.cornell.edu/rules/fre/rule_702]
4. Michele Taruffo (2003). “*Rethinking the Standards of Proof*”. American Journal of Comparative Law. Discusses expert evidence in adversarial vs. inquisitorial systems.

Fərhad Gəray GƏRAYBƏYLİ

Ali məhkəmə, vəkil

MÜHARİBƏLƏR VƏ MƏDƏNİ İRSƏ TƏHLÜKƏ: QLOBAL PROBLEMLƏR VƏ BEYNƏLXALQ HÜQUQ

Abstract

Cultural heritage represents a fundamental element of human identity and collective memory. However, during armed conflicts, this heritage faces severe threats such as deliberate destruction, looting, and erasure, which go beyond material loss to signify the erasure of cultural identity. This paper explores the legal and ethical dimensions of cultural heritage protection in times of war, focusing on key international instruments such as the 1954 Hague Convention, its 1999 Protocol, and the 1998 Rome Statute. Practical examples from Syria, Iraq, Mali, and the Karabakh region illustrate how heritage is targeted not only for military but also ideological reasons. International bodies like UNESCO and ICOMOS attempt to bridge legal frameworks with on-the-ground action. The findings highlight that effective protection of cultural heritage requires strong international cooperation and political will. Ultimately, safeguarding heritage in conflict zones is directly tied to the broader goals of human rights and lasting peace.

Keywords: International organization, Hague Convention, conflict, heritage, territory, armed conflict.

Giriş

Mədəni irs, insanlığın tarixi inkişafının və mədəni kimliyinin təməl sütunlarından biridir. Arxeoloji abidələr, dini və tarixi məkanlar, yazılı mənbələr və digər maddi və qeyri-maddi irs formaları bəşəriyyətin ortaq yaddaşını təşkil edir. Lakin bu irs müharibələr zamanı ciddi təhlükələrlə üzləşir. Tarixi abidələrin qəsdən dağıdılması, mədəni sərvətlərin talan olunması və ya ərazidən silinməsi təkcə maddi zərərlə nəticələnmir, həm də xalqların kollektiv yaddaşının və kimliyinin məhv edilməsi anlamına gəlir [1]

Son onilliklərdə Yaxın Şərqdə baş verən silahlı münaqişələr – İraq, Suriya və Yəmən nümunələri – göstərdi ki, mədəni irsə qarşı yönələn təhdidlər həm hərbi əməliyyatların nəticəsi, həm də siyasi məqsədlə həyata keçirilən simvolik zorakılıq forması ola bilər [9]. Bu proses yalnız yerli və ya regional deyil, eyni zamanda global ictimaiyyəti və beynəlxalq hüquq sistemini narahat edən ciddi problemdir.

Bu tezisdə müharibələr zamanı mədəni irsə qarşı yönələn təhlükələrin hüquqi və etik aspektləri araşdırılacaq, beynəlxalq konvensiyalar çərçivəsində mövcud mexanizmlər və onların effektivliyi təhlil olunacaq. Həmçinin, konkret nümunələr əsasında problemin praktik miqyası və hüquqi cavab tədbirləri nəzərdən keçiriləcəkdir.

1. Beynəlxalq hüquqda mədəni irsin qorunması: hüquqi çərçivə və normativ baza

Müharibə dövründə mədəni irsin qorunması məsələsi beynəlxalq hüququn xüsusi tənzimləmə sahələrindən biridir. Bu sahədə ən fundamental hüquqi sənəd 1954-cü il Haaqa Konvensiyası və onun 1999-cu il Əlavə Protokoludur. Konvensiyada qeyd olunur ki, silahlı münaqişə zamanı mədəni dəyərlərin qorunması yalnız etik məsuliyyət deyil, eyni zamanda hüquqi öhdəlikdir [7]. Haaqa Konvensiyasının müddəalarına əsasən, müharibə tərəfləri “mədəni abidələri, muzeyləri, arxivləri və dini məkanları hərbi hədəf kimi istifadə etməməli və bu obyektləri mümkün olan qədər qorumağa borcludurlar” (UNESCO, 1954, Maddə 4). 1999-cu il Əlavə Protokol isə bu öhdəlikləri daha da konkretləşdirərək fərdi cinayət məsuliyyəti və beynəlxalq sanksiya mexanizmlərini dəstəkləyir [6].

Bundan əlavə, 1998-ci il Roma Statutu (Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin əsas hüquqi sənədi) mədəni abidələrin qəsdən dağıdılmasını müharibə cinayətləri siyahısına daxil etmişdir. Statutun 8(2)(b)(ix) maddəsinə görə, “qorunan mədəni obyektlərə qarşı hücumlar” beynəlxalq hüquqa ziddir və fərdi məsuliyyət doğurur [4].

UNESCO və ICOMOS kimi beynəlxalq təşkilatlar bu hüquqi mexanizmləri təbliğ etməklə yanaşı, praktik səviyyədə irsin sənədləşdirilməsi, bərpası və hüquqi müdafiəsi ilə bağlı layihələr həyata keçirirlər. Xüsusilə münaqişə zonalarında fəaliyyət göstərən ekspert missiyaları vasitəsilə bu təşkilatlar hüquqla praktik realıq arasında körpü qurmağa çalışırlar [5].

2. Müharibələrdə mədəni irsə qarşı təhdidlərin praktiki nümunələri.

XXI əsrdə baş verən münaqişələr göstərdi ki, mədəni irsə qarşı hücumlar təkcə hərbi zərurət kontekstində deyil, həm də ideoloji və simvolik məqsədlərlə həyata keçirilir. Belə hallarda mədəni abidələrin məhv edilməsi, həm maddi dəyərlərin itirilməsi, həm də etnik və dini kimliyin silinməsi ilə nəticələnir.

Suriya və İraq nümunəsi bu baxımdan xüsusilə diqqətçəkicidir. İŞİD tərəfindən 2015-ci ildə Palmira antik şəhərinin dağıdılması mədəni irsə qarşı məqsədli vandalizmin bariz nümunəsidir. UNESCO bu hərəkəti “bəşəriyyətə qarşı cinayət” kimi qiymətləndirmiş və bu əməlləri beynəlxalq hüququn pozuntusu kimi sənədləşdirmişdir [Malidə isə 2012-ci ildə silahlı islamçı qruplar Timbuktu şəhərindəki məscid və türbələri dağıdaraq həm dini, həm də tarixi irsi hədəf almışlar. Bu hadisə ilə bağlı Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsində aparılan Al Mahdi işi, ilk dəfə olaraq mədəni irsə qəsdin fərdi cinayət məsuliyyəti daşdığını hüquqi şəkildə təsdiqlədi [3].

Qarabağ bölgəsində isə 1990-cı illərdən başlayaraq erməni və azərbaycanlı icmalar arasında davam edən münaqişə çərçivəsində hər iki tərəfə aid mədəni və dini abidələrin dağıdıldığı müşahidə olunmuşdur. 2020-ci ildə münaqişənin yenidən alovlanmasından sonra bölgədəki bir çox irs obyektlərinin taleyi beynəlxalq ictimaiyyətin diqqət mərkəzinə çevrilmişdir. Human Rights Watch və UNESCO nümayəndələri bölgədə monitoring aparmaq üçün çağırışlar etmiş, bəzi obyektlərin talan və məhvə dair sənədlər yayılmışdır [2].

Nəticə

Müharibələr zamanı mədəni irsə qarşı yönələn hücumlar yalnız fiziki məhv anlamına gəlmir, həm də xalqın tarixi yaddaşına, mədəni kimliyinə və kollektiv şüuruna qarşı yönəlmiş ciddi təhiddir. Həm beynəlxalq hüquqi çərçivə – Haaqa Konvensiyası, Roma Statutu və UNESCO mexanizmləri – həm də beynəlxalq təşkilatların fəaliyyətləri bu irsin qorunmasına yönəlib. Lakin praktikada hüquqi sənədlər ilə real vəziyyət arasında fərqlər mövcuddur.

Münaqişə bölgələrində – İraq, Suriya, Mali və Qarabağ – baş verən dağıntılar göstərir ki, hüquqi mexanizmlər yalnız effektiv beynəlxalq əməkdaşlıq və siyasi iradə ilə real nəticə verə bilər. Mədəni irsin qorunması, əslində, insan hüquqlarının və sülhün qorunması ilə birbaşa əlaqəlidir. Bu səbəbdən beynəlxalq ictimaiyyətin daha güclü hüquqi müdaxilə və praktiki tədbirlərlə irəli çıxması zəruridir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Bevan, R. (2006). The destruction of memory: Architecture at war. Reaktion Books. (s. 14)
2. Human Rights Watch. (2021). Azerbaijan: Ensure cultural monuments are protected. <https://www.hrw.org/news/2021/03/10/azerbaijan-ensure-cultural-monuments-are-protected> (s. 6)
3. International Criminal Court (ICC). (1998). Rome Statute of the International Criminal Court. <https://www.icc-cpi.int/resource-library/documents/rome-statute.aspx> (s. 27)
4. International Criminal Court (ICC). (2016). Prosecutor v. Ahmad Al Faqi Al Mahdi (Judgment and Sentence). <https://www.icc-cpi.int/court-record/icc-01/12-01/15-171> (s. 4)
5. Lostal, M. (2017). International cultural heritage law in armed conflict: Case-studies of Syria, Libya, Mali, the Islamic State, and the Gambia. Cambridge University Press. (s. 42, 55)
6. O’Keefe, R. (2006). The protection of cultural property in armed conflict. Cambridge University Press. (s. 142)
7. UNESCO. (1954). Convention for the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict (Hague Convention). <https://www.unesco.org/en/legal-affairs/convention-protection-cultural-property-armed-conflict> (Maddə 1–4)
8. UNESCO. (2015). Destruction of Palmyra: UNESCO Director-General calls it “a war crime”. <https://www.unesco.org/en/articles/destruction-palmyra-unesco-director-general-calls-it-war-crime> (s. 3)
9. UNESCO. (2020). Protecting cultural heritage: An imperative for humanity. Paris: UNESCO Publishing. (s. 6)
10. UNESCO. (2021). UNESCO ready to support assessment mission to Nagorno-Karabakh cultural heritage sites. <https://www.unesco.org/en/articles/unesco-ready-support-assessment-mission-nagorno-karabakh> (s. 2)

Günay V. BAYRAMOVA

BDU “Arxeologiya və etnoqrafiya” kafedrasının müəllimi

E-mail: gunaybayramova296@gmail.com

SON TUNC – ERKƏN DƏMİR DÖVRÜNÜN BƏZƏK ƏŞYALARI (Naxçıvan MR arxeoloji materialları əsasında)

Abstract

Adornments are one of the examples of Late Bronze and Early Iron Age material culture. Adornments include head adornments, neck adornments, arm adornments, and clothing adornments. Ancient people made various adornments from beads made of metals such as gold, silver, bronze, and natural stones. Adornments were an element that completed the dress. At the same time, decorations reflected people's religious beliefs. They were protected from evil spirits and evil deeds by wearing different symbols as adornments. At the same time, adornments were used as a medium of exchange. People used different kinds of beads and adornments instead of money.

Keywords: Last bronze age, Iron age, archaeological findings, adornments, ornaments

Giriş

Son Tunc-Erkən Dəmir dövründə Naxçıvanın qədim tayfalarının həyatında böyük dəyişikliklər olmuşdur. Yaşayış yerləri və nekropollarda aparılan arxeoloji tədqiqatlar vaxtaşırı hücumların və

miqrasiyaların olduğunu söyləməyə əsas verir. I Plovdağ yaşayış yerində aparılan arxeoloji qazıntılar burada yanğınlı müşayiət olunan güclü dağıntı olduğunu söyləməyə əsas verir. Mühüm strateji mövqeyinə görə Naxçıvan ərazisindəki qədim yaşayış yerləri dağıntıdan qısa müddət sonra bərpa olunur və inkişaf edirdi. Bütün bunlar Naxçıvanın qədim tayfalarının təsərrüfat və mədəni həyatında da öz əksini tapır ki, əldə edilən arxeoloji materiallarda bunu bir daha təsdiq edir.

Son Tunc-Erkən Dəmir dövrünə aid abidələrdə aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı əldə olunan bəzək əşyaları dövrün maddi və mədəni inkişaf səviyyəsini, məişətini, insanların dünyagörüşünü və ümumiyyətlə qədim cəmiyyətdə baş verən dəyişiklikləri öyrənmək üçün mühüm əhəmiyyətə malikdir. Bəzək əşyaları üzərindəki ornamentlər qədim cəmiyyətin hakim inanc sistemi, mənəvi dünyası haqqında zəngin biliklər verir. Son Tunc-Erkən Dəmir dövrünün bəzək əşyaları həm kəmiyyətinə, həm də keyfiyyətinə görə əvvəlki dövrlərin analoji tapıntılarından fərqlənir. Diqqəti cəlb edən cəhət Erkən Dəmir dövrünə aid daş qutu qəbirlərdə tapılan bəzəklərin, xüsusən əqiq, şüşə və pastadan hazırlanmış muncuqların bolluğudur. Bu isə həmin dövrdə muncuq hazırlayan tanınmış istehsal mərkəzlərinin və onların məlum yayılma areallarının mövcud olduğunu söyləməyə əsas verir.

Ornamentlərin tədqiqi Naxçıvanın qədim tayfalarının təkcə iqtisadi və mədəni əlaqələrini deyil, həm də onların siyasi həyatında baş verən əsaslı dəyişiklikləri öyrənməyə imkan verir.

Əsas mətn:

İnsanların ən qədim dövrlərdən bugünə günə məişətdə istifadə etdikləri əşyalar zaman keçdikcə müəyyən dəyişikliyə uğramışdır. Bəzək əşyaları bəşər tarixinin bütün dövrlərində olmuş, hər dövrə aid əşyaların özünəməxsus səciyyəvi xüsusiyyətləri olmuşdur. Bu xüsusiyyətlər cəmiyyətin iqtisadi-mədəni inkişaf səviyyəsindən, sivilizasiya mərkəzləri ilə əlaqələrindən, inanc sistemindən asılı olaraq müxtəlif olmuşdur. Hər dövr bəzək əşyalarının özünəməxsus xammalı, istehsal texnikası, naxışlanma üsulları olmuşdur. Tunc dövrünün son mərhələsində hazırlanan bəzək əşyalarının bir qismi əvvəlki dövrlərlə eynilik təşkil etsə də, böyük bir qismi müxtəlif üslubda və fərqli növ materiallardan hazırlanır və fərqlənirdi. Bu dövrdə müxtəlif bölgələrdə tunc, qızıl və digər qiymətli materiallardan, müxtəlif növ təbii daşlardan istifadə edərək mürəkkəb bəzək əşyaları istehsal olunurdu. Son Tunc – Erkən Dəmir dövründə istifadə edilən bəzək əşyaları aşağıdakı kimi təsnif edilir.

1. **Baş bəzəkləri:** saç bəzəkləri, saç sancaqları, alınlıqlar, dingələr və sırğalar bu qrupa daxildir. Sırğalar, saç sancaqları və alınlıqlar adətən tunc məftil və lövhələrdən hazırlanır, bəzən əqiq və ya başqa daşlardan hazırlanmış muncularla bəzədilirdi.

2. **Boyun bəzəkləri:** buraya tuncdan və muncuqdan hazırlanmış boyunbağlar, asma bəzəklər daxildir. Tuncdan hazırlanmış, bəzən ucları çölə doğru qatlanmış boyunbağlar Son Tunc dövründə məşhur bəzək əşyaları idi. Metaldan (tunc) hazırlanan boyunbağlar müxtəlif dizayn və ölçülərdə olurdu. Bu tip boyun bəzəkləri ətraf bölgələrə Misirdən yayılmışdı. Zərif boyunbağlar, muncuqlar və amuletlər də bu dövrdə geniş yayılmışdı.

3. **Qol bəzəkləri:** Tunc və muncuqdan hazırlanmış bilərziklər, eləcə də qolun yuxarı hissəsinə taxılan qol bəzəkləri – bazubəndlər və üzüklər Son Tunc və Erkən Dəmir dövrü üçün xarakterik bəzək əşyaları idi. Tuncdan hazırlanmış qolbaqlar bəzən qravüra, zoomorf naxış və ya simvolik motivlərlə bəzədilirdi. Üzüklərin sadə lentlərdən tutmuş qiymətli və yarımqiymətli daşlarla bəzədilmiş və ya oyma naxışlarla daha mürəkkəb dizaynlara qədər müxtəlif üslublarda hazırlanmış nümunələri var idi. Üzüklər əl barmaqlarına, həmçinin ayaq barmaqlarına taxılırdı.

4. **Geyim bəzəkləri:** Tunc düymə, piləklər və fibulalar (broşlar) daha çox funksional xarakterli olsa da, eyni zamanda paltarları bəzəmək, geyimi daha şux göstərmək üçün istifadə olunurdu. Fibulalar həm funksional, həm də dekorativ məqsədlərə xidmət edirdi.

Naxçıvan ərazisində Son Tunc və Erkən Dəmir dövrü qəbir abidələri digər dövrlərə nisbətən daha yaxşı öyrənilmişdir. Ordubad rayonu ərazisində yerləşən Plovdağ nekropolları, Muncuqlutəpə, Xalı-Keşan, Sumbatan, Mərdangölü, Dəlmə, Dəmyələr və b. nekropollar tədqiq edilmişdir [4, 60]. Onu da qeyd etmək ki, Plovdağ üç nekropol və iki yaşayış yeri ilə birlikdə böyük bir abidələr kompleksidir [5, 14]. Naxçıvanın Son Tunc və Erkən Dəmir dövrünə aid Qızılvəng, Şahtaxtı, Qarabağlar -Qalacıq, Külüs [6, 27], Kolanı, Sarıdərə və b. nekropollarında da zəngin bəzək əşyaları aşkar edilmişdir..

Son Tunc və İlk Dəmir dövrü abidələrinin arxeoloji tədqiqi göstərir ki, bu dövrdə sinifli cəmiyyət yaranmış, mədəni və iqtisadi əlaqələr xeyli genişlənmişdir. Tayfalararası əlaqələrin güclənməsi ticarətin, iqtisadiyyatın və mədəni həyatın canlanması demək idi. Son Tunc dövründən başlayaraq, Naxçıvan ərazisi təkcə ticarətin mərkəzi olmayıb, həm də qərbdən gələn işğalçı qüvvələrin də maraq dairəsində olmuşdur. Naxçıvan ərazisində siklopik tikililərin tədqiqi bunu söyləməyə əsas verir [1, 227]. Ticarət əlaqələrinin bu qədər genişləndiyi dövrdə mübadilə vasitəsi kimi mal-qara, metal, yun, sənətkarlıq məmulatları – gil qablar, o cümlədən bəzək əşyalarından geniş şəkildə istifadə edilirdi. Məlumdur ki, bəzək əşyaları təkcə aksesuar və yaxud da mədəni simvol olmaqla yanaşı, eyni zamanda mübadilə vasitəsi kimi işə yarayırdı. Qiymətli metallardan (qızıl, gümüş) və qiymətli daşlardan (sədəf, firuzə), fil sümüyündən və balıqqulağından hazırlanmış müxtəlif növ bəzək əşyaları həmçinin, silindrik möhürlər, əsas mübadilə vasitələrindən olmuşdur. Silindrik möhürlər, qızıl, şüşə, firuzə, pasta, sədəf, fil sümüyündən hazırlanmış bəzək əşyaları mübadilə və əlaqələr yolu ilə Azərbaycana gətirilmişdir [3, 160].

Nəticə:

Son Tunc-Erkən Dəmir dövründə sinifli cəmiyyətin inkişafı, şəhərlərin, dövlət quruluşunun yaranması sənətkarlığın, xüsusilə də metalışləmə sənətinin təkamülünü şərtləndirmişdi. Metalışləmə sənətinin inkişafı silah istehsalı ilə yanaşı bəzək əşyalarının da geniş istehsalına və geşidinin çoxalmasına şərait yaratmışdı. Bəzək əşyaları funksional xarakteri ilə yanaşı insanların dini inancları, dünyagörüşləri və təsərrüfat həyatı ilə birbaşa bağlı olmuşdur. Bəzək əşyalarının qoruyucu funksiyası funksional təyinatından daha əhəmiyyətli olmuşdur.

Naxçıvanın Son Tunc və Erkən Dəmir dövrü mədəniyyəti ilə tanış olduqda, onun Xocalı-Gədəbəy mədəniyyəti ilə oxşar elementlərini görürük. Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətinin elementlərinin Naxçıvan maddi mədəniyyət abidələrində olması, bu mədəniyyətin daşıyıcılarının cənuba doğru hərəkəti ilə bağlı olmuşdur [2, 73]. Tədqiqatlar göstərir ki, Naxçıvanın Son Tunc və Erkən Dəmir dövrü mədəniyyətinin öz lokal xüsusiyyətləri olmuşdur.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Baxşəliyev V. Azərbaycan arxeologiyası. Bakı, Elm, 2007, 239 s.
2. Baxşəliyev V. Naxçıvanın Erkən Dəmir dövrü mədəniyyəti. Bakı, Elm, 2002, 128 s.
3. Cəfərov H. Azərbaycan e.ə. IV minilliyin axırı – I minilliyin əvvəllərində. Bakı, Elm, 2000, 187 s.
4. Əliyev E. Ordubad rayonunun Tunc və İlk Dəmir dövrü arxeoloji abidələri. Bakı, Elm və Təhsil, 2018, 272 s.
5. İbrahimli B, Əliyev E. I Plovdağ yaşayış yeri və nekropolunda arxeoloji tədqiqatlar-2020. Bakı, Xan nəşriyyatı, 2021, 108 s.
6. Seyidov M. Naxçıvan ərazisində Son Tunc və Erkən Dəmir dövrü mədəniyyəti. Bakı, Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2012, 188 s.

Aida Ali MAGOMEDOVA

Qərbi Kaspi universiteti

BRICS COUNTRIES AND THE PROMOTION OF MULTIPOLARITY IN INTERNATIONAL RELATIONS

Xülasə

Braziliya, Rusiya, Hindistan, Çin və Cənubi Afrikadan ibarət BRICS koalisiyası qlobal idarəetmənin dəyişdirilməsində mühüm qüvvəyə çevrildi. Çoxqütblü dünya nizamını müdafiə edən BRICS, Qərbin rəhbərlik etdiyi qurumların hökmranlığına meydan oxuyur və daha balanslı güc bölgüsünə kömək edir. Bu tezisə BRICS-in İqtisadi əməkdaşlıq, siyasi uyğunlaşma və institusional inkişaf da daxil olmaqla çoxqütblülüüyü təşviq etdiyi mexanizmlər araşdırılır. Tezis BRICS-in genişlənməsinin geosiyasi təsirlərini və qlobal idarəetmədə rolunu da araşdırır.

Açar sözlər: BRICS, çoxqütblülük, beynəlxalq münasibətlər, qlobal idarəetmə, inkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatlar, iqtisadi əməkdaşlıq, siyasi strategiya, institusional islahat

Introduction

The post-Cold War era has been characterized by a unipolar world order dominated by the United States and its Western allies. However, the rise of BRICS has introduced a counterbalance to this dominance, advocating for a multipolar system where power is distributed among multiple influential states. The BRICS nations collectively represent a significant portion of the global economy and population, making their role in international relations increasingly relevant.

This thesis explores how BRICS promotes multipolarity through economic initiatives, diplomatic engagements, and institutional frameworks. By analyzing BRICS' strategies and policies, this study aims to assess its impact on global governance and international stability.

BRICS and Economic Multipolarity

One of the primary ways BRICS fosters multipolarity is through economic cooperation. The establishment of the **New Development Bank (NDB)** and the **Contingent Reserve Arrangement (CRA)** provides financial alternatives to Western-led institutions such as the International Monetary Fund (IMF) and the World Bank. These initiatives reduce dependency on Western financial systems and empower developing nations to pursue independent economic policies. [1]

Additionally, BRICS countries engage in trade agreements that bypass traditional Western economic structures. The increasing use of local currencies in trade settlements, particularly between China and Russia, challenges the dominance of the U.S. dollar in global transactions [2]. By promoting economic self-sufficiency, BRICS strengthens the foundation for a multipolar world order.

BRICS countries promote multipolarity in international relations

Political and Diplomatic Strategies

BRICS nations frequently coordinate their positions on global issues, advocating for a more inclusive international system. The annual **BRICS Summit** serves as a platform for member states to discuss geopolitical challenges and align their policies. The group's commitment to **non-interference in domestic affairs** and **sovereign equality** reinforces the principles of multipolarity [1].

Moreover, BRICS has expanded its diplomatic outreach by engaging with other emerging economies. The inclusion of new partner countries, such as Indonesia and Nigeria, demonstrates BRICS' commitment to broadening its influence beyond its original members [1]. This expansion enhances the coalition's ability to shape global governance and counterbalance Western-led alliances.

Institutional Development and Global Governance

BRICS actively participates in international institutions while simultaneously advocating for reforms. The group has called for **greater representation of developing nations** in organizations such as the United Nations Security Council (UNSC) and the World Trade Organization (WTO) [2]. By pushing for institutional changes, BRICS seeks to create a more equitable global system that reflects the interests of emerging economies.

Additionally, BRICS has established its own institutional frameworks to promote cooperation in areas such as science, technology, and security. The **BRICS Science, Technology, and Innovation Framework** facilitates collaboration on research and development, reducing reliance on Western technological dominance [1]. These initiatives contribute to a diversified global order where multiple centers of power coexist.

Geopolitical Implications of BRICS Expansion

The expansion of BRICS has significant geopolitical consequences. By incorporating new members, BRICS strengthens its ability to challenge Western hegemony and advocate for alternative governance models. The inclusion of countries from Africa, Asia, and Latin America enhances BRICS' legitimacy as a representative body for the Global South [1].

Furthermore, BRICS' engagement in conflict resolution and peacekeeping efforts underscores its commitment to global stability. The group's emphasis on **dialogue and diplomacy** contrasts with Western interventionist policies, offering an alternative approach to international security [2].

Challenges and Limitations

Despite its achievements, BRICS faces several challenges in its pursuit of multipolarity. Internal differences among member states, particularly between China and India, pose obstacles to unified decision-making. Additionally, economic disparities within the group affect its ability to implement cohesive policies [2].

Moreover, Western institutions continue to exert significant influence over global governance. The dominance of the U.S. dollar and the entrenched power of organizations such as NATO and the IMF present hurdles to BRICS' efforts to reshape the international system [1].

Conclusion

BRICS plays a crucial role in promoting multipolarity in international relations by fostering economic independence, diplomatic coordination, and institutional development. While challenges remain, the coalition's expansion and strategic initiatives contribute to a more balanced global order. As BRICS continues to evolve, its impact on international governance will likely grow, reinforcing the shift toward a multipolar world.

REFERENCES:

1. BRICS. (2025, April 29). Chair's statement of the meeting of ministers of foreign affairs/international relations of BRICS member countries [PDF].
2. https://brics.br/en/documents/2025-04-29_brics-mfa-chairs-statement.pdf/@download/file
3. Joseph, J., & Pandey, A. (2025). Expansion of BRICS countries stimulating multipolar world order: A critical study in the context of Russia-Ukraine crisis. In “Navigating complex geopolitical landscapes amidst conflict” (pp. 1–30). <https://doi.org/10.4018/979-8-3693-8674-3.ch002>

Nurlanə MƏLİKLİ

Lənkəran Dövlət Universitetinin dissertantı

E-mail: nurlanamalikli@gmail.com

AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİ DÖVRÜNDƏ LƏNKƏRAN –MUĞAN BÖLGƏSİNDƏ SİYASİ VƏZİYYƏT VƏ PARLAMENT SƏNƏDLƏRİNDƏ LƏNKƏRAN HADİSƏLƏRİ

Abstract

The Parliament of the Azerbaijan Democratic Republic was an important authority where not only national problems but also regional problems were discussed and decisions were made. Deputies elected from the regions actively participated within their powers in ensuring the territorial integrity of Azerbaijan and preventing Armenian aggression against our regions. The main goal of this scientific thesis is to investigate the political situation in the Lankaran-Mugan region during the Azerbaijan Democratic Republic and the Lankaran events in parliamentary documents

Keywords: Azerbaijan Democratic Republic, Parliament, Lankaran-Mugan region, Lankaran district

Giriş

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin yaradılması haqqında Milli Şura tərəfindən qəbul edilmiş 1918-ci il 20 noyabr tarixli qanunda, milli və siyasi təmsilçiliklə yanaşı bölgələrin də ali orqanda təmsilçiliyi əsas götürülmüş, əhalinin sayına uyğun olaraq deputatların sayı müəyyənləşdirilmişdi. Buna görə də ölkələrin ayrı-ayrı bölgələrin problemlərinin Parlament və icra

strukturları qarşısında qaldırılması və onların həllinə nail olunması bölgələrdən seçilmiş deputatların əsas vəzifələrindən biri idi. Qısa fəaliyyəti dövründə Məclisi-Məbusan təkcə bütün ölkənin deyil, həm də ayrı-ayrı bölgələrin sosial-iqtisadi, mədəni-maarif problemlərinin həlli istiqamətində müəyyən addımlar atmışdı. Parlament səviyyəsində müxtəlif bölgələrlə bağlı qərarların qəbul olunmasında həm həmin bölgələrin, həm də digər bölgələrin deputatları yaxından iştirak etmişlər.

Əsas mətn

Parlament təşəkkül tapdıqdan sonra Qarabağ, Zəngəzur, Naxçıvan, İrəvan bölgələri ilə yanaşı ölkənin ərazi bütövlüyü baxımından ən mürəkkəb siyasi vəziyyətin mövcud olduğu bölgə Lənkəran qəzası idi.

Azərbaycan Cümhuriyyəti yarandıqdan sonra ölkənin cənubunda – Lənkəran və Cavad qəzalarında vaxtilə buraya çarizm tərəfindən köçürülmüş ruslar və təriqətçi əhali Cümhuriyyətin hakimiyyətini tanımaqdan imtina edərək müxtəlif siyasi təmayüllü siyasi təşkilatlar və hərbi hissələr yaratmışdılar [8, c.93-115]. 1918-ci ilin sentyabrında Bakının azad edilməsi ilə cənub bölgələrində də qanuni hakimiyyətin bərpa edilməsi üçün şərait yaransa da, sonrakı proseslər, türk ordusunun Azərbaycanı tərk etməsi, Antanta qoşunlarının regiona gəlməsi bu bölgədə milli suverenliyi bərqərar etməyə imkan vermədi. Nəticədə 1919-cu ilin avqustuna qədər Lənkəran qəzası yadelli qüvvələrin hakimiyyəti altında qaldı. Buradakı qeyri-qanuni silahlı dəstələr müsəlman əhaliyə qarşı kütləvi vəhşiliklər törətməkdə davam edirdilər. Mövcud məlumatlara görə 1918-ci ilin sonlarında burada sayı 10 min nəfərə çatan qüvvələr arasında 400 nəfərlik ayrıca erməni silahlı dəstəsi də var idi [7].

Azərbaycanın cənubunda separatçı qüvvələrin özbaşınalıqları haqqında “Azərbaycan” qəzetində, digər mətbu orqanlarda mütəmadi məlumatlar dərc edilirdi. Bu baxımdan Lənkəran ziyalısı Teymur bəy Bayraməlibəyovun fəaliyyəti xüsusi qeyd edilməlidir [6; 4].

Azərbaycanın hakimiyyət orqanlarında, geniş ictimaiyyətində Lənkəranda baş verən hadisələr geniş narahatlıq doğururdu. “Azərbaycan” qəzetinin müdiri Üzeyir Hacıbəyli qəzetin 1 yanvar 1919-cu il tarixli nömrəsində bununla bağlı yazırdı: *Lənkəran – Azərbaycanın bir hissəsidir. Taxıl, meşə, balıq və sairə kimi sərvətləri nəzərə alınmayıb, ümum Azərbaycan dövləti xəzinəsi üçün bir köpüklük mənfəəti olmasa da, burada yaşayan qardaşlarımızın himayəsi Azərbaycan dövlətinin boynunadır. Biz Lənkəran müsəlmanlarının biganələr və yadlar əlində cürbəcür zülüm və fəlakətlərə məruz qaldığına qeydsiz nəzərlə baxa bilmərik* [5]. Ü.Hacıbəyli bu mühüm məsələ barədə Azərbaycan Parlamentində söz açılmadığını qeyd edərək, bunun günahının bütün deputatlarda, xüsusən “*sitəmdidə vətənin xilas xüsusunda bu günə qədər heç bir təşəbbüsdə bulunduğu müşahidə edilməmiş*” Lənkəran məbuslarının boynunda olduğunu göstərmişdi. Həmin dövrdə Lənkəran qəzasını Parlamentdə Qulamhüseyn bəy Kazımbəyov və Hacı Mirzə Səlim Axundzadə təmsil edirdilər. Ü.Hacıbəyliyi ittihamlarına sonuncu qəzetin növbəti nömrəsində cavab vermiş və həmin cavab olduğu kimi dərc edilmişdi. Deputat indiyə qədər Parlament üzvlərinin Lənkəran hadisələri ilə bağlı susmalarını Müttəfiq komandanlığının mövqeyi ilə əlaqələndirərək general Tomsonun F.X.Xoyski hökumətinin Azərbaycan ərazisində yeganə qanuni hakimiyyət kimi tanınması haqqında 26 dekabr 1918-ci il tarixli bəyanatından sonra bu maneənin aradan qalxdığını göstərir və eyni zamanda bildirirdi ki, Lənkəran məsələsi onun tərəfindən dəfələrlə Hökumət və Parlamentin rəhbərliyi qarşısında, eləcə də fraksiya daxilində qaldırılmışdı [1].

Azərbaycan Parlamentinin növbəti, 8 yanvar 1919-cu il tarixli 7-ci iclasında Müsavat fraksiyası M.Ə.Rəsulzadənin imzası ilə Lənkəranda və Muğanda yaranmış vəziyyətlə bağlı hökumətə sorğu ünvanlamış [2, s.162], Lənkəran qəzasını nümayəndəsi H.M.S. Axundzadə sorğunu müdafiə edərək həmin bölgədəki vəziyyət, müsəlmanlara qarşı kütləvi zorakılıq və özbaşınalıqlar haqqında geniş məlumat vermişdi [2, s.162-164]. H.M.S.Axundzadə Parlamentin 10 mart 1919-cu il tarixində (həmin iclasda Naxçıvanda vəziyyət müzakirə olunurdu) də söz alaraq Lənkəranda baş verən qanunsuzluqlardan danışmış və oraya hər fiqədən bir nümayəndə olmaqla komissiya göndrilməsini təklif etmişdi [3, s. 365-366]. Lakin həmin dövrdə regionda mövcud olmuş hərbi-siyasi vəziyyət, ingilis qoşunlarının Azərbaycanda olmaları və denikinçiləri müdafiə etmələri, Azərbaycan hökumətinə Lənkəran-Muğan bölgəsində asayışı hərbi yolla bərpa etməyə imkan vermirdi.

Azərbaycan hökuməti ingilislərlə Azərbaycanın bu bölgəsindəki vəziyyəti dəfələrlə müzakirə etsə də sonuncular separatçıları dəstəkləməkdə davam edirdilər.

1919-cu il avqustun 15-də ingilislərin iştirakı ilə Azərbaycan hökumətinin və separatçı qüvvələrin nümayəndələrinin görüşündə bölgənin Azərbaycan hakimiyyətinin nəzarəti altına keçməsi haqqında saziş imzalandı. Nəhayət, 1919-cu il avqustun sonlarında Azərbaycan ordusunun keçirdiyi “Lənkəran əməliyyatı” nəticəsində Lənkəran və Cavad qəzalarında Azərbaycan dövlətinin suverenliyi bərpa olundu [9, s.353-360].

Nəticə

Beləliklə, Cənub bölgəsində Azərbaycan dövlətinin suverenliyinin bərqərar edilməsi Cümhuriyyət tarixində mühüm hadisə oldu. Region üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən məsələlərin həllində bütün Parlament kimi, ali qanunverici orqanda Lənkəran-Muğan bölgəsini təmsil etmiş deputatlar da öz səlahiyyətləri daxilində fəal iştirak etmişlər.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Axundzadə, H.M.S. Parlaman ətrafında. İdarəyə məktub// Azərbaycan. - 1919, 1 yanvar, №77, - s.3
2. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament (Stenorqafik hesabatlar). I cild / - Bakı: Azərbaycan, - 1998. - 976 s.
3. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament (Stenorqafik hesabatlar). II cild / - Bakı: Azərbaycan, 1998, 992 s.
4. Байрамалибеков Т.Б. Ленкорань. (От нашего корреспондента) // Азербайджан. - 1919, 4 января. - с.3
5. Насібəyli, Ü. Lənkəran faciəsi// Azərbaycan. - 1919, 1 yanvar, №76, - s.4
6. К положению в Ленкорани. Ленкоранская депутация у Нури паши // Азербайджан. - 1918, 4 ноября. - с.1
7. Нота Министра Иностранных дел Азербайджанской Республики Ф.Х.Хойского Министру Иностранных дел Республики Армении. Баку, 1920, 8 февраля// Азербайджан. - 1920, 10 февраля, №25, - с.2 .
8. Привольный, А. Над Муганью зарево Октября/ А.Привольный. – Баку: Азернешр, - 1979, - 197 с.
9. Sultanov C. Cəbrayıldan teleqram// Azərbaycan. – 1918, 6 dekabr. – s.3

Qismət Şahin MURADOVA

Sumqayıt Dövlət Universiteti

E-mail:muradovsahin2016.12@gmail.com

BEYNƏLXALQ MÜNƏSİBƏTLƏR SİSTEMİNİN FORMALAŞMASI (XIX ƏSR)

Abstract

The Congress of Vienna and the decisions taken at this congress played a special role in shaping the political map of the modern world and establishing the system of international relations. Undoubtedly, the Congress of Vienna was one of the most important international processes in the 19th century. The conflicts that resulted from the convening of the Congress of Vienna were transnational in nature and concentrated mainly on Europe. The importance of the congress was enormous. The congress emphasized the protection of political borders, the balance of power and their spheres of influence, guided foreign policy among European states, and at the same time created a system of international relations that existed until the First World War (1914-1918), with some changes over time.

Keywords: congress, conflict, international relations, decision

Giriş

Müasir dünyanın siyasi xəritəsinin formalaşmasında və beynəlxalq münasibətlər sisteminin yardılmasında Vyana konqresi və bu konqresdə alınan qərarların xüsusi rolu olmuşdur. Şübhəsiz ki, Vyana konqresi XIX əsrdə ən önəmli beynəlxalq proseslərdən biri olmuşdur. Vyana konqresinin çağırılması ilə nəticələnən münaqişələr transmilli xarakter daşımaqla əsasən Avropa üzərində cəmləşmişdi. Konqresin əhəmiyyəti olduqca böyük idi. Konqres siyasi sərhədlərin, güclər balansının və onların təsir dairələrinin qorunmasını vurğulayan, Avropa dövlətləri arasında xarici siyasətə rəhbərlik edən, eyni zamanda zaman keçdikcə bəzi dəyişikliklər edilməsi ilə Birinci Dünya müharibəsinə (1914-1918) qədər mövcud olan beynəlxalq münasibətlər sistemini yaratdı. O Avropanın gələcəyində əsas təməl rolunu oynadı. Tərəflər bütün qitədə davamlı sülhün nizamlanması üçün danışıqlar aparmağa başladılar. Bununla da həm müasir alyans sisteminə, həm də beynəlxalq əməkdaşlığa qapı açıldı. \

Konqresdən sonra yaranmış beynəlxalq vəziyyət Avropa siyasətinin və beynəlxalq münasibətlərinin çərçivəsini təşkil edirdi. Çünki bu vəziyyət birbaşa olaraq müstəmləkələrə də təsir edirdi. Vyana konqresinin və ondan sonra yaranmış beynəlxalq nizamın bu qədər aktual olmasının səbəbi, bu gün də mövcud olan beynəlxalq münasibətlərin yaradıcısının Vyana konqresi olmasıdır.

Beynəlxalq münasibətlər termini zaman və miqyas baxımından yalnız müasir dövrlə məhdudlaşdırılmamalıdır. Çünki, dövlətlər arasındakı əlaqələr tarix boyu davam etməkdədir. Bu gündə dövlətlərarası əməkdaşlıq qaydaları ilə müəyyən edilən beynəlxalq sistem mövcuddur. Hər zaman münaqişələrin ən uyğun həllini müəyyən etmək üçün konfranslar toplanmışdır. Vyana konqresi iştirakçı dövlətlər arasında müqavilələrdə təcəssüm olunmuş konstitusiya sistemi və gələcəkdə hər hansı baş verəcək mübahisələrin həlli yollarını göstərmək üçün nəzərdə tutulmuş proto-institusional struktur yaratdı. Eyni zamanda konqresdən sonra yaranmış beynəlxalq vəziyyət bu günümüzdə mövcud olan beynəlxalq münasibətlər sisteminin əsasını təşkil edir.

1789-cu il Fransa inqilabı və ondan sonra baş verən hadisələr nəticəsində Napoleonun başladığı işğal hərəkəti qısa müddət içərisində Avropanın siyasi xəritəsini dəyişdirmiş və Fransa leyhinə yeni bir güc balansı ortaya çıxmışdı. Lakin bu balansı Napoleonun müttəfiq dövlətlərə (Avstriya, Rusiya, Prussiya və İngiltərə) məğlub olması ilə pozulmuş və vəziyyət müttəfiqlərin xeyrinə dəyişmişdi [2, s.45].

Qeyd etmək lazımdır ki, Vyana Beynəlxalq Münasibətlər sisteminə maraq bu günə qədər azalmayıb. Müasir cəmiyyətdə hələ də Vyana sisteminin Avropada uzun müddət davamlı sülhü qoruyub saxlamağa imkan verib-verməməsi, onun XXI əsrdə dünyada sabitliyi təmin edəcək sazişlər üçün nümunə ola biləcəyi ilə bağlı müzakirələr davam etməkdədir. Bu tədqiqatın səbəbi hazırda dünyanın ikiqütblü quruluşuna əsaslanan Yalta-Postdam sisteminin böhran keçirməsi və yeni beynəlxalq münasibətlər sisteminin formalaşma mərhələsində olmasıdır. Dünya maraqlar və qüvvələr balansına, ümumi dəyərlərə, dövlətlərin kollektiv şəkildə hər hansı hərbi münaqişənin qarşısını almaq istəyinə əsaslanan çoxqütblü beynəlxalq münasibətlər sistemi yaratmalıdır.

Napoleon müharibələri öz miqyasına görə bütün başqa Avropa münaqişələrini kölgədə qoydu [1, s.9].

Müzakirə olunan bütün məsələlər arasında ən çətin ərazi problemi və hər şeydən əvvəl Müttəfiq düşərgəsində parçalanmanın əsas səbəbi olmuş Polşa-Sakson məsələsi idi. Lakin Napoleonla yeni müharibənin başlaması Vyana Konqresinin bütün iştirakçılarını əvvəlki fikir ayrılıqlarını unutmağa, güzəştə getməyə və Vyana Konqresinin Yekun Aktını imzalamağa məcbur etdi.

Vyana Konqresi beynəlxalq münasibətlər tarixində öz dövrünə görə unikal hadisəyə çevrildi. Uzun sürən diplomatik müzakirələr zamanı ənənəvi monarxiya Avropası ilə Napoleondan miras qalmış yeni cərəyanlar arasında kompromis tapıldı, beynəlxalq münasibətləri tənzimləyən və Avropada yeni sərhədləri təmin edən müqavilələr sistemi işlənib hazırlandı. Diplomatik konqresdə Rusiya Avropa qitəsində üstünlük qazanan və beynəlxalq problemlərin həllində fəal iştirak edən dövlət rolunu oynadı.

Vyana Konqresi ayrı-ayrı dövlətlərin nümayəndələrinin xarici siyasət problemlərini müzakirə etmək və həll etmək imkanı əldə etdiyi beynəlxalq konfransların müntəzəm çağırılması üçün presedent yaratdı. Çağırılmış bütün iclasların qərarları konqresin Yekun Aktında toplanmışdır.

Nəicə olaraq deyə bilərik ki, konqresin işi sayəsində Vyana beynəlxalq münasibətlər sistemi formalaşdı. Bu sistem ilk növbədə legitimlik prinsipi ilə tamamlanan siyasi qüvvələr balansı prinsipinə əsaslanırdı. Vyana Konqresi bir sıra Avropa dövlətlərinin sərhədlərini yenidən cızdı, yeni dövlət və birliklərin (Alman İttifaqı, İsveçrə, Hollandiya) və azad şəhərlərin (Krakov, Frankfurt) yaranmasının bir çox məsələlərinə toxundu. Yekun aktın XXIV və XXV maddələrində göstərilirdi ki, Prussiya, Saksoniya, Vestfaliya ərazisinin, Polşa torpaqlarının demək olar ki, yarısını aldı[3.s.301]. Vyana sisteminin norma və qaydaları münaqişə zamanı böyük dövlətlərin qarşılıqlı məsləhətləşmələrini, inqilab təhlükəsi ilə üzləşmiş ölkələrin işlərinə kollektiv müdaxilənin mümkünlüyünü nəzərdə tuturdu. Diplomatik etiket və diplomatik protokol rəsmi olaraq təsdiqləndi ki, bu da dövlətlərin nümayəndələri arasında mübahisələrin qarşısını almağa kömək etdi.

Vyana sistemi Müqəddəs Alyansın yaradılması haqqında Aktın imzalanması ilə son formasını aldı. Bu ittifaq uzun müddət xristian mühafizəkarlığına və siyasi legitimliyə əsaslanan beynəlxalq tarazlıq rejimi yaratdı. Ənənəçilik ideyaları onilliklər boyu dağıdıcı inqilabi hərəkəti geridə qoydu. Rusiya Avropada təhlükəsizliyin təminatçısı adı altında onun jandarminə çevrildi.

Beləliklə, Vyana sistemi beynəlxalq münasibətlər tarixində öz dövrü üçün bənzərsiz bir hadisəyə çevrildi. İlk dəfə olaraq qitədə təkə qüvvələr balansı əsasında deyil, həm də dövlətlər yaratmaqla davamlı sülhün qorunmasına cəhd edildi, müntəzəm beynəlxalq konfrans və konqreslərin çağırılmasına əsaslanan bütöv bir sistem yaradıldı. Vyana sistemi ümumi ənənəvi dəyərlərə və prinsiplərə əsaslanırdı. Lakin qeyd olunmalıdır ki, Vyana sistemi sonradan, XIX əsrin 30-40-cı illərində Avropada meydana çıxan yeni liberal qüvvələrin təsiri altında süqut etdi.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Alexander Mikaberidze, The Napoleonic wars, Oxford University press, USA, 2019, 960 s.
2. Coşkun Üçok, Siyasal tarix (1789-1960), Ankara Universitesi Hukuk fakültesi yay., Ankara 1978, 320 s.
3. Mahmudov. M.Y, Şükürov. K.K., Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər və diplomatiya tarixi 1639-1828 Dövlətlərarası müqavilələr və digər xarici siyasət aktları, dördüncü cildə birinci cild, Bakı 2009, 512 s

Fərhad Aqil RÜSTƏMZADƏ

AMEA A.A Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutunun doktorantı

E-mail: ferhadrustemzade@gmail.com

SƏFƏVİ-ÖZBƏK MÜNASİBƏTLƏRİ VƏ ŞAH TƏHMASİBİN ŞƏRQ SİYASƏTİ

Abstract

The 16th century is remembered as a period when delicate political balances were formed across the Caucasus, Central Asia, and the Middle East. During this time, the Safavid state pursued a complex foreign policy aimed at preserving its political influence, defending its territorial integrity, and shaping its relations towards the East. One of the key directions of this policy was the relationship with its eastern neighbor, the Uzbek Khanate. Particularly during the reign of Shah Tahmasp (1524–1576), these relations became increasingly tense.

Keywords: Safavi, Shah Ismayıl, Shah Tahmasp, Tahrán, Middle Asia

Giriş

Səfəvi dövləti 1501-ci ildə I Şah İsmayıl tərəfindən yaradıldıqdan sonra Tehrandan tutmuş Orta Asiyaya qədər olan bölgələrdə siyasi balansı dəyişdi. Bu, Orta Asiyada həmədəni-Təmurilər irsinin davamçısı olan Şeybani Özbəkləri tərəfindən birbaşa təhdid kimi qavranıldı. Səfəvilərin şialik məzhəbinə dayanması Özbəklərin sünniilik məzhəbinə istinadı ilə ideoloji ziddiyyət formalaşdırırdı [1, s. 410].

1501-1510-cu illər aralığında Səfəvilər və Şeybanilər arasında bir neçə ciddi toqquşma baş verdi. 1510-cu il Mərv toqquşmasında Şah İsmayıl Şeybani xanı məğlub edib öldürdü. Bu hadisə Orta Asiyada siyasi balansı Səfəvilərin lehini dəyişdi, lakin Özbəklərin intiqam arzusu uzun illər davam etdi [2, s. 107].

Şah Təhmasibin taxta çıxması və Şərq siyasətinin istiqamətləri

Şah Təhmasib taxta çıxdıqda cəmi 10 yaşı var idi və ilk illərdə dövlətin idarəsi qızılbaş əmirlərinin əlində idi. Lakin o, yetkinlik yaşına çatdıqdan sonra Səfəvi dövlətinin daxili sabitliyini qorumaqla yanaşı şərq siyasətində öz aktiv rolunu müyyən etməyə başladı. Onun xarici siyasəti həm sülh, həm diplomatiya, həm də hərbi tədbirlərə əsaslanırdı [3, s. 142].

Şərq siyasətinin əsas istiqamətləri bunlar idi:

- Özbək təhdidinin neytrallaşdırılması;
- Səfəvi dövlətinin şərq sərhədlərinin qorunması;
- Herat və Mərzəş kimi vacib strateji mütərəqqi bölgələrin təmin olunması;
- Ticarət yollarının ələ keçirilməsi.

Səfəvi-Özbək münasibətlərində gərginlik və toqquşmalar

XVI əsr boyu Şah Təhmasib Özbək xanlığının təcavüzkar siyasətinin qarşısını almaq üçün bir neçə hərbi ekspedisiya təşkil etdi. 1528-ci il Herat savaşı özbəklərin Səfəvi torpaqlarına daxil olduğu zaman baş verdi və nəticədə Şah Təhmasib ərazilərin böyük qismini qoruyub saxlaya bildi. Bundan sonra bir neçə il Səfəvi-Özbək cəbhəsində müəyyən sabitlik yaranmış olsa da, 1540-cı illərdə yeni toqquşmalar baş verdi. Şah Təhmasib Şeybani sülaləsinin canlı vəziyyətini izləyərək şərq siyasətini şəkildəndirməyə davam edirdi. O, həmçinin, Orta Asiya xanlıqları ilə diplomatik təmaslara da çıxırdı [5, s. 200].

Şah Təhmasibin şərq siyasətində diqqətəlayiq tərəflərdən biri onun diplomatik manevr qabiliyyəti idi. O, Özbəklərlə əldə edilə biləcək razılaşmalara getmək yerinə, onlara sərhəddə müdafiə qalaları qurur, yerli tayfa münqaişələrini öz lehinə istifadə edirdi. Şah Təhmasib həm də mütərəqqi idarəetmə metodları tətbiq edərək, şərq torpaqlarında ictimai dəstəyini qoruyurdu. Onun bu siyasəti nəticəsində Səfəvi-Özbək münasibətləri nisbən sabit məcraya keçərək, Şərq sərhədlərinin qorunması təmin olundu [7, s. 50].

Nəticə

Şah Təhmasibin şərq siyasəti onun siyasi dərrakəsinin, həm də strateji düşüncəsinin birbaşa nəticəsidir. O, sadəcə hərbi gücə dayanaraq deyil, diplomatiya, ictimai nüfuz, iqtisadi maraqlar və təhlükəsizliyi birləşdirməklə şərq siyasətini qura bilmişdir. Şah Təhmasibin Özbəklərə qarşı siyasəti sonrakı Səfəvi şahları üçün nümunə olaraq qalacaq dərəcədə siyasi irs qoymuşdur. Onun bu siyasəti sayəsində XVI əsrin ikinci yarısında Səfəvi dövləti şərq sərhədlərində nisbən sabit və güvənli mühit yarada bilmişdir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Avery, Peter & Hambly, Gavin. *The Cambridge History of Iran. Volume 6: The Timurid and Safavid Periods*. Cambridge University Press, 1991, s. 400–426
2. Babayev, F. *Səfəvilərin Xarici Siyasəti (XVI əsr)*. Bakı: Nurlar, 2010, s. 103–130
3. Bertels, E. E. *Şah İsmayıl və Səfəvilər dövləti*. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, s. 140–155
4. Əliyev, S. *Azərbaycan Tarixi (Orta əsrlər dövrü)*, I cild. Bakı: Elm, 1993, s. 215–245
5. Roemer, H. R. “The Safavid Period”, in *The Cambridge History of Iran*, Vol. 6. Cambridge: CUP, 1986, s. 198–225
6. Saray, Mehmet. *Safevi Devleti ve Orta Asya Hanlıkları Arasındaki İlişkiler*. İstanbul: Türk Tarih Kurumu, 2002, s. 88–117

7. Tapper, Richard. *Frontier Nomads of Iran: A Political and Social History of the Shahsevan*. Cambridge University Press, 1997, s. 45–61

Səbuhi Mütəlif QULİYEV

Bakı Dövlət Universiteti, Avropa və Amerika ölkələrinin

yeni və müasir tarixi kafedrasının doktorantı

E-mail: quluyevsebuhi67@gmail.com

**AZƏRBAYCANIN ENERJİ SİYASƏTİ VƏ QARABAĞ MÜHARİBƏSİ: ƏSRİN
MÜQAVİLƏSİNİN GEOSİYASI ƏHƏMİYYƏTİ**

Abstract

After gaining independence in the early 1990s, Azerbaijan faced a war in Karabakh, resulting in the occupation of 20% of its territories. To ensure economic stability, the “Contract of the Century” was signed in 1994 under the leadership of Heydar Aliyev. This agreement not only brought Azerbaijan's energy resources to global markets but also increased its political and economic influence. International projects such as the Baku-Tbilisi-Ceyhan and Baku-Tbilisi-Erzurum pipelines strengthened ties with the West and deepened Armenia's regional isolation. Revenues from energy exports were directed towards boosting military power, which played a decisive role in the Second Karabakh War in 2020. As a result, the “Contract of the Century” became a strategic turning point on Azerbaijan's path to national sovereignty, territorial integrity, and regional leadership.

Key words: Azerbaijan, Türkiye, Karabakh, Heydar Aliyev, OSCE

Giriş

1990-cı illərin əvvəllərində SSRİ-nin dağılmasından sonra müstəqilliyini qazanan Azərbaycan, Qarabağda separatçı erməni qüvvələri ilə silahlı toqquşmalarla üzləşdi. 1992-1994-cü illər arasında davam edən birinci Qarabağ müharibəsi nəticəsində torpaqların 20%-i işğal olundu. Bu dövrdə iqtisadiyyat təlatumda idi və xarici investisiya cəlb etmək ölkə üçün prioritet məsələyə çevrildi. Heydər Əliyevin liderliyi ilə imzalanan “Əsrin Müqaviləsi” 1994-cü il sentyabrın 20-də 11 xarici neft şirkəti ilə birlikdə 30 il müdətində Xəzər dənizinin “Azəri-Çıraq-Günəşli” neft yataqlarını istismar etməyi nəzərdə tuturdu. Bu müqavilə beynəlxalq neft bazarının nəzarətə çevrildiyindən sonra Azərbaycanın siyasi və iqtisadi cəlb ediciliyini artırdı [1, s. 220].

Enerji Siyasətinin Şəkillənməsi və Yeni Diplomatik Kurs

“Əsrin Müqaviləsi” Azərbaycanın enerji siyasətini formalaşdırmaqla yanaşı, ölkənin beynəlxalq münasibətlər sistemində öz yerini möhkəmləndirməsinə şərait yaratdı. Bu müqavilədən sonra Azərbaycanın enerji resursları Qərbə integrasiya prosesinin mühüm vasitəsinə çevrildi. Bakı-Tbilisi-Ceyhan (BTC) neft kəmərinin və Bakı-Tbilisi-Erzurum qaz kəmərinin inşası bunun bariz nümunəsidir. Enerji siyasəti Azərbaycanın xarici siyasətində diversifikasiya yaratdı. ABŞ, Böyük Britaniya, Türkiyə kimi mühüm ölkələr Azərbaycanın əsas tərəfdaşlarına çevrildilər. Bu isə Qarabağ məsələsində Azərbaycanın beynəlxalq dəstək axtarışlarını gücləndirdi [4, s. 42].

Azərbaycanın enerji sahəsində əldə etdiyi gəlirlər ölkənin hərbi potensialının artırılmasına sərmayə qoymağa imkan yaratdı. 2003-cü ildən sonra hərbi xərclər büdcədə mühüm yer tutmağa başladı. 2000-ci illərin sonlarına doğru Azərbaycan regionun ən güclü ordularından birini qurdu. Bu, 2020-ci ildəki İkinci Qarabağ Müharibəsinin uğurlu nəticələnməsində mühüm amil oldu. Enerji siyasəti eyni zamanda beynəlxalq güclərin diqqətini Cənubi Qafqaza yönəltdi. ABŞ və Avropa İttifaqı üçün enerji təhlükəsizliyi prioritet məsələ olduğu üçün, Azərbaycan bu məsələdə mühüm tərəfdaşa çevrildi. Ermənistan isə bu enerji layihələrindən təcrid olunmuş vəziyyətdə qaldı və regiondakı geosiyasi çəkisini itirdi [2, s. 34].

İkinci Qarabağ Müharibəsi və Əsrin Müqaviləsinin Dolayı Rolu

1994-cü ildən sonra atəşkəs dövründə Azərbaycan diplomatiyası enerji siyasəti ilə paralel olaraq Qarabağ məsələsini də beynəlxalq tribunallarda gündəmdə saxladı. Neft müqavilələri çərçivəsində yaranan yeni əməkdaşlıqlar, Ermənistanın təcrid olunmuş mövqeyini daha da dərinləşdirdi. 2000-ci

illərdə ATƏT-in Minsk qrupu çərçivəsində danışıqlar davam etsə də, Azərbaycanın güclənən iqtisadi və hərbi potensialı onun danışıqlarda daha sərt mövqe tutmasına imkan yaratdı. Əsrin Müqaviləsinin yaratdığı siyasi-dividentlər sayəsində, Azərbaycan tədricən hərbi yolla torpaqlarını azad etməyə daha yaxın olduğunu hiss etdirirdi [7, s. 125].

2020-ci ildə baş vermiş 44 günlük Vətən Müharibəsi zamanı Azərbaycan ordusunun müasir texnologiyalarla təchiz olunması və yüksək səviyyəli hərbi hazırlığı, neft gəlirlərinin düzgün yönləndirilməsi nəticəsində mümkün olmuşdu. Bu baxımdan, Əsrin Müqaviləsinin iqtisadi dividendləri hərbi sahəyə yönəldilər və ölkənin milli təhlükəsizliyinə xidmət etdilər. Digər tərəfdən, enerji layihələri üzərindən qurulan strateji tərəfdaşlıqlar – xüsusilə Türkiyə ilə əlaqələr – hərbi və diplomatik baxımdan Azərbaycana əlavə üstünlüklər gətirdi. Müharibədən sonra imzalanan üçtərəfli bəyanat da bu balansın nəticəsidir [5, s. 88].

Nəticə.

“Əsrin Müqaviləsi” sadəcə iqtisadi layihə deyildi; bu müqavilə Azərbaycanın siyasi, hərbi və diplomatik gücünün əsasını qoydu. Müharibə ilə sülh arasında tarazlıq axtaran bir dövlət ükimi, enerji siyasətindəki bu strateji yanaşma Qarabağ müharibəsinin yekun nəticələrinə birbaşa təsir etdi. Bu baxımdan, “Əsrin Müqaviləsi” təkcə enerji tariximizin deyil, milli mübarizə tariximizin də ayrılmaz hissəsidir.

Bu müqavilə Azərbaycanın yalnız enerji ixracatçısı deyil, həm də regional güc kimi formalaşmasında dönüş nöqtəsi oldu. Bu güc, Ermənistanla olan münaqişədə Azərbaycanın lehinə dəyişən status-kvonu təmin etdi. Enerji siyasəti ilə iqtisadi və hərbi potensialın artırılması, diplomatik əlaqələrin genişləndirilməsi və beynəlxalq müstəvidə dəstəyin gücləndirilməsi kimi komponentlər birgə şəkildə Azərbaycanın 2020-ci ildə əldə etdiyi tarixi qələbənin arxa planını təşkil etdi. Beləliklə, “Əsrin Müqaviləsi” yalnız iqtisadi rifahın deyil, eyni zamanda milli suverenliyin, ərazi bütövlüyünün və regional liderliyə gedən yolun bünövrəsi oldu.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Cornell, S. E. (2011). Azerbaijan Since Independence. Armonk, NY: M.E. Sharpe (Azərbaycanın enerji siyasəti və geosiyasi mövqeyi haqda geniş təhlil), 372 s.
2. Caspian Energy Policy Reports (2010). Energy and Conflict in the South Caucasus. Brussels: European Policy Centre, 45 s.
3. Əliyev, H. (2004). Əsrin müqaviləsi – Azərbaycanın strateji nailiyyəti. Bakı: Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyası, 218 s.
4. Əliyev, İ. (2021). Zəfər yolu: Prezidentin çıxışları və bəyanatları (2020). Bakı: Azər nəşr., (İkinci Qarabağ müharibəsi dövründə siyasi çıxışlar və strateji yanaşmalar) 284 s.
5. Guliyev, F. (2016). Azərbaycanın enerji siyasəti və beynəlxalq münasibətlər. Bakı: Qanun Nəşriyyatı, 276 s.
6. Həsənov, Ə. (2015). Geosiyasət və Azərbaycanın milli maraqları. Bakı: Təhsil Nəşriyyatı, 192 s.
7. International Crisis Group. (2008). Azerbaijan: Independent Energy and Foreign Policy. Europe Report No.191, 32 s.

Səkinə BABAZADƏ

Bakı Dövlət Universiteti, qiyabi doktorant

sakinababazadehhh@gmail.com

BƏŞƏR ƏSƏDİN DEVRİLMƏSİNDƏN SONRA SURİYADA BAŞ VERƏN HADİSƏLƏRİN MÜMKÜN NƏTİCƏLƏRİ VƏ ŞAM-SDQ RAZILAŞMASI

Abstract

One of the most important issues on the agenda of the international relations and the world press is in the future of Syria. The final results of the civil war that has been going on for 14 years are the killing of 500 thousand people and the migration of 13 million people to other countries. The end of the 50-years rule of the Assad regime opens the door to new opportunities for the future of Syria. In

addition, the signing of the agreement between the interim government and the Syrian Democratic Forces will have a positive impact on peace and security in Syria.

Keywords: Hayat Tahrir al-Sham, Bashar Assad, Damascus-SDF, international reaction, civil war

Giriş

Bu gün beynəlxalq münasibətlərdə, eləcə də dünya mətbuatında aktual məsələlərdən biri də Suriyanın gələcəyi ilə bağlıdır. 500 min insanın öldürülməsi və 13 milyon insanın mülqant kimi digər ölkələrdə yaşaması 14 illik vətəndaş müharibəsinin yekun nəticəsidir. 50 illik Əsəd rejiminin sonu Suriya gələcəyi üçün yeni imkanlar üçün zəmin yaradır. Həmçinin müvəqqəti hökumətlə Suriya Demokratik Qüvvələr arasındakı razılıq müqaviləsinin imzalanması da Suriyanın dinc və təhlükəsizliyinə müsbət təsir göstərəcəkdir.

Hadisənin gedişatı.

14 ildir davam edən vətəndaş müharibəsi noyabr 27-si 2024-cü ildə ölkədə xaosun böyüməsinə və vəziyyətin daha da gərginləşməsinə səbəb oldu. 50 ildən artıq Suriyanı idarə edən Əsəd ailəsi 8 dekabr 2024-cü ildə tamamilə məğlub olmuş və Əsədin Rusiyaya qaçması ilə paytaxt Dəməşq Heyəti Təhrir əl-Şam nəzarəti ələ keçirdi. “Təcavüzün qarşısı alınması” adı altında həyata keçirilən hərbi əməliyyatlarda Milli Qurtuluş Cəhbəsi, Əhrar əl-Şam və Türkiyənin dəstəklədiyi bir sıra partiyalarda qoşulmuş və hakim partiyanın məğlub olması üçün mübarizə apardılar və ilk olaraq “inqilabın vətəni” sayılan Homs və Həma, daha sonra Dera şəhəri tamamilə müxalifət qruplaşması nəzarəti altına salaraq paytaxta irəliləmişdi. Rusiya və İrana arxalanan Əsəd rejiminə artıq dəstəkləyən insan belə qalmamışdı və hətta polis və hərbiçilər silahlarını qoyaraq, müxalifətə təslim olurdular. [1]

Suriyanın keçmiş baş naziri Məhəmməd Gəzi əl-Cəlalə Bəşər Əsəd və Müdafiə Naziri Əli Abbasın ölkənin tərk etdiyinə dair açıqlama vermişdir və hazırda Əsədin harada olduğuna dair məlumatın olmadığını qeyd etmişdir. Paytaxtı ələ keçirən Heyəti Təhrir əl-Şam ilk işi Sednaya həbsxanasındakı insanları azad etməkdir və Sednaya həbsxanası Əsəd rejimi zamanı insanlara amansız şiddət göstərirdi. Suriyanın əsas şəhərlərində (Homs, Dəməşq, Hələb) insanlar Əsəd rejimin devrilməsini qeyd edir və ata Hafiz Əsəd və Bəşər Əsədin bütün heykələri məhv edildi [4]

Şam-SDQ razılaşması.

Suriyanın müvəqqəti hökumətin lideri Əhməd əl-Şəra ilə Suriya Demokratik Qüvvələrin lideri Mazlum Kobani arasında keçirilən görüşdə müqavilə imzalandı və 10 mart 2025-ci il bağlanmış müqaviləyə görə bir sıra qərarlar qəbul edildi: ölkəni tərk edən vətəndaşların geri qayıtması, Suriyanın bütün bölgələrində atəşkəsin elan edilməsi, Bəşər Əsədin dövründə vətəndaşlığı əlindən alınan və həmçinin vətəndaşlıqla təmin edilməyən kürdlərə ölkə vətəndaşlığın verilməsi, hər bir kəsin ölkənin siyasi həyatında və dövlət qurumlarında iştirak etmək hüququ, Suriyanın şimal-şərqindəki bütün hərbi məntəqələr, sərhəd-keçid məntəqələri, hava limanları və enerji regionları müvəqqəti hökumətə tabe olmalı, Əsədə tabe olan və həmçinin ölkənin asayişini təhdit edən hər kəslə mübarizə aparmaq, nifrət və ya ölkənin parçalanmasına dair nitq söyləmək.

Demokratik Suriya Assambleyasının həmsədr müavin vəzifəsini icra edən Efram İshakın sözlərinə görə dialoqda bu qərarların həyata keçirilməsi ilə bağlı müzakirələr aparılacaq və bu dialoq çərçivəsində bütün siyasi partiyalar iştirak edəcək, iki komissiya (siyasi və hərbi) yaradılacaq. [5]

Beynəlxalq reaksiya.

Bəşər Əsədin hakimiyyətdən getməsi ilə bağlı beynəlxalq səviyyədə ilk reaksiya İran hökumətindən gəldi. Əsəd rejimini beynəlxalq aləmdə dəstəkləyən İran artıq mühüm rol oynamırdı. İran Xarici İşlər Nazirliyi bu proses “dağıdıcı, məhv edici, beynəlxalq müdaxilə olmadan” həll edilməsi ilə bağlı mətbuatda açıqlama vermişdir.

Əsədin devrilməsindən sonra İranın Suriyada mövqeyi zəiflədi. Ümumiyyətlə, Suriya İran üçün “quru dəhliz” hesab olunurdu (həm Lizandakı Lizullah terror təşkilatının silahla təminatı üçün və Aralıq dənizi ilə əlaqə qurulması üçün, həm də Çinlə birlikdə “Bir kəmə”, “Bir yol” layihəsi üçün Suriya Aralıq dənizinə çıxışın olması). Lakin Türkiyənin Livanda, Suriyada və Cənubi Qafqazda artan mövqeyi İranın bu regionda gücünün zəiflənməsinə səbəb oldu. Həmçinin İsrailin Suriyanın bir neçə ərazinin işğal etməsindən və İsrailin Suriyadakı kürdlərlə əlaqəsindən narahatdır.

İsrail isə əksinə, bu qarışıqlıqdan istifadə edərək, Qolan Təpələrində nəzarəti ələ keçirdi, hansı ki 1974-cü il Suriya-İsrail atəşkəs razılaşması ilə bu ərazidə bufer zona yaradılmışdır. İsrail Hava Qüvvələri tərəfindən ölkənin cənub və qərbindən hava hücumu həyata keçirilib və verilən məlumata görə Suriyanın hava hücumundan müdafiə və radarı məhv edilib. Nəticədə İsrail həm də İran tərəfindən yaradılan maneələri də aradan qaldırmış oldu.

İstər Bəşər Əsədin dövründə, istərsə də hazırkı məqamda Türkiyə Suriya məsələsində əsas rol oynayan ölkələrdən biridir və müvəqqəti hökumətlə müsbət münasibət saxlanılırdı. Türkiyənin Suriyada rol oynamasında başlıca səbəblərə Yaxın Şərqdə mövqeyini gücləndirmək, kürdlərin iştirak etdiyi YPG-ni Suriyanın şimaldakı mövqelərini zəiflətmək, cənub sərhədlərinin təhlükəsizliyini bərpa etmək və Suriya qaçqınlarını geri dönməsi daxildir. Türkiyə Suriya Milli Ordusuna YPK -lə bağlı mübarizə də dəstək göstərirdi və SNA bu dəstək vasitəsilə Tel Rıfat və Mənbici ələ keçirib və şimalda bir sıra mövqələrdə mövqelərini gücləndiribdir. Eyn zamanda, İranın Suriyada gücünün zəifləməsi və İsrail-Fələstin müharibəsinin davam etməsi Türkiyəni Səudiyyə Ərəbistan, Misir, BƏƏ və digər ərəb ölkələri ilə münasibəti daha da inkişaf etdirməsi xarici siyasətin əsas məsələlərindən biri olduğunu Hakan Fidan vurğulayıb.[3,4-8 s]

ABŞ-ın xarici siyasətində isə Suriya məsələsi hələ də qaranlıq qalır. Ümumi olaraq nəzər yetirdikdə, Donald Tramp Suriya məsələsinə qarışmamalı olduğu qeyd edib. Burada əsas məsələ ABŞ ordusunun Suriyanın tərk edilməsi və SDQ ilə tərəfdaş məsələsidir ki, ordunun tamamilə çıxarılmasını dəstəkləyən şəxslərdə az deyil. Lakin Dövlət Katibi Marko Rubio Suriya Demokratik Qüvvələrin ABŞ tərəfindən dəstəklənməsinin vacib olduğunu vurğulayır. Bu sadəcə müvəqqəti hökumət üçün deyil, həm də düşmən qüvvələrin maraqlarını bu prosesdə istifadəsinin qarşısını almaqdır.

Nəticə

Əsəd rejiminin devrilməsi ölkənin gələcəyində dönüş nöqtəsi hesab edilir, daxili və xarici faktorların ölkənin gələcəyində hansı istiqamətdə formalaşacağı keçid hökumətinin rəhbəri Əhməd əl-Şəranın addımlarından asılıdır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. <https://www.aljazeera.com/gallery/2025/1/2/2024-a-year-that-turned-the-tables-in-war-torn-syria>
2. <https://theconversation.com/who-is-syrias-new-prime-minister-and-what-will-he-do-245811>
3. Sinem Adar, Muriel Asseburg, Hamidreza Azizi, Margarete Klein and Guido Steinberg// The Fall of the Assad Regime: Regional and International Power Shifts, 2025, 4-8 pages
4. <https://www.aljazeera.com/news/2024/12/8/what-happened-in-syria-has-al-assad-really-fallen>
5. <https://www.rudaw.net/turkish/middleeast/syria/170320253>

Turan Mehyyəddin CABAROVA

Qərbi Kaspi Universiteti,
Elm və İnnovasiyalar departamenti
E-mail: turan.cabarova@wcu.edu.az

AZƏRBAYCANIN MÜSTƏQİL XARİCİ SİYASƏT STRATEGİYASI VƏ ƏRAZI BÜTÖVLÜYÜNÜN QORUNMASI

Abstract

Azerbaijan plays an important role in world politics due to its geographical location and historical location at the crossroads of different cultures. In particular, Azerbaijan has faced several important factors affecting regional and international politics since regaining its independence. The country's natural resources, geopolitical position and international relations have made it an important player in global politics. Azerbaijan's role in world politics is gradually increasing, and this has been possible due to the country's foreign policy being directed in the right direction, the strengthening of its energy and economic potential, as well as its active participation in regional and global issues. The successes

achieved by Azerbaijan in these areas make it an important and influential country in the world political arena.

Keywords: In particular, regional issues, global issues, geopolitical

Giriş

Azərbaycan Respublikası müstəqillik əldə etdikdən sonra qarşısında dayanan əsas çağırışlardan biri milli maraqlara uyğun, müstəqil və çoxşaxəli xarici siyasət strategiyasının formalaşdırılması olmuşdur. Sovet İttifaqının süqutu ilə yaranmış yeni geosiyasi şəraitdə Azərbaycan həm öz müstəqilliyini möhkəmləndirməyə, həm də regional və beynəlxalq müstəvidə yerini müəyyən etməyə çalışmışdır. Azərbaycanın xarici siyasəti ilk illərdən etibarən ərazi bütövlüyünün təmin olunması, regional sabitlik, beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlıq və enerji resurslarının dünya bazarına çıxarılması kimi prioritetlərə əsaslanmışdır. Eyni zamanda Rusiya, Qərb, Türkiyə və digər güc mərkəzləri ilə balanslı münasibətlər qurmaq məqsədi daşıyan çoxvektorlu siyasət yürüdülmüşdür. Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi isə ölkənin xarici siyasətində əsas mövzulardan biri olmuş, bu məsələdə beynəlxalq hüquqa əsaslanan prinsipial mövqe qorunmuşdur. 2020-ci ildəki Vətən müharibəsi nəticəsində Azərbaycanın ərazi bütövlüyü bərpa olunmuş və uzun illər kağız üzərində qalmış BMT qətnamələri reallaşdırılmışdır. Bu tədqiqatda müstəqillik dövründə formalaşan xarici siyasət kursunun əsas istiqamətləri, diplomatik və geosiyasi nəticələri təhlil olunur.

Material və metodlar:

Araşdırma Azərbaycanın xarici siyasətinin əsas prinsiplərini və ərazi bütövlüyünün qorunması strategiyalarını təhlil etmək məqsədilə aparılmışdır. Bu məqsədlə həm keyfiyyətli, həm də kəmiyyət yanaşmalarına əsaslanan qarışıq tədqiqat metodologiyası seçilmişdir. Tədqiqatın informasiya bazasını Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Administrasiyası, Xarici İşlər Nazirliyi və digər dövlət qurumlarının rəsmi sənədləri, BMT, ATƏT, NATO və digər beynəlxalq təşkilatların qəbul etdiyi qətnamələr, strateji konsepsiyalar, elmi nəşrlər, ekspert rəyləri və media materialları təşkil edir. Metodoloji baxımdan tarixi-analitik yanaşmadan istifadə olunaraq Azərbaycanın müxtəlif dövrlərdəki xarici siyasət kursları müqayisəli şəkildə araşdırılmış, mənbə təhlili əsasında dövlətin diplomatik ritorikası və praktiki addımları analiz edilmişdir. Siyasi risk analizi metodundan istifadə olunaraq ərazi bütövlüyü ilə bağlı aparılan siyasətin daxili və beynəlxalq nəticələri dəyərləndirilmiş, deskriptiv statistika vasitəsilə enerji siyasəti, diplomatik əlaqələr və beynəlxalq təşkilatlarda iştirak dair konkret göstəricilər toplanmışdır. Bu metodlar Azərbaycanın milli maraqlarını müdafiə etmək məqsədilə həyata keçirdiyi siyasətin səmərəliliyini və davamlılığını daha dolğun qiymətləndirməyə imkan yaratmışdır.[1]

Nəticələr və onların müzakirəsi:

Azərbaycan Respublikasının müstəqillik illərində formalaşdırdığı çoxvektorlu və çevik xarici siyasət kursu son 30 ilin əsas strateji nailiyyətlərindən biri kimi qiymətləndirilməlidir. Bu siyasət həm tarixi kontekstdən doğan zərurətlərin, həm də müasir beynəlxalq münasibətlər sistemində dəyişən güc balanslarının rəşional təhlilinə əsaslanır. Araşdırmanın nəticələri göstərir ki, Azərbaycanın xarici siyasətində başlıca istiqamət ölkənin suverenliyi və ərazi bütövlüyünün təmin edilməsinə, iqtisadi təhlükəsizliyə, enerji resurslarından səmərəli istifadəyə və beynəlxalq hüquq normalarının dəstəklənməsinə yönəlmişdir.

Tədqiqat əsasında aydın görünür ki, ölkənin xarici siyasəti təkcə regional deyil, qlobal miqyasda da öz effektivliyini sübuta yetirib. İlk növbədə qeyd edilməlidir ki, Azərbaycanın diplomatik fəaliyyəti nəticəsində 30 ilə yaxın davam edən Qarabağ münaqişəsi ilə bağlı beynəlxalq ictimaiyyətdə formalaşan yanlış stereotiplər qırılmış, Ermənistanın işğalçı siyasətinin mahiyyəti sənədlərlə sübut olunmuşdur. Azərbaycanın bu istiqamətdə yürütdüyü ardıcıl və prinsipial mövqe, BMT-nin 4 qətnaməsi də daxil olmaqla, beynəlxalq hüquq normalarına əsaslanır və bu çərçivədə legitimliyini qoruyur.[2]

2020-ci il 44 günlük Vətən müharibəsi nəticəsində Azərbaycan beynəlxalq hüququn verdiyi haqları öz gücünə reallaşdıraraq ərazi bütövlüyünü təmin etmişdir. Bu, Azərbaycan tarixində yalnız hərbi deyil, eyni zamanda diplomatik və siyasi qələbə kimi dəyərləndirilməlidir. Araşdırmada göstərilir ki, həmin dövrdə Azərbaycanın siyasi rəhbərliyi münaqişənin informasiya və diplomatik müstəvisini də uğurla idarə edərək, dünya ictimaiyyətində ədalətli mövqeyinə dəstək qazandı.

Qələbədən dərhal sonra aparılan postmünaqişə dövrü siyasəti, regionda sülhün və əməkdaşlığın bərqərar olunmasına yönəlmiş səylər, Azərbaycanın məsuliyyətli dövlət imicini daha da möhkəmləndirdi.

Xarici siyasətin digər əsas istiqaməti enerji diplomatiyası olmuşdur. Bu sahədə əldə olunan uğurlar Azərbaycanın iqtisadi müstəqilliyini təmin etməklə yanaşı, ölkənin beynəlxalq nüfuzunu da artırmışdır. Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəməri, Bakı-Tbilisi-Ərzurum qaz kəməri və Cənub Qaz Dəhlizi layihələri sayəsində Azərbaycan Avropa və dünya enerji təhlükəsizliyinin təminatçılarından birinə çevrilmişdir. Tədqiqat materialında da vurğulandığı kimi, enerji resurslarının nəqli ilə bağlı transmilli layihələr Azərbaycanın geosiyasi mövqeyini gücləndirməklə yanaşı, regionda strateji tərəfdaşlıq əlaqələrinin dərinləşməsinə xidmət etmişdir.

Azərbaycanın çoxvektorlu siyasəti, eyni zamanda Türkiyə, Rusiya, İran, ABŞ, Çin və Avropa İttifaqı ilə balanslaşdırılmış münasibətlər qurmasına imkan yaratmışdır. Bu isə onu göstərir ki, Azərbaycan heç bir güc mərkəzinin təsiri altına düşmədən, öz maraqlarına uyğun şəkildə müstəqil siyasət yürüdə bilər. 2021-ci ildə imzalanmış Şuşa Bəyannaməsi isə Azərbaycan-Türkiyə münasibətlərini strateji müttəfiqlik səviyyəsinə yüksəltmişdir. Bu, təkcə siyasi və hərbi deyil, həm də iqtisadi və mədəni inteqrasiyanı gücləndirən mühüm sənəd kimi dəyərləndirilməlidir. Azərbaycanın əsas strateji tərəfdaşı olan Türkiyə ilə münasibətlər, bütövlükdə regionda yeni əməkdaşlıq və təhlükəsizlik arxitekturasının qurulmasına şərait yaratmışdır.[3]

Azərbaycanın beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlığı da araşdırmada geniş yer alır. BMT, İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı, Qoşulmama Hərəkatı, ATƏT kimi qurumlarda fəallığı və bu platformalarda irəli sürdüyü təşəbbüslər Azərbaycanın qlobal siyasi müstəvidə nüfuzunu artıran amillərdən biridir. Xüsusilə, 2019-cu ildən etibarən Qoşulmama Hərəkatına sədrlik etməsi, Azərbaycanın qlobal ədalət və beynəlxalq hüquq prinsiplərini müdafiə etməyə hazır olduğunu nümayiş etdirmişdir. Pandemiya dövründə Qoşulmama Hərəkatı vasitəsilə göstərilən humanitar yardım və beynəlxalq çağırışlar Azərbaycanın qlobal məsuliyyət daşıyan aktor olduğunu bir daha təsdiqləmişdir.[6]

Araşdırmada həmçinin Azərbaycan diasporunun fəaliyyəti və xaricdə aparılan informasiya müharibəsi də nəticələrin bir hissəsi kimi qeyd olunur. Müxtəlif ölkələrdə fəaliyyət göstərən diaspor təşkilatları vasitəsilə Azərbaycanın haqlı mövqeyi beynəlxalq ictimaiyyətə çatdırılmış, Ermənistanın təbliğatına qarşı əhəmiyyətli informasiya balansı yaradılmışdır. Bu, Vətən müharibəsi dövründə özünün pik nöqtəsinə çatmış və xarici mətbuatın diqqətini Azərbaycanın rəsmi mövqeyinə yönəltmişdir.

Bütövlükdə, bu nəticələr göstərir ki, Azərbaycanın xarici siyasətində güc və diplomatiya, milli maraqlar və beynəlxalq hüquq, regional əməkdaşlıq və qlobal inteqrasiya anlayışları paralel vəhdətdə inkişaf etdirilmişdir. Araşdırma sübut edir ki, Azərbaycanın strateji yanaşması, yalnız qısa müddətli siyasi dividendlərə deyil, uzunmüddətli sabitliyə, dayanıqlı inkişaf modelinə əsaslanır.

Nəticə:

Azərbaycanın müstəqil xarici siyasət strategiyası, ölkənin ərazi bütövlüyünü qorumaq və milli maraqlarını müdafiə etmək məqsədilə həyata keçirilən balanslı və çoxvektorlu yanaşmanın nəticəsidir. Bu siyasət həm regional, həm də beynəlxalq səviyyədə Azərbaycanın mövqeyini gücləndirmişdir. Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli, enerji diplomatiyasının gücləndirilməsi və strateji əlaqələrin inkişafı, Azərbaycanın xarici siyasətinin əsas məqsədlərindəndir. Gələcəkdə Azərbaycanın müstəqil xarici siyasətinin davamlı və balanslı olması, ölkənin suverenliyini qorumaq və dünya siyasətindəki rolunu möhkəmləndirmək üçün vacibdir. Bu yanaşmaların tətbiqi, Azərbaycanın beynəlxalq aləmdəki mövqeyini daha da gücləndirəcək və ərazi bütövlüyünün bərpa edilməsi istiqamətində müsbət nəticələr verəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Əliyev, İ. (2015). Azərbaycanın xarici siyasəti: Geosiyasi təhlil. Bakı: Elm və Təhsil Nəşriyyatı.
2. Məmmədov, A. (2017). Azərbaycan və beynəlxalq münasibətlər. Bakı: Şərq-Qərb Nəşriyyatı.
3. Hüseynov, M. (2018). Azərbaycanın geosiyasi mövqeyi: Tarix və günümüz. Bakı: Nurlar Nəşriyyatı.
4. Rüstəmov, V. (2019). Azərbaycanın regional siyasəti. Bakı: Nizami Nəşriyyatı.

5. Əliyev, İlham. Azərbaycanın xarici siyasəti: Strateji seçkilər və perspektivlər. Bakı: Dövlət Nəşriyyatı, 2015.
6. Məmmədov, Hikmət. Azərbaycan və beynəlxalq əlaqələr: Tarixi və müasir yanaşmalar. Bakı: Azərbaycan Universiteti, 2018.
7. Həsənlı, Rauf. Azərbaycanın enerji resursları və dünya iqtisadiyyatına təsiri. Bakı: İqtisad Universiteti, 2016.
8. İsmayılov, Fikrət. Azərbaycanın xarici siyasətindəki əsas prioritetlər. Bakı: Şərq-Qərb Nəşriyyatı, 2017.
9. Əhmədov, Şahin. Cənubi Qafqazda təhlükəsizlik və Azərbaycanın rolu. Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, 2019.
10. Sadıqov, Elçin. Azərbaycan və türk dünyası: Strateji əlaqələr və əməkdaşlıq. Bakı: Gənclik Nəşriyyatı, 2020.

Məhəbbət Nağı qızı SEYİDOVA

Bakı Dövlət Universiteti

Beynəlxalq münasibətlər kafedrasının doktorantı

Bakı, Azərbaycan

BEYNƏLXALQ MÜNASİBƏTLƏRDƏ HƏRBİLƏŞMƏ VƏ TƏHLÜKƏSİZLİK PROBLEMLƏRİ

Abstract

The article describes the relevance of studying security problems in international relations, their significant impact on world order and stability, the content of militarization policy, and its impact on the development of the modern system of international relations. The reasons for the continued influence of military power in ensuring security in the world after the end of the Cold War are noted. The article presents arguments regarding the fact that with the collapse of the "bipolar world", the militarization process has entered a new stage, and the preservation of the potential for militarization among the political elites of countries with different state and political structures. It is noted that with the establishment of the New World Order, the use of military force in solving security problems will increase, militarization will be based on modern technological means, and this will lead to new challenges for global security. Since militarization and security issues in international relations are complex and interconnected, the importance of global cooperation, dialogue, and collective action is emphasized to address them.

Keywords: International relations, international security, terrorism, national security, security problems.

Giriş

Beynəlxalq münasibətlər dövlətlər, beynəlxalq təşkilatlar və digər aktorlar arasında qarşılıqlı əlaqələrin dünya nizamının formalaşmasında, qlobal sülh və təhlükəsizliyin təmin edilməsində mühüm rol oynadığı mürəkkəb və dinamik sahədir. Bununla belə, sabitliyin yaradılması və qorunub saxlanması istiqamətində çoxsaylı səylərə baxmayaraq, hərbi əlaqələr və təhlükəsizlik problemləri beynəlxalq aləmdə ən aktual və mühüm mövzulardan biri olaraq qalır. Hərbi əlaqələr və təhlükəsizlik problemləri həm qlobal, həm də regional xarakter daşıya bilər. İqlim dəyişikliyi, terrorizm və nüvə silahlarının yayılması kimi qlobal təhlükələr dünyanın bir çox ölkələrinin maraqlarına və təhlükəsizliyinə təsir edir. [1, Abraham H. Maslow. International relations//Research paper].

Cəmiyyətin və dövlətin hərbi əlaqələri prosesi zamanı hərbi güc, silahlanma və hərbi strukturlar ölkənin siyasi, iqtisadi və sosial həyatında mərkəzi yer tutmağa başlayırlar. Hərbi əlaqələrin dünyaya təsiri iqtisadi, mədəni və sosial nöqtəyi-nəzərdən baxılmalıdır. Son onillikdə hərbi əlaqələr həm ayrı-ayrı ölkələr, həm də qlobal kontekstdə mühüm faktora çevrilmişdir.

Hərbi əlaqələrin əsas səbəbi ölkələrin öz təhlükəsizliyini qlobal və regional təhlükələrdən qorumaq səyidir. Müharibələr, terrorizm və siyasi qeyri-sabitlik dövlətləri müdafiə qabiliyyətini artırmağa məcbur

edir. Bu kontekstdə ABŞ, Çin və Rusiya arasında silahlanma yarışını nümunə kimi göstərilə bilər. Məsələn, ABŞ dünyada hər il 800 milyard dollar məbləğində müdafiə xərcləri həyata keçirir [6, SIPRI – Sülh problemlərinin tədqiqi üzrə Stokholm İnstitutu]. Bütün bunlar dünyanın müxtəlif guşələrində ABŞ-nin hərbi iştirakını artırmaqla yanaşı, hipersəsli silah və robotlaşdırılmış sistem kimi yeni hərbi texnologiyalarının yaradılmasına səbəb olur. Çin və Rusiya kimi dövlətlər üçün bu hərbi əməkdaşlıq xarici təhdidlərdən, o cümlədən NATO ilə qarşıdurmadan müdafiə və qorunma vasitəsi kimi xidmət edir.

Eyni zamanda, regional münaqişələr və gərginliklər dünyanın konkret bölgələrində sülh və sabitlik üçün geniş nəticələrə səbəb ola bilər. Soyuq müharibənin qurtarması ilə dünya sivilizasiyasının post-industrial inkişaf mərhələsinə qədəm qoyması dünya siyasətinin tarixi boyunca mövcud olan beynəlxalq münasibətlərin hərbi əməkdaşlığı əsasının qarşısını ala bilmədi. Hərbi əməkdaşlıq faktorunu müasir dövlətlərin xarici siyasət strategiyalarının formalaşmasında öz əhəmiyyətini qoruyub saxlamaqdadır və hakim dairələrin siyasi iradəsinin reallaşmasında prioritet olaraq qalmaqdadır. “Üçüncü dünya” ölkələrinin ənənəvi liderləri ilə yanaşı liberal demokratik dövlətlərin nümayəndələri də hərbi gücə üstünlük verməkdədirlər. [2, Bacevich. Andrew The New American Militarism. How Americans are Seduced by War. Oxford, New-York: Oxford University Press, 2005].

Xarici siyasətdə rəqiblərinə qarşı qeyri-humanist təsir vasitələrindən istifadəyə yer qoymayan beynəlxalq münasibətlərdə prinsip etibarilə yeni dövrün başlaması barədə rəsmi bəyanatlara baxmayaraq, lokal müharibələr və silahlı münaqişələr dünya siyasi proseslərin tərkib hissəsi olaraq qalmaqdadır. Hərbi-siyasi qarşıdurma tərəflərinin strateji vəzifəsi çox vaxt mütləq qələbənin əldə edilməsi deyil, müharibəni rəqibin mənəvi və iqtisadi potensialını sarsıdan daimi münaqişəyə çevirmək olur. [3, Brown S. International communications problems // World security, Research Journal №4., 2021].

Eyni zamanda, hər bir dövlətin, insanların etnik qrupunun, hər bir xalqın özünəməxsus ehtiyacları və maraqları vardır ki, onların həyata keçirilməsi digər sosial və institusional subyektlərin maraqları ilə ziddiyyət təşkil edə bilər. Bu o deməkdir ki, beynəlxalq və regional təhlükəsizliyin əhəmiyyəti ilə yanaşı, milli təhlükəsizliyin də əhəmiyyəti heç vaxt olmadığı qədər artır.

XX-ci əsrin ikinci yarısında global problemlərin kəskinləşməsi milli təhlükəsizliyin yeni, daha çoxşaxəli ölçüsünün yaranmasına səbəb oldu. Onun mühüm komponentləri ekoloji, demografik, enerji, ərzaq və digər təhlükəsizlik növləri idi. Bu baxımdan ətraf mühitin keyfiyyəti və ekoloji siyasətin səmərəliliyi, əhalinin dəyişmə dinamikası və onun keyfiyyət tərkibi, əhalinin ərzaq məhsulları ilə təminatının dayanıqlılığı, sənayenin xammalla təmin olunması, enerji mənbələrinə sabit və kifayət qədər çıxış vasitələrinin olması amillərinin əhəmiyyəti getdikcə artır.

Obyektiv olaraq, “informasiya təhlükəsizliyi” kateqoriyası insanlar arasında informasiya kommunikasiya vasitələrinin meydana çıxması ilə, habelə insanların və onların birliklərinin mövcudluğu və inkişafı cəmiyyətin bütün elementləri arasında informasiya mübadiləsinin təmin edən informasiya kommunikasiya vasitələrinə təsir etməklə zədələnmə biləcək maraqlara malik olduğunu dərk etməsi ilə yaranmışdır.

Dünyanın əksər ölkələrində hökumət institutları və etnik fəallıq mürəkkəb qarşılıqlı təsir sistemindədir. Əgər bu əsrin ortalarında beynəlxalq arenaya yeni milli qrupların daxil olması ilə bağlı ən aktual problemlər müstəmləkəsizləşdirmə, eləcə də bir çox dövlətlərdə qalmış aparteid, irqi sevrəqasiya və etnik zəmində ayrı-seçkilik elementləri idisə, onda yeni tarixi mərhələ etnik mənsubiyyət sahəsində çağırışlar və təhdidlər sistemi daha mürəkkəb və ciddi narahatlıq doğurur. Təkcə onu demək kifayətdir ki, millətlərarası qarşıdurmanın ən ifrat (zorakı, terrorçu) formalarının ideoloji əsaslandırılması rolu artmış, ekstremistlərin çoxluğu qorxutmaq üçün texniki imkanları ölçüyəgəlməz dərəcədə artmışdır. Bu, 20-ci əsrin sonlarında millətlərarası münasibətlərdə özünəməxsus formada əks olunan ən mühüm toqquşmalarla bağlıdır.

Tədqiqatçılar bildirirlər ki, “mədəniyyət indi zəruri ümumi mühitdir..., yalnız onun daxilində cəmiyyətin üzvlərinin nəfəs alması, danışması və yarada bilməsi onun vahid mədəniyyət olması deməkdir” [4, Ernest Gellner. Encounters with Nationalism (1994)]. Davam edən qloballaşma prosesləri ilə qrupların özünəməxsusluğunu qorumaq, bəzən isə əvvəlki tarixi mərhələdəki ictimai münasibətləri canlandırmaq istəyi arasında qarşıdurma yaranır.

Terrorizm milli təhlükəsizliyə təhdid kimi qalmaqdadır. Müasir terrorizmin yeni keyfiyyətini və global miqyasını nəzərə alsaq, bunun uzunmüddətli təhlükə olduğunu düşünə bilərik. O, yeni beynəlxalq təhlükəsizlik sisteminin formalaşmasının müxtəlif aspektlərinə ən ciddi təsir göstərir və göstərəcəkdir.

Eyni zamanda, beynəlxalq təhlükəsizliyə digər təhdidlər kompleksində beynəlxalq terrorizm təhlükəsinin yerini və nisbi çəkisini mütənəşib şəkildə müəyyən etmək lazımdır. [5,Hakan Hanlı.“Global Terörizm: Uluslararasıve Uluslarüstü Boyutu”. 2019].

Qlobal kontekstdə hərbiəşmə müharibələrin qarşısının alınmasına səbəb olmaqla yanaşı, yeni münaqişələrin mənbəyi də ola bilər. Silahlanma yarış və NATO kimi hərbi alyansların genişləndirilməsi dövlətlər arasında gərginliyi artırır. Misal üçün, NATO hərbiəşmənin sülhməramlı rolunun nümunəsi kimi çıxış edə bilər, belə ki 1949-cu ildə yaradıldığı andan Avropada münaqişələrin qarşısının alınması məqsədilə öz hərbi gücündən fəal şəkildə istifadə edirdi. Lakin NATO-nun 1990-cı illərdə Yuqoslaviyada və 2011-ci ildə Liviyadakı hərəkətləri hərbi gücdən istifadənin qanuna uyğun olub-olmaması və dinc əhali üçün nəticələri ilə bağlı suallar doğurdu. Hərbiəşmə ilə bağlı müxtəlif müasir təhdidlər mövcuddur. Bura ekoloji fəsadları da daxil etmək olar. Hərbi əməliyyatlar və silah sınaqları ətraf mühitə ziyan vurur və iqlim və biomüxtəliflik üçün uzunmüddətli fəsadlara səbəb ola bilər. ABŞ, Rusiya və Çin silahlardan və manevrlərdən fəal şəkildə sınaqlar aparır ölkələrdə və bütün bu sınaqlar ekosistemə təsir göstərir. Misal üçün,1986-cı ildə Qazaxıstanda nüvə silahları sınağı zamanı çox sayda su hövzələri və torpaqlar çirklənmişdi ki, bu da yerli sakinlərin səhhətinə və regionun ekologiyasına ziyan vurmuşdu.

Bundan başqa, kibermüharibələr və dronlar kimi yeni texnologiyalardan istifadə təhlükəsizlik qarşısında yeni çağırışlar qoyurlar. Bu cür təhdidlərin nümunəsi olaraq, Suriya və Yəməndə münaqişələrdə dronlardan istifadəni göstərmək olar, burada dronlar hərbi əməliyyatların aparılmasının əsas vasitəsi olmuş, bu da təsadüfi qurbanlar və dağıntılar ehtimalını artırır.

Yekun olaraq qeyd etmək ki, beynəlxalq münasibətlərdə hərbiəşmə və təhlükəsizlik məsələləri mürəkkəbdir, bir-biri ilə əlaqəlidir və daim inkişaf edir, onların həlli üçün qlobal əməkdaşlıq, dialoq və kollektiv fəaliyyət tələb olunur. Dünya ölkələrinin müxtəlif təcrübələrini və perspektivlərini dərk etməklə biz hamı üçün sülh, sabitlik və rifahı təşviq edən təhlükəsizliyə daha incə və əhatəli yanaşmalar inkişaf etdirə bilərik.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

- 1.Abraham H. Maslow. International relations//Research paper.2021.
- 2.Bacevich. Andrew The New American Militarism. How Americans are Seduced by War. Oxford, New-York: OxfordUniversity Press, 2005].
- 3.Brown S. İnternational communications problems // World security, Research Journal №4., 2021
- 4.Ernest Gellner. Encounters with Nationalism (1994).
- 5.HakanHanlı.“GlobalTerörizm: UluslararasıveUluslarüstüBoyutu”.2019.
6. SIPRI – Sülh problemlərinin tədqiqi üzrə Stokholm İnstitutu. 2021.

Sheraz MEHMOOD

Research Student of PhD in International Relations

THE GROWING TRILATERAL RELATIONS OF AZERBAIJAN, PAKISTAN AND TURKEY PROVIDE AN ALTERNATIVE FRAMEWORK FOR COOPERATION FOR CENTRAL ASIAN COUNTRIES

Xülasə

Bu məqalədə Azərbaycan, Pakistan və Türkiyə arasında güclənən üçtərəfli əlaqələrin iqtisadi inkişaf, diplomatik əməkdaşlıq və müdafiə sahəsində tərəfdaşlıq axtaran Mərkəzi Asiya ölkələri üçün alternativ əməkdaşlıq çərçivəsi kimi çıxış edə biləcəyi araşdırılır. Tədqiqat tarixən yaxın olan bu ölkələr arasında qurulan tərəfdaşlığın regionda çoxtərəfliliyi necə təşviq etdiyini və eyni zamanda Çin və Rusiya kimi böyük güclərin təsirini necə tarazlaya biləcəyini təhlil edir. Bu əməkdaşlıq regiondakı böyük güclər üçün təhdid yaratmasa da, regionda daha balanslı güc bölgüsünün formalaşması üçün bir mexanizm təklif edir. Bundan əlavə, araşdırmada bu üçtərəfli əməkdaşlığın Mərkəzi Asiya ölkələri üçün yeni təhlükəsizlik imkanları və regional inteqrasiya yolları yarada biləcəyi vurğulanır.

Açar sözlər: Güclərin tarazlaşdırılması, böyük güclər, çoxtərəflilik, PSO, FWO, TAPI, TANAP.

Introduction

China, next door to Central Asian countries, is a replacement of Russia in Central Asia, as it has emerged as an economic giant in the region, with investments which has reached USD 63.9 billion as compared to Russia's cumulative investments of 23.9 and 3.6 billion Dollars. Russia still dominates in providing weapons to the Central Asian countries and dominates the military education and cooperation with these countries. For Russia, China's presence in the region is a blessing in disguise, as Russia already locked by the west, China is a better alternative as it provides the enhanced economic interconnection, infrastructures and necessary goods to fill the vacuum and that's why Russia always looks for a better partnership with China in the presence of SCO in making a great Eurasia [1]

Methodology: The Methodology used in this text is a qualitative method, and the data gathered is through journals, think tanks and news

Gap: A lot has been written on Pakistan, Azerbaijan and Türkiye's growing bilateral relations, but very less has been written, keeping this trio in mind, on how they can provide an alternative framework for cooperation in different sectors for Central Asian Countries

Argument: Russia and China have been there to safeguard the economic and political sovereignty of Central Asian Countries for quite a long time, but a major shift in the geopolitical landscape has been witnessed after the withdrawal of US and NATO forces from Afghanistan and has attracted new players in the region [2]

Among these new players of middle power countries, the trilateral growing partnership between Azerbaijan, Pakistan and Türkiye has grown drastically. The significant growth started with the parliamentary format of cooperation in July 2021 on the ministerial level and then later progressed to the head of state's level, and the growth of Pakistan with Azerbaijan saw a surge and reached 28 million dollars in 2022, and Türkiye's to 1.3 billion dollars. [3]

Among these cooperations, the two kinds of cooperations were of the highest nature. Economics and military cooperation

Growing significant recent bilateral relations between Azerbaijan and Pakistan:

Azerbaijan has recently purchased JF-17 Thunder from Pakistan after the President of Azerbaijan, Mr. Ilham Aliyev, visited. Pakistan in July 2022. The JF17 Thunder is a modern aircraft made by China and Pakistan [4]. Besides this, \$2 billion is likely to be invested in different projects in Pakistan. Both countries had their military exercises held in Baku in 2021. [5]. Besides this, a lot of memoranda of understanding have been signed between SOCAR of Azerbaijan and PSO and FWO of Pakistan to enhance energy cooperation for both countries, as Pakistan is a gateway to South Asia and the Middle East and has access to the warm waters of the Indian Ocean. Azerbaijan, also, strategically and geographically, very important, as it bridges Central Asia and Europe [6]

Pakistan-Türkiye bilateral relations.

Economics: - The relations of Pakistan and Türkiye are old, and the economic relations between the two countries have transformed drastically in 2021. Türkiye invested. \$2.7 billion in Pakistan in 2010, when Erdogan visited Islamabad, 18 MoUs were signed. between the two countries, promoting businesses and tourism.

Military. Türkiye, in recent years expanded in military hardware production. According to. Stockholm. Peace Research Institute. **Türkiye** has emerged as the second biggest supplier of arms to Pakistan. And then, particularly after 2007. In 2018, Türkiye's. military equipment and arms of \$1.5 billion were provided, including 129 helicopters to Pakistan. Turkish also had a contract with AFSAT.[7]

Azerbaijan and Türkiye bilateral relations:

Not only Azerbaijan and Türkiye are brotherly countries but also carry a strong strategic, military and economic ties with each other One of the examples is projects called BAKU TIBLISI CEYHAN, a pipeline that carries oil from Caspian Sea to Türkiye TANAP acts as a energy security for Azerbaijan and links it with Europe through Türkiye [8]

Additionally, cooperation between Azerbaijan Naval forces and Türkiye facilitates the stability of the Black Sea and the Caspian Sea and enables the resource sharing and maritime **expertise** [9]

What a Trilateral Cooperation of Azerbaijan, Pakistan and Türkiye provide an Alternative framework for Central Asian countries

Like Pakistan, Central Asian countries are also prone to the extremism and terrorism and the rise of extremism, is connected to the rise of Islamic movements like Islamic Movement of Uzbekistan and Hisb - ul Tahrir [10] The fall of Afghan Government and withdrawal of US forces from Afghanistan has created uncertainty [11] On the other hand, Central Asian countries maintain their engagement with Taliban as well for projects like TAPI, Railways, Infrastructure, electricity and other projects. Taliban are losing control in Northern Afghanistan to the Islamic state, bombs exploded in mosques in Kunduz and Mazar-e Sharif, killing dozens. the deteriorating security environment in northern Afghanistan [12] is of great importance for ensuring long-term peace and development in the region. a multifaceted strategy aimed at fostering stability in Afghanistan, consisting of economic, strategic and security collaborations with Central Asian countries in mutual interests, which can help in stabilising the environment in Afghanistan. Thus, Pakistan can provide a security avenue for Central Asian Countries[13]

Military cooperation: - Military cooperation between Türkiye and Azerbaijan has grown manyfold, especially in the Nagorno-Karabakh conflict times. ([14] Türkiye and Azerbaijan have reached a very mature and robust stage of their military relations as rockets provided by Türkiye to Azerbaijan in Karabagh war helped Azerbaijan to destroy Armenia's units and tanks. Besides this, the Zang Zur corridor provided them with a key strategic location to cooperate in a state of war. [15]

The following are the avenues the Central Asian countries can explore to for integration and cooperation, and can make an alternative framework to go for in all kinds of cooperation

Strategic Counterbalance in the region: - The trilateral cooperation between three countries somewhat balances out the dominance of the two big powers. They have connectivity opportunities with CPEC that can provide access to the warm waters and the coasts of Gwadar, and the Middle Corridor and access to the West through Türkiye and Azerbaijan. [16]

Intelligence sharing: Security challenges from Afghanistan and other terrorist groups can be addressed with the support of the intelligence sharing of these three countries.

Defence and Technology Three of the countries can provide defence and technology to the Central Asian countries as including drones, aircraft and missiles to almost all kinds of weapons and technology can be provided to the Central Asian countries

Trade: These three countries can reduce tariffs and reduce all kinds of barriers for trade between them, expanding trade to Europe, South Asia and the Middle East [17]

Conclusion / Suggestions: the rapid growth of Azerbaijan, Pakistan and Türkiye from diplomatic to multifaceted cooperations comprising of economic, security and political, respecting the mutual interests of each other gives central Asian countries to expand in trade, military, economics and other possible avenues instead of relying solely on the major powers in the region like China and Russia. The suggestion in this would be formal structure of these three countries can help the region to go multilaterally.

REFERENCES:

1. Zuenko, I.Y. China's Activity in Central Asia in Light of Russian Interests. MGIMO University, Moscow, Russia, Department of Oriental Studies. Associate Professor, Institute of International Studies. Leading Research Fellow. No. 2, April-June 2025,
2. Djamalov F., Schrier A., Khakimova M. Central Asian Nations Forging New Partnership *International Affairs*. 2024. № 7–8 (109–110).
3. Huseynov V. Opinion: Azerbaijan, Turkey and Pakistan trilateral co-operation has a lot of potential // *Trend News Agency*. 2024. 6 July. URL: <https://en.trend.az/azerbaijan/politics/4009822.html> (accessed: 01.05.2025)
4. Djamalov F., Schrier A., Khakimova M. JF-17: A New Page in Baku-Islamabad Military Cooperation // *Topchubashov Center*. 2024. URL: <https://top-center.org/en/analytics/3713/jf-17-a-new-page-in-baku-islamabad-military-cooperation>
5. Usman S. M. Pakistan and Azerbaijan: Strengthening Bilateral Cooperation // *Modern Diplomacy*. 2025. 10 March. URL: <https://moderndiplomacy.eu/?p=80865>
6. Pakistan and Azerbaijan strengthen ties with landmark agreements on trade, energy, and defense // *South Asia Times*. 2024. URL: <https://southasiatimes.org/pakistan-and-azerbaijan-strengthen-ties-with-landmark-agreements-on-trade-energy-and-defense>

7. Shkurti Özdemir G., Zeb R. Dynamics of Pakistan–Türkiye Relations in a Challenging Global Order // *Strategic Studies Journal*. 2024. No. 1. P. 65–88. URL: <https://issi.org.pk/wp-content/uploads/2024/09/4-Gloria Shkurti Ozdemir and Rizwan Zeb No 1 2024.pdf>
8. Azerbaijan–Turkey: Diplomatic Relations in Modern Geopolitical Conditions // *Universidad y Sociedad*. 2025. Vol. 17, No. 3. P. 45–60. URL: <https://rus.ucf.edu/cu/index.php/rus/article/download/4907/4901/10181>
9. Azerbaijan and Türkiye to Hold Joint Naval Exercises // *Caspian Post*. 2024. URL: <https://caspiantpost.com/regions/azerbaijan-and-turkiye-to-hold-joint-naval-exercises>
10. Gupta, A. Regional Dynamics and Counterterrorism: Pakistan-Russia Collaboration in Central Asia // *International Relations Publishing*. 2024. No. 4(11). P. 45–60. URL: <https://internationalrelations-publishing.org/articles/4-11>.
11. Kumar, G. Changing Geopolitics of Central Asia and the Caucasus: Challenges and Prospects // Proceedings of the International Congress on Changing Geopolitics of Central Asia and the Caucasus Challenges and Prospects. 17–18 June 2023, Istanbul Arel University. Istanbul: Istanbul Arel University, 2023
12. Pannier B. Northern Afghanistan and the New Threat to Central Asia [Electronic resource] // Foreign Policy Research Institute: official site. – 13 May 2022. – URL: <https://www.fpri.org/article/2022/05/northern-afghanistan-and-the-new-threat-to-central-asia>
13. Parveen S., Din I., Sarwar Z. Pakistan’s Role in Stabilizing Afghanistan: Strategies for Peace and Development [Electronic resource] // *International Journal of Contemporary Issues in Social Sciences*. – 2024. – Vol. 3, No. 2. – P. 1790–1801. – URL: <https://ijciss.org/index.php/ijciss/article/view/889> (accessed: 01.05.2025).
14. Hovsepyan L., Tonoyan A. A. From Alliance to ‘Soft Conquest’: The Anatomy of the Turkish-Azerbaijani Military Alliance Before and After the 2020 Nagorno-Karabakh War [Electronic resource] // *Small Wars & Insurgencies*. – 2024. – Vol. 35, No. 4. – P. 622–655. – URL: <https://doi.org/10.1080/09592318.2024.2312957>
15. Karayel Z. Azerbaijan–Türkiye Relations in the Context of Security Community: One Nation, Two States 2024. – Vol. 20, No. 49. – P. 379–396. – URL: https://gsd.msu.edu.tr/Content/sayilar/dokuman/GSD_49/GSD_49_122024.pdf
16. Yev V. Middle Corridor: From Western-Initiated TRACECA to China’s Belt and Road Initiative // Baku Research Institute: official site. – 11 September 2023. – URL: <https://bakuresearchinstitute.org/en/middle-corridor-from-western-initiated-traceca-to-chinas-belt-and-road-initiative>
17. Azerbaijan Strengthens Trilateral Cooperation With Pakistan and Türkiye [Electronic resource] // Jamestown Foundation: official site. – 2024. – URL: <https://jamestown.org/program/azerbaijan-strengthens-trilateral-cooperation-with-pakistan-and-turkiye>.)

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ, FİLOLOGİYA,
PEDAQOGİKA, DİZAYN

dos. Şakir Rüstəm ƏLİYEV¹

shaliyev@atu.edu.az

b/m, Gülnarə Nurəddin ƏLİYEV²

g.aliyeva@atu.edu.az

b/m Rəhim Fikrət MEHDİZADƏ³

mehdizaderehim667@gmail.com

b/m Fizuli Ələkbər FƏRƏCİ⁴

f.fizuli@atu.edu.az

Azərbaycan Texnologiya Universiteti

GEYİM DİZAYNINDA DAVAMLILIQ VƏ EKOLOJİ GÖSTƏRİCİLƏRİN METODLARININ TƏHLİLİ

Abstract

Clothing is clothing and other textile products used to cover, protect or decorate the human body. The main characteristics of clothing are physical protection, aesthetic appearance, social and cultural significance. Clothing protects a person from external influences, reflects a person's taste, the concept of fashion and his individual style, and a person's status in society. As society develops over time, clothing also begins to change aesthetically, culturally and functionally.

Keywords: experiential, prototypes, euristic, aesthetics, visual, emotional, polyester, lucra.

Giriş

Geyimdə evrestik layihələndirmə geyim dizaynı və hazırlanması prosesində yaradıcı düşüncə, analiz və problem həll etməyə əsaslanan dizaynerin özü tərəfindən kəşf olunan layihələndirmə üsuludur. Bu yanaşma geyim dizaynı sahəsində özünə ifadə və orijinal yanaşma ön plandadır. Geyimdə evrestik layihələndirmə mərhələləri dedikdə bu göstəricilər təhlil edilməlidir. Geyimlərin rahat, həm də ekoloji cəhətdən davamlı olması, funksional və texnoloji həll yolları müəyyənləşdirilməlidir.

Müşahidə və analiz baxımından mövcud geyim nümunələri, istifadə olunan materiallar və istifadəçinin ehtiyacı öyrənilməlidir, yəni modanın trendləri, rəng uyğunluqları və material xüsusiyyətləri araşdırılır. Əgər geyimdə təkrar emal olunmuş parçalardan istifadə edilərsə, həm ekologiyaya fayda verilə bilər, həm də fərqli görünüş əldə olunur.

Mövzunun aktuallığı: Evrestik layihələndirmənin geyim dizaynında üstünlükləri yaradıcı düşüncəni inkişaf etdirərək fərqli və orijinal həll yollarını müəyyən edir. Dizayner öz ideyasını araşdırır və hər bir iş unikal və öz müəllifinə xas olur.

Geyimdə empirik üsul-dizayn prosesində müşahidə və praktiki fəaliyyət yolu ilə nəticəyə gəlmə üsuludur. Bu üsul geyim dizaynında modellər, bədən ölçüləri və materialların xüsusiyyətləri ilə müşahidə edilir. Yəni müxtəlif parçaların hansı tikmə texnikaları ilə kəsim formalarının alınması, hazırlanan prototiplər üzərində dəyişikliklərin edilməsi, rahatlıq, estetik və funksionallıq sınaqlarının yoxlanılması təhlil edilir.

Empirik üsulun geyim dizaynında tətbiqi zamanı az təsəvvürə, daha rahat, dəriyə allergiya yaratmayan pambıq, polyester, likra və s. materialların istifadəsində əlverişlidir. Geyimdə empirik üsulun üstün cəhətləri real praktik və funksional nəticələr, materiallar və kəsim haqqında dəqiq məlumat, geyimin rahatlığı, dayanıqlığı və estetikadan ibarətdir.

Geyimdə estetik keyfiyyətin formalaşması geyim məmulatlarının gözəl görünməsi, zövqlü dizayn olunması və insanın xarici görünüşü ilə harmoniyada olması deməkdir. Estetik keyfiyyət geyimin yalnız funksional yox, vizual və emosional cəhətdən də cəlbədicili olmasını təmin edir.

Estetik keyfiyyət-bir geyimin forması, rəngi, materialı, fakturası və ümumi görünüşü ilə insan zövqünə təsir etmə gücüdür. Bu keyfiyyət insanlarda xoş hisslər doğurur və geyimi təkcə “örtücü” deyil, bədii dəyərə malik bir obyektə çevrir.

Ekoloji geyimlər-istehsalında və istifadəsində təbiətə zərər vurmayan, ekoloji cəhətdən təmiz materiallardan hazırlanan, davamlı və təkrar emal oluna bilən geyimlərdir. Bu cür geyimlər həm sağlamlıq baxımından insan üçün, həm də ekosistem üçün faydalıdır. Ekoloji geyimlərin əsas xüsusiyyətləri təbii materialdan hazırlanmasıdır (orqanik pambıq, kətan, yun, təbii boyalarla rənglənmiş parça). Ekoloji geyimlər istifadə müddəti bitdikdən sonra təkrar emal edilə bilər və ya bioloji yolla parçalanır.

Ekoloji geyimlərdə minimalist kəsimlər, səliqəli tikişlər, aşırı dekor, sintetik detallar yoxdur. İşçilərin hüququnu qoruyan-etik əmək şəraitlidir.

Ekoloji üslub sadəcə moda deyil, həm də şüurlu istehlak və yaşıl həyat tərzidir. Eko geyimlər yalnız bir moda trendi deyil, həm də davamlılıq, etik istehsal, təbii resursların qorunması və sağlam həyat tərzini prinsiplərini özündə birləşdirir.

Moda sənayesi, xüsusilə geyim istehsalı və istehlakı sahəsində ətraf mühitə böyük təsir göstərir. Hər il dünya üzrə təqribən 92 milyon ton tekstil tullantısı yaranır, bu isə hər bir insana təqribən 13 kiloqram geyim tullantısı düşür. Bunun da yanında, geyim istehsalında istifadə olunan kimyəvi maddələr, su və enerji sərfi, həmçinin karbondioksit emumsiyələri də böyük ekoloji iz qoyur. Təkcə pambıq istehsalı üçün ildə 200 trilyon litr su sərf olunur.

Geyim sənayesinin ekoloji təsirlərinin azaldılması məqsədilə dayanıqlı moda anlayışı meydana çıxmışdır. Bu yanaşma, geyim dizaynında ekoloji dayanıqlılığın əsas prinsiplərini və yanaşmaları araşdırmaqdır. Layihə həmçinin bu prinsiplərin praktik tətbiqini nümayiş etdirərək dayanıqlı moda sahəsində müasir inkişafı göstərməyə çalışır.

Moda sənayesi dünyanın ikinci ən böyük çirkləndirici sənaye sahəsidir.

Ekoloji dayanıqlı dizayn, təbiətə və cəmiyyətə zərər vermədən dizayn etmə prosesidir. Bu yanaşmada əsas diqqət, materialın ekoloji cəhətdən təmizliyi, istehsal proseslərinin enerji səmərəliliyi və məhsulun istifadəsindən təkrar emalı ilə bağlıdır.

Təbii və ekoloji təmiz materiallar: İstifadə olunan materialların təbiətə az ziyan vurması, yenidən işləmə bilməsi və ya təbii şəkildə parçalanması lazımdır. Bununla yanaşı, parçalarda kimyəvi maddələrin az olması da vacibdir.

Zero-Waste Dizayn: Bu yanaşma geyim istehsalı zamanı material israfın minimuma endirməyi hədəfləyir.

Geyimlərin uzun müddət istifadə oluna bilməsi üçün möhkəm və funksional olmalıdır.

Modular dizayn – geyimin müxtəlif hissələrin birləşdirilməsi və ya dəyişdirilməsi imkan verir. Beləliklə, istifadəçi geyimi fərqli məqsədlər üçün istifadə edə bilər.

Upcycling – təkrar emal köhnə geyimlərin və materialların yenidən işlənməsi ilə yeni yüksək keyfiyyətli məhsullar yaratmaq prinsipidir. Geyim dizaynında ekoloji dayanıqlıq yalnız mühitin qorunması üçün deyil, həm də gələcək nəsillər üçün həyat keyfiyyətinin artırılması məqsədini güdür.

Ekologiyanın dizayndakı rolu artıq bir yanaşma deyil, zərurət halını alıb.

Dizayn ekosistemi gələcəkdə daha da ağıllı yaşıl və mədəniyyətli olacaq-texnologiya ilə təbiətin sintezində yaranan yeni dövr başlayır. Gələcək perspektivlər – Biotexnologiya və canlı materiallardan yəni:

Bakteriya və göbələkdən hazırlanan “canlı” geyimlər, özünü təmizləyən, nəfəs alan və bioloji parçalanan materiallar ibarətdir.

Süni intellekt ilə dizayn – geyim istehsalında karbon izi və enerji sərfiyyatının hesablanması, Alqoritmik dizayn – tullantısız, ehtiyaca uyğun geyim istehsalı başa düşülür.

Geyim dizaynında ekologiya yalnız seçim deyil, məsuliyyət və gələcək üçün vacib addımdır. Davamlı dizayn həm ətraf mühiti qoruyur, həm də sənayeni etik və texnoloji baxımdan yeni səviyyəyə qaldırır. Əgər bu istiqamətdə davamlı dəyişikliklər həyata keçirilərsə moda sənayesi ətraf mühitin dostuna çevrilər, istehlakçılar daha sağlam və mənəvi dəyəri olan məhsullar əldə edərlər.

İnnovasiyalar, texnologiyalar və istehlakçıların şüurlu davranışları nəticəsində geyim dizaynı daha davamlı, ekoloji və etik olacaq. Bu isə gələcəkdə yalnız modanı deyil, planetimizin də xeyrinə olacaq.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Fletcher, Kate 2-ci nəşr, London, 2014, səh. 304.
2. Black, Sandy.-Eco-Chic.-London, 2008,-səh. 283.
3. Fletcher, Keyt. Sabit moda və tekstil. Bakı, Ekodizayn nəşriyyatı-2014, - səh. 207.
4. Quliyeva Rəna. Davamlı geyim dizaynında ekoloji yanaşma. Azərbaycan Texniki Universiteti. 2020.-səh. 73-78.
5. Məmmədova Aygün. Geyim sənayesində ekoloji materialların rolu və inkişaf perspektivləri. Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti. 2011,-səh.51-56.

dos. Şakir Rüstəm ƏLİYEV¹
shakiraliyev@atu.edu.az

b/m, Gülnarə Nurəddin ƏLİYEV²
g.aliyeva@atu.edu.az

b/m Fərqanə İsfəndiyar ƏLİYEV³
f.aliyeva@atu.edu.az

Radə İsfəndiyar ƏSGƏROVA⁴
r.asgerova@uteca.edu.az

Azərbaycan Texnologiya Universiteti

GEYİMİN MODELİNİN LAYİHƏLƏNDİRİLMƏSİNDƏ ERQONOMİK ANLAYIŞ VƏ FUNKSIYALARININ TƏTBİQİ

Abstract

The change also faces a serious need in the fashion and ready-to-wear industry, the country's leading sector. Of great importance is the creation of a culture of ‘design’ to create a sustainable image of the country and consequently to develop the image. In addition, the emergence of a new consumer profile in clothing in search of special and distinctive features as well as personal definitions has made design one of the most important elements, designers have endeavoured to create different designs within different themes, pushing their creativity further.

Keywords: stimulation, alternative, empirical, ratification, locomotor.

Giriş

Erqonomikada insan və sənaye məhsulunun kontaktı daha çox bioloji kontakta və qarşılıqlı olur. Çünki hazırlanmış məmulat onun bədəninin səthinin 80% -ni örtür. Model anlayışı, ilkin olaraq moda sferasında fəaliyyət göstərən insanların yeni yaradıcı nümunələr düşünüb onları kağız üzərinə keçirmələrinə deyilir. Belə ki, model yeni körkəm, forma, material və bəzəkdə istifadə edilən geyimə xas olan bir nümunədir.

Geyim məmulatının keyfiyyəti onun modelinin düzgün işlənməsi və konstruksiyasından asılıdır. Bütün geyim növləri keçmiş dövrlərdən başlayaraq müxtəlif inkişaf mərhələlərini keçərək bu günümüzdə gəlib çatmışdır. Geyim bütün dövrlərdə insanın milli, dini, sənət və mülki mənsubiyyətini müəyyənləşdirmişdir.

Geyimin əsas vəzifəsi onu geyinən insanın rahatlığı üçün şərait yaratmaqdan ibarətdir. Buna görə də hazırlanan geyimlərin keyfiyyətinə, elastikliyinə xüsusilə diqqət yetirilməlidir.

Modanın əhəmiyyətli xüsusiyyəti insanın xarici görkəmini həmişə müəyyən mənada incəsənət əsərinə çevirməkdən ibarət olmuşdur. Beləliklə, geyim tarixi və moda vasitəsilə millətlərin sivilizasiyası, adət-ənənələri və iqtisadi vəziyyətləri uzun zaman ərzində öyrənilir.

Mövzunun aktuallığı: Hal-hazırki dövrümüzdə geyim bir çox proseslərdən keçərək ərsəyə gəlir. Əvvəlcə düşünülmüş modelin hazırlanmasında başlıca şərtlər nəzərə alınır. Geyim modelinin layihələndirilməsində istifadə olunan layihə hesabatları, hazırlanan geyim nümunələrinin xüsusiyyətlərinə və insanın quruluşu haqqında informasiyaya əsaslanaraq həyata keçirilir.

Tədqiqatın məqsədi: Modelin layihələndirilməsində ergonomik aspektlərin təsirini tədqiq etməkdir.

Tədqiqat obyekti: Geyim modellərinin hazırlanma prosesində ergonomikanın görünüş funksiyasını təyin edən morfoloji əlamətlərin araşdırılması.

Materiallar və müzakirələr

Ergonomika “insan-maşın-ətraf mühit” sistemində insanın fəaliyyətini, həmin fəaliyyətdə mövcud olan iş prinsiplərini öyrənir. Ümumiyyətlə istehlakçı tələbləri, dizayn keyfiyyətini inkişaf etdirmə, markalaşma, görünüşü təyin etmə söyləri içində dizayn və yaradıcılıq anlayışlarının ön plana çıxması və iş ehtiyacını doğrulmuşdur. Bu ehtiyac dizayn sahəsində xüsusiyyətli insan gücünü axtarmaq üçün dizaynerin və yaradıcılıq ən əhəmiyyətli və axtarılan meyarlardan biri olmuşdur. Eyni zamanda dizayner insanların ehtiyaclarının gözəl bədii və ifadəli formada həyata keçirməyi bacarmalıdır. Burada əsas tələblər kompleksinin estetik xassələrinin düzgün şəkildə tətbiq edilməsindən ibarətdir.

Geyim modelinin layihə prosesində ergonomik göstərici məmulatın insana uyğunlaşma dərəcəsini xarakterizə edir. Buradan isə ergonomikanın əsas göstəricisi olan insan-məmulat-mühit anlayışı nəzərə alınır. Belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, ergonomika insanın istifadə etdiyi məmulatın yararlılıq cəhətdən onun rahatlılıq cəhətdən bütün tələblərinə tam şəkildə cavab verməsidir. Məhz bu tələblərin yaratdığı meyarlar insanın ergonomik aspektlərə olan ehtiyacını biruzə verir. Bu baxımdan da layihə prosesində keyfiyyətin ergonomik göstəricilərinə diqqət yetirilməsi vacib şərtlərdəndir. Çünki ergonomikada əsas göstəricilərdən ən başlıcası məhz məhsulun keyfiyyətinin yüksək olmasından ibarətdir.

Ümumiyyətlə, layihə prosesində keyfiyyətin ergonomik göstəriciləri vasitəsilə elm və texnikadan səmərəli şəkildə istifadə etməklə bir çox mürəkkəb məsələləri həll etmək və nəticədə keyfiyyətli bir məhsul ərsəyə gətirmək mümkündür. Ergonomika layihələndirilən məhsulun vasitəsilə insanın rahatlığı və təhlükəsizliyinin xarakterizə edən bir sahədir. Odur ki, geyim modelinin layihə prosesində keyfiyyətin ergonomik göstəricilərinin vacibliyi nəzərə alınmalıdır ki, keyfiyyət baxımından yüksək səviyyədə olan məhsul əldə edilsin.

Ergonomikanın görünüş funksiyasını məmulatın təyinatı üzrə istismar qabiliyyətini xarakterizə edən kompleks göstəricisidir. Ergonomikanın görünüş funksiyasını təyin edən göstəricilər isə antropometrik göstəricilər hesab edilir.

Nəticə

Geyim məmulatlarını formalaşdıran amillər əsas olaraq geyimin başlıca strukturunun həmin geyimin modelinin layihələndirilməsi təşkil edir. Bu səbəbdən də geyim modelinin layihələndirilməsi prosesinin dünya standartı tələblərinə uyğun səviyyəyə qaldırmaq üçün ilk əvvəl maddi texniki baza yaratmalı, müasir texnikaya cavab verən avadanlıqlardan istifadə edilməli və daha çox sayda geyim istehsalı ilə məşğul olan sənaye müəssisələri fəaliyyətə başlamalıdır. Geyim modelinin layihələndirmə prosesində tikiş sənayesinin ergonomikasının daha dəqiq şəkildə tətbiqi insanın gündəlik həyatında daha rahat şəkildə hərəkətinə imkan yaradır. Odur ki, ergonomika sahəsinə diqqətin verilməsi və həmin sahənin elmi və praktiki cəhətdən inkişaf etdirilməsi vacib şərtlərdən biridir.

Geyim modelləri layihələndirilərkən əsasən geyimin növü, hansı mövsümə aid olması, istifadə edilən materiallar, rahatlılıq baxımından ergonomik qaydalardan asılı olaraq tərtib edilməlidir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Коблякова Е.Б. Основы конструирования одежды. М.: Легкая промышленность, 1980.-294с.
2. Эргодизайн теория и практика / под, ред. В.И. Кулякина, Л.Д. Чайновой.-М.: ВНИИТЕ 2008.-195с.

3. Владимир Зенченко, Владимир Мужиков. Эргономика Москва 2001.-237с.

Ramidə Akif ABBASOVA

AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu

E-mail : ramideabbasova87@gmail.com

ORCID-009-0001-6301-8588

HEYDƏR ƏLİYEV VƏ QƏRBI AZƏRBAYCAN: TARIXI YADDAŞ, MILLI KİMLİK VƏ DÖVLƏTÇİLİK KONSEPSİYASI

Abstract

This article explores national leader Heydar Aliyev's views on Western Azerbaijan, focusing on the preservation of historical memory, the strengthening of national identity, and his strategic efforts in this direction. It emphasizes the recognition of Western Azerbaijan as a historical homeland, the protection of the rights of Azerbaijanis deported from these territories, and their aspiration to return to their native lands as one of the key elements of Heydar Aliyev's political vision. The article also analyzes the place and significance of the Western Azerbaijan issue within Heydar Aliyev's statehood concept, based on his speeches and public statements. In this context, the importance of preserving national unity, cultural memory, and the traditions of statehood is highlighted.

Keywords: Western Azerbaijan, Heydar Aliyev, historical memory, national identity, statehood policy

Giriş

Azərbaycan tarixində Qərbi Azərbaycan — xüsusilə İrəvan, Göyçə və Zəngəzur bölgələri — əcdadlarımızın əsrlərlə yaşadığı, mədəni irs yaratdığı və milli kimliyin formalaşmasında mühüm rol oynamış torpaqlar olmuşdur. XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq bu ərazilərdə yaşayan azərbaycanlıların mərhələli şəkildə deportasiyası həyata keçirilmişdir. Xüsusilə 1988–1991-ci illərdə bu proses kütləvi və zorakı xarakter almışdır. Ulu öndər Heydər Əliyev bu tarixi ədalətsizliyi təkcə bir köçkünlük faciəsi kimi deyil, eyni zamanda milli yaddaşa və mədəni kimliyə qarşı yönəlmiş siyasi təcavüz kimi dəyərləndirmişdir. O, bu məsələnin həm dövlətçilik siyasətində, həm də ideoloji müstəvidə əsas prioritetlərdən biri olduğunu bildirmişdir.

Heydər Əliyev Qərbi Azərbaycan torpaqlarını Azərbaycan xalqının tarixi haqqı kimi qiymətləndirir və bu bölgələrin itirilməsini dərin milli faciə hesab edirdi. O qeyd edirdi:

“Zəngəzur, Göyçə, İrəvan — bizim tarixi torpaqlarımızdır. Burada əsrlərlə azərbaycanlılar yaşamış, öz mədəniyyətlərini yaratmışlar.” [1 s. 23]

1999-cu ildə Qərbi Azərbaycan İcması ilə görüşündə Ulu öndər bu fikirləri daha da konkretləşdirərək deyirdi: “Biz tarixi unuda bilmərik. İrəvan xanlığının ərazisində yaranan Ermənistan dövləti bizim yaddaşımıza qarşı qurulmuş bir təzyiq siyasətidir.” [2 s.87]

1990-cı illərin sonlarında Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə Qərbi Azərbaycanlıların birliyi təşkilatlanmağa başladı. O bu məsələnin siyasi yox, ideoloji və mədəni təhlükəsizlik məsələsi olduğunu vurğulayırdı: “Qərbi Azərbaycandan qovulmuş insanlar tarixin canlı daşıyıcılarıdır. Onların təşkilatlanması həm onların hüququ, həm də dövlətin borcudur.” [3 s.134]

O, Qərbi Azərbaycan İcmasının fəaliyyətini şəxsən dəstəkləmiş və onların nəzdində mədəni layihələrin də həyata keçirilməsinə şərait yaratmışdır.

Heydər Əliyevin siyasi ideologiyasında Qərbi Azərbaycan məsələsi milli kimliyin əsas sütunlarından biri kimi təqdim olunurdu. O bildirirdi: “Milli kimlik, sadəcə dil və adət-ənənə deyil. O həm də tarixdir. Bu tarix İrəvan, Göyçə, Zəngəzurdan başlayır.” [4 s. 51]

O, 2002-ci ildə gənclərlə görüşdə də bu məsələnin gələcək nəsillər üçün mənəvi və tarixi məsuliyyət daşdığını belə ifadə etmişdi: “Bizim övladlarımız İrəvanın, Göyçənin harada olduğunu, kimin torpağı

olduğunu bilməlidirlər.” [5 s.19] Heydər Əliyev bu məsələnin yalnız daxili auditoriya üçün deyil, beynəlxalq ictimaiyyətin də gündəmində olması üçün çağırışlar etmişdir. O, 1994-cü ildə BMT-də çıxışında qeyd etmişdi:

“Zəngəzur, Göyçə və İrəvan bölgəsindən bir milyondan çox azərbaycanlının zorla çıxarılması beynəlxalq hüquqa ziddir.” [6 s. 62]

Bu çıxışlarla yanaşı diaspor təşkilatlarının fəaliyyəti də dəstəklənmiş və Qərbi Azərbaycan məsələsi onların fəaliyyət proqramına daxil edilmişdir.

Heydər Əliyev Qərbi Azərbaycan məsələsini yalnız bir siyasi problem kimi deyil, tarixi-mədəni yaddaşın qorunması, milli kimliyin möhkəmləndirilməsi, ideoloji sabitliyin təmin olunması və dövlətin mənəvi əsaslarının möhkəmləndirilməsi kimi kompleks baxışla qiymətləndirmişdir. Onun bu sahədə atdığı addımlar, irəli sürdüyü ideyalar bu gün Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə davam etdirilməkdədir. “Tarix qarşısında borcluyuq. Bu torpaqları unudan, gələcəyini unudar.” [7 s. 74]

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Əliyev H. Tarixi Yaddaş və Milli Haqq.- Bakı: Azər nəşr, 1998. – 128 s
2. Əliyev H. Çıxışlar və Nitqlər. C.7. - Bakı: Lider Nəşriyyatı, 1999. – 312 s
3. Əliyev H. Dövlətçilik və Milli Siyasət. - Bakı: Nurlan, 2001. – 198 s.
4. Əliyev H. Milli Kimlik və Tarixi Zəka. - Bakı: Təfəkkür, 2000. – 164 s.
5. Əliyev H. Azərbaycan Gənclərinə Məktub. - Bakı: Elm, 2002. – 96 s.
6. Əliyev H. Diplomatik Çıxışlar Toplusu. - Bakı: Xəzər, 1995. – 140 s
7. Əliyev H. Milli Yaddaşın Dirçəlişi. - Bakı: Elm və Təhsil, 2000. – 152 s.

Rəşadə Məhəmmədali ABBASOVA

Xəzər Universitetinin German Dilləri ixtisası üzrə doktorantı

E-mail: antar.abal@mail.ru

ALMAN DİLİNDƏ KONYUKTİVİN TƏTBİQİ QAYDALARININ TƏHLİLİ

Abstract

The article analyzes the areas of application of the subjunctive. It focuses on where and when Subjunctive I and Subjunctive II are more commonly used in the German language.

Keywords: indirect speech, direct speech, conditional subordinate clause.

Giriş

Alman dilində Konyuktiv feilin formalarından biri olub, həm gündəlik danışmada, həm elmi əsərlərdə, həm də bədii ədəbiyyatda geniş istifadə olunur. Alman dilində Konyuktivin iki forması var: Konyuktiv I və Konyuktiv II. Konyuktiv I vasitəsiz nitqi vasitəli nitqə çevirmək üçün istifadə olunur. Konyuktiv II isə həyata keçməsi bəzən mümkün olan, bəzən isə mümkün olmayan arzu, istək, xahiş bildirir.

Alman dilində Konyuktivin tətbiqi qaydalarının təhlili.

Danışq dilində vasitəsiz nitqi vasitəli nitqə çevirmək üçün feilin xəbər formasında (Indikativ) istifadə olunur. Çünki feilin Konyuktiv formasından istifadə olunmasa da vasitəli nitq başa düşülür. Belə cümlələr tamamlıq budaq cümlələri şəklində olur. Məsələn aşağıdakı cümləyə baxaq Klaus hat gesagt, dass er ein Auto gekauft hat. Klaus dedi ki, o avtomobil alıb. Bu nümunədən görünür ki, vasitəsiz nitq vasitəli nitqə çevrilib və cümlənin mənası itməyib. Müasir alman dilində Konyuktivdən vasitəsiz nitqi vasitəli nitqə çevirmək üçün, yalnız yazılı nitqdə, radio və televiziya verilişlərində məlumat verməkdə, xəbər verməkdə istifadə olunur. Radio və televiziya verilişlərində Konyuktivdən vasitəli nitq kimi istifadənin əsas səbəbi dinləyicinin məlumatı daha yaxşı anlaması üçündür. Belə ki, dinləyici üçün vasitəli nitqin başlamasına işarə

kimi Konyuktivin feilləri və zamanları olur. Konyuktivin feillərindən və zamanlarından aydın olur ki, aparıcı məlumatı vasitəli nitq kimi çatdırır. Aşağıdakı nümunədə buna baxaq. Er erklärte, dass er zu viele politische Gegner habe. O izah edirdi ki, onun çoxlu siyasi rəqibi var. Bu cümlədəki “habe” feili Konyuktivdə verilib. Bu feilə görə də cümlənin Konyuktivdə olduğu bilinir. Konyuktivin 2-ci forması Konyuktiv II-di. Gündəlik danışqda Konyuktiv II, Konyuktiv I-ə nisbətən daha çox istifadə olunur. Əvvəldə qeyd olunduğu kimi Konyuktiv II həm həyata keçirilə bilən, həm həyata keçirilə bilməyən fərziyyə, güman, arzu, istək, göstəriş, niyyət kimi mənalara bildirir. Aşağıdakı nümunələr elmi üslubda yazılmış mümkün ola bilən fərziyyəni bildirir. ABC sei ein gleichschenkliges Dreieck. ABC ikitərəfli üçbucaq olsun. Der Druck sei gleich 10 kg. Tibb sahəsinə aid təlimatlarda da, Konyuktiv II-dən istifadə olunur. Man Sorge für die genaue Dosierung jeder Arznei. Yerinə yetirilməsi mümkün olan istək bildirən cümlələrdə də Konyuktiv II tətbiq olunur. Hər bir dərmanın dəqiq dozasını təmin etmək lazımdı. Möge diese kurze Arbeit zu weiteren Forschungen Anlaß geben! Qısa iş gələcək tədqiqatlara səbəb olsun! Şüarlarda, emosional ruhlu şeirlərdə də Konyuktiv II tətbiq edilir. Es lebe unsere Heimat! Yaşasın bizim vətənimiz!

Uns und unseren Kindern. Bleibe erspart der Krieg. Den Krieg zu verhindern, Biz və uşaqlarımız Mühəribədən xilas olun. Mühəribənin qarşısını almaq üçün bizim qələbəmiz olsun! (Alman Sülh Kitabı) Konyuktiv II-də daha çox həyata keçməsi mümkün olmayan arzu, istək, niyyət bildirilir. Real olmayan fikirlər yalnız Konyuktiv II vasitəsilə ifadə oluna bilər. Konyuktiv II-də olan belə cümlələr daha çox şərt budaq cümlələri şəklində olur. Buna aşağıdakı cümlələrdə baxaq. Wenn ich nicht so viel zu tun hätte, würde ich gern kommen. Mənim belə çox işim olmasaydı, mən həvəslə gələrdim. Wenn ich Filmregisseur wäre, würde ich einen Film über meine Kindheit drehen. Mən film rejissoru olsaydım, öz uşaqlığım haqqında film çəkərdim. Wenn der See zugefroren gewesen wäre, hätten wir Schlittschuh laufen können. Əgər göl dönsaydı, biz konkidə sürüşə bilərdik. Bəzi nəzakət bildirən əmr cümlələri, sual cümlələri də Konyuktiv II-də ola bilər. Nümunə kimi bu cümlələrə baxa bilərik. Würden Sie bitte hier auf mich warten. Zəhmət olmasa siz burda məni gözləyərdiz. Dürfte ich Sie um jene Zeitung bitten? Sizdən o qəzeti xahiş edə bilərəmmi?

Nəticə

Alman dilində Konyuktivdə olan cümlələr daha çox tabeli mürəkkəb cümlələr şəklində olur. Ona görə də Konyuktivdə cümlə qurarkən düzgün işarələrinə, zamanların düzgün seçilməsinə diqqət etmək lazımdı.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Balcik I., Röhe K., Wrobel V. Die große Grammatik Deutsch. Stuttgart 2009
2. Fandrych C., Tallowitz U. Klipp und Klar. Stuttgart 2000
3. Schendels E. Deutsche Grammatik. Moskau 1982

Səlimi Məmməd ABBASOVA

Bakı Slavyan Universiteti

ŞAĞİRD LƏR ARASINDA ƏMƏKDAŞLIĞI TƏŞVİQ EDƏN İNGİLİS DİLİ FƏALİYYƏTİ NÜMUNƏLƏRİ

Abstract

This article explores types of classroom activities that promote collaboration among students in English language lessons and discusses their pedagogical value. The collaborative learning model supports students' development not only in terms of academic skills but also social, emotional, and communicative competencies. Activities such as group work, role-plays, project-based learning, debates, and information gap tasks help create an interactive classroom environment, enabling students to engage in authentic language use. The teacher's ability to plan these tasks effectively and ensure balanced student participation is crucial.

Keywords: collaboration, English language, interactive activities, communication, pedagogical approach, group work, project-based learning.

Giriş

Əməkdaşlıq əsaslı öyrənmə XXI əsr bacarıqları kontekstində müasir təhsil sistemində əsas istiqamətlərdən birinə çevrilmişdir. Bu yanaşma yalnız şagirdin fərdi bilik və bacarıqlarını deyil, həmçinin kollektiv şəkildə işləmək, fikir mübadiləsi aparmaq və qarşılıqlı öyrənmə bacarığını da inkişaf etdirir. Xüsusilə ingilis dili kimi kommunikativ fənlərdə əməkdaşlığa əsaslanan fəaliyyətlər təkcə dil öyrənməni deyil, real ünsiyyət bacarıqlarını da formalaşdırır. Bu fəaliyyətlər vasitəsilə şagirdlər cütlərlə və qruplarla qarşılıqlı əlaqəyə girir, təbii və motivasiyaedici mühitdə dil bacarıqlarını tətbiq edirlər.

İngilis dili dərslərində əməkdaşlıq üçün geniş istifadə olunan fəaliyyətlər aşağıdakılardır:

Qrup işi və Cütlərlə İş (Group and Pair Work)

Bu üsulda şagirdlər birlikdə müəyyən tapşırıqları yerinə yetirirlər: məsələn, dialoqu tamamlamaq, şəkil təsvir etmək, mətn üzrə suallar hazırlamaq. Qrup işi şagirdlərə ideya bölüşmək, məsuliyyəti paylaşmaq və aktiv dinləmə vərdişlərini inkişaf etdirmək imkanı yaradır.

Layihə Əsaslı Öyrənmə (Project-Based Learning)

Layihələr zamanı şagirdlər real və ya təxəyyülə əsaslanan mövzularda tədqiqat aparır, nəticələri təqdim edir. Məsələn, “Mənim şəhərim”, “Ətraf mühitin qorunması”, “Məşhur insanlar haqqında təqdimat” kimi layihələr həm söz ehtiyatını, həm də təqdimat bacarığını artırır.

Rol Canlandırması (Role-Plays)

Bu fəaliyyət növü şagirdlərə gündəlik həyat situasiyalarını (məsələn: mağazada alış-veriş, hava limanında danışmaq, həkim-pasiyent dialoqu) canlandıraraq dil bacarıqlarını tətbiq etməyə imkan verir. Empatiya və situativ reaksiya bacarıqları da inkişaf edir.

Debatlar və Müzakirələr (Debates and Discussions)

Müəyyən sosial və ya mədəni mövzularda şagirdlər fikirlərini əsaslandırır, qarşı tərəfin arqumentlərinə cavab verir. Bu tip fəaliyyətlər şagirdlərin fikir ifadə etmək, arqument qurmaq və dinləmə bacarıqlarını inkişaf etdirir.

İnformasiya Boşluğu Fəaliyyətləri (Information Gap Activities)

Bu tapşırıqlarda şagirdlərdə müxtəlif məlumatlar olur və məqsəd bu məlumatları bir-biri ilə paylaşaraq tapşırığı tamamlamaqdır. Məsələn, bir şagird xəritədə yol təsvir edir, digəri dinləyərək marşrutu qeyd edir.

PEDAQOJİ ƏHƏMİYYƏT VƏ NƏTİCƏLƏR

İngilis dili dərslərində əməkdaşlıq əsaslı fəaliyyətlər şagirdlərin həm dil, həm də sosial bacarıqlarının inkişafında mühüm rol oynayır. Belə fəaliyyətlər vasitəsilə şagirdlər bir-birlərinin fikirlərini dinləməyi, qarşılıqlı hörmətlə yanaşmağı və birlikdə qərar verməyi öyrənirlər. Qrup işi, layihə təqdimatları və rol oyunları şagirdlər arasında qarşılıqlı anlaşıma yaradır, fərqli bacarıq səviyyələrinə malik öyrənənlərin bir-birindən faydalanmasına imkan verir. Bu fəaliyyətlər dərs prosesinə marağı artırır, passiv şagirdləri aktivləşdirir və dərstdə iştirak səviyyəsini yüksəldir.

Müəllim əməkdaşlığı stimullaşdırmaq üçün tapşırıqları balanslı şəkildə təşkil etməli, şagirdlərə bərabər imkanlar yaratmalı və sinifdə dəstəkləyici tədris mühiti formalaşdırmalıdır. Əməkdaşlıq əsaslı yanaşma şagirdlərdə müstəqil və yaradıcı düşünməni təşviq etməklə, onların öyrənmə prosesində fəal iştirakını təmin edir və ümumi tədris keyfiyyətini artırır.

Əməkdaşlıq əsaslı ingilis dili fəaliyyəti nümunələri şagirdlər arasında sosial ünsiyyətin inkişafına, tənqidi düşüncə və komandada işləmə bacarıqlarının formalaşmasına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Bu metodlar müasir təhsil strategiyalarında vacib yer tutur və müəllimin düzgün planlaşdırması ilə daha da effektiv nəticələr verir. Əməkdaşlığı təşviq edən fəaliyyətlər sadəcə dil öyrətməkdən ibarət deyil, həm də həyat bacarıqları aşılayan bir prosesdir. Bu səbəbdən, interaktiv, şagirdmərkəzli və kommunikativ dərslər təlimin səmərəliliyini artırmaq üçün əsas vasitədir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Harmer, J. (2007). The Practice of English Language Teaching. Pearson Longman.
2. Brown, H. D. (2007). Principles of Language Learning and Teaching. Pearson Education.
3. Richards, J. C., & Rodgers, T. S. (2014). Approaches and Methods in Language Teaching. Cambridge University Press.
4. Johnson, D. W., & Johnson, R. T. (1999). Learning Together and Alone: Cooperative, Competitive, and Individualistic Learning. Allyn & Bacon.
5. Slavin, R. E. (1995). Cooperative Learning: Theory, Research, and Practice. Allyn & Bacon.
6. Quliyev, M. (2012). Dil öyrənmədə pedaqoji amillər və psixoloji yanaşmalar. Bakı: Elm və Təhsil.
7. Əliyeva, S. (2015). Müasir metodlarla dil tədrisi. Bakı: Təhsil.

Röya Ceyhun CƏFƏRLİ
Azərbaycan Dillər Universiteti

KİÇİK DÖVLƏTLƏRİN BÖYÜK STRATEGİYALARI: “SMART DİPLOMATİYA” NÜMUNƏLƏRİ.

Abstract

The intensification of globalization and dynamic shifts in international relations have compelled small states to adopt innovative and flexible diplomatic strategies. “Smart diplomacy,” which synthesizes Joseph Nye’s concepts of soft and hard power, offers such states a framework to amplify their influence despite limited material resources. This article examines the theoretical foundations and practical applications of smart diplomacy, emphasizing its relevance for small states like Azerbaijan, Singapore, Estonia, Qatar, and Rwanda. Azerbaijan’s strategic use of energy diplomacy, multilateralism, and cultural initiatives demonstrates how smart diplomacy can enhance national legitimacy and regional influence. Comparative analysis highlights how small states utilize digital innovation, media power, and normative leadership to compensate for traditional power deficits. While smart diplomacy provides significant advantages, it also presents challenges such as cybersecurity risks, institutional fragility, and the potential for image-based manipulation. Overall, the study underscores smart diplomacy’s potential as both a tool and strategy in shaping modern international engagement.

Keywords: Smart diplomacy, soft power, hard power, strategy, ideology, energy

Giriş

Qloballaşmanın intensivləşməsi və beynəlxalq münasibətlər sisteminin dinamik dəyişməsi dövlətləri yeni diplomatik yanaşmalar və çevik strategiyalar formalaşdırmağa sövq edir. Ənənəvi güc mərkəzləri ilə rəqabət apara bilməyən kiçik dövlətlər, milli maraqlarını qorumaq və beynəlxalq nüfuzlarını artırmaq məqsədilə fərqli alətlərdən – xüsusilə də smart diplomatiya kimi çoxşaxəli yanaşmalardan istifadə etməyə başlamışlar [6]. Bu kontekstdə “smart diplomatiya” konsepti, kiçik dövlətlərin diplomatik davranışlarını təhlil etmək üçün yeni nəzəri-praktik çərçivə kimi çıxış edir.

Smart diplomatiya, Joseph Nye tərəfindən irəli sürülmüş “yumşaq güc” (soft power) və “sərt güc” (hard power) anlayışlarının sintezindən ibarətdir. Nye-yə görə, uğurlu xarici siyasət sadəcə hərbi və iqtisadi təzyiqlərlə deyil, həm də mədəni cazibə, ideoloji uyğunluq və normativ nüfuzla həyata keçirilə bilər [2]. Smart diplomatiya bu iki güc elementini kontekstual şəkildə uyğunlaşdıraraq, daha çevik və effektiv diplomatik təsir forması yaradır [2].

Teorik Baza: Smart Diplomatiya və Kiçik Dövlətlər

Smart diplomatiya konsepsiyası beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyəsində güc anlayışının təkamülü ilə sıx bağlıdır. Bu anlayışın nəzəri fundamenti Joseph Nye-nin təqdim etdiyi “yumşaq güc” (soft power) və “ağıllı güc” (smart power) konseptlərinə əsaslanır. Nye-yə görə, smart güc dövlətlərin sərt (hərbi və

iqtisadi) və yumşaq (mədəni və normativ) güc resurslarını kontekstual və strateji şəkildə birləşdirərək tətbiq etməsidir [1]. Xüsusilə kiçik dövlətlər üçün bu model güc balansının təmin olunmasında alternativ vasitə təqdim edir.

Kiçik dövlətlər maddi resursların məhdudluğu şəraitində yumşaq güc alətlərindən — təhsil diplomatiyası, beynəlxalq təşkilatlarda aktiv iştirak, mədəni diplomatiya və dəyərlərin ixracı kimi vasitələrdən istifadə edərək öz təsir dairələrini genişləndirirlər [3]. Bu metod kiçik dövlətlərə beynəlxalq arenada tanınma, legitimlik və normativ güc qazandırmaqla yanaşı, onlara qlobal sistemin “passiv iştirakçısı” olmaq əvəzinə “fikir formalaşdırıcısı” olma imkanı verir.

Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq münasibətlər sistemində izlədiyi xarici siyasət kursu, xüsusilə son onilliklərdə “smart diplomatiya” konsepti çərçivəsində əhəmiyyətli dönüşlərə şahidlik etmişdir. Kiçik və orta gücə malik olan Azərbaycan, regionun geosiyasi mürəkkəbliyini və enerji resurslarını strateji diplomatik vasitəyə çevirərək, öz mövqeyini həm regional, həm də qlobal səviyyədə möhkəmləndirməyə nail olmuşdur.

Ən önəmli nümunələrdən biri kimi “Cənub Qaz Dəhlizi” layihəsi çıxış edir. Bu layihə vasitəsilə Azərbaycan, Avropa enerji təhlükəsizliyində etibarlı tərəfdaş statusunu qazanmış və eyni zamanda Rusiyadan enerji asılılığını azaltmaq istəyən Avropa ölkələri üçün alternativ təminatçuya çevrilmişdir. Bu, smart güc yanaşmasının tipik nümunəsidir: enerji resurslarının iqtisadi dəyəri ilə yanaşı, siyasi və diplomatik təsir gücü də artmışdır [5].

2020-ci il Qarabağ müharibəsindən sonra Azərbaycanın xarici siyasətində müşahidə olunan transformasiya da smart diplomatiyanın uğurlu tətbiqinə nümunədir. Müharibədən dərhal sonra imzalanan üçtərəfli razılaşma (Azərbaycan-Rusiya-Ermənistan), həm hərbi uğurun diplomatik zəfərlə nəticələnməsinə, həm də yeni regional arxitekturanın qurulmasına zəmin yaratmışdır. Ardınca imzalanan Şuşa Bəyannaməsi (2021) Azərbaycan və Türkiyə arasında strateji müttəfiqlik səviyyəsini yüksəltdi, hərbi-siyasi koordinasiyanın dərinləşməsinə imkan yaratmışdır. Bu sənəd, eyni zamanda, normativ güc və təhlükəsizlik zəmanətləri baxımından Azərbaycanın smart diplomatiya çərçivəsində davranışını gücləndirmişdir [7].

Azərbaycanın 2019–2023-cü illərdə Qoşulmama Hərəkatına sədrlik etməsi isə onun diplomatik çevikliyinin və çoxtərəfli münasibətlərdə fəal rol alma strategiyasının bariz göstəricisidir. Bu dövrdə Azərbaycan pandemiya ilə mübarizə, humanitar yardımlar və beynəlxalq təşkilatlar arasında əməkdaşlığın təşviqi sahəsində aktiv fəaliyyət göstərmiş və diplomatik statusunu inkişaf etdirmişdir [4].

Estoniya isə smart diplomatiyanın daha çox rəqəmsal və normativ aspektlərini önə çəkən kiçik dövlətdir. “e-Estonia” proqramı çərçivəsində dövlət xidmətləri tamamilə rəqəmsallaşdırılmış, “e-voting”, “e-residency” və “e-health” kimi tətbiqlər beynəlxalq aləmdə diqqət çəkmişdir. Bu təşəbbüslər Estoniyanı Avropa İttifaqı daxilində rəhbər normativ güc kimi tanıtmış və NATO daxilində kibertəhlükəsizlik məsələlərində önəmli aktora çevirmişdir [8]. Əlavə olaraq, Tallinn-də yerləşən NATO Kibertəhlükəsizlik Mərkəzi Estoniyanın bu sahədə etibarlı tərəfdaş kimi qəbul edilməsinin göstəricisidir.

Smart diplomatiya modeli universal uğur və riskləri ilə seçilir. Bir tərəfdən bu strategiya kiçik dövlətlərə çevik və effektiv xarici siyasət həyata keçirmək imkanı verir. Digər tərəfdən isə bəzi ciddi çağırışlar mövcuddur [9].

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Aliyev, I. (2021). Şuşa Bəyannaməsi və Azərbaycan-Türkiyə münasibətlərində yeni mərhələ. Bakı: Qanun Nəşriyyatı.
2. Cheeseman, N. (2020). Democracy in Africa: Successes, failures, and the struggle for political reform. Cambridge University Press.
3. Ismayilov, M. (2022). Azerbaijan's chairmanship in the Non-Aligned Movement: Diplomatic balancing in uncertain times. Journal of Eurasian Studies, 13(2), 65–74. <https://doi.org/10.1177/18793665221086345>

4. Kazharski, A. (2018). The digitally divided diplomacy: Estonia's path to e-statehood. *Journal of International Affairs*, 72(1), 93–106.
5. Kuik, C. (2016). The essence of hedging: Malaysia and Singapore's response to a rising China. *Contemporary Southeast Asia*, 30(2), 159–185.
6. Ministry of Foreign Affairs of Azerbaijan. (2023). Southern Gas Corridor: Energy diplomacy in action. <https://mfa.gov.az>
7. Morozov, E. (2011). The net delusion: The dark side of internet freedom. PublicAffairs.
8. Nye, J. S. (2011). The future of power. PublicAffairs.
9. Ulrichsen, K. C. (2014). Qatar and the Arab Spring. Oxford University Press.

Ruhiyyə Orucəli CƏFƏROVA

pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru

Naxçıvan Dövlət Universiteti

E-mail: cebr2012@mail.ru

MƏKTƏBİN RİYAZİYYAT KURSUNDA HƏNDƏSİ FİQURLARIN TƏDRİSİ

Abstract

This article explores ways to enhance the effectiveness of teaching geometric figures in schools. The teaching of geometric figures is not limited to memorizing mathematical formulas; it also aims to develop students' spatial thinking and analytical reasoning skills. The article analyzes various instructional methods, the use of visual and interactive approaches, and the integration of geometric figures with nature and everyday life. It emphasizes that the application of modern teaching strategies in this context increases students' interest in mathematics and provides a deeper understanding of the subject.

Keywords: geometric figure, theorem and proof, polygon, triangle

Giriş

Bu məqalənin yazılmasında əsas məqsəd, məktəblərdə həndəsi fiqurların tədrisinin daha effektiv və şagirdlər üçün asan başa düşülən yollarla aparılmasını təhlil etməkdir. Riyaziyyat dərində həndəsi fiqurların öyrənilməsi, yalnız müəyyən formulların və düsturların mənimsənilməsindən ibarət deyil, eyni zamanda şagirdlərin məkan təsəvvürünü inkişaf etdirmək və analitik düşünmə qabiliyyətini gücləndirmək baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Məktəbin riyaziyyat kursunda şagirdlərin həndəsi fiqurları daha asan öyrənilməsi yadda saxlanması ən mühüm məsələlərdən biridir. I-IV siniflərdə həndəsə materialı vahid bir sistem təşkil etməklə onun tədrisi prosesində vahidlik, varislik, ardıcılıq və sistemlilik prinsiplərinə əməl edilməlidir. I sinifdən başlayaraq həndəsə elementlərinin öyrədilməsi kimi məsuliyyətli vəzifə müəllimin üzərinə düşür. Burada ən mühüm vəzifə - hər inkişaf səviyyəsinə müvafiq siniflər üzrə həndəsə materialının məzmununu və aparıcı məzmun xətlərinin metodikasını işləyib hazırlamaqdan ibarətdir [1]. Bu işin həyata keçirilməsində əsas məqsəd aşağıdakı kimi müəyyən edilir:

- həndəsi təsəvvürlərin formalaşdırılması,
- şagird təfəkkürünün inkişaf etdirilməsi,
- fəza təsəvvürlərinin formalaşdırılması,
- ibtidai siniflərdə həndəsə materialının digər riyazi materiallarla əlaqələndirilməsi,
- təlim prosesində həndəsi fiqurlardan əyani vasitə kimi və öyrənmə materialı kimi istifadə olunması,
- şagirdlərdə qrafik – ölçmə vərdislərinin formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsi.

Bu metodiki xətlərin hər birinin məzmununu inkişaf səviyyəsinə, fərdi xüsusiyyətlər və imkanlar əsasında müəyyənləşdirilir. Fərdi və differensial yanaşmadan istifadə olunması daha əlverişlidir.

Həndəsi fiqurların öyrənilməsində əsasən fiziki modellərdən istifadə olunması (üçbucaq, kvadrat,

prizma, silindir kimi fiqurların plastik və ya karton modelləri) formalarını və ölçülərini daha yaxşı başa düşməyə kömək edir.

Həndəsə materialının təlimi prosesində motivasiya mərhələsinin mühüm rolu vardır: şagirdlərin idrak fəallığı gücləndirilir və tədris olunan mövzuya maraq artır. İbtidai siniflərdə müəllim motivasiyanı belə qura bilər: sinf əşyalar gətirir (saat – dairə, kitab – düzbucaqlı, şokolad – kvadrat, yol nişanı – üçbucaq) və “Bu əşyalar hansı fiqura bənzəyir?” sualı ilə dərsə başlayır. Lövhdə fiqurların şəkilləri göstərilir və hər bir fiqur üçün adı, tərəflərinin sayı, bucaqları və xüsusiyyətləri sadalanır. Daha sonra “Fiquru tap!” oyunu keçirərək hər hansı bir fiqur haqqında bir neçə məlumat verir və şagirdlər həmin fiquru təxmin edir. Beləliklə, şagirdlər bu fiqurun bütün xassələrini öyrənmiş olur.

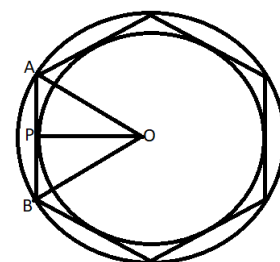
V-XI siniflərdə isə düzgün çoxbucaqlıların pərgar və xətkəş ilə qurulması və bir sıra mürəkkəb məsələlərin həllinə baxılır. Burada mürəkkəb həndəsi fiqurların (romb, paraleloqram, trapesiya, çoxbucaqlı, çevrə, silindr, konus və.s) xüsusiyyətlərini mənimsəmək fiqurlar üzərində teoremlər və isbatlarla işləmək, analitik həndəsə və koordinat metodları ilə həll bacarığı qazanmaq, trigonometrik funksiyalarla fiqurlar arasındakı əlaqəni başa düşmək əsas məsələlərdən birinə çevrilir. Şagird çoxbucaqlı mövzusunda

$$180^\circ(n-2); \frac{n(n-3)}{2}; (AO)^2 = (AP)^2 + (PO)^2; a_n = 2R \sin \frac{180}{n}; a_n = 2r \tan \frac{180}{n}$$

[2]

kimi düsturların necə yarandığını isbat etməklə öyrəndikdə real həyatda bu fiqurların tətbiqinə dair layihələr (memarlıq, mühəndislik) daha asanlıqla hazırlaya bilər. Hətta bu isbatlar onların gələcəkdə imtahana hazırlıq prosesində testləri və teoremləri daha aydın anlamasına gətirib çıxarır.

Beləliklə, tədris prosesində istifadə olunan müxtəlif metodlar və vasitələr, şagirdlərin fiqurları daha yaxşı başa düşmələrinə və yaddaşda daha uzun müddət qalmasına kömək edir. Bununla yanaşı praktiki yanaşmalar və vizual vasitələr (plastik modellər, rəqəmsal proqramlar, interaktiv tapşırıqlar) şagirdlərin fiqurların öz xüsusiyyətlərini, ölçülərini və əlaqələrini görmələrini asanlaşdırır. Əlavə olaraq gündəlik həyatdan nümunələr təqdim edərək həndəsi fiqurların real dünyada tətbiqinə dair şagirdlərin marağını artırmaq mümkündür. Fiqurların daha mürəkkəb hissələrini öyrənərkən məsələn, analitik həndəsəyə və trigonometriyaya keçid zamanı əvvəlki mövzularla əlaqələr yaradılmalıdır. Bu yolla həndəsi fiqurların tədrisi daha əlverişli və şagirdlər üçün daha asan anlaşılan hala gətirilə bilər.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Блинов В.М. Эффективность обучения / В.М. Блинов. – Саранск, – 1986
2. Mərdanov M.C. Həndəsə - 10-cu sinif. Dərslik. / M. Mərdanov, S. Mirzəyev, R. Həsənov, C. Hacıyev – Bakı, Çarşıoğlu, – 2012. Adıgözəlov, A.S. Orta məktəbdə riyaziyyatın tədrisi metodikası (ümumi metodika) / A.S. Adıgözəlov. – Bakı, ADPU, – 2009.
3. Mərdanov M.C. Həndəsə - 11-ci sinif. Dərslik. / M. Mərdanov, S. Mirzəyev, R. Həsənov və C. Hacıyev – Bakı, Çarşıoğlu, – 2010.

Zülfəyyə Məmməd ƏBİLOVA

PhD student (Odlar Yurdu Universiteti/ Dil nəzəriyyəsi)
aAzərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti // müəllim

AZƏRBAYCAN MULTIKULTURALİZMINİN TARIXI İRS VƏ MÜASİR PERSPEKTİVLƏRİ

Abstract

This article analyzes the formation and development stages of multiculturalism policy in the Republic of Azerbaijan. Initiated by national leader Heydar Aliyev, this policy has been successfully continued by President İlham Aliyev, becoming an integral part of the country's ideological and

institutional framework. The article evaluates the Azerbaijani model of multiculturalism both in historical and contemporary contexts, highlighting the contributions of language policy and the activities of the Heydar Aliyev Foundation to the state's strategy of tolerance. Through analytical commentary, the author emphasizes Azerbaijan's transformation into an international example in the sphere of multiculturalism.

Keywords: multiculturalism, tolerance, state policy, language policy, intercultural dialogue

Giriş

Azərbaycan Respublikası uzunmüddətli tarixə malik etnik və dini müxtəlifliyi ilə seçilən bir ölkədir. Bu müxtəlifliyin harmonik şəkildə idarə olunması və davamlı sosial sabitliyin təmin olunması dövlət siyasətinin əsas istiqamətlərindən biri kimi formalaşmışdır. Multikulturalizm anlayışı müasir dövrdə həm daxili, həm də xarici siyasət kontekstində strateji əhəmiyyət daşıyır. Azərbaycan modelində bu konsepsiyanın tətbiqi və inkişafı, əsasən ümummilli lider Heydər Əliyevin dövlət idarəçiliyində ortaya qoyduğu fundamental yanaşmalar əsasında təşəkkül tapmış, Prezident İlham Əliyevin dövründə isə daha sistemli və institusional xarakter qazanmışdır.

Heydər Əliyevin siyasi irsində etnik-mədəni müxtəlifliyin qorunması, cəmiyyətin vahid vəhdətində integrasiya olunmuş çoxkulturluluğun inkişaf etdirilməsi mühüm yer tutur. O, etnik və dini mənsubiyyətindən asılı olmayaraq hər bir vətəndaşın hüquqlarının qorunmasını və cəmiyyət həyatında iştirakını təmin edən hüquqi və sosial mexanizmləri təşviq etmişdir. Onun “Dövlət nə qədər çox xalqı birləşdirsə, bir o qədər zəngin olur” fikri multikulturalizmin yalnız mədəni deyil, həm də strateji dövlət inkişafı üçün vacib prinsip olduğunu təsdiq edir [3, s. 8].

Bu ideoloji əsaslar əsasında Prezident İlham Əliyev tərəfindən multikulturalizm siyasəti daha da inkişaf etdirilərək beynəlxalq miqyasda tanındılmışdır. Dövlət başçısının vurğuladığı kimi, multikulturalizm Azərbaycanda yalnız ideoloji konsepsiya deyil, gündəlik ictimai həyatın ayrılmaz komponentidir. Bu baxımdan IV Bakı Beynəlxalq Humanitar Forumu kimi beynəlxalq platformalarda Azərbaycanın multikulturalizm siyasəti fəal şəkildə təqdim edilmiş və nümunəvi model kimi qəbul olunmuşdur [4, s. 504].

Multikultural siyasətin hüquqi və institusional əsaslarının formalaşdırılması istiqamətində həyata keçirilən tədbirlər də diqqətəlayiqdir. 2016-cı ilin “Multikulturalizm ili” elan olunması və həmin ilin may ayında Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzinin təsis edilməsi bu istiqamətdə görülən məqsədyönlü tədbirlərin bariz nümunəsidir. Mərkəzin fəaliyyəti çərçivəsində müxtəlif elmi konfranslar, dəyirmi masalar və akademik tədris proqramları həyata keçirilmiş, ali təhsil müəssisələrində “Azərbaycan multikulturalizmi” fənni tədris olunmağa başlanmışdır [1].

Azərbaycanın dil siyasəti də multikultural yanaşmanın mühüm tərkib hissəsi kimi qiymətləndirilə bilər. Dövlət dili olan Azərbaycan dilinin qorunması və inkişaf etdirilməsi ilə yanaşı, ölkədə yaşayan digər xalqların ana dilində təhsil və kommunikasiya hüququ da təmin olunmuşdur. 1992-ci ildə yeni əlifba sisteminə keçidlə yanaşı, 2001-ci ildə 1 avqustun “Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili günü” kimi qeyd olunması bu sahədə həyata keçirilmiş mühüm tədbirlər sırasındadır [2].

Azərbaycan cəmiyyətinin mədəni, dini və etnik müxtəlifliyinin təşviqi Heydər Əliyev Fondunun fəaliyyətində də öz əksini tapır. Fondun rəhbəri Mehriban Əliyevanın təşəbbüsü ilə həyata keçirilən mədəniyyətlərarası layihələr və dini ibadətgahların bərpası kimi proqramlar ölkənin tolerantlıq və multikulturalizm dəyərlərini beynəlxalq miqyasda tanıtmışdır. Həmçinin, ölkədə keçirilən beynəlxalq tədbirlər – Eurovision 2012, 2015-ci il Avropa Oyunları və 2016-cı il Formula 1 yarışları – Azərbaycanın multikultural və tolerant cəmiyyət quruculuğundakı nailiyyətlərini nümayiş etdirmişdir [5].

Dövlətin dil və mədəniyyət siyasəti, eyni zamanda vətəndaşlar arasında tolerant münasibətlərin formalaşdırılması baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Multikultural cəmiyyətlərdə fərqli mədəniyyətlərə, dillərə və dinlərə qarşı hörmətin təşviq edilməsi, sosial sabitliyin qorunması və potensial qarşıdurmaların qarşısının alınması üçün əsas mexanizm kimi çıxış edir. Belə bir yanaşma,

xüsusilə qloballaşmanın təsiri altında olan çağdaş dünyada, milli identikliyin qorunması və inkişafı baxımından vacib strateji xətt kimi dəyərləndirilir [6, s. 12].

Nəticə etibarilə, Azərbaycan Respublikasının multikulturalizm siyasəti həm ölkə daxilində, həm də beynəlxalq miqyasda unikal və tətbiq edilə bilən model kimi çıxış edir. Bu siyasət, bir tərəfdən milli birliyin və sosial inteqrasiyanın təminatçısı, digər tərəfdən isə dövlətin humanist və demokratik dəyərlərə sadıqlılığının göstəricisidir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Azərbaycan Respublikası Prezidenti. (2016). *“Multikulturalizm ili” elan edilməsi haqqında sərəncam*. Bakı.
2. Əliyev, H. (2001). *Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili günü haqqında fərman*. Bakı: Azərbaycan Respublikası Prezidenti Rəsmi Sənədlər Toplusu.
3. Əliyev, H. (2004). *Çıxışlar və nitqlər toplusu* (s. 8). Bakı: Azər nəşr.
4. Əliyev, İ. (2014). *IV Bakı Beynəlxalq Humanitar Forumu çıxışları* (s. 504). Bakı: Prezident Administrasiyası.
5. Heydər Əliyev Fondu. (2020). *Multikultural layihələr və fəaliyyəti üzrə hesabat*. Bakı: Fondun nəşriyyatı.
6. Qasimov, E. (2012). *Qloballaşma və multikultural dəyərlər* (s. 12). Bakı: Elm və Təhsil.

Solmaz Babək USUBOVA

Filologiya

Bakı Slavyan Universiteti

E-mail: Solmazusub@gmail.com

HEYDƏR ƏLİYEV ŞƏXSİYYƏTİ ANARIN YARADICILIĞINDA

Abstract

Heydar Aliyev is remembered as a great leader who rendered unparalleled services in the establishment of Azerbaijani statehood, restoration and strengthening of independence. He was distinguished not only by his political activities, but also by his contributions to culture and literature. There are many literary works dedicated to the life and activities of Heydar Aliyev. The image of the Great Leader is widely depicted in the works of writers and poets such as M. Gasimli, Ch. Abdullayev, Elchin, Zelimkhan Yagub and Afag Masud. In particular, Anar's works "Unforgettable Meetings", "Galib came, galib went" and "The Right to Live" reflect in detail the care he showed to literature and language, his difficult life path and political successes.

Keywords: Heydar Aliyev, Azerbaijani statehood, Independence, Political activity, Literature, Culture

Giriş

Heydər Əliyev siyasətə və müasir dövlətçilik tarixinə böyük töhfələr vermişdir. Azərbaycanın müstəqilliyinin bərpasında mühüm xidmətləri olmuş Heydər Əliyev yaddaşlarda müdrik lider və daim xalqının gələcəyini düşünən siyasi xadim kimi həkk olunmuşdur. Onun ən uğurlu addımlarından biri 1995-ci il 12 noyabr tarixində Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının qəbul edilməsi idi. Ulu öndərimizin siyasi, ictimai, sosial fəaliyyəti ilə yanaşı, mədəniyyətdə, ədəbiyyatda da böyük xidmətləri olmuşdur.

Heydər Əliyevin Azərbaycanın suverenliyi üçün göstərdiyi xidmətlər bir çox yazıçı və şairin əsərində öz əksini tapmışdır. M.Qasımlı “Heydər Əliyev – istiqlala gedən yol”, Ç.Abdullayev “Qanın üç rəngi” detektiv romanı, Elçin “Tarixlə üz-üzə dayanmış adam” memuarı, Zəlimxan Yaqub

“Əbədiyyətin dastanı” poeması, Afaq Məsud “Dahi” hekayəsi və bu mövzuda bir çox əsər Ulu öndərimizə həsr olunmuşdur.

Heydər Əliyevə yazılmış əsərlər arasında Anarın da əsərləri xüsusi yer tutur. Onun ən diqqətə layiq əsərləri sırasında “Qalib gəldi, qalib getdi”, “Unudulmaz görüşlər” və “Yaşamaq haqqı” traktatında yer verilən Heydər Əliyevin fəaliyyəti əsaslı rol oynayır.

Mütəfəkkirin qələmə aldığı “Unudulmaz görüşlər” memuarında əsas mövzu Ulu öndərin yazarlarla keçirdiyi önəmli görüşlər, yazıçıların qurultaylarında baş tutan çıxışlar, xatirələr öz əksini tapmışdır. Anar Heydər Əliyevlə yol söhbətləri barədə də bu əsərində məlumat verir. Ulu öndərin sənətə, ədəbiyyata diqqəti yüksək səviyyədə idi. Qırx ildən çox bir zaman bu əsərdə əks olunmuşdur.

“Qalib gəldi, qalib getdi” əsərində də Heydər Əliyevin tarixin bütün sınaqlarından necə üzü ağ çıxdığı barədə məlumat verilir. Dövlət başçısı vəzifəsinə yüksəlməyə qədər liderin keçdiyi çətin yollar yazıya alınmışdır.

Anarın “Yaşamaq haqqı” traktatında siyasi rəhbərimizin atdığı uğurlu addımlar yazıya alınıb. Heydər Əliyev dilə xüsusi diqqət ayırmışdır. Dil onun üçün Azərbaycanın mənəvi dəyərə malik olan ən mühüm sərvətidir. Traktatda bir çox hissədə Anar Heydər Əliyevin fəaliyyəti barədə “Hakimiyyətdə Heydər Əliyevdir”, “Ən böyük dissident - Heydər Əliyev”, “Qayıdış”, “Prezidentlə səfərlər”, “Heydər Əliyevlə vida” başlıqlı mövzularda geniş məlumat verir. Burada da dövlət başçısının Azərbaycanın müstəqilliyi uğrunda apardığı mübarizə, dilə, ədəbiyyata qayğı mövzuları öz əksini tapmışdır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Anar.Yaşamaq haqqı, Bakı, Qanun nəşriyyatı, 2020,1120 səh
2. Anar. Unudulmaz görüşlər. Bakı, “Təhsil”, 2009, 272 səh

Tovus Arshad HAMİDOVA

Azerbaijan State Pedagogical University

AN INTRODUCTION TO ENGLISH LINGUISTICS

Xülasə

Bu məqalə, İngilis dilinin elmi tədqiqi üzrə geniş bir baxış təqdim edir. Məqalədə, ingilis dilinin əsas strukturları və funksiyaları olan fonetika, fonologiya, morfologiya, sintaksis, semantika, pragmatika, sosiolinqvistika və tarixi dilçilik sahələri müzakirə olunmuşdur.

Fonetika və **fonologiya** ingilis dilində səslərin necə istehsal olunduğunu və bu səslərin dilin içində necə təşkil olunduğunu öyrənir. **Morfologiya** isə sözlərin quruluşunu və morfemləri analiz edir. **Sintaksis** cümlələrin quruluşunu və bu cümlələrin necə formalaşdığını araşdırır. **Semantika** dilin mənasını və sözlərin birləşərək mənalı ifadələr yaratmasını təhlil edir. **Pragmatika** isə dilin kontekstində, yəni hansı şəraitdə və necə istifadə olunduğunu incələyir.

Sosiolinqvistika dil və cəmiyyət arasındakı əlaqəni öyrənir, yəni dilin sosial faktorlar, mədəniyyət və müxtəlif sosial təbəqələrdən necə təsirləndiyini analiz edir. **Tarixi dilçilik** isə İngilis dilinin tarixi inkişafını, dilin keçmiş dövrlərdə necə dəyişdiyini və bu dəyişikliklərin dilin müasir formalarına necə təsir etdiyini öyrənir.

Məqalə ingilis dilinin bu sahələrinə dair nəzəri məlumatları təqdim edərək, dilçilik sahəsindəki tətbiqi sahələrin də vacibliyini vurğulayır. İngilis dilinin quruluşunu və istifadəsini başa düşmək, dil tədrisi, tərcümə, süni intellekt və dilin digər sahələrində tətbiqlər üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Introduction

Language is a uniquely human capability, and the scientific study of language—linguistics—helps us understand how it works, evolves, and functions in society. English linguistics focuses specifically on the English language, examining its structure, meaning, and usage. With over 1.5 billion speakers

worldwide, English has become a global lingua franca, making the study of its linguistics crucial not only for theoretical linguists but also for educators, translators, and language technologists.

The field of English linguistics is divided into several core areas, each focusing on a different aspect of language. Together, they provide a comprehensive picture of how English is structured and used.

Main Part

Phonetics is the branch of linguistics that studies the physical sounds of human speech. It investigates how sounds are produced (articulatory phonetics), how they travel through the air (acoustic phonetics), and how they are perceived by the ear and brain (auditory phonetics). For example, in English, the difference between the sounds /p/ and /b/ lies in the presence or absence of vocal cord vibration.

Phonology deals with the abstract, cognitive aspects of sounds. It studies the sound systems of a language, including how phonemes (distinctive sound units) function and interact. English phonology includes features like stress, intonation, and syllable structure. For example, the plural "-s" in English is pronounced differently in "cats" /s/, "dogs" /z/, and "horses" /ɪz/.

Morphology is the study of word structure and formation. It analyzes morphemes—the smallest meaningful units in a language. English morphology includes derivational processes (e.g., adding prefixes like "un-" to form "unhappy") and inflectional processes (e.g., adding "-ed" to make past tense verbs like "walked"). Morphological analysis reveals how complex words are built and how they function grammatically.

Syntax is the branch of linguistics that studies sentence structure. It examines how words are combined into phrases and sentences, and how sentence elements relate to one another. In English, the basic word order is **Subject-Verb-Object (SVO)**, as in the sentence: "*The student (S) wrote (V) an essay (O).*"

English syntax also includes rules for forming questions ("Did you go?"), passive constructions ("The essay was written by the student"), coordination, subordination, and clause types (main and subordinate). Understanding syntax is essential for parsing complex sentences and for language learning and teaching.

Semantics is the study of meaning in language. It investigates how words, phrases, and sentences convey meaning. English semantics includes lexical semantics (word meanings), sentence semantics, idioms, metaphors, and ambiguity. For example: 1) The word "*bank*" can refer to a financial institution or the side of a river — a case of **lexical ambiguity**. 2) In the sentence "*All that glitters is not gold*", semantics helps us understand its metaphorical meaning — not everything that looks valuable is actually so.

Semantics is closely tied to logic, philosophy, and cognitive science, as it relates to how humans understand and interpret meaning.

Pragmatics focuses on **language use in context**. While semantics deals with literal meaning, pragmatics is about implied meaning and speaker intention. For example: The question "*Can you open the window?*" is literally a yes/no question, but pragmatically, it's often a polite **request**.

Pragmatics involves concepts such as:

Speech acts (e.g., requests, apologies, commands),

Presuppositions,

Implicatures (unstated assumptions or meanings),

Contextual meaning (how time, place, and social roles affect language use).

Studying pragmatics is important for understanding effective communication, cultural differences, and politeness strategies in English.

Sociolinguistics studies the relationship between language and society. It examines how English varies across different regions, social classes, genders, age groups, and ethnic backgrounds. Examples of sociolinguistic variation in English include:

Regional dialects: such as British English vs. American English vs. Australian English.

Sociolects: language differences based on social class or occupation.

Code-switching: the practice of alternating between languages or dialects in conversation, often seen among bilingual speakers.

Sociolinguistics also explores language attitudes, identity, and language change, showing how English evolves through social interaction.

Important historical events, such as the Norman Conquest (1066) and the Great Vowel Shift (15th–18th century), had a major impact on English vocabulary and pronunciation. Many Latin and French words entered the English lexicon, and grammatical structures simplified over centuries. Understanding historical linguistics helps explain irregularities in modern English spelling, grammar, and word origins.

Conclusion

English linguistics is a diverse and dynamic field that allows scholars to analyze the structure, meaning, and use of one of the most globally influential languages. Through its core subfields—phonetics, phonology, morphology, syntax, semantics, pragmatics, sociolinguistics, and historical linguistics—it provides a scientific framework for understanding how English works.

This knowledge is essential for applications in language teaching, translation, artificial intelligence, language policy, and cross-cultural communication. As English continues to evolve and expand worldwide, the study of its linguistics remains more relevant than ever.

REFERENCES:

1. Plag, I., Braun, M., Lappe, S., & Schramm, M. (2015). *Introduction to English Linguistics* (3rd ed.). De Gruyter Mouton.
2. Fromkin, V., Rodman, R., & Hyams, N. (2017). *An Introduction to Language* (11th ed.). Cengage Learning.
3. Yule, G. (2020). *The Study of Language* (7th ed.). Cambridge University Press.
4. Crystal, D. (2003). *The Cambridge Encyclopedia of the English Language*. Cambridge University Press.

Ağca Rövşən HƏTƏMOVA
Bakı Slavyan Universiteti

XARİCİ DİLİN ÖYRƏNİLMƏSİNDƏ DAXİLİ VƏ XARİCİ MOTİVASİYA FAKTORLARININ ROLU

Abstract

The paper analyzes the role of intrinsic and extrinsic motivation in foreign language learning. Intrinsic motivation arises from personal interest and enjoyment, while extrinsic motivation is driven by social and professional factors. Findings indicate that intrinsic motivation is more effective for sustained and successful learning. A supportive teaching environment and teacher involvement play a crucial role in shaping learners' motivation.

Keywords: motivation, foreign language, intrinsic motivation, extrinsic motivation, learning environment, teacher role

Giriş

Müasir dünyada xarici dillərin öyrənilməsi qlobal ünsiyyət və şəxsiyyətin inkişafı baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir [2]. Dil öyrənmə prosesində uğurun əsas şərtlərindən biri tələbənin motivasiya səviyyəsidir. Bu motivasiya ya daxili (şəxsi maraq, həvəs), ya da xarici (diplom, iş, ailə təzyiqi) amillərlə əlaqədardır. Tədqiqatın məqsədi bu motivasiya növlərinin xarici dilin öyrənilməsinə təsirini nəzəri və praktiki aspektdən təhlil etməkdir.

Motivasiya insanın davranışına yön verən daxili və ya xarici təkanverici qüvvədir. Daxili motivasiya tələbənin şəxsi maraqlarından və öyrənməyə olan daxili həvəsindən qaynaqlanır. Məsələn, tələbə dil öyrənməkdən zövq aldığı üçün bu prosesə can atır. Motivasiya dil öyrənmə prosesində tələbənin fəaliyyətini istiqamətləndirən və ona təkan verən psixoloji amildir. O, əsasən iki növə bölünür: daxili və xarici motivasiya.

Daxili motivasiya tələbənin şəxsi marağından, öyrənməkdən zövq almasından irəli gəlir. Bu növ motivasiyaya malik olan öyrənənlər dil öyrənmə prosesinə könüllü və maraqla yanaşır, nəticəyə deyil, prosesə fokuslanırlar. Onlar uzunmüddətli və davamlı öyrənməyə meyilli olurlar, yaradıcı və fəal şəkildə dərslərdə iştirak edirlər [6].

Xarici motivasiya isə tələbənin xarici təzyiqlər və ya mükafat (qiymət, diplom, iş, sosial təsdiq) gözləntiləri ilə dil öyrənməsini ifadə edir. Bu növ motivasiya başlanğıcda effektiv ola bilər, lakin uzunmüddətli öyrənməni təmin etməkdə zəif ola bilər. Gardner-in nəzəriyyəsinə görə, alətçi (praktik məqsədli) və integrativ (mədəniyyətə yaxınlaşma məqsədli) motivasiya xarici təsirlər arasında fərqləndirilir. Tədris prosesində daxili və xarici motivasiya balanslı şəkildə inkişaf etdirilməlidir. Müəllimin yanaşması və tədris metodları bu motivasiyanın formalaşmasında mühüm rol oynayır. Xarici motivasiya isə tələbənin ətrafdan aldığı təsirlərlə formalaşır. Məsələn, diplom almaq, yüksək qiymət qazanmaq və ya valideynlərin təzyiqi ilə dil öyrənmək bu kateqoriyaya daxildir. Daxili motivasiya daha davamlı və effektiv sayılır, çünki bu zaman öyrənmə prosesi tələbənin daxili ehtiyaclarından doğur.

Motivasiyanın dil öyrənmə prosesində mühüm rolu bir çox elmi araşdırmalarda təsdiq olunub. R. Gardner-in motivasiya nəzəriyyəsinə görə, tələbənin dili öyrənməkdə uğurlu olması onun motivasiya səviyyəsi ilə birbaşa bağlıdır. Tədqiqatlar göstərir ki, daxili motivasiyaya malik tələbələr daha fəal, davamlı və yaradıcı şəkildə öyrənməyə meyillidirlər. Xarici motivasiya isə bəzən öyrənmənin başlanğıcında effektiv olsa da, uzun müddət üçün kifayət etmir. Motivasiya xarici dil öyrənməsində davamlı uğurun təminatçısıdır. Onun artırılması üçün müxtəlif pedaqoji və sosial üsullar mövcuddur. Ən önəmli amillərdən biri öyrənməni maraqlı və mənalı hala gətirən tədris metodlarıdır. İnteraktiv fəaliyyətlər – oyunlar, rol canlandırmaqları, qrup işi və layihə əsaslı tapşırıqlar – tələbələrdə daxili maraq oyadır və onların dərslə fəal qoşulmasını təmin edir.

Müəllim amili də bu prosesdə həlledici rol oynayır. Quliyev vurğulayır ki, müəllimlər tələbələrin maraq dairəsinə uyğun materiallardan istifadə etdikdə və onların nailiyyətlərini müsbət şəkildə qiymətləndirdikdə, tələbələrdə həm daxili, həm də xarici motivasiya artır [6]. Həmçinin, müəllimin şagirdlərlə empatiya qurması və öyrənməni fərdiləşdirməsi də vacibdir.

Sosial və ailə mühiti motivasiyanın formalaşmasında əlavə stimullaşdırıcı faktor ola bilər. Əgər tələbə öyrəndiyi dilin cəmiyyət və ailə tərəfindən dəyərləndirildiyini hiss edərsə, bu, onun öyrənməyə münasibətini müsbət istiqamətə yönəldir. Xaricdə təhsil imkanları, beynəlxalq ünsiyyət və peşəkar inkişaf ehtiyacları da motivasiyanın artmasına səbəb olur.

Xarici dilin öyrənilməsində motivasiya faktorları aparıcı rola malikdir. Daxili motivasiya uzunmüddətli və davamlı öyrənməni təşviq edir, xarici motivasiya isə müəyyən hallarda ilkin stimullaşdırıcı rol oynayır. Tədris prosesində hər iki motivasiya növündən balanslı şəkildə istifadə edilməli, tələbənin fərdi ehtiyaclarına və maraqlarına uyğun yanaşmalar tətbiq olunmalıdır. Uğurlu dil öyrənməsi üçün məqsədli və motivasiyaedici mühitin yaradılması zəruridir. Xarici dilin öyrənilməsində motivasiya faktorları aparıcı rola malikdir. Motivasiya yalnız öyrənmə prosesinin başlanğıcında deyil, bütün mərhələlərində vacib rol oynayır. Bu səbəbdən motivasiyanın daim dəstəklənməsi, interaktiv tədris vasitələrinin və mükafatlandırıcı metodların istifadəsi vacibdir. Əsas məqsəd tələbələrdə öyrənməyə qarşı daxili marağın formalaşdırılması və onların tədris prosesinə fəal şəkildə cəlb olunmasıdır. Yalnız bu zaman xarici dil öyrənmək uğurlu, effektiv və davamlı ola bilər.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Əliyeva, S. (2014). Xarici dilin öyrənilməsində motivasiyanın rolu. Bakı: Təhsil.
2. Deci, E. L., & Ryan, R. M. (2000). Intrinsic and extrinsic motivations: Classic definitions and new directions. *Contemporary Educational Psychology*, 25(1), 54–67.

3. Gardner, R. C. (1985). Social Psychology and Second Language Learning: The Role of Attitudes and Motivation. London: Edward Arnold.
4. Harmer, J. (2007). The Practice of English Language Teaching (4th ed.). Pearson Longman.
5. Həsənova, T. (2018). Xarici dilin tədrisində psixoloji və metodiki əsaslar. Bakı: Adiloğlu nəşriyyatı.
6. Quliyev, M. (2012). Dil öyrənmədə pedaqoji amillər və psixoloji yanaşmalar. Bakı: Elm və Təhsil.

Aynur Ziyadxan HAQVERDİYEVA
Bakı Slavyan Universitetinin magistrantı

XARİCİ DİLLƏRİN TƏDRİSİNDƏ “ŞİFAHİ YANAŞMA”NIN ROLU

Abstract

This article analyzes the oral approach to language teaching, one of the methods used in foreign language education. It highlights the importance of foreign language teaching, as emphasized by Heydar Aliyev, the National Leader of Azerbaijan, stressing the necessity for young people to be proficient not only in their native language but also in foreign languages.

The oral approach, which focuses on the development of listening and speaking skills in foreign language teaching, is based on the principles of structural linguistics and behaviorist psychology. The main goal of this approach is to develop oral communication skills.

The article discusses the advantages and disadvantages of the oral approach and draws attention to the more effective outcomes that can be achieved through the combined use of modern teaching technologies.

Keywords: foreign language teaching, oral approach, language skills, , methods, motivation.

Giriş

Təhsil hər bir millətin gələcək taleyini müəyyənləşdirən sahələrdən biridir. Azərbaycan Respublikasının ümummilli lideri Heydər Əliyev Azərbaycanda xarici dillərin tədrisinə xüsusi önəm və diqqət verən şəxsiyyətlərdən biri olmuşdur. Ümummilli lider xarici dillərlə bağlı həmişə vurğulayırdı ki, Azərbaycan gəncləri həm öz ana dillərini mükəmməl bilməli, həm də bir neçə xarici dili mükəmməl öyrənməlidirlər. Çünki bu, onların dünyaya çıxışı, inkişafı və ölkəmizin gələcəyi üçün çox vacib bir işdir [1].

Xarici dillərin öyrənilməsi və öyrədilməsində qarşıya qoyulmuş məqsədlərə və keyfiyyətə nail olmağın yolu isə düzgün təlim-tədris strategiyasının qurulması və uğurlu təlim-tədris texnologiyalarından istifadə olunmasıdır.

Xarici dillərin tədrisində geniş tətbiq olunan funksional və kommunikativ yanaşmalarla yanaşı olaraq, keçən əsrin əvvəllərində yaranmış və geniş tətbiq olunan konsepsiyalardan biri də “şifahi dil yanaşması”dır (oral approach to language teaching).

“Şifahi yanaşma” terminindən bu gün az işlənməsinə rəğmən, ondan EFL/ESL mətn və tədris vəsaitlərində geniş istifadə olunur.

Yanaşmanın əsas baniləri Britaniya dilçiləri **Harold Palmer** və **A.S. Hornby** olmuşdur.

Yanaşmanın əsasında struktur dilçilik və biheyvorist psixologiyanın prinsipləri durur. Bu yanaşma xarici dillərin tədrisində dinləmə və danışa bilmək bacarıqlarının inkişaf etdirilməsinə yönəlmiş bir baxışdır. Yanaşmanın əsas ana xətti şifahi dil bacarıqlarının formalaşdırılmasıdır.

Şifahi yanaşma xarici dillərin öyrənilməsində kommunikativ dil bacarıqlarının formalaşdırılmasında dilin praktik istifadəsinə, yəni tədris prosesində şərti nitq fəaliyyətlərinin daha çox aparılmasını tövsiyə

edir. O bir çox yanaşmalardan fərqli olaraq, xarici dilin öyrənilməsində dinləmə və şifahi ünsiyyət bacarıqlarının formalaşdırılmasını önə çıxardır [4] .

Şifahi yanaşmanın aşağıdakı prinsiplərə malik olduğunu qeyd etmək olar:

- dil bacarıqlarının formalaşdırılması dil biliklərinin əhəmiyyətindən daha çoxdur;
- dil bacarıqları ilkin mərhələdə şifahi və daha sonra yazılı formada aparıldıqda daha səmərəli mənimsənilmiş olur;
- dil vahidlərinin daşıdıqları mənalara yalnız situasiyada daha yaxşı anlaşılma və dərk oluna bilər [2]

Bu yanaşma xarici dillərin tədrisi zamanı aşağıdakı üsul və metodlardan istifadə olunmasını təşviq edir:

- rollu oyunlar – dil öyrənənlər xarici dildə real həyatda üzləşə biləcəkləri situasiyaları şərti ünsiyyət olaraq təqlid edirlər.

- debatlar və qrup işləri - dil öyrənənlər onların maraq dairələrinə uyğun olan mövzular ətrafında müzakirə və fikir mübadiləri aparır [3, s.36-49] .

Əlbəttə, hər bir yanaşma və metodda olduğu kimi şifahi nitq yanaşmasının da müsbət və mənfi cəhətlərinin olduğunu qeyd etmək olar:

Üstünlükləri – dil öyrənənlərin şifahi ünsiyyətə və dinləmə bacarıqlarının formalaşdırılmasının səmərəliliyi; motivasiyanın yüksək olması; real həyat təcrübələrinə uyğun təhsilin aparılması və s.

Mənfi cəhətləri- öyrənilən dilin nəzəri və qrammatik materiallarının mənimsənilməsinə diqqətin az ayrılması; oxu və yazı bacarıqlarının formalaşdırılmasının diqqətdən kənarda qalması və s. [3].

Nəticə. Xarici dillərin tədrisi prosesində müxtəlif yanaşmaların olduğunu və hər birinin özünəməxsus müsbət və mənfi xüsusiyyətlərinin olduğu qənaətinə gəlmək olar.

Xarici dil dərslərində şifahi yanaşmanın tətbiqi şifahi ünsiyyət və dinləmə bacarıqlarının formalaşdırılmasında, eləcə də motivasiyanın saxlanılmasında əhəmiyyətli rol oynaya bilər. Lakin bütün tədris prosesi bu yanaşma ilə aparıldıqda, oxu və yazı bacarıqlarının formalaşdırılmasında müəyyən çətinliklər yaratmış olur. Ən uğurlu nəticələrin əldə olunması üçün müxtəlif yanaşmaların kombinə edilməsi və qarşıya qoyulan məqsədlərlə uyğunlaşdırılması mümkündür. Buna görə də, müasir elmi-nəzəri fikirdə yer alan “qarışıq təlim texnologiyaları”ndan - yəni təbii yanaşma, kommunikativ yanaşma, şifahi yanaşma və s. kimi yanaşma və metodların birgə tətbiqi daha məqsədəuyğun hesab oluna bilər [3, s.181-199] .

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyi. Xarici dillərin tədrisi üzrə Strateji Yol Xəritəsi. Bakı: Təhsil Nazirliyi, 2019.
2. Brown, H. D. Principles of Language Learning and Teaching (5th ed.). New York: Pearson Education, 2007, 410 p.
3. Larsen-Freeman, D., & Anderson, M. Techniques and Principles in Language Teaching (3rd ed.). Oxford: Oxford University Press, 2011, 272 p.
4. Richards, J. C., & Rodgers, T. S. Approaches and Methods in Language Teaching (2nd ed.). Cambridge: Cambridge University Press, 2001, 270 p.

Röya Elxan KAZIMOVA

Qarabağ Universiteti, Beynəlxalq Dil Mərkəzinin Xarici dil müəllimi,
Azərbaycan Universitetinin “Xarici dil və tərcümə” fakültəsinin dissertantı

E-mail: roya.kasimova@karabakh.edu.az

ORCID: 0009-0006-2956-9219

**FRAZEOLÖJİ BİRLƏŞMƏLƏRİN MİLLİ-MƏDƏNİ XÜSUSİYYƏTLƏRİNİN
LİNGVOKULTUROLOGİYADA ƏKSİ HAQQINDA (ALMAN VƏ AZƏRBAYCAN
DİLLƏRİNİN MATERIALLARI ƏSASINDA)**

Abstract

Linguoculturology as one of the youngest branches of linguistics combines the national and cultural features of the people to whom the linguistic units are attributed. This article shows examples of cultural relations, historical and social changes of phraseological combinations used in Azerbaijani and German languages and encourages to increase interest in this area. Phraseologisms, as one of the means of expression of the language, contain information about the past and present. Phraseological units are the result of long-term language development. They preserve and transmit social experience, which is passed down from generation to generation.

Keywords: national culture, ancient beliefs, phraseologisms, linguoculturology, mythology

Giriş

Frazeologizmlər tez-tez emosiyalar, münasibətlər və davranışlar kimi mənəvi kateqoriyaları ifadə edirlər. Dil daim dəyişən bir sistemdir və daimi dəyişikliklərə məruz qalır. Dil və mədəniyyət arasındakı əlaqə, eləcə də frazeoloji vahidlərin mənası müasir dil ünsiyyəti üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Müasir alman dili frazeologiyası tədqiqatçılar tərəfindən müxtəlif prinsiplər əsasında sistemləşdirilir. Bu, frazeologiya nəzəriyyəsinin inkişafı, yeni qanunauyğunluqların aşkara çıxarılması və frazeoloji tədqiqat metodlarının inkişafı sayəsində baş verir.

Frazeologiya tarix, mədəniyyət və insan həyatının ayrılmaz bir hissəsidir. Lingvokulturologiya dilçilikdə cavan sahə olaraq məhz mədəniyyətin dildə necə əks olunmasını araşdırır, bununla da bu sahənin frazeoloji vahidlərlə əlrlə əlaqəsi labüdləşir.

Təbii və coğrafi faktorlar hər xalqın tarixində və mədəniyyətində mühüm rol oynayır. Almaniyanın coğrafi mövqeyi, iqlimi, torpaq xüsusiyyətləri və kənd təsərrüfatı bir sıra frazeoloji vahidlərdə əks olunmuşdur.

Alman frazeoloji birləşmələrin milli-mədəni xüsusiyyətləri

Keçmişdə meşələr alman kəndliləri üçün mühüm rol oynayırdı. O, qida mənbəyi idi, odun verir və donuzlar üçün təbii otlaq kimi istifadə olunurdu.

Sache wie ein Baum – Etibarlı, möhkəm iş.

Lorbeeren ernten – Uğur qazanmaq.

Şimali Almaniyada ən çox becərilən taxıl növü çovdar idi. Buğda yetişdirmək isə çətinliklərlə dolu idi. Buna görə də, yaxşı məhsul əldə etmək böyük uğur sayılırdı.

Es sind kleine Kartoffeln – Əhəmiyyətsiz bir şey.

Wie Kraut und Rüben – Qarışıqlıq, nizamsızlıq.

Almaniyada bağçılıq sürətlə inkişaf etmişdir. Əsas becərilən bitkilər: soğan, sarımsaq, kələm, çuğundur, yerkökü, xaxxaş, şerbetçiotu idi. Xüsusilə də, kələm uzun müddət bağçılıqda əsas məhsul olmuş və gündəlik həyatın ayrılmaz hissəsinə çevrilmişdir.

Alten Kohl wieder aufräumen – Çoxdan unudulmuş bir mövzunu yenidən gündəmə gətirmək [5].

Frazeologiya qədim dövrlərdə insanların necə yaşadıkları barədə bizə geniş məlumat verə bilər.

Alman frazeologizmləri bizə Almaniya xalqının milli xarakterini, mədəniyyətini və tarixini anlamağa imkan verir.

Qeyd etmək lazımdır ki, frazeoloji vahidlər uzunmüddətli dil inkişafının nəticəsidir. Onlar nəsildən-nəslə ötürülən ictimai təcrübəni qoruyub saxlayır və ötürür [1, s.56-57].

Deyimlər bir xalqın tarixi, coğrafiyası, dili və sosial xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir. Bu dil vahidləri mifoloji və kənd təsərrüfatına bağlı mənbələrə əsaslanır.

Azərbaycan dilində işlədilən frazeoloji birləşmələrin etimoloji araşdırması. Bu araşdırmada mən xüsusilə "göz" elementi olan deyimlərə diqqət yetirmişəm. Məqsədim, alman və türk dillərində işlənən və tarixi mənbələrə əsaslanan gözlə bağlı deyimlərin etimoloji analizini aparmaqdır. Gözlə bağlı deyimlər əsasən qədim inanclarla əlaqəlidir. Bu ifadələr bir çox xalqların inkişafının ən erkən mərhələlərində mövcud olmuşdur.

Bəd nəzər (böyük göz) inancı insanların baxışları ilə başqalarına uğursuzluq və ya ölüm gətirə biləcəyinə dair bir inancla bağlıdır. Qədim dövrlərdə insanlar maddi aləmdən əlavə, mənəvi bir dünyanın da mövcud olduğuna inanırdılar [3, s.91].

Bu göz simvolları bu gün də bir çox mədəniyyətlərdə qoruyucu funksiya daşıyır. Parsların müqəddəs kitabı "Avesta" bəzi insanların pis gözə malik olduğunu və bu baxışların xəstəliklərə səbəb ola biləcəyini bildirir.

Dünyanın bir çox xalqlarında gözlər və pis baxışlar bədbəxtlik mənbəyi hesab olunurdu [4]. Uşaqların boynuna talisman taxılması və paltarlarına mavi muncuqların bərkidilməsi qədimdən qalma qoruyucu adət idi.

Alman və Türk Dillərində Gözlə Bağlı Deyimlər İki dildə də geniş yayılmış və yazılı mənbələrə əsaslanan gözlə bağlı bəzi deyimlər:

Sich auf seine Augen verlassen (öz gözlərinə inanmaq)

"Mən özümə və açıq gözlərimə etibar edirəm" [2, s.790].

Bu deyim türk lüğətlərində mövcud deyil, onun əvəzinə daha çox seinen (eigenen) Augen nicht trauen (öz gözlərinə inanmamaq) ifadəsi işlədilir.

Jemanden im Auge hegen (kimisə nəzarətdə saxlamaq, diqqətlə izləmək)

Gözlə bağlı deyimlər qədim inancların və mifologiyanın bir hissəsi olaraq yaranmışdır. Bu ifadələr yalnız bir xalqın dilində mövcud deyil, dünyanın bir çox mədəniyyətində geniş yayılmışdır.

Nəticə Hər bir milli mədəniyyət inkişaf səviyyəsinə və tarixi köklərinin qədimliyinə uyğun olaraq dünya mədəniyyətinin zənginləşməsinə müəyyən töhfə vermişdir. Bu baxımdan milli mədəniyyətlərin özünəməxsusluğunun araşdırılması mürəkkəb, qeyri-xətti inkişaf edən dövrümüzdə həm elmi, həm də praktiki baxımdan böyük maraq kəsb edir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Bayramov, T. (2021). "Azərbaycan dilində frazeologizmlərin semantik xüsusiyyətləri". Azərbaycan Dillər Universiteti Elmi Jurnalı, 45(2), s.56-78.
2. Grimm, J., Grimm, W. (1854). Deutsches Wörterbuch. S. Hirzel.
3. Mehdiyev, S. (2022). "Azərbaycan dilində frazeoloji vahidlərin semantik təsnifatı". Bakı Dövlət Universiteti Elmi Xəbərlər, 60(3), s.90-105.
4. Rahimli, A. (2019). "Azərbaycan dilində metaforik frazeologizmlərin təsnifatı". Azərbaycan Dilçilik Konfransı, Gəncə, Azərbaycan.
5. Saussure, F. (2018). Course in general linguistics. Open Court Publishing.

Aynur Füzuli QƏNİYEVƏ

Bakı Slavyan Universiteti

XARİCİ DİL MÜƏLLİMLƏRİNİN TEXNOLOJİ SAVADLILIĞININ PEDAQOJİ ƏHƏMİYYƏTİ

Abstract

This thesis examines the impact and pedagogical importance of technological literacy among foreign language teachers. Modern technologies enable more interactive and personalized teaching approaches. The role of digital tools in enhancing language skills, increasing motivation, and promoting real-life learning is highlighted. Challenges such as unequal access and insufficient teacher training are discussed, with solutions including continuous professional development and institutional support.

Keywords: foreign language teaching, technological literacy, modern teaching materials, learner-centered education, teacher training

Giriş

XXI əsrdə təhsil sferası daim yenilənən və inkişaf edən bir prosesə çevrilmişdir. Texnoloji dəyişikliklər dövründə, informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının təhsilə daxil edilməsi nəticəsində dərslər modelləri dinamikləşmiş, tədrisə yeni məzmunlar, vasitələr və metodlar əlavə olunmuşdur. Günümüzdə təhsil sadəcə bilik ötürmə prosesi deyil, həmçinin interaktiv, yaradıcı və şagirdyönümlü xarakter əldə etmişdir. Beləliklə, təhsilin yalnız formasını deyil, eləcə də mahiyyəti dəyişmişdir. Texnoloji savadlılıq, yalnız texniki bacarıqlardan ibarət deyil, həm də müəllimlərin bu alətləri pedaqoji məqsədlərlə necə tətbiq etdiyini və onların tələbə öyrənmə təcrübələrini necə inkişaf etdirə biləcəyini nəzərdə tutur [3, p. 25]. Xarici dil tədrisində bu kompetensiya mühüm rol oynayır və müasir dərslər mühitində müəllimlərin rolunu dəyişdirir. Bu tezisnin məqsədi, xarici dil müəllimlərinin texnoloji savadlılığının artırılmasının pedaqoji əhəmiyyətini, tədris prosesinə təsirini və bu sahədə mövcud problemləri araşdırmaqdır.

Müasir dövrdə müəllimlərin texnoloji savadlılığının artırılması tədris prosesinə yeni nəfəs gətirir və dərslərin innovativ şəkildə təşkili üçün geniş imkanlar yaradır. Bu istiqamətdə müəllimlərin texnoloji bacarıqlarını inkişaf etdirmək və onları rəqəmsal tədrisə uyğunlaşdırmaq üçün bir sıra yolla təklif edə bilərik.

Rəqəmsal alətlərdən fərdiləşdirilmiş istifadə - Müəllimlər, müxtəlif dijital alətləri tələbələrin fərdi ehtiyaclarına uyğun şəkildə istifadə etməli və dərsləri daha fərdiləşdirilmiş hala gətirməlidirlər. Məsələn, dil öyrənən tələbələr üçün interaktiv tapşırıqlar, oyunlar və rəqəmsal quizzlər hazırlanmalıdır. Bu cür alətlər, tələbələrin dil bacarıqlarını daha effektiv inkişaf etdirmələrinə kömək edir [5, p. 298]. Rəqəmsal alətlərin köməyi ilə tədris prosesini fərdi məzmun əsasında dizaynı mümkündür. Bu halda öyrənənlər dil bacarıqlarını fərdi ehtiyaclarına uyğun formada inkişaf etdirirlər. Sosial şəbəkə və onlayn resurslardan istifadə - Sosial media platformaları (Facebook, Instagram, YouTube) xarici dil öyrənmə prosesini daha maraqlı və interaktiv edə bilər. Müəllimlər, bu platformalarda tələbələr üçün video dərslər, müzakirə qrupları və canlı yayım sessiyalar təşkil edə bilərlər. Bu, tələbələrin dil bacarıqlarını real mühitdə istifadə etmələrinə imkan yaradır [4, p. 240]. Nümunəyə əsasən demək mümkündür ki, elektron platformalar xarici dil tədrisini sinifdən kənarda da tətbiqinə şərait yaradır. Müəllimlərin vəzifəsi isə rəqəmsal mühitdə təhsil məqsədlərini reallaşdırmaq üçün məzmun yaratmaq, tələbələrin aktiv iştirakını təmin etməkdir. Bu yanaşma tələbələrin dili gündəlik həyatda, real kontekstdə fəal şəkildə istifadə etməsini təşviq edir və öyrənməyə olan istəyini artırır. Müasir tədris yanaşmalarına uyğunlaşma - Texnologiyaların dərslər prosesinə inteqrasiyası, tələbələrin öyrənmə üslubuna uyğun tədris metodlarını daha asan tətbiq etməyə imkan verir. Məsələn, vizual materiallar, audio və video resurslar tələbələrin dinləmə və anlama bacarıqlarını inkişaf etdirir. Bu cür tədris yanaşmaları tələbələrə dil öyrənməsini daha asan və maraqlı edir [1, p. 56]. Qeyd edək ki, texnoloji alətlərin inteqrasiyası, ənənəvi

təlim yanaşmalarını tamamlayır. Bu alətlərdən istifadə təlimin funksional xarakterinə müsbət təsir göstərir, kompleks şəkildə öyrənmə planının tətbiqinə fayda verir.

Texnoloji savadlılığın artırılması müasir təhsil sisteminin əsas şərtlərindən biridir, lakin bu prosesdə müəyyən problemlərlə qarşılaşmaq mümkündür. Günümüzdə bəzi təhsil müəssisələrində texnoloji avadanlıqların çatışmazlığı aktual və həlli vacib olan problemlərdən biridir. Texnologiyaya bərabər dərəcədə əlçatanlığın olmaması təhsildə sosial bərabərsizliyə, dərs prosesinin monotonluğuna, öyrənənlərin prosesə marağının azalmasına və s. məhdudiyyətlərə səbəb olur. Bu məhdudiyyətlər tədris prosesinin keyfiyyət göstəricilərinə, məqsədlərinə və dərs planının gedişatına mənfi təsir göstərir, beləliklə, kurikulum standartlarının tətbiqində problemlər yaranır. Müasir dövrün çağırışlarına uyğun olaraq problemin həlli yolunda müvafiq dövlət qurumlarının ardıcıl və sistemli tədbirlər planı həyata keçirməsi zəruri hal alır. Təhsil müəssisələrinin texnoloji avadanlıqlarla təmin edilməsi, müəllimlərin bu yöndə davamlı şəkildə təlimlərə cəlb olunması, regionlararası texnoloji fərqliliyin azaldılması istiqamətində addımlar atılmasını vacib qılır. Bəzi müəllimlər hələ də ənənəvi tədris üsullarına meyllidirlər və texnologiyani dərsə inteqrasiya etməkdə çətinlik çəkirlər. Bu, onların tədris metodlarını geridə buraxır və müasir tədris alətlərinin istifadə olunmamasına səbəb olur. Bu problemin həlli üçün müəllimlərə texnologiyanın tədrisə necə daxil ediləcəyi və onun necə effektiv istifadə ediləcəyi barədə təlimlər verilməlidir [2, p. 105]. Transformasiya dövründə texnologiyanın təhsilə inteqrasiyası mühüm önəm daşıyır. Müəllimlərin müəyyən qismi isə texnoloji avadanlıq və resurslardan istifadə zamanı çətinlik çəkir. Texnoloji bacarıqların çatışmazlığı müəllimləri innovativ metodların tətbiqindən, interaktiv dərs modellərinin istifadəsindən məhrum edir. Günümüzdə tədris prosesində texnoloji yeniliklərə yer verilməməsi tədris prosesində keyfiyyətinin azalmasına, təlim nəticələrinin zəifləməsinə, müəllimin peşəkar inkişafında durğunluğa və s. mənfi hallara səbəb olur. Problemin həlli yolunda strateji addımlar atılması vacibdir. Müəllimlərin rəqəmsal kompetensiyalarının artırılması üçün davamlı və mərhələli təlim proqramlarının təşkili mütləqdir. Təlim proqramlarının məzmunu texnoloji alətlərin texniki istifadə qaydalarını və tədris prosesinə inteqrasiyaya yollarını əhatə etməlidir. Təlimlər müəllimlərin tədris qabiliyyətinin artmasına və təhsildə innovativ yanaşmalardan istifadəsinə şərait yaradacaq. Bu sayədə tədris prosesinə şagirdlərin marağı artacaq, aktiv iştirakları təmin olunacaqdır.

Xarici dil müəllimlərinin texnoloji savadlılığının artırılması dərs prosesinin keyfiyyətinə, öyrənənlərin ümumi intellektual və sosial inkişafına da müsbət təsir göstərir. Xarici dilin tədrisi kontekstində texnologiya, dil öyrənmə prosesini daha maraqlı, motivasiyaedici və ehtiyaclara uyğun şəkildə təşkil etməyə imkan verir. Nəticə etibarilə, tədris prosesi yalnız informasiyanın ötürülməsi deyil, həm də şagirdin aktiv iştirak etdiyi dinamik bir öyrənmə mühitinə çevrilir. Nəzrdə tutulan şəraitin yaradılması üçün isə xarici dil müəllimlərinin texnoloji resurslardan səmərəli istifadə etmə bacarığının inkişafının təminatı, texnologiyanın tətbiqi zamanı yarana biləcək çətinliklərin aradan qaldırılması və bu istiqamətdə davamlı dəstək mexanizmlərinin qurulması xüsusi önəm kəsb edir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Anderson, C. 21st Century Skills: Rethinking How Students Learn. Education Policy Brief. Bloomington, Solution Tree Press, 2014, p. 56.
2. Hughes, J. Using Digital Tools to Enhance Learning. Journal of Educational Technology. Cham, Palgrave Macmillan, 2016, p. 105.
3. Koehler, M. J., Mishra, P. Technological Pedagogical Content Knowledge: A Framework for Teacher Knowledge. New York, Teachers College Record, 111(1), 2009, p. 25.
4. Nielsen, K., Hansen, D. The Role of Digital Literacy in Foreign Language Teaching. Journal of Language Education and Technology. New York, Teachers College Press, 15(2), 2019, p. 240.
5. Stockwell, G. Using Mobile Phones for Vocabulary Activities: Examining the Effect of the Platform on Learning Outcomes. ReCALL, Hawaii, Hawaii National Foreign Language Resource Center və MSU Center for Language Education and Research, 24(3), 2012, p. 298.

Aysel Balasultan ŞEYDAYEVA

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin (ADPU) Quba filialının sosial və humanitar məsələlər
üzrə direktor müavini

AMEA-nın elmlər doktoru proqramı üzrə doktorant

pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, baş müəllim

E-mail: aysel.sheydayeva@quba.adpu.edu.az

<https://orcid.org/0000-0003-3049-5959>

**TÜRKİYƏ POEZİYASINDA ƏNƏNƏLƏRİ SARSITMIŞ YANAŞMA: ŞEİRDƏ
NOVATORLUQ**

Abstract

The article on "The problem of tradition and innovation in Turkish poetry (1920-1960)" is dedicated to the issue of tradition and innovation in Turkish poetry. The theme of tradition and innovation in Turkish poetry reflects different periods of rich literary history and different approaches of writers. The preservation of traditional values and the creation of innovations in literature were characteristic of that period. These two processes played an important role in the development of Turkish poetry. Traditional Turkish poetry, especially in the 19th and early 20th centuries, was dominated by more classical forms and themes. Tradition is important in the historical development of Turkish poetry and the formation of literature. Innovation is more evident in the internal features of the poem. Innovation is manifested in new and unique figurative means of expression in poetry. As a result, poetry as a whole develops and becomes richer.

Keywords: Turkey, poetry, tradition, innovation, modernism, contemporary poetic forms.

Giriş

Türkiyə türk ədəbiyyatının ən məhsuldar, lakin məhsuldar olduğu qədər də ziddiyyətli və çətin dövrü XIX-XX əsrlər olmuşdur. Məlumdur ki, ictimai-siyasi proseslərdən bu və ya digər dərəcədə kənarda ədəbiyyat yoxdur. Demək olar ki, bu dövr poeziyası bir sıra orijinal və maraqlı xüsusiyyətləri ilə diqqəti cəlb edir [4, s 11]. Rəcəizadə Mahmud Əkrəm (1847-1914), Əbdülhəq Hamid Tarxan (1852-1937), Məhmət Akif Ərsoy (1873-1936), Ziya Göyalp (1876-1924), Ömər Seyfəddin (1884-1920), Yəhya Kamal Bayatlı (1884-1958), Rəşad Nuri Güntəkin (1889-1956), Əhməd Hamdi Tanpınar (1901-1962), Nazim Hikmət (1902-1963), Ziya Osman Saba (1910-1957), Yaşar Nəbi Nayır (1908–1981), Orxan Vəli Qanıq (1914-1950), Ali Oktay Rifat (1914-1988), Cahid Qulebi (Mahmud Cahid Erençan-1917-1997), Əziz Nesin (1915-1995), Necati Cumali (1921-2001), Ahmet Sezai Karakoç (1933-2021), Nihad Sâmi Banarlı (1907-1974) və b. şair və yazıçıların əsərlərində yeni formaların tətbiqi ilə yanaşı, ictimai mahiyyət kəsb edən mövzuların yer alması diqqəti cəlb edən başlıca xüsusiyyət idi. Poeziyada məzmun və keyfiyyət yenilikləri ilə yanaşı yeni şeir şəkillərinin təşəkkül tapması bu dövrün ən diqqətçəkən məqamlarındandır. Klassik ədəbiyyatın ənənəvi formaları ilə yanaşı poeziyada sərbəst şeirin getdikcə aparıcı rola yiyələnməsi bədii fikrin daha intensiv şəkildə ifadə olunması zərurətindən irəli gəlirdi. Türkiyə poeziyasının inkişafı və transformasiyası baxımından **ənənə və novatorluq** anlayışları olduqca əhəmiyyətlidir. Novatorluq əslində hər zaman ənənənin tənqidini və ya yenilik axtarışını bildirsə də, təkcə şeirin zahiri əlamətlərində özünü göstərmir. Yenilik, daha çox mövzuya münasibətdən, ideya istiqamətindən və yeni forma xüsusiyyətlərində əksini tapan ədəbi anlayış kimi qəbul edilir. **Ənənəvi poeziya formaları** isə poeziyadakı ənənəvi və klassik xüsusiyyətlər, divan ədəbiyyatına daha çox əsaslanırdı. Təbii ki, divan poeziya formaları, rədif, qafiye, beyt və misra kimi quruluşlarda yazılan şeirlər bu ənənənin təməlini təşkil edirdi. **Həmin dövr üçün ənənəvi mövzuların təkrarı** da xarakterik sayılırdı. Poeziyada mövzular adətən iki aşiq, sevgili münasibətləri, fəlsəfi düşüncələr, dünyaya və təbiətə sevgi, həmçinin insanın mənəvi dünyası üzərində qurulurdu. Bu mövzular zamanla heç bir novatorluq gətirilmədən təkrarlanırdı. Divan ədəbiyyatı dili əsasən ərəb və fars dili və şeirinin təsiri ilə

formalaşan bir dil idi. Ənənəvi poeziyada yaradılan əsərlər zamanla bütün xalq kütləsi tərəfindən başa düşülə bilməsə də, poetik dəyəri bütün dövrlərdə yüksək olub.

Novatorluq anlayışı Türkiyə poeziyasındakı əvvəlki ənənələri sarsıtmış bir yanaşmadır. Poeziyada yayılmağa başlayan novatorluğun əsas xüsusiyyətləri yeni şeir formalarının yaranmasını da şərtləndirirdi. Novator üslubda yazan şairlər, ənənəvi formalarda deyil, yeni üsullar və sərbəst şeir formalarında yazırdılar. Novator şeirin dili əvvəlki saray və aristokrat mədəniyyətinin təsirindən uzaqlaşmaq, daha müasir və demokratik bir üslub yaratmaq məqsədini güdürdü. Bu üslubda yazan modernist şairlər, yeniliklər və modern tendensiylərlə öz yaradıcılıqlarını zənginləşdirmək cəhdində olmuşlar. Bu zaman Avropa ədəbiyyatının təsirindən bəhrələnərək poeziyanın sərhədlərini genişləndirmişlər.

Ənənə və novatorluq anlayışlarına müxtəlif yanaşma mövcud idi. Bir çox şair və yazıçılar öz yaradıcılıqlarında bu istiqamətə daha çox köklənir, bir qrup isə kəskin qarşı çıxır, ənənəyə üstünlük verirdi.

Həmin dövrdə yazıb yaradan şair və yazıçılar yaxşı anlayırdılar ki, yeniliklər üçün müəyyən mübarizə əzmi lazımdır və öz yaradıcılıqlarında bu əzmi dövrün siyasi mənzərəsi fonunda verməyi bacarırdılar. Bu səbəbdən də 1920-1960-cı illərdə yeni yaranan şeirlərin əsasında həmin dövrün poeziya mənzərəsini anlamaq mümkündür. Məsələn, həmin dövr şairlərin yaradıcılığına diqqət etdikdə Vətən obrazının lirik qəhrəman kimi çıxış etməsi və yeni duyğular və yeni baxış formasına nümunə idi.

1920-1960-cı illərdə türk şeiri bir sıra yeni cəhətlərlə səciyyəvidir. Bu da hər şeydən əvvəl həmin dövrdə yazıb-yaradan şairlərin insana, dünyaya, cəmiyyətə münasibəti ilə meydana çıxır. Həmin dövrün tipik ictimai-siyasi, mədəni-mənəvi mənzərəsinə baxış şeirdə müxtəlif formalarda öz əksini tapırdı. Yeni yaranan şeirlərdə obrazlı poetik təsəvvürlərin təsir dairəsi genişlənsə də, bir çox şeirlərdə bu cəhət ya ritorik pafos, ya da sırf tərənnüm səviyyəsində özünü göstərirdi.

Novatorluq meyilləri şairlərin yaradıcılıqlarında diqqət çəksə də ənənədən bəhrələnmə də eyni dərəcədə özünü göstərirdi. Lakin həmin dövr üçün ənənəvi üsullarda yazılan ədəbiyyat nümunələrində yaradıcı yanaşma daha çox diqqəti çəkir. Türkiyə poeziyasında ənənə və novatorluq arasındakı dialoq davam edən bir proses olmuşdur. Şairlər həm keçmişin zəngin ədəbiyyat dəyərlərini qoruyub saxlamaq, həm də modernist üslublara müraciət etməklə Türkiyə poeziyasını həm milli, həm də beynəlxalq səviyyədə önəmli bir sənət sahəsi halına gətirmişdir. Bugün də Türkiyə poeziyasında ənənə ilə novatorluq arasındakı qarşıdurma və harmoniya davam edir. Müasir şairlər, həm yeni tərzləri, həm də klassik formaları birləşdirərək fərqli poetik təcrübələr yaradırlar. Ənənəvi poeziyanın mövzuları və strukturuna yenilikçi yanaşmalar gətirilir, sosial və fəlsəfi məsələlər daha aktual bir şəkildə şeirə çevrilir. Qısacası, ənənə və novatorluq anlayışları ilə xarakterizə edilən 1920-1960-cı illər Türkiyə poeziyasını müxtəlif ideologiyaların və təcrübələrin qarşılaşdığı bir mərhələni xarakterizə edir. Həmin dövr üçün poeziyasını yeniliklərlə şərtləndirən və xarakterik olan bəzi mühüm cəhətlərdən biri də Cumhuriyyətin qurulması və sosial dəyişikliklər idi. 1920-ci illər, Türkiyənin müasir dövlətə çevrildiyi, cəmiyyətin yenidən qurulmağa başladığı bir dövrdür. Osmanlı İmperiyasının dağılması, yeni türk kimliyinin, dilinin və mədəniyyətinin formalaşmasına yol açdı. Bu dəyişikliklər, poeziyaya da təsir etdi. Məsələn, Cumhuriyyət dönəminin ilk ədəbi qrupu “Yeddi məşalə”çilərdir. 1928-ci ildə nəşr etdirdikləri “Yeddi məşalə” adlı dərginin adı ilə adlanan bu qrupa daxil olanlar - Muammer Lütfi Bəşşi (1903-1947), Kenan Hülusi Koray(1906-1943) Sabri Esat Siyavuşgil(1907-1968), Ziya Osman Saba(1910-1957), Yaşar Nabi Nayır(1908-1981), Vəfə Mahir Kocatürk (1907-1961), Cövdət Qüdrət Solok (1907-1992), “Beş hecaçıların” şeirinə qarşı çıxaraq, türk şeirinə yeni üfəqlər açmağın vaxtı gəldiyini yazırdılar. Avropaya meyilli olmaqla yanaşı, Fransız şeirindən bəhrələnen bu gənc sənətkarların əsas məqsədi şeirdə yenilik yaratmaq olmuşdur. Həmin dövr üçün xarakterik olan cəhətlərdən biri də ənənədən yaradıcı şəkildə bəhrələnmək idi. Bu həm də məlum xalq şeiri motivlərinə, klassik məzmun və sujetlərə müraciət etməklə, onları eyni səviyyədə müasirləşdirmək və ya daha zəif şəkildə təkrarlamaq olmayıb, onlara istər məzmun, istərsə də forma baxımından nəşə əlavə etməklə zənginləşdirmək demək idi. Bu klassik formalara münasibətdə də özünü göstərir. Ənənəvi formalarda qələmə alınan bədii parçalar yeni və orijinal poetik obrazlarla zənginləşdikdə həmin formanın özü də

yeni mahiyyət kəsb edir. Nəticədə poeziya bütövlükdə bir janr kimi inkişaf edib zənginləşir. Qeyd edək ki, novator poeziya oxucunu düşündürür, ənənələri sındırır və yeni bədii üfqlər açır, müasir şeir ənənəsi Türkiyə poeziyasında yeni forma və mövzuların tətbiqini zəruri edirdi. Bu səbəbdən də həmin dövrdə yazıb yaratmış şairlərin əsərlərində yaranan yeni meyl və tendensiyaaların təhlilinə daha çox diqqət etmək, ənənəvi şeirlə müasir şeir arasında əlaqə, yaxınlıq və fərqləri araşdırmaq lazımdır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Babayeva O.E. Müasir Türkiyə, türk poeziyasında ənənə və novatorluq. avtoreferat. Bakı, 2017. AMEA Z.Bünyadov adına Şerqşünaslıq İnstitutu, 26 s.
2. Əliyeva J. Çağdaş türk şeirinin poetikası. Bakı, Elm nəşriyyatı, 2000, 91 s.
3. Quliyev E.H. Türkiyə türk ədəbiyyatı (XIX-XX əsrlər) Bakı, “Elm və təhsil”, 2003, 125 s.
4. Quliyev E.H. Türk xalqları ədəbiyyatı. Dərslik, Bakı, “Elm və təhsil”, 2017, 631 s.
5. Əhmədli B. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı, “Qanun nəşriyyatı”, 2024, 583 s.
6. Əliyev. M.İ Böyük yolun davamı (Türk xalqları ədəbiyyatına dair araşdırmalar) I kitab, Bakı, "Elm və təhsil", 2019, 512 s.

Aytac İlqar MƏHƏRRƏMLİ

Bakı Slavyan Universitetinin magistrantı

XARİCİ DİLLƏRİN TƏDRİSİNDƏ MƏDƏNİYYƏTLƏRARASI SƏRİŞTƏNİN FORMALAŞDIRILMASI

Abstract

In the process of learning foreign languages, it is considered important to study the culture, history and social values of the people to whom the language belongs, in addition to the grammatical and lexical form of the language. The communicative approach widely used in this process emphasizes the importance of culture and considers the formation of intercultural competence as one of the main goals of teaching. Intercultural training is divided into two parts: general and specific. While general cultural training deals with general behaviors and values, specific cultural training is a teaching method that deals with the culture, values and standards of a specific people. When teaching intercultural competence, methods such as interactive, distributive, contrastive, collaborative and simulation are used. Through these methods, language learners can compare their own language cultures with the culture of the language they are learning, which creates conditions for better assimilation.

Keywords: foreign language, intercultural competence, language learners, training, formation.

Giriş

Xarici dillərə olan müasir yanaşmalar və baxışlar, xarici dilin tədrisi boyunca öyrənilən dilin leksik, fonetik və qrammatik vahidləri ilə paralel olaraq, həmin dilin mənsub olduğ xalqın və ya etnosun mədəniyyətinin, tarixinin, sosial həyat tərzinin və dünya baxışlarının da öyrənilməsinə tövsiyə edir [3, s. 1–3].

Xarici dillərin öyrənilməsində geniş tətbiq olunan kommunikativ yanaşmanın əsas prinsiplərindən biri də məhz mədəniyyətin və sosial dəyərlərin tədris olunmasıdır. Sözügedən yanaşmaya görə, xarici dil öyrənənlər leksik vahidlərdən və nitq strukturlarından fikir və ya ideya mübadiləsi üçün istifadə edə bilmədikləri təqdirdə, həmin dilin öyrənilməsi nəticəsi olmayan tədris prosesinə çevrilmiş olur.

Mədəniyyətlərarası səriştənin formalaşdırılması, həm mədəni uzaqlaşmanın (doğma mədəniyyətdən) və həm də mədəni yaxınlaşmanın (xarici mədəniyyətin) baş verdiyi və nəticədə üçüncü bir mədəniyyətin yarandığı bir təhsil prosesidir [3].

Mədəniyyətlərarası təlim-tədris anlayışı və metodu ilk dəfə olaraq ABŞ-da keçən əsrin ortalarında meydana gəlmişdir. Konsepsiyanın əsas məqsədi ölkəyə miqrasiya edənlərə yerli mədəniyyətin, adət

və ənənənin tədris olunması olmuşdur.

Mədəniyyətlərarası yanaşma təlimləri ümumi və xüsusi mədəni olaraq iki yerə bölünür. Ümumi mədəni təlimlər ümumi mədəniyyət anlayışını ifadə edərək, ümumi davranış və dəyərlərdən bəhs edir. Xüsusi mədəni təlimlər isə konkret bir xalqın mədəniyyəti barədə, onun tabuları, dəyərləri, çalarları və standartları barədə bəhs edən təlim metodudur [1, s. 34–36].

Xarici dillərin tədrisi prosesində mədəniyyətlərarası səriştə ingilis dilli ədəbiyyatlarda “intercultural competence in foreign language learning” olaraq rast gəlinir. ..

Xüsusi mədəniyyətlərarası səriştənin formalaşdırılması təlimi informativ və interaktiv olaraq aparıla bilər. İnformativ təlimlərdə dil öyrənənlərə öyrəndikləri dilin daşıyıcılarının əsas mədəni dəyərləri tədris edilərək, ümumi məlumatlar verilir. İnteraktiv təlim növündə isə ümumi bilik və məlumatlar əldə etməklə yanaşı olaraq, interaktiv çalışmalar yerinə yetirilərək, mədəniyyətlərarası səriştənin formalaşdırılmasına nail olunur.

Mədəniyyətlərarası səriştənin tədrisi zamanı aşağıda qeyd olunan metodlardan istifadə olunur:

-interaktiv metod – dil öyrənənlərin gələcək fəaliyyətlərində öyrəndikləri dilin daşıyıcıları ilə qarşılaşdıqları zaman rastlaşa biləcəkləri situasiyalar təlqin edilir;

- distributiv metod- müəllim öyrənilən dilin daşıyıcılarının mədəniyyəti haqqında bilikləri ötürür;

-kontrastiv metod- dil öyrənənlərin öz mədəni dəyərləri ilə öyrəndikləri dilin daşıyıcıların mədəni dəyərləri arasında müqayisə və təhlillər aparılır;

-kolobrativ metod- tədris layihələri hazırlamaqla, dil öyrənənlər mədəniyyətlərarası dəyərləri öyrənməyə çalışırlar.

Xarici dillərin tədrisi zamanı mədəniyyətlərarası səriştənin formalaşdırılması zamanı aşağıdakı tədris üsullarından istifadə olunması məqsəduyğun hesab oluna bilər:

- Rollu oyunlar- bu üsul xarici dillərin tədrisində geniş yayılmış üsullardan biridir. Bu üsul dil öyrənənlərə şifahi nitq bacarıqlarını inkişaf etdirməyə imkan verir. Real ünsiyyət zamanı qarşılaşa biləcəkləri situasiyalarda dil öyrənənlər zəruri olan bilik, vərdiş və mədəni koloritləri inkişaf etdirmiş olurlar.

-Simulyasiya üsulu – bu üsul dil öyrənənlərdə yaradıcı təfəkkürü və bacarıqları, nitq vərdişlərini inkişaf etdirilməsinə və real ünsiyyətə uyunlaşdırılmış bilikləri tətbiq etməyə imkan vermiş olur. Simulyasiya üsulu ilə aparılan təlim zamanı hər hansı bir hadisənin və ya problemin təhlil edilməsi və həlli yollarının öyrənilməsidir [2, s. 113–114] .

Nəticə:

Xarici dillərin tədrisi zamanı mədəniyyətlərarası səriştənin formalaşdırılmasına yer ayrıldığı zaman, mədəniyyətlərarası səriştə stereotiplərinin aradan qaldırılmasına nail olmaq olar. Bu isə dil öyrənənlərin gələcək fəaliyyətlərində daha uğurlu ünsiyyət qura bilmələrinə şərait yaratmış olar.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Byram, M. Teaching and Assessing Intercultural Communicative Competence. Multilingual Matters, 1997. 124 p.
2. Hinkel, E. Culture in Second Language Teaching and Learning. Cambridge University Press, 1999. 266 p.
3. Kramsch, C. Context and Culture in Language Teaching. Oxford University Press, 1993. 236 p.

Aytən Cəbrayıl MUSAYEVA
AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu
Laborant
E-mail: ayten.musa88@gmail.com

AZADƏ MUSABƏYLİNİN TÜRKDİLLİ ƏLYAZMALARININ TƏDQIQINDƏ ELMİ- MƏTNŞÜNASLIQ YANAŞMALARI

Abstract

The scientific activity of Azadeh Musabeyli occupies an important place in the systematic study, preservation and presentation of the Azerbaijani literary heritage to the scientific community. Thanks to his research, the literary value of Turkic manuscripts is understood more deeply, and classical texts are published critically and reliably. The legacy of Professor Musabeyli is both an example and a solid support for the modern scientific generation.

Açar sözlər: Azadə Musayeva, türkdilli əlyazmalar, elm, ədəbiyyat

Giriş

Azərbaycan filologiyasında türkdilli əlyazmaların öyrənilməsi sahəsində aparılan tədqiqatlar milli ədəbi irsin qorunması, dəyərləndirilməsi və elmi ictimaiyyətə təqdim olunması baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır. Bu istiqamətdə seçilən alimlərdən biri də professor Azadə Şahbaz qızı Musayevadır. Elmi ədəbiyyatda tanınmış adı ilə onun elmi fəaliyyəti də türkdilli əlyazmaların mətnşünaslıq, paleoqrafiya və tekstologiya aspektlərinin tədqiqi, bu əlyazmaların dövrüyyəyə daxil edilməsinə yönəlmişdir.

Azadə Musabəyli həyat və lmi əaliyyət yoluna nəzər salaq. Azadə Musayeva 1968-ci ildə Bakı Dövlət Universitetinin Filologiya fakültəsini bitirmişdir, 1974-cü ildən AMEA-nın Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda çalışmağa başlayan Elmlər doktoru, professor Musabəyli sonralardan bu institutun Türkdilli Əlyazmaların Tədqiqi şöbəsinə müdir təyin edilir. Onun elmi maraqları əsasən Azərbaycan klassik ədəbiyyatına aid əlyazmaların kataloqlaşdırılması, tənqidli mətn şəklində nəşri və onların müasir ədəbi-bədii dəyərləndirilməsi üzərində cəmlənmişdir. Azadə xanım Musabəylinin yazdığı əsərləri və tədqiqat sahələrində xüsusi yer tutan kitab və monoqrafiyaları, bu sahədə çalışan tədqiqatçıların elm sahəsinə çox böyük tövhələr vermişdir.

Tədqiqatlarında Musabəyli tez-tez belə bir fikrə vurğu edir: “Əlyazma kitabı yalnız ədəbi mətn deyil, həm də zamanın yaddaşdır. Onu oxumaq, çağların səsinə eşitmək deməkdir.”

(“Əlyazma kitabı və XV–XVI əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı”, 2002, s. 17)

O, Ruhi Bağdadi, Dədə Ömər Rövşəni, Şeyx İbrahim Gülşəni kimi klassiklərin əlyazmalarını tənqidli mətnlərlə nəşr etdirmiş, onların əsərlərindəki türkdilli ədəbi dilin xüsusiyyətlərini araşdırmış və Azərbaycan ədəbiyyatına aid olduğunu elmi əsaslarla sübut etmişdir.

Mətnşünaslığa yanaşmaları və elmi töhfələri: Professor Musabəylinin tədqiqat metodologiyasında mətnşünaslığın həm nəzəri, həm də praktiki yanaşmaları əhəmiyyətlidir. O, əlyazma mətnlərini tədqiq edərkən onların orijinallığını qorumağa çalışmış, eyni zamanda müxtəlif nüsxələrarası fərqləri qarşılaşdıraraq optimal mətn versiyasını təqdim etmişdir. Bu baxımdan onun “Mətnşünaslığın nəzəri və təcrübi əsasları” əsəri müasir Azərbaycan mətnşünaslığının inkişafında mühüm addım hesab olunur.

Azadə Musabəylinin fəaliyyət sahələrindən biri də türk xalqları arasında ədəbi əlaqələrin öyrənilməsidir. O, Türkiyədə yaranan Azərbaycan mənşəli əlyazmaların araşdırılması ilə Azərbaycan–Osmanlı ədəbi münasibətlərini yeni mərhələdə dəyərləndirmişdir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Musabəyli, Azadə. Əlyazma kitabı və XV–XVI əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı: Problemlər, araşdırmalar. Bakı: Elm, 2002. – 224 s., bax: s. 17–65, 134–140.
2. Musabəyli, Azadə. Mətnşünaslığın nəzəri və təcrübi əsasları. Bakı: Elm və Təhsil, 2007. – 176 s., bax: s. 9–45, 97–120.
3. Musabəyli, Azadə. Türkiyədə yaranan Azərbaycan ədəbiyyatı və Xəlilinin “Firqətnamə”si. Bakı: Elm, 2010. – 192 s., bax: s. 21–80, 155–170.
4. Musabəyli, Azadə. Xəlilinin “Firqətnamə”si – tənqidli mətn və şərhərlərlə. Bakı: AMEA nəşriyyatı, 2020. – 284 s., bax: s. 5–94, 213–275.
5. Tahirov, Məhəmməd İ. Azərbaycan mətnşünaslığı: tarix və nəzəriyyə. Bakı: Nurlan, 2015. – 208 s., bax: s. 33–72, 144–165.
6. manuscript.az – AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun rəsmi veb saytı. Əlyazmalar bazası və müəllif haqqında bioqrafik məlumatlar. Baxış tarixi: 2025-04-29.

Azər Nicat RƏHİMLİ

Qarabağ Universitetinin tələbəsi
E-mail: rehimliazer184@gmail.com

GƏLƏCƏK MARS KOLONİSTLƏRİ ÜÇÜN SİMULYASIYA-ƏSASLI TƏHSİL MODELİ

Abstract

As Mars colonization transitions from concept to reality, preparing individuals for the challenges of extraterrestrial living becomes crucial. Traditional education systems do not equip candidates with the necessary skills to endure psychological isolation, adapt to extreme environmental conditions, and achieve self-sufficiency on Mars. This study proposes the development of simulation-based training centers, functioning as specialized institutions where both adults and children can be systematically trained for future space missions.

Keywords: Mars, Education, Simulation

Giriş

Tədqiqatda təlim proqramlarının effektivliyinin qiymətləndirilməsi üçün qarışıq metodlu (mixed-method) araşdırma yanaşması tətbiq ediləcək. Kəmiyyət təhlili zamanı nəzarət olunan eksperimental simulyasiyalar təşkil olunacaq və iştirakçıların Mars şəraitinə uyğunlaşma, problem həll etmə və komanda işində performans göstəriciləri ölçüləcək. Keyfiyyət təhlili isə kosmik elmlər, psixologiya və astronomiya sahəsində mütəxəssislərlə dərindən müəhəbələr vasitəsilə həyata keçiriləcək və uzunmüddətli Yer kürəsindən kənar yaşayış üçün zəruri olan psixoloji və texniki bacarıqlar müəyyən ediləcək.

Əsas mətn

Eyni zamanda, psixoloji rifah, bərabər seçim prosesi və Mars kolonizasiyasının sosial-mədəni təsirləri kimi etik məsələlər də araşdırılacaq və təlim proqramlarının kompleks yanaşma ilə həyata keçirilməsi təmin olunacaq. Bu təlim mərkəzlərində Mars şəraitini imitasiya edən qabaqcıl simulyasiyalar tətbiq ediləcək və iştirakçılara astronomiya, mühəndislik, sağ qalma strategiyaları, resursların idarə olunması və fəvqəladə vəziyyətlərə reaksiya kimi praktiki biliklər aşılanacaq. Xüsusilə gələcək missiyalar üçün seçilən uşaqlar erkən yaşlardan bu təlimlərə cəlb olunacaq və kosmik səyahətin fiziki və psixoloji tələblərinə hazırlanacaq.

Astronavtların seçim proqramlarından ilhamlanan bu layihədə uşaqlara aşağı cazibə qüvvəsinə uyğunlaşma, robot texnologiyaları, komanda işi və fəvqəladə vəziyyətlərdə sağ qalma bacarıqları öyrədiləcək. Yer kürəsində yaradılacaq Mars simulyasiya yaşayış məskənləri isə Mars şəraitini — az

cazibə qüvvəsi, radiasiya təsiri və məhdud resurslar — mümkün qədər dəqiq imitasiya edəcək və təlim mühitləri kimi istifadə olunacaq.

Bu tədqiqat süni intellektlə idarə olunan adaptiv öyrənmə modelləri, virtual reallıq (VR) simulyasiyaları və robotlaşdırılmış təlim sistemlərini integrasiya etməklə mövcud elmi nailiyyətlərə əsaslanacaq və təlim prosesinin realizmini və səmərəliliyini artıracaq. Həmçinin Beynəlxalq Kosmik Stansiyada (ISS) əldə olunan praktiki təcrübə nəzəri biliklərlə real tətbiq arasındakı fərqi azaltmağa kömək edəcək.

Nəticə

Tədqiqat nəticələri STEM təhsili, süni intellekt əsaslı təlim metodologiyaları və insan dözümlülüyü sahəsində də yeniliklərə töhfə verəcək, həm gələcək kosmik missiyalar, həm də Yer kürəsindəki sənaye sahələri üçün əhəmiyyətli olacaq. Bu sahədə kosmik agentliklər, özəl aerokosmik şirkətlər və akademik müəssisələrlə əməkdaşlıq vacib hesab olunur. Planetlərarası məskunlaşma reallaşdığı zaman uzunmüddətli insan yaşayışının uğurlu və davamlı olması üçün strukturlaşdırılmış təlim proqramları və yüksək səviyyəli simulyasiya mühitləri həlledici rol oynayacaqdır. Uşaqları erkən yaşlardan bu təlim mərkəzlərinə cəlb etmək isə Yer kürəsindən kənar həyat üçün xüsusi hazırlığa malik bir nəsil formalaşdıracaq və gələcək kosmik tədqiqatların istiqamətini müəyyən edəcək.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Binsted, K., & Greene, W. (2021). Simulated Mars Missions: Lessons Learned for Future Human Exploration. *Acta Astronautica*, 186, 145-154. <https://doi.org/10.1016/j.actaastro.2021.05.007>
2. Kanas, N., & Manzey, D. (2008). *Space Psychology and Psychiatry*. Springer. <https://doi.org/10.1007/978-1-4020-6770-9>
3. NASA. (2019). Human Research Program: Behavioral Health and Performance Element. NASA Human Research Roadmap. Retrieved from <https://humanresearchroadmap.nasa.gov>
4. Shea, C. (2019). Artificial Intelligence in Astronaut Training: A Review of Current Techniques and Future Directions. *Journal of Space Safety Engineering*, 6(1), 14-21. <https://doi.org/10.1016/j.jsse.2019.01.002>

Gülər Qadir BƏDƏLOVA

Bakı Slavyan Universiteti

İBTİDAİ TƏHSİLDƏ MOTİVASİYA

Abstract

In this thesis, the role, importance, and influencing factors of motivation in primary education have been examined. Motivation is a key psychological factor that ensures students' engagement, interest, and persistence in the learning process. Considering the age-specific characteristics of primary school students, the implementation of motivational strategies is essential for developing and fostering their interest in learning.

The researched analysis has shown that the application of effective motivational strategies in primary education not only increases students' interest in lessons but also contributes to the improvement of their academic achievement.

Keywords : foreign language, elementary education, motivation, learning new language , teacher role

Giriş

Motivasiya şagirdlərin davranışında və öyrənmə fəaliyyətində böyük rol oynayır. Psixologiyada isə motivasiyanın məqsədyönlü şəkildə formalaşan davranışları istiqamətləndirdiyi deyilir. İbtidai məktəb

səviyyəsində isə motivasiya uşağın məşguliyyətinə, çalışqanlığına və akademik nailiyyətlərinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərə bilər.

Gənclərin məktəbə və öyrənməyə münasibəti yeni-yeni formalaşdığı müddətdə onlar motivasiyanın amillərinə qarşı daha müsbət nəticə verirlər. Bu mərhələdə əldə olunan müsbət və ya mənfi təcrübələr onların gələcək təhsil həyatına güclü təsir edir. Yaxşı motivasiyalı və məqsədli şagirdin dərstdə fəal iştirak etmək, təşəbbüs göstərmək və çətinliklərin öhdəsindən gəlmək ehtimalı da daha yüksəkdir. Motivasiya bütün təhsil səviyyələrində, xüsusən də ibtidai təhsildə şagirdlərin emosional və sosial inkişafına mühüm dərəcədə təsir göstərə bilər.

Psixologiya motivasiyanın iki əsas növünü fərqləndirir: daxili və xarici. İbtidai məktəbdə daxili motivasiya daha çox vacibdir, çünki maraq, yaradıcılıq və uzunmüddətli həvəsi oyandırır. Bununla belə, tərif, qiymətlər və ya maddi mükafatlar kimi xarici motivatorlar, xüsusən də özünü tənzimləməni öyrənən və məqsədyönlü bacarıqlarını inkişaf etdirən kiçik uşaqlar üçün də rol oynaya bilər.

Daxili motivasiya uşağın təmiz maraq və istəklə, mükafat və ya cəza gözləmədən öyrənmək istəyidir. Məsələn, bir uşaq sadəcə sualın cavabını tapmaqdan zövq aldığı üçün fənni oxuyur.

Müəllim-şagird münasibətləri əhəmiyyətli motivasiya mənbəyidir. Aydın təlimatlar, konstruktiv rəy və emosional dərəcədə həvəs verən dəstəkləyici müəllimlər tələbələrin məşguliyyətinə və motivasiyasına müsbət təsir göstərir.

Validəynlərin övladının təhsilinə marağı, müsbət münasibət və təşviqi motivasiyanı yüksəldir. Evdə oxumağa, tapşırıqlara vaxt ayıran valideynlər övladlarının uğurunu dəstəkləmiş olur. Motivasiyaya mədəni irs, dil biliyi və fərdi öyrənmənin üstünlükləri də təsir edir.

Müəllimlər bu fərqləri tanımalı və tələbə motivasiyasını yüksək səviyyədə saxlamaq üçün özlərinin xüsusi şəkildə təşkil etdiyi təlimatı həyata keçirməlidirlər. Motivasiya dərslə maraq yaradır, fəallığı artırır, düşünmə və yaradıcılıq qabiliyyətlərini stimullaşdırır, Qorxu və tənbellik kimi mənfi emosiyaların qarşısını alır və ən əsası özünəinamı inkişaf etdirir.

Sınıf mühiti təhlükəsiz, dəstəkləyici və öyrənməyə həvəsləndirici olduqda motivasiya artır. Sınıfdə rəqabət yox, əməkdaşlıq əsas götürülməlidir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Deci, E. L., Vallerand, R. J., Pelletier, L. G., & Ryan, R. M. (1991). Motivation and education: The self-determination perspective. *Educational Psychologist*, 26(3-4), 325-346.
2. Fan, W., & Williams, C. M. (2010). The effects of parental involvement on students' academic self-efficacy, engagement and intrinsic motivation. *Educational Psychology*, 30(1), 53-74.
3. Gardner, R. C. (1985). *Social psychology and second language learning: The role of attitudes and motivation*. London: Edward Arnold.
4. Ryan, R. M., & Deci, E. L. (2000). Intrinsic and extrinsic motivations: Classic definitions and new directions. *Contemporary Educational Psychology*, 25(1), 54-67.
5. Schunk, D. H., Pintrich, P. R., & Meece, J. L. (2008). *Motivation in education: Theory, research, and applications* (3rd ed.). Upper Saddle River, NJ: Pearson/Merrill Prentice Hall.
6. Zimmerman, B. J., & Schunk, D. H. (2011). *Self-regulated learning and academic achievement: Theoretical perspectives* (2nd ed.). Routledge.
7. Wentzel, K. R. (1998). Social relationships and motivation in middle school: The role of parents, teachers, and peers. *Journal of Educational Psychology*, 90(2), 202-209.

Lətifə Qəribəğa CƏLİLOVA, ped.ü.f.d.
ADPU-un Quba filialı, baş müəllim

PEDAQOJİ KADR HAZIRLIĞI VƏ MÖVCUD PROBLEMLƏR

Abstract

Quality education begins with quality personnel. The training of quality personnel falls on the shoulders of higher education institutions providing education in this direction.

One of the main problems encountered in personnel training in higher education institutions today is that the curricula in higher education institutions that train personnel in the pedagogical direction do not coincide with the requirements in secondary schools. Considering that the curricula and textbooks in secondary schools are constantly improving and changing, while higher education institutions cannot keep up with this rapid change. At the same time, the weakness of cooperation between higher education institutions that train pedagogical personnel and secondary schools also contributes to the growth of this problem.

Training competent personnel is one of the main goals facing schools that train personnel in the pedagogical direction today.

Keywords: personnel training, problems, quality, competent, higher education, pedagogical staff.

Giriş

Keyfiyyətli təhsil keyfiyyətli kadrlardan başlayır. Keyfiyyətli kadrların yetişdirilməsi isə bu istiqamətdə təhsil verən ali təhsil müəssisələrinin üzərinə düşür. Ali pedaqoji istiqamətdə kadr hazırlayan təhsil müəssisələrinin əsas vəzifəsi pedaqoji baxımdan tələblərə uyğun kadrların hazırlanmasıdır. Bu istiqamətdə mövcud olan aktual problemlər isə həllini gözləyir.

Bu gün ali məktəblərdə kadr hazırlığında qarşıya çıxan əsas problemlərdən biri pedaqoji istiqamətdə kadr hazırlayan ali məktəblərdəki tədris proqramlarının orta məktəblərdəki tələblərlə üst-üstə düşməməsidir. Nəzərə alsaq ki, orta məktəblərdə tədris proqramları və dərsliklər vaxtaşırı təkmilləşir və dəyişir, ali məktəblər isə bu sürətli dəyişimə çata bilmir. Eyni zamanda pedaqoji kadr hazırlayan ali məktəblərlə orta məktəblər arasında əməkdaşlığın zəifliyi də bu problemin böyüməsinə səbəb olur.

Ali məktəblər yetişdirdikləri kadrların praktik fəaliyyətləri zamanı hansı problemlərlə rastlaşdıqları və hansı çətinlikləri çəkdikləri ilə maraqlanmalı və bu istiqamətdə addımlar atmalıdırlar. Bir növ pedaqoji kadr hazırlayan müəssisələr məktəblərə göndərdikləri kadrların hansı səviyyədə tələblərə uyğun olmasını araşdırmalı, uyğunsuzluqları aradan qaldırmağa çalışmalı və bu işdə maraqlı rəfəə çevrilməlidirlər.

Ali pedaqoji məktəblərdə fəaliyyət göstərən professor-müəllim heyyyəti mütəmadi olaraq orta məktəblərdə olmalı, orta məktəblərdə fəaliyyət göstərən müəllimlərin iş prosesini izlənməli, nöqsanlar müəyyən edilib təhlil edilməli və aradan qaldırılmalıdır. Bu proses həm də ali məktəblərdə fəaliyyət göstərən pedaqoqların məktəblərdəki mövcud problemləri aradan qaldırmaq istiqamətində yetişdirilən kadrlarla iş aparmasına şərait yaradır.

Nəzərə almalıyıq ki, bu gün ali məktəblərdə tədris aparan professor-müəllim heyyyətinin bir çoxu tələbələrə ənənəvi metodlarla işləyir və nəzəri olaraq interaktiv təlim metodları haqqında məlumat versələr də praktik olaraq dərslərində tətbiq etmirlər. Gələcəyin müəllimləri olan tələbələr də nəzəri olaraq eşitdikləri deyil gələcək fəaliyyətlərində gördüklərini tətbiq edirlər. Ali pedaqoji məktəblərdə yetişdirilən kadrlardan gələcək fəaliyyətində tədris prosesini necə təşkil etməsini istəyiriksə bu gün ali məktəblərdə onların dərslərini həmin istiqamətdə təşkil etməliyik.

“Biz sürətlə dəyişən dünyada yaşayırıq. Heç bir dövlət təcrid olunaraq yüksək səviyyədə yaşamağa qadir deyil. Bu gün elmin, texnika və texnologiyaların, xüsusi ilə kompüter texnologiyaların böyük sürətlə inkişafını görürük. Kompüter texnologiyası şəffaflığı təmin edir, elektron hökumət yaradılır, avtomobillərə yerləşdirilən elektron cihazlar onun yerini, işlək vəziyyətdə olub olmadığını müəyyən

edir, alış verişlər nağdsız ödənişlə həyata keçirilir və s. Ona görə də müasir təlimin qarşısında dəyişən dünyada aktiv fəaliyyət göstərə bilən şəxsiyyət yetişdirmək durur.

1. Bu gün müəllim təlimi ənənəvi metodla aparmaqla yüksək nəticə əldə edə bilərmə?

2. Şagirdə mümkün qədər çox məlumat vermək səmərəlidir yoxsa, şagirdə ona lazım olan məlumatı əldə etməyi öyrətmək?” [3, 251].

Ənənəvi tədris metodologiyaları ilə müasirin dinamik ehtiyacları arasındakı uçurum cəmiyyətdə mövcud təlim yanaşmalarının fərqləri adekvat şəkildə təmin edib-etməməsi ilə bağlı suallar yaranır.

Yuxarıda göstərilən məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı vəzifələr həyata keçiriləcək:

1. Elmi və pedaqoji kadr hazırlığında tarixi kontekst və cari tendensiyaları araşdırmaq və hədəflər müəyyənləşdirmək;

2. Elmi və pedaqoji kadr hazırlanması vəziyyətini təsvir etmək;

3. Elmi və pedaqoji kadrların hazırlanması üçün əsas müasir tələbləri müəyyən etmək.

XXI əsrdə müəllim hazırlığında bir sıra problemlərlə üzləşilir. Bu problemlər sinif otaqlarının dəyişən kontingentindən, sosial tələblərin müxtəlifliyindən və daim inkişaf edən texnologiyadan qaynaqlanır. Şagirdləri üçün ən yüksək təhsil keyfiyyətini təmin etməyə çalışan müəllimlər də yeni qaydalara və standartlara uyğunlaşmalı olurlar.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin “Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası” 2013-cü il 24 oktyabr tarixli Sərəncamı təhsilimizin inkişafında yeni bir mərhələ olduğu kimi, yüksək mədəni, əxlaqi keyfiyyətlərə malik səriştəli müəllim kadrlarının hazırlanması məsələsinə də xüsusi diqqət yetirilmişdir.[1]

Səriştəli kadrlar yetişdirmək bu gün ali pedaqoji istiqamətdə kadr hazırlayan məktəblər qarşısında duran əsas məqsədlərdən biridir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası. <http://president.az/articles/9779/print>

2. Cəbrayilov İ. Pedaqoji kadr hazırlığının bəzi məsələləri. //Elmi əsərlər, Azərbaycan Respublikasının Təhsil Problemləri İnstitutu, 2014, № 2

3. Cəbrayilov B.S. Şəxsiyyətin təlimində fəallıq problemi, interaktiv təlimin tarixi, psixopedaqoji və didaktik əsasları // Ümummilli lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 90 illiyinə həsr olunmuş ADPU-nun Pedaqoji fakültə əməkdaşlarının elmi-praktik konfransının materialları. Bakı: Elm və təhsil, 2013.

Çinarə HÜSEYNOVA

E-mail: chinarahuseynova5@gmail.com

Elmi rəhbər: Hüseynqulu Bağirov

Qərbi Kaspi Universiteti, Magistr

QLOBAL ÇAĞIRIŞLAR VƏ GƏLƏCƏK PERSPEKTİVLƏR

Abstract

Research shows that the rapid transformation of societies, economic systems and technological areas against the backdrop of increasing global challenges has a serious impact on future development directions. To solve major problems such as climate change, digitalization, resource depletion and demographic changes, states and organizations must prioritize continuous innovation and international cooperation. These processes also require the development of leaders with new skills, adaptability and strategic thinking. In such circumstances, societies that succeed in social, economic and technological areas will have a superior position in the global competition of the future.

Keywords: global challenges, future development, innovation, sustainability, technological changes.

Giriş

“Qlobal çağırışlar və perspektivlər” mövzusu müasir dövrün ən vacib tədqiqat sahələrindən biridir. Dünyada baş verən iqlim dəyişiklikləri, enerji böhranı, pandemiyalar və geosiyasi gərginliklər ölkələrin daxili və xarici siyasətinə birbaşa təsir edir. Belə bir şəraitdə dövlətlərin dayanıqlı inkişaf strategiyası formalaşdırması həyati əhəmiyyət daşıyır. Azərbaycanın da bu proseslərə aktiv şəkildə qoşulması və düzgün mövqe sərgiləməsi onun gələcək təhlükəsizliyini təmin edən əsas amillərdəndir. Ümummilli lider Heydər Əliyevin irsi, bu mürəkkəb şəraitdə yol göstərən siyasi məktəb rolunu oynayır. Onun müəyyən etdiyi dövlətçilik prinsipləri Azərbaycanı qlobal çağırışlara çevik cavab verən güclü ölkəyə çevirib. Bu baxımdan, mövzu yalnız nəzəri deyil, həm də praktik əhəmiyyətə malikdir. Gənc tədqiqatçılar üçün belə bir mövzunun araşdırılması, onların strateji düşüncə və təhlil qabiliyyətini artırır.

Əsas hissə

Müasir dünya yeni texnoloji, ekoloji, siyasi və sosial transformasiyaların fonunda tamamilə fərqli bir inkişaf mərhələsinə qədəm qoymuşdur. XXI əsrdə bəşəriyyət həm qlobal səviyyədə, həm də lokal miqyasda eyni vaxtda bir neçə böhranla üz-üzə qalmışdır. Bunların sırasında ilk növbədə iqlim dəyişikliyi, enerji və qida təhlükəsizliyi, pandemiyalar, süni intellektin sürətli inkişafı və böyük dövlətlər arasında güc mübarizəsinin artması kimi amillər yer almaqdadır. Bu çağırışlar yalnız inkişaf etmiş ölkələri deyil, həm də inkişaf etməkdə olan dövlətləri, o cümlədən Azərbaycanı da strateji qərarlar qəbul etməyə vadar edir. Belə bir mürəkkəb və çoxşaxəli geosiyasi realıqda Azərbaycanın düzgün mövqe sərgiləməsi, rəşadət qərarlar qəbul etməsi və milli maraqlarını müdafiə etməsi yalnız təsadüf nəticəsində mümkün olmamışdır. Bu uğurların əsasında ümummilli lider Heydər Əliyevin müəyyən etdiyi və bu gün də aktual olan dövlətçilik konsepsiyası dayanır [1, s. 89].

Xüsusilə enerji təhlükəsizliyi sahəsində Heydər Əliyevin atdığı addımlar dünya səviyyəsində örnək ola biləcək bir dövlət idarəçiliyi modelinin nümunəsidir. Bakı-Tbilisi-Ceyhan və Bakı-Tbilisi-Ərzurum kimi transmilli layihələr təkcə Azərbaycanın iqtisadiyyatını canlandırmadı, eyni zamanda regionda geosiyasi sabitliyin əsasını qoydu. Bu layihələr enerji resurslarının dünya bazarlarına şaxələndirilmiş şəkildə çıxarılmasını təmin etməklə yanaşı, Azərbaycanı Avropa üçün mühüm tərəfdaşa çevirdi. Bu gün Orta Dəhliz, Zəngəzur dəhlizi, yaşıl enerji və post-neft dövrü üçün hazırlanan strateji planlar da həmin uzaqgörən siyasətin davamı kimi qiymətləndirilir. Beləliklə, Heydər Əliyevin müəyyən etdiyi inkişaf xətti Azərbaycanı qlobal enerji təhlükəsizliyi sistemində əsas oyunçulardan birinə çevirmişdir [3, s. 123].

Pandemiyalar və texnoloji transformasiya ilə müşayiət olunan XXI əsrin çağırışları fonunda Azərbaycanın dayanıqlı idarəetmə modeli də diqqətəlayiqdir. COVID-19 pandemiyası dövründə ölkənin apardığı çevik və məqsədyönlü siyasət, sosial müdafiə tədbirləri, beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlıq və sağlamlıq infrastrukturunun təkmilləşdirilməsi bu modelin effektivliyini bir daha sübut etdi. Bu, Heydər Əliyevin rəhbərliyi dövründə formalaşmış institusional idarəetmə ənənəsinin nəticəsi olaraq qiymətləndirilə bilər. Eyni zamanda, süni intellekt, rəqəmsallaşma və yüksək texnologiyalara keçid sahəsində aparılan dövlət proqramları da onun gənclərin elmi potensialına verdiyi önəmin müasir davamı kimi dəyərləndirilir [4, s. 78].

Heydər Əliyevin siyasi fəlsəfəsində gənclər xüsusi yer tuturdu. O, dəfələrlə bəyan edirdi ki, Azərbaycanın gələcəyi onun təhsilli, intellektual və milli düşüncəyə malik gənclərinin əlində olacaq. Bu baxımdan, onun rəhbərliyi ilə həyata keçirilən təhsil islahatları, gənclərin xaricdə təhsili proqramları və elmi-texniki inkişafın dəstəklənməsi bu gün də dövlət siyasətinin əsas prioritetləri sırasındadır. Gənc tədqiqatçılara dövlət səviyyəsində verilən dəstək, onların elmi diskussiyalara qoşulması üçün yaradılan imkanlar Heydər Əliyevin gənclərə olan inamının bariz təzahürüdür. Onun müəyyən etdiyi dövlətçilik irsi gənclər üçün yalnız tarix deyil, həm də gələcək quruculuğu üçün yol xəritəsidir. Müasir dünyada baş verən qlobal dəyişikliklər qarşısında Azərbaycanın strateji cavabları həm regional, həm də

beynəlxalq səviyyədə maraqla qarşılır. Ölkəmizin geosiyasi mövqeyi, sülhə və əməkdaşlığa əsaslanan xarici siyasət xətti, balanslaşdırılmış diplomatik yanaşmalar – bütün bunlar Heydər Əliyevin siyasi irsinin praktiki təzahürləridir. Bu irs, Azərbaycanı regional gücə çevirərək, onu Cənubi Qafqazda və daha geniş coğrafiyada etibarlı tərəfdaş mövqeyinə gətirmişdir. Eyni zamanda, Azərbaycan beynəlxalq təşəbbüslərdə fəal iştirak edir – Qoşulmama Hərəkətinə sədrlik, BMT ilə sıx əməkdaşlıq, COP29-un ev sahibliyinin ölkəmizə verilməsi bunun ən gözəl nümunələrindəndir.

Sonda qeyd etmək lazımdır ki, ümummilli lider Heydər Əliyevin dövlətçilik irsi, yalnız keçmişin dəyəri olaraq deyil, həm də bugünkü və gələcək strateji idarəetmənin əsasını təşkil edən bir sistemdir. Onun siyasi baxışları, iqtisadi planlaması, sosial məsuliyyət yanaşması və milli dəyərlərə söykənən idarəetmə fəlsəfəsi, Azərbaycanı qlobal çağırışlara qarşı müqavimətli və perspektivli bir dövlətə çevirmişdir. Gənc tədqiqatçılar üçün bu irs təkcə təhlil və öyrənmə obyektidir deyil, həm də gələcəkdə tətbiq ediləcək idarəetmə və liderlik modellərinin əsas qaynağıdır. Bu baxımdan, “Qlobal çağırışlar və perspektivlər” mövzusu, Heydər Əliyevin dövlətçilik fəlsəfəsi ilə birgə yanaşı araşdırıldıqda daha da dolğun və əhatəli mənzərə təqdim edir [5, s. 79].

Nəticə

Qlobal çağırışların artdığı bir dövrdə Heydər Əliyevin müəyyən etdiyi strateji xətt Azərbaycanın sabitliyi, inkişafı və beynəlxalq nüfuzu üçün əsas rol oynayır. Bu siyasi irs gənc tədqiqatçılar üçün də bir istiqamətverici nümunə olaraq qalır. Elmin inkişafı, müasir dünyaya adaptasiya və milli maraqların qorunması Heydər Əliyev siyasətinin müasir reallıqlarda aktuallığını bir daha göstərir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Əliyev, H. (2004). Müstəqilliyimiz əbədidir. Bakı: Azərnəşr.
2. Əliyeva, L. (2021). “Qlobal çağırışlar kontekstində Azərbaycanın strateji inkişaf modeli.” Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, İqtisadiyyat İnstitutu Elmi Əsərləri, №4, s. 58–67.
3. United Nations Development Programme (UNDP). (2023). Human Development Report 2023/2024: Breaking the Gridlock. New York: UNDP.
4. World Economic Forum. (2024). Global Risks Report 2024. Cenevrə: WEF.
5. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Strateji Araşdırmalar Mərkəzi (SAM). (2022). Azərbaycanın Qlobal Təşəbbüsləri və Regional Sülh Perspektivləri. Bakı: SAM nəşriyyatı.

Aidə Sahib ƏHMƏDOVA

Bakı Slayvan Universiteti

İBTİDAİ TƏHSİLDƏ OYUN ƏSASLI ÖYRƏNMƏ: KOQNİTİV VƏ SOSIAL İNKİŞAFIN AÇARI

Abstract

In the modern era, innovations in the education system and the rapid advancement of technology have led to a shift from traditional teacher-centered teaching models to more student-centered, interactive, and creative methods. These changes are particularly important at the primary education level, as this stage plays a crucial role in the development of children's cognitive and social skills. In this context, game-based learning has emerged as a prominent approach in contemporary pedagogy. Games create a natural learning environment for children, helping to develop cognitive skills such as attention, memory, and logical thinking, as well as social skills like communication, collaboration, and empathy. Based on the theories of Jean Piaget and Lev Vygotsky, play is considered a vital element in a child's development and enhances their learning potential. This thesis explores the types of games, their application areas, and how they can be integrated into the teaching process, while also providing practical recommendations for teachers. Game-based learning not only increases the effectiveness of

education in primary classrooms but also fosters a positive attitude toward learning and supports academic achievement.

Key words: Game-based learning, primary education, cognitive skills, social skills, student-centered teaching, educational innovation

Giriş

Müasir dövrdə təhsil sistemində baş verən qlobal dəyişikliklər, texnologiyanın sürətli inkişafı və cəmiyyətin ehtiyaclarının dəyişməsi nəticəsində təlim-təربiyə prosesində daha çevik, yaradıcı və effektiv metodların tətbiq olunması zərurətə çevrilmişdir. Ənənəvi müəllim yönümlü tədris modellərinin yerini getdikcə daha çox şagird yönümlü, interaktiv və tənqidi düşüncəyə əsaslanan yanaşmalar tutur. Bu transformasiya xüsusilə ibtidai təhsil səviyyəsində daha böyük əhəmiyyət kəsb edir, çünki bu mərhələ uşaqların şəxsiyyətinin, intellektual və sosial bacarıqlarının formalaşmasında əsaslı rol oynayır.

İbtidai sinif şagirdləri üçün öyrənmə təkcə akademik biliklərin mənimsənilməsi ilə yekunlaşmır; onlar üçün öyrənmə həm də oyun, təcrübə və emosional iştirak vasitəsilə həyata keçirilən kompleks bir prosesdir. Buna əsasən, oyun əsaslı öyrənmə metodu müasir pedaqoji yanaşmalarda ön plana çıxır. Oyunlar uşaqların təbii öyrənmə mühitidir və bu mühitdə onlar həm əylənir, həm də real həyat bacarıqları qazanırlar. Jean Piaget və Lev Vygotsky kimi tanınmış psixoloqların fikirlərinə əsaslanaraq demək olar ki, oyun uşağın koqnitiv və sosial inkişafında əsas vasitələrdən biridir. [4, s:123]. Piaget oyunu idrakın təbii inkişaf prosesi kimi qiymətləndirir, Vygotsky isə oyun zamanı uşaqların “yaxın inkişaf zonası”na çatdıqlarını və bu zonada maksimum öyrənmə potensialına malik olduqlarını vurğulayır. Tədrisdə oyun əsaslı metodun tətbiqi şagirdlərdə diqqət, yaddaş, məntiqi düşüncə, problem həll etmə kimi koqnitiv bacarıqları inkişaf etdirməklə yanaşı, ünsiyyət, əməkdaşlıq, empatiya və komanda işinə uyğunlaşma kimi sosial bacarıqların da təkmilləşməsinə şərait yaradır. Oyunlar həmçinin dərs prosesini daha motivasiyaedici, maraqlı və şagirdlər üçün mənalı hala gətirir. Bu metodlar uşaqlarda təlimə qarşı pozitiv münasibət formalaşdırır, onların dərslərə fəal qoşulmasını təmin edir və akademik nailiyyətləri artırır.

Tədqiqatın məqsədi ibtidai təhsildə koqnitiv və sosial bacarıqların inkişaf etdirilməsi üçün oyun əsaslı öyrənmənin strateji tədris metodu kimi tətbiq imkanlarını təhlil etməkdir. Bu məqsədlə oyunların növləri, onların tətbiq sahələri, uşaqların inkişafına təsiri və təlim prosesində hansı şəkildə istifadə oluna biləcəyi kimi məsələlər araşdırılacaqdır.

Beləki, bu tezisdə oyun əsaslı öyrənmənin nəzəri əsasları, koqnitiv və sosial bacarıqlara təsiri və ibtidai siniflərdə tətbiq olunan konkret oyun metodları üzərində dayanılacaq, həmçinin müasir müəllimlər üçün praktik tövsiyələr veriləcəkdir. Bu yanaşma, təhsildə innovativ metodlara əsaslanan keyfiyyətli nəticələrə nail olmaq üçün mühüm addım hesab olunur.

Oyun əsaslı öyrənmə, müasir pedaqogikanın şagird yönümlü tədris strategiyalarından biri olaraq, ibtidai təhsil səviyyəsində vacib yer tutur. Bu metod şagirdlərin dərs prosesinə fəal şəkildə cəlb olunmasını, bilik və bacarıqları oyun fəaliyyətləri vasitəsilə öyrənməsini təmin edir. Oyunlar vasitəsilə öyrənmə prosesi daha interaktiv, motivasiyaedici və şagirdin yaş xüsusiyyətlərinə uyğun hala gəlir. İbtidai siniflərdə tətbiq olunan bu yanaşma uşaqların həm koqnitiv (idrakla bağlı), həm də sosial bacarıqlarının inkişafında əhəmiyyətli rol oynayır. [3, s 168-167].

Koqnitiv bacarıqlar — diqqət, yaddaş, məntiqi təfəkkür, problem həll etmə və qərarvermə kimi zehni funksiyalar — uşağın təlimdə uğur qazanması üçün vacib faktordur. Oyunlar bu bacarıqları inkişaf etdirmək üçün çoxsaylı imkanlar yaradır. Məsələn, tapmacalar, qurucu oyunlar (lego, bloklar), strategiya və ardıcılıq tələb edən stolüstü oyunlar uşaqlarda məntiqi düşüncənin və məkan anlayışının formalaşmasına kömək edir. Bu cür oyunlar uşaqlara səhv etmə və düzəltmə imkanı verərək kritik düşüncə və öyrənməyə qarşı pozitiv münasibət formalaşdırır. [2, s 123-136].

Sosial bacarıqlar isə uşaqların cəmiyyətlə qarşılıqlı münasibət qurmaq, əməkdaşlıq etmək və emosiyalarını idarə etmək qabiliyyətini əhatə edir. Qrup halında təşkil olunan dramatik oyunlar, rollu oyunlar və simulyasiyalar uşaqlarda empatiya hissinin formalaşmasına, ünsiyyət və komanda bacarıqlarının inkişafına təkan verir. Məsələn, “müəllim və şagird”, “həkim və xəstə” kimi rollu

oyunlar uşağın həm sosial rolları öyrənməsinə, həm də fərqli vəziyyətlərdə necə davranmağı təcrübədən keçirməsinə imkan verir. [7, s 25-34].

Eyni zamanda, müasir dövrdə texnologiyadan istifadə olunan interaktiv oyunlar da tədris prosesinə daxil edilir. Planşetlər, interaktiv lövhələr və təhsil proqramları üzərindən tətbiq olunan oyunlar şagirdlərə vizual və eşitmə kanalları ilə bilikləri mənimsətməyə kömək edir [1.s 42-56]. Bu, şagirdin texnologiyaya olan marağını təlimin lehinə yönəldir və tədrisi daha cəlbedici edir.

Nəticə

Oyun əsaslı öyrənmə ibtidai təhsil səviyyəsində şagirdlərin həm koqnitiv, həm də sosial inkişafını dəstəkləyən effektiv strateji tədris metodudur. Bu yanaşma tədris prosesini interaktiv, maraqlı və şagird yönümlü etməklə, onların dərəcə motivasiyasını və aktiv iştirakını artırır.

Koqnitiv bacarıqlar — diqqət, yaddaş, məntiqi düşüncə və problem həll etmə — oyunlar vasitəsilə təbii şəkildə inkişaf edir. Məsələn, tapmacalar və qurucu oyunlar uşaqlarda məntiqi təfəkkürü gücləndirir. Eyni zamanda, sosial bacarıqlar — ünsiyyət, əməkdaşlıq, empatiya və komanda işi — xüsusilə rollu və qrup oyunları zamanı formalaşır. Texnologiya əsaslı oyunların istifadəsi isə təhsili müasir dövrün tələblərinə uyğunlaşdırmaqla yanaşı, fərdi öyrənməni və vizual yaddaşı da dəstəkləyir.

Nəticə etibarilə, oyun əsaslı öyrənmə təhsilin keyfiyyətini artırmaqla yanaşı, şagirdlərin hərtərəfli inkişafına zəmin yaradır və onların gələcək sosial və akademik həyatına müsbət təsir göstərir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Əhmədov, A. (2019). Təhsildə yeni texnologiyaların tətbiqi. Bakı: Maarif Nəşriyyatı.
2. Karaca, F. (2017). Oyun temelli öğrenme yaklaşımları. Eğitim ve Bilim Dergisi, 42(189), 123–136.
3. Piaget, J. (1951). Play, Dreams and Imitation in Childhood. London: Routledge & Kegan Paul.
4. UNESCO. (2022). Learning through play: Strengthening learning through activity-based strategies. Paris.
5. Vural, S., & Yağcı, E. (2019). Oyun temelli öğretimin bilişsel gelişime etkisi. Eğitim Araştırmaları Dergisi, 21(3), 45–58.
6. Vygotsky, L. S. (1978). Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes. Cambridge, MA: Harvard University Press.
7. Yıldız, M., & Aydemir, M. (2020). Sınıf öğretmenlerinin oyun temelli öğrenmeye yönelik görüşleri. Uluslararası Temel Eğitim Dergisi, 9(2), 25–34.

Gülöyşə Azad ƏHMƏDZADƏ

HEYDƏR ƏLİYEV VƏ AZƏRBAYCAN ELMİ

Giriş

Xoşbəxt o xalqdır ki, dünyada olan xalqlar arasında özünə müstəqil dövlət qura bilib, o xalq daha xoşbəxtdir ki, onun ümummilli lideri, istinad nöqtəsi, güvənc yeri var. Amerikalılar üçün Corc Vaşinqton, fransızlar üçün Şarl de Qoll, türklər üçün Mustafa Kamal Atatürk kimdirsə, biz azərbaycanlılar üçün də Heydər Əliyev məhz həmin şəxsiyyətdir. Heydər Əliyev fenomenini öz dəyərinə bütün incəliklərinə qədər qiymətləndirmək mümkün deyil. Çünki ulu öndərimiz kimi dahilər min ildə bir doğulur və xalqın taleyində, tarixində silinməz izlər qoyur, ölkənin ən çətin, ağır dövründə xilaskar rolunu oynayır.

XX əsrin 70-ci illərindən başlayaraq quruculuq missiyasını cəsarətlə həyata keçirən dahi şəxsiyyət, Ulu Öndər H.Əliyevin elm sahəsində apardığı nəhəng islahatlar uğurlarımız üçün geniş zəmin və şərait yaratmışdır. Azərbaycanın inkişafı tarixində əldə olunan nailiyyətlər H.Əliyevin böyük və əvəzsiz xidmətlərinin nəticəsidir. Heydər Əliyev dühasının bütün bu və digər nailiyyətlərinin kökündə böyük həyat və idarəçilik təcrübəsi, parlaq və iti zəka, aydın məntiq, dərin elmi yanaşma dayanırdı. Müasir

Azərbaycanın elminin yorulmaz fədaisi, təəssübkeşi və himayədarı olan H.Əliyev 1969-cu ildən milli mənafeələrə xidmət göstərmək məqsədilə mövcud rejimin sərt qanunları çərçivəsində Azərbaycanın intibahı və tərəqqisi, elm və iqtisadiyyatın yüksəldilməsi yolunda düşünülmüş siyasət yeritdi. 70-80-ci illər xalqımızın milli-mənəvi həyatında bir intibah dövrünə çevrilmiş, azərbaycançılıq, dövlətçilik dəyərləri ictimai şüurda dərin kök salmışdır.[1]

Bu gün Azərbaycanda elə bir sahə yoxdur ki, orada Heydər Əliyevin quruculuq fəaliyyətinin fundamental nəticələri aydın şəkildə görünməsin. Bu istiqamətlər sırasında elm sahəsinin xüsusi yeri var. İstər sovet hakimiyyəti illərində, istərsə də müstəqillik dövründə Heydər Əliyevin elm siyasəti milli quruculuq siyasətinin əsas istiqamətlərindən birini təşkil edib. Bütün fəaliyyəti xalqa xidmət nümunəsi olan ulu öndər Heydər Əliyev Azərbaycan elminin inkişafında böyük xidmətlər göstərüb. Heydər Əliyev elmə, alimə həmişə yüksək qiymət verirdi və öz fəaliyyətində elmi fikrin ən yeni nailiyyətlərindən faydalanıb. O, elmi məsələlərin həllində yüksək peşəkarlıq göstərirdi. Azərbaycan elmini, mədəniyyətini və ədəbiyyatını dərinlən bilən, böyük məhəbbətlə sevən və yüksək qiymətləndirən Heydər Əliyev nitqlərinin birində deyirdi: “Azərbaycan xalqının qədim mədəniyyətinin, elmi təfəkkürünün kökləri onun tarixinin dərinliklərinə gedib çıxır. Bir çox əsrlər boyu Azərbaycan xalqı Şərq ədəbiyyatı və incəsənətinin müxtəlif dövrlərin fəlsəfə və elminin ən yüksək nailiyyətlərini özündə təcəssüm etdirən zəngin, çox-cəhətli və orijinal mədəniyyət yaratmışdır. Ən qədim zamanlardan burada təbabət, astronomiya, riyaziyyat, coğrafiya, tarix, fəlsəfə, ədəbiyyat, musiqi mədəniyyəti və dekorativ sənət, bədii sənətlər inkişaf etmiş, gözəl memarlıq tikililəri yaradılmışdır”.[2]

Ulu öndər Heydər Əliyevin xalqın tələbi ilə respublika rəhbərliyinə yenidən qayıdışından sonra, 1993-cü ilin iyunundan başlayaraq bütün sahələrdə olduğu kimi, elm sahəsində də tənəzzülün, təhlükəli, dağıdıcı meyillərin qarşısı alındı. Milli elmimizin inkişafı üçün əlverişli siyasi, iqtisadi, hüquqi mühit yaradıldı. Heydər Əliyevin milli müstəqillik, milli dövlət quruculuğu strategiyasında belə bir ideya əsaslandırıldı ki, dövlət müstəqilliyinin əbədiyyətinin, vətəndaş cəmiyyətinin demokratik inkişafının şəffaf və hamar yolu mütləq və mütləq milli elmdən, milli təhsildən keçməlidir. Azərbaycan elmi öz şanlı inkişafına görə məhz ulu öndərimiz Heydər Əliyevə minnətdardır. 1997-ci ilin 31 yanvarında ulu öndərimizin akademiyanın bir qrup aparıcı alimi ilə keçirdiyi tarixi görüşdən sonra faktiki olaraq ötən əsrdə Elmlər Akademiyasının inkişafının üçüncü mərhələsi başlandı. Heydər Əliyev həmin görüşdəki çıxışında Azərbaycan tarixinin dərinlən öyrənilməsinin və yüksək elmi prinsiplər əsasında şərhinin dövlət üçün mühüm əhəmiyyətini qabardaraq demişdir: “Əlbəttə, müstəqil Azərbaycanda fizika, riyaziyyat, biologiya, kimya və başqa fənlər hamısı inkişaf etməlidir. Ancaq bunların hərəsinin özünəməxsus çərçivəsi vardır. Amma tarix hər bir insan üçün yeniyetməlikdən başlayaraq lazımdır. O cümlədən mədəniyyətimizin, ədəbiyyatımızın, elmimizin tarixi lazımdır”. Bütün bu tövsiyələr Azərbaycan elminin inkişafına hesablanmış fərman və sərəncamlarla müşayiət olunmuş, Heydər Əliyev ölkəmizdə elmin inkişafı, elmi-texniki potensialın qorunub saxlanması, elm və təhsil sahəsində yüksək ixtisaslı kadrların hazırlanması, onlara qayğı göstərilməsi, cəmiyyətdə elmi işçilərin nüfuzunun artırılması sahəsində bir sıra mühüm qərarlar qəbul etmişdir. Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi bərqərar olunması və inkişaf etdirilməsinə xüsusi diqqət yetirən ümummilli liderimiz Heydər Əliyev 18 iyun 2001-ci ildə “Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında” fərman imzaladı.[3] Fərmanda Azərbaycan dilinin keçdiyi tarixi inkişaf yolu, ədəbi dilimizin inkişaf mərhələləri, müstəqil Azərbaycan Respublikasında ən mühüm ünsiyyət vasitəsi olan dilimizin tətbiqi ilə əlaqədar qarşıda duran vəzifələrin həyata keçirilməsinin konkret müddətləri göstərilmişdir. Ümummilli liderimizin yenidən hakimiyyətə qayıdışından sonra elm sahəsində çalışan insanların, bütün ömrünü gənc nəslin maariflənməsinə həsr etmiş müəllimlərin sosial statusu yenidən yüksəldi. Tarixən ən şərəfli ictimai status sayılan alim-müəllim adının cəmiyyətdəki nüfuzu yenidən bərpa edildi.

Müasir zaman kəsiyində günümüzün reallığı Ulu öndər Heydər Əliyev ideyalarına və milli mənəvi dəyərlərimizə, Vətənimizə, ana dilimizə, qədim tariximizə və millətimizə sadıq gənclər yetişdirməyi və müstəqil Azərbaycanın inkişafına yeni-yeni töhfələr verməyi tələb edir. Məlum olduğu kimi, gənclərin intellektual potensialının və elmə olan marağının artırılmasını əbədiyaşar liderimiz Heydər Əliyev daim diqqət mərkəzində saxlamışdır. Müdriklik və qətiyyət, həyatda pragmatizm, dövlət idarəciliyində ustalığ - Heydər Əliyev siyasi məktəbinin əsasını təşkil edən bu amillər hər bir kəs üçün tarixi nümunədir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Əliyev H. Şəxsi mövqe / H. Ə. Əliyev ; tərt. N. İbrahimov. - Bakı : Azərbaycan nəşriyyatı, 1994, 27 s.
2. Əhmədova S. Heydər Əliyevin dil siyasəti. Bakı – 2010, 212səh
3. Yusifov M. Milli Lider və müstəqil dövlətçilik. Bakı – 2005, 210 səh.

Əli Xanlar MEHDİXANOV

Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti

AZƏRBAYCAN TEATRININ MÜASİR İDARƏETMƏSİNDƏ PROBLEMLƏR

Abstract

Problems in the modern management of the Azerbaijani theater are mainly caused by the traditional approach and the predominance of technology. It is important to take measures for the weakness of management methods within the theater. In modern times, new methods allow to solve these problems. It is necessary to analyze the audience's auditoria and develop the theater

Keywords: Azerbaijan theater, problems, innovation

Giriş

Azərbaycan teatrı zəngin tarixə malikdir. Teatrımız cəmiyyətin mariflənməsinə, əhalinin səhnə əsəri ilə tanış olmasında mühüm rol oynamışdır. Bu öz növbəsində, teatrın müasir texnologiyalara uyğunlaşma zərurətini yaratmışdır. Hal-hazırkı şəraitdə bir-sıra problemlər mövcud olur. Bununda, həll yolu üçün bir sıra tədbirlər görülür və eyni zamanda fəaliyyətdə ki problemlər dərinlən aşıdırılır. Müasir dövrdə artıq teatrın probleminə həsr olunmuş konfranslarda keçirilir. Ümumi olaraq, mədəniyyət sahəsində teatrın inkişafı mühüm rol oynayır. Teatr yalnız sənət növü kimi deyil, cəmiyyətin düşüncəsinə təsir edən bir sosial institutdur. Azərbaycan teatrında bəzi köhnəliklərin qalması, müasir idarəetmə metodların tətbiq olunmaması, bir sıra problemlərə yol açır. Danılmaz faktıdır ki, Azərbaycan son illər ərzində mədəniyyət sahəsinə xüsusi diqqət yetilir. Amma teatr sahəsində hələdə problemlər mövcuddur. Müasir menecment strategiyaların qurulmaması teatrda inkişafı məhdudlaşdırmış olur. Bundan əlavə olaraq, idarəetmədə hesabatlılıq prinsiplərin düzgün qurulmaması qərar vermə proseslərində kollektivin iştirakı olmaması, teatrın fəaliyyətində geriləmə gətirib çıxarır.

Əsas mətn

Azərbaycan teatrın idarəetməsində sovet dövründən qalma metodlar müasir dövrdə o qədər də, effektiv deyil. Teatrda yeniliklərə açıq olmamaq teatrın inkişafına mane olur. Burada əsas məsələ sənət deyil, digər sahələrində düzgün idarə olunmasıdır. Teatrın sahəsində bilikli mənecmlərin azlığı həmin bu teatr idarəetməsində ciddi problemlər yaradır. Özəl sektorlara zəif diqqət ayrılması nəticəsində maliyyə resursların çatışmazlığı teatrın inkişafında problemlər yaradır. Aydın olurki, həm dövlət, həm də özəl teatrların idarə olunmasında mövcud problemlər aydın şəkildə ortaya çıxarılır. Teatrın daha yaxşı fəaliyyəti üçün vacib amillərdən biri, maliyyənin effektiv idarə edilməsidir. Dövlət teatrlarımız dövlət büdcəsindən maliyyələşir, lakin bu dəyişməz və sabit qalır. Yəni bu tamaşaçılar bir o qədər də çox olsa və innovativ olsa ayrılan vəsait dəyişməz qalır. Teatrların çoxunda kadr seçimi qeyri-rəsmi üsullarla həyata keçirilir, Menecment sahəsində ixtisaslaşmış kadrların çatışmazlığı, idarəetmə kurslarının, təlimlərin olmaması və müasir idarəetmə metodlarına tətbiqinə marağın zəifliyi teatrların müsbət inkişafına ciddi maneə yaradmış olur. Yeni texnologiyaların tətbiqi üçün də öz yerində peşəkar heyət lazımdır, amma bu sahədə teatrın yeni resursların məhdudluğu müşahidə olunur. Teatrların idarəetməsində gənc mütəxəssislərin iştirakı da azdır, bu isə sistemin özünü inkişaf etdirmə imkanlarını məhdudlaşdırır.

Teatrlarımızda marketing və işçi heyəti peşəkar səviyyədə təmin olmur. Yeni texnologiyalardan effektiv istifadə olunmamağı, tamaşaçıların cəlb olunmasını çətinləşdirmiş olur. Hal-hazırkı Şəraitdə,

mövcud qanunvericilik teatrların idarəetməsinə təsir etmiş olur. Teatrlar sərbəst şəkildə fəaliyyətləri məhduddur. Bundan əlavə olaraq, müasir marketinq texnologiyalarından sosial media analitikası, influenser marketinqi, hədəflənmiş reklam kampaniyaları çox az istifadə olunur. Bəzən teatrlar PR fəaliyyətini sadəcə plakat və afişa ilə imkanlarını məhdudlaşdırır. Halbuki beynəlxalq təcrübələr göstərir ki, teatrların öz auditoriyası ilə sosial media vasitəsilə əlaqə yaratması əsas üsullardan biridir. Bu əlaqə həm tamaşaçını cəlb edir, həm də ictimai maraq formalaşdırır.

Bir çox teatr binası ya köhnədir, ya da texniki baxımdan müasir tamaşalara daha effektiv cavab vermir. Işıq, səhnə mexanizmləri, akustika sistemləri və digər əsas teatr üçün vacib əsas avadanlıqları yenilənmədiyi üçün tamaşaların texniki səviyyəsi isdər-isdəməz zəif qalır. Bu, həm tamaşa keyfiyyətinə, həm də tamaşaçının teatra olan marağına mənfi təsir göstərir.

Teatrların inkişafı üçün yalnız insan resursu deyil, həm də maddi-texniki şərait vacibdir. Rəqabətqabiliyyətli teatr mühiti formalaşdırmaq üçün müasir səhnə texnologiyalarına, geyim sexlərinə, Işıq, səhnə mexanizmləri, akustika sistemləri dəstəyinə ehtiyac vardır. Lakin çox hallarda dövlət dəstəyi yalnız əsaslı təmir və maaş fonduna yönəlir, teatrda yaradıcı və texniki inkişafının irəlləməsi üçün isə ciddi məhdudiyyətlər qalır. Azərbaycan dövlət teatrlarının yalnız dövlət büdcəsi hesabına fəaliyyət göstərir. Lakin müasir idarəetmədə metodlarında teatrların daha da dayanıqlı fəaliyyət göstərməsi üçün müxtəlif maliyyə mənbələri, o cümlədən sponsorluq, qrantlar, bağışlar və kommersiya layihələri vacib rol oynayır. Mövcud problemlər yalnız maliyyə və struktur məsələləri ilə məhdudlaşmır, həm də idarəetmə mədəniyyətinin istifadə olan metodların əsaslı şəkildə yenilənməsini tələb edir. Teatrların müasir idarəetmə metodlarına keçidi, onların sosial funksiyalarını gücləndirməklə yanaşı, yaradıcı azadlıq və effektivlik əlaqəsini bərpa edə bilər. İdarəetmədə şəffaflıq, iştirakçılıq və innovasiyaya düzgün yanaşma teatrların cəmiyyətdəki rolunu artıracaq əsas üsullardandır. Bu baxımdan, teatr sahəsində məqsədyönlü və davamlı idarəetmə strategiyalarının qurulması artıq məcburi xarakteri daşıyır.

Nəticə

Bu problemləri aradan qaldırmaq üçün teatr sahəsində islahatlar keçirilməsi vacibdir. Teatrlara cəlb olunan maliyyə resursları artmalıdır və özəl sektorları ilə birgə əməkdaşlıq olunmalıdır. Teatr menecmenti ixtisasındakı təhsil alanların sayı artırılmalıdır. İslahatlar aparıldıqdan sonra, müasir teatrdakı problemlər aradan qalxa bilər. Nəticə etibarilə, Azərbaycan teatrının müasir idarəetməsində mövcud olan problemlər yalnız texniki və maliyyə çətinlikləri ilə məhdudlaşmır, həm də strateji düşüncənin və düzgün yanaşmaların çatışmazlığını əks etdirir. İdarəetmədə çeviklik, şəffaflıq və əsaslı prinsiplərinin tətbiqi teatrların dinamik inkişafına zəmin yarada bilər. Teatr menecmentində müasir yanaşma metodların tətbiqi həm yaradıcı kollektivin motivasiyasını artırır, həm də tamaşaçı auditoriyasının genişlənməsinə səbəb olar. Dövlətin dəstəyi ilə yanaşı, özəl sektor və beynəlxalq tərəfdaşlarla əməkdaşlıq imkanlarının lazımlı inkişafı teatrların maliyyə dayanıqlığını təmin edə bilər. Bölgə teatrlarının inkişafına xüsusi diqqət göstərməli, onların müstəqil və davamlı fəaliyyət göstərmələri üçün şərait yaradılmalıdır. Mövcud idarəetmə strukturlarının yenilənməsi və menecerlərin peşəkar strategiyası teatrın auditoriyyasını keyfiyyətə yüksəlməsinə gətirib çıxara bilər. Teatrların yalnız tamaşa istehsal edən müəssisə deyil, həm də sosial və maarifçi institut kimi möhkəmlənməsi vacibdir. Bütün bu məqsədlərə nail olmaq üçün düzgün sistemli yanaşma, ardıcıl islahatlar və elmi əsaslandırılmış müasir idarəetmə modellərinə ehtiyac var. Əks halda, teatrlar gələcəyin çağırışlarına cavab verə bilməyəcək və tamaşaçıların itirmək riski ilə üz-üzə qalacaqlar. Bu səbəbdən, teatr idarəetməsi sahəsində köklü dəyişikliklər və islahatlar qaçılmazdır və bu dəyişikliklər mədəniyyətin inkişafı baxımından strateji əhəmiyyət daşıyır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. **Quliyev, A.** (2012). *Teatr və menecment: İdarəetmə nəzəriyyəsi və praktikasi*. Bakı: Nurlan, səh. 45-46.
2. Fəridə Cəlilova. Teatrşünashğın müasir problemləri. - Bakı: ADMİU-nun Nəşriyyatı, 2021, 132 səh
3. Teatr və teatr fəaliyyəti haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu Bakı şəhəri, 29 dekabr 2006-cı il № 222-IIIQ.

4. **Рябова, Л.** (2014). *Менеджмент в театре: Основы и практика*. Санкт-Петербург: Искусство, səh. 78-80.

Afət Nəriman ƏLİYEVƏ
Bakı Slavyan Universiteti

FRANSIZ DİLİ XARİCİ DİL KİMİ: GƏNCLƏRİN DİLİNİN TƏKAMÜLÜ

Abstract

The concept of language, called youth language or the language of young people, is as interesting and attention-grabbing in modern society and in the educational process as literary French. The thesis presents the terminological content and characteristics of youth language, describes the most recent and effective sociolinguistic models related to youth language, and presents examples for the analysis of this language. The language invented by young people is indeed a sign of creativity, as well as a sign of both departing from the norm and creating uniqueness. In this regard, the object and purpose of the presented thesis is to achieve a number of positive changes by using the language of modern youth during the teaching of French.

Keywords: french language, the language of young people, linguistics, spoken language, SMS language

Giriş

Fransız dilinin xarici dil kimi (FLE) tədrisində qeyri - ənənəvi, ədəbi fransız dili normalarına uyğun olmayan sözlərə olduqca çox rast gəlinir. Bu tip söz və ifadələrin FLE sinfində istifadəsi, öyrənilməsi və təhlili önəmli bir faktdır. Eyni zamanda qeyri - ənənəvi ifadələr ədəbi fransız dilinin ayrılmaz bir hissəsinə çevrilmişdir. Gənclərin dili adlanan çeşid geniş ictimaiyyətlə yanaşı dilçilərin də diqqətini cəlb edir. Gənc nətiqlərin nümayiş etdirdiyi danışq tərz gənc nəsilə linqvistik irəliləməni göstərir və eyni zamanda ən müxtəlif tədqiqatlara səbəb olur.

Dillər insan vərdişinin təkamülü ilə inkişaf edir. İnsanın sosial vərdişlərindəki dəyişikliklər dil vərdişlərinə böyük təsir göstərir. Digər tərəfdən, gənclər bu dəyişikliklərə ən tez uyğunlaşan, daha dəqiq desək bu dəyişikliyi edən elə məhs ilk onlardır. Bu tezis gənclərin yeni istehlak vərdişlərinin, onların dil vərdişlərinin təkamülünə təsirlərini izah etməyə xidmət edir.

Tədqiqatçı Vilyam Labovun qeyd etdiyi kimi “ sosial dəyişikliklərə əl atmadan linqvistik dəyişiklikləri izah edə bilmərik. Dil dəyişikliyinə baş verdiyi cəmiyyətin sosial həyatdan kənarda irəliləyişini anlamaq mümkün deyil.”. [1]

“Nitq (danışq dili) insanların bir – birini səsli işarələr vasitəsilə düzgün və anlaşıqlı başa düşmək qabiliyyətini təyin etməyə xidmət edir”. [4]

Qeyd edə bilərik ki, nitq ünsiyyət vasitəsidir, onun səsli xarakteri diqqətəlayiqdir və olduqca vacibdir. Hazırda da danışq dili yazı şəklində qeydə alınır. Nitqin bir sıra elementar funksiyaları vardır. Bunların ən başlıcası ünsiyyət qurma, insan düşüncəsinə vasitəçi, özünü ifadə etmə imkanının olmasıdır. “Dil özünü ifadə etmək və bir – biri ilə ünsiyyət qurmaq üçün şəxslərin istifadə etdiyi, bir cəmiyyətə xas olan şifahi işarələr sistemidir”. [2]

Beləliklə, gənclərin dilini, gəclərin hər hansı bir dili (fransız dili) istifadə edərək özünü ifadə etmə tərzini kimi qeyd etmək olar. “Gənclərin dili həqiqətən bir nitqdır, dil deyil. Bu iki ifadə tərzini görünüscə eyni olsalarda məzmunca bir birində fərqlənirlər — sinonim deyillər”. [3]

Adətən insanlar danışq nitqlərini müəyyən ünsiyyət şəraitlərinə uyğun olaraq seçib danışrlar. Biz müəllimlə danışğımızı, dostumuzla danışdığımızdan fərqləndiririk. Bu fərqlilik sadəcə seçdiyimiz sözlər və ifadələrdən ibarət deyildir, eyni zamanda istifadə etdiyimiz tərz fərqliliyidir. İstifadə olunan cümlələr məzmunca deyil, formaca fərqli ifadə olunur. Fransız dili həm də standart və qeyri – standart fransız dilində bölünə bilir. Qeyri – standart fransız dilinə ənənəvi fransız dili, məişət dili, arqolar, vulqar sözlər

və s. aid edilir. Mühəndislər, həkimlər, müəllimlər və s. kimi gənc nəsli də mustəqil bir sosial qrup kimi qəbul etmək olar. Eyni zamanda hər bir sosial qrupun (fəhlələrin, həkimlərin, oğruların və s.) istifadə etdiyi özünəməxsus jarqon söz bazası mövcud olduğu kimi gənc nəsində məxsusi jarqon fenomenləri mövcuddur. Larus lüğəti “jarqonu hər hansı bir peşə, sənət, sahə üçün olan xüsusi lüğət bazası kimi” izah edir. [1]

Eyni zamanda bu jarqonlarında hər birinin xüsusi bir fəaliyyətə xas olduğunu da görə bilərik. Məsələn olaraq müxtəlif fəaliyyətləri — mahnı, film, hər hansı yaşda sevimli müğənni, yeniyetməlik və ya məktəbli yaşları və s. göstərmək olar. Hər jarqonun öz funksiyası var, eləcə də gənclərin jarqonlarının da özünəməxsus funksiyası vardır. Burada maraqlı olan məqam gənclərin müxtəlif situasiyalarda istifadə etdikləri söz bazasıdır. Bu məqamda yaşdan asılı olaraq küçədən məktəb həyatına qədər gənclərin istifadə etdiyi sözlər, gənc oxucular üçün nəzərdə tutulan jurnallarda olan sözlər, internetdə çat səhifələrində işlədilən sözlər, gənclərə aid olan filmlərdə olan sözlər, mahnıların sözlərində, gənclərin istifadə etdiyi SMS dili və qısaldılmalar və s. bütün bu qeyd olunanların hamısı gənclərin dilinin zənginləşməsinə xidmət edir. [3]

Şəhər fransız dili şəhəratrafi qəsəbələrdən olan insanların yeni gənclərin dilidir. Bu danışiq şəhərlərin məhəllələri, daha fərqli mədəniyyətə malik olan icmalara aid yerli fransız və fransız mənşəlilərin dilidir. Onlar bilərəkdən ana dilindən fransız dilinə təkcə əylənmək üçün deyil, eyni zamanda öz şəxsiyyətlərini qorumaq və sonra sistemə qarşı müqvimət göstərmək ehtiyacından yeni ifadələr gətiridilər. Gənclik dili adlanan müasir anlayışın istifadə olunduğu məkanlardan birində media aleminə hesab olunur. Radioda dinlənən söz bazası əsasən musiqilərdə özünü nümayiş etdirir. Bu musiqi növündə müasir fransız dilinin bütün tiplərinə rast gəlmək mümkündür. Musiqinin tekno və rep qollarının inkişafı, bu növdə olan mahnılarda böyük sayda alınma sözlərin peyda olması ilə özünü əks etdirdi. Şifahi danışiqda alınma sözlərdən istifadə edərək danışılan dilə franqlə ifadəsi verilmisdir. Franqlə — yəni danışiq aktında ingilis və fransız dillərindən qarışıq formada istifadə deməkdir. Gənc nəslin dili ilə gənclərin maraqlarına yönəlmiş jurnallarda, internet səhifələrində mövcud olan “çat” otaqlarında, internet şəbəkələrində sərbəst şəkildə gənclərin özləri tərəfindən yaradılmış “bloq” və “forum”larda da rast gəlmək mümkündür.

Gənclərin dilinə təsir edən digər ən önəmli söz bazası isə SMS dilidir. Bu dilin vasitəsi ilə gənclər aralarında asanlıqla əlaqə saxlaya bilir, informasiya mübadiləsi edirlər. Bu dil əsasən çat və forumlarda geniş tətbiq edilir. Mesajlaşmada istifadə olunan danışiq tərzini SMS dili hesab olunur. SMS dili yeni mövzu, bölmə olduğu üçün müasir təhsil sistemində dilin leksikologiya şöbəsində tədris olunur. Fransız dilində SMS dilində aşağıdakı qısaltmalardan istifadə olunur: Məsələn : **lol** — rire tout haut – ucadan gülmək, **slt** — salut – salam, **ca vatte** — Comment ça-va ? – necəsən ?, **Cpa5pa** — c’est pas sympa – bu xoşagəlimli deyil, **GSpr b1** — j’espère bien – ümid edirəm ki yaxşıdır.

Beləliklə, dəbdə olan dil yəni hazırki dövrümüzdə gənclərin dili hamı üçün ünsiyyət dili kimi fəaliyyət göstərir. Gənclərin nitqində yaşlı nəslin ifadələrinin necə dəyişdiyini misallarda görə bilərik: arqo – le flingue (le pistolet - tapança), verlan, la teuf (la fête – bayram) və eyni zamanda başqa dillərdən alınma sözlər, xüsusən ingilis dilindən alınma sözlər - le chat (la causette - pişik) və s.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Labov William, Sociolinguistique. Paris : Les éditions de minuit. 2004
2. Le petit Larousse compact 2006.
3. Le Petit Robert. Dictionnaires LE ROBERT. Paris 2002.
4. Martinet A. Éléments de linguistique générale. Paris : Librairie Armand Colin, 1991.
5. Dictionnaire de l'argot moderne et du français
branché. <http://membres.lycos.fr/mjannot/froggy/argot.htm>
6. Skyblog. <http://www.skyblog.com/>
7. v.u.l.g.u.m. L'argot et ses différents registres. <http://www.vulgum.org/article.php3>

Elvina Füzuli BAXIŞOVA

ADU, Bakı

baş müəllim və dissertant

HEYDƏR ƏLİYEVİN NİTQLƏRİNİN PRAQMATİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Abstract

Pragmatic linguistics, a significant branch of modern linguistic science, investigates the intentions and effects of speech acts within communicative contexts [9]. This study explores the application of pragmatic analysis to political discourse, focusing on the speeches of Heydar Aliyev, the national leader of the Republic of Azerbaijan. Beyond their informative function, Aliyev's speeches serve as strategic tools for influencing, persuading, and mobilizing audiences, reflecting a deliberate use of language in political communication. The research analyzes selected speeches from different periods of Aliyev's political career, identifying core pragmatic features such as audience orientation, emotional appeal, contextual appropriateness, and political intentionality. The findings highlight how these elements contribute to the effectiveness of his rhetoric and underscore the broader role of pragmatics in understanding political language.

Keywords: Pragmatics, political discourse, Heydar Aliyev, speech acts, audience orientation, rhetorical strategy, emotional appeal, political communication

Giriş

1. Adresata yönəliklik və kommunikativ məqsədin müəyyənliyi

Heydər Əliyevin nitqləri konkret auditoriyaya – xalq kütləsi, siyasi elita, beynəlxalq təşkilatlar və gənclərə yönəlik olurdu. O, nitqlərində dinləyici ilə canlı əlaqə yaratmağa və onları prosesin bir parçası kimi görməyə çalışırdı. Məsələn, 1993-cü ildə Azərbaycan xalqına etdiyi müraciətində “Mən xalqıma arxalanıram, xalqla birlikdəyəm” kimi ifadələrlə həm inam, həm də ünsiyyət məqsədi güdürdü. Bu, nitqin pragmatik effektivliyini artırır[3].

2. Emosional-psixoloji təsir gücü

Heydər Əliyevin nitqləri təkcə rəşional arqumentlərə deyil, emosional çağırışlara da əsaslanır. O, tez-tez “xalqımızın mərdliyi”, “Azərbaycanın şanlı tarixi”, “şəhidlərimizin ruhu qarşısında borcumuz” kimi ifadələrlə milli duyğulara toxunur və bu yolla emosional birlik yaradır. Belə pragmatik elementlər onun nitqlərində vətənpərvərlik hissini gücləndirir və kütləni hərəkətə gətirir.

3. Appelyativ funksiyanın güclü təzahürü

Əliyevin nitqlərində tez-tez çağırışlar müşahidə olunur. “Biz bir olmalıyıq!”, “Azərbaycanın gələcəyi naminə çalışmalıyıq!” kimi appelyativ cümlələr auditoriyaya konkret davranış yönümlü mesaj verir. Bu, nitqin əsas məqsədinə – səfərbərlik yaratmağa və kollektiv fəaliyyətə çağırış – xidmət edir[3].

4. Kontekstə uyğunluq və situativlik

Nitqlər konkret tarixi-siyasi şəraitə uyğun formalaşdırılır. Məsələn, müstəqilliyin ilk illərində etdiyi çıxışlarda Azərbaycanın dövlətçilik prinsipləri, milli suverenlik və təhlükəsizlik məsələləri ön planda dururdu. BMT tribunasından etdiyi çıxışlarda isə daha çox beynəlxalq hüquqa, qlobal təhlükəsizlik məsələlərinə fokuslanırdı. Bu, nitqlərin yüksək kontekstual uyğunluğundan xəbər verir.

5. Lider imicinin dil vasitəsilə qurulması

Heydər Əliyev nitqlərində özünü uzaqgörən, təcrübəli və xalqın xidmətində olan bir lider kimi təqdim edirdi. O, tez-tez keçmiş nailiyyətlərə, şəxsi siyasi təcrübəsinə istinad edərək öz legitimliyini və güvənini artırırdı. Bu, nitqin performativ funksiyasını gücləndirir və lider imicinin formalaşmasına xidmət edir.

6. Metaforik və simvolik ifadələrin istifadəsi

Nitqlərdə metaforalar və simvolik ifadələr geniş yer tutur: “Azərbaycan gəmisini təhlükəli sular içindən çıxarmaq”, “milli dirçəliş”, “xalqın iradəsi ilə qazanılan müstəqillik” və s. Bu tip ifadələr nitqin estetik və

praqmatik dəyərini artırmaqla yanaşı, mürəkkəb siyasi ideyaların daha anlaşılan formada çatdırılmasına imkan verir [1].

Heydər Əliyevin nitqləri yalnız siyasi bəyanatlar deyil, həm də mürəkkəb kommunikativ və praqmatik struktura malik olan dil hadisələridir. Onun nitqləri vasitəsilə xalqla əlaqə yaradılır, ictimai rəy formalaşdırılır və dövlətçilik prinsipləri möhkəmləndirilir. Nitqlərin praqmatik xüsusiyyətləri – adresata yönəliklik, emosional yükləmə, kontekst uyğunluğu, appelyativ güc və metaforik dil vasitələri – onların funksional təsirini artırır. Bu baxımdan, Heydər Əliyevin siyasi ritorikası həm dilçilik, həm də politologiya baxımından qiymətli tədqiqat obyektidir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Əliyev, H. (1997). *Müstəqilliyimiz əbədidir* (I cild). Bakı: Azər nəşr.
2. Əliyev, H. (1999). *Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi əbədidir* (II cild). Bakı: Azər nəşr.
3. Əliyev, H. (2001). *Milli liderin çıxışları və nitqləri* (Toplu). Bakı: Elm.
4. Namazova, Ü. (2010). *Nitq aktları nəzəriyyəsi və onun praktik tətbiqi*. Bakı: BDU nəşriyyatı.
5. Həsənov, R. (2015). *Heydər Əliyev: siyasi ritorikanın dili və üslubu*. Bakı: Nurlar Nəşriyyatı.
6. Hacıyev, M. (2007). *Siyasi ritorikanın dil xüsusiyyətləri*. Bakı: Elm və Təhsil.
7. Əfəndiyeva, S. (2012). *Pragmatik dilçilik: nəzəriyyə və təhlil metodları*. Bakı: Elm.
8. Quliyev, E. (2016). “Heydər Əliyev nitqlərində praqmatik yanaşmalar”. *Azərbaycan Dillər Universitetinin Elmi Əsərləri*, №2, s. 65–72.
9. Levinson, S. C. (1983). *Pragmatics*. Cambridge: Cambridge University Press.

Fərhad Astan İBRAHİMOV

Mingəçevir Dövlət Universiteti

Xarici Dillər kafedrası, müəllim

E-mail: 1ferhadibrahimov@gmail.com

SOSIAL MEDİANIN İNGİLİS DİLİNƏ TƏSİRİ

Abstract

The purpose of this thesis is to analyze the effects of social media on the English language from a structural, lexical, and functional perspective, to reveal both positive and negative consequences, and to identify possible directions for the future. Social networks influence the creation of new expressions, the informalization of writing styles, and the normative structure of the language. These effects include both positive developments and some risks.

Key words: social media, context, language forms, communication

Giriş

Sosial medianın təsiri yalnız dilin özünə deyil, eyni zamanda onun istifadəsi kontekstinə də yönəlmişdir. Ənənəvi ünsiyyət formalarında dilin məqsədi daha çox məlumat ötürmək, məntiqi düşüncə ifadə etmək və sosial münasibətləri tənzimləmək olsa da, sosial mediada bu məqsədlər emosional təsir, sürətli reaksiya və vizual estetikaya əsaslanır. Nəticədə dil getdikcə performativ xarakter daşımağa başlayır – yəni istifadəçi yazdığı ifadələrlə yalnız fikir bildirmir, həm də sosial təsir yaradır. Bu performativlik, xüsusilə həşteqlər və viral frazalar vasitəsilə geniş yayılır. Məsələn, ‘#blessed’, ‘#throwback’, ‘#goals’ kimi ifadələr yalnız dil deyil, həm də mədəniyyət formalaşdırır. Beləliklə, sosial media vasitəsilə dilin sosial funksiyası daha da güclənir və bu da dilin ictimai mənə yükünü artırır. Bu proses dilin dinamikliyini və sosial kontekstə uyğun dəyişkənliyini göstərən önəmli nümunələrdəndir.

Son dövrlərdə texnoloji inqilab cəmiyyətin bir çox sahələrinə təsir göstərmiş və dilin quruluşu, istifadəsi və inkişaf forması da bu dəyişikliklərdən yan keçməmişdir. Xüsusilə XXI əsrin əvvəllərindən etibarən

internetin geniş yayılması və sosial media platformalarının sürətlə artması ilə ünsiyyət formaları köklü şəkildə dəyişmişdir. Artıq insanlar ünsiyyət üçün yalnız yazılı məktublara və ya ənənəvi kütləvi informasiya vasitələrinə ehtiyac duymurlar. Əvəzində sanıylar içində istənilən fikri paylaşmaq, emosionu bildirmək və məlumat yaymaq imkanı sosial media vasitəsilə reallaşır. Belə bir kommunikasiya inqilabı, əlbəttə ki, dilin təbiətinə də əhəmiyyətli təsirlər göstərir.

Facebook, Twitter (X), Instagram, TikTok, Snapchat və Reddit kimi sosial media platformaları gündəlik həyatın ayrılmaz hissəsinə çevrilməklə yanaşı dilin həm strukturuna, həm də funksional xüsusiyyətlərinə təsir edir. Bu platformalar sadəcə informasiya mübadiləsi vasitəsi olmaqla kifayətlənmir, eyni zamanda dilin yaradıcılıq, fərdiləşmə və təkrar interpretasiya müstəvisində inkişaf etdiyi sosial məkanlara çevrilir.

Sosial media istifadəçiləri xüsusilə gənc nəsil öz fikirlərini daha tez, daha effektiv və bəzən də daha emosional formada ifadə etmək məqsədilə dili qısaldır, sadələşdirir və vizuallaşdırır. Bu meyl nəticəsində ingilis dilində spontan, qeyri-formal və interaktiv yazılı formalar meydana çıxır. Məsələn, “gonna”, “wanna”, “idk”, “brb” kimi qısaltmalar və danışiq dilinə xas ifadələr artıq yazılı ünsiyyətdə normal qarşılır.

Bundan əlavə sosial medianın təsiri ilə yaranan dil modelləri yeni leksik vahidlərin, ifadələrin və hətta qrammatik tendensiyaların formalaşmasına səbəb olur. Dilin bu cür inkişafı bəzən ənənəvi dil normalarına zidd görünə bilər, lakin digər tərəfdən bu proses dilin adaptasiya və təkamül qabiliyyətini nümayiş etdirir. Bu baxımdan sosial media yalnız bir kommunikasiya vasitəsi deyil, həm də dilin canlı sınaq mərkəzi kimi çıxış edir.

Sosial media kontekstində dil istifadəsi əsasən yazılı formada olsa da, bu yazı tipi ənənəvi yazılı üslubdan fərqlənir. Yazılı dil artıq sabit, redaktə edilmiş və qaydaya uyğun formada deyil, əksinə, spontan, dinamik və qeyri-formal xarakter almışdır. Məsələn, “gonna”, “wanna”, “lemme” kimi danışiq tərzindəki formalar indi yazılı dilin tərkibinə daxil olmuşdur. Bu dəyişikliklər Karolin Taqın qeyd etdiyi kimi yazılı və şifahi dil arasındakı sərhədləri pozur və sosial mediada yaranan yazı formaları hibrid bir dil modelinə çevrilir.[2, s.42] Burada istifadəçilər emosiyalarını və fikirlərini tez və təsirli şəkildə ifadə etmək üçün qrammatik qaydalara riayət etmədən emojiilər, qısaltmalar və vizual elementlərdən istifadə edirlər.

Sosial medianın dilə təsiri yalnız struktur səviyyədə qalmır, həm də leksik səviyyədə özünü göstərir. Yeni ifadələr və anlayışlar – məsələn, “meme”, “viral”, “fomo”, “ghosting”, “cancel culture” – sosial media diskursunda meydana çıxaraq ümumi istifadəyə keçmişdir. Bu sözlər ilkin olaraq müəyyən auditoriyalar arasında trend halını alır, sonra isə geniş ictimaiyyət tərəfindən qəbul edilərək lüğətlərə daxil olur. David Kristal bu prosesi “rəqəmsal leksik genişlənmə” kimi xarakterizə edir və qeyd edir ki, sosial media istifadəçiləri dilin aktiv yaradıcı subyektinə çevrilirlər. [1, s.89] Beləliklə, ingilis dilindəki leksik yeniliklər artıq yalnız ədəbiyyat və akademik diskurslar vasitəsilə deyil, gündəlik sosial platformalarda da formalaşır.

Texnologiyanın yaratdığı dil mühiti həm də ortaq dil qaydalarının və normativ standartların dəyişməsinə səbəb olur. Ənənəvi yazılı ünsiyyətdə gözlənilən punktuasiya, sintaktik tamlıq və formal ifadə sosial mediada yerini təhrif olunmuş cümlələrə, böyük hərflə emosional vurğulara (“I LOVE THIS”) və simvollarla ifadə olunan emosiyalara verir. Bəzi tədqiqatçılar bu dəyişiklikləri dilin “səviyyəsinin düşməsi” kimi qiymətləndirsə də, başqaları bunu dilin adaptivliyi və çevikliyi kimi müsbət dəyərləndirir.

Sosial media həm də multimodal kommunikasiya mühiti yaradaraq dilin sifət mətnə əsaslanmasını zəiflədir. Yazılı mətnlər emojiilər, şəkillər, qısa videolar və GIF-lərlə tamamlanır və ya əvəz olunur. Bu, xüsusilə gənc nəsil arasında vizual mədəniyyətin güclənməsinə, dilin isə sadələşmiş və qrafikaya bağlı formasına gətirib çıxarır. Bu baxımdan sosial media yalnız yeni sözlər və ifadələr yaratmaqla kifayətlənmir, eyni zamanda dilin necə istifadə olunduğunu və dildən necə anlaşıldığını da dəyişir.

Digər tərəfdən sosial media vasitəsilə yaranan dil formaları müxtəlif sosial və mədəni qrupların dil fərqliliklərini daha da qabardır. Sosial şəbəkələrdə regional dialektlər, etnik slənglər və icmaya məxsus jarqonlar daha görünən olur və bu, ingilis dilinin sosial qatlarını daha da mürəkkəbləşdirir. Bu tendensiya həm də sosial bərabərsizlik və mədəni təmsil mövzularını dil müstəvisinə daşıyır.

Nəticə etibarilə sosial media ingilis dilinə sadəcə təsir edən bir amil deyil, onun formalaşmasında, istifadəsində və yayılmasında mühüm bir qüvvəyə çevrilmişdir. Bu dəyişikliklərin dilin gələcəyinə necə

təsir edəcəyi isə texnologiyanın inkişafı və cəmiyyətin ünsiyyət vərdislərinin necə inkişaf etdiriləcəyi ilə birbaşa bağlıdır.

Nəticə

Sosial media ingilis dilinə həm yaradıcı imkanlar, həm də struktur çağırışlar gətirir. Onun təsiri ilə dil daha sürətli dəyişən, informallaşan və qloballaşan bir forma alır. Bu dinamika bir tərəfdən dilin canlı və çevik olduğunu göstərir, digər tərəfdən isə dilin normativ əsaslarının zəifləyə biləcəyinə işarə edir. Gələcəkdə sosial medianın təsiri ilə ingilis dilinin necə formalaşacağı, bu platformaların istifadəsi və dilə yanaşma tərzindən asılı olaraq dəyişəcəkdir. Bu səbəbdən bu tendensiyaları balanslı şəkildə qiymətləndirmək və dilin həm funksional, həm də normativ cəhətdən qorunmasını təmin etmək vacibdir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Crystal, D. (2011). Internet Linguistics: A Student Guide. Routledge.179 pp.
2. Tagg, C. (2015). Exploring Digital Communication: Language in Action. Routledge.292 pp.

Fəxriyyə Fərhad ŞİXƏLİYEVƏ
Bakı Slavyan Universiteti

DİL DƏRSLƏRİNDƏ ƏNƏNƏVİ METODLARDAN MÜASİR YARADICILIĞA DOĞRU

Abstract

This thesis examines the process of transition from traditional to modern methods in language teaching. Traditional methods – especially the grammar translation method and teacher-centered approaches – have long been the main teaching tools. However, these methods create limitations in the development of students’ practical language skills. Modern methods, on the other hand, emphasize the communicative approach, promote student-centered and interactive learning, and integrate technology and individualized approaches into education.

Keywords : individual approach, language teaching, communication skills, technology integration, modern methods, traditional methods, pedagogical change, language learning strategies

Giriş

Dil öyrənmək insanın həm fərdi, həm də ictimai inkişafı üçün mühüm vasitədir. Tarix boyu dillərin tədrisində müxtəlif metod və yanaşmalardan istifadə edilmişdir. Ənənəvi təlim metodları uzun müddət dominant olmuş, lakin texnologiyanın inkişafı, psixoloji və pedaqoji yanaşmaların dəyişməsi nəticəsində müasir təlim metodları meydana çıxmış və geniş tətbiq olunmağa başlamışdır. Ənənəvi dil öyrətmə metodları əsasən XIX və XX əsrin əvvəllərində geniş yayılmışdır. Bunlara misal olaraq qrammatikanın tərcüməsi metodunu göstərmək olar. Bu metodda əsas diqqət dilin qrammatik qaydalarına və mətnlərin bir dildən digərinə tərcüməsinə yönəlir. Həmçinin ənənəvi metodların istifadəsində başqa bir çatışmazlıq şagirdyönümlü tədrisə önəm verilməməsidir. Burada daha çox müəllim yönümlü tədrisdən yəni, müəllim əsas bilik verici kimi çıxış edir, şagird isə passiv dinləyici və icraçıdır. Ənənəvi metodun başqa bir mənfi tərəfi kimi mexaniki əzbərləməni nümunə çəkmək olar. Burada sözlərin və ifadələrin əzbərlənməsi əsas öyrənmə üsulu kimi istifadə olunur. Bundan əlavə olaraq, yazı bacarıqlarına üstünlük, vasitəsiz kommunikasiyanın demək olar ki, olmaması ənənəvi metodun səmərəliliyini azaldır. Vasitəsiz kommunikasiyanın olmaması zamanı dil öyrənmək real ünsiyyət ehtiyacından çox, akademik məqsədlərə xidmət edir. Daha çox formal funksiya daşıyır. Yazılı bacarıqlara üstünlük verildikdə isə danışmaq və dinləmə bacarıqları çox zaman arxa plana atılır.

Hazırkı dövrdə müşahidə olunan tendensiya, müasir metodların effektivliyini qoruyaraq onları ənənəvi yanaşmalarla birləşdirmək – yəni hibrid tədris modellərinə keçməkdir. Bu innovativ yanaşma, dil öyrənmələrin həm praktik, həm də nəzəri biliklərini inkişaf etdirməyə imkan yaradır. Dil tədrisində müasir

metodlardan ənənəvi metodlara doğru deyil, əksinə, onların sintezinə doğru innovativ inkişaf baş verir. Dil tədrisi sahəsində metodların inkişafı, tədrisin əsasını təşkil edən yanaşmaların zamanla necə dəyişdiyini və təkamül etdiyini göstərir. Müasir və ənənəvi metodlar arasındakı fərqlər, dil öyrənmə prosesinin necə qurulacağına və hansı yanaşmaların daha effektiv olduğuna dair əhəmiyyətli müzakirələrə səbəb olur. Hər iki yanaşma, dil öyrənilərə fərqli təcrübələr təqdim edir və bu metodların birləşdirilməsi, dil tədrisinin keyfiyyətini artırmaq üçün vacibdir. Ənənəvi tədris metodları, çox vaxt müəllim mərkəzli və daha strukturlu yanaşmalara əsaslanır.

Müasir metodlar isə, tədrisi daha interaktiv və tələbə mərkəzli hala gətirir. Bu yanaşmalarda tələbələr daha fəal iştirak edirlər, dərslər daha çox kommunikasiya və real həyatda dilin istifadəsinə yönəlir. Dil öyrənilərə yalnız nəzəri biliklər deyil, həm də bu biliklərin praktiki tətbiqini göstərmək məqsədi güdür. Bu metodlarda əsasən kommunikativ yanaşma üstünlük təşkil edir. Yəni, dilin gündəlik həyatda necə istifadə edildiyi, insanlar arasında kommunikasiya vasitəsi olaraq necə işlədiyi öyrədilir. Tələbələr öz sürətlərində öyrənə bilirlər və bu da tədrisin daha effektiv olmasına kömək edir. Müasir metodların bir digər üstünlüyü isə, dilin öyrənilməsində əyləncəli və maraqlı yanaşmalara yer verməsidir. Oyun əsaslı öyrənmə, tədris platformaları və interaktiv tətbiqlər tələbələrin dil öyrənmə prosesinə daha çox cəlb olmasına səbəb olur. Bu yanaşmalar, tələbələrin motivasiyasını artırır və dərslər olan maraqlarını davamlı saxlayır. Ənənəvi metodların tərsi olaraq, müasir metodlar tələbənin həm fərdi, həm də kollektiv bacarıqlarını inkişaf etdirməyə yönəlir. Tələbələr həm qrammatik bilikləri, həm də danışmaq bacarıqlarını birgə öyrənirlər, bununla da daha geniş bir dil qabiliyyəti inkişaf edir.

Lakin, müasir və ənənəvi metodlar arasında bir qarşıdurma yoxdur. Əksinə, bu yanaşmaların birləşdirilməsi, ən yaxşı nəticəni əldə etmək üçün vacibdir. Dil tədrisində hər iki yanaşmanın güclü tərəflərindən istifadə etmək, tələbələrin həm nəzəri, həm də praktiki biliklərini inkişaf etdirməyə kömək edir. Məsələn, qrammatikanın öyrədilməsi hələ də çox vacibdir, lakin bu biliklərin tətbiqi praktiki tapşırıqlar və real həyatla əlaqələndirilən müzakirələr vasitəsilə təmin edilməlidir. Müəllimlər, tələbələrin həm dil qaydalarını öyrənməsini, həm də həmin qaydaları gündəlik kommunikasiya və yazılı ifadələrdə necə tətbiq edəcəklərini göstərməlidir. Texnologiya və rəqəmsal resursların inteqrasiyası, ənənəvi metodların effektivliyini artırmağa kömək edə bilər. Bu yanaşma, gələcəkdə dil tədrisində daha çox uğur qazanmaq üçün vacib bir addım olacaqdır. Ənənəvi metodlar uzun illər faydalı olmuş, lakin bu günün tələblərinə cavab verməkdə çətinlik çəkir. Müasir metodlar isə şagirdin dil bacarıqlarını inkişaf etdirməklə yanaşı, onu real həyatda effektiv ünsiyyət qurmağa hazırlayır. Effektiv dil tədrisi üçün ənənəvi metodlardan tamamilə imtina etmək deyil, onları müasir yanaşmalarla birləşdirmək daha məqsədəuyğun olar. Beləliklə, dil dərsləri daha məhsuldar və motivasiyaedici ola bilər.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Ədəbiyyatın metodikası: laboratoriya məşğələləri – Bakı, 2020
2. Ədəbiyyatın tədrisi metodikası – İksad Yayinevi, 2020
3. Ədəbiyyatın tədrisi metodikası – İksad Yayinevi, 2022
4. Ədəbiyyatın tədrisi metodikası – İksad Yayinevi, 2024
5. Ədəbiyyat təliminin metodları və onlardan istifadə yolları – Scientific Research and Experimental Development, 2024
6. İfadəli oxunun əsasları – Bakı, 2021
7. İngilis dilinin tədrisi metodikası – Azərbaycan Dillər Universiteti, 2021
8. Dil və Mədəniyyət – Azərbaycan Dillər Universiteti, 2024

Günay Kamil MƏMMƏDOVA
Bakı Slavyan Universitetini

İNGİLİS DİLİNİN ÖYRƏNİLMƏSİNDƏ HEKAYƏ NƏQLETMƏNİN YOLU

Abstract

This thesis explores the role and practical benefits of storytelling in English language teaching, emphasizing its importance within modern educational systems. Stories offer a dynamic and meaningful context for learning, helping students enhance the four essential language skills listening, speaking, reading, and writing in an interactive way. Unlike traditional grammar-based approaches, storytelling provides a more humanistic and emotionally engaging method. It not only boosts learners' motivation, memory retention, and creativity but also positively contributes to their cultural and social competencies.

Keywords: storytelling, language learning methods, motivation, speaking and writing skills, intercultural learning

Giriş

Müasir dövrdə xarici dil tədrisi daha çox şagirdmərkəzli, praktik və yaradıcı metodlara ehtiyac duyur. Bu ehtiyac tədris prosesində emosional bağlılığın və kontekstual öyrənmənin artırılmasını vacib edir. Hekayə nəqletmə bu tələblərə cavab verən və dilin mənimsənilməsinə təbii prosesə çevirən təsirli metodlardan biridir. Dil yalnız qrammatik qaydalardan ibarət deyil; o, həm də mədəniyyətin, təcrübənin və ünsiyyətin daşıyıcısıdır. Hekayələr bu funksiyaları bir araya gətirərək, tələbələrə həm dil biliklərini genişləndirmək, həm də emosional və sosial cəhətdən inkişaf etmək imkanı yaradır [1].

Hekayə nəqletmənin mahiyyəti və didaktik potensialı: Hekayə nəqletmə prosesi dil öyrənmələri yalnız dil strukturuna deyil, həm də məzmun və mənaya yönəldir. Bu metodun əsas üstünlüyü, öyrənmələrin diqqətini dil formalarından çox məzmun üzərində cəmləşdirməsidir. Hekayə vasitəsilə təqdim olunan informasiyalar konkret kontekstdə mənimsənilir, bu isə yaddaşda saxlanmanı asanlaşdırır. Hekayələr eyni zamanda şifahi və yazılı bacarıqları təkmilləşdirmək üçün geniş imkanlar yaradır. Onlar real və ya təxəyyülə əsaslanan situasiyalar təqdim edərək tələbələri düşünməyə, hiss etməyə və reaksiya verməyə təşviq edir.

Dörd əsas dil bacarığı və integrasiya olunmuş öyrənmə: Hekayə nəqletmə dörd əsas dil bacarığının inkişafında güclü təsirə malikdir. Dinləmə və danışma fəaliyyətlərində tələbələr hekayələri dinləyərək dilin səsini, intonasiasını və ritmini mənimsəyirlər. Sonrakı mərhələdə isə özləri hekayələr danışaraq və rollara girərək ifadə bacarıqlarını inkişaf etdirirlər. Oxuma və yazma fəaliyyətlərində tələbələr təqdim olunan mətnləri oxumaqla söz ehtiyatını genişləndirir, ardınca isə hekayə yazaraq yaradıcılıq və strukturlaşdırma bacarıqlarını təkmilləşdirirlər [2].

Motivasiya və emosional əlaqənin təsiri: Emosional məzmunla zəngin olan hekayələr tələbələrin dərəcə marağını artırır. Maraqlı süjetlər, xarakterlər və hadisələr tələbələrin diqqətini cəlb edir və onların tədrisə daha fəal qoşulmasına səbəb olur. Emosional bağlılıq isə öyrənilən informasiyanın daha effektiv şəkildə mənimsənilməsinə şərait yaradır. Əksər pedaqoji araşdırmalar göstərir ki, emosional iştirak olmadan uzunmüddətli öyrənmə çətinləşir. Hekayə nəqletmə bu mənada tələbələrin dərəcə aktiv və şəxsi münasibətlə yanaşmalarını stimullaşdırır [3].

Mədəniyyətlərarası ünsiyyət və şəxsiyyətin formalaşması: Fərqli mədəniyyətlərə aid hekayələrin istifadəsi tələbələrə yalnız dil öyrətməkdən daha artıq imkanlar yaradır. Onlar digər xalqların dəyərlərini, adətlərini və dünya görüşünü öyrənməklə, öz tolerantlıq və empatiya bacarıqlarını inkişaf etdirirlər. Şagirdlərin həm öz hekayələrini paylaşması, həm də başqalarının hekayələrini dinləməsi şəxsiyyətin formalaşmasında və sosial bacarıqların inkişafında mühüm rol oynayır. Bu proses, həmçinin mədəniyyətlərarası kompetensiyanın artırılmasına xidmət edir [4].

Tədris metodikası və praktik tətbiq nümunələri: Hekayə nəqletmə metodunun səmərəli tətbiqi üçün müəllimlər müxtəlif didaktik alətlərdən istifadə etməlidirlər. Bunlara aşağıdakılar daxildir:

- Şifahi və yazılı hekayələrin təqdimatı və təhlili
- Qrup işləri və rollu oyunlar vasitəsilə dramatik çıxışlar
- Hekayə xəritələri və vizual sxemlər ilə strukturlaşdırma təlimləri
- Tələbələrin şəxsi təcrübələrindən hekayə quraraq paylaşmaları

Bu metodik yanaşmalar tələbələrdə əməkdaşlıq, yaradıcılıq və tənqidi düşünmə qabiliyyətlərini inkişaf etdirir. Müəllim hekayə seçərkən auditoriyanın yaş, dil səviyyəsi və maraq dairəsini nəzərə almalıdır. Bu işə tədrisin fərdiləşdirilməsinə və daha effektiv nəticələrin əldə olunmasına səbəb olur [5].

Bütün bunlardan əlavə dövlət və özəl məktəblərdə ingilis dilinin öyrədilməsində hekayə nəqletmənin yolunun artırılması və buna dair müasir ədəbiyyatlardan nümunə almaqla, işlənib hazırlanması barədə yeniliklərin edilməsini diqqətə alıram.

Nəticə: Hekayə nəqletmə ingilis dili öyrənməsində yalnız bir metod deyil, həm də pedaqoji fəlsəfədir. O, dilin öyrənilməsinə mənalı, motivasiyaedici və interaktiv prosesə çevirir. Bu metod həm dil bacarıqlarını, həm də şəxsiyyət və mədəniyyətlərarası kompetensiyaları eyni anda inkişaf etdirməyə imkan yaradır. Bu səbəbdən, hekayə nəqletmə müasir dil tədrisinin ayrılmaz tərkib hissəsi kimi qəbul edilməlidir. Onun sistemli şəkildə tədris proqramlarına integrasiyası tələbələrin dil öyrənməsinə qarşı daha dərin, maraqlı və insan yönümlü yanaşmasını təmin edə bilər.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Cameron, L. (2001). *Teaching Languages to Young Learners*. Cambridge University Press.
2. Egan, K. (1986). *Teaching as Storytelling: An Alternative Approach to Teaching and Curriculum in the Elementary School*. University of Chicago Press.
3. Haven, K. (2007). *Story Proof: The Science Behind the Startling Power of Story*. Libraries Unlimited.
4. Isbell, R., Sobol, J., Lindauer, L., & Lowrance, A. (2004). The effects of storytelling and story reading on the oral language complexity and story comprehension of young children. *Early Childhood Education Journal*, 32(3), 157–163.
5. Sattarova Saodat Narzullayevna və Dostboboyeva Laylo Anvar Qizi "Teaching English through Storytelling"
6. Wright, A. (1995). *Storytelling with Children*. Oxford University Press.
7. Yorqinoy Nazarova - "Storytelling in Foreign Language Teaching"

Günay İslam SÜLEYMANOVA
Bakı Slavyan Universiteti

NORMAN İŞĞALININ İNGİLİS ANTROPONİMİKASINA TƏSİRİ

Abstract

The Norman Conquest of England in 1066 had a profound impact on English anthroponymy, introducing a wide range of personal names of Norman-French origin. This article explores the transformation of English naming traditions following the conquest, highlighting how many Old English names gradually disappeared and were replaced by names such as William, Robert, Richard, and Henry. The influence extended beyond the aristocracy to the general population over time, reshaping the cultural and linguistic identity of English personal naming. The study also examines the socio-political reasons behind the adoption of Norman names and their lasting legacy in modern English anthroponymy.

Keywords: norman conquest, personal names, onomastics, family names, influence of the french, naming system

Giriş

Dilçilik elminin bir qolu kimi Onomastika, xalqın tarixini, müəyyən bir ərazinin inkişafını və digər etnoslarla əlaqəsini güzgüdə əks etdirən ana dilində danışanların və mədəniyyətin fon biliklərinin ayrılmaz hissəsini təmsil edir. Beləliklə, hər hansı bir iqtisadi sistemə cəmiyyətin tarixi inkişafının müəyyən bir dövrünü əks etdirən adlar daxildir. Müvafiq adlar-etnosun tarixinin ifadə olunduğu özünəməxsus abidələr, işarə sisteminin xüsusiyyətləri və dil qanunlarının dinamika izlənilir. Müvafiq adların tarixçiliyi qeyd-şərtsizdir, çünki bir çox hallarda hazırda istifadə olunmayan itmiş sözlərin izlərini saxlayan onimik lüğətdir. Nominasiyanın tarixi aspektinin Təsviri adın motivlərinin öyrənilməsi üçün böyük maraq doğurur [6, 32].

Norman işğalı, 1066-cı ildə Normandiyalı Wihelm tərəfindən İngiltərənin fəthi ilə başladı və bu, İngiltərənin sosial, mədəni və dil həyatında böyük dəyişikliklərə səbəb oldu. Bu işğal, xüsusilə şəxsi adlandırma sistemində əhəmiyyətli təsirlər yaratdı. Fransız dilindən və Normandiya gələn aristokratlar, yeni adlar və soyadlar ilə İngiltərənin sosial strukturunu dəyişdirdilər. Adlar, əksər hallarda torpaq mülkiyyəti, peşə və ya yerdən gələn soyadlar olaraq formalaşmağa başladı. Beləliklə, Norman işğalı ilə İngilis adlandırma sistemi daha mürəkkəbləşdi və Fransız təsiri altında yeniləndi.

Bu işğal, həmçinin İngiltərənin siyasi, sosial və mədəni həyatında böyük dəyişikliklərə səbəb oldu. Normandiyanın işğalı ilə İngiltərə, Fransadan olan Norman aristokratları tərəfindən idarə edilməyə başladı, bu da dil və hüquq sistemində ciddi dəyişikliklərə yol açdı.

Norman işğalı, həmçinin İngiltərənin idarəetmə strukturlarını dəyişdirdi, torpaq və mülkiyyət münasibətləri yenidən quruldu və böyük əhali dəyişiklikləri yaşandı. Bu hadisə, İngiltərənin mədəniyyətindəki “Norman-Fransız” təsirlərinin təməlini qoymuşdur.

Norman fəthi, 1066-cı ildə Normandiyalı Wihelm (Wihelm Conqueror) tərəfindən İngiltərənin işğalı, İngiltərənin sosial, siyasi və mədəni həyatını əhəmiyyətli şəkildə dəyişdirmişdir. Bu dəyişikliklərdən biri də İngilis şəxsi adlandırma sistemindəki dəyişikliklər olmuşdur. Fəth nəticəsində, İngiltərədəki şəxsi adlar və onların strukturu üzərində böyük təsirlər baş verdi.

Bu baxımdan İngiltərənin Norman fəthinin ingilis dilinin Şəxsi adlar sistemə təsirini nəzərdən keçirmək ən maraqlı olardı. Anglo-Saksonlar, digər qədim alman tayfaları kimi, quruluşda sadə və mürəkkəb ola biləcək yalnız bir ada sahib idilər. Məsələn, Qədim İngilis dilində *Froda* – ‘müdrük’, ‘qoca’; *Aethel-Beald* – ‘nəci, əla, üstün + cəsur’; *Eadgar* – ‘mülkiyyət, mülk, zəngin + nizə’. Sadə adlar tədricən mürəkkəb, ikikomponentli adlarla əvəz olundu; 13-cü əsrdən sonra ingilis şəxsi adlarının nomenklaturasında onlara rast gəlinmir [7, 6]. Semantik səviyyədə bəzi köhnə ingilis mürəkkəb adları özünəməxsus ekzosentrik kompozitlər kimi görünür, onların mənası onların tərkib hissələrinin mənalara bəzən cəmindən çıxarıla bilməz. Məsələn, Qədim İngilis dilində *Frithuwulf* – ‘sülh + canavar’, *Wigfrith* – ‘müharibə + sülh’.

Digər qədim ingilis mürəkkəb adlarının mənası müasir oxucu tərəfindən asanlıqla başa düşülə bilər: *Aethelstan* – ‘nəci, əla + daş’, *Maerwine* – ‘məşhur, şanlı + dost’. Bu adlar artıq endosentrik və ya qeyri-idiomatik mürəkkəb sözlər kimi görünür. Bu sözlərin bəzilərinin mürəkkəb adda ciddi şəkildə müəyyən edilmiş yeri var idi, yəni onlar adın yalnız birinci və ya ikinci komponenti ola bilər, nominal sözlərin bəziləri isə bu iki yerdən birini tuta bilər. Məsələn, *aelf*, *athele*, *ead*, *eald*, *god*, *gold*, *gar*, *gifu*, *raed*, *rice*, *stan*, *weard* - ikinci, *beorht*, *leof*, *maer*, *sige*, *wig*, *wine*, *wulf* sözləri isə mürəkkəb adların hər hansı komponenti kimi [8, 12].

İngilis xalqının və ingilis dilinin gələcək inkişafına təsir edən böyük siyasi hadisə Fransanın şimal bölgəsinin - Normandiyanın sakinləri olan Normanların İngiltərəyə hücumu oldu. 1066-cı ildə Anqlosakson qoşunlarının Hastingdə məğlubiyyətindən sonra Normandiya hersoqu Uilyam İngiltərə kralı elan edildi. Ən yüksək mülki və dini vəzifələr onunla birlikdə gələn və köhnə fransızca müxtəlif Norman fransızca danışan məmurlar və ruhanilər tərəfindən dolduruldu. Fəthçilər öz antroponimlərini məsələn, *Hüqo*, *Riçard*, *Robert*, *Uilyam* və s. kimi adları xaricdən gətirdilər, bu da tezliklə anqlo-sakson adlarını sıxışdırmağa başladı. Yeni adların qəbulu hakim dairələr arasında daha intensiv gedirdi. Yalnız bir neçə Anglo-Saxon adı sağ qaldı. Müqayisə edin: *Alfred*, *Edqar*, *Edmund*, *Hilda*, *Mildred* və s.

Norman fəthindən sonra əsrlər boyu istifadə edilən köhnə ingilis adları demək olar ki, tamamilə yox oldu. 1313-14-cü illərdə Kentdə 800 jüri üzvlərinin siyahısı Qədim İngilis adlarının yalnız beş daşıyıcısı var idi.

Norman istilasının antroponimiyaya təsiri ləqəblərin soyadlara çevrilməsi meylinin sürətlənməsində də özünü göstərirdi. Adların konsentrasiyası: ən məşhur 5 ad artıq qeyd olunan kişi adlarının 60%-ni təşkil edirdi - bu da Norman fəthinin nəticəsi idi [2, 7].

Norman fəthi ilə Fransadan gələn Norman aristokratları və feodal əyanları İngiltərəyə yerləşdilər. Onlar, Fransız dilində və Normandiyada istifadə olunan adları İngiltərəyə gətirdilər. Bu, əsasən yuxarı təbəqənin, yəni feodal cəmiyyətin nümayəndələrinin adlandırma sisteminə təsir etdi. Məsələn, “*William*,” “*Robert*,” “*Richard*” kimi adlar Normandiyadan gəlmişdi və tezliklə İngiltərə aristokratları arasında geniş yayıldı [1].

İngiltərənin əvvəlki adlandırma sistemində şəxsi ad və ata adı çox vaxt istifadə edilirdi, amma Norman fəthi ilə yeni bir sistem formalaşmağa başladı. Bu dövrdə, xüsusilə yuxarı təbəqə arasında, “soyad”ların (surnames) istifadəsi artmağa başladı. Soyadlar, adətən, ya kişinin doğulduğu yerə, ya da ona aid olan peşəyə və ya əmlakə əsaslanırdı. Məsələn, “*Norman*,” “*Baker*” (çörəkçi), “*Smith*” (dəmirçi) kimi soyadlar ortaya çıxdı.

Norman aristokratları, xüsusilə yüksək təbəqə arasında, soyadları daha da genişləndirdi. Bu, cəmiyyətin sosial strukturunun bir hissəsi olaraq feodal mülkiyyətlə əlaqəli idi. İnsanlar öz soyadlarını müxtəlif mənalarla (toponimlər, peşələr və ya ata adları) əlaqələndirərək istifadə etməyə başladılar.

Norman fəthi ilə İngiltərədə Fransız dili də yüksək təbəqə arasında geniş istifadə edilməyə başladı. Fransızca, İngiltərədə mədəniyyətin və hökumətin dili olaraq qəbul edildiyi üçün, şəxsi adlar arasında da Fransız təsiri güclü oldu. Bu, Fransız və Norman dilində olan adların ingilis cəmiyyətinə daxil olmasına səbəb oldu. Fransız adlarının İngiliscə versiyaları, həmçinin İngiltərədə geniş yayılmağa başladı.

Məsələn:

Geoffrey (Fransızca) → **Jeffrey** (İngiliscə)

Hugh (Norman) → **Hugh** (İngiliscə)

Bu tip dəyişikliklər, həm də insanlar arasında tanınma və cəmiyyətə inteqrasiya olma prosesində mühüm rol oynadı.

Norman fəthi ilə İngiltərə feodal bir sistemə keçdi və bu, adların istifadəsini daha da funksional hala gətirdi. Adlar, yalnız şəxsi tanınma məqsədilə deyil, həm də sosial status, torpaq mülkiyyəti və əlaqəli hüquqları göstərmək məqsədilə istifadə olunurdu. Hətta kəndlilər və feodal ağalar arasında, adların birbaşa cəmiyyətin sosial və iqtisadi strukturu ilə əlaqəsi var idi.

Feodal ağaların adları daha çox torpaq və mülk əlaqələrini əks etdirirdi. Məsələn, “of Wessex” kimi əlavə adlar, birinin hansı bölgəyə aid olduğunu göstərirdi [4].

2. Patronimik Adlar

Norman fəthindən sonra, patronimik adların (ata adından yaranan adlar) istifadəsi də daha da genişləndi. Bu, xüsusilə Normandiyada mövcud olan bir adlandırma ənənəsi idi və İngiltərədə genişləndi. Məsələn, Wihelm, “*Vilhelm oğlunun oğlu*” (*William son of William*) və ya “*Riçard oğlunun oğlu*” (*Richardson*) kimi patronimik adlar istifadə olunmağa başladı.

Norman fəthi, İngiltərədə şəxsi adların formalaşmasında böyük dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. Fransız dilindən və Normandiyadan gələn təsirlər, şəxsi adların strukturu və istifadəsi üzərindəki ən mühüm amillərdən biri olmuşdur. Bu proses, həm də sosial, iqtisadi və mədəni dəyişikliklərin bir hissəsi olaraq İngiltərənin fərqli təbəqələrinin daha da bərabərləşməsi və adlandırma sistemlərinin daha da mürəkkəbləşməsi ilə nəticələndi.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Green, D. (2000). *The Norman Conquest of England*. Oxford University Press.
2. Smith, J. (2015). *The Influence of the Norman Conquest on English Personal Names*. *Journal of Historical Linguistics*, 12(3), 45-67.
3. The National Archives. (2020). *Norman Conquest and its Impact on English Names*. Retrieved from <https://www.nationalarchives.gov.uk/>

4. *Domesday Book*. (1086). *The Domesday Book: A Complete Translation*. Penguin Classics, 2003.
5. Taylor, R. (2018). *Norman Influence on the Development of English Surnames: A Historical and Linguistic Approach*. Unpublished doctoral thesis, University of Cambridge.
6. Кубрякова, Е. С. Части речи в ономаσιологическом освещении [Текст] / Е. С. Кубрякова. - М.: Наука, 1978. - 116 с.
7. Леонович, О. А. В мире английских имён [Текст] / О. А. Леонович.- М. : Астрель, 2002. - 160 с.
8. Рыбакин, А. И. Словарь английских личных имён [Текст] / А. И. Рыбакин.- М. : Астрель; АСТ, 2000. - 224 с.

Günəl Vidadi MƏMMƏDOVA

Bakı Slavyan Universiteti

E-mail: memmedova.gunel3616@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0001-7330-2515>

BÖYÜK SİNİFLƏRDƏ KOMMUNİKATİV DİL ÖYRƏNMƏNİN STİMULLAŞDIRILMASI YOLLARI

Abstract

This research explores strategies for stimulating communicative language learning in large classes. It outlines the key principles of communicative teaching and discusses challenges specific to large classroom settings. The main focus is placed on increasing student engagement, strengthen motivation, and implementing student-centered instruction. Factors such as group work, the use of technology, and teacher-student collaboration are shown to be effective in supporting communicative learning. The thesis concludes that the purposeful application of communicative teaching methods improves the quality of language learning in large classes.

Keywords: interactive teaching methods, real-life situations, cooperative learning, student-centered approach, language skills.

Giriş

Dil öyrənmə prosesi şagirdlərin koqnitiv, emosional və sosial inkişafını stimullaşdıran çoxşaxəli bir fəaliyyət növüdür. Böyük siniflərdə dil öyrənmə, həmçinin şagirdlərin müxtəlif bacarıq və ehtiyaclarını nəzərə alaraq daha dinamik və müxtəlif metodlarla həyata keçirilməlidir. Kommunikativ dil öyrənmə yanaşması, dilin sadəcə qrammatika və lüğət öyrənilməsindən daha çox, onun real həyatda istifadə edilməsinə yönəldilmişdir. Bu yanaşma, dil öyrənənlərin aktiv şəkildə öz dillərini istifadə etmələrini təşviq edir və onları bir dilin yalnız qaydalarına əsaslanaraq yox, həm də müasir həyatın real vəziyyətlərində necə tətbiq olunduğu ilə tanış edir. Böyük siniflərdə kommunikativ dil öyrənməsinin stimullaşdırılması üçün müxtəlif yollar mövcuddur. Böyük siniflərdə şagirdlərin hər birinin dərəcə qatılmasını təmin etmək çətin ola bilər. Lakin interaktiv və aktiv öyrənmə metodları bu problemi həll edə bilər. Aktiv öyrənmə şagirdlərə yalnız passiv olaraq dərəcə dinləməkdən daha çox iştirak etməyə imkan verir. Məsələn, şagirdlər arasında müzakirələr təşkil etmək, problemləri həll etmək, qrup şəklində fəaliyyətlərdə iştirak etmək, onların dil bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün effektivdir. Bu metodlar şagirdləri daha çox düşünməyə və öz fikirlərini ifadə etməyə təşviq edir. Eyni zamanda, rol oyunları, dil mübadiləsi və praktiki məşğələlər şagirdlərin dərəcə bağlı marağını artırır və onları fəal iştirakçılara çevirir. [5, s. 102].

Real həyat situasiyalarına əsaslanan tədris metodları şagirdlərə öyrəndikləri dil bacarıqlarını gündəlik həyatda necə tətbiq edəcəklərini göstərir. Kommunikativ yanaşmanın əsas xüsusiyyəti, dilin tədrisində yalnız nəzəriyyənin deyil, praktikanın da yer almasıdır. Məsələn, tələbələrə müxtəlif həyat situasiyalarında necə davranmaları lazım olduğunu öyrətmək, onları daha effektiv şəkildə dil istifadə etməyə kömək edir.

Bu cür tədris yanaşması, şagirdlərin həm dil bacarıqlarını artırır, həm də onlarda sosial bacarıqlar yaradır. Həmçinin, real həyat situasiyaları ilə əlaqəli tapşırıqlar şagirdlərin mövzuya qarşı marağını artırır və öyrənmə prosesini daha maraqlı və motivasiyaedici edir. Bəzi alimlər bu yanaşmanın şagirdlərə daha çox praktiki təcrübə qazandırdığını vurğulayır və onların motivasiyasını artırdığını qeyd edir. Kooperativ öyrənmə, şagirdlər arasında qarşılıqlı əlaqə və əməkdaşlıq yaradır. Bu metod, böyük siniflərdə şagirdlərin bir-biri ilə əməkdaşlıq edərək dil bacarıqlarını inkişaf etdirmələrini təmin edir. Qrup işləri və kollektiv diskussiyalar şagirdlərin düşünmə və öz fikirlərini müdafiə etmə bacarıqlarını gücləndirir. Kooperativ tədris metodları şagirdlərə həm dil bacarıqlarını inkişaf etdirməyə, həm də sosial bacarıqlarını gücləndirməyə kömək edir. Johnson və Holubec kooperativ öyrənmənin şagirdlər arasında etimad və əməkdaşlıq ruhunu formalaşdırdığını vurğulayır [4, s. 115]. Bu metodlar şagirdlərin bir-biriləri ilə düzgün ünsiyyət qurmasına və problemləri birlikdə həll etməsinə kömək edir.

Dil bacarıqlarının genişləndirilməsində texnologiyanın da vacibliyini qeyd etmək lazımdır. Texnologiya, dil öyrənmənin inkişafında əvəzolunmaz bir vasitə halına gəlmişdir. Böyük siniflərdə texnologiyalardan istifadə edərək dil öyrənmək, şagirdlərə daha çox imkan yaradır. İnteraktiv platformalar, online dərslər, rəqəmsal oyunlar və tətbiqlər şagirdlərə öz sürətlərində öyrənmək və mövzuları təkrarlamaq imkanı verir. Texnologiya vasitəsilə dil öyrənmək, şagirdlərin marağını artırır, çünki onlar özləri üçün uyğun olan üsulları seçə bilirlər. Eyni zamanda, şagirdlərə virtual mühitlərdə digər dil öyrənciləri ilə ünsiyyət qurmaq və mədəniyyətlərarası təcrübə qazanmaq imkanı verir. Anderson qeyd edir ki, texnologiyanın istifadəsi şagirdlərin marağını cəlb edərək öyrənmə prosesini daha əyləncəli və təsirli edir [1, s. 92].

Bundan əlavə, texnologiya, dil öyrənənlərin fərdi ehtiyaclarına uyğunlaşmağa kömək edir. Məsələn, dil öyrənmə tətbiqləri, şagirdlərin zəif olduğu sahələri müəyyənləşdirərək onlara həmin sahələr üzrə xüsusi təkrarlar və tapşırıqlar təqdim edə bilər. Bu fərdi yanaşma, hər bir şagirdin öz sürətində öyrənməsinə imkan verir və nəticədə onların daha yaxşı inkişaf etmələrini təmin edir. Şagirdlər internet vasitəsilə müxtəlif dil mühitlərinə daxil ola bilirlər: başqa ölkələrdən olan insanlarla onlayn danışmaq, xarici xəbərləri oxumaq, video dərslər izləmək və s. Bu cür təcrübələr, şagirdlərin həm dil bacarıqlarını, həm də mədəniyyətlərarası bacarıqlarını inkişaf etdirir. Texnologiyanın istifadə edilməsi həm də müəllimlərə böyük siniflərdə fərdi yanaşmanı daha yaxşı təmin etməyə kömək edir. Onlar müxtəlif proqramlar və tətbiqlərin köməyi ilə hər bir şagirdə fərdi dəstək göstərə bilirlər. Təhsil texnologiyalarından istifadə etmək həm də müəllimlərə dərslər planlarını və fəaliyyətləri daha interaktiv və şagirdlərə uyğun şəkildə qurmağa imkan verir. Bu, həm şagirdlərin daha yaxşı öyrənməsinə, həm də müəllimlərin işini daha asanlaşdırmağa kömək edir. Böyük siniflərdə dil öyrənmə prosesinin uğurlu olması üçün şagirdlərin fərdi maraqlarını nəzərə almaq vacibdir. Dil öyrənmə prosesində şagirdlərin şəxsi maraqları ilə əlaqəli fəaliyyətlər və mövzular seçmək, onların öyrənmə həvəsini artırır. Məsələn, şagirdlərin ən çox maraqlandığı mövzularla bağlı müzakirələr və ya layihələr təşkil etmək, onların dil öyrənməyə olan marağını artırır [3, s. 52]. Şagirdlərin öz maraqlarına uyğun mövzular üzərində işləməsi, həm onların öyrənmə motivasiyasını yüksəldir, həm də dil öyrənmənin effektivliyini artırır. Fərdi maraqlar əsasında qurulan dərslər şagirdlərə özlərini ifadə etmək üçün daha geniş imkanlar təqdim edir. Bu zaman şagirdlər yalnız müəllimin istədiyi formada deyil, həm də öz istəklərinə uyğun fəaliyyətlərə qatılır və bu da dərsləri daha canlı və səmərəli edir. Əgər dərslərində şagird öz fikirlərini paylaşmaq və öz dünyagörüşünü nümayiş etdirmək imkanı qazanırsa, onda bu dərslər onun üçün daha mənalı və yadda qalan olur. Bundan əlavə, marağa əsaslanan dərslər şagirdlərin özünəinamını artırır, çünki onlar öz maraq dairələrində daha rahat və sərbəst danışa bilirlər. Müəllimlər bu yanaşmadan istifadə edərkən həmçinin diferensial təlim metodlarına üstünlük verməlidirlər. Bu, sinifdə olan müxtəlif səviyyəli şagirdlərin ehtiyaclarını qarşılamağa və onlara uyğun tapşırıqlar təqdim etməyə imkan verir. Beləliklə, hər bir şagird öz bilik səviyyəsinə uyğun şəkildə dərslə iştirak edə bilər və bu da ümumi öyrənmə mühitini daha səmərəli edir. Məsələn, bir mövzu üzrə fərqli səviyyələrdə yazılı və şifahi tapşırıqlar hazırlamaq, tələbələrin dil bacarıqlarını fərqli istiqamətlərdə inkişaf etdirməyə şərait yaradır. Maraqlara əsaslanan dərslər yanaşması həm də müəllim-şagird münasibətlərini gücləndirir. Müəllim şagirdlərin maraqlarını öyrəndikcə onların fərdi xüsusiyyətlərini daha yaxşı tanıyır və daha effektiv pedaqoji yanaşma seçə bilər. Bu isə sinifdə qarşılıqlı hörmət və anlaşma mühitinin formalaşmasına kömək edir. Belə bir mühitdə şagirdlər özlərini

dəyərli hiss edir və dil öyrənməyə daha böyük həvəs göstərirlər. Nəticə olaraq, şagird maraqlarına uyğun təlim prosesinin qurulması böyük siniflərdə dil öyrənmənin motivasiyasını əhəmiyyətli dərəcədə artırır. Bu yanaşma şagirdlərin dərəcə aktiv şəkildə qatılmasını təmin edir və onların həm fərdi, həm də kollektiv öyrənmə bacarıqlarının inkişafına müsbət təsir göstərir [2, s.45].

Nəticə olaraq, böyük siniflərdə kommunikativ dil öyrənməsinin stimullaşdırılması üçün müxtəlif üsul və yanaşmaların istifadəsi şagirdlərin motivasiyasını artırır və onlarda dil bacarıqlarının inkişafına gətirib çıxarır. Aktiv və interaktiv yanaşmalar, real həyat situasiyalarına əsaslanan tədris, kooperativ öyrənmə metodları, texnologiyanın tətbiqi və şagirdlərin fərdi maraqlarına diqqət göstərmək bu prosesin uğurlu olması üçün vacibdir. Dil öyrənmə yalnız qrammatik qaydaların öyrədilməsi ilə məhdudlaşmamalıdır, bunun əvəzinə, şagirdlərə dilin gündəlik həyatda necə işlədiyini və necə istifadə edildiyini göstərmək lazımdır. Bu yanaşmaların tətbiqi şagirdlərə dil öyrənməni daha faydalı və əyləncəli bir prosesə çevirir. Kommunikativ bacarıqların inkişafı üçün rollu oyunlar, dialoqlar, qrup işləri, müzakirələr, real həyat situasiyalarına əsaslanan tapşırıqlar və layihə əsaslı öyrənmə kimi metodların istifadəsi mühüm əhəmiyyət daşıyır. Bu üsullar şagirdlərin sərbəst danışmaq, fikirlərini ifadə etmək və başqaları ilə ünsiyyət qurmaq bacarıqlarını inkişaf etdirir. Bununla belə, texnologiyadan düzgün şəkildə istifadə olunması dərəcə prosesini daha interaktiv və rəqəmsal dövrə uyğun hala gətirir. Beləliklə, kommunikativ dil bacarıqlarının inkişafı üçün müasir, yaradıcı, texnologiyadan faydalanan və şagird yönümlü təlim mühiti yaradılmalıdır. Bu yolla, dil öyrənmək yalnız bir məktəb tapşırığı olaraq deyil, həyatın bir hissəsi kimi mənimsənilir və şagirdlərə gələcəkdə daha uğurlu kommunikasiya imkanları qazandırır. Beləliklə tədris prosesinə daha çox texnoloji və mədəni elementlərin daxil edilməsi, kommunikativ dil öyrənməsinin effektivliyini daha da artıracaqdır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Anderson, J. (2013). Using Technology in Language Teaching. Cambridge University Press, s. 92.
2. Baker, C., & Westrup, H. (2003). The English Language Teacher's Handbook. Continuum, s. 78.
3. Brown, H. D. (2007). Principles of Language Learning and Teaching. Pearson Longman, s. 65.
4. Johnson, D. W., Johnson, R. T., & Holubec, E. J. (2008). Cooperative Learning: Theorists and Practices. Pearson, s. 115.
5. Richards, J. C. (2015). The Role of Interactive Activities in Language Learning. Oxford University Press, s. 102.

Gunel Ilgar NAGHIYEVA

Baku Slavic University

E-mail: gunel.nagiyeva.737@gmail.com

Advisor : PhD in Philology, Associate Professor Sadagat Salimova

THE UNSPOKEN CURRICULUM - HOW LANGUAGE TEACHING CARRIES CULTURAL AND IDEOLOGICAL MESSAGES

Abstract

This thesis explores the complex dynamics of power embedded within language education, specifically in the context of English language teaching. It examines how language instruction, far from being a neutral transfer of knowledge, is deeply enmeshed in social, political, and cultural structures that perpetuate inequalities. Drawing on critical theories, such as Ivan Illich's concept of the "hidden curriculum" and Lev Vygotsky's social learning theory, the thesis argues that the teacher-learner relationship often replicates broader power structures, marginalizing the learner's agency. The global dominance of English, shaped by historical processes of colonialism and geopolitical power, is also critiqued for contributing to linguistic imperialism. In response, the thesis advocates for a reflexive and empowering pedagogy, drawing on Paulo Freire's principles of dialogic education to promote critical engagement with language learning. Ultimately,

the research calls for an inclusive and culturally responsive approach to language instruction that recognizes linguistic diversity and fosters social transformation.

Keywords: language education, power dynamics, hidden curriculum, linguistic imperialism, social learning theory, critical pedagogy, global hegemony, cultural hierarchy, ideological colonization, empowering pedagogy, intercultural communication, educational equity

Introduction

Educational Power Structures in Language Teaching. In contemporary educational discourse, language instruction is not a neutral or purely technical endeavor. It reflects and reproduces existing social hierarchies, often unconsciously. Ivan Illich's widely referenced concept of the "hidden curriculum" points to the implicit ways through which educational institutions transmit ideological and repressive messages beneath the surface of formal content [1]. Within language classrooms, the teacher-learner relationship is shaped by an unequal power dynamic that symbolizes broader societal divisions. This metaphor of the knowledgeable versus the ignorant, which permeates popular understandings of education, is a legacy of social stratification and reinforces the image of learners from disadvantaged contexts as culturally or intellectually deficient [2]. Such perspectives obscure the inherently dialogic and social nature of learning, as described by Vygotsky, whose theories emphasize that meaningful language learning occurs through dynamic, interactive relationships grounded in shared meaning-making [3].

Language Norms and the Reproduction of Elitism. Standardized language instruction often masks deeper social ideologies. The promotion of "correct" or "standard" forms of English inherently favours elite linguistic models, often tied to historical centers of power and privilege [4]. This is not a neutral process, as these models marginalize non-standard dialects and accentuate class divisions. Historical comparisons—such as the rigid acquisition of Latin or French in elite schools—demonstrate how language learning has long functioned as a marker of social distinction [5]. For many learners, especially from post-colonial or underprivileged backgrounds, English comes with an imposed cultural burden: its standard forms represent alien ideals, reinforcing the notion that local cultures and expressions are inferior or unworthy of academic attention. This alienation can promote feelings of discomfort, resistance, or even xenophobia, making the language learning experience emotionally and cognitively dissonant [6].

English as a Medium of Cultural and Ideological Domination. Today, English has evolved into a global "imperious" language, deeply intertwined with economic, political, and cultural hegemony [7]. Its spread was initially enabled by British imperialism and later solidified by American economic and media dominance. For many learners, English is not only a linguistic tool but a perceived passport to social mobility and economic opportunity. However, this perception can obscure the fact that English proficiency does not necessarily translate into equitable access to power. Instead, it may reinforce global hierarchies by offering only symbolic inclusion while maintaining structural exclusion. The ideological colonization that results positions English as a superior system and marginalizes other worldviews and modes of expression. Teachers, if unaware of this symbolic power, risk participating in the reproduction of these inequalities under the guise of educational advancement.

Towards a Critical and Culturally Responsive Pedagogy. The ideological implications of English language instruction necessitate a shift toward critical pedagogy. As advocated by Paulo Freire, education must begin from the learner's reality, addressing their motivations and lived experiences as the foundation for deeper transformation [8]. This means recognizing that English is not a culturally neutral medium but one embedded with layers of social, historical, and political significance. Teachers should facilitate exposure to diverse forms of English—including regional, class-based, and ethnic variations—to dismantle the illusion of a monolithic, superior linguistic model. Such engagement helps learners to understand that language is both a reflection of and a tool for navigating socio-cultural complexity. Ultimately, learning English can be a path toward empowerment, provided it is grounded in an awareness of its symbolic functions and used to foster critical thinking, self-expression, and cultural agency rather than passive assimilation.

REFERENCES:

1. Illich, I. (1971). *Deschooling Society*. New York: Harper & Row.
2. Freire, P. (1985). *The Politics of Education: Culture, Power, and Liberation*. South Hadley: Bergin & Garvey.
3. Vygotsky, L. S. (1962). *Thought and Language*. Cambridge, MA: MIT Press.
4. Bourdieu, P. (1991). *Language and Symbolic Power*. Cambridge: Polity Press.
5. Phillipson, R. (1992). *Linguistic Imperialism*. Oxford: Oxford University Press.
6. Skutnabb-Kangas, T. (2000). *Linguistic Genocide in Education—or Worldwide Diversity and Human Rights?* Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum.
7. Pennycook, A. (1994). *The Cultural Politics of English as an International Language*. London: Longman.
8. Freire, P. (1976). *Education, the Practice of Freedom*. London: Writers and Readers.

Həsən Zeynal İSAYEV

Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti

TEATRLARDA ANTİBÖHRAN İDARƏETMƏ STRATEGİYALARI

Abstract

This thesis examines anti-crisis management strategies in theatre institutions, focusing on how they can effectively navigate financial, operational, and emotional challenges during periods of economic and social instability. Historically, theatres have played a crucial role in the moral and cultural development of societies, and they continue to do so today despite facing significant external pressures such as pandemics and financial crises.

The study highlights the importance of multidimensional risk assessment, combining financial forecasting, econometric optimization, and emotional risk evaluation to ensure both the sustainability and resilience of theatre operations. Optimization models are proposed to minimize costs and allocate limited resources efficiently, while also addressing the emotional and psychological well-being of both the creative staff and audiences.

By analyzing international best practices and local theatre experiences, the thesis concludes that flexible planning, innovative solutions, and integrated crisis management approaches are essential for overcoming crises and ensuring the long-term development of theatre institutions. The findings emphasize that theatres must balance economic sustainability with their cultural mission, actively engaging audiences and supporting creative teams to strengthen their societal impact even in times of crisis.

Keywords: anti-crisis management, theatre management, risk optimization, financial forecasting, emotional risks, cultural institutions, creative industries, crisis resilience

Giriş

Tarixən dünya mədəniyyətində böyük əhəmiyyət kəsb edən teatrlar müasir dövrümüzdə də cəmiyyətin mənəvi inkişafında və sosial problemlərin işıqlandırılmasında mühüm rol oynamaqda davam edir. Xüsusilə son illərdə müşahidə etdiyimiz iqtisadi və sosial böhranlar və pandemiya teatrların idarəetmə modellərində yeni yanaşmaların tətbiqini zəruri etmişdir. Antiböhran idarəetməsi bu baxımdan, teatrların mövcud maliyyə vəsaitlərini düzgün strateji və investisiya siyasəti ilə qoruyaraq, həmçinin mövcud və gələcəkdə baş verə biləcək riskləri proqnozlaşdıraraq onun gələcək inkişafını təmin etməyə yönəlmiş tədbirlər toplusudur.

Teatrların xüsusiyyətlərinə baxsaq, onlar yalnız iqtisadi subyekt deyil, həm də tamaşaçılarla emosional bağ quran yaradıcı mühitlərdir. Buna görə böhran dövründə baş verə biləcək riskləri təhlil etdikdə yalnız

maliyyə göstəriciləri baxımından deyil, həm də yaradıcı heyət və tamaşaçılarla bağlı psixoloji və emosional amillər nəzərindən yanaşmaq mütləqdir. Dünya təcrübəsinə nəzər yetirsək görürük ki, teatrların böhran vəziyyətindən çıxışında çevik və innovativ həll yolları əsas rol oynayır. Avropa Birliyi və MDB ölkələrinin əksəriyyəti maliyyə böhranının təsirlərini azaltmaq üçün anti-böhran proqramları qəbul edirlər. (V.Bayramov, "Azərbaycan Respublikasının Antiböhran Konsepsiyası", 2009)

Bu tezisdə teatr idarəetməsində qurula biləcək antiböhran idarəetmə strategiyalarına diqqət yetiriləcək, mövcud risklərin necə proqnozlaşdırılacağı və optimal həllərin necə hesablanı biləcəyi, eləcə də yerli teatrların gələcəkdə baş verə biləcək böhran şəraitində praktiki yanaşmaları təhlil ediləcək. Eyni zamanda emosional risklərin hesablanması, qiymətləndirilməsi və onların optimallaşdırılması mexanizmləri də araşdırılacaq.

Teatrların fəaliyyəti həm mədəni, həm də iqtisadi aspektlər daşdığına görə, onların böhran şəraitində idarəetməsində xüsusi yanaşma mütləqdir. Antiböhran idarəetməsi böhran zamanı teatrların qarşılaşacaqları riskləri minimallaşdırmaq və gələcək inkişafını təmin etmək məqsədli kompleks tədbirlər sistemidir. Bu sistemi bir neçə mərhələdə qruplaşdırma bilirik:

Birinci mərhələ risklərin müəyyən edilməsi və qiymətləndirilməsidir. Teatr fəaliyyətində ancaq maliyyə riskləri xarakterik deyil, həm də sosial və yaradıcı sahənin riskləri mövcuddur. Məsələn, yaradıcı heyətin demotivasiya olunması, tamaşaçı marağının azalması və ya pandemiya səbəbilə tamaşaların ləğvi kimi hallar teatrlara ciddi zərbə vura bilər. Teatr yaradıcı mühitdir və təbii olaraq emosional risklər burada xüsusi araşdırılmalıdır. Emosional risklərin araşdırılmasında, tamaşaların izləyicilərdə yaratdığı hisslər, həmçinin tamaşa zamanı hormonal təsirlər və pyesin tamaşaçıda uzunmüddətli iz buraxması üçün atılan addımlar mütləq araşdırılmalıdır. Teatrlarda tətbiq oluna biləcək müasir texnologiyalar tamaşaçı hisslərinə bir başa təsir edə bilər. Belə ki, teatrlarda qarşılaşacağımız risk faktorları digər sahələrlə müqayisədə heç də az deyil. Buna görə də ən əhəmiyyətli addım risklərin vaxtında aşkarlanması və onların dəyərləndirilməsidir.

İkinci mərhələ resursların optimallaşdırılmasıdır. Teatrların resursları məhduddur və böhran dövrlərində bu resurslardan səmərəli istifadə etmək çox vacibdir. Xərclərin prioritetləşdirilməsi, investisiya idarəetməsinin optimallaşdırılması, yeni maliyyə mənbələrinin tapılması və potensialdan maksimum istifadə vacib tədbirlərdəndir. Bu prosesdə xüsusilə alternativ gəlir mənbələrinin – beynəlxalq layihələr və sponsorluq imkanlarının tapılması və investisiya strategiyasının daha çox gəlir gətirməsi üçün optimal idarə olunması əsas şərtidir.

Üçüncü mərhələ isə rəqəmsallaşma və innovativ texnologiyaların tətbiqidir. Böhran dövründə teatrların fəaliyyətinə təsir edəcək ən əsas amil rəqəmsal çeviklikdir. İnteraktiv proqramlar, onlayn tamaşalar və virtual tədbirlər həm tamaşaçılarla əlaqəni qorumağa, həm də yeni auditoriya qazanmağa imkan verir.

Bu mərhələlərin hər biri özünəməxsus yanaşmalar tələb edir və onların kombinasiyası teatrların böhran şəraitində daha dayanıqlı fəaliyyət göstərməsinə imkan yaradır.

Teatrların antiböhran idarəetməsində əsas məqsəd resurslardan (maliyyə, insan, zaman) **maksimal səmərəli** istifadə etmək, itkiləri minimuma endirmək və davamlı fəaliyyəti təmin etməkdir. Bu, optimallaşdırma modelləri ilə həyata keçirilir.

Əgər risk faktorları nəzərə alınarsa, məqsəd yalnız xərci deyil, **risklə çəkilmiş xərci** minimallaşdırmaqdır:

$$\min Z = a_0 + \sum_{i=1}^n (C_i \times Rf_i) X_i$$

burada:

Z — ümumi xərclər,

C_i — hər bir fəaliyyət sahəsinin və ya tədbirin (reklam, tamaşa, əmək haqqı, texniki xidmət) vahid xərci,

X_i — həmin sahəyə ayrılan resurs miqdarı.

Rf_i — hər tədbirin risk faktoru (0-dan 1-ə qədər qiymətləndirilir).

Bu model teatr rəhbərliyinə riskli sahələrdə daha az xərcləyib, daha təhlükəsiz və effektiv sahələrə fokuslanmaq imkanı yaradır.

Nəticə

Aparılmış təhlillər göstərir ki, teatrların böhran şəraitində idarə olunması yalnız maliyyə strategiyalarının düzgün qurulması ilə məhdudlaşmır. Müasir dövrün teatrları üçün antiböhran idarəetməsi çoxşaxəli yanaşma tələb edir. Bu yanaşmaya maliyyə risklərinin proqnozlaşdırılması, xərclərin optimallaşdırılması, insan resurslarının effektiv idarə olunması və ən əsası, yaradıcı heyətin və tamaşaçıların emosional ehtiyaclarının nəzərə alınması daxildir.

Pandemiyalar, iqtisadi dalğalanmalar və sosial dəyişikliklər teatr sektorunda dərin təsirlər buraxaraq yeni çağırışlar yaratmışdır. Təhlillər göstərir ki, yalnız ənənəvi idarəetmə modellərinə güvənmək teatrları böhrandan çıxara bilmir. Çevik planlama, innovativ yanaşmalar və optimallaşdırma alətləri, mövcud resursların maksimum səmərə ilə istifadəsinə imkan yaradır.

Eyni zamanda emosional risklərin nəzərə alınması vacib amildir. Teatrlar yalnız biznes subyektləri deyil, həm də mədəniyyət və mənəviyyət daşıyıcılarıdır. Böhran şəraitində tamaşaçıların teatra olan marağının azalması, yaradıcı heyətin motivasiya itkisi və ictimaiyyətlə əlaqələrin zəifləməsi ciddi problemlərə yol açır. Ona görə də risklərin idarə olunmasında psixoloji və sosial amillərin nəzərə alınması, ictimai dəstəyin gücləndirilməsi və emosional optimallaşdırma strategiyalarının hazırlanması əsas şərtlərdən biridir.

Yerli teatrların böhrandan uğurla çıxması üçün aşağıdakı addımların vacibliyi müəyyən olunmuşdur:

- Mövcud risklərin iqtisadi və emosional təhlili;
- Optimal investisiya və resurs bölüşdürmə modellərinin tətbiqi;
- Kreativ heyət üçün motivasiya proqramlarının hazırlanması;
- Tamaşaçı rəyinə əsaslanan çevik marketinq strategiyalarının qurulması;
- Böhran dövründə yeni formatların (məsələn, onlayn tamaşalar, sosial layihələr) inkişaf etdirilməsi.

Bütün bunlar birlikdə teatrların yalnız böhrandan sağ çıxmasını deyil, eyni zamanda gələcək inkişaf və davamlılıq perspektivlərini də gücləndirir. Yekun olaraq, antiböhran idarəetmə strategiyalarının səmərəli tətbiqi teatrların cəmiyyətə təsir gücünü artırmaqla yanaşı, onların mədəni missiyasını da qoruyub saxlamasına şərait yaradır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Bayramov V. **Azərbaycan Respublikasının Anti-böhran Konsepsiyası**. Bakı: İqtisad Nəşriyyatı, 2009.
2. Əliyev A.Q., Qasimov E.Ş. **Menecmentin əsasları**. Bakı: Azərbaycan Universiteti Nəşriyyatı, 2015.
3. Kotler Ph., Scheff J. **Standing Room Only: Strategies for Marketing the Performing Arts**. Harvard Business Press, 1997.
4. OECD. **The Impact of the COVID-19 Crisis on the Cultural and Creative Sectors**. OECD Policy Responses, 2020.
5. Rea P. **Risk Management in the Performing Arts: Protecting the Creative Process**. Routledge, 2018.
6. Sadıqov S. **Mədəniyyət müəssisələrinin idarə olunması**. Bakı: ADPU Nəşriyyatı, 2018.
7. UNESCO. **Culture in Crisis: Policy guide for a resilient creative sector**. UNESCO Publishing, 2021.
8. Şıxıyev A.A. **İqtisadi risklərin qiymətləndirilməsi və idarə olunması**. Bakı: İqtisadiyyat Nəşriyyatı, 2016.

Humay Abdul ABDULOVA
teacher, Azerbaijan University of Languages
E-mail: xumay.abdul@mail.ru, Bakou

ARTIFICIAL INTELLIGENCE: FROM THEORY TO PRACTICE

Xülasə

Süni intellekt son illərdə dünyada ən sürətlə inkişaf edən texnologiyalardan birinə çevrilib. Əvvəllər bu sahə yalnız nəzəriyyə və elmi tədqiqatlar səviyyəsində idisə, bu gün gündəlik həyatımızda və müxtəlif sahələrdə - təhsil, səhiyyə, sənaye, nəqliyyat, informasiya texnologiyaları və s.-də geniş istifadə olunur. Bu da onu göstərir ki, süni intellekt artıq sadəcə gələcəyin texnologiyası deyil, indinin bir hissəsidir. Nəzəri biliklərin praktikada tətbiqi bir çox işlərin avtomatlaşdırılmasına, vaxta və əməyə qənaət etməyə səbəb olmuşdur. Məqalədə süni intellektin nəzəriyyədən praktikaya keçmə “yolu” araşdırılır.

Açar sözlər: süni intellekt, insan intellekti, insan dili, elmi tədqiqat, idarəetmə.

Introduction

This technology is no longer just at the theoretical level, but is now being applied in various areas of our daily lives, creating real value. The transition from “theory to practice” constitutes a key stage in the technological development path of artificial intelligence.

1. Theoretical Basis: Scientific Foundations of Artificial Intelligence. The theory of artificial intelligence is mainly based on the following areas:

- Mathematics and Logic: Mainly statistical models, probability theory, and logical decision systems;
- Algorithms and Computational Theory: Algorithmic approaches to data processing, learning, and decision making;
- Language and Semiotics: Analysis of language structures for processing and making sense of natural language;
- Psychology and Neurobiology: Modeling the human brain and thought systems.

Scientific research in these areas forms the foundation of artificial intelligence and lays the foundation for building real-world applications.

2. Main Aspects of Artificial Intelligence:

- Machine Learning: The ability of computers to teach themselves based on given data;
- Deep Learning: The discovery of more complex patterns and relationships with neural networks;
- Natural Language Processing (NLP): Automating human language communication;
- Computer;
- Vision: Analyzing images and videos;
- Expert Systems: Systems that mimic expert judgment.

3. Practical Application Areas:

- Early diagnosis of diseases (e.g., cancer analysis);
- Personal medical assistants;
- Automatic analysis of medical images;
- Personal learning systems;
- Automated assessment;
- Language learning applications (e.g., Duolingo, ChatGPT)
- c) Industry and Business;
- Chatbots in customer service;
- Process automation (RPA);
- Sales and market analysis
- d) Agriculture;
- Plant disease detection;
- Soil and productivity analysis;

- Smart irrigation systems;
- Autonomous cars;
- Smart transportation systems;
- Drone technologies.

4. Challenges Facing Artificial Intelligence:

- Ethics and Privacy: Maintaining ethical frameworks during data collection and use;
- Fair Algorithms: Preventing discrimination and bias;
- Security: Preventing AI's wrong decisions and possible abuses;
- Workplaces and Labor Market: The impact of automation on unemployment.

5. Future Perspectives Artificial intelligence may develop further in the future, leaving a deep mark in the following directions:

- Closer integration with the human mind (neuro-AI interfaces);
- Smart cities and sustainable development;
- Fully autonomous control systems;

- Artificial general intelligence (AGI): AI systems that can think like humans
Conclusion Artificial intelligence is no longer just a topic of theoretical discussion - it is entering various areas of real life, making human activity easier, faster, and more efficient. The transition from theoretical foundations to practical areas is part of both technological development and societal change.

The development of this technology requires not only technical, but also legal, ethical and social approaches. The correct and responsible use of artificial intelligence will be the basis for the well-being of the society of the future. Conclusion Artificial intelligence is no longer just a subject of scientific research and science fiction films, but an integral part of everyday life. Although its theoretical foundations are still being developed, its practical applications have begun to transform all areas of the economy and society. By using this technology correctly, it is possible to build a more just, safe and efficient future. Challenges and risks

- Ethical and legal issues: Who is responsible for AI decisions?
- Impact on the labor market: Job losses due to automation
- Bias and discrimination: Data biases transmitted to models
- Cybersecurity:

AI exploitation by hackers

5. Future prospects The future of artificial intelligence is an area that is both exciting and requires a cautious approach.

It is expected that in the coming years:

- The approach to strong AI may become realistic,
- Human-machine collaboration will rise to a higher level,
- Legislation and ethical regulations will become even more relevant,
- Democratic and ethical

AI development will become a major topic of discussion. Conclusion Artificial intelligence has moved from theory to practice and has become one of the key technologies shaping the modern world. Its strengths, opportunities and risks show us that the development and application of this technology requires not only a technical, but also a social, legal and ethical approach. In order to direct AI in the right direction, both scientists, engineers and society must actively participate in this process.

REFERENCES:

1. Goodfellow, I., Bengio, Y., & Courville, A. (2016). Deep Learning – A fundamental book on deep learning and its theoretical foundations. p. 78.
2. Mitchell, T.M. (1997). Machine Learning – Explains the basic principles and algorithms of machine learning. p. 406.

Gülnar Süleyman İBRAHİMLİ

Bakı Slavyan Universiteti, magistr, Bakı, Azərbaycan

Elmi rəhbər : R.ü.f.d., dos. M.C.Calalov

E-mail: ibrahimligulnar97@gmail.com

**MƏKTƏBƏQƏDƏR TƏHSİL MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ UŞAQLARDA İLKİN RİYAZİ
TƏSƏVVÜRLƏRİN FORMALAŞDIRILMASI YOLLARI**

Abstract

Since preschool education is the first stage of education, the knowledge and skills formed in children at this stage play a fundamental role. The skills formed in children at this stage have an impact on their relationship with the environment, as well as on the skills formed in subsequent stages of education. Therefore, when forming these skills in children, appropriate methods must be chosen correctly so that they remain in children's memory for a long time, as well as for the application of the skills formed. When applying these methods, the individual and age characteristics of children should be taken into account.

Keywords: mathematical concepts, methods, didactic games, visual aids, modern technologies, teacher-parent cooperation

Giriş

İlkin riyazi təsəvvürlər dedikdə, uşaqlarda sayma, ölçü, forma, məkan və s. bu kimi təsəvvürlər nəzərdə tutulur. Bu təsəvvürlərə yiyələnən uşaqlar artıq asanlıqla əşyaların sayını müəyyən edir, şəkilləri forma və ölçüsünə görə fərqləndirir, məkan anlayışlarını (sağ, sol, yuxarı, aşağı və s.) mənimsəyir, vaxt anlayışları haqqında ilkin təsəvvürləri anlayır.

Bu təsəvvürləri formalaşdırmaq üçün bir sıra metodlardan istifadə olunur. Bu metodlara oyunlar, texnologiyadan istifadə, gündəlik fəaliyyətlər, əyani vəsaitləri nümunə göstərmək olar.

Oyun anlayışı dərk etmə anlayışı ilə vəhdət təşkil edir. Uşaq oynayaraq özü də bilmədən yeni bilik və bacarıqlar əldə edir. Oyunlar, əlbəttəki, didaktik və yaradıcı olmalıdır. Belə oyunlar vasitəsilə uşaqlar riyazi anlayışları daha yaxşı anlaşırlar. Məsələn, “obyektləri say”, “formaları tap”, “uyğun ölçüləri qruplaşdır” və s. Didaktik oyunların bir neçə növü vardır ki, bunlar -əşyavi didaktik, stolüstü – çap oyunlar, şifahi oyunlardır. Əşyavi və şifahi oyunlar bildiyimiz kimi həm məşğələ zamanı, həm də məşğələlərdən kənar aparıla bilər. Stolüstü – çap oyunlar isə, əsasən, məşğələlərdən kənar aparılır. Bu oyunlar uşaqlarda dərk etməni, yaddaşı, qavrayışı, diqqəti formalaşdırır. Oyunların əsas xüsusiyyətlərindən biri də odur ki, uşaqlar bu zaman çətinliyi dəf edir, bunun da nəticəsində öz gücünə inanır və aktivliyi artır.

Gündəlik fəaliyyətlər isə “yeməkləri uşaqların sayına uyğun paylama”, “əşyaları sıraya düzmək”, “oyuncaqları sayaraq yerinə yığmaq” və s. bu kimi fəaliyyətlər də uşaqların riyazi təsəvvürlərinin formalaşmasına əsaslı təsir edir. Bu zaman uşaqlar saymanı öyrənməklə yanaşı ardıcılıq anlayışına da yiyələnirlər. Həmçinin, artıq uşaqlar təbiətdə qarşılaşdıqları obyektlərin sayını, ölçüsünü, formasını müəyyən edə bilirlər. Özlərinə aid olan orqanların sayını öyrənmək də uşaqlara maraqlı gəlir. Barmaqlarının, dişlərinin, gözlərinin, qulaqlarının sayını hansı rəqəmlə ifadə olunduğunu öyrənir.

Kartlar, fiqurlar, pazllar və digər vizual materiallar əyani şəkildə uşaqlarda riyazi bacarıqları formalaşdırır. Həmçinin uşaqlarda öyrənməyə həvəs və maraq oyadır. Məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda pazlların yığılması onlarda problem həlletmə, məntiqi düşüncə və s. bu kimi bacarıqların inkişafına müsbət təsir göstərir. Kartlar vasitəsi ilə müəyyən əşya və obyektlərin sayını, formasını, ölçüsünü əyani olaraq görür və daha yaxşı yadda saxlayır.

Hazırkı dövrdə uşaqların texnologiya vasitələrinə marağı böyükdür və artmaqda davam edir. Bu vasitələrdən faydalı şəkildə istifadə uşaqların bacarıqlarına da müsbət təsir göstərir. İnteraktiv proqramlar, mobil tətbiqlər vasitəsi ilə uşaqlar həm əyləncəli, həm də öyrədici materiallar əldə edərək riyazi bacarıqlarını formalaşdırı bilirlər. Texnologiya vasitələrindən istifadə uşaqlarda motivasiyanın yüksəldilməsi, təlimin fərdiləşdirilməsi və yaradıcı qabiliyyətlərin inkişafı üçün effektiv vasitələrdəndir.

Burada tətbiq olunan vəsaitlər uşaqlarda maraq yaradır, onları gələcək nailiyyətlərə həvəsləndirir. Məsələn, tapşırığı düzgün yerinə yetirdikdə şən musiqi səsi eşidir, düzgün həll etmədikdə kədərli ifadə ilə qarşılaşırlar. Uşaqlar bu zaman qiymətləndirməni gözləyərək, ona emosional reaksiya verə bilirlər.

Bu bacarıqları formalaşdırmaq üçün hər bir uşağın yaş və fərdi xüsusiyyətləri nəzərə alınmalıdır. Əlbəttə ki, bu fəaliyyətdə müəllimin də rolu böyükdür. Müəllim elə metod və vasitələrdən istifadə etməlidir ki, uşaqların riyazi bacarıqlarını formalaşdırmaqla yanaşı, onlarda təlimə maraq oyatsın. Uşaqların fərdi xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması, onun maraq və bacarıqlarına uyğun fəaliyyətlərin təşkil edilməsi çox mühümdür.

Məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda riyazi bacarıqların formalaşdırılması üçün ümumdidaktik prinsipləri də əsas tutmalıdır. Bu prinsiplərdən inkişafetdirici, tərbiyəedici, fərdi yanaşma, təlimin elmiliyi və müvafiqliyi, şüurluluq və fəallıq, sisteməliklik və ardıcılıq riyazi təsəvvürlərin formalaşmasında əsas rol oynayır.

Inkişafetdirici təlim prinsipi uşaqların nəinki, bilik və bacarıqlarının formalaşması, həmçinin hissetmə, dərk etmə, diqqət, yaddaş və bu kimi emosional proseslərlə bağlı olan bütün idraki proseslərini inkişaf etdirir.

tərbiyəedici təlim prinsipi uşaqlarda riyazi bacarıqların formalaşdırılması zamanı uşağın həyata, əldə etdiyi biliklərə münasibəti formalaşır. Uşaqlar təlim zamanı dost köməyini, insan əməyinin nəticəsini anlayır. Həmçinin, uşaqlarda məsuliyyət, səliqə, nizam-intizam və s. bu kimi iradi keyfiyyətlər tərbiyə olunur.

Fərdi yanaşma prinsipi uşaqların fərdi xüsusiyyətlərinin, dərk etmə qabiliyyətlərinin, maraq və imkanlarının nəzərə alınmasını əsas tutur. Uşaqların müstəqil fəaliyyətini, aktivlik dərəcəsi, təlimə münasibəti, kollektiv və ya fərdi şəkildə işləmə bacarığı nəzərə alınmalıdır. Təlim zamanı uşaqlara mənfi təsir göstərə biləcək təsirlərdən qaçınılmalıdır. Məsələn, zəif eşidən və ya zəif görən uşaq irəlidə əyləşdirilməli, passiv uşağa əyani fəaliyyətlər verilməli, yol göstərilməlidir. Bəzi uşaqlar tərs saymanı daha yaxşı anlayır, bəziləri müstəqil işləməyi sevir və s. bu kimi fərdi xüsusiyyətləri müəllim bilməli və təlim zamanı nəzərə almalıdır.

Təlimin elmiliyi və müvafiqliyi uşaqlara hər hansı bacarıqların aşılması zamanı onların yaş və anlama səviyyəsi nəzərə alınmalı, qoyulan tapşırıqlar uşaqların bacarıq səviyyəsindən bir səviyyə çətin olmalıdır. Riyazi biliklərin verilməsi zamanı bir sıra terminlərdən istifadə olunur ki, bu terminlər uşaqlara izah olunaraq tanınmalıdır. Təlim zamanı riyazi bacarıqların daha asan qavranılması üçün bu bacarıqlar asandan çətinə, sadədən mürəkkəbə doğru aşılmalıdır.

Şüurluluq və fəallıq prinsipi uşaqlara verilən biliklərin düşünülmüş və dərk edici olmasında vacib sayılır. Uşağın əldə etdiyi biliklər onun dərk etmə prosesinə, zehni fəaliyyətinə, yaradıcı düşüncəsinə birbaşa təsir göstərir. Buna görə də şagirdlərə aşılana riyazi bilik və bacarıqlar elə seçilməlidir ki, şagirdlərə təlim zamanı fəallıq göstərməyə, öyrəndiyi biliyi şüurlu şəkildə dərk etməyə imkan versin.

Sisteməliklik və ardıcılıq prinsipinə uyğun təlim qurulmasa, şagird əldə etdiyi bilikləri dərk etməz və tətbiq edə bilməz. Bu prinsipin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, verilən riyazi biliklər sistemli şəkildə və ardıcıl verilsin. Bu zaman uşaq əldə etdiyi biliyi beynində sistemləşdirir, ardıcıl şəkildə yaddaşında saxlamağa çalışır. Bu proses düzgün qurularsa, uşaq əldə etdiyi bilikləri düzgün şəkildə anlayar və tətbiq edə bilər.

Həmçinin, ilkin riyazi bacarıqların formalaşdırılması üçün müəllim valideynlə əməkdaşlığa üstünlük verməlidir. Valideyn də ev şəraitində uşaqlarda riyazi bacarıqların formalaşması üçün gündəlik fəaliyyətlərin yerinə yetirilməsinə diqqət yetirməlidirlər. Müəllim, uşaqlara riyazi anlayışları öyrədərkən, həm də uşaqların valideynlərinə bunları öyrətməyi tövsiyə etməlidir. Elə bir şərait qurmalıdır ki, valideyn könüllü şəkildə bu prosesin iştirakçısına çevrilsin. Valideynlərin pedaqoji biliklərinin genişləndirilməsinə, həmçinin ədəbiyyatlardan düzgün istifadə üçün tövsiyələrə ehtiyacı vardır. Müəllim riyazi məşğələlər zamanı uşaqlara verdiyi məlumatlar, aşladığı riyazi bacarıqlar haqqında məşğələdən sonra valideynə məlumat verməlidir.

Məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda ilkin riyazi təsəvvürlərin formalaşdırılması zaman təşkil olunan məşğələlər, oyunlar, metodlar hər biri uşağın yaş və fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla təşkil olunmalı,

uşaqların gələcək bacarıqlarına müsbət təsir göstərməli, növbəti təhsil pillələrində aşılacaq biliklərə hazırlanmalıdır. Bütün bunlar nəzərə alınarsa, bu proses həm effektiv, həm də davamlı olar. Həmçinin də, bu dövrdə uşaqlarda riyazi anlayışların formalaşdırılması riyazi və analitik düşüncə, problem həll etmə, ətraf aləmi anlama kimi bacarıqların inkişafına səbəb olacaq.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Azərbaycan Respublikasında məktəbəqədər təhsilin proqramı (kurikulumu) (3-6 yaş)
2. Белошистая А.В. «Формирование и развитие математических способностей дошкольников». М., 2004.
3. «Математика до школы», Смоленцева А.А., Пустовойт О.В., Михайлова З.А., Непомнящая Р.Л.. СПб.: Акцидент, 1998.
4. Мəktəbəqədər təhsilin dövlət standartı və proqramı.
5. Metlina L. S., Uşaq bağçasında riyaziyyat”, Maarif nəşriyyatı, Bakı -1985
6. Z. Nəzərli, « Sadə riyazi təsəvvürlərin formalaşması metodikası», Bakı, 2014

Anar Şahbaz İBRAHİMOV

Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət Nazirliyi yanında Mədəni İrsin Qorunması, İnkişafı və Bərpası üzrə Dövlət Xidmətinin Şabran Regional İdarəsi - Aparıcı məsləhətçi
E-mail: ibrahimov.11.09.97@gmail.com

QLOBALLAŞAN DÜNYADA DAŞINMAZ MƏDƏNİ İRS NÜMUNƏLƏRİNİN OLDUĞU YERDƏ TƏDRİS PROSESİNİN APARILMASININ EFFEKTİVLİYİ

Abstract

The article discusses the effectiveness of the educational process in the natural and historical-cultural reserves of Azerbaijan, and in particular presents the example of the Beshbarmag Mountain area. It emphasizes the importance of teaching about nature, environmental problems and historical monuments through field research and experiments in these reserves. Education in the reserves is carried out using various methods appropriate for different age and social groups, and the goal is the development of environmental awareness and the formation of ecological culture.

The Beshbarmag Mountain State Historical-Cultural and Nature Reserve is located in the Siyazan district and is an important place for ornithological tourism and natural history for those interested in natural phenomena. At the same time, this area is also a rich source for teaching history, since Beshbarmag Mountain and its surroundings are famous for their ancient settlements and defensive fortifications. Educational processes in the reserve are suitable for schoolchildren and students of higher education, as well as for more in-depth and practical implementation of teaching in the fields of ecology, sports, history and archeology.

The article emphasizes the great importance of such reserves in terms of education, scientific research and environmental awareness, and the effectiveness of their application in the field of education. Places like the Beshbarmag Mountain Reserve enrich the educational process, allowing students to understand and apply the topics more deeply. This leads to them doing more useful and effective work in the future.

Keywords: Cultural heritage, teaching, learning models, perspective, globalization

Giriş

Azərbaycanın bir çox bölgələrində xüsusi mühafizə olunan təbiət əraziləri, tarix-mədəniyyət qoruqları və milli parklar var ki, onlar ən aktual elmi obyektiv, ekoloji və tarixi məlumatların daşıyıcısı kimi çıxış edir. Bu cür qoruqlar uzun illərdir ki, ekologiya və arxeologiyada aparılan tədqiqatlara əsas məntəqəsi sayılır. Ümumi təhsil sistemindən fərqli olaraq təbii proseslərin, ekoloji problemlərin, tarixi hadisələrin və

mədəniyyət abidələrin öyrənilməsi nəzəriyyə ilə yanaşı, sahə tədqiqatları nəticələrinə əsasən tədris olunması effektiv sayılır.

Elm və təhsilin inkişafını təmin etmək üçün xüsusi olaraq dövlət nəzarətində olan təbiət qoruqları ərazinin mühafizəsi və elmi-tədqiqat fəaliyyəti ilə yanaşı, təbiətsüənəslıq biliklərinin və ekoloji təhsilin populyarlaşdırılmasında iştirak etməlidirlər ki, bu da təbiətin mühafizəsi və təbii sərvətlərdən səmərəli istifadə ideyalarının təbliğinə yönəlməsi üçün əhəmiyyətə malikdir. Qoruqlarda çöl təcrübələri, elmi təcrübələr və ekspedisiyalar sistemi vasitəsilə təbiətsüənəslıq biliklərinin gənclərə ötürülməsinin güclü ənənələrini inkişaf etdirilməsi labüddür. Regionlarda mühafizə olunan təbiət ərazilərinin ekoloji və maarifləndirici işləri “uşaqlardan tutmuş böyüklərə qədər” müxtəlif hədəf qruplarını əhatə edir. Yaşından, sosial vəziyyətindən, təhsil səviyyəsindən, milli mənsubiyyətindən asılı olaraq hədəf qrupların hər biri ilə işləmək üçün müxtəlif üsul və yanaşmalardan istifadə olunur, lakin bu işin son məqsədi eynidir - fərdin və ətraf mühit şüurunun inkişafı ilə cəmiyyətin ekoloji mədəniyyətinin formalaşmasıdır.

Təbiət qoruqları ilə yanaşı, tarix, memarlıq, etnoqrafiya və mədəniyyət qoruqları da mövcuddur. Bəzi ərazilər özlərində bir neçə nüansı əks etdirdikləri üçün onların adlandırılmasında da daşdığı funksiyalar özünə yer tapır. Belə məkanlarda biri Siyəzən rayonu ərazisində yerləşən “Beşbarmaq dağı” Dövlət Tarix-Mədəniyyət və Təbiət Qoruğudur. Bu qoruq “8 iyun 2020-ci il tarixli Prezident sərəncamına əsasən yaradılıb. Qoruğun ərazisi Siyəzən rayonunun Qalaşxı kəndində yerləşən Beşbarmaq dağı təbiət abidəsinin ərazisini əhatə edir.

Azərbaycanın nadir təbiət abidələrindən olan Beşbarmaq dağının ətrafında dövlət mühafizəsinə götürülmüş bir sıra tarix və mədəniyyət abidələri (son tunc – ilk dəmir dövrünə aid yaşayış yeri, Xızırzində piri, ilk orta əsrlərə aid qala qalıqları, XV-XVII əsrlərə aid karvansara qalıqları) yerləşir. İlk orta əsrlərə aid Beşbarmaq paralel müdafiə səddi “Xəzər sahil mühafizə konstruksiyaları” daxilində 2001-ci il oktyabrın 24-də UNESCO-nun Təcili Qorunmaya Ehtiyacı olan Maddi-Mədəni İrsin İlk Siyahısına daxil edilib.

2021-ci il iyulun 1-də Nazirlər Kabineti tərəfindən Qoruğun əsasnaməsi təsdiqlənib.” (7)

Qoruq ərazisində yerləşən dağ haqqında müxtəlif tarixi faktlar, rəvayətlər və əfsanələr də mövcuddur. Onun haqqında sistemli məlumat verən yerli müəlliflər arasında ilk olaraq elə Abbasqulu ağa Bakıxanovun (1794-1847) adını qeyd etmək lazımdır.

Bakıxanov yazır ki, “bu dağ həm də Xəzər dənizinin sahilinə yaxın qədim ziyarətəgahdır. Belə ki, indiki müsəlman ibadətəgahında İslamdan əvvəlki büt-pərəstlik adətləri bu günə qədər gəlib çatmışdır. Azərbaycan yazıçısı, tarixçisi Abbasqulu ağa Bakıxanov tariximizin ən mühüm mənbələrindən biri olan məşhur —Gülüstani-İrəmll kitabında etiraf etmişdir ki, —Məcmə-ülBəhreynll, yəni Quranda adı keçən iki dənizin qovuşduğu yer Şirvan vilayətindədir. Musa və Xıdır peyğəmbərlərin qayalarının günbəzləri də orada yerləşir” (1)

Bakıxanov bu dağın adının etimologiyası haqqında da məlumat vermiş. O “Gülüstani-İrəm” əsərində Quba nahiyəsinin cənubunda yerləşən Bərməki mahalı haqqında məlumat verir. Deyilənlərdən də aydın olur ki, bu dağlarda yaşayan Bərməki tayfasının adı ilə bağlı olan məkan sonralar dəyişikliklərə uğrayaraq Beşbarmaq ifadəsi kimi dillərdə dolaşmış.” (6)

Beşbarmaq dağını Azərbaycan ərazisində yerləşən unikal təbiət qoruqlarından birinə çevirən əsas səbəb isə daha çox təbiət hadisələrinə marağı olan və zoologiya ilə maraqlanan şəxslərin diqqətini cəlb edən ornitoloji turizmin əsas destinasiya mərkəzlərindən biri olmasıdır. Quş köçlərinin müşahidəsini özündə ehtiva edən bu turizm növünün “Beşbarmaq dağı” Dövlət Tarixi-Mədəniyyət və Təbiət qoruğuna tabe olan anklav ərazisi Xəzər dənizinin Siyəzən rayonuna aid sahilində yerləşir. Bu hissə bir təcik formasındadır və xüsusi olaraq quş köçlərini müşahidə etmək üçün seçilib.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, “Azərbaycanın ornitoloji turizm imkanları Böyük Britaniyanın Rutland vilayətində 2023-cü ildə keçirilən Qlobal Quş Müşahidəçiliyi (“Global Bird Fair”) turizm sərgisində tanınıb.

Sərgidə Böyük Qafqaz və Talış dağlarında, Nabran sahili, Mingəçevir su anbarı və Kür çayı sahilində, Beşbarmaq, Xınalıq, Ləzə kimi təbiət ərazilərində mövcud quş müşahidəçiliyi potensialı, Azərbaycanda olan nadir quş növləri, Qızılağac, Altıağac, Ağgöl, Abşeron və Şirvan milli parklarındakı biomüxtəliflik və quş müşahidəsi üçün əlverişli mövsümlər haqqında sərgi ziyarətçilərinə ətraflı məlumat verilib.” (5)

Beşbarmaq dağı, eyni zamanda tarix fənninin tədris olunması üçün də effektiv məkanlardan biri sayılır. Nəzərə almaq lazımdır ki, ərəzi qədim yaşayış məskəni statusuna sahibdir.

Ərazinin tarixi əhəmiyyəti bilavasitə Beşbarmaq səddi ilə də bağlıdır. Məlumdur ki, Dərbənddən Abşerona qədər bir neçə yerdə Qafqaz dağlarının dənizə daha yaxın olması bu ərəzilərdə bir sıra müdafiə istehkamlarının yaranmasına səbəb olmuşdur. Ən əlamətdarları Xəzər yolunun ən dar və coğrafi cəhətdən əlverişli yerində tikilmiş Dərbənd istehkamları idi.

Dərbənddən əlavə Gilgilçay və Beşbarmaq qalalarının izləri bu günə qədər gəlib çatmışdır ki, onlar da Xəzər vadisini tamamilə bağlamış və dağlara qədər uzanmışdır.

Azərbaycana müxtəlif illərdən gələn səyyahlar dağın statusu və dövr üçün mahiyyəti haqqında öz qeydlərində məlumat vermişlər.

“E.Kempferin Beşbarmaq dağı ilə Xəzər dənizini birləşdirən və aralarındakı məsafənin 300 qulac olduğu iki divar səddin mövcudluğu barədə verdiyi məlumat mühüm əhəmiyyətə malikdir. XVII əsrdə Beşbarmaq qalası barədə məlumat verən səyyahlar arasında biz yalnız E.Kempferin əsərində Beşbarmaq qalası barədə çəkmiş qravürü görə bilirik. E.Kempferin çəkmiş olduğu qalanın təsvirindən də aydın görünür ki, Beşbarmaq dağının qərb tərəfində möhtəşəm istehkamları olan qala mövcud olmuşdur. Kempferin təsvirində diqqəti cəlb edən mühüm məqam ondan əvvəl Beşbarmaq dağında olan səyyahların dağın yüksək zirvəsində haqqında bəhs etdikləri tikilinin təsvirini ver-məsidir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi A.Oleari dağın zirvəsində daşdan yonulmuş tağlı xüsusi bir binadan bəhs etmişdi. Həmin tikili görünür insan-ların ziyarətqah kimi istifadə etdikləri Xıdır zində piri olmuşdur. Kempferin təsvirində həmin tikilini görmək mümkündür.” (4)

Beşbarmaq dağı, eyni zamanda idman dünyası üçün də xüsusi bir maraq obyektidir. Azərbaycan ərəzində hələ ilk peşəkarlaşmağa doğru addımlarını atan Yamac paraşütünün öyrənilməsi üçün məhz Beşbarmaq dağının ərəzisi öz funksionallığı ilə seçilir.

Qoruq ərəziləri təkcə elmi tətqiqat və idman yarışıları üçün deyil, həm də rəssamlar və qrafikaçılar üçün də unikal məkan sayılır. Təsviri sənətin bu cür növləri ilə məşğul olanlar qoruq ərəzilərində plenerə çıxaraq etüdlər edə və öz təxəyyül güclərini daha da rəngarəng edə bilirlər. Beşbarmaq dağı ərəzində müxtəlif zamanlarda Siyəzən məktəbliləri etüdlər etmiş və bununla yanaşı tarix dərsləri də mövzuya uyğun burada keçiblər.

Beşbarmaq dağı və onun ətrafında yerləşən qoruq ərəzisi, Azərbaycanın təbii və mədəni irsinin qorunması, elmi tədqiqatların aparılması və ekoloji maarifləndirmə baxımından böyük əhəmiyyətə malikdir. Buna görə də Beşbarmaq dağı qoruğu timsalında bütün qoruqlarda tədris proseslərinin aparılması olduqca effektivdir. İstər məktəblilər, istərsə də ekologiya, idman, tarix, arxeologiya və mədəniyyət sahəsində təhsil alan tələbələrin elmi savadının artırılmasında qoruq tipli ərəzilərin mühüm rolu mövcuddur. Təhsilənlər bu ərəzidə tədris olunan mövzunu daha dərin qavraya və öyrəndiklərini sərbəst şəkildə tətbiq edə bilirlər. Bu isə onlarda faydalı iş əmsalının artmasına təsir göstərəcək. Nəticədə deyə bilərik ki, istər qoruq, istərsə də tarixi məkanlara edilən ekskursiyalar təhsilənlərin və təhsilverənlərin fəaliyyətini daha da səmərəli edir və onlar təkcə təhsil müəssisəsində olan ünsiyyətlə kifayətlənməyib adları qeyd olunan məkanlara edilən səfərlər əsnasında daha da şəbəkələşə biləcəklər.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Bakıxanov A. Gülüstani-İrəm. Xatun-plyus, Bakı 2010, 153 s.
2. Hüseynova S.A. “Beşbarmaq Dağı” Dövlət Tarix-Mədəniyyət və Təbiət qoruğu ərəzində aparılan arxeoloji qazıntıların hesabatı. AMEA Arxeologiya, Etnoqrafiya və Antropologiya İnstitutunun Elmi Arxivi, Bakı, 2020, 49 s, H-961.
3. Kalankatuklu M. Albaniya tarixi. Mxitar Qoş. Alban salnaməsi. Bakı, Elm, 1993.
4. Kaempfer Engelbert. Amoenitatum exoticarum politico-physico-mediciarum fasciculi V: quibus continentur variae relationes, observationes & descriptiones rerum Persicarum & ulterioris Asiae: multâ attentione in peregrinationibus per universum orientem collectae by Kaempfer Engelbert, Typis & impensis Henrici Wilhelmi Meyeri, aulae Lippiacae rypographi, Lemgoviae, 1712.
5. <https://report.az/turizm/azerbaycanin-ornitoloji-turizm-imkanlari-boyuk-britaniyada-tanidilib/>

6. <https://www.azerbaijan-news.az/az/posts/detail/besbarmaq-mistikasi-peygemberlerin-gorus-mekani-muqeddes-ziyaretgah-tarixi-istehkam-1654634716>
7. <https://www.heritage.org.az/managed-units/besbarmaq-dagi-dovlet-tarix-medeniyyet-ve-tebiet-qorugu>

Fatimə Sadiq İBRAHİMOVA
Qərbi Kaspi Universiteti
E-mail: fatiime.ibrahimova@gmail.com

ƏZİZ NESİN SATİRALARINDA TƏNQİD HƏDƏFLƏRİ

Abstract

The article explores the creative features of Aziz Nesin, a prominent representative of 20th-century Turkish literature, and his critical stance within the genre of satire. The study offers an in-depth analysis of the author's satirical attitude toward social flaws, political injustices, social inequality, and moral degradation, based on his various works. The article also examines key artistic aspects of Nesin's satirical style, including character construction, the use of irony, and dark humor. The research concludes that Aziz Nesin's satire is not merely a tool for evoking laughter, but also serves as an enlightening literary weapon that influences public consciousness and fosters critical thinking.

Keywords: Aziz Nesin, satire, humor, criticism, superstition, politics, society

Giriş

Türk ədəbiyyatında satiranın və ictimai tənqidin ən parlaq nümayəndələrindən biri kimi tanınan Əziz Nesin, 20 dekabr 1915-ci ildə İstanbulun Heybəliada bölgəsində dünyaya gəlmişdir. Onun uşaqlıq illəri maddi çətinliklər və sosial təbəqələşmənin təsiri altında keçmiş, bu da gələcəkdə formalaşacaq yaradıcılıq üslubuna və mövzu seçimlərinə bilavasitə təsir göstərmişdir. O həm bədii, həm də ictimai düşüncə sahəsində mübariz, prinsipial və ideoloji cəhətdən mövqeyi dəqiq müəyyən olunmuş bir ziyalı kimi tanınmışdır. Əziz Nesin yaradıcılıq fəaliyyəti dövründə hekayə, roman, pyes, şeir, xatirə, publisistik yazılar, eləcə də uşaqlar üçün nəzərdə tutulmuş əsərlər qələmə alaraq ədəbiyyatın müxtəlif janrlarında məhsuldar fəaliyyət göstərmişdir.

Əziz Nesinin yaradıcılığını fərqləndirən əsas cəhətlərdən biri onun dərin müşahidə qabiliyyəti, gündəlik həyatdakı absurd və ziddiyyətli hadisələri incə ironiya və sarkazmla qələmə alma bacarığıdır. O ən sadə həyat situasiyalarından belə cəmiyyətin struktur problemlərini, ictimai ədalətsizliyi və insan psixologiyasındakı dəyişiklikləri çıxarmağı bacarmışdır. Yazıcının yaradıcılığı, xüsusilə də satirik tərz, təkcə oxucuya gülüş bəxş etməyi deyil, həm də düşündürməyi, cəmiyyətin müxtəlif təbəqələrini tənqid obyektinə çevirməyi hədəfləyir. Bu baxımdan, onun əsərlərindəki obrazlar ikiüzlü məmurlar, rüşvətxorlar, saxta dindarlar, populist siyasətçilər və digər sosial tiplər müəyyən bir dövrə aid olmaqdan çox, bütün zamanların və cəmiyyətlərin ümumi problemlərinin təcəssümüdür.

“Əziz Nesin açıq sözlü olması, yaşadığı cəmiyyəti dərinləndirən bilməsi, çevik qələmi ilə ədəbiyyatımızın “Don Kixot”udur. Həqiqi Davutdur. Bu səbəbdən doqquz kənddən qovulub. Hətta yandırılmaq istənmişdir ki, bu da tariximizin bir qara ləkəsi olaraq qalacaq” [1].

Əsərlərində yaratdığı obrazlar hər dövrdə yaşamış və hansı dövrdə yazılmasından asılı olmayaraq müxtəlif mövqələrdə qarşılaşdığımız-qarşılaşacağımız obrazlardır. “Türk yumorunun həm varisi, həm də yenilikçisi olan Əziz Nesin, ənənəvi yumordan müasir yanaşma ilə faydalanır, bu dünyanın yaşayış tərzinə, dəyərlərinə, insan və cəmiyyət anlayışına yumor pəncərəsindən baxır” [2].

Bu baxımdan, “Böyük adamın qardaşı oğlu”, “Adamı zorla dəli edərlər”, “Bir qəzet filan tarixdə necə bağlandı”, “Sizin ölkədə eşşək yoxdurmu?” kimi satirik məzmunlu hekayələri təkcə yumor elementi ilə deyil, dərin sosial mesajları ilə də seçilir. Bütün bu xüsusiyyətlər isə Əziz Nesini təkcə Türk ədəbiyyatında deyil, ümumilikdə çağdaş satiranın önəmli simalarından birinə çevirir. “Əziz Nesinin yaradıcılığına xas

xüsusiyyətlərdən biri satirik hekayələrinin bir çoxunda ədibin öz obrazı ilə rastlaşmağımızdır” [3, s.156]. Bu xüsusların aydın təcəssümünü isə onun “Böyük adamın qardaşı oğlu” hekayəsində açıq şəkildə müşahidə etmək mümkündür. “Böyük adamın qardaşı oğlu” adlı hekayəsində satira vasitəsilə dövrün cəmiyyəti tənqid olunur. Əsərdə iş və ya təhsil səviyyəsindən asılı olmayaraq, yalnız qohumluq əlaqələrinə əsaslanaraq bir şəxsin işə qəbul edilməsi, əsərin əsas satirik hədəflərindən biridir. Bu hal nepotizm (qohumbazlıq) fenomeninin sərt şəkildə tənqid olunması ilə özünü göstərir. Əsərdəki “Amanın günüdür, ehtiyatlı olun. O, Fişektin bəyin qardaşı oğludur” [4, s. 9] kimi ifadələr, cəmiyyətin qorxu içində yaşadığını və sosial ədalətsizliyin hökm sürdüyünü göstərir. Əsərin digər bir satirik hədəfi isə süni hörmət və ikiüzlülükdür. Ətrafdakılar həmin şəxsin savadsızlığına, oğurluq və digər qeyri-etik davranışlarına baxmayaraq, yalnız nüfuzlu bir şəxsin qohumu olduğu üçün ona yaltaqlanır və heç bir irad bildirməyə cəsarət etmirlər. Bu vəziyyət cəmiyyətdə əxlaqi dəyərlərin deqradasiyasını göstərir. Əziz Nesin burada həm də cəmiyyətdə dəyər meyarlarının dəyişdiyini, artıq zəhmətə, biliyə və əxlaqa deyil, tanışlığa və mövqeyə əsasən insanlara münasibət formalaşdırıldığını satirik şəkildə vurğulayır.

Əziz Nesin hekayə və romanlarının demək olar ki, əksəriyyətində cəmiyyətin dini inanclarına, ifadələrinə, rituallarına və xürafat anlayışlarına toxunmuş və bunları istehzal bir dillə tənqid etmişdir. Bəzi hekayələrinin sonunda isə, türk rəvayətçilik ənənəsinə məxsus olan Dədə Qorqud üslubunu davam etdirməyə çalışaraq oxucuya xitab etmiş və öz inancı ilə bağlı izlər təqdim etmişdir: “Gələk qissədən hissəyə... bax, mənəm danışdığım bu nağıl da yuxuladan nağıllardan biridir. Axirət dünyasını nə görmüşəm, nə də görənlərdən eşitmişəm deyə bilmirəm... Mən başqalarının inancına hörmətlə yanaşıram. Özüm inanmasam belə...” [5, s.54] – kimi cümlələr bu baxımdan qeyd oluna bilər.

Əziz Nesin XX əsr Türk ədəbiyyatında satira janrını cəmiyyətin dərin qatlarına enərək təhlil edən, güclü ictimai və mənəvi mesajlar verən bir ədib kimi xüsusi yer tutur və özünəməxsus üslubu, əsərlərinin ideya-məzmun xüsusiyyətləri ilə bu mövqeyini gələcəkdə də qoruyub saxlamağa davam edəcəkdir. Onun satirik əsərləri, təkcə güldürmək məqsədi daşımır, eyni zamanda düşündürmək, tənqid etmək və oxucunu passiv mövqedən aktiv sosial şüura yönəltmək funksiyası daşıyır. Ədibin yaratdığı tiplər – rüşvətxor məmurlar, yalançı alimlər, ikiüzlü siyasətçilər və vicdanını itirmiş kütlə – yalnız yazıldığı dövr üçün deyil, həm də bugünkü cəmiyyətlər üçün aktualdır. Araşdırma göstərdi ki, Əziz Nesin satiranı yalnız gülüş üçün deyil, bir dirəniş, bir xəbərdarlıq və bəzən də sosial bir güzgü kimi istifadə edir. Onun əsərlərindəki tənqid hədəfləri dövrün siyasi və sosial reallıqları ilə sıx bağlı olmaqla yanaşı, oxucunu da mövcud vəziyyəti sorğulamağa çağırır. Bu mənada, Əziz Nesinin satiraları dövrünü aşan, universal dəyərlərə toxunan və hər zaman aktual qala bilən nadir bədii nümunələrdir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. ERMAN, Armağan (2015). “Aziz Nesin”. Radyo Kültür Koleji [vəb səhifə], 10 iyun. Əldə etmə linki: <https://www.radyo.kultur.k12.tr/single-post/2015/06/10/this-is-the-title-of-your-second-post>
2. Gümüş, Elif. (2023). Aziz Nesinin edebi kişiliği ve Türk edebiyatındaki yeri. <https://academia.edu/resource/work/19980792>
3. Həsənlı, Maya. (2023) “Əziz Nesinin idman mövzusunda yazdığı satiralarında tənqid hədəfləri.” AMEA Müqayisəli Ədəbiyyatşünaslıq, № 2, s. 153–157. Əldə etmə linki: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/3945455>
4. Nesin, Əziz (2006). Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 240 s.
5. Nesin, Aziz (1989). Nah Kalkınırız. İstanbul: Adam Yay.

Kənan Vüqar NOVRUZOV
Bakı Dövlət Universiteti

ANARIN YARADICILIĞI: POETİKA VƏ ÜSLUB

Abstract

Style is one of the main features that distinguish every writer as an author. Regardless of whether he writes in verse or prose, style is the most important quality for a writer. There are many points that determine style. This is also connected with the historical period and specific socio-political processes. Nevertheless, style has retained its relevance as the main factor determining the quality of creativity in all historical periods.

This is also the case for Anar Rzayev, one of the main representatives of the 60s generation, whose works are still read today, and who maintains his relevance as an author today. The polyphonic and philosophical approach in Anar's work attracts special attention. One of the main points characteristic of Anar's style, which addresses the most diverse genres in his work, from articles to novels, is that in many cases he expresses his thoughts not directly, but indirectly. For example, this can be proven by the sentence "If only people knew that there was a sixth floor of a five-story house..." in his famous novel "The Sixth Floor of a Five-Story House". An inattentive reader can understand what the writer actually does not want to say. A person who is familiar with Anar's style, including the work mentioned, will immediately understand what the conversation is about.

Such anecdotes are typical for Anar's work. The main reason why he has a wide readership as an author is precisely his rich creative heritage, including his individual style.

Keywords: Anar, journalism, creativity, style

Giriş

Anar Rzayev ötən əsrin ortalarının əsas yazıçılarından olsa da, bir müəllif kimi aktuallığını bu gün də qoruyur. Bunun bir neçə səbəbi var. Əsas səbəblərdən biri Anarın özünəməxsus üslubu, yaradıcılıq manerası ilə bağlıdır. “Azərbaycan və eləcə də dünya ədəbiyyatının klassik nümayəndələri sırasına qoyula biləcək yazıçı Anarın yaradıcılıq dünyası polifonik formatda olub tək-cə bədii sözə marağı olan kəslər üçün deyil, habelə elm adamları, filosoflar və digər elitar zümrə üçün də ciddi əhəmiyyət kəsb edir”[3]. Bu, Anara bir müəllif kimi ən çox lazım olanı və arzuolunanı geniş auditoriya qazandırır. Təsadüfi deyil ki, Anarı ən müxtəlif təbəqənin nümayəndələri- peşəsindən, yaşından asılı olmayaraq çoxları oxuyur. Çünki bir yazıçı kimi özünü, daha doğrusu, üsübunu sevdirməyi bacarır. Bəs bunu necə bacarır? Əlbəttə, üslubu, hadisələrə orijinal yanaşması ilə.

Anarın yaradıcılığı həm forma, həm də məzmun baxımından çoxşaxəlidir. Onun çoxsaylı əsərləri arasında roman da var, hekayə də. Və, əlbəttə, Anar müxtəlif janrlara müraciət edərkən həm də onların səciyyəvi xüsusiyyətlərini nəzərə alır. Əgər onun hekayələrində təhkiyəyə xüsusi yer verilirsə, daha irihəcmli əsərlərində - povest və romanlarında hadisələr daha detallı təqdim olunur. Müəllif bəzən oxucunu intizarda saxlamaqdan da çəkinmir.

Məsələn Anarın “Mən, sən, o və telefon” hekayəsi uzun bir təhkiyə ilə başlayır. Sadəcə müəllif əvvəlcə oxucunu düşündürmək, sonra öz ideyasını ortaya qoymaq istəyir. “Bəzən mən qara telefonun dəstəyini elə qaldırırdım, elə bil royalın qapağını qaldırıram. Bəzən bu qara dəstəyi elə qoyurdum, elə bil tabutun qapağını örtürəm”. Adı çəkilən hekayənin giriş hissəsindəki bu cümlələr müəllifin poetik sənətkarlığının bariz təzahürlərindəndir. Əlbəttə, burada əsas məsələ telefn yox, telefonun digər ucundakı insandır. Anarın poetik dillə ifadə etdiyi cümlələr də əslində həmin fikir öz əksini tapıb.

Ümumiyyətlə, Anar insan hisslərinə, emosiyalarına dərinlən bələd olan yazıçıdır. Onun əsərlərinin, demək olar, hər birində əsas obyekt insan və onun taleyidir. Bu baxımdan onun “Dantenin yubileyi” əsəri xarakterikdir. Müəllif həmin əsərindəki Feyzulla Kəbirlinski bir çox halda cəmiyyətin qəbul etmədiyi, xor

gördüyü, əslində isə əsl ziyalı və şəxsiyyət olan insanların ümumiləşmiş obrazıdır. “Anarın yaratdığı “Dantenin yubileyi” isə hələ öz aktuallığını saxlayır. Çünki kütlələrin qiyamı davam edir” [6].

Anarın son illərdə yazdığı “Təhminənin son sirri” hekayəsində də onun illər əvvəlki üslubuna xas təhkiyəni, həmçinin bədii təsvir və ifadə vasitələrini, fəlsəfi yanaşmanı duymaq mümkündür. “Nə qalıb ki? Nəfəsi kəsilirdi. Daha bir addım...” [7]. Anarın yaradıcılığına bələd olanlar üçün, əlbəttə, aydındır ki, bu cümlələr sadəcə bədii təfəkkür məhsuku deyil. Həm də fəlsəfi yanaşmanın təzahürüdür. Belə ki, müəllifin məşhur “Beşmərtəbəli evin altıncı mərtəbəsi” romanında Məmməd Nəsir obrazının dilindən deyilən “Əgər adamlar başa düşsəydilər ki, beşmərtəbəli binanın altıncı mərtəbəsi də ola bilər, onda nə vardı ki...” fikrinin arxasında dayanan ideya özünü illər sonra “Təhminənin son sirri”ndə də göstərir. ““Beşmərtəbəli evin altıncı mərtəbəsi” romanında yazıcının göstərmək istədiyi məhz “altıncı hiss”dir”[4].

Anarın yaradıcılığına ən diqqətçəkən məqamlardan biri hansı janrda olmasından asılı olmayaraq, demək olar, bütün əsərlərində- şedevri hesab olunan “Təhminə və Zaur”dan tutmuş məqalələrinədək- həm də problemləri qabartması, bir ziyalı kimi ideallarını ortaya qoymasıdır. Məsələn, müəllifin “Dörd ay Türkiyədə” sərlövhəli məqalə- xatirəsində bunu aydın hiss etmək mümkündür. Anar yazır: “Özlərini ədəbiyyat mütəxəssisi sayan və həm də Azərbaycana sevgilərini bəyan edənlərə izah etməyə çalışırdım ki, Cəlil Məmmədquluzadənin (əlbəttə, eləcə də başqa klassiklərimizin) yaradıcılığına bələd olmadan nə Azərbaycan milli xarakterini, nə xalqımızın psixologiyasını, ruhunu, nə də dünənki və bu günkü problemləri dərinlən bilmək və qavramaq, anlamaq mümkündür”[1].

Anarda həm də peşəkar jurnalistlərə xas reportyotluq bacarığı var. Onun “Təbrizin yolları dolanbadolan” məqaləsi bu cümlələrlə başlayır: “1991-ci il fevralın 10-u...Ömrümüzə yazılacaq bir günün unudulmaz axşamı. Saat on radələri- Təbrizin dolanbadolan yollarını qarış- qarış, fərsəq- fərsəq, kilometr- kilometr udduqca ürəklərimiz atlanı köksümüzədən çıxmaq istəyir”[2]. Bu cümlələri və sonrakı abzaslar oxuduqca insan özünü hadisə yerində hiss edir, müəllifin yazdıqlarını təsəvvür edir.

Eyni nüansları onun essələrində də hiss etmək mümkündür. Bu baxımdan müəllifin “Vətənimiz...paytaxtımız...Dilimiz”, “Bakı küçələr”, “Məşum ilin dərsləri” kimi essələri səciyyəvidir.

Anarı bir müəllif kimi xarakterizə edəcək başqabir məqam onun öz əsərlərində sitatlara xüsusi yer verməsidir. Məsələn, publisistin “Zəng kimin üçün çalınır?” essəsində düz beş yerdə fərqli mütəfəkkirlərdən sitatlar gətirib. Müəllif bu yollar öz fikrini gücləndirir.

Ümumiyyətlə, bütövlükdə Anarın yaradıcılığı çoxşaxəli tədqiqat obyektidir. “Anar ədəbiyyata gələn vaxtdan oxucuların və ədəbi tənqidin diqqət mərkəzindədir. O, ədəbiyyat tariximizdə öz yaradıcılığı ilə ən çox diqqəti çəkən, mübahisə doğuran, tənqid və tərif edilən qələm adamlarından biridir”[5]. Bu, sözsüz ki, təsadüfi gəlinən qənaət deyil və birbaşa olaraq onun özünün yaradıcılıq imkanları ilə bağlıdır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Anar, “Dörd ay Türkiyədə”, 1993
2. Anar, “Təbrizin yolları dolanbadolan”, 1991
3. <https://525.az/news/43961-anar-dunyasina-elmi-publisistik-seyahet>
4. <https://www.anl.az/down/meqale/525/2013/mart/299244.htm>
5. <https://www.anl.az/down/meqale/525/2018/mart/579964.htm>
6. <https://www.anl.az/down/meqale/edebiyat/2018/mart/581970.htm>
7. <https://www.anl.az/down/meqale/edebiyat/2021/noyabr/766482.htm>

Könül Qəribəğa CAMALOVA
Bakı Slavyan Universitetinin magistrantı
E-mail:konulcamal@inbox.ru

GRAMMATİKA-TƏRCÜMƏ METODUNUN XARİCİ DİLLƏRİN TƏDRİSİNDƏ ROLU

Abstract

The Grammar-Translation method is one of the traditional approaches in foreign language teaching, focusing particularly on the learning of grammatical rules. Its application ensures the deepening of theoretical grammatical knowledge and the development of writing skills for language learners. However, the drawbacks of this method mainly concern the weak development of practical language skills and decreased motivation.

In modern times, interactive and communicative methods are more widely applied because they focus on the practical use of the language and increasing motivation. Nevertheless, these approaches also have shortcomings, such as insufficient learning of language structures.

Therefore, the use of blended learning methods is considered more appropriate, as this approach combines traditional and modern methods to more effectively develop language learners' knowledge and skills.

Keywords: Grammar-Translation Method, Foreign Language Teaching, Structural School, Interactive Methods, Communicative Methods.

Giriş

Qrammatika-tərcümə metodu xarici dillərin təlim-tədrisi prosesində ənənəvi yanaşmalardan biri olub, hələ qədim dövrlərdən tətbiq olunduğu barədə fikirlərə rast gəlmək mümkündür. Xarici dillərin tədrisində bu metodun aktiv tətbiqinə isə keçən əsrin ortalarından başlandığını görmək mümkündür. Bu metodun ənənəvi dil tədrisində geniş formada tətbiq olunan və dilin qrammatik qaydalarının öyrənilməsinə təşviq edən yanaşmadır. Bu metodun tətbiqinin əsas tərəfdarları “Struktural məktəb”in nümayəndələri olmuşdur. Struktural məktəb dilin sistemli və strukturlaşdırılmış tədrisini nəzərdə tutan və qrammatika-tərcümə metodunu dəstəkləyirdi.

Qrammatika-tərcümə metodu ilə xarici dillərin öyrənilməsinə digər metodlardan fərqləndirən xüsusiyyətlərdən başlıcası qrammatik qaydalara və dilin morfoloji, sintaksis xüsusiyyətlərinə daha çox yerin verilməsi ilə bağlıdır. [2, s.25-40]

Qrammatika-tərcümə metodunu digər metodlardan fərqləndirən xüsusiyyətlərini aşağıdakı kimi təsnifatlandırmaq olar:

- tədris zamanı nəzəri materiallara üstünlüyün verilməsi;
- tərcüməyönümlü çalışmaların yerinə yetirilməsinə üstünlüyün verilməsi;
- verbal nitqdən daha çox yazılı nitqə diqqətin ayrılması.

Qrammatika-tərcümə metodunun özünəxas üstünlükləri də vardır:

- dil öyrənənlər dilin nəzəri-qrammatik biliklərini dərindən öyrənir;
- dil öyrənənlər daha çox yazı fəaliyyəti ilə məşqul olduqları üçün sırf kommunikativ metodla dil öyrənənlərdən fərqli olaraq, akademik yazı bacarıqlarının inkişaf etdirmiş olurlar;
- dil öyrənənlər ana dili ilə xarici dilin struktur və linqvistik xüsusiyyətləri arasında olan oxşar və fərqli xüsusiyyətləri daha yaxşı başa düşürlər.

Qrammatika-tərcümə metodunun tətbiqinin səmərəliliyini azaldan bir sıra cəhətləri vardır:

- nəzəri materiallara, xüsusilə qrammatikaya daha çox diqqətin verilməsi;
- lüğətə istiqamətlənmə (vocabulary oriented);
- dil materiallarının (qrammatika və lüğət) ayrılıqda tədris olunması.

Yuxarıda qeyd olunan çatışmazlıqlar isə dil öyrənənlərdə əqli fəaliyyətlərin formalaşmasında,

motivasiyanın artırılmasında, eləcə də kommunikativ bilik və bacarıqların əmələ gəlməsində bir sıra əngəllər yaratmış olur.

Müasir dövrdə xarici dillərin tədrisində daha çox tətbiq olunan interaktiv və kommunikativ metodlardır. Xarici dillərin tədrisinə ən geniş tətbiq olunan interaktiv və kommunikativ metodlar dil öyrənənlərə nəzəri-qrammatik qaydaların öyrədilməsi deyil, onlara dildə praktiki istifadə edə bilmə bacarıqlarının formalaşdırılmasını tədris edir. İnteraktiv və kommunikativ metodların üstünlüklərini aşağıdakı kimi xarakterizə etmək olar:

- dərslər mühitini maraqlı və daha çox motivasiyaedici olur;
- praktiki bacarıqların inkişafında əvəzsiz əhəmiyyətə malikdir;

Lakin yuxarıda qeyd olunan müsbət cəhətləri ilə yanaşı kommunikativ və interaktiv yanaşmaların çatışmayan cəhətləri də vardır:

- dil strukturlarının kifayət qədər öyrənilməməsi.
- dildən qeyri-düzgün istifadə. [1]

Aparılmış təhlillər onu deməyə əsas verir ki, müasir xarici dil tədrisində bir metoda əsaslanaraq tədrisin təşkili arzu olunan nəticənin əldə olunmasında müəyyən çətinliklər yaratmış olur. Buna görə də “qarışıq təlim metodları” (blended learning) yanaşmasından istifadə etmək daha məqsədəuyğun hesab oluna bilər. Qarışıq təlim metodlarından istifadə ənənəvi və müasir yanaşmaların kombinasiyasından istifadə edərək, dil öyrənənlərin bilik və bacarıqlarının zənginləşdirilməsinə zəmin yaratmış olar. [4, s.80-95]

Qarışıq təlim metodlarından istifadə etməklə xarici dillərin tədrisində aşağıda qeyd olunan nəticələrə nail olmaq mümkündür:

- təlim prosesində aktiv iştirak təmin olunur;
- dil öyrənənlərin fərdi ehtiyaclarına uyğunlaşma imkanı verilir;
- əqli bacarıqlarının formalaşdırılması zamanı dilin struktural xüsusiyyətlərini də dil öyrənənlər öyrənmiş olurlar.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Brown, H. D. Teaching by Principles: An Interactive Approach to Language Pedagogy. Longman. 2001, 450 p.
2. Celce-Murcia, M.). Teaching English as a Second or Foreign Language (3rd ed.). Heinle & Heinle Publishers. 2001, 584 p.
3. Cook, V. Second Language Learning and Language Teaching (4th ed.). Routledge. 2010, 400 p.
4. Harmer, J. The Practice of English Language Teaching (4th ed.). Longman. 2007, 448 p.

Könül Zaur ŞXƏLİYEVƏ

ADPU

konul.eliyeva.17@mail.ru

OXU STRATEGİYALARININ İBTİDAİ TƏHSİLDƏ NİTQ VƏ DİL BACARIQLARINI İNKİŞAF ETDİRMƏSİ

Abstract

In primary school education, reading instruction is one of the key goals for the development of students' speech skills. The reading process increases children's vocabulary and enhances their thinking and expressive abilities. Interactive methods and various approaches strengthen both their reading and oral speech habits. Teachers, by selecting appropriate strategies, can systematically develop students' language skills during this phase.

Keywords: reading instruction, speech development, primary school, vocabulary, interactive methods.

Giriş

Oxu təlimi ibtidai sinif şagirdlərinin dil və təfəkkür inkişafında xüsusi yer tutur. Oxuma bacarığı yalnız mətni anlamaq deyil, həm də fikirləri düzgün ifadə etmək, məntiqi əlaqələr qurmaq və müstəqil düşünmək bacarığının formalaşmasına zəmin yaradır. Müntəzəm oxu fəaliyyəti uşaqların söz ehtiyatını zənginləşdirir, ünsiyyət qabiliyyətini artırır və onların yaradıcı düşüncə potensialını inkişaf etdirir. Oxu təlimi, eyni zamanda, şagirdlərin emosional dünyasına təsir edərək onların estetik zövqünün formalaşmasına da kömək edir. Bu səbəbdən ibtidai mərhələdə oxu vərdişlərinin məqsədyönlü inkişaf etdirilməsi təhsil prosesində əsas istiqamətlərdən biri hesab edilir.

Nitqin inkişafı ilə oxu bacarığı arasında qarşılıqlı və dinamik bir əlaqə mövcuddur. Oxu prosesi uşaqlarda söz ehtiyatını zənginləşdirir, cümlə quruluşlarını öyrədir və fikirlərin ardıcıl ifadəsini təşviq edir. Oxuma bacarığı inkişaf etdikcə, şagirdlər mətndəki fikirləri daha yaxşı anlayır və öz düşüncələrini daha dəqiq ifadə edə bilirlər. Eyni zamanda, güclü nitq bacarığı şagirdlərin oxunan materialı mənimsəməsini və anladıklarını başqalarına çatdırmasını asanlaşdırır. Bu baxımdan, oxu və nitq bir-birini tamamlayan iki əsas dil fəaliyyəti kimi şagirdlərin ümumi kommunikasiya bacarıqlarının formalaşmasına xidmət edir.

Əsas mətn

Oxu vərdişləri, şagirdlərin nitq bacarıqlarının inkişafında mühüm rol oynayır. Oxu zamanı uşaqlar yeni sözlər və ifadələr öyrənir, cümlə quruluşlarını mənimsəyirlər, bu da onların şifahi və yazılı nitqini zənginləşdirir. Müntəzəm oxu fəaliyyəti, həmçinin şagirdlərin fikirlərini daha aydın və məntiqi şəkildə ifadə etmələrini təmin edir. Məsələn, araşdırmalara görə, oxu bacarığı artdıqca, şagirdlərin şifahi nitqlərində də anlaşıqlıq və düzgünlük artır [4]. Bu, şagirdlərin sinifdəki müzakirələrdə iştirakını, fikirlərini və hisslərini ifadə etmələrini asanlaşdırır.

Şifahi və yazılı nitq arasındakı əlaqə oxu təlimində əsasən dilin düzgün qurulmasına və fikirlərin aydın ifadəsinə yönəlir. Oxu vərdişi, şagirdlərin yazılı nitqinin inkişafında da mühüm rol oynayır. Şagirdlər oxuyarkən, mətnin strukturunu və ideyaların təqdimatını öyrənir, bu da onların öz yazılı ifadə qabiliyyətlərini inkişaf etdirir. Eyni zamanda, şifahi nitq şagirdlərə oxu məzmununu müzakirə etməyə və təhlil etməyə kömək edir. Araşdırmalar göstərir ki, şagirdlərin şifahi nitq bacarıqları yazılı ifadələrini də gücləndirir [2]. Bu qarşılıqlı əlaqə, həm oxumaq, həm də yazmaq üçün vacib bacarıqların inkişafını təmin edir.

İbtidai siniflərdə oxu təlimi zamanı şagirdlərin nitq bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün müxtəlif effektiv metod və üsullar tətbiq edilə bilər. Bu metodlar uşaqların oxu marağını artırmaqla yanaşı, onların şifahi və yazılı ifadə bacarıqlarını da gücləndirir.

- *Şifahi müzakirələr və debatlar.* Şagirdlər arasında müzakirələr və debatlar təşkil etmək, onların öz fikirlərini aydın şəkildə ifadə etmələrinə kömək edir. Bu fəaliyyətlər, həmçinin, şagirdlərin oxu prosesində əldə etdikləri bilikləri praktikada istifadə etmələrinə imkan yaradır [1].

- *Mətnə əsaslanan açıq suallar.* Oxunan mətndən sonra açıq suallar vermək, şagirdlərin məzmunu daha dərinlən anlamağa və təhlil etməyə imkan tanıyır. Bu üsul həm də onların nitq bacarıqlarını inkişaf etdirir, çünki şagirdlər suallara cavab vermək üçün daha geniş lüğət istifadə etməli olurlar [3].

- *Rollu oyunlar.* Rollu oyunlar, şagirdlərin oxuduqları mətnləri daha yaxşı mənimsəmələrini təmin edir. Bu fəaliyyət şagirdlərə, oxuduqları personajları canlandırmaq və onları müstəqil şəkildə şifahi ifadə etmə bacarığını inkişaf etdirmək imkanı verir [5].

- *Yazılı hekayə qurma.* Şagirdlərə oxuduqları mətndən ilham alaraq hekayə yazma tapşırığı vermək, onların yazılı ifadə bacarıqlarını artırır. Bu üsul, şagirdlərin oxuma vərdişlərini möhkəmləndirir və paralel olaraq, onların nitqində aydınlıq və dəqiqlik formalaşdırır.

- *İnteraktiv texnologiyalar.* Müasir texnologiyalardan istifadə edərək, interaktiv oxu proqramları və tətbiqləri şagirdlərin marağını artırır və onların oxu bacarıqlarını inkişaf etdirir. Həmçinin, bu proqramlar şagirdlərin şifahi nitqini təkmilləşdirmək üçün səsli cavablar və diskussiyalar təklif edir [6].

Nəticə.

İbtidai siniflərdə oxu təlimi və nitq bacarıqlarının inkişafı arasında sıx bir əlaqə mövcuddur. Oxu vərdişləri, şagirdlərin dil və təfəkkür bacarıqlarının inkişafını dəstəkləyir, onlara həm şifahi, həm də yazılı nitq bacarıqlarını gücləndirmək imkanı verir. Effektiv metodlar və müasir yanaşmalar, xüsusən şifahi

müzakirələr, rollu oyunlar və texnologiyaların istifadəsi, şagirdlərin nitq qabiliyyətlərini inkişaf etdirmək üçün əvəzolunmaz vasitələrdir. Bu yanaşmalar, eyni zamanda, şagirdlərin oxu vərdişlərini möhkəmləndirərək onların ümumi təhsil göstəricilərini yaxşılaşdırır. Müəllimlər bu metodları məqsədyönlü şəkildə tətbiq edərək, şagirdlərin həm oxu, həm də nitq bacarıqlarını balanslı şəkildə inkişaf etdirə bilərlər.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Brown, H. (2019). Effective oral communication in the classroom. *Journal of Educational Practices*, 15(4), 34-47.
2. Johnson, R., & Lee, S. (2020). Oral and written discourse: A comparative study. *Journal of Linguistic Studies*, 24(2), 102-118.
3. Miller, A. (2021). Reading comprehension and speaking skills: Connecting the dots. *Literacy Today*, 8(2), 65-72.
4. Smith, J. (2018). The impact of reading habits on language development. *Language Education Journal*, 12(3), 45-56.
5. Smith, L., & Green, R. (2017). Using role play to enhance speaking and writing skills. *Teaching Methods Review*, 22(1), 23-30.
6. Taylor, M., & Evans, J. (2022). The role of technology in developing reading and speaking skills. *Tech in Education Journal*, 19(3), 115-128.

Kübra Sabir VƏLİYEVƏ

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: kubra.valiyeva@yahoo.com

“ŞƏRHU RADİ ALƏL-KAFİYƏ Fİ İLMİN-NƏHV VAL- İRAB” ƏSƏRİNDƏ “MURAB” VƏ “MƏBNİ” MÖVZULARININ ŞƏRHİ

Abstract

In the report, the views of Radiyyuddin al-Astarabadi's about "mu'rab" and "mabni" were studied in his work "Sharhu Radi alal-Kafiyah fi ilmin-nahv wal-irab". In the book "Sharhul-Kafiyah" written by Radiuddin al-Astarabadi, the science of nahv is explained in an easy and simple language. The work "Sharhu Radi alal-Kafiyah fi ilmin-nahv wal-irab" includes all the issues related to the science of nahw and explains them in detail.

Keywords: comment, Arabic language, mu'rab, mabni, Razi Astarabadi.

Giriş

Ərəb dilində kəlmələr irab əlamətləri (sonlarının hərəkəsi) baxımından murab və məbni olaraq ikiye bölünür. “Murab (المُعْرَبُ) cümlədəki yerinə görə irabının əlaməti (sonundakı hərəkəsi) dəyişən kəlmədir” [2]. Məsələn, طَالِبُ الْجَامِعَةِ مُجْتَهِدٌ – universitet tələbəsi çalışqandır.

“Məbni – amillərin dəyişməsi ilə son hərəkəsi dəyişməyən və yaxud davamlı eyni hərəkə üzrə qalan kəlmədir. Məbni damma, fəthə, kəsre və sukun olur” [5]. Məbni kəlmələr lazım və ariz növlərinə (المبني) (المنبي العارض) bölünür. Məbni olan kəlmələrə ayrı yazılan və bitişən əvəzliliklər, işarə əvəzlilikləri, nisbi əvəzliliklər, şərt ədatları, sual ədatları, bəzi kinayələr və zərflər, feili isimlər (əsmaul-əfal), mazi feili (keçmiş zaman feili) və s. misal göstərmək olar. Məsələn, هَذِهِ عَاصِمَةٌ - Bu, Misrin paytaxtıdır.

“Bina – sözün sonunun müxtəlif amillər vasitəsilə dəyişməməsi, özünün ilkin əlaməti olan sükun və həmçinin hərəkələrlə sabit qalması bina adlanır. Buna görə də bina “mənavi” – mənə ilə bağlı olan vəziyyət hesab edilir. Binanın əsas əlaməti sükun, irabınkı isə hərəkəldir. Bəzən əlif, vav, ya sükun irab əlamətlərini əvəz edə bilər. İsim, fel və ədatlar sükunla məbni olurlar. Fəthə ən yüngül hərəkə, eyni zamanda sükuna yaxın olduğu üçün məbni isim, feil və ədatlarda işlədilir. Damma və kəsre məbni isim və ədatlarda

təzahür etdiyi halda, feillərdə müşahidə edilmir (kəm, həl, uktub, kətəbə, eynə, rubbə, əmsi, heysu, munzu və s.), çünki həm fel, həm də bu iki hərəkə ağır olduqları üçün iki ağır şey bir yerə sığmır [4].

Murab və məbni haqqında, həmçinin onların əlamətlərinin müəyyənləşdirilməsi barədə ərəb dili alimləri geniş elmi fikirlərə malikdirlər. Bunlara misal olaraq məşhur dilçi alimlər İbn əl-Hacib və Radiyyuddin əl-Astarabadinin irəli sürdüyü zəngin elmi mülahizələri qeyd etmək olar.

Əsas mətn

Əl-Murab və məbni mövzusu (مبحث المعرب و المبني):

قوله: و هو معرب و مبني. فالمعرب: المُرَكَّبُ الذي لم يُشَبَّهْ مَبْنِيَّ الأصلِ. وَ حُكْمُهُ أَنْ يَخْتَلِفَ أَجْزُهُ بِاخْتِلَافِ الْعَوَامِلِ لَفْظًا أَوْ تَقْدِيرًا.

İbn əl-Hacibin murab və məbni kəlmələr haqqında sözü: “O (isim) murab (sonu dəyişən) və məbni (sonu dəyişməz) olur. Murab, əslə məbni olanlara (mazi feil, hərf və oxşarlarına) bənzəməyənlərdir. Murab ismin hökmü (ona daxil olan) amillərin dəyişməsi ilə (ismin) sonunun ləfzən və ya təqdirən dəyişməsidir” [3; 6].

“İsim əslində murəb olmalıdır. Çünki o, fail, məful, izafətin tərəfləri funksiyalarında işlədilir. Feil və ədatlar isə irab tələb edən mənaları bildirmədiklərinə görə əslində məbni sözlər qrupuna daxildir. Beləliklə, irab isim üçün vacib, fel üçün mümkün əlamətdir” [4].

“Razi murabla bağlı İbn əl-Hacibin murablığın isim cəhətini nəzərə almaqla şərh etmişdir. Raziyə görə irabın hərəkəsi murab ismin sonunu təqdirən dəyişdirsə də “جَاءَنِي الْفَتَى” cümləsindəki ismi məqsur misalı kimi əsl hərəkə müəzzir (üzrxahlığına görə) aşkara çıxmır. Burada fail olan “الْفَتَى” kəlməsi rəf olması ilə müqəddər olduğuna görə hərəkəsi aşkar şəkildə görünməz. Məbninin irabı son hərfi üzərində “هَؤُلَاءِ وَأَمْسٍ” – “onlar və dünən” misalı kimi tək hərəkə səbəbinə görə təqdir edilmir” [1].

Məbni kəlmənin irabında “هَؤُلَاءِ: اسْمٌ إِشَارَةٌ مَبْنِيٌّ عَلَى الْكُسْرِ فِي مَحَلِّ رَفْعٍ” – “İşarə əvəzliyi rəf mahallında gələn kəsə üzrə məbnidir” şəklində deyilir. Bu misallarda da göründüyü kimi məbnilərdə icra olunan belə bir irab, məbninin xilafına olan ismi məqsur misalı kimi deyil. Çünki ismi məqsurun irabı “جَاءَنِي الْفَتَى” – “gənc oğlan mənə gəldi” cümləsindəki fail üçün “الْفَتَى: إِنَّ الرُّفْعَ مُقَدَّرٌ فِي آخِرِهِ” – “rəf əlaməti ismin sonunda təqdir edilmişdir” deyə deyilir. Bu misala görə ləfzi bir irab görünməyib failin “الْفَتَى” rəfi əlif məqsuranın üzərinə təqdir edilmişdir. Razi burada göründüyü kimi murab və məbni hərəkələrinə nümunələr verərək müqayisələr aparmışdır.

Əl-Astarabadi İbn əl-Hacibin şərhini bəyənmişdir. “Əl-Astarabadi mürəkkəb ləfzinin iki mənada istifadə olunduğunu vurğulamışdır: 1. Digəri göz qabağında saxlamaqla iki hissədən hər birinə “mürəkkəb” deyilir. Məsələn, ضَرَبَ زَيْدٌ – Zeyd vurdu cümləsində زيد və ضرب kəlmələrindən hər biri ancaq digəri ilə birləşərək bir cümlə bütünü (mürəkkəb) meydana gətirdiyindən bunlardan hər birinə ayrı-ayrı da mürəkkəb deyilmişdir. 2. Bu iki hissənin meydana gətirdiyi bütünə də “mürəkkəb” deyilir. Məsələn, ضَرَبَ زَيْدٌ cümləsi ضرب və زيد kəlmələrindən mürəkkəbdir” [7].

Əl-Astarabadiyə görə İbn əl-Hacibin “murab” tərifindəki “mürəkkəb” ifadəsiylə vurğuladığı yuxarıda birinci bənddə ifadə edilən məna olsa da istilahda ikinci məna daha məşhurdur. Xüsusilə İbn əl-Hacibin bu sözü murab ismin خَمْسَةَ عَشَرَ nümunəsində göründüyü kimi iki və daha artıq kəlmədən meydana gələcəyi fikrini irəli sürür. Məbni kəlmələr mazi, əmr feilləri və hərflərdir.

Nəticə

Bağdad qrammatika məktəbinin görkəmli nümayəndəsi olan dilçi alim Radiyyuddin əl-Astarabadi “Şərhu Radi aləl-Kafiyə fi ilmin-nəhv val-irab” (“Razinin “kafiyə”yə sintaktik baxımdan şərh”) adlı əsərində yuxarıda qeyd olunan “murab” və “məbni” ilə bağlı nəhv mövzularını geniş və müfəssəl şəkildə izah etmişdir. Radiyyuddin əl-Astarabadi bu mövzuları şərh etməzdən əvvəl İbn əl-Hacibin “əl-Kafiyə” əsərində dediyi qaydaları əvvəlcə zikr etmiş, sonra isə izahını vermişdir. O, şərh əsasında İbn əl-Hacibin söylədiyi fikirlərin bəzisini qəbul etmiş, bəzilərini isə rədd etmişdir.

Məşhur ərəb dili alimi şeyx Radiyyuddin Məhəmməd bin əl-Həsən əl-Astarabadinin “Şərhu Radi aləl-Kafiyə fi ilmin-nəhv val-irab” adlı əsəri nəhv elminə məxsus bütün qrammatik məsələləri özündə ehtiva etməklə onları ətraflı bir formada izah etməkdədir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Başçı A. Şerhu'r-Radî ale'l-Kâfiye və Şerhu İsâm 'ale'l-Kâfiye adlı nahiv eserlərinin metodoloji açıdan mukayesesi. Bursa: Ekin basım yayın dağıtım, 2021, 406 s.
2. Çörtü M.M. Arapça dilbilgisi-Nahiv. İstanbul: M.Ü. İlahiyat fakültesi Vakfı Yayınları, 2005, 454 s.
3. Əl-Astarabadi R. Şerhu Radi aləl-Kafiye fi ilmin-nəhv val-irab, AMEA Naxçıvan Bölməsi Əlyazmalar Fondu (Şifr: D-44/264), 1268 h.q, 94 səh.
4. Məmmədəliyev. V.M. Ərəb dilçiliyi, ali məktəb dərsləri. Bakı: Maarif, 1985, 288 s.
5. Talu M. Muhtasar sarf – nahiv. I cild. İstanbul: Tereke yayınevi, 2023, 176 s.
6. Yanık N. H. Kafiye tercümesi. İstanbul: 2016, 166 s.
7. Yazquliyev A. Esterabadi və Şerhul-kafiyesi işığında nahiv ilmindeki yeri, Bursa, 2005, 160 səh.

Lalə Səfər HÜSEYNOVA

AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu

E-mail:huseynova085@gmail.com

HEYDƏR ƏLİYEV VƏ AZƏRBAYCAN MƏTBUATI: MİLLİ KİMLİYİN QORUNMASI VƏ İNKİŞAFI

Abstract

The thesis analyzes the role of the Azerbaijani press in the formation and preservation of national identity. Since the late 19th century, the press has served as a key instrument of national awakening, and from the second half of the 20th century, it began receiving state support. Under the leadership of National Leader Heydar Aliyev, the press was transformed from merely an information tool into a carrier of national ideology, language, and moral values. On his initiative, significant steps were taken such as the abolition of censorship, the social protection of journalists, the preservation of the Azerbaijani language, and the expansion of international media relations. Heydar Aliyev's approach to the press exemplifies a systematic and strategic effort aimed at safeguarding national identity.

Keywords: Heydar Aliyev, Azerbaijani language, national identity, press policy, censorship

Giriş

Azərbaycan mətbuatı hələ XIX əsrin sonlarından etibarən milli oyanışın, dil və kimlik uğrunda mübarizənin mühüm vasitəsi olmuşdur. XX əsrin ikinci yarısında isə bu missiya dövlət səviyyəsində dəstəklənməyə başladı. Ulu öndər Heydər Əliyevin fəaliyyəti nəticəsində mətbuat təkcə informasiya vasitəsi kimi deyil, milli ideologiyanın və mənəvi dəyərlərin daşıyıcısı kimi formalaşdı. Onun mətbuata münasibəti, verdiyi qərarlar və tarixi təşəbbüsləri Azərbaycanın milli kimliyinin qorunması və inkişafında mühüm mərhələ təşkil edir.

Heydər Əliyev mətbuatı cəmiyyətin güzgüsü, xalqın yaddaşı və milli ruhun daşıyıcısı hesab edirdi. O, dəfələrlə qeyd etmişdi ki, mətbuat xalqın milli-mənəvi dəyərlərinin yaşadılması və yeni nəsillərə ötürülməsi üçün əvəzsiz vasitədir: “Mətbuat bizim milli ideologiyamızın güzgüsüdür. Onun vasitəsilə xalqımız özünü dərk edir, tarixini və taleyini tanıyır”[5].

Milli kimliyin formalaşmasında Azərbaycan dilinin rolu isə xüsusi yer tuturdu. Heydər Əliyev hesab edirdi ki, ana dili yalnız gündəlik ünsiyyət vasitəsi deyil, milli varlığın simvoludur: “Milli kimliyimizin əsas dayaqlarından biri olan Azərbaycan dili mətbuatda ana dilində düşünüən bir xalqın varlığını sübut edir” [1].

Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə 6 avqust 1998-ci ildə Azərbaycan mətbuatında senzura rəsmi şəkildə ləğv edildi. Bu, Azərbaycanın müstəqil dövlət olaraq demokratik inkişaf yolunu seçdiyinin və azad sözə dəyər verdiyinin simvolik ifadəsi idi: “Senzuranın ləğvi – Azərbaycan cəmiyyətində demokratik düşüncənin, azad sözün və milli kimliyin möhkəmlənməsi deməkdir” [2].

Bu qərar jurnalistlərin fəaliyyət dairəsini genişləndirdi və mətbuatın ictimai nəzarət funksiyasını gücləndirdi.

Heydər Əliyev jurnalistlərin sosial vəziyyətini yaxşılaşdırmaq, onların peşə nüfuzunu artırmaq istiqamətində də mühüm addımlar atdı. 2000-ci ildə imzaladığı sərəncamla bir sıra jurnalistlər mənzillə təmin olundu, sosial güzəştlər tətbiq edildi. Hər il 22 iyul – Milli Mətbuat Günü münasibətilə seçilən qələm sahibləri dövlət tərəfindən təltif edilirdi.

“Azərbaycan jurnalistləri dövlətə və xalqa xidmət edən, eyni zamanda azad sözün təmsilçiləridir” [3].

Heydər Əliyev dövründə mətbuatın beynəlxalq əlaqələri də genişləndirildi. Azərbaycan jurnalistləri beynəlxalq tədbirlərə qatıldı, mətbuat orqanları xarici KİV-lərlə əməkdaşlığa başladı. O, mətbuatın tənqidi funksiyasını da qəbul edir, onu dövlətin inkişafına yönəlmiş sağlam mexanizm kimi dəyərləndirirdi: “Tənqid mətbuatın təbiətində var. Əsas odur ki, bu tənqid xalqın, dövlətin xeyrinə olsun” [4].

Heydər Əliyevin mətbuata münasibəti yalnız idarəçilik fəlsəfəsinin deyil, həm də milli ideologiyasının təməl prinsiplərindən biri idi. Onun dövründə atılan addımlar – senzuranın ləğvi, mətbuatın azadlığına şərait yaradılması, jurnalistlərin sosial müdafiəsi, ana dilinin qorunması və mətbuat vasitəsilə milli dəyərlərin təbliği – bu gün də Azərbaycanın mətbuat tarixində mühüm mərhələ kimi xatırlanır. Heydər Əliyev mətbuatı xalqın səsinə, milli şüurun aynasına çevirdi.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Əliyev H. Azərbaycan dili haqqında çıxışlar və məqalələr. - Bakı: Elm və təhsil, 2001. - s. 180
2. Əliyev H. Azərbaycanda senzuranın ləğvi haqqında çıxış.- Bakı, 1998. – 6 avqust.
3. Əliyev H. Milli ideya və mətbuat: seçilmiş çıxışlar və nitqlər. Bakı: Azərbaycan Milli Kitabxanası nəşri, 2002. –s. 272
4. Əliyev H. Milli Mətbuat Günü münasibətilə çıxış. – Bakı, 1995. – 22 iyul.
5. Əliyev H. Müstəqilliyimiz əbədidir. - Bakı: Azərənəşr, 1997. –s. 528

Ləman Yusif HÜSEYNOVA

Bakı Slavyan Universiteti

KOMMUNİKATİV İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİNİN PSIXOLOJİ VƏ PEDAQOJİ ƏSASLARI

Abstract

This thesis states that meaningful speech operates as a result of the effective functioning of perception, thinking, and memory mechanisms. The application of these mechanisms is considered essential in the process of learning foreign languages. It is emphasized that the unified formation of tasks related to speech and mental activity enhances the developmental opportunities in foreign language acquisition.

Keywords: psychological and pedagogical foundations, foreign language, language learners, mechanism, thinking.

Giriş

XX əsrin 60-70-ci illərində şəxsiyyətin ideoloji və siyasi tərbiyəsi məsələləri intellektual sahənin inkişafı məsələlərindən daha çox psixoloji və pedaqoji elmdə mövcud olmuş və inkişaf etmişdir. Xarici dilin tədrisində inkişaf məqsədlərinin hərtərəfli müəyyən edilməsi üçün ideyalar L.V. Şerbaya aiddir [2, s.204-223]. İlk olaraq o, şəxsiyyətin inkişafının yaddaş və nitq fəaliyyəti, düşüncə, təxəyyülün vəhdətində

mümkünlüyünü göstərdi. Şerba nitqin təqlidi və özbaşına əzbərlənmənin əhəmiyyətini inkar etmədən, xarici dil dərslərində nitq fəaliyyətinin yaradıcı mahiyyətinin nəzərə alınmasının, abstrakt təfəkkürün formalaşmasının, dil öyrənlərin intellektual yükünün artırılmasının zəruriliyi haqqında tezislər irəli sürmüşdür.

V.S. Vygotsky ətraf mühitin bir insanın inkişaf şərtlərinin təsir etmədiyi, müvafiq tapşırıqlar yaratmadığı, yeni tələblər irəli sürmədiyi, həvəsləndirmədiyi, yeni məqsədlərin köməyi ilə intellektin inkişafına təkan vermədiyi halda, təfəkkürün həqiqətən ona xas olan bütün imkanları inkişaf etdirmədiyi daha yüksək formalara çatmadığı və ya həddindən artıq gecikmə ilə çatdığı fikrini formalaşdırdı. [1, s. 188]. Bununla da tələbələrin təfəkkürünün inkişafının psixoloji və pedaqoji şəraitdən asılılığı müəyyən edildi. Bu, xarici dilin tədrisinin təkmilləşdirilməsi və inkişafı məqsədi üçün böyük imkanlar açdı. Onlara müvafiq idrak tapşırıqlarının qoyulması, tədricən artan idrak fəaliyyətinin mürəkkəbləşməsi və yaş amili nəzərə alınmaqla intellektin inkişaf məqsədlərinin vaxtaşırı yenilənməsi aid idi. Dil öyrənlərin yaradıcı nitq fəaliyyəti indi təkcə dil strukturlarının qurulması ilə deyil, həm də müvafiq nitq məzmununun ifadəsi ilə əlaqələndirilirdi. Xarici dil öyrənmək ideyasına əsasən özlüyündə linqvistik assosiasiyaların və əlaqələrin yığılması nəticəsində heç vaxt intellektual fəaliyyətin ali formalarının yaranmasına gətirib çıxarmadığı irəli sürülürdü [2]. Xarici dilin nitq vasitələrini mənimsəməklə və yalnız bu proses psixi funksiyaların inkişafı ilə ayrılmaz şəkildə əlaqəli olduqda tələbələrin intellektual inkişafına kömək edə bilər. Buradan belə nəticə çıxır ki, xarici dildə fikirlər zehni inkişafa töhfə verə bilər, o zaman, onu qurmaq üçün nitq-təfəkkür axtarışı təkcə nitq forması üçün deyil, həm də məzmun üçün nəzərdə tutulmalıdır.

Təfəkkürün kommunikativ funksiyasının həyata keçirilməsi prosesində aktivləşən əlaqələri təcrid etmək tamamilə mümkün görünür və bunları aşağıdakı mexanizmlərə ayırmaq daha düzgün olardı:

1) situasiyaları və öz verbal və qeyri-verbal davranışlarını istiqamətləndirən qiymətləndirən mexanizm; 2) aparıcı kommunikativ tapşırığa məqsəd və diqqət qoymağa yönəlmiş mexanizm; 3) həmsöhbətinin və öz bəyanatının məzmun tərəfinin reaksiyasını proqnozlaşdıran mexanizm; 4) faktların, fikirlərin, ideyaların seçilməsi mexanizmi; 5) bəyanatın məzmun tərəfinin qurulması mexanizmi; 6) bəyanətmə taktikasının özünü tənzimləmə mexanizmi [2].

Bu mexanizmlər mənalı nitqin qurulmasını təmin edir və yalnız qavrayış, təfəkkür, yaddaş mexanizmlərinin effektiv funksiyaları nəticəsində fəaliyyət göstərir. Onlar danışığın intellektual tərəfinə təsir edərək onu stimullaşdırırlar. Xarici dilləri öyrənərkən, onları ikinci plana salmaq olmaz. Heç bir fəal nitq onların inkişafını təmin etmir, aktiv düşüncə isə nitq proseslərini stimullaşdırır. Nitq və zehni fəaliyyətin öyrədilməsi vəzifələrinin vahid formalaşdırılması xarici dilin inkişaf imkanlarını artırır.

Belə nəticəyə gəlmək olar ki, xarici dilin mənimsənilməsi və intellektual sahənin inkişafı ontoloji cəhətdən vahid bir prosesdir və xarici dil nitqinin ünsiyyət vasitəsi kimi öyrədilməsi və əqli fəaliyyət vasitəsi kimi xarici dili öyrətmək - cavab və həll yollarını tapmaq, anlayışları müəyyənləşdirmək, mühakimə, nəticələr, ümumiləşdirmələr, yəni intellektual hərəkətlərin ardıcılığını həll etmək məqsədi tapşırıq olmadan natamam qala bilər.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Выготский В.С. Мышление и речь // Выготский .С. Собр. соч.: в 6 т. – М.: Педагогика, 1982. – Т. 2. – 312 с.
2. Щерба Л.С. Языковая система и речевая деятельность. – Л.: Наука, 1964. – 223 с.
3. Littlewood W. Communicative Language Teaching. Cambridge: Cambridge University Press, 1981, 207 p.
4. Stevick E. Memory, meaning and method. 2nd edition. Boston: Heinle and Heinle, 1996, 282 p.

Mehriban Nazim MÖNSÜMOVA

Azərbaycan İdman Akademiyası

ENDOFORİK PROFORMLARIN MƏTNDƏ KOHEZİYA VASİTƏSİ KİMİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Abstract

One of the main means of achieving cohesion, which is one of the main text creation categories, is pronouns. Within the text, pronouns are related to grammatical coherence and are possible in two forms, called anaphora and cataphora, depending on the position of the word they replace. The properties of anaphora and cataphora as means of coherence in different discourses lead to the peculiarities of their processing.

Keywords: pronoun, anaphora, cataphora, correlation

Giriş

İstənilən mətn cümlələrin əlaqəliliyi və cümlələr daxilində sözlərin əlaqəliliyi nəticəsində yaranır. Belə ki, möhkəm daxili struktur-semantik əlaqəli cümlələr birliyi olan mətn [2, s.432] bir mövzu ətrafında leksik və qrammatik əlaqələr ilə istənilən kəmiyyətdə və həcmdə cümlələrin bir-biri ilə bağlanması nəticəsində yaranır. “Koheziya” adlandırılan bütün mətndaxili əlaqəliliklər sayəsində mətn tam və bitkin olur. Mətnin (diskursun) həcmindən asılı olmayaraq natamam və ya qeyri-bitkinliyi isə sözlər və cümlələr toplusunu mətn (diskurs) anlayışına uyğun etmir.

Proformlar (əvəzliliklər), tərkibində olan cümləni (və ya cümlənin bir hissəsini) əvəz etdikləri referensin olduğu cümlələr (və ya cümlənin hissələri) ilə bir-birinə bağlamaq nəticəsində cümlələr arasında əlaqəlilik yaradır ki, bu da onları qrammatik koheziya vasitəsinə çevirir.

İşlənmə tezliyinə görə digər nitq hissələrini üstələyən əvəzliliklər [4, s.282] müxtəlif kommunikativ aktlar zamanı resipientin diqqətinin yayındırmadan təkrarların qarşısını alır, bununla belə fikirlər arasında əlaqə yaratdıqlarına görə mətnin axıcılığını da qoruyur. “Əvəzlilik konkretlikdən uzaq, daha çox ümumilik bildirən bir nitq hissəsi” [3, s.263] olduğundan onun daşdığı ümumi məna mətn daxilində əvəz etdiyi leksemsiz konkret gerçəkliyi ifadə etmir və anlamaya xələl gətirir. Ona görə də əvəzliyin daşdığı ümumiliyin konkret mənasını anlamaq üçün kommunikativ situasiyanı bilmək, eyni diskursun içində olmaq lazımdır.

Mətn daxilində isə kommunikativ siyasiya mətnin digər hissəsində yerləşən antesedent və postsedent ilə aydın olur. Belə ki, antesedent və postsedent əvəz olunan və əvəzliyin əsas mənasını daşdığı söz, söz birləşməsi, cümlə və ya hətta mətnin bir hissəsi ola bilərlər. Fərq ondadır ki, əvəzlilik antesedentdən sonra gələrək onu əvəz edir, postsedentdən isə əvvəl gələrək onu “anons” edir. Proformun əvəz etdiyi referensə nəzərən mövqeyindən asılı olaraq o anafora və ya katafora olur. Əgər o, əvəz etdiyi fikirdən sonra gəlsə anafora, əvvələ gəlsə isə katafora olur. Yunan sözləri olan bu iki termin “yuxarı aparmaq” (anafora) və “aşağı aparmaq” (katafora) mənalarını verir. Beləliklə, proformun bu xüsusiyyəti nəticəsində iki nitq vahidi arasında elə bir əlaqə yaranır ki, əvəzlilik anafora olduqda ikinci dil vahidi birinciyə, əvəzlilik katafora olduqda isə birinci dil vahidi ikinciye əsaslanır. Daha sadə desək anafora əvvəl qeyd edilənlərə, katafora isə sonra qeyd ediləcəklərə istinad edir. Ümumilik ifadə edən proform antesedent və postsedentdə konkretləşir. Bu proses yalnız endofora, yəni mətn daxilində mümkündür. Ekzofora miqyasında bu əlaqəlilik mütləq deyil, çünki kommunikativ situasiyanı mətndən kənar da anlamaq mümkündür.

Deməli, əvəzliyin mətn daxilində anafora və katafora olmağından asılı olaraq antesedent və postsedent vasitəsi ilə müəyyən linqvistik kontekstdə müəyyənləşir. Antesedent və postsedentsiz əvəzlilik əlaqəsiz qaldığından diskursdan kənar qalır, kommunikativ situasiya tam aydın olmur.

Proform əvəz etdiyi referensin daşdığı məna yükü qədər məna daşdığından onun konkretlik nisbəti də əvəz etdiyi referensin konkretlik nisbətindən asılıdır. Məsələn, “O” proformu “oğlan” sözünü

əvəzləyirsə bu proformun məna yükü “oğlan” sözünün daşdığı məna yükü ilə yekunlaşacaq. Lakin referens “Anar” adı ilə nisbətən konkretləşsə, əvəzliyin də informtivlik küyü nisbətən çoxalmış olar. Əgər adın yanına soyad, ata adı, vəzifə və ya müəyyən əlamətlər də əlavə etsək “o” leksemi artıq daha konkret məna ifadə etmiş olacaq. Həm də burada əvəz etmə birin-birə nisbətində olmayıb, çoxun-birə nisbətində olduğundan mətnin/nitqin daha qısa, fikrin isə daha tez çatdırılmasına şərait yaradır. İstənilən halda, əvəzliliklər əvəz etdikləri referenslərdən daha yığcam olurlar [1, s.208].

Adətən antesedent – anafora və ya postsedent – katafora ardıcılığı gözlənildiyindən ümumi məna ifadə edən əvəzliyin hansı konkret referensə aid olduğu aydın olur. Lakin bu əlaqəliliyə daha geniş yanaşsaq əvəzlilik referensə, referens isə referentə istinad edir. Referentin adresata məlumluq dərəcəsindən asılı olaraq referensial seçim edilir. Əgər referent hədəf ünvana tam aydındırsa istinad edilən referens heç olmur, əvəzlilik birbaşa referentə istinad edir. Məsələn, əsasən, ekzoforik əlaqədə istifadə olunan “mən” və “sən” əvəzlilikləri referensial istinadı tələb etmir, çünki onlarsız da danışan üçün “mən” danışanın özünü, “sən” isə dinləyəni nəzərdə tutur və bu kommunikasiya aktında iştirak edənlərə tam aydındır. O cümlədən, şifahi kommunikasiya prosesində işarə əvəzliyi jestlə möhkəmlənsə, bu proform artıq əlavə istinad edilən referens tələb etmir. Lakin bu situasiyalarda mətn daxili əlaqəliliklər olmadığından bu proformlar koheziya vasitəsi kimi çıxış etmirlər və deiksisdilər (yunanca “deiktikos” - “göstərən” deməkdir).

Qeyd edək ki, müxtəlif diskurslarda kataforik əlaqəliliyə nisbətən anaforik əlaqəliliyə daha çox rast gəlinir. Anaforik əlaqədə əvəz olunan referens əvəzlilikdən öndə verildiyindən kataforadan fərqli olaraq mətnin aydınlıq xüsusiyyətinə daha çox xidmət edir. Referensə yenidən qayıdılaraq onun barədə yeni məlumatlar verilməsi üçün anafora əlaqələndirici vasitə kimi çıxış edir. Beləliklə, anafora eyni kontekst çərçivəsində məlumatların hissə-hissə verilməsinə şərait yaradır. Bununla da, cümlələri sadələşdirməyə, qavrama prosesini isə yüngülləşdirməyə kömək edir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Abdullayev, Ə. Aktual üzvlənmə, mətn və diskurs / Ə.Abdullayev. – Bakı: Zərdabi LTD, – 2011. – 272 s.
2. Kazımov, Q.Ş. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis / Q.Ş.Kazımov. – Bakı: Elm və təhsil, – 2010. – 500 s.
3. Qurbanov, A. Ümumi dilçilik I cild / A.Qurbanov. – Bakı: Nurlan, – 2004. – 748 s.
4. Гвоздев, А.Н. Современный русский литературный язык. Часть 1. Фонетика и морфология, 4-е изд. / А.Н.Гвоздев. – Москва: Просвещение, – 1973. – 432 с.

Mərdan ƏLİYEV

Magistrant

Lənkəran Dövlət Universiteti

E-mail:mer.aliyev12@gmail.com

TARIXİN FƏNNİNİN TƏDRİSİ ZAMANI MİLLİ DƏYƏRLƏRİN FORMALAŞDIRILMASINDA SOVET ATEİZMİNİN QURBANİ OLAN MİLİ VƏ MƏDƏNİ İRS ABİDƏLƏRİMİZİN ROLU

Abstract

In the thesis explores the pedagogical and academic significance of teaching deliberately destroyed cultural heritage monuments from the Soviet era in general education schools. Introducing this heritage fosters students' national identity, patriotism, humanistic values, and moral responsibility. Through engagement with auxiliary historical disciplines such as archaeology, epigraphy, and numismatics, learners

develop critical and creative thinking as well as analytical skills. Interdisciplinary integration and contextual analysis enrich the instructional process, enhance educational quality, and encourage independent thinking.

Keywords: Azerbaijan SSR, monuments, school, education, atheism.

Giriş

Dövrümüzün ən aktual problemlərindən biri də ümumtəhsil məktəblərində şagirdlərə milli-mənəvi və mədəni irsimizin öyrədilməsi, ötürülməsi və onlarda vətənpərvərlik, milli-mənəvi irsə bağlılıq, humanistlik, mədəniyyətə hörmətlə yanaşma kimi əxlaqi, mənəvi və tərbiyəvi keyfiyyətlərin aşılması, formalaşdırılması probleminin həlli yollarının tapılmasıdır. Müasir Azərbaycan respublikasının ümumtəhsil məktəblərində fəal təlim prosesinin qurulması və səmərəliliyin təmin edilməsində hər bir fənn üçün fərqli təlim üsullarına, təlim formalarına, istiqamətlərə, yollara və s. müraciət olunur. Bu isə ümumi təlim metodları kateqoriyasına daxildir.

“Təlim metodları təlim prosesində müəllim tərəfindən həyata keçirilən müvafiq fəaliyyət təqdim olunan materialın şagirdlər tərəfindən dərk edilməsi üzrə onların müxtəlif idraki və təcrübi fəaliyyətini özündə birləşdirən iş sistemidir” [1].

Məhz bu mövzu digər fənnlər kimi, tarix fənnin tədrisində də aktual məsələ olaraq fasilitator müəllim qarşısında duran vəzifələrdəndir. Tarixi abidələrin, milli-mədəni irs nümunələrinin öyrənilməsi, tədqiqi və gələcək nəsillə ötürülməsi ilə məşğul olan da elə Tarix elminin sahələridir. Tarix fənninin tədrisi zamanı şagirdlər bu mövzuda kiçik tədqiqatlar apararkən arxeologiya, sfragistika, numizmatika, epigrafika, heraldika, tarixi coğrafiya, mənbəşünaslıq və tarixşünaslıq kimi tarixə köməkçi sahələrə müraciət edirlər. Azərbaycanın sovet dövrü tarixinin öyrənilməsi, dövrün rejimi altında baş verən dəyişikliklər, bu dəyişikliklərdən doğan siyasi, sosial, iqtisadi, mədəni, mənəvi təsirlərin öyrənilməsi, tədqiq edilməsi, dəyərləndirilməsi, müasir dövr ilə həmin dövrün müqayisəli təhlil edilərək, məntiqi, eyni zamanda tənqidi yanaşma ilə nəticə çıxarılması müasir təlim problemlərindən biridir.

Sözsüz ki, allahsızlaşdırma adı altında tək dini abidələr deyil, eyni zamanda Azərbaycan dövlətçiliyinin tarixini öyrənməkdə bizə kömək edən milli abidələrimiz də bu qəddar siyasətin qurbanı oldu. Qurbanlar içərisində nəinki məscidlər, kilsələr, sinaqoqlar kimi dini ibadət ocaqları, eyni zamanda müxtəlif yazılı mənbələr, qədim tikililər, dövlət arxivləri və s. də yer alırdı. Bu isə onu göstərir ki, ateizm-allahsızlaşdırma adı altında bir millətin milli dövlətçiliyinə, siyasi varlığına, mənəvi mövcudluğuna zərbə vuraraq, məhv edərək onu yer üzərindən silmək əsas qayəyə çevrilmişdi. Tarix təlimi prosesi zamanı “1920-1930-cu illər Azərbaycan SSR-də quruculuq siyasəti” mövzusunun tədrisi edərək şagirdlərin diqqətini 1932-ci ildə məhv edilərək, üzərində istirahət parkının salındığı, “Çəmbərəkənd” qəbirstanlığı haqqında danışmadan keçmək olmaz. Çünki, həmin qəbirstanlığın “Pirvənzərə” adlı hissəsində 1918-ci ildə Bakının azadlığı uğrunda canından keçən Azərbaycan-türk əsgərləri dəfn edilmişdi.

“Bakının ən uca, “Dağüstü park” deyilən yerində, Şəhidlər Xiyabanının qonşuluğunda, türk sərkərdəsi Nuru Paşanın komandanlığı ilə 1918-ci ildə Bakını düşmən rus-bolşevik, eməni-dəşnak birləşmələrinin işğalından qurtarmağa gələn Türk-Qafqaz ordusunun əziz xatirəsinə abidə (15 iyul 1999) ucaldılmışdır” [2].

Şagirdlərə yaş xüsusiyyətləri də nəzərə alınaraq mövzunun insani keyfiyyətlər aspektindən necə böyük bir dərinliyi olduğu aşılmalı, burada tək bir millətin deyil, bəşəriyyətin soy-kökünün dəyişdirilməsi, məhv edilməsinə yönəlmiş siyasətin üzü açılmalı və şagirdlərdə daxili aləmlə xarici aləm arasındakı vəhdəti anlayaraq, həmin siyasətin necə bir çirkin üzü olduğunu aşılamaq lazımdır. Təbii ki, şagirdlərin yaşa uyğun olaraq psixoloji xüsusiyyətləri nəzərə alınmalıdır. Bununla şagirdlər-gələcək tədqiqatçılar, dövlət siyasətinə, vətənin prinsiplərinə xidmət edən xadimlər gələcəyə müfəssəl bir vətəndaş olaraq yetişdiriləcəkdir.

Bu cür qurulan dərs prosesində şagirdlər arxeoloji, paleoqrafik tədqiqat materiallarına müraciət edərək mövzular, fənnlər, elmlər arasında integrasiyalaşmış bir tədqiqat işi ortaya çıxara bilər. Bu isə şagirdlərdə idrak fəallığını artırır, yada salma, məntiqi əlaqələndirmə, səbəb-nəticə əlaqələrinin müəyyənləşdirilməsi, yaradıcı yanaşma və s. kimi bacarıqlar formalaşdırır.

“Yaradıcı düşüncə fənlərarası integrasiya vasitəsilə şagirdlərə nəzəri biliklərini praktikada tətbiq etməyə, müxtəlif fənlər arasındakı əlaqələri araşdırmağa kömək edir” [3]

Beləliklə sovet dövründə məhv edilən Azərbaycan abidələrinin ümumtəhsil məktəblərində tədrisi, şagirdlərə milli tarix, mədəniyyət və dövlətçilik irsimizin dərinliyini başa salmaq baxımından olduqca əhəmiyyətlidir. *Nəticə olaraq bu tədris, bir neçə əsas məqsədi daşıyır:*

a) Milli şüurun formalaşması: Sovet dövründə məqsədli şəkildə məhv edilən abidələr, Azərbaycanın zəngin və qədim tarixinin silinməsinə yönəlmişdi. Bu abidələrin öyrənilməsi, şagirdlərə öz milli irsini tanımaq, qorumaq və gələcək nəsillərə ötürmək vəzifəsini aşılayır. Tarix dərslərində bu abidələrə dair məlumatların verilərək, şagirdlərə öz milli kimliklərinə sahib çıxmaq, dövlətçilik və vətənpərvərlik ruhunu inkişaf etdirmək mümkündür.

b) Vətənpərvərlik və əxlaqi dəyərlər: Sovet dövründəki məhv etmə siyasəti, Azərbaycanın milli dəyərlərini təhqir etmək məqsədini güdürdü. Bu abidələrin öyrənilməsi, şagirdlərdə vətənpərvərlik, milli-mənəvi dəyərlərə bağlılıq, humanist yanaşma və milli irsin qorunması kimi əxlaqi dəyərləri gücləndirir.

c) Tədqiqatçılıq və analitik bacarıqların inkişafı: Abidələrin tarixi tədqiqi, şagirdlərin tədqiqatçılıq və analitik düşüncə bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün ideal bir sahədir. Şagirdlər, arxeoloji, epigrafik və numizmatik tədqiqatlara əsaslanaraq müxtəlif abidələr haqqında kiçik araşdırmalar aparmaqla, müasir elmi yanaşmaları və metodologiyaları öyrənə bilirlər. Bu, həmçinin onların müstəqil düşünmə və problem həll etmə qabiliyyətlərini artırır.

ç) Şagirdlərdə milli tarixə qarşı maraq yaratmaq: Sovet dövründəki ateizm siyasətinin, Azərbaycanın dini və mədəni irsini məhv etməyə yönəldiyini başa düşmək, şagirdlərdə həm milli tarixə, həm də tarixə ümumilikdə maraq yaratmaq üçün güclü bir vasitədir. Şagirdlər bu abidələri öyrənərək, tarixə yalnız faktdan deyil, həm də mədəni və humanitar baxımdan daha dərin yanaşır, bu da onların təfəkkürünü genişləndirir.

d) Təlim prosesində integrativ yanaşma: Sovet dövründə məhv edilən abidələr mövzusunun müasir tədris sistemində daxil edilməsi, tarix fənnində yalnız keçmişin faktları deyil, həm də mədəniyyətlərarası əlaqələr, siyasət və ideologiya kimi məsələlərə dair geniş müzakirələr açmağa imkan verir. Bu, şagirdlərə sosial və mədəni dəyərləri başa düşmək, müxtəlif dövrlər və siyasi sistemlər arasındakı qarşılıqlı əlaqələri təhlil etmək imkanı yaradır.

e) Humanizm və əxlaqi dəyərlərin inkişafı: Sovet ateizminin təsiri ilə məhv edilən abidələrin öyrənilməsi, şagirdlərə humanizmə əsaslanan əxlaqi və mənəvi dəyərləri aşılamağa kömək edir. Bu mövzu, tarix tədrisində insan hüquqları, bərabərlik, azadlıq kimi dəyərləri müzakirə etməyə imkan verir. Şagirdlər, sadəcə keçmişin faktları ilə deyil, həm də bəşəriyyətə qarşı tətbiq edilən amansız ideologiyaların nəticələri ilə tanış olurlar.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. M. Əmirov. Tam orta məktəbdə tarixin fəal/interaktiv təlimi metodikası (Ali məktəblərin tarix fakültəsi tələbələri üçün dərs vəsaiti). Bakı, 2011.
2. N.Həsənzadə. “Nuru paşa” (Poeta). Bakı, “Oğuz Eli”, 2010; 104 səh.
3. Y. Hüseynzadə (2024). Təlim prosesində tənqidi və yaradıcı düşünmə bacarıqlarının rolu. Azərbaycan məktəbi. № 1 (706), səh. 93-98

Məryam Kamal FƏTULLAYEVA
“Odlar Yurdu Universiteti”nin II kurs magistrantı
E-mail: fetullayevameryem1122@gmail.com

MÜƏLLİM PEŞƏKARLIĞI VƏ ONUN TƏHSİLDƏ ROLU

Abstract

This research examines the concept of teacher professionalism and its impact on the quality of education. Teacher professionalism encompasses not only subject knowledge but also pedagogical skills, ethical conduct, emotional intelligence, and a commitment to lifelong learning. The findings reveal that the level of teacher professionalism significantly influences student achievement, classroom climate, and overall school performance. The study also draws upon international experiences, confirming that professional development is a fundamental component of effective education systems.

Keywords: teacher professionalism, quality of education, pedagogical skills, lifelong learning, teaching strategies, emotional intelligence, ethical conduct, classroom management

Giriş

Müasir dövrdə təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi cəmiyyətin social – qitisadi inkişafını təmin edən əsas amillərdən biridir. Bu kontekstdə müəllim amili, xüsusən də peşəkarlıq səviyyəsi mühüm rol oynayır. Bilikli, bacarıqlı və etik cəhətdən əsaslandırılmış müəllim təkcə fənn məzmununu deyil, eləcə də şəxsiyyətləri formalaşdırır və gələcək vətəndaşların inkişafına böyük töhfə verir.

Müəllim peşəkarlığı fənn üzrə ekspertizadan mühüm dərəcədə kənara çıxır. O, pedaqoji metodları, psixoloji hazırlığı, etik davranışı, ünsiyyət bacarıqlarını və davamlı özünü təkmilləşdirməyə sadıqlığı əhatə edir. Müəllimin peşəkarlıq səviyyəsi təlimin keyfiyyətini, onların şagirdlər və valideynlərlə müsbət münasibətlər qurmaq və bacarığını və ümumi auditoriya mühitini müəyyən edir.

Bu tədqiqatın əsas məqsədi müəllim peşəkarlığının təhsildə rolunu araşdırmaq, onun inkişafına təsir edən amilləri təhlil etmək və mövcud təcrübə əsasında praktiki tövsiyələr verməkdir.

Bu tədqiqatın məqsədləri aşağıda qeyd olunanlardır:

Müəllim peşəkarlığının nəzəri əsaslarını öyrənmək

Müəllim peşəkarlığını formalaşdıran əsas amilləri öyrənmək

Peşəkar müəllimlərin təhsilin keyfiyyətinə təsirini təhlil etmək

Müəllimlərin inkişafı sahəsində beynəlxalq yanaşmaları və təcrübələri müqayisə etmək

Nəticələr əsasında nəticə və tövsiyələr vermək

Bu mövzunun pərənilməsi təkcə pedaqoji nöqteyi – nəzərdən deyil, həm də social və strateji baxımdan vacibdir, çünki savadlı müəllim güclü təhsil sisteminin əsasıdır.

Müəllim peşəkarlığının əsas komponentləri bunlardır:

Fənn bilikləri və pedaqoji bacarıqlar – müxtəlif tədris metodlarından istifadə etməklə məzmunu effektiv şəkildə öyrətmək bacarığı

Peşəkar etika – tələbələr, həmkarlar və cəmiyyətlə qarşılıqlı münasibətlərdə ədalət, məsuliyyət və hörmətə sadıqlıq

Ünsiyyət və əməkdaşlıq – güclü şəxsiyyətlərarası bacarıqları, o cümlədən empatiya və tələbələri cəlb etmək bacarığı

Reflektiv təcrübə - daimi özünüqiymətləndirmə və təcrübədən öyrənmək istəyi

Texnoloji səriştəlik – öyrənməyi artırmaq üçün rəqəmsal alətlər və resurslardan səmərəli istifadə etmək

Peşəkar müəllim təkcə bilik ötürən deyil, həm də fasilitator, tərbiyəçi, rol modeli və tələbələrin inkişadının vasitəçisidir. Onların peşəkarlığı tələbələrin nəticələrinə və təhsil sistemiin ümumi uğuruna birbaşa təsir göstərirdi danılmazdır.

Müəllim peşəkarlığı heç də təsadüfi şəkildə formalaşmır. Onun səviyyəsini müəyyən edən müxtəlif amillər mövcuddur ki, bunlar müəllimin bilik, bacarıq, davranış və dəyərlər sistemini birbaşa formalaşdırır.

1. İxtisas səviyyəsi və təhsili

Müəllimin pedaqoji təhsil səviyyəsi onun peşəkar fəaliyyətinə birbaşa təsir göstərir. Güclü akademik və metodoloji baza daha dərin pedaqoji düşüncə və praktikaya yol açır.

2. İş təcrübəsi və davamlı inkişaf prosesi

Təcrübə müəllimin real sinif vəziyyətindən daha effektiv qərarlar verməsinə imkan yaradır. Eyni zamanda, həyat boyu öyrənmə prinsipi çərçivəsində müəllimin yeni bilik və bacarıqları mənimsəməsi vacibdir.

3. Emosional intellekt və şəxsi keyfiyyətlər

Peşəkar müəllim yüksək emosional intellektə malik olmalıdır: empatiya, səbr, özünüidarə və stressə qarşı dayanıqlılıq onun fəaliyyətini uğurlu edir.

4. Sosial və texnoloji bacarıqlar

Müasir müəllim yalnız tədris edəcəyi fənn biliyi ilə deyil, eyni zamanda texnologiyalardan səmərəli istifadə etmə, komanda ilə işləmə və effektiv ünsiyyət bacarığı ilə seçilməlidir.

5. Motivasiya və peşəyə bağlılıq hissi

Müəllimin öz işinə olan münasibəti, daxili motivasiyası və tədrisə olan həvəsi onun peşəkarlıq səviyyəsinin əsas göstəricisidir.

Təhsilin keyfiyyəti müəllimlərin peşəkarlığı ilə sıx bağlıdır ki, bu da şagirdlərin təlim nəticələrinə təsir edən məktəblə bağlı ən mühüm amillərdən biri kimi çıxış edir. Tədqiqatlar ardıcıl olaraq sübut edir ki, yüksək peşəkar müəllimlər – güclü məzmun biliyi, effektiv pedaqoji strategiyalara və davamlı təkmilləşməyə sadıqlığı olanlar – tələbə nailiyyətlərini artırmaq və müsbət təhsil mühitinə töhfə vermək ehtimalı daha yüksəkdir.

Tələbənin akademik nailiyyəti

Peşəkar müəllimlər sübuta əsaslanan tədris strategiyalarından istifadə edir, müxtəlif şagird ehtiyaclarını ödəmək üçün təlimatı fərqləndirir və irəliləyişi izləmək üçün mühüm qiymətləndirmələr həyata keçirir. OECD – nin TALIS hesabatına (2018) əsasən, peşəkarcasına inkişaf etmiş müəllimlərin daha yüksək konsentrasiyası olan məktəblər daha çox tələbə cəlb edilməsi və akademik uğur barədə məlumat verir.

“Müəllim keyfiyyəti şagird nailiyyətlərinə təsir edən təhsillə əlaqəli ən vacib amildir”. (Hanushek, 2011, s.467)

Peşəkarlıq müəllimlərə refleksiv təcrübə tətbiq etməyə imkan verir, onların metodlarını formative rəy və tələbə performans məlumatlarına əsaslanaraq uyğunlaşdırmasını təmin edir (Scön, 1983)

Sinifdə effektiv idarəetmə və tədris mühiti

Peşəkar pedaqoqlar tələbələrin hörmət, motivasiya və dəstək hiss etdikləri inklüziv və yaxşı idarə olunan sinif otaqlarını və ya auditoriyalarını inkişaf etdirirlər. Onların sinif idarəetmə strategiyaları ədalətlik, empatiya və ardıcılığa əsaslanır – emosional təhlükəsizlik və tələbə inamını artıran prinsiplər (Marzano&Marzano, 2003)

Bundan əlavə, güclü şəxsiyyətlərarası və emosional intellekt bacarıqlar mslk olan müəllimlər tələbələrə etimada əsaslanan əlaqələr qurur və bu davranış nəticələrinin yaxşılaşmasına və məktəbi tərk etmə nisbətlerini azalmasına səbəb olur (Jennings & Greenberg, 2009)

Validəyn və qarşılıqlı fəaliyyət

Müəllim peşəkarlığı həm də sinifdə knara çıxır. Bacarıqlı müəllimlər valideynləri təlim prosesinə cəlb edir, şagirdlərin tərəqqisini effektiv şəkildə çatdırır və icca ilə mənalı tərəfdaşlıq qurur. Bu əməkdaşlıq təhsilin nəticələri üçün ortaq məsuliyyətini artırır (Epstein, 2001).

İnstitutsional Performans və tədris ocağı mədəniyyəti

Peşəkar, motivasiyalı müəllimlərdən ibarət məktəb əməkdaşlıq və innovativ institusional mədəniyyəti inkişaf etdirmək ehtimalı daha yüksəkdir. Hargreaves və Fullana (2012) görə, məktəb daxilində, “peşəkar kapital” müəllim əməkdaşlığını, inamını və qarşılıqlı öyrənməni artırır və bunların hamısı məktəbin effektivliyinə birbaşa təsir göstərir.

Bu cür məktəblərdə daha yüksək səviyyəli kollektiv effektivlik nümayiş etdirir, burada müəllimlər fərq yaratmaq qabiliyyətinə inanırlar – bu inancın şagird uğuru ilə əlaqəli olduğu sübuta yetirilir (Bandura, 1997).

Aparılan tədqiqat göstərir ki, müəllim peşəkarlığı təhsilin keyfiyyətinin əsas sütunlarından biridir. Müəllimin bilik və bacarıqları, etik və emosional davranışları, eyni zamanda davamlı inkişaf yönümlü yanaşması həm şagird nailiyyətlərini, həm sinif mühitini, həm də məktəbin ümumi performansını formalaşdırır. Peşəkar müəllim yalnız tədris edən deyil, həm də tərbiyə edən, rəhbərlik edən və inkişaf etdirən şəxsdir. Müasir dövrdə müəllimlərin texnologiyaya adaptasiyası, emosional intellekti və reflektiv yanaşması təhsilin gələcəyini müəyyən edən əsas faktorlardandır.

Tədqiqat nəticəsində aydın olmuşdur ki, müəllim peşəkarlığının artırılması üçün dövlət siyasəti, institutların gücləndirilməsi, təlimlərin effektiv təşkili və beynəlxalq təcrübələrdən istifadə mütləqdir. Bu istiqamətdə atılan hər bir addım, gələcək nəsillərin daha yüksək keyfiyyətli təhsil almasına zəmin yaradır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Bandura, A. (1997). Self-efficacy: The exercise of control. W.H. Freeman.
2. Darling-Hammond, L. (2000). Teacher quality and student achievement: A review of state policy evidence. *Education Policy Analysis Archives*, 8(1), 1–44.
3. Darling-Hammond, L. (2006). *Powerful teacher education: Lessons from exemplary programs*. Jossey-Bass.
4. Epstein, J. L. (2001). *School, family, and community partnerships: Preparing educators and improving schools*. Westview Press.
5. Hanushek, E. A. (2011). The economic value of higher teacher quality. *Economics of Education Review*, 30(3), 466–479.
6. Hargreaves, A., & Fullan, M. (2012). *Professional capital: Transforming teaching in every school*. Routledge.
7. Jennings, P. A., & Greenberg, M. T. (2009). The prosocial classroom: Teacher social and emotional competence in relation to student and classroom outcomes. *Review of Educational Research*, 79(1), 491–525.
8. Marzano, R. J., & Marzano, J. S. (2003). The key to classroom management. *Educational Leadership*, 61(1), 6–13.
9. OECD. (2018). *Teaching and learning international survey (TALIS)*. OECD Publishing.
10. OECD. (2019). *Working and learning together: Rethinking human resource policies for schools*. OECD Publishing.
11. Schön, D. A. (1983). *The reflective practitioner: How professionals think in action*. Basic Books.
12. Shulman, L. S. (1987). Knowledge and teaching: Foundations of the new reform. *Harvard Educational Review*, 57(1), 1–22.
13. Sockett, H. (1993). *The moral base for teacher professionalism*. Teachers College Press.
14. Слостёнин, В. А., & Исаев, И. Ф. (2002). *Педагогика*. Москва: Академия.
15. Хуторской, А. В. (2004). *Современная дидактика: учебное пособие для вузов*. Москва: Академия.
16. Министерство просвещения РФ. (2020). *Профессиональное развитие педагогических работников: стратегии и механизмы*.
17. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi (2022). *Müəllimlərin peşəkar inkişafı strategiyası 2022–2025*. Bakı.

Mətanət İsmayıl MƏMMƏDLİ

Qərbi Kaspi Universiteti

E-mail: memmedlimetanet15@gmail.com

ÇİNGİZ AYTMAOV YARADICILIĞINDA REPRESSİYA MÖVZUSU

Abstract

Chingiz Aitmatov, who has enriched the treasure of world literature with his beautiful works, is a source of pride not only for Kyrgyzstan but for the entire Turkic world. The prominent writer Chingiz Aitmatov is regarded as one of the most powerful creators of 20th-century artistic thought, literature, and social consciousness. Having led a life and creative path full of challenges and honor, much of his biography coincided with the years of Soviet rule. Despite the strict ideological demands of the regime, Aitmatov skillfully fulfilled the task of presenting the simple, yet spiritually rich and unique individual as a significant literary phenomenon in a natural and sincere way. During the Soviet era, Chingiz Aitmatov not only expressed national identity, the new human, and universal problems on a grand literary scale, but it was also a miracle of the socialist period that he was able to publish and disseminate his works around the world.

Keywords: Chingiz Aitmatov, repression, Soviet-era literature, the character of Abutalip, human destiny

Giriş

Ötən əsrin 20-ci illərində Orta Asiya və Qafqazda işğalı başa çatdıran SSRİ get-gedə daha sərt addımlar ataraq sürgünlər, qətlər, həbslərə və milli əhəmiyyət kəsb edən hər kəsə və hər şeyə qarşı mübarizəyə başladı. Bu amansız vəhşiliyin zirvəsi 1937-1938-ci illərdə edilən qətləmlər oldu. SSRİ-nin yerli ruslara qarşı törətdiyi qətləmlər sırf ideoloji mahiyyət kəsb etsə də, digər xalqlara, xüsusən də türklərə qarşı törədilənlər həm ideoloji, həm də milli xarakter daşıyırdı. Çünki sovet ideologiyasına xidmət edən, müxtəlif vəzifə daşıyan insanlar da bu repressiyanın qurbanı oldu. Yəni səbəb təkə ideologiya deyildi. Öldürülən türklərə qarşı pantürkist damğası vurulurdu. Çar Rusiyası dövründə başlayan və böyük sürətlə inkişaf edən milli-maarifçi hərəkat və bu hərəkatın öncülləri, rəhbərləri öldürülürdülər. Beləliklə, bir nəsil türk ziyalıları amansızcasına məhv edildi. 50-ci illərə qədər bu mövzuda nəinki yazmaq, qurbanların ailələrinə salam vermək belə təhlükəli hesab olunurdu. Yalnız 1953-cü ildə Stalinin ölümündən sonra onların bir qismi bəraət ala bildi.

Qeyd etdiyimiz kimi, repressiya mövzusunda əsərlər yazmaq çox təhlükəli iş idi. Çingiz Aytmatov da bu təhlükənin fərqində idi. Buna baxmayaraq yazıçı bu mövzuya toxundu. Bu cəsarətli toxunuş Çingiz Aytmatovu həm böyük yazıçı etdi, həm də repressiya qurbanlarının səsinə ədəbiyyatda yaşatdı. Çingiz Aytmatovun repressiya mövzusunda həssaslıqla yanaşması təsadüfi deyil. 1938-ci ildə 10 yaşlı Çingizin atası Torequl Aytmatov da bir gecədə aparılıb güllələnmiş və o, həyatında bu itkinin acı nəticələrini yaşamağa məhkum olmuşdur. “Repressiya illərində Qırğızıstanda 137 nəfər güllələn şəxs tapılan böyük məzarlıqda dəfn olunmuşdur”(4, s.128). 1991-ci ildə toplu məzar açılarkən, dəfn olunanlardan yalnız birinin, başından yox ürəyindən vurulan Torequl Aytmatovun kimliyini müəyyən etmək olur. Atasının başına gələnlərlə bərabər yazıçıya Çingiz adının verilməsində iştirak etmiş əmisi Rəsulbəyin yaşadıkları bu mövzuya diqqətsiz olmasına icazə verməmişdir. Həmin anlardan geriye qalan xatirələri, hiss və düşüncələri yazıçı bədii şəkildə “Gün var əsrə bərabər” və “Çingiz xanın ağ buludu” əsərlərində əks etdirmişdir.

Əsas hissə.

Çingiz Aytmatovun yaradıcılığında repressiya mövzusu dedikdə ağıla gələn Abutalıb Kuttubayov obrazı olur. Abutalıb obrazı ilk olaraq yazıçının “Gün var əsrə bərabər” əsərində görünür. “Gün var əsrə bərabər” 1980-ci ildə yazılaraq böyük hay-küyə səbəb olmuşdur. Romanın əsas obrazı Yedigeydir. Yedigey İkinci Dünya müharibəsində iştirak etmiş dəmir yol fəhləsidir. Bir gün işləyərkən arvadı Ukubaladan dostu Qazanqapın ölüm xəbərini eşidir və hər şey burdan başlayır. Yedigey mərhum Qazanqapın son arzusunu yerinə yetirərkən olanları bir-bir xatırlayır. Olanlar arasında Yedigeygil Sarı-Özəyə yerləşdikdən bir müddət sonra həmin yerə çarəsiz vəziyyətdə ailəsi ilə birlikdə gələn Abutalıbın həyatı diqqət çəkir. Abutalıb

Yedigeylə yaşıd olardı. O müharibəyə qədər müəllimlik işləmiş, sonra müharibənin ilk günündən cəbhəyə getmişdir. Müharibədən sonra həmkarı olan Zərifəylə evlənmiş iki oğul övladı olmuşdur. Daha sonra həyat onları məcburən Sarı-Özəyə salmışdır.

Əsərdə Abutalıb Sarı-Özəkdə xalq əfsanə və rəvayətlərini toplayıb övladları üçün qeyd edir. Axtarış zamanı qeydlərində olan “Manqurt” və “Sarı özək qurbanları” adlı əfsanələrə görə ittiham olunur. Onu əfsanələri yazmaq, ata dilini canlandırmaq, assimiliyaya olmasını qarşısını almağa çalışmaq, hakimiyyəti pisləmək və fərdlərin maraqlarını dövlətin maraqlarından üstün tutduğuna görə günahlandırırlar. Onun topladığı əfsanə və rəvayətlər xalqının keçmişi, yaddaşı idi. Rejim Abutalıbı məhv etməklə millətin keçmişini silməyə çalışırdı.

Bu əsərdə Abutalıbın tutulma səbəbi, tutulma anı xırdalıqları ilə göstərilə də sonrakı taleyi ilə bağlı hadisədə sadəcə məktubla ölüm xəbəri qeyd olunur. Tutulduqdan sonra ona verilən əzablar, dözülməz, haqsız cəzalar xırdalıqlarına qədər “Çingiz xanın ağ buludu” əsərində verilir.

Çingiz Aytmatov roman içində roman yaratmaqda mahir ustadır. Bu ustalığını “Çingiz xanın ağ buludu” povestində göstərmişdir. “Çingiz xanın ağ buludu” povesti Çingiz Aytmatovun dünyada ən çox oxunan, ədəbi ictimaiyyət tərəfindən yüksək qiymət verilən “Gün var əsrə bərabər” romanına əlavədir. “Povestdə totalitar dövlət marağı, hökmdar hökmü ilə əbədi bəşəri dəyərlər üz-üzə qoyulur”(2, s.2). Əsərin içində verilmiş əsər- “Sarıözəkdə qətil” Çingiz xanla bağlı əfsanədir. Çingiz xanın Qərbə yürüşü zamanı görücünün ona Göy Tanrı tərəfindən buludun verildiyini deməsi, Çingiz xanın minbaşı və onun dərzisi olan yoldaşının qətlinə fərman verməklə buludun onu tərk etməsi təsvir olunur. “Yazıçı qəddarlığına görə Çingiz xanla Stalini müqayisə edir. Çingiz xanın orta əsrlərdə apardığı imperialist müharibələrlə Stalinin etdiklərinin eyniliyini vurğulayır”(5, s.4). Hər şeydən əlavə isə bu povestdə SSRİ-nin Abutalıbın sonrakı taleyi xırdalıqları ilə göstərilir. Əsərdə Abutalıbdan əlavə Tansıkbayevin özü ilə bağlı ətraflı məlumat verilir. Gün var əsrə bərabər əsərində Tansıkbayevin adı çəkilir, Abutalıb ilə bağlı sorğu-sual edib onu tutması göstərilir, amma Tansıkbayevin öz həyatından söz açılmaz. Tansıkbayevin əslində bu işi öz mənfəəti üçün etdiyini biz povestdə görürük. Müstəntiqin tək dərdi vəzifəsində yüksəlib öz yoldaşlarını evinə çağırır qonaqlıq vermək olarkən Abutalıb ələ keçir. Əsərdə Tansıkbayev bir növ manqurda çevrilən Jolamanın müasir formasıdır. Tansıkbayev nə qədər çalışsa da istəyinə nail ola bilmir, amma günahsız Abutalıb başqa cür SSRİ-nin qurbanına çevrilir. Fiziki şiddətlərə dözən Abutalıb məənəvi şiddətə tab gətirə bilmir. Onsuz o repressiyanın qurbanına çevrildiyini bildiyi, sevdiklərindən aralı düşdüyü ilk andan etibarən məənəvi əzabların tam ortasında idi. Müəyyən ana, vaxta qədər bu əzabların öhtəsindən gəlməyi bacarır. Abutalıb qatarla Tansıkbayevin üstünü açmış olduğu “səhv”ini etiraf etmək üçün başqa bir yerə gedirdi. Bu qatar da ailəsinin beş-on addımlığından Boranlı ayırımından keçəcəkdi. Bu an Abutalıbın həyatında son dəfə baş verəcəkdi, o son dəfə sevdiklərini uzaqdanda olsa görə biləcəkdi. Bu onun həyata olan son ümidi idi. Tansıkbayevin dindirmə zamanı verdiyi suallara bir təhər cavab verdikdən sonra o an baş verir. Keşməkeşli həyatında tək xoşbəxtliyi olan ailəsinə, çətin anlarında ona arxa-dayaq olan qonşularını görmək ona qismət olur. Və bu xoşbəxt andan sonra Abutalıb haqlı olaraq həyatı biri heç kimi görür. Həyatın faciələrinə yetəri qədər dözmüş Abutalıb əzabların caynağından qurtulmağın yolunu özünü qatın altına atıb ömrünü sonlandırmaqda görür. Müstəntiq Tansıkbayev isə özünə yaraşdığı şəkildə Abutalıbın ölümünə yox, öz işinə görə məyus olur. İllər keçdikdən sonra Yedigey tərəfindən şikayət edilib Tansıkbayev cəzalanısa da məənəvi tərəfdən bunun heç kimə xeyri olmur.

Nəticə.

Sovetlər Birliyinin ən qanlı zamanı olan repressiyanı Çingiz Aytmatovun əsərlərində necə ustalıqla əks olunduğunu bir daha gördük. Qeyd olunan əsərlərdə SSRİ-nin qurbanına nümunə olan Abutalıbın yaşadıkları aydın şəkildə bizə bəlli olur. Yazıçı repressiya qurbanlarının fəryadını insanlara Abutalıb və yaxınlarının vasitəsilə çatdırır. Digərləri də eynilə Abutalıb kimi bütün sevdiklərindən, Zərifə kimi ərindən, Ermək və Daul kimi atasından didərgin düşürdü. Ədib bu əsərləri yazmaqda yazıçılıq istedadı dünyaya çatdırmaqda bərabər bədbəxt insanların fəryadını əbədiləşdirmişdir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Aytmatov, Ç. (2009) Seçilmiş əsərləri. Şərq-Qərb

2. Aytmatov, Ç. (2017) “Çingiz xanın ağ buludu” povesti
3. Həbibbəyli, İ. (2018) Əbədi mogikan-Çingiz Aytmatov-90
4. Həsənov, M. (2015) Repressiya bədii ədəbiyyatda (Çingiz Aytmatovun “Çingiz xanın ağ buludu” əsəri əsasında)
5. Həsənov, M. (2016) Çingiz Aytmatov və Yusif Səmədoğlu yaradıcılığında repressiya: reallıqdan bədii təxəyyülə

Nailə Nazim BEREDZADƏ
Odlar Yurdu Universiteti
E-mail:beredzadnaie@gmail.com

CƏLİL MƏMMƏDQULUZADƏ NƏSRİNDƏ FOLKLOR JANRLARININ İNTERTEKSTUALLIĞI

Abstract

The thesis discusses the creation of intertextual connections through folklore elements, especially proverbs, bayats, and parables in Jalil Mammadguluzade's work. The author's use of these folklore genres not only as artistic decoration, but also as a means of expressing social criticism and ideological positions attracts special attention. In his feuilletons and stories, the writer combines folk wisdom with satirical analysis, exposing the society of the time, existing stereotypes, and social injustices. The inclusion of folklore fragments in the text both ensures the delivery of the content to a more multinational audience and emphasizes national identity. In Jalil Mammadguluzade's prose, folklore genres are the main means of creating intertextual connections. It should be noted that he uses these genres to express folk and national thought, as well as to strengthen social criticism. Folklore materials strengthen the author's satirical style, create a bridge between national and spiritual values and the problems characteristic of the period. As a result, folklore intertextuality deepens the aesthetics of realism of J. Mammadguluzadeh and increases the ideological impact of his works.

Keywords: Azerbaijani folklore, folklore examples, prose, genre

Giriş

Cəlil Məmmədquluzadənin nəsrində daha çox lətifə, qaravəlli, atalar sözləri və məsəllərdən istifadə etmişdir. O, folklor nümunələrinə ayrı-ayrı məqsədlər üçün müraciət etmişdir. O əsərlərinin dilinin sadə olmasını, sürətlərin psixologiyasının açılması üçün folklor nümunələrinə daha çox müraciət etmişdir. Əsərlərində sürətlərin dilində folklor nümunələrindən istifadə edir. Yazıçı hekayələrində fikrini çatdırmaq üçün uzun-uzadı təsvirlərdən qaçaraq fikrini folklor nümunələri ilə tamamlayır.

Cəlil Məmmədquluzadənin felyeton yaradıcılığında intertekstuallıq mətdaxili ideya dərinliyini artırır və müəllif mövqeyini gücləndirən əsas bədii vasitələrdən biri kimi çıxış edir. Onun felyetonlarında xalq ədəbiyyatına, klassik Şərq və Azərbaycan ədəbiyyatına, dini mətnlərə və şifahi xalq ədəbiyyatının müxtəlif janrlarına istinadlar geniş yer tutur. Bu intertekstual əlaqələr satirik məqsədlə, ictimai tənqidi mövqenin qabardılması və milli kimliyin vurğulanması üçün funksional şəkildə istifadə olunur.

Müəllif xüsusilə atalar sözləri, məsəllər, bayatılar və xalq nağıllarının motivlərini felyeton mətnlərinə daxil edərək xalq müdrikliyinə istinad edir. Bu folklor fraqmentləri oxucuya tanış olduğu üçün mətni daha anlaşqlı və təsirli edir, eyni zamanda tənqid edilən cəmiyyətin eybəcərliklərini daha kəskin göstərməyə imkan yaradır.

Məsələn, "*Poçt qutusu*", "*Ölülər*" və digər əsərlərində müəllif tez-tez xalq məsəllərini satirik kontekstdə istifadə edərək həm ironiya yaradır, həm də cəmiyyətin geriliyi və mövhumatçılığını ifşa edir. Bundan əlavə, dini mətnlərdən və şəriət qaydalarından gətirilən istinadlar Məmmədquluzadənin maarifçi və tənqidi

mövqeyini daha da gücləndirir. O, bu istinadlar vasitəsilə dövrün sosial-siyasi problemlərini, xüsusilə də din pərdəsi altında haqsızlıqları və mövhumatı tənqid edir.

Beləliklə, Cəlil Məmmədquluzadənin felyetonlarında intertekstuallıq yalnız bədii vasitə deyil, həm də ictimai-siyasi mövqenin ifadəsi üçün məqsədyönlü alət rolunu oynayır. Bu yanaşma felyetonların təsir gücünü artırır və müəllifin realizm estetikası ilə maarifçi ideallarını birləşdirir.

Əsas mətn. Hələ XI əsrdən başlayaraq klassiklərin əsərlərində əfsanə və rəvayətlərdən götürülmüş süjetlərə, həmçinin atalar sözləri, məsəllərə, inanclara, alqış, qarğış, dua və başqa folklor nümunələrinə rast gəlirik. Cəlil Məmmədquluzadənin nəsrində folklor ən tutarlı bir vasitədir. Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığında atalar sözləri və məsəllər əsasən iki funksiyanı yerinə yetirir: xalq müdrikliyini ifadə etmək və satirik tənqidi gücləndirmək. O, bu janrları həm felyetonlarda, həm də hekayələrində xalqın gündəlik həyatını və cəmiyyətin ziddiyyətlərini daha anlaşıqlı və təsirli çatdırmaq üçün istifadə edir.

Məmmədquluzadə atalar sözlərini və məsəlləri, adətən, ironik və ya tənqidi kontekstdə işlədir. Bununla o, mövcud sosial eybəcərlikləri və köhnə ənənələri ifşa edir, xalq müdrikliyinin işığında cəmiyyətin yanlış davranışlarını ortaya qoyur. Bu ifadələr mətndə dialoqlarda, müəllif nitqində və bəzən obrazların dilindən səslənir.

“Qəza müxbiri” hekayəsində asan qazanc məqsədi ilə dostunun yenicə doğulmuş oğluna sünnət toyu çaldırmağı bəhanə edən Əkbər Qurbanov obrazı müəllifin satirik tənqid obyektlərindən biridir. Əkbər Qurbanov imkan düşdükcə şəxsi mənafeyini güdmək, asan yolla qazanc əldə etmək üçün cəmiyyətin köhnə ənənələrindən və ictimai vərdişlərindən sui-istifadə edən tipləri təmsil edir.

O, dostunun yenicə doğulmuş oğluna sünnət toyu çaldırmağı bəhanə edərək, əslində, öz cibini doldurmağı planlaşdırır. Uşaq hələ körpə olsa da, bu adət onun üçün pul yığmaq və camaatı toya yığb bəxşiş toplamaq üçün “əla fürsət” kimi təqdim olunur. Əkbər Qurbanov xalq adətinin formal tərəfini qabardır, mənəvi mahiyyətini isə heçə endirir.

Məmmədquluzadə bu obraz vasitəsilə köhnəlmiş, məqsəddən uzaqlaşmış adətlərin necə maddiyyatçı insanlar üçün qazanc mənbəyinə çevrildiyini ifşa edir. Hekayədə müəllifin məqsədi təkcə Əkbər Qurbanovu deyil, bütövlükdə belə fürsətçiləri, adət-ənənəyə kor-koranə bağlı olan cəmiyyət modelini tənqid etməkdir.

Əkbər Qurbanovun dili və davranışında bəzən xalq məsəllərinə uyğun düşüncə tərzı də əks olunur: “*Adətə adət deyiblər, qardaş, sünnət toyu qılınsa, nə ziyanı var? Camaat yığışacaq, bir-iki manat da yığılacaq.*” — bu tip düşüncədə əsas məqsəd məişət qaydalarının arxasında gizlənərək şəxsi marağı təmin etməkdir.

Nəticə:

Əkbər Qurbanov tipi Cəlil Məmmədquluzadənin satirik realizmində köhnə adətlərin mahiyyətsiz formalara çevrilərək sosial parazitliyə xidmət etməsini göstərən bariz nümunədir. Müəllif bu obrazla həm təkəbbürlü, həm də fürsətçi təbəqəni tənqid edir və xalqı ayılmağa çağırır.

Əsərdə müəllif fikri atalar sözlərinə əsaslanaraq hadisənin tənqid və ifşasını qüvvətləndirir: “Hər bir kəsdən beş manat, on manat yığmaq ilə ki, bir adam dövlət sahibi olacaq, nə eybi var, bu da iqtisadi qanunların bir növüdür. Necə ki, atalar da deyiblər: “Hər kosa saqqaldan bir tük çəkib, top saqqala versək, bunun saqqalı daha da top olar” və genə atalar deyiblər ki: “Hər lütdən bir sap çəksən, köynəkli adama artıq bir köynək də çıxar”. (2,132)

“Oğru inək” hekayəsində epıqraf atalar sözləri ilə verilmişdir. Atı atın yanına bağlasalar ya halını götürə, ya xasiyyətini (1,302)

“Molla Fəzləli” hekayəsində “Nə eybi var, hər gecənin bir səhəri və hər zımlının bir baharı olar” (1, 202). Bu məsəli yazmaqda ədibin məqsədi avam xalqı aldadan fırldaqçıları ifşa edir.

Yazıçı başqa dillərdə olan məsəllərdən öz nəsr əsərlərində istifadə etmişdir. “Konsulun arvadı” hekayəsində belə bir məsəl işlənmişdir. Kəbutər ba –kəbutər, ta deməyiblər kəbutər - ba xoruz (1, 210).

Ədibin nəsr əsərlərində qarğış və alqış kimi folklor nümunələrinə rast gəlirik. Alqış insanlara xeyir və duanın deyilməsidir. Qarğış isə insanlara bəddua edilməsidir. “Poçt qutusu” hekayəsində Novruzəli obrazının dilindən xana alqışlar deyilib. “Xan başına dönüm”, “Xan qadanı alım” (1.124). “Qurbanəlibəy” hekayəsində Qurbanəlibəyin bəyin dilindən alqışlar deyilib. “Mən sənın yolunda oda girərəm. Qurban sənə

mənim canım. Nə qədər ki, mən sağam nökrəm sənə. İçirəm mən bu stəkanı naçalnik ağanın sağlığını” (183).

Allah sizin kölgənizi bizim başımızın üstündən əskik eləməsin (1.184). “Poçt qutusu” və “Qurbanəlibəy” hekayəsində işlənən alqışlar demək olar ki, eynilik təşkil edir.

“Molla Fəzləli” hekayəsində də, “başına kül, ay belə molla”- qarğışına rast gəlirik.

Nəticə. Sonda belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, Cəlil Məmmədquluzadə öz nəsr əsərlərində folklor nümunələri ilə əsərə canlılıq gətirmiş və oxunaqlı hala salmışdır. Belə ki, nəsr əsərlərini oxuyan hər kəsin üzündə gülüş yaratmışdır. Ədib bəzən atalar sözlərini əsərin məzmununa uyğun dəyişdirib. “Danabaş kəndinin əhvalatları” əsərinin “Xatimə” hissəsində Vəliqulunun vəziyyəti belə ifadə olunur:

“Vəliqulu özü də başa düşdü ki, ona hələ hamısından vacib çörək qazanmaqdır, yoxsa nökr nədir, evləndi nədir?!”. “Nökr nədir, bekar nədir?!”- kimi işlənən atalar sözü dəyişdirilərək obrazın konkret şəraitdəki vəziyyətini – hər şeyini itirmiş bir insanın ələcsizlikdən özünəməxsus çıxış yolu tapmasına daha təsirli məzmun qazandırmışdır. (2,133)

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Məmmədquluzadə C. Əsərləri. Dörd cild. Birinci cild. Bakı, “Öndər nəşriyyatı”, 2004, 664 s.
2. Vahabova S. Cəlil Məmmədquluzadə nəsrinin poetikası. Bakı, 2013, 164 s.

Nərmin Rakif İBRAHİMOVA

Bakı Slavyan Universiteti

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ TƏNQİDİNDƏ NİZAMƏDDİN ŞƏMSİZADƏ PRADIQMASI

Abstract

This article explores the literary-critical activity of Nizammedin Shamsizade, a prominent Azerbaijani scholar. His works are characterized by a deep analytical-theoretical approach and focus on the essential role of criticism in literary development. Shamsizade's legacy highlights the significance of objective, scientifically grounded literary criticism in shaping national literary thought.

Keywords: Nizammedin Shamsizade, literary criticism, Azerbaijani literature, literary theory, critical thinking, literary methodology, cultural identity

Giriş

Azərbaycan ədəbi mühitinin tanınmış simalarından biri olan professor Nizaməddin Şəmsizadə ədəbi tənqid sahəsində müasir yanaşmaları ilə seçilən, elmi və nəzəri fikirləri ilə ədəbiyyatşünaslığın inkişafına töhfə verən ziyalılardandır. Onun fəaliyyəti təkcə akademik dairələr üçün deyil, həm də geniş oxucu kütləsi üçün böyük maraq doğurur. Şəmsizadənin əsərlərində ədəbi tənqidin mahiyyəti, funksiyaları və metodologiyası dərinlənən araşdırılır. O, tənqidi bir sənət və elm sahəsi kimi təqdim edərək, ədəbi prosesi yönləndirən amillərdən biri kimi dəyərləndirir.

Nizaməddin Şəmsizadənin ədəbi tənqidi fəaliyyətində nəzəri əsaslandırma və praktik tətbiq bir-birini tamamlayan əsas elementlər kimi çıxış edir. Onun “Ədəbi mübahisələr” adlı monoqrafiyasında 1920–1930-cu illərdə Azərbaycan ədəbiyyatında baş verən ideoloji və estetik toqquşmalar təhlil olunur, bu dövrün tənqidçiləri və onların baxışları obyektiv şəkildə qiymətləndirilir. Əsər yalnız tarixi faktlara əsaslanmaqla kifayətlənmir, həm də ədəbi tənqid metodlarının inkişafına dair mühüm fikirlər irəli sürür [1].

Şəmsizadənin digər əhəmiyyətli əsərlərindən biri olan “Ədəbiyyat nəzəriyyəsi” adlı dərs vəsaitində o, poetika, obraz, janr, ideya və digər anlayışları izah etməklə yanaşı, bu anlayışların praktik tətbiq imkanlarını da göstərir. Onun nəzəriyyəni sadə və anlaşıqlı formada təqdim etməsi bu sahəyə yeni başlayanlar üçün əlverişli şərait yaradır [2].

Tənqid və ədəbi proses arasındakı qarşılıqlı əlaqələr “Tənqidin ədəbi prosesdə rolu” və “Ədəbi tənqid haqqında variasiyalar” kimi məqalələrində öz əksini tapır. Burada müəllif tənqidin yalnız qiymətləndirmə funksiyası ilə məhdudlaşmadığını, həm də ədəbiyyatın inkişafında istiqamətverici gücə malik olduğunu vurğulayır. Müəllif, eyni zamanda, müasir ədəbi tənqiddə meyersizlik və subyektivliyin artmasını problem kimi qeyd edir və elmi əsaslandırılmış obyektiv tənqid nümunələrinin vacibliyini ön plana çəkir [3].

Nizaməddin Şəmsizadənin ədəbi tənqidi fəaliyyəti, onun zəngin elmi irsi və nəzəri baxışları Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında mühüm yer tutur. O, ədəbi tənqidi yalnız bir qiymətləndirmə vasitəsi deyil, eyni zamanda cəmiyyətin estetik və mənəvi dəyərlərinin formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynayan sahə kimi təqdim edir. Şəmsizadənin fikirləri bu gün də aktualdır və Azərbaycan ədəbiyyatında sağlam tənqid mühitinin formalaşmasına xidmət edir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Şəmsizadə N. Ədəbi mübahisələr, Elm, 1986, 256 səh.
2. Şəmsizadə N. Ədəbiyyat nəzəriyyəsi, Nurlan, 2012, 312 səh.
3. Şəmsizadə N. Ədəbi tənqid haqqında variasiyalar, Ədəbiyyat qəzeti, 2023, Cild 41, Nömrə 3, səh. 55–62.

Nərmən Vüqar MAQSUDOVA

Qarabağ Universitetinin Pedaqoji Fakültəsinin İngilis dili müəllimliyi kafedrasının tələbəsi
E-mail: s221314@karabakh.edu.az

TƏHSİLDƏ KOSMİK TEKNOLOGİYALARIN İNKİŞAFI VƏ İNTEQRASIYASI

Abstract

As technological advancements and climate change accelerate, it is increasingly important to equip students with the skills to analyze global challenges and develop innovative solutions. This project aims to create an interactive educational program that integrates space technology with real-time data transmission to enhance students' understanding of climate-related events and transportation innovations. By leveraging satellite data, meteorological information, and geospatial analytics, this program provides students with direct access to critical real-world information, fostering analytical thinking, problem-solving, and global awareness.

This study employs a mixed-method research design, combining quantitative and qualitative approaches to assess the program's impact. Quantitative data is collected through pre- and post-assessments measuring students' geographical knowledge, problem-solving skills, and analytical reasoning before and after engagement with the program. Qualitative data is gathered via structured interviews, focus group discussions, and observational analysis to evaluate students' cognitive engagement, collaboration, and ability to generate creative solutions. A comparative analysis of conventional and technology-enhanced educational methods is conducted to assess the effectiveness of real-time data-driven learning in improving critical thinking and interdisciplinary problem-solving skills.

The proposed application aggregates and transmits real-time data on weather conditions, natural disasters, infrastructure developments, and transportation innovations. Satellite technology detects significant events and sends automated alerts to students, providing contextual information on regional climate, geographical features, and socio-economic conditions. Students are then assigned problem-solving tasks requiring them to analyze situations critically and propose solutions within a specified timeframe.

As part of the learning process, students formulate research questions, explore potential solutions, and engage in collaborative discussions. Interactive group activities promote knowledge exchange and interdisciplinary problem-solving, enhancing geographical literacy, critical thinking, and decision-making skills. Beyond environmental issues, the project fosters 21st-century competencies such as scientific inquiry, technological literacy, and socio-environmental responsibility. By engaging with real-time data,

students gain a deeper understanding of global interconnectivity, enabling them to assess challenges, identify root causes, and develop sustainable solutions.

A certification system recognizes and rewards students for their participation, innovative solutions, and collaborative efforts. Those who demonstrate outstanding analytical skills and problem-solving capabilities receive an internationally recognized certificate, encouraging motivation and continuous learning.

By integrating space technology into education, this initiative bridges the gap between theoretical knowledge and practical application, preparing students to navigate complex global challenges while promoting scientific curiosity, environmental stewardship, and proactive problem-solving.

Keywords: education, apps, natural phenomena

Giriş

Bugünkü dünyada texnologiyanın sürətlə inkişaf etməsi və iqlim dəyişikliklərinin daha da kəskin hiss olunması yeni nəsil üçün vacib bacarıqları — qlobal problemləri anlamaq, təhlil etmək və innovativ həll yolları tapmaq bacarıqlarını öyrətməyi zəruri edir. Bu layihənin əsas məqsədi tələbələrə iqlimlə bağlı hadisələri və nəqliyyat sahəsindəki yenilikləri daha yaxşı anlamağa kömək edən, eyni zamanda kosmik texnologiyalarla real vaxtda məlumat ötürülməsi imkanlarını birləşdirən interaktiv təhsil proqramı hazırlamaqdır.

Layihənin məqsədi və iş prinsipi.

Bu proqram vasitəsilə tələbələr peyklərdən, hava müşahidə sistemlərindən və coğrafi analizlərdən əldə olunan məlumatlara birbaşa çıxış imkanı əldə edirlər. Bu da onlara analitik düşüncə, problem həll etmə və qlobal dünyagörüş formalaşdırmağa kömək edir. Layihə zamanı tələbələr real hadisələri araşdırır, səbəbləri müəyyənləşdirir və onların həlli üçün təkliflər hazırlayırlar.

Tədqiqat metodu.

Layihənin təsiri qarışıq metodla — həm statistik (kvantitativ), həm də müşahidə və müsahibələrə əsaslanan (keyfiyyət) üsullarla qiymətləndirilir. Belə ki, proqramdan əvvəl və sonra tələbələrin coğrafiya bilikləri və düşünmə bacarıqları ölçülür, eyni zamanda onların yaradıcılıq və əməkdaşlıq qabiliyyətləri müşahidə edilir.

Texnologiyanın tətbiqi.

Hazırlanan proqram real vaxtda hava şəraiti, təbii fəlakətlər və nəqliyyatla bağlı dəyişikliklər haqqında məlumatları toplayaraq tələbələrə ötürür. Peyklər hadisələri qeydə alır və sistem avtomatik şəkildə istifadəçilərə bildiriş göndərir. Tələbələr bu məlumatlara əsasən qrup şəklində müzakirələr aparır, suallar formalaşdırır və müxtəlif həll yolları irəli sürürlər.

Öyrənmə və inkişaf.

Layihə zamanı tələbələr yalnız fənn biliklərini deyil, həm də XXI əsrin vacib bacarıqlarını tədqiqat aparmaq, texnologiyadan istifadə etmək, ekoloji və sosial məsuliyyət hissini inkişaf etdirirlər. Onlar real məlumatlarla işləməklə dünyadakı əlaqələri daha dərinlən anlayır, səbəb-nəticə əlaqələrini qurur və davamlı həllər düşünür.

Qiymətləndirmə və motivasiya.

Layihədə iştirak edən tələbələr, onların təqdim etdiyi innovativ ideyalar və əməkdaşlıqları xüsusi sistemlə qiymətləndirilir. Fərqlənən tələbələr beynəlxalq səviyyədə tanınan sertifikatlarla mükafatlandırılır ki, bu da onların motivasiyasını artırır.

Nəticə.

Kosmik texnologiyaların təhsilə inteqrasiyası tələbələrə nəzəri bilikləri praktik bacarıqlara çevirməyə imkan yaradır. Bu da onların elmi marağını, analitik düşünmə qabiliyyətini və qlobal problemlərə yanaşma tərzini gücləndirir. Belə layihələr sayəsində gələcəyin vətəndaşları daha hazırlıqlı, məsuliyyətli və yaradıcı olur.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Balsiger, J., & Pahl-Wostl, C. (2017). Education for sustainable development: The role of space technologies and geospatial data. *International Journal of Sustainability in Higher Education*, 18(5), 681-697. <https://doi.org/10.1108/IJSHE-09-2016-0175>
2. Lee, J., & Bednarz, R. (2009). Effect of GIS learning on spatial thinking. *Journal of Geography in Higher Education*, 33(2), 183-198. <https://doi.org/10.1080/03098260802276714>
3. Yusuf, J. W., & Green, M. D. (2020). Satellite-based applications for environmental monitoring in education: Engaging students in real-world problem solving. *International Journal of Environmental & Science Education*, 15(3), 234-248

Nərmin Elşən MƏHƏMMƏDOVA

Odlar Yurdu Universiteti

E-mail: nerminmehammedova77@gmail.com

MEHDİ HÜSEYNİN “YERALTİ ÇAYLAR DƏNİZƏ AXIR” ROMANINDA MİLLİ RUHUN BƏDİİ ƏKSİ

Abstract

In the thesis, a special place is given to the analysis of the moral freedom of the People, national thinking in the work of Mehdi Huseyn. It is about the role of the author's imagination in instilling the national spirit at the time of writing the novel. One of the issues reflected in the naming of the novel is the disclosure of the symbolic meaning in the image. The subgenre meanings of national morality have been widely described through the author's report. The point of view on the analysis of his work was touched upon with specific moments, revealing the life boards that included national consciousness and thought.

Keywords: roman, national ideology, period color, author's thinking, people's morality, image

Giriş

Sovet ədəbiyyatı nümayəndəsi olan Mehdi Hüseyn yaradıcılığında yer almış “Yeraltı çaylar dənizə axır” əsərində yenilik, ümumbəşəri dəyərlər, xalqın mənəvi aləmi tərənnüm edilmişdir. Milli koloritin yüksəkliyi, mənəviyyət anlayışının qorunub saxlanması həmin dövr üçün müəllif yaradıcılığına təsiri olmuşdur. Əsərlərinin bir çox hissəsində xalqa qarşı amansız mübarizə, mədəni-tarixi mövqe parlaq detallarla mülahizə olunmuşdur. Belə ki, əsərlərinin süjet xəttində mədəni-tarixi kodeks, xalq azadlığı əsas məqam kimi göstərilir.

Əsas mətn:

“Əsərdə sovet rejiminin diqtəsi xalqın daxili aləminə böyük zərbələr endirir ki, biz bunu romanda Samirə, Midhət, Zəfər kimi qəhrəmanların timsalında görə bilirik. Midhət obrazının timsalında dövr üçün labüd sayılan qayda-qanunlara baş əyən insanların prototipi canlandırılmışdır. Xalqın bir tərəfində qarşıya qoyulmuş qanunlarla yaşamaq məcburiyyəti hiss olunurdusa, digər tərəfdən mənəvi azadlıqları bunu rədd edirdi.

Romanın qadın obrazları daxili aləmində hiss olunan milli vətənpərvər ruhla fərqlənirdi. Səmirə, müsəlman olmayan Rima obrazı, Məlikə, Bədirnisə xala və başqa qadın obrazların dilindən fərqli xarakterli simalar romanda rol oynamışdır. Səmirəyə kömək etməyi bacaran Zəfər oxucularda rəğbət hissi oyadır. Zəfəri fərqləndirən digər bir nüans Midhətdən fərqli olaraq rejimdən qorxmaması, sovet ideologiyasının gözüne dik baxış sərgiləməsidir.

“Yeraltı çaylar dənizə axır” romanının yeniliyə qarşı olan məzmun xətti bizə digərlərindən fərqli olaraq mühit ziddiyyətlərindən dolayı bəxti gətirməyən cəmiyyəti göstərir. Baş qəhrəmanlar (tək olsalar da) çətinliklərə sinə gərərək mücadiləyə cəhd göstərilir.

“Ağır xəbər”, “İlk zərbə”, “Ayrılıq”, “Ağır günlərin sonu”və.s kimi başlıqlar **insanın həyatında baş verən dramatik, çətin və ya dönüş nöqtəli xarakterli hadisələri** ifadə edir. Bu başlıqlar adətən əsərdəki əsas hissi gərginliyi, süjetin istiqamətini və emosional yüklənməni ön plana çıxarır.

Sovet quruculuğunu təbliğ edənlərin surəti vasitəsilə hələ o dövrün alt qatlarını göstərməyə çalışmış ikiüzlülüyn, pisləyin, zülmkarlığın bədii portretini yaratmışdır.

- *Axx... neyləyim? Tapançam olsaydı...-deyə leytenant ilk əmrinin bu cür etinasız qarşılanmağından pərt olub, çadırına qayıtdı.*

Ceyran xanım məndən soruşdu:

- Tapançası olsaydı, neylərdi ki?

Ona Rəcəb kişi cavab verdi:

- Hikkəsini yeridərdi. [2,s.270]

Milli-mənəvi dəyərlərin bu yüksək pafosda yazılması cəmiyyətin həyat tərzinin bir növ peyzajını sərgiləmək deməkdir. Müəllif istehsalat ədəbiyyatından kənarlaşaraq insan əməyindən deyil, insan əməlindən söz açır. Müsbət xarakterinə görə seçilən Səmirə Aydın obrazı qadın obrazı kimi bütün insan keyfiyyətlərinin göstəricisi kimi təbliğ olunur. Ziyalı qadın Səmirə mühəndisdir, yaşadığı binanın altına yığılan suları texniki üsulla dənizə yönləndirir. Romanın adı simvolik cəhətdən Səmirənin bu uğuru ilə əsləşməkdədir.

“Yeraltı çaylar dənizə axır” əsərində bədii məzmunun ifadə forması da bilavasitə insan taleyini, onun həqiqi yaşantılarını dərinliyi ilə əks etdirməyə istiqamətlənib. Bu romanda oxucu Böyük Vətən müharibəsində itkin düşmüş ərinə görə təsəvvür edilməsi kifayət qədər çətin olan məhrumiyyətlərə düşər edilmiş Səmirə Aydının başına gələnlərlə onun qələmə aldığı gündəliklər vasitəsilə tanış olur. Gündəlik forması dünya ədəbiyyatı nümunələrindən bizə sentimental sənətin janrı kimi tanışdır. Lakin M.Hüseynin romanında Səmirə Aydının göz yaşı ilə suvarılan taleyi müharibə və qələbədən sonrakı illərdə xalqın başına gətirilən dəhşətlərin əksidir. Müəllif insana qeyri- insani münasibətin səbəblərini idarəetmədəki qüsurlarla bağlamağa çalışıb, xalqın bütün faciəli yaşantılarının kökünü “respublikanın sahibi” Mollayevin şəxsiyyəti ilə əlaqələndirsə də, realist təsvirin ifadə etdiyi həqiqətlər bütövlükdə sovet siyasi reciminin antihumanist mahiyyətini açmağa yönəlir. [4, s.6]

Sovet rejiminin diqtəsinə əsasən, xalqın ziyalı təbəqəsini sürgünə göndərərək onları damğalayır. Xalq düşməni adı qazanan insanın ailəsinə heç kim yaxın durmaq istəmir.

Nəticə:

Mehdi Hüseyn romanda yüksək insani keyfiyyətlərinə malik xalqın sarsılmaz, mübariz ruhlu olduğunu sübut edir. Mətanət rəmzi olaraq xalq maarifçiliyi uğrunda hakimiyyətdə baş vermiş dəyişikliklərin xalqın leyhinə olmasını təbliğ edir. Cəmiyyətin milli-mədəni həyat tərzini ağır məqamlarla obrazların timsalında oxuculara çatdırır. Onun yazdığı əsərlər təkcə o dövr üçün maraqlı və səciyyəvi xüsusiyyətlər daşımamış, elə bu günümüzü də işıqlandıraraq aktuallığını qoruyub saxlamışdır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı məsələləri. VI kitab. Mehdi Hüseyn və tarixi ədəbi proses. Bakı, “Elm”, 2023, 460 s.
2. Mehdi Hüseyn. Seçilmiş əsərləri. Üç cildə, I cild. Bakı, “AVRASIYA PRESS”, 2005, 320 s.
3. “Mehdi Hüseyn müasirlərinin gözü ilə”. Zəkiyyə Qiyasbəyli. Ədəbiyyat qəzeti, //2009.-22 may.-s.3.
4. Təyyar Salamoğlu, filologiya elmlər doktoru. “Bütün zamanların sənəti”, Xalq qəzeti// 2009. 29 aprel. s.6.

Nərmin Ceyhun MƏRDANOVA

Azərbaycan Dillər Universiteti

E-mail: nermin050898@gmail.com

MƏKTƏBƏQƏDƏR TƏHSİL MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ İNKİŞAFETDİRİCİ TƏLİM MÜHİTİNİN YARADILMASI YOLLARI

Abstract

The preschool period is an important stage in a child's life, directly influencing the formation of his future personality, behavioral habits and attitude towards education. In order to create a developmental learning environment in preschool educational institutions, the educational space must first be designed in accordance with the age characteristics and interests of the child. In conclusion, it can be noted that the developmental learning environment is one of the main structural elements of a preschool educational institution, and its proper organization plays an important role in the comprehensive development of the child.

Keywords: preschool education, development, learning, environment

Giriş

Məktəbəqədər təhsil dövrü uşağın həyatında mühüm mərhələ olmaqla, onun gələcək şəxsiyyətinin, davranış vərdislərinin və təlimə olan münasibətinin formalaşmasına birbaşa təsir göstərir. Bu mərhələdə təhsilin keyfiyyətini müəyyən edən əsas amillərdən biri də inkişafetdirici təlim mühitinin yaradılmasıdır. İnkişafetdirici təlim mühiti dedikdə, uşağın fiziki, psixoloji, intellektual və sosial inkişafını təşviq edən, maraq və təşəbbüsünü stimullaşdıran, təhlükəsiz və dəstəkləyici şərait nəzərdə tutulur.

Belə bir mühitin təşkili uşağın təlim-tərbiyə prosesində fəal iştirakını təmin edir, onun öz bacarıqlarını üzə çıxarmasına şərait yaradır və fərdi inkişafını sürətləndirir. Məktəbəqədər təhsil müəssisələrində inkişafetdirici təlim mühitinin yaradılması üçün ilk növbədə tədris məkanı uşağın yaş xüsusiyyətlərinə və maraqlarına uyğun şəkildə dizayn olunmalıdır [3]. Oyun və öyrənmə guşələri, açıq fəaliyyət zonaları, təbiət guşələri, sensor və motor bacarıqları inkişaf etdirən materiallarla zənginləşdirilmiş sinif otaqları uşağın müstəqil fəaliyyətini təşviq edir.

Bununla yanaşı, təlim mühitinin psixoloji aspekti də önəmlidir [4]. Uşaq özünü bu mühitdə qəbul olunmuş, dəyərli və təhlükəsizlik içində hiss etməlidir. Müəllim-uşaq münasibətləri mehriban, hörmətə əsaslanan, dəstəkləyici olmalı, hər bir uşağın fərdi xüsusiyyətləri nəzərə alınmalıdır. Uşaq təlim prosesində sərbəst seçim edə bilməli, sual verməkdən və fikrini ifadə etməkdən çəkinməməlidir. Bu isə ancaq müsbət emosional atmosferin formalaşması ilə mümkündür.

İnkişafetdirici təlim mühitinin yaradılmasında müəllimlərin rolu xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Müasir pedaqoji yanaşmalar müəllimi yalnız bilik ötürən şəxs kimi deyil, uşaq inkişafının müşahidəçisi, istiqamətləndiricisi və motivasiya mənbəyi kimi qiymətləndirir. Müəllim tədris prosesini uşağın inkişafına uyğun planlaşdırmalı, hər bir fəaliyyətin məqsədini və onun uşağın psixoloji inkişafına təsirini dərk etməlidir. Eyni zamanda müəllim uşaqlar arasında sağlam ünsiyyət və əməkdaşlıq mühitini də təşviq etməlidir.

Bu prosesdə valideynlərin də iştirakı vacibdir. Uşağın ailədə aldığı tərbiyə ilə bağçada qarşılaşdığı təlim-tərbiyə arasında harmoniya olmalıdır. Ailə ilə bağça arasında səmərəli əməkdaşlıq qurulmalı, valideynlər təlim prosesinə cəlb olunmalı, onların fikirləri dinlənilməli və müntəzəm məlumatlandırılmalıdır. Bu əməkdaşlıq uşağın təhsilinə müsbət təsir göstərməklə yanaşı, valideynlərin pedaqoji mədəniyyətinin yüksəlməsinə də xidmət edir.

Müasir dövrdə inkişafetdirici təlim mühitinin qurulmasında informasiya-kommunikasiya texnologiyalarından da geniş istifadə olunur. İnteraktiv lövhələr, öyrədici mobil tətbiqlər, elektron kitablar, təhsil platformaları uşaqların diqqətini cəlb edir, onların təlim prosesinə marağını artırır və öyrənməni daha

əyləncəli edir [5]. Texnologiyanın imkanlarından səmərəli istifadə etmək üçün müəllimlər bu sahədə daim bilik və bacarıqlarını yeniləməlidirlər.

Nəhayət, inkişafetdirici təlim mühitinin keyfiyyəti təkcə onun qurulması ilə bitmir. Bu mühitin davamlı olaraq müşahidə edilməsi, təhlil olunması və ehtiyaclara uyğun olaraq yenilənməsi zəruridir. Uşaqların təlimə münasibəti, sosial münasibətləri, iştirak aktivliyi və davranışları bu baxımdan əsas göstəricilərdir. Bu göstəricilər əsasında mühitin zəif və güclü tərəfləri müəyyənəndirilməli, dəyişikliklər aparılmalı və təlimin keyfiyyəti yüksəldilməlidir.

Nəticə olaraq qeyd etmək olar ki, inkişafetdirici təlim mühiti məktəbəqədər təhsil müəssisəsinin əsas struktur elementlərindən biridir və onun düzgün təşkili uşağın hərtərəfli inkişafında mühüm rol oynayır. Bu prosesdə müəllimlərin peşəkarlığı, valideynlərin iştirakı, resursların düzgün seçimi və müasir texnologiyaların tətbiqi əsas amillərdir. Belə bir mühitin yaradılması uşağın gələcək təhsil pillələrinə daha hazırlıqlı şəkildə keçidini təmin edir və onun uğurlu sosiallaşmasına zəmin yaradır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Əliyeva, T. (2017). *Məktəbəqədər təhsildə pedaqoji prosesin təşkili*. Bakı: Maarif nəşriyyatı.
2. Əhmədova, R. (2020). *Məktəbəqədər yaşlı uşaqların inkişafında mühit faktorunun rolu*. Bakı: Təhsil.
3. Montessori, M. (2007). *The Absorbent Mind*. New York: Holt Paperbacks.
4. Piaget, J. (1976). *Piaget's Theory*. In Inhelder, B., Chipman, H., & Zwingmann, C. (Eds.), *Piaget and His School*. Springer.
5. Vygotsky, L. S. (1978). *Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

Nəsimə Eldar MİRZƏYEVA

Bakı Dövlət Universiteti, Filologiya Fakültəsi,
Ümumi Dilçilik kafedrasının müəllimi

GÜRCÜSTAN ƏRAZISİNDƏ MÜXTƏLİF DİLLƏRİN LİNGVİSTİK STATUSU

Abstract

The linguistic situation in Georgia represents a crucial dimension of the country's cultural and political life. For centuries, Georgia has existed as a multicultural and multi-confessional society at the crossroads of diverse ethnic and linguistic groups. Within this context, language has become a means of communication and a vital element of national identity and social stability. The study of the linguistic status of languages in Georgia is of particular relevance and importance from several key perspectives:

Keywords: Georgian language, language policy, regional languages, minorities, Kartvelian languages, linguistic diversity

Giriş

Siyasi və hüquqi əhəmiyyəti. Gürcüstanda nadir vəziyyət yaranıb ki, dil dövlət suverenliyinin və milli müstəqilliyin mühüm simvoluna çevrilir. Gürcü dili rəsmi dil olaraq, xüsusilə Abxaziya və Cənubi Osetiyada olduğu kimi ərazi mübahisələri kontekstində milli kimliyin qorunub saxlanmasında strateji əhəmiyyətə malikdir.

Sosial integrasiya və multikulturalizm. Əhəmiyyətli sayda etnik azlıqların olduğu Gürcüstanda müxtəlif dil qruplarının qarşılıqlı əlaqəsini başa düşmək vacibdir. Dil müxtəlifliyi mədəni mübadilələri asanlaşdırır, eyni zamanda sosial parçalanma mənbəyi ola bilər.

Mədəni irs və linqvistik kimlik. Dillər funksional rolu ilə yanaşı, mədəni ənənələrin və tarixin daşıyıcısıdır. Minqrel və laz kimi bir çox qədim dil və ləhcələrin qorunub saxlandığı Gürcüstanda onların statusu və istifadəsinin araşdırılması mədəni irsin qorunması üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Beynəlxalq münasibətlər və geosiyasət. Gürcüstanda dil vəziyyəti beynəlxalq aləmdə də önəmlidir. Bölgədəki geosiyasi vəziyyət, eləcə də qonşu dövlətlərlə (Rusiya, Türkiyə, Ermənistan və Azərbaycan) münasibətlər bilavasitə dil xüsusiyyətləri ilə bağlıdır.

Beləliklə, Gürcüstan ərazisində dillərin linqvistik statusunun tədqiqi həm ölkədə gedən daxili prosesləri dərk etmək, həm də onun xarici dünya ilə qarşılıqlı əlaqəsini təhlil etmək üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Gürcüstan müxtəlif etnik və dil qruplarının yaşadığı çoxdilli ölkədir. Gürcüstan Konstitusiyası gürcü dilini dövlət dili kimi tanıyır, lakin əhalinin etnik müxtəlifliyini əks etdirən digər dillər də ölkə daxilində istifadə olunur. Gürcü dili ölkənin rəsmi dilidir və Kartvel dil ailəsinə aiddir. Yeganə rəsmi dildir və rəsmi sənədlərdə, qanunvericilikdə, təhsil müəssisələrində və kütləvi informasiya vasitələrində istifadə olunur. Gürcü dili də ölkənin mədəni kimliyinin qorunub saxlanması mühüm rol oynayır. Gürcüstanda azlıqların dillərinin geniş şəkildə danışıldığı bir neçə bölgə var. Xüsusilə, Abxaziya və Cənubi Osetiya muxtar respublikalarında, eləcə də ölkənin Sameqrelo, Acarıstan və Kaxeti kimi digər bölgələrində gürcü dilindən başqa dillərdə danışılır.

Abxaz dili 1991-ci ildən faktiki olaraq müstəqil olan Abxaziyanın rəsmi dilidir, baxmayaraq ki, beynəlxalq ictimaiyyət onu Gürcüstanın bir hissəsi kimi tanıyır. Abxaz dili abxaz-adıge dilləri qrupuna aiddir və gündəlik həyatda geniş istifadə olunur.

Osetin dili müstəqillik əldə etmək istəyən Cənubi Osetiyanın rəsmi dilidir. Osetin dili Hind-Avropa ailəsinin İran qrupuna aiddir və öz yazı dilinə malikdir.

Erməni dili erməni azlıqları arasında, xüsusən ermənilərin əhalinin əhəmiyyətli hissəsini təşkil etdiyi Samtsxe-Cavaxeti bölgəsində geniş yayılmışdır. Erməni dilinin öz yazılı dili var və yerli məktəblərdə və icmalarda geniş istifadə olunur.

Azərbaycan dili azərbaycanlılar arasında, xüsusən də böyük Azərbaycan diasporunun yaşadığı Kvemo Kartlidə geniş danışılır. Azərbaycan dili türk dilləri qrupuna daxildir və latın qrafikası ilə yazılır.

Gürcüstanın digər bölgələrində rus, gürcü ləhcələri (məsələn, Mingrelian, Laz, Svan) və Yunanca kimi azlıqların dilləri də vacibdir, lakin onların istifadəsi daha çox yerli və ya mədəni sahələrlə məhdudlaşır.

Çoxdilli olmasına baxmayaraq, gürcü dili, xüsusən dövlət qurumlarında və təhsildə millətlərarası ünsiyyət dili olaraq qalır. Rəsmi siyasət gürcü dilini əsas ünsiyyət və kimlik vasitəsi kimi qoruyub saxlamağa və inkişaf etdirməyə yönəlib, lakin etnik azlıqların yaşadığı regionlarda ana dillərinin gündəlik həyatda, eləcə də mədəni və təhsil sahəsində istifadəsi davam edir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Бигвава Фатмани Резоевна. Языковая ситуация в Грузии. Образование. Наука. Научные кадры. 2020. № 3. С. 177–183.

2. Лебедева Параскева Викторовна. К вопросу о статусе грузинского языка в советский период. Общество: философия, история, культура. 2021. № 7. С. 99–103.

3. Уитли Джонатан. Грузия и Европейская хартия региональных языков или языков меньшинств. Рабочий доклад ЕСМІ № 42, Июнь 2009 г., 57 стр.

4. გაბუნია კახა, ეზუგბაია ლალი, ქირია ჭაბუკი. ენობრივი სიტუაცია თანამედროვე საქართველოში (Müasir Gürcüstanda dil statusu). თბილისი 2010, 198 გვ.

5. სახელმწიფო ენის შესახებ. საქართველოს ორგანული კანონი (Dövlət Dili Haqqında). (Müraciət tarixi: 09.04.2025).

<https://www.matsne.gov.ge/ka/document/view/2931198?publication=6>

6. ენობრივი პოლიტიკა საქართველოში: სიტუაციის ანალიზი და კვლევის შედეგები (Gürcüstanda dil siyasəti: Cari vəziyyətin təhlili və nəticələr). თბილისი 2023, 156 გვ.

7. სახელმწიფო ენის სტრატეგია 2021-2030 და სტრატეგიის 2021-2022 წლების სამოქმედო გეგმა (2021-2030-სი ილერ Dövlət Dili Strategiyası və 2021-2022-სი ილერ Fəaliyyət Strategiyası Planı).
თბილისი 2021, 80 გვ.

Nəsir Zakir BƏŞİROV

Bakı Slavyan Universitetinin magistrantı

ŞAĞIRDLƏRDƏ XARİCİ DİLƏ MARAĞIN ARTIRILMASINDA MÜƏLLİMƏRİN ROLU

Abstract

This thesis explores the importance of foreign language learning in the 21st century and examines effective methods for teaching it in schools. It reviews how different teaching techniques such as games, music, visual aids, and interactive lesson formats impact students' language skills. The paper emphasizes that teachers' psychological approaches, proper selection of methodologies, and integration of modern technologies play a crucial role in enhancing students' motivation and comprehension. The findings indicate that well-planned and purposeful teaching strategies, innovative practices, and research-based learning formats significantly improve the effectiveness of language acquisition.

Keywords: foreign language teaching, interactive methods, motivation, primary school, innovative approach

Giriş

Müasir dövrdə insanların yiyələnməli olduğu bir çox bacarıqlar var. Bu bacarıqlardan biri 21-ci əsrdə xarici dildə ünsiyyət konsepsiyasıdır. 21-ci əsrin bu bacarığı insanlara iş və karyera imkanlarının genişlənməsinə töhfə verir. Xarici dili öyrənməklə şagirdlərdə başqa xalqların dil və mədəniyyətinə, milli-mənəvi dəyərlərinə hörmət hissi, tolerantlıq anlayışı formalaşdırılır.

Bildiyimiz kimi, xarici dil ibtidai siniflərdən uşaqlara tədris olunmağa başlayır. Bunun üçün xarici dil tədrisinin səmərəli olması təşkil edilməlidir. Müəllimlər və kiçik yaşlı şagirdlər arasında qarşılıqlı ünsiyyət, əyləncəli təlim mühiti, yarışlar, oyunlar təşkil etməklə nail ola bilərik. Oyun formasında təşkil edilən dərslər şagirdlərin idrakı və nitq inkişafına əhəmiyyətli dərəcədə təsir edir [7, s 84-99].

Hər bir tədris üsulunun özünəməxsus öyrətmə metodu olduğu kimi xarici dilin də öyrədilməsinin müxtəlif metodları mövcuddur. Xarici dili öyrətmək istəyən hər bir müəllim özünə rahat və ən yaxşı ola biləcək metodu seçməlidir. Pedaqoq şagirdin psixoloji xarakterini bilməli və ona uyğun öyrətməlidir.

Öyrətməyin ən asan yol isə obrazlı şəkildə öyrətməkdir. Çünki, şagirdlər filmlərə baxaraq və musiqi dinləyərək xarici dili asan mənimsəyə bilirlər. Xarici dilin şagirdlərə asan mənimsədilməsinin ən effektiv üsullarından biri isə oxudur. Xarici dilin öyrədilməsi şagirdlərin səviyyəsinə görə nizamlanır.

Bir kitabı sonacan oxuyub əzbərləmək xarici dilin mənimsədilməsi üçün kifayət etmir. Şagirdlər köməkçi kitab vəsaitləri , müxtəlif cür lüğət kitablarından istifadə etməklə, xarici dildə olan xəbərləri izləməklə söz bazalarını artırma bilirlər. Xarici dili ibtidai sinif şagirdlərinə müəllimlər daha asan öyrətmək üçün şəkilli kitablar və kartlardan istifadə edə bilirlər [4, s 319- 325]. Uşaqları əsasən oyun üzərində qurulan sözlər əsasında onları asan mənimsətmək olar”.

Dərslərin oyunlar vasitəsilə tədrisi uşaqlarda yaradıcılıq qabiliyyətinin inkişafına təsir göstərir. Bu, onlarda lüğət ehtiyatının zənginləşməsinə təkan verir. Musiqilər vasitəsilə də bu bacarıqları inkişaf etdirmək olur. Ümumiyyətlə, dinləyib-anlama xarici dilin mənimsədilməsində mühüm yer tutur. Həmçinin də, müşahidə yolu ilə də öz fikirlərini izah edirlər.

Hal-hazırda interaktiv dərs prosesi elə bir formada qurulmalıdır ki, uşaqlar yeni bilikləri tədqiqat üsulu ilə əldə etsin. Bu formalı dərs prosesində uşaqlar qrup və fərdi iş formasında məsələnin həlli üsullarını analiz edir, tapdıqları yeni məlumatları öz vərəqlərinə qeyd edir, daha sonra isə onun təqdimatını həyata keçirirlər. Yeni məlumatlar sistemləşdirilir və ümumiləşdirilərək təsnif olunur.

Əgər əvəllər şagirdlər onlara lazım olan hər hansı məlumatları və ya bilikləri əldə etmək üçün sadəcə iki əsas bilik mənbəyi, yəni müəllim və dərslərdən yararlanırdısa, indi həmin mənbələr genişmiqyaslı informasiya mənbələri ilə müqayisədə geridə qalır. Bu səbəbdən də müasir təlimin əsas vəzifələrindən biri şagirdlərə öyrənməyi öyrətməkdir, yəni onlara müstəqil şəkildə bilik və bacarıqları əldə etməyə həvəsləndirməkdir [2, s 105-122].

Dil bilikləri müasir dövrdə qlobal rəqabətliyin əsas tərkib hissəsidir. Xarici dilin effektiv tədrisi, şagirdlərə beynəlxalq imkanlardan yararlanmaq, müasir biliklərə çıxış və fərqli mədəniyyətləri tanımaq üçün böyük imkanlar yaradır. Buna baxmayaraq, ənənəvi yanaşmalar xarici dil öyrənmə prosesində məhdudiyyətlər yaradır. Məktəblərdə effektiv dil tədrisi üçün müasir metodikaların tətbiqi sisteminin əsas prioritetlərindən biri olmalıdır.

Ölkəmizdə də müasir təlim metodlarının tətbiq edilməsi artıq həyata keçirilir. Son zamanlar Azərbaycanda interaktiv dərslərinin hazırlanması, planlaşdırılması və onların tətbiq edilməsi təcrübə toplanmış və müəllimlər müəyyən bacarıq və qabiliyyətə yiyələnmişdir.

Nəticə olaraq qeyd etmək istərdik ki, məktəblərdə xarici dilində oxuyub-anlama, yazı, dinləmə bacarıqlarının düzgün formalaşdırılması üçün planlı strategiyanın və düzgün məqsədlərin müəyyən olunması daha əhəmiyyətlidir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Brown, H. D. (2007). Principles of Language Learning and Teaching (5th ed.). Pearson Education.
2. Ellis, R. (2003). Task-based Language Learning and Teaching. Oxford University Press.
3. Harmer, J. (2015). The Practice of English Language Teaching (5th ed.). Pearson Education.
4. Littlewood, W. (2004). The task-based approach: Some questions and suggestions. *ELT Journal*, 58(4), 319–326. <https://doi.org/10.1093/elt/58.4.319>
5. Məmmədova, T. (2020). İbtidai siniflərdə xarici dil öyrənməyə marağın artırılmasında müəllim amili. *Azərbaycan Müəllimi*, (3), 45-49.
6. Qasimov, E. (2022). İnteraktiv təlim metodlarının şagirdlərin dil bacarıqlarına təsiri. *Təhsil və Cəmiyyət*, 18(2), 67–72.
7. Richards, J. C., & Rodgers, T. S. (2014). Approaches and Methods in Language Teaching (3rd ed.). Cambridge University Press.

Nübar İsmayıl BAYRAMOVA

dissertant

ADPU-nun Quba filialı, Təbiət elmləri fakültəsinin dekan müavini

nubar.bayramova.78@mail.ru

HEYDƏR ƏLİYEV AZƏRBAYCAN DİASPORASININ BANİSİ KİMİ

Abstract

Every state that exists in humanity has gone through any struggle to prove what it is capable of for centuries, and has shown determination to take a worthy place among the states of the world. This is one of the important conditions for each nation to move towards the specific goals it has set for its existence. Of course, this was not possible for all historically existing peoples. Only the peoples who can fight by understanding themselves as a national ethnos have been able to have the happiness of building a national state. However, not everyone was able to maintain and maintain the existence of this divine bliss. When we travel through history, we see that every nation was able to achieve its success at the expense of its leading generals while crossing the path of historical development.

Key words: multiculturalism, nation, Azerbaijani ideology, diaspora, national leader.

Giriş

Bəli, dövlətçilik salnaməmizdə silinməz izlər qoymuş, azərbaycanlı olması ilə ömür boyu fəxr etmiş, milli qürur və iftixar mənbəyimiz, müstəqil Azərbaycanın Ulu Öndəri Heydər Əliyev irsi xalqımızın milli sərvətidir. Əsrlərdən gələn milli-mənəvi dəyərlər və düşüncə sisteminə söykənərək özünüməxsusluğunu qorumaq fürsəti əldə etməsi bir tarixi şəxsiyyət kimi Heydər Əliyev fenomeninin fəvqəladə missiyası oldu desək yanılmarıq. Heydər Əliyev istər milli-mənəvi dəyərlərin və milli ruhun qorunması, kadrların milliləşdirilməsi, yeni bir ideologiyanın- azərbaycançılıq ideologiyasının yaradılması böyük bir tarixi zəfərin hələ təməl daşları idi. Bütün bu işlər sanki uzunmüddətli iş planının ardıcıl və məqsədyönlü tətbiqi sayəsində bərqərar la bilərdi. Bütün bunları Heydər Əliyevin hələ respublikamıza birinci rəhbərliyi dövründə Azərbaycanın sosial-iqtisadi, mədəni yüksəlişi üçün həyata keçirdiyi tədbirləri, milli şüurun oyanışı istiqamətində istər açıq, istərsə də gizli şəraitdə gördüyü işləri müşahidə edərkən əminliklə anlaya bilirik. Təbii ki, sözü gedən işlər olmasaydı, bu gün Azərbaycanın müstəqil xəttə malik suveren dövlət kimi mövcud ola bilməzdi.

Heydər Əliyev Azərbaycanı çox sevirdi və bu dərin məhəbbət onu azərbaycanın milli-mənəvi dəyərlərini müdafiə etməyə, qoruyub saxlamağa məcbur edirdi. O, çox gözəl anlayırdı ki buna yalnız dövlətlə vətəndaşların mənafeyini üzvi şəkildə birləşdirməyi bacaran azərbaycançılıq ideologiyası sayəsində nail ola biləcəkdə. Məhz ona görə də onun ən birinci işi bu ideologiya ətrafında Azərbaycanda yaşayan etnikləri, azlıqları birləşdirmək, dini, irqi müxtəlifliyə son qoymaq ölkədə vətəndaş birliyi yaradılmasının uğurlu təməlidir. *“Tolerantlıq, dözümlülük çox geniş anlayışdır. O, təkcə dinlərin bir-birinə dözümlülüyü deyil, həm də bir-birinin adətlərinə, mənafiyyətinə dözümlülük, mədəniyyətlərə dözümlülük deməkdir. Azərbaycan müstəqil, demokratiya prinsiplərinə mənsub olan bir dövlət kimi öz ərazisində yaşayan bütün xalqlara, bütün millətlərə dinindən, dilindən, irqindən, siyasi mənsəbiyyətindən asılı olmayaraq azadlıq, hürryyət imkanları verir”*[1]. Məhz bu yolda aparılan düzgün siyasət müxtəlifliklərin tənzimləməsinə xidmət edən multikulturalizmin siyasi bünövrəsini daha da möhkəmləndirdi.[2]

Heydər Əliyevə görə azərbaycançılıq millətdən asılı olmayaraq, özünü azərbaycanlı sayan bütün vətəndaşların həmrəyliyi üçün möhkəm istinad mənbəyi və ideoloji bünövrəsi deməkdir. Azərbaycançılıq ideologiyasının ən böyük uğuru isə onun sayəsində bütün dünyaya səpələnmiş 50 milyondan artıq azərbaycanlıni vahid ideallar naminə səfərbər etmək mümkün oldu.

Təbii ki, dünyədə daim müxtəlin ideologiyalar olmuş və olacaqdır. Lakin Azərbaycançılıq ideologiyasının qüdrəti onda idi ki, o digərlərindən fərqli olaraq özündə milli-mənəvi, islami-əxlaqi, dünyəvi-humanitar dəyərləri, Şərq və Qərb mədəniyyətlərinin dialoqunu, türkçülük və avropaçılıq meyillərini birləşdirə bilmişdi. Həmçinin özündə tarixi təkamüldə varislik və tərəqqiçiliyi, ünsiyyət birliyini ehtiva edərək müxtəlif coğrafi regionlarda, sosial-siyasi sistemlərdə, mədəni mühitlərdə diasporumuzu formalaşıdırı bildi.

Heydər Əliyevin uzaqgörən və müdrik siyasəti strateji hədəfləri düzgün müəyyənləşdirməyə imkan yaratdı. Çünki Heydər Əliyev çox gözəl anlayırdı ki, müasir dövrdə hər bir dövlətin qüdrəti yalnız iqtisadi resurslarla deyil, həm də onun xaricdə formalaşdırdığı diaspor və lobbinin gücü ilə ölçülür. [3] Əslində Heydər Əliyevin xaricdə yaşayan azərbaycanlıların taleyi haqqında hər zaman düşündü ki, bu onu hakimiyyətdə olduğu müddətdə “Xaricdə yaşayan azərbaycanlılarla bağlı dövlət siyasəti haqqında” qanunun qəbul edilməsinə təşviq etdi. Bu fakt bizi Heydər Əliyevi müstəqil dövlətimizin diaspor quruculuğu siyasətinin banisi hesab etməyimizi bir daha dəstəkləyir. Lakin bu siyasətin ən ulminasiya nöqtəsi isə ümummilli liderimizin vahid azərbaycanlıq ideologiyasını hədəfləyən 2001-ci il, mayın 23-də “Dünya Azərbaycanlılarının I Qurultayının keçirilməsi haqqında” 724 sayılı sərəncamı oldu. 2001-ci il noyabr ayının 9, 10 tarixlərində Bakıda möhtəşəm bir qurultay baş tutdu ki, qurultayda 35 xarici dövlətdə yaşayan soydaşlarımızı birləşdirən 200-dən çox müxtəlif təşkilatın 403 nümayəndəsi və əlavə 63 qonaq iştirak edirdi.

Ümummilli lider Heydər Əliyev həmin tarixi tədbirdəki çıxışında dünya azərbaycanlılarına milli birliyin və həmrəyliyin yaradılması üçün rəsmi çağırış etdi və Azərbaycan dövlətinin problemlərinin həll edilməsində dünya azərbaycanlılarının əlaqələrinin möhkəmləndirilməsinin rolunu, səylərin

birləşdirilməsinin əhəmiyyətini, Azərbaycan dilinin və milli-mənəvi dəyərlərimizin qorunub saxlanılması və inkişaf etdirilməsi zərurəti ilə bağlı tövsiyə xarakterli fikirlərini söyləmişdi. O, xaricdə yaşayan soydaşlarımıza Azərbaycanın beynəlxalq nüfuzunun daha da artırılması, müxtəlif ölkələrdə dilimizin, tariximizin, mədəniyyətimizin yüksək səviyyədə təbliğində ola biləcək əvəzedilməz rolunu izah edərək Ermənistan dövlətinin təcavüzkarlıq siyasətinin beynəlxalq aləmdə ifşasını onların qarşısında başlıca vəzifələrsırasına qoydu. Qurultayın açılış nitqində Heydər Əliyev demişdi: *"Biz istəyirik ki, müxtəlif ölkələrdə yaşayan azərbaycanlılar həmin ölkələrin vətəndaşı kimi, istədikləri kimi yaşasınlar. Ancaq heç vaxt öz milli köklərini, milli mənsəbiyyətlərini itirməsinlər. Bizim hamımızı birləşdirən bu amillərdir. Bizim hamımızı birləşdirən, həmrəy edən azərbaycançılıq ideyasıdır."*[4].

Tarixi qurultaydan sonra Azərbaycan diaspor hərəkəti tamamilə yeni mərhələyə qədəm qoydu ki, nəticədə ümummilli lider Heydər Əliyev 2002-ci ildə "Xaricdə Yaşayan Azərbaycanlılarla İş Üzrə Dövlət Komitəsinin yaradılması barədə" fərman imzaladı. Komitənin əsas məqsədi xaricdəki Azərbaycan cəmiyyətlərinin, birliklərinin və dərnəklərinin fəaliyyətinin vahid mərkəzdən koordinasiyasını həyata keçirmək və onları dövlət qayğısı ilə əhatə etmək idi.

Bu gün bizə ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin miras qoyduğu milli birlik ən qiymətli mənəvi-ideoloji sərvətimizdir. Heydər Əliyev dühası hər zaman Azərbaycanda vətəndaş sülhü və ümumxalq həmrəyliyinə möhkəmləndirilməsinə zəmin olmuş, ulu öndərin layiqli davamçısı olan Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev də diaspor və lobbı quruculuğuna misilsiz işlər görür. Müxtəlif ölkələrə səfərləri çərçivəsində soydaşlarımızla keçirdiyi görüşlərdə milli diaspor təşkilatlarının vahid, mütəşəkkil qüvvə kimi təşkilatlanması zərurətini önə çəkir, bu sahəyə xüsusi diqqət ayırmadan xarici siyasətdə ciddi uğur qazanmanın qeyri-mümkünlüyünü çıxışlarında dəfələrlə vurğulayır. Azərbaycan diasporasının gün-gündən qüvvətlənməsi müstəqil Azərbaycanın daxili və xarici siyasət sahəsində əldə etdiyi uğurlarını möhkəmləndirir. Müxtəlif ölkələrdə məskunlaşmış diaspor təşkilatlarınız xalqımızın haqq səsinə dünyada səsləndirir, ölkəmizi daha yaxından tanıtdırmaq üçün məqsədyönlü tədbirlər həyata keçirirlər.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Seyidov M., Rzayev M., Zamanı qabaqlayan dahi. Bakı: 2008, 315 s.
2. Abdullayev K. Azərbaycanda multikultural təhlükəsizlik prinsipləri, <http://qhtxeber.az/news/a-47299.html>
3. <http://www.anl.az/down/meqale/azerbaycan/2011/may/175824.htm>
4. V.Əliyev. Ümummilli lider Heydər Əliyevin milli siyasətində multikulturalizm faktoru-XXI əsrdə Azərbaycanı sivilizasiyalararası dialoq mərkəzinə aparan yol. // —Heydər Əliyev və multikultural dəyərlər mövzusunda keçirilən konfransın materialları, Bakı, Azərənəşr, 2016

Nubar Elsevər BƏŞİRLİ
Bakı Slavyan Universiteti, Bakı

TARİXİ YADDAŞ VƏ QLOBAL İNFORMASIYA MƏKANI

Abstract

Historical memory plays a vital role in shaping cultural identity, social cohesion, and national consciousness. In the 21st century, digital technologies have significantly transformed how this memory is preserved and transmitted. Platforms like social media and digital archives have democratized access to historical information, but also increased its vulnerability to manipulation. Scholars such as Maurice Halbwachs and Jan Assmann highlight memory as a dynamic and socially constructed phenomenon. In this context, the case of Azerbaijan demonstrates how historical memory, particularly regarding the Nagorno-Karabakh conflict, has become central in digital information warfare. While Armenia disseminates distorted narratives, Azerbaijan responds through state institutions and digital projects like "Virtual Karabakh."

Therefore, protecting historical memory in the digital age is not only a scholarly task but also a matter of national security and cultural sovereignty for Azerbaijan.

Keywords: Historical memory, social media, national security, information, digital information.

Giriş

Tarixi yaddaş cəmiyyətlərin mədəni kimliyinin, sosial sabitliyinin və milli özünüdərkinin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Bu yaddaş yalnız fərdi xatirələrin toplusu deyil, ictimai institutlar, kollektiv simvollar və simvolik narrativlər vasitəsilə ötürülən strukturlaşdırılmış bilik formasıdır[4]. XXI əsrdə rəqəmsal informasiya texnologiyalarının inkişafı ilə birlikdə tarixi yaddaşın ötürülmə mexanizmləri və informasiya axını ciddi şəkildə transformasiyaya uğramışdır. Sosial media, vizual platformalar və internet əsaslı məlumat resursları ictimai yaddaşın mənbəyini dəyişdirməklə yanaşı, onun yönləndirilməsi və manipulyasiyası imkanlarını da artırmışdır.

Bu kontekstdə məqsədimiz tarixi yaddaşın nəzəri əsaslarını, onun qlobal informasiya məkanında necə transformasiyaya uğradığını və bu prosesin xüsusilə Azərbaycan nümunəsində necə təzahür etdiyini təhlil etməkdir.

1. Tarixi yaddaş: konseptual yanaşmalar və funksional mahiyyət Tarixi yaddaş anlayışı bir çox humanitar sahələrdə müxtəlif yanaşmalarla işlənmişdir. Maurice Halbwachs kollektiv yaddaşın fərdi şüurdan asılı olmayaraq sosial qurumlar vasitəsilə formalaşdığını vurğulayır (Halbwachs, 1992, s. 38–45). Jan Assmann isə mədəni yaddaş və kommunikasiyalı yaddaş anlayışları arasında fərq qoyaraq, mədəni yaddaş institusional yaddaş forması kimi xarakterizə edir [2]. Bu yanaşmalar göstərir ki, tarixi yaddaş statik deyil, daim yenidən qurulan, ictimai və ideoloji tələblərə uyğunlaşdırılan bir struktur kimi fəaliyyət göstərir.

Tarixi yaddaşın əsas funksiyalarından biri cəmiyyətin kollektiv kimliyini qorumaq və yeni nəsillərə ötürməkdir. Bu yaddaş zamanla müxtəlif mənbələrlə – folklor, ədəbiyyat, sənədlər, memarlıq abidələri və s. – zənginləşdirilir və rəmzi mənə daşıyır. Müasir dövrdə bu funksiyalar rəqəmsal informasiya platformaları vasitəsilə daha geniş auditoriyalara çatır. Bu isə öz növbəsində yaddaşın həm demokratikləşməsi, həm də kommersiyalaşması proseslərini sürətləndirir. Bəzi hallarda tarixi yaddaşın kommersiya maraqları ilə təqdimatı onun məzmununun təhrif olunmasına gətirib çıxarır.

2.Qlobal informasiya məkanında yaddaşın transformasiyası Rəqəmsal texnologiyalar tarixi yaddaşın formalaşmasında inqilabi dəyişikliklər yaratmışdır. İnformasiya artıq yalnız arxivlər və akademik dairələrdə deyil, sosial şəbəkələr və platformalar üzərindən geniş ictimaiyyətə yönəlik təqdim olunur. Bu isə həm informasiyanın demokratikləşməsini, həm də onun təhlükəli şəkildə manipulyasiyasını mümkün edir [3.]Andrew Hoskins bunu "media yaddaşı" kimi izah edərək göstərir ki, yeni media vasitələri yaddaş yalnız daşımaqla kifayətlənmir, onu yenidən formalaşdırır və vizual olaraq kodlaşdırır.

Pierre Nora'nın "lieux de mémoire" – yaddaş yerləri konsepsiyası da bu kontekstdə aktualdır. O qeyd edir ki, yaddaş müəyyən fiziki və simvolik məkanlarda bərkidilir və bu məkanlar zaman keçdikcə müxtəlif mənalara yüklənir [6]. Bu yaddaş yerləri həm ictimai xatirənin daşıyıcısı, həm də siyasi və ideoloji proseslərin simvoluna çevrilə bilər. Rəqəmsal məkanda isə bu yaddaş yerləri virtual mühitdə formalaşır – sosial mediada yayılan fotoşəkillər, rəqəmsal xatirələr və arxivlər yeni növ yaddaş mühiti yaradır.

Eyni zamanda, yaddaşın transformasiyası informasiya üzərində nəzarəti gücləndirən aktorların meydana çıxmasına da səbəb olur. Google, Facebook, YouTube kimi platformalar yaddaşın rəqəmsal arxivləri olmaqla yanaşı, onun yönləndirilməsi, silinməsi və ya görünməz edilməsi proseslərində də fəal iştirak edirlər [5]. Beləliklə, yaddaşın gələcəyi qlobal texnoloji güclərin siyasəti ilə birbaşa bağlı olur.

3. Azərbaycan nümunəsində tarixi yaddaşın informasiya məkanındakı mövqeyi Azərbaycan tarixi yaddaşının rəqəmsal transformasiyası son onillikdə daha çox Qarabağ məsələsi ətrafında diqqət mərkəzinə keçmişdir. Qarabağ münaqişəsinə dair tarixi faktlar informasiya müharibəsində əsas silah kimi istifadə olunur. Ermənistan tərəfinin saxta arxiv sənədləri və təhrif olunmuş tarix versiyaları sosial mediada sistemli şəkildə paylaşılır. Azərbaycan isə bu dezinformasiyalara qarşı həm beynəlxalq auditoriya üçün sənədlər hazırlayır, həm də mədəniyyət, media və diplomatik kanallar vasitəsilə öz tarixi yaddaşını təqdim edir [1].

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyası, ADA Universiteti və AMEA kimi institutlar tərəfindən son illər ərzində aparılan tədqiqatlar, elektron platformalarda yerləşdirilən rəqəmsal arxivlər, foto və sənəd bazaları bu sahədə mühüm rol oynayır. Həmçinin "Virtual Qarabağ" layihəsi kimi təşəbbüslər də Azərbaycan həqiqətlərinin dünyaya çatdırılmasında tarixi yaddaşın rəqəmsal daşıyıcısına çevrilmişdir (Virtual Qarabağ, 2023).

UNESCO-nun "Memory of the World" proqramında da qeyd olunur ki, tarixi yaddaşın qorunması yalnız texniki deyil, həm də ideoloji və etik məsələdir [7]. Bu baxımdan Azərbaycan üçün tarixi yaddaş informasiya təhlükəsizliyi və milli suverenlik məsələsidir. Gələcəkdə bu sahədə akademik tədqiqatların gücləndirilməsi, beynəlxalq elmi məkanda əməkdaşlıq və rəqəmsal diplomatiya vasitələri ilə tarixi yaddaşın effektiv müdafiəsi prioritet olmalıdır.

Nəticə

Rəqəmsal dövrdə tarixi yaddaş sadəcə keçmişin dərk olunması prosesi deyil, həm də informasiya siyasətinin və mədəni strateji quruculuğun əsas vasitələrindən birinə çevrilmişdir. Qlobal informasiya məkanında tarix artıq yalnız arxivdə olan sənədlər toplusu deyil, həm də ictimai rəyin formalaşmasında istifadə edilən aktiv diskurs alətidir.

Tarixi yaddaşın qloballaşma fonunda transformasiyası imkanlarla yanaşı, ciddi təhlükələr də vardır. İnformasiyanın açıq yayılması pozitiv məqam olsa da, onun manipulyasiya potensialı və elmi prinsiplərdən uzaqlaşdırılması cəmiyyətlər üçün risk daşıyır. Bu kontekstdə Azərbaycan üçün tarixi yaddaşın qorunması yalnız elmi məsələ deyil, həm də milli təhlükəsizlik, mədəni suverenlik və beynəlxalq nüfuz strategiyasının ayrılmaz hissəsidir. Bunun üçün həm dövlət siyasəti, həm vətəndaş cəmiyyəti, həm də elmi-tədqiqat mühiti birlikdə fəaliyyət göstərməlidir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. ADA Universiteti. (2021). İnformasiya müharibəsi və tarixi yaddaş: Qarabağ nümunəsi. ADA Press.
2. Assmann, J. (2011). Cultural memory and early civilization: Writing, remembrance, and political imagination. Cambridge University Press.
3. Halbwachs, M. (1992). On collective memory (L. A. Coser, Ed. & Trans.). University of Chicago Press.
4. Hoskins, A. (2011). Media, memory, metaphor: Remembering and the connective turn. Parallax, 17(4), 19–31. <https://doi.org/10.1080/13534645.2011.605573>
5. Mayer-Schönberger, V. (2009). Delete: The virtue of forgetting in the digital age. Princeton University Press.
6. Nora, P. (1989). Between memory and history: Les lieux de mémoire. Representations, 26, 7–24. <https://doi.org/10.2307/2928520>
7. UNESCO. (2020). Memory of the World Programme Guidelines. <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf00000372573>

Nübar İlqar OSMANOVA

Sumqayıt Dövlət Universiteti

n.osmanova21@gmail.com

ORCID ID: 0000-0002-2770-1283

HEYDƏR ƏLİYEVİN AZƏRBAYCANÇILIQ İDEOLOGİYASI ÇƏRÇİVƏSİNDƏ MİLLİ – MƏNƏVİ DƏYƏRLƏRİN QORUNMASI VƏ TƏBLİĞİ

Abstract

Heydar Aliyev established a significant state policy in the field of preserving and promoting national and spiritual values. As a result of his efforts, the preservation and transmission of culture, language,

religion, and traditions—which form the main pillars of Azerbaijan’s national identity—were ensured for future generations. Heydar Aliyev’s ideological path led to the integration of national and spiritual heritage into state policy. The historical significance of this policy is reflected in the strengthening of national consciousness and civic solidarity during Azerbaijan’s period of independence.

Keywords: Heydar Aliyev, Azerbaijani people, national and spiritual values, national identity, cultural heritage.

Giriş

Hər bir xalqın milli və mənəvi dəyərləri onun həyat tərzini, dünya görüşünü və mədəni inkişafını formalaşdırır. Böyük şəxsiyyətlərimiz, o cümlədən Heydər Əliyev bu dəyərlərə dərin hörmət göstərərək onların qorunması və zənginləşdirilməsi üçün mühüm fəaliyyət göstərmişdir. Ulu öndərin bu sahədəki xidmətləri xalqımızın milli sərvətinin inkişafında mühüm rol oynamışdır.

Heydər Əliyev bütün dövrlərdə xalqımızın milli və mənəvi dəyərlərinə böyük önəm vermiş, onların qorunması, inkişaf etdirilməsi və gələcək nəsillərə ötürülməsi üçün yorulmadan çalışmış, milli mədəniyyətimizi və ənənələrimizi daim yüksəkdə tutaraq xalqın qürur mənbəyinə çevirmişdir. Bu dahi şəxsiyyət daim vurğulayırdı ki, gənclərin milli və mənəvi dəyərlərə bağlı bir ruhda yetişdirilməsi olduqca vacibdir və öz çıxışlarında tez-tez qeyd edirdi ki, tarixini, dilini, milli-mənəvi dəyərlərini bilməyən gənc həqiqi vətənpərvər ola bilməz. “...Milli və mənəvi dəyərlərimizi, adət-ənənələrimizi hərtərəfli qoruyub yaşatmalı, əsrlər boyu böyük sınaqlardan çıxmış gənc nəslə bu milli və mənəvi dəyərlər ruhunda tərbiyə etməliyik” [2].

Ümummilli lider Heydər Əliyev xalqımıza tarixini, dilini, mədəniyyətini və ənənələrini sevməyi, qorumağı və inkişaf etdirməyi tövsiyə etmiş, bu sahədə gördüyü mühüm işlərlə böyük töhfələr vermişdir. O, “Milli və mənəvi dəyərləri olmayan bir xalqın həqiqi mənadə xalq ola bilməyəcəyini” xüsusi olaraq vurğulayırdı [3]. Bu kontekstdə ulu öndərimizin yüksək səslə ifadə etdiyi “Mən hər zaman fəxr etmişəm, bu gün də fəxr edirəm ki, azərbaycanlıyam!” fikri böyük bir həqiqəti ortaya qoyur və bu sözlərlə milli və mənəvi dəyərlərlə zəngin bir xalq olduğumuz üçün böyük qürur duyduğunu göstərirdi.

Heydər Əliyevin bütün fəaliyyəti ölkənin xoşbəxt gələcəyinə xidmət edirdi. O, böyük bir həyəcanla deyirdi: “Hamımızın bir vətəni var – bu, Azərbaycan dövlətidir. Bir azərbaycanlı dünyanın harasında yaşasa da, azərbaycanlı olduğunu, dilini, dinini, milli ənənələrini unutmamalıdır. Onun qəlbi daim vətəni Azərbaycanla bir olmalıdır.” [2].

Heydər Əliyev dil məsələsinə verdiyi önəmi göstərərək, 1969-cu ildə Bakı Dövlət Universitetinin 50 illik yubileyində SSRİ rəhbərliyinin iradəsinə zidd olaraq Azərbaycan dilində çıxış etmiş və bu addımı ilə bütün xalqa mühüm mesajlar vermişdir. Heydər Əliyevə görə, dil millətin ən mühüm milli sərvəti və varlığının təməl amilidir. O, rəhbərliyi dövründə bu dəyərin qorunmasına xüsusi önəm vermişdir. 2001-ci il 17 oktyabr tarixində Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyinin 10 illiyinə həsr olunmuş təntənəli tədbirdə etdiyi geniş çıxışında demişdi: “1978-ci ildə Azərbaycan Konstitusiyasına Azərbaycan dilinin dövlət dili olması maddəsinə daxil edəndə Moskvanın bizə qarşı nə qədər oyun qurduğunu, nə qədər təzyiqlərə məruz qaldığımızı yaxşı xatırlayıram. Amma biz bütün bu təzyiqlərə dözdük” [4].

Dilimizə böyük sevgi bəsləyən Heydər Əliyev onun taleyinə həmişə nikbin yanaşmışdır. “Biz dilimizi Azərbaycanda hakim dilə çevirməliyik!” — böyük liderin dil strategiyasının, dil siyasətində prioritet istiqamətinin məğzi məhz bu idi [4]. Çünki, o bilirdi ki, milli və mənəvi dəyərlərə, torpağa, vətənə, xalqa olan dərin sevgi ana dilindən keçir. Şairin də dediyi kimi:

Kim danışa bilirsə Azərbaycan dilində,

Demək, danışa bilər bütün dünya dilində, bütün cahan dilində.

Bu dil sevgi dilidir, anamızın dilidir, atamızın dilidir [5].

Ulu öndərin sözlü xalq ədəbiyyatının nümunələrinə və klassiklərimizə münasibəti onun xalqımızın milli və mənəvi dəyərlərinə olan böyük sevgisinin parlaq bir nümunəsidir. “Kitabi-Dədə Qorqud”un 1300 illiyi, Məhəmməd Füzulinin 500 illiyi və Səməd Vurğunun 90 illiyi münasibətilə tədbirlərin keçirilməsi xalqın milli və mənəvi dəyərlərə münasibətinin yüksək ifadəsi idi. Xalqın birliyini təmin edən və dövlət

quruculuğunun əsas təməl daşını təşkil edən milli və mənəvi dəyərlər müasir güclü Azərbaycanın inkişaf prinsiplərinin əsasını qoymuşdur.

Tariximizin bütün dövrlərində xalqımız milli və mənəvi dəyərlərinə sədaqətini nümayiş etdirmiş və bu dəyərlər uğrunda canını verməyə hazır olduğunu dəfələrlə sübut etmişdir. Heydər Əliyev 14 iyul 1969-cu ildən etibarən Azərbaycan SSR-də siyasi hakimiyyətə gəldikdən sonra bütün siyasi və ideoloji qadağalara məhəl qoymadan xalqımızın milli oyanışı və milli şüurunun formalaşması uğrunda mübarizə aparmış, bu istiqamətdə zəruri tədbirlər həyata keçirmiş, vacib məsələləri gündəmə gətirmiş, xalqın mənəvi dirçəlişinə və hərtərəfli mənəvi tərəqqisinə təkan vermişdir. Bu kontekstdə ümummilli lider xalqın qəlbində yer tutmuş və fəaliyyətində daim sədaqət nümayiş etdirmişdir. Ulu öndərin xalqımızın milli qürur hissini daha da möhkəmləndirən, qədim və zəngin tarixini, qəhrəmanlıqlarla dolu şanlı keçmişini araşdıran, ata köklərinə dönüşünü təmin edən, zənginliyi və sirri ilə könülləri fəth edən ədəbi əsərlərin, malik olduğumuz sənət irsinin, mədəniyyət, incəsənət və adət-ənənələrin dərinədən mənimsənilməsi və inkişaf etdirilməsi istiqamətində gördüyü çoxsaylı işlər yüksək qiymətə layiqdir.

Ulu öndər milli və mənəvi dəyərlərimizin gələcək nəsillərə ötürülməsi və yaşadılmasının vacibliyini dəfələrlə vurğulamış, bu məsələlərin həyatı əhəmiyyət daşıdığını və daim yadda saxlanılmasının zəruri olduğunu bildirmişdir. Heydər Əliyev "Hər bir azərbaycanlı öz milliyyətindən qürur duymalı və biz azərbaycanlılığı - Azərbaycan dilini, mədəniyyətini, milli-mənəvi dəyərlərini və adət-ənənələrini qorumalıyıq" fikri ilə azərbaycançılıq ideologiyasını milli ideologiya kimi təqdim etmişdir [1].

1993-cü ildə xalqın təkidli tələbi ilə yenidən siyasi rəhbərliyə gələn ulu öndər Heydər Əliyev yalnız dövlət idarəçiliyi ilə kifayətlənməyərək, mədəni quruculuq və milli-mənəvi yaddaşın bərpası sahəsində də mühüm addımlar atdı. Sovet dövründə yasaqlanan və sıx nəzarət altında saxlanılan milli-dini bayramlar, adət-ənənələr yenidən xalqa qaytarıldı. Müstəqillik illərində hər il xüsusi təntənə ilə keçirilən və milli kimliyimizi ifadə edən Novruz bayramı zamanı Heydər Əliyev daim xalqla birlikdə şənliklərdə iştirak edir və bu bayramdan böyük sevinc duyurdu.

Ulu öndərimiz "Milli və mənəvi dəyərlərimizlə, ənənələrimizlə fəxr edirik" deyərək bu dəyərlərə daim böyük önəm vermiş və onlara hər zaman diqqətlə yanaşılmasının vacibliyini dəfələrlə vurğulamışdır [3]. Heydər Əliyevin 13 avqust 2001-ci il tarixli “Milli və mənəvi dəyərlərin pozulması xalqımıza bağışlanmaz bir xəyanətdir” bəyanatı dəyərlərin qorunması məsələsinə mövcud münasibətini açıq şəkildə ortaya qoyur.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Alışova N. Milli mənəvi dəyərlərin dəstəklənməsində kitabxanaların rolu. Bakı, 2011.
2. Ələkbərov Ə. Heydər Əliyev: milli-mənəvi dəyərlərimiz və iqtisadiyyatımız. Xalq qəzeti. 12 dekabr, 2017.
3. Xudiyev N. Heydər Əliyev və multikulturalizmin Azərbaycan modeli. Azərbaycan qəzeti, 23 aprel, 2016.
4. Şəmsizadə N. Heydər Əliyev və Azərbaycan nitq mədəniyyəti. Xalq qəzeti, 31 oktyabr, 2013.
5. Zəlimxan Yaqub Əsərləri. 13 cildə, XI cild. Bakı, Şərq – Qərb Nəşriyyatı, 2012.

Nuranə Şəfi EYVAZLI

Sumqayıt Dövlət Universitetinin I kurs magistrı

E-mail: eyvazli.n93@mail.ru

ORTA MƏKTƏBLƏRDƏ ŞAGİRDLƏRİN TƏHSİL PROSESİ ZAMANI COĞRAFIYA FƏNNİNİN TƏDRİSİNDƏ FƏNLƏRARASI ƏLAQƏLƏRDƏN İSTİFADƏ OLUNMASININ ROLU

Abstract

Education plays an important role in preparing students for civilized life, and its systematic organization increases the effectiveness of teaching. Establishing interdisciplinary connections contributes to the development of students' cognitive and creative skills and the assimilation of knowledge. In modern times,

students develop their educational level by collecting knowledge from various sources. The role of the teacher in the educational process is to form in students the importance of acquiring knowledge. Geography is closely related to many other subjects such as mathematics, history, biology, zoology, chemistry, and physics. These connections help students to understand geographical knowledge in a deeper and more complex way and generally increase the quality of education.

Keywords: Geography, interdisciplinary connection, student, development in education, Earth

Giriş

Təhsil şagirdin real həyata sivilizasiya etməsi üçün önəmli rol oynayan bir prosesdir. Təhsil prosesinin düzgün, sistemli şəkildə qurulması şagirdlərdə təhsilə almağa, fənnlərin mənimsənilməsini daha sərbəst şəkildə həyata keçirmələrinə şərait yaradır. Orta məktəblərdə şagirdlərə keçirilən fənlərin səmərəli bir formada keçirilməsi ilə bərabər bu fənlərarasında əlaqələrin qurulmasında vacib şərtlərdən biridir. Bu təhsilin daha aydın olmasına və daha effektiv mənimsənilməsində rol oynayır. Dərslərdə fənlərarası əlaqələrin qurulması şagirdlərin idraki biliklərinin inkişaf etməsinə, praktiki və daha yaradıcı öyrənmə qabiliyyətlərinin daha sürətli bir şəkildə formalaşmasına istiqamət verir[1].

Müasir dövrdə şagirdlərin dərslər matreallarından və internet kompüter texnologiyaları vasitəsilərində axtarış zamanı əldə etdikləri mənbələr vasitəsilə bütün fənnlər haqqında əhatəli bir şəkildə informasiya toplayıb, bilikləri zənginləşdirmiş olurlar. Bu biliklərin toplanması nəticəsində şagirdlər öz təhsil səviyyəsinin bünövrəsini möhkəmləndirməyə istiqamətlənirlər. Sınıfdə dərslər zamanı müəllim əsas məqsədi tədris prosesini aktivləşdirmək, şagirdlər arasında interaktiv bilik bacarıqlarının daha geniş mənimsənilməsi üçün şagirdlərdə öz axtarışları nəticəsində, istərsə də müəllimin rəhbərliyi altında əmək sərf edərək bilik əldə etməyin vacibliyini aşılamaqdan ibarətdir. Məktəb təhsil sisteminin üzləşdiyi bir çox problemlər insan biliklərinin durmadan artan kəmiyyətləri ilə bağlıdır. Müxtəlif məktəb dərslərində inteqrasiya olunmuş yanaşma bu biliklərin şagirdlər tərəfindən mənimsənilməsini və tətbiqini asanlaşdırır bilər. Məktəb təlimində elmin inteqrasiyası fənlərarası əlaqələr vasitəsilə həyata keçirilməsi daha məqsədə uyğundur[2].

Coğrafiya fənninin tədrisində fənnlərarası əlaqələr bağlı bir çox fənləri misal gösdərmək olar. Buna misal olaraq riyaziyyat, tarix, biologiya, kimya, fizika, zoologiya və başqa fənnləri gösdərmək olar.

Coğrafiya fənninin riyaziyyat fənni ilə əlaqəsi digər fənlərə nisbətə daha genişdir. Bu əlaqə nəticəsində bir çox riyazi əməllərin aparılmasına istiqamətlənmişdir. Xəritələr üzərində də miqyas kimi riyazi əməllərin hesablanılmasına, çayların uzunluğunun, dərinliyinin, axma sürətinin tapılmasının, kartoqrafik təsvirlər zamanı, günəş sisteminin təhlili zamanı və başqa riyazi əməllərdən istifadə olunması coğrafiya fənninin riyaziyyat fənni ilə daha geniş əlaqəsi olduğunu sübut edir[4].

Coğrafiya elminin qədim dövrdən bu günə kimi keçdiyi rəngarəng tarixini öyrənərkən tarix fənni ilə əlaqəsini öyrənmiş oluruq. Bildiyimiz kimi coğrafiya fənni Yer kürəsinin yaranması, quruluşu haqqında bəhs edən elmdir. Yer kürəsi qədim zamanlardan Qondvana və Lavrasiya olmaqla iki hissədən ibarət olmuşdur. Zaman keçdikcə Yer kürəsi ərazisi parçalanaraq dəyişikliyə uğramış tarixi təkamül baş vermişdir. Bütün bu hadisələr tarixi faktlara əsasən öyrənilmişdir. Beləki, coğrafiya elminin tarix fənni ilə əlaqəsi haqqında məlumat vermiş olduq.

Coğrafiya fənninin təbiətinin, florasının öyrənilməsi biologiya elmi ilə əlaqəsini aşkara çıxarır. Yer kürəsinin zonallıq və qurşaqlıq üzrə torpaq bitki örtüyünün yerləşməsinin və yerləşməsinə görə seyrək və ya sıx örtüklü olması, növləri, ərazi üzrə qədim relik bitkilərin yerləşməsi haqqında bəhs edilməsi misal olaraq gösdərilə bilər.

Yer kürəsinin faunasını öyrənərkən zoologiya elmi ilə əlaqəsini öyrənmiş oluruq. Buna misal olaraq rəngarəng olan heyvanlar aləminin növləri, populyasiyası, məskunlaşdığı ərazilər haqqında və s. olan məlumatlardır[3].

Coğrafiya fənninin fənlərarası əlaqədə olduğu digər elmlərdən biri də kimya elmidir. Bu elmin köməkliyi ilə torpağın dərin qatlarında olan suxurların öyrənilməsi, aşınma dərəcəsi, bu suxurların yerləşməsində digər amillərin təsirinin öyrənilməsi haqqında istiqamətlər vacib amillərdəndir.

Fizika elmin coğrafiya elmi ilə fənlərarası əlaqələrinə Yer kürəsinin cəzibə qüvvəsini misal gösdərmək olar.

Bütün bu əlaqələrin şagirdlərə daha dərinlən və şəxəli bir formada öyrədilməsi təhsildə yeni irəliləyişlərə nail olmağa əsaslanır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Əhmədov, T. "Coğrafiya tədrisində integrativ yanaşma və şagirdlərin tənqidi düşünmə qabiliyyətlərinin inkişafı". Bakı 2018 : Təhsil nəşriyyatı.
2. Əliyev, E. "Təhsil sistemində fənlərarası yanaşmalar və onların coğrafiya tədrisində tətbiqi". Bakı 2012: Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin nəşriyyatı.
3. Rəhimov, S. "Coğrafiya dərslərində fənlərarası yanaşmaların tətbiqi". Bakı 2015: Təhsil nazirliyi.
4. Səfərov, F. "Coğrafiya tədrisində fənlərarası əlaqələrin rolu". Təhsil və İnnovasiya Jurnalı, 3(1), 45-52.Bakı 2014.

Osman Azad ƏHMƏDZADƏ
ADPU

HEYDƏR ƏLİYEVİN DİL SİYASƏTİ

Açar sözlər : Heydər Əliyev, Azərbaycan dili, fərman

Giriş

Ana dili hər bir xalqın varlığını təsdiq edən başlıca amildir. Hər bir xalqın öz Ana dili onun milli sərvəti, varlığının təsdiqi, həmçinin milli kimliyidir. Millətin dili, əlifbası onun millət olaraq formalaşmasında vacib şərtlərdən biri kimi qəbul edilir. Xalqın keçdiyi tarixi yol, onun mədəni səviyyəsi, birinci növbədə onun Ana dilində öz əksini tapır. Ana dili həm də çətin tarixi-siyasi dövrlərdə millətin varlığının yaşadılması üçün əsas vasitələrdən də hesab olunur. Dilini itirən xalq məhvə məhkumdur. Doğma Ana dilimiz olan Azərbaycan dili xalqımızın milli sərvətidir. Tarix yaşadığca xalqımız bu sərvətin qayğısına qalmalı və dilimiz gələcək nəsillərə ötürülməlidir. Azərbaycan dilinin bugünkü inkişaf səviyyəsi xalqımızın dünyanın ən qədim xalqlarından biri olduğunu təsdiqləyir. Millətin dilinin dövlət dili statusuna yüksəlməsi tarixi hadisə, milli dövlətçilik tarixinin qızıl səhifəsidir. Bu məqam millətin millət olaraq təsdiqidir. Çünki dilin dövlət dili statusuna yüksəlməsi millətin öz taleyinə sahibliyinin, dövlət qurmaq və qorumaq qüdrətinin, eyni zamanda, dilinin zənginliyinin sübutudur. Bu mənada dilin dövlət dili statusu qazanması həqiqətən qürur gətirən tarixi hadisədir. Azərbaycan dili bu tarixi hadisəni yaşamışdır.

Dahi şəxsiyyət Heydər Əliyev Azərbaycan dilinə həmişə layiqincə diqqət yetirib, tükənməz övlad məhəbbəti, rəhbər uzaqgörənliyi ilə xüsusi qayğı göstərib. Hələ sovet dövründə, imperiya qadağalarına baxmayaraq, dilimizin dövlət dili statusu alması, Azərbaycan dilçi alimlərinin yüksək dövlət mükafatlarına layiq görülərək daha böyük tədqiqat işlərinə ruhlandırılması, nəticədə Azərbaycan dilçiliyinin sürətli inkişafı, eləcə də dahiyənə nitq mədəniyyəti ilə hamıya nümunə göstərməsi Heydər Əliyevin şərəfli xidməti idi. Azərbaycan dilinə o tarixi xidmət bu gün, müstəqillik dövründə daha böyük miqyasda davam etdirilir.

“1995-ci ildə ümumxalq səsverməsi (referendum) yolu ilə qəbul olunmuş Konstitusiyanın 21-ci maddəsində Azərbaycan Respublikasının dövlət dilinin Azərbaycan dili olması öz əksini tapdı. Konstitusiyada Dövlət dilinin hüquqi statusu, Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında qanunvericilik, Dövlət dilinin təhsil sahəsində işlənməsi, Dövlət dilinin xidmət sahələrində, reklam və elanlarda işlənməsi, Dövlət dilinin televiziya və radio yayımlarında işlənməsi və Dövlət dilinin işlənməsi, qorunması və inkişafı sahəsində dövlətin əsas vəzifələri ilə də bağlı maddələr mövcuddur. Bundan sonra ana dilimizin inkişafı və qorunması işi daha da gücləndirildi. Bir-birinin ardınca fərmanlar imzalandı, qanunlar qəbul edildi”. [1] “Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında” Azərbaycan

Respublikası Prezidentinin 18 iyun 2001-ci il tarixli Fərmanını Heydər Əliyevin uğurlu dil siyasətinin fundamental yekun sənədi adlandırmaq olar. 2001-ci il avqustun 9-da Azərbaycan Prezidenti yeni fərman — “Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili gününün təsis edilməsi haqqında” mühüm bir sənəd imzaladı. 2 yanvar 2003-cü ildə “Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanunu”nun qəbul edilməsi dilimizin inkişaf etdirilməsi istiqamətində Ümummilli Liderimizin atdığı tarixi addımlardan biridir”. [2] Bu qanunla idarə, müəssisə və təşkilat adları lövhələrdə ilk növbədə ana dilimizdə, sonra xarici dildə yazılmalıdır. Bu isə Azərbaycan dilinin yüksəlişi, tərəqqisi yolunda daha bir yenilik idi.

Dilimizin ən qədim tarixinə obyektiv elmi-tarixi qiymət verən, Azərbaycan dilinin türk köklü müstəqil dil olmasını bir daha təsdiqləyən, onun əsas təkamül mərhələlərini, inkişaf yollarını dahiyanə bir müdrikliklə, elmi-nəzəri əsaslarla izləyərək rəsmi dövlət münasibəti bildirən bu fundamental tarixi sənəd Ulu öndər Heydər Əliyevin dil siyasətinin miqyasını daha da genişləndirdi. Heydər Əliyevin Azərbaycana, onun sosial-mədəni, elmi intellektual, iqtisadi, siyasi inkişafına, millimənəvi intibahına həsr olunan, xalqımızın tarixində bütöv mərhələ təşkil edən fenomenal fəaliyyətində milli dil siyasəti həmişə həlledici mövqe, aparıcı yer tutur. Təkcə yaşanılan dövrü, müasir mərhələni yox, Azərbaycan ədəbiyyat və mədəniyyətinin bütöv milli mühitini əhatə edən dil siyasəti xalqın tarixi uğurlarına əsaslanaraq, söykənərək, böyük perspektivlərə istiqamətlənib. Müəyyən qədər unudulan, tarixin gizlinində xalqdan ayrı salınan milli ədəbiyyat və mədəniyyət nəhənglərinin üzə çıxarılması, bu yolla Azərbaycan dilinin böyük ədəbi yaddaşının, qanunauyğun bədii şüur hərəkətinin bərpası, nəticədə dilin daxili enerjisinin min illər boyu yığılan etnogenetik, ruhi-mənəvi potensialının oyadılması, hərəkətə gətirilməsi Heydər Əliyevin misilsiz xidmətlərindən biridir. [3]

Hazırda Azərbaycan dilinin hərtərəfli inkişafı, beynəlxalq aləmdə diplomatiyaya yol açması, dünyanın ən mötəbər tribunalarından eşidilməsi Ümummilli Lider Heydər Əliyevin formalaşdırdığı dil siyasətinin həyata keçirilməsi ilə bağlıdır. Aparılan dil siyasəti Azərbaycan dilinin qorunması və zənginləşdirilməsi işinin mötəbər siyasi-hüquqi təminatıdır. Ana dilimiz bizim bugünüümüz, sabahımız və gələcəyimizdir. Ana dili bizim kimliyimizdir. Ana dili bizim müstəqilliyimiz, əbədiyyətimizdir. Onu qorumaq və nəsildən-nəslə ötürmək hər birimizin müqəddəs borcudur. Azərbaycan dili bizim varlığımız və sərvətimizdir. Azərbaycan dili Azərbaycan xalqının varlığıdır. Onun saflığını və müqəddəsliyini qorumaq bizim vətəndaşlıq borcumuzdur.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir, Bakı, Azər nəşr, 1997
2. İradə Hüseynova. Dil siyasəti. Mədəniyyət qəzeti, 15 avqust 2016.
3. Muradov Ş. Ulu öndər Heydər Əliyevin inkişaf strategiyasının təntənəsi. Bakı, Avropa - 2019.

Mərzyyə Ələddin QARDAŞOVA

Qərbi Kaspi Universiteti

E-mail: merziyyeqardasova@gmail.com

NAMİQ KAMAL “İNTİBAH” ROMANINDA QADIN OBRAZLARI

Abstract

This article analyzes the depiction and function of female characters in Namık Kemal's Renaissance-era novels. The author portrays women not through the traditional perspectives of the time, but with a new ideological approach. In these works, women are represented not only through their roles within the family but also as active figures participating in the transformation of society. The study examines how the author balances romantic idealism and social realism in the portrayal of female characters and highlights Namık Kemal's innovative role in the literary and socio-political thought of his era.

Keywords: Namık Kemal, Renaissance, female characters, Fatma Hanım, Mehpeyker, Dilaşub, Turkish novel.

Giriş

Türk ədəbiyyatında milli şüurun formalaşmasına təsir edən, yeri gəldik də fikirləri ilə cəmiyyətə yol göstərən dahi ədib Namiq Kamal 1840 cı ilin dekabrında dünyaya gözlərini açmışdır. Osmanlı dövrü ədəbiyyatının öncül yazarlarından olan Namiq Kamal hürriyyət, yurdseverlik, milliyyət kimi qavramalar ilə dərin bağlarla bağlanmış, eyni zaman da Tənzimat dövrünün böyük qələm sahiblərindən biri olmuşdur. Namiq Kamalın yaradıcılığı olduqca geniş və diqqətə layiqdir. Dahi mütəfəkkir yaradıcılıq boyu sadəcə bir məqsəd üçün çalışırdı, xalqı oyatmaq, maarifləndirmək, vətən sevgisi aşılamaq və ən nəhayətində millətin, cəmiyyətin inkişafına da böyük rol oynayan azad bir dünya yaradaraq, köhnə fikirləri qırıb müasir bir cəmiyyət qurmaq. Yaradıcılığına şeir ilə başlayan Namiq Kamal daha sonra yaradıcılığını məqalə, publisistika və dram əsərlər ilə rəngləndirmişdir. Dram janrından sonra yaradıcılığına roman janrı ilə davam edən Namiq Kamal türk ədəbiyyatında “İntibah” romanını yazaraq roman janrının əsasını qoymuşdur. “İntibah” romanı, Namiq Kamal tərəfindən 1873-1876-cı illər arasında sürgündə olduğu Kibrisin Mağosa qalasında qələmə alınmışdır. Yazıcının sürgündə olması səbəbindən romanın üzərində müəllifin adı qeyd olunmamış və Namiq Kamal əsərə “Son Pişmanlık” (Son Peşmanlıq) adını vermişdir. [1.s.74]

Əsas

Romanın baş obrazı Əli bəydir ki, hadisələr Əli bəyin ətrafında cərəyan edir. Baharın təsviri ilə başlayan əsər böyük bir ailənin faciəsi ilə bitir. Burada ailənin tək övladı olan, yüksək təhsil alan Əli bəy, verdiyi yanlış qərarlarla sadəcə özünün deyil, eyni zaman da günahsız insanların, anasının, mələk qiyafəsində olan Dilaşubun ölümünə səbəb olur. Əli bəy və ailəsi üçün ilk faciə möhtərəm atasının vəfatı idi ki, bu Əli bəy üçün böyük sarsıntı idi. Bu hisslərin ifadəsi əsərdə özünü göstərməkdədir.

“Babası isə hayatının nedeniydi; kendisi için hayattan da mukaddes olmaktan başka her durumda öğretmeni, danışmanı ve arkadaşı, sadık dostu olduğundan gönlünde ne kadar sevme kabiliyeti varsa hemen hepsini ona ayırmıştı.” [3.s.10]

Atasına sadəcə qan bağıyla deyil eyni zaman da dost kimi, yoldaş, sirdaş və müəllim kimi bağlanan Əli bəyin faciəsinin başlıca səbəbi bəlkə də atasının vəfatı idi. Atasının ölümündən sonra həyatının axarı tamamilə dəyişən Əli bəyin atasından sonra ən böyük sığınacağı, anası Fatma xanım idi.

Fatma xanım, müsbət obraz olaraq daim övladının yanında olan bir ana surəti kimi canlanır. Oğlu üçün yeri gəldik də canından keçməyə razı olan Fatma xanım Əli bəyin keşməkeşli həyat yolunda daim yanında olmağa çalışırdı. Analıq duyğularını özündə tərifişləyici şəkildə cəm edən Fatma xanım oğlunun özündən bir qədər fərqli, daha açıq desək “əxlaqsız” bir qadınla münasibətini eşitdikdə bütün vücudu dəhşətə bürünür. Anasına böyük rəğbəti olan hətta anasından, evindən bir gün ayrı qalmayan, anasına heç bir şəkildə yalan danışmayan Əli bəy artıq yalanlar danışmağa başlamışdı.

“Ədəbi inkişafın erkən dövrlərində yazılmış romanlarda oğul obrazları fərdiyyətlərini təsdiqləmək üçün anadan uzaqlaşmağa, ananı inkar etməyə yönəlmiş davranışlar sərgiləyirlər. “Ana ilə uşaq arasında başlanğıcda mövcud olan bioloji xarakterli simbiozun psixoloji olaraq davamlılıq qazanması riski, kişi olmaq baxımından ölümcül bir təhdiddir. [2.s.8]. Bəlkə də Əli bəydə bu prosesdən keçirdi, lakin bu zaman da onun anasına etdiklərinə haqq qazandırmaq çox doğru olmazdı, çünki anasının ondan başqa kimsəsi yox idi və o, anasının tək sevgisi idi. Gün keçdikcə Əli bəy daha da etinasız olmağa başlayır. Danışdığı yalanlar artıq Əli bəyin özünə ağır gəlsə də bir zaman sonra bu yalanlar onun üçün adət halına gəlmişdi. Oğlunun belə zamansız dəyişimi bəxtsiz ananı çox kədərləndirsə də, bunun səbəbini anlamırdı. Artıq qorxu keçirən ana nəhayətində Əli bəyin dostu Atıf bəy və onun dayısı olan Məsut bəylə danışaraq bütün fəlakətləri öyrənmişdi. Çarəsiz qalan ana nə edəcəyini bilmədikdə Məsut bəy onun köməyinə çatmış və “Mümkünse evinizdə Bey’in huyuna uyğun düşəcək güzel bir cariye bulundurmalıdır. Şeytanı yenmək için melekten yardım gerektiği gibi, yoldan çıkancı bir güzelliğin etkilerini olsa namus rengiyle süslenmiş bir güzellik mahveder.” [3.s.67], deyərək Fatma xanıma kömək etməyə çalışmışdır. Fatma xanım Məsut bəyi dinləyərək Əli bəyə gözəl cariye almış və bütün ümidini ona bağlamışdır.

Lakin oğlunu yolundan döndərə bilməyən ana çarəsizcə gözünün ağı qarası tək oğlunun faciəsini izləmiş hətta izləməklə qalmamış bu faciənin bir parçası olmuşdur. Fatma xanım artıq nə edəcəyini bilmirdi, Varisin dediyi kimi “Dünyada ən pis şey çarəsiz vəziyyətdə qalıb, neyləyim? Sualı altında əzilməkdir”. Fatma xanım da məhz bu vəziyyətdə idi. Tək məqsədi oğlunun həyatını xilas etmək olan Fatma xanım gün keçdikcə oğlundan daha da ayrılmış hətta yataqlara düşmüşdür. Etdiklərinin fərqlində belə olmayan Əli bəy cariyə Dilaşubun gətirilməsində anasını günahlandırmış, yataqlara düşən anasına ziyarət belə etməmişdi. Varlıq içində yaşayıb xoşbəxt həyat sürən Fatma xanım kimsəsi olduğu halda kimsəsiz, yoxsul bir insan kimi səfalət içində dünyaya gözlərini yummuş, oğlu isə anasının cənazəsinə belə yaxın durmamışdı, ta ki hər şeyin fərqlinə varana qədər. Doğrudur, Əli bəy hər şeyin fərqlinə varmışdı, lakin çox gec idi. Çünki artıq böyük bir faciəyə səbəb olmuşdu. Doğrusuna qalsa bu fəlakətlərin səbəbi Əli bəy yox, Mehpeykər idi. Əsərdə mənfi obraz olub xoşbəxt bir ailəni uçuruma aparan Mehpeykər obrazıyla ilk tanışlığımızda da onun necə biri olduğunu müəllif özü aydın şəkildə ifadə etmişdir.

“Hanundendi -adı Mehpeyker'dir- ahlak ve terbiyece Ali Bey'in tersine gayet namussuz, gayet alçak bir ailede büyümüş ve reşit olur olmaz reziliiklerin her çeşidinde eğitmenlerine üstat olmuştu. [3.s. 24]

Bu xarakter açılımdan da Mehpeykerin Əli bəyin tərsinə xaraktercə nə qədər alçaq və öz mənafeyinə görə hərəkət edən biri olduğunu görə bilirik. Əli bəyin əksinə Mehpeykerin sevgisi saf sevgi deyildi. Əli bəy yaraşıqlı, uca boylu bir gənc idi ki, Mehpeykəri də Əli bəyə bağlayan ilk xüsusiyyət bu idi. Əli bəy digər bəylərdən fərqli olaraq Mehpeykərə sadəcə aşıq olmamışdı, o, Mehpeykəri gerçəkləri öyrənənə qədər həyatının bir parçası etmək, onunla evlənmək istəyirdi. Lakin Əli bəy və Mehpeykerin eşqi uzun çəkmədi, çünki Nazim Hikmətin dediyi kimi, “Eşq iki insanın bir-birinə baxması deyil, birlikdə eyni yola baxmasıdır”. Bu zaman bir sual yaranır, onlar eyni yola baxırdıarmı? Əlbəttə xeyir, bu iki gəncin eşq zənn etdiyi hiss sadəcə həvəs idi. Həvəs bitdi, eşq bitdi.

Mehpeykəri yaşadığı ərəzinin bir bütün bəyləri tanımaqda idi. Hətta Məsut bəy gerçəkləri Əli bəyə nəql edərkən “Mehpeykər o kadar ünlü bir fahişedir ki memleketin içinde kendisiyle aynı toplannda bulunmayan belki sizden başka bir delikanlı yoktur” [3.s.43] ifadəsini istifadə etmişdir. Doğrudur ki, Mehpeykər Əli bəylə görüşdüyü müddətdə ona xəyanət etməmiş, bütün vaxtını onunla keçirmək istəmişdir. Ama bunun səbəbi bu münasibət zamanı Əli bəyin ona qarşı göstərdiyi maraq və sevgi hissi idi ki, bu hissi sadəcə Əli bəydə dadmış, sadəcə onunla olarkən özünü bu qədər dəyərlı hiss etmişdi. Çünki Əli bəy onu real kimliyini bilmirdi. Mehpeykeri özünə bağlayan ilk şey Əli bəyin yaraşığı, uca qaməti idi. İkinci olaraq isə Əli bəyin gözəl sözləri, təvazökarlığı və ona hamıdan fərqli yanaşması onu valeh etmişdi. Mehpeykər Əlidən daha çox Əlinin onu sevməsini sevirdi. Mehpeykər düşünmürdü ki, Əli gedər ama Əli getdi həmdə heç arxasına baxmadan getdi.

Əli bəyin sevgi zənn etdiyi, hətta onu ailəsindən, anasından ayrı salan, anası ilə dalaşmasına səbəb olan bu hiss artıq nifrətə dönmüşdü. Bunun səbəbi isə Mehpeykerin Abdullah bəylə görüşməsi idi. Anası ilə dalaşmış Mehpeykerin evinə gedən Əli bəy, Mehpeykəri evdə tapmadıqda artıq hər şeyi anlayır, keçirdiyi bütün xoş günlər, hiss etdiyi məhəbbət ağılından silinərək bu böyük hisslərin yerini nifrət və boşluq hissi alır. Artıq bu zaman reallığın fərqlinə varır. “Bey isə pencerenin önünə oturmuş, gözlerini denizin ağır akışına daldırmış, bin türlü hülyalar kurmakla meşguldü. Ayak sesiyle kendini dalgınlığından aldı. Kapıya bakıp Mehpeyker'in yüzünü görünce gönlündeki kin ve kızgınlık öyle şiddetle coştı ki vücudu çakan şimşek gibi baştan ayağa ateş kesildi. [3.s.80] Bundan sonra artıq Mehpeykər Əli bəy üçün öldü. Lakin Əli bəy fərqlində deyildi ki, yeni bir hekayə daha başlayır, yaxud faciə...

Artıq bundan sonra Mehpeyker ona aylıq qazanc verən, yaşlı, gözlərindən qan daman, cəllada bənzər yaşlı Abdullah bəyə sığınmış onun vasitəsi ilə böyük bir ailəni dağıdır. Əli bəyi heç bir şəkildə geri qaytarmağı bacarmayan Mehpeyker artıq qisas almaq üçün Əli bəyin cariyəsi olan Dilaşubun üzərinə şər atdırıb onun satılmasına səbəb olur, satılan cariyəni alan Mehpeykər zavallı qıza dünyada adətə cəhənnəmi yaşadır. O, bir tərəfdə Dilaşuba əzab verir, digər tərəfdən də ürəyində olan yanğını Əli bəyin cismani olaraq da məhvində görür və bunun üçün çalışır. Mehpeykər sadəcə əxlaqsız deyildi, o, eyni zamanda vicdansız biri idi. Biz bu fikri Əli bəyi öldürmək istəyəndə Dilaşubu yanında aparıb bu mənzərəni ona da göstərmiş, çəkdiyi əzabdan zövq almaq istədiyi zaman görə bilirik. Bu vicdansızlıqdan da bətəridi. Lakin bu

elədikləri sadəcə başqalarının sonu yox həmdə özünün sonunu gətirdi və sanki şeytanın şagirdi olan Mehpeykər Əli bəy tərəfindən öldürüldü.

Əsərdəki bir digər qadın obrazı da Dilaşubdur ki, o, Fatma xanımın Əli üçün seçdiyi xoş simalı, təmiz ürəkli bir qız idi. “Dilâşûb saçları sırma gibi parlak sarı, alnı safveti vicdânının âyine-i in’itâfi denecek sûrette düz ve beyaz, kaşları zülfüne nisbet biraz kumrala mâil ve biraz kalın olmağla beraber biraz da mukavves, gözleri mu’tedil mâil ve fevk’al-gâye tahrîk-i sevdâ edecek yolda mahmûr, çehresi âşıkâne bir soluk beyaz üzerine gül zîbâ penbeliğine mâil bir renk ile müzeyyen.”[3.s.85]

Mehpeykərdən fərqli olaraq əxlaqi dəyərləri yüksək olan Dilaşub əsərdə incə çizgilər və rəğbət hissi ilə təsvir edilmişdir. Əli bəyin rəftarından aslı olmayaraq ona sonsuz məhəbbət və sədaqət bəsləyən Dilaşub Fatma xanımın oğlunu xilas etmək üçün gördüyü çıxış yolu idi. Müsbət obraz olan Dilaşub məruz qaldığı iddialar nəticəsində Əli bəy tərəfindən şiddətə məruz qalmış hətta aldığı böyük zərbələrə tab gətirə bilməyərək özündən getmişdir. Məruz qaldığı lakin laiq olmadığı bu münasibət də Dilaşubun Əli bəyə olan sevgisini azaltmamış hətta Əli bəy üçün əlindən gələni etməyə çalışmışdır. O cariyə kimi yenidən satılaraq Mehpeykər tərəfindən alınmış və bu zaman əxlaqi dəyərləri, sədaqəti özünü tam şəkildə göstərilməmişdir. Mehpeykər Dilaşubu əxlaqsızlığa sövq etmiş hətta onu özünə bənzətməyə çalışırdı. Lakin bunu bacara bilməmişdir. Ömrünün sonuna qədər sevdiiyinə sadıq qalan Dilaşub əsərin sonunda da sevdiiyinə qurban getmişdir. Sadıqlıyı, təmiz qəlbi və diqqətə laiq xarakteri ilə seçilən Dilaşub əsərin əsas qəhrəmanlarından biridir.

Nəticə

Tənzipat dövrü yazıçısı olan Namiq Kamalın “İntibah” romanında dövrünün gerçəklikləri özünü aydın şəkildə göstərməkdədir. İntibah romanında qadın obrazları həm dövrünün sosial gerçəkliklərini, həm də gələcək ideal cəmiyyət modelini əks etdirir. Aparılan təhlillər göstərir ki, romanda qadın obrazları yalnız dövrün reallıqlarını əks etdirməklə kifayətlənmir, həm də yeniləşmə və maarifçilik ideyalarının təbliğində mühüm rol oynayır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Ahi Evran (2016)Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Cilt 2, Sayı 2, səh. 73–97.(Ahi Evran University of Institute of Social Sciences, Year 2016, Volume 2, Number 2, pp. 73–97.)
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/aeusbed/issue/25261>
2. Çitçi Sinan. “İntibah Romanında Ele Alınan İki Kadın Tipi.” Turkish Studies: International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, cilt 1, sayı 1, 2006, səh. 68–90.
<https://doi.org/10.7827/TurkishStudies.8>.
3. Kaplan, Zehra.(2017= “İlk Edebî Roman İntibah’taki Ebedî Çatışma: Kadın Psikolojisi, Anneden Kopma ve Oğlun Bireyleşme Mücadelesi.” Yeni Türk Edebiyatı, Yıl 3, Sayı 9, Eylül , s. 320–332. ISSN: 2149-9225. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1520771>
4. Namık Kemal. (2018). İntibah: Ali Bey (Hacerer, Ed.). Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
<https://www.iskulttur.com.tr/amp/intiba>

Turqut Elman QULİYEV
Azərbaycan İdman Akademiyası

FİZİKİ TƏRBİYƏ MÜƏLLİMİNİN BİLİK VƏ BACARIĞININ PEDAQOJİ USTALIĞIN TƏŞƏKKÜLÜNDƏ ROLU

Abstract

This article examines the concept of pedagogical mastery of a physical education teacher. In addition to subject knowledge, it is important for the teacher to properly plan the lesson process, taking into account the physical and psychological development characteristics of students. The main indicators of effective pedagogical mastery are the ability to create motivation, an individual approach, the correct teaching of

sports techniques, and compliance with safety rules. The article also emphasizes the impact of the use of modern educational technologies on increasing pedagogical mastery in physical education lessons. This is considered the main condition for the teacher's success.

Keywords: physical education teacher, knowledge and skills, pedagogical skills, professional activity, competence

Giriş

Pedaqoji ustalıq pedaqoji bilik, qabiliyyət və bacarıqların yaradıcı emosional axtarışların hərəkət və davranışda fərdi və ümuminin vəhdətinin təmin edilməsidir. Fiziki tərbiyə müəlliminin fəaliyyəti əvvəldən axıra kimi qarşılıqlı münasibətlərdən ibarətdir. Bu münasibətlər dünyasından baş açmaq üçün idmançıların bütün fərdi xüsusiyyətlərini öyrənmək lazımdır. Bu vəzifələri həll etmək üçün müəllim ilk növbədə pedaqoji ustalığa malik olmalıdır. Müəllim-məşqçi fəaliyyətində pedaqoji ustalığı fəaliyyəti bütün komponentlərinin birgə vəhdətinin təmin edilməsi prosesində formalaşır. Bu komponentlərə konstruktiv, kommunikativ, təşkilatçılıq, tədqiqatçılıq, qnostik və s. daxildir. Fəaliyyət prosesində müəllim-məşqçi qarşıya qoyduğu məqsədi yerinə yetirmək üçün onun bədən tərbiyəsi və idmana aid bilik, bacarıq və vərdişlər sisteminə yiyələnməsi zəruridir [1]. Çünki fiziki tərbiyə müəlliminin bilik və bacarığı pedaqoji ustalığın təşəkkülünün zəruri əlamətləri və göstəriciləridir.

Hər bir tarixi mərhələdə yeniyetmə və gənclərin təlim-tərbiyə sahəsində aparıcı qüvvə kimi fiziki tərbiyə müəllimlərinin qarşısında yeni vəzifələr qoyulur[2]. Bütün peşə sahələrinin özünəməxsus xüsusiyyəti olduğu kimi pedaqoji peşənin də özünün spesifik xüsusiyyətləri vardır. Bu isə özünü onun ümumi qanunlarında tapmışdır: tərbiyənin məqsədinin mövcud ictimai münasibətlərdən asılı olması, daha doğrusu, ictimai münasibətlərin xarakterinə, inkişaf səviyyəsinə və s. mütləq uyğun qurulması; təlim-tərbiyə materiallarının əvvəlki qanunun tələbləri əsasında seçilməsi üzərinədir; məzmunun tələbinə uyğun olaraq tərbiyənin vasitələrinin seçilməsi; qanun vasitəsi ilə metodların arasında əlaqənin düzgün seçilməsi; tərbiyənin qolları və tərbiyəçilər arasındakı daxili əlaqənin ifadəsində özünü əks etmiş olur.

Müstəqillik dövründə ölkəmizdə bədən tərbiyəsi və idman sahəsində köklü islahatlar aparılmasına baxmayaraq bir sıra problemlər hələ də mövcuddur. Hal-hazırda Bakıda və respublikamızın müxtəlif bölgələrində beynəlxalq standartlara cavab verən ən müxtəlif idman kompleksləri fəaliyyət göstərir. İdmançılarımız dünya çempionatlarında və Olimpiya oyunlarında kifayət qədər yüksək nəticələr göstərirlər. Lakin buna baxmayaraq bədən tərbiyəsi və idman sahəsində pedaqoji ədəbiyyatın kəskin qıtlığı müşahidə olunur.

Fiziki tərbiyə müəllimlərinin peşəkar keyfiyyətlərini formalaşdırmaq üçün mükəmməl, etibarlı və hərtərəfli sistem yaradılmalıdır. Müəllimlik fəaliyyətinin ilkin dövrlərində pedaqoji ustalığa yiyələnmək vəzifəsi ön plana çıxarılmalıdır. Müəllimin tədris-pedaqoji fəaliyyəti müasir cəmiyyətin tələblərinə müvafiq şəkildə təşkil edilməlidir [3]. Fiziki tərbiyə müəlliminin pedaqoji fəaliyyətini səciyyələndirərkən pedaqoqlar tərəfindən təklif edilən struktura istinad etmək lazımdır.

Məktəb fiziki tərbiyə müəllimləri ilə aparılan sorğuların nəticəsi göstərir ki, müəllimlərin böyük əksəriyyəti ənənəvi metodikaya üstünlük verir. Onlar hesab edirlər ki, fiziki tərbiyə dərslərində əsas diqqəti ancaq fiziki hərəkətlərlə məşğul olmağa vermək lazımdır. Danışmağa və söhbət etməyə heç bir ehtiyac yoxdur. Bunun əsas səbəbi fiziki tərbiyə sisteminin müstəqilliyə qədərki dövrdə formalaşmasından irəli gəlir.

Hal-hazırda ölkəmizdə fiziki tərbiyənin təhsil və tərbiyəvi vəzifələrini yüksək səviyyədə yerinə yetirməyi bacaran müəllimlərin sayı olduqca azdır. Bunun əsas səbəbi ondan irəli gəlir ki, onlar yeni şəraitdə işləmək üçün xüsusi hazırlıq keçməyiblər. Bundan başqa təhsil və tərbiyə vəzifələrinin kompleks şəkildə həll olunması üçün məktəblərdə olan maddi-texniki baza dövrün tələblərinə cavab vermir. Göründüyü kimi, fiziki tərbiyə müəllimlərinin məşğələləri müasir tələblər əsasında keçə bilməməsi obyektiv xarakter daşıyır və bu problemin həll olunması üçün müəyyən vaxt tələb edilir. Bunun üçün ilk növbədə məşğələləri ənənəvi qaydada keçməyin mənfi və yeni yanaşmaların müsbət cəhətlərinin əsaslandırılması üçün ciddi iş aparılmalıdır.

Son zamanlar Azərbaycanda idman hərəkətinin yüksələn xətt üzrə inkişafından belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, məktəblilərin idman məsələlərinə cəlb olunması kütləvi xarakter daşıyır. Bu prosesin daha səmərəli olması bilavasitə fiziki tərbiyə müəllimlərinin apardığı təbliğatdan asılıdır. Təcrübəli fiziki tərbiyə müəllimləri şagirdlərdə onların sağlamlığına, fiziki inkişafına və idman fəaliyyətinə meyl və maraqların yaradılmasına kifayət qədər ciddi olan təsirlər göstərirlər. Ona görə də bu gün ölkəmizdə fiziki tərbiyə müəllimlərinin təkmilləşməsinə böyük ehtiyac duyulur.

Fiziki tərbiyə müəllimləri üçün xarakterik olan xüsusiyyət həm də onun istifadə etdiyi alət və avadanlıqların bir-birləri ilə qarşılıqlı əlaqədə olmasıdır. Bu xüsusiyyət məktəbdə keçirilən fiziki tərbiyə məşğələlərində daha qabarıq şəkildə təzahür olunur. Belə ki, məşğələ zamanı lazım olan alət və avadanlıqlardan biri olmayanda qarşıya qoyulan vəzifələrin həll edilməsi xeyli çətinləşir. Müəllimin ustalıqının əsas mahiyyəti onun fəaliyyətində səriştəlilik, bacarıqlılıq və mahirlik elementlərinin olmasından ibarətdir. Pedaqoji ustalıq fiziki tərbiyə nəzəriyyəsinin praktik fəaliyyət ilə üzvü surətdə vəhdət təşkil etməsi nəticəsində formalaşır. Fiziki tərbiyə müəlliminin peşə fəaliyyəti mürəkkəb və çoxcəhətli bir prosesdir. O, öyrədici və tərbiyəedici funksiyaları vəhdət şəklində həyata keçirir. Adətən təcrübəli müəllimlərin apardığı məşğələlərdə bu funksiyalar bir-birlərini tamamlayır. Bu təcrübəli müəllimlərin şəxsi və peşə keyfiyyətlərinin yüksək səviyyədə olmasından irəli gəlir. Adətən pedaqoji ədəbiyyatlarda müəllimlərin konstruktiv, təşkilatçılıq, kommunikativ və idrak bacarıqları təhlil edilir. Bu bacarıqlarla yanaşı fiziki tərbiyə müəllimin gördükləri işlərin spesifik xüsusiyyətlərindən irəli gələn hərəkəti bacarıqlar da tələb olunur. Çünki müəllim çox zaman yeni hərəkət fəaliyyətini öyrətmək üçün hərəkət texnikasının icrasını praktik qaydada göstərməli olur. Ona görə də fiziki tərbiyə müəllimi hərtərəfli peşəkar biliklərlə yanaşı müvafiq bacarıq və vərdislərə də malik olmalıdır. Fiziki tərbiyə təliminin səmərəli olması üçün bu qabiliyyətlərin müntəzəm qaydada təkmilləşdirilməsi zəruridir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Honcharenko, I., & Shevchenko, O. Peculiarities of pedagogical skills of future teachers of physical culture. Health & Education, 2023, (4), 240–245.
2. Черная Е. В., Захарова Н. А. Формирование профессиональных компетенций учителя по физической культуре. Вестник Южно-Уральского государственного гуманитарно-педагогического университета, № 4, 2020, с. 178-191
3. Михайлова Т.В., Губа В.П. Приоритеты современных технологий образования в сфере физической культуры и спорта // Спортивнопедагогическое образование. 2019. № 2. с. 5–8.

Rasim Rəsul QURBANOV

Bakı Mühəndislik Universiteti,

Memarlıq və İnşaat Fakültəsi, Dizayn Kafedrasının baş müəllimi.

E-mail: raqurbanov@beu.edu.az

Fateh Sultan Mehmet Vəqfi Universiteti, İncəsənət, Dizayn və Memarlıq Fakültəsi,

Daxili Memarlıq Bölməsinin Doktorantura tələbəsi.

E-mail: rasim.gurbanov@stu.fsm.edu.tr

Mob.telefon: +994 55 878 55 45

Orcid: 0000-0005-9025-6388

QLOBALİQLİM DƏYİŞİKLİKLƏRİ KONTEKSTİNDƏ DAVAMLI DİZAYN VƏ MEMARLIQDA ESTETİK YANAŞMALAR

Abstract

Global climate change is one of the most pressing challenges of our time, affecting not only the environment but also social, economic, and aesthetic dimensions. Particularly in architecture and design,

there is a growing necessity to integrate sustainable approaches and ecological responsibility with aesthetic values. Traditional aesthetic perspectives were mostly limited to visual pleasure, whereas today the concept of aesthetics includes ecological awareness, responsible material selection, energy efficiency, and harmony with nature.

Sustainable architecture and design are based on principles such as integration with the natural environment, efficient use of local resources, reduced energy consumption, recycling, and the use of natural materials. These principles have the potential not only to serve functional needs but also to create aesthetic value. For instance, forms inspired by nature and biomimicry enhance both functionality and visual harmony, bringing users closer to natural environments. Natural lighting systems and shading elements reduce energy consumption while enriching the emotional and aesthetic qualities of the space.

In this context, the role of architects and designers is not merely to balance form and function but to establish an emotional connection between people and nature. From the perspective of an artist-architect-designer, sustainable design is not just a technical solution but also a medium for visual poetry and cultural expression. Sustainability must not only be about green technologies, but also about identity, local materials, and artistic interpretation.

Global examples such as the passive houses in Scandinavian countries, the wabi-sabi philosophy in Japan, and the traditional architecture of Azerbaijan demonstrate successful implementations of these principles. These examples show that sustainability and aesthetics are complementary concepts, and when applied together, they have a positive impact on both the environment and human psychology.

In conclusion, modern architecture and design must approach sustainability not only from a technological standpoint but also through aesthetic and cultural lenses. This holistic view is essential for creating livable and meaningful environments for future generations.

Keywords: Sustainable architecture, aesthetic design, ecological approach, biomimicry, natural resources.

Giriş

Qlobal iqlim dəyişikliyi, urbanizasiya proseslərinin sürətlənməsi və təbii resursların tükənməsi ilə əlaqəli olaraq, memarlıq və dizayn sahələrində köklü dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. Ənənəvi memarlıq yanaşmaları, artıq təkbaşına müasir çətinliklərə cavab verə bilmədiyi üçün, yeni dizayn prinsipləri tələb olunur. Bu prinsiplər, davamlılıq və estetik anlayışın vahid bir sistem daxilində birləşdirilməsini zəruri edir. Yəni, müasir memarlıq sadəcə bina tikmək deyil, həm də ətraf mühitə hörmətlə yanaşan, insanın psixoloji və emosional ehtiyaclarını nəzərə alan sistemlər qurmaq vəzifəsini daşıyır.

Davamlı memarlığın əsas məqsədi enerji səmərəliliyinin artırılması, təbii resursların istifadəsinin optimallaşdırılması, karbon emissiyalarının azaldılması və tullantıların minimuma endirilməsidir. Lakin bu texniki yanaşmaların memarlıq və dizayn layihələrində estetik prinsip və simvollarla uyğunlaşdırılması daha dərin və kompleks bir yanaşma tələb edir. Çünki insanın məkanla olan münasibəti yalnız funksional deyil, həm də emosionaldır. Estetik dəyərlər, bu emosional bağın formalaşmasında və insanların məkanı mənimsəməsində əsas rol oynayır.

Bu sənəddə təqdim olunan konseptual çərçivədə, memarlıq və dizayn estetikası yalnız forma, rəng və material seçimi ilə məhdudlaşmır. Burada məqsəd, təbiətə uyğunluq, yerli iqlimə və mədəniyyətə hörmət prinsipləri əsasında vizual və funksional harmoniya yaratmaqdır. Məsələn, təbii işıqlandırma sistemləri yalnız enerji qənaəti üçün deyil, eyni zamanda məkanın estetik dəyərini artırmaq və emosional təsir yaratmaq üçün istifadə olunur. Təbii materiallar – ağac, daş, torpaq rəngləri – insan psixologiyasına sakitləşdirici təsir göstərir və təbiətlə birbaşa əlaqə hissi yaradır.

Nəticə olaraq, müasir memarlıq və dizayn sahələrində davamlılıq və estetikanın inteqrasiyası artıq seçim deyil, zərurətdir. Bu yanaşma yalnız texniki və funksional deyil, həm də mədəni və emosional baxımdan məkanların dəyərini artırır. Bu sənəd davamlı memarlıq və dizaynın estetik aspektlərini araşdıraraq, gələcək layihələrin daha ahəngdar, davamlı və emosional baxımdan zəngin olmasına töhfə verməyi hədəfləyir.

I. Davamlı dizayn və memarlıq prinsipləri

1.1. Təbii Resurslardan Səmərəli İstifadə

Təbii resursların ağıllı və planlı istifadəsi müasir memarlıqda əsas dəyərə çevrilmişdir. Su, ağac, torpaq və digər təbii sərvətlər bərpa olunmaz və məhdud olduğundan, bu resurslardan istifadənin miqdarı və keyfiyyəti layihənin davamlılıq səviyyəsini müəyyən edir. Yerli şəraitə uyğun planlaşdırma və kontekstual yanaşmalar bu baxımdan xüsusi önəm kəsb edir.

1.2. Enerji Səmərəliliyi

Davamlı memarlığın əsas məqsədlərindən biri enerji sərfiyyatını azaltmaqdır. Bu məqsədlə passiv memarlıq strategiyaları tətbiq olunur: günəş işığından optimal istifadə, təbii ventilyasiya sistemlərinin qurulması, binanın orientasiyası və izolyasiya sistemlərinin təkmilləşdirilməsi enerji səmərəliliyi baxımından əhəmiyyətlidir.

1.3. Tullantıların Azaldılması

Tikinti və dizayn proseslərində yaranan tullantıların idarə olunması, material seçimi zamanı israfə yol verilməməsi və təkrar istifadə edilə bilən komponentlərin istifadəsi ekoloji tarazlıq baxımından həlledicidir. Modulyar dizayn və prefabrikasiya texnologiyaları bu məqsədə xidmət edir.

1.4. Təkrar İstifadə Olunan Materialların Tətbiqi

Materialların həyat dövrünü uzatmaq və istifadədən sonra onların yenidən çevrilməsini təmin etmək həm ekoloji, həm də iqtisadi baxımdan faydalıdır. Məsələn, köhnə taxta konstruksiyalar, sənaye tullantıları və təkrar emala yararlı metal hissələr yeni layihələrdə orijinal estetik elementlərə çevrilə bilər.

1.5. Biomimikriya və Yerli Memarlıq Ənənələrinin Harmoniyası

Biomimikriya təbiətdəki forma və proseslərin dizaynda təqlididir. Məsələn, kaktusun suyu saxlama strategiyasına əsaslanaraq tikilən binanın fasadı enerji itkisinin qarşısını ala bilər. Eyni zamanda, yerli memarlıq elementlərinin – ayvan, həyət, qalın divar – müasir layihələrlə integrasiyası həm funksional, həm də estetik üstünlüklər yaradır.

II. Estetik və ekoloji harmoniyanın axtarışı

Əvvəllər estetik yanaşmalar davamlılıq məsələlərinə nisbətən ikinci planda qalırdı. Lakin müasir dizayn fəlsəfəsində bu iki anlayış bir-birini tamamlayır. Təbii işıqlandırma, sadə və axıcı formalar, yerli materialların tətbiqi kimi metodlar həm funksionallığı, həm də vizual zənginliyi təmin edir.

Təbiətlə harmoniya yalnız gözəllik yaratmaq deyil, istifadəçidə emosional bağlılıq yaratmaq və ekoloji məsuliyyət hissini gücləndirməkdir. Bu kontekstdə dizayner və memarların vəzifəsi yalnız obyekt yaratmaq deyil, eyni zamanda ekoloji və mədəni dəyərləri qorumaqdır.

2.1. Təbii İşıqlandırma və İşıq-Kölgə Oyunu

Memarlıqda işığın düzgün yönləndirilməsi məkanın həm funksional, həm də emosional dəyərini artırır. Təbii işıqlandırma günün müxtəlif saatlarında fərqli kölgələr yaratmaqla istifadəçidə dinamika və estetika hissi oyadır.

2.2. Təbii Materialların Tətbiqi

Ağac, daş, kərpic kimi materiallar davamlı olmaqla yanaşı, həm də insanda toxunma və görmə duyğularına təsir göstərərək məkanla emosional əlaqə yaradır. Bu elementlər həm də mədəni mirasın daşıyıcısıdır.

2.3. Axıcı Formalar və Orqanik Xətlər

Memarlıq formalarının təbiətlə uyğunluğu — dağların, çayların konturunu xatırladan xətlər, relyefə uyğun layihələndirmə — insan psixologiyasında sakitlik və harmoniya hissi yaradır.

III. Rəssam-memar-dizayner perspektivindən yanaşma

Bir yaradıcı olaraq davamlı memarlığı yalnız texniki çərçivədə deyil, həm də vizual və poetik kontekstdə dəyərləndirmək mümkündür. Formanın, rəngin və materialın ahəngi istifadəçiyə həm funksional rahatlıq, həm də estetik zövq verir.

3.1. Rəng Seçimi və Psixoloji Təsir

Təbiətə yaxın rənglər – torpaq tonları, yaşıl, bej və tünd qəhvəyi – insan ruhunu sakitləşdirir, stressi azaldır və məkanla harmonik münasibət yaradır.

3.2. Struktur və Forma Uyğunluğu

Simmetriya, ritm və balans məkanın vizual dəyərini artırmaqla yanaşı, istifadəçinin məkana mənəvi münasibətini gücləndirir. Məkanla empatik münasibət, istifadəçinin orada daha uzun müddət qalmasına və ondan zövq almasına səbəb olur.

IV. Nümunələr və global təcrübələr

4.1. Skandinaviya Ölkələri: “Passivevlər”

İsveç, Norveç və Danimarka kimi ölkələrdə geniş yayılan passiv evlər, yüksək enerji səmərəliliyi ilə yanaşı, sadəlik və funksionallıq prinsiplərinə əsaslanan estetik yanaşmalar təklif edir. Bu memarlıqda minimalizm, təbii materiallardan istifadə və vizual sadəlik əsas rol oynayır.

4.2. Yaponiya: “Wabi-Sabi” Estetikası

“Wabi-sabi” fəlsəfəsi sadəlik, qeyri-kamillik və təbiilik üzərində qurulub. Paslı metal, çatlamış keramika və köhnəlmiş ağac elementləri bu fəlsəfənin estetik prinsiplərini əks etdirir. Bu yanaşma davamlılıqla vizual poetikanı birləşdirir.

4.3. Azərbaycan Xalq Memarlığı

Azərbaycanın tarixində təbiətə uyğunlaşma əsas prinsip olub. Qalın divarlar, şəbəkə pəncərələr, həyət planlı evlər enerji səmərəliliyi baxımından yüksək göstəricilərə malikdir. Bu elementlər həm də yüksək estetik zövqlə işlənmiş və mədəni dəyər daşıyan komponentlərdir.

Nəticə.

Davamlı dizayn və memarlıq yalnız texniki məsələ deyil, həm də mədəni və estetik məsuliyyətdir. Əgər məqsədimiz gələcək nəsillər üçün yaşanılabilir bir dünya qurmaqdırsa, dizayn yalnız enerji səmərəliliyi ilə yox, həm də vizual və mənəvi estetikası ilə də cəlbedici olmalıdır.

Təkliflər:

1. Təhsil proqramlarında davamlı dizayn və estetik harmoniya paralel şəkildə tədris edilməlidir.
2. Dövlət və özəl sektor layihələrində yerli materialların istifadəsi təşviq olunmalıdır.
3. Yeni layihələrdə yerli memarlıq elementlərinin modern estetik anlayışlarla sintezi aparılmalıdır.
4. İctimaiyyətin ekoloji şüurunun artırılması üçün estetik cəhətdən cəlbedici nümunəvi layihələr həyata keçirilməlidir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Daniels, K. (1995). Ekoloji tikinti texnologiyası: Əsas prinsiplər və tədbirlər, nümunələr və fikirlər. Birkhäuser.
2. Yeang, K. (2006). Ekodizayn: Ekoloji dizayn üçün təlimat. Wiley Akademiyası.
3. Van der Ryn, S. və Cowan, S. (2007). Ekoloji dizayn (2-ci nəşr). Island Press.
4. Buchanan, P. (2005). Yaşılın on çaları: Memarlıq və təbiət dünyası. Nyu-York Memarlıq Liqası.
5. Nəsr, S. H. (2003). İslamın ürəyi: Bəşəriyyət üçün əbədi dəyərlər. HarperOne.
6. Hosey, L. (2012). Yaşılın forması: Estetik, ekologiya və dizayn. Island Press.
7. Steele, J. (2005). Ekoloji memarlıq: Kritik tarix. Temza və Hudson.
8. Norberg-Schulz, C. (1980). Genius loci: Memarlığın fenomenologiyasına doğru. Rizzoli.
9. Joye, Y. (2007). Ətraf mühit psixologiyasından memarlıq dərsləri: biofilik memarlıq işi. Ümumi Psixologiya, 11(4), 305-328.
10. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İnsan Məskənləri Proqramı (BMT-Habitat). (2020). Dünya şəhərləri hesabatı 2020: Davamlı urbanizasiyanın dəyəri. BMT-Habitat.

Rugiyya KARİMOVA

Head of International Relations Department

PhD student of the Department of English and Translation

Nakhchivan State University

ORCID: 0009-0006-2946-7378

PRAGMATICS AND IDIOMATIC EXPRESSION: UNDERSTANDING THE ROLE OF PRAGMATICS IN LANGUAGE USAGE

Xülasə

İdiomatik ifadələr təbii dilin mühüm komponentini təmsil edir, çox vaxt onların tərkib hissələrinin hərfi şərhindən kənara çıxan mənalara çatdırır. Bu ifadələrin başa düşülməsi yalnız semantik bilikdən daha çox şey tələb edir və nəticələrə kontekst, nətiq niyyəti, mədəni mənşəyi və sosial normalar əsasında mənası şərh etməyə imkan verən pragmatik səriştə tələb edir.

Bu məqalə pragmatik və idiomatik dil istifadəsi arasındakı əlaqəni araşdırır, gizli implikatura, presuppozisiya və kontekstual nəticə çıxarma kimi pragmatik mexanizmlərin idiomaların düzgün başa düşülməsini və düzgün istifadəsini necə asanlaşdırdığını vurğulayır. Xüsusilə, deyimlərin tez-tez effektiv ünsiyyət üçün maneə olduğu qeyri-anadillərin üzləşdiyi çətinliklərə diqqət yetirilir.

Açar sözlər: pragmatika, idiomatik ifadələr, dil istifadəsi, kontekst, nitq aktları, nəticə çıxarma

Introduction

Language is a dynamic and multifaceted system that serves not only as a means of conveying information but also as a means of expressing social, cultural, and interpersonal meanings. While much linguistic analysis has traditionally focused on syntax and semantics, meaning in real-world communication often goes beyond literal interpretation. Pragmatics (the study of language in use and the influence of context on meaning) offers a critical perspective on how speakers interpret and produce language in varying social situations. One of the most compelling aspects of pragmatic interpretation lies in the understanding of idiomatic expressions.

Idioms are fixed or semi-fixed expressions whose meanings are usually non-compositional; that is, their general meaning cannot be directly inferred from the meanings of the individual words they contain. Expressions such as "bite the bullet," "break the ice," or "spill the beans" carry figurative meanings that are understood in specific sociocultural and situational contexts. Their correct use and interpretation require more than lexical knowledge; it requires pragmatic competence; awareness of context, speaker intent, cultural references, and shared assumptions [Glucksberg, 2001].

The main purpose of this article is to explore the intersection between pragmatic and idiomatic language and to highlight how pragmatic principles underlie the interpretation and effective use of idioms in communication. By analyzing the role of context, inference, cultural knowledge, and communicative purpose, this study highlights the mechanisms by which idioms function as meaningful and socially embedded language units. In addition, the article examines the challenges that idioms pose in second language acquisition and the implications for language teaching, where pragmatic competence is often underrepresented in curricula.

The Nature of Pragmatics

Pragmatics is a branch of linguistics that studies how speakers use language in particular contexts and how listeners interpret meaning beyond the literal content of utterances. While traditional linguistic analysis often focuses on syntax (sentence structure) and semantics (literal meaning), pragmatics addresses the dynamic interaction between language and its users and takes into account the social and situational factors that influence communication.

Pragmatics, in essence, studies how meaning is constructed in context. This includes the speaker's intention, the relationship between the interlocutors, the context of the conversation, and cultural norms.

As Levinson (1983) defines it, pragmatics is "the study of the relations between language and context that are fundamental to the explanation of language comprehension." This suggests that understanding language involves more than just deciphering words and grammar; it requires interpreting implicit meanings, assumptions, and unspoken information. The basic elements of pragmatics are:

Context: This refers to the physical, social, and linguistic environment in which communication occurs. Context shapes how statements are interpreted. For example, "Can you open the window?" Depending on the situation, the sentence may be understood as a polite request rather than a genuine question of ability.

Speaker Intention: Language users often imply more than they explicitly say. Pragmatics studies how speakers intend their messages to be understood and how listeners infer these intentions.

Implicature: Conceived by philosopher H.P. Grice, implicature refers to the meaning that is suggested or implied, rather than stated directly. For example, saying "It's getting cold in here" could imply a request to close the window or turn on the heat.

Deixis: Deictic expressions (such as this, that, here, there, now, and you) depend on context for their meaning. Pragmatics studies how such expressions relate to time, place, and the participants in the conversation.

Speech Acts: Speech act theory, developed by philosophers such as Austin and Searle, studies how utterances perform actions. For example, saying "I'm sorry" is not just conveying information; it is also performing the act of apologizing.

In addition, pragmatics studies how shared background knowledge and expectations influence communication. Speakers often rely on what is thought to be known or understood, called common ground. Pragmatic competence—the ability to use and interpret language appropriately in a variety of contexts—is essential for effective communication and is particularly important in second language acquisition, multicultural communication, and discourse analysis [Grice, H. P., 1975].

Idiomatic Expressions in Language

Idioms are expressions that are deeply rooted in the culture and history of a language, and their meaning is often figurative rather than literal. Consider, for example, the English expression "kick the bucket," which means "to die." This meaning cannot be derived from the literal definitions of the words "kick" and "bucket." Instead, the expression is based on a shared cultural understanding that has developed a metaphorical meaning over time [Yule, G, 1996].

Idioms play an important role in communication, serving a variety of functions beyond conveying information. They are often used to emphasize, convey humor, express emotion, or create camaraderie and social solidarity between speakers. Thanks to their fixed form and metaphorical structure, idioms provide a unique way for individuals to communicate complex ideas or feelings effectively, often with a sense of playfulness or wit. Idioms often transcend the boundaries of formal grammar and syntax, allowing for creativity and flexibility in expression. They reflect the rich cultural makeup of a society and demonstrate how language has evolved not only to convey direct meaning but also to foster relationships, convey subtle emotions, or even reinforce social norms. Given these layers of meaning, proverbs offer fertile ground for pragmatic analysis and shed light on how people navigate and negotiate meaning in everyday interactions.

Pragmatic Competence and Idiomatic Understanding

Pragmatic competence refers to a speaker's ability to use language effectively and appropriately in a variety of social contexts. This goes beyond just knowledge of vocabulary and grammar; it involves understanding how language functions in real-life communication, taking into account factors such as context, relationships, and social norms. A key element of pragmatic competence is the ability to interpret and use idiomatic expressions, which often carry meanings beyond their literal meaning. Idioms are expressions or phrases whose meanings cannot be directly inferred from the literal meaning of the individual words. Examples include expressions such as "kick the bucket" or "get sick." The ability to understand idiomatic expressions is an important part of pragmatic competence, as they often reflect cultural nuances and context-specific uses of language. Pragmatic competence is essential to understanding and using idiomatic expressions correctly. It requires the ability to interpret language in context, the

speaker's intention, the cultural context, and the connotations of the conversation. Understanding idiomatic understanding goes beyond knowing the meaning of an expression; it means understanding how, when, and why it is used in communication.

Conclusion

Pragmatics is indisputably essential to the effective interpretation and use of idiomatic expressions, for idioms demonstrate that meaning in language is not simply a function of its form, but is intricately shaped by the context in which it is used. Idiomatic expressions are a powerful reminder that language is inherently dynamic and context-dependent, requiring more than just knowledge of vocabulary and grammar. Understanding idioms involves navigating multiple layers of meaning, including context sensitivity, cultural awareness, and deductive reasoning, making it a complex but essential aspect of communication [Thomas, J., 1983].

Interpreting idioms is not just a linguistic task; it is fundamentally a pragmatic one. Idioms often rely on contextual cues, social norms, and shared cultural knowledge, all of which play a significant role in how they are understood and used. The ability to parse idiomatic expressions requires not only linguistic competence, but also the capacity to infer speaker intentions and interpret meanings beyond literal meaning. These cognitive and social dimensions highlight the importance of pragmatics in successful communication, especially when it comes to idiomatic expressions. Idiomatic expressions are a prime example of the interaction between language structure and pragmatic understanding. Successfully interpreting idioms requires a rich understanding of context, culture, and the social dynamics of communication. As language continues to evolve in the digital age, the study of pragmatics, especially in the area of idioms, will continue to be important for understanding how language adapts to new environments and how meaning continues to be constructed in an increasingly interconnected world.

REFERENCES:

1. Grice, H. P. (1975). Logic and conversation. In Cole, P., & Morgan, J. L. (Eds.), *Syntax and Semantics* (Vol. 3). Academic Press.
2. Glucksberg, S. (2001). *Understanding Figurative Language: From Metaphors to Idioms*. Oxford University Press.
3. Levinson, S. C. (1983). *Pragmatics*. Cambridge University Press.
4. Thomas, J. (1983). Cross-cultural pragmatic failure. *Applied Linguistics*, 4(2), 91–112.
5. Yule, G. (1996). *Pragmatics*. Oxford University Press.

Aysel Kamran RÜSTƏMOVA
Sumqayıt Dövlət Universiteti
E-mail: ayselrustmova3@gmail.com

DÜNYA TARİXİ FƏNNİNİN NƏZƏRİ VƏ PRAKTİKİ ƏHƏMİYYƏTİ

Abstract

History education is delivered based on international standards. The subject of world history also relies on the analysis of facts in accordance with these standards. These facts are examined from multiple perspectives, and the professional approach of the historian plays a crucial role in this process. Since the 20th century, the teaching of world history has expanded significantly under the initiative of UNESCO. The scholarly and philosophical perspectives of historians such as Edward Carr, Marc Bloch, and Peter Stearns hold particular importance in the study of historical events. In Azerbaijan, the teaching of world history began in 1919 and was conducted within an ideological framework during the Soviet period. Following the country's independence, the subject began to be taught again based on objective and global approaches. History education not only aims to convey information but also seeks to develop analytical thinking and interpretation skills.

Keywords: World history, historian, teaching education, book, subject, history

Giriş

Tarix təlimi, beynəlxalq səviyyədə tənzimlənmiş standartlara əsaslanaraq tədris olunur. Dünya tarixi fənni lokal və qlobal faktlara əsaslanaraq təhlil edilməlidir. Faktları isə həqiqət, ədalət, təzminat, yaddaş borcu və sair prizmalardan çıxış edə bilər. Həmçinin cəmiyyətin hüquqlarına uyğun təhlil edilmiş faktlar, keçmişdə baş vermiş tarixi proseslərin mahiyyətini anlamaqda vacib rol oynayır. Keçmiş zaman və bu gün arasındakı fərqləri təhlil etməyin, eyni zamanda baş vermiş dəyişikliklərin mahiyyətini anlamaqda isə professional yadıma yəni tarixçinin rəyinə xüsusi ehtiyac yaranır. Dünya tarixi fənninin tədrisində də tarixçinin şərhə mühüm rol oynayır. Oxuculara aydın olmayan məsələlərin analizi zamanı müəllimlərin rolu xüsusi önəm daşıyır.

XX əsrdə “Dünya tarixi” fənninin beynəlxalq səviyyədə tədrisi orta və ali məktəblərdə daha sistemli və əhatəli şəkildə aparılmağa başladı. 1945-ci ildən sonra beynəlxalq təşkilatlar, xüsusən UNESCO dünya xalqları arasında qarşılıqlı əlaqəni inkişaf etdirmək məqsədilə “Dünya tarixi” fənnini məktəblərdə tədris etdirməyə başladı. Artıq tarix dərsləkləri təkcə Avropa və ya Qərbi mərkəzli deyil, müxtəlif mədəniyyət və sivilizasiyaları əhatə edəcək şəkildə hazırlanmağa başlandı.

Edvard Hallett Karr, Mark Bloç, Peter N. Stirns və başqaları tarix elminin sadəcə hadisələrin xronoloji ardıcılığı kimi deyil, həm də cəmiyyətin inkişaf qanunauyğunluqlarını öyrənən elm sahəsi kimi formalaşmasında mühüm rol oynayır.

Edvard Hallett Karrın “What is History?” – “Tarix nədir?” 1961-ci ildə kitabı çapdan çıxıb. Bu kitabda tarixin nə olması, tarixçinin rolu, subyektivlik və s. məsələlərə aydınlıq gətirilir, tarixdən, faktlardan, tarixçilərin qərəzliliyindən, elmdən, əxlaqdan, fərdlərdən, cəmiyyətdən, tarixdəki əxlaqi mühakimələrdən bəhs edir. E.H.Karr: “Tarix faktlardan ibarətdir, lakin bu faktları seçən və şərh edən tarixçidir”-deyərək əsərində tarixçi və hadisə arasındakı münasibətə diqqət çəkib, tarixçiliyin ideoloji aspektlərini açıb göstərirdi.

Mark Bloçun “Feudal Society” – (“Feodal Cəmiyyəti”) adlı əsərini yazmaqda məqsədi orta əsr tarixçilərinə istinad edərək “ictimai quruluşu dağıtmaq” düşüncəsindən kənara çıxmaqdır. Tarix daim hərəkət və təkamül prosesidir. O, feodal cəmiyyətinin milli dövlətlərə çevrildiyi prosesi təsvir edir. Əsər də bəhs olunan feodal cəmiyyətinin təhlili Qərbi Avropanın həm keçmişi, həm də bu günü haqqında oxucuya kifayət qədər məlumat verir.

Peter N. Stirns “Why Study History?” – (“Niyə Tarixi Öyrənməlisən?”) 1998-ci ildə dərc olunmuş kitabında tarix elmini “başqasının gözü ilə baxma” bacarığı kimi təsvir etmişdir. Həmçinin o, tarix təliminin hekayə kimi izah edilməsi ilə paralel tənqidi, analitik düşünmə tələb edən müstəqil elm sahəsi olduğunu irəli sürülmüşdü.

Azərbaycanda ali məktəblərdə “Dünya tarixi” fənninin tədrisinə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə 1919-cu ildən başlanılmışdır. Bu fəndə əsasən Avropa və Şərq tarixi tədris olunurdu.

Sovet dövründə (1920-1991) tarix fənni ideoloji məqsədlərlə tədris olunurdu. Orta və ali məktəblərdə “SSRİ tarixi” əsas yer tutur, “ümumi tarix” və ya “dünya tarixi” məhdud şəkildə öyrədilirdi. Dünya tarixi əsasən sosializmə keçid prizmasından şərh olunurdu. Kapitalist ölkələrin tarixləri tənqidi şəkildə təqdim edilirdi.

1990-cı illərin əvvəllərində Azərbaycan müstəqillik qazandıqdan sonra təhsil sistemində də ciddi islahatlar aparıldı. Ulu öndər Heydər Əliyev tarix elminə yüksək dəyər verirdi. Onun “Tarixi olduğu kimi qəbul etmək, dərk etmək və olduğu kimi qiymətləndirmək lazımdır” fikri əvəzolunmazdır.

Müstəqillik illərində yeni dərsləklər və kurikulumlar əsasında dünya tarixi fənni müstəqil və obyektiv şəkildə orta və ali məktəblərdə tədris olunmağa başladı. Bu fənn təkcə Avropa və Rusiya tarixi ilə deyil, həm də Yaxın Şərq, Asiya, Afrika, Amerika və ümumbəşəri sivilizasiya tarixləri ilə zənginləşdirildi.

Tarix sadəcə xronologiyadan ibarət deyil. O, eyni zamanda mürəkkəb tarixi hadisələrin mahiyyəti, keçmişdə mövcud olmuş sosial-iqtisadi, ictimai-siyasi, maddi-mədəni irs haqqında geniş dünyagörüşü yaranmasına kömək edir.

Tarixçi-metodistlərin əsas məqsədi məlumat ötürmək deyil. Dauni və Lonqun nəzəriyyəsinə əsasən, biz “dərindən” dəqiq faktlarla deyil, mürəkkəb anlayışların dərinlən mənimsənilməsi kimi anlamalıyıq. Tarixçilərin məqsədi oxuculara bir mövzunu müxtəlif baxış bucaqlarından araşdırmaq imkanı yaratmaqdır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Azərbaycan tarixi [7 cildə] / Bakı: Elm, - c. 5. – 2008. - 584 s.
2. Azərbaycan tarixi [7 cildə] / Bakı: Elm, - c. 6. - 2008. - 548 s.
3. Azərbaycan tarixi [7 cildə] / Bakı: Elm, - c. 7. - 2008. - 570 s.
4. Heydər Əliyevin kəlamları. Bakı: 2019. 84 s.
5. Misket Gizem Göktürk. Tarih nedir? İletişim yayınları: 1987. 255 s.
6. Mehmet Ali Kılıçbay. Feodal Toplum Savaş yayınları: 1983. 595 s.

Fizzə Kamran RÜSTƏMOVA
Azərbaycan Dillər Universiteti
E-mail: rustemovafizze@gmail.com

DİLÇİLİKDƏ TERMINLƏŞMƏ PROSESİ

Abstract

Terms derived from proper names play a significant role in the enrichment of language and the transmission of cultural heritage. These terms are widely used in various fields such as history, art, medicine, geography, and others. The structural and semantic features of such terms have been comparatively analyzed in both Azerbaijani and English, revealing their close connection with historical and cultural phenomena. Onomastics provides the scientific foundation for this process. Terms derived from proper names are domain-specific, convey precise meanings, and are widely accepted due to their basis in scientific evidence. These terms contribute to the development of both language and culture.

Keywords: term, proper names, language, culture, onomastics

Giriş

Dil vahidlərindən biri olan terminlər dilin inkişafında və zənginləşməsində mühüm rol oynayır. Xüsusi adlardan düzəlmiş terminlər isə birbaşa Azərbaycan mədəniyyətinin və eləcə də digər mədəniyyətlərin öyrənilməsində mühüm rol oynayır.

Azərbaycan dilçiliyində olduğu kimi ingilis dilçiliyində də bir çox mövzular qarşılıqlı şəkildə araşdırılmış və xüsusi adlardan düzəlmiş terminlərin yaranma formaları, oxşar və fərqli cəhətləri, etimologiyaları, növlərinə görə təsnifatı, xüsusi adlardan yaranmış terminlərin xalqın dili və mədəniyyəti ilə vəhdət təşkil etməsi aşkara çıxarılmışdır. Azərbaycan və ingilis dillərində onomastik terminlər bir arada tədqiqatə cəlb edilmişdir.

Azərbaycan və ingilis terminologiyasında xüsusi adlardan düzəlmiş terminlərin struktur və semantik xüsusiyyətlərini müqayisəli şəkildə öyrənilmiş, oxşar və fərqli cəhətlərini müəyyənləşdirilmişdir.

Xüsusi adlardan düzəlmiş terminlərə tarix, mifologiya, tibb, iqtisadiyyat, incəsənət, coğrafiya, idman, musiqi, biologiya, zoologiya, fizika, kimya, maliyyə və s. mədəniyyət sahələrində rast gəlinir.

Xüsusi adlardan düzəlmiş terminlərin geniş şəkildə təhlili aparılarkən onomastikanın bir çox növlərinə aid nümunələr aşkarlanır. Xüsusi adlardan düzəlmiş terminlər tarix və mədəniyyət haqqında geniş məlumatlar verir və bu məlumatlar terminlər vasitəsilə gələcək nəsillərə ötürülür.

Həm Azərbaycan dilində, həm də ingilis dilində xalqın tarixi və mədəni inkişafı, keçdiyi mərhələlər xüsusi adlardan düzəlmiş terminlərdə öz əksini tapır. Xüsusi adlardan düzəlmiş terminlər təhlil edilərkən onların mədəni faktların ortaya çıxarılmasında əhəmiyyətli amil olması ön plana keçir.

Ə.Mikayılovun tədqiqatları əsasında onomalogiya zaman-zaman tədqiq olunsada, onun ətrafında geniş müzakirələr aparılsa da onomalogiya hər zaman diqqət mərkəzində olmuşdur. Adlandırma bəşəri hadisə kimi öz unikallığı ilə seçilir. Bütün bu faktlar onun hər zaman araşdırılmasına zərurət yaradır. Onomalogiya müstəqil sahələrdən biridir. Nitq hadisəsi yaranıb inkişaf etdikcə, insanlar arasında kommunikasiya vasitələri inkişaf etdikcə xüsusi adların yaranmasına ehtiyac yaranmışdır. Xüsusi adlar adlandırmada vacib əhəmiyyət kəsb edir. Xüsusi adlar tarixdə baş verən hadisələrlə, tarixi faktlarla sıx bağlıdır. Adlandırma hadisəsində cəmiyyətin xüsusiyyətləri, xalqa məxsus spesifik əlamətlər xarakterizə olunur. Yaranmış xüsusi adlar insanların sürdüyü həyat tərzini, sahib olduqları mental dəyərlərlə sıx bağlıdır.

Mədəniyyətin köməyiylə xalqlar, millətlər öz incəsənət nümunələrini, kəşflərini, maddi–mədəniyyət nümunələrini dünyaya tanıdırlar. Azərbaycan və ingilis dillərində xüsusi adlardan düzəlmiş terminlər dillərin ifadə imkanlarını zənginləşdirir, inkişaf etdirir, dilləri təkmilləşdirərək genişləndirir. Xüsusi adlardan düzəlmiş terminlər sahələrlə əlqədar yarandığından təkmənalı olur, hər hansı məfhumu dəqiq bildirdikləri üçün məcazilik olmur. Xüsusi adlardan düzəlmiş terminlər kimlər tərəfindən, hansı vəziyyətdə, hansı mövzuda işlədilməsindən asılı olmayaraq konkret adlarla bağlıdırlar. Xüsusi adlardan düzəlmiş terminlərin ümumişlək sözlərdən fərqi ondadır ki, onlar konkret sahəyə aid olurlar, elmi sübutlara, faktlara əsaslandıqları üçün elm adamları tərəfindən asanlıqla qəbul olunur və elmə daxil olurlar.

Azərbaycan dilində milli terminlər ilə yanaşı beynəlxalq terminlərin də işlənməsinə tez-tez rast gəlinir. “Hipokrat andı” beynəlxalq termin olub həkimlərin mənəvi davranış normaları və onların bu normalara əməl etmələri haqqında anddır. Hər bir həkim bu andı içməklə insanları sağaltmaq üçün daşdıqları məsuliyyətin fərqlində olduqlarını bildirirlər.

A.Axundovun tədqiqatlarına istinad edərək deyə bilərik ki, xalqlar arasında mədəni əlaqələr inkişaf etdikcə dillər də inkişaf edir. Bu proseslər mədəni məsələlərin mübadiləsi və mədəni inkişafın digər millətlərə ötürülməsinə səbəb olur. Mədəni münasibətlərin inkişafı dilin lüğət tərkibinin inkişafına, zənginləşməsinə, zaman-zaman dəyişməsinə səbəb olur. Fərqli dillərin lüğətlərində inkişafı ilə bağlı yeni sözlər meydana çıxır və dillərin lüğət bazaları zənginləşir.

Hər iki dildə işlənən xüsusi adlardan düzələn terminlər cəmiyyətlərdə dillərin, elmlərin inkişafına xidmət edir. Azərbaycan və ingilis dillərində bəzi xüsusi adlardan düzəlmiş terminlər mədəni inciləri tərənnüm edirlər. Azərbaycan dilində işlənən “Qarabağ şikəstəsi”, “Koroğlu” musiqi kompozisiyası və s. incəsənət sahəsinə, milli mədəniyyətimizə aid dəyərli və əvəzolunmaz nümunələrini təbliğ edir.

H.Karol qeyd edir ki, onomastika dilçiliyin ən mühüm sahələrindən biridir. Adlar dil universallarıdır. Adları sistemləşdirib, müxtəlif tərəflərini öyrənmək onomastikanın qarşısında duran əsas vəzifələrdəndir. Dildə mövcud olan hər bir ifadə kimi xüsusi adlar da hərflərdən və səslərdən ibarət olsa belə, onların dildə funksiyaları fərqlidir. Xüsusi adların kommunikativ imkanları sadə sözlərə nisbətən çox genişdir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Axundov, A. Ümumi dilçilik–dilçiliyin tarixi, nəzəriyyələri və metodları / A.Axundov. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2006. – 280 s.
2. Mikayılova, Ə. Onomastik vahidlərin üslubi imkanları (XIX əsrin ikinci yarısında yaranmış nəsr əsərlərinin materialları əsasında linqvistik tədqiqat) / Ə. Mikayılova. – Bakı: «Memar Nəşriyyat – Poliqrafiya» mətbəəsi, – 2008. – 302 s.
3. Rəcəbli, Ə. Sosioliqvisitika / Ə. Rəcəbli. – Bakı: Nurlan, – 2004. – 520 s.
4. Gustav, L. B. Kütlə psixologiyası, tərcümə / L. B. Gustav, Q. Əzizxanlı – Bakı: Zəkioğlu, – 2006. – 327 s.
5. Hough, C. Names and naming / C. Hough. – Oxford: Oxford University Press, – 2016. – 771 p.

Səminə Şükran ŞAHNİGAROVA

Odlar yurdu universiteti

FİLOLOGİYA, Azərbaycan ədəbiyyatı

E-mail-seminehahnigarova@gmail.com

MİKAYIL MÜŞFİQİN “ SINDIRILAN SAZ” POEMASINDA BƏDİİ PORTRET VƏ PEYZAJ

Abstract

In the thesis, the artistic portrait and landscape in Mikayil Mushfig's poem "The Broken Saz" were studied and a thorough analysis was found. Mikayil Mushfig is one of the artists with an important role in Azerbaijani literature and a rich and eye-catching artistic heritage. In particular, the motifs of commitment to life, faith in the future, and hopeful searches are among the main points reflected in his works. Mikayil Mushfig was a victim of repression, but he dedicated the best years of his life, exactly 29 years, to art and literature, and despite the persecution against him, he did not hesitate to express his thoughts clearly. In his creativity, he charmed the eye with his lyrics and poems, adorned hearts and conquered hearts. Mikayil Mushfig enjoyed life, art, and literature, and he brought this to his works and increased the artistic impact of the work. The works he wrote not only had interesting and characteristic features for that time, but also illuminated our present day and have maintained their relevance.

Keywords: mikayil mushfig, “broken saz”, landscape, artistic portrait, poem

Giriş

Mikayıl Müşfiq əsərlərinin poetik, oxunaqlı dilinə, bədii təsir gücünə görə fərqlənən sənətkarlardan biri olmuşdur. Onun “ Sındırılan saz” poemasında ifadə olunan fikirlər, şərh olunan sözlər sərrastlığı və rəvanlığı ilə seçilib əsərin təsir gücünü artırmışdır. “Sındırılan saz” poemasında aşiq obrazı cəhalətə, zülmkarlığa qarşı mübarizə aparmış, və sevdii yolunda cəfa çəkmiş bununla əlaqədar olaraq onun ruh halı bədii və poetik dillə təsvir edilmişdir. Poema proloq ilə başlayır və əsərin əsas qəhrəmanı gənc aşiqdir. Təbii ki, aşiq olan yerdə də elin dərdi-səri sazla, sözlə ifadə olunur ki, bu da xalqı ruhlandırır, sevindirir, həyat eşqini yüksəldir. Əsərdəki Duman və Sərin obrazları simvolik mənə daşıyaraq aşıqın ruh halı ilə əlaqələndirilmiş bir-biri ilə əlaqəli olan obrazlar şəklində verilmişdir. Duman obrazı qaranlıq, qeyri-müəyyənliyi, natarazlığı simvolizə edirsə, diqqət mərkəzinə gətirirsə Sərin obrazı da üzüntü, tənhalıq, isti duyğuların, hislərin soyumasının tərənnümü kimi təsvir edilir. Poemada Duman və Sərin obrazlarından istifadə etməklə Mikayıl Müşfiq əslində ictimai-sosial məqamlara toxunmuşdur. Xalqı cəhalətə sürükləyənlərə, zülmkarlara, qolçomaqlara qarşı mübarizəni sazın, sözün dili ilə ön plana çəkərək, xalqın gözünü açmağa çalışmış, onları mübarizəyə səsləmişdir. Poemada əksini tapmış təbiət təsvirləri isə əsərə tamamilə ayrı bir təsir göstərmiş, bədii təsir gücünü artıraraq, əhval-ruhiyyənin tərənnümçüsü kimi əsərə rəngarənglik və xüsusi ovqat qatmışdır. Burada öz əksini tapmış təbiət təsvirləri də bir növ sətiraltı mənalarla xalqın əhval-ruhiyyəsi, vəziyyəti ilə bağlıdır. Poemada sırf Sərin və Duman obrazlarının seçilməsi də təsadüfi hal deyildir. Peyzaj əsərin daha da rəngarəng, axıcı və oxunaqlı olmasına şərait yaratmış, şəirdəki ahəngdarlığı qoruyub saxlamışdır:

Yazdır təbiətdə coşqun bir ahəng,
Dərələr rəngbərəng, dağlar rəngbərəng.
Höknürüb ağlayır göydə buludlar,
Yerdə gülümsəyir çiçəklər, otlar.
Baharın eşqilə çırpınır hər gənc,
Yazdır, gəlin kimi bəzənmiş Xələnc.
Havalər ilıqdır, sınımış soyuqlar,
Çıxmış seyrəngəha qızlar, çocuqlar.(3, səh 201)

Göründüyü kimi yazın gəlişi hamıya xoş təsir bağışlamış könülləri açmışdır. Xüsusilə bu fikirlərin sazla, sözlə öz ifadəsini tapması, obrazlılıq və ahəngdarlığa geniş yer verilməsi poemanı sanki zirvələrə qaldırmışdır.

Poemada istifadə olunan bədii portret və peyzaj məsələlərinə aydınlıq gətirsək mövzunu tam əhatə etmiş olarıq bunun üçün də diqqət yetirməli olduğumuz məqamlar var:

1) Əsərdə hər cür haqsızlıq, zülm, riyakarlıq görmüş aşıq gənc ömrünü bu mübarizədə çürüdərək, saçlarını ağartmışdır. Onun dərdi təkcə bunlar deyildi o həm xalqın, elinin-obasının dərini ifadə edirdi həm də sevdinin eşq ağrısını və məhəbbət cəfasını çəkirdi.

2) Poemada təsvir olunan aşıq obrazı təkcə əlinə saz alıb, söz qoşan biri kimi deyil həm də poeziyanın, azad sözün təmsilçisi kimi çıxış edir. Öz sözünü sazla, sözlə deyir, könülləri oxşayır, qəlbləri fəth edir və xalqın rəğbətini qazanmış olur.

3) Aşığın çaldığı saz, dediyi söz dağların əzəmətinə, güc-qüvvətinə bənzədilir.

4) Poemadakı Sərin və Duman obrazlarına gəldikdə isə bu obrazlar peyzaj təsvirlərinin tərənnümçüləri kimi çıxış edir və duman soyuğu, qeyri-mütənasibliyi, sərin isə soyuğu, susqun təbiəti simvolizə edir.

5) Saz obrazı təkcə musiqi aləti kimi deyil ruhi halın, ictimai duyğuların simvolunu güzgü kimi əks etdirir. Sazın sındırılması isə psixoloji gərginliyi, daxili ağrını, illərin zülmünü ön plana çıxarır. Sözün, sənətin susdurulmasına, boğulmasına səbəb olur ki, bu da xalqın yaddaşında ağır zərbə kimi təqdim olunur.

“Sındırılan saz” poemasında aşıq obrazı azadlığın, cəsurluğun, mərdliyin təəcəssümü kimi təsvir olunur. Onun sazi ilə dediyi sözlər zamanın bütün dövrlərinə toxunulmuş şəkildə ifadə olunur və obrazlı xarakter alır. Rəngarəng sözlər, ifadələr söz sənətinin aşıqlıq məharətini ortaya qoyur, onu zirvələrə ucaldır:

Kim əl çəkər bu dünyada yaxşıdan?!
Sarı Nəbi əl çəkdimi Yaxşıdan?!
Hər aşıqın bir canana meyli var,
Hər Məcnunu dağa salan Leyli var,
Sınəsində məhəbbətin dağları,
Yazıq Kərəm alışı deyər, yan deyər,
Od içində əl uzatdı Əsliyə.
Qərrib irdi Şahsənəm, şad oldu,
Yerlər, göylər dad üstündən, dad oldu!(3,səh206)

Poemada təsvir olunan obrazlardan biri Molla Nəcəf mənfi xüsusiyyətləri ilə diqqət çəkir. Belə ki, bu obraz riyakarlığın, dini xurafatın təmsilçisidir və xalqın zövqünü, ruhunu oxşayan sazi onlara çox görünür. Dini cəhətdən musiqinin, sazın, sözün haram olduğunu vurğulayır aşığın bu yoldan dönməsini məsləhət görür. Halbuki dırnaq arası din nümayəndəsi Nəcəf öz mənafeyi üçün insanları bir-birinə qarşı qoyur, düşmənçilik yaradır. Burdan aşığın, digər tərəfdən isə qolçomaq Dadaşın bir-birinə düşmən olmasını arzulayır və onların arasına nifaq salır. Mikayıl Müşfiq molla Nəcəf surəti vasitəsilə hələ o dövrün alt qatlarını göstərməyə çalışmış ikiüzlülüyn, pisliliyin, zülmkarlığın bədii portretini yaratmışdır. İki aşıqın bir-birinə olan sevgisini çox görən bu şəxs onları hər cəhddə ayırmağa, aralarına sədd çəkməyə çalışır, ancaq və ancaq öz mənafeyini güdür:

Duman, burax sazi, deyirəm burax!
Yamanca sənətdir, bu gözdən iraq.
Neçə yol demişəm, deyirəm yenə
Çox da bu dünyanın uyma rənginə.
Düşün, bu sənətin yaman sənətdir,
Bu sənət Tanrıya bir məsiyətdir.(3,səh227)

Olduqca çətin sınaqlardan keçən aşıqlər sonda vüsala çatsalar da, onların bu sevinci çox çəkmir. Duman yolunda mübarizə apardığı, illərlə həsrətini çəkdiyi, yolunda qan, göz yaşı tökdüyü Sərinini itirir. Sazını sındıran sənətkar artıq bütün deyilənlərdən boğaza yığılmış, tənəyə gəlmiş və yorulmuş bir obrazdır. Saz sındırılmaqla sənətin, sözün ruhu, həyat eşqi ölmüş bir daha bu elin-obanın üzündəki gülüşə səbəb olan çıraqlı məhv edilmişdir. Azadlığın, haqqın səsi boğularaq haqsızlığa qurban edilmişdir.

Nəticə

Apardığımız tədqiqat işində gəldiyimiz nəticəyə əsasən qeyd etməyimiz yerinə düşər ki, Mikayıl Müşfiq kimi dövrümüzün əvəzedilməz şairi “Sındırılan saz” poeması ilə dövrün ictimai eyiblərini, nöqsanlarını surətlərin bədii portretini və təbiətin təsvirini verməklə ön plana çıxarmışdır. Bütün sənətkarlıq qabiliyyətini ortaya qoyan şair dolğun və lakonik ifadələrdən, obrazlı və ifadəli danışq tərzindən istifadə etməklə əsas mənanı, fikri açmağa çalışmış və bu yolda da müvəffəqiyyət qazanmışdır. Poemada əksini tapmış bütün fikirlər demək olar ki, bu dövrümüz üçün də bir sıra səciyyəvi xüsusiyyətlər daşıyaraq, aktuallığını itirməmişdir. Əsərdə istifadə olunan bədii portret və peyzajlar adi fikirlərlə deyil, obrazlı və poetik dillə ifadə olunmuş əsərin əsas məğzini ortaya qoymuşdur. “Sındırılan saz” poemasında xüsusilə sazi, sözü ön plana çəkən Mikayıl Müşfiq xalqın ruhunu oxşayan məclislərin həmişə var olmasını arzulamış, poemasında da hər nə qədər çətinlik olsa da bu fikirləri parlaq boyalarla nəzərə çatdırmağı bacarmışdır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Mikayıl Müşfiq. Seçilmiş əsərləri. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2004, 352 səh
2. Mikayıl Müşfiq seçilmiş əsərləri. Üç cildə. I cild. Bakı, "Avrasiya press", 2008, 244 səh.
3. Mikayıl Müşfiq seçilmiş əsərləri. Üç cildə. II cild. Bakı, "Avrasiya press" 2008, 248 səh.
4. Mikayıl Müşfiq seçilmiş əsərləri. Üç cildə. III cild. Bakı, "Avrasiya press" 2008, 250 səh

Emma Rafail SEİDOVA

Odlar Yurdu Universiteti

ƏDƏBİ DİLİN ZƏNGİNLƏŞMƏSİNDƏ LEKSİK İNNOVASIYALARIN ROLU

Abstract

Despite the fact that poetic neologisms are more individual, ordinary neologisms are more universal and general, each of them is a product of a collective language. However, if we consider any common neologism, we can determine that it belongs to a separate speech product. Poetic neologisms are used within a certain genre and can be diverse. Unlike ordinary neologisms, they are used and differ among different groups. The presented article reflects and analyzes individual-stylistic lexical innovations in words created by poets and writers, scientists and print workers for specific purposes. This group of innovations is divided into two groups: independent and contextual lexical innovations. The second group relates purely to fiction. Thus, some words created in connection with the word-formation aspect of the style of poets and writers are included in the circle of general lexical innovations, while others are of no significant importance.

Keywords: lexical innovations, literary language, dialect words, terminology

Giriş

Dilin sosial təbiəti bütün canlı dillərin təbii xüsusiyyəti kimi yeni sözlərin yaranmasına meyillidir. Bu proses həm də cəmiyyətin, insanların ətrafı daha tam və daha aydın təsvir etmə istəklərindən də asılıdır. Bu səbəbdən də mədəniyyət və milli-mədəni sahədə əks olunan leksik innovasiyalar arasında müxtəlif yeni adlar, alınma sözlər, realilər və dialektlər özlərinə yer tapmışlar. Yuxarıda qeyd edilən prosesin əsas nəticəsi olaraq dilin leksik tərkibinin zənginləşməsini qeyd etmək olar. Nümunə olaraq ingilis dilinin leksik tərkibini zənginləşdirən bir neçə sözə nəzər yetirək:

Fitness-selfie – idman zalında idman alətlərinin fonunda, güzgü qarşısında bir insanın özünün şəklini çəkməsi;

Groufie – 3 və ya artıq adamların qrup şəklində şəkil çəkdirməsi;

Extreme-selfie – həyatı təhlükəsi olan şəkil (foto) və s.

Lexik innovasiyaların yaranma mənbəsini başqa dil təşkil edirsə, yeni yaranan sözün “tikinti materialı” sosial-mədəni, sosial-iqtisadi, milli-mədəni və s. linqvistik faktorlara əsaslanır. Son dövrlərdə bu cür “tikinti

materillərin”mənbəyi ingilis dili hesab edilir. İngilis dilinin özü də, həmçinin, istər Britaniya, istərsə də Amerika ingiliscəsi başqa dillərdən yeni sözlər özünə daxil edir. İngilis dilinə nüfuz və təsir edən əsas mənbə dillər roman dil ailəsinə mənsub olan dillərdir (fransız, ispan, latın və s.). Son dövrlərdə çin və yapon dillərinin də təsiri danılmazdır. OEDO (Oxford English Dictionary Online) dilçilərinə görə ispan mənşəli sözlər XXI əsrin ilk onilliyində fəal şəkildə ingilis dilinə nüfuz etməyə başlamışdır. Məsələn, “*lucha libre, luchador, salsa verde*”. Yapon dilindən alınan neologizmlərə “*manga, anime, shojo*” və s. nümunələri göstərmək olar. Digər dillərin mətbəx mədəniyyətlərindən də ingilis dilinə yemək adları daxil olmuşdur. Məsələn, “*cava (İsp.), frittata (İtal.), granto (İtal.), panini (İtal.) tobbouleh (Mərakeş)*.”

Bir dilə bəzən ehtiyac olmadan belə digər dillərdən yeni sözlər daxil olur. Məsələn, “*adyal, obşem, triko, vaabşe, uje, davay, paka*” və s. İngilis dilinin lüğətlərində də bu tip sözlər mövcuddur. Onlar xarici mənşəli sözlərdir və ingilis dilinə uyğunlaşmayan sözlərdir. Məsələn, “*chic (zövqlü), alter- ago (bir başqa), au revoir (sağ ol), mercy (təşəkkür), adore (xoşlamaq), encore (yenidən)*” və s. Bəzi hallarda belə sözlərin tərcüməsinə cəhd edilir və çox hallarda tərcümə sözü təhrif etmiş olur və fikir dolaşıqlığı yaradır.

Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafında dialekt faktlarına müraciət daim vacib ünsür olmuşdur. Lakin, bəzən dialekt sözlər termin yaradıcılığının əsas mənbəyi kimi qəbul edilir. Halbuki, terminlərin yaranması nə kəmiyyət, nə də keyfiyyət baxımından dialekt materialına əsaslanma bilməz. Ədəbiyyatşünasların bir qismi bədii ədəbiyyatın dilinin sərbəst olmalı olduğunu iddia edirlər. Bu barədə görkəmli dialektoloq M.Ş. Şirəliyev göstərir ki, “ədəbi dildə dialekt sözlərin işlədilməsi düzgün deyil” [6]. O, ədəbi dildə dialektlərin işlənməsini yolverilməz hesab edir. Fikrimizcə, yazar bu fikri ilə belə qənaətə gəlmək istəyi ki, dialekt sözlər bədii ədəbiyyatın dilində işləndikcə ədəbi dildəki oxşar ekvivalentlər meydana gələ bilər.

Ə. Dəmirçizadə isə dialektizmlərin bədii ədəbiyyatda yerli kolorit yaratmaq məqsədilə işlədilməsini məqbul hesab edir [3]. Bundan savayı, S. Cəfərov, A. Axundov, R. Məhərrəmov, A. Qurbanov, M. Cahangirov kimi dilçilərimiz bədii dildə dialektizmlərin işlənməsinin ədəbi dilin zənginləşdirilməsindəki rolunu qeyd etmişlər.

Yerli koloritin işlədilməsi ilə yazıçı dili canlı xalq dilinə yaxınlaşır ki, bu da bədii ədəbiyyatda xəlqiliyin yaranmasına zəmin yaradır. Bədii ədəbiyyatda işlənən bir neçə dialektizmləri nəzərdən keçirək:

Təzətoylu – təzəbəy.

Əmirxan gətirdiyi gülü təzətoyluların stulları müqabilində qoyub döşünü irəli verdi (B. Bayramov);

Vidi ciddi-cəhdlə oynayır, mağarın bu başından vurub o başından çıxır, qayıdıb Klavdiyaynan üzbəüz rəqs edirdi (Ə. Mustafayev);

Gürşad – ildırım.

Dedilər bir qəfil gürşadın qurbanı olmusan (M.Araz);

Məhrə – palçıqdan hörülmüş hasar.

Tərlan deyə çağırmasın qoy hər yetən qarğısını,

Alçaq məhrə dağdır deyə söykəməsin arxasını (R.Rza) [7].

Müasir dövrdə dillərin lüğət tərkibinin inkişafında əsas rol terminlərin üzərinə düşür. Dialekt sözlərin terminləşməsi prosesi keçən əsrin 30-cu illərində Azərbaycan dilinin terminologiyasının müxtəlif sahələrini əhatə etmişdir. Terminləşmə zamanı dialektizmlər məhdud mənalı sözdən elmi səciyyə daşıyan söz səviyyəsinə yüksəlmiş olur. S. Sadıqova bu barədə yazır: “Termin yaradılan zamanı həmin termini daha konkret ifadə edən dialekt sözlərə üstünlük verilməlidir. İfadə zamanı müxtəlif sözlərdən anlayışın mənasını düzgün və tam şəkildə ifadə edən söz seçilməlidir. Dialekt və şivələrdə işlənən təsadüfi söz termin kimi işlədilməməlidir” [5]

Beləliklə, terminlər elm, texnika, siyasət və mədəniyyətə aid sözlər hesab olunduğu üçün dil daxilində istifadə olunan hər dialektizm və şivələr termin siyahısına daxil edilə bilməz. Çünki, terminləşmə zamanı sözün semantikasındakı dəyişikliklər baş verir, ilk növbədə məna xüsusiləşir. A. Qurbanova görə: “Dialekt və şivələrdən söz alan zaman ehtiyatlı olmaq lazımdır. Çünki, bu kimi sözlərin hər birini ədəbi dilə gətirmək olmaz, nəticədə dialekt və şivələrdə işlənən sözlər ədəbi dili ağırlaşdırar, onun inkişafına mənfi təsir göstərə bilər” [4]. Linqvistik təhlillərə əsasən, aydın olur ki, geologiya sahəsində işlənən xeyli sayda terminlər dialekt sözlər əsasında yaranmışlar. A. Axundov bu barədə yazır: “Başqa dillərdə olduğu kimi Azərbaycan dilində də yeni leksik vahidlərin müxtəlif qaynaqları vardır. Onlardan 4-ü əsas qaynaqlardandır:

dialekt və şivələr, klassik ədəbi dilimiz, əcnəbi dillər və elmi ədəbiyyat və mətbuat” [2].

Tam terminləşmiş dialekt sözlərlə yanaşı dildə terminləşməmiş, fərqli sahələrdə istifadə olunan bir çox dialekt sözlərə də rast gəlmək olur. Bu tip sözlərə daha çox dulusçuluq, ipəkçilik, zərgərlik sahələrində rast gəlinir. Zaman çərçivəsində baş vermiş müxtəlif ictimai-siyasi hadisələr dildə differensiallaşmaya səbəb olur. M.Ə. Abdullayeva bu haqda yazır: “Azərbaycan dilinin peşə-sənətlə bağlı leksik tərkibi Azərbaycan xalqının milli və mədəni xüsusiyyətlərini əks etdirir. Bu leksika qədim tarixə malikdir və bu terminlər dilimizin leksikasında xüsusi bir qat, təbəqə yaratmışdır” (Abdullayeva, 1988).

Beləliklə, terminologiyamızda geniş yayılmış sahə terminologiyasında ən çox istifadə olunan üsul dilin öz sözlərinin terminə çevrilməsidir. Bu üsul terminləşmə (transpozisiya) adlanır. E.M. Qalkinə görə: “Bir sözü o zaman termin adlandırmaq olar ki, ona elm, texnika sahəsində hər hansısa bir anlayış tam şəkildə uyğun gəlsin” [9]. Terminləşmənin yayılmasının başlıca şərtlərindən biri hadisə və predmetlərin insanı əhatə edən obyektin gerçəklikdə mövcud olmasından irəli gəlir. Bu proses hər bir halda sözyaratma qanunlarına və dilin qrammatikasına uyğun formada tənzimlənəlməlidir.

Fikrimizcə, dilin zənginləşmə prosesi heç də asan baş verən proses deyildir. Hər bir yeni leksik innovasiya cəmiyyət tərəfindən dilə daxil və qəbul edilmir. İllərlə yaddaşlarda həkk olunan sözlərin dəyişdirilərək qəbul edilməsi çətin bir prosesdir. Bunun da aşağıdakı səbələri vardır:

1. İnsanlar artıq əvvəlki tarixi sözü qəbul ediblər və o sözün yenisi ilə əvəz edilməsi çətin gəlir;
2. Bəzən yeni sözlər şəkildə qəbul edərək bu sözün hansı nitq hissəsinə aid olduğunu çətinləşdirir;
3. Bəzi leksik innovasiyaların kökü yerli dilə aid olsa da, alınma şəkildə saxlanılır. Bu daha çox kalka üsulunda baş verir. Məsələn, işıqfor (svetafor).

Üslubi neologizmlər problem Azərbaycan dilçiliyində çox da geniş araşdırılmamışdır. Rus dilçiliyində bu sahədə Q. Vinokurun çox geniş araşdırmaları mövcuddur.

Rus dilçisi D.N. Şmelev qeyd edir ki: “Bədii neologizmlər mətn daxilində daha çox ekspressiv-semantik funksiya daşıyır və mətndən kənara çıxmır” [11]. Şmelevə görə bədii neologizmlər daha çox kontekst daxilində işlənir. Digər rus dilçisi V.V. Lopatin də qeyd edir ki: “Bu tip sözlər ancaq müəyyən kontekst daxilində işlənir, həmin kontekstin xaricində işlənmir” [10]. Dilçi bu tip leksik vahidləri ancaq dil faktı kimi qəbul edir. Qeyd edək ki, dilçilikdə çox vaxt okkazionalizmlər termini ilə üslubi neologizmlər eyni mənada istifadə olunurlar. Ümumiyyətlə, dilin lüğət tərkibi digər tərkibdən nisbətən daha çox tarixi dəyişikliklərə məruz qalır.

Fikrimizcə, müəllif leksikoqrafiyası dedikdə, hər hansı bir ədibin öz əsərində istifadə etdiyi ifadə və sözlərin məcmusu aiddir. Dünya dilçiliyi tarixində üslubiyyat elminin inkişafı natiqliliklə, nitq mədəniyyəti ilə əlaqəlidir. Rusiya dilçiliyində bu sahənin elmi və nəzəri cəhətdən araşdırılmasında uğurlar əldə edilmişdir. Aydın ki, ədəbi dil bədii dil əsasında formalaşmışdır. Üslubi neologizmlərin probleminin araşdırılması linqvistik baxımdan çox böyük önəm kəsb edir. Eyni zamanda, üslubi neologizm problemi dilin emotiv funksiyasının öyrənilməsi baxımından da aktualıq kəsb edir. Üslubi neologizmlər bədii mətnin tərkibində funksional-semantik vəzifə daşıyır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Abdullayeva, M.Ə. (1988). Azərbaycan dilində xalçaçılıq leksikası, Bakı, 159 s.
2. Axundov, A.A. (1979). Ümumi dilçilik, Bakı, “Maarif” nəş., 256 s.
3. Dəmirçizadə, Ə.M. (1962). Azərbaycan dilinin üslubiyyatı, Bakı, 270 s.
4. Qurbanov, A.M. (2010). Müasir Azərbaycan ədəbi dili, Bakı, “Elm və Təhsil”, 450 s.
5. Sadıqova, S. (2008). Dilçiliyin nəzəri problemləri, Bakı, Elm, 228s.
6. Şirəliyev, M.Ş. (1961). Azərbaycan dialektologiyasının əsasları, Bakı, Maarif, 421 s.
7. Xudiyev, N. (2013). Azərbaycan ədəbi dilin lüğət tərkibinin inkişafı, Bakı, 482 s.
8. İzahlı dilçilik terminləri lüğəti. (2018). Bakı, 912 s.
9. Галкин, Е.М. (2015). Современный русский язык. Лексикография, фонетика, морфология. Либроком.
10. Лопатин, В.В. (1973). Рождение слова «Неологизмы и окказиональные образования» М., изд. Наука.

11. Шмелев, Д.Н. (1977). Современный русский язык, Лексика, М.

Sənubər Zabil HƏMİDLİ
Azərbaycan Texniki Universiteti

MİF VƏ MƏNALAR: AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ DİNİ-MİFOLOJİ METAFORALARIN TƏHLİLİ

Abstract

This article analyzes the origins, functions, and cultural value of religious and mythological metaphors in the Azerbaijani language through the lens of Conceptual Metaphor Theory (CMT). Building on Lakoff and Johnson's framework, the study emphasizes that metaphors are not merely stylistic devices but core elements of human cognition. The paper explores how the layers of belief systems—shamanism, Zoroastrianism, and Islam—have shaped the metaphorical system of Azerbaijani culture. Metaphors involving fire, sky, light, mythical beings (e.g., Simurgh), and sacred geography (e.g., Mount Qaf) are analyzed with illustrative examples. The continued presence of such metaphors in modern Azerbaijani literature, particularly in the works of poets like Bakhtiyar Vahabzadeh, is also highlighted. Ultimately, the study underscores the significant role these religious and mythological metaphors play in expressing Azerbaijani cultural identity and spiritual worldview.

Keywords: religious-mythological metaphors, cultural symbolism, Conceptual metaphor theory

Giriş

Lakoff və Johnsonun qeyd etdiyi kimi, metafora yalnız ədəbi bir vasitə deyil, həm də insan təfəkkürünün əsas mexanizmidir [6]. Azərbaycan dilində dini və mifoloji metaforalar yalnız dili bəzəmək üçün deyil, həm də mürəkkəb mədəni və mənəvi mənalara ifadə etmək üçün istifadə olunur. Bu tədqiqat bu metaforaların dini və mifoloji simvolizm vasitəsilə mədəni kimliyi və davamlılığı necə çatdırdığını araşdırmağı qarşısına məqsəd qoyur. Teorik baza əsasında təhlil Konseptual Metafora Nəzəriyyəsinə (CMT) əsaslanır; bu nəzəriyyəyə görə metafora düşüncə və idrakin mərkəzində durur. Eyni zamanda, dini-mifoloji metaforalarda gizlənmiş mədəni kodların şərhə üçün Barthesin semiotik təhlili [2], Eliadenin müqəddəs və dünyəvi anlayışları [4] nəzərə alınır.

Mövzuya tarixi və mədəni kontekstdə nəzər salsaq deyə bilərik ki, Azərbaycan mifologiyası türkdilli şamanizm, zərdüştilik və İslamın elementlərinin sintezindən ibarətdir. Bu inanc qatları zəngin metafora sisteminin yaranmasına səbəb olmuşdur. Məsələn, “od yeri” metaforası həm Zərdüştilikdə atəşə olan ehtiramı, həm də Bakının atəş məbədlərinin müqəddəsliyini əks etdirir. Tarixi və mədəni yönümə nəzər salındıqda dini-mifoloji metaforaların da təhlilindən kənarda dayanmaq qeyri-mümkündür. Nümunə olaraq dildə istifadə olunan odun ilahi mövcudiyyət kimi təsvirinin “Qəlbi od içində yanmaq” kimi ifadələrin nitqə daxil edilərək güclü mənəvi istək və ya ilahi məhəbbətin simvollaşdırılmasına verdiyi dəstəyi misal göstərə bilərik. Bu, sufi poeziyasında tez-tez rast gəlinən, məhəbbətin alovla müqayisə olunması ilə səsləşir [7].

Səma və səmavi cisimlərin əhəmiyyəti özünü “Göy ata” kimi səma metaforalarının qədim türk kosmologiyasının əks etdirilməsində göstərir. “Göyün altında” ifadəsi ilahi müşahidə və ya taleyin göstəricisi kimi anlayışlara işarə edir [5].

İşıq və qaranlıq metaforaları xüsusilə “Nur içində yatsın” və “qara gün” kimi ifadələr işıq və qaranlıq vasitəsilə mənəvi xilas və bədbəxtlik anlayışlarını təqdim edir. İşıq ilahi varlığın simvoludur və Quranda Allahın işıq kimi təsvirinə uyğun gəlir [8].

Heyvan simvolları və transformasiya leksikonu da insanlıq tarixi boyunca əhəmiyyətli olmuş və dildə öz əksini uğurla tapmışdır. Simurq kimi mifoloji canlılar “Simurq kimi ucalmaq” ifadəsində olduğu kimi mənəvi yüksəliş və hikməti təmsil edir [3].

Müqəddəs coğrafiya bir çox xalqların, xüsusilə də türk dilli xalqların dil tarixi və gündəlik həyatında vacib, uca və pak sayılmış, hətta obrazlaşdırılmışdır. “Qaf dağları” kimi coğrafi adlar insan və ilahi aləm arasında sərhəd kimi metaforik mənə daşıyır və Azərbaycan miflərində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir [1].

Müasir Azərbaycan ədəbiyyatı öz zənginliyi ilə seçildiyi kimi metaforaların peşəkarcasına istifadəsi ilə də öz sözünü demişdir. Bəxtiyar Vahabzadə kimi müasir şairlər dini-mifoloji metaforalardan geniş istifadə etmişlər və edirlər. Onun “Ana dili” şeirində ana dil müqəddəs kimi təsvir olunur: “Ana dili müqəddəs kitab kimidir” [9].

Azərbaycan dilindəki dini-mifoloji metaforalar yalnız bədii ifadə vasitəsi deyil, həm də dərin mədəni mənalar və mənəvi dünyagörüşlər daşıyır. Bu metaforaların təhlili vasitəsilə biz çağdaş azərbaycanlıların mif və dini irslə bağlı dil əlaqələrini üzə çıxarıırıq.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Baharlı, T. (2011). Azərbaycan mifologiyası. Bakı: Elm və Təhsil. (s. 123)
2. Barthes, R. (1972). Mythologies. New York: Hill and Wang. (s. 115)
3. Chelkowski, P. J., & Dabashi, H. (1999). Staging a Revolution: The Art of Persuasion in the Islamic Republic of Iran. New York: New York University Press. (s. 47)
4. Eliade, M. (1959). The Sacred and the Profane: The Nature of Religion. New York: Harcourt. (s. 20)
5. Findley, C. V. (2005). The Turks in World History. Oxford: Oxford University Press. (s. 88)
6. Lakoff, G., & Johnson, M. (1980). Metaphors We Live By. Chicago: University of Chicago Press. (s. 3)
7. Nasr, S. H. (2002). The Garden of Truth: The Vision and Promise of Sufism, Islam's Mystical Tradition. New York: HarperOne. (s. 141)
8. Qur'ani Kərim. (24:35)
9. Vahabzadə, B. (1981). Şeirlər. Bakı: Yazıçı. (s. 42)

Sərvanə DAĞTUMAS

Ədəbiyyatşünas

MİNİATÜR HƏYATIN MİSRALARI: CƏLİL CAVANŞİRİN HAYKULARI

Abstract

Haiku genre, which belongs to Japanese literature, is a poetic form that emphasizes life, the world, and the relationship between nature and man. We also encounter haiku in modern Azerbaijani literature. The young poet Jalil Javanshir, by improving the haiku genre in a unique and different way, adapted the traditional Japanese poetic form to our literature, and managed to create a successful example. He masterfully describes the inner world of man in his haiku. By combining traditional and modern elements, the poet serves to form a new aesthetic language in our poetry. Jalil Javanshir's haiku reflect the trends of our modern poetry and add rich value to the reader. The thesis focuses on the haiku genre and Jalil Javanshir's series of poems "Haikular".

Keywords: Japanese literature, Modern Azerbaijani literature, Jalil Javanshir, haiku

Giriş

Hayku (hokku, hayka) janrı yapon ədəbiyyatına məxsus qısa və lakonik şeir şəklidir, tankanın komponentidir, XVII əsrdə yaranan hayku janrı əvvəllər ziyalı təbəqənin əyləncə vasitəsinə çevrilmişdi. Hayku 3 misra və 17 hecadan ibarətdir, qafiyə sistemi sərbəstdir, misradaxili bölgü 5-7-5 şəklindədir. Haykularda anlıq duyğular, həyat müşahidələri, təbiət, quşlar, çiçəklər, fəsillər, (kigo) xüsusilə də payız fəslinə daha çox yer verilir. Yaponlar payız fəslini çox sevirilər, çünki payızın melanxolik, depressiv və

qapalı atmosferi yaponların ruh halına yaxındır. Şair Başodan bir nümunə verək: *“Köhnə gölməçə Gölə qurbağa sıçradı Sükut pozuldu”*. [1, s.178].

Haykular Buddizm fəlsəfəsinin təsiri ilə formalaşmış. Bu janrın əsas mahiyyəti miniatür şeirlərin arxasında gizlədilmiş qapalı və sakral mənənlərdir. Oxucu həmin mənələri açmalı, məndəki sözləri predmetlərlə assosiasiya etməlidir. Zen-buddizm fəlsəfəsi dərin olduğu üçün şeir nümunələrinin “kodlarını” deşifrə etmək çətinidir. Birinci misrada sanki suala yer verilir, ikinci misrada bu suala cavab verilməlidir. Əsas fikir üçüncü-sonuncu misrada ifadə olunur, şeir bütövlükdə tamamlanır, dərin mesajlar ötürür. Hokkularda mənələr çoxqatlıdır, hər kəs öz pəncərəsindən baxaraq, ruhani dünyasından boylanaraq, mətni şərh edir. Bu janrın ilk nümunəsinə Dakrin məktəbinin nümayəndəsi olan yapon şairi İhara Saikakunun yaradıcılığında rast gəlinir. Haykularda insan anı yaşayır, təbiəti hiss edir, sükutun səsinə dinləyir, sakitliyin seyrinə dalır, boşluğun dəyərini dərk edir.

Haykulara müasir Azərbaycan ədəbiyyatında da rast gəlirik. Belə ki hayku janrı XVII əsrdən XXI əsrə transformasiya olunur. Miniatür formada olan bu janrda emosiyaların, fərdi azadlığın və daxili aləmin poetik təsvirinə yer verilir. İndiyə kimi tanış olduğumuz şeirlərə əsaslanaraq, deyə bilərik ki, milli poeziyamızda haykuların ilk nümunələrini Müasir Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi Cəlil Cavanşir yaradıb. Şair və yazıçı Cəlil Cavanşirin “Haykular” şeirlər silsiləsi ədəbi yenilikdir. Ənənəvi haykudan fərqli olaraq, Cəlil Cavanşirin haykularında təbiətin təsviri ilə bərabər ekzistensial böhran, ruhani oyanış, keçmişdən gələn yüklər və sosial-psixoloji izlərə daha çox yer verilir. Şairin orijinallığı ilə seçilən haykularında kainat-insan münasibətləri, keçmişə bağlılıq, təbiətlə hisslərin paralellik təşkil etməsi, tənhalığın ontologiyası kimi mövzular öz əksini tapır. Şairin bəzi haykuları ilə tanış olaq.

“Laqeyd ulduzlar altında, Təkcə qurbağalar oyaqdı. Gölməçə susuzdur”. [2]. Şeirin ilk misrası gecənin təsviri ilə başlayır, burada insanın mənəvi gecəsi, tənhalığı və tükənmiş hissləri, kosmik sükutla ilahi sükutun təcəssümü əks olunur. Ulduzların laqeyd olması (İlahi qüvvə) həm kainatın insana qarşı, həm də insanın insana qarşı biganəliyinin metaforasıdır. Qurbağaların (həyat) oyanıq olması tənhalığı, daxili intibahı, ruhani oyanışı ifadə edir. Gölməçə (ruhun, hisslərin mənbəyi) susuzdur, çünki lirik qəhrəman tənha və depressivdir, emosional boşluq içərisindədir. Gölməçə lirik qəhrəmanın ruhu ilə identifikasiya edilir, o da susuzdur, mənəvi böhran və boşluq içərisindədir. (tükənmişlik sindromu) Gölməçə psixopoetik səviyyədə insanın duyğusal resurslarının ekvivalentidir. Ruhun gölməçəsində sanki insanın hissləri donub. Lirik qəhrəmanın ekzistensial çırpınışları gölməçə ilə assosiasiya olunur. Həyat davam edir (qurbağalar oyaqdır), ancaq gölməçə (ruhun mənbəyi) quruyub, tükənib. Yuxarıdan baxan ulduzlar (Tanrı) isə bu vəziyyətə laqeyddir, soyuqqanlıdır, sadəcə baxır.

“Siçanlar gəmirir döşəmni Zülmətdə bomboz görünən, Qonşunun tərkedilmiş evində”. [2]. Bu hayku keçmişdən gələn yükləri, arxaik yaddaşın izlərini, travmatik təcrübələri və insanın daxili qaranlığını ifadə edir. Siçanların döşəmni gəmməsi həyatın tədricən bizi məhv etməsinə, xatırlamaq istəmədiyimiz yaşanmışlıqlara, mənəvi ağrılarınımıza işarədir. Siçan basdırdığımız və üzləşmək istəmədiyimiz qorxularımızdır. (“kölgə” arxetipi) Zülmətdə (şüuraltı) bomboz görünən, (sönük yaddaş) qonşunun evi tərk edilib. (keçmiş səssizləşib, yadlaşmış) Tərk edilən ev şeirdə fiziki məkan olmaq anlayışından çıxır, keçmişin, yoxluğun metaforasına, metafizik məkana çevrilir. Ev toz basmış, tərk edilmiş “mən”dir. Hər kəsin belə “evi” var.

“Ay aman! Sevgiləri yalan dünyada Hələ də çobanyastığı çiçəkləyir”. [2]. Bu hayku nümunəsi bədii təzadlarla zəngindir: cəmiyyət saxtadır, sevgi isə saf və müqəddəs. Bu dünya təmiz sevgilərin yaşanmasına layiq deyil. Bu yalan dünyaya saf sevgilər ağır gəlir. Sevgiləri də özləri kimi saxta olan insanların arasında hələ də saf hisslərə sahib, təmiz duyğularla sevən və sevilən insanlar qalıbsa, deməli bir ümid var. Yalan dünyada çobanyastığı (“sevir-sevmir” oyunu- saflıqla ümidin arxetipi) çiçək açır. (ruh dirçəlir) Deməli, dünya nə qədər saxta olsa da, saf hisslərlə sevən insanlar var, mövcuddur. Lirik qəhrəman bilir ki, dünya çirklənib, ancaq bütün bunlara baxmayaraq, içindəki o saf “uşağı” qoruyur, ona inanır.

“Yağışın yağmağı azmış kimi, Qızılgüllər də ləçəklərini tökür, Quşları susmuş bağçada”. [2]. Haykuda yağış göz yaşının rəmzidir. Qızılgüllərin ləçəklərini tökməsi sevgidə dəyərlərin, hörmətin “solması”, “quruması” yox olması, emosional bağların qopmasını simvollaşdırır. Quşların bağçada (ruhani aləm) susması həyatın bitdiyinə işarədir. Lirik qəhrəmanımız tənha və melanxolik atmosferini qorumağa davam

edir. Sanki qəhrəmanın yaşadığı acılara təbiət də şərikdir. Təbiət də onun bu halını görüb onunla empatiya qurur, onun yaşadığı əzablara ortaq olur, “ağlayır”, “solur”, “susur”. (antropomorfizm)

“*Tənhalıq eynidir hər yerdə, Külək əsəndə, Qapıya qaçırsan*”. [2]. Bizim tənhalığımız fiziki məkandan ibarət deyil, ontoloji və ruhani məkanla əhatə olunub. Qaçmaq, olduğun məkanı tərk etməyin heç nəyi dəyişmir, o boşluq sənin daxilində gizləniib. Hara getsən də, qəlbinlə və ağılnla birlikdə gedəcəksən. Külək əsir, qapını “döyür”, tənhə insanın içindəki ümid işığı yanır. Lirik qəhrəman qapıya qaçır, daxili boşluğunu doldurmaq üçün çabalayır. Bir adam, bir xəbər ümidi ilə. (tənhalığın melanxoliyası) Haykuda lirik qəhrəmanın gündəlik həyat tərzini və ekzistensial əzabları ilə tanış oluruq.

“*İndi yanağımdan düşən göz yaşı Bəlkə, on il sonra, Yağacaq məzarımdakı çiçəklərin üstünə*”. [2]. Haykunun bu misrası fəlsəfi-psixoloji qatları ilə seçilir. Şeirdə ölümdən sonrakı mərhələ metaforik şəkildə təsvir edilir. Lirik qəhrəman ölümü ilə iz qoymaq, öləndən sonra belə “yaşamaq”, yoxluğu ilə var olmaq istəyir. O əmindir ki, göz yaşını- yaşadığı əzabları, çəkdiyi acıları indi heç kəs görmür, təxmini bir zaman kəsiyində bir gün onun yaşadıkları ürəkləri yandıracaq, hafizələrdə iz qoyacaq. Heç yaddaşı ağrıyan insan gördünüzmü? Yaddaş da ağrıyar, əzab çəkərmimi?!

“*Yağdı yaz yağışı, Yudu yol kənarındakı, Ağacın tozlu yarpaqlarını*”. [2]. Haykuda təsvir olunan yağış bir növ mənəvi təmizlənmə ritualıdır. (katarsis) Yaz yağışı yağır, insan ruhən təmizlənir, yeni ümidlər dirçəlir. Həmin yağış yol kənarındakı, unudulmuş ağacın tozlu yarpaqlarını yuyur, yəni diqqət etmədiyimiz, kənarda, kölgədə qalmış yaşanmışlıqları “yeniləyir”, həyatımızın zamanla toz basmış hissələrini və xatirələrini “yuyaraq”, acı təcrübələri “təmizləyir”, “paklayır”.

“*Yağışdan islanmış sərcə balası, Ac pişikdən gizlənir İslaq kolun dibində*”. [2]. Hayku varlıqla yoxluq arasındakı mübarizənin, ekzistensial savaşı ifadəsidir. Sərcə balası (insanın daxilindəki zəif və saf “uşaq”) ac pişikdən (“kölgə” arxetipi) gizlənir. İnsanın bu mübarizəsi instinktivdir. (id-eqo konflikt) Ac pişik metaforikdir, insanın qorxuları, ifadə edə bilmədiyi hissələri, travmalarının simvoludur, bir növ daxili düşməndir. Ac pişik bəzən bizə rəhm etməyən həyatdır, acı xatirələrdir.

“*Çay kənarında atılmış, Uşaq ayaqqabısına qonur kəpənək. Göz yaşını silir qadın*”. [2]. Haykunun digər bəndində təbiətlə insan arasındakı münasibət və keçmişin duyğulara təsiri ifadə edilir. Uşaq ayaqqabısı çayın kənarına atılıb, hər şey tərk edilib, keçmişin izləri isə həmin ayaqqabıdır. Uşaq ayaqqabısı məsumiyyətin, itirilmiş uşaqlıq illərinin və keçmişin simvoludur. Kəpənək həmin ayaqqabıya qonur. (həyat müvəqqəti və həssasdır) Keçmiş hər zaman insanı kölgə kimi izləyir, sən sadəcə, həyatın hər yönü ilə barışıb, öz yoluna baxmalı, özünə savaşımalısən. Sülh də, savaş da sənə qəlbində, ruhundadır.

Gənc müəllif Cəlil Cavanşirin ruhani-poetik axtarışlarının “məhsulu” hesab etdiyimiz “Haykular” şeirlər silsiləsi yapon ədəbiyyatı ilə Müasir Azərbaycan ədəbiyyatı arasında bədii körpü rolunu oynayır. Minimalist şeirlər yazan şair makro səviyyədə dərin mənəvi şeirlər yaratmağı bacarmış, sükutun estetikası, hissələrin və tənhalığın poetikasını uğurla ifadə etmişdir. Hayku nümunələri kollektiv təcrübələrə əsaslanaraq, ədəbiyyatımızda yeni bir cığır açır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Bədəlzadə, A. Yapon ədəbiyyatı tarixi. Bakı, BDU, 2016, 190 s.
2. Cavanşir, C. Haykular. <https://kulis.az/xeber/celil-cavansir/senet/bu-gece-bir-fahiseni-opdum-celil-cavansirin-yeni-seirleri-46438> 27.03.2023.
3. Squires, G. Ihara Saikaku. https://www.worldhistory.org/Ihara_Saikaku/ 10.11.2022.

Sunay Yalçın QASIMZADƏ

Magistrant

QLOBALLAŞMA KONTEKSTİNDƏ İNGİLİS DİLİNİN ROLU

Abstract

This study examines the growing influence of the English language in the process of globalization and its reflection in various fields. In our age of intensifying cultural and technological interactions, English has emerged as a means of international communication and plays a crucial role in many areas, from education to media, from scientific research to environmental activism. Although the spread of English facilitates access to information, it creates inequalities for those who do not know this language, making it difficult for them to participate in information, financing and decision-making processes. The study emphasizes that the development of multilingual resources and cooperation with local communities are important steps to reduce this imbalance. It is also stated that digital technologies can support this process through tools such as translation and multilingual support. Consequently, it is argued that an inclusive approach should be adopted in which not only one language but all cultures are represented in order to create a fair structure in global communication.

Keywords: Globalization, standardization, standards for the English language, standards agencies.

Giriş

Qloballaşma dünyanın dörd bir yanından fərqli mədəniyyətlərin, dillərin, qurumların, ölkələrin və s. integrasiyası prosesidir. Qloballaşma sayəsində hər kəs şəxsi və iş məqsədilə dünya ilə əlaqədərdir. Qloballaşmanın təsiri hər yerdə hiss olunur. İngilis dili qloballaşmadan böyük dərəcədə təsirlənmişdir. Təbii olaraq, qloballaşan dünyada ingilis dili tədrisinin də öz dəyişiklikləri olmuşdur. Qloballaşma səbəbilə bir çox tələbə ingilis dilini ikinci dil və ya xarici dil kimi öyrənməyə başlamışdır. Arjun Appadurai isə “qloballaşmanı ideyaların, ideologiyaların, insanların, malların, təsvirlərin, mesajların, texnologiyaların və texnikaların axınıni əhatə edən çox yönlü bir proses” kimi təsvir etməyi üstün tutur.

Qloballaşma Kontekstində İngilis Dili Təsiri

Qloballaşma, müasir həyatın bütün sahələrində dünya miqyasında insanları bir-birinə bağlayır. Ölkələr arasında sosial və texnoloji qarşılıqlı asılılıq problemləri qloballaşmanın tətbiqi ilə həll olunur. Bu əlaqələri inkişaf etdirmək üçün ölkələr arasında inkişaf etmiş bir ünsiyyətə ehtiyac vardır. İngilis dili demək olar ki, hər bir fəaliyyət sahəsində önə çıxan bir dildir. Bir çox ölkədə ünsiyyət üçün beynəlxalq dil kimi istifadə olunur və bu səbəblə qlobal dil kimi də qəbul edilə bilər. “Bir dilin qlobal status qazanması üçün həmin dilin dünyadakı digər ölkələr tərəfindən ya rəsmi dil kimi, ya da xarici dil tədrisində əsas dil kimi qəbul edilməli olduğu” iddia edilir. Aydın şəkildə görünür ki, ingilis dili bütün dünyada bir çox məktəb və kollec tərəfindən tədris dili kimi istifadə olunur. Eyni zamanda bu dil tədqiqat, internet kommunikasiya, biznes, sosial sahələr və şəxsi münasibətlərdə də geniş şəkildə istifadə olunur. “İngilis dilini bilməmək, bu dili getdikcə daha çox istifadə edən bir dünyada uşaqların marginallaşdırılmağa davam etməsi demək olacaq. Bu eyni zamanda, qloballaşmanın nəticəsində meydana gələn ingilis dilli mənbələrə çıxışlarını da əngəlləyəcəkdir.” Qloballaşma, qabaqcıl texnologiyaların tətbiqi ilə ideyaların və bilginin daha geniş coğrafiyaya yayılmasını təmin edən qlobal ünsiyyət üzərində sürətlə təsir göstərməkdədir. Bu səbəbdən, Qloballaşma ölkələr arasında daha sürətli əlaqə quraraq, müəyyən bir ölkədə istehsal olunan bilgi və informasiyanın digər ölkələrin bölgələri ilə paylaşılmasına kömək edir.

Getdikcə daha da birləşən dünyamızda, ingilis dili artıq təkcə biznes və turizm sahələrində yox, bir çox sahələrdə, xüsusilə də ekoloji aktivizmdə qlobal ünsiyyət vasitəsi kimi mühüm rol oynamağa başlayıb. İqlim dəyişikliyi, meşələrin qırılması, çirklənmə və bioloji müxtəlifliyin itirilməsi kimi qlobal problemlərlə mübarizə aparan ekoloji fəallar arasında sərhədləri aşaraq əməkdaşlıq etməyə imkan yaradan əsas alətlərdən biri ingilis dilidir [2., s. 5].

1. Media və Ünsiyyət

İngilis dilinin qlobal mediada oynadığı rol ictimai hərəkətlərin daha geniş auditoriyaya çatmasına imkan verib. Əsas xəbər platformaları, sosial media və YouTube, Twitter kimi məzmun paylaşma saytları məlumatların – əksəriyyəti ingilis dilində olmaqla – sürətlə yayılmasına şərait yaradıb. Greta Tunberqin

rəhbərlik etdiyi “Gələcək üçün Cümələr” (Fridays for Future) kimi hərəkətlər ingilis dilli mediada beynəlxalq diqqət qazanaraq milyonlarla insanı hərəkətə gətirib. İngilis dilinin istifadəsi yerli problemlərin qlobal dəstək almasına, bununla da ictimai şüurun artırılmasına və konkret tədbirlərin görülməsinə təkan verir [3].

2. Təhsil Resursları və Elmi Tədqiqatlar

Elmi tədqiqatların böyük bir hissəsi ingilis dilində yayımlanır. Bu, ingilis dilini elmi ədəbiyyat üçün əsas dilə çevirib. Elmi məqalələrə, araşdırmalara və hesabatlara ingiliscə daha asan çıxış imkanının olması fəallara ən son məlumatlarla tanış olmağa şərait yaradır. Yüksək keyfiyyətli elmi məlumatlara çıxış fəallara arqumentlərini sübuta yetirmək imkanı verir və kampaniyalarının və siyasət təkliflərinin təsirini artırır.

3. Təbliğat və Maliyyə Dəstəyi

Beynəlxalq təşkilatların əksəriyyəti dünya miqyasında tərəfdarları ilə əlaqə qurmaq və maliyyə toplamaq üçün ingilis dilindən istifadə edir. Hesabatlar, xəbərlər və fəaliyyət çağırışlarının ingiliscə hazırlanması bu təşkilatlara geniş və fəal auditoriyaya çatmaq imkanı verir. İnsanlardan ianə toplamaq üçün yaradılan kütləvi maliyyə platformaları, petisiyalar və kampaniyalar da əsasən ingilis dilində hazırlanır. Bu isə insanların ortaq məqsəd ətrafında birləşməsinə və həm yerli, həm də qlobal təşəbbüslərə maliyyə dəstəyi verməsinə şərait yaradır.

İngilis dili sosial əlaqə üçün faydalı olsa da, onun qlobal səviyyədə üstünlük təşkil etməsi müəyyən problemlərə də səbəb olur. İngiliscə danışmayan fəallar üçün dil baryeri mühüm məlumatlara, maliyyə imkanlarına və beynəlxalq forumlarda iştirak etməyə maneə yarada bilər. Bu isə Qlobal Cənub kimi ətraf mühit problemlərindən ən çox əziyyət çəkən bölgələrdən olan insanların səsinin eşidilməməsi ilə nəticələnir [4, s. 39].

Eyni zamanda, mürəkkəb elmi və siyasi anlayışların bir neçə dilə tərcüməsi həm baha başa gəlir, həm də vaxt tələb edir. Bu səbəbdən bəzi qruplar mühüm elmi nəticələr, siyasət tövsiyələri və ya fəaliyyət çağırışlarından xəbərsiz qala bilər. Hərəkətin hər kəs üçün əlçatan olması üçün çoxdilli resursların yaradılması zəruridir. Bu, bütün icmaların qlobal ekoloji müzakirələrdə səsinin eşidilməsini təmin edir.

Bunu nəzərə alan bir çox ekoloji təşkilat və fəallar artıq dil müxtəlifliyinə önəm verməyə başlayıblar. Əsas sənədlərin tərcümə edilməsi, çoxdilli tədbirlərin təşkili və yerli icmalarla əməkdaşlıq kimi addımlar vasitəsilə daha geniş iştirak və müxtəlif səslərin gücləndirilməsi üçün say göstərilir.

Texnologiyanın Rolunu Unutmamalıyıq Texnologiya da dil baryerinin aradan qaldırılmasında mühüm rol oynayır. Google Translate kimi onlayn tərcümə vasitələri, sosial şəbəkələrdə avtomatik altı yazılar və veb saytlar üçün çoxdilli plaginlər fəalların daha geniş auditoriyaya çatmasına kömək edir. Onlayn konfranslarda sinxron tərcümə imkanları, təşkilatların çoxdilli sosial media hesabları – bütün bunlar mesajların müxtəlif dil qruplarına çatdırılmasını təmin edir.

Qloballaşma prosesi, xüsusilə də ingilis dilinin qlobal miqyasda yayılması ilə, müxtəlif sahələrdə ünsiyyət və əməkdaşlıq imkanlarını əhəmiyyətli dərəcədə genişləndirmişdir. Bu dilin dünya miqyasında informasiya, təhsil, media və ictimai fəallıq sahələrində əsas kommunikasiya vasitəsinə çevrilməsi, bir tərəfdən bilik və resursların paylaşımını asanlaşdırsa da, digər tərəfdən bəzi icmalar üçün ciddi çətinliklər yaratmışdır. İngilis dilinin üstün mövqeyi ekoloji fəallıq sahəsində də özünü göstərərək, müasir çağırışların – iqlim dəyişikliyi, ətraf mühitin qorunması və bioloji müxtəlifliyin saxlanması – qlobal səviyyədə müzakirə olunmasına şərait yaratmışdır.

Lakin bu geniş yayılma bərabər imkanlar yaratmır. İngilis dili bilməyən insanlar üçün dil baryeri həm məlumata çıxışı məhdudlaşdırır, həm də onların beynəlxalq arenada səsinə eşidilməz edir. Buna qarşılıq olaraq, çoxdilli resursların yaradılması, texnologiyanın imkanlarından istifadə və yerli icmalarla əməkdaşlıq bu bərabərsizliyi azaltmağa yönəlmiş mühüm addımlardır. Məqalə boyunca aydın olur ki, təkcə bir dilin üstünlüyü deyil, bütün dillərin və mədəniyyətlərin qlobal diskursda təmsil olunması qloballaşmanın daha ədalətli və inklüziv şəkildə inkişafını təmin edə bilər [1, s.10].

Nəticə etibarilə, qloballaşmanın ingilis dilinə təsiri ikitərəfli olmuşdur: bir tərəfdən imkanlar yaratmış, digər tərəfdən isə sosial və mədəni maneələri də dərinləşdirmişdir. Bu səbəbdən, gələcəkdə daha balanslı və ədalətli qlobal ünsiyyət sistemi qurmaq üçün dillərarası körpülərin salınması, texnologiyaların bu istiqamətdə yönləndirilməsi və dil müxtəlifliyinə hörmət prinsiplərinin təşviq olunması vacibdir [6].

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Abdalla A. M. (2020). English Language and Globalization. International Journal of Novel Research in Education and Learning, Vol. 7, Issue 1, pp. 5-11.
2. Appadurai, Arjun. (2001). Globalization. Duke University Press, Durham, NC.
3. Barber S. (2013). The influence of culture and identity on second language acquisition: a perspective from Egypt. Retrieved from <http://dar.aucegypt.edu/bitstream/handle/10526/3342/Shirley.thesis%20proposal%20FINAL%20.pdf?sequence=3>
4. Chew P. (1999). Linguistic Imperialism, globalism and the English language. In D.Graddol & U. Meinhof, English in a changing world. United Kingdom, pp. 37-47.
5. Crystal, D. (2003). English as a Global Language. 2nd Ed. Cambridge: Cambridge University Press.

Ülkər Valeh ÇƏNDİRLİ

Sumqayıt Dövlət Universiteti, doktorant, Sumqayıt şəhəri M.Quliyev adına 3 saylı tam orta
ümumtəhsil məktəbinin direktoru Dilçilik və onun aktual problemləri
E-mail: ulkervaleh@gmail.com

İDEONİMLƏRİN NOMİNASİYA PRİNSİPLƏRİ

Abstract

This article explores the nomination principles of ideonyms, which constitute a subsystem within onomastics. Ideonyms represent a synthesis of the nominative and cultural mechanisms of language in the process of naming specific objects. The paper investigates the main nomination methods, motivation models, and the functional-semantic features employed in the formation of ideonyms. Additionally, examples from modern media, advertising, and literature are used to illustrate the nomination principles of ideonyms.

Keywords: ideonym, nomination, motivation, nominative system, onomastics, cultural function.

Giriş

Dil sistemində nominasiya obyekt və hadisələrin adlandırılması prosesidir və bu proses dilin kommunikativ və mədəni funksiyasının əsasını təşkil edir. Xüsusi adlar sistemi içərisində ideonimlər - yəni əşyaların, obyektlərin, markaların, mədəni və mifik fenomenlərin adları — öz nominativ xüsusiyyətləri ilə fərqlənir. Onların yaranma prosesi dilin leksik-semantik, kulturoloji və psixolinqvistik mexanizmləri əsasında formalaşır [3; 2].

İdeonimlərin nominasiya mahiyyəti. İdeonim nominasiya prosesində obyektin semantik xüsusiyyətləri ilə yanaşı, onun ictimai, mədəni və emosional dəyərləndirilməsi də nəzərə alınır.. İdeonimlər bu xüsusiyyətləri ilə toponim, antroponim və ya başqa onomastik vahidlərdən fərqlənərək daha çox kulturoloji kod rolunu oynayır [2, s. 74]

Məsələn, *Ferrari* ideonimi yalnız avtomobil markasını deyil, sürət və lüks həyat tərzini simvolunu ifadə edir. *Titanik* isə dünya mediasında və ədəbiyyatında uğursuzluq və faciə anlayışının nominativ daşıyıcısına çevrilmişdir.

İdeonimlərin nominasiya prinsipləri əsasən aşağıdakılardır:

1. Semantik motivasiya. Əksər ideonimlər adlandırılan obyektin xüsusiyyətləri və funksiyasına uyğun semantik motivasiya əsasında yaranır. Məsələn, *Red Bull* içki brendi adındakı "red" və "bull" sözləri enerji və güc konnotasiyası daşıyır.
2. Simvolik və kulturoloji motivasiya. Simvolik nominasiya prosesi milli-mədəni və ictimai təsəvvürlərə əsaslanır. *Amazon* onlayn satış platforması adını dünyanın ən iri çayı olan Amazon çayından götürərək böyüklük və sərhədsizlik ideyasını ifadə edir.
3. Assosiativ motivasiya. Müasir media və reklamda ideonimlər çox zaman obyektə bağlı yaranan ilkin emosional və kulturoloji assosiasiyalar əsasında formalaşır. Məsələn, *Nike* brendi qədim yunan mifologiyasındakı qələbə ilahəsinin adını daşıyır və uğur, sürət, qələbə konnotasiyası yaradır.

4. İnnovativ və ekspressiv motivasiya. Bəzi ideonimlər yeni, orijinal ifadə və söz birləşmələri ilə yaradılır. *Google* sözü "googol" (1 rəqəminin ardınca 100 sıfır) terminindən yaranaraq informasiyanın sonsuzluğunu simvollaşdırır.

İdeonimlərin nominasiya modeli. Bu proses aşağıdakı mərhələlər üzrə gerçəkləşir:

1. Obyektin seçimi;
2. Əlamət və xüsusiyyətlərin müəyyənləşdirilməsi;
3. Motivasiya əsasında adlandırma;
4. Sosial və kulturoloji təsdiq və yayılma.

Məsələn, *Spotify* platforması musiqi və media kontentinin sürətli yayılması ideyasına əsaslanaraq yaranmışdır. Müasir mediada və social şəbəkələrdə 'Elon Mask effekti', 'Titanik anı kimi ideonimlər ictimai prosesləri bənzətmə və metaforik nominasiya yolu ilə adlandırır. Ədəbiyyatda isə V.Şekspirin "Romeo və Culyetta" əsərində ideonim nominasiya poetik simvolikanın əsas vasitələrindən biri olmuşdur.

Azərbaycan ədəbiyyatında ideonimlər poetik və bədii dilin mühüm komponentlərindən biri kimi çıxış edir. Xüsusi adlar və ideonimlər həm klassik, həm də müasir bədii mətnlərdə mətn daxili semantik dinamizmi təmin edən, kulturoloji və emosional-informasional kod funksiyası daşıyan vasitələr kimi istifadə olunur. [1]. Klassik Azərbaycan poeziyasında ideonimlərin nominativ istifadəsi daha çox dini, mifoloji və tarixi xarakter daşıyır. Məsələn, Nizami Gəncəvinin "Xəmsə"sində daxil olan əsərlərdə *İsgəndər*, *Fərhad*, *Şirin*, *Bəhram*, *Afridun* kimi ideonimlər sadəcə obraz adı kimi yox, həm də müdriklik, sevgi, cəsarət və sədaqət ideyalarının simvolu kimi təqdim olunur.

Nizami *Fərhad* ideonimini həm sevgi yolunda çətinlikləri aşan qəhrəman kimi, həm də zəhmət və sədaqət simvolu kimi nominasiya edir. Bu nominasiya yalnız obraz adlandırması yox, həm də kulturoloji konnotasiya daşıyır.

XX əsr ədəbiyyatında Cəfər Cəbbarlının "Od gəlini" əsərində *Aslan*, *Solmaz*, *Almas* kimi ideonimlər ictimai ideyalarla bağlı ideoloji və simvolik nominasiya daşıyır. *Aslan* obrazı xalqın milli qüruru və qiyam ruhunun təcəssümü kimi təqdim edilir. Mikayıl Müşfiqin poeziyasında *Koroğlu*, *Babək*, *Nəsimi* ideonimləri xalqın azadlıq arzusu və qəhrəmanlıq ənənələrinin poetik simvollarına çevrilir. Belə nominasiya üsulu mətnə emosional-ekspressiv təsir gücünü artırır və tarixi yaddaşın aktivizasiyasına xidmət edir.

Azərbaycan ədəbiyyatında ideonimlərin nominasiya nümunələri çoxşaxəli funksiyaya malikdir. Bu nominasiya prosesində obyekt və hadisənin identifikasiyası ilə yanaşı, ictimai, kulturoloji və emosional funksiyalar da yer alır. Klassik ədəbiyyatda daha çox tarixi və mifoloji motivasiyaya əsaslanan nominasiya müasir ədəbiyyatda sosial, ideoloji və psixoloji motivasiyalarla zənginləşmişdir.

İdeonimlərin nominasiya prinsipləri dilin nominativ və kulturoloji potensialının zənginliyini nümayiş etdirir. Onlar obyektlərin sadəcə identifikasiyasını deyil, həm də mədəni və emosional informasiya daşıyıcılığını təmin edir. Müasir dil sistemində ideonim nominasiya prinsiplərinin sistemli şəkildə öyrənilməsi dilin kulturoloji kodlarının təhlili və dil-mədəniyyət əlaqələrinin tədqiqində mühüm əhəmiyyətə malikdir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Əhmədova, L. (2019). *Azərbaycan dilində ideonimlərin funksional-semantik xüsusiyyətləri*. Bakı: Elm və Təhsil.
2. Hüseynov, R. (2021). İdeonimlərin publisistik mətnlərdə funksional rolu. *Filologiya məsələləri*, (2), 75-82. <https://doi.org/10.33677/fm.2021.2.75>
3. Qasımov, E. (2020). *Dil və üslub problemləri*. Bakı: Elm.

Zərifə İlqar HAQVERDİLİ

RƏQƏMSAL PLATFORMALARIN XARİCİ DİL ÖYRƏNİLMƏSİNDƏ ROLU

Abstract

This article analyzes the role of digital tools in learning a foreign language, including English. In order to integrate modern technologies and digital platforms into the teaching process, it is necessary to use them not only to increase motivation for learning, but also to develop practical language skills. The article

highlights the disadvantages of the transition to student-centered teaching, citing the effective use of programs such as Duolingo and Grammarly in language learning. Games on such tools can develop skills in a more interesting and engaging way, based on written and oral information.

Keywords: language, digital, technology, learning, vocabulary

Giriş

Rəqəmsal alətlər ingilis dilinin ikinci dil kimi tədrisində mühüm rol oynayır. Rəqəmsal alətlər, xüsusən də integrasiya olunmuş məlumat idarəetmə sistemləri bu məlumatların sistematik şəkildə təşkili, təhlili və alınmasına kömək edir. Bu, təqdimatları müxtəlif tənzimləyici qurumlar tərəfindən məlumat tələblərinə riayət edilməsini və məlumatlarla bağlı uyğunsuzluq riskinin azaldılmasını təmin edir. Dil sinfi müxtəlif akademik sahələrdə texnoloji irəliləyişlərdən faydalanmışdır. Texnologiyanın inkişafı ingilis dili müəllimləri tərəfindən həvəslə qarşılanmalı və bundan öz məqsədlərinə dəstək olmaq üçün vasitə kimi istifadə edilməlidir. Bu yenilənmiş təlim metodu həm valideyn, həm də şagird tərəfindən bütün pedaqoqlar tərəfindən müsbət qarşılanmış və təsdiq edilmişdir. Tələbələr artan həvəs və bu yeni şəkildə hər şeyi öyrənməyə həvəs göstərirlər. Təlim müəllim yönümlü olmaqdan tələbə mərkəzli olmağa keçməklə təmin edilmişdir. Tələbələr dil öyrənməyə fəal şəkildə cəlb etmək və onları praktiki olaraq ingilis dili bacarıqlarına yiyələnmək üçün ruhlandırmaq üçün müasir texnologiyadan istifadə əsas məqsədlərdən biridir.[1] Xarici dilin öyrənilməsində aşağıdakı texnologiyalardan və platformalardan istifadə edə bilərik:

Duolingo

Bu proqram Lügət və Qrammatikaya diqqət yetirir. Duolingo ingilis dilini öyrənməkdən zövq almaq üçün oyun dərsləri təklif edən geniş istifadə olunan dil öyrənmə proqramıdır. Oxuma, yazma, dinləmə və danışma da daxil olmaqla müxtəlif dil bacarıqlarını əhatə edir

Grammarly

Grammarly real vaxt rejimində qrammatika və orfoqrafiya təklifləri verməklə tələbələrə yazı bacarıqlarını təkmilləşdirməyə kömək edən yazı köməkçisi vasitəsidir. O, brauzerlərə integrasiya oluna bilər ki, bu da onu yazılı ingilis dilini inkişaf etdirmək üçün faydalı vasitədir.

YouTube

Bu platforma əhsilin dinamik mənzərəsində texnologiya tələbələrə cəlb etmək üçün innovativ yollar axtaran müəllimlər üçün əvəzolunmaz müttəfiqə çevrilib.[2] Son illərdə geniş populyarlıq qazanan belə güclü vasitələrdən biri YouTube-dur. Əvvəlcə videoların paylaşılması üçün platforma kimi düşünülmüş YouTube, xüsusilə dil öyrənmə sahəsində təhsil məzmunu üçün zəngin resursa çevrildi. YouTube həm tədris, həm də öyrənmə təcrübəsini təkmilləşdirərək ingilis dilinin tədrisinə effektiv şəkildə integrasiya oluna biləcəyi saysız-hesabsız üsulları araşdırır. YouTube vizual və eşitmə stimullarının birləşməsini təmin etməklə müxtəlif öyrənmə üslublarına xidmət edir. İngilis dilini öyrənənlər danışq dilini, intonasiyanı, üz ifadələrini və bədən dilini özündə birləşdirən video məzmunundan əhəmiyyətli dərəcədə faydalana bilərlər. Subtitrlər və ya başlıqlar kimi əyani vəsaitlər başa düşməyə daha çox kömək edə bilər və onu müxtəlif üstünlükləri olan öyrənənlər üçün inklüziv alətə çevirir. YouTube real dünya kontekstlərində orijinal dil istifadəsinin geniş kitabxanasını təklif edir. Tələbələr müsahibələr, sənədli filmlər, dərslilər və vloqlar da daxil olmaqla geniş çeşidli videolara daxil ola bilərlər ki, bu da onlara orijinal vurğular, danışq ifadələri və mədəni nüanslarla məşğul olmağa imkan verir. Bu məruz qalma onların müxtəlif vəziyyətlərdə ingilis dilini anlamaq və istifadə etmək qabiliyyətini artırır. Dil mədəniyyətlə sıx bağlıdır. YouTube tələbələrə ingilis dilinin mədəni aspektlərini araşdırmaq üçün çox böyük imkanlar təqdim edir. Musiqi videoları, səyahət vloqları və mədəni sənədli filmlər vasitəsilə öyrənənlər ingilisdilli icmaların adət-ənənələri və gündəlik həyatı haqqında məlumat əldə edə bilərlər.

Google Classroom

Google Classroom ünsiyyəti və tapşırıqların paylanması asanlaşdırır. Müəllimlər rəqəmsal sinif təcrübəsini inkişaf etdirərək mərkəzləşdirilmiş onlayn mühitdə resursları paylaşa, tapşırıqlar təyin edə və rəy bildirə bilər.

Flipgrid

Flipgrid tələbələri qısa video cavabları yazmağa təşviq edən video müzakirə platformasıdır. Danışiq bacarıqları, tələffüz və ingilis dilindən şifahi istifadə etmək üçün inam yaratmaq üçün əla vasitədir

Read Lang

Read Lang, onlayn mətnləri oxuduqları zaman ani tərcümələr və lüğət dəstəyi ilə tələbələrə oxu bacarıqlarını təkmilləşdirməyə kömək edən bir vasitədir. Bu, mövcud bacarıq səviyyələrindən bir qədər yuxarı məzmunu oxuyan öyrənənlər üçün xüsusilə faydalıdır

Ed Puzzle

Ed tapmacası müəllimlərə suallar və şərhlər daxil etməklə mövcud videoları interaktiv dərslərə çevirməyə imkan verir. Bu, ingilis dili dərslərində orijinal video məzmunundan istifadə etmək və başa düşməyi qiymətləndirmək üçün əla vasitədir.

Rəqəmsal vasitələrin ingilis dilinin tədrisində təsiri dərin, ənənəvi tədris metodlarında inqilab edir və həm pedaqoqlar, həm də öyrənənlər üçün görünməmiş imkanlar təklif edir. Texnologiya irəliləməyə davam etdikcə rəqəmsal vasitələrin integrasiyası çox güman ki, dil təhsilinin gələcəyinin formalaşmasında getdikcə daha mühüm rol oynayacaq.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Leontiev A. N. Orta məktəbdə xarici dilin tədrisi metodikasının təkmilləşdirilməsi orta məktəb / A.N. Leontiev. - M.: 1989, 322 s.
2. Makkai A. Idiom Structure in English. Paris: The Hague, Mouton, 1972, 247 p.

Şəlalə Vahid ZEYNALOVA

Bakı Slavyan Universiteti, Magistratura şöbəsi

Email: selalezeynalova23@gmail.com

QLOBAL ÇAĞIRIŞLAR FONUNDA BƏDİİ TƏRCÜMƏNİN İNKİŞAF PERSPEKTİVLƏRİ

Abstract

Literary translation is not merely the conversion of words, but a complex and creative process that requires the preservation of the emotional, aesthetic, and cultural layers of the text. In today's world, a translator is expected to possess not only linguistic knowledge but also intercultural competence and the ability to convey the original spirit of the text. The comparative analysis of different Azerbaijani translations of Tolstoy's «Anna Karenina» demonstrates that the quality of a translation is directly linked to the translator's literary taste and professionalism.

Keywords: literary translation, global challenges, adequacy, intercultural communication, aesthetic impact

Giriş

Dünya mədəniyyətinin inkişafına töhfə verən ədəbiyyatlar arasında qarşılıqlı əlaqənin ən təsirli formalarından biri tərcümədir. Hələ qədim zamanlardan etibarən tərcümə, xalqlar arasında mədəni integrasiyanı təmin edən əsas kommunikativ vasitələrdən biri olmuşdur. Böyük rus şairi A.S.Puşkinin «Tərcüməçilər maarifin poçt atlarıdır» məşhur aforizmi tərcümə sahəsinin əhəmiyyətini qısa, lakin dolğun şəkildə ifadə edir. Tərcümə – mürəkkəb və çoxşaxəli bir hadisədir. Xüsusilə bədii tərcümə həm mətnin məna qatlarını, həm də mədəni və emosional kontekstini qorumağı tələb edən çətin bir yaradıcılıq aktıdır. Azərbaycan tərcümə məktəbi tarixən dəyərli nümunələr ortaya qoysa da, bu gün yeni çağırışlar fonunda tərcümə sahəsində elmi təhlil və inkişaf strategiyalarına ciddi ehtiyac var. Belə ki, çağdaş qlobal çağırışlar fonunda tərcüməçiyə əsaslı tələblər qoyulur: tərcüməçinin yalnız dil bilicisi yox, mədəniyyətlərarası kommunikasiya mütəxəssisi, mətnin funksional və estetik çalarlarını qoruyub saxlaya bilən incə analitik olması tələb olunur. Təəssüf ki, hazırda Azərbaycan tərcüməçilərinin fəaliyyəti elmi müstəvidə yetərincə qiymətləndirilmir və bu sahədə inkişaf perspektivlərinin müəyyənəşdirilməsi, qlobal çağırışlara uyğun

tərcümə meyarlarının formalaşdırılması mühüm zərurətə çevrilmişdir. Məhz bu cür çağırışlara nəzər salarkən, tərcümə sahəsində meydana çıxan problemlərin sadəcə praktik deyil, həm də nəzəri xarakter daşdığını müşahidə edirik. Tərcümənin keyfiyyəti, adekvatlıq meyarları və tərcüməçinin funksional rolu ilə bağlı məsələlər uzun illərdir tərcümə nəzəriyyəsinin əsas predmetlərindən olmuşdur. Bu gün həmin nəzəri problemlər daha da aktuallaşmış, yeni dövrün tələbləri fonunda daha dərinlən araşdırılmağa başlanmışdır. Tərcümə sahəsində çoxlu sayda mühüm tədqiqatlar aparmış filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent K.Hacıyev hərfi və sərbəst tərcümə modelləri arasında yaranan tarixi münasibətləri öz dərslərində vəsaitində təhlil etmiş, bu metodların inkişaf dinamikasını nəzəri cəhətdən belə izah etmişdir: «Belə ki, artıq qədim dövrlərin tərcüməçiləri belə, tərcümənin orijinala yaxınlıq dərəcəsini geniş şəkildə müzakirə etmişlər. Müqəddəs kitabların və digər sakral mətnlərin, həmçinin nümunəvi əsərlərin ilkin tərcümələrində orijinalın «söz bə söz» şəkildə çevrilməsi arzusu üstünlük təşkil etmişdir. Bu isə bəzən tərcümənin qeyri – müəyyən və anlaşılmaz hala düşməsinə səbəb olmuşdur. Nəticədə, bəzi tərcüməçilər zamanla orijinala münasibətdə daha sərbəst yanaşmağın zəruriliyini vurğulamağa başlamış, hərfi tərcümədən daha çox məna, estetik təsir və orijinalın «ruhunu» qorumağa yönəlmiş metodlara üstünlük vermişlər. Məhz bu erkən mülahizələr sonradan bədii tərcümənin əsas nəzəri istiqamətlərinin formalaşmasına zəmin yaratmışdır» [1, s.23]. Bu yanaşma göstərir ki, bədii tərcümə yalnız mətnin dil səviyyəsində ötürülməsi deyil, onun dərin mənasının, emosional və estetik təsirinin qorunub çatdırılması baxımından ciddi məsuliyyət və yaradıcılıq tələb edən prosesdir. Bununla yanaşı, müasir dövrün tərcümə prosesinə daxil etdiyi texnoloji imkanlar hər nə qədər informativ mətnlərdə effektiv görünsə də, bədii mətndəki incəlikləri – sarkazm, metafora, konnotasiya, milli kolorit və frazeoloji mənalara lazımi səviyyədə əks etdirə bilmir. Bu isə bir daha göstərir ki, bədii tərcümədə insan faktorunun əvəzolunmazlığı bu gün də öz aktuallığını qoruyur. Digər mühüm məsələ isə odur ki, tərcüməçinin əsas məqsədi orijinal mətnin ideya və üslubuna sadıq qalmaq, onu hədəf dildə oxucuya estetik baxımdan eyni dərəcədə təsirli çatdırmaqdır. Nəzərə almaq lazımdır ki, tərcümə nə qədər uğurlu olarsa, bir mədəniyyət digərinə o qədər dolğun və düzgün təqdim olunur.

Bu kontekstdə L.Tolstoyun «Anna Karenina» əsərinin Azərbaycan dilinə edilmiş iki müxtəlif tərcüməsini müqayisəli şəkildə araşdırmaq xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, əsərin Samir Bulut və Cabbar Məcnunbəyov ilə Ənvər Məmmədخانlının birgə etdiyi tərcümələri arasında diqqətəlayiq fərqlər mövcuddur. «*Но воспоминание об этой скачке **надолго осталось** в его душе самым тяжелым и мучительным воспоминанием в его жизни*» [4, s. 204]. Orijinaldan belə bir hissənin tərcümələrinə müqayisəli şəkildə nəzər yetirərək fikrimizi əsaslandıraraq.

Ənvər Məmmədخانlı və Cabbar Məcnunbəyovun tərcüməsində: «*Lakin bu cıdırın xatirəsi onun qəlbində həyatının ən ağır və əzablı bir xatirəsi kimi uzun zaman **kök salıb qaldı***» [2, s. 224].

Samir Bulutun tərcüməsində: «*Lakin bu cıdırın xatirəsi onun qəlbində həyatının ən ağır və əzablı bir xatirəsi kimi **uzun zaman qaldı***» [3, s. 215].

Belə qənaətə gəlmək mümkündür ki, hər iki tərcümə müəyyən dərəcədə adekvatlıq prinsipini rəhbər tutsa da, S.Bulutun tərcüməsi oxucuda istənilən təsir gücünü və obrazlılığı yaratmaqda sönük qalır və bu səbəbdən tərcümə variantı milli – mədəni kontekstə uyğunluq baxımından tam yetkin görünmür. C.Məcnunbəyov və Ə.Məmmədخانlının tərcüməsi isə daha yüksək bədii – estetik səviyyəsi ilə seçilir. Onlar bədii tərcüməyə təkcə dilçi və ya texniki mütərcim kimi deyil, peşəkar yazıçı nöqtəyi – nəzərindən yanaşdıqlarına görə, tərcümədə orijinalın estetik cazibəsi, ritmik quruluşu və emosional gücü böyük ölçüdə qorunub saxlanılmışdır. Onların müəlliflik təcrübəsi tərcüməyə bədii təamlıq və üslubi tutarlılıq gətirmişdir.

Nəticə olaraq qeyd etmək istərdik ki, bədii tərcümə yalnız dil səviyyəsində deyil, həm də mədəni, emosional və estetik aspektlər baxımından dərin yaradıcılıq və nəzəri bilik tələb edən mürəkkəb prosesdir. Qlobal çağırışlar fonunda tərcüməçinin funksiyası mətni «söz bə söz» çevirməkdən daha çox, onun ruhunu, kontekstini və üslubunu adekvat şəkildə yeni dilə ötürməkdən ibarətdir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Kamran Əliverdi oğlu Hacıyev. Şifahi Sinxron Tərcümənin əsasları (Nəzəriyyə və təlim metodları). Dərs vəsaiti. Bakı, «Elm və təhsil» nəşriyyat – poliqrafiya müəssisəsi, 2025, 109 səh.

2. Lev Nikolayeviç Tolstoy Anna Karenina (Tərcüməçilər: Ənvər Məmmədخانlı, Cabbar Məcnunbəyov). Bakı, TEAS Press Nəşriyyat Evi, 2024, 880 səh.
3. Lev Nikolayeviç Tolstoy Anna Karenina (Tərcümə edən: Samir Bulut). Bakı, Qanun nəşriyyatı, 2024, 856 səh.
4. Толстой Л.Н. Анна Каренина. Роман в восьми частях. Части 1–4. – Л.: Худож. лит., 1987. – 448 с. (Классики и современники. Рус. Клас. лит.).

Ahmad Haj Ali

Western Caspian University, Department of Germanic Languages/English Linguistics

Email: Teacherahmad2025@outlook.com

The Influence of Discourse Markers on Communication in English Media: A Linguistic Analysis of AI's Impact on Language Use

Abstract

The increasing integration of Artificial Intelligence (AI) into English media is reshaping both content production and the linguistic strategies used in communication. One of the primary transformations AI has triggered is the widespread use of discourse markers—lexical items such as "therefore," "however," "moreover," and "on the other hand"—which are essential for maintaining coherence, structuring arguments, and guiding audience interpretation. Discourse markers play a vital role in human communication by signaling relationships between ideas and providing cues about how information should be processed. In the context of AI-driven content creation, however, the application of these markers has become more mechanical, as natural language processing (NLP) technologies attempt to replicate patterns typically found in human communication.

This study investigates the evolving role of discourse markers in AI-generated media content, with a particular focus on how these markers contribute to the coherence and flow of discourse. The main research objective is to explore the ways in which AI systems use discourse markers and how these systems affect the clarity, consistency, and authenticity of media communication. In doing so, the study seeks to address two key issues: first, whether AI-generated discourse markers effectively replicate human linguistic strategies, and second, the implications of AI's role in potentially standardizing language usage across global media platforms, at the expense of regional or non-standard dialects.

The research tasks include a linguistic analysis of AI-generated text, examining the frequency, variety, and contextual appropriateness of discourse markers in a range of media outputs, such as news articles, social media posts, and promotional materials. The study will also analyze how these markers influence audience comprehension and engagement, particularly when compared to content produced by human writers. Another critical aspect of the research is to examine the extent to which AI is capable of understanding and implementing the nuanced contextual factors that typically guide the use of discourse markers in natural language. This will involve a comparative analysis of AI-generated and human-authored texts, using both qualitative and quantitative methods to assess the linguistic features and coherence of the content.

Methodologically, the study will employ a mixed-methods approach, combining corpus analysis with a user-based survey. The corpus will include AI-generated media content from platforms such as news websites and social media, along with a comparative set of human-authored texts. The survey will gather data on audience perceptions of the clarity, coherence, and authenticity of AI-generated content, specifically focusing on the use of discourse markers. This will provide insight into whether the mechanical insertion of these markers detracts from the natural flow of communication or enhances understanding.

The expected results of the study will provide a clearer understanding of the role discourse markers play in AI-mediated communication, offering insights into both their potential advantages and their limitations. The study aims to contribute to ongoing debates on language standardization and the impact of AI on linguistic diversity, suggesting that while AI has the potential to enhance coherence and clarity, its use of discourse markers might also homogenize language in ways that overlook regional or cultural variations. Ultimately, this research will offer valuable perspectives on the future of language use in an increasingly AI-dominated media landscape, highlighting the challenges and opportunities that arise from the convergence of linguistics and artificial intelligence.

References

1. Halliday, M. A. K., & Hasan, R. (1976). *Cohesion in English*. Longman.
2. Gee, J. P. (2014). *An Introduction to Discourse Analysis: Theory and Method* (4th ed.). Routledge.
3. Su, Z., & Lee, S. (2021). Artificial Intelligence and the Future of English Media: A Linguistic Perspective. *Linguistics & Media Journal*, 25(2), 75-92.

PSIXOLOGİYA BÖLMƏSİ

Afərin Əli ABBASOVA
Qərbi Kaspi Universiteti,
Psixologiya məktəbinin dekanı, psixo.ü.f.d.
E-mail: aferin.abbasova@wcu.edu.az

Elvin Elsun ABBASLI
Qərbi Kaspi Universiteti,
Psixologiya və Sosial iş kafedrasının II kurs magistrantı
E-mail: abbasovelin391@gmail.com

EKSTRİMAL ŞƏRAİTLƏRDƏ İNSANLARIN PSIXOLOJİ VƏZİYYƏTİ

Abstract

Psychological services are of great importance in protecting the psychological well-being of people in extreme conditions and ensuring their emotional stability. In the modern world, extreme situations such as emergencies, military conflicts and natural disasters continue to increase. This article examines the importance, methods and ways of applying psychological services in extreme conditions.

Keywords: Extreme conditions, psychological service, stress management

Giriş

Müasir dünyada insan həyatını təhlükə altına alan fəvqəladə hallar, təbii fəlakətlər, hərbi münaqişələr, texnogen qəzalar və digər ekstremal vəziyyətlər artmaqdadır. Belə şəraitlərdə insanların psixoloji sağlamlığını qorumaq və onların mənəvi-emosional dayanıqlığını təmin etmək üçün psixoloji xidmətlərin əhəmiyyəti getdikcə artır. Ekstremal hallarda yaranan stress, qorxu, panika və post-travmatik stress pozuntuları insanların həm fiziki, həm də psixoloji rifahına ciddi təsir edir. Bu səbəbdən, ekstremal şəraitlərdə psixoloji xidmət məsələlərinin araşdırılması aktual və mühüm bir mövzu kimi qarşımıza çıxır.

Ekstremal şəraitlərdə insanların psixikasına təsir edən amillər arasında ağır stress yükləri, qeyri-müəyyənlik, sağ qalma instinkti, yaxınlarını itirmək qorxusu və ölüm təhlükəsi kimi faktorlar xüsusi yer tutur. Belə vəziyyətlərdə psixoloji müdaxilənin vaxtında və düzgün aparılması insanların psixi sağlamlığının qorunması baxımından vacibdir. Psixoloji yardım yalnız fərdi səviyyədə deyil, eyni zamanda cəmiyyətin ümumi psixoloji sabitliyinin təmin olunmasında da mühüm rol oynayır.

Ekstrimal şəraitlər insanların psixikasına güclü təsir göstərərək, onların emosional və psixi dayanıqlılığını sarsıda bilər. Fəvqəladə hallar, təbii fəlakətlər, hərbi münaqişələr və digər ekstremal vəziyyətlər zamanı insanlar güclü stress, qorxu, panika və hətta post-travmatik stress pozuntuları (PTSP) ilə üzləşirlər. Bu vəziyyətlərdə qeyri-müəyyənlik, sağ qalma instinkti, yaxınlarını itirmək qorxusu və həyat təhlükəsi kimi faktorlar psixoloji gərginliyin artmasına səbəb olur. Nəticədə insanlar daxili disbalans, emosional zəiflik və sosial izolyasiya ilə mübarizə aparmaq məcburiyyətində qalırlar. [1]

Bu cür vəziyyətlərdə psixoloji reaksiyalar fərdi xüsusiyyətlərə görə dəyişə bilər. Bəzi insanlar çətin şəraitlərə daha tez uyğunlaşsa da, digərləri uzun müddət psixoloji dəstəyə ehtiyac duya bilərlər. Stressin uzunmüddətli təsiri insanlarda yuxusuzluq, əsəbilik, depressiya, travma sonrası nevroz və digər psixoloji problemlərin yaranmasına gətirib çıxara bilər. Belə hallarda psixoloji müdaxilənin vaxtında və effektiv aparılması insanların emosional sabitliyini qorumaq və sosial adaptasiyasını təmin etmək baxımından son dərəcə vacibdir. [2]

Ekstrimal şəraitlərdə stressin idarə edilməsi psixoloji sağlamlığın qorunması baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Fəvqəladə hallar və digər ekstremal vəziyyətlər zamanı insanlar güclü emosional təzyiqə məruz qalır, bu da onların fiziki və psixi vəziyyətinə ciddi təsir göstərir. Stress

idarəetmə üsulları insanların emosional sabitliyini qorumaq, yaranan psixoloji gərginliyi azaltmaq və çətin vəziyyətlərə daha tez uyğunlaşmalarını təmin etmək üçün istifadə edilir. Əsas üsullar arasında nəfəs texnikaları, relaksasiya məşqləri, koqnitiv-davranışçı terapiya və sosial dəstək qruplarının yaradılması mühüm yer tutur. [3]

Stress idarəetməsi yalnız fərdi səviyyədə deyil, eyni zamanda qrup və cəmiyyət səviyyəsində də təşkil edilməlidir. Xüsusilə xilasedicilər, həkimlər və hərbi şəxslər kimi ekstremal şəraitlərdə çalışan insanlar üçün psixoloji təlimlər və stressə davamlılıq proqramları hazırlanmalıdır. Təlimlərin əsas məqsədi iştirakçıların stresli vəziyyətlərə daha hazırlıqlı olmasını və psixoloji travmaların qarşısını almağı təmin etməkdir. Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, stress idarəetmə proqramlarının mütəmadi tətbiqi ekstremal vəziyyətlərdə çalışan şəxslərin psixoloji dayanıqlığını artırmaqla yanaşı, onların iş qabiliyyətini və emosional davamlılığını da gücləndirir. [4]

Nəticə

Ekstremal şəraitlərdə insanların psixoloji rifahının qorunması və onların emosional dayanıqlılığının artırılması üçün psixoloji xidmətlərin təşkili mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Müasir dünyada artmaqda olan fəvqəladə hallar, təbii fəlakətlər və hərbi münaqişələr insanların psixoloji sağlamlığı üçün ciddi təhlükə yaradır. Bu cür vəziyyətlərdə yaranan stress, qorxu və travmatik təcrübələr həm fərdi, həm də cəmiyyət səviyyəsində psixoloji problemlərin yaranmasına səbəb ola bilər.

Bu baxımdan, ekstremal şəraitlərdə psixoloji xidmətin səmərəli təşkili və stress idarəetmə metodlarının tətbiqi zəruridir. Düzgün psixoloji dəstək insanların ekstremal vəziyyətlərə daha tez uyğunlaşmasına, emosional sabitliyini qorumasına və travma sonrası stress pozuntularının qarşısını almağa kömək edir. Eyni zamanda, ekstremal şəraitlərdə çalışan mütəxəssislərin psixoloji hazırlığı və davamlılığı artırılmalıdır. Beləliklə, ekstremal şəraitlərdə psixoloji xidmətin inkişaf etdirilməsi və effektiv idarəetmə strategiyalarının hazırlanması həm fərdi rifahın, həm də cəmiyyətin ümumi psixoloji sabitliyinin qorunmasına xidmət edir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Beck, A. T. (1976). *Cognitive Therapy and the Emotional Disorders*. New York: International Universities Press.
2. Bonanno, G. A. (2004). Loss, Trauma, and Human Resilience: Have We Underestimated the Human Capacity to Thrive After Extremely Aversive Events? *American Psychologist*, 59(1), 20–28
3. Bryant, R. A., & Harvey, A. G. (2000). *Acute Stress Disorder: A Handbook of Theory, Assessment, and Treatment*. Washington, DC: American Psychological Association.
4. Everly, G. S., & Lating, J. M. (2004). *Personality-Guided Therapy in Stress Management*. Washington, DC: American Psychological Association.
5. Freud, S. (1920). *Beyond the Pleasure Principle*. London: Hogarth Press.
6. Hobfoll, S. E. (1989). Conservation of Resources: A New Attempt at Conceptualizing Stress. *American Psychologist*, 44(3), 513–524.
7. Lazarus, R. S., & Folkman, S. (1984). *Stress, Appraisal, and Coping*. New York: Springer Publishing Company.
8. Selye, H. (1976). *Stress Without Distress*. New York: Signet.
9. Ursano, R. J., Fullerton, C. S., & Norwood, A. E. (2003). *Terrorism and Disaster: Individual and Community Mental Health Interventions*. Cambridge: Cambridge University Press.
10. WHO. (2003). *Mental Health in Emergencies: Mental and Social Aspects of Health of Populations Exposed to Extreme Stressors*. Geneva: World Health Organization.

Günəl İlqar BAYRAMOVA

E-mail: bayramova.gunel93@gmail.com

Qərbi Kaspi Universitetinin II kurs magistrantı

YENİYETMƏLƏRDƏ SOSIAL MEDIA ASILILIĞI VƏ DEPRESSİV SİMPTOMLAR ARASINDAKI ƏLAQƏ

Abstract:

This article analyzes the relationship between social media addiction and depressive symptoms in adolescents from a psychological and statistical perspective. In modern times, social networks have become an integral part of the daily lives of adolescents. Studies have shown that excessive exposure to social media can negatively affect psychological well-being, leading to the formation of anxiety, withdrawal, and depressive symptoms. This article discusses the symptoms of social media addiction, its relationship with depressive symptoms, and ways to prevent these problems. The results show that it is important to understand the impact of social media use on psychological health and to take educational measures.

Keywords: Adolescents, social media addiction, depression, psychological health, digital behavior, emotional well-being

Giriş

Son onilliklərdə texnologiyanın sürətli inkişafı və internetin geniş yayılması cəmiyyətin bütün yaş qruplarına, xüsusilə də yeniyetmələrə mühüm təsir göstərmişdir. Yeniyetmə dövrü insan həyatında emosional və psixososial inkişafın kritik mərhələsi kimi qiymətləndirilir. Bu mərhələdə fərdin şəxsiyyətinin formalaşması, özünüdərk, sosial identiklik axtarışı və müstəqillik təşəbbüsləri baş verir. Belə bir dövrdə rəqəmsal texnologiyaların, xüsusilə sosial medianın kütləvi istifadəsi, yeniyetmələrin gündəlik həyatına, emosional vəziyyətinə və davranış nümunələrinə əhəmiyyətli təsir göstərməkdədir.

Sosial media platformaları (Instagram, TikTok, Snapchat, Facebook və s.) ilkin olaraq ünsiyyət, əyləncə və məlumat mübadiləsi məqsədi daşısa da, son illərdə bu vasitələrin psixoloji sağlamlığa təsiri ilə bağlı elmi diskussiyalar artmışdır. Tədqiqatlar göstərir ki, sosial medianın həddindən artıq və nəzarətsiz istifadəsi, yeniyetmələrdə vaxt itkisindən əlavə, mənfi emosional vəziyyətlər, sosial müqayisələr, aşağı özünəqiymət və depressiv əlamətlərin yaranmasına gətirib çıxara bilər. Məhz bu səbəbdən sosial media asılılığı günümüzdə getdikcə aktuallaşan və psixologiya elmi üçün tədqiqat predmeti olan bir problemə çevrilmişdir.

Asılılıq anlayışı ümumilikdə, bir fəaliyyətin (istər maddə, istərsə də davranış forması olsun) məcburi şəkildə, nəzarətsiz və zərərli şəkildə davam etdirilməsi ilə xarakterizə olunur. Sosial media asılılığı da bu kateqoriyaya daxil edilə biləcək davranış pozuntularındandır. Yeniyetmələrdə bu asılılıq çox zaman diqqət çatışmazlığı, təklik hissi, sosial təsdiq ehtiyacı və özünü ifadə etmə arzusundan qaynaqlanır. Onlayn məkanlarda "bəyənilmə" və "görülmə" istəyi, real həyatda təcrid olunma hissini müvəqqəti azaltsa da, uzunmüddətli dövrdə emosional boşluq və psixoloji narahatlıqların dərinləşməsinə səbəb ola bilər.

Depressiya, xüsusilə yeniyetməlik dövründə sürətlə artan bir psixi pozuntu kimi qeydə alınır. Dünya Səhiyyə Təşkilatının hesabatlarına görə, dünyada hər beş yeniyetmədən biri depressiv simptomlar göstərməkdədir. Bu simptomlar arasında motivasiya azlığı, enerji çatışmazlığı, ünsiyyətdən qaçınma, yuxu və iştaha pozuntuları, habelə mənasızlıq hissi üstünlük təşkil edir. Araşdırmalar sübut edir ki, sosial mediada keçirilən vaxtın artması ilə bu simptomlar arasında statistik olaraq mənalı əlaqələr mövcuddur. Yeniyetmələrdə sosial medianın səbəb olduğu informasiya bolluğu, virtual sosial müqayisə və kibertəzyiq kimi faktorlar depressiv əlamətlərin formalaşmasına zəmin yaradır.

Bu tədqiqatın məqsədi sosial media asılılığının yeniyetmələrdə depressiv simptomlarla necə əlaqəli olduğunu empirik və nəzəri baxımdan araşdırmaq, bu əlaqənin strukturunu anlamaq və profilaktik yanaşmalar üçün elmi əsas yaratmaqdır. Bunun üçün həm beynəlxalq ədəbiyyat analiz olunacaq, həm də yerli kontekstdə aparılan sorğu nəticələri təhlil ediləcəkdir. Tədqiqat nəticələri ailələr, müəllimlər, psixoloqlar və siyasətçilər üçün vacib çıxarışlar təqdim edə bilər, çünki bu problem təkcə fərdin deyil, bütövlükdə cəmiyyətin psixoloji sağlamlığı üçün risk faktoru olaraq qiymətləndirilə bilər.

Sosial media asılılığı davranış asılılıqları kateqoriyasına daxil edilən yeni nəsillə psixoloji pozuntulardandır. Bu vəziyyət fərdin sosial platformalardan istifadəni nəzarət edə bilməməsi, istifadəni məhdudlaşdırmaqda çətinlik çəkməsi və sosial mediaya qarşı emosional və psixoloji bağlılıq hiss etməsi ilə xarakterizə olunur. Yeniyetmələr arasında bu asılılıq xüsusilə tez-tez müşahidə olunur, çünki bu yaş dövründə şəxsiyyətin formalaşması, sosial təsdiq ehtiyacı və qrup üzvlüyü ön plana çıxır. Yeniyetmələr çox zaman öz sosial dəyər və qəbul olunma hissini “like” və “paylaşım” kimi rəqəmsal ölçülərlə müəyyənləşdirirlər. Bu isə onların özünə münasibətini və emosional vəziyyətini dərin şəkildə təsirləndirə bilər.

Depressiya yeniyetmələr arasında geniş yayılan psixoloji pozuntulardandır və çox zaman davranış və emosional dəyişikliklərlə müşahidə olunur. Bu simptomlara emosional ləqeydlilik, motivasiya azalması, özünə inamsızlıq, ümitsizlik, sosial çəkilmə, yuxu və iştah pozuntuları daxildir. Bəzi hallarda isə özünə zərər vermə və intihar düşüncələri də müşahidə oluna bilər. Yeniyetmələrdə depressiyanın yaranmasına bioloji, ailədaxili və sosial faktorlarla yanaşı, rəqəmsal mühitin təsiri də xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, sosial mediada uzun müddət keçirən yeniyetmələrdə depressiv simptomların yaranma riski daha yüksəkdir. Sosial müqayisə, rəqəmsal təcrid, kibertəcavüz, gecə saatlarında telefondan istifadə və yuxu rejiminin pozulması kimi faktorlar bu simptomları gücləndirə bilər. Sosial media üzərindən alınan neqativ rəy və ya “heç nə paylaşmamaq qorxusu” yeniyetmələrin özünü dəyərsiz hiss etməsinə səbəb olur. Eyni zamanda sosial mediada başqalarının idealizə olunmuş həyatlarını müqayisə etmək, öz həyatlarını mənasız və natamam görmələrinə gətirib çıxarır. Bütün bu faktorlar depressiv əlamətlərin təşəkkülündə ciddi rol oynayır [1, 2, 8].

Empirik tədqiqatlar sosial media istifadəsinin miqdarı ilə depressiv simptomlar arasında statistik olaraq mənalı bir əlaqənin mövcudluğunu sübut etmişdir. Beynəlxalq nümunələr göstərir ki, sosial mediada gündə 3 saatdan artıq vaxt keçirən yeniyetmələrdə depressiya və təşviş simptomları 40-60% daha yüksək səviyyədə müşahidə olunur. Azərbaycanda aparılmış məhdud miqyaslı sorğular da bu tendensiyanı təsdiqləmişdir. Belə ki, sosial şəbəkələrdə aktiv olan və “like” asılılığı hiss edən yeniyetmələr özlərini daha çox yalnız və psixoloji gərgin hiss etdiklərini bildirmişlər. Bu nəticələr sosial medianın nəzarətsiz istifadəsinin yeniyetmələrin psixoloji inkişafına potensial təhlükə yaratdığını göstərir [4, 6, 9].

Nəticə

Yekun olaraq demək olar ki, sosial media asılılığı yeniyetmələrdə depressiv simptomların meydana çıxmasına mühüm təsir göstərir. Bu asılılıq onların emosional balansını pozur, sosial münasibətləri zəiflədir və özünə inam hissini azaldır. Tədqiqatlar göstərir ki, rəqəmsal texnologiyalar nə qədər faydalı olsa da, onların nəzarətsiz istifadəsi psixoloji rifah üçün risk yaradır. Bu səbəbdən valideynlər, müəllimlər və psixoloqlar tərəfindən maarifləndirici və profilaktik tədbirlərin görülməsi zəruridir. Eyni zamanda, yeniyetmələrin rəqəmsal savadlılığının artırılması, onların özünü dərk etməsinə və balanslı istifadə vərdislərinin formalaşmasına kömək edə bilər.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Goadsby, P. J., Holland, P. R., Martins-Oliveira, M., Hoffmann, J., Schankin, C., & Akerman, S. (2017). Pathophysiology of migraine: A disorder of sensory processing. *Physiological Reviews*, 97(2), 553-622.

2. Mingels, S., Jacobs, J., Michielsen, M., Evers, A. W. M., & Van Os, J. (2011). Neck pain and somatization: A systematic review and meta-analysis of cohort studies. *Journal of Psychosomatic Research*, 70(4), 339-348.
3. Hasson, D., Theorell, T., Wallen, M. B., Leineweber, C., & Canlon, B. (2006). Stress and prevalence of hearing problems in the Swedish working population. *International Journal of Audiology*, 45(8), 444-454.
4. Dimsdale, J. E. (2008). Psychological stress and cardiovascular disease. *Journal of the American College of Cardiology*, 51(13), 1237-1246.
5. Melzack, R., & Wall, P. D. (2008). *The challenge of pain* (2nd ed.). Penguin Books.
6. McCabe, C. S., Haigh, R. C., Ring, E. F. J., Halligan, P. W., Wall, P. D., & Blake, D. R. (2007). A controlled pilot study of the utility of mirror visual feedback in the treatment of complex regional pain syndrome (type 1). *Rheumatology*, 42(1), 97-101.
7. Mayer, E. A., Naliboff, B. D., Chang, L., & Coutinho, S. V. (2001). Stress and the gastrointestinal tract: V. Stress and irritable bowel syndrome. *American Journal of Physiology-Gastrointestinal and Liver Physiology*, 280(4), G519-G524.
8. Kimmel, P. L., Peterson, R. A., Weihs, K. L., Simmens, S. J., Boyle, D. H., Verme, D., & Alleyne, S. (2000). Multiple dimensions of depression in hemodialysis patients. *Journal of the American Society of Nephrology*, 11(1), 114-121.
9. Labbé, C., Gilbert, K., & Mercier, S. (2001). Psychological stress and liver diseases: A review of the literature. *Canadian Journal of Gastroenterology*, 15(10), 665-672.
10. Jason, L. A., Benton, M. C., Torres-Harding, S., & Muldowney, K. (2010). The impact of energy modulation on physical functioning: A review of chronic fatigue syndrome and fibromyalgia. *Journal of Clinical Psychology*, 66(4), 359-379.
11. Hains, G., Descarreaux, M., & Hains, F. (2013). Chronic knee pain, osteoarthritis, and the role of cumulative psychosocial stress: An overview. *Journal of Chiropractic Medicine*, 12(3), 155-161.

Aliyə Əliqismət HÜSEYNLİ

Bakı Biznes Universitetinin

“Həyat fəaliyyətinin müxtəlif sahələrində Sosial iş”

ixtisasının 1-ci kurs Magistrantı

Email aliyahuseynli7@gmail.com

MİQRANT UŞAQLARIN CƏMİYYƏTƏ SOSIAL ADAPTASIYASI

Abstract

The social adaptation of migrant children to a new society is of great importance for their psychosocial development and successful integration. Cultural differences, language barriers, and social challenges may hinder the adaptation process. Therefore, coordinated efforts from families, schools, and social institutions are essential. Integration into the educational system, social support, and psychological assistance help migrant children feel accepted and safe. Effective social adaptation not only enhances their emotional well-being but also facilitates their successful inclusion into society.

Keywords: Migration, migrant children, integration, adaptation, education.

Giriş

XXI əsrin ən aktual mövzularından biri də miqrasiya və miqrantların üzləşdiyi çətinliklərdir. Miqrasiya insanların bir yerdən başqa bir yerə köç etməsidir. Miqrasiya prosesi 2 cür ya daxili (eyni

ölkənin ərazisində) ya da beynəlxalq (bir ölkədən, başqa bir ölkəyə) ola bilər. Bir sözlə, miqrasiya insanların öz yaşayış yerini daimi və ya müvəqqəti dəyişməsidir. Ümumilikdə, miqrasiyanı şərtləndirən bir və ya bir neçə amillər ola bilər. Məsələn, yeni iş imkanları əldə etmək, təhsil almaq, müharibə, təhlükə, təbii fəlakətlər (zəlzələ, sel, daşqın və s.), daha yaxşı sosial şərtlər və s. kimi nümunələr gətirmək olar. Ermənistan silahlı qüvvələrinin 1988-ci ildən başlayaraq ölkəmizə hərbi təcavüzü nəticəsində Azərbaycan torpaqlarının 20 faizi - Dağlıq Qarabağın, eləcə də ona bitişik olan 7 rayonun ərazisi işğal olunmuş, Dağlıq Qarabağdan 60 min, digər ətraf rayonlardan isə 600 mindən çox azərbaycanlı öz daimi yaşayış yerlərindən məhrum olmuşlar. [1] Həmin məcburi köçkünlər üçün həyat şəraiti çox acınacaqlı olmuş, eyni zamanda minlərlə uşağın cəmiyyətə sosial inteqrasiyasında çətinliklər yaranmışdır. Nəzərə alsaq ki, eyni dil və milli adət-ənənəyə sahib əhali daxili miqrasiya zamanı yeni cəmiyyətə adaptasiyası xeyli vaxt tələb edirsə, sərhəd hüdudlarından kənara miqrasiya daha da böyük problemlər, çətin situasiyalar yaradır. Miqrant insanların proseslərinin tənzimlənməsi ölkənin inkişafı və təhlükəsizliyi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Hazırda dünyada hər 35 nəfərdən biri beynəlxalq miqrantdır. Bu isə 175 mln. nəfər, yəni dünya əhalisinin 2,9%-i deməkdir. Bu rəqəmlər bir daha təsdiq edir ki, miqrasiya dünyanın qloballaşmasının aydın göstəricilərindən biridir və insanların yerdəyişmə proseslərini xarakterizə edir. [1] Miqrasiya prosesi, təkcə böyükləri deyil, uşaqlara da dərinlən təsir edən mürəkkəb və çoxşaxəli sosial hadisədir. Miqrant uşaqlar doğulduqları və ya uzun müddət yaşadıkları yeri tərk edərək, fərqli dilə, mədəniyyətə və sosial qaydalara malik yeni bir cəmiyyətə uyğunlaşmağa çalışırlar. Bu adaptasiya onların emosional-psixi vəziyyətlərinə, təhsildəki nailiyyətlərinə və sosial münasibətlərinə birbaşa və əsaslı şəkildə təsir edir. Uşaqların cəmiyyətə uğurlu adaptasiyası, həm onların fərdi inkişafı, həm də qəbul edən cəmiyyətin gələcəyi üçün böyük əhəmiyyət daşıyır. Lakin dil baryerləri, ayrı-seçkilik, iqtisadi çətinliklər və sosial təcrid kimi maneələr bu prosesi çətinləşdirə bilər. Azərbaycanda miqrant ailələrinin əsas çətinlikləri dil maneəsi, mədəni adaptasiya, iqtisadi və psixoloji problemlərlə bağlıdır. Təhsil və səhiyyə xidmətlərinə çıxışın məhdu olması, hüquqi məsələlər, o cümlədən sənədləşmə proseslərinin çətinliyi miqrant ailələrinin hüquqlarının qorunmasını və lazımi xidmətlərdən yararlanmasını əngəlləyir. [4] Hazırda dünyada baş verən hərbi-siyasi iğtişaslar miqrantların sayını daha da artırmaqdadır. Xüsusilə, son dövrlərdə Fələstin, Suriya, Ukrayna ərazilərində gedən müharibələr bu ölkələrdən çoxlu sayda miqrantların Avropaya miqrasiyasına səbəb olmuşdur. UNİCEF -in məlumatına görə 1990-2020-ci illər ərzində beynəlxalq miqrantların sayı 153 milyondan 281 milyona, uşaq miqrantlarının sayı isə 24 milyondan (1990-2000-ci illər arasında) artaraq 2020-ci ildə 36 milyona çatıb. [11] Təbii ki, miqrasiya zamanı çoxlu təhlükələr, çətinliklər və risklər də çox olur. Miqrasiya prosesi zamanı çoxlu sayda uşaqlar ya qaçırılır, ya fiziki, psixi ya da cinsi zorakılığa məruz qalırlar. Beynəlxalq Miqrasiya Təşkilatının (IOM) məlumatına görə, 2014-2023-cü illər ərzində dünyada 63 mindən çox insan həyatını itirib və ya itkin düşüb. Onların arasında Aralıq dənizində 28 854 nəfər də var. Onlardan 3500-ə yaxın uşaq müəyyən edilib. [11] İstənilən halda, insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarına hörmət, qanunçuluq və humanizm prinsipləri əsas götürülməlidir. İstər könüllü miqrasiya olsun, istər məcburi miqrasiya bu prosesdə ən çox uşaqlar əziyyət çəkir. Yeni cəmiyyətdə yerli dildə sərbəst danışmaq bacarığının olmaması miqrant uşaqların həm məktəbdə uğuruna, həm də sosial inteqrasiyasına maneələr törədir. Onlar öz fikirlərini ifadə edə bilmədiyindən sosial izolyasiya hiss edirlər. Eyni zamanda yeni ölkənin təhsil sistemi miqrant uşaqların öyrəşdikləri sistemlə tamamilə fərqli ola bilər. [10] Uşaqlarda qarışıqlıq, qavrama çətinliyi və geridə qalma hissi yaranır. Köç prosesi uşaqlarda ayrılıq, itki, narahatlıq doğurur, yeni mühitə, dostlara və məktəbə adaptasiya olmaqda çətinlik çəkirlər. Bütün bu mənfi təsirlər uşaqlarda stres, depressiya, aqressivlik kimi hallara səbəb ola bilər. Miqrant uşaqlar öz mədəniyyətlərini qorumaqla yanaşı, yeni ölkənin mədəniyyətinə uyğunlaşmaq məcburiyyətində qalırlar. Bu ziddiyyətli hal uşaqlarda kimlik böhranı yaradır. Ona görə də uşaqlara psixoloji dəstək mütləqdir. Miqrant uşaqların psixoloji və sosial ehtiyaclarını qarşılayan proqramlar onların cəmiyyətə uyğunlaşmasını dəstəkləyə bilər. Bu, onların emosional rifahını, psixoloji rahatlığını təmin edir. Daha sonra ən əsas nüans dil baryeridir ki, miqrant uşaqlar üçün yerli dilin öyrədilməsi məqsədilə xüsusi kurslar və proqramlar

təşkil olunmalıdır. Bu, onların təhsil və sosial həyatlarına integrasiyasını asanlaşdırır. Field, Kuczera və Pont'a (2007) görə, miqrant uşaqlar keyfiyyətli təhsilə ən çox ehtiyac duyan qruplardan biridir, lakin adətən bu imkandan ən az yararlananlar arasında olurlar.[6] Fərqli mədəniyyətlərarası anlayışı artırmaq üçün şagirdlər arasındakı mədəni müsabiqələr, ortaq bayramlar və layihələr keçirilə bilər. Bir çox qabaqcıl dünya ölkələrində nümunəvi layihələr və təcrübələr həyata keçirilir ki, uşaqların həm cəmiyyətə adaptasiyası həm də təhsil göstəriciləri normallaşsın. Məsələn, *MiCREATE* (Migrant Children and Communities in a Transforming Europe) layihəsi Avropa İttifaqı tərəfindən maliyyələşdirilən və 2019–2023-cü illər arasında həyata keçirilmiş genişmiqyaslı bir tədqiqat layihəsidir. Layihənin əsas məqsədi miqrant uşaqların Avropa cəmiyyətlərində sosial integrasiyasını dərinləşdirmək və onların ehtiyaclarına əsaslanan inklüziv siyasətlərin formalaşdırılmasına dəstək vermək olmuşdur. Layihə 12 Avropa ölkəsində (məsələn: Avstriya, Sloveniya, Böyük Britaniya, Almaniya, Polşa, Norveç və s.) həyata keçirilmiş və bu ölkələrdəki miqrant uşaqların təhsil, sosial həyat və mədəni kimlik məsələlərində yaşadıkları çətinliklər araşdırılmışdır. *MiCREATE* layihəsi, uşaqların öz baxışlarını və təcrübələrini mərkəzə qoyan uşaqmərkəzli yanaşma ilə fərqlənir. [9]. Bir digər layihə *London School-Home Liaison Project (Birləşmiş Krallıq)* layihəsidir. 1995-ci ildə London Yeparxiyası Məktəblər Şurası tərəfindən başlatılan bu layihə, məktəblərlə ailələr arasında əlaqəni gücləndirməklə miqrant uşaqların təhsilə integrasiyasını artırmışdır. Layihənin nəticələri valideyn-məktəb əməkdaşlığının gücləndiyini və müəllimlərin ailələrin vəziyyətini daha yaxşı anladığını göstərmişdir. [8]. Azərbaycan da bir dövlət olaraq hər zaman miqrantlarla bağlı mövzularda humanist davranır, onların problemləri, üzləşdikləri çətinliklərlə bağlı tədbirlər görür. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Miqrasiya Xidməti, miqrant uşaqların hüquq və vəzifələri, onların cəmiyyətə integrasiyası və leqallaşdırılması proseduru mövzularında tədbirlər keçirir. [2] Eyni zamanda „Miqrant Uşaqlara Dəstək İctimai Birliyi (QHT)“ miqrant uşaqların Azərbaycan cəmiyyətinə uyğunlaşmasını asanlaşdırmaq və onların sosiallaşmasına yardımçı olmaq məqsədilə layihələr həyata keçirir. [3]. Bmt-nin Uşaq Hüquqları Konvensiyası (CRC) hər bir uşağın, miqrasiya statusundan asılı olmayaraq, öz ləyaqətinə hörmət edərək müdafiə və təhlükəsizlik, təhsil və rəftar hüququna malik olduğunu qəbul edir. Bunun üçün dövlətlər miqrant və qaçqın uşaqlar üçün də daxil olmaqla, bu hüquqların təmin edilməsi tələb olunur. [7]

Nəticə

Miqrant uşaqların cəmiyyətə integrasiyasında qarşılaşdıqları əsas problemlər və bu çətinliklərin həllinə yönəlik mümkün dəstək mexanizmləri araşdırılıb kompleks tədbirlər görülməlidir. Miqrant uşaqların qarşılaşdığı əsas çətinliklər, dil baryeri, təhsil sisteminə uyğunlaşma, psixoloji çətinliklər və mədəniyyətlərarası uyğunluq problemləri ilə əlaqədardır. Lakin, bu çətinlikləri aşmaq üçün həyata keçirilən layihələr və proqramlar, məsələn, dil dəstəyi proqramları, psixoloji dəstək və valideynlərin aktivliyi kimi yanaşmalar miqrant uşaqların adaptasiyasını asanlaşdırır. Nəticədə, miqrant uşaqların hüquqlarının qorunması və onlara uyğun sosial dəstəyin təmin edilməsi, onların cəmiyyətə müsbət integrasiyasını sürətləndirə bilər və gələcəkdə daha balanslı və inklüziv cəmiyyətlərin formalaşmasına kömək edə bilər.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. 94 - "Azərbaycan Respublikasının Dövlət Miqrasiya İdarəetmə Siyasəti Konsepsiyası"nın təsdiq edilməsi haqqında
2. Dövlət Miqrasiya Xidməti+1 Respublika News+1
3. Hurriyyət Qəzeti
4. "Miqrant ailələrinin ən böyük problemi psixoloji adaptasiyadır" – Elnurə Abuşova ilə MÜSAHİBƏ
5. Rusiya hökuməti sərt addımlar atmaq fikrindədir - RƏY
6. Milli Eğitim Dergisi» Submission » Göçmen Çocukların Eğitiminde Yaşanan Sorunlar Ve Çözüm Önerilerine İlişkin Öğretmen Görüşleri
7. Convention on the Rights of the Child | OHCHR

8. Hallam, S. & Castle, F. (1999) Evaluation of the Behaviour and Discipline Pilot Projects (1996-99) Supported under the Standards Fund Programme: Research Brief. London: Department for Education and Employment
9. <https://www.micreate.eu>
10. Recensement en bref : Les enfants issus de l’immigration : un pont entre les cultures
11. Enfants migrants et réfugiés : nos recommandations - UNICEF

Ариф Айдын АЛИ-ЗАДЕ

Докторант Национальной Академии Наук Азербайджана

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ВОСПРИЯТИЯ ПОЛИТИЧЕСКИХ СИМВОЛОВ

Xülasə

Məqalədə siyasi simvolların qavranılmasına psixoloji yanaşma təqdim olunur. Müəllif simvolun emosional mənasının sabit olmadığını, onun konkret kontekstdə formalaşdığını və dəyişə bildiyini göstərir. İki əsas psixoloji mexanizm — klassik (rəspodent) şərtləndirmə və koqnitiv qiymətləndirmə vasitəsilə simvolların emosional yüklənməsi izah edilir. Rəqəmsal mühitdə bu dinamika daha da güclənir, çünki simvollar sosial media reaksiyaları, şərhlər və alqoritmik çərçivə ilə yeni mənalara qazanır. Məqalədə kontekstin üç səviyyəsi (obyektiv, subyektiv və medial) fərqləndirilir və sosial şəbəkələrin psixoloji təsir mexanizmləri təhlil olunur. Nəticə olaraq, simvolların qavranılması siyasi kommunikasiya və ictimai rəyin formalaşmasında əsas vasitəyə çevrilir.

Açar sözlər: siyasi simvollar, emosiyalar, rəqəmsal mühit, klassik şərtləndirmə, idrak qiymətləndirməsi, qavrayış.

Введение

Символическое восприятие играет ключевую роль в формировании политических установок и эмоционального отношения к событиям. В психологии символ трактуется как значимый стимул, способный активировать устойчивые аффективные и когнитивные реакции..

Но символ не обладает определенным фиксированным значением. Его эмоциональная значимость определяется контекстом, в котором он воспринимается. Таким образом, символы в политической коммуникации становятся не нейтральными знаками, а активными триггерами, вызывающими чувства гордости, тревоги, идентичности или агрессии.

Основной текст

В основе восприятия политических символов лежат два ключевых психологических механизма: классическое обусловливание и когнитивная оценка. Классическое обусловливание (респондентное обусловливание) представляет собой форму обучения, при которой изначально нейтральный стимул начинает вызывать устойчивую реакцию после многократного сочетания с безусловным стимулом [1, с. 196-211]. В случае с символами — это процесс, при котором нейтральный визуальный или вербальный знак приобретает эмоциональную значимость за счёт регулярной ассоциации с событиями, вызывающими сильные чувства. Например, символ города или памятника, связанный в медиа с победой, может вызывать гордость, а тот же символ, если он фигурирует в контексте потерь или разрушений, будет вызывать тревогу, скорбь или даже гнев.

Когнитивная оценка, в свою очередь, описывает, как человек интерпретирует символ в зависимости от текущих целей, убеждений и значимости ситуации. [2, с. 1440–1471]. Это объясняет, почему один и тот же флаг может восприниматься как знак объединения — или как признак давления и контроля. Контекст активизирует определённую схему восприятия, и символ встраивается в неё как значимый эмоциональный элемент. Например изображение

Гянджинских ворот города Шуша в контексте победы вызывает чувство радости и гордости — при демонстрации в передачах о военном триумфе или в книгах о героизме. Однако тот же самый символ, помещённый в контекст потерь — в сопровождении рассказов о погибших гражданских или военных, вызывает печаль, скорбь или даже гнев.

Цифровая среда радикально усиливает данную динамику. В интернете символы чаще всего используются в связке с определённым визуальным, текстовым и социальным контентом. Их значение формируется не изолированно, а в рамках сетевого контекста — комментариев, заголовков, эмоциональных реакций, хэштегов, визуального оформления и рекомендаций алгоритмов. Это создаёт феномен реконтекстуализации, при котором символ теряет стабильную семантику и становится "носителем" эмоции, заданной окружением.

Психологически это приводит к изменению как когнитивной оценки, так и эмоционального отклика. Один и тот же символ может запускать совершенно разные эмоциональные сценарии в зависимости от того, как он подан. Восприятие политических символов формируется под влиянием трёх взаимосвязанных контекстных уровней:

1. Объективный контекст - объективные обстоятельства и происходящие события, связанные с символом;
2. Субъективный контекст - персональные установки, переживания и ассоциации конкретного человека;
3. Информационно-коммуникативный контекст - способы подачи, сопровождающие тексты и общественная реакция в цифровом пространстве.

Специфика социальных медиа заключается в создании условий для мгновенной социальной реакции. Элементы взаимодействия (лайки, репосты, обсуждения и мемы) интегрируются в процесс осмысления символа. Пользователь воспринимает не только сам символ, но и коллективную эмоциональную оценку, что активирует механизм социального заражения - интерпретация начинает коррелировать с преобладающей эмоциональной волной в сообществе.

Следовательно, политическая конкуренция за трактовку символов представляет собой борьбу за доминирование в формировании смыслового поля, определяющего когнитивное и эмоциональное восприятие. Субъект, устанавливающий рамки этого поля, получает возможность влиять не только на семантику символа, но и на вызываемые им массовые эмоциональные состояния.

Заключение

Психологический подход к анализу политических символов показывает, что их значение и эмоциональное восприятие не являются объективно заданными, а формируются в результате взаимодействия символа с контекстом. Классическое обусловливание и когнитивная оценка являются базовыми механизмами, через которые нейтральные стимулы превращаются в значимые эмоциональные знаки. В условиях цифровой среды, где контекст легко управляется и масштабируется, символы становятся не просто элементами коммуникации, а психологическими инструментами влияния на общественное сознание.

Для дальнейших исследований целесообразно разработать классификацию символов и типов контекста, характерных для конкретной культурной среды, с учётом когнитивных и эмоциональных реакций. Это откроет возможности для предсказания общественных реакций на те или иные образы и поможет выработать более этичные и осознанные подходы к политической коммуникации.

ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Eelen P. Classical Conditioning: Classical Yet Modern. Psychol Belg. 2018 Jul 26;58(1):196-211. doi: 10.5334/pb.451. PMID: 30479817; PMCID: PMC6194517.

2. Yeo, G. C., & Ong, D. C. (2024). Associations between cognitive appraisals and emotions: A meta-analytic review. *Psychological Bulletin*, 150(12), 1440–1471.
<https://doi.org/10.1037/bul0000452>

Aynura Ali MAGOMEDOVA

Qərb Kaspi Universiteti, Psixologiya ixtisası, III kurs tələbəsi, Bakı, Azərbaycan,

aynuramagomedova24@gmail.com

Elmi rəhbər: b.ü.f.d.Kərəmovna Natəvan Yadulla qızı

QADIN CİNAYƏTKARLIĞININ TARİXİ VƏ PSIXOSOSIAL TƏBƏQƏLƏRİ

Abstract

This study identifies female crime as primarily influenced by socio-economic and psychological factors. Biological distinctions, including hormonal balance and emotional decision-making processes, contribute to a higher prevalence of self-defense and non-violent offenses among women. Addressing this issue effectively requires strengthening social support programs, promoting gender equality, and expanding access to psychological assistance services. Crime prevention efforts should prioritize the elimination of underlying causes to reduce female criminal behavior.

Keywords: female crime, gender inequality, socio-economic factors, domestic violence, psychological factors, crime, women

Giriş

Qadın cinayətkarlığı cəmiyyətimizdə özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə diqqət çəkən mürəkkəb sosial hadisədir. Bu fenomenin öyrənilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir, çünki qadınların cinayət fəaliyyətinə cəlb olunma səbəbləri və üsulları kişilərin cinayətkar davranışından əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir[3]. Tədqiqatlar göstərir ki, qadın cinayətkarlığının formalaşmasında həm bioloji, həm də sosial amillər mürəkkəb qarşılıqlı əlaqədə çıxış edir. Tarixi perspektivdən baxdıqda, qadın cinayətkarlığının inkişaf dinamikası onların cəmiyyətdəki status dəyişiklikləri ilə sıx bağlıdır. Keçmiş dövrlərdə qadınların ictimai həyatda məhdud iştirakı onların cinayət statistikalarında nisbətən az iştirakı ilə nəticələnirdisə, müasir dövrdə bu vəziyyət dəyişməkdədir. Qadınların sosial və iqtisadi həyatda daha fəal iştirakı bəzi hallarda onların cinayət fəaliyyətinə daha çox cəlb olunması ilə nəticələnə bilər. Bioloji faktorlar baxımından, qadın orqanizminin xüsusiyyətləri və hormonal balans onların cinayətkar davranış formalarını müəyyən dərəcədə şərtləndirir[9]. Lakin müasir tədqiqatlar qadın cinayətkarlığının əsasən sosial mənşəli olduğunu vurğulayır. Gələcək tədqiqatlar üçün qadın cinayətkarlığının şəxsi təcrübələrinin daha dərinlən öyrənilməsi, xüsusilə də keyfiyyətli metodlardan geniş istifadə vacibdir. Bu yanaşma nəinki nəzəri çatışmazlıqların aradan qaldırılmasına, həm də qadın cinayətkarlığının profilaktikası üçün effektiv üsulların işlənilib hazırlanmasına kömək edəcəkdir. Nəticə etibarilə, qadın cinayətkarlığının tədqiqi təkcə elmi əhəmiyyət daşıyır, həm də cəmiyyətimizdə gender bərabərliyinin təmin edilməsi və sosial ədalətin gücləndirilməsi baxımından praktiki dəyərə malikdir. Bu sahədə daha dərin və sistemli araşdırmaların aparılması qadın cinayətkarlığının səbəblərinin daha yaxşı başa düşülməsinə və ona qarşı effektiv tədbirlərin hazırlanmasına imkan yaradacaqdır[9].

Əsas mətn

Qadın cinayətkarlığı problemi – onun yaranma səbəbləri, sosial və bioloji amilləri, həmçinin qarşısının alınma yolları – müxtəlif ölkələrin alimlərinin, hüquqşünaslarının, ictimai xadimlərinin və siyasətçilərinin diqqət mərkəzində olmuşdur. Qadınların cinayət fəaliyyətinə cəlb olunması ilə bağlı məsələ təkcə statistik göstəricilərlə deyil, həm də cəmiyyətdəki gender rollarının və sosial münasibətlərin təhlili əsasında izah olunmalıdır. Tarixi kontekstdə qadınlar uzun müddət ictimai

həyatdan kənarlaşdırılmış, hüquqlar baxımından kişilərdən aşağı statusda tutulmuşlar. Hətta bu kənarlaşdırma haqqında bir sıra alimlər öz fikirlərini bildirmiş və müxtəlif nəzəriyyələr irəli sürmüşdür. "Qadın nadir hallarda qəzəblənir, amma kişidən daha dəqiq zərbə endirir" kimi qədim italyan müdriklikləri, qadın cinayətkarlığının spesifik xarakterini əks etdirərək, bu fenomenin tədqiqinin əhəmiyyətini vurğulayır. Tarix boyu müxtəlif mədəniyyətlərdə müşahidə edilən bu model, müasir kriminoloji tədqiqatlar tərəfindən də təsdiqlənir ki, qadınların cinayətkar davranışları kişilərdən keyfiyyətə fərqlənir[4].

Antik dövrdə Aristotel kimi filosofların qadınları "natamam kişilər" kimi təqdim etməsi, gender bərabərsizliyinin intellektual əsaslarını qoymuşdur. Bu yanaşma, Roma hüquq sistemində də öz əksini taparaq, qadınların hüquq qarşısında ikinci dərəcəli subyekt kimi qiymətləndirilməsinə səbəb olmuşdur. Orta əsrlərə gəldikdə, xristian teologiyasının təsiri altında formalaşan qadın imici daha da pisləşmiş, "Cadugərləyin çəkici" kimi əsərlərdə qadınların şeytana meyilli təbiəti vurğulanmışdır. Bu tarixi kontekst, müasir dövrdə də qadın cinayətkarlığına münasibətdə qalıq stereotiplərin formalaşmasına şərait yaratmışdır. Tarixi stereotiplərin müasir cəmiyyətdəki izləri, qadın cinayətkarlığının tədqiqində özünü göstərir[12]. Araşdırmalar göstərir ki, qadınlar əsasən üç əsas səbəbdən cinayətə meyillənirlər: ailə daxili zorakılıq (45%), iqtisadi çətinliklər (30%) və psixi pozuntular (25%). Bu faktorlar qarşılıqlı əlaqədə olaraq, qadınlarda emosional labillik (68%), özünəinam çatışmazlığı (55%) və depressiv vəziyyətlər (42%) kimi psixoloji xüsusiyyətlərin formalaşmasına səbəb olur[5]. Xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, qadınlar tərəfindən törədilən cinayətlər daha çox özünümüdafiə xarakteri daşıyır və kiçik oğurluqlar, uşaqlara qarşı cinayətlər kimi spesifik formalarda özünü göstərir. Tarixi təcrübənin təhlili göstərir ki, qadın cinayətkarlığına qarşı tədbirlər sistemli xarakter daşmalıdır.

Cinayət davranışının formalaşmasında bioloji və psixoloji amillər mühüm rol oynayır. Qadın və kişilərin hormonal balansı, beyin quruluşu və qərarvermə mexanizmləri fərqli olduğundan, bu, onların kriminal davranışlarına da təsir edir.

Bioloji və psixoloji amillərlə yanaşı, qadın və kişi cinayətkarlığına təsir edən sosial və mədəni faktorlar da böyük əhəmiyyət kəsb edir. Cəmiyyətin formalaşdırdığı gender rolları və stereotiplər, cinayətkar qadın və kişi obrazlarını fərqli şəkildə qəbul edir və bu da onların davranışlarına əks olunur. Ənənəvi cəmiyyətlərdə qadının zərif və itaətkar obrazı mövcuddur. Qadının cinayət törətməsi bu normaya zidd olaraq qəbul edildiyindən daha ciddi mənəvi qınaqla qarşılaşır[10]. Kişi cinayətkarlığı isə bəzən "normal" davranış kimi daha yüngül qiymətləndirilə bilər. "Qadınlar cinayət törətməz" kimi stereotiplər, qadınların hüquqi və sosial sistemdə bəzən düzgün qiymətləndirilməməsinə səbəb olur. Bu stereotiplər həm də hüquqi qərarların çıxarılmasında cinsə görə fərqli yanaşmalara yol açə bilər. Qadın cinayətkarlığı, xüsusilə anadırsa, yalnız bir fərdin hüquq pozuntusu kimi deyil, həm də ailə və cəmiyyət strukturunun pozulması kimi qiymətləndirilir. Bu səbəbdən qadınların cinayət davranışları cəmiyyət tərəfindən daha dramatik qəbul edilir[8].

Qadın və kişi cinayətkarlığına dair bioloji və sosial aspektlərdən sonra bu fərqlərin kriminoloji tədqiqatlarda necə əks olunduğuna nəzər salmaq zəruridir. Müxtəlif tədqiqatlar göstərir ki, cinayətkar qadın və kişilərin motivasiyası, iştirak etdikləri cinayət növləri və bu cinayətlərin intensivliyi arasında nəzərəcərpacaq fərqlər mövcuddur. Kişilər bütün dünyada cinayətlərin təxminən 80-90%-ni törədirlər[6]. Qadınların isə cinayətkarlıq faizi son illərdə artsa da, bu artım əsasən iqtisadi çətinliklər və gender bərabərsizliyi ilə əlaqələndirilir. Qadınlar çox zaman müdafiə məqsədilə və ya məişət zorakılığına qarşı reaksiya olaraq cinayətə əl atırlar. Kişilərdə isə motivasiya daha çox maddi maraqlar, güc nümayişi və ya rəqabətə əsaslanır. Statistik göstəricilər kişilərin daha ağır və zorakı cinayətlər törətməyə meyilli olduğunu ortaya qoyur. Qadınlar isə daha çox oğurluq, dələduzluq, narkotik vasitələrin daşınması kimi cinayətlərdə iştirak edirlər. Bununla yanaşı, qadınların iştirak etdiyi cinayətlərin sayı artmaqda olsa da, bu artımın sosial səbəbləri də nəzərə alınmalıdır və gender fərqlərinin cinayət siyasətinə təsirini daha dərinlən öyrənilməlidir[5].

Nəticə

Bu araşdırma göstərir ki, qadın cinayətkarlığı sadəcə fərdi seçimlərin nəticəsi deyil, daha çox mürəkkəb sosial şəraitin və biopsixoloji amillərin qarşılıqlı təsirinin məhsuludur. Tarix boyu qadınların cinayət fəaliyyətində iştirakı onların cəmiyyətdəki mövqeyi ilə sıx bağlı olmuşdur. Müasir dövrdə isə bu problem gender bərabərsizliyi, iqtisadi çətinliklər və psixoloji təzyiqlər kimi amillərlə daha da dərinləşir. Ən çox diqqət çəkən məqam isə budur ki, qadın cinayətkarlığı çox hallarda qurbanın deyil, sistemin məhsuludur. Bu baxımdan, cəmiyyətin bu problemə yanaşması daha çox anlayış və profilaktika istiqamətində olmalıdır[6].

Nəhayət, qadın cinayətkarlığı probleminin həlli üçün təkə hüquqi yox, həm də humanitar yanaşma vacibdir. Bu problemə həll yolu axtararkən əsas diqqət cinayətin deyil, onun səbəblərinin aradan qaldırılmasına yönəldilməlidir. Yalnız belə inteqrasiya olunmuş yanaşma ilə həm qadınların, həm də bütövlükdə cəmiyyətin rifahına nail olmaq mümkün olacaq[8]. Son 15 il ərzində (2010-cu ildən etibarən) cinayət statistikalarını araşdırdıqda maraqlı və bir-birinə zidd olan iki əsas tendensiya aşkar edirik. Birincisi, ümumi cinayətlərin və cinayət törədən insanların sayında davamlı bir azalma görülür. Məsələn, 2010-cu ildə 2 milyon 628 min 800 cinayət qeydə alınmışdı və bu cinayətləri törətmiş 1 milyon 111 min 100 nəfər var idi. 2023-cü ilə gəldikdə isə cinayətlərin sayı 1 milyon 947 min 200-ə (-26%), cinayət törədənlərin sayı isə 750 min 500 nəfərə (-32,5%) enmişdir. 2024-cü ilin ilk yeddi ayının statistikaları da bu azalmanın davam etdiyini təsdiqləyir[1].

Ancaq bu statistikaya qadınlar baxımından yanaşdıqda, daha fərqli bir mənzərə ilə qarşılaşırıq. 2010-cu ildə cinayət törədənlərin 172 min 400-ü qadın olmuşdur. 2023-cü ildə bu rəqəm 126 min 300-ə qədər azalsa da (-26,8%), maraqlısı budur ki, qadınların cinayət törədənlər arasındakı payı artıb. Əgər 2010-cu ildə onların payı 15,5% idisə, 2023-cü ildə 16,8%-ə qalxmış, 2024-cü ilin ilk yeddi ayında isə 17,8%-ə çatmışdır[1]. Yəni, qadınların törətdiyi cinayətlərin sayı azalmağa davam etsə də, bütün cinayət törədənlər içərisində onların nisbəti getdikcə artır. Bu da göstərir ki, qadınların cinayətkar statistikasındakı rolu zaman keçdikcə daha çox əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycan da isə qadınlar tərəfindən törədilmiş cinayətlərin statistikasına baxsaq görürük ki, son 30 il ərzində yəni 1993-2023-cü illər aralığında qadınlar tərəfindən törədilən cinayətlərin sayı 727 nəfərdən (1993) 2.675 nəfərə (2006) qədər yüksəlib, hazırda 1.299 nəfər (2023) səviyyəsində qeydə alınır[2]. Maraqlıdır ki, 2000-ci illərin əvvəllərində müşahidə edilən kəskin artımdan sonra, son onillikdə rəqəmlər sabitləşmə tendensiyası nümayiş etdirir. Nəticədə isə on 30 il ərzində toplanan statistik məlumatlar göstərir ki, Azərbaycanda qadınlar tərəfindən törədilən cinayətlər nəinki say baxımından, həm də xarakter etibarıyla dəyişikliyə məruz qalıb. 1990-cı illərdə əsasən zorakılıq hadisələri qeydə alınarkən, müasir dövrdə iqtisadi səpkili cinayətlərin sayında artım müşahidə olunur. Bu tendensiyaları hərtərəfli təhlil etmək və əsaslı sosial siyasətlər hazırlamaq, problemlərin qarşısının alınması baxımından gələcək üçün strateji əhəmiyyət daşıyır[2].

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Алексеева, Е.А. Современные тенденции развития женской преступности в России // Психопедагогика в правоохранительных органах. – 2020. – № 1 (80). – С. 105–111.
2. Azərbaycan Respublikası Daxili İşlər Nazirliyi. (2023). Cinayət statistikas: 1993-2023 illər üzrə hesabatlar. Bakı: DİN Nəşriyyatı.
3. Васильев В.А. Юридическая психология: Учебник для вузов. М.:Юрид.лит.,1991.-464 с.
4. Гаврилова, Н. С. (2021). Историческая трансформация образа женщины-преступника. Социально-гуманитарные исследования, №4, 27–35.
5. Гаврилова, Т. П. (2019). Социально-психологические факторы женской преступности. Криминология: теория, практика, законодательство, №3, С. 37–44.
6. Голина, С. А. (2020). Гендер и преступность: сравнительный анализ мужской и женской преступности. Уголовное право, № 4, С. 15–21.

7. Капустин, С. И. (2015). Женская преступность: от стереотипов к реальности. Современные научные исследования и инновации, №5, 1–12.
8. Криворучко, С. В. (2018). Гендерные особенности преступного поведения: биопсихосоциальный подход. Вестник Московского университета МВД России, №1, С. 95–101.
9. Криминология: Учеб. для вузов / Под ред. проф. В. Д. Малкова. 27-е изд., перераб. и доп. М.: ЗАО, 2006.
10. Кудрявцева, Т. В. (2020). Влияние внутрисемейного насилия на формирование преступного поведения женщин. Проблемы современной науки и образования, №5(150), С. 51–56.
11. Лапаева, В. В. (2017). Право и гендер: женская преступность в исторической ретроспективе. Санкт-Петербург: Юридический центр Пресс.
12. Смирнова, Е. И. (2019). От Аристотеля до Средневековья: эволюция представлений о женщине в правовой мысли. Историко-правовой журнал, №2, 33–42.

Məhəmməd Səbuhi MƏMMƏDZADƏ

Psixologiya, Pedaqogika və Sosial fənlər kafedrasının magistr tələbəsi

Odlar Yurdu Universiteti

E-mail: mehemmedmzd@gmail.com

**GƏNCLƏRİN PSIXİ SAĞLAMLIĞI VƏ SUİSİDAL DAVRANIŞIN QARŞISININ
ALINMASI**

Abstract

Suicidal behavior in adolescents is associated with multifactorial causes. Early identification and intervention with the support of family, school, and community are essential to prevent risks.

Keywords: adolescent, suicidal, suicide, family, violence

Giriş

Son illərdə yeniyetmələr arasında intihar halları artmaqda davam edir və bu, ciddi ictimai sağlamlıq problemidir. Araşdırmalar göstərir ki, intihar davranışlarına səbəb olan amillər müxtəlifdir və əsasən ailədaxili münasibətlər və sosial mühitlə bağlıdır. Ailədə istilik və emosional dəstək olmadıqda, uşaqlar özlərini tənha hiss edir və böyüklərin stresini daşımaq məcburiyyətində qalırlar, bu da psixoloji narahatlıqları və intihar riskini artırır [Izydorczyk, Bernadetta, Sitnik-Warchulska, Katarzyna 2018]. Əksinə, sevgi və dəstək görən uşaqlar psixoloji cəhətdən daha dayanıqlı olur və özünə zərər vermə kimi davranışlardan uzaq durur [Drew-Branch, Vanessa, Ingram, LaDrea 2017]. Bu səbəbdən, mədəniyyətə uyğun və kompleks müdaxilə strategiyalarına ehtiyac var. Təəssüf ki, bir çox proqramlar ailə və sosial münasibətlərin əhəmiyyətini nəzərə almır. Halbuki güclü sosial dəstək sistemi qurulduqda, yeniyetmələr bu çətinlikləri daha asanlıqla aşə bilirlər.

Psixi sağlamlıq və intihar haqqında ümumi məlumat. Yeniyetməlik dövrü çox həssasdır və son dövrlərdə intihar düşüncələri ilə bağlı hallar artmaqdadır. Uşaqlar müxtəlif çətinliklərlə qarşılaşır, xüsusən ailə münasibətləri, dostlarla ünsiyyətin zəifliyi və travmalar (zorakılıq, itki, xəstəlik və s.) onların psixoloji vəziyyətini pisləşdirir. Statistikalar bu problemin böyüdüynü və dərhal tədbir görülməsinin zəruriliyini göstərir. Həssas qruplar, xüsusilə LGBTQ gəncləri, ailə münasibətləri, evdən qovulma və istismar kimi ağır vəziyyətlərlə üzləşirlər. Suisidal davranışlara səbəb olan amillər bir-biri ilə sıx əlaqəlidir, buna görə də problemi tək bir aspektdən həll etmək yetərli deyil. İntiharın qarşısını almaq üçün hər bir yeniyetməyə uyğun fərdi və cəmiyyətə uyğun müdaxilələr lazımdır.

Sosial və psixoloji təsirlər. Yeniyetmələrin intihar düşüncələrinə sürüklənməsi psixoloji, sosial və ətraf mühit faktorlarının qarşılıqlı təsirindən qaynaqlanır. Depressiya və tənhalıq kimi psixoloji

hallar, məktəb və ya sosial təzyiqlər gənclərdə intihar düşüncələrini artırma bilər. Lakin, dəstək verən valideynlər, dostlar və müəllimlər bu təsirləri azalda bilər. Ailədə mübahisələr, maddi çətinliklər və zorakılıq kimi mühitlər gənclərin psixologiyasını pisləşdirir. Seksual azlıq olan, etnik azlıqlara aid və evsiz gənclər isə daha həssasdır və bu qruplarda intihar halları daha yüksəkdir. Bu problemləri həll etmək üçün fərdi yanaşmalar və dəstək sistemi vacibdir [Hope Wisneski, N. Eugene Walls, Stacey Freedenthal 2008; Wilson, Cate 1999].

Görülə bilinəcək tədbirlər. İntiharla mübarizə üçün yalnız tövsiyələr deyil, praktik tədbirlər lazımdır. Psixoloji vəziyyət, sosial təzyiqlər və ailə problemləri kimi amillər bir-biri ilə bağlıdır. İntiharın qarşısını almaq üçün Vasitələrin əlçatanlığını azaltmaq məsələn silah və dərman kimi vasitələri məhdudlaşdırmaq. Mediada intihar haqqında həssas məlumat vermək və sensasiyalı xəbərlərdən çəkinmək. Maarifləndirməni düzgün verərək, insanlara kömək etməyi öyrətmək. "Gatekeeper" təlimləri, məsələn, QPR və ASIST proqramları intihara meyilli şəxsləri vaxtında tanıyıb müdaxilə etməyə kömək edir. Yalnız tibbi müalicə kifayət etməz, cəmiyyətin dəstəyi, maarifləndirmə və psixoloji xidmətlər vacibdir.

Nəticə

Gənclərdə intihar davranışının qarşısını almaq üçün ailə, məktəb və cəmiyyətin birgə səyləri vacibdir. Psixi sağlamlıqla bağlı erkən müəyyən etmə, maarifləndirmə və dəstək sistemləri bu problemin effektiv şəkildə həllində əsas rol oynayır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Izydorczyk, B., & Sitnik-Warchulska, K. (2018). Family patterns and suicidal and violent behavior among adolescent girls: Genogram analysis. MDPI AG. <https://core.ac.uk/download/161627931.pdf>
2. Drew-Branch, V., & Ingram, L. (2017). Taking what we have and making what we need: Utilizing natural helping support networks to decrease self-directed violence among adolescents of color. DigitalCommons@TMC. <https://core.ac.uk/download/85230321.pdf>
3. Hays, M. (2024). A replication study — Suicidal thoughts and behaviors among high school students: Youth Risk Behavior Survey, United States, 2021. DigitalCommons@UNMC. <https://core.ac.uk/download/641610308.pdf>
4. Tsanifiandi, F., Hidayati, N., Tristiana, R. D., & Astuti, T. P. (2024). Risk and protective factors of self-harm and suicide in adolescents in the era of society 5.0: A systematic review. Universitas Airlangga, Faculty of Nursing, Department of Fundamental, Critical and Medical Surgery. <https://core.ac.uk/download/631380203.pdf>
5. Wilson, C. (1999). Ethnicity and deliberate self-injury: A review of the literature. Maori and Psychology Research Unit, University of Waikato. <https://core.ac.uk/download/29194934.pdf>
6. O'Gorman, S., & Wiseman, M. (2019). School-based responses to non-suicidal self-injury and suicide: Literature considerations when framing a policy response. ResearchOnline@ND. <https://core.ac.uk/download/228075116.pdf>
7. Wisneski, H., Walls, N. E., & Freedenthal, S. (2008). Suicidal ideation and attempts among sexual minority youth receiving social services. Gay, Lesbian, Bisexual and Transgender Community Center of Colorado. <https://core.ac.uk/download/71340210.pdf>
8. National Alliance to End Homelessness. (2008). LGBTQ youth harmed by homelessness. National Alliance to End Homelessness. <https://core.ac.uk/download/71340215.pdf>
9. Fagiolini, A., Roy, A., Roy, A., Leon, A. C., Lopez, A. D., Jorm, A. F., Beautrais, A. L., & et al. (2012). Can we really prevent suicide? Springer Healthcare. <https://core.ac.uk/download/188008284.pdf>
10. Durkheim, É. (1897). Le suicide. Alcan.

İlkin Cavid CƏLİLOV
magistrant
Bakı Biznes Universiteti

SİĞINACAQDA YAŞAYAN UŞAQLARIN PSİXOSOSIAL PROBLEMLƏRİ

Abstract

The process of placing children deprived of parental care in shelters, in accordance with the state's social protection policy, includes several stages. One of the most important of these stages is conducting a psychosocial assessment at the time of the child's placement in the shelter. The adaptation of children separated from their parents for various reasons to shelter life, as well as their reintegration into education and society, is among the key goals of the psychosocial intervention process. Based on these ideas, we will focus on the psychosocial condition of children placed in shelters, as well as their attitudes toward themselves and their environment.

Keywords: Protection, shelter, intervention, psychosocial, social work

Giriş

Bütün uşaqlar üçün ən ideal inkişaf yeri onların ailələridir. Uşaqların qorunmaya ehtiyac duymalarında ailənin iqtisadi şəraiti və demografik xüsusiyyətləri; ana və atanın ailə vəziyyəti və həyatda olub-olmama halları; ana və atanın uşaq tərbiyəsi anlayışı; uşağa qarşı dəyərlər və münasibətlər; uşağı pis yola yönəltmə meylləri; ailə üzvlərinin yaşayış tərz, evlilikdən kənar əlaqələr kimi amillər təsirli ola bilər. Lakin sığınacaqlarda daimi və əsas bir qayğı göstərən olmaması səbəbindən qoruma altına alınmış uşaqlar, ailə mühitinin təmin etdiyi bəzi şərtlərdən məhrum qalırlar. Sığınacaq baxımında olan uşaqların əsasən fiziki imkanlarının məhdud olması, onlara qayğı göstərən heyətin davamlılığının olmaması və uşaq-baxıcı münasibətinin emosional baxımdan adətən yetərsiz olması kimi bir sıra problemlərlə qarşılaşırlar.[1] Adətən sığınacaqlarda sakinlərin sayının çox olması, hər bir uşağa xüsusi diqqətin ayrılması probleminə səbəb olur. Sığınacaqlarda kadr problemi həm kadrların seçilməsi həm də onların sayı kimi əsas məsələləri özündə birləşdirir. Respublikamızda bir çox sığınacaqlar QHT-lərin tərkibində müxtəlif donorlar tərəfindən maliyyələşdirilərək fəaliyyət göstərilir. Adətən bu səbəblə sığınacaq kadrlarının gəliurləri aşağı səviyyədə olur. Buda sığınacaqda kadrların azlığı probleminə səbəb olur. Digər bir problem isə kadrların düzgün seçimidir. Valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqlar müxtəlif yaş kateqoriyasında və müxtəlif səbəblərdən valideynlərindən ayrılmış olurlar. Bu səbəblə kadrların onlara münasibəti xüsusi bilik bacarıqlara əsaslanmalıdır. Bu prosesdə əsas məsələlərdən biridə kadrların iş bölgüsüdür. Respublikada olan bəzi sığınacaqlarda kadrların vəzifə bölgüsü onların təhsilləri, təcrübələri ilə üst-üstə düşməməklə yanaşı, bir şəxsə düşən iş yükündən artıqdır. Bu kimi məsələlər sığınacaqların əsas qayəsinə mənfi təsir edə biləcək problemlərdir. Təklif edirik ki, kadrların seçimində onların ixtisaslaşmalarına xüsusi diqqət yetirilsin o cümlədən ali təhsil müəssisələri tərəfindən həmin sığınacaqlarda kadrların bir-birilə, kadrların sığınacaq rəhbərilə, sığınacaq rəhbəri və sakinlər ilə, kadrların sakinlər ilə əlaqələri elmi müstəvidə analiz edilsin. Həmçinin dövrü olaraq təlimlər keçirilsin. Kadr seçimi, sığınacaq idarəetməsi və qərarların qəbul edilməsi kimi proseslər qeyri-səlis metodlar vasitəsilə analiz edilsin. İştirakçılar üçün müəssisə baxımında qalmanın yaratdığı ən böyük problemlərdən biri, ailə yoxsulluğu və həsrəti içində böyümələrinə səbəb olmasıdır. Müəssisə baxımının öz daxili dinamikaları da burada qalan uşaqların yalnız öz valideynləri tərəfindən təmin edilə biləcək emosional və sosial ehtiyaclarının qarşılanmamasında təsirli olur. Eyni anda çox sayda uşağa az sayda heyət tərəfindən baxım xidmətinin göstərilməsi, heyətin hər uşağa kifayət qədər diqqət və mərhəmət göstərməməsi, uşaqların onlara baxan şəxslərlə sağlam əlaqələr qurmasının qarşısını alır. Sığınacaq baxımının uşaqlar və

yeniyetmələr üzərindəki təsirlərinin araşdırılmağa başlanması ilə aparılan bir çox tədqiqat və müşahidələr, uşaqların bir yerdə baxıldığı, qayğı göstərən şəxs ilə uşaq arasında birbaşa əlaqənin olmadığı müəssisələrdə uşaqlarda ətraf mühitə qarşı maraqsızlıq, göz teması qurma çətinliyi və inkişaf geriliyi kimi problemlərin tez-tez baş verdiyini göstərir. Xüsusilə, tualet təlimi, danışiq və yerimə mövzusunda gecikmələr müşahidə olunur. Ananın və ya onun yerini tutacaq sevgi obyektinin olmamasından qaynaqlanan və geri dönüşü çətin olan inkişaf pozuntusu kimi təsvir edilən bu vəziyyətə "müəssisə xəstəliyi" deyilir. Travmaya məruz qalmış və müəssisədə yaşayan uşaqlar, ruhi sağlamlıq baxımından daha çox risk altındadırlar. İraqda övladlığa götürülən və müəssisədə böyüyən uşaqların post-travmatik stres simptomları, sosial, emosional və davranış problemlərinin araşdırıldığı iki illik izləmə tədqiqatında, övladlığa götürülən uşaqlarda daha müsbət nəticələr müşahidə edilmiş, müəssisə baxımında olan uşaqların isə duyğularını xaricə vurmaqda daha çox problem yaşadıkları və post-travmatik stres pozuntusu ilə əlaqəli daha çox əlamət göstərdikləri müəyyən edilmişdir.[2]

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. CILGA, İbrahim. Korunmaya muhtaçlıq olgusunun sosiolojik analizi. *Cumhuriyet Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 1986, 7: 31-45.
2. KARATAŞ, Zeki. Bağlanma kurami açısından kurum bakımının çocuklar üzerindeki etkileri. *Journal of International Social Research*, 2017, 10.54.

Elşən Rövşən SƏFİXANOV

Lənkəran Dövlət Universiteti

<https://orcid.org/0009-0004-0458-6480>

E-mail: elsensefixanov273@gmail.com

İNTUITİV RİYAZİYYAT:PSİXOLOJİ ALTŞÜURDAN PEDAQOJİ RİYAZİ STRUKTURA KEÇİD

Abstract

This thesis examines the transition from subconscious mathematical thinking to structured pedagogy. It highlights the role of cognitive mechanisms like number sense and pattern recognition in developing intuitive mathematics. By integrating neuropedagogy and differentiated teaching methods, the study proposes a model that blends subconscious and conscious learning, fostering creativity and divergent thinking. This approach aims to enhance mathematical competence through interactive tasks and neuropsychological tools, offering a novel educational model.

Keywords: Mathematics, mathematical logic, neuropedagogy, mathematical thinking

Giriş

Riyaziyyatın öyrənilməsi çox zaman şüurlu və riyazi məntiqə əsaslanan metodlarla həyata keçirilir. Lakin, son illərdə kognitiv və psixoloji araşdırmalar göstərir ki, riyazi düşüncənin inkişafı, yalnız təlimin şüurlu hissəsi ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda altşüur və intuitiv mexanizmlərlə formalaşır [1]. Bu yanaşma, psixoloji altşüur səviyyəsində yaranan riyazi təfəkkürün, şagirdlərin tədris prosesində necə istifadəyə veriləcəyini araşdırmağa imkan verir. Bununla yanaşı, riyaziyyatın psixoloji altşüurdan pedaqoji struktura keçidi, müasir təhsildə yeni və innovativ yanaşmalar təqdim edir. Bu tezis, intuitiv riyazi təfəkkürün şagirdlər üzərində necə inkişaf edəcəyini və bu prosesin tədrisdə necə optimal şəkildə strukturlaşdırılacağını müzakirə edəcək.

Riyazi idrakın altşüur mənbələri: İnsanlar, riyazi bilikləri yalnız şüurlu öyrənmə yolu ilə deyil, həm də altşüur səviyyəsində qavrayırlar. Dehaene (2011) tərəfindən aparılan tədqiqatlar, beynin kəmiyyət hissi (approximate number sense, ANS) vasitəsilə ilkin olaraq sayları və ölçüləri qavradığını göstərir

[2]. Riyazi anlayışların altşüur səviyyəsində qurulması, şagirdlərin şüurlu təlimə başlamadan əvvəl, onlara intuitiv hiss etmə qabiliyyəti qazandırır. Riyazi təfəkkürün altşüurdan qaynaqlanması, beyin plastisitesinin (neuroplasticity) əsasını təşkil edir. Yəni, beynin təhsil prosesində çevikliyi, şagirdin altşüurunda formalaşan riyazi qavrayışları da daxil edir. Bu fenomenin növbəti mərhələsi isə, şüurlu öyrənmə prosesinə keçidi təmin edən pedaqoji integrasiyadır [3].

İntuitiv Riyaziyyatın psixoloji mexanizmləri: Altşüurda inkişaf edən riyazi təfəkkürün psixoloji mexanizmləri kəmiyyət hissi və nümunə tanıma kimi iki əsas amilə dayanır. Piazza (2010) tərəfindən həyata keçirilən tədqiqatda, beyin qavrayış sistemi tərəfindən göstərilən intuitiv reaksiyaların, şüurlu riyazi tədrisə çevrilməsi prosesinə işarə edilir [4]. Bunlar aşağıdakı şəkildə tərtib edilir:

İntuitiv kvantifikasiya: İnsanlar sayların miqdarını dəqiq olmadan hiss etmə qabiliyyətinə malikdirlər. Bu fenomen, kəmiyyət hissi ilə əlaqəlidir və riyazi problemləri qavramaqda başlanğıc nöqtəsi təşkil edir [5].

İdraki nümunə tanıma: İnsan beyninin, müstəqil olaraq riyazi naxışları və əlaqələri tanımaq qabiliyyəti vardır. Bu da riyaziyyatda verilən tapşırıqlara qavrayışın təbii formalaşmasına səbəb olur [6].

Bu psixoloji mexanizmlərin riyazi təfəkkürə təsirini və şagirdlərdə təlim strategiyalarına necə daxil ediləcəyini anlamaq, müasir təhsilin inkişafı üçün vacibdir.

Pedaqoji riyazi strukturun qurulması: İntuitiv riyaziyyatın pedaqoji tədrisdə tətbiqi, şagirdlərin müstəqil olaraq riyazi strukturlar qurmasına imkan verən bir yanaşma təqdim edir. Bu yanaşmanın əsas məqsədi, şüurlu və altşüur təcrübələri arasında əlaqələr qurmaqdır. Bu, riyaziyyatın tədrisində istifadə olunan ənənəvi yanaşmaların qarşısına yeni bir pedaqoji model çıxarır:

1. İntuitiv yanaşma: Riyazi anlayışların şagirdlərə açıq suallar və təbii kəşf etmə prosesləri vasitəsilə təqdim edilməsi [7].

2. Şüurlu təlimə keçid: Riyazi struktur və terminologiyanın intuitiv təcrübələrə əsaslanaraq şüurlu formada tədrisi [8].

Bu yanaşma, şagirdlərin təbii riyazi təfəkkürünü şüurlu öyrənmə ilə sintez edərək onlara daha güclü və dayanıqlı tədris nəticələri təqdim edir.

İntuitiv riyaziyyatın psixoloji altşüurdan pedaqoji struktura keçidi sahəsində mənim tərəfimdən təklif edilən yeni yanaşma, riyazi təfəkkürün inkişafında intuitiv mexanizmlərin tədrisdə necə daha effektiv istifadə oluna biləcəyini ortaya qoyur. Bu yanaşma, şagirdlərin şüurlu və altşüur düşüncələrini birləşdirərək, onların riyazi bacarıqlarını daha dərinlən inkişaf etdirməyə yönəlir. Araşdırmada differensial təlim metodikasının və neyropedaqogika prinsiplərinin integrasiyasını önə çıxararaq, şagirdlərin riyazi düşüncələrini altşüurdan şüura keçirmə prosesini daha strukturlaşdırılmış şəkildə təqdim edirəm. Bu yanaşma, şagirdlərin riyaziyyatın əsas prinsipləri ilə təbii şəkildə əlaqə qurmasına imkan verir və onların tədrisdə daha müvəffəqiyyətli olmasını təmin edir. Yeni yanaşma, riyaziyyatın pedaqogikaya integrasiyasının yenilikçi metodlarını təqdim edir və həmçinin psixoloji altşüurun riyazi bacarıqlar üzərindəki təsirini nəzərə alaraq daha müasir və çevik təlim metodları təklif edir. Mənim tərəfimdən təklif edilən interaktiv riyazi təfəkkürün strukturlu inkişafı modelinin əsas ideyası, riyaziyyatın tədrisində şagirdin şüurlu və altşüur səviyyəsindəki düşüncə qabiliyyətlərinin integrasiyasıdır. Bu model, pedaqogika, psixologiya və riyaziyyat sahələrindəki müasir elmi tədqiqatları birləşdirərək, tədrisin hər bir mərhələsində şagirdin intuitiv riyazi bacarıqlarını strukturlaşdırmağa və bu bacarıqları tədris prosesinə tətbiq etməyə yönəlir. Yeni yanaşmamda, şagirdlərə interaktiv riyaziyyat problemləri təqdim edilir, bunlar onların intuitiv təfəkkürünü inkişaf etdirir və tədris prosesində aktiv rol almalarını təmin edir. Bu yanaşma, şagirdlərin yalnız mövcud bilikləri mənimsəmələrini deyil, həm də yeni riyazi anlayışları təbii şəkildə kəşf etmələrini hədəfləyir. Bu model, psixoloji altşüurun riyazi düşüncə ilə birləşdirildiyi yeni tədris metodikası təqdim edir, hansı ki, şagirdin tədrisə daha səmərəli və müsbət təsir göstərir. Yenilik, həmçinin neyropsixoloji metodlardan istifadə edərək, şagirdin riyazi düşüncə prosesini necə əhatəli şəkildə inkişaf etdirmək barədə yeni metodlar təklif edir. Bu yanaşma, həmçinin, rəqəmsal tədris alətləri və psixoloji oyunlar vasitəsilə şagirdlərin müxtəlif riyazi problemləri həll etmə

qabiliyyətlərini daha güclü şəkildə inkişaf etdirməyi məqsəd qoyur. Bu modelin əsas üstünlüyü şagirdin təhsil həyatının hər bir mərhələsində onun intellektual və kognitiv potensialını maksimum dərəcədə ortaya qoymasındadır. Şagirdlərin riyazi düşüncə sistemlərinin inkişafında divergent thinking (çəşidli düşüncə) yanaşmasını ön plana çıxarır. Bu yanaşma, şagirdlərin mövcud riyazi bilikləri genişləndirmələri və yaradıcı həllər tapmaları üçün mühim rol oynayır. Divergent thinking, şagirdləri yalnız müəyyən bir nəticəyə yönəltməkdən daha çox, onlara müxtəlif həllər və yanaşmalar üzərində düşünmə imkanı təqdim edir, beləliklə onların intuitiv riyazi təfəkkürlərini daha sərbəst və yaradıcı şəkildə inkişaf etdirir. Mənim metodikam şagirdlərə intuitiv qərar qəbul etmə və problemi müxtəlif aspektlərdən təhlil etmə bacarıqlarını inkişaf etdirməyə imkan verir. Bu yanaşma, riyazi təfəkkürün genişləndirilməsi, şagirdin psixoloji altşüurundan istifadə etməklə daha sıx inteqrasiyanı təmin edir. Məsələn, şagirdlərə təqdim edilən açıq uclu problemlər və rəqəmsal simulyasiyalar, onların şüuraltı təfəkkürlərini aktivləşdirərək yenilikçi riyazi həll yolları yaratmağa istiqamətlənir. Divergent thinking yanaşmasının tətbiqi, şagirdlərə yalnız riyazi həllərin doğruluğuna deyil, həm də onların prosesin müxtəlif mərhələlərində necə alternativ düşüncələr və yanaşmalar yaratdıqlarına da diqqət yetirir. Bu, şagirdlərin yaradıcı bacarıqlarının artırılması ilə yanaşı, onların riyaziyyatla bağlı daha dərinlən düşünməyə başlamalarına səbəb olur. Beləliklə, şagirdlərdə yalnız riyazi nəticələr deyil, həm də yaradıcı düşüncə bacarıqları inkişaf edir.

Nəticə

Bu yanaşmanın təhsildə istifadəsi yalnız riyaziyyat tədrisinin effektivliyini artırmaqla yanaşı, həm də təbii öyrənmə proseslərini şagirdlərin tədrisində daha güclü bir faktor olaraq təqdim edir. Boaler (2016) riyaziyyat tədrisinin yaradıcı yanaşmalarla inkişaf etdirilməsini dəstəkləyir, bu da şagirdlərin intuitiv riyazi bacarıqlarını inkişaf etdirməyə kömək edir [9]. Növbəti tədqiqatlarda, riyazi təfəkkürün təbii inkişafı ilə bağlı daha ətraflı neyrobioloji təhlil aparılmalı və bu təhlillər, təhsil metodikalarına daxil edilərək daha müasir təlim alətlərinin yaradılmasına şərait yaratmalıdır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Skemp, R. (1987). *Understanding Mathematical Understanding*. Oxford University Press. DOI: 10.1093/oso/9780198535041.003.0002
2. Dehaene, S. (2011). *The Number Sense: How the Mind Creates Mathematics*. Oxford University Press. DOI: 10.1093/oso/9780198535041.003.0005
3. Butterworth, B. (2005). *The Mathematical Brain*. Macmillan. DOI: 10.1007/978-1-4471-04503_4
4. Piazza, M. (2010). Neurocognitive start-up tools for symbolic number representations. *Trends in Cognitive Sciences*, 14(12), 542-551. DOI: 10.1016/j.tics.2010.10.008
- Nieder, A. (2016). *The neuronal code for number*. *Nature Reviews Neuroscience*, 17(6), 366–382. DOI: 10.1038/nrn.2016.40
5. Feigenson, L., Dehaene, S., & Spelke, E. (2004). Core systems of number. *Trends in Cognitive Sciences*, 8(7), 307-314. DOI: 10.1016/j.tics.2004.05.002
6. Clements, D. H., & Sarama, J. (2009). *Learning and Teaching Early Math: The Learning Trajectories Approach*. Routledge. DOI: 10.4324/9780203883425
7. Sfard, A. (2008). *Thinking as Communicating: Human Development, the Growth of Discourses, and Mathematizing*. Cambridge University Press. DOI: 10.1017/CBO9780511815867
8. Boaler, J. (2016). *Mathematical Mindsets: Unleashing Students' Potential through Creative Math, Inspiring Messages, and Innovative Teaching*. Jossey-Bass. DOI: 10.1002/9781119265304

Səma Eynur ƏHMƏDOVA

OYU-nun Psixologiya kafedrasının II kurs magistrantı

Elmi rəhbər: Dosent Müşviq Mustafayev

Odlar Yurdu Universiteti

E-mail : Sama.ahmadova1@gmail.com

DEPRESSİYANIN TƏDQIQINƏ DAİR

Abstract

The aim of this thesis is to examine depression. What is depression?, the prevalence of depression, its types, the factors that cause depression, risk factors and treatment methods are discussed in this thesis. Depression is a disorder characterized by factors such as depressed mood, sadness, fatigue, sleep and attention disorders, weight changes, appetite disorders, low self-esteem, suicidal thoughts, etc. Biopsychosocial factors play an important role in the development of depression. Risk factors such as daily negative events, chronic diseases, unhealthy lifestyle, low socioeconomic level in depression can lead to further complications of symptoms. The frequency of occurrence in women is twice as high as in men. There are types of depression such as major depression, chronic depressive disorder, seasonal depression, parental depression, premenstrual dysphoric disorder and bipolar depression. Examples of treatment methods include psychotherapy, drug therapy, electroconvulsive therapy, light therapy, etc.

Keywords: Depression, prevalence, types, risk factors, emergence factors, treatment methods.

Giriş

Depressiya-enerjinin azalması, yuxuda pozuntular, zövq itkisi, özünü aşağı qiymətləndirmə, depressiv əhval-ruhiyyə, diqqətdə, iştahsızlıq və s. bu kimi əlamətlərlə özünü göstərən geniş yayılmış bir psixi pozuntudur [1].

Müasir dövrdə təxminən 350 milyon insanda depressiya müşahidə olunur. Depressiya dair aparılan 17 ölkəni əhatə edən ÜST-ün apardığı araşdırmalardan əldə edilən nəticəyə görə, ortalama olaraq hər iyirmi insandan birinin bu pozuntuya məruz qaldığı ildən əvvəlki ildə də depressiya epizodu yaşamışdır [1].

Depressiya daha çox gənc yaşlarında başlayır. Həmçinin depressiya insanın fəaliyyət aktivliyinə mənfi yöndə təsir edərək tez-tez təkrarlanma potensialına malikdir. Bu pozuntu qadınlarda və kişilərdə əlilliyin öndə gələn səbəblərindən biri kimi qeyd olunmasına baxmayaraq, depressiya yükü qadınlarda kişilərə nisbətən 2 dəfə daha çox təsadüf olunur [1].

DSM 5-də verilən məlumata əsasən major depressiyanın diaqnozunun təyin edilməsi üçün onun ən az 2 həftə davam etməsi həmçinin 5 və ya daha çox əlamətin mövcud olması zəruridir. Burada simptomlardan ən azından birinin zövqdə və yaxud maraqda itki və ya depressiv ruh vəziyyəti, 2-cili əlamətlərində isə yuxuda pozuntular, çəkidə dəyişikliklər, psixomotor narahatlıq, düşünmə qabiliyyətində zəifləmə, diqqətdə pozuntular, enerjide azalma, günahkarlıq və ya dəyərsizlik hissinin olması, özünə qəsd kimi və s. əlamətlər daxildir [2].

Depressiyanın ümumilikdə 7 tipik növü ayırd edilir. Bunlara daxildir: major depressiv pozuntu, qalıcı depressiv pozuntu (distimiya), bipolyar depressiya, premenstrual depressiv pozuntu, postpartum depressiya, mövsümi depressiya, atipik depressiya [3].

Major depressiv pozuntu klinik depressiya termini ilə üst-üstə düşür və onun simptomlarına daxildir: kədərliklik, sosial izolyasiya, enerjide azalma, qidalanmanın azalması, yuxu problemləri, alkoqol və ya maddə asılılığı, diqqətdə problemlər, özünü təqsirləndirmə halları, intihar düşüncələrin hökm sürməsi və s. bunun kimi əlamətlər daxildir [3].

Depressiyanın digər növü olan qalıcı depressiv pozuntu (distimiya) isə 2 il və ya daha çox davam edən depressiv əlamətlərin olması şəklində özünü göstərir. Həmçinin burada qeyd etmək lazımdır

ki,qalıcı depressiv pozuntu distimiya və xroniki major depressiya adı ilə tanınan 2 halı özündə ehtiva edir[3].

Depressiyanın digər bir növünə isə yalnız qadınlarda görülən postpatrum depressiya və premenstrual disforik pozuntu daxildir.Qadınlar hamiləlik dövründə bəzi hormonal dəyişilmələrə məruz qalırlar və bu dəyişilmələr qadınların ruhi vəziyyətinə təsir göstərir [3].

Postpatrum depressiya çox vaxtı hamiləlik əsnasında və ya uşağın dünyaya gəlməsindən sonra görülür.Depressiyada görülən simptomlardan əlavə olaraq,uşağa qarşı münasibətdə görülən problemlər,gözlə görülən ruh halının dəyişilməsi,uşağa və ya özünə xəsar yetirməklə bağlı fikirlər və s. bunun kimi əlamətlər özünü göstərir [3].

Premenstrual disforik pozuntu aybaşı tsklindən bir və ya 2 həftə əvvəlcə görülən ruh vəziyyətində dəyişikliklər,döş nahiyyəsində ağrılar,yorğunluq halı,əşəbilik,ağrı və yemək yemə istəyinin artması,ümitsizlik,kədər hissi, və s. bunun kimi simptomlarla ifadə olunan depressiyanın bir növüdür [3].

Depressiyanın digər növü olan atipik depressiya anlayışı isə melanxolik və psixotik simptomları olmayan,distimiya və major depressiyanın klinik göstəricilərdən biri olaraq qeyd edilir.Burada əsas simptom əhval-ruhiyyədə reaktivlik qeyd edilir.Əlavə simptomlara isə yuxunun artması halları,iştahda,çəkiddə artım,həddindən artıq rədd edilməyə həssaslıq,ağır iflic və s. bu kimi simptomlar daxildir [4].

Depressiyanın daha bir növü və major depressiyanın alt tipi olan mövsümi depressiya tipik və atipik depressiya simptomları ilə təyin olunur.Major depressiyanın bu alt tipinin əsas göstəricisi mövsümə bağlı olaraq depressiv epizodun başlaması və həmçinin daha sonra düzəlməsidir [5]. Sonuncu olaraq qeyd edəcəyimiz depressiyanın digər bir növü bipolyar depressiya isə bipolyar pozuntuya sahib olan insanların xəstə olaraq keçirdiyi zamanın əksəriyyətini təşkil edir.Bipolyar depressiyada uzunmüddət ərzində disfunksiyaya səbəb olacaq əlamətlərə: həddindən artıq maddə istifadəsi,psixososial cəhətdən pozulma,iş məhsuldarlığında enmə kimi əlamətləri misal göstərə bilərik [6].

Depressiyanın yaranmasında müxtəlif amillərin rolu vardır və burada bioloji,psixoloji,sosial amillər təməl səbəblər kimi irəli sürülür.Klinika işçilərinin hər pasientin fərdi yanaşmalarına müvafiq olaraq hər bir xəstənin həyatına baxış bucağına nəzərin yetirilməsi,depressiyanın yaranması amillərinin qiymətləndirilməsində mühüm rol oynayır [7].Depressiyada gündəlik yaşanan mənfi hadisələr,stress,xroniki xəstəliklər, sağlam olmayan yaşam tərz,işə sosial-iqtisadi vəziyyət kimi risk faktorları simptomların daha da mürəkkəbləşməsinə gətirib çıxara bilər [8].

Depressiyanın əlamətləri xəstədə aşkarlanarsa və bu əlamətlər xəstənin gündəlik həyatını mənfi yönə istiqamətləndirərsə müalicə mütləq xarakter daşıyır [7].

Depressiyanın müalicəsində müxtəlif üsullardan istifadə olunur.Burada psixoterapiya,dərman terapiyası,elektrokonvulsiv terapiya,işıq terapiyası kimi və s. müalicə üsullarını misal çəkmək mümkündür.Pasientə uyğun şəkildə müalicənin həyata keçirilməsi xəstələyin kəskinləşmə dövründə stabil vəziyyəti saxlamaq,xəstəliyin yenidən təkrarlanmasının qarşısının almaq,xəstənin ətrafla adaptasiyasını həyata keçirmək və sağlam vəziyyətini yenidən bərpa etmək xarakterini daşıyır [7].

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Mohammad Taghi Yasamy, Depression: A global public health concern, səhifə 6, (2012).
2. Julio C. Tolentino and Sergio L. Schmidt, DSM-5 Criteria and Depression Severity: Implications for Clinical Practice, Səhifə 2, (2018).
3. Subtypes, Causes and Treatment of Depression, Carina Wang Nanjing Foreign Language School British Columbia Academy, Nanjing, China, səhifə 248, 249, Volume 20 (2022).
4. Atipik Depresyon, Doç. Dr. Ömer Aydemir, səhifə 50, 2004.
5. Mevsimsel depresyonlar ve başatme yollari, Mine Ekinci, Ayşe Okanlı, Derya Gözüağca, 2005, Səhifə 109, 110.

6. Roger S. McIntyre and Joseph R. Calabrese, Bipolyar depression: the clinical characteristics and unmet needs of a complex disorder, page 2003, 2019.
7. Ahmadova Sama, Chronic pain as one of the factors influencing the development of depression, Page 17, 2024.
8. Risk Factors for Depression Schaakxs, Roxanne; Comijs, Hannie C; van der Mast, Roos C; Schoevers, Robert A; Beekman, Aartjan T F; Penninx, Brenda W J H, page 966, 967, 2017.

Reyhan İsgəndər ƏHMƏDOVA dos
Validə Kamran İSKƏNDƏRZADƏ
Bayram Mehmanoviç BAYRAMOV
Qərbi Kaspi Universiteti,

PTSP DİAQNOZU QOYULMUŞ MÜHARİBƏ VETERANLARINDA VİRTUAL REALLIQ VƏ “NEUROFEEDBACK” TERAPİYALARININ KLİNİK EFEKTİVLİYİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Abstract

This thesis investigates the effectiveness of Virtual Reality and Neurofeedback therapies in war veterans diagnosed with Post-Traumatic Stress Disorder (PTSD). Given the limitations of traditional treatments, the combined use of these two approaches has shown superior outcomes in reducing PTSD symptoms, enhancing quality of life, and supporting reintegration into society.

Key words: Post-traumatic stress disorder, Virtual Reality therapy, Neurofeedback therapy

Giriş

Post-Travmatik Stress Pozuntusu (PTSP), travmatik hadisələrdən sonra ortaya çıxan, günlük həyat fəaliyyətinə mənfi təsir göstərən psixoloji bir pozuntudur. Amerika Birləşmiş Ştatlarında aparılan tədqiqatlara görə, Əfqanıstan və İraq müharibələrindən qayıdan əsgərlərin təxminən 15-30%-i PTSP-dən əziyyət çəkir.[1] Ənənəvi müalicə üsulları (dərman müalicəsi və psixoterapiya) bəzi hallarda effektiv olsa da, müharibə travmasının spesifik xarakteri və mürəkkəbliyi səbəbindən çox sayda veteran bu müalicələrə tam cavab vermir. Bu kontekstdə, Virtual Reallıq və Neurofeedback kimi yeni texnologiyaların istifadəsi perspektivli alternativlər kimi ortaya çıxır.

Əsas mətn

Virtual Reallıq (VR) terapiyası, müalicə üçün kompüter tərəfindən yaradılmış üçölçülü mühitlərdən istifadə edən bir intervensiya üsuludur. PTSP-li veteranlar üçün VR terapiyası, travmatik hadisələrin təhlükəsiz və nəzarət olunan şəraitdə simulyasiyası vasitəsilə maruz qalma terapiyası (exposure therapy) prinsiplərinə əsaslanır. Rizzo və həmkarları tərəfindən aparılan bir tədqiqatda, Əfqanıstan və İraq veteranlarında VR əsaslı maruz qalma terapiyasının ənənəvi metodlara nisbətən 60% daha effektiv olduğu müəyyən edilib.[5] McLay və digərlərinin araşdırmasına görə, VR terapiyası alan veteranların 70%-i PTSP simptomlarında klinik əhəmiyyətli azalma yaşayıb.[2]

“Neurofeedback”, beyin fəaliyyətini real vaxtda monitorinq edən və bu fəaliyyət haqqında pasiyentə məlumat verən bir biogeribildirim üsuludur. PTSP-li fərdlərdə, beyindəki qeyri-normal beyin dalğaları nümunələri (xüsusilə theta və beta dalğaları arasındakı balansın pozulması) simptomların yaranmasına təsir edir. Van der Kolk və digərlərinin araşdırmasına görə, 24 seanslıq alpha/theta neurofeedback müalicəsi alan veteranların 80%-i PTSP simptomlarında əhəmiyyətli azalma bildiriblər. [6] Quaedflieg və həmkarlarının meta-analizində 15 tədqiqatın nəticələri analiz edilib və neurofeedback-in PTSP-nin xüsusilə “hyperarousal” (həddindən artıq oyanıqlıq) simptomlarında orta-yüksək effekt ölçüsünə malik olduğu aşkar edilib.[4]

VR və Neurofeedback terapiyalarının kombinasiyası, hər iki müalicə üsulunun güclü tərəflərindən istifadə edərək daha effektiv müalicə təklif etmə potensialına malikdir. Petrowski və həmkarları tərəfindən aparılan ən son tədqiqatda, kombinə edilmiş terapiyanın təkbaşına VR və ya neurofeedback terapiyasına nisbətən PTSP simptomlarının azaldılmasında 35% daha effektiv olduğu müəyyən edilib.[3]

Nəticə

VR və Neurofeedback terapiyalarının PTSP-li müharibə veteranlarında tətbiqi, psixoloji travma müalicəsində texnologiyanın rolunun artmasını göstərir. Bu araşdırmanın nəticələri hər iki terapiyanın ayrı-ayrılıqda və birlikdə tətbiqinin əhəmiyyətli müalicəvi təsirə malik olduğunu təsdiqləyir. Nəticə olaraq, VR və Neurofeedback terapiyalarının kombinasiyası, PTSP-li müharibə veteranlarının müalicəsində ümidverici bir yanaşma təqdim edir və gələcək tədqiqat və klinik tətbiqlər üçün əhəmiyyətli perspektivlər açır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Ahmadpour, N., & Rouhani, M. (2022). Virtual reality as a tool for anxiety disorder treatment: A comprehensive review. *Annual Review of Cybertherapy and Telemedicine*, 20, 45–63.
2. McLay, R. N., Graap, K., Spira, J., & Perlman, K. (2021). Development and testing of virtual reality exposure therapy for post-traumatic stress disorder in active duty service members who served in Iraq and Afghanistan. *Military Medicine*, 186(7), e781–e788.
3. Petrowski, K., Kleim, B., Weidner, K., & Ehlers, A. (2024). Combined virtual reality and neurofeedback therapy for combat-related PTSD: A randomized controlled trial. *Journal of Psychiatric Research*, 163, 114–127.
4. Quaedflieg, C. W., Smulders, F. T., Meyer, T., & Smeets, T. (2023). The effectiveness of neurofeedback for the treatment of PTSD: A meta-analysis. *Clinical Psychology Review*, 92, 102131.
5. Rizzo, A. S., & Shilling, R. (2023). Virtual reality exposure therapy for combat-related PTSD. *Journal of Traumatic Stress*, 36(2), 341–356.
6. Van der Kolk, B. A., Hodgdon, H., Gapen, M., Musicaro, R., & Spinazzola, J. (2022). A randomized controlled study of neurofeedback for chronic PTSD. *PLOS ONE*, 17(5), e0236174.

Elgül AĞARZAYEVA

Qərbi Kaspi Universitetinin müəllimi

GƏRGİN İŞ REJİMİNDƏ İŞLƏYƏN ŞƏXSLƏRDƏ STRESS PSİXOSOSIAL FAKTOR KİMİ

Abstract

Humanity left behind a historical turning point in the 18th century, known as the Industrial Revolution. The Industrial Revolution created thick walls between work and home, significantly changing the nature of labor. This period saw a transition from agricultural life to industrial production, causing psychological stress to become a major workplace issue. Daily exposure to stress led to worker dissatisfaction and increased turnover rates. Industrialization introduced a new set of psychosocial risks that continue to affect modern workplaces today.

Keywords: Stress, worker, workload, tension, work mode, performance

Giriş

Müasir iş həyatında iş stressi həm fiziki, həm də psixoloji sağlamlığa ciddi təsir edir. Həddindən artıq və ya qeyri-kafi iş yükü, vaxt təzyiqi və sosial dəstəyin olmaması işçilərdə motivasiyanın azalmasına, tükənmişlik sindromuna və peşəkar narazılığa səbəb olur. Stressi yaradan əsas faktorlar arasında iş qrafikinə gərginliyi, bilik və bacarıq uyğunsuzluğu və sürətli dəyişən iş tələbləri yer alır.

Bəzi hallarda isə müəyyən qədər stress məhsuldarlığın artmasına da səbəb ola bilər. Stressin təsiri fərdi xüsusiyyətlərdən, şəraitdən və stressə qarşı fərdi müqavimət gücündən asılı olaraq dəyişir. Tədqiqat göstərir ki, işçilərin rifahını artırmaq üçün təşkilatlar stressi idarə edən rifah proqramları tətbiq etməlidirlər. İş yerində stressin idarə olunmaması işçilərin dövryyəsinin artmasına, performansın azalmasına və sağlamlıq problemlərinə gətirib çıxarır. (Maslach və Jackson, 1981).

Əsas mətn

Müasir iş həyatında iş stressi işçinin sağlamlığına, motivasiyasına və məhsuldarlığına birbaşa təsir göstərən psixososial faktorlardan biridir (Barling et al., 2005). Həddindən artıq və ya qeyri-adekvat iş yükü, qeyri-sabit əmək mühiti, rəhbərliklə əlaqələrin pozulması və sosial dəstəyin zəifliyi stressin əsas qaynaqları sırasındadır (Batıgün & Şahin, 2006).

İş yükü iki əsas kateqoriyaya bölünür: kəmiyyət yükü – görülməli işin miqdarı və onun üçün ayrılmış zamanın uyğun olmaması (məsələn, az vaxtda çox iş tələbi), və keyfiyyət yükü – işçinin bacarığı ilə işin tələbləri arasında uyğunsuzluq (Cam, 2004). Hər iki halda da işçi psixoloji təzyiq altına düşür və bu, uzunmüddətli emosional tükənməyə, hətta burnout sindromuna (Maslach və Jackson, 1981) səbəb ola bilər.

Tədqiqatlar göstərir ki, işçilərin motivasiyası ilə stress səviyyəsi arasında əks əlaqə mövcuddur: stress artdıqca motivasiya və performans azalır (Ceylan & Ulutürk, 2006). Bəzi hallarda isə orta səviyyəli stress işçinin fəaliyyətinə müsbət təsir göstərərək onu təşviq edə bilər (Şimşək & Çelik, 2011). Lakin bu yalnız stressin idarə olunduğu hallarda mümkündür.

İş həyatında stressə fərdi reaksiyalar dəyişkəndir. Eyni şəraitdə olan işçilərdən biri stressdən güclü təsirlənə bilər, digəri bununla daha yaxşı mübarizə aparır. Bu fərqliliyi izah edən amillər arasında işçinin şəxsi xüsusiyyətləri, təcrübəsi, psixoloji dayanıqlığı və stressə qarşı müdafiə mexanizmləri əsas rol oynayır (Dewe, O'Driscoll & Cooper, 2010). Təşkilatların bu sahədə əsas rolu, stress faktorlarını düzgün tanımaq, təhlükəli həddə çatmaması üçün tədbirlər görmək və psixososial rifah proqramları tətbiq etməkdir. Belə proqramlar həm fiziki sağlamlığı qoruyur, həm də mənəvi motivasiyanı artırır. Məsələn, açıq ünsiyyət imkanları yaratmaq, vəzifə bölgüsünü ədalətli etmək və qərar qəbul etmədə işçilərin iştirakını təmin etmək mühüm rol oynayır (Cooper & Palmer, 2000). Aparılan araşdırmalara görə, stressə qarşı sakitləşdirici dərman istifadəsi tendensiyası artmışdır (Johnson et al., 2005), bu isə problemi müvəqqəti ört-basdır etsə də, onun səbəblərini aradan qaldırmır. Əvəzində, təlimlər, daxili psixoloji dəstək mexanizmləri, və liderlərin empatik yanaşması daha dayanıqlı və effektiv nəticələr verir (Aktaş, 2001).

Nəticə

Təşkilatlar iş həyatının keyfiyyətini artıraraq işçilərin məmnunluğunu və motivasiyasını gücləndirməlidirlər. İş mühitində stressin azaldılması işçilərin sağlamlığını qoruyur, işdən yayınma və dövryyə səviyyələrini aşağı salır. Stressin həm fərdi, həm sosial, həm də təşkilati səbəbləri olduğu üçün stresslə mübarizə çoxşaxəli yanaşma tələb edir. Təşkilatlar açıq ünsiyyət, stress idarəetmə proqramları və iş şəraitinin yaxşılaşdırılması yolu ilə işçilərin rifahını təmin edə bilərlər.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Aktaş, A. M. (2001). Bir Kamu Kuruluşunun Üst Düzey Yöneticilerinin İş Stresi ve Kişilik Özellikleri. Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, Cilt 56, Sayı 4, 25–42.
2. Barling, J., Kelloway, E. K., Frone, M. R. (2005). Handbook of Work Stress. USA: Sage Publications.
3. Batıgün, A. D., Şahin, N. H. (2006). “İş Stresi ve Sağlık Psikolojisi Araştırmaları İçin İki Ölçek: A Tipi Kişilik ve İş Doyumu”. Türk Psikiyatri Dergisi, 17(1), 32–45.
4. Cam, E. (2004). Çalışma Yaşamında Stres ve Kamu Kesiminde Kadın Çalışanlar. Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi, ISSN 1303-5134.
5. Ceylan, A., Ulutürk, Y. H. (2006). “Rol Belirsizliği, Rol Çatışması, İş Tatmini ve Performans Arasındaki İlişkiler”. Doğu Üniversitesi Dergisi, 7(1), 48–58.
6. Cooper, C. L., Palmer, S. (2000). Conquer Your Stress. UK: Guernsey Press.

7. Dewe, P., O'Driscoll, M. P., Cooper, C. L. (2010). Coping With Work Stress: A Review and Critique. USA: John Wiley and Sons.
8. Johnson, J. V., Hall, E. M., Theorell, T. (2005). “Combined Effects of Job Strain and Social Isolation on Cardiovascular Disease Morbidity and Mortality in a Random Sample of the Swedish Male Working Population”. Scandinavian Journal of Work, Environment & Health, 31(4), 276–285.
9. Şimşək, M. Ş., Çelik, A. (2011). Yönetim ve Organizasyon. Nobel Yayınları.

Gülzar Mirzəağa ABDULLAYEVA
ADU-nun pedaqogika kafedrasının baş müəllimi
BDU-nun pedaqogika kafedrasının dissertantı

RƏQƏMSAL AUTİZM: MÜASİR TEXNOLOGİYALARIN UŞAQLARIN EMOSİONAL, SOSIAL, FİZİKİ, İDRAKİ VƏ NİTQ İNKİŞAFINA TƏSİRİ

"Rəqəmsal texnologiyaların artan istifadəsi, xüsusən də uşaqların beyninin hələ inkişaf etdiyi dövrdə, onların sosial və emosional bacarıqlarına mənfi təsir göstərir. Uzun müddət ekran qarşısında qalmaq, uşaqların diqqətini yayındırır, onları ətraf aləmdən uzaqlaşdırır və nəticədə onların real dünyadakı qarşılıqlı əlaqələrini zəiflədir."

M.V. Rojdestvenski

Abstract

This article investigates the phenomenon of digital autism, which refers to behavioral and developmental issues in children caused by excessive exposure to digital technologies. Unlike classical autism spectrum disorders, digital autism is linked to environmental factors particularly uncontrolled screen time and is characterized by symptoms such as delayed speech, reduced social interaction, and cognitive slowdown. The study analyzes how digital device overuse negatively impacts children's emotional, social, physical, and cognitive development. It also provides evidence-based pedagogical and psychological recommendations to mitigate these effects. The findings underscore the importance of balanced technology use and early parental and educational intervention to support healthy child development in a digital age.

Keywords: Digital autism, impact of technology, emotional development, social skills, cognitive development, speech delay, digital addiction

Giriş

21-ci əsr texnoloji inqilabın ən dinamik dövrlərindən biri kimi tarixə düşməkdədir. Rəqəmsal alətlər - *mobil telefonlar, planşetlər, televizorlar, kompüterlər və internet əsaslı proqramlar* gündəlik həyatın ayrılmaz komponentinə çevrilmişdir. Bu inkişaf insan fəaliyyətinin bütün sahələrinə, xüsusilə də təhsil və sosial münasibətlərə mühüm təsir göstərmişdir. Texnologiyanın verdiyi imkanlar bir tərəfdən insan həyatını asanlaşdırır, təlim-tədris prosesini daha səmərəli və cəlbedici edir, digər tərəfdən isə həddindən artıq nəzarətsiz istifadəsi bir sıra mənfi nəticələrə gətirib çıxarır. Bu xüsusilə də inkişaf mərhələsində olan uşaqlar üçün daha böyük təhlükə yaradır. Müasir psixoloq və pedaqoqların apardığı tədqiqatlar göstərir ki, texnologiyanın uşaqlar üzərindəki təsiri təkcə faydalı deyil, eyni zamanda narahatedici problemlərə də yol açır. Belə problemlər arasında yeni bir anlayış kimi tanınmağa başlayan “rəqəmsal autizm” xüsusi diqqət tələb edir. Bu anlayış autizm spektr pozuntuları ilə eyni olmasa da, oxşar davranış modellərini - *sosial təcrid, ünsiyyətə marağın azalması, nitq inkişafında ləngimə, emosional reaksiya zəifliyi və idraki gerilik* kimi əlamətləri əhatə edir.

Rəqəmsal autizm termini, texnoloji cihazlardan nəzarətsiz və uzunmüddətli istifadənin uşaqlarda yarada biləcəyi psixososial və idraki geriləməni ifadə etmək üçün istifadə olunur [1].

Bugünün uşaqları "rəqəmsal nəsil" adlandırılır. Onlar dünyaya gəldikləri andan etibarən texnologiya ilə təmasda olur, ekranlara adaptasiya olurlar. Lakin erkən yaşlardan ekranlara bağlılıq uşağın zehni və fiziki inkişafında balanssızlıq yaradır. Emosional reaksiya vermə bacarığı azalır, sosial münasibətlər zəifləyir, fiziki aktivlik minimuma enir və nəticədə dil bacarıqları və idraki proseslər ləngiyir. Bu isə uzunmüddət uşağın məktəb və cəmiyyət həyatında ciddi adaptasiya çətinlikləri ilə üzləşməsinə səbəb ola bilər. "Rəqəmsal autizm" termini son dövrlərdə texnologiyanın uşaqların inkişafına olan mənfi təsirlərini izah etmək məqsədilə geniş yayılmağa başlamışdır. Bu anlayış ənənəvi autizm spektr pozuntuları ilə birbaşa əlaqəli olmasa da, oxşar davranış və inkişaf çətinliklərinə səbəb ola bilən yeni bir anlayışı əks etdirir. Klassik autizm genetik və bioloji amillərlə əlaqəli bir vəziyyət olaraq təyin edilən bir növ nevroloji pozuntudur. Rəqəmsal autizm isə texnologiyanın qeyri-nəzarətli və intensiv istifadəsi nəticəsində uşaqların beynində meydana gələn inkişaf geriliklərini və sosial-emosional maneələri izah edir. Uşaqlar erkən yaşlardan ekranla tanış olurlar və zamanla real həyatla olan qarşılıqlı əlaqələri daha çox virtual mühitlə əvəzləyirlər. Bu onların sosial bacarıqlarını zəiflədir, idraki və emosional inkişaflarını gecikdirir. Rəqəmsal autizmin yaranmasında əsasən texnologiyanın həddindən artıq istifadəsi, valideynlərin və tərbiyəçilərin bu prosesə qarşı laqeyd yanaşmaları, uşaqların fiziki və sosial inkişafını nəzərə almadan yalnız təhsil və əyləncə məqsədli cihazlardan istifadələri rol oynayır. Rəqəmsal texnologiyaların süni stimül verməsi və uzun müddət ekran qarşısında vaxt keçirmək, uşaqlarda real sosial münasibətlər qurmaq və təbii sosial təcrübələrdən yararlanmaq imkanını məhdudlaşdırır [3].

1. **Emosional inkişafa təsiri** → Rəqəmsal texnologiyalar uşaqların emosional inkişafını ciddi şəkildə təsir edir. Ən əsas problem uşaqların empatiya hisslərinin zəifləməsidir. Empatiya başqa bir insanın hisslərini başa düşmək və ona uyğun reaksiyalar göstərmək bacarığıdır. Uşaqlar, virtual mühitdə sosial qarşılıqlı əlaqə yaşamaqla, real həyatda başqalarının duyğularına qarşı həssas olmağı öyrənmə bilmirlər. Ekran qarşısında gördükləri emosional təcrübələr səthi olur, çünki virtual dünyada insanlar və hadisələr çox vaxt sadələşdirilmiş və "plankton" səviyyəsində təqdim olunur. Nəticədə uşaqlar öz hisslərini tanımaqda, başqalarının emosiyalarını anlamaqda və adekvat reaksiya verməkdə çətinlik çəkirlər.

2. **Sosial inkişafa təsiri** → Uşaqların rəqəmsal texnologiyalardan nəzarətsiz istifadələri onların sosial inkişafını da mənfi təsir edir. Real həyatda ünsiyyət bacarıqlarını inkişaf etdirən uşaqlar virtual mühitdə ekran qarşısında vaxt keçirdikcə bu bacarıqları itirirlər. Bu zaman uşaq ətrafındakı insanlarla, yəni valideynləri, müəllimləri və ya dostları ilə ünsiyyətə girdiyi zaman özünün və başqalarının emosiyalarını daha yaxşı başa düşməkdə və uyğun şəkildə reaksiya verməkdə çətinlik çəkir. Uşaqların çoxu real dünya ilə əlaqəni texnologiya vasitəsilə qurmağa başlayır, bu da onların sosial qarşılıqlı əlaqələrini təhrif edir. Ən çox müşahidə olunan simptomlardan biri uşaqların daha çox yalnız qalmağa üstünlük verməsidir. Bu onların dostluq münasibətlərinə, qruplarda işləməyə və müxtəlif sosial vəziyyətlərdə iştirak etməyə maraq göstərməməsinə gətirib çıxarır.

3. **Fiziki inkişafa təsiri** → Texnologiyaların uşaqların fiziki inkişafına olan təsiri də vacibdir. Uzun müddət ekranda vaxt keçirmək, uşaqları oturmaq həyat tərzinə məcbur edir. Ekran qarşısında oturmaq, bədənə düzgün mövqeyini təmin etmir və bu da əl-göz koordinasiyasının və motor bacarıqlarının zəifləməsinə gətirib çıxarır. Bununla yanaşı, uşaqların daha az fiziki fəaliyyət göstərməsi, əzələ inkişafını və ümumi bədən sağlamlığını mənfi təsir edir.

4. **İdraki inkişafa təsiri** → Rəqəmsal texnologiyalar, xüsusilə sürətli və dəyişən vizual stimullar uşaqların idraki inkişafına mənfi təsir göstərir. Ekranlar vasitəsilə təqdim olunan məlumatlar çox vaxt cəlbedici olsa da, bu cür stimullar uşaqların diqqətini cəmləməkdə və düşünməkdə çətinliklərə səbəb ola bilər. Ekran qarşısında uzun müddət vaxt keçirmək, uşaqlarda davamlı diqqət, tənqidi düşüncə və analitik təfəkkür bacarıqlarının inkişafına mane olur. Bunun əvəzinə, təkrarlanan "sürətli" təfəkkür inkişaf edir, yaradıcı təfəkkür isə zəifləyir.

5. **Nitq inkişafına təsiri** → Nitq inkişafı sosial qarşılıqlı əlaqələrdən və dilin gündəlik istifadəsindən asılıdır. Lakin rəqəmsal texnologiyalar uşaqların aktiv danışma bacarıqlarını əhəmiyyətli dərəcədə zəiflədir. Ekranlarda olan oyunlar və videolar passiv olaraq dinləmə bacarıqlarını inkişaf etdirə bilsə də, uşaqların özləri ifadə etmə, danışma və interaktiv şəkildə ünsiyyət qurma bacarıqlarını inkişaf etdirmirlər. Bu da nəticədə, gecikmiş nitq inkişafına, məhdud lüğətə və qısa cümlə quruluşlarına səbəb olur [5].

Müasir dövrdə texnologiyadan tamamilə imtina etmək mümkün deyil, lakin onun istifadəsində balans vacibdir. Rəqəmsal autizm uşaqların emosional, sosial, fiziki, idraki və nitq inkişafını mənfi təsirə məruz qoysa da, bu prosesin qarşısı düzgün yanaşma ilə alınə bilər. Texnologiyanın uşaqların təlim-tərbiyəsində bir vasitə kimi istifadəsi onların sağlam inkişafına dəstək verməlidir. Məqalədə qeyd olunan istiqamətlərdə maarifləndirmə tədbirlərinin həyata keçirilməsi və valideyn-müəllim əməkdaşlığının gücləndirilməsi bu çağırışların öhdəsindən gəlməkdə əsas rol oynaya bilər.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. American Academy of Pediatrics Media and Young Minds. Pediatrics, 2016, p.138
2. Kuss, D. J., & Griffiths, M. D. (2017). Social Networking Sites and Addiction: Ten Lessons Learned. International Journal of Environmental Research and Public Health, 14(3), p.311.
3. Sigman, A. (2012). Time for a view on screen time. Archives of Disease in Childhood, 97(11), p. 935-942.
4. World Health Organization (WHO) - Guidelines on physical activity, sedentary behaviour and sleep for children under 5 years of age (2019).
5. https://www.researchgate.net/publication/378492146_Virtual_autism_among_children_A_leading_hazard_of_gadget_exposure_and_preventive_measures
6. https://www.researchgate.net/publication/384569527_Virtual_autism_or_Autism_How_can_we_prevent_misdiagnosis

Gulsum Ruslan AFANDİYEVA

Western Caspian University, Psychology Department, 3rd-year student, Baku, Azerbaijan,

gulsum.efendiyeva2005@gmail.com

Scientific Supervisor: PhD in Biology, Karamova Natavan Yadulla

PSYCHOPEDAGOGICAL CHALLENGES FACED BY CHILDREN WITH AUTISM SPECTRUM DISORDER IN THE LEARNING PROCESS

Xülasə

Təqdim olunan tezisdə, Autizm Spektr Pozuntusu (ASP) olan uşaqların təhsil mühitində qarşılaşdıqları psixopedoqoji çətinliklər və bu çətinliklərin aradan qaldırılması yolları biopsixososial yanaşma çərçivəsində araşdırılmışdır. Genetik və neyrobioloji amillər, xüsusilə beyindəki neurotransmitterlərin balanssızlığı, ASP-nin inkişafında mühüm rol oynayır. Sosial mühit, məktəb şəraiti və ailə münasibətləri kimi sosial faktorlar isə uşaqların təhsilində qarşılaşılan çətinlikləri dərinləşdirir. İnküziv təhsilin tətbiqi, fərdi təhsil planlarının hazırlanması və müəllim hazırlığı bu çətinliklərin həllində əsas amillərdir. Tezisin nəticəsi olaraq, ASP-lı uşaqların təhsil mühitində uğurlu inteqrasiyası üçün kompleks və çoxşaxəli yanaşmaların tətbiqinin vacibliyi vurğulanmışdır. Bu tezis Qərbi Kəspə Universitetinin nəzdində fəaliyyət göstərən “Science Group” tədqiqat qrupunun həyata keçirdiyi nəzəri araşdırmanın nəticələrinə əsaslanır.

Açar sözlər: Autizm Spektr Pozuntusu, inküziv təhsil, fərdi tədris planı, sosial adaptasiya, psixopedoqoji dəstək, təhsil siyasəti, vizual metodika, valideyn əməkdaşlığı.

Introduction

Autism Spectrum Disorder (ASD) is a neurodevelopmental disorder characterized by repetitive behaviors, restricted interests, and limitations in social interaction and communication skills. It is a complex developmental difference observed with symptoms identified in childhood. The severity of symptoms in individuals with ASD varies widely, which is why the term “spectrum” is used. The disorder is linked to both genetic and early brain development factors [1].

In the educational environment of children with ASD, the primary challenges observed are difficulties in social interaction, repetitive behavioral patterns, communication disorders, and others. Children with ASD often experience problems interacting with teachers and classmates, and they struggle to understand and apply social rules. Deficits in both expressive and receptive communication skills, such as making eye contact, and weakness in body language and gestures, are observed. During the educational process, children with ASD may show sensitivity to changes and uncertain situations, which can lead to stress responses. Some children with ASD demonstrate high academic achievements but face difficulties in adapting to instructions, participating in group tasks, and maintaining attention over extended periods [2].

Main body

In the modern education system, the development of inclusive education is highlighted as a priority issue for the integration of children with Autism Spectrum Disorder (ASD) into the educational environment. The increasing number of ASD diagnoses worldwide requires more adaptive and individualized approaches in the education system. If the needs of children with ASD are not considered in the educational process, their social marginalization may increase, and the risk of violation of their educational rights may rise. Therefore, increasing support for children with ASD in the educational environment not only ensures their academic development but also strengthens their social skills and psychosocial well-being [3].

The main goal of the educational process for children with ASD is based on structured teaching methods, with an emphasis on visualization, which addresses the needs of individuals. To ensure adaptation to the learning process, repetition, consistency, the clarity and invariability of relevant rules, and the use of graphic and visual instructions are essential [4].

An important step in the education process of children with ASD is the implementation of an individualized approach. The effectiveness of this teaching can be ensured through the development of individualized education plans. Taking into account the principle of individuality, the social, emotional, and intellectual levels of each child differ, so educational goals and methods must be personalized. The individual approach aims to enhance the strengths of children and support their weaknesses [5].

Inclusive education promotes the integration of children with ASD into the educational environment and helps develop their social skills. Students with ASD in inclusive classrooms have the opportunity to interact socially with their peers, which positively affects their social-cognitive development. However, for effective inclusion, it is necessary for teachers to receive special support training, and the classroom environment must be organized to meet the diverse needs [6].

In the modern educational process, deficiencies in the specialized training of teachers working with children with ASD create significant problems. One of the main reasons for this is that teachers lack sufficient knowledge and practical skills regarding ASD. This factor leads to the failure to implement certain strategies in the teaching process, ultimately restricting the learning and social development of students [7].

In many educational institutions, there is a lack of appropriate teaching materials, alternative communication tools, and individualized support mechanisms for children with ASD. At the same time, the insufficient presence of specially trained support staff—such as speech therapists, behavioral specialists, and psychologists—limits the educational opportunities for these children [8].

Children with ASD are often at risk of being misunderstood, isolated, or subjected to bullying by their peers. Social skill deficits and different behavioral patterns make their social adaptation

challenging. This results in weakened self-esteem and increased stress levels in the school environment [9].

Parental-school collaboration plays a decisive role in the education of children with ASD. However, in many cases, there is ineffective communication between schools and parents, and parents' needs and expectations are not taken into account. These gaps lead to issues of consistency and coordination in the child's educational process [10].

To improve the effectiveness of education for children with ASD, it is crucial to first organize specialized training for teachers; these trainings should strengthen their knowledge and practical skills related to the autism spectrum. At the same time, the school environment should be adapted to the sensory and behavioral needs of these children, providing quiet zones, visual support, and structured lesson environments. Raising awareness among parents and encouraging their collaboration with schools also makes a significant contribution to the success of the educational process. Finally, a continuous psychological and pedagogical observation system is important for monitoring children's development and creating individual intervention plans [10].

To achieve success in the education of children with ASD, an individualized approach, an inclusive environment, and social support are essential conditions. Teacher preparation, resource provision, parental collaboration, and a continuous observation system increase the effectiveness of this process. A coordinated approach strengthens their integration into society.

Conclusion

As a result, the importance of a systematic and multifaceted approach for the successful integration of children with ASD into the educational environment has been identified. For effective education, teachers' knowledge and skills regarding ASD should be enhanced, the school environment should be adapted to individual needs, collaboration with parents should be strengthened, and psychological-pedagogical observation systems should be implemented. This approach not only serves academic achievements but also ensures social inclusion and psychosocial well-being. Therefore, the integration of children with ASD into society can be achieved through the application of an inclusive and differentiated education model.

REFERENCES:

1. American Psychiatric Association. (2013). *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders* (5th ed.). Arlington, VA: American Psychiatric Publishing.
2. Lord, C., Elsabbagh, M., Baird, G., & Veenstra-VanderWeele, J. (2018). Autism spectrum disorder. *The Lancet*, 392(10146), 508-520.
3. UNESCO. (2020). Inclusion and education: All means all. Global Education Monitoring Report.
4. Koegel, R. L., Matos-Fredeeen, R., Lang, R., & Koegel, L. K. (2012). Interventions for children with autism spectrum disorders in inclusive school settings. *Cognitive and Behavioral Practice*, 19(3), 401-410.
5. Hallahan, D. P., Kauffman, J. M., & Pullen, P. C. (2019). *Exceptional Learners: An Introduction to Special Education* (14th ed.). Pearson.
6. Odom, S. L., Buysse, V., & Soukakou, E. (2011). Inclusion for young children with disabilities: A quarter century of research perspectives. *Journal of Early Intervention*, 33(4), 344–356..
7. Robertson, K., Chamberlain, B., & Kasari, C. (2003). General education teachers' relationships with included students with autism. *Journal of Autism and Developmental Disorders*, 33(2), 123–130.
8. Stahmer, A. C., & Ingersoll, B. (2004). Inclusive programming for children with autism spectrum disorders: Research-based strategies. *Journal of Autism and Developmental Disorders*, 34(4), 437–448.

9. Humphrey, N., & Lewis, S. (2008). ‘Make me normal’: The views and experiences of pupils on the autistic spectrum in mainstream secondary schools. *Autism*, 12(1), 23–46.

10. Azad, G., Kim, M., Marcus, S. C., & Mandell, D. S. (2016). Parent-teacher communication about children with autism spectrum disorder: An examination of collaborative problem-solving. *Psychology in the Schools*, 53(10), 1071–1085.

Günay Nazim BƏDƏLZADƏ

Azərbaycan Respublikası Təhsil İnstitutunun doktorantı

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti müəllim

E-mail:gn.badalzade@adpu.edu.az

İNKLUZİV TƏHSİLDƏ DAUN SİNDROMLU UŞAQLARIN ADAPTİV QABİLİYYƏTLƏRİ

Abstract

This thesis is devoted to such a pressing problem as the assessment of the adaptive capabilities of a preschool child with Down syndrome when he enters the environment together with healthy peers. The article presents a theoretical overview of the concept of “adaptive capabilities of a child”. A number of methods and the results of the conducted research are presented to determine the adaptive capabilities of a child. Based on the results of the research, the authors conclude that it is necessary to take into account the adaptive capabilities of a child with Down syndrome when building an individual educational route during his adaptation to a preschool educational institution.

Keywords: adaptive opportunities, child with special educational needs, inclusive education, Down syndrome, individual approach

Giriş

Məktəbəqədər təhsil müəssisəsinin şərtlərinə uşağın uyğunlaşması problemi hazırda ən aktual məsələlərdən biridir. Bizim fikrimizcə, bu problemin həlli məktəbəqədər yaşlı uşağın uyğunlaşmasını dəstəkləyən və ya çətinləşdirən amillərin və şəraitin müəyyən olunması ilə sıx bağlıdır. Çünki məktəbəqədər təhsil müəssisəsinə uyğunlaşma prosesi həmişə uğurlu olmur və bəzi hallarda uşaqlarda sağlamlıq problemləri ilə müşayiət oluna bilər [1].

Bu məsələ xüsusilə Daun sindromlu uşaqlar kimi xüsusi təhsil ehtiyacları olan məktəbəqədər yaşlı uşaqlar üçün daha da əhəmiyyətlidir. Belə uşaqların imkanları ilə təhsil mühitinin tələbləri arasında ciddi ziddiyyətlər mövcuddur və bu da onların inklüziv təhsil mühitinə adaptasiyasını çətinləşdirir.

Inklüziv təhsilin müxtəlif aspektləri hazırda bir çox tədqiqatçının diqqət mərkəzində olsa da, Daun sindromlu uşaqların məktəbəqədər təhsil müəssisəsinə uyğunlaşma imkanlarının qiymətləndirilməsi sahəsində elmi tədqiqatların kifayət qədər aparılmadığı müşahidə olunur.

Bu cür qiymətləndirmənin aktuallığı bir sıra amillərlə izah olunur:

1. Xüsusi təhsil ehtiyacı olan uşaqların inklüziv təhsilə cəlb olunmasının artması;
2. Onların sosial adaptasiya imkanlarının genişləndirilməsi;
3. Dövlətin bu uşaqlara münasibətində baş verən siyasət dəyişiklikləri;
4. Onların təhsili üçün əlavə resurslardan istifadə olunması.

Bu tədqiqatın məqsədi, Daun sindromlu uşağın sağlam yaşlıları ilə birgə mühitə daxil olduğu zaman onun adaptasiya imkanlarının praktik qiymətləndirilməsini həyata keçirməkdir.

E.L. Nikolayev və E.Yu. Lazareva qeyd edirlər ki, “adaptasiya imkanları” anlayışı adətən adaptasiya potensialı kontekstində istifadə olunur [2]. A.G. Maklakov tərəfindən işlənmiş bu nəzəri konstrukt şəxsiyyətin ekstremal şəraitdə davranışını və post-stress reabilitasiya effektivliyinin proqnozlaşdırılmasını təsvir etmək üçün nəzərdə tutulmuşdur. O, hesab edir ki, şəxsiyyətin adaptasiya

imkanlarını müəyyən etmək üçün psixi fəaliyyətin və adaptasiya prosesinin tənzimlənməsi üçün əhəmiyyətli olan psixoloji xüsusiyyətlərin inkişaf səviyyəsini diaqnostika etmək lazımdır [3].

Elmi mənbələrdə adaptasiya potensialı aşağıdakı kimi xarakterizə olunur:

- orqanizmin kompensator və qoruyucu xüsusiyyətlərini saxlamaq bacarığı;
- funksional ehtiyatların müəyyən səviyyəsi;
- daxili və xarici mühitə optimal uyğunlaşma bacarığı;
- psixi fəaliyyətin tənzimlənməsi üçün əhəmiyyətli psixoloji xüsusiyyətlər [4–10].

Bu təriflərdən göründüyü kimi, bir çox müəlliflər adaptasiya potensialını şəxsiyyətin bütöv konsepsiyası kimi qiymətləndirirlər. Adaptasiya resurslarının istifadəsi və çevrilməsi, onların keyfiyyət və kəmiyyət göstəriciləri adaptasiya potensialının əsas komponentləridir və insanın imkanları ilə onların faktiki reallaşması arasında körpü rolunu oynayır.

Beləliklə, E.L. Nikolayev və E.Yu. Lazareva müasir tədqiqatlarda iki əsas yanaşmanı fərqləndirirlər –biotibbi və psixoloji. Biotibbi yanaşmaya əsasən, adaptasiya potensialı orqanizmin funksional vəziyyəti ilə əlaqələndirilir. Psixoloji yanaşmaya görə isə bu potensial fərdi-psixoloji xüsusiyyətlərin müxtəlif kombinasiyalarına əsaslanır [2].

Tədqiqatımızın elmi əsaslandırılmasına görə Daun sindromlu uşaqların adaptasiya imkanlarının qiymətləndirilməsi həm şəxsi (fərdi) imkanlar, həm də təhsil mühitinin imkanları nəzərə alınmaqla kompleks şəkildə aparılmalıdır.

Bu kontekstdə biz şəxsi adaptasiya imkanlarını aşağıdakı komponentlər əsasında dəyərləndirdik:

- idrak inkişaf səviyyəsi;
- nitq inkişafı səviyyəsi;
- sosial-kommunikativ inkişaf səviyyəsi;
- emosional inkişaf səviyyəsi;
- məktəbəqədər təhsil müəssisəsinə daxil olmağa hazırlıq parametrləri.

Aparılmış tədqiqat göstərdi ki, Daun sindromlu uşaqların məktəbəqədər təhsil müəssisəsinə uğurlu adaptasiyası onların şəxsi xüsusiyyətləri və təhsil mühitinin uyğunlaşdırılması ilə sıx əlaqəlidir. Uşağın idrak, emosional, nitq və sosial-kommunikativ inkişaf səviyyəsinin kompleks şəkildə qiymətləndirilməsi, onun fərdi təhsil marşrutunun qurulmasında mühüm rol oynayır. Bu səbəbdən, inklüziv təhsil şəraitində Daun sindromlu uşaqlar üçün adaptasiya imkanlarının qiymətləndirilməsi tədris prosesinin ilkin mərhələsində mütləq şəkildə nəzərə alınmalıdır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Абрамова, Г.С. Психология развития и возрастная психология. — М.: Академический проект, 2007.
2. Николаев Е.Л., Лазарева Е.Ю. Адаптационные возможности дошкольников с ООП: подходы и методики оценки // Современные проблемы науки и образования. — 2020. — № 6.
3. Маклаков А.Г. Личностный потенциал: структура и диагностика. — СПб.: Речь, 2001.
4. Кучерова Е.В. Методика экспресс-оценки эмоционального состояния ребенка в ДОО. // Практическая психология образования. — 2018. — № 5.
5. Лурия А.Р. Основы нейропсихологии. — М.: МГУ, 2004.
6. Микляева Ю.В. Коммуникативное развитие дошкольников: диагностика и коррекция. — СПб.: Питер, 2015.
7. Печора К.Л., Пантюхина Г.В., Голубева Л.Г. Готовность ребенка к обучению в дошкольном учреждении: методические рекомендации. — М.: Просвещение, 2011.
8. Синельников В., Кудрявцев В. Психологические методы развития и диагностики дошкольников. — Екатеринбург: Дело, 2016.
9. Озерецкий Н.И. Психологическая диагностика в детской психологии. — М.: МГУ, 2005.
10. Федеральный государственный образовательный стандарт дошкольного образования (ФГОС ДО) // Минобрнауки РФ, 2013.

Günay Şükür HÜSEYNZADƏ
Bakı Biznes Universiteti

GƏNCLƏRİN MƏŞĞULLUĞUNDA SOSIAL İŞİN ROLU

Abstract

Young people are one of the key resources forming the development potential of every country. Their successful integration into the labor market is crucial not only from an economic standpoint but also in ensuring social stability. In this context, the role of social work comes to the forefront. As a profession that works with various segments of the population, especially vulnerable groups, social work plays a significant role in increasing youth employment opportunities. Social workers actively engage in areas such as career guidance for young people, preparing them in line with labor market demands, and providing legal and psychological support. They apply an individualized approach by considering young people's personal needs and social circumstances, helping them to recognize and realize their potential.

Keywords: youth, employment, social work, unemployment, society, development

Giriş

Müasir dövrümüzdə gənclərin məşğulluq məsələsi sosial siyasətin əsas prioritet məsələlərindən birinə çevrilmişdir. Gənclər cəmiyyətin demək olar ki, ən dinamik və potensiallı təbəqəsi hesab edilir. Onların əmək bazarına uğurla integrasiya etməsi ölkənin sosial-iqtisadi inkişafı üçün önəmli və həlledici əhəmiyyət daşıyır. Gənclərin məşğulluğu cəmiyyətin sosial-iqtisadi inkişafı və eyni zamanda davamlı rifahı üçün vacib amillərdən biridir. Müasir dünyada texnoloji yeniliklər, əmək bazarının dəyişkən tələbləri, global çağırışlar gənclərin məşğulluq imkanlarına birbaşa olaraq öz təsirini göstərir. Məlum olduğu kimi, son illərdə dünya miqyasında, həmçinin ölkəmizdə gənclər arasında işsizlik səviyyəsi artmaqdadır. İşsizliyin əsas səbəbləri sırasında ilk öncə peşə bacarıqlarının əmək bazarının tələblərinə uyğunlaşmaması, təcrübə çatışmazlığı, təhsillə iş bazarı arasındakı uyğunsuzluq halları xüsusi yer tutur. Gənclərin işsiz qalması onların psixoloji vəziyyətinə də təsir edir. Bununla yanaşı, sosial adaptasiya problemləri, gənclərin özgüvənlərinin aşağı səviyyəyə düşməsi, inamsızlıq halları və cəmiyyətə integrasiya prosesində çətinliklər yaşayırlar. Təbii ki, bu problemlərin həlli üçün təkə iqtisadi tədbirlər deyil, həmçinin sosial müdaxilələr və fərdi yanaşmalar daha zəruridir.

Gənclər işsizlik riskinə daha çox məruz qrup olduğundan, onların məşğulluğunun təmin edilməsində sosial işin rolu xüsusilə ön plana çıxır. [2] Bu vəziyyətdə isə sosial iş sahəsi gənclərin peşə seçimi, iş tapmaq bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi və psixososial dəstəyin göstərilməsi baxımından əhəmiyyətli dərəcədə rol oynayır. Məhz sosial iş, gənclərin məşğulluq problemlərinə kompleks və hər tərəfli yanaşmanı təmin edir. Sosial işçilər gənclərin peşə maraqlarını müəyyənləşdirir, onların bilik və bacarıqlarının, qabiliyyətlərinin inkişafına dəstək olur, işəgötürənlərlə əlaqələr quraraq yeni iş imkanları yaradırlar. Sosial işin bu prosesdə əsas fəaliyyət istiqamətlərinə gənclərin təlim və inkişaf proqramlarına yönləndirmək, onlara peşə yönümlü və karyera planlaşdırması üzrə məsləhətlər vermək, gənclərin iş axtarış bacarıqlarını daha da inkişaf etdirmək və s. daxildir. Sosial iş gənclərin əmək bazarına uğurla daxil olmasına kömək etmək üçün fərdi məsləhət, peşə yönümlü karyera planlaşdırması və psixososial dəstək xidmətlərini təqdim edir. [1] Sosial işçilər həm fərdi yəni mikro səviyyədə, həm də icma əsaslı layihələr çərçivəsində fəaliyyət göstərərək, sosial inklüzivliyi və bərabər imkanları təşviq edirlər. Xüsusilə risk qrupuna daxil olan gənclər hansı ki, aztəminatlı ailələrdən olan, əlilliyi olan şəxslər üçün fərdi şəkildə məşğulluq planları hazırlanıb təşkil edilir. Gənclərin məşğulluğu sahəsində Azərbaycanda həyata keçirilən bir sıra layihələri nümunə göstərmək olar:

- Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi tərəfində həyata keçirilən “Gənclərin Məşğulluq Proqramı”

- Azərbaycan Respublikası Gənclər Fondunun təşkilatçılığı ilə həyata keçirilən “Gənclərin işlə təminatı layihəsi”

- ASAN Könüllüləri təşkilatının məşğulluq təşəbbüsləri

- “Gənclərin peşə bacarıqlarının inkişafı” proqramı və s.

“Gənclərin Məşğulluq Proqramı”nın əsas məqsədi Azərbaycan Respublikasında gənclərin əmək bazarına integrasiyasını sürətləndirmək, işsizlik səviyyəsini azaltmaq, gənclərin bilik və bacarıqlarını daha da artıraraq onların cəmiyyətə layiqli məşğulluğunu təmin etməkdir. Bu proqram çərçivəsində gənclərə ödənişsiz şəkildə peşə təlim və hazırlıq kursları ilə təmin etmək, təcrübə proqramları təşkil etmək, işə düzəlməkdə köməklik və fərdi karyera məsləhətləri verilir. Bu proqram çərçivəsində sosial işçilər həm karyera məsləhətçisi, həm də psixoloji dəstək rolunda fəaliyyət göstərilir. Nəticəyə nəzər saldıqda, minlərlə gəncin təlimlərə cəlb olunmasını, eyni zamanda təlimdən keçən gənclərin əksəriyyətinin işlə təmin olunmasını görə bilərik. Xüsusilə də, bölgələrdə yaşayan gənclərin məşğulluq səviyyəsində artımı müşahidə edilmişdir. [4]

Azərbaycan Respublikası Gənclər Fondunun təşəbbüsü ilə həyata keçirilən “Gənclərin işlə təminatı layihəsi” in əsas məqsədi Azərbaycan gənclərinin məşğulluq səviyyəsini artırmaq, onların əmək bazarında rəqabətə davamlı olmasına köməklik göstərmək, iş axtarışına dəstək göstərmək və yeni iş yerlərinin açılmasına təkan verməkdir. Proqramın əsas istiqamətlərinə nəzər yetirsək, gənclərə təlim proqramları və seminarların təşkili, məşğulluq yarmarkaların təşkili, öz işini qurmaq istəyən gənclərə dəstəyin göstərilməsi, sosial cəhətdən həssas qrupdan olan gənclərə xüsusi dəstəyin göstərilməsi və s. aiddir. Bu proqramın üstünlüyü isə gənclərə praktiki bacarıqların qazandırılması və iş dünyasına gənclərin adaptasiyasını sürətləndirməkdən ibarətdir.

Digər əsas layihələrdən biri də “ASAN Könüllüləri Təşkilatının Məşğulluq Təşəbbüsləri” dir. ASAN Könüllüləri Təşkilatı 2014-cü ildən bugünədək fəaliyyət göstərir. Əsas məqsədi gənclərin hərtərəfli inkişafı, onların cəmiyyətə integrasiyası, sosial aktivliyinin artırılmasıdır. Bu təşkilat könüllü fəaliyyəti ilə yanaşı, gənclərin iş qabiliyyəti bacarıqlarını artırmağı və onların məşğulluq imkanlarını genişləndirməyi hədəfləyir. Həmçinin, bu istiqamətdə də bir sıra təşəbbüslər həyata keçirməkdədir. ASAN Könüllüləri Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində yaşayan gəncləri də unutmur və bu təşəbbüslərə cəlb edir. Layihənin yekununda uğurla iştirak etmiş iştirakçılara sertifikatlar verilir. Bu da təbii ki gələcək iş axtarışlarında onlara üstünlük qazandıracaqdır.

Nəticə olaraq, gənclərin məşğulluğu cəmiyyətin dayanıqlı inkişafı və rifahı üçün həlledici amildir. Sosial iş bu sahədə gənclərin potensialının aşkara çıxarılmasında, peşəkar bilik və bacarıqlarının inkişafında, əmək bazarına gənclərin integrasiya olunmasında mühüm vasitədir. Sosial işçilərin iştirakı və dəstəyi ilə həyata keçirilən fərdi və icma əsaslı proqram və layihələr gənclərin motivasiyasını, özgüvənlərini artırır, onların gələcək həyat perspektivlərini daha da genişləndirir. Sosial işin gənclərin məşğulluq sahəsində rolu getdikcə artmaqdadır və daha çox strateji əhəmiyyət kəsb etməkdədir. Bu istiqamətdə aparılan hər bir fəaliyyət cəmiyyətin gələcəyinə qoyulan sərmayədir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Əliyeva, S. (2020). Sosial işdə gənclərlə aparılan fəaliyyətin əsas istiqamətləri. Bakı: Elm və Təhsil Nəşriyyatı
2. İsmayılov, E. (2021). Məşğulluq siyasəti və sosial işin rolu. Bakı: ADU Nəşriyyatı
3. <https://dma.gov.az/media/xeberler/yeni-mesgulluq-layiheleri?hl=az>

İmran Elman HÜSEYNLİ
Azərbaycan Universiteti
Email:Imranhuseynli317@gmail.com

FÖVQƏLADƏ HALLARDA AİLƏLƏRLƏ SOSIAL İŞİN TƏŞKİLİ

Abstract

With the increase in urbanization and technological risks, emergencies are becoming more frequent. These incidents cause physical, psychological, social, and economic harm to families. Social workers play a crucial role in mitigating the impact of disasters and restoring family resilience. They assess needs through individualized approaches and coordinate social services. Proper organization of social work is essential for maintaining societal stability and preparing for future risks.

Keywords: Emergencies, Social Work, Family Protection, Psychosocial Support, Natural Disasters, Human Rights, Population Protection, Crisis Management.

Giriş

Müasir dövrdə cəmiyyətin inkişafı və urbanizasiyanın sürətlənməsi ilə yanaşı, təbii və texnogen xarakterli fəvqəladə hallar da artmaqdadır. Qlobal iqlim dəyişikliyi, sənayeləşmə, əhalinin sıxlığı və texnoloji risklər bu halların yaranmasını və təsir gücünü daha da artırmışdır. Fəvqəladə hallar cəmiyyətin bütün strukturlarına, xüsusilə də ailə institutuna mənfi təsir göstərir. Ailə isə hər bir cəmiyyətin ən kiçik, lakin funksional baxımdan ən vacib sosial strukturudur. Fəvqəladə hallar nəticəsində ailələr yalnız fiziki deyil, eyni zamanda psixoloji, sosial və iqtisadi zərərlərə məruz qalır. Bu zərərlərin aradan qaldırılması və ailələrin sabitliyinin təmin olunması üçün sosial işin rolu əvəzsizdir.

Fəvqəladə hallarda sosial iş xüsusi bacarıq, bilik və yanaşma tələb edən kompleks bir fəaliyyətdir. Sosial işçilər yalnız yardım təşkil edən deyil, həm də böhran şəraitində qərar verən, ailələrin resurslarını səfərbər edən və onların sosial adaptasiyasını təmin edən mütəxəssislərdir. Onlar ailələrin emosional və psixososial vəziyyətini qiymətləndirərək, fərdi yanaşma əsasında müdaxilə strategiyaları hazırlayır, sosial xidmətləri əlaqələndirir və ailənin gücləndirilməsinə yönəlmiş proqramları tətbiq edirlər.

Bu dissertasiyanın əsas məqsədi fəvqəladə hallarda ailələrlə aparılan sosial işin nəzəri və praktiki əsaslarını təhlil etmək, bu sahədə mövcud problemləri və çətinlikləri müəyyənləşdirmək və onların həlli üçün səmərəli mexanizmlər təklif etməkdir. Tədqiqatın aktuallığı ondan ibarətdir ki, son illərdə baş verən regional münaqişələr, təbii fəlakətlər, pandemiyalar və digər fəvqəladə hallar nəticəsində ailələrin sosial müdafiə sistemlərinə olan tələbatı əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır. Belə şəraitdə sosial işin düzgün təşkili yalnız fəlakətin nəticələrinin aradan qaldırılmasına deyil, həm də gələcəkdə baş verə biləcək hallara qarşı profilaktik tədbirlərin həyata keçirilməsinə xidmət edir.

Tədqiqatın obyektini fəvqəladə hallarda sosial müdafiəyə ehtiyacı olan ailələr, predmetini isə həmin ailələrlə aparılan sosial işin məzmunu, təşkili formaları və qarşıya çıxan problemlərin həlli yolları təşkil edir. İşin strukturuna əsasən, tədqiqat iki əsas fəsildən ibarətdir: birinci fəsildə fəvqəladə hallarda sosial işin nəzəri aspektləri, ikinci fəsildə isə ailələrlə sosial işin təşkili və bu sahədə olan praktiki təcrübələr əhatə olunur. Nəticə hissəsində ümumiləşdirmələr aparılır və konkret təkliflər irəli sürülür.

Fəvqəladə hallarda əhalinin mühafizəsinin əsas prinsipləri və üsulları

Fəvqəladə hallarda əhalinin mühafizəsi dövlətin, beynəlxalq təşkilatların, qeyri-hökumət qurumlarının və yerli icmaların birgə fəaliyyətini tələb edən çoxşaxəli bir prosesdir. Bu prosesin əsas məqsədi insan həyatının qorunması, fəlakətin təsirinin azaldılması və sosial sabitliyin təmin olunmasıdır.

Əhalinin mühafizəsinin əsas prinsipləri aşağıdakılardır:

- İnsan amilinin prioritetliyi: Hər bir qərar və resurs bölgüsü insan həyatının və rifahının qorunmasına yönəlməlidir;
- Ölçətlilik və operativlik: Yardım və informasiya vasitələrinin dərhal təmin olunması vacibdir;
- Koordinasiya və əməkdaşlıq: Müxtəlif qurumlar arasında iş bölgüsü və koordinasiya təmin edilməlidir;
- İnformasiyanın şəffaflığı: Əhali hadisə və təhlükə barədə aydın və vaxtında məlumatlandırılmalıdır;
- Profilaktika və hazırlıq: Əhalinin fəvqəladə hallara qarşı əvvəlcədən maarifləndirilməsi və hazırlığı əsas şərtidir.[1]

Əhalinin mühafizəsi zamanı istifadə olunan əsas üsullara isə aşağıdakılar daxildir:

- Təxliyə tədbirləri;
- Tibbi yardım və psixoloji dəstək;
- Ərzaq, su və dərman təminatı;
- Müvəqqəti sığınacaq yerlərinin təşkili;
- Sosial yardım və hüquqi məsləhət xidmətləri;
- Ailələrin parçalanmasının qarşısını almağa yönəlmiş sosial tədbirlər.

Bütün bu tədbirlər sosial işin effektivliyi ilə sıx bağlıdır. Sosial işçilər bir tərəfdən ailələrin mövcud ehtiyaclarını qiymətləndirir, digər tərəfdən bu ehtiyaclara uyğun yönləndirmə və xidmətlə təminat həyata keçirirlər. Onlar həm də ailələrə travma sonrası uyğunlaşma prosesində müşayiət edici rolunu oynayırlar.

Fəvqəladə hallarda sosial işin təyini və təşkili

Fəvqəladə hallarda sosial iş – təbii və ya insan fəaliyyətindən qaynaqlanan fəlakətlər nəticəsində zərər görmüş əhali, xüsusilə də ailələrlə aparılan sistemli və məqsədyönlü sosial müdaxilə fəaliyyətidir. Bu fəaliyyətin məqsədi fəlakətin yaratdığı neqativ təsirləri minimuma endirmək, ailələrin dayanıqlığını bərpa etmək və onların sosial mühitə reinteqrasiyasını təmin etməkdir.[2]

Sosial işin təşkili aşağıdakı mərhələləri əhatə edir:

- İlk ehtiyacların təhlili və qiymətləndirilməsi: Hər bir ailənin ehtiyacları fərqli ola bilər. Bu mərhələdə sosial işçi vəziyyəti analiz edir və fərdi müdaxilə planı hazırlayır;
- Resursların səfərbər olunması və koordinasiyası: Yerli və beynəlxalq resursların düzgün bölgüsü təmin edilir;
- Sosial xidmətlərin göstərilməsi: Maddi yardım, psixoloji dəstək, hüquqi məsləhət, təhsil və səhiyyə ilə bağlı xidmətlər təşkil olunur;
- Adaptasiya və reinteqrasiya proqramlarının həyata keçirilməsi: Zərərçəkmiş ailələrin sosial həyata dönüşü üçün xüsusi proqramlar hazırlanır;
- Monitoring və qiymətləndirmə: Tətbiq olunan proqramların effektivliyi qiymətləndirilir və lazım gəldikdə dəyişikliklər edilir.

Sosial işçi bu prosesdə yalnız texniki icraçı deyil, həm də strateji koordinator, psixososial dəstəkçi və hüquqların qoruyucusudur. Onun fəaliyyəti həm fəvqəladə halların nəticələrinin yumşaldılmasına, həm də gələcək risklərə qarşı hazırlığın gücləndirilməsinə xidmət edir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Giddens, A. (2021). *Social Work in Crisis Management: Theoretical and Practical Approaches.* Cambridge University Press.
2. Turner, J. H. (2023). *Emergency Social Work: Strategies for Supporting Families in Disasters.* Oxford University Press.
3. Wilensky, H. L. & Lebeaux, C. N. (2025). *Community Resilience and Social Work in Times of Crisis.* Routledge.

Kamela İlham QULİYEVƏ
Qərbi Kaspi Universitetinin magistrı
PSIXOLOGİYA VƏ SOSIAL İŞ
Email: guliyevakamella@gmail.com

PSIXOLOJİ ZORAKILIQ SOSIAL- PSIXOLOJİ HADİSƏ KİMİ

Abstract

Psychological violence is a form of coercion and manipulation that negatively affects a person's emotional state, personality, and mental well-being. Unlike physical violence, it does not involve direct bodily harm but rather undermines an individual's self-confidence, emotional stability, and social interactions through psychological means.

Psychological violence is examined not only as a personal issue but also as a socio-psychological phenomenon rooted in societal norms and value systems. Its origins can be traced to various social structures, including family dynamics, workplace environments, and institutional relationships.

Keywords: Violence, socio-psychological, society, role manipulation, mass consciousness, relationships

Giriş

Psixoloji zorakılıq: Sosial-psixoloji bir hadisə kimi.

Psixoloji zorakılıq insanın emosional vəziyyətinə, psixoloji sağlamlığına və şəxsiyyətinə mənfi təsir göstərən bir zorakılıq formasıdır. Fiziki zorakılıqdan fərqli olaraq, o, birbaşa görünmür, lakin uzunmüddətli və dərin izlər buraxa bilər. Bu fenomen yalnız fərdi deyil, həm də sosial-psixoloji xarakter daşıyır. Çünki psixoloji zorakılıq əsasən insanlar arasındakı münasibətlərdən qaynaqlanır və cəmiyyətin qəbul etdiyi normalar, güc balansı və sosial təsirlər çərçivəsində formalaşır. [3].

Psixoloji Zorakılığın Mahiyyəti və Forması.

Psixoloji zorakılıq müxtəlif formalarda özünü göstərə bilər və fərqli kontekstlərdə baş verə bilər: ailə, iş yeri, sosial mühit, dostluq münasibətləri və hətta dövlətin vətəndaşlarına qarşı siyasəti çərçivəsində [1]. Onun mahiyyətini və formalarını daha yaxşı anlamaq üçün aşağıdakı əsas növlərə diqqət yetirmək olar:

1. Emosional manipulyasiya insanın hisslərini yönləndirməyə hesablanmış bir psixoloji təsir.

formasındadır. Bu, qarşı tərəfin emosional zəifliklərindən istifadə edərək onu öz düşüncələrindən və dəyərlərindən şübhə etməyə vadar etməkdən ibarətdir.

Bu cür manipulyasiya üsullarından biri də qazlaytındır (gaslighting). Qazlaytınq, psixoloji zorakılığın ən təhlükəli formalarından biri hesab olunur və insanın reallıq hissini itirməsinə gətirib çıxara bilər. Bu proses zamanı manipulyasiya edən şəxs qarşısındakının yaddaşına, qavrayışına və məntiqinə şübhə toxumu səpməyə çalışır.

Məsələn, manipulyator daim “Sən hadisələri səhv xatırlayırsan”, “Belə bir şey heç vaxt baş verməyib” və ya “Sən çox həssassan” kimi ifadələr işlədir. Bu cür sözlər qurbanın zamanla öz düşüncələrinə və hisslərinə inamını itirməsinə səbəb ola bilər. [5 s 25]

2. İzolyasiya və Nəzarət: Psixoloji zorakılığın digər vacib forması qurbanın sosial

əlaqələrini məhdudlaşdırmaq və onu təklikdə saxlayaraq manipulyasiya etməyə çalışmaqdır. Bu, əsasən ailə daxilində, romantik münasibətlərdə və iş yerində baş verə bilər. İzolyasiya psixoloji zorakılıq edən şəxsə daha çox güc qazandırır və qurbanın kömək axtarma ehtimalını azaldır. Bu növ zorakılıq mütəmadi nəzarət və basqılarla müşayiət oluna bilər. Məsələn, romantik münasibətlərdə partnyorun dostları və ailəsi ilə əlaqələrini məhdudlaşdırmaq, geyim tərzinə, sosial mediadan istifadəsinə və şəxsi seçimlərinə nəzarət etmək bir növ psixoloji zorakılıqdır [8].

3. Qorxutma, izolazasiya: Psixoloji zorakılıq açıq-aşkar təzyiq və qorxutma formasında da

baş verə bilər. Bu, əsasən sözlü hücumlar, tənqidlər, alçaltmalar və hədələrlə müşayiət olunur. Zorakılıq edən şəxs qurbanı daim yetərsiz, bacarıqsız, dəyərsiz hiss etməyə vadar edir. Bu proses uzun müddət davam etdikdə qurbanın özünə hörməti və inamı azalır, depressiya və anksiyete kimi psixi pozuntular meydana gələ bilər [4].

4. Sosial və iqtisadi zorakılıq: Psixoloji zorakılıq sosial və iqtisadi kontekstdə də özünü göstərə bilər. Bura aşağıdakılar daxildir:

5. İş yerində psixoloji zorakılıq (mobbing) – əməkdaşları alçaltmaq, bacarıqlarına şübhə yaratmaq, onları sosial təcridə məruz qoymaq.

6. İqtisadi manipulyasiya – bir insanın maliyyə imkanlarını məhdudlaşdıraraq onu asılı vəziyyətə salmaq [6 s 43].

Psixoloji zorakılığın sosial-psixoloji hadisə kimi anlayışı.

Psixoloji zorakılıq yalnız fərdi münasibətlərin nəticəsi kimi qiymətləndirilməməli, eyni zamanda geniş sosial və mədəni kontekstdə baş verən bir fenomen kimi araşdırılmalıdır. Sosial-psixoloji yanaşma bu hadisənin formalaşmasına təsir edən müxtəlif faktorları üzə çıxarmağa imkan verir.

Cəmiyyətdə qəbul edilən norma və dəyərlər psixoloji zorakılığın yayılmasına bilavasitə təsir göstərir. Bəzi sosial normalar bu davranışı ya bilavasitə dəstəkləyir, ya da ona göz yumulmasına səbəb olur. Məsələn:

1. Patriarxal struktura malik cəmiyyətlərdə formalaşan “qadının itaətkarlığı” anlayışı, qadınların psixoloji manipulyasiya və zorakılığa məruz qalmasını adi hal kimi təqdim edə bilər.

2. Ailə daxilində “valideyn həmişə haqlıdır” fikri uşaqların emosional təzyiq altında böyüməsinə səbəb ola bilər.

3. İş yerlərində rəhbərlərin sərt münasibəti liderlik bacarığı kimi göstərildikdə, bu, psixoloji zorakılığın normallaşmasına gətirib çıxarır.

Bütün bu hallar göstərir ki, psixoloji zorakılıq yalnız fərdi deyil, həm də strukturlaşmış sosial amillərdən qaynaqlanır. Onun qarşısının alınması üçün cəmiyyətdə mövcud olan zərərli inancların və normativ çərçivələrin tənqidi qiymətləndirilməsi vacibdir. [5 s 285].

Bu kimi sosial normalar fərdləri zorakılığa qarşı həssas və müdafiəsiz edir.

Sosial rollar və güc münasibətləri

Psixoloji zorakılıq çox vaxt sosial rollar və güc münasibətləri əsasında baş verir. Güc balanssızlığı olan münasibətlərdə zorakılıq riski daha yüksəkdir.

Rəhbər – işçi münasibətində rəhbərin əməkdaşa davamlı təzyiq göstərməsi.

Valideyn – uşaq münasibətində uşağın daim alçaldılması, iradlarla sıxışdırılması.

Müəllim – tələbə münasibətində müəllimin tələbəni qorxutması və ya alçaltması.

Güc sahibi olan tərəf öz üstün mövqeyindən istifadə edərək qarşı tərəfi psixoloji nəzarət altında saxlamağa çalışır [6 s 35].

Kütləvi şüur və media təzyiqi

Kütləvi informasiya vasitələri və sosial media psixoloji zorakılığın yayılmasına və cəmiyyətdə normallaşmasına ciddi təsir göstərə bilər. Müasir dövrdə televiziya, kinofilmlər və sosial platformalar insan davranışlarına, düşüncə tərzinə və münasibətlərə təsir edən güclü vasitələrə çevrilib. Xüsusilə psixoloji zorakılıq və manipulyasiya bəzən fərqi varılmadan məqbul bir şey kimi təqdim olunur.

1. Televiziya və filmlərdə psixoloji zorakılığın adi hal kimi göstərilməsi: Müxtəlif ekran əsərlərində bir insanın digərinə daim tənqidi münasibət bəsləməsi, hisslərini manipulyasiya etməsi və bu davranışın sevgi jesti kimi təqdim edilməsi tez-tez rast gəlinən hallardandır. Məsələn, bəzi filmlərdə kişi qəhrəmanın qadına qarşı sərt, hətta təhqiredici davranış sərgiləməsi romantik münasibətlərin bir hissəsi kimi göstərilir. Bu isə gerçək həyatda insanlara səhv mesaj ötürə bilər və münasibətlərdə psixoloji zorakılığın qəbul edilməsinə yol açar.

2. Sosial mediada “toxunulmaz liderlər” anlayışı: Son illərdə sosial mediada bəzi ictimai şəxslərin aqressiv, manipulyativ və basqıçı davranışlarının uğur əldə etməyin bir yolu kimi təqdim edildiyini görmək mümkündür. İnsanlar bu cür nümunələri izləyərək bu davranışların normal və hətta

effektiv olduğunu düşünə bilirlər. Halbuki, bu yanaşma uzun müddətdə cəmiyyətdə psixoloji zorakılığın yayılmasına və insanlar arasında empatiyanın azalmasına səbəb ola bilər.

3. Kiberbullinq və onlayn psixoloji təzyiq: Sosial media platformaları bəzən insanların hədəfə çevrildiyi və alçaldıldığı bir mühitə çevrilir. Anonim profillər və rəqəmsal dünya insanlara məsuliyyətsiz şəkildə başqalarını təhqir etmək və onlara psixoloji təzyiq göstərmək imkanı yaradır. Bu isə bir çox insanın psixi sağlamlığına mənfi təsir göstərir, depressiya və stres hallarını artırır.

Bütün bu hallar göstərir ki, kütləvi informasiya vasitələri və sosial media psixoloji zorakılığın cəmiyyətdə necə qəbul edildiyinə birbaşa təsir edir. Buna görə də, həm fərdi səviyyədə, həm də ümumi informasiya mühitində daha şüurlu yanaşmaq, zorakılığı normallaşdırmaq və təşviq edən məzmunları tanımaq və onlara qarşı tədbir görmək vacibdir. [7 s 1310].

Azərbaycan psixoloqları tərəfindən də psixoloji zorakılıq mövzusunda B.H.Əliyev, T.Musayeva, G.İsmayılova, X.Xəlilova və b. tədqiqatlar aparılmışdır

Nəticə

Psixoloji zorakılıq təkcə fərdlərarası münasibətlərə aid deyil, həm də sosial-psixoloji hadisə kimi cəmiyyətin quruluşu və dəyərləri ilə sıx bağlıdır. Onunla mübarizə aparmaq üçün cəmiyyətin sosial normaları dəyişməli, fərdlər arasında bərabər güc münasibətləri təşviq edilməli və psixoloji sağlamlığa daha çox önəm verilməlidir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Abdullayeva, S. Psixoloji zorakılığın fərdin şəxsiyyət inkişafına təsiri. Gəncə: Gəncə Dövlət Universiteti.2019
2. Əhmədova, T. Psixoloji travmalar və zorakılığın qurbanlarında psixoterapevtik yanaşmalar. Bakı: Psixologiya Akademiyası Nəşriyyatı.2023
3. Həsənova, R. Məişət zorakılığı və onun sosial-psixoloji aspektləri. Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası. 2021
4. İsmayılov, F. Zorakılığın sosial və psixoloji amilləri: Azərbaycanda vəziyyətin təhlili. Bakı: Təhsil Nəşriyyatı.2018
5. Archer, J. The reality and myths of gender differences in aggression. Psychological Science, 2018. 280-291.
6. Coyne, S. M., & Nelson, D. A. Relational aggression, gender, and social-psychological adjustment. 2008
7. Campbell, J. C. Health consequences of intimate partner violence. The Lancet, 2002. 1331-1336.
8. Straus, M. A. Gender symmetry in partner violence: Evidence from 32 nations. Aggressive Behavior, 2009. 377-393.

Rüxsarə İlqar MƏMMƏDLİ

Qərb Kaspi Universiteti, Psixologiya ixtisası, III kurs tələbəsi,

E-mail: memmedliruxa@gmail.com

Elmi rəhbər: b.ü.f.d.Kərəmova Natəvan Yadulla qızı

YENİYETMƏ VƏ GƏNCLƏRDƏ ŞİZOFRENİYANIN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Abstract

Schizophrenia is a psychotic disorder that begins at an early age and significantly affects an individual's life. The causes of schizophrenia are related to the interaction between genetic and environmental factors. The disease progresses through the prodromal, active, recovery, and residual phases. In the prodromal phase, social relationships weaken and attention decreases. In the active phase, hallucinations occur. In the recovery phase, the patient improves their condition, but complete

recovery does not occur. In the residual phase, psychotic symptoms decrease, but negative symptoms remain. The diagnosis of schizophrenia is based on symptoms and the patient's medical history, and other medical causes are ruled out through examinations. Treatment consists of antipsychotic medications and psychosocial support. Cognitive-behavioral therapy and family support are key components of treatment. Early diagnosis and intervention help improve the course of the illness and enhance functional abilities. This article was prepared by Ruxsara Mammadli, a member of the “Scientific Group” at Western Caspian University.

Keywords: Schizophrenia, genetic and environmental factors, cognitive and psychosocial influences, emotional effects, psychosis, gender differences, neurotransmitters.

Giriş

Şizofreniya, 19-cu əsrin əvvəlləri alman psixiatri Emil Krepelin tərəfindən “erkən demensiya” (dementia praecox) kimi təsvir edilmiş bir psixi pozuntudur. O, bu xəstəliyin gerçəklikdən uzaqlaşma və zehni-sosial funksiyaların zəifləməsi ilə xarakterizə olunduğunu vurğulamışdı. “Praecox” termini xəstəliyin adətən gənc yaşlarda, xüsusilə 18-30 yaş arasında başlamasını ifadə edir. Belə ki bu dövr insan həyatında universitetə getmək, münasibətlər qurmaq və müstəqil olmaq kimi mühüm inkişaf mərhələlərini əhatə edir. Şizofreniya bu mərhələləri pozaraq şəxsin sosial və funksional imkanlarını əhəmiyyətli dərəcədə azaldır (1). Çox vaxt xəstələr təhsillərini yarımçıq qoyur, dostlarından uzaqlaşır və ailəyə daha çox bağlı qalırlar. Bu vəziyyət həm ailəyə, həm də cəmiyyətə emosional, maddi və tibbi baxımdan ciddi təsir göstərir. Xəstəlik ümumi əhəlidə təxminən 1% nisbətində rast gəlinir, lakin son tədqiqatlar bu göstəricinin bir qədər şişirdilmiş ola biləcəyini göstərir (2). Risk faktorları arasında cinsiyyət, etnik mənsubiyyət və yaşanılan coğrafiya da mühüm rol oynayır. Məsələn, Londonda aparılan bir araşdırmada məlum olub ki, kişilərdə, xüsusilə azlıqda olan etnik qruplar arasında şizofreniyaya daha çox rast gəlinir. 13 yaşdan əvvəl başlama nadir olsa da, ergənlikdən sonra risk artır. Erkən başlayan hallarda simptomlar daha ağır olur və nəticələr daha mənfi ola bilər. Bu şəxslərdə yaddaş, öyrənmə, diqqət, qərarvermə və motor bacarıqları zəifləyə bilər (3). Kişilər və qadınlar arasında xəstəliyə tutulma riski oxşardır, amma kişilərdə daha erkən başlayır və neqativ simptomlar daha qabarıq olur. Qadınlarda isə xəstəlik bəzən 50 yaşdan sonra da ortaya çıxmağa bilər və sosial uyğunlaşma qabiliyyətləri daha yüksək ola bilər. Estrogen hormonunun qoruyucu təsiri olduğu düşünülür. Qadınlar daha tez yardım axtarır, kişilər isə uzun müddət müalicəsiz qalırlar (4). Qadınlarda intihar cəhdləri daha çox olsa da, sosial dəstək imkanları da daha güclüdür.

Şizofreniyanın dəqiq səbəbi bilinmir, lakin bir çox faktorların birgə təsiri olduğu qəbul edilir. Genetik meyillilik mühüm rol oynayır: ailədə bu xəstəlik varsa, risk artır. Doğuş zamanı fəsadlar, hamiləlik dövründə keçən infeksiyalar və yeniyetməlik dövründə narkotik, xüsusilə mariyuana istifadəsi risk faktorlarındanır. Neyroinkişaf nəzəriyyəsinə görə, uşaqlıqda beyin inkişafında baş verən pozuntular yeniyetməlikdə şizofreniya formasında üzə çıxmağa bilər. Danışq, hərəkət və öyrənmədə gecikmələr bu riskin göstəricisi ola bilər. Eyni yumurta əkilərindən biri xəstədirsə, digərində risk 50%-ə qədər artır. Genetik tədqiqatlar 6 və 8-ci xromosomlarda bəzi genlərin bu xəstəliklə əlaqəli ola biləcəyini göstərir. Bundan əlavə, ətraf mühit faktorları da xəstəliyin yaranmasında rol oynayır. Stressli həyat hadisələri, uşaq vaxtı travmalar, şəhər mühiti və yeniyetməlikdə mariyuana istifadəsi bu faktorlardandır. Neyrokimyəvi olaraq, dopaminin çoxluğu halüsinasiyalar və paranoia kimi pozitiv simptomlarla, qlutamatın azlığı isə həm pozitiv, həm də neqativ simptomlarla əlaqələndirilir. Beyindəki struktur dəyişikliklər — məsələn, ağ maddədə əlaqələrin zəifləməsi və prefrontal korteksin funksiyasının azalması — düşünmə və qərarvermə proseslərinə mənfi təsir göstərir (5). Diaqnoz, xəstənin tarixçəsi və müşahidə olunan simptomlar əsasında qoyulur. DSM-IV-TR sisteminə görə, aktiv simptomlar (halüsinasiyalar, sənrlər və davranış pozuntuları) ən az 1 ay davam etməli, ümumilikdə simptomlar 6 ay ərzində müşahidə olunmalıdır. Xəstəlik adətən dörd mərhələdən ibarət olur: prodromal (əlamətlərin başlanması), aktiv (psixotik

simptomların görünməsi), bərpa (vəziyyətin yaxşılaşması) və qalıq (simptomların zəifləməsi, lakin neqativ əlamətlərin qalması) mərhələləri.

Nəticə:

Müasir dövrümüz üçün şizofreniya getdikcə cavanlaşan, sağalmaz və mürəkkəb simptomlar ilə təzahür edən, ən çox kişilərdə rast gəlinən bir xəstəlikdir. Yaranmasında bir çox faktorların rolu qeyd edilsə də, dəqiq səbəb məlum deyil və inkişaf mexanizmləri hələ də tam aydınlaşdırılmayıb. Bu istiqamətdə aparılan hər bir tədqiqat şizofreniyanın cəmiyyətə vurduğu mənfi təsirlərini azalda bilər.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. McGorry, P. D., et al. (2002). Randomized controlled trial of interventions designed to reduce the risk of progression to first-episode psychosis in a clinical sample with subthreshold symptoms. *Archives of General Psychiatry*, 59(10), 921–928.
2. McGrath, J., Saha, S., Welham, J., El Saadi, O., MacCauley, C., & Chant, D. (2004). A systematic review of the incidence of schizophrenia: The distribution of rates and the influence of sex, urbanicity, migrant status and methodology. *BMC Medicine*, 2, 13.
3. McClellan, J., & Werry, J. (1994). Practice parameters for the assessment and treatment of children and adolescents with schizophrenia. *Journal of the American Academy of Child and Adolescent Psychiatry*, 33(5), 616–635.
4. Perkins, D. O., Gu, H., Boteva, K., & Lieberman, J. A. (2005). Relationship between duration of untreated psychosis and outcome in first-episode schizophrenia: A critical review and meta-analysis. *American Journal of Psychiatry*, 162(10), 1785–1804.
5. Schultz, S. K., & Andreasen, N. C. (1999). Schizophrenia. *Lancet*, 353(9162), 1425–1430.

Mədinə HACILI

Qərbi Kaspi Universiteti, Psixologiya və Sosial iş kafedrasının magistrantı

E-mail: medine.hacili.2019@gmail.com

NATAMAM AİLƏLƏRİN ÖVLADLARININ HÜQUQAZİDD DAVRANIŞLARININ RİSK FAKTORLARI

Abstract

Families teach children the basics of right and wrong. Families can shape a child's personality. Parents play the most important role in the family. The most significant causes of juvenile delinquency can be single-parent families, single-parent families, broken families, frequent heated arguments that lead to a lack of trust and confidence between parents, and arguments between delinquent parents and the parents themselves.

A child from a single-parent family may experience emotional stress due to parental divorce, loss of emotional support, or lack of a stable role model.

Addressing these risks traditionally requires a multifaceted approach that includes interventions such as family counseling, mentoring systems, and community support systems to minimize the impact of these problems and promote the healthy development of the child.

Keywords: Single-parent families, economic factor, psychological factor, emotional disorders

Giriş

Tək valideynli ailələrdə böyüyən uşaqlarda deviant davranışların inkişafı riski daha yüksəkdir. Ailə quruluşu uşağın şəxsiyyətini, davranışını və başqaları ilə münasibətlərini formalaşdıran amillərdən biridir. Tək valideynli ailələr, bir qayda olaraq, bir sıra sosial və iqtisadi problemlərlə üzləşirlər ki, bu da uşaqların psixoloji-emosional inkişafına mənfi təsir göstərə bilər.

Validənlərdən birinin olmaması: Əsas amillərdən biri də valideynlərdən birinin, xüsusən də atanın olmamasıdır. Bu, emosional dəstəyin, rəhbərliyin və nəzarətin olmamasına səbəb ola bilər. Araşdırmalar göstərir ki, atasız böyüyən uşaqların aqressivliyi və cinayətə meyli çox vaxt daha yüksək olur [1].

İqtisadi amil: Ailənin maddi çətinlikləri yetkinlik yaşına çatmayanların cinayətkarlığının əsas səbəbidir. Öz mövqelərini yüksəltmək üçün yanlış yola gedirlər.

Psixoloji amil: Həmyaşıdları arasında özünü aşağı hiss etmək, psixi xəstəlik, ümitsizlik, məyusluq, qəzəb və ya valideynlərin göstərdiyi hiper davranış kimi digər psixoloji problemlərin nəticəsi ola bilər.

Həmyaşd qruplarının təsiri: Həmyaşd qrupları uşaqlarda və yeniyetmələrdə cinayətkar davranışa səbəb ola biləcək güclü amildir [2].

Boşanan ailələr tez-tez uşaqlara təsir edən emosional stress yaşayırlar. Ailə strukturunda baş verən dəyişikliklər nəticəsində yaranan psixoloji stress narahatlıq, depressiya və qeyri-qanuni davranışa meylə səbəb ola bilər.

Tək valideynli ailələr tez-tez maddi çətinliklərlə üzləşirlər ki, bu da həyat keyfiyyətinin pisləşməsinə, təhsil, səhiyyə və sosial xidmətlərə çıxışın məhdudlaşmasına səbəb olur. Belə ailələrin uşaqları normal inkişaf şəraitindən məhrum ola bilərlər ki, bu da onların cinayətə cəlb olunma ehtimalını artırır.

Ailə dəstəyinin olmaması uşaqları bu dəstəyi qeyri-rəsmi qruplarda axtarmağa məcbur edə bilər ki, bu da onların cinayət mühitinin bir hissəsi olmaq şanslarını artırır. Ailədə adekvat diqqət görməyən uşaqlar tez-tez həmyaşıdlarının təsirinə daha həssas olurlar.

Ailə quruluşunun cinayətkar davranışı təşviq edən əsas amillərdən biri olduğu aşkar edilmişdir. Alkoqol istehlakı istisna olmaqla, boşanmış evlərdən olan uşaqlar ümumilikdə daha çox hüquq pozuntusuna yol verirlər. Münafişələrin olduğu evlərdə böyüyən, nəzarəti az olan və ya valideynlərinin rədd edilməsi ilə üzləşən uşaqlar daha çox cinayətkar olurlar. Valideynləri tək olan ailələrin oğlan uşaqlarının iki valideynli ailələrdən olan oğlanlara nisbətən daha çox cinayət törətməsi proqnozlaşdırılır. Uşağın cinayətkar valideynlərlə əlaqəsi onların cinayətkar davranışına səbəb olan çoxsaylı amillərdən biridir. Tək valideynli ailələrdən olan və ya boşanma və ya ayrılıq səbəbindən nikahları pozulan gənclər iki valideynli ailələrdən olanlara nisbətən müxtəlif davranış problemləri, o cümlədən cinayət, ayrılıq, ümitsizlik və ya əxlaqsızlıq hissləri nümayiş etdirməyə daha çox meyllidirlər [3].

Alimlər daha sonra itaətsizlik, emosional pozğunluqlar, diqqət problemləri, açıq zorakılıq və gizli aqressiya (qaydaları pozan və cinayətkar davranış), diqqət problemləri və emosional pozğunluqlar kimi xarici xarakterli problemləli davranışın alt kateqoriyalarını təsnif etdilər.

Tək valideynli ailələrin növləri

1. Boşanmaya əsaslanan: Boşanmaya əsaslanan tək valideynli ailələr nikah müqaviləsinin qanuni yollarla pozulduğu və yetkinlik yaşına çatmayan uşaqların valideynlərdən birinin yanında yaşadığı ailələrdir.

2. Dul qadına əsaslanan: Dul qadına əsaslanan ailələrdə valideynlərdən biri vəfat etmiş, digəri isə kiçik uşaqları ilə yaşamağa davam edir.

3. Evli olmayanlar: Uşaqlarını eyni evdə böyüdən subay kişilər və qadınlar subay ailələri təşkil edir.

4. Ayrılmış əsaslı: Ayrılığa görə ayrılan ailələr evlilik statuslarını qoruyub saxlayır, lakin birlikdə yaşamırlar.

Tədqiqatlar göstərdi ki, müsbət valideyn-övlad bağı uşaqlarda hüquq pozuntusunu azaltmağa kömək edir. Ailə üzvləri uşaqları ilə daha çox vaxt keçirməyə, onlara dəstək göstərməyə və müsbət nümunə kimi çıxış etməyə çağırılmalıdır [4]. Tək valideynli şagirdlər özlərinə daha inamlı hiss etmələrinə kömək etmək üçün mütəmadi olaraq müəllimlərindən dəstək almalıdırlar. Bu mövzunun hərtərəfli və kompleks şəkildə başa düşülməsi üçün əlavə tədqiqat, təkmilləşdirmə və təkmilləşdirmənin tələb olunduğunu qəbul etmək vacibdir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Bayramov Ə. Əlizadə Ə, Sosial psixologiya, Prezident Kitabxanası, Bakı 2003
2. Səməndərova Aydan Firudin qızı. Cəzanın sosial-psixoloji məsələləri: psixol. üçün təq..00.05. /A.F. Səməndərova; BDU.- B., 2004.- 191 s.
3. Иванова Н.М. Развитие Девиантного Поведения У Подростков. – Санкт-Петербург: 2007.
4. Петрова Л.А. Социальные Проблемы Неполных Семей. – Москва: 2005.

Mirsolmaz Mirtərən MİRİŞLİ

Qərb Kaspi Universiteti, Psixologiya ixtisası, III kurs tələbəsi,

E-mail:mirislimirsolmaz@gmail.com

Elmi rəhbər: b.ü.f.d.Kərəmova Nərvən Yədulla qızı

POST-TRAVMATİK STRESSİN DAVRANIŞA TƏSİRİ

Abstract

The presented article was prepared by Mirishli Mirsolmaz, a member of the “Science Group” of Western Caspian University. Post-Traumatic Stress (PTS) is a serious disorder that causes psychological and physiological changes in individuals exposed to traumatic events. PTS can lead to behavioral changes such as anxiety, fear, excessive worry, and depression in individuals. This article explores the impact of PTS on behavior and its role in individual responses. Various studies have shown that individuals affected by PTS may experience behavioral disorders, difficulties in social communication, and a lack of interest in daily activities. At the same time, the impact of PTS on the biological mechanisms in the brain and changes in the central nervous system are among the factors that contribute to the development of these disorders. Research based on modern world literature allows for a better understanding of the impact of PTS on behavior.

Keywords Post-traumatic stress disorder (PTSD), behavioral changes, PTSD in military personnel, traumatic childbirth, PTSD in the elderly, cognitive impairments, difficulties in social adaptation.

Giriş

PTS olan şəxslər, travmatik təcrübələrdən sonra gündəlik həyatlarında emosional sıxıntılar, qayğı və stresslə üzləşirlər. Bu vəziyyət, şəxsin müxtəlif davranışlarla, o cümlədən narkotik maddə istifadəsi və digər patoloji motivasiyalar (qumar, internet istifadəsi və s.) ilə özünü rahatlatmağa çalışmasına səbəb ola bilər. PTS-in əsas simptomları: hiperarousal (daha tez həyəcanlanma, yuxusuzluq, əsəbilik), yenidən yaşama (travmatik hadisələrin xatırlanması) və qaçınma (stressli situasiyalardan qaçmaq) sayılır və nəticədə şəxsiyyətin davranışının pozulmasına gətirib çıxara bilər [5]. Hətta intihar meyilli davranışlar və psixi pozuntular da müşahidə oluna bilər [1]. PTS-in patogenezinin hələ tam olaraq aydın olmadığı bildirilir, lakin əvvəlki tədqiqatlar hipocampus (Hipp), prefrontal korteks (PFC) və amiqdala (AMG) kimi strukturların PTS-in inkişafında əhəmiyyətli rol oynadığını göstərir. Bu strukturların funksiyalarının və sinaptik əlaqələrdəki pozuntular PTS-in simptomlarının yaranmasında səbəb ola bilər [3].

Əsas hissə:

Post-travmatik stress pozuntusu (PTS), yalnız gündəlik həyatın müvafiq çətinlikləri ilə əlaqəli olmayıb, həm də hərbi əməliyyatlar zamanı və ya sonrasında travmatik təcrübə keçirmiş fərdlərdə davranış dəyişikliklərinə yol açır. Bu pozuntu, travmanın təsirindən sonra, fərdin emosional və psixoloji vəziyyətində əhəmiyyətli dəyişikliklərə səbəb olaraq, fərdin həyat keyfiyyətini və sosial

adaptasiyasına mənfi şəkildə təsir edə bilər. Hərbi qulluqçular arasında PTS, yüksək dərəcədə aqressiya, emosional donma və şəxslərarası problemlərlə özünü göstərir. Bu, onların ailə üzvləri ilə münasibətlərini, həmçinin sosial əlaqələrinə mənfi təsir edir. PTS olanlar, travma sonrası simptomları inkar edə bilər və tez-tez duyğusal olaraq çəkilmək və ya da daha qapalı və introspektiv davranışlar göstərə bilərlər. kimi davranışlar nümayiş etdirə bilərlər [1] .

Doğuş, bir çox qadın üçün təbii və mənalı bir təcrübə olsa da, bəzi qadınlar üçün bu proses travmatik bir yaşantıya çevrilə bilər. Araşdırmalar göstərir ki, qadınların 5%-dən 54,5%-ə qədər bir hissəsi doğuş stressli və ya travmatik olaraq yaşayır, ortalama isə bu nisbət 20%-ə yaxındır [4]. Travmatik doğuş təcrübəsi qadınlarda güclü qorxu, çarəsizlik və doğuş təcrübəsini xatırladan vəziyyətlərdən qaçma kimi psixoloji problemlərə yol açır. Bəzi hallarda, doğuş sonrası PTS depressiya və narahatlıq kimi psixi sağlamlıq problemləri inkişaf edir [4] .

Uşaqlıqda travma yaşayan yaşlılarda sadəcə PTS deyil, sinir-psixi və şəxsiyyət pozuntuları daha çox rast gəlinir. Yaşlılarda PTS-in əlavə mənfi təsirləri var, bunlar arasında digər psixatrik pozuntular, fiziki və kognitiv sağlamlıq problemləri yer alır. PTS-i olan yaşlıların xroniki əlillik və ya hər hansı digər fiziki sağlamlıq problemləri yaşama ehtimalı, PTS-i olmayanlarla müqayisədə üç dəfə daha yüksəkdir [2]. PTS-in təsiri, həmçinin ağrı ilə də əlaqəlidir və xroniki ağrı ilə PTS çox vaxt bir arada müşahidə olunur, bu da vəziyyəti daha da ağırlaşdırır bilər. Yaşlılarda PTS, həmçinin kognitiv funksiyalarını da zəiflədir. PTS-i olan yaşlılar, öyrənmə, yaddaş, işçi yaddaş və icra funksiyalarında daha zəifləmə özünü göstərir. Tədqiqatlar göstərir ki, PTS-i olan yaşlılar, Alzheimer, demensiya və s. xəstəliklərə daha çox meyillidir [2].

Nəticə:

Tədqiqatlar göstərir ki, PTS-i olan yaşlılar, daha çox bioloji yaşlanma və daha tez ölüm riskinə məruz qalırlar. PTS-in tibbi və psixoloji sağlamlıqla əlaqəli təsirləri çox böyükdür, bu səbəbdən, müalicə edilməmiş psixoloji travma və PTS geniş ictimai sağlamlıq problemi hesab olunur. Müasir dövrdə PTS ən ağır sinir-psixi xəstəliklərin yaranması ilə nəticələndiyi müasir dünya ədəbiyyatında yer alıb və hal-hazırda da psixosomatik xəstəliklərin etiologiyasında ən vacib rola malikdir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Azərbaycan Respublikası Səhiyyə Nazirliyi. (2021). *Posttravmatik stress pozuntusunun diaqnostika və müalicəsi üzrə klinik protokol* (2-ci nəşr, yenilənmiş). Bakı: Azərbaycan Respublikası Səhiyyə Nazirliyi.səh4.səh16
2. Cook, J. M., McCarthy, E., & Thorp, S. R. (2017). Older adults with PTSD: Brief state of research and evidence-based psychotherapy case illustration. *The American Journal of Geriatric Psychiatry*, 25(5), 522–530. <https://doi.org/10.1016/j.jagp.2016.11.001>
3. Xu, J., Zhang, Y., & Liu, T. (2023). The association between traumatic experiences and substance and behavioral addictions in late adolescence: A role for PTSD and cPTSD as potential mediators. *Journal of Affective Disorders*, 330, 1-9. <https://doi.org/10.1016/j.jad.2023.01.012>
4. O'Donoghue, A., Grealish, A., et al. (2025). An integrative review of healthcare professionals' experiences in caring for women who have experienced psychological birth trauma or birth related Post Traumatic Stress Disorder. *Midwifery*, 144, 104336. <https://doi.org/10.1016/j.midw.2025.104336>
5. Reda, F., Federico, I., Socci, V., D'Aurizio, G., Pacitti, F., & Rossi, A. (2023). The association between traumatic experiences and substance and behavioral addictions in late adolescence: A role for PTSD and cPTSD as potential mediators. *Journal of Psychiatric Research*, 164, 1–9. <https://doi.org/10.1016/j.jpsychires.2023.10.023>

Murad Şirzad HƏSƏNXANLI
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında
Dövlət İdarəçilik Akademiyası

GƏNCLƏR HƏRƏKATININ İDARƏ EDİLMƏSİNDƏ DAVAMLILIĞIN TƏMİN OLUNMASI PROBLEMİ

Abstract

Throughout history, youth movements have played a decisive role in the processes of social, political and cultural transformation of societies, and young people have been the main locomotive of social changes, political revolutions and cultural innovations. However, ensuring the sustainability of youth organizations that have started a movement and gained serious social influence at a certain stage has always been a major problem. In order to ensure the sustainability of youth movements in Azerbaijan, it is necessary to strengthen their management structures, diversify their resource base and implement systematic leadership training programs. The sustainability of youth movements in Azerbaijan is possible not only through state support, but also through the initiative of young people, their integration with civil society and increasing their awareness of social responsibility. Instilling long-term strategic planning and leadership skills in young people participating in the movement can create the basis for the development of an independent, sustainable and effective youth movement in Azerbaijani society.

Keywords: Youth movement, sustainability, systematic management, environment, Republic of Azerbaijan.

Giriş

Tarix boyu gənclik hərəkətləri cəmiyyətlərin sosial, siyasi və mədəni transformasiya proseslərində həlledici rol oynamış və gənclər sosial dəyişikliklərin, siyasi inqilabların və mədəni yeniliklərin əsas lokomotivi olmuşdur. Lakin hərəkəta başlayan və müəyyən mərhələdə ciddi ictimai təsir qazanan gənclər təşkilatlarının davamlılığının təmin edilməsi daim böyük bir problem kimi qarşıya çıxmışdır. Bir çox hallarda ilkin mərhələlərdə böyük enerji və dinamizm nümayiş etdirən gənclər hərəkətləri zamanla motivasiya itkisi, liderlik böhranı, təşkilati zəiflik və sistemli dəstək çatışmazlığı səbəbindən sönmüş və təsirsiz hala gəlmişdir [2]. Bu vəziyyət idarəetmənin mahiyyətinə, resursların mobilizasiyasına, daxili strukturun qurulmasına və strateji planlamaya dair yeni yanaşmaların vacibliyini gündəmə gətirir.

Bu baxımdan, gənclər hərəkətinin davamlı idarə olunması ilk növbədə təşkilati strukturun möhkəm və çevik olmasına bağlıdır. Yalnız fərdi liderlərə söykənən və qeyri-formal strukturlarla idarə olunan hərəkətlər zaman keçdikcə şəxsi maraqların, fərdi yorğunluğun və daxili qarşıdurmaların təsiri altında zəifləyə bilər. Davamlılığın təmin olunması üçün institusional yaddaşın yaradılması, idarəetmə mexanizmlərinin demokratik əsasda qurulması və liderlik transfer mexanizmlərinin inkişaf etdirilməsi zəruridir [1]. Gənclər təşkilatlarının fəaliyyətini şəxslərin fərdi xarizması üzərində deyil, sistemli qaydalara, dəyərlərə və məqsəd yönümlü proqramlara söykənməsi vacibdir. Bu zaman təşkilat hər bir lider dəyişikliyindən sonra da öz missiyasını və fəaliyyət istiqamətini qoruyub saxlaya bilər [7].

Maliyyə resurslarının sabitliyi də gənclər hərəkətlərinin davamlı idarə olunmasında həlledici faktorlardandır. Donor asılılığı, qrant layihələri ilə məhdud fəaliyyət və ya qeyri-müəyyən maliyyə mənbələri, təşkilatın gələcəyini risk altına atır. Bu səbəbdən gənclər təşkilatları uzunmüddətli fəaliyyət planı qurarkən maliyyə dayanıqlılığı strategiyasını nəzərə almalıdırlar: üzvlük haqları, ianələr, sosial sahibkarlıq təşəbbüsləri və müxtəlif gəlir gətirən fəaliyyət növləri ilə özlərini təmin etməyə çalışmalıdırlar. Eyni zamanda, maliyyə idarəetməsində şəffaflıq və hesabatlılıq prinsiplərinin tətbiqi təşkilatın həm daxildə, həm də ictimai rəy qarşısında legitimliyini gücləndirir [1].

Gənclər hərəkətlərində ideoloji və məqsədyönlülük məsələsi də davamlılığın əsas sütunlarından biridir. Bir çox gənclər hərəkəti yalnız müəyyən dövrlərin ictimai emosiyasına əsaslanaraq qısa müddətli fəaliyyətlərlə məhdudlaşır. Lakin davamlılıq üçün hərəkətin dərin ideoloji bazaya, aydın vizyona və uzunmüddətli məqsədlərə ehtiyacı vardır [3]. Gənclər üçün motivasiya yalnız emosional çağırışlarla deyil, sistemli təlim, ideoloji inkişaf və məqsəd yönümlü fəaliyyətlərlə təmin edilməlidir. Belə olduqda, hərəkətin üzvləri situativ hadisələrə reaksiya verən passiv iştirakçılar olmaqdan çıxaraq, dəyişimin davamlı agentlərinə çevrilirlər.

Ətraf mühitlə strateji əməkdaşlıq da davamlılığın vacib amilidir. Gənclər hərəkətlərinin təkcə öz daxilində fəaliyyət göstərməsi onların resurs bazasını və təsir gücünü məhdudlaşdırır. Ona görə də qeyri-hökumət təşkilatları, beynəlxalq qurumlar, dövlət strukturları və özəl sektorla strateji əməkdaşlıq qurmaq vacibdir [6]. Lakin bu əməkdaşlıq zamanı hərəkətin müstəqilliyini və prinsipial mövqeyini qorumaq əsas şərt olmalıdır. Əks halda təşkilat ictimai etibarını itirə və öz ideoloji kimliyindən uzaqlaşa bilər.

Azərbaycan nümunəsində gənclər hərəkətlərinin davamlı idarə olunması məsələsi bir sıra spesifik çətinliklərlə müşayiət olunur. 1990-cı illərdə müstəqillik dövründə formalaşan gənclər hərəkətləri, xüsusən ictimai-siyasi hərəkətlər ilkin mərhələdə yüksək dinamizm nümayiş etdirsə də, uzunmüddətli institusional davamlılıq baxımından ciddi problemlərlə qarşılaşmışdır [5]. Bir çox hərəkətlər fərdi liderlər ətrafında mərkəzləşmiş və strukturlaşdırılmamış formalarda fəaliyyət göstərmiş, nəticədə lider dəyişikliyi və ya xarici təsirlər səbəbilə zəifləyərək sıradan çıxmışdır. 1990-cı illərin əvvəllərində idarəetmənin systemsizliyi və resursların qeyri-kafi olması davamlı inkişafı məhdudlaşdırmışdır [4].

Son illərdə dövlət səviyyəsində gənclər siyasətinə xüsusi önəm verilsə də, qeyri-formal gənclər təşəbbüslərinin müstəqil davamlılığı hələ də zəifdir. Bir çox gənclər təşkilatları donor layihələri və ya dövlət dəstəyi olmadan uzunmüddətli fəaliyyət göstərə bilmir. Bu vəziyyət həm maliyyə müstəqilliyinin, həm də təşkilati dayanıqlığın zəifliyinə işarə edir. Azərbaycanda gənclər hərəkətlərinin davamlılığının təmin olunması üçün onların idarəetmə strukturlarının gücləndirilməsi, resurs bazasının şaxələndirilməsi və sistemli liderlik hazırlığı proqramlarının tətbiqi zəruridir.

Bundan başqa, ideoloji müxtəlifliyin inkişaf etdirilməsi və gənclərin fərqli sosial qruplar arasında əlaqələrinin gücləndirilməsi vacibdir. Azərbaycanda gənclər hərəkətlərinin davamlılığı yalnız dövlət dəstəyi ilə deyil, gənclərin öz təşəbbüsü, vətəndaş cəmiyyəti ilə inteqrasiyası və sosial məsuliyyət şüurunun artırılması vasitəsilə mümkündür. Hərəkətə qatılan gənclərə yalnız cari tədbirlərdə iştirak etmək deyil, həm də uzunmüddətli strateji planlama və liderlik bacarıqları aşılamaq Azərbaycan cəmiyyətində müstəqil, davamlı və təsirli gənclər hərəkətinin inkişafına zəmin yarada bilər.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Arnull, E. Cultural Perspectives on Youth Policy: Connecting Theory, Policy and International Practice, London: Palgrave Macmillan, 2017. 350 p.
2. Blane, H.T. Youth and Social Policy, Los Angeles: Springer, 2019. 674 p.
3. Kazım, Ü. Qloballaşma dövründə gənclər siyasətinin aspektləri. Bakı: Aspoliqraf, 2015. 141 səh.
4. Qarayev, Ə. Gələcək gənclərindir. Bakı: Azərbaycan, 2004. 496 səh.
5. Qoşalı, Ə. Azərbaycan gənclər hərəkəti: məqalələr toplusu. Bakı: Turan Evi, 2010. 152 səh.
6. Mustafayeva, R. Gənclər siyasəti XXI əsrdə: Ali məktəb tələbələrinin tərbiyəsinin bəzi məsələləri. Bakı: Apostroff, 2016. 316 səh.
7. Зеленкова, М.М. Молодежная политика в России и зарубежных странах // Современные проблемы науки и образования. 2012. № 6.

Nigar Mehman ƏSGƏROVA
Qərbi Kaspi Universitetinin II kurs magistrantı
E-mail: psixoloq.nigarasgerova@gmail.com

PSIXOLOJİ POZUNTULARIN BƏDƏNİMİZDƏ TƏZAHÜRÜ – PSIXOSOMATİKA

Abstract

The article analyzes somatic symptoms caused by psychological factors. These symptoms include physical manifestations such as headaches, neck and shoulder pain, heart problems, gastrointestinal disturbances, and skin diseases. Research indicates that these symptoms primarily arise as a result of prolonged stress, internal emotional tension, and traumatic experiences. The article also emphasizes the importance of psychotherapeutic and physiological interventions in the treatment of psychosomatic disorders. These studies contribute to a deeper understanding of the interaction between psychological and physical symptoms and help in the development of more effective treatment methods.

Keywords: Psychosomatics, Physiology, Somatics, Mind-Body, Psychological Disorder, Pathology.

Giriş

Psixoloji və fiziki proseslər arasındakı əlaqə uzun illərdir alimlərin diqqət mərkəzindədir. Əvvəllər zəhn və bədən ayrı varlıqlar kimi qəbul edilsə də, sonradan bu baxış yerini onların qarşılıqlı əlaqədə olduğu anlayışa vermişdir. Bu yanaşmaya görə, zəhn və bədən arasında davamlı bir spektr mövcuddur və hər bir insan bu spektrdə müəyyən bir mövqe tutur. Somatik və psixi pozuntular, bədənə müxtəlif sistemlərinə təsir edən oxşar patofizioloji və neyrokimyəvi mexanizmlərlə müşayiət olunur. Müxtəlif tədqiqatlar psixosomatik proseslərin zəhn-bədən əlaqəsini sübut edir. Psixosomatik simptomlar, psixoloji təcrübələrin bədənə fiziki simptom kimi hiss olunmasını ifadə edir. Emosiyaların tənzimlənməsi ilə bu simptomlar arasında əlaqə olduğu müəyyən olunmuşdur. Somatizasiya isə daxili psixoloji və emosional gərginliyin – stress və ya travmaların – fiziki əlamətlər şəklində bədənə ifadə olunması prosesidir. Bu yanaşmalar psixoloji və fiziki rifahın bir-birindən ayrı deyil, bir-birini tamamladığını göstərir.

Psixoloji pozuntuların bədəninizdə təzahürü – Psixosomatika. Psixosomatik pozuntular psixoloji faktorların insan bədənə təsirini göstərən vacib bir sahədir. Müxtəlif tədqiqatlar göstərir ki, emosional gərginlik, psixoloji travmalar, davamlı stres və.s kimi bir çox amillər fiziki xəstəliklərin yaranmasına şərait yaradır. Xroniki stres, bədənə homeostazını pozaraq müxtəlif orqan və sistemlərdə dəyişikliklərə səbəb ola bilər. Uzunmüddətli psixoloji gərginlik immun sistemin zəifləməsinə, mədə-bağırsaq xəstəliklərinə, baş ağrılarına və dəridə səpgilərə səbəb ola bilər. Emosional gərginlik və nevroz bəzi dermatoloji xəstəliklərlə əlaqəlidir. Məsələn, psoriasis, ekzema və atopik dermatit kimi problemlərin psixoloji faktorlarla sıx bağlı olduğu sübut edilmişdir. Depressiya, xüsusilə somatik simptomlarla müşayiət oluna bilər. Məsələn, depressiyadan əziyyət çəkən şəxslər tez-tez baş ağrısı, əzələ ağrıları, həzm problemləri və enerji çatışmazlığından şikayətlənirlər. Generalizə olunmuş təşviş pozuntusu (GAD), panik pozuntu, obsesiv-kompulsiv pozuntu və digər pozuntular fiziki əlamətlərlə müşayiət oluna bilər.

1. Baş ağrıları və miqren müasir dövrün geniş yayılmış problemlərindən biridir. Emosional gərginlik beynin fəaliyyətinə təsir edərək gərginlik tipli baş ağrılarına və miqren tutmalarına yol açır. Miqren və stress arasındakı əlaqə nevroloji tədqiqatlarla sübut olunub (1).

2. Boyun ağrısı təkcə fiziki deyil, eyni zamanda psixoloji faktorlarla da bağlı ola bilər. Günahkarlıq hissi, keçmişdən qalmış emosional yüklər və bağışlamaqda çətinlik boyun əzələlərinin gərginləşməsinə səbəb olur (2).

3. Ürək problemləri və sinə ağrısı təkcə fizioloji deyil, həm də emosional faktorlarla bağlı ola bilər. Qorxu, sevgi və qəbul edilmə ehtiyacı, eləcə də keçmişdə yaşanmış emosional travmalar ürək-damar sisteminə mənfi təsir göstərir (3).

4. Kürək ağrıları təkcə fiziki yüklənmə ilə deyil, həm də psixoloji amillərlə bağlı ola bilər. Araşdırmalar göstərir ki, kürək ağrısı olan insanların əksəriyyətində xroniki stress faktorları müşahidə olunub (4).

5. Qol və əl ağrıları yalnız fiziki yüklənmə ilə deyil, həm də emosional faktorlarla bağlı ola bilər (5).

6. Mədə-bağırsaq problemləri, xüsusən qastrit, xora, qəbizlik və ishal, tez-tez emosional stress və həyatda güvənsizlik hissi ilə əlaqələndirilir (6).

7. Böyrək problemləri yalnız fizioloji səbəblərlə deyil, emosional amillərlə də bağlı ola bilər (7).

8. Qaraciyər və öd kisəsi problemləri emosional vəziyyətlə sıx bağlıdır. Qəzəb, məyusluq və basırılmış emosiyalar bu orqanların funksiyasına mənfi təsir göstərə bilər (8).

9. Dəri problemləri təkcə fiziki amillərlə deyil, həm də emosional faktorlarla bağlı ola bilər. Özünü qəbul etməmək, stress, utanma və başqalarının fikrindən qorxmaq dərinin vəziyyətinə mənfi təsir göstərir. Dəri insanın xarici dünya ilə ilk təması olduğuna görə emosional gərginlik burada tez bir zamanda əks oluna bilər (9).

10. Ayaq ağrısı və yorğunluğu bəzən fiziki yorğunluqdan deyil, psixoloji amillərdən qaynaqlana bilər. Ayaqlar insanın hərəkət və irəliləyiş simvolu olduğu üçün qeyri-müəyyənlik və qorxu bu nəhiyədə narahatlıq yarada bilər (10).

11. Diz ağrıları təkəbbür, itaət etməklə bağlı problemlər, eqo və inadkarlıq dizlərdə ağrıya səbəb ola bilər, çünki bu hisslər bədənin aşağı hissəsindəki gərginliyi artırır. Dizlər insanların bədəni daşıyan və hərəkətə gətirən əsas hissələridir, buna görə də emosional çətinliklər bu ərazidə özünü göstərə bilər (11).

Psixosomatik pozuntuların səbəbləri çoxşaxəlidir və onların inkişafında şəxsiyyət xüsusiyyətləri, genetik, bioloji və ətraf mühit amilləri mühüm rol oynayır. Son illərdə psixogen pozuntularla bağlı tibbi müraciətlərdə artım müşahidə olunur. Araşdırmalar göstərir ki, psixoloji amillər 40-dan çox somatik xəstəliklə əlaqəlidir, o cümlədən koronar ürək xəstəliyi, hipertoniya, şəkərli diabet, mədə xorası, yoluxucu və onkoloji xəstəliklər, dermatitlər. Lakin bu pozuntulardan əziyyət çəkən şəxslər emosiyaların fiziki sağlamlığa təsirini çox vaxt dərk etmirlər. Dopaminerjik sistem bir çox psixofizioloji xəstəliklərin yaranmasında mühüm rol oynayır. Mezolimbik və mezokortikal yollar dopamin siqnallarının ötürülməsində iştirak edərək davranışın motivasiyası və idrak funksiyalarını tənzimləyir. Bu sistemlər stressə qarşı xüsusilə həssasdır və onların pozulması emosional laqeydlilik, təşəbbüsün azalması kimi əlamətlərlə müşahidə oluna bilər. Genetik amillərin psixi xəstəliklərin inkişafına birbaşa töhfəsi çox yüksəkdir və müxtəlif hesablamalara görə, 30% -dən 85% -ə qədərdir. Klinik mənzərədə depressiya və ya təşvişi olan insanların təxminən 55-80%-i somatik patologiyanın inkişafında səbəb amilləri kimi həyatlarında mövcud olan travmatik hadisələrin mövcudluğunu bildirir. Yəni, ruhi narahatlıqların və emosional stressin bədənə təsiri, fərdin travmanı psixoloji olaraq emal etməkdə çətinlik çəkdiyi zaman, fiziki ağrılar və simptomlar formalaşır. Təzahür forması olaraq fiziki ağrılar, halsızlıq, mədə-bağırsaq problemləri, baş ağrıları və s. şəkildə meydana çıxır.

Nəticə

Psixoloji narahatlıqlar tez-tez fiziki əlamətlərlə – baş, bel, ürək və mədə-bağırsaq ağrıları ilə – müşahidə olunan psixosomatik pozuntularla əlaqəlidir. Bu vəziyyətin yaranmasında stress, daxili konfliktlər, emosional yüklər və şəxsiyyət xüsusiyyətləri ilə yanaşı bioloji və ətraf mühit amilləri də mühüm rol oynayır. Genetik və epigenetik faktorlar da psixi pozuntuların inkişafında təsirlidir. Stress və travma sonrası hallar somatik xəstəliklərin yaranmasına səbəb ola bilər. Araşdırmalar göstərir ki, bu pozuntuların müalicəsində həm psixoloji, həm də fizioloji yanaşmalar birlikdə tətbiq edilməlidir. Psixoterapiya və fiziki sağlamlığa yönəlik müdaxilələrin birgə aparılması müalicənin effektivliyini artırır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Goadsby, P. J., Holland, P. R., Martins-Oliveira, M., Hoffmann, J., Schankin, C., & Akerman, S. (2017). Pathophysiology of migraine: A disorder of sensory processing. *Physiological Reviews*, 97(2), 553-622. <https://doi.org/10.1152/physrev.00034.2015>
2. Mingels, S., Jacobs, J., Michielsen, M., Evers, A. W. M., & Van Os, J. (2011). Neck pain and somatization: A systematic review and meta-analysis of cohort studies. *Journal of Psychosomatic Research*, 70(4), 339-348. <https://doi.org/10.1016/j.jpsychores.2010.10.002>
3. Hasson, D., Theorell, T., Wallen, M. B., Leineweber, C., & Canlon, B. (2006). Stress and prevalence of hearing problems in the Swedish working population. *International Journal of Audiology*, 45(8), 444-454. <https://doi.org/10.1080/14992020600754583>
4. Dimsdale, J. E. (2008). Psychological stress and cardiovascular disease. *Journal of the American College of Cardiology*, 51(13), 1237-1246. <https://doi.org/10.1016/j.jacc.2007.12.024>
5. Melzack, R., & Wall, P. D. (2008). The challenge of pain (2nd ed.). *Penguin Books*.
6. McCabe, C. S., Haigh, R. C., Ring, E. F. J., Halligan, P. W., Wall, P. D., & Blake, D. R. (2007). A controlled pilot study of the utility of mirror visual feedback in the treatment of complex regional pain syndrome (type 1). *Rheumatology*, 42(1), 97-101. <https://doi.org/10.1093/rheumatology/keg041>
7. Mayer, E. A., Naliboff, B. D., Chang, L., & Coutinho, S. V. (2001). Stress and the gastrointestinal tract: V. Stress and irritable bowel syndrome. *American Journal of Physiology-Gastrointestinal and Liver Physiology*, 280(4), G519-G524. <https://doi.org/10.1152/ajpgi.2001.280.4.G519>
8. Kimmel, P. L., Peterson, R. A., Weihs, K. L., Simmens, S. J., Boyle, D. H., Verme, D., & Alleyne, S. (2000). Multiple dimensions of depression in hemodialysis patients. *Journal of the American Society of Nephrology*, 11(1), 114-121. <https://doi.org/10.1681/ASN.V111114>
9. Labbé, C., Gilbert, K., & Mercier, S. (2001). Psychological stress and liver diseases: A review of the literature. *Canadian Journal of Gastroenterology*, 15(10), 665-672. <https://doi.org/10.1155/2001/980716>
10. Jason, L. A., Benton, M. C., Torres-Harding, S., & Muldowney, K. (2010). The impact of energy modulation on physical functioning: A review of chronic fatigue syndrome and fibromyalgia. *Journal of Clinical Psychology*, 66(4), 359-379. <https://doi.org/10.1002/jclp.20665>
11. Hains, G., Descarreaux, M., & Hains, F. (2013). Chronic knee pain, osteoarthritis, and the role of cumulative psychosocial stress: An overview. *Journal of Chiropractic Medicine*, 12(3), 155-161. <https://doi.org/10.1016/j.jcm.2013.06.004>

Gülər Qaməd QƏDİROVA
Azərbaycan Universiteti.Bakı., Magistrant
E-mail:gulerqedirova5@gmail.com

UŞAQ HÜQUQLARI HAQQINDA KONVENSİYADA MİQRANT UŞAQLAR HAQQINDA

Abstract

The text emphasizes the significance of childhood as a crucial stage in individual development and highlights the vulnerability of children, making their protection a societal priority. It discusses the historical evolution of child rights, particularly through the 1989 UN Convention on the Rights of the Child, while acknowledging challenges in its implementation, especially in regard to cultural and social contexts. The text further underscores the importance of international cooperation and the specific protection of refugee and asylum-seeking children's rights, stressing the need for both universal and locally adapted approaches to ensure effective child protection.

Keywords: Migration, Child, Convensation, UN

Giriş

Uşaqılıq dövrü, zəifliyin və saflığın ön planda olduđu, fərdi inkişafın əsas mərhələsini təşkil edən bir dövr kimi qəbul olunur. Bu səbəbdən, uşaqlar cəmiyyətin ən həssas və qorunmağa ehtiyacı olan təbəqəsi kimi ön plana çıxır. Lakin uşaqların qorunması məsələsi onların hüquqlarının tanınmasından və bu hüquqların təmin olunmasından ayrılmaz şəkildə bağlıdır. Uşaq hüquqları anlayışı da məhz bu prinsiplər əsasında formalaşmışdır [1]. Uşağın hüququn subyekti kimi qəbul edilməsi tarixən insan hüquqlarının ümumi tanınması qədər mürəkkəb və zaman alan bir proses olmuşdur. Uşaq hüquqları, insan hüquqları çərçivəsində ayrıca bir kateqoriya kimi zamanla formalaşaraq inkişaf etmişdir [2]. Bu sahədə mühüm dönüş nöqtələrindən biri isə Birləşmiş Millətlər Təşkilatının 1989-cu ildə qəbul etdiyi Uşaq Hüquqları Konvensiyası olmuşdur [3]. Lakin bu konvensiyanın qəbulu ilə belə, uşaqların hüquqlarının hər yerdə tam mənada tanındığını və qorunduğunu söyləmək mümkün deyil. Hüquqların mövcudluğu ilə onların real həyatda həyata keçirilməsi arasında ciddi fərqlər mövcuddur və bu sahədə vahid beynəlxalq siyasətin olmaması mövcud problemləri daha da dərinləşdirir [4].

Tarixi baxımdan uşaqların hüquq subyekti kimi tanınmaması geniş yayılmış bir yanaşma olmuşdur. Antik Yunan və Roma cəmiyyətlərində uşaqlar ailə başçısının mülkiyyəti kimi qəbul olunmuş və onların hüquqları müzakirə mövzusu olmamışdır [6]. Orta əsrlərdə isə uşaqılıq anlayışının gündəlik dildə belə ifadə olunmaması bu dövrdə uşaqların fərdi hüquq subyekti kimi tanınmadığını göstərir. Cəmiyyətin, dini qurumların və dövlətin maraqlarının valideyn iradəsindən üstün tutulması da uşaqların hüquqlarının inkişafını əngəlləyən əsas amillərdən biri olmuşdur.

Uşaq hüquqları anlayışının formalaşması, insan hüquqları konsepsiyasının inkişafı ilə paralel bir proses olmuşdur. Bu sahədə liberalizm nəzəriyyəsi mühüm rol oynamış və uşaqlara münasibətdə yeni yanaşmaların əsasını qoymuşdur. Liberal düşüncənin əsas nümayəndələrindən biri olan John Locke uşaqları təbii hüquqlara malik fərdlər kimi qəbul edir və onların yaşam, azadlıq və mülkiyyət hüququna toxunulmamasını müdafiə edirdi. Eyni zamanda, Locke uşağın təhsil vasitəsilə yetkin bir fərd kimi formalaşmasını zəruri hesab edirdi ki, bu da liberalizmdəki "müdaxilə etmək və etməmək" ikililiyini əks etdirir. Liberal baxış uşaq hüquqları ilə bağlı universal yanaşmanın inkişafına zəmin yaratmış, sonradan beynəlxalq hüquqi sənədlərdə uşağın hüquq subyekti kimi tanınmasına töhfə vermişdir. Bu baxımdan, İnsan Hüquqları üzrə Avropa Konvensiyası və BMT-nin Mülki və Siyasi Hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktı (1966) uşaq hüquqlarını ümumi insan hüquqları çərçivəsində nəzərdən keçirsə də, BMT Uşaq Hüquqları Konvensiyası uşaqlara yönəlmiş daha spesifik və geniş hüquqlar təqdim edir. Bu konvensiyada uşaqların hüquqları yalnız hüquqi subyekt olaraq tanınmaqla kifayətlənmir, həm də onların inkişafına və rifahına yönəlmiş xüsusi qoruma mexanizmləri ilə təmin olunur[4].

Konvensiyanın preambulasında "uşağın qorunması və harmonik inkişafı baxımından hər bir xalqın özünəməxsus ənənələrinin və mədəni dəyərlərinin önəmi" vurğulansa da, tətbiqetmə baxımından bu yanaşmanın zəif qaldığı və universal modellərin yerli kontekstləri tam əhatə etmədiyi barədə tənqidlər mövcuddur. Uşaq hüquqlarının qlobal səviyyədə qorunmasında universal yanaşmaların bəzi hallarda səmərəsiz olduğu, xüsusilə uşaq istismarı və laqeydlilik hallarında problemin sosial və mədəni köklərinin nəzərə alınmadığı müşahidə olunur.

Konvensiyanın maddi məzmunu bu hüquqların konkretləşdirilməsində mühüm rol oynayır. Konvensiyanın 2-ci maddəsi ayrı-seçkiliyə qarşı mübarizə prinsipini müəyyən edir. Tərəf dövlətlər bütün uşaqların, mənşəyindən asılı olmayaraq, hüquqlardan bərabər şəkildə faydalanmasını təmin etməlidirlər. Eyni zamanda, valideynlərin və ya qəyyumların sosial, dini və siyasi statusu uşağın hüquqlarına təsir göstərməməlidir[5].

Nəticə etibarilə, liberal düşüncə və beynəlxalq hüquq sistemləri uşaq hüquqlarının formalaşmasında mühüm rol oynamış, lakin onların tətbiqi sahəsində yerli kontekstlərin və mədəni fərqlərin nəzərə alınmaması hələ də problemlər yaratmaqdadır. Bu səbəbdən, qlobal prinsiplərlə

yanaşı, hər bir cəmiyyət öz mədəni və sosial kontekstinə uyğun uşaq hüquqları modelini formalaşdırmalı və bu modeli beynəlxalq hüquqla uzlaşdırmalıdır.

BMT-nin Uşaq Hüquqları Konvensiyası, qaçqın və sığınacaq axtaran uşaqların hüquqlarını da əhatə etməklə onların vəziyyətinə dair universal yanaşma təqdim edir. Konvensiyanın müvafiq müddəalarında həm artıq qaçqın statusu almış uşaqlar, həm də bu statusu əldə etməyə çalışan sığınacaq axtaran uşaqlar arasında heç bir hüquqi fərq qoyulmadığı vurğulanır. Bu yanaşma, uşağın hüquqlarının yalnız hüquqi statusa görə deyil, onun real vəziyyətinə əsaslanaraq qorunmasını nəzərdə tutur.

Konvensiya, tərəfdaş dövlətlərə uşaqların hüquqlarının həyata keçirilməsi üçün həm milli, həm də beynəlxalq səviyyədə tədbirlər görməyi öhdəlik kimi təqdim edir. Konvensiyanın 4-cü maddəsində bu xüsusiyyət belə ifadə olunur: “İştirakçı dövlətlər bu Konvensiyada tanınan hüquqların həyata keçirilməsi üçün bütün lazımı qanunvericilik, inzibati və digər tədbirləri görürlər və bu tədbirlər malik olduqları ehtiyatların maksimum çərçivəsində və lazım gəldikdə beynəlxalq əməkdaşlıqla həyata keçirilir”[5]. Bu müddəa dövlətlərin uşaqların rifahına yönəlik qlobal əməkdaşlıq və kollektiv məsuliyyət prinsipini qəbul etdiklərini göstərir. Konvensiyanın əsas məqsədlərindən biri uşaqların hüquqlara malik fərdlər kimi tanınması və onların həyat keyfiyyətinin artırılmasıdır. Bu məqsədə çatmaq üçün nəzarət mexanizmləri də nəzərdə tutulmuşdur ki, bu da Konvensiyanın sadəcə normativ sənəd deyil, eyni zamanda praktik tətbiqi olan bir mexanizmə çevrildiyini göstərir

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Alston, P. (1994). Uşağın ən ali maraqları: Mədəniyyət və insan hüquqları arasında əlaqənin qurulması. Oksford Universiteti Nəşriyyatı.
2. Anne Herm, Aygül Abbaszadə.(2024) Miqrasiya üzrə dərlik
3. Archard, D. (2004). Uşaqlar: Hüquqlar və uşaqlıq (2-ci nəşr). Routledge.
4. Freeman, M. (2007). BMT-nin Uşaq Hüquqları Konvensiyasına şərh. Martinus Nijhoff Nəşriyyatı.
5. Locke, J. (1980). İdarəetmə haqqında ikinci traktat (C. B. Macpherson, Red.). Hackett Nəşriyyatı. (Əsərin orijinal nəşri 1689-cu ilə aiddir)
6. United Nations. (1989). Uşaq Hüquqları Konvensiyası.
<https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/convention-rights-child>
7. Verhellen, E. (2006). Uşaq hüquqlarının tarixi, sosial və təhsil aspektlərindən baxış. E. Verhellen (Red.), Uşaq hüquqlarını anlamaq (səh. 45–65). Garant Nəşriyyatı.

Müşviq Hüseyn MUSTAFAYEV

Psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Bakı Dövlət Universiteti
Qərbi-Kaspi Universiteti
E-mail: mustafayev76@mail.ru

Ramin Fazil ALLAHVERDİYEV

Respublika Narkoloji Mərkəzi
Qərbi-Kaspi Universiteti
E-mail: raminallahverdiyev@yahoo.com

Aytac Çingiz ZEYNALOVA

Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinin tabeliyində
Sosial Xidmətlər Agentliyinin aparıcı mütəxəssisi
E-mail: aytaczeynalova@yahoo.com

**PSIXOAKTİV MADDƏ ASILILARININ MÜALİCƏSİNDƏ KOQNİTİV DAVRANIŞ
TERAPİYASININ TƏTBİQİ QAYDALARI**

Abstract

Addiction is a chronic and destructive disease. It negatively affects not only the individual's health but also their family and society as a whole, and can even lead to death. Substance addiction causes widespread sociological harm and may sometimes result in more dangerous consequences than severe psychiatric disorders such as schizophrenia. Such dependence can lead to dysfunctional environments, social damage, and cognitive decline. For this reason, addiction is a public, psychological, and physical illness associated with individual, environmental, and social factors. All of these factors must be considered during treatment. Cognitive Behavioral Therapy support groups help individuals dependent on psychoactive substances address unhealthy thought patterns, serving as an advanced therapeutic method in the resolution of psychological issues related to addiction. The use of psychoactive substances causes rapid changes in cognitive characteristics such as emotions, thoughts, and beliefs. Changes in perspectives and beliefs about abstaining from substance use can influence cognitive functions. These changes may arise from the reinforcement of both positive and negative stimuli. At the same time, in addition to promoting positive thoughts about the effects of substances, beliefs related to the cognitive aspects of substance use can also be formed.

Keywords: addiction, psychotherapy, drug addiction, alcoholism, mental health, rehabilitation, resocialization

Giriş

Psixoterapiya asılılığın bütün formalarının müalicəsində əsas komponentlərdən biridir. Əgər pasiyent xəstəlikdən qurtulmaq istəmir və bu istiqamətdə səmimi motivasiyası yoxdursa, ən müasir və effektiv dərman vasitələri belə istənilən nəticəni verməyəcək. Narkotik asılılığının müalicəsində əsas problemlərdən biri odur ki, insanlar adətən xəstəliyin gec mərhələlərində həkimə və ya psixoloqa müraciət edirlər. Bu zaman isə alkoqol və ya narkotiklərə olan patoloji asılılıqdan qurtulmaq son dərəcə çətinləşir. Bundan əlavə, uzun müddətli (çox zaman illərlə davam edən) intoksikasiya nəticəsində bir çox xroniki yanaşı xəstəliklər inkişaf edir. Asılılıq psixoterapiyası psixoaktiv maddələrin istifadəsi ilə bağlı pozuntulardan əziyyət çəkən şəxslərin müalicəsində istifadə olunan sübuta əsaslanan psixososial müdaxilə metodlarını əhatə edir. Narkotik asılılığının effektiv müalicəsi psixoterapiyanın müalicə planına daxil edilməsini tələb edir. Asılılığa yönəlik müxtəlif psixoterapiya

növləri mövcuddur və bu müalicələr həm ənənəvi (əyani), həm də onlayn formatda həyata keçirilə bilər. Bu məqalədə kognitiv davranış terapiya və motivasiya yönümlü müsaibə kimi asılılıq psixoterapiyasında ən çox istifadə olunan yanaşmaların rolu araşdırılacaq.

Asılılıqların müalicəsində qarşımızda üç əsas məqsəd durur. Birincisi, maddədən fiziki asılılığın aradan qaldırılması, növbəti mərhələ psixoloji asılılığın aradan qaldırılması, maddə istifadəsinin yaratdığı iztirab, depressiya kimi psixoloji hallarının azaldılması və həyat keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasıdır. Son mərhələ isə relapsın (yenidən istifadə riskinin) qarşısının alınmasıdır. Maddə istifadəsinə qarşı ən vacib qeyri-kimyəvi müalicə üsulu-Koqnitiv Davranış Terapiyası hesab olunur. Koqnitiv Davranış Terapiyası həm tək başına, həm də digər müalicə strategiyaları ilə birlikdə istifadəsi ilə psixoaktiv maddə istifadəsinə qarşı effektivliyi sübut olunmuş bir üsuldur [1]. Psixoaktiv maddələrlə bağlı Koqnitiv Davranış Terapiyası fərqli yanaşmalarla xarakterizə olunur-operant öyrənmə strategiyaları, kognitiv və motivasion elementlər, bacarıqlara əsaslanan müdaxilələr kimi-lakin bütün protokollarda əsas məqsəd psixoaktiv maddələrin mükafatlandırıcı təsirlərinin azaldılmasıdır. Bir çox geniş miqyaslı tədqiqatlar və kəmiyyət analizləri göstərmişdir ki, Koqnitiv Davranış Terapiyası istənilən psixoaktiv maddə istifadəsində effektivdir [6].

Maddə istifadəsi pozuntuları üçün Koqnitiv Davranış Terapiyası fərdi və ya qrup formatında tətbiq oluna bilər, birgə və ya ayrı-ayrılıqda istifadə olunan bir neçə fərqli müdaxiləni əhatə edir. Araşdırmalarda Koqnitiv Davranış Terapiyasının narkotik istifadəçiləri üçün effektiv bir müalicə üsulu olduğu dəfələrlə qeyd olunub və bu sahədə çoxsaylı müsbət nəticələrə dair sübutlar mövcuddur. Bu tapıntılar açıq şəkildə göstərir ki, Koqnitiv Davranış Terapiyası asılılıqla bağlı problemlərin aradan qaldırılmasında və relaps riskinin azaldılmasında effektiv bir üsuldur. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, Koqnitiv Davranış Terapiyasının maddə istifadəsi pozuntularına qarşı tətbiqi istifadə olunan konkret protokoldan və fərqli psixoaktiv maddələrin təbiəti və təsirindən asılı olaraq dəyişə bilər. Lakin bu protokollarda bəzi əsas elementlər mövcuddur. Müdaxilələr daim maladaptiv davranış nümunələrinin, kognitiv və motivasion maneələrin və bacarıq çatışmazlıqlarının dəyişdirilməsinə yönəlmiş öyrənməyə əsaslanan yanaşmalardan istifadə edir [4]. Koqnitiv Davranış Terapiyasının maddə istifadəsi pozuntularına qarşı tətbiqində əsas prinsiplərdən biri də, istismar edilən maddələrin güclü davranış gücləndiricisi kimi çıxış etməsidir. Zamanla bu müsbət və mənfi gücləndirici təsirlər daxili və xarici göstəricilərlə assosiasiya olunur. Koqnitiv Davranış Terapiyasının əsas məqsədi isə bu maddələrin gücləndirici təsirlərini ya istifadəyə aid olmayan mükafatlandırıcı təcrübələrin artırılması, ayıqlığı təmin edən bacarıqların inkişaf etdirilməsi və ya narkotiklə əlaqəsi olmayan davranışların mükafatlandırılması vasitəsilə zəiflətməkdir [5].

Motivasiyaedici Görüş Texnikası: Müalicənin başlanğıcında motivasiyanı və müalicəyə uyğunluğu qiymətləndirmək vacibdir. Motivasion maneələri aşmaq üçün motivasiyanı artıran texnikalar hazırlanmalı və yoxlanılmalıdır. Motivasiyaedici Görüş Texnikası maddə istifadəsi ilə bağlı davranış dəyişikliyinə qarşı ambivalentliyi aradan qaldırmaq və geniş spektrli pozuntuları və davranışları dəstəkləmək məqsədi daşıyan bir texnikadır. Motivasiyaedici Görüş Texnikasına əsaslanan müalicə yanaşmaları, maddə istifadəsi ilə bağlı pozuntular üçün həm müstəqil müdaxilə kimi, həm də digər müalicə üsulları ilə birgə istifadə oluna bilər. Motivasiyaedici Görüş Texnikasına əsaslanan müdaxilələr üzrə meta-analitik tədqiqatlar göstərmişdir ki, heç bir müdaxilə edilməyən nəzarət qrupları və ya aktiv müalicə ilə müqayisədə Motivasiyaedici Görüş Texnikası, alkoqol istifadəsi üzərində kiçik və orta səviyyəli, narkotik istifadəsində isə orta səviyyəli təsir göstərir. Motivasiyaedici Görüş Texnikası adətən qısa və fərdi seanslar şəklində təklif olunur (baxmayaraq ki, qrup formatları da araşdırılıb). Daha çox seansdan ibarət müalicələr daha yüksək effektivlik göstərir [3].

Bir çox tədqiqatçılar bu nəticəyə gəlib ki, asılılıq vərdişlərini dərk edən, müalicəyə sadıq olan və terapiyada aktiv iştirak edən şəxslər üçün Koqnitiv Davranış Terapiyası və Motivasiyaedici Görüş Texnikası istifadənin təkrarlanmasının qarşısının alınmasında və psixoloji-sosial rifahın yaxşılaşdırılmasında daha effektivdir. Bu tədqiqatlar göstərir ki, xəstələr öz vərdişlərini şüuraltı səviyyədə dərk etdikdə, qrup şəklində aparılan terapiya psixoloji rifahın yaxşılaşdırılmasında təsirli olur. Onlar, həmçinin, koqnitiv-psixoloji müdaxilələrin asılılıq müalicəsində əhəmiyyətini təsdiqləyirlər. Bu metod psixoaktiv maddələrdən uzaq durmaq üçün motivasiyanın formalaşmasına, sosial dəstəyin artırılmasına və asılılığa qarşı bacarıqların inkişafına kömək edir [2].

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Mustafayev M. H., Allahverdiyev R.F. Psixoaktiv Maddə İstifadəçilərinin Sosial-Psixoloji Reabilitasiyasında Həyata Keçirilən Terapiya Üsulları Və Müasir Yanaşmalar. Bakı Dövlət Universiteti. Psixologiya Jurnalı. Bakı, 2020.
2. DiClemente C.C., Scott C.W. (1997). Toward a comprehensive, transtheoretical model of change: Stages of change and addictive behaviors. In Onken L.S., Blaine J.D., Boren J.J., (Eds.), *Beyond the therapeutic alliance: Keeping the drug-dependent individual in treatment* (NIDA Research Monograph No. 165, pp. 131–156). Rockville, MD: National Institute on Drug Abuse.
3. DiClemente C.C., Carbonari J.P., Zweben A., Morrell T. (in press). Motivational readiness to change: A causal chain analysis. In Longabaugh R., Wirtz P., (Eds.), *Project MATCH Causal Chain Monograph*. Rockville, MD: National Institute on Alcoholism and Alcohol Abuse.
4. Gordon A. Comorbidity Of Mental Disorders And Substance Use: A Brief Guide For The Primary Care Clinician/A.Gordon. Adelaide, South Australia Drug And Alcohol Services South Australia (DASSA), 2008, 142 P.
5. Prochaska, J. O., & Diclemente, C. C. (2002). The Transtheoretical Approach. In J. C. Norcross & M. R. Goldfried (Eds.), *Handbook Of Psychotherapy Integration* (Pp. 300–334). Basic Books.
6. Weaver M. F. Substance-Related Disorders / M. F. Weaver // Textbook of Psychosomatic Medicine.-2nd ed. by J. L. Levenson.-Washington, D.C.: American Psychiatric Press, 2010.-P. 381

Rauf Şamiloviç ABBASOV
Doktorant, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası

MÜASİR DÖVRDƏ SƏNAYELƏŞMƏNİN İŞÇİLƏR ÜZƏRİNDƏ YARATDIĞI PSİXOLOJİ VƏ SOSIAL PROBLEMLƏR

Abstract

In modern times, the working principles created by industrialization are of particular importance. This is also shown by the increasing use of words related to a number of social problems, such as stress and burnout. In the first decade of the 2000s, different effects of industrialization emerged. Along with economic inequalities, social problems began to increase in countries including Europe, the United States and Azerbaijan. The constant increase in the workload of workers, which manifested itself as an effect of industrialization, and the social problems arising from it, began to have a global character, like industrialization.

Keywords: Industrialization, workers, work, social problem, psychological problem

Giriş

Sənayeləşmə insan cəmiyyətinin inkişafında ən mühüm mərhələlərdən birini təşkil edir. Sənayeləşmə müasir insanı “yaratdığı” kimi, onun həyata baxış prizmasını, ailə əlaqələrini və sosial ətraf-mühitini də formalaşdırmışdır. Sənayeləşmə, zavodlardan və fabriklərdən kənarda insanların həyata dair baxışı və gözləntisi qədər, həm də onların iş həyatlarını da dəyişdirmişdir. Sənayeləşmə hər bölgədə eyni dinamikada inkişaf etməmiş, bəzi yerlərdə dəyişim tempi daha sürətli olduğu halda, bəzi yerlərdə sənayeləşməyə uyğunluq daha yavaş olmuşdur. 21-ci əsrdə sənayeləşmənin yaratdığı sosial problemlər hələ də aktualdır. Sənayeləşmə dünyadakı bir çox toplumun həyat tərzini iki əsrdə birbaşa və ya dolay yolla formalaşdırmaqda xüsusi rol oynadı. Lakin sənayeləşmə davam etməkdə olan bir prosesdir. Peter Stearns’ın dediyi kimi “sənayeləşmə sadəcə böyük texnoloji və təşkilati dəyişiklikləri deyil, həm də ailənin funksiyasının yenidən müəyyən edilməsini və iş ilə istirahətin təbiətinin transformasiyasını da ehtiva edir”[1]. Müasir dövrümüzdə insanlar sənayeləşmənin formalaşdırdığı iş qrafikasıyla çalışırlar. Bu mənada, sənayeləşmənin formalaşdırdığı çalışma prinsipləri xüsusi önəm daşıyır.

Sürətli sənayeləşmə bir çox ölkələrdə işçilərin sağlamlığına və təhlükəsizliyinə mənfi təsir göstərir. Beynəlxalq Əmək Təşkilatının (ILO) məlumatına görə, hər il 2.3 milyon insan işlə bağlı qəzalarda və ya peşə xəstəliklərindən ölür[2]. Bu da sənayenin sürətlə inkişaf etdiyi cəmiyyətlərdə problemlərin hansı dərəcədə olduğunu əyani olaraq göstərir. Dünyanın hər bir ölkəsində sənayeləşmə eyni tempdə getmir. Bəzi ölkələrdə sənayenin inkişaf tarixi 200 il olduğu halda, bəzilərinə isə bu sadəcə onillikləri əhatə edir.

Qloballaşma ilə birlikdə bəzi böyük şirkətlər daha ucuz əmək qüvvəsi tapmaq üçün istehsal müəssisələrini inkişaf etməkdə olan ölkələrə köçürürlər. Bu, işçi maaşlarının aşağı olmasına, hətta minimum yaşayış səviyyəsinə uyğun gəlməməsinə səbəb olur. Şəhərləşmə və sənayeləşmə nəticəsində insanlar ailələrindən uzaq yaşayır, bu da ailə münasibətlərinin zəifləməsinə gətirib çıxarır. Xüsusilə gənc nəsil daha çox iş imkanları üçün xaricə köç edir və bu da ailə dəyərlərinin dəyişməsinə səbəb olur. Sürətli sənayeləşmənin və 4-cü Sənaye İnqilabına keçidin gerçəkləşməsi sənaye sektorunda çalışan milyonlarla insanın işini itirməsinə gətirib çıxarır. McKinsey Global Institute-un araşdırmasına görə, 2030-cu ilə qədər avtomatlaşdırma səbəbindən dünya üzrə 800 milyondan çox iş yeri təhlükə altına düşəcək[3].

Sənayeləşmə gecə növbələrinin artdığı iş saatlarına da təsir edir. Birth zaman-məkan sıxılmasını qloballaşma nəticəsində zaman anlayışının dəyişməsi kimi müəyyən edir[4]. İnsanın vaxtı lokal vaxta, fərdin bioloji vaxtına və iş şəraitini təşkil edən sosial vaxta bölünür. İnformasiya və kommunikasiyanın inkişafı ilə əlaqədar olaraq qloballaşmanın təsiri nəticəsində zaman-məkan

sıxılması insanın bioloji vaxtına deyil, iş vaxtına uyğunlaşır. Buna görə də insanın təbii bioloji dövrləri ilə işləmə müddəti sinxronlaşdırılmır və bu da bir çox sosial problemlərə səbəb olur.

Sürətlə inkişaf edən sənaye sektoru işçilərin üzərinə daha çox təzyiq qoyur. Gərgin iş qrafiki, yüksək tələblər və rəqabət işçilərdə stress, depressiya və hətta tükənmişlik sindromuna səbəb olur. Rəqabətə davamlılıq şirkətlərin əsas hədəfinə çevrildiyi üçün işçilərin tez yorulmasına və depressiyasına səbəb olur. İşçilərin hüquqları əzilməyə belə, onlardan gözləntinin böyük olması və rəqabət qabiliyyətinin artırılması üçün işçilərin iş yükünün daim artırılması onların mental sağlamlığına zərər yetirir. Tükənmə problemi iş yerində baş verir və buna görə də ÜST tükənməni “iş yerindəki xroniki stres nəticəsində ortaya çıxan bir sindrom” olaraq xarakterizə edir. Tükənmə problemi işçilərin məhsuldarlığını da azaltmış olur. Fabrik və zavodlarda çalışan işçilərin əksəriyyətinin həyatını sadəcə işdən evə gedib-gəlmək təşkil edir. Çin və Braziliya kimi sənayeləşmənin ən sürətli getdiyi bu iki ölkədə işçilərin gərgin iş qrafikası onların ailələrinə az vaxt ayırmasına və öz şəxsi həyatlarının demək olar olmamasına gətirib çıxarır. Çünki onlar asudə vaxtlarını evlərində yatmaqla keçirir və öz inkişaflarına və ailələrinə də ayıracaq vaxt tapa bilmirlər.

Gərgin iş qrafikasının törətdiyi fəsadlardan biri də intiharın işçilər arasında geniş hal almasıdır. Xüsusilə Yaponiya kimi sosiallığın az olduğu və gərgin iş dinamikasının yaratdığı ağır həyat tərzini, iş həyatına verilən çox böyük önəmin yapon mədəniyyətində və tarixində xüsusi yer tutması ilə birləşdikdə işçilərin dərin depressiyasına səbəb olur. Çünki yapon mədəniyyətində iş bəzi vaxtlarda onların öz şəxsi maraqlarından da keçməsinə tələb edir. Öz həyatlarından müəyyən şeylər fəda edən işçilərdə də bundan qurtulmağın yeganə yolu kimi bəzən intihar qalır.

Dünya təcrübəsində işçilərin dəstəklənməsi üçün müxtəlif qurumlar və qeyri-hökumət təşkilatları fəaliyyət göstərir, lakin realıq bunun bütün dünyada yetərsiz olduğunu sübut edir. İnsanın davamlı inkişafının təmin edilməsi birbaşa onun sağlamlığı və əməyinin mühafizəsi ilə əlaqədardır[5]. Bu məsələ ona görə çox mühüm əsas təşkil edir və şirkətlərdə və ya fabrik və zavodlarda insan resursları departamentləri özünüinkişaf proqramı kursları təşkil edərək işçilərə böyük fayda göstərə bilirlər.

Ölkəmizdə bir çox həssas əhali qrupları üçün müxtəlif ödənişsiz həkim və psixoloq xidmətləri mövcuddur. Lakin əhəlinin bir hissəsi mental sağlamlığın qorunması üçün bu kimi xidmətlərdən yararlanmayı ya birmənalı qarşılamır, ya da buna öləri yanaşırlar. Azərbaycanda da işçilərin qarşılaşdığı ən böyük psixoloji problemlərdən biri mobbingdir. Mobbingə məruz qalan insanlar qarşılaşdıqları psixoloji təzyiq, keçirdikləri stress və dəyərsizlik kimi hissələrin təsiri ilə psixoloji, sosial və bəzən hətta fizioloji problemlər yaşayaraq bir çox hallarda əmək fəaliyyətindən uzaqlaşmaq məcburiyyətində olurlar ki, bu da onların daha dərin psixososial çətinliklərlə, fizioloji fəsadlarla qarşılaşmalarına gətirib çıxarır. Mobbing prosesinin ilk addımı psixoloji qarşıdurma və təbliğat formasında başlayır[6]. Mobbing insanların həyatına dərin təsir edir və onlarda davamlı depressiyaya səbəb olur. İnsanların mental sağlıqlarını qorumaları üçün psixoloji xidmətlərdən istifadə etməsində ən böyük əngəl yaradan maneələrdən biri də bu xidmətlərin müasir dövrdə həddən artıq bəla olmasıdır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Peter N. Stearns, Industrial Revolution in World History, 4.th Edition, p.374
2. https://webapps.ilo.org/static/english/osh/en/story_content/external_files/fs_st_1-ILO_5_en.pdf
3. J.Manyika, J.Bughin, J.Woetzel, McKinsey Global Institute, Jobs Lost, Jobs Gained: Workforce Transitions In a Time Of Automation, December 2017, p.12
4. J.Min,Y.Kim, S.Lee, The Fourth Industrial Revolution and Its Impact on Occupational Health and Safety, Worker`s Compensation and Labor Conditions, Safety and Health at Work, Vol. 10, Issue 4, December 2019, pp. 400-408
5. T.Quliyev, İnsan resurslarının idarə edilməsi, səh.160-161, 2013
6. H.Solmaz, Mobbingin inkişaf mərhələlərinin sosial-psixoloji təhlili, Elmi əsərlər jurnalı, c. 13, №3, səh.228, 2022

Səidə Elman ABDULXALIQOVA
Qərbi Kaspi Universitetinin magistrantı
E-mail: seideabdulxaliq@gmail.com

SƏRHƏDDƏ BİR HƏYAT: BORDERLINE ŞƏXSİYYƏT POZUNTUSUNUN PSİXOLOJİ ASPEKTLƏRİ

Abstract

Borderline Personality Disorder is a psychological condition characterized by rapid mood changes and instability in relationships. Individuals with this disorder often have an intense fear of abandonment and a confused sense of identity. Impulsive behaviors and self-harming tendencies may also occur. The disorder is commonly linked to traumatic childhood experiences and biological factors. Psychotherapy and strong support systems play a key role in treatment.

Keywords: self-harm, instability, impulsivity, aggression, boundary

Giriş

Tarixi baxış bucağından yanaşdıqda borderline şəxsiyyət pozuntusu əvvəllər psixi diaqnostik sistemlərdə kifayət qədər aydın təsvir edilməmiş və geniş şəkildə tanınmamışdır. Sonrakı illərdə isə psixanalitik mütəxəssislər bəzi pasiyentlərin digər klinik hallardan fərqləndiyini müşahidə edərək bu pozuntunun daha dərinlən öyrənilməsinə zəmin yaratmışlar. Borderline Robert Knightin tədqiqatlarından sonra tanınmağa başlamışdır. O, sərhəd yəni borderline adlandırmağının səbəbi, nevrozun sərhəddi ilə bərabər psixozun sərhəddini də eyni dərəcədə qiymətləndirməsidir.[3] Hazırda borderline şəxsiyyət pozuntusu psixiatriyada ayrıca bir diaqnostik kateqoriya kimi qəbul olunur və pozuntunun spesifik simptomları, səbəbləri və müalicə üsulları elmi tətqiqatların əsas istiqamətlərindən birini təşkil edir.

Sərhəddə yaşayan bu şəxslərin özlərinə məxsus bir sıra əlamətləri var. Bu əlamətlər düzgün diaqnozun qoyulmasına zəmin yaradır. Bunlar aşağıdakılardır:

1. Qeyri-sabit və gərgin münasibətlər- Bu zaman yaxın bildiyi şəxslərlə münasibətləri qarşı tərəfin onunla rəftarına görə dəyişir. Belə ki, münasibət yaxşı olduqunda ideallaşdırma, münasibət bir az pisləşdikdə dəyərsizləşmə müşahidə olunur. Bu dəyişkən münasibət borderline şəxsiyyət pozuntusunda tez-tez rast gəlinən “ağ və ya qara” düşüncə tərzinin göstəricisidir. Yəni insanlar ya çox yaxşı ya da çox pisdirlər. Buna görə də şəxsin yaxın münasibətlərində sabitlik qoruna bilmir və gərginlik artır.

2. Tərk edilmə qorxusu- Real və ya real olmayan bir tərk edilmə zamanı şəxs çox güclü reaksiyalar verə bilər. Bunlara panik atak, aqressiya, özünə zərər vermə, qarşı tərəfi manipulyasiya etmə və.s aiddir. Bu davranışlar göstərir ki, tərk edilmə qorxusu nə qədər dərin və dağıdıcıdır.

3. Boşluq və ya sıxılma hissi- Borderline olan şəxslər çox zaman izah olunmaz bir boşluq hissi yaşayırlar. Bu boşluq nə kədər, nə də narahatlıqdır. Sadəcə olaraq içdən gələn, dayanmayan daralma, mənasızlıq hissidir.

4. Emosional dalğalanma- Emosiyalarında qeyri-sabitliklə özünü göstərən borderline şəxsiyyət pozuntusu ani və kəskin emosiya dəyişmələri ilə xarakterizə olunur. Belə ki, sevincin yerini dərin kədər əvəzləyə bilər. Kiçik bir hadisə belə şəxsin emosional dünyasında fırtına yarada bilər.

5. Aqressiya- Ən çox yaşadığı emosiyalardan biri olan daxilə və xaricə yönəlmiş aqressiya, borderline şəxsiyyət pozuntusunun əsas emosional göstəricisidir. Bəzən şəxs özünü günahlandıraraq özünə aqressiya, bəzən də ətrafdakılarla münasibətdə yaşadığı gərginlik nəticəsində ətrafa qarşı aqressiv reaksiyalar verə bilər.[4] Tədqiqatlar əsasında, borderline şəxsiyyət pozuntusu olan şəxslərin beyin quruluşunda müəyyən fərqliliklər müşahidə edilmişdir. Belə ki, emosiyaların və aqressiyanın

idarə olunmasında iştirak edən amigdalanın həcmnin daha böyük olduğu, buna qarşılıq qərarvermə, impulsların tənzimlənməsi və davranışların planlaşdırılması kimi funksiyaları yerinə yetirən prefrontal korteksin isə daha kiçik və ya zəif fəaliyyət göstərdiyi müəyyən olunmuşdur.

6. İmpulsiv davranış[1]- Borderline şəxslərdə özünə və ətrafına zərər verməklə nəticələnən impulsiv davranışlardan ən azı 2i müşahidə olunur . İmpulsiv davranış dedikdə düşünülmədən edilən alış-veriş, qumar, içki, təhlükəli cinsi münasibət, impulsiv yemə və.s aiddir.

7. İntihar- Təkrarlanan intihar cəhdləri, bununla qarşı tərəfi təhdid etmək və ya özünə zərər vermə davranışları borderline şəxslərin ağır simptomlarından biridir.[7] Tədqiqatlar göstərir ki, özünə zərər vermə davranışının ən əsas səbəblərindən biri yaşadığı emosional ağrını fiziki ağrı ilə əvəz etməkdir.

8. Şəxsiyyət qarışıqlığı- Şəxs öz kimliyini, məqsədini, kariyerasını müəyyənləşdirməkdə çətinlik çəkir. Buna görə də dostları, cinsi münasibəti, istəkləri, davranışları davamsız və qeyri-sabitdir.

9. Qısa müddətli, stresslə əlaqəli paranoid fikirlər və dissosiasiya- Bir başqası haqqında paranoid fikirlər formalaşa bilər. Bu zaman qarşı tərəfin onu aldadacağı, onu tərk edəcəyi, ona zərər verəcəyinə dair əsassız şübhələr ortaya qoyurlar. Bundan əlavə, çox stressli və emosional yüklü vəziyyətlərdə şəxs bəzən özünü sanki başqa birisi kimi aparmağa başlayır. Bu hal şəxsiyyətin parçalanmış şəkildə təzahür etməsi ilə xarakterizə olunur və dissosiativ dəyişiklik kimi qiymətləndirilir. Belə vəziyyətlərdə fərd öz real kimliyindən uzaqlaşaraq, fərqli davranış modelləri nümayiş etdirə bilər ki, bu da onun yaşadığı daxili təzyiqi və qoruyucu psixoloji mexanizmləri əks etdirir [3]

Borderline şəxsiyyət pozuntusu yaşayan şəxslər depersonalizasiya, derealizasiya və ya hipnoqajik illuziya və hallüsinasiylara yaşayırlar. Depersonalizasiya dedikdə, şəxsin özünün qavramasında problem yaşaması kimi qiymətləndirilir. Məsələn güzgüyə baxanda gözlərinin böyüdüyünü görə və ya bədən hissələrində dəyişiklik olduğunu düşünə bilər. Derealizasiya zamanı isə şəxs ətraf aləmi qavramaqda çətinlik çəkir. Bu zaman ətraf ona yad, fərqli gəlir. Səslər uzaqda və yaxında hiss edilə bilər, zaman sanki axmır, maşınlar həddindən artıq böyük və ya balacadır kimi qavraya bilirlər. Hipnoqajik illuziya və hallüsinasiya yuxu prosesində yaranan təcrübələrdir. İlluziya, var olan duyğu orqanları ilə qəbul edilən qıcığın fərqli şəkildə qavranılmasıdır, hallüsinasiya isə var olmayan bir qıcığın qavranılmasıdır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. American Psychiatric Association. (2013). Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders (5th ed.) – DSM-5. Washington, DC: APA.
2. Aydın, M. (2017). Borderline Şəxsiyyət Pozuntusunun Klinik Vəziyyəti və Müalicəsi. İstanbul: Psixoterapi Yayınları.
3. John G. Gunderson Paul S. Links (2021). Borderline kişilik bozukluğu tanı ve tedavisi
4. Məmmədov, S. (2015). Borderline şəxsiyyət pozuntusu və psixoloji xüsusiyyətləri. Bakı: Psixologiya Nəşriyyatı.
5. Qurbanov, Ə. M. (2012). Şəxsiyyət pozuntuları: Psixologiya və psixiatrik yanaşmalar. Bakı: Elm və Təhsil Nəşriyyatı.
6. Rəhimov, R. (2010). Şəxsiyyət pozuntuları: Xüsusiyyətləri və müalicəsi. Bakı: Psixoloji Xidmətlər Mərkəzi.
7. Türk Psikiyatri Derneği (2018). Borderline Şəxsiyyət Pozuntusu: Klinik və Psixoterapevtik Yanaşmalar. Türk Psikiyatri Dergisi, 29(3), 235-245.
8. World Health Organization. (2019). International Classification of Diseases for Mortality and Morbidity Statistics (11th Revision) – ICD-11 / XBT-11. Geneva: WHO.

Sakina Intigam NAGHIYEVA

Western Caspian University, Psychology Department, 3rd-year student, Baku, Azerbaijan,
skinnagiyeva328@gmail.com

Karamova Natavan Yadulla PhD in Biology,

CAUSES OF HYPERACTIVITY IN YOUNG SCHOOL-AGED CHILDREN

Xülasə

Təqdim olunan tezisdə ədəbiyyat mənbələrinə əsasən kiçik yaşlı məktəblilərdə hiperaktivlik və diqqət çatışmazlığı pozğunluğunun (ADHD) səbəbləri biopsixososial yanaşma çərçivəsində araşdırılmışdır. Genetik və neyrobioloji amillər, xüsusilə dopamin və digər neyrottransmitterlərin beyindəki balanssızlığı, bu pozğunluğun inkişafında mühüm rol oynayır. Eyni zamanda, prefrontal korteksin inkişafında gecikmələr və sosial mühit, ailə münasibətləri, məktəb şəraiti kimi sosial faktorlar hiperaktivlik simptomlarını gücləndirən əsas amillərdir. Doğuş zamanı baş verən travmalar uşaqların beyin inkişafına mənfi təsir göstərərək ADHD simptomlarını artırır. Tezisin nəticəsi olaraq, hiperaktivlik və ADHD-nin müalicəsində kompleks və çoxşaxəli yanaşmaların tətbiqinin vacibliyi vurğulanmışdır. Bu tezis Qərbi Kaspi Universitetinin nəzdində fəaliyyət göstərən “Science Group” tədqiqat qrupunun həyata keçirdiyi nəzəri araşdırmanın nəticələrinə əsaslanır.

Açar sözlər: Kiçik yaşlı uşaqlar, ADHD, psixoloji faktorlar, peyvəndlərin təsiri, beyin inkişafı, doğuş travmaları

Introduction

Hyperactivity is generally a condition associated with attention and behavioral disorders in children. This condition arises due to various reasons, and each child's situation may be different. Young schoolchildren, specifically those between the ages of 6-12, are particularly affected by this condition. Hyperactivity is often linked to Attention Deficit Hyperactivity Disorder (ADHD), though many other factors can contribute to this condition. ADHD and hyperactivity in young schoolchildren can stem from various causes. Genetic, neurobiological, environmental, and social factors can make it difficult for children to cope with this condition. Applying multifactorial approaches to the treatment of hyperactivity and ADHD is crucial. These approaches include vaccinations, psychological support, and improvements in the environment [1].

Main body

Numerous scientific studies have shown that hyperactivity and ADHD are genetically related. If a parent has ADHD or hyperactivity issues, the child is more likely to exhibit similar problems. A 2018 study revealed that children of parents with ADHD showed higher genetic tendencies towards hyperactivity and attention difficulties [1]. Genetic research indicates that hyperactivity and ADHD are hereditary. In many cases of hyperactivity and attention issues, genetic factors play a significant role. If children's parents have ADHD, the likelihood of the child being prone to this disorder is higher. A 2018 study confirmed that ADHD is a genetic disorder and that similar behavioral problems were observed in both parents and children. Genetically, imbalances in dopamine and other neurotransmitters in the brain can cause difficulties in managing attention and impulses [2]. Hyperactivity and ADHD are associated with disruptions in the normal functioning of certain parts of the brain. The prefrontal cortex, a region of the brain responsible for attention, planning, and self-regulation, is directly linked to hyperactivity symptoms. Some studies indicate that delays or abnormal activity in this area may promote hyperactivity symptoms [3]. Additionally, social and emotional difficulties in children's school environments also increase hyperactivity. A 2020 study demonstrated that family conflicts and negative experiences in the school environment could exacerbate hyperactivity symptoms. Effective educational methods are crucial for engaging children's attention and supporting their mental development. Strict teaching methods and classroom

rules in schools can contribute to an increase in hyperactivity symptoms [4]. Parental strictness or placing excessive demands on children, as well as ongoing family conflicts, can lead to hyperactivity and attention problems. Serious events such as family disputes or divorce can raise internal anxieties in children, contributing to the development of hyperactive behaviors. Such parental behaviors can lead to impulsivity and attention deficit issues. Additionally, parents with lower education levels may struggle to support their children's mental development, which can also lead to behavioral problems in children [6].

Another neurological cause related to hyperactivity is the dysregulation of neurohumoral systems in the brain (especially dopamine and norepinephrine neurotransmitters). Disruptions in the regulation of these hormones cause difficulties in children's attention and impulse control. Literature suggests that dopamine deficiency plays a significant role in the development of ADHD symptoms. Studies related to dopamine activity in the brain indicate that these causes are associated with hyperactivity. Furthermore, similar traumas occurring during birth can cause structural brain disruptions. For instance, oxygen deprivation or head injury during birth can negatively affect brain development. Oxygen deprivation can impair brain development and lead to future attention and impulse control issues. These types of traumas can make it difficult for children to focus and regulate impulses, thereby exacerbating hyperactivity and ADHD symptoms [7].

Recent studies have raised discussions about whether vaccinations affect hyperactivity and ADHD in children. Most scientific research indicates that vaccines do not cause hyperactivity or ADHD. The idea that vaccines, particularly the MMR vaccine, were linked to autism and ADHD has persisted for a long time, but all scientific evidence suggests that no such connection exists. The World Health Organization (WHO) and the U.S. Centers for Disease Control and Prevention (CDC) have repeatedly stated that vaccines are safe and do not negatively affect children's neurological development. Parents with less experience and fewer resources may struggle to provide the necessary support for their children. This can lead to problems in children's mental health and behavioral development. Social skills and self-regulation abilities may weaken, making them prone to hyperactivity and attention deficits [6].

Children's nutrition can play a role in the development or exacerbation of ADHD symptoms. High consumption of sugary foods, certain food additives, and chemicals can negatively impact children's behavior and mental development. Some studies suggest that food allergies and chemicals, especially certain food colorings and preservatives, increase hyperactivity symptoms in children. A 2017 study identified food additives and colorings as factors that exacerbate ADHD symptoms. Specifically, a lack of omega-3 fatty acids in children's diets can affect their behavior and mental development. Furthermore, research has explored the potential of omega-3 fatty acids in reducing hyperactivity symptoms in children [5].

Conclusion

Currently, the exact causes of hyperactivity in young schoolchildren have not been precisely determined. The existence of multifactorial causes and the complexity of the manifested symptoms complicate the treatment and preventive measures. There is a need for interventions to address the disruption of normal behavioral norms in society, prevent deviant behaviors, and reduce the incidence of complex and incurable neuro-psychological disorders. The findings presented can help in the preparation of preventive measures.

REFERENCES:

1. Adams, M. (2018). Children's behavioral challenges and their impact on development.
2. Thapar, A., et al. (2018). Genetic influences on ADHD. *The Lancet Psychiatry*, 5(1), 17-26.
3. Koo, H. (2017). Neurobiological mechanisms in hyperactivity. *Neuropsychology Review*, 27(2), 109-123.
4. Clark, R., & Harris, D. (2020). Hyperactivity in children: A comprehensive review. *Journal of Child Psychology*, 42(3), 265-278.

5. Harris, C., & Schuster, M. (2017). The impact of diet on childhood behavior disorders. *Nutrition Reviews*, 75(7), 455-463.
6. Jones, D., & Thomas, J. (2020). Parenting styles and behavioral issues in children. *Family Psychology Review*, 14(2), 121-137.
7. Acar, M., et al. (2019). The neurodevelopmental impact of perinatal brain injury. *Neuroscience and Behavioral Reviews*, 13(1), 234-247.

Shenay Mahammad MAMMADOVA
Sumgayit State University, Master's Student
shenaymemmedova@gmail.com
070-595-42-95
ORCID iD: 0009-0006-8709-758X

THE SOCIO-ECONOMIC AND RELIGIOUS-PSYCHOLOGICAL IMPACT OF THE BLACK DEATH ON EUROPE

Xülasə

Tarix boyu insanlıq bir çox xəstəliklərlə üzləşmiş zamanla təbii yollarla bədən bu xəstəliklərə qarşı davamlılıq qazanmışdır. Orta əsrlərdə bütün Avropanı öz çənginə alan Qara Vəba dağıcı təsirləri ilə Avropa dövlətlərinin sosial və iqtisadi strukturlarında dərin dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. Epidemiya sonrası dövründə Avropa ölkələri həm sosial, həm də iqtisadi sahələrdə köklü islahatlar həyata keçirmiş, bu dəyişikliklər cəmiyyətin gələcək inkişaf istiqamətlərinə təsir göstərmişdir. Eyni zamanda, kilsə, Qara Vəbanın qarşısını almaqda və təbii hadisələri izah etməkdə uğursuz olduğuna görə insanların kilsəyə olan etibar azaldı və kilsənin cəmiyyətdə rolunu sorğulamağa başladılar. Həmçinin epidemiyanın psixoloji təsiri də insanlar üzərində olduqca ağır oldu ki, bu da orta əsrlər Avropa ədəbiyyatında və incəsənətində bədbinlik və nikbinlik atmosferi ilə özünü göstərir.

Açar sözlər: Qara vəba, qlobal tarix, xəstəliklər, qlobal təsirlər, sosial-iqtisadi dəyişikliklər

Introduction

The Black Death was the most devastating epidemic that lasted from the mid-14th century to the late 18th century. It should be noted that the term "Black Death" is a relatively new concept and appears to have come into use only after the 18th century. In medieval sources, however, this epidemic was referred to with more general and descriptive terms, such as *epidemia*, *pestilence*, *the great mortality*, or *great death* [5]. The reason this disease was named the Black Death is that the dark-colored swellings filled with blood and pus were a characteristic feature of the illness [4]. In other words, the Black Death was named based on its symptoms. The spread of the Black Death is primarily attributed to rodents. However, the brown rat (*Rattus norvegicus*), which is now widespread across many parts of the world, was not present in medieval Europe. Instead, the disease was transmitted by the rat flea *Xenopsylla cheopis*. When infected rats died of the plague, the starving fleas sought new hosts and transferred to human bodies in search of blood [1]. This behavior stemmed from their need to find the necessary food for survival. The fleas, by finding humans, would feed on their blood, thus transmitting the bacteria to humans through this process.

Some historians argue that the disease originated in China and spread to Europe through trade ships. However, according to Benedictow's notes, there is no historical evidence to support the theory that the disease spread from China or India. Nonetheless, recent genetic (paleobiological) findings support historical evidence indicating that the epidemic originated in the lower Volga region. According to historians and paleobiologists, the Black Death originated in the lower Volga delta or region, from where it spread westward to Asia Minor (modern-day Turkey) and Europe, and eastward

across the Eurasian continent to China [2]. At the same time, the Hundred Years' War between England and France, which took place between 1337 and 1453, created favorable conditions for the spread of the plague in Europe. The close contact between soldiers facilitated the rapid transmission of the disease. Medical services on the front lines were primarily focused on treating battle wounds, rather than preventing diseases. Soldiers could contract the plague during battles and, upon returning home, potentially transmit the disease to their families [3].

In the modern era, the impacts of global diseases were once again experienced by us through the COVID-19 pandemic. It negatively impacted both the economies of countries and people's social lives on a global scale. Despite the fact that medical science has advanced to a very high level today, the effects of the pandemic lasted for years. In the Middle Ages, Europe's encounter with such a situation led to a series of changes. The first economic change after the pandemic was observed in land ownership. The massive death of peasants made crop production difficult, resulting in an abundance of land. Secondly, people reduced trade activities out of fear of contracting the disease, which weakened economic relations [3]. However, the situation of the surviving peasants improved. The remaining workers began to earn five times more than before the plague. Around 120 years later, in 1470, the overall population started to increase again. However, as a result of the high death toll, wealth had concentrated in the hands of the survivors [6]. This, in turn, led to the weakening of the feudal system and social changes over time. As the wealth grew and the position of peasants changed, they began to hold more independent positions. With the end of the manorial system, Europe saw the development of a trade-based economic system known as mercantilism, which also laid the foundation for the modern capitalist economic system [3]. The formation of new economic and social structures during this period laid the groundwork for future reforms and social revolutions that would take place in Europe.

The Black Death also created a deep sense of doubt and distrust towards religious officials, as they often promised to heal the victims and drive away the disease, yet failed to do so. This led to a further decline in trust towards the clergy. After the epidemic ended, serious conflicts emerged among religious officials. To fill this gap, a large number of new clergy members were urgently accepted, but most of them could not replace the experienced and devote officials. As a result, abuses within the church increased, and the public's attitude towards the church worsened even further [6]. Thus, an epidemic not only caused the mass death of the European population but also led to profound changes on a global scale.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Benedictow, O. J. (2007). Contesting the cause and severity of the Black Death: A review essay. *Population and Development Review*, 33(3), 616–627.
https://u.demog.berkeley.edu/~andrew/papers/contesting_plague.pdf Date of acquisition: 24 April 2025
2. Benedictow, O. J. (2021). *The complete history of the Black Death*. Woodbridge, UK: The Boydell Press. https://api.pageplace.de/preview/DT0400.9781787449312_A42901823/preview-9781787449312_A42901823.pdf Date of acquisition: 24 April 2025
3. Franke, C. *The Black Death, an unforeseen exchange: Europe's encounter with pandemic sparked an age of exploration* (Senior Division, Historical Paper, 2,495 words).
https://www.mnhs.org/sites/default/files/historyday/categories/sample_projects/paper_samplefranke.pdf Date of acquisition: 25 April 2025
4. Genç, Ö. (2011). *Kara ölüm: 1348 veba salgını ve Ortaçağ Avrupa'sına etkileri*. Tarih Okulu, X(123–150). <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/144812> Date of acquisition: 26 April 2025
5. Kacki, S. (2020). Black Death: Cultures in crisis. In C. Smith (Ed.), *Encyclopedia of global archaeology* (pp. 1–12). Springer International Publishing. https://hal.science/hal-02921695v1/file/Kacki_Black_Death_HAL.pdf Date of acquisition: 26 April 2025

6. Zapotoczny, W. S. (2006). The political and social consequences of the Black Death, 1348–1351. https://www.wzaponline.com/yahoo_site_admin/assets/docs/BlackDeath.292130639.pdf Date of acquisition: 25 April 2025

**Şərqiyyə Xətai ƏLİYEVƏ,
Samirə Rəşad ƏLİYEVƏ**

Qərb Kaspi Universiteti, Psixologiya ixtisası, III kurs,
E-mail: samiralyf23@gmail.com

EMOSİONAL İNTELLEKT VƏ YA EMOSİONAL MANİPULYASIYA

Abstract

The scientific research presented in the article was conducted by young researchers from the "Science Group" at Western Caspian University. The main aim of the study is emotional intelligence (EI) – the ability to recognize, understand, manage, and influence emotions in oneself and others. This concept was first introduced by Edward Thorndike and later expanded by psychologists such as Salovey, Mayer, and Daniel Goleman. Emotional intelligence has attracted significant attention in recent years due to its crucial role in both personal and professional life. It is a vital factor in areas such as effective communication, stress management, empathy, conflict resolution, and building relationships. High EI levels are associated with better job performance, sound decision-making, leadership skills, and psychological well-being. However, the concept of EI also has a "dark side." Some individuals with high emotional intelligence may use these skills manipulatively, for personal gain. Such behaviors are often linked with personality traits like Machiavellianism, narcissism, and psychopathy. This article explores both the positive and negative aspects of emotional intelligence, analyzes its complex interactions with personality traits, and emphasizes the importance of ethical use of these skills.

Keywords: Emotional intelligence, empathy, manipulation, narcissism, Machiavellianism, psychopathy.

Giriş

Emosional İntellekt: Işıqlı və Qaranlıq Tərəflər

Emosional intellekt (EQ), insanın öz emosiyalarını düzgün şəkildə anlama, istifadə etmə və idarə etmə bacarığıdır. Bu bacarıq stresin azaldılması, empati hissinin inkişafı, effektiv ünsiyyətin qurulması və çətinliklərin öhdəsindən gəlmək kimi bir çox sahədə mühüm rol oynayır. Emosional intellekt güclü münasibətlərin qurulmasına, təhsil və iş həyatında uğur qazanmağa və şəxsi hədəflərə çatmağa dəstək olur [4].

EQ, zehni və bədənlə bağlı məlumatlardan məqsədyönlü şəkildə istifadə etməyə imkan verən bacarıqlar toplusudur. Bu bacarıqlar stresin idarə olunmasından sağlam münasibətlərin qurulmasına, effektiv valideynlikdən tutmuş peşəkar performansın artırılmasına qədər müxtəlif sahələrdə əhəmiyyətlidir. Emosiyalarını tanıyan və onları tənzimləyə bilən insanlar münasibət problemlərini daha uğurla idarə edirlər [5]. Emosional intellektin bəzi hallarda IQ-dan daha önəmli ola biləcəyini vurğulamışdır. Bu yanaşma nəticəsində bir çox təhsil proqramlarında və iş mühitlərində EQ-yə əsaslanan təlimlər həyata keçirilir [6].

Hazırda bir çox şirkət, xüsusilə liderlik mövqelərində çalışan şəxslərin yüksək EQ səviyyəsinə malik olmasını vacib hesab edir. Hətta bəzi universitetlər bu sahədə inkişaf üçün xüsusi kurslar təqdim edir.

Emosional intellekt komandaxili ünsiyyətin, problem həllinin və münasibətlərin güclənməsinə səbəb olur. Liderlər üçün empatiya qabiliyyəti komanda üzvlərini daha yaxşı anlamağa və onları

motivasiya etməyə imkan verir. Bundan əlavə, EQ stresin və münaqişələrin idarəsində mühüm rol oynayır. Yüksək EQ insanın öz emosiyalarını dərk etməsinə, hansı səbəbdən reaksiya verdiyini anlamağa və daha aydın qərarlar verməsinə kömək edir.

Özünü tənzimləmə emosional vəziyyətin idarəsi və impulsiv reaksiyalardan çəkinmək bacarığıdır. Bu psixi sağlamlıq üçün əsas amildir. Empatiya isə başqalarının emosiyalarını hiss etmə və paylaşma bacarığıdır. Bu, sosial əlaqələrin möhkəmlənməsi və qarşılıqlı anlaşmanın inkişafı baxımından çox vacibdir. Empatik insanlar tez-tez yaxşı dinləyici və anlayışlı insan kimi tanınırlar.

Sosial bacarıqlar münasibətlərin qurulmasında və qorunmasında əsas rol oynayır. Ünsiyyət qurmaq, birgə işləmək və münaqişələri həll etmək bacarığı bu çərçivəyə daxildir. Sosial bacarıqları yüksək olan şəxslər adətən qrupda əlaqələndirici rolunu yerinə yetirirlər [2].

Əksər ədəbiyyatlarda emosional intellektin faydaları ön plana çəkilsə də, onun manipulyativ məqsədlərlə istifadə edildiyi hallarda yaratdığı neqativ nəticələr də mövcuddur. Yüksək EQ hər zaman etik davranışlara səbəb olmur. Əksinə, bu bacarıq bəzən manipulyasiya və emosional təsir vasitəsi kimi istifadə oluna bilər [7]. EQ-si yüksək olan fərdlər başqalarının emosiyalarını incəliklə dərk edir və bu məlumatları şəxsi məqsədləri üçün istifadə edə bilirlər. Belə hallarda empatiya və anlayışdan çox, aldatma və şəxsi maraqlar ön plana çıxır.

Xüsusilə makyavelizm, psixopatiya və narsissizm kimi şəxsiyyət xüsusiyyətləri ilə emosional intellektin “qaranlıq” tərəfi arasında əlaqə aşkar olunmuşdur. Bu xüsusiyyətlərə malik insanlar başqalarının emosiyalarını oxumaqda və onları öz maraqları üçün istifadə etməkdə daha bacarıqlıdırlar [3]. Belə fərdlər emosional manipulyasiyaya, yalan danışmağa və güvən sui-istifadəsinə meyllidirlər.

Makyavelizm – manipulyasiya, strateji düşünmə və başqalarını aldatma qabiliyyəti ilə xarakterizə olunur. EQ burada emosiyaların idarəsi və qarşı tərəfin zəifliklərini müəyyənəşdirmək üçün bir vasitə kimi istifadə olunur.

Narsissizm – bu xüsusiyyəti daşıyan şəxslər özlərini yüksək qiymətləndirir, daim diqqət mərkəzində olmaq istəyirlər. Onlar emosional intellektdən sosial münasibətləri öz xeyirlərinə yönəltmək və təsir yaratmaq üçün istifadə edirlər. Empati isə səthi və məqsəd yönümlü ola bilər.

Psixopatiya – bu fərdlərdə empatiya və günahkarlıq hissi az, risk alma meyli isə yüksəkdir. Onlar sosial cəhətdən cazibədar görünə bilər və bu da strateji EQ-nin göstəricisidir (Austin və digərləri, 2007).

Təşkilatlarda da qaranlıq EQ-nin təsirləri özünü göstərir. EQ-si yüksək, lakin etik prinsiplərə sadıq olmayan əməkdaşlar həmkarlarının emosiyalarını manipulyasiya edərək qərar qəbulunu öz xeyirlərinə yönləndirə bilərlər. Bu isə təşkilati mədəniyyətə və performansla mənfi təsir edir. Belə davranışlar ilk baxışda liderlik əlamətləri kimi görünsə də, uzunmüddətli perspektivdə iş mühitində güvənsizlik və neqativ atmosfer yaradır [5].

Nəticə:

Emosional intellekt həm şəxsi, həm də peşəkar uğurun açarıdır. Lakin onun yanlış məqsədlərlə istifadəsi “qaranlıq emosional intellekt” anlayışını yaradır. Makyavelizm, narsissizm və psixopatiya kimi xüsusiyyətlər bu qaranlıq tərəfi gücləndirə bilər. Buna görə də, EQ-nin yalnız bacarıq deyil, həm də dəyər və məsuliyyət kontekstində inkişaf etdirilməsi vacibdir. Bu yanaşma EQ-nin cəmiyyətə faydalı, empatik və sağlam münasibətlər üçün effektiv vasitə olmasını təmin edə bilər.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Austin, E. J., Farrelly, D., Black, C., & Moore, H. (2007). Emotional intelligence, Machiavellianism and emotional manipulation: Does EI have a dark side? *Personality and Individual Differences*, 43(1), 179–189. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2006.11.019>
2. Brackett, M. A., Warner, R. M., & Bosco, J. S. (2005). Emotional intelligence and relationship quality among couples. *Personal Relationships*, 12(2), 197–212. <https://doi.org/10.1111/j.1350-4126.2005.00111.x>

3. Côté, S., DeCelles, K. A., McCarthy, J. M., Van Kleef, G. A., & Hideg, I. (2011). The Jekyll and Hyde of emotional intelligence: Emotion-regulation knowledge facilitates both prosocial and interpersonally deviant behavior. *Psychological Science*, 22(8), 1073–1080. <https://doi.org/10.1177/0956797611416251>
4. Gilar-Corbi, R., Pozo-Rico, T., Sánchez, B., & Castejón, J.-L. (2019). Can emotional intelligence be improved? A randomized experimental study of a business-oriented EI training program for senior managers. *PLoS ONE*, 14(10), Article e0224254. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0224254>
5. Goleman, D. (1996). Emotional intelligence: Why it can matter more than IQ. *Learning*, 24(6), 49–50.
6. Grant, A. M. (2007). Relational job design and the motivation to make a prosocial difference. *The Academy of Management Review*, 32(2), 393–417. <https://doi.org/10.5465/amr.2007.24351328>
7. Kilduff, M., Chiaburu, D. S., & Menges, J. I. (2010). Strategic use of emotional intelligence in organizational settings: Exploring the dark side. *Research in Organizational Behavior*, 30, 129–152. <https://doi.org/10.1016/j.riob.2010.10.002>

Ülkər Hidayət SÜLEYMANOVA

Odlar Yurdu Universitetinin II kurs magistrantı

E-mail:

suleymanovaulkr@gmail.com

AUTİZMLİ UŞAQLARIN REABİLİTASIYASI YOLLARI

Abstract

This thesis explains the diagnosis and treatment process of early childhood autism (ASP), as well as the role of parents and the importance of rehabilitation programs. The development of children with autism depends on the support and upbringing methods of family members. There may be different approaches between parents, for example, disagreements about the use of medication, but these problems can be solved with the help of specialists. Rehabilitation programs are aimed at developing children's speech, motor, cognitive and emotional skills. In the first stage, children are adapted to new conditions, and then attention is paid to the development of motor skills and speech. Children are offered therapy through verbal games and emotional contacts. At the same time, parents are also provided with psychotherapeutic support, they are taught how to support their children. In addition, it is important to create special medical and educational institutions for children with autism, provide social adaptation and rehabilitation opportunities. Social protection and patronage services have a positive impact on the development of children by supporting parents.

Keywords: ASP, rehabilitation, adaptation, motor skills, psychotherapy

Giriş

Erkən uşaqlıq autizmi (ASP), adətən uşaqlıq dövründə diaqnoz qoyulan və sosial qarşılıqlı əlaqədə çətinliklər, ünsiyyətin inkişafında gecikmələr və təkrarlanan davranışlarla xarakterizə olunan bir vəziyyətdir. Autizmlı uşaqların inkişafı, əsasən ailə üzvlərinin hərəkətlərinin ardıcılığı və tərbiyə metodlarından asılıdır. Valideynlər arasında münaqişələr ola bilər, məsələn, ata dərman istifadəsini təklif edərkən, ana isə bu yanaşmanı rədd edir. Bu problemlərin konstruktiv şəkildə həlli mütəxəssislərin iştirakı ilə mümkündür. [1]

Autizmlı uşaqların inkişafında əhəmiyyətli olan fərdi reabilitasiya proqramları, psixofarmakoterapiya, psixoterapiya, fizioterapiya və digər terapiya növləri ilə həyata keçirilir. Reabilitasiya, uşağın nitq, motor, kognitiv və emosional bacarıqlarını bərpa etməyə yönəlir. İlk

mərhələdə uşağın yeni şəraitə uyğunlaşması təmin edilir və fərdi düzəliş tədbirləri hazırlanır. Sonrakı mərhələlərdə, motor bacarıqlarının və nitqin inkişafı üzərində işlənilir. Uşaqlara müxtəlif fiziki və zehni məşqlər təklif olunur, bunlar şifahi uşaq qafiyələri və oyunlar vasitəsilə həyata keçirilir.

Uşaqlarla emosional təmaslar və masaj metodları da tətbiq olunur, çünki bu, uşağın qorxularını azaldır və onun dünyanı daha yaxşı anlamağını təmin edir. Növbəti mərhələlərdə isə obyektlərin manipulyasiyası, vizual və toxunma qavrayışı inkişaf etdirilir və uşaqların şifahi sözləri düzgün tələffüz etməsi öyrədilir. [3]

Eyni zamanda, valideynlərə də psixoterapevtik yardım göstərilir. Valideynlər uşaqları ilə necə işləməli olduqlarını öyrənirlər. Uşaqların müalicəvi və tərbiyəvi işləri yalnız tibb və təhsil mütəxəssislərinin əməkdaşlığı ilə mümkündür. [4]

Xəstəxanada müalicə uşağın psixi vəziyyətinin fərdi klinik yoxlanılmasına əsaslanır və müxtəlif terapiya növləri ilə təmsil olunur: psixofarmakoterapiya, psixoterapiya (fərdi və ailə), fizioterapiya, masaj və s. Məhsuldar psixopatoloji simptomlar və aşkar davranış pozğunluqları olmadıqda. psixopatik bir dairənin terapiyası neyromodulyatorların, vitaminlərin, amin turşularının istifadəsinə endirilir. Korreksiya işi müxtəlif sahələr üzrə mütəxəssislər qrupu, o cümlədən psixiatr, nevroloq, loqoped, psixoloq, müəllim, tibb bacısı tərbiyəçisi, musiqi işçisi tərəfindən kompleks şəkildə aparılmalıdır. Reabilitasiya uşağın fəaliyyətinin qeyri-bərabər zədələnmiş əsas sahələrini bərpa etməyə yönəldilmişdir: nitq, motor, koqnitiv, emosiya bacarıqları. Reabilitasiyanın bir neçə mərhələsini müəyyən edilir. [5]

İlkin mərhələ xəstə uşağın yeni şəraitə ilkin uyğunlaşmasından ibarətdir. Bu mərhələdə əsas psixi funksiyaların, bilik fondunun və davranış xüsusiyyətlərinin inkişaf səviyyəsinin psixoloji diaqnostikası aparılır. Bunun əsasında fərdi düzəliş tədbirlərinin planı hazırlanır.

Reabilitasiya terapiyası mərhələlərlə həyata keçirilir və ilk növbədə əsas ünsiyyət vasitəsi kimi motor bacarıqlarının və nitqin inkişafına yönəldilmişdir. Düzəltmə işinin əsası ontogenezdə nitqin morfoloji və funksional formalaşmasının kinestetik impulsların təsiri altında həyata keçirildiyi və xüsusən də proprioseptiv impulsların hərəkətinin əsasən uşaqlıq dövründə əhəmiyyətli olmasıdır. Beynin nitq və motor sahələrinin fizioloji formalaşması. Ümumiyyətlə, uşağın bədəninin və xüsusən də sinir sisteminin yüksək plastikliyi funksional bərpa üçün böyük imkanlar verir.

İşin ilkin mərhələlərində psixoloqlar əllərin, barmaqların və ayaq barmaqlarının uclarının, ön qolların masajına, üz əzələlərinin, dilaltı, servikal bölgələrin, ayaqların aktiv danışma nöqtələrinin stimullaşdırılması ilə masaja böyük diqqət yetirməyi tövsiyə edir. Masaj fonunda barmaq hərəkətləri daha aydın və differensiallaşır, əlin əzələ tonusu normala yaxınlaşır, daha mürəkkəb hərəkət və hərəkətləri yerinə yetirmək qabiliyyəti yaxşılaşır.

Sonra uşaqlar vizual-motor integrasiyasını və koordinasiyasını, öz əllərinin hərəkətini, həkimin təklif etdiyi və uşağın əli ilə tutduqlarını gözləri ilə izləmək bacarığını inkişaf etdirir. İşarə jesti tətbiq olunur, çünki uşağın normal inkişafında jestlərlə ünsiyyət şifahi nitqin inkişafından əvvəl olur. Obyektlərlə aktiv manipulyasiyalar prosesində cisimlərin müxtəlif modallıqlarda (vizual, haptik və s.) qavranılması inkişaf edir.

Sonrakı mərhələlərdə vizual-motor integrasiyasını gücləndirmək və əlin incə hərəkətlərini inkişaf etdirmək üçün xüsusi məşqlər aparılır. Uşaqlara barmaqları və ayaq barmaqları ilə alternativ sıxma, uzatma, qatlama, onları xüsusi bir şəkildə birləşdirmək, barmaqların konturlarını çəkmək, bədən hissələrinə onlarla toxunmaq (yəni tək-cə birbaşa deyil, həm də tərs) şəklində xüsusi açıq oyunlar təklif olunur. beynin nitq və motor mərkəzlərinə afferentasiyadan istifadə olunur). Bu məşqlər mütləq şifahi uşaq qafiyələri, quatrains və oxuma ilə müşayiət olunur.

Növbəti mərhələdə xüsusi texnikalardan istifadə etməklə irfan və praksisin inkişafı istiqamətində işlər aparılır. Məsələn, üç ölçülü obyektlər uşağın şəhadət barmağı ilə izlənilir, onlara şifahi keyfiyyət verilir və xüsusiyyətləri müəyyən edilir. Tədrisən, bu üsulların köməyi ilə uşaq ayrı-ayrı obyektləri (kub, kürə, top və s.) tanımağa və adlandırmağa başlayır. Uşaqlara rəngin qavranılması, obyektlərin ölçüsü və süjet şəkillərinin qavranılması öyrədilir. Autizmlı uşaqların nitq inkişafına xüsusi diqqət yetirilir. [2]

Nəticə

Sosial adaptasiyanın effektivliyi əsasən autistik pozuntuların klinik formasından və onların dərinliyindən, həmçinin sosial yardımın təşkilindən asılıdır. Autizmlı uşaqlar üçün vaxtında müalicə və differensial reabilitasiya formalarının olmaması uşağın yetkinlik dövründə sosial adaptasiyasının effektivliyinə mənfi təsir göstərir. İşimizin təcrübəsi göstərir ki, üzvi autizmlı uşaqlarla vaxtında korreksiya işinin aparılması (erkən uşaqlıq autizmi qalıq nevroloji patologiya ilə birlikdə) uşağı məktəbə hazırlamağa kömək edir və onun uyğunlaşmasına müsbət təsir göstərir. Prosessual autizmlı uşağa vaxtında psixoloji yardım onu gündüz xəstəxanasına və ya ixtisaslaşmış uşaq bağçasına uyğunlaşdırmağa imkan verir.

Nəticə olaraq, autizmlı uşaqlarla işləmək üçün çoxşaxəli və fərdiləşdirilmiş bir yanaşma tələb olunur. Erkən reabilitasiya və düzgün müdaxilə ilə bu uşaqların sosial uyğunlaşması, onların gələcəkdəki həyat keyfiyyətini əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşdırır. Tərəfdaşlıq, valideynlər və mütəxəssislər arasında sıx əməkdaşlıq bu prosesin effektivliyini təmin edən əsas amillərdən biridir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Веденина М. Ю. Использование поведенческой терапии аутичных детей для формирования навыков бытовой адаптации //Дефектология. 1997. № 2. С. 31-40.
2. Зацепицкий Р. А. Симптоматическая и патогенетическая система психотерапии и психокоррекции // Методы психологической диагностики и коррекции в клинике. Л.: Медицина, 1983. С. 208-231
3. Мамайчук И. И. Психокоррекционные технологии для детей с проблемами в развитии. СПб.: Речь, 2003. 400 с.
4. Никольская О. С. Психологическая коррекция раннего детского аутизма // Журнал невропатологии и психиатрии. 1980. № 10. С. 1542-1544.
5. Ульянова Р. К. Коррекция двигательных нарушений у детей дошкольного возраста с ранним детским аутизмом //Дефектология. 1988. № 4. С. 66—70.

Ülkər Qaraş QƏNBƏRLİ

Qərbi Kaspi Universiteti, Psixologiya ixtisası, III kurs tələbəsi,

E-mail:ulkerqenberli@icloud.com

Elmi rəhbər: b.ü.f.d Kərəmovə Natəvan Yadulla qızı

QADIN PSIXOLOGİYASININ HÜQUQİ ASPEKTLƏRİ

Abstract

The presented article was prepared by Ulkar Ganbarli, a member of the “Scientific Group” of Western Caspian University. Psychology has played a major role in legal arenas concerning women’s rights and protection. Issues related to women’s psychology have always been voiced in the history of psychology and other areas. The social status of women is seriously influenced by both the psychological and legal environments. Discrimination based on sex and gender identity is widespread. This mainly limits women’s opportunities for participation in society.

Keywords: Women’s rights, sexual violence, psychological violence, depression, post-traumatic stress disorder.

Giriş

Qadın psixologiyası yalnız sosial və bioloji aspektlərdən deyil, həm də hüquqi cəhətdən güclü təsiri alır. Tarixi faktlar göstərir ki, insan hüquqlarının təkib hissəsi olan qadın hüquqları uğrunda əsrlərlə mübarizə aparılmış, layihələr işlənib hazırlanmışdır. Qadın hüquqları uğrunda mübarizə

1789-cu il Fransa inqilabından sonra başladı. Qadının psixoloji inkişafı və hüquqi müdafiəsi bir-biri ilə sıx bağlı olan iki sahədir. Qadına qarşı zorakılığın müxtəlifləri formaları var. Zorakılıq qadınların emosional vəziyyətinə təsir göstərir. Qadınlara qarşı zorakılığın bütün formaları insan hüquqlarının kobud şəkildə pozulmasıdır.

Əsas mətn

Qadın hüquqları və bərabərliyi məsələsi tarix boyu və bütün dünyada geniş yayılmışdır. Qadın hüquqlarının bərabərliyi və hüquqlarının aspektləri arasında məişət zorakılığı məsələsinə xüsusi diqqət yetirilir. Zorakılıq daim mövcud olan və şəxsiyyətin formalaşmasına təsir göstərən mühim bir aspektdir. Qadınlara qarşı məişət zorakılığı müxtəlif formalarda ola bilər. Bunlara fiziki zorakılıq, cinsi zorakılıq, psixoloji zorakılıq, iqtisadi zorakılıq və s. aiddir [4]. Cinsi zorakılıq kiməsə tətbiq edilən hər hansı zərərli və ya arzuolunmaz cinsi davranışdır. Araşdırmalar göstərir ki, cinsi zorakılıq zərər çəkmiş şəxsin həyatını əhatə edə biləcək mənfi fiziki və psixi sağlamlıq problemi olaraq qalır. Tədqiqatçılar qeyd edirlər ki, yetkinlik dövründə cinsi zorakılığa məruz qalma bir sıra sağlamlıq problemlərinə səbəb olur. Daha tez-tez və şiddətli baş verən somatik simptomları buna misal göstərə bilərik. Məsələn, baş ağrısı, cinsi sağlamlıq problemləri, hipertoniya, piylənmə və s [4]. Qadınların zorakılığa məruz qalması onların zehni və emosional vəziyyətlərində təsir göstərir. Bu zaman qadınlarda depressiya, özünə inamsızlıq, günahkarlıq hissi, posttravmatik stress pozuntusu, intihar düşüncələri kimi hallar yaranır [2]. Bir sıra tədqiqatçılar cinsi zorakılıqdan sağ çıxanların demək olar ki, hamısının mənfi psixoloji simptomlar yaşadıklarını və hətta bəzilərinin illər sonra da bu simptomları yaşamağa davam etdiyini bildirmişlər [5]. Travma sonrası stress pozuntusu, narahatlıq, maddə istifadəsi, yemə pozuntusu cinsi zorakılığın ən çox bildirilən psixiatrik nəticələri arasındadır [5]. Zorakılıq halı ilə qarşılaşan qadınların intihar etməsi digər qadınlara nisbətən 3-5 dəfə daha çoxdur [2]. Bu qadınlarda ən çox görülən psixiatrik pozuntulardan biri də depressiyadır. Zorakılıq halı ilə qarşılaşan 66-80% qadında rast gəlinir [1]. Travmatik hadisəyə məruz qalmış qadınlarda posttravmatik stress pozuntusunun yaranması 2 dəfə daha çoxdur [3].

Nəticə

Qadın psixologiyasının hüquqi aspektləri qadının həm hüquqi statusunu, həm də psixoloji vəziyyətini təhlil etməyə imkan yaradır. “İnsan hüquqları haqqında Ümumi Bəyannamə” qadınların azad doğulmaqla, onların irqi, cinsi, dini, siyasi statusuna görə kişilərlə eyni hüquqlu olduğunu bəyan edir. Qadınların hüquqlarının qorunması onların psixoloji rifahına birbaşa təsir göstərir. Qadınlara qarşı zorakılığın aradan qaldırılması üçün yalnız qanunların mövcudluğu kifayət etmir. Bu qanunların effektiv tətbiqi və qadınların hüquqi və psixoloji maarifləndirilməsi də vacibdir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Follingstad, D. R, Wright, S, Lloyd, S, & Sebastian, J. (1991). Sex differences in motivations and effects of dating violence. *Family Relations: Interdisciplinary Journal of Applied Family Studies*, 51-57.
2. Golding, J.M. Intimate partnerviolence as a risk factor for mental disorders: A meta-analysis. *Journal of family Violence*, 99-132
3. Kessler, R. C, Sonnega, A, Bromet, E, Hughes, M, & Nelson, C. B. (1995). Posttraumatic stress disorder in the National Comorbidity Survey. *Archives of General Psychiatry*, 1048-1060.
4. Benami Narasimhan, Daya. Behind Closed Doors: Exploring the Link Between Domestic Violence Against Women and Child Mortality in India. Degree: 2024, <https://doi.org/10.7916/169r-am36>
5. Fuesting, Brandy Elaine. A Public Health Approach to Sexual Violence in Military Communities. Degree: 2019, https://trace.tennessee.edu/utk_graddiss/5862

Venera İlqar İBRAGİMOVA

Qərbi Kaspi Universiteti, Psixologiya və Sosial iş kafedrasının magistrantı

E-mail: venera.ibragimova@gmail.com

**MƏKTƏBƏ İLK ADDIM: UŞAQLARIN TƏHSİL MÜHİTİNƏ ADAPTASIYASINDA
PSIXOLOJİ ÇƏTİNLİKLƏR**

Abstract

Children's first step into school is an important stage in their lives, and this period is often accompanied by psychological difficulties. These difficulties include fear of separation, problems with adapting to the social environment, tension in building relationships with teachers and classmates, as well as difficulty getting used to new rules and work routines. Psychologically, this period can manifest itself in children with reactions such as excitement, anxiety, confusion, and even aggression. In order to reduce these difficulties and ensure the successful adaptation of children to the school environment, the role of family support, empathetic approach of teachers, psychological observers and interventionists is great. Early adaptation measures, school readiness programs and emotional support can help children pass this stage more easily.

Keywords: school adaptation, psychological difficulties, social adaptation, preschool preparation

Giriş

Uşaqların məktəbə başlaması onların psixoloji və sosial inkişafında mühüm mərhələ hesab olunur. Məktəbə doğru ilk addım təkcə təhsil prosesinə daxil olmaq demək deyil, həm də uşağın yeni sosial mühitə, nizama və kollektiv münasibətlər sisteminə uyğunlaşmasıdır. Bu dövr uşaqlar üçün həm maraqlı, həm də narahatedici bir proses ola bilər. Tanış olmayan mühitdə olmaq, ailədən ayrılmaq, müəllim və sinif yoldaşları ilə münasibət qurmaq kimi yeni təcrübələr uşaqlarda müxtəlif emosional və davranış problemlərinə səbəb ola bilər. Bu mərhələlərdə uşaqların yaşadığı psixoloji çətinliklərin vaxtında aşkar edilməsi və dəstəklənməsi onların gələcəkdə təhsil uğurlarına və sosial münasibətlərinə müsbət təsir göstərəcək. Bu baxımdan uşaqların məktəbə uğurlu adaptasiyasında valideynlərin, müəllimlərin və psixoloqların səyləri mühüm rol oynayır. Məktəbə ilk addım uşağın həyatında mühüm və dönüş nöqtəsidir. Bu mərhələ təkcə tərbiyə prosesinin başlanğıcı deyil, həm də uşağın ailədən kənar sosial həyata ilk ciddi addımıdır. Məktəbə başlamaqla uşaqlar yeni qaydalar, kollektiv fəaliyyətlər, müəllim-şagird münasibətləri və müxtəlif sosial rollarla tanış olurlar. Bu dəyişikliklər bir tərəfdən uşağın intellektual və sosial inkişafı üçün geniş imkanlar açsa da, digər tərəfdən psixoloji çətinliklər yarada bilər [1]. Uşağın məktəbə uyğunlaşması onun gələcək təhsilində uğur qazanması üçün çox vacibdir. Bu dövrdə valideynlərin, müəllimlərin və psixoloji xidmətlərin dəstəyi uşağın məktəblə müsbət münasibət qurmasına və bu yeni mühitdə özünü təhlükəsiz hiss etməsinə kömək edir.

Uşaqların məktəbə ilk gəlişi onların həyatında mühüm dönüş nöqtəsi olmaqla yanaşı, həm də yeni mühitə uyğunlaşma baxımından ciddi psixoloji sınaqdır. Bu dövrdə uşaqlar müxtəlif çətinliklərlə üzləşə bilər ki, bunun da əsas səbəbləri emosional, sosial və davranış problemləridir.

Məktəbə başlayan uşaqların əksəriyyətində ana və ailədən ayrılma qorxusu müşahidə olunur. Bu, uşaqlarda xüsusilə ilk günlərdə ağlama, geri çəkilmə, narahatlıq kimi emosional reaksiyalarla özünü göstərir. Uzun müddət ailə mühitində olan uşaq üçün tanımadığı mühitə qarışmaq, yeni insanlarla tanış olmaq qorxulu və narahatedici ola bilər [2]. Bu dövrdə valideynlərin sakit və anlayışlı olması, övladının hisslərinə dəyər verərək onu təşviq etməsi vacibdir. Uşaqların məktəbə ilk addım atarkən qarşılaşdıqları ən geniş yayılmış psixoloji çətinliklərdən biri də ayrılmaq qorxusudur. Ailə mühitində özünü güvənli və güvənli hiss edən uşaq üçün bu mühiti tərk edərək, tanımadığı məktəb mühitinə daxil olmaq çətin bir emosional sınaq ola bilər. Xüsusilə anaları ilə emosional bağı yüksək olan uşaqlarda bu dövr narahatlıq, ağlama, geri çəkilmə və ya məktəbə getmək istəməmə kimi

reaksiyalarla müşahidə olunur. Ayrılıq qorxusu uşaqlarda stress və şəxsiyyətdən uzaqlaşma hissləri yarada bilər, həmçinin onun məktəbə uyğunlaşmasını gecikdirə bilər. Bu səbəblə bu mərhələlərdə uşaqlara göstərilən emosional dəstək, valideyn və müəllimlərin anlayış və təşviqedici yanaşması çox vacibdir [3].

Məktəb mühiti təkcə uşaqların bilik əldə etdiyi yer deyil, həm də sosial bacarıqların formalaşdığı və inkişaf etdiyi mühüm yerdir. Lakin məktəbə yeni başlayan uşaqların bu sosial mühitə uyğunlaşması heç də həmişə asan olmur. Sosial uyğunlaşma problemi uşağın həmyaşıdları və müəllimləri ilə qarşılıqlı əlaqə qurmaqda çətinlik çəkməsi, qrup fəaliyyətlərində iştirak etməməsi, sosial qarşılıqlı əlaqədən qaçması və ya özünü təcrid etməsi ilə xarakterizə olunur. Bu hallar uşağın unudulmuş hiss etməsinə və məktəbə mənfi münasibət bəsləməsinə səbəb ola bilər. Sosial uyğunlaşma çətinlikləri uşağın emosional vəziyyətinə, akademik motivasiyasına və ümumi inkişafına da təsir göstərir [4]. Bu baxımdan, sosial adaptasiyanı asanlaşdırmaq üçün müəllimlər arasında dəstəkləyici münasibətlərin və sinif daxilində müsbət mühitin yaradılması çox vacibdir. Bir çox uşaqlar üçün yeni sinif mühiti, müəllimlər və digər uşaqlarla əlaqələr qurmaq asan deyil. Utancaqlıq, özünü ifadə edə bilməmək, qrup işlərində iştirakdan qaçmaq uşaqların sosial adaptasiyasına mənfi təsir göstərə bilər. Bu səbəbdən müəllimlər uşaqlar arasında empatiya və dostluğu təşviq etməli və hər bir uşağa fərdi sevgi nümayiş etdirməlidirlər [3].

Uşaqların məktəbə uyğunlaşma prosesində yaşadığı psixoloji çətinliklərdən biri də davranış problemləri və bunun nəticəsində yaranan məktəbə mənfi münasibətdir. Özünü yeni və tanış olmayan bir mühitdə tapan uşaq çox vaxt daxili gərginliyini aqressiv davranış, inadkarlıq, qaydalara əməl etməmək və ya dərslərə maraq göstərməməklə ifadə edir. Bir çox hallarda bu cür davranışlar uşağın qorxusundan, narahatlığından və başa düşülməmək hissindən qaynaqlanır. Eyni zamanda, uşaq məktəbi özünü ifadə edə bilməyəcəyi və təhlükəsiz hiss etmədiyi bir yer kimi qəbul edərsə, bu, onda təhsil prosesinə mənfi münasibət formalaşmasına səbəb ola bilər. Bu cür hallar vaxtında düzgün qiymətləndirilməsə, uşaqlarda uzun müddətli demotivasiya və sosial izolyasiyaya səbəb ola bilər. Bu baxımdan davranış problemlərinin aradan qaldırılmasında erkən müşahidə, anlayış yanaşması və psixoloji dəstək əsas rol oynayır. Adaptasiya prosesində bəzi uşaqlarda davranış dəyişiklikləri müşahidə oluna bilər. Aqressivlik, inadkarlıq, dərslərə maraq göstərməmək və ya məktəbə getməkdən imtina uşaqlarda daxili narahatlığın ifadəsi ola bilər. Bu zaman uşağın davranışına cəza ilə deyil, anlayışla yanaşmaq, onun hisslərini anlamağa çalışmaq daha təsirli nəticə verə bilər [4].

Nəticə

Uşaqların məktəbə ilk dəfə qədəm qoyması onların həyatında mühüm dönüş nöqtəsidir və bu mərhələ emosional, sosial və psixoloji baxımdan müxtəlif çətinliklərlə müşayiət oluna bilər. Tədqiqat nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, məktəbəqədər mühitdən fərqli olaraq məktəb strukturunun daha sərt və rəsmi olması, müəllimlərlə və yaşıdlarla yeni münasibətlərin formalaşdırılması, valideynlərdən ayrılma və tədris prosesinin tələbləri uşaqlarda həyəcan, qorxu, özünə inamsızlıq və davranış pozuntuları kimi psixoloji əlamətlərin meydana çıxmasına səbəb ola bilər. Bu çətinliklərin aradan qaldırılması üçün məktəblərdə psixoloji xidmətlərin gücləndirilməsi, müəllimlərin psixopedaqoji hazırlığı, valideyn-məktəb əməkdaşlığının təşkili və uşağın fərdi xüsusiyyətlərinə uyğun yanaşmaların tətbiqi vacibdir. Adaptasiya mərhələsinin uğurlu keçməsi, uşağın məktəblə bağlı müsbət təəssürat formalaşdırmasına, təhsil motivasiyasının və sosial bacarıqlarının inkişafına zəmin yaradır. Nəticə etibarilə, məktəbə adaptasiya təkcə pedaqoji deyil, həm də psixoloji və sosial yanaşma tələb edən kompleks bir prosesdir. Bu prosesin düzgün idarə olunması uşaqların uzunmüddətli təhsil uğuruna və şəxsi inkişafına mühüm təsir göstərir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Psixologiya. 2-ci nəşri. – Bakı: 2002.
2. Qədirov Ə.Ə. Yaş psixologiyası. – Bakı, 2002, s.386.
3. Ağayev Ş.S. Uşaq psixologiyası məsələlərinə dair. Bakı: API-nin nəşri, Bakı-1996
4. Əliyeva, G. Xüsusi təhsilin pedaqogikası. Bakı: Maarif nəşriyyatı., 2020.

Vüsal İlyasov VÜQAROVİÇ
Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti
Magistrant
Email: Vilyasov35@gmail.com

SOCIALIZATION CHALLENGES AMONG YOUTH WITH DEVIANT BEHAVIOR: STRUCTURAL FACTORS AND INTERVENTION STRATEGIES

Xülasə

Gənclər cəmiyyətin hərəkətverici qüvvəsi, dövlətin gələcəyidir. Cəmiyyətdə uğurlu gənclər olduğu kimi davranış pozuntusu olan gənclər də yer alır. Tezisdə davranış pozuntusu olan gənclərin sosiallaşması və bu prosesdə onların qarşılarına çıxan problemlərdən bəhs olunaraq problemin həlli istiqamətində müxtəlif faktorlar və müdaxilə strategiyaları irəli sürülür.

Açar sözlər: Davranış pozuntusu, integrasiya, hüquq pozuntusu, reabilitasiya, gənclər üçün müdaxilə proqramları

İntroduction

Socialization is a key to development of an individual and their integration into the society and function within it. However, youth with deviant behavior often fail participating societal activities because of daily struggles including instable family environments, lack of educational opportunities, peer pressure and influence, economic hardships. This thesis explores the causes, consequences, and potential solutions to these issues, emphasizing the need for policies and support mechanisms that prevent further marginalization.

Factors contributing to socialization deficits

Parental problems, lack of support in education system, family disputes, financial difficulties and peer influence are key causes of difficulties in socializing. Lack of parental guidance, domestic violence, substance abuse and alcoholism, drives youth into negative peer groups.[4] Schools are crucial for socializing, however they often fail engaging with youth with risky behaviors due to bullying, insufficient support and high dropout rates.[3] Peer groups further encourage risky behavior by promoting delinquency and rejection of societal norms. [1, s.557]. Additionally, financial hardships and limited employment opportunities cause to cycles of deviance and social isolation.[2] Without strategic intervention, these youth remain trapped in unfavorable conditions.

Consequences of socialization deficiencies

Youth with socialization problems often face with long-term difficulties, following mental health challenges, economic struggles, intergenerational deviations, criminal activity. Increased amount of mental challenges known as depression, anxiety, and limited job options make reintegration difficult, containing these issues across generations.

Strategic improvements

Improving and expanding social work services such as counseling, mentorship, rehabilitation programs and community services can instill skills and positive social engagement ideology to the youth with deviant behavior. Education system can be improved through provision of mental healthcare support, after school activities which encourages social engagement can decrease the drop-out rates. Policy efforts should focus on vocational training, job opportunities, and juvenile justice reforms that prioritize rehabilitation over punishment, ensuring successful reintegration.

Young people with deviant behavior can face social barriers stemming from educational, family, peer, economic and mental challenges. With the help of these targeted strategies such as social work programs and educational developments and policy changes positive integration is possible. Collaborating with families, educational institutions, social workers, and policymakers is vital to addressing these challenges and promoting social inclusion.

REFERENCES

1. Allen, J. P., Narr, R. K., Kansky, J., & Szewedo, D. E. (2019). Beyond deviancy-training: Deviant adolescent friendships and long-term social development. *Journal of Research on Adolescence*, 29(3), 555–569.
2. SciencePG. (2020). Socioeconomic status and deviant behavior among secondary school students in Kenya. *Science Publishing Group Journal of Education*.
3. Ouyang, Y., Ouyang, Z., & Xu, X. (2023). Parental and adolescent educational expectations and adolescent problem behaviors: The role of deviant peer affiliations. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 20(3), 2005.
4. Zakaria, P., Noor, A. M., Khir, M. (2021). The association between family relationships, deviant peer socialization, self-concept, and aggressive behavior among at-risk students. *ResearchGate*

Zeynab Sabir MAMMADOVA

Western Caspian University, Department of Psychology, 3rd-year student

E-mail: zeynbmmmdova200@gmail.com

Scientific Supervisor: PhD in Biology, Karamova Natavan Yadulla

THE BIOLOGICAL AND PSYCHOSOCIAL CAUSES OF PSYCHOACTIVE SUBSTANCE USE AMONG ADOLESCENTS

Xülasə

Təqdim olunan tezisdə ədəbiyyat mənbələrinə əsasən yeniyetmələrdə psixoaktiv maddə (PAM) istifadəsinə səbəb olan faktorlar bio-psixo-sosial yanaşma çərçivəsində nəzəri olaraq qiymətləndirilmişdir. Beynin inkişaf səviyyəsi, genetik meyllər, emosional tənzimləmə çətinlikləri, travmalar və sosial mühitin təsiri bu davranışa yol açan əsas faktorlar kimi ön plana çıxır. Tədqiqat göstərir ki, bu amillər bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olub, PAM istifadəsinə yönəlməsində mühüm rol oynayır. Problemin kompleks təbiəti nəzərə alınaraq, çoxpilləli müdaxilə strategiyalarının tətbiqi zəruridir. Bu tezis Qərbi Kaspi Universitetinin nəzdində fəaliyyət göstərən “Science Group” tədqiqat qrupunun həyata keçirdiyi nəzəri araşdırmanın nəticələrinə əsaslanır.

Açar sözlər: Yeniyetmələr, psixoaktiv maddə (PAM) istifadəsi, bioloji amillər, psixoloji faktorlar, sosial təsirlər.

Introduction

Adolescence represents a critical developmental period marked by profound physical and psychological transformations. During this stage, individuals not only undergo significant identity formation but also exhibit heightened sensitivity to external influences. The incomplete maturation of the prefrontal cortex, difficulties in emotional regulation, and increased susceptibility to social pressures render adolescents particularly vulnerable to engaging in risky behaviors, especially the use of PAS. PAS use, in turn, can lead to the emergence of mental health problems and hinder the adolescent's ability to adapt effectively to societal norms. Therefore, an in-depth exploration of the underlying causes of PAS use among youth holds significant importance for both scientific inquiry and the formulation of practical interventions. The primary objective of this study is to theoretically analyze the biological, psychological, and social factors influencing PAS use in adolescents, based on existing scientific literature.

Main body

Among the biological factors influencing PAS use in adolescents, genetic predispositions, stages of brain development, and hormonal changes play a significant role. Research indicates that adolescents with a family history of PAS use exhibit a higher tendency toward such behaviors. Specifically, those whose parents have engaged in substance or alcohol use are at increased genetic risk [2]. During adolescence, the incomplete development of the prefrontal cortex may contribute to impulsive and risky decision-making, which in turn may lead young individuals to experiment with PAS [3]. Furthermore, hormonal fluctuations and emotional instability during this period can also drive adolescents toward substance use, as they may seek such means to alleviate stress and anxiety [6]. Studies have shown that the effects of alcohol on the brain, particularly alterations in dopamine levels, can impact the brain's reward system, thereby increasing engagement in risky behaviors and heightening interest in substance use among adolescents [7].

Adolescence is one of the most dynamic developmental stages of life, characterized by significant emotional changes and the formation of individual identity. It is a critical period during which young individuals undergo profound psychological and social transformation. The experience of internal changes particularly emotional fluctuations may lead to psychological difficulties, thereby increasing the likelihood of PAS use [1]. Personality traits play a significant role in this process. For example, characteristics such as sensation seeking, risk-taking tendencies, and openness to new experiences may lead adolescents to engage in or accept risky behaviors, including PAS use [8]. These traits often contribute to substance use for recreational or curiosity-driven purposes. Additionally, difficulties in managing emotional states represent a serious risk factor. Some adolescents may turn to PAS use as a coping mechanism to alleviate internal distress, stress, or symptoms of depression [4]. Moreover, traumatic experiences such as childhood abuse, family conflict, or significant loss can weaken adolescents' emotional resilience and negatively affect their mental health, thereby increasing the risk of substance use [1].

Adolescents susceptibility to substance use is closely linked to their social environment. During this developmental phase, young individuals seek both social acceptance and opportunities for self-expression, which makes them highly sensitive to social influences. In this regard, the family environment is one of the most significant factors. The absence of love and support from parents, lack of familial control, parental substance use, and the presence of violence within the family can all contribute to adolescents engaging in risky behaviors, including PAS use [2]. Moreover, both excessively strict and neglectful parenting styles further exacerbate this risk. In addition, peer groups and social pressure play a crucial role. Peer acceptance is particularly important for adolescents. If PAS use is normalized within their social circle, adolescents may repeat this behavior in an attempt to integrate into the group [7]. According to social learning theory, individuals tend to replicate behaviors that they observe and see rewarded in others [8].

Conclusion

The use of psychoactive substances among adolescents cannot be attributed to a single cause; rather, it is a complex situation shaped by the interplay of biological, psychological, and social elements. While incomplete brain development, emotional fluctuations, and genetic predispositions provide a biological foundation, individual traits, difficulties in emotional regulation, and traumatic experiences increase psychological risk. At the same time, family relationships, the influence of peer groups, the school environment, and socio-economic conditions play a crucial role in the formation of such behaviors. Future research and intervention programs in this area could contribute to a better understanding of the root causes of the problem and the development of effective solutions. In Azerbaijan, 126 criminal cases related to psychoactive substance use among adolescents under the age of 18 were recorded in 2023 [5]. This statistic indicates that PAS use among adolescents is on the rise and that the issue poses a significant threat to society.

REFERENCES:

1. Anda, R.F., Felitti, V.J., Bremner, J.D., Walker, J.D., Whitfield, C., Perry, B.D., & Giles, W.H. (2006). The enduring effects of abuse and related adverse experiences in childhood. *European Archives of Psychiatry and Clinical Neuroscience*, 256(3), pp. 174–186.
2. Brook, J. S., Lee, J. Y., Finch, S. J., & Brook, D. W. (2021). The association of parental involvement and peer factors with substance use among urban adolescents. *Journal of Child & Adolescent Substance Abuse*, 30(2), pp. 123–136.
3. Casey, B. J., Jones, R. M., & Somerville, L. H. (2011). Braking and accelerating of the adolescent brain. *Journal of Research on Adolescence*, 21(1), pp. 21–33.
4. Kuntsche, E., Knibbe, R., Gmel, G., & Engels, R. (2005). Why do young people drink? A review of drinking motives. *Clinical Psychology Review*, 25(7), pp. 841–861.
5. Ministry of Internal Affairs of the Republic of Azerbaijan. (2023). Statistics on drug-related crimes in the Republic for the year 2023. <https://mia.gov.az>
6. Spear, L. P. (2018). Effects of adolescent alcohol consumption on the brain and behaviour. *Nature Reviews Neuroscience*, 19(4), pp. 197–214.
7. Van Ryzin, M. J., Fosco, G. M., & Dishion, T. J. Family and peer predictors of substance use from early adolescence to early adulthood: An 11-year prospective analysis. *Addictive Behaviors*, 2020, 105, Article 106327.
8. Zuckerman, M. Sensation seeking and risky behavior. American Psychological Association, 2007, book, pp. 1–250.

TƏBİƏT ELMLƏRİ BÖLMƏSİ

Шахла Аяз АБДУЛЛАЕВА

Азербайджанский Государственный Педагогический Университет,

МЕХАНИЗМЫ РАСПРОСТРАНЕНИЯ ГРИБНЫХ ПАТОГЕНОВ В ЗЕРНОВЫХ КУЛЬТУРАХ И ИХ УПРАВЛЕНИЕ

Xülasə

Göbələk patogenləri taxıl bitkilərində müxtəlif xəstəliklərə səbəb olur və məhsulun keyfiyyətini azaldır. Bu patogenlər külək, su və həşəratlar vasitəsilə yayılır. Göbələk xəstəliklərinin idarə edilməsi üçün kimyəvi mübarizə (fungisidlər), bioloji mübarizə (təbii düşmənlər) və inteqrasiya edilmiş mübarizə üsulları mövcuddur. İnteqrasiya edilmiş mübarizə müxtəlif üsulların birləşdirilməsi ilə daha effektiv nəticələr verir. Göbələk patogenlərinin vaxtında idarə edilməsi məhsulun sağlamlığını qorumağa və məhsuldarlığı artırmağa kömək edir.

Açar sözlər: bitki xəstəlikləri, göbələk xəstəlikləri, göbələk patogenləri, bitki in

Введение

Зерновые культуры, такие как пшеница, ячмень, овес, кукуруза и рис, играют ключевую роль в глобальной продовольственной безопасности, являясь основными продуктами питания для миллионов людей по всему миру. Эти культуры выращиваются в различных климатических и агроэкологических условиях, что делает их подверженными широкому спектру болезней. Одной из наиболее разрушительных угроз для этих растений являются грибные патогены, которые могут существенно снизить урожайность и качество зерна. Грибные заболевания зерновых культур — это заболевания, вызываемые различными видами грибов, такими как *Fusarium*, *Rhizoctonia*, *Alternaria*, *Rhizoctonia* и другие. Эти патогены могут поражать все части растения, включая корни, стебли, листья и зерно. Они вызывают различные заболевания, такие как ржавчина, фузариоз, альтернариоз, мучнистая роса, которые оказывают серьезное воздействие на рост и развитие растений, что в свою очередь приводит к снижению урожайности и ухудшению качества продукции [1].

Одной из особенностей грибных заболеваний является их способность к быстрому распространению. Грибные патогены могут распространяться как на короткие, так и на большие расстояния, заражая все новые и новые участки. Для эффективного контроля этих заболеваний необходимо понимать механизмы их распространения, а также разрабатывать стратегии управления, которые включают как профилактические, так и лечебные меры [3]. В последние десятилетия, с развитием сельского хозяйства и климатическими изменениями, распространились новые виды грибных патогенов, что усложняет борьбу с этими болезнями. На фоне изменения климата и увеличения частоты экстремальных погодных явлений, таких как дожди, засухи и повышение температуры, возникает необходимость в разработке новых методов и подходов для контроля грибных заболеваний.

Кроме того, методы управления грибными патогенами должны быть устойчивыми и экологически безопасными. В то время как традиционные химические средства защиты остаются основным инструментом борьбы с заболеваниями, существует растущий интерес к биологическим методам защиты и устойчивым агротехническим практикам, которые позволяют минимизировать воздействие на окружающую среду [2].

Цель данной статьи — рассмотреть механизмы распространения грибных патогенов в зерновых культурах и методы их управления. В статье будет проанализировано влияние различных факторов на развитие заболеваний, а также рассмотрены современные подходы и инновации в области защиты растений от грибных патогенов [8].

Для проведения данного исследования были использованы различные материалы и методы, которые позволили эффективно изучить механизмы распространения грибных патогенов в зерновых культурах и оценить эффективность различных методов борьбы с ними. В данном разделе подробно изложены используемые материалы и применяемые методы, которые позволили достичь поставленных целей и задач [7]. В качестве объектов исследования были выбраны основные зерновые культуры, широко распространенные в сельском хозяйстве, такие как пшеница (*Triticum aestivum*), ячмень (*Hordeum vulgare*), овес (*Avena sativa*) и кукуруза (*Zea mays*). Эти культуры были выбраны на основе их экономической значимости и уязвимости к различным грибным патогенам. Пшеница и ячмень являются основными продовольственными культурами, в то время как кукуруза используется как кормовая культура [5].

В ходе исследования особое внимание было уделено грибным патогенам, вызывающим наиболее распространенные заболевания зерновых культур [4]. Для этого использовались следующие виды грибов: *Fusarium spp.*-патоген, вызывающий фузариоз, который поражает корни, стебли и зерно, *Puccinia spp.*-возбудитель ржавчины, который значительно снижает урожайность пшеницы и ячменя, *Alternaria spp.*-гриб, вызывающий альтернариоз, поражающий листья и стебли зерновых культур, *Rhizoctonia solani*-патоген, вызывающий корневые заболевания и ослабляющий растения, снижая их устойчивость к другим болезням [6].

ЛИТЕРАТУРА:

1. Абдуллаева Ш.А. (2023). Патогенные грибы обнаруженные в плодах и овощах Апшеронского полуострова, стр.318-319. Budapest academy global publishing house.
2. Балаханова, Г. В. (2022). Видовой и количественный состав микобиоты территорий различного назначения (на примере города Баку). Современная наука: актуальные проблемы теории и практики.
3. Юсифова А.А., Мурадова С.М., Джабраилзаде С.М. (2022). Видовой состав анаморфных грибов, распространенных в условиях Азербайджана, стр.12. V Международная научно-практическая конференция.
4. Abdullayeva Sh.A. (2025). The Impact of Fungal Diseases on Plants in Ecosystems and Ecological Control Methods, p.26. Nature & Science International Scientific Journal.
5. Abdullayeva Sh.A. (2022). Biotechnologies of nitrogen-fixing bacteria in the fields of some regions of Azerbaijan. Norwegian Journal of development of the International Science №83/.
6. Balakhanova, G.V. (2023). Dominant types of toxigenic fungi spreading in Azerbaijan and ways to neutralize their activities. In 4th International Black Sea Modern Scientific Research Congress, Rize, Türkiye, 650–651.
7. Balakhanova, G. (2022). Effects of micromycetes on human health. Polish Journal of Science, 4–9.
8. Muradova S.M., Jabrailzade S.M. (2023). Toxic Effect Metabolites of Micromycetes Spread in Azerbaijan, p.729. Biosciences Biotechnology Research Asia.

Qumru Vasif BALAXANOVA b.ü.f.d.
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
E-mail: 19_bq_91@mail.ru

ANTROPOGEN TƏSİRLƏRLƏ ÇİRKƏNMIŞ BİOTOPLARDA MİKROMİSETLƏRİN SAY VƏ NÖV TƏRKİBİ VƏ EKOLO-TROFİK ƏLAQƏLƏRİ

Abstract

This study investigates the species composition, abundance, and ecological-trophic characteristics of micromycetes in biotopes with varying levels of anthropogenic impact. In industrial zones, the overall abundance of micromycetes was high, but species diversity was low, with stress-tolerant genera such as *Aspergillus*, *Penicillium*, and *Cladosporium* dominating. In urban parks, both diversity and abundance were more balanced, while in natural areas, symbiotic and mycorrhizal-forming species were more prevalent. Shannon and Simpson indices indicated a significant decrease in species diversity in polluted areas ($p < 0.05$). The results confirm that micromycetes are sensitive bioindicators for assessing the ecological condition of ecosystems.

Keywords: micromycetes, anthropogenic impact, biotope, species diversity, ecological-trophic relations, abundance, urbanization, polluted environments, bioindicator.

Giriş

Müasir dövrdə sənaye inkişafı, urbanizasiya, intensiv kənd təsərrüfatı fəaliyyəti və digər antropogen faktorlar təbii ekosistemlərə güclü təsir göstərir. Bu təsirlər nəticəsində torpaq, hava və su ekosistemlərinin fiziki-kimyəvi xüsusiyyətləri dəyişir, biotik komponentlərin — o cümlədən mikrobiotanın strukturu və funksiyası pozulur. Mikromisetlər ekosistemlərin əsas heterotrof komponentlərindən biri olmaqla, üzvi maddələrin dövriyyəsində, torpaq münbitliyinin qorunmasında və bitkilərlə qarşılıqlı əlaqələrin tənzimlənməsində mühüm rol oynayırlar. Mikromisetlərin növ müxtəlifliyi, ekolo-trofik qrupları və rastgəlmə tezliyi ətraf mühitin vəziyyətinin həssas göstəricisi hesab olunur[1]. Bu orqanizmlər dəyişən ekoloji şəraitə tez adaptasiya qabiliyyətinə malik olduqları üçün antropogen təsirlərin təsbitində bioindikator kimi mühüm əhəmiyyət kəsb edirlər. Məqalənin məqsədi müxtəlif dərəcədə antropogen təsirə məruz qalmış biotopların mikrobiotasının say və növ tərkibini, ekolo-trofik əlaqələrini və rastgəlmə tezliyini araşdırmaqla ekosistemlərdə baş verən dəyişiklikləri müəyyənləşdirmək və mikromisetlərin ekoloji monitorinqdəki rolunu qiymətləndirməkdir[2].

Material və metodlar Tədqiqat işinin aparılması üçün müxtəlif dərəcələrdə antropogen təsirə məruz qalmış biotoplar seçilmişdir. Araşdırmalar sənaye zonaları, şəhər parkları və insan fəaliyyəti ilə az təsirlənmiş təbii ərazilərdə həyata keçirilmişdir. Bu məqsədlə torpaq, hava və bitki örtüyündən nümunələr toplanmış, hər bir nümunə steril qaydalara riayət olunmaqla götürülmüşdür. Torpaq nümunələri 0–20 sm dərinlikdən, hava nümunələri isə sedimentasiya üsulu ilə — xüsusi qida mühitlərinin səthində 15 dəqiqəlik açıq ekspozisiya yolu ilə toplanmışdır. Bitki səthində yaşayan mikromisetləri müəyyən etmək üçün bitkilərin yarpaq və gövdə hissələri steril su ilə yuyularaq laborator analizə cəlb edilmişdir.

Laboratoriya mərhələsində mikromisetlərin ayrılması və identifikasiyası üçün standart mikrobioloji üsullardan istifadə olunmuşdur. Torpaq və bitki yuyuntu nümunələrindən 1:10 nisbətində suspenziya hazırlanmış, serial seyreltmələr aparılaraq Saburo və Çapek-Doks qida mühitlərinə əkilmişdir. Hava nümunələri də eyni mühitlərdə əkilərək 25–28°C temperatur şəraitində 5–7 gün ərzində inkubasiya

olunmuşdur. İnkubasiya dövründə əmələ gələn koloniyalar morfoloji əlamətlərinə görə ilkin fərqləndirilmiş, daha sonra mikroskopik analizlər aparılaraq növ səviyyəsində identifikasiya olunmuşdur[3].

Tədqiqat zamanı mikromisetlərin bolluğu koloniyagenetik vahidlərin ($K\bar{O}V/q$ və $K\bar{O}V/m^3$) sayı ilə qiymətləndirilmişdir. Müxtəlif sahələrdə mikromisetlərin növ müxtəlifliyini təhlil etmək üçün Şennon və Simpson indeksləri hesablanmışdır. Rastgəlmə tezliyi isə növlərin nümunələrdə tapılma tezliyinə əsasən müəyyən edilmişdir[4]. Bu məqsədlə müəyyən bir növün rast gəldiyi nümunələrin ümumi nümunələrin sayına olan nisbəti faizlə ifadə olunmuşdur.

Aparılan araşdırmalar nəticəsində müxtəlif ekoloji şəraitlərdə mikromisetlərin növ tərkibi, bolluğu və ekoloji əlaqələri müqayisə edilərək antropogen təsirin mikrobiotaya təsir dərəcəsi qiymətləndirilmişdir. Bu yanaşma sayəsində mühitin ekoloji vəziyyətinə dair obyektiv nəticələr əldə olunmuşdur.

Nəticələr və müzakirə Tədqiqat nəticələri göstərdi ki, müxtəlif antropogen təsirə məruz qalmış biotopların mikrobiotası həm növ müxtəlifliyinə, həm də bolluğuna görə əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir. Sənaye zonalarından götürülən torpaq və hava nümunələrində mikromisetlərin ümumi bolluğu yüksək olsa da, növ müxtəlifliyi nisbətən aşağı səviyyədə müşahidə olunmuşdur. Bu zonalarda xüsusilə stressə davamlı, saprotrof həyat təzi sürən növlərin (məsələn, *Aspergillus*, *Penicillium*, *Cladosporium* cinslərinin nümayəndələri) üstünlük təşkil etdiyi müəyyən edilmişdir[5].

Şəhər parkları və urbanizasiya zonasının kənarında yerləşən sahələrdə isə həm bolluq, həm də növ müxtəlifliyi daha balanslı olmuşdur. Burada həm saprotrof, həm də zəif patogen xüsusiyyətlərə malik növlərə rast gəlinmişdir[6]. Təbii və az təsirlənmiş ərazilərdə isə mikromisetlərin müxtəlif ekolo-trofik qrupları arasında harmoniya müşahidə olunmuş, simbiot və mikoriz qurmaq qabiliyyətinə malik növlərin bolluğu daha yüksək olmuşdur.

Rastgəlmə tezliyinin analizi göstərdi ki, sənaye zonalarında bir neçə dominant növ (əsasən *Aspergillus niger*, *Penicillium chrysogenum*) nümunələrin böyük əksəriyyətində müşahidə olunur və bu da ekosistemdə bioloji müxtəlifliyin azalmasına işarə edir[7]. Əksinə, təbii sahələrdə hər bir növün rastgəlmə tezliyi daha bərabər paylanmışdır ki, bu da ekoloji sabilliyin göstəricisi kimi qiymətləndirilə bilər.

Nəticələrin statistik təhlili Şennon və Simpson indeksləri vasitəsilə aparılmış və antropogen təsirin artdığı sahələrdə növ müxtəlifliyinin əhəmiyyətli dərəcədə azaldığı müəyyən olunmuşdur ($p < 0.05$). Eyni zamanda, $K\bar{O}V$ göstəricilərinin müqayisəsi göstərdi ki, çirklənmiş mühitlərdə mikromisetlərin ümumi miqdarı artmış, lakin ekologiya üçün əhəmiyyətli olan funksional qrupların balansı pozulmuşdur[8].

Aparılan müzakirələr nəticəsində müəyyən edildi ki, mikromisetlərin növ tərkibindəki dəyişikliklər və dominant növlərin artması ekosistemin stress altında olduğunu göstərən mühüm bioindikator meyarlarıdır. Xüsusilə *Aspergillus* və *Penicillium* cinslərinin nümayəndələrinin bolluğunun artması torpaqda və havada üzvi maddələrin pozulması, ağır metal çirklənməsi və digər stres faktorlarının gücləndiyini göstərir.

Ümumilikdə, əldə olunan nəticələr sübut etdi ki, müxtəlif antropogen təsir səviyyələri mikrobiotanın struktur və funksional vəziyyətinə birbaşa təsir göstərir və mikromisetlər ətraf mühitdə baş verən dəyişikliklərin həssas göstəriciləri kimi istifadə oluna bilər.

Nəticə

Tədqiqat nəticəsində antropogen təsirlərin mikromisetlərin növ müxtəlifliyinə və bolluğuna təsiri aşkar olunmuşdur. Sənaye və urbanizasiya zonalarında mikromisetlərin növ müxtəlifliyi azalmış, daha çox stressə davamlı növlər üstünlük təşkil etmişdir. Təbii ərazilərdə isə mikromisetlər daha balanslı və müxtəlif ekolo-trofik qruplara malik olmuşdur. Mikromisetlərin strukturu ekosistemlərin ekoloji vəziyyətini qiymətləndirmək üçün etibarlı bioindikator rolunu oynayır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Abdullayeva, Sh. (2025, March). Biodiversity of rhizospheric microorganisms of woody species. The Norwegian Journal of Development of the International Science, (151), 3–5. ISSN 3453-9875.
2. Abdullayeva, Sh. (2025, March). The impact of fungal diseases on plants in ecosystems and ecological control methods. Nature & Science International Scientific Journal, 7(3), 26–29. e-ISSN: 2709-4189.
3. Balakhanova, G. V. (2024). Green choices: The environmental impact of consumption habits. Nature & Science, 6(10), 5–10.
4. Balakhanova, G. V. (2024). The environmental footprint: Rethinking our consumption habits. Scientific Research International Scientific Journal, 4(10), 75–79.
5. Balakhanova, G. V. (2024). Evaluation of antagonist properties of fungus species belonging to the genus *Trichoderma*. Scientific Research International Scientific Journal, 4(8), 38–43.
6. Balakhanova, G. V. (2024). General characteristics of mycobiota activity formed in anthropogenic environments. In II International Conference on Biological and Agrarian Sciences, February 14, 54–56. <https://doi.org/10.36719/2707-1146/2024/II.48-49>
7. Balaxanova, Q. (2024). Bakı şəhər torpaqlarında qeydə alınan göbələklərin ekoloji və trofik ixtisaslaşması. Nature & Science / Təbiət və Elm, 6(1), 24.
8. Yusifova, A., Asadova, B., & Aslanova, S. (2024). Species composition and resources of cultivated and wild forage plants in Azerbaijan. German International Journal of Modern Science, 84, 11–14. <https://doi.org/10.5281/zenodo.12752493dizzw.com>

Vəfa Elşən BALAKIŞIZADƏ

Qərbi Kaspi Universiteti, Bakı

E-mail: vefabalakishieva99@gmail.com

ZEYTUN (OLEA EUROPAEA) BİTKİSİNDƏ GENETİK POLİMORFİZM VƏ ONUN SELEKSİYA PROSESİNDƏ ƏHƏMİYYƏTİ

Abstract

The olive (*Olea europaea* L.) plant has long been cultivated as an important agricultural crop in the Mediterranean region. Its genetic polymorphism enables it to achieve high productivity and resilience across various geographical areas, ecosystems, and climatic conditions. This thesis analyzes the presence of genetic polymorphism in the olive plant and its significance in breeding processes through the use of modern molecular markers (SSR, AFLP, SNP). Genetic markers play a key role in identifying the genetic diversity of olives and in the development of high-quality and resilient cultivars. The findings show that genetic polymorphism is a fundamental tool for improving breeding processes and increasing productivity. The application of molecular marker technologies allows for a more effective evaluation of olive genetic resources and their use in breeding programs.

Keywords: Olive (*Olea europaea*), genetic polymorphism, molecular markers, SSR, AFLP, SNP, breeding, genetic resources, marker-assisted selection (MAS)

Giriş

Zeytun (*Olea europaea* L.) bitkisi Aralıq dənizi regionunun ən qədim və əsas kənd təsərrüfatı bitkilərindən biridir. Bu bitki müxtəlif torpaq və iqlim şəraitlərinə uyğunlaşa bilməsi ilə seçilir. Zeytun bitkisi həm məhsuldarlığı, həm də yüksək keyfiyyəti ilə kənd təsərrüfatında mühüm yer tutur. Bu bitkini digər kənd təsərrüfatı bitkilərindən fərqləndirən əsas xüsusiyyətlərdən biri də onun genetik polimorfizmidir. Bu polimorfizm zeytun bitkisinin müxtəlif coğrafi ərazilərə və iqlim şəraitlərinə adaptasiya etməsinə imkan verir [1]. Zeytun bitkisinin genetik müxtəlifliyi bitkinin sağlamlığını qorumağa və məhsuldarlığını artırmağa kömək edir.

Zeytun Bitkisinin Genetik Polimorfizmi və Ümumi Əhəmiyyəti

Zeytun bitkisindəki genetik polimorfizm, bu bitkinin müxtəlif növ və sortları arasında dəyişən xüsusiyyətləri əks etdirir. Genetik müxtəliflik, zeytun bitkisinin sağlam inkişafını təmin edən və məhsuldarlığını artıran vacib bir amildir. Genetik polimorfizm zeytun bitkisinin xəstəliklərə qarşı dözümlülüyünü artırmaq və müxtəlif torpaq şəraitlərinə uyğunlaşmasına şərait yaratmaq üçün əhəmiyyətlidir [2]. Bu polimorfizm zeytun bitkisini, həmçinin abiotik streslərə qarşı daha dözümlü edir. Müxtəlif genetik variantlar arasında bu fərqlər, bitkinin genetik təhlilini və seleksiya proseslərini asanlaşdırır [3].

Molekulyar Markerlər və Zeytun Bitkisində Genetik Polimorfizmin Təhlili

Genetik polimorfizmin təhlili üçün bir çox molekulyar markerlər istifadə edilir. Bu markerlər arasında SSR (Simple Sequence Repeat), AFLP (Amplified Fragment Length Polymorphism) və SNP (Single Nucleotide Polymorphism) əsas yer tutur. SSR markerləri, zeytun bitkisinin genetik strukturlarını və morfoloji xüsusiyyətlərini müəyyən etməyə kömək edir [4]. AFLP və SNP markerləri daha geniş miqyasda genetik təhlil aparmağa imkan verir və bitkinin müxtəlifliyini daha dəqiq şəkildə qiymətləndirməyə şərait yaradır [5]. Bu markerlər zeytun bitkisinin yaxşılaşdırılmasında istifadə edilən əsas alətlərdir.

Genetik Markerlər və Seleksiya Prosesləri

Seleksiya, bitkilərin genetik təkmilləşdirilməsi və yeni sortların yaradılması üçün mühüm bir metodologiyadır. Marker-assisted selection (MAS) metodları, zeytun bitkisinin genetik markerlər əsasında seçilməsini təmin edir və bu da yeni və daha davamlı sortların yaradılmasına kömək edir. Zeytun bitkisinə aid yüksək məhsuldarlıq və xəstəliklərə qarşı dözümlülük göstərən genotipləri seçmək üçün genetik markerlərdən istifadə edilir. Bu üsul seleksiya işlərini sürətləndirir və nəticələrini daha dəqiq edir. Genetik markerlərin seleksiya proseslərində tətbiqi, zeytun bitkisinin inkişafını və məhsuldarlığını artıran effektiv bir yanaşma təqdim edir [7].

Zeytun Bitkisinin Genetik Ehtiyatlarının Qorunması və Gələcək Perspektivlər

Zeytun bitkisinin genetik ehtiyatlarının qorunması, növün davamlı inkişafı üçün vacibdir. Zeytun bitkisinin vəhşi formaları (oleasterlər), genetik ehtiyatların artırılmasında mühüm rol oynayır [8]. Bu vəhşi növlər, seleksiya işləri üçün qiymətli genetik materiallar təmin edir. Genetik ehtiyatların qorunması həm də gələcək seleksiya proqramlarının daha effektiv olmasına şərait yaradır. Yaxın gələcəkdə zeytun bitkisini daha davamlı və keyfiyyətli hala gətirmək məqsədilə genetik ehtiyatların daha geniş miqyasda qorunması vacibdir [9].

Nəticə

Zeytun bitkisindəki genetik polimorfizm, bitkinin inkişafını və məhsuldarlığını artıran əsas faktorlardan biridir. Genetik markerlərin istifadəsi seleksiya proseslərini asanlaşdırır və daha yüksək məhsuldar, xəstəliklərə qarşı dözümlü sortların yaradılmasına şərait yaradır. Bu metodlar zeytun bitkisini kənd təsərrüfatında daha dayanıqlı və effektiv hala gətirir. Genetik ehtiyatların qorunması və vəhşi növlərin istifadəsi də bu inkişafın əsasını təşkil edir. Gələcəkdə zeytun bitkisinin daha effektiv seleksiyası və inkişafı üçün bu metodların tətbiqi vacib olacaq.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Baldoni, L., & Belaj, A. (2010). Genetic characterization and the use of molecular markers in olive (*Olea europaea* L.). *Genetic Resources and Crop Evolution*, 57(1), 55–68. <https://doi.org/10.1007/s10722-009-9432-6>
2. Lumaret, R., Ouazzani, N., Michaud, H., Vivier, G., Deguilloux, M. F., & Di Giusto, F. (2004). Allozyme variation of oleaster populations (wild olive tree) (*Olea europaea* L.) in the Mediterranean Basin. *Heredity*, 92(4), 343–351. <https://doi.org/10.1038/sj.hdy.6800438>
3. Muzzalupo, I., Chiappetta, A., & Perri, E. (2014). Genetic diversity and relationships among autochthonous olive cultivars from the Calabria region (Italy) as revealed by SSR markers. *Genetic Resources and Crop Evolution*, 61(1), 37–45. <https://doi.org/10.1007/s10722-013-9999-3>
4. Fabbri, A., & Monteleone, S. (2003). Use of SSR markers in the study of olive genetic diversity. *Acta Horticulturae*, 625, 319–324. <https://doi.org/10.17660/ActaHortic.2003.625.37>
5. Rallo, L., & del Río, C. (2004). Molecular markers in olive breeding programs: current status and future trends. *Acta Horticulturae*, 625, 113–120. <https://doi.org/10.17660/ActaHortic.2003.625.18>
6. Taron, M., & Bayo, J. (2009). Marker-assisted selection in olive breeding programs. *Acta Horticulturae*, 853, 113–120. <https://doi.org/10.17660/ActaHortic.2009.853.10>
7. Ben Salem, M., & Baraket, G. (2012). Use of molecular markers in olive (*Olea europaea*) breeding: Current status and future prospects. *Journal of Agricultural Science and Technology*, 4(6), 47–52.
8. Climent, J., & Hormaza, J. I. (2005). Genetic resources of the olive tree (*Olea europaea* L.). In: *Olive Growing in the Mediterranean Area*. Springer. https://doi.org/10.1007/978-1-4020-3344-9_7
9. Barranco, D., & Rallo, L. (2005). Genetic resources of the olive tree. *Olive Germplasm: Collection, Characterization, Preservation and Utilization*, 25–44. https://doi.org/10.1007/978-94-007-0507-6_2

Amaliya Murad HƏSƏNOVA

Biologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

E-mail: amalya.hasanova59@mail.ru

ORCID: 0000-0002-2196-3215

BİOLOGİYA DƏRSLƏRİNDƏ VİRTUAL LABORATORİYALARIN TƏTBİQİ İMKANLARI

Abstract

Biology subjects are taught through the study of such subjects as physics, chemistry and biology. These disciplines are now inextricably linked to advances in the basic sciences such as information technology, robotics, energy, biotechnology, genetic engineering, cloning, biomedicine, computer-aided design and electronics. In today's education system, science research is done through laboratory work. Students, who have a desire to apply biological knowledge in practice, improve their theoretical knowledge through laboratory experiments. Using the achievements of artificial intelligence - virtual laboratories - in agriculture, biotechnology, efficient use of natural resources, and nature conservation classes has already become a serious demand. \Since laboratory work is an integral part of the

curriculum, students need skills in operating equipment, processing experimental data, planning experiments, as well as knowledge of data that allows them to analyze the results obtained and compare them with literature data.

Keywords: biology lessons, artificial intelligence, simulation technologies, virtual laboratories

Giriş

Təhsil məkanı ənənəvi olaraq sosial fəaliyyətin ən mühafizəkar sahələrindən biri hesab olunur. Bununla belə, müasir şərait rəqəmsal təhsil resurslarının, o cümlədən süni intellektə əsaslanan texnologiyaların sürətlə həyata keçirilməsinə kömək edir [5, s. 85]. Yeni onlayn kursların, vizual nəzarət proqramlarının, video mühazirələrin və test və imtahanların məsafədən ötürülməsinin yaranması getdikcə daha geniş yayılır. Müasir təhsil məkanının texnologiyalara əsaslanması təhsil prosesində süni intellektin inteqrasiya edən hərəkətverici qüvvə olduğunu təsdiq edir. Bu, süni intellekt texnologiyalarının təhsildə istifadəsinin problemlərinin və perspektivlərinin, o cümlədən onun əsas metodlarının, məhsullarının, eləcə də təhsil, pedaqoji və tərbiyə proseslərində süni intellektdən istifadə üzrə dünya təcrübəsinin öyrənilməsinin zəruriliyini təsdiqləyir. Məsafədən öyrənmə lazımı tədris laboratoriyaları yaratmağa imkan verir və əlavə istehsal robotik cihazların yaradılmasında 3D çap və modelləşdirmədən istifadə etmək üçün imkanlar açır. Maşın öyrənməsi məktəblilər üçün məsləhətləşmələr aparmaq və təhsil marşrutlarını planlaşdırmaqda kömək edən təhsil avatarları və chatbotlar yaratmaq üçün istifadə olunur. Böyük verilənlər texnologiyaları, blokçeyn və bulud hesablamaları tələbələrin və müəllimlərin təhlükəsiz portfellerinin formalaşmasına töhfə verir, virtual və əlavə reallıq isə immersiv qurğular vasitəsilə təhsil prosesini zənginləşdirir [3, s. 99].

NƏTİCƏLƏR VƏ ONLARIN MÜZAKİRƏSİ

Virtual laboratoriyalar, xüsusən distant təhsil və ya real laboratoriyalara məhdud giriş şəraitində adekvat praktik biologiya dərslərinin mövcud problemini həll edir. Bu laboratoriyaların yaradılmasının məqsədi bioloji proseslərin öyrənilməsinin və anlaşılmasının səmərəliliyini artırmaq üçün interaktiv virtual biologiya laboratoriyalarına çıxışı təmin etməkdir. Biologiya dərsləri ciddi parktik biliklər tələb etdiyi üçün bu laboratoriyaların yaradılması və tələbələrin bu laboratoriyalarda işləmə bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi müasir təhsil sisteminin aktual tələbidir. Xüsusən, distant təhsildə virtual laboratoriyalardan istifadə bacarıqları formalaşdırılmalı, biologiyanın müxtəlif sahələrinə aid laboratoriya işlərinin təşkili təmin edilməlidir. Rəqəmsal laboratoriyalarda təcrübələrin vizual təqdimatı mümkündür; dəyişən məlumatların qrafiklər, cədvəllər, ədədi dəyərlər və diaqramlar şəklində asılılığının nümayişi; dəyişən xüsusiyyətlərin dəqiq ölçülməsi. Rəqəmsal laboratoriyalar təcrübə nəticələrinin, ölçmə məlumatlarının riyazi işlənməsinə imkan verir [1].

Yer üzərində həyat, onun yaranması və fəaliyyət prinsipləri, inkişafı qanunları ancaq rəqəmsal laboratoriyalarda animasiyalar və dəfələrlə təkrarlanan hadisələr şəklində öyrədilə bilər. Çünki, bu mövzuya aid laboratoriya işlərini canlı aparmaq mümkün deyil. Müasir təhsil sisteminə tətbiq olunan STEAM təhsil məhz bu istiqamələri araşdırmaqla tələbələrdə və şagirdlərdə yaradıcı düşüncə və bacarıqların inkişafına yönəldilmişdir. Sitologiya, molekulyar və hüceyrə biologiyası fənləri protein dizaynı üçün süni intellekt metodlarının inkişafını, xüsusən də AlphaFold-un üçüncü versiyasından istifadəni tətbiq edir. AlphaFold, kiçik bir molekulda kompleksdə bir zülalın quruluşunu proqnozlaşdırır. İndi rəqəmsal laboratoriyaların köməyi ilə məlumatları təhlil etmək, fərziyyə qurmaq, nəticə çıxarmaq, nəzəri və praktik hissəni bütövlükdə birləşdirmək və laborator-tədqiqat işlərinin düzgün nəticəsini əldə etmək mümkün olur. Rəqəmsal laboratoriyalar, təbiətdəki prosesləri anlamaq qabiliyyəti, eyni zamanda uşaqların idrakın inkişafına, mövzunun öyrənilməsinə həvəsinin artmasına təsir göstərir. Dərslər daha maraqlı və müasir məlumatlı olur [3].

Süni intellekti “ağıllı davranışların avtomatlaşdırılması ilə məşğul olan” kompüter elminin xüsusi bir sahəsi olaraq nəzərdən keçirərək, mümkün olan ən yaxşı agent proqramını inkişaf etdirmək

istiqaməti kimi qəbul etmək olar. Hal-hazırda süni məhdud intellekt insan düşüncə tipinin analoqudur, məlumatları təhlil edə, müqayisə edə, öyrənə və digər texnologiyalarla qarşılıqlı əlaqə qura bilir [2, 4].

Virtual laboratoriyaların yaradılması keyfiyyətli və hərtərəfli bir yanaşma tələb edir. Bunun üçün tələbələrə lazımi avadanlıq və proqram təminatına giriş imkanı verilməlidir. Tədqiqat nəticəsində məlum olmuşdur ki, biologiya dərslərində rəqəmsal laboratoriyaların istifadəsi tələbələrin fəaliyyətinə müsbət təsir göstərir.

Süni intellektin tətbiqi təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə və intellektual kapitalın inkişafına kömək edir ki, bu da böhrandan sonrakı dövr üçün xüsusilə vacibdir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. A.M.Həsənova, R.A.Rüstəmli, Müasir təbiətşünaslığın sosial-sinergetik konsepsiyaları., Bakı, ADPU nəşriyyatı, 2021.
2. Boden M.A. AI: Its Nature and Future. Oxford: Oxford University Press; 2016.
3. Collins H. Artificial Intelligence: Against Humanity's Surrender to Computers. Cambridge: Polity Press; 2018.
4. Гаранина, А. А. Использование цифровых лабораторий как средства развития предметных умений обучающихся по биологии. Сборник научных статей 5-й Всероссийской научной конференции. Курск, 20–21 октября 2022 года.

Aydan Ələsgər MƏMƏDOVA

Bakı Dövlət Universiteti

E-mail: aydan.mammad.02@mail.ru

AZƏRBAYCAN ŞƏRAİTİNDƏ BECƏRİLƏN BƏRK VƏ YUMŞAQ BUĞDA GENOTİPLƏRİNDƏ SPSV GENİNİN EKSPRESSİYASI

Abstract

Wheat (*Triticum aestivum* L.) is one of the most important food crops globally, and increasing its productivity through genetic research is a key priority for sustainable agriculture. This study investigates the expression pattern of the *TaSPSV* (sucrose-phosphate synthase) gene in four different wheat genotypes—two hard (Qaraqılchig 2, Bərəkətli 95) and two soft (Tale 38, Gobustan)—across three key vegetative growth stages: tillering, stem elongation, and flag leaf stage. Total RNA was extracted using the TRIZOL method, and expression levels were measured using qPCR. Results showed that *TaSPSV* gene expression varied both ontogenetically and genotypically. Expression was generally higher in hard wheat genotypes, particularly during the early growth stages. The highest expression levels were observed in flag leaves, indicating a potential role of *TaSPSV* in yield-associated physiological processes. These findings contribute to understanding the molecular mechanisms behind sucrose metabolism under field conditions in local wheat varieties.

Keywords: Wheat, *TaSPSV* gene, gene expression, vegetative stages, qPCR, sucrose-phosphate synthase.

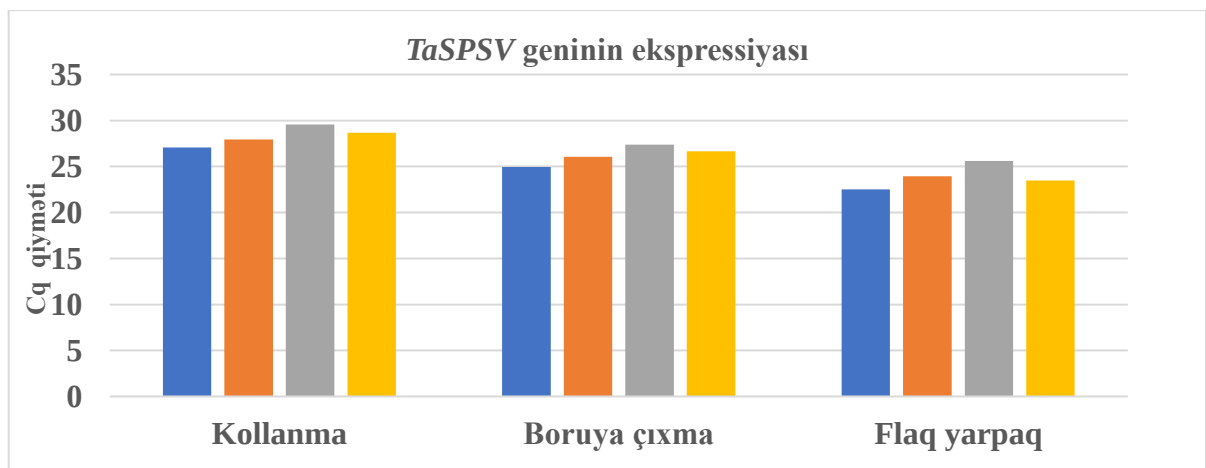
Giriş

Buğda (*Triticum aestivum* L.) dünya miqyasında əsas qida mənbələrindən biri olmaqla, ərzaq təminatı və qlobal kənd təsərrüfatı sistemində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Buğda, dünya miqyasında ən çox qəbul edilən təməl qidalardan biridir. Buna görə də məhsuldarlığı artırma biləcək, davamlı və kəfiyyətli buğda istehsalını dəstəkləyən genetik araşdırmalar böyük önəm qazanmışdır [3, 7]. Fotosintez nəticəsində yaranan karbonun daşınması və istifadəsi bitkilərin böyümə, inkişaf və məhsul formalaşdırma proseslərində əsas rol oynayır. Bu prosesdə saxaroza əsas məhsul kimi çıxış edir və onun sintezinin əsas mərhələsini saxaroza fosfat sintetaza (SPS) fermenti kataliz edir [1, 2]. Bu baxımdan, TaSPSV geninin ekspressiya xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi, buğda bitkisinin fotosintez məhsullarını necə idarə etdiyini və stressə qarşı hansı molekulyar cavab mexanizmlərini işə saldığını anlamaq üçün böyük əhəmiyyət daşıyır [4, 5]. Dünya əhalisi və ona müvafiq olaraq da, qida tələbi hər keçən il daha da artmaqdadır. Buna görə də məhsuldarlığı artırma biləcək, davamlı və kəfiyyətli buğda istehsalını dəstəkləyən genetik araşdırmalar böyük önəm qazanmışdır [7]. Artmaqda olan dünya əhalisi, iqlim dəyişiklikləri və məhsuldar torpaq sahələrinin azalması buğda kimi strateji bitkilərdə məhsuldarlığın və stres davamlılığının artırılmasını prioritet elmi hədəfə çevirib [6].

Əsas mətn

Tədqiqat zamanı dörd fərqli buğda sortunda (Qaraqılçiq 2, Bərəkətli 95 – bərk buğda; Tale 38 və Qobustan – yumşaq buğda) TaSPSV (saxaroza-fosfat-sintetaza) geninin ekspressiyası buğdanın üç əsas vegetativ inkişaf mərhələsində – kolları, boruya çıxma və flaq yarpaq mərhələlərində öyrənilmişdir. Ontogenezin fərqli mərhələlərində olan nümunələrdən RNT ekstraksiyası TRİZOL reagenti istifadə edilərək ayrılmışdır. İzolə edilən ümumi RNT nümunələrinin təmizlik dərəcəsi və intaktlığı spektrofotometrik analiz üsulu ilə qiymətləndirilmişdir. Bu məqsədlə Thermo Scientific™ NanoDrop™ 2000 spektrofotometri istifadə olunmuşdur. Total RNT nümunəsinin kDNT-si əks transkripsiya metodu ilə həyata keçirilmişdir. kDNT-nin sintezindən sonra, götürülmüş buğda genotiplərində saxaroza fosfat sintetaza (TaSPSV) geninin ekspressiya səviyyəsini təyin edilməsi məqsədi ilə qPCR metodunun köməyi ilə aparılmışdır. Tədqiqat nəticəsində götürülən buğda genotiplərinin kolları, boruya çıxma və yetkin flaq yarpaqlarında TaSPSV geninin ekspressiya səviyyələrinin dəyişməsi dinamikası öyrənilmişdir.

Qrafik 1-də təsvir olunduğu kimi, kolları mərhələsində Qaraqılçiq 2 genotipində onun ekspressiyası daha yüksək olmuşdur. Boruya çıxma mərhələsində isə tədqiq olunan bütün buğda genotiplərində həmin genin ekspressiyası kolları mərhələsinə nisbətən daha yüksək olmuşdu. Dən dolmanın ilkin mərhələsində flaq yarpaqlarında yumşaq buğdanın Qobustan genotipində Tale 38 genotipinə nisbətən daha yüksək ekspressiya müşahidə olunmuşdur.

Qrafik 1. Fərqli buğda genotiplərinin müxtəlif vegetativ mərhələlərdə TaSPSV geninin ekspressiya səviyyəsi

Tədqiqatın elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, ilk dəfə olaraq Azərbaycan şəraitində sahədə becərilmiş bəzi yerli bərk və yumşaq buğda genotiplərində SPSV genini ekspressiya səviyyələrinin ontogenetik dəyişmə dinamikası tədqiq olunmuşdur. Alınan nəticələr tədqiq olunan hər üç mərhələdə SPSV geninin ekspressiyasının genotipik və ontogenetik və genotipik olaraq fərqli dəyişdiyini, lakin öyrənilən bərk buğda genotiplərində onun ekspressiyasının kollanma və boruya çıxma mərhələlərində yumşaq buğda genotiplərinə nisbətən daha yüksək olduğu göstərilmişdir.

Nəticə

1. İki yumşaq və iki bərk buğda genotipindən TRİZOL metodu istifadə edilməklə yüksək təmizlik dərəcəsinə və intaktlığına malik ümumi RNT nümunələri əldə olunmuşdur.

2. TaSPSV geninə spesifik praymerlərdən istifadə edilməklə qPCR analizi aparılmış və bərk buğda genotiplərində TaSPSV geninin ekspressiya səviyyəsinin yumşaq buğda genotiplərinə nisbətən daha yüksək olduğu müəyyən edilmişdir.

3. Flaq yarpaq mərhələsində genin ekspressiya səviyyəsinin maksimuma çatması onun məhsuldarlıqla birbaşa əlaqəli fizioloji proseslərdə iştirak etdiyini göstərir.

4. Cq dəyərlərinin mərhələlər üzrə tədricən azalması, TaSPSV geninin vegetativ mərhələdən generativ mərhələyə keçid zamanı artan metabolik ehtiyaclarla uyğun şəkildə aktivləşdiyini göstərir.

Açar sözlər:

Triticum aestivum, saxaroza-fosfat-sintetaza (SPS), TaSPSV geni, gen ekspressiyası, ontogenetik mərhələlər, vegetativ inkişaf, qPCR, fotosintez, karbon metabolizmi.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Fleury D., Jefferies S., Kuchel H., Langridge P. (2010). Genetic and genomic tools to improve drought tolerance in wheat. *Journal of Experimental Botany*, 61(12), 3211–3222.
2. Grigorova B., Vaseva I.I., Demirevska K., Feller U. (2011). Expression of selected heat shock proteins after individually applied and combined drought and heat stress in wheat. *Acta Physiologiae Plantarum*, 33(5), 2041–2049.
3. Li A.M., Liao F., Qin C.X., Wang M., Chen Z.L., Zhang B.Q., Gao Y.J., Pan Y.Q., Huang D.L. (2024). Sucrose Phosphate Synthase Genes in Plants: Its Role and Practice for Crop Improvement. *Journal of Agricultural and Food Chemistry*, 72(33), 18335–18346.
4. Nevo E., Chen G. (2010). Drought and salt tolerances in wild relatives for wheat and barley improvement. *Plant, Cell & Environment*, 33(4), 670–685.
5. Sharma S., Sreenivasulu N., Harshavardhan V.T., Seiler C., Nezhad Khalil Z., Röder M.S. (2010). Delineating the structural, functional and evolutionary relationships of sucrose phosphate synthase gene family II in wheat and related grasses. *BMC Plant Biology*, 10, 134.
6. Tuteja N. (2007). Mechanisms of high salinity tolerance in plants. *Methods in Enzymology*, 428, 419–438.
7. Zhang Y., Wang X., Li X., Zhang H. (2017). Expression analysis of a stress-related phosphoinositide-specific phospholipase C gene in wheat (*Triticum aestivum* L.). *Plant Physiology and Biochemistry*, 115, 1–8.

**Ulduzə Əhməd QURBANOVA¹,
Aydan Fazil XUDUYEVA*²,**

¹Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi Molekulyar Biologiya və Biotexnologiyalar
İnstitutu

²Bakı Dövlət Universiteti, Biologiya fakultəsi

E-mail: aydanxudiyeva61@gmail.com, ulduzagurbanova@gmail.com

QURAQLIQ ŞƏRAİTİNDƏ BUĞDA GENOTİPLƏRİNDƏ KARBOANHİDRAZA FERMENTİNİN ÖYRƏNİLMƏSİ

Abstract

This study aims to investigate the dynamics of changes in carbonic anhydrase (CA) enzyme activity in root, leaf, and awn tissues during the vegetative and generative developmental stages of different wheat genotypes under soil drought conditions. The results revealed that CA activity varied significantly depending on genotype and tissue type under drought stress. Notably, higher CA activity in more stress-tolerant genotypes indicated their stronger adaptive potential against oxidative stress. These findings may be of significant importance for identifying potential biomarker indicators in wheat breeding programs.

Keywords: drought stress, photosynthesis, carbonic anhydrase

Giriş

Qlobal iqlim dəyişikliyi qida istehsalında ciddi dəyişikliklərə və məhsuldarlığın azalmasına səbəb olur. Müxtəlif mənşəli karboanhidrazalar (KA) yalnız struktur xüsusiyyətlərinə görə deyil, həm də hüceyrə daxilindəki lokalizasiyalarına görə bir-birindən fərqlənirlər. Araşdırmalar göstərir ki, KA fermentləri ali bitki hüceyrələrində membran sistemlərində və sitozolda eləcə də xloroplastlar, mitoxondrilər və karboksisomlar kimi hüceyrədaxili kompartimentlərdə yerləşərək müxtəlif fizioloji funksiyaları yerinə yetirirlər [3].

Karboanhidrazanın (KA) fotosintez, tənəffüs, Ci birləşmələrinin və ionların nəqli, C₃ və C₄ bitkilərində karboanhidrazın iştirakı ilə həyata keçirilən mexanizmlər, kalsiumlaşma, həmçinin hüceyrənin turşu-qələvi balansının tənzimlənməsi kimi bir sıra fundamental proseslərdə iştirakı elmi cəhətdən sübut olunmuşdur [4]. KA-nın bitki hüceyrələrində funksional rolundan biri də hüceyrə ilə ətraf mühit, toxumalar və hüceyrədaxili boşluqlardakı CO₂ (Ci) axınının tənzimlənməsində iştirak etməklə quraqlıq stresinə qarşı adaptasiya mexanizmlərinin formalaşmasına töhfə verməsidir [1]. C₃ bitkilərində KA Rubisco fermentinin, C₄ və CAM bitkilərində isə PEP-karboksilazanın (PEPK) CO₂ ilə təmin olunmasını asanlaşdırır [2].

Tədqiqat üçün buğda genotipləri (Bərəkətli-95 və Qaraqılçığ-2) süni iqlim şəraitində, 16/8 saat işıq rejimi və uyğun olaraq 24°C/18°C gündüz/gecə temperatur rejimində yetişdirilmişdir. Araşdırmalar 10 bioloji və 3 texniki təkrar olmaqla iki variant üzrə aparılmışdır. Bitkilərdən yarpaq nümunələri ayrılış, fermentin aktivliyinin qorunması və pH-dan asılılığının öyrənilməsi məqsədilə nümunələr kvarts qumu əlavə edilmiş bufer məhlulunda əzilərək homogenləşdirilmişdir. Homogenləşdirmə prosesi 0,5 qram yarpaq nümunəsi əsasında, +4°C temperaturda aparılmış və homogenat süzüləndən sonra 10,000 g sürətində 10 dəqiqə ərzində sentrifugaya məruz qalmışdır. Alınan supernatantdan fermentin spesifik aktivliyi müəyyən edilmişdir.

Tədqiqat nəticələri göstərmişdir ki, torpaq quraqlığı şəraitində hər iki buğda genotipində – Bərəkətli-95 və Qaraqılçığ-2 – vegetasiya mərhələləri və müxtəlif orqanlar üzrə KA-nın spesifik aktivliyi əhəmiyyətli dəyişikliklər göstərmişdir. Ümumilikdə, quraqlıq şəraitində KA-nın aktivliyi nəzarət

şəraitinə nisbətən daha yüksək olmuş, bu isə fermentin quraqlıq stresinə qarşı müdafiə mexanizmlərində iştirakını göstərmişdir.

Vegetasiya mərhələləri üzrə təhlil zamanı müəyyən edilmişdir ki, hər iki genotipdə xüsusilə sünbülləmə və çiçəkləmə mərhələlərində KA-nın aktivliyi daha yüksək olmuşdur. Bu mərhələlərdə fotosintetik və metabolik fəaliyyətin artması ilə əlaqədar olaraq KA-nın funksional rolu daha da aktuallaşır.

Genotiplər arasında müqayisə göstərmişdir ki, Qaraqılçiq-2 genotipi quraqlıq şəraitində, xüsusilə yarpaq və kök toxumalarında daha yüksək KA aktivliyi ilə fərqlənmişdir. Məsələn, bu genotipin sünbülləmə mərhələsində yarpaqlarında KA aktivliyi $4,53 \text{ CO}_2/\text{mq} \cdot \text{dəq}$ olmuşdur ki, bu da Bərəkətli-95 genotipindəki analoji göstəricidən (1,7) əhəmiyyətli dərəcədə yüksəkdir. Bu nəticələr Qaraqılçiq-2 genotipinin quraqlığa qarşı daha yüksək adaptiv potensiala malik olduğunu göstərir.

Fermentin kinetik parametrləri (K_m , V_{max} , pK_m) də genotiplər və becərilmə şəraitləri üzrə fərqlənmişdir. Məsələn, Bərəkətli-95 genotipinin köklərində K_m göstəricisi (5,55 mM) yüksək olmuş, bu da substrata qarşı daha aşağı affiniteti ifadə edir. Əksinə, Qaraqılçiq-2 genotipində daha aşağı K_m dəyəri fermentin daha stabil fəaliyyətini əks etdirmişdir.

Nəticə olaraq, əldə edilən göstəricilər karboanhidrazanın buğda genotiplərinin abiotik streslərə, xüsusilə quraqlığa qarşı adaptasiyasında mühüm rol oynadığını təsdiqləyir. Xüsusilə Qaraqılçiq-2 genotipi, yüksək KA aktivliyi və əlverişli kinetik göstəriciləri ilə quraqlıq şəraitində daha üstün fizioloji uyğunlaşma qabiliyyəti nümayiş etdirmişdir. Bu göstəricilər gələcəkdə seleksiya işləri və stres tolerantlığı üzrə tədqiqatlar üçün mühüm biomarker kimi istifadə oluna bilər.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. DiMario, R. J., Clayton, H., Mukherjee, A., Ludwig, M. & Moroney, J. V. (2017). Plant carbonic anhydrases: structures, locations, evolution and physiological roles. *Mol. Plant*, 10, 30–46.
2. Nett, R.S., Dho, Y., Tsai, C. *et al.* (2023). Plant carbonic anhydrase-like enzymes in neuroactive alkaloid biosynthesis. *Nature*, 624, 182–191 <https://doi.org/10.1038/s41586-023-06716-y>.
3. Quliyev N.M., Babayev H.Q., Mehvaliyeva U.Ə., Əliyeva M.N., Feyziyev Y. (2014) Quraqlığın amarant yarpaqlarında qaz mübadiləsi parametrlərinə və dekarboksilləşdirici malatdehidrogenazalara təsiri. AMEA-nın Məruzələri, Cild LXX, №1, s. 46-50.
4. Xiao, L. *et al.* (2014). The up-regulation of carbonic anhydrase genes of *Bacillus mucilaginosus* under soluble Ca^{2+} deficiency and the heterologously expressed enzyme promotes calcite dissolution. *Geomicrobiol. J.* 31, 632–641.

Nəzrin RZAYEVA

Qərbi Kaspi Universiteti

E-mail: nezrinrzayeva01@gmail.com

GENİ DƏYİŞDİRİLMİŞ BİTKİLƏRİN MOLEKULYAR GENETİK VARIASIYALARI

Abstract

The rapid growth of the global population and climate change have made the use of new technologies in agriculture essential for increasing productivity. Genetically modified (GM) crops play a key role in this process, utilizing genetic engineering methods that introduce, alter, or silence genes within the plant genome. As a result, various molecular-genetic changes such as transgene

integration, mutations, epigenetic modifications, and copy number variations occur, potentially affecting the plant's genetic stability and inheritance.

To identify and assess these changes in GM crops, a range of modern molecular analysis techniques are used, including PCR, qPCR, Southern and Northern blotting, molecular markers, RNA-seq, microarray, and NGS. These methods help determine the presence and expression stability of transgenes and reveal genomic alterations. Together, they play a vital role in ensuring the biosafety and stability of GM products.

Keywords: Genetically modified plants, Molecular genetic variation, transgene integration, somaclonal variation, epigenetic modifications, genetic engineering.

Giriş

Müasir dövrdə dünya əhalisinin sürətli artımı, iqlim dəyişiklikləri və kənd təsərrüfatında məhsuldarlığın artırılması zərurəti yeni texnologiyaların tətbiqini qaçınılmaz etmişdir. Geni dəyişdirilmiş bitkilər bu problemin həllində əsas vasitələrdən biri kimi çıxış edir. Geni dəyişdirilmiş bitkilərin yaradılması üçün genetik mühəndislik metodları istifadə olunur ki, bu da bitkilərin genomuna yeni genlərin əlavə olunmasına, mövcud genlərin dəyişdirilməsinə və ya susdurulmasına imkan yaradır.

Bu proses nəticəsində bitkilərdə yalnız fenotipik dəyişiklər deyil, həm də molekulyar genetik səviyyədə variasiyalar meydana gəlir.

Genetik variasiya – orqanizmlər arasında və ya eyni orqanizmin fərdləri arasında olan genetik fərqlərdir. Geni dəyişdirilmiş bitkilərdə əsas molekulyar-genetik variasiya mənbələri aşağıdakılardır:

➤ Transgen inteqrasiyası və mövqe effekti

Transformasiya zamanı transgenlər bitki genomuna təsadüfi şəkildə inteqrasiya olunur. Onların yerləşmə mövqeyi qonşu genlərin ifadəsini dəyişə, yaxud öz ifadəsini tənzimləyə bilər. Mövqe effekti nəticəsində eyni transgen müxtəlif xətlərdə fərqli ifadə səviyyəsi göstərə bilər (Hensel et.al., 2009).

➤ Rekombinasiya və mutasiyalar

Genom daxilində transgenlərin yerləşməsi lokal mutasiya və rekombinasiyalara səbəb olmuşdur (Gelvin, 2003)

➤ Somaklonal variasiyalar

İn vitro regenerasiya zamanı yaranan somaklonal variasiyalar xromosom mutasiyaları, deleksiyalar, duplikasiyalar və transpozisiya hadisələri ilə əlaqələndirilir (Zhang Wang, 2020)

➤ Epigenetik dəyişikliklər

Epigenetik variasiyalar genetik ardıcılıq dəyişmədən gen ifadəsinin tənzimlənməsinə səbəb olur. Ən geniş yayılmış mexanizmlərdən biri DNA metilasiyasıdır (Spinger Schmitz, 2017).

➤ Kopya sayı variasiyası

Transformasiya zamanı bir neçə transgen kopyasının genomda yerləşməsi ifadə səviyyəsinə və stabilliyə təsir edir (Hensel et al., 2009). Yüksək kopya sayı gen susdurulmasına səbəb ola bilər.

Bu dəyişikliklər bitkinin genetik stabilliyinə təsir göstərə və gələcək nəsillərə ötürülə bilər. Ona görə də, GD bitkilərdə molekulyar-genetik variasiyaların öyrənilməsi yalnız elmi baxımdan deyil, həm də biosəviyyələndirmə və kommersiya tətbiqləri baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Geni dəyişdirilmiş bitkilərdə molekulyar-genetik variasiyaların təyini və qiymətləndirilməsi üçün müxtəlif müasir analiz metodlarından istifadə olunur. Bu metodlar, genomda baş verən dəyişiklikləri

aşkar etmək, transgenlərin mövcudluğunu və stabil ifadəsini yoxlamaq və genetik stabilliyi müəyyənləşdirmək üçün mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Əsas molekulyar metodlar:

1.PCR (Polimeraz zəncir reaksiyası)

PCR geni dəyişdirilmiş bitkilərdə xarici genlərin və ya xüsusi marker genlərinin varlığını təsdiqləmək üçün geniş istifadə edilir. Bu metod sürətli, spesifik və yüksək həssaslığa malikdir.

2.qPCR (kəmiyyət PCR)

qPCR, gen ifadəsi səviyyələrinin və ya transgenlərin kopya sayının kəmiyyətcə ölçülməsini təmin edir. Bu metod, xüsusilə genin sabit ifadəsinin və kopya sayının təyin edilməsində mühüm rol oynayır.

3.Southern blot hibridləşməsi

Genomda transgenin yerləşdiyi yeri, kopya sayını və onun integrasiya nümunəsini təyin etmək üçün istifadə edilir. Bu metod transformasiya nəticəsində yaranan genetik dəyişikliklərin dərin təhlilində əsas rol oynayır.

4.Northern blot hibridləşməsi

Gen ifadəsinin RNA səviyyəsində təhlilinə imkan verir. GD bitkilərdə transgen mRNT-lərinin miqdarı və ölçüsü bu metodla müəyyən edilir.

5.Molekulyar markerlər (SSR, AFLP, RAPD, SNP)

Genetik variasiyaların, polimorfizmin və irsi stabilliyin qiymətləndirilməsində geniş istifadə olunur. Bu markerlər genetik müxtəlifliyin xarakterizə edilməsində faydalıdır.

6.Mikromassiv (Microarray) və RNA-seq analizləri

Gen ifadəsi profillərinin geniş miqyaslı təhlili üçün istifadə olunur. Bu yanaşmalarla stress reaksiyaları, metabolik dəyişikliklər və transgen ifadəsi monitorinq olunur.

7.NGS (Next Generation Sequencing)

Genomun tam və ya hissəvi sekvenclənməsi, mutasiyaların, kopya sayının və epigenetik dəyişikliklərin aşkarlanması üçün ən müasir və güclü metodlardan biridir. Bu metodların birgə tətbiqi GD bitkilərdə dəyişikliklərin kompleks şəkildə dəyərləndirilməsinə və məhsulun biosabitliyinin təmin edilməsinə imkan yaradır.

Nəticə

Araşdırmalar göstərir ki,transgen integrasiyası,somaklona variasiyalar,epigenetik dəyişikliklər,kopya sayı variasiyaları və rekombinasiyalar bitkilərdə həm fenotipik, həm də genotipik səviyyədə müxtəlif dəyişikliklərə səbəb olur.Bu variasiyalar bəzi hallarda bitkilərin seleksiya dəyərini artırırsa da bəzən irsi stabilliyə mənfi təsir göstərə bilər.Molekulyar səviyyədə aparılan analizlər bu dəyişikliklərin düzgün qiymətləndirilməsinə imkan verir və gələcəkdə GD bitkilərin daha effektiv və təhlükəsiz istifadəsi üçün yeni yanaşmaların inkişafına zəmin yaradır.Ümumilikdə genetik variasiyaların öyrənilməsi yalnız biotexnoloji tədqiqatlar üçün deyil,həm də kənd təsərrüfatında məhsuldarlığın artırılması və genetik resursların qorunması baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir.Geni dəyişdirilmiş bitkilərdə molekulyar-genetik analiz metodları transgenlərin varlığını, ifadəsini və stabilliyini dəqiq müəyyən etməyə imkan verir. Bu yanaşmalar məhsulların biosabitliyinin və təhlükəsizliyinin qiymətləndirilməsində mühüm rol oynayır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Gelvin, S. B. (2003). Agrobacterium-mediated plant transformation: the biology behind the “gene-jockeying” tool. Microbiology and Molecular Biology Reviews, 67(1), 16–37. <https://doi.org/10.1128/MMBR.67.1.16-37.2003>

2. Zhang, H., & Wang, C. (2020). Molecular basis of somaclonal variation. In *Vitro Cellular & Developmental Biology – Plant*, 56(1), 1–13. <https://doi.org/10.1007/s11627-019-10010-1>
3. Springer, N. M., & Schmitz, R. J. (2017). Exploiting induced and natural epigenetic variation for crop improvement. *Nature Reviews Genetics*, 18(9), 563–575. <https://doi.org/10.1038/nrg.2017.45>
4. Hensel, G., Valkov, V., Middlefell-Williams, J., & Kumlehn, J. (2009). Efficient generation of transgenic barley: the way forward to modulate plant–microbe interactions. *Journal of Plant Physiology*, 166(6), 596–606. <https://doi.org/10.1016/j.jplph.2008.12.011>
5. Tester, M., & Langridge, P. (2010). Breeding technologies to increase crop production in a changing world. *Science*, 327(5967), 818–822. <https://doi.org/10.1126/science.1183700>
6. Varshney, R. K., Graner, A., & Sorrells, M. E. (2005). Genic microsatellite markers in plants: features and applications. *Trends in Biotechnology*, 23(1), 48–55. <https://doi.org/10.1016/j.tibtech.2004.11.005>

Nərmin ORUCOVA

Qərbi Kaspi Universiteti

E-mail:oruclunerman138@gmail.com

AZƏRBAYCANIN DUZLU GÖLLƏRİNDƏ “ARTEMİA SALİNA” XƏRÇƏNGİNİN BİOMÜXTƏLİFLİYİ VƏ AKVAKULTURA POTENSİYASI

Abstract

The brine shrimp *Artemia salina*, which inhabits the saline lakes of Azerbaijan, is a species distinguished by its ability to adapt to extreme ecosystems. These crustaceans have developed specific physiological and genetic adaptations to survive in high-salinity conditions. Their adaptive capabilities play a crucial role in maintaining the biological balance of the ecosystem and in their use as live feed in the aquaculture sector. The biodiversity of *Artemia salina* demonstrates genetic and ecological variation across different saline lakes in Azerbaijan, offering broad opportunities for research and selective breeding. The economic and biotechnological significance of this species stems from its high nutritional value in aquaculture and its widespread use as live feed for various fish species.

Keywords: Saline lakes, *Artemia salina*, adaptation, live feed, extreme ecosystems, aquaculture.

Giriş

Azərbaycanın Abşeron yarımadasında yerləşən duzlu göllər, ekosistemin ən ekstremal şəraitlərindən birində yerləşən bioloji müxtəlifliyin zəngin nümunələrini təqdim edir. Bu mühitdə xərçəngkimilər, xüsusilə də “*Artemia salina*”, digər ibtidai növlərlə müqayisədə özəlliklə fərqlənərək, yüksək duzluluq, dəyişkən temperatur, dəyişən pH və oksigen səviyyəsi kimi ciddi abiotik faktorlar altında belə çoxalma və inkişaf qabiliyyətini qoruyub saxlamağa nail olmuşdur. Araşdırmalar göstərir ki, Böyükşor, Masazır, Duzlu, Zığ və Qırmızı göllərində aparılan nümunə götürmələr zamanı, məsələn, Böyükşor gölündə hər kub metrə 28-35 fərd, biokütləsi isə 800-850 mq arasında dəyişən populyasiya müşahidə olunub. Eyni zamanda, Masazır gölündə 300-dən 600 fərd/m³, biokütlə isə 1700-3400 mq/m³ aralığında qeydə alınan məlumatlar, bu növlərin ekosistemə olan adaptasiya səviyyəsinin yüksək olduğunu göstərir (Tapdıqova, 2017).

Xərçəngkimilərin populyasiya dinamikası, mövsümi dəyişikliklərdən asılı olaraq əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir. Yaz aylarında temperatur artmağa başlayarkən və suyun kimyəvi tərkibi sabitləşdikcə, xərçəngkimilərin sayında artım müşahidə edilir. Məsələn, bəzi tədqiqatlarda, yazın əvvəllərində suyun hər kub metrə 20-25 fərd olduğu halda, yayda bu rəqəm 30-35 fərdə çatır. Qışda isə, ani temperatur düşüsləri və oksigenin azalması səbəbindən populyasiya səviyyəsi əhəmiyyətli dərəcədə aşağı düşərək, hər kub metrə 5-10 fərddə məhdudlaşır. Reproduktiv göstəricilər də bu şəraitdən asılı olaraq dəyişir; “*Artemia salina*” növündə dişi fərdlərin yumurta kisəsində orta hesabla 187-248 ədəd yumurta qeydə alınır, bəzi nümunələrdə isə bu rəqəm 220-230 ədədə yaxınlaşır. Belə reproduktiv potensial, növün ekosistem şəraitinə tez adaptasiya olunması və sürətli çoxalması ilə nəticələnir (Məmmədov, Qasımov, & Hacıyev, 2016).

Əsas hissə

Suyun duzluluğu, xərçəngkimilərin adaptasiya mexanizmlərinin formalaşmasında əsas amil kimi çıxış edir. Duzlu göllərdə duzluluq səviyyəsi bölgədən asılı olaraq 15%-dən 30%-ə qədər dəyişir, bəzən ekstremal hallarda 35%-ə yaxınlaşır. Bu cür şərtlərdə yalnız duzlu şəraitə xüsusi adaptasiya olunmuş növlər, məsələn, “*Artemia salina*” sağ qala bilir. Laboratoriya şəraitində aparılan eksperimentlərdə, 30% duzluluq səviyyəsində ən yüksək çoxalma və reproduktiv göstəricilər müşahidə olunub; növün fərdlərinin biokütləsi 5,7-5,8 mq arasında dəyişir və yumurta sayı orta hesabla 220 ədəd olur. Hətta bəzi tədqiqatlarda, duzluluğun 17%-dən 35%-ə qədər dəyişdiyi şəraitdə fərdlərin populyasiya artım nisbətləri arasında 1:1,5-1:2 nisbi artım müşahidə olunub (Tapdıqova & Əliyev, 2016).

Temperatur da xərçəngkimilərin həyatı fəaliyyətində əhəmiyyətli rol oynayır. Abşeronun duzlu göllərində, optimal temperatur aralığı 20-30°C təşkil edir. Bu aralıqda növlərin hərəkətliliyi, qidalanması və çoxalması maksimum səviyyəyə çatır. Lakin ani temperatur dəyişiklikləri, xüsusilə yay aylarında temperaturun 32-35°C-ə yüksəlməsi, fərdlərin metabolik proseslərində azalma və artan ölümlə nəticələnə bilər. Qışda isə, temperaturun 5-10°C səviyyələrində olması, növün çoxalma prosesini yavaşladaraq populyasiya sıxlığını minimuma endirir. Araşdırmalar göstərir ki, temperatur və duzluluq kimi parametrlərin sinergetik təsiri nəticəsində, hər kub metrə fərdlərin sayı mövsümi olaraq 5-dən 35-ə qədər dəyişir və biokütlə göstəriciləri 500 mq/m³-dən 3400 mq/m³-ə qədər yüksələ bilər (Tapdıqova, 2014).

pH səviyyəsi də bu ekosistemlərdə xərçəngkimilərin adaptasiya mexanizmlərinə təsir göstərən vacib faktordur. Su hövzələrində optimal pH aralığı 7-8,5 arasında müşahidə olunur. Bu aralıq, növün metabolik fəaliyyətinin davamlılığı üçün əlverişli sayılır. pH səviyyəsinin kəskin dəyişməsi, növlərin yumurta inkubasiya prosesini, fərdlərin inkişaf mərhələlərini və ümumi populyasiya dinamikasını mənfi təsir edə bilər. Məsələn, bəzi nümunələrdə, pH səviyyəsinin 6,5-dən 8,5 arasında dəyişməsi zamanı fərdlərin çoxalma nisbəti 1:1,7-1:2 aralığında olub; daha kəskin pH dəyişiklikləri isə populyasiya sıxlığında azalmaya səbəb olur (Əliyev & Tapdıqova, 2016).

Oksigen konsentrasiyası da bu ekosistemlərdə mühüm əhəmiyyətə malikdir. Soyuq aylarda oksigen miqdarı 7-10 mq/litr arasında, yayda isə 4-6 mq/litr arasında dəyişir. Bu fərqliliklər, xərçəngkimilərin fərdi metabolizması və çoxalma qabiliyyətinə birbaşa təsir göstərir. Yüksək oksigen konsentrasiyası, növün enerji dövriyyəsini və qida zəncirindəki rolunu artırır, aşağı oksigen səviyyəsi isə ölümlərin artmasına və populyasiya sıxlığının azalmasına gətirib çıxarır. Laboratoriya şəraitində aparılan tədqiqatlarda, oksigen konsentrasiyasının 5-7 mq/litr olduğu şəraitdə, “*Artemia salina*” növündə ən optimal çoxalma və fərdi inkişaf müşahidə olunub (Tapdıqova, 2017).

Azərbaycanın duzlu göllərində xərçəngkimilərin populyasiya strukturu, fərdlərin yaş və inkişaf mərhələlərinə görə də müxtəliflik göstərir. Yetkin fərdlərin, yumurta kisəsi formalaşmamış və tam inkişaf etmiş dişi fərdlərin nisbətləri, hər göldə fərqli olsa da, ümumilikdə “*Artemia salina*” növü

arasında reproduktiv potensialın yüksək olduğunu təsdiq edir. Məsələn, Böyükşor gölündə yetkin fərdlərin orta biokütləsi 3,27-5,73 mq arasında dəyişir, reproduktiv potensial isə 187-248 ədəd yumurta ilə ifadə olunur. Masazır və Qırmızı göllərində isə, bu göstəricilər daha yüksək dəyərlər alaraq, hər kub metrə 3100-4300 fərd və biokütlə 9796-13100 mq/m³ aralığında müşahidə edilir (Tapdıqova & Əliyev, 2016).

Bu növlərin ekosistemlərdəki rolu yalnız bioloji və ekologiya baxımından deyil, həm də akvakultura sənayesi üçün strateji əhəmiyyət kəsb edir. “*Artemia salina*”, balıqartırma sənayesində ən çox istifadə olunan canlı yemlərdən biridir, çünki onun yüksək zülal tərkibi və optimal ölçülü fərdləri balıq körpələrinin inkişafı üçün ideal şərait yaradır. Süni yetişdirmə sistemləri vasitəsilə, laboratoriya şəraitində aparılan tədqiqatlar nəticəsində, növün çoxalma qabiliyyəti artırılaraq, sənaye miqyaslı istehsalın potensialı genişləndirilə bilər. Azərbaycanın duzlu su resurslarından əldə edilən məlumatlar, bu növün optimal yetişdirmə şərtlərinin müəyyən edilməsi və sənaye tətbiqlərinin genişləndirilməsi üçün zəmin yaradır. Nəticə etibarilə, su hövzələrinin davamlı monitorinqi və təbii şəraitdə aparılan uzunmüddətli tədqiqatlar, xərçəngkimilərin populyasiya dinamikasının və ekosistemdəki funksional rollarının daha dəqiq anlaşılmasına imkan verir (Ağayev & Zeynalova, 2008).

Nəticələr və onların müzakirəsi

Eyni zamanda, bu araşdırmalar, ekosistemlərin qorunması və davamlı istifadəsi baxımından da əhəmiyyətli nəticələr verir. Azərbaycanın duzlu göllərində müşahidə olunan xərçəngkimilər, yalnız təbii ekosistemin balansını təmin etmək deyil, həm də sənaye və iqtisadi inkişafın təmin olunmasında mühüm bioresurs rolunu oynayır. Eyni zamanda, bu tədqiqatlar, duzlu ekosistemlərdə aparılan monitorinq işlərinin əhəmiyyətini vurğulayır və gələcəkdə regional iqlim dəyişikliyi və insan fəaliyyəti nəticəsində yaranan ekoloji risklərin qiymətləndirilməsi üçün əsaslı elmi baza yaradır (Məmmədov, Qasımov, & Hacıyev, 2016).

Nəticə olaraq, Azərbaycanın duzlu su hövzələrində xərçəngkimilərin müşahidə olunan populyasiya dinamikası və reproduktiv potensialı, suyun duzluluğu, temperatur, pH və oksigen səviyyəsinin sinergetik təsiri ilə formalaşır. Bu növlərin təbii adaptasiya mexanizmləri, həm ekosistemin bioloji müxtəlifliyinin qorunmasına, həm də akvakultura sənayesində effektiv tətbiqə şərait yaradır. Süni yetişdirmə texnologiyalarının və davamlı ekosistem monitorinq sistemlərinin tətbiqi ilə, bu növlərin sənaye potensialının daha da artırılması və təbii mühitin qorunması üçün yeni perspektivlər əldə olunur (Tapdıqova & Əliyev, 2016).

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Adıgözəlova, D. M. (2014). *Zoologiya və heyvanlar aləminin mühafizəsi: Ali məktəblər üçün dərslik*. Nafta-Press Nəşriyyatı.
2. Ağayev, B. İ., & Zeynalova, Z. A. (2008). *Onurğasızlar zoologiyası*. Bakı.
3. Əliyev, A. R., & Tapdıqova, K. A. (2014). Duzlu göldə (Abşeron yarımadası) *Artemia salina* xərçənginin bəzi bioloji və ekoloji göstəricilərinə dair. *Zoologiya İnstitutunun Əsərləri*, 32(1), 25–37.
4. Əliyev, A. R., & Tapdıqova, K. A. (2016). *Artemia* xərçəngi haqqında nə bilirik? *Elm və Həyat Jurnalı*, (1), 76–79.
5. Məmmədov, Ç. A., Qasımov, R. Y., & Hacıyev, R. V. (2016). *Akvakulturalar: Ali məktəblər üçün dərslik*. BDU Nəşriyyatı.
6. Tapdıqova, K. A. (2014). Abşeron yarımadası göllərində ibtidai xərçəngkimilərin növ tərkibi və yayılması. In *Gənc Alimlərin və Tədqiqatçıların Müasir Biologiyanın İnnovasiya Problemləri: IV Beynəlxalq Elmi Konfrans Materialları* (pp. 98–99). Bakı: CBS.

7. Tapdıqova, K. A. (2017). Abşeron yarımadası göllərində ekoloji vəziyyət və ibtidai xərçəngkimilərin göllərin ekosistemində rolu. In *Şollar-Bakı Su Qurğular Kompleksinin 100 İlliyinə Həsr Olunmuş Beynəlxalq Elmi-Praktiki Konfrans Materialları* (pp. 446–448). Mürtəcim.
8. Tapdıqova, K. A., & Əliyev, A. R. (2016). Qırmızı gölün (Abşeron yarımadası) ibtidai xərçəngkimilər faunası. In *XXI əsrdə Dünya Elminin İnteqrasiya Prosesləri: Gənclərin Beynəlxalq Forumu* (pp. 171–173). Xəzər Universiteti.

MƏHƏRRƏMLİ Gülcan

Qəbri Kaspi Universiteti, Təbiət elmləri kafedrası

E-mail: gulcan.meherremli.505.3MB.2023@wcu.edu.az

MOLEKULAR MARKERLƏRDƏN İSTİFADƏ ETMƏKLƏ ÇOBANYASTIĞI BİTKİSİNİN (MATRICARIA CHAMOMILLA L.) TƏDQIQI

Abstract:

This article explains the study of genetic diversity in **Matricaria chamomilla** (Chamomile) using molecular markers through modern approaches. The main focus is on exploring genetic differences between wild and cultivated populations of Chamomile by utilizing molecular markers such as **ISSR**, **SSR**, and **RAPD**. Additionally, the chemical composition of the plant, including compounds like flavonoids, terpenoids, and coumarins, as well as their therapeutic properties, are analyzed. The results of the study highlight the importance of molecular markers in the selection of Chamomile varieties and in the sustainable cultivation of high-quality plants for the pharmaceutical industry.

Keywords: Chamomile, molecular markers, genetic diversity, ISSR analysis, flavonoids, terpenoids, chemical composition, therapeutic properties, biomarker analysis.

Giriş

Çobanyastığı (*Matricaria chamomilla*) qədimdən bəri həm xalq təbabətində, həm də müasir tibb və kosmetika sənayesində geniş istifadə edilən bitkilərdən biridir. Əsasən mülayim iqlimlərdə, xüsusən də Avropa, Asiya və Şimali Amerikanın müəyyən bölgələrində rast gəlinir. Çobanyastığı bitkisi müalicəvi xüsusiyyətlərə malik aktiv maddələrdən ibarətdir. Bunlar flavonoidlər, kumarinlər, taninlər və əsas yağlardır. Bu yağların tərkibində əsasən bisabolol, matrisin və kamazulen kimi komponentlər müvcuddur. Xüsusilə kamazulen güclü iltihab əleyhinə və antibakterial təsiri ilə seçilir.

Bu bitkinin antibakterial, iltihabəleyhinə, sakitləşdirici və antialergik təsirləri olduğuna görə ondan çaylar, məlhəmlər, yağlar və müxtəlif dərman preparatlarının hazırlanmasında istifadə edilir.

Çobanyastığının tibbi praktikada effektiv və təhlükəsiz istifadə edilməsi üçün yalnız onun farmakoloji xüsusiyyətlərini başa düşmək deyil, həm də onun bioloji və genetik xüsusiyyətlərini dəqiq başa düşmək vacibdir. Buna səbəb müxtəlif coğrafi bölgələrdə yetişən çobanyastığı növləri kimyəvi tərkib baxımından fərqlənə bilər. Bu isə onların müalicəvi xüsusiyyətlərinə və təsir gücünə birbaşa təsir göstərə bilər.

Müasir molekulyar genetik metodları, xüsusilə biomarkerlərin tətbiqi, Çobanyastığının tədqiqinə yeni imkanlar açır və onun genetik müxtəlifliyini dəqiq qiymətləndirməyə, faydalı xüsusiyyətlərini meydana çıxarağa və adaptasiya mexanizmləri araşdırmağa imkan verir.

Tədqiqatın məqsədi — müxtəlif populyasiyaların genetik müxtəlifliyini molekulyar markerlərdən istifadə edərək araşdırmaq və bu bitkilərin kimyəvi tərkibini və terapevtik xüsusiyyətlərini qiymətləndirməkdir.

Materiallar və metodlar

Tədqiqat üçün müxtəlif coğrafi regionlardan yabani və becərilən populyasiyaların Çobanyastığı nümunələri toplanmışdır. Bitkilərin genetik müxtəlifliyinin araşdırılması üçün müxtəlif molekulyar markerlərdən istifadə edilir. Çobanyastığı (*Matricaria chamomilla*) kimi dərman bitkilərinin genetik strukturunu öyrənmək məqsədilə ISSR (Inter-Simple Sequence Repeat), RAPD (Random Amplified Polymorphic DNA) və SSR (Simple Sequence Repeat) analizləri geniş tətbiq olunur. Bu metodlar fərqli yanaşmalara əsaslansa da, onların birlikdə istifadəsi daha dəqiq və əhatəli məlumat əldə etməyə şərait yaradır.

Aptek çobanyastığı

Ətirli çobanyastığı

Genetik analiz:

Son vaxtlar RAPD, ISSR, SSR və digər molekulyar markerlərin inkişafı onların biologiya və kənd təsərrüfatında istifadəsini aktuallaşdırıb. Xüsusilə, bu markerlər bitkilərin genotipləri arasında genom səviyyəsində polimorfizmi müəyyən etmək üçün geniş istifadə olunur [5]. Polimorfizmi müxtəlif üsullarla aşkar edən bu metodların birlikdə tətbiqi isə bitki genomunun quruluşu haqqında daha ətraflı məlumat əldə etməyə imkan verir.

ISSR markerlər multilokuslu, dominant markerlər qrupuna aid olub, genom haqqında ilkin məlumatlar tələb etmir və bu səbəbdən geniş istifadə olunur. Bu metod, DNT-də qısa təkrarlanan ardıcılıqları istifadə edir, bu da yüksək polimorfizm səviyyəsinə səbəb olur və bitkilərin genetik müxtəlifliyini araşdırmaq üçün faydalıdır [9].

RAPD (Random Amplified Polymorphic DNA - Təsadüfi Gücləndirilmiş Polimorfik DNT) analizi, genetik materialdakı kiçik fərqləri aşkar etmək üçün istifadə olunan PCR əsaslı bir metodudur. Bu metod, genom haqqında əvvəlcədən məlumat tələb etmədən, qısa primerlər (təxminən 10 nukleotid uzunluğunda) istifadə etməklə DNT-nin təsadüfi seqmentlərini şişirdir və müxtəlif populyasiyaların genetik materialında polimorfizmi müəyyən etməyə imkan verir [3].

SSR (Simple Sequence Repeat) analizi, bitkilərin genetik müxtəlifliyini daha ətraflı öyrənmək üçün istifadə olunan molekulyar marker metodudur. Bu metod, DNT-dəki qısa ardıcıl təkrarlanan bölgələri hədəf alır və bu bölgələrdəki fərqlilikləri aşkar edərək genetik müxtəlifliyi müəyyən etməyə imkan verir.

SSR markerləri, 1-6 nukleotid uzunluğunda təkrarlanan ardıcılıqlardan ibarət olan mikrosatellitlərdir. Bu təkrarlanan bölgələrdəki fərqliliklər, müxtəlif genotiplər arasında müxtəlif

uzunluqlu PCR məhsullarının yaranmasına səbəb olur. Bu xüsusiyyət, SSR analizini bitkilərin genetik müxtəlifliyini qiymətləndirmək üçün effektiv bir vasitə edir [7].

2. Kimyəvi tərkibin analizi:

Çobanyastığının kimyəvi tərkibini təhlil etmək üçün yüksək effektivli maye xromatoqrafiya (HPLC) metodu istifadə edilmişdir. Bu metod, flavonoidlər, terpenoidlər, kumarinlər və digər bioloji aktiv birləşmələrin dəqiq miqdarını təyin etməyə imkan verir [6]. Çobanyastığında əsas flavonoidlərdən apigenin, luteolin və kersetin aşkar edilir. Bu maddələr antioksidant və iltihab əleyhinə xüsusiyyətlərə malikdir. Bitkinin efir yağları əsasən α -bisabolol, kamazulen və farnesen kimi terpenoidlərdən ibarətdir [11]. Bu maddələr çobanyastığının sakitləşdirici və yara sağaldıcı təsirlərini təmin edir. Kumarinlər (məsələn, umbelliferon) bitkinin antimikrob və iltihab əleyhinə təsirini gücləndirir.

3. Məlumatların statistik işlənməsi:

Genetik analizlərin nəticələri **POPGENE** və **NTSYS** proqram təminatlarından istifadə edilərək işlənməmişdir. Bu proqramlar, populyasiyalar arasındakı genetik müxtəlifliyi, gen axını, heterozigotluq səviyyələrini və genetik strukturlaşmanı qiymətləndirməyə imkan verir. **POPGENE** (Version 1.32) populyasiya genetikasına dair müxtəlif statistik təhlilləri aparmaq üçün istifadə olunan proqramdır və əsasən **Hardy-Weinberg tarazlığı**, **genetik diversiklik indeksi (Shannon və Nei indeksləri)**, **F-statistikaları** və **genetik qohumluq əlaqələri** kimi parametrləri hesablamaq üçün nəzərdə tutulmuşdur [10].

NTSYS-pc (Numerical Taxonomy and Multivariate Analysis System) proqramı isə, əsasən, **genetik məsafələri və oxşarlıqları müəyyənləşdirmək**, **klaster və filogenetik ağacları qurmaq** üçün istifadə edilir. Bu proqram müxtəlif statistik metodlar, o cümlədən **UPGMA (Unweighted Pair Group Method with Arithmetic Mean)**, **PCoA (Principal Coordinate Analysis)** və **Mantel testləri** kimi analiz üsulları vasitəsilə genetik müxtəlifliyi vizuallaşdırmağa və tədqiq etməyə kömək edir [8].

Nəticələr və müzakirə

1. Genetik müxtəliflik:

ISSR analizinin nəticələri Çobanyastığının müxtəlif populyasiyaları, o cümlədən yabani və becərilən növləri arasında əhəmiyyətli genetik müxtəlifliyin olduğunu göstərmişdir. Ən yüksək genetik müxtəliflik yabani populyasiyalarda müşahidə edilmişdir ki, bu da digər tədqiqatların nəticələri ilə üst-üstə düşür. Ümumiyyətlə, yabani bitkilər daha çox genetik müxtəlifliyə malik olurlar [2].

Becərilən növlərdə isə genetik müxtəliflik azalmaq tendensiyası göstərmişdir ki, bu da intensiv seleksiya və genetik ehtiyatların məhdudlaşması ilə bağlıdır. RAPD və SSR markerlərinin istifadəsi populyasiyalar arasında fərqlərin olduğunu təsdiqləmişdir. Bundan əlavə, RAPD analizi yabani populyasiyalarda daha çox unikal allelin mövcudluğunu aşkar etmişdir.

2. Kimyəvi tərkib:

HPLC analizi göstərdi ki, yabani populyasiyalarda flavonoidlər, terpenoidlər və kumarinlərin miqdarı becərilən növlərə nisbətən daha çoxdur. Bunun səbəbi, bitkilərin təbii şəraitdə böyüməsi və ətraf mühit faktorlarının onlarda aktiv birləşmələrin istehsalını artırması ola bilər. Bu nəticələr digər tədqiqatlarla da uyğunluq təşkil edir [1]., çünki yabani bitkilər adətən daha çox bioloji aktiv maddələrə malik olurlar.

3. Terapevtik xüsusiyyətlər:

Çobanyastığının terapevtik xüsusiyyətlərini qiymətləndirmək üçün müxtəlif populyasiyalardan olan ekstraktların antioksidant və iltihab əleyhinə təsirləri ilə bağlı bioloji sınaqlar aparılmışdır. Nəticələr göstərdi ki, yabani populyasiyalardan olan ekstraktlar daha güclü antioksidant təsir göstərir ki, bu da onların flavonoidlər və digər antioksidant birləşmələrin daha yüksək miqdarını ehtiva etməsi ilə əlaqədardır [4].

Nəticə

Molekulyar markerlər və kimyəvi analiz metodlarının tətbiqi Çobanyastığının genetik müxtəlifliyini və kimyəvi tərkibini daha yaxşı anlamağa kömək edir. Tədqiqatlar göstərir ki, yabani populyasiyalar daha yüksək genetik variasiyaya malikdir və onlarda farmakoloji baxımdan faydalı birləşmələr daha çoxdur. Bunun əsas səbəbi, bu bitkilərin təbii mühitə uyğunlaşma prosesində genetik müxtəlifliyini qoruması və ətraf mühit faktorlarına qarşı daha güclü müdafiə mexanizmləri inkişaf etdirməsidir.

Bu nəticələr xüsusilə dərman sənayesi üçün əhəmiyyətlidir, çünki daha yüksək bioloji aktiv maddə tərkibinə malik olan bitkilər daha təsirli təbii dərmanların hazırlanmasına kömək edə bilər. Bundan əlavə, genetik və kimyəvi müxtəlifliyin öyrənilməsi sayəsində seleksiya proqramları üçün daha dayanıqlı və effektiv Çobanyastığı sortları inkişaf etdirmək mümkün olacaqdır.

ƏDBİYYAT SİYAHISI:

1. Bakkali, F., Averbek, S., Averbek, D., & Idaomar, M. (2008). Biological effects of essential oils – A review. *Food and Chemical Toxicology*, 46(2), 446-475.
2. Boon, E., & Derksen, E. (2017). Genetic diversity in wild and cultivated populations of *Matricaria chamomilla*. *Genetic Resources and Crop Evolution*, 64(2), 213-221.
3. Cömertpay, G. (2018). RAPD (Rastgele Arttırılmış Polimorfik DNA) Belirleyicileri ve Bitki Sistematiği. *DergiPark*.
4. Cushnie, T. P., & Lamb, A. J. (2005). Antimicrobial activity of flavonoids. *International Journal of Antimicrobial Agents*, 26(5), 343-356.
5. Gopal, S. R. (2019). Molecular Markers for Genetic Diversity Analysis in Plants. *Plant Genetic Resources*.
6. Harborne, M. A. (2019). *Phytochemical Methods: A Guide to Modern Techniques of Plant Analysis*. Springer.
7. İÖztürk, B., & Turhan, H. (2017). Bazı çerezlik kabak hatlarında SSR markır analizi. *Anadolu Tarım Bilimleri Dergisi*, 32(1), 1-10.
8. Rohlf, F. J. (2000). *NTSYSpc: Numerical Taxonomy and Multivariate Analysis System*. Version 2.1. Exeter Software, New York.
9. Singh, N. P., & Rathi, R. S. (2020). Use of ISSR Markers for Genetic Diversity in Medicinal Plants. *Indian Journal of Biotechnology*.
10. Yeh, F. C., Boyle, T., Rongcai, Y., Ye, Z., & Xiyan, M. (1997). POPGENE, the user-friendly shareware for population genetic analysis. *Molecular Biology and Biotechnology Centre, University of Alberta, Canada*.
11. Zeng, Z. P., & Jiang, J. G. (2010). Analysis of the chemical constituents of essential oil extracted from *Matricaria chamomilla* and their antioxidant activity. *Journal of Agricultural and Food Chemistry*, 58(7), 4024–4029.

Kamilə Habil MÜRVƏTOVA
Qərbi Kaspi Universiteti, Bakı, Azərbaycan
E-mail:kamilemurvetova@gmail.com

XƏZƏR DƏNİZİNDƏ NƏRƏKİMİLƏRİN NÖV MÜXTƏLİFLİYİ, MORFO-BİOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ AKVAKULTURASININ MÜASİR VƏZİYYƏTİ

Abstract

This paper explores the species diversity, morpho-biological characteristics, and current status of aquaculture-based sturgeon (Acipenseridae) farming in the Caspian Sea. The study examines key sturgeon species such as Beluga (*Huso huso*), Russian sturgeon (*Acipenser gueldenstaedtii*), Stellate sturgeon (*Acipenser stellatus*), Sterlet (*Acipenser ruthenus*), and others, focusing on their habitat, biological traits, and feeding habits. Due to overfishing, ecological imbalance, and pollution, these species have experienced a significant population decline. Aquaculture has emerged as an effective solution to counter this trend. The paper also highlights the role of Azerbaijan's institutions like the Khilli Sturgeon Breeding Facility and the Azerbaijan Fish Farm (AFF) in restoring sturgeon populations through artificial breeding and sustainable practices. Challenges such as limited broodstock, reduced genetic diversity, and the lack of unified international legislation, along with ongoing illegal fishing, remain major threats to sturgeon conservation and population management.

Keywords: Caspian Sea, sturgeons, morpho-biological characteristics, aquaculture, modern situation

Giriş

Xəzər dənizində müxtəlif növ canlılar, o cümlədən nərə balığının bir sıra fərqli növləri yaşayır. Çox uzun müddətdir ki, nərə balığı növləri balıqçılıq sənayesinin, xüsusən də Xəzər dənizi regionunda mühüm rol oynayır. Bu, daha çox onların istehsal etdikləri kürüyə tələbatın çox olması ilə bağlıdır. Digər tərəfdən, akvakulturanın tətbiqi tarixən əhəmiyyətli balıq növlərinin qorunmasında əsas komponent olmuşdur. Həddindən artıq balıq ovu, ekologiyasının pozulması və çirklənmə nəticəsində bu balıq növlərinin populyasiyaları azalıb. Akvakultura bu balıq növlərinin qorunmasında mühüm komponent olmuşdur. Bu məqalənin məqsədi Xəzər dənizində nərəkimilərin yetişdirilməsinin hazırkı vəziyyətini, o cümlədən növ müxtəlifliyini, morfo-bioloji xüsusiyyətlərini araşdırmaqdır [1]. Xəzər dənizində yaşayan nərəkimilərin hamısı Acipenseridae ailəsinin üzvləridir ki, bu da dənizdə yaşayan bütün növləri əhatə edir. Xəzər dənizi bir-birindən unikal olan nərə balıqlarının müxtəlif növlərinə ev sahibliyi edir. Ən böyük nərə balığı növü olan *Huso huso* kimi tanınan Beluga Nərə balığı təkcə etinə görə deyil, həm də istehsal etdiyi kürünün müstəsna keyfiyyəti ilə xüsusilə məşhurdur. Bu balıq növü həmçinin səkkiz metrə qədər uzunluğa malik olmaqla yanaşı, min kiloqramdan artıq çəkiyə sahibdir.

Daha çox Rus nərəsi kimi tanınan *Acipenser gueldenstaedtii*, adətən Xəzər dənizinin şimal və mərkəzi bölgələrində məskunlaşan növdür. Kürü istehsal edə bilməsi bu balığa tələbatı artırır. *Acipenser stellatus*-un bir çox növləri var ki, bunlar da Sivruqa nərə balığı kimi tanınır. Daha çox Sterlet Nərə balığı kimi tanınan *Acipenser ruthenus*, əsasən Xəzər dənizinin dayaz sularında və Xəzərə axan çay hövzələrində məskunlaşan nərə balığı növüdür. *Acipenser schrencki* isə çox böyük olmamasına baxmayaraq istehsal etdiyi kürü ilə məşhurdur [4].

Nəməkimilərin morfo-bioloji xüsusiyyətləri onların yaşadıkları ətraf mühitə uyğunlaşmaq qabiliyyətini asanlaşdırmaq üçün daimi olaraq təkamül etmişdir. Nəməkimilərin uzunsov gövdələri, o cümlədən pulcuqlarının daha çox sərt, sümüklərinin qabarlı olması bu növün fərqləndirici xüsusiyyətləridir. Nəməkimilərin bədən quruluşu bu xüsusiyyət ilə xarakterizə olunur. Bədənələrini örtən sümüklərin beş sıra olması onlar üçün təkcə qoruyucu vasitə kimi deyil, həm də müdafiə mexanizmi rolunu oynayır [2]. Nəməkimilərin digər balıq növlərindən fərqli olaraq cinsi yetkinliyə gec çatdığı bildirilir. Bu onları digər balıq növlərindən fərqləndirən xüsusiyyətlərdən biridir. Onların çoxalmaq üçün şirin sulu çaylara üz tuturlar. Nəmə balıqlarının suyun dibindən qidalanması faktı göstərir ki, onların qida rasionunun əksəriyyəti xərçəngkimilər, mollyuskalar və digər onurğasızlardan ibarətdir.

Xəzər dənizində nəmə balıqlarının sayının əhəmiyyətli dərəcədə azalmasına səbəb olan bir sıra səbəblər var. Bu məsələlərə nəmə balıqlarının qanunsuz ovlanması daxildir. Akvakultura texnikaları bu problem ilə mübarizə aparmaq üçün bir sıra səylər göstərir. Bunun ən bariz nümunəsi kürü istehsal edən bir vasitə kimi akvakultura texnikasının yaradılmasıdır. Son bir neçə onillikdə Xəzər dənizində akvakultura biznesində, xüsusən də nəməkimilərin istehsalı ilə bağlı böyük artım baş vermişdir. Bu yüksəliş bu vaxta qədər çox əhəmiyyətli olmuşdur. Rusiya, Qazaxıstan, Türkmənistan və İran kimi bir sıra ölkələrdə nəmə balıqlarının istehsalı və yetişdirilməsi üçün obyektlər tikilib. Bu qurğular xüsusi olaraq balıqlara qulluq üçün nəzərdə tutulub. Bu ölkələr qrupu Xəzər dənizinin sahilində əlverişli yerdə yerləşir. İşgüzar nöqtəyi-nəzərdən Beluqa, Sivruqa və Rus nəməsi növlərinin ən vacib olması nəticəsində bu təsərrüfatlar diqqətin çox hissəsini həmin növlərə cəmləşdirir [3]. Akvakultura bu müddət ərzində yetişdirmə və balıqçılıq fəaliyyətinin həyata keçirilməsi yolu ilə Xəzər dənizində vəhşi nəmə balıqlarının populyasiyasının artırılmasına mühüm töhfə vermişdir. Növün populyasiyasının bərpaı prosesinin bir hissəsi kimi, gənc nəmə balıqları inkubasiya müəssisələrində yetişdirildikdən sonra təbiətə buraxılır.

Azərbaycanda akvakultura sənayesi əhəmiyyətli dərəcədə genişlənmişdir. Xıllı Balıqartırma Zavodu və Azərbaycan Balıqçılıq Təsərrüfatı kimi müəssisələr bu artan inkişafın bariz nümunələridir. Xıllı nəmə balıqartırma zavodu Neftçala rayonunun Xıllı kəndində yerləşir. Azərbaycanın təbii su hövzələrində balıq ehtiyatlarının süni şəkildə genişləndirilməsinə töhfə verməklə, bu obyekt olduqca məşhurdur. 2018-ci ildə Dövlət Statistika Komitəsi bildirir ki, bu hövzələrə ümumilikdə 45,5 milyon balıq daxil olub. Bu rəqəmə 37,7 milyon sazan balığı, 7,7 milyon nəmə balığı, 0,1 milyon qızılbalıq balığı daxildir. Azərbaycanın Balıqçılıq Təsərrüfatı - Azerbaijan Fish Farm 1954-cü ildə yaradılmış ilk nəmə balığı zavodunun idarə edilməsinə cavabdeh olmuşdur. AFF keyfiyyətli dayanıqlı kürü istehsalı və nəslə kəsilmək təhlükəsi ilə üzləşən yerli növlərin bərpaı məqsədilə zavodu təkmilləşdirib. AFF eyni vaxtda həm Kür çayının şirin sularından, həm də Xəzər dənizinin duzlu sularından istifadə etməklə bir sıra müxtəlif növ nəmə balıqları, o cümlədən Beluga, *Acipenser stellatus*, *Acipenser persicu*, və *Acipenser gueldenstaedtii* yetişdirir.

Bu sertifikat zavodun ətraf mühitin qorunmasına sadıqlığını nümayiş etdirir. Nəmə balıqlarının yetişdirilməsi kifayət qədər uğurlu olsa da, hələ də keçilməli olan bir çox maneələr var. Belə ki, yetişdirmə əməliyyatları kontekstində məhdud miqdarda ana maldan istifadə nəmə balıqlarının populyasiyasının genetik müxtəlifliyinin azalması ilə nəticələnə bilər ki, bu da öz növbəsində nəmə balığı populyasiyasının əlverişsiz şəraitə tab gətirmə qabiliyyətinin azalmasına səbəb ola bilər.

Nəmə balıqlarının populyasiyalarının idarə edilməsi ilə bağlı beynəlxalq qanunvericilikdə və sazişlərdə vahidliyin olmaması müşahidə edilmişdir. Bundan əlavə, tənzimləməyə tabe olmayan qeyri-qanuni ov və balıqçılıq üsullarından istifadə növlərin davamlılığının qorunması üçün əhəmiyyətli təhlükələr yaratmağa davam edir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. International Union for Conservation of Nature. (2025). IUCN homepage. International Union for Conservation of Nature. Retrieved February 20, 2025, from <https://iucn.org/>
2. United Nations Environment Programme. (2025). Tehran Convention. United Nations Environment Programme. Retrieved February 20, 2025, from <https://www.unep.org/tehran-convention>
3. Hazar Denizi'nin Hukuki Statüsü: İran'ın Perspektifi (2020) <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/751303>
4. https://eco.gov.az/az/fealiyyet-istiqametleri/biomuxteliflik/xezer-denizinin-biomuxtelikliyi?utm_source=chatgpt.com

Aygün Azər ƏSGƏROVA

Qərb Kaspi Universiteti, Molekulyar biologiya ixtisası, II kurs tələbəsi

E-mail: aygunnasgarli@gmail.com

Elmi rəhbər: b.ü.f.d.Kərəmova Natəvan Yadulla qızı

AZƏRBAYCAN UZUNÖMÜRLÜLƏR DİYARIDIR

Abstract

Although Azerbaijan has always been known as a land of longevity, in recent years there has been a decrease in the number of long-lived people. According to the World Economic Forum's "Global Gender Gap" index, our country ranks low - 144th in the field of health and longevity. According to statistical data, the number of people aged 80 and over, especially those over 85, has decreased. This situation is a sign of the weakening of the tradition of longevity. Among the main factors affecting longevity, genetics, natural nutrition, physical activity, psychological stability and environmental environment play an important role.

Giriş

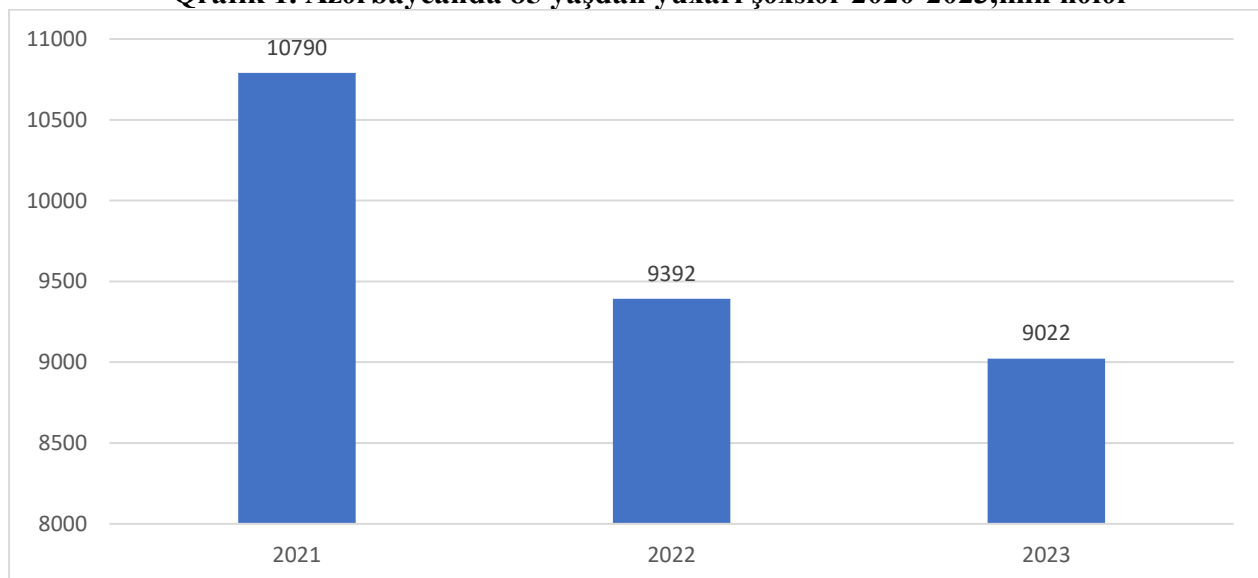
Dünya İqtisadi Forumunun “Qlobal Gender Fərqi” indeksinə əsasən, Azərbaycan 146 ölkə arasında 101-ci pillədə yerləşdirilmişdir. Bu barədə “Azərbaycanda DİM-in Maliyyələşdirilməsi” adlı hesabatda məlumat verilmişdir. Həmin sənəd Azərbaycan Respublikasının Dayanıqlı İnkişaf üzrə Milli Əlaqələndirmə Şurası, İqtisadiyyat Nazirliyi və BMT-nin Əhali Fondu tərəfindən birgə hazırlanmışdır. İqtisadi iştirakçılıq və imkanlara görə Azərbaycan 36-cı, təhsil nailiyyətlərinə görə 55-ci, siyasi səlahiyyətlərə görə 135-ci, sağlamlıq və uzunömürlülük göstəricilərinə görə isə 144-cü yerə layiq görülmüşdür [2]. Bu indeks qadınların müxtəlif sahələrdə – iqtisadi aktivlik, təhsil, sağlamlıq, uzunömürlülük və s. üzrə rifah səviyyəsinin müqayisəli şəkildə qiymətləndirilməsi əsasında tərtib olunmuşdur. Lakin məlumdur ki, Azərbaycan hər zaman uzunömürlülər diyarı kimi tanınmışdır. İndiki halda isə niyə aşağı sıralarda yer aldığı sual doğurur. Dövlət Statistika Komitəsi tərəfindən təqdim olunan məlumatlara əsasən, 2020-ci ildən sonra 80 və yuxarı yaşda olan şəxslərin sayında azalma müşahidə olunmuşdur. Belə ki, 2020-ci ildə Azərbaycanda 80 və yuxarı yaşda olan insanların sayı 150 100 nəfər təşkil etmişdir. 2021-ci ildə bu göstərici 146 900 nəfərə endirilmiş, 2022-ci ildə isə 140 600 nəfər səviyyəsinə düşmüşdür. Göründüyü kimi, “uzunömürlülər” adlandırılan şəxslərin sayında kəskin

azalma qeydə alınmışdır. Bu azalma nəticəsində uzunömürlülük üzrə əvvəlki mövqelərin qorunub saxlanıla bilmədiyi ehtimal olunur. Əhalinin yaş strukturu, tibbi xidmət səviyyəsi, həyat təzi və sosial-iqtisadi amillər nəzərə alınaraq bu göstəricilərə təsir göstərmiş ola bilər. Ölkəmizdə uzunömürlülük ənənəsinin zəiflədiyi və bu tendensiyanın statistik rəqəmlərdə əksini tapdığı müşahidə olunmuşdur.

Cədvəldəki məlumatlara əsasən, 85 və yuxarı yaş qrupunda ölənlərin sayı 2021-ci ildə 10 790 nəfər olduğu halda, 2022-ci ildə bu göstərici 9 392-yə, 2023-cü ildə isə 9 022-yə enmişdir. Bu azalma, ilk baxışda müsbət görünə bilər, uzunömürlü əhalinin ümumi sayındakı azalma ilə paralel getdiyindən, uzunömürlülük səviyyəsinin zəiflədiyini göstərir.

Azərbaycan – təbii sərvətləri, zəngin mədəniyyəti və füsunkar təbiəti ilə yanaşı, həm də uzunömürlü insanları ilə tanınan bir ölkədir. Bu xüsusiyyətlərdən biri kimi, Azərbaycan dünyada "uzunömürlülər diyarı" kimi tanınmaqdadır. Respublikamızın müxtəlif bölgələrində, xüsusilə də Lənkəran, Lerik, Zaqatala, Şəki və İsmayilli kimi dağətəyi və dağlıq ərazilərdə yaşayan insanların 100 ildən artıq ömür sürməsi elmi cəhətdən də maraq doğurur. Bu bölgələrdəki həyat təzi, təmiz hava, təbii su mənbələri, ekoloji cəhətdən sağlam qida və sosial əlaqələrin möhkəmliyi insanların ömrünü uzadan əsas amillər sırasında göstərilir. Uzunömürlülüynün əsas səbəblərindən biri kimi ekoloji şərait ön plana çıxır. Azərbaycanın dağlıq ərazilərində hava daha təmizdir, sənaye tullantıları azdır və su mənbələri minerallarla zəngindir. Bu, orada yaşayan insanların sağlamlığını uzun müddət qorumağa imkan yaradır. Eyni zamanda, bu ərazilərdə kənd təsərrüfatı ilə məşğul olan əhali əsasən təbii, genetik olaraq dəyişdirilməmiş məhsullarla qidalanır. Onların gündəlik menyusunda təzə meyvə-tərəvəzlər, süd məhsulları, evdə hazırlanmış çörək və təbii bal mühüm yer tutur. Digər tərəfdən, bu bölgələrin əhalisi fiziki fəallıq baxımından daha üstün mövqedədir. Uzunömürlü insanların əksəriyyəti gün ərzində aktiv həyat təzi sürür, kənd təsərrüfatı işləri ilə məşğul olur və hərəkətsiz həyat təzindən uzaq qalır. Onlar günlərini təbii ritmə uyğun olaraq keçirir, səhər tezdən oyanır və gün batmamış istirahətə çəkilirlər. Bu həyat təzi insan orqanizminin bioloji saatına uyğun olduğu üçün psixoloji və fizioloji tarazlığın qorunmasında mühüm rol oynayır. Azərbaycanın uzunömürlülük mədəniyyəti həm də ailə və cəmiyyət dəyərləri ilə sıx bağlıdır. Bu bölgələrdə ailə institutları möhkəmdir, insanlar bir-birinə qarşı diqqətli və qayğıkeşdir. Ənənəvi dəyərlər qorunur və nəsillərarası əlaqələr möhkəmdir. Bu münasibətlər insanlarda psixoloji rahatlıq yaradır və təkqalmışlıq hissinin qarşısını alır. Psixoloji sabitlik və sosial dəstək isə uzunömürlülüynün mühüm şərtlərindən biridir.

Qrafik 1. Azərbaycanda 85 yaşdan yuxarı şəxslər 2020-2023,min nəfər

Mənbə: [3]

Tədqiqatçılar qeyd edirlər ki, Azərbaycanın uzunömürlülər diyarı kimi tanınması təsadüfi deyil. Bu, həm təbiətin, həm də insan fəaliyyətinin nəticəsidir. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının müvafiq institutları bu mövzu üzrə elmi araşdırmalar aparmış, uzunömürlülərin həyat tərzini, qidalanma vərdişlərini və sosial davranış modellərini öyrənmişlər. Bu araşdırmaların nəticələri göstərir ki, sağlam həyat təzi, düzgün qidalanma, müntəzəm fiziki fəaliyyət və pozitiv düşüncə uzun və keyfiyyətli ömrün əsas sütunlarını təşkil edir. Nəticə etibarilə, Azərbaycan təkcə təbii gözəllikləri ilə deyil, həm də uzunömürlü sakinləri ilə dünyada seçilir. Bu fenomen təkcə yerli əhəmiyyət daşıyır, həm də beynəlxalq elmi dairələr tərəfindən maraqla qarşılanır. Azərbaycanın uzunömürlülük potensialı bu ölkənin təbiəti və insanları ilə bağlı dərin bir harmoniya nümunəsidir. Bu harmoniya isə gələcək nəsillər üçün sağlam həyat təzi modelinə çevrilə bilər [1].

Lerik rayonundakı uzunömürlülər muzeyi bu bölgədə yaşayan insanların qeyri-adi uzun ömürlərini sənədləşdirmək və gələcək nəsillərə ötürmək məqsədi daşıyır. Bu muzeydə yüz yaşını keçmiş şəxslərin fotoşəkilləri, onların həyat tarixçələri və həyat fəlsəfələri əks olunmuşdur. Muzey, Azərbaycanın uzunömürlülük mədəniyyətini təbliğ etməklə yanaşı, bu fenomenin səbəblərinin daha dərinədən öyrənilməsinə imkan yaradır. Məlum olur ki, uzunömürlülük tək bir faktorla izah edilmir, bir çox amillərin vəhdəti nəticəsində ortaya çıxır. Ən maraqlı məqamlardan biri isə bu insanların həyatında süni qidaların, emal olunmuş məhsulların və fast food kimi müasir qida modellərinin olmamasıdır. Onlar üçün ən yaxşı yemək evdə hazırlanan, təbii və tərəvəzli qidadır. Bu insanlar üçün yemək yalnız enerji mənbəyi deyil, həm də ailə üzvlərini bir araya gətirən sosial bir hadisədir. Yemək zamanı söhbətlər edilir, ailə bağları möhkəmlənir və bu da onların psixoloji sağlamlığını qorumağa kömək edir. Uzunömürlü insanlar arasında müşahidə olunan ümumi xüsusiyyətlərdən biri də onların nikbin və mülayim xasiyyətli olmalarıdır. Onlar stressə qarşı daha dözümlü, həyatda baş verən çətinlikləri sakitliklə qarşılayan və təcrübələrindən dərs alan şəxslərdir. Bu isə onların psixoloji dayanıqlığını artırır və ürək-damar, sinir sistemi kimi xəstəliklərin qarşısını alır. Müasir tibbi araşdırmalar da göstərir ki, stress uzunömürlülüynün qarşısında duran əsas maneələrdən biridir. Azərbaycan uzunömürlülərinin həyatında isə stress faktoru olduqca az yer tutur. Digər tərəfdən, bu insanlar təbiətə yaxın yaşam təzi sürürlər. Dağlıq bölgələrdə gəzintilər, kənd təsərrüfatı işləri, təmiz su və hava onların həyat təzində əsas yer tutur. Məsələn, Lerik və Zaqatala rayonlarında səhər yeməyindən sonra təbii su mənbəyindən su götürmək, bağda işləmək və təbiət qoynunda vaxt keçirmək gündəlik rutinin ayrılmaz hissəsidir. Belə həyat ritmi orqanizmin bütün sistemlərinin təbii yolla fəaliyyətini tənzimləyir. Ənənəvi həyat təzinin müsbət tərəflərindən biri də onların nəsillərarası əlaqələrə verdiyi əhəmiyyətlə bağlıdır. Uzunömürlü nənə və babalar ailədə hikmət sahibi kimi qəbul olunur, onların fikirlərinə hörmət edilir və onlar cəmiyyət üçün örnək kimi qiymətləndirilir. Bu isə həmin şəxslərdə mənəvi dəyərlərə bağlılıq hissini gücləndirir və yaşamaq arzusunı diri saxlayır. Bu mənəvi motivasiya, yaşlanma prosesini daha sakit və mənalı etməyə xidmət edir. Ümumilikdə, Azərbaycan uzunömürlülüynü yalnız bioloji bir hadisə deyil, həm də mədəni və sosial bir dəyərdir. Bu xüsusiyyətlər xalqımızın həyat təzindəki dərin ənənələrin və sağlam düşüncənin bir nəticəsidir. Azərbaycanın uzunömürlülər diyarı adlandırılması, həm elmi tədqiqatlar üçün zəngin bir sahə, həm də sağlam həyat təzinin nümunəsidir. Gələcək nəsillər üçün bu həyat modeli müdriklik, səbir və təbiətlə ahəng içində yaşamanın mümkünlüyünü sübut edir [1].

Uzunömürlülüynə təsir edən amillər çoxşaxəlidir və bu amillərin hər biri insan orqanizminin sağlam fəaliyyətini və bioloji davamlılığını təmin edən mühüm faktorlar kimi qiymətləndirilir. Ən başlıca amillərdən biri genetik ilə bağlıdır. Tədqiqatlar göstərir ki, valideynləri və ya nəslə uzunömürlü olan insanların özləri də uzun ömür sürməyə daha meyillidir. Genetik miras, bədən hüceyrələrinin yenilənmə sürəti, orqanizmin xəstəliklərə qarşı müqaviməti və yaşlanma prosesinin sürətini müəyyən edən əsas faktorlardan biridir. Digər mühüm amil isə düzgün və balanslaşdırılmış qidalanmadır. Təbii, genetik

modifikasiyadan uzaq, vitamin və mineral baxımından zəngin qidalar orqanizmin immun sistemini gücləndirir, maddələr mübadiləsini tənzimləyir və hüceyrə səviyyəsində zərərli dəyişikliklərin qarşısını alır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Karamova, N., Primkulova, S., & Meyliyev, B. (2025). Comparative Analysis of Psychophysiological and Health Indicators of Aged, Elderly and Long-Lived from Different Mountainous Districts of Azerbaijan. In *BIO Web of Conferences* (Vol. 151, p. 04014). EDP Sciences.
2. <https://www.weforum.org/publications/global-gender-gap-report-2024/>
3. <https://www.stat.gov.az/source/demography/>

Nəsimi.S.VALEHOV, VALEHOVA.F.A.

Milli Aviasiya Akademiyası,
MAKA, Ekologiya İnstitutu
E-mail:nasimi.valehov@naa.edu.az

MƏSAFƏDƏN MÜŞAHİDƏ VERİLƏNLƏRİ ƏSASINDA İSMAYILLI RAYONUNUN TORPAQ-BİTKİ OBYEKTlərİNİN TİPLƏRİNƏ GÖRƏ QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ VƏ XƏRİTƏLƏŞDİRİLMƏSİ

Abstract

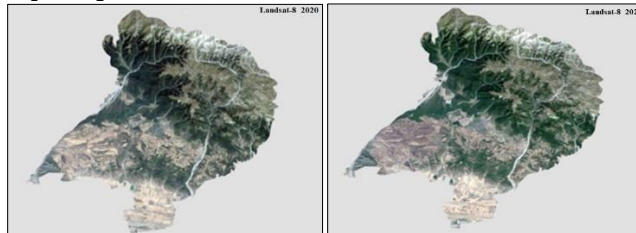
The article discusses the study and mapping of soil and vegetation of Ismayilli region on the basis of remote observations. According to the information received, in recent years, due to the drought in the climate, there have been significant changes in soil and vegetation. In order to assess the summer pastures of Ismayilli region, analyzes were conducted for different years, mainly using the intensity maps of meadow areas.

Keywords: remote observation, vegetation, NDVI index, georeferencing

Giriş

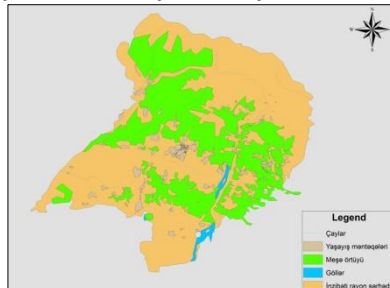
Məşələrin azalması, təbiətdən səmərəsiz istifadə edilməsi, səhralaşma prosesinin artması, eroziya, sel suları və daşqınların əmələ gəlməsi torpağın sıradan çıxması, müxtəlif bitki və heyvan növlərinin yoxa çıxması və s. təhlükəli vəziyyət yaradır. Bitkiliyin bərpaı üzrə səmərəli tədbirlərin işlənməsi üçün həmin ərazilərin mütəmadi monitorinqinin aparılması vacibdir.

Tədqiqat obyektinin torpaq-bitki örtüyünü tədqiq etmək üçün Landsat 8 peyk təsvirlərindən, Coğrafi informasiya sistemləri (CİS) texnologiyasının ArcGIS 10.8, Erdas Imagine 2014, ENVI 5.1 və Golden Software Surfer proqram paketlərindən, arxiv materiallarından istifadə edilmişdir [1].

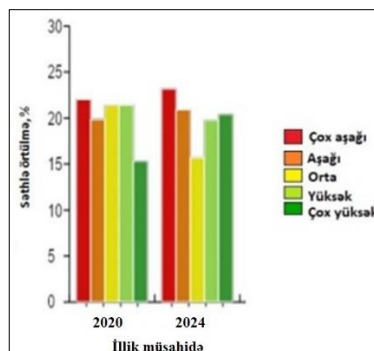
Şəkil 1. İsmayilli rayonunun Landsat-8 peykindən çəkilmiş kosmik təsviri

İşin əsas metodikası: CİS texnologiyasının proqram paketlərindən istifadə etməklə tədqiqat obyektinin topoqrafik xəritəsi əsasında ərazi relyefinin rəqəmli modeli qurulmuş, meyllik xəritəsi yaradılmış, tədqiqat obyektini əks etdirən kosmik şəkillər vizual və avtomatlaşdırılmış deşifrəlmə prosesləri vasitəsilə emal olunmuş, alınan bütün nəticələr qruplaşdırılaraq ərazidəki torpaq və bitki örtüyünün vəziyyəti qiymətləndirilmiş və xəritələşdirilmişdir.

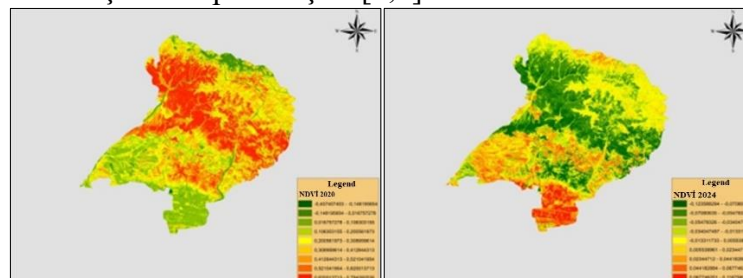
Şəkil 2. Landsat-8 peyk təsviri əsasında vektorlaşdırılmış İsmayilli rayonu ərazisinin xəritəsi

Tədqiqat ərazisini əks etdirən relyefin rəqəmli modeli əsasında alınan informasiyalar, kosmik şəkillərin deşifrəlməsi nəticəsində toplanmış məkan məlumatlarına əsasən CİS-in verilənlər bazasına yığılmış, analiz olunmuş və nəticədə tədqiq olunan ərazinin NDVI indeksinin dinamikası (bitki örtüyü) şəkil 4-də verilmişdir.

Şəkil 3. 2020 və 2024-cü illər arasında meşə sahələrinin orta NDVI göstəriciləri

Tədqiqat obyektinin torpaq-bitki örtüyünü tədqiq etmək üçün kosmik şəkillər emal olunmuşdur. Lakin şəkillər üzrə gizli qalan informasiyalar da olur ki, həmin informasiyalar avtomatlaşdırılmış deşifrəlmə, yəni təlimli təsnifat prosesi əsasında təyin olunmuşdur. Bu zaman ArcGIS proqramının imkanlarından istifadə edilmişdir. Aerokosmik şəkillərdə bitki örtüyünün deşifrəlməsi, demək olar ki, heç bir çətinlik törətmir. Meşələrin deşifrəlməsi zamanı istifadə olunan əlamətlər təsvirin tonu və teksturasıdır. Meşələr bir qayda olaraq tünd yaşıl və açıq qara tona malik olmaqla, dənəvari struktur yaradırlar. Ot bitkiləri isə tünd yaşıl rəng olmaqla hamar teksturla fərqlənilir. Növbəti mərhələdə kosmik şəkillər üzərində sinifləşdirmə aparılmışdır [3,7].

Şəkil 4. İsmayilli rayonunun 2020 və 2024-cü illər üzrə NDVI indeksləri

Məşə sahələrinin spektral əksətmə xüsusiyyətləri müəyyən edilərək multispektral təsvirlər əsasında klassifikasiya aparılmışdır. Klassifikasiya əsasında 2020-2024-cü illər ərzində meşə sahələrinin dəyişməsi və ölçüləri müəyyən olunmuşdur. Həmçinin tədqiqat zamanı 2020-ci ildə çəkilmiş Landsat-8 təsvirinin mavi, yaşıl, qırmızı və YİQ (yaxın infraqırmızı) oblasta piksel dəyərləri təhlil edilmişdir [4].

Nəticə

Aparılan tədqiqat nəticəsində peyk məlumatlarına əsasən İsmayılı rayonu 2020-2014-cü illər üzrə məhv olmuş meşə sahələri müəyyən edilmişdir. İsmayılı rayonu Landsat-8 peykinin 2020-ci və 2024-cü il təsvirlərinə əsasən multispektral təsvirləri verilmişdir. Alınan hər bir təsvir üzərində məhv olmuş meşə sahələri qeyd edilmişdir. Tədqiqat işində həmçinin İsmayılı rayonunda qeydə alınmış ekoloji problemlər, çəmən sahələrinin növləri, meteoroloji vəziyyəti və yay otlaq sahələrinin qiymətləndirilməsi nəzərə alınmışdır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Алпенидзе М.Д. География неустойчивого развития: военные конфликты и их экологические последствия (<http://konescveta.ucoz.ru/publ/7-1-0-12>)
2. Ю.Ю.Герасимов, С.А.Кильпеляйнен, А.П.Соколов. Геоинформационные системы: Обработка и анализ растровых изображений. Москва, 2002, 118 с.
3. Чандра, А.М. Дистанционное зондирование и географические информационные системы : учеб.пособие для вузов / А. М. Чандра, С. К. Гош.– Москва: Техносфера, 2008. – 312 с.
4. Мехтиев А.С., Азизов Б.М., Мехтиев Ю.С., Аэрокосмический мониторинг. Баку: Наука, 2005.
5. Congalton, R. G. and K. Green. 2008. Məsafədən Zondlama Məlumatlarının Dəqiqliyinin Qiymətləndirilməsi : Prinsiplər və təcrübələr, İkinci Buraxılış (Xəritəçəkmə Elmi). CRC Press.
6. Adil Əzizov Məsafədən zondlamanın fiziki əsasları Bakı -2011

Aynur Elçin QASIMZADƏ
Qərbi Kaspi Universiteti, Bakı
E-mail: aynur.qasimzada@gmail.com

LİMONUN BEYNƏLXALQ DESKRİPTORLAR ƏSASINDA SƏCİYYƏLƏNDİRİLMƏSİ

Abstract

Lemon (Citrus limon) is a widely cultivated and economically important citrus species, whose recognition at the international level relies on its genetic, morphological, and cultivation traits. To support this, descriptors developed by IPGRI are used as a basis for research and conservation. The lemon tree is medium-sized, evergreen, and thrives in sunny environments with well-drained, fertile soil. Its leaves are aromatic and come in various shades of green, while its flowers, containing both male and female organs, typically bloom in spring and summer. The fruit is oval or egg-shaped, rich in juice, and known for its high acidity and vitamin C content. Some varieties are seedless, while others have many seeds, which allows for vegetative propagation. Breeding efforts focus on improving yield and disease resistance, making the preservation of its genetic diversity a key priority.

Keywords: Lemon, Citrus lemon, international descriptors, citrus fruits, morphology, genetic resources, breeding, phenotypic traits, fruit description, seed characteristics.

Giriş

1.Bitki və Gövdə Xüsusiyyətləri Limon ağacı orta ölçülü bitki olub, həmişəyaşıl və sıx budaqlanma qabiliyyətinə malikdir. Ağacın boyu 3-6 metr arasında dəyişir və optimal şəraitdə uzunömürlü olur. Gövdənin səthi hamar olub və ya zəif cizgilidir. Gənc zoğlar yaşıl və ya bənövşəyi rənglərdədir. Limon ağacları günəş işığına yüksək tələbat göstərir və yaxşı drenaj olunmuş torpaqlarda optimal inkişaf edir [3].

2.Yarpaq Xüsusiyyətləri Yarpaqları sadə, uzunoval və ya lansetvari formadadır. Kənarları bütöv və ya zəif tırtılıdır. Yarpaq səthi hamar və ya zəif qabarıq ola bilər. Yarpaqlar açıq yaşıl, orta yaşıl və ya tünd yaşıl rənglərdə ola bilər. Fotosintez və metabolik proseslər üçün yarpaq strukturu mühüm rol oynayır. Yarpaqların ətirli olması limonun tərkibində olan efir yağları ilə əlaqədardır [3].

3.Çiçək Xüsusiyyətləri Limon çiçəkləri əsasən hermofrodit olub, həm erkək, həm də diş orqanlara malikdir. Çiçəklərin rəngi ağ və ya açıq sarıdır. Ləçəklərin sayı 4-5 arasında dəyişir. Limon ağacları ildə bir neçə dəfə çiçəkləmə qabiliyyətinə malikdir, əsas çiçəkləmə dövrü yaz və yay aylarına təsadüf edir. Çiçəklərin ətirli olması tozlandırıcı həşəratların cəlb olunmasını təmin edir və tozlanmanı asanlaşdırır [2].

4.Meyvə Xüsusiyyətləri Limon meyvəsi oval və ya yumurtavari formaya malikdir. Meyvənin çəkisi 50-150 qram arasında dəyişir. Qabıq qalınlığı orta və ya qalın olub, səthi hamar və ya pürüklü ola bilər. Meyvənin əsas rəngi açıq sarı rəngdən tünd sarı rəngə qədər dəyişir. Şirə miqdarı yüksək olub, turşuluq səviyyəsi də çox yüksəkdir. C vitamini ilə zəngin olması limonu sağlamlıq üçün faydalı edən əsas xüsusiyyətlərdən biridir. Limonun yüksək turşuluğu onu müxtəlif sənaye sahələrində, xüsusilə qida və tibb sahəsində istifadə etməyə imkan verir [1].

5.Toxum Xüsusiyyətləri Limon toxumlarının sayı növdən asılı olaraq dəyişir. Bəzi hibrid növlər toxumsuzdur, digərlərində isə az və ya çox miqdarda toxuma rast gəlinir. Toxumların forması oval və ya yarımdairəvi olub, açıq yaşıl və ya sarımtıl ağ rəngdə olur. Limon toxumlarının poliembriyonik olması onların genetik müxtəlifliyini artırır və vegetativ çoxalmaya imkan yaradır [3].

6.İqlim və Yetişdirmə Şəraiti Limon ağacları subtropik və mülayim iqlimlərdə daha yaxşı inkişaf edir. Aşağı temperatur bu bitki üçün əlverişsizdir və şaxta meyvənin keyfiyyətinə mənfi təsir göstərə bilər. Optimal yetişdirmə temperaturu 25-30°C arasında dəyişir. Limon ağacları yüksək rütubətə ehtiyac duyur, lakin həddindən artıq suvarma kök sisteminə mənfi təsir edə bilər. Torpaq növü kimi neytral və ya az turşulu, yaxşı drenaj olunan torpaqlarda yetişdirilməsi daha uyğundur [1].

7.Seleksiya və Genetik Müxtəliflik Limonun seleksiyası məhsuldarlığın artırılması, xəstəliklərə qarşı davamlılıq və meyvə keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması məqsədilə aparılır. Genetik tədqiqatlar nəticəsində yeni, daha məhsuldar və əlverişli şəraitə uyğunlaşan sortlar əldə edilir. Genetik mühəndislik və biotexnologiya limonun seleksiya prosesində mühüm rol oynayır. Poliembriyonik toxumlar vegetativ çoxaltma üçün istifadə edilir və bu xüsusiyyət limonun genetik müxtəlifliyinin qorunmasına kömək edir [3].

Limonun beynəlxalq deskriptorlar əsasında səciyyələndirilməsi, onun təsnifatı, genetik müxtəlifliyinin qorunması və seleksiya proqramlarında istifadəsi üçün əhəmiyyətlidir. Bu məlumatlar fermerlər, seleksiyaçıları və tədqiqatçıları üçün dəyərli informasiya mənbəyi rolunu oynayır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. IPGRI. 1999. Descriptors for Citrus. International Plant Genetic Resources Institute, Rome, Italy.
2. Jimenez, F., et al. 1981. Citrus Colour Index determination methods. Agricultural Research Journal, 12(3), 45-56.
3. Swingle, W. T. & Reece, P. C. 1967. The Botany of Citrus and Its Wild Relatives. University of California Press.

Sona MƏMMƏDOVA

E-mail: mammadova.sona@outlook.com

YOSUNLARIN QIDA SƏNAYESİNƏ TƏTBİQİ VƏ GƏLƏCƏK PERSPEKTİVLƏRİ

Abstract

Algae have attracted increasing attention in the modern food industry due to their rich biological content, ecological advantages, and contributions to food safety. Their use is primarily based on high nutritional value, health benefits, and natural origin. In the future, algae are expected to play a key role in addressing global food demands and supporting sustainable production. Biotechnological advancements, including genetic engineering, are enhancing the nutritional and health properties of algae, making them more effective in food applications. Large-scale cultivation is gaining importance due to high productivity and eco-friendly characteristics, making algae an ideal option for food security. Algae are also used in both traditional and innovative food products, such as supplements and sushi ingredients. Beyond nutrition, they contain bioactive compounds with antioxidant and antimicrobial effects, contributing to human health and disease prevention. The main antioxidant substances in algae include carotenoids (e.g., astaxanthin), polyphenols, vitamins (C and E), and phycobiliproteins. These compounds help neutralize free radicals and reactive oxygen species (ROS), reducing cellular damage and lowering the risk of diseases like cancer, cardiovascular disorders, diabetes, and neurological conditions.

Keywords: food industry, natural pigments, vitamins, minerals, antioxidants

Giriş

Yosunlar, qida sənayesində müasir dövrdə artan bir maraq və diqqət mərkəzinə çevrilib. Onların bioloji zənginliyi, ekoloji üstünlükləri və qida təhlükəsizliyinə verdiyi töhfə, yosunların gələcəkdə daha da geniş tətbiq sahələri tapmasına səbəb olacaq. Yosunların qida sənayesində istifadəsi, əsasən onların qida dəyəri, sağlamlıq faydaları və təbii mənbə olma xüsusiyyətlərinə əsaslanır. Gələcəkdə yosunların daha geniş tətbiqi, həm qlobal qida ehtiyaclarının qarşılınmasında, həm də davamlı və ekoloji təmiz istehsal proseslərinin inkişafında mühüm rol oynayacaq.

Biotexnologiya tətbiqləri: Yosunların biotexnologiya tətbiqləri artacaq. Genetik mühəndislik və mikrobiologiya vasitəsilə yosunların qida tərkibini daha da zənginləşdirmək və onların sağlamlıq üzərindəki təsirlərini artırmaq mümkündür. Bu növ inkişafı yosunları, qida sənayesində daha effektiv və faydalı bir komponent halına gətirə bilər.

Yosunların geniş miqyasda istehsalı: Qlobal qida təhlükəsizliyi məsələləri ilə əlaqədar olaraq, yosunların geniş miqyasda istehsalı gələcəkdə bir önəm qazanacaq. Yosunların yüksək verimliliyi və ekoloji təmiz istehsalı, onları qida təhlükəsizliyinin təmin edilməsi üçün ideal bir seçim halına gətirəcək.

Yosunların sintez olunmuş qida məhsullarında istifadəsi: Yosunlar gələcəkdə yalnız ənənəvi qida məhsullarında deyil, həm də qida sənayesindəki yeni məhsul növlərində, məsələn, etibarlı və sağlam qida əlavələrində, suşilərdə və digər qida inqrediyentlərində istifadə edilə bilər. Bu, onları həm yenilikçi, həm də faydalı qida komponentləri kimi təqdim edir.

Yosunlar, həm qida, həm də dərman sənayesində istifadə olunan təbii maddələrdir. Onlar zəngin bioloji aktiv komponentlərə sahibdir və bir çox faydalı təsirlər göstərir. Yosunların antioksidant və antimikrobial təsirləri, xüsusilə sağlamlıq sahəsində geniş maraq doğurur. Bu xüsusiyyətlər onların müasir tibb və qida sənayesindəki potensialını artırır.

Antioksidantlar, orqanizmdə sərbəst radikalların və reaktiv oksigen növlərinin (ROS) zərərli təsirlərini neytrallaşdıran maddələrdir. Sərbəst radikallar və ROS, hüceyrə və toxumalara zərər verərək yaşlanmaya və müxtəlif xəstəliklərə, xüsusən xərçəng, ürək-damar xəstəlikləri, diabet və nevroloji xəstəliklərə səbəb ola bilər. Yosunlar, bu sərbəst radikalları bağlamaq və zərərli təsirlərini azaldmaq qabiliyyəti ilə tanınır.

Yosunlardakı antioksidant maddələr əsasən aşağıdakılardır:

Karotenoidlər: Karotenoidlər, yosunlarda geniş yayılmış olan təbii pigmentlərdir. Onlar antioksidant xüsusiyyətlərə malikdir və orqanizmdə sərbəst radikalları azaldır. Yosunlarda ən çox rast gəlinən karotenoidlərdən biri astaksantindir. Astaksantin, güclü antioksidant təsirə malikdir və hüceyrə zədələnməsini azaldaraq müxtəlif xəstəliklərin qarşısını alır.

Polifenollar: Yosunlar, antioksidant xüsusiyyətlərə sahib polifenollarla zəngindir. Polifenollar, oksidləşmə və iltihab proseslərini əngəlləyərək hüceyrələrin sağlamlığını qoruyur. Onlar həmçinin antiinflamatuar təsir göstərir.

Vitaminlər və Minerallar: Yosunlar, antioksidant təsirləri ilə tanınan C və E vitaminləri ilə zəngindir. Bu vitaminlər, sərbəst radikalların və oksidləşmiş maddələrin təsirini azaldır və hüceyrə membranlarını qoruyur.

Fikobiliproteinlər: Yosunlarda xüsusilə spirulina və chlorella kimi növlərdə fikobiliproteinlər mövcuddur. Bu maddələr də antioksidant fəaliyyət göstərir və hüceyrə zədələnməsini azaldır. Fikobiliproteinlər, həmçinin iltihab əleyhinə təsirə malikdir.

Yosunların antioksidant təsirləri, bir çox tədqiqatlarla sübuta yetirilib. Onlar xərçəng hüceyrələrinin böyüməsini dayandırmaq, damar sağlamlığını qorumaq və yaşlanma proseslərini yavaşlatmaq kimi faydalar təmin edir.

Nəticə

Müasir dövrdə insanların sağlam həyat tərzinə olan marağının artması qida sənayesində təbii mənşəli maddələrə olan tələbatı da artırmışdır. Bu kontekstdə təbii pigmentlər, vitaminlər, minerallar və antioksidantlar kimi bioloji aktiv maddələrin qida məhsullarına əlavə edilməsi həm məhsulun funksional xüsusiyyətlərini artırır, həm də istehlakçının sağlamlığına müsbət təsir göstərir.

Təbii pigmentlər – antosiyaninlər, karotenoidlər, betalainlər və xlorofillər – təkcə qidaya rəng verən komponentlər deyildir, onlar həmçinin güclü antioksidant təsirə malik olub hüceyrə səviyyəsində oksidləşdirici stressə qarşı qoruyucu rol oynayırlar. Vitaminlər və minerallar isə orqanizmdə fizioloji funksiyaların tənzimlənməsində mühüm rol oynayaraq immun sisteminin gücləndirilməsinə, enerji metabolizmasının normallaşmasına və ümumi sağlamlığın qorunmasına töhfə verir.

Antioksidantların qida məhsullarında istifadəsi yalnız insan sağlamlığı baxımından deyil, həm də məhsulun saxlama müddətinin artırılması və keyfiyyətinin qorunması baxımından əhəmiyyətlidir. Onlar lipidlərin oksidləşməsinin qarşısını alaraq məhsulun keyfiyyətini və təhlükəsizliyini təmin edirlər.

Beləliklə, təbii komponentlərin istifadəsi qida sənayesinin innovativ və dayanıqlı inkişafında əsas istiqamətlərdən biri olmaqla yanaşı, istehlakçıların sağlamlığının qorunmasına yönəlmiş mühüm addımdır. Gələcəkdə bu sahədə elmi-tədqiqatların artırılması və innovativ texnologiyaların tətbiqi funksional qidaların inkişafına geniş imkanlar açacaqdır.

ƏDƏBİYYAT SIYAHISI:

1. Qasimov, S. Ə. (2017). Qida məhsullarının biokimyası. Bakı: Təhsil Nəşriyyatı.
2. Həsənov, M. H., & Məmmədov, A. M. (2014). İnsan qidalanması və qida təhlükəsizliyi. Bakı: Elm və Təhsil.

3. Delgado-Vargas, F., Jiménez, A. R., & Paredes-López, O. (2000). Təbii pigmentlər: Karotinoidlər, antosiyaninlər və betalainlər – xüsusiyyətləri, biosintezi və sabitliyi. *Critical Reviews in Food Science and Nutrition*, 40(3), 173–289.
4. Şahidi, F., & Ambigaipalan, P. (2015). Fenoliklər və polifenollar: Qidalarda və ədviyyatlarda antioksidant aktivlik və sağlamlığa təsiri. *Journal of Functional Foods*, 18, 820–897.
5. Gropper, S. S., Smith, J. L., & Carr, T. P. (2018). Qidalanma və insan metabolizmi (7-ci buraxılış). Tərcümə edilmiş versiyası mövcuddursa, istifadə oluna bilər.

Ələmdar Çərkəz MƏMMƏDOV, dos.
Molekulyar Biologiya və Biotexnologiyalar İnstitutu
E-mail: alamdarmammadov@gmail.com

MİRZƏYEVA Aysel İltifat
Bakı Dövlət Universiteti
E-mail: mirzeyevaayssel29@gmail.com

BUĞDA BİTKİSİNDƏ ABİOTİK STRESİN TƏSİRİNƏ CAVABDEH OLAN TRANSKRİPSİYA FAKTORU *TabZIP14-B* GENİNİN EKSPRESSİYASI

Abstract

C-bZIP transcription factors are involved in various biological processes. Among these processes, responses to pathogens and reactions to abiotic stress hold a special place. In wheat, the *TabZIP14-B* gene belongs to the C-bZIP transcription factors. The *TabZIP14-B* gene consists of 6 exons and 5 introns. Research has shown that *TabZIP14-B* is directed to the nucleus of tobacco epidermal cells and also possesses transcriptional activity. RT-qPCR analysis showed that *TabZIP14-B* is found in roots, stems, leaves, and buds. The *TabZIP14-B* gene exhibits tolerance to stresses such as salt and cold in *Arabidopsis* plants, while it shows sensitivity to ABA (abscisic acid). These results indicated that the *TabZIP14-B* gene is involved in the regulation of the abiotic stress response.

Keywords: *TabZIP14-B*, ABA, C-bZIP TF, abiotic stress, wheat.

Giriş

TabZIP14-B geni C-bZIP transkripsiya faktoru ailəsinə aiddir. *TabZIP14-B*-nin nukleotid ardıcılığı cDNT kitabxanasının sekvensasiyası ilə əldə olunub. Sekvens analizi nəticəsində müəyyən olunmuşdur ki, *TabZIP14-B* bZIP domeni daxil olmaqla 400 amin turşusundan ibarət polipeptid zənciri kodlayan 1576 bp-lik gen fraqmentidir. *TabZIP14-B* geninin molekulyar kütləsi 41.9 kDa-dır.

TabZIP14-B geninin promotor sahəsi abiotik stressə cavab verən LTR (Aşağı Temperatura Cavab element) və MBS (MYB Bağlanma Sahəsi) elementlərini və biotik stresslə əlaqəli olan TCA (Salisilik Turşusu Cavab elementi) və ERE (Etilenə Cavab Elementi) elementlərini daşıyır. Bu elementlər tənzimləyici elementlər olub, *TabZIP14-B*-nin bitki inkişafında və stressə qarşı dözümlülükdə iştirak etməsində rol oynayır. Bu gen duz və şaxtaya qarşı dözümlülüüyü artırmaqla, lakin quraqlığa qarşı dözümlülük göstərə bilmir [1].

Üç *TabZIP14* homoloq geninin PEG, ABA və NaCl müalicələrinə qarşı ifadəsini aşkar etmək üçün buğda cücərtilərini 25 °C-də süni iqlim kamerasında 16 saat işıq, 8 saat qaranlıq müddətində böyüdülmüşdür. Bu quraqlığa və duzadavamlı cücərtilər müvafiq olaraq 16.1%-li PEG, 250 mM NaCl

və 200 M ABA ilə isladılmışdır. Nümunələr əldə edildikdən sonra total RNT ekstraksiyası və Reverse-Transcription PZR vasitəsilə sınaqdan keçirilmişdir [2].

Bir çox bZIP transkripsiya faktorları ABRE cis-elementlərinə (Absis turşusuna cavab elementi) bağlanma qabiliyyətinə malikdir [3]. C-bZIP TF-ları ABA-ya qarşı müxtəlif reaksiyalar verirlər. Məsələn, düynün OsbZIP52 geni ekspressiya edən bitkilər ABA işləməsinə cavab vermir [4], GmbZIP62 geninin ekspressiya edən bitkilər ABA-ya qarşı həssaslığın azalmasına səbəb olur. TabZIP14-B genini yüksək ekspressiyası edən bitkilər ABA-ya qarşı həssas idi. Lakin ABA işləməsindən sonra bu gen transkripsiya səviyyəsində induksiya olundu. Əldə olunan nəticələr TabZIP14-B-nin ABA siqnalizasiya yolunda müsbət tənzimləyici kimi fəaliyyət göstərdiyini göstərir [3].

Abiotik stressə qarşı dözümlülüyn artması fizioloji parametrlərdəki dəyişikliklərlə bağlı olur. Burada əsasən həll olan şəkər və prolinin fizioloji parametrləri əhəmiyyət kəsb edir. Prolin stress şəraitinə qarşı dözümlülük göstərməkdə mühüm rol oynayan osmolit maddədir [5]. TabZIP14-B geni olan bitkilər donma və duz stressinə qarşı əhəmiyyətli dərəcədə yüksək prolin səviyyələrinə malik olur [1]. Bir çox suda həll olan şəkərlər bitkidə əsas osmotik tənzimləyici hesab olunur. Abiotik stress şəraitində həll olan şəkərin konsentrasiyası artdıqca TabZIP14-B geni olan bitkilər daha çox stress şəraitinə uyğunlaşma göstərir. TabZIP14-B geni olmayan bitkilərdə isə donma və duz stressi müalicələrinə qarşı həll olan şəkərin konsentrasiyası aşağı olmuşdur [6]. Həmçinin TabZIP14-B geninin çox ifadə olunduğu bitkilərdə AtRD29A, AtRD20, AtCOR47, AtGSTF6 və cstressə cavab verən genlərdə mövcuddur. Qeyd olunan genlər müxtəlif stress reaksiyalarına qarşı müxtəlif cavab verirlər. Bu genlərin promotor sahəsində ABRE (Absis turşusuna cavab elementi) və ona bənzər cis-elementlər müəyyən edilmişdir [7]. AtRD29A və kazein zülal ailəsinə aid olan AtRD20 geninin ifadəsi ABA, dehidrasiya, duz stressi tərəfindən artırılır. Dehidrin zülal ailəsinə isə aid olan AtCOR47 və AtCOR47 ABA-ya cavab verilməsində iştirak edən genlərdir. AtGSTF6 duz stressinə qarşı uyğunlaşmaqda iştirak edir [8].

TabZIP14-B transkripsiya faktoru ABRE cis-elementinə (Absis turşusuna cavab elementi) bağlanaraq transkripsiyanın aktivatoru kimi fəaliyyət göstər. Bu gen Arabidopsisdə duz və aşağı temperatura dözümlülük göstərərək, streslə əlaqəli genlərin ekspressiyasının tənzimlənməsini və ABA-ya qarşı həssaslığı artırdı.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Liao, Y., Zou, H.F., Wei, W., Hao, Y.J., Tian, A.G., Huang, J., et al. (2008). Soybean GmbZIP44, GmbZIP62 and GmbZIP78 genes function as negative regulator of ABA signaling and confer salt and freezing tolerance in transgenic Arabidopsis. *Planta* 228, 225–240. doi: 10.1007/s00425-008-0731-3
2. Zhang, L. N., Zhang, L. C., Xia, C., Zhao, G. Y., Jia, J. Z., and Kong, X. Y. (2016). The novel wheat transcription factor TaNAC47 enhances multiple abiotic stress tolerances in transgenic plants. *Front. Plant Sci.* 6:1174. doi: 10.3389/fpls.2015. 01174
3. Uno, Y., Furihata, T., Abe, H., Yoshida, R., Shinozaki, K., and Yamaguchi Shinozaki, K. (2000). Arabidopsis basic leucine zipper transcription factors involved in an abscisic acid-dependent signal transduction pathway under drought and high-salinity conditions. *Proc. Natl. Acad. Sci. U.S.A.* 97, 11632–11637. doi: 10.1073/pnas.190309197
4. Liu, C., Wu, Y., and Wang, X. (2012). bZIP transcription factor OsbZIP52/RISBZ5: a potential negative regulator of cold and drought stress response in rice. *Planta* 235, 1157–1169. doi: 10.1007/s00425-011-1564-z
5. Hayat, S., Hayat, Q., Alyemeni, M. N., Wani, A. S., Pichtel, J., and Ahmad, A. (2012). Role of proline under changing environments: a review. *Plant Signal. Behav.* 7, 1456–1466. doi: 10.4161/psb.21949

6. Lecourieux, F., Kappel, C., Lecourieux, D., Serrano, A., Torres, E., Arce Johnson, P., et al. (2014). An update on sugar transport and signalling in grapevine. J. Exp. Bot. 65, 821–832. doi: 10.1093/jxb/ert394
7. Lan, T., Wang, X., and Zeng, Q. (2013). Structural and functional evolution of positively selected sites in pine glutathione S-transferase enzyme family. J. Biol. Chem. 288, 24441–24451. doi: 10.1074/jbc.M113.456863
8. Puhakainen, T., Hess, M. W., Mäkelä, P., Svensson, J., Heino, P., and Palva, E. T. (2004). Overexpression of multiple dehydrin genes enhances tolerance to freezing stress in Arabidopsis. Plant Mol. Biol. 54, 743–753. doi: 10.1023/B: PLAN.0000040903.66496.a4

Aysun Eldəniz MƏMMƏDCAN
Qərbi Kaspi Universiteti

QƏBƏLƏ RAYONUNUN İÇMƏLİ SUYUNUN KEYFİYYƏTİNİN TƏHLİLİ

Abstract

In this study, the physicochemical and microbiological indicators of a drinking water sample taken from the Oghuz-Gabala water pipeline in Gabala district were analyzed. The results showed that the water fully meets the AZS 929-2013 standards and is safe for human health. The pH level, mineralization, hardness, ammonium, nitrate and sulfate concentrations of the water comply with regulatory requirements, and from a microbiological point of view, coliform bacteria and E.Coli were not detected. This confirms that the water is of high quality. However, regular monitoring and strengthening of sanitary measures are recommended to maintain quality.

Keywords: pH, electrical conductivity, hardness, ammonium concentration, total coliform bacteria, E.Coli, drinking water.

Giriş

İçməli suyun keyfiyyəti insan sağlamlığı üçün mühüm rol oynayır. Təmiz və təhlükəsiz içməli suya çıxışın təmin edilməsi, ictimai səhiyyənin əsas prioritetlərindən biridir. Su tərkibindəki kimyəvi maddələr, mikroorqanizmlər və digər çirkləndiricilər insan orqanizminə ciddi zərər verə bilər. Buna görə də içməli suyun mütəmadi olaraq monitorinqi və analiz olunması vacib şərtidir. Suyun fiziki-kimyəvi və mikrobioloji göstəriciləri, onun istifadəyə yararlılığını təyin edən əsas amillərdir. Bu tədqiqat işində Azərbaycan Dövlət Su Ehtiyatları Agentliyinin Mərkəzi Laboratoriyası tərəfindən Qəbələ rayonu, Oğuz-Qəbələ su kəməmindən götürülmüş su nümunəsinin fiziki-kimyəvi və mikrobioloji göstəriciləri üzrə aparılan təhlil nəticələri araşdırılmış, suyun keyfiyyəti qiymətləndirilmişdir.

Su nümunəsi 16 fevral 2025-ci il tarixində, saat 13:00-da götürülmüş və laboratoriyaya 4 aprel 2025-ci ildə çatdırılmışdır. Analizlər “İri şəhərlərin Birləşmiş Su Təchizatı Xidməti” publik hüquqi şəxsinin Mərkəzi Laboratoriyasında həyata keçirilmişdir. Fiziki-kimyəvi parametrlərin ölçülməsi üçün beynəlxalq qəbul olunmuş metodikalar (SM 4500, ASTM D1426 və s.), mikrobioloji analizlər üçün isə ISO 9308-1:2014 standartı istifadə olunmuşdur. Analizlərdə məqsəd suyun Azərbaycan Respublikasının dövlət standartı olan AZS 929-2013 tələblərinə uyğun olub-olmadığını müəyyən etmək olmuşdur.[1]

Fiziki-kimyəvi Göstəricilərin Təhlili:

1. pH Səviyyəsi

Su nümunəsinin pH səviyyəsi 20°C suda 7,69 olaraq müəyyən edilmişdir. Bu göstərici içməli su üçün müəyyən olunmuş 6,5–9,5 pH [9] aralığına tam uyğundur. pH səviyyəsi suyun turşuluq və ya qələvilik dərəcəsini ifadə edir və içməli suyun keyfiyyəti üçün mühüm göstərici sayılır. Suyun neytral və ya azca qələvi olması boruların korroziyaya uğramasını azaldır və insan orqanizmi üçün uyğundur.

2. Elektrik Keçiriciliyi

Elektrik keçiriciliyi 20°C suda 507 $\mu\text{S}/\text{cm}$ ölçülmüşdür. İçməli suda bu göstəricinin 2500 $\mu\text{S}/\text{cm}$ [9] həddindən aşağı olması tələb edilir. Elektrik keçiriciliyi suyun minerallaşma dərəcəsinin bir göstəricisidir. Aşağı keçiricilik suyun həddindən artıq minerallarla yüklənmədiyini göstərir və dad baxımından da suyu daha keyfiyyətli edir.

3. Ümumi Codluq (Sərtlilik)

Ümumi codluq 246 mg/L CaCO_3 ekvivalentində müəyyən olunmuşdur. Standarta görə maksimal sərtlilik dəyəri (350)500 mg/L-dir.[9] Su sərtliyi onun tərkibində olan kalsium və maqnezium ionlarının miqdarı ilə müəyyən edilir. Orta sərtlikdə olan su həm dad baxımından qənaətbəxşdir, həm də boruların və ev avadanlıqlarının daşlaşmasını minimal səviyyədə saxlayır.

4. Ammonium Konsentrasiyası

Su nümunəsində ammonium səviyyəsi $<0,1$ mg/L tapılmışdır ki, bu da normativ hədd olan 0,5 mg/L-dən xeyli aşağıdır.[9] Ammoniumun su resurslarında aşkar olunması çox vaxt orqanik çirklənmə, xüsusən də kanalizasiya və ya heyvandarlıq təsərrüfatlarından axıntı ilə əlaqələndirilir. Aşağı ammonium konsentrasiyası suyun yaxşı sanitar vəziyyətdə olduğunu göstərir.

5. Xlorid Konsentrasiyası

Xlorid ionlarının miqdarı 6,0 mg/L ölçülmüşdür. Bu nəticə 350 mg/L icazə verilən sərhəddən çox aşağıdır.[9] Xloridlər əsasən duzların tərkib hissəsi kimi sularda rast gəlinir və yüksək konsentrasiyada suyun dadını dəyişə bilər. Bu analiz suyun duzlu olmadığını və içməyə tam yararlı olduğunu göstərir.

6. Nitrat Konsentrasiyası

Nitrat səviyyəsi 0,9 mg/L tapılmışdır. Standarta görə içməli suda nitratın maksimal icazə verilən miqdarı 45-50 mg/L-dir.[9] Nitratın yüksək səviyyəsi kənd təsərrüfatı fəaliyyətindən (gübrə istifadəsi) və kanalizasiya sızmalarından qaynaqlana bilər. Lakin burada nitrat səviyyəsi çox aşağı olduğu üçün suyun təmizliyini və ekoloji baxımdan sağlam mühiti əks etdirir.

7. Sulfat Konsentrasiyası

Sulfatın konsentrasiyası 44 mg/L olmuşdur və bu göstərici 500 mg/L maksimal normadan çox aşağıdır.[9] Sulfatlar müəyyən hədlər daxilində insan sağlamlığı üçün zərərli olmasa da, yüksək konsentrasiyalarda suyun dadına və mədə-bağırsaq sisteminə təsir edə bilər.

Mikrobioloji Göstəricilərin Təhlili:

1. Ümumi Koliform Bakteriya

Nümunədə ümumi koliform bakteriya aşkarlanmamışdır (0 CFU/100 mL).[9] Koliform bakteriyalar suyun fekal (insan və ya heyvan mənşəli nəcislə suyun çirklənməsi) çirklənməsinin göstəricisi hesab edilir. Onların olmaması suyun gigiyenik cəhətdən təhlükəsiz olduğunu göstərir.

2. E.Coli

Su nümunəsində E.Coli bakteriyasına da rast gəlinməmişdir (0 CFU/100 mL).[9] E.Coli bakteriyası insan və heyvan mənşəli fekal çirklənmənin ən dəqiq göstəricilərindən biridir. Onun olmaması suyun sağlamlıq baxımından istifadəyə tam yararlı olduğunu sübut edir.

Aparılan təhlillər nəticəsində görürük ki, Qəbələ rayonunun Oğuz-Qəbələ su kəmərinə götürülmüş içməli su nümunəsi həm fiziki-kimyəvi, həm də mikrobioloji göstəricilər baxımından AZS 929-2013 standartlarına tam cavab verir.[1] Suyun pH səviyyəsi optimaldır, elektrik keçiriciliyi və minerallıq dərəcəsi aşağıdır. Codluq orta səviyyədədir və suyun mikrobioloji təmizliyi də tam təmin olunmuşdur.

Bu nəticələr region əhalisi üçün təqdim olunan içməli suyun yüksək keyfiyyətə malik olduğunu təsdiqləyir. Lakin, suyun keyfiyyətinin daim dəyişə biləcəyini nəzərə alaraq, mütəmadi monitorinq tədbirlərinin aparılması, xüsusilə də yağışlı mövsümlərdə, kənd təsərrüfatı fəallığının artdığı dövrlərdə əlavə analizlərin keçirilməsi tövsiyə olunur.

Bundan əlavə, su kəmərinin və mənbənin qorunması üçün texniki baxışların müntəzəm aparılması, mənbə ətrafında sanitariya mühafizə tədbirlərinin gücləndirilməsi və ictimai maarifləndirmə işlərinin təşkili də vacibdir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Azərbaycan Respublikasının Standartlaşdırma, Metrologiya və Patent üzrə Dövlət Komitəsi. “İçməli Su - Keyfiyyət Tələbləri” AZS 929-2013.
2. American Public Health Association (APHA). “Standard Methods for the Examination of Water and Wastewater”, 23rd Edition.
3. ISO 9308-1:2014. “Water quality — Enumeration of *Escherichia coli* and coliform bacteria — Part 1: Membrane filtration method for waters with low bacterial background flora”.
4. ASTM D1426-2015. “Standard Test Methods for Ammonia Nitrogen in Water”.
5. World Health Organization (WHO). “Guidelines for Drinking-water Quality”, Fourth Edition, 2017.
6. SM 2510 B:2017. “Standard Method for Electrical Conductivity of Water Samples”.
7. SM 2340 C:2017. “Standard Method for Total Hardness in Water”.
8. SM 4500 Cl- B:2017, SM 4500 NO₃- B:2017, SM 4500 SO₄²⁻ E:2017 — suyun əsas ionlarının təyini üçün metodik göstərişlər.
9. <https://azersu.az/az/static/8/link/7>

Vəfa Elşən BALAKİŞİZADƏ
Qərbi Kaspi Universiteti, Bakı
E-mail: vefabalakishieva99@gmail.com

ZEYTUN (OLEA EUROPAEA) BİTKİSİNDƏ GENETİK POLİMORFİZM VƏ ONUN SELEKSİYA PROSESİNDE ƏHƏMİYYƏTİ

Abstract

The olive plant (*Olea europaea* L.) has long been cultivated as an important agricultural crop in the Mediterranean region. The genetic polymorphism of the olive plant ensures high productivity and resilience across various geographical areas, ecosystems, and climatic conditions [1]. This thesis analyzes the significance of genetic polymorphism in the olive plant and its role in breeding processes through the use of modern molecular markers (SSR, AFLP, SNP) [2]. Genetic markers play a crucial role in examining the diverse genetic variants of the olive plant and in developing high-quality and resilient cultivars [4]. As a result, genetic polymorphism is a key tool for improving olive breeding and increasing productivity [5]. The application of these methods can lead to the development of higher-quality and more resilient olive plants [7].

Keywords: Olive (*Olea europaea*), genetic polymorphism, molecular markers, SSR, AFLP, SNP, breeding, genetic resources, marker-assisted selection (MAS)

Giriş

Zeytun (*Olea europaea* L.) bitkisi Aralıq dənizi regionunun ən qədim və əsas kənd təsərrüfatı bitkilərindən biridir. Bu bitki müxtəlif torpaq və iqlim şəraitlərinə uyğunlaşa bilməsi ilə seçilir. Zeytun bitkisi həm məhsuldarlığı, həm də yüksək keyfiyyəti ilə kənd təsərrüfatında mühüm yer tutur. Bu bitkini digər kənd təsərrüfatı bitkilərindən fərqləndirən əsas xüsusiyyətlərdən biri də onun genetik polimorfizmidir. Bu polimorfizm zeytun bitkisinin müxtəlif coğrafi ərazilərə və iqlim şəraitlərinə adaptasiya etməsinə imkan verir [1]. Zeytun bitkisinin genetik müxtəlifliyi bitkinin sağlamlığını qorumağa və məhsuldarlığını artırmağa kömək edir.

Zeytun Bitkisinin Genetik Polimorfizmi və Ümumi Əhəmiyyəti

Zeytun bitkisindeki genetik polimorfizm, bu bitkinin müxtəlif növ və sortları arasında dəyişən xüsusiyyətləri əks etdirir. Genetik müxtəliflik, zeytun bitkisinin sağlam inkişafını təmin edən və məhsuldarlığını artıran vacib bir amildir. Genetik polimorfizm zeytun bitkisinin xəstəliklərə qarşı dözümlülüyünü artırmaq və müxtəlif torpaq şəraitlərinə uyğunlaşmasına şərait yaratmaq üçün əhəmiyyətlidir [2]. Bu polimorfizm zeytun bitkisini, həmçinin abiotik streslərə qarşı daha dözümlü edir. Müxtəlif genetik variantlar arasında bu fərqlər, bitkinin genetik təhlilini və seleksiya proseslərini asanlaşdırır [3].

Molekulyar Markerlər və Zeytun Bitkisinde Genetik Polimorfizmin Təhlili

Genetik polimorfizmin təhlili üçün bir çox molekulyar markerlər istifadə edilir. Bu markerlər arasında SSR (Simple Sequence Repeat), AFLP (Amplified Fragment Length Polymorphism) və SNP (Single Nucleotide Polymorphism) əsas yer tutur. SSR markerləri, zeytun bitkisinin genetik strukturlarını və morfoloji xüsusiyyətlərini müəyyən etməyə kömək edir [4]. AFLP və SNP markerləri daha geniş miqyasda genetik təhlil aparmağa imkan verir və bitkinin müxtəlifliyini daha dəqiq şəkildə qiymətləndirməyə şərait yaradır [5]. Bu markerlər zeytun bitkisinin yaxşılaşdırılmasında istifadə edilən əsas alətlərdir.

Genetik Markerlər və Seleksiya Prosesləri

Seleksiya, bitkilərin genetik təkmilləşdirilməsi və yeni sortların yaradılması üçün mühüm bir metodologiyadır. Marker-assisted selection (MAS) metodları, zeytun bitkisinin genetik markerlər əsasında seçilməsini təmin edir və bu da yeni və daha davamlı sortların yaradılmasına kömək edir [6]. Zeytun bitkisinə aid yüksək məhsuldarlıq və xəstəliklərə qarşı dözümlülük göstərən genotipləri seçmək üçün genetik markerlərdən istifadə edilir. Bu üsul seleksiya işlərini sürətləndirir və nəticələrini daha dəqiq edir. Genetik markerlərin seleksiya proseslərində tətbiqi, zeytun bitkisinin inkişafını və məhsuldarlığını artıran effektiv bir yanaşma təqdim edir [7].

Zeytun Bitkisinin Genetik Ehtiyatlarının Qorunması və Gələcək Perspektivlər

Zeytun bitkisinin genetik ehtiyatlarının qorunması, növün davamlı inkişafı üçün vacibdir. Zeytun bitkisinin vəhşi formaları (oleasterlər), genetik ehtiyatların artırılmasında mühüm rol oynayır [8]. Bu vəhşi növlər, seleksiya işləri üçün qiymətli genetik materiallar təmin edir. Genetik ehtiyatların qorunması həm də gələcək seleksiya proqramlarının daha effektiv olmasına şərait yaradır. Yaxın gələcəkdə zeytun bitkisini daha davamlı və keyfiyyətli hala gətirmək məqsədilə genetik ehtiyatların daha geniş miqyasda qorunması vacibdir [9].

Nəticə

Zeytun bitkisindeki genetik polimorfizm, bitkinin inkişafını və məhsuldarlığını artıran əsas faktorlardan biridir. Genetik markerlərin istifadəsi seleksiya proseslərini asanlaşdırır və daha yüksək məhsuldar, xəstəliklərə qarşı dözümlü sortların yaradılmasına şərait yaradır. Bu metodlar zeytun bitkisini kənd təsərrüfatında daha dayanıqlı və effektiv hala gətirir. Genetik ehtiyatların qorunması və vəhşi növlərin istifadəsi də bu inkişafın əsasını təşkil edir. Gələcəkdə zeytun bitkisinin daha effektiv seleksiyası və inkişafı üçün bu metodların tətbiqi vacib olacaq.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Baldoni, L., & Belaj, A. (2010). Genetic characterization and the use of molecular markers in olive (*Olea europaea* L.). *Genetic Resources and Crop Evolution*, 57(1), 55–68. <https://doi.org/10.1007/s10722-009-9432-6>
2. Lumaret, R., Ouazzani, N., Michaud, H., Vivier, G., Deguilloux, M. F., & Di Giusto, F. (2004). Allozyme variation of oleaster populations (wild olive tree) (*Olea europaea* L.) in the Mediterranean Basin. *Heredity*, 92(4), 343–351. <https://doi.org/10.1038/sj.hdy.6800438>
3. Muzzalupo, I., Chiappetta, A., & Perri, E. (2014). Genetic diversity and relationships among autochthonous olive cultivars from the Calabria region (Italy) as revealed by SSR markers. *Genetic Resources and Crop Evolution*, 61(1), 37–45. <https://doi.org/10.1007/s10722-013-9999-3>
4. Fabbri, A., & Monteleone, S. (2003). Use of SSR markers in the study of olive genetic diversity. *Acta Horticulturae*, 625, 319–324. <https://doi.org/10.17660/ActaHortic.2003.625.37>
5. Rallo, L., & del Río, C. (2004). Molecular markers in olive breeding programs: current status and future trends. *Acta Horticulturae*, 625, 113–120. <https://doi.org/10.17660/ActaHortic.2003.625.18>
6. Taron, M., & Bayo, J. (2009). Marker-assisted selection in olive breeding programs. *Acta Horticulturae*, 853, 113–120. <https://doi.org/10.17660/ActaHortic.2009.853.10>
7. Ben Salem, M., & Baraket, G. (2012). Use of molecular markers in olive (*Olea europaea*) breeding: Current status and future prospects. *Journal of Agricultural Science and Technology*, 4(6), 47–52.
8. Climent, J., & Hormaza, J. I. (2005). Genetic resources of the olive tree (*Olea europaea* L.). In: *Olive Growing in the Mediterranean Area*. Springer. https://doi.org/10.1007/978-1-4020-3344-9_7
9. Barranco, D., & Rallo, L. (2005). Genetic resources of the olive tree. *Olive Germplasm: Collection, Characterization, Preservation and Utilization*, 25–44. https://doi.org/10.1007/978-94-007-0507-6_2

Cəlal Şamil MƏMMƏDOV
Fatmaxanım Davud QƏNBƏROVA
Zenfira İlqar ŞAHTAXTİNSKAYA

Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi, Neft-Kimya Prosesləri İnstitutu

BİTKİ BOY STİMULLAŞDIRICILARI VƏ EKOLOGİYA

Abstract

The relationship between environment and food security is a very important and broad topic. Excessive use of chemical fertilizers, pesticides and monoculture practices reduce soil fertility disrupt its ecosystem balance. Therefore, it is necessary to use fertilizers in accordance with agrotechnical rules. Growth stimulants are also used to increase the productivity of agricultural plants. These include percentage solutions of organic salts obtained from dibasic carbonic acids, natural and synthetic petroleum acids. These substances do not pollute the environment and significantly increase productivity. The use of these substances is allowed.

Keywords: ecology, growth stimulants, food safety, solutions.

Giriş

Ətraf mühit və qida təhlükəsizliyi arasındakı əlaqə çox vacib və geniş bir mövzudur. İnsanların həyatını davam etdirmələri üçün əsas ehtiyaclardan biri qidadır. Lakin qida istehsalı, emalı və çatdırılması prosesləri çox vaxt ətraf mühitə ciddi təsir edir. Bu təsirlər həmçinin qida təhlükəsizliyini birbaşa təhdid edir. Bu yazıda ətraf mühitin qida təhlükəsizliyinə olan təsirini, qida istehsalının vacibliyini müzakirə edəcəyik. Qida təhlükəsizliyi, insanların ehtiyac duyduğu qidanın sağlam, təmiz və təhlükəsiz bir şəkildə təmin edilməsidir. Bu, həm qida istehsalının keyfiyyətinə, həm də istehsal və emal proseslərinin ətraf mühitə təsirinə bağlıdır.

Ekosistemlərdəki dəyişikliklər, hava, su və torpaq çirkəlliyi, həmçinin iqlim dəyişikliyi qida istehsalına və keyfiyyətinə birbaşa təsir edən faktorlardır. Torpağın keyfiyyətinin azalması, qida istehsalının azalmasına səbəb ola bilər. Həddindən artıq istifadə olunan kimyəvi gübrələr, pestisidlər və tək bitki əkini tətbiqləri torpağın məhsuldarlığını azaldır və onun ekosistem balansını pozur [1]. Su, kənd təsərrüfatında və qida istehsalında əsas resurslardan biridir. Qlobal istiləşmə və su ehtiyatlarının düzgün idarə edilməməsi su çatışmazlığına gətirib çıxara bilər. Bu, suvarma üçün istifadə olunan suyun azalması ilə qida istehsalının zəifləməsinə səbəb olur. Əlavə olaraq, su hövzələrinin çirklənməsi qidanın təhlükəsizliyini də ciddi şəkildə təhlükəyə atır. İqlim qida təhlükəsizliyini təhdid edən əsas faktorlardan biridir. Temperatur dəyişiklikləri, su ehtiyatlarının azalması və qeyri-sabit hava şəraiti kənd təsərrüfatına təsir edir. Həmçinin, eskremal hava şəraiti – sel, quraqlıq qida istehsalının azalmasına səbəb olur və qida təminatını zəiflədir. Quraqlıq suvarma imkanlarını məhdudlaşdıraraq kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalını azaldır. Yüksək temperatur bitkilərin böyüməsinə və inkişafına mane olur. Bununla yanaşı, istiliyin artması böcəklərin və xəstəliklərin artmasına, bu da məhsul itkisinə və qida təchizatında azalmalara səbəb olur. Kənd təsərrüfatı qida istehsalının əsas sektorudur, lakin bu sektorun ətraf mühitə təsirləri çox ciddidir [1]. Həddindən artıq gübrə və pestisid istifadəsi, monokultura praktikaları və qeyri – davamlı əkinçilik üsulları, torpağın, suyun və havanın çirklənməsinə səbəb olur. Bu təsirlər qida təhlükəsizliyini təhdid edir.

Kənd təsərrüfatı bitkilərinin məhsuldarlığının yüksəltmək üçün bir çox bir çox tədbirlər həyata keçilir. Bunlardan biri də bitki boy maddələrinin tətbiqidir. Bu maddələr bitkilərin birinci mərhələdə vegetativ (kök və gövdə) orqanlarının inkişafına müsbət təsir etməklə verilən qida elementlərinin bitkilər tərəfindən daha yaxşı mənimsənilməsinə səbəb olur. davamlılığının Eyni zamanda boy maddələri cuzi miqdarda istifadə olunaraq, bitkilərdə məhsuldarlığın artmasına şərait yaradır. Lakin bu maddələrin çoxu bioloji yolla alınır və onlara olan tələbatı ödəmir. Odur ki, respublika daxilində boy maddələrinin bazasının yaradılması olduqca vacib bir məsələdir. Son dövrlərdə baş verən ekoloji və pisləşən iqlim şəraiti toxumlarda fitohormonların çatışmamazlığına və nəticədə bitkilərin təbii inkişafına mənfi təsir edir. Odur ki, sintetik boy maddələrinin alınması və onların bitkilərin normal inkişafının təmin edilməsi üçün tətbiqi olduqca aktual bir məsələdir.

Buna görə də Akademik V.M.Abbasovun rəhbərliyi ilə institutumuzda “Bioloji-aktiv reagentlərin sintezi və onların alınma texnologiyası” laboratoriyasında bitki stimullaşdırıcılarının alınması üçün müxtəlif istiqamətlərdə işlərə başlanmışdır. Burada təbii və sintetik neft turşularından, həmçinin ikiəsaslı karbon turşularından suda həll olan üzvi və kompleks duzları sintez edilərək, onlardan müxtəlif faizli məhlullar hazırlayaraq stimullaşdırıcı qismində bitkilər üzərində laboratoriya və çöl sınaqları aparılmışdır və onların çox güclü stimullaşdırıcı qabiliyyəti olduğunu müəyyən edilmişdir [1.3]. Alınan ilkin nəticələr onların kənd təsərrüfatında tətbiqinin böyük perspektivli gələcəyi olduğu aşkara çıxarılmışdır.

Bitki boy maddələri – fitohormonlar olduqca az miqdarda- (10^{-4} - 10^{-3} %) tətbiq edilərək bitkilərin inkişafı üçün güclü təsir qabiliyyətinə malikdirlər. Bu maddələr toxumlara məhlulda islatmaqla daxil

edildikdən vegetasiya müddətinin bütün mərhələlərində bitkilərin normal inkişafını təmin edir və son nəticədə məhsuldarlığın yüksəlməsinə əhəmiyyətli təsir göstərir[2].

Təcrübələr laboratoriya və çöl şəraitində aparılır. Laboratoriya şəraitində aparılarkən toxumlar əvvəlcə Petri çəşkəllərində müvafiq məhlullarda və nəzarət variantı olaraq adı suda isladılır və sonrakı mərhələdə torpaqla doldurulmuş plastik qablarda əkilir. Aparılan 15 günlük təcrübələrin nəticələri aşağıdakı cədvəldə verilmişdir.

Cədvəl 1

Bitkilərin yerüstü və kök hissələrinin müqayisə cədvəli

Bitkilər	Hissə	Suvarma suyu, sm	Məhlul verildikdə ölçü, sm			Artım, %-lə		
			Na	K	NH ₄	Na	K	NH ₄
Noxud Sultan	yerüstü	34.0	34.7	36.2	34.3	4.0	6.0	1.0
	kök	16.0	17.5	28.7	21.0	13.0	79.0	31.0
Buğda Nurlu-99	yerüstü	19.8	22.0	23.2	22.2	11.0	17.0	12.0
	kök	11.0	11.7	12.4	13.0	6.0	13.0	18.0
Qarğıdalı Zaqatala-68	yerüstü	34.0	40.3	39.5	42.7	18.5	16.2	25.6
	kök	26.7	30.8	28.0	33.1	15.3	4.9	24.0

Cədvəldən göründüyü kimi tətbiq etdiyimiz duz məhlulları bitkilərin həm yerüstü, həm də kök hissələrinin inkişafına müsbət təsir göstərir. Sonrakı mərhələ isə çöl şəraitində aparılır. Təcrübələr noxud “Sultan”, qarğıdalı “zaqatala 68”, buğda “Nurlu-99” toxumları üzərində aparılmışdır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. V. M. Abbasov, R. Ə.Əliyeva, N.Ə.Səlimova, M.M.Abbasov, Ə.İ.Babayev, F.S.Əsgərov, Ş.M.Babayev- Ekoloji kimya Bakı 2023
2. V.M.Abbasov, J.Sh.Mammadov, N.R.Abdullayeva, F.A.Nabiyev, G.A.Aliyeva, F.D.Ganbarova, S.F.Akhmadbekova, J.F.Sultanova, F The Role Of Plant Growth Substances In The Field Of Agriculture And Ecology, Lecture Notes in Networks and Systems (LNNS 1252) Proceedings of the International Conference on Smart Environment and Green Technologies ICSEGT 24. Volume 2, 2024, 477-484
3. G.U.Zamanova, N.Y.Abbasova, Z.İ.Şahtaxtinskaya- Boy maddələri Ətraf mühit üçün ekoloji problem yaratmır. Muasir Təbiət və İqtisad Elmlərinin Aktual Problemləri, Beynəlxalq Elmi Konfrans IV Hissə, Gəncə 2023, s. 216-217

Əfsanə Əlisalam İSMAYILOVA
Aqil Rəfi HAXIYEV
ARETN Zoologiya İnstitutu,
Email:afsanaismayilova333@gmail.com

AZƏRBAYCAN ƏRAZİSİNDƏ BOZ DOVŞANIN YAYILMASINA DAİR

Abstract

During the study, the ecology of the gray rabbit – *Lepus europaeus pallas*, 1775 in Azerbaijan was investigated. The main goal of the study was to determine the distribution area, living conditions and population dynamics of hares in the country. Observation, mapping and literature analysis methods were used during the study. As a result of the study, it was found that hares are mainly widespread in the foothills and plain zones, especially in forest-steppe landscapes. However, anthropogenic impacts, hunting and changes in the natural environment are factors that lead to a decrease in their number. The scientific novelty is that the current ecological status of hares in Azerbaijan and their need for protection have been systematically analyzed for the first time based on regional data. The results of the study are of practical importance in the field of biodiversity conservation and sustainable management of wildlife in the country

Keywords: Gray hare, species, range, reproduction.

Giriş

Boz dovşan –*Lepus europaeus pallas*, 1775. Ölkə ərazisində boz dovşanların ekoloji vəziyyəti yaxşı öyrənilməməsidir. Respublikanın bütün təbii vilayətlərində yayılaraq, əksər ərazilərdə adi və çoxsaylıdır [2], meşəliklərdən kənar qaçırırlar.

Azərbaycan ərazisində yaşayış məskənləri istisna olmaqla bütün ərazidə qeydə alınmışdır. Subataqlıq bitkililiyinin yaxşı inkişaf etdiyi ərazilərdə çox nadir hallarda rast gəlinir. Eyni vəziyyət bitki örtüyündən məhrum olan, çılpaq sahələrə də şamil edilə bilər.

Azərbaycanın müxtəlif təbii zonalarında yayılmış boz dovşan (*Lepus europaeus*) ölkənin faunasının mühüm komponentlərindən biri sayılır. Bu növ, əsasən, yarımsəhra, dağətəyi və meşə-çəmənlik ekosistemlərində məskunlaşır. Lakin son onilliklərdə *Lepus europaeus* populyasiyasının azalması müşahidə olunmaqdadır. Bu azalma ilk növbədə antropogen təsirlərlə, eləcə də təbii düşmənlərin sayının artması ilə bağlıdır. Əkinçilik və maldarlığın genişləndirilməsi nəticəsində təbii otlaqlar və çəmənliklər azalır, bu da dovşanların qida və sığınacaq imkanlarını məhdudlaşdırır. Meşə sahələrinin qırılması və landşaftın fragmentasiyası onların yaşama və çoxalma areallarını parçalayır. Nəqliyyat infrastrukturalarının artması miqrasiya yollarının kəsilməsinə və nəqliyyat vasitələri ilə toqquşmalara səbəb olur. Kənd təsərrüfatında istifadə edilən pestisid və herbisidlər dovşanların qidalandığı bitkilərin tərkibini və mövcudluğunu mənfi təsirə məruz qoyur. Torpağın deqradasiyası və su hövzələrinin çirklənməsi də *Lepus europaeus* üçün təhlükə yaradan amillərdəndir. Eyni zamanda, iqlim dəyişikliyi fonunda baş verən uzunmüddətli quraqlıqlar və anomal soyuq dövrlər onların populyasiya dinamikasına mənfi təsir göstərir. Qanunsuz ovçuluq, xüsusilə çoxalma dövründə edilən müdaxilələr, bu növün reproduktiv uğurunu azaldır. Boz dovşanın təbii düşmənləri arasında tülkü (*Vulpes vulpes*), çaqqal (*Canis aureus*), canavar (*Canis lupus*), həmçinin şahin (*Accipitridae*) və bayquş (*Strigiformes*) kimi yırtıcı quşlar üstünlük təşkil edir. Həmçinin sərbəst buraxılmış ev itləri və pişiklər də bəzi hallarda bu növ üçün təhlükə yaradır. Boz dovşan əsasən sıx bitki örtüyü olan sahələrdə gizlənərək yırtıcılardan

müdafiə olunur. Lakin bu cür sahələrin antropogen fəaliyyət nəticəsində məhv edilməsi onun təhlükəsizlik imkanlarını xeyli zəiflədir. Təbiətdə mühüm trofik mövqe tutan bu növün azalması bütövlükdə ekosistem tarazlığına mənfi təsir edə bilər.

Tədqiqat ərazilərində Böyük Qafqazda dağətəyi çöl ərazilərində 500-700 m hündürlüklərdə adi növ, dağ-meşə ərazilərində 700-2200 hündürlüklərdə nadir növ kimi qiymətləndirilir. Kiçik Qafqazda orta dağ çölü ərazilərində 1000-2000 m hündürlüklərdə adi növ, dağ-meşə ərazilərində 1000-2500 hündürlüklərdə nadir növ kimi qiymətləndirilir. Hirkanın dağətəyi-meşə ərazilərində 200-700 m hündürlüklərdə adi növ, dağ-meşə ərazilərində 700-1200 m hündürlüklərdə nadir növ kimi qiymətləndirilir [2].

Tədqiqatlarımız zamanı şoranot-müxtəlifot assosiasiyası və seyrək kolluqlu qayalıqlarda heyvanlar daha çox qeydə alınmışdır. Tədqiqat ərazisinin müxtəlif biotoplarında adi dovşanın hər 100 hektara (1 km²) görə say göstəricisi ilin fəsilələrindən aslı olaraq dəyişir. Heyvanlar ən çox yaz və payız fəsilələrində qeydə alınmışdır. Təxminən bütün stansiyalarda heyvanların və onların həyat fəaliyyəti izlərinin ən çox qeydə alındığı fəsil yaz, ən az isə yay olmuşdur ki, bu da cinsi aktivlik və çoxalma dövrü ilə bağlıdır.

Əsasən toranlıq və gecə həyat tərzini keçirir, lakin gündüz vaxtı da heyvanları müşahidə etmək mümkündür.

Çoxalma dövrü və müddəti arealı çərçivəsində iqlim göstəriciləri və yaşayış mühitindən aslı olaraq dəyişir. Qərbi avropada boz dovşan martdan sentyabr qədər çoxalır. Dişilərin 75%-i çoxalmada iştirak etməklə 4 dəfə bala verirlər [3]. Tədqiqat ərazisində aktiv erkək fərdləri oktyabr və dekabrda, boğaz dişiləri fevralda, təzə doğulmuş balalar martda, boğaz dişilər isə may və iyunda qeydə alınmışdır. Heyvanların kütləvi hövrə gəlməsini aprel ayında bir neçə dəfə tədqiqat ərazisində müşahidə etmişik.

Arealı çərçivəsində 15 Yarımnoyü təsvir edilmişdir [4]. Qafqazda iki yarımnoyü – nisbətən iri *L. e. caucasus* (kəllə uzunluğu 105 mm, kütləsi 4.4 kq) və ən xırda (kəllə uzunluğu 103 mm-dən az, kütləsi 3.3 kq) yarımnoyü olan *L. e. Cyrensis* yayılmışdır [2]. Tədqiqat ərazisində əldə etdiyimiz bütün fərdlər *L. e. Cyrensis* yarımnoyünün göstəricilərinə uyğundur. Tədqiqatlarımız davam etdirilir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Haxıyev A.R. Azərbaycanın dağlıq ərazilərində məməli (mammalia l., 1758) növlərinin müasir vəziyyəti. International conference Mountains: culture, landscapes and biodiversity. 10-12th May 2019.
2. Верещагин К.Н. Млекопитающие Кавказа. М- Л.: 1959, 704 с.
3. Гептнер В.Г. К систематике дикобразов (Hystrix, Mammalia, Glires), обитающих в СССР. 1952. Т 35, N 5.
4. Smith, R. K. & Boyer, A. F. (Lagomorpha Red List Authority). Reviewers of IUCN – Red List of Threatened Species, 2010.

Nuray İSMAYILZADƏ

Qərbi Kaspi Universiteti, Təbiət elmləri kafedrası

E-mail:nurayismayilzad24@gmail.com

ABŞERON YARIMADASİ GÖLLƏRİNİN ŞAXƏBİĞCİQLI XƏRÇƏNGKİMİLƏRİ

Abstract

In this article, the first studies on the lakes of the Absheron Peninsula, the diversity and distribution of cladocerans living there are analysed. In Absheron lakes, which are distinguished by their ecological

diversity, cladocerans are in the foreground, especially in salty and brackish lakes. Each of these organisms, which plays an important role in the zooplankton composition of the lakes, plays an important role in the food chain of the ecosystem. Cladocera also provide important information about the health of the ecosystem by playing an indicator role in water quality assessment. The paper also analyses the diversity of these species, their role in ecology and their distribution in other countries around the world. The results show that cladocera have high tolerance and play an important role in the ecosystem of Absheron lakes.

Keywords: Cladocera, Absheron Peninsula, countries of the world, species composition

Giriş

Abşeron yarımadası Azərbaycanın ən çox gölə sahib olan ərazilərindən biridir. Bu yarımada göllərin böyük əksəriyyəti duzludur, buna səbəbi isə iqlimi və yerləşməsidir. İbtidai xərçəngkimilərdən olan şaxəbığcılıq xərçəngkimilər bu göllərdə zooplanktonun formalaşmasında mühüm rol oynayır. Bu canlıların bəzi formaları yırtıcı olsa da, əksəriyyəti üzvi maddələr, detritlər və bakteriyalar ilə qidalanan kiçik şirin su xərçəngkimiləridir. Növlərin əksəriyyəti şirin sulara və digər daxili su obyektlərində yaşayır, yalnız səkkiz növü okeanlarda yaşayır [1]. Çoxalması cinsi və partogenetik yolla gedir.

Şaxəbığcılıq xərçəngkimilərin qidalılıq dəyəri digər su canlılarından yüksəkdir. Məsələn Moina-nın ortalama zülal tərkibi 50% təşkil edir və yetkin moinaların zülal tərkibi (20-27%) kiçiklərə (4-6%) nisbətən daha yüksəkdir. Fərqli mühitlərdə yetişdirildikdə, Moina-nın yağ turşusu tərkibi dəyişir. Digər canlı yemlərdə olduğu kimi, Moina da balıqların doymamış yağ turşuları tələblərini tam olaraq qarşılamır. Buna görə, Moina-nın qidalılıq dəyərinin zənginləşdirilməsi, balıqların böyüməsi üçün qida tərkibini artırmaq baxımından əhəmiyyətlidir. Yetkin Moina, adətən, kiçiklərdən daha yüksək protein tərkibinə malikdir. Digər canlı yemlərlə müqayisədə, cladoceranın protein və digər qida maddələrinin tərkibi yüksəkdir [2]. Onlar yarımadanın göllərində yaşayan balıqların əsas qida obyektləridir. Bundan əlavə, şaxəbığcılıq xərçəngkimilər çirklənmiş suların təmizlənməsində də əsas rol oynayırlar. Bakteriyalar, detritlər və mikroyosunlarla qidalandıqlarına görə onlar tipik filtratorlardır. Suyun çirklənməsinin müəyyən edilməsində onların indikator kimi rolu böyükdür. Şaxəbığcılıq xərçəngkimilərin bir çox nümayəndələri yüksək ekoloji valentliyə malik canlılar kimi abiotik amillərin geniş diapazonda dəyişməsinə qarşı çox dözümlüdür.

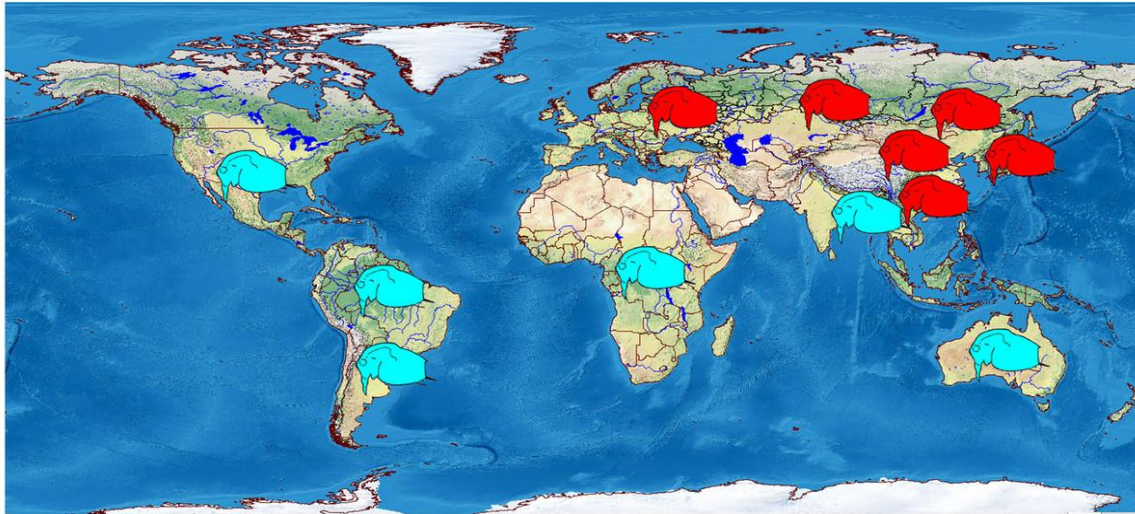
Onlar akvakulturada geniş istifadə olunur və balıqlar üçün vacib qida mənbəyi kimi və iqtisadi təsirə malikdirlər. Buna görə də, zooplankton icmalarına, xüsusilə də şaxəbığcılıqlara dair hidrobioloji ədəbiyyatın təhlili bu qrupun növ tərkibi və global müxtəlifliyi haqqında daha dərin bilik əldə etmək üçün zəruridir. Son 50 il ərzində müxtəlif su hövzələrində zooplankton faunasına dair aparılmış ədəbiyyat təhlili və fauna tədqiqatları əsasında şaxəbığcılıq xərçəngkimilərin siyahısı tərtib edilmişdir.

Alimlər qeyd edir ki, növ siyahısının hazırlanması müəyyən regionların, göllərin, ölkələrin və ya qitələrin biomüxtəlifliyi ilə bağlı tədqiqatlar üçün vacibdir. Bu günə qədər dünyada bir neçə ölkə üçün Cladoceraların yayılma siyahıları tərtib edilmişdir (Şəkil 1):

Amerika qitəsi: Venesuela, Kuba, Braziliya, Kolumbiya, Ekvador və Qalapaqos adaları
Asiya: Laos, Çin, Filippin, Cənubi Koreya, Türkiyə, Rusiya
Afrika: Nigeriya, Cənubi Afrika Respublikası, Əlcəzair.
Digər Afrika ölkələrində Cladocera faunasının taksonomiyasına dair tədqiqatlar da aparılmışdır:

Yuxarıda yazılan ölkələrin hamısında Cladocera yarım dəstələrinə dəstəsi mövcuddur. Bu məlumatlar göstərir ki, Cladocera biomüxtəlifliyi Antarktikadan başqa, dünyanın bütün ölkələrində yayılmışdır [3].

Şəkil 1. Cladoceraların yayılma siyahıları

Mənbə: https://www.researchgate.net/figure/Schematic-representation-of-distribution-of-two-major-morphotypes-of-the-juvenile_fig3_351096083

Bundan əlavə, şaxəbığcılıq xərcəngkimilər çirklənmiş suların təmizlənməsində də əsas rol oynayırlar. Bakteriyalar, detritlər və mikroyosunlarla qidalandıqlarına görə onlar tipik filtratorlardır. Suyun çirklənməsinin müəyyən edilməsində onların indikator kimi rolu böyükdür. Şaxəbığcılıq xərcəngkimilərin bir çox nümayəndələri yüksək ekoloji valentliyə malik canlılar kimi abiotik amillərin geniş diapazonda dəyişməsinə qarşı çox dözümlüdürlər. Abşeronun əsasını göllər təşkil edir. Göllər yarımadanın iqlimini və su balansının formalaşmasında əsas rol oynayır. İri göllər yarımadanın mərkəz hissəsində yerləşir. 1950-ci ilə qədər yarımada ərazisindəki göllərin əksəriyyəti duzlu və ifrat duzlu idi. Yarımadada neft sənayesinin inkişafı, əhalinin sayının durmadan artması, yeni yaşayış massivlərinin yaranması və ərazisinin genişlənməsi ilə əlaqədar olaraq Abşeron gölləri mütəmadi olaraq sənaye və məişət suları ilə çirklənməyə məruz qalmışdır. Nəticədə, bir vaxtlar zəngin təbii ehtiyatlara malik göllərin böyük əksəriyyəti şor göllərə, bəziləri isə hidrofaunadan məhrum, çirkab suların toplandığı yerə çevrildi.

Əsas hissə

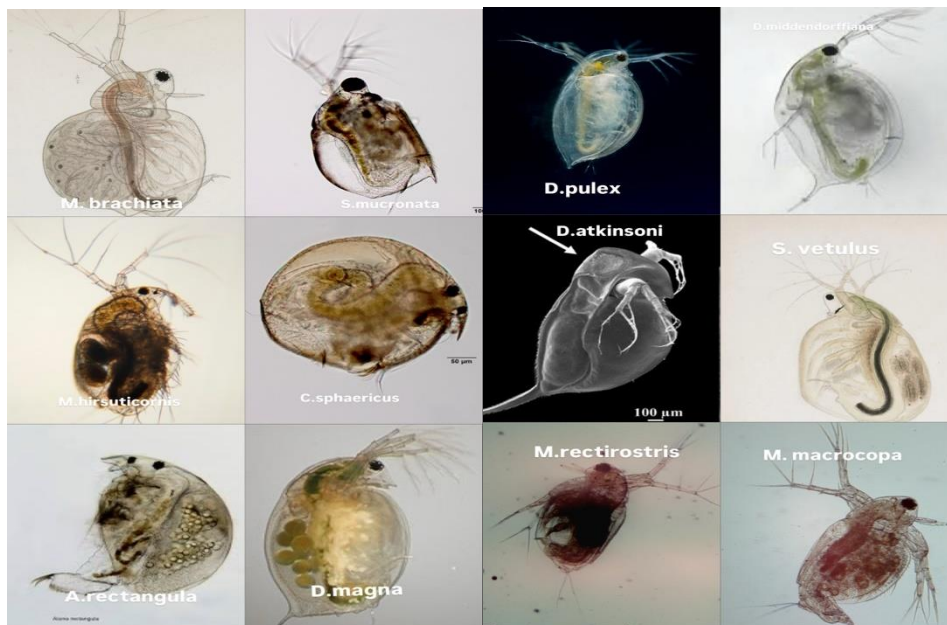
Abşeron yarımadasındakı göllərdə aparılan ilk tədqiqatlar S. Y. Veysiq (1934) tərəfindən həyata keçirilmişdir. O 1930-1934-cü illərdə su hövzələrində tədqiqat aparmış və əsas tədqiqat obyekti şaxəbığcılıq xərcənglər olmuşdur. Veysiqin tədqiqatları apardığı hövzələr sırasına Abşeron yarımadasındakı bəzi göllərdə daxil idi. O apardığı tədqiqatlar əsasında Cənubi Qafqazın su hövzələrində 57 növ şaxəbığcılıq xərcəng (Cladocera) qeydə almışdır. Abşeron yarımadası göllərində isə bu növlərdən yalnız 6-nı (*D.pulex*, *D.atkinsoni*, *D.ulomskyi*, *M.macrocopa*, *M.hirsuticornis*, *O.tenuicaudis*) aşkar etmişdir [4]. Daha sonra S.Y.Veysiq, Qafqaz ərazisində ibtidai xərcəngkimilərin (şaxəbığcılıq və kürəkayaqlı xərcənglər) morfoloji və anatomik təsvirini vermişdir.

1934-cü ildə Ə.N.Əlizadə tərəfindən Abşeron yarımadasındakı göllərin ətraflı şəkildə tədqiqi həyata keçirilmişdir. O, 1932-1934-cü illərdə apardığı tədqiqatlarında Abşeronda yerləşən bəzi gölləri və orada yaşayan bütün su hidrobiontları (balıqlardan başqa) haqqında məlumatlar vermiş, mikro və mezoplanktonların təqdim etmişdir. O, su tutarlarında şaxəbığcılıq xərcənglərin (Cladocera) 13 növünü (*D. pulex*, *D.middendorffiana*, *D.atkinsoni*, *D.ulomskyi*, *S.vetulus*, *M.rectirostris*, *M. macrocopa*, *M.*

brachiata, *S. mucronata*, *M. hirsuticornis*, *M. tripectinata*, *C. sphaericus*, *A. rectangula*) qeyd etmişdir [5].

1950-1979-cı illərdə Abşeron yarımadasındakı göllərdə demək olar ki, hidrobioloji tədqiqatlar aparılmamışdır. Həmin illərdə tədqiqatlar yalnız Ceyranbatan su anbarında olmuşdur [6]. Ə.H.Qasımov və digərləri tərəfindən Ceyranbatan su anbarında ibtidai xərçəngkimilərə aid 6 növ qeydə alınmışdır ki, onlardan da 4 növ (*D. longispina*, *D. magna*, *M. rectirostris*, *M. hirsuticornis*) şaxəbığcıqlı xərçənglərə aiddir.

Daha sonra 1968-1970-ci illərdə Ceyranbatan su anbarının hidrofaunasının tədqiqi ilə A.R.Əliyev də məşğul olmuşdur. O, tədqiq etdiyi hidrobiontlar arasında 15 növü (*D. brachyurum*, *D. dubia*, *S. vetulus*, *M. brachiata*, *C. reticulata*, *S. mucronata*, *Saurita*, *M. hirsuticornis*, *C. sphaericus*, *D. crassa*, *R. rosatrata*, *P. striatus*, *A. guttata*, *A. rectangula*, *A. cambouei*) şaxəbığcıqlı xərçəngkimilərə aid etmişdir. Ceyranbatan su anbarın şaxəbığcıqlı xərçəngkimilərin bəzi növləri aşağıda verilmişdir (Şəkil 2).

Şəkil 2. Azərbaycan sularında yayılmış xaxəbığcıqlı xərçəngkimilərin bəzi növləri.

1983-1985-ci illərdə Zoologiya İnstitutunun Hidrobiologiya laboratoriyasının əməkdaşları Abşeron yarımadasındakı su tutarlarında kompleks hidrobioloji tədqiqatlar aparmışlar. Bu tədqiqatlarda su hövzələrinin hidroloji xüsusiyyətləri, infuzor faunası, zooplankton və zoobentosu öyrənilmişdir. Bu əməkdaşlardan biri olan N.Talıbovun əsas tədqiqat obyekti Abşeron yarımadası göllərinin planktonik ibtidai xərçəngkimiləri olmuşdur. N.Talıbov Abşeron yarımadasında tədqiq etdiyi göllərdə şaxəbığcıqlı xərçəngkimilərə aid 16 növ (*D. brachyurum*, *D. longispina*, *D. magna*, *M. rectirostris*, *M. brachiata*, *M. macrocopa*, *C. reticulata*, *C. laticaudata*, *S. mucronata*, *M. hirsuticornis*, *C. rectirostris*, *G. testumaria*, *C. sphaericus*, *R. rostrata*, *A. guttata*, *A. rectangula*) qeydə almışdır [7].

Zığ gölünün şaxəbığcıqlı xərçəngkimiləri

2015-ci ildə Zığ gölünün planktonunda ibtidai xərçəngkimilərdən olan şaxəbığcıqlı xərçəngkimilərin iki növü *D. pulex*, *D. magna* qeydə alınmışdır. Qeydə alınan növlərin hamısı gölün pelegial hissəsində məskunlaşır Zığ gölününə yalnız kürəkayaqlı xərçənglərə bütün il boyu təsadüf

olunduğu halda şaxəbiğciqlı xərçəngkimilərdən olan *D.magnaya* və onun naupliilərinə ilin yaz fəslində(aprel-may)rast gəlinir. Yay fəsilinin İyun-iyul aylarında xərçənglərin sayında artım qeydə alınsa da, oktyabr ayında onların sayı azalır. Abşeron yarımadasında olan göllərdən Zığ gölündə (2013-2015-cü illər) hər m³ suda ibtidai xərçəngkimilərin ümumi sayı 30-134 fərd arasında dəyişilir.

2013-cü ildə Zığ gölündə şaxəbiğciqlı xərçəngkimilərdən olan *D.magna* növünün sayı 12 fərd/m³ olmuşdur. Bu xərçənglərin növ sayı hər bir fəsil üçün müxtəlifdir: məsələn *D.magna* növünün sayı yaz fəslində 12 fərd/m³, yay fəslində 24 fərd/m³, payız fəslində 5 fərd/m³ dur. 2013-cü ildə Zığ gölündə ibtidai xərçəngkimilərin növləri arasında *D.magna* növü sayına görə dördüncü yerdə qərarlaşır.. *D.magna* xərçənginin ən yüksək sayı və biokütləsi 2013-cü ilin iyul ayında müşahidə edilmişdir.

2014-cü ildə Zığ gölündə ibtidai xərçəngkimilərin orta illik sayı şaxəbiğciqlı xərçənglərdən *D.magna* 10 fərd/m² olmuşdur. 2014-cü ildə fəsillər üzrə ibtidai xərçəngkimilərin bəzi növlər dominantlıq göstərmişdir, lakin şaxəbiğciqlı xərçəngkimilərdən dominant növlər qeydə alınmamışdır.

2015-ci ilin Zığ gölündə ibtidai xərçəngkimilərin aşağı göstərici sayı yanvar ayında qeydə alınmışdır.

Nəticə və müzakirələr

Abşeron yarımadasının göllərində aparılan tədqiqatlar, şaxəbiğciqlı xərçəngkimilərin su ekosistemlərində mühüm ekoloji funksiyalar yerinə yetirdiyini göstərir. S. Y. Veysiq (1934) və Ə.N. Əlizadə (1932-1934) kimi alimlərin apardığı tədqiqatlar nəticəsində Abşeron göllərində 6-16 növ şaxəbiğciqlı xərçəngkimilər qeydə alınmışdır. Bu növlər arasında *Daphnia pulex* və *Moina macrocopa* kimi növlər xüsusi önəm daşıyır. 1968-1970-ci illərdə Ceyranbatan su anbarında aparılan tədqiqatlarda 15 növ şaxəbiğciqlı xərçəngkimilərin mövcudluğu aşkar edilmişdir. Cladocera yarım tipinə aid olan bu növlər göllərin pelegial hissəsində məskunlaşır Zığ gölünün planktonunda ibtidai xərçəngkimilərdən olan şaxəbiğciqlı xərçəngkimilərin iki növü *D.pulex*, *D.magna* qeydə alınmışdır. Yaz- yay fəsillərində bu göldə şaxəbiğciqlı xərçəngkimilərin bəzi növlər dominantlıq göstərmişdir, onların ümumi sayı 10-24 fərd/m³ arası dəyişmişdir. Şaxəbiğciqlı xərçəngkimilərin bir çox nümayəndələri yüksək ekoloji valentliyə malik canlılar kimi abiotik amillərin geniş diapazonda dəyişməsinə qarşı çox dözümlüdürlər, buna görə də demək olar ki bir çox dünya ölkələrinin su hövzələrində yayılmışdırlar.

Bu növlər çirkələnmiş su hövzələrinin təmizlənməsində iştirak edən tipik filtrator orqanizimlərdir. Həmçinin bu kiçik su canlıları su hövzəsinin ekosistem balansının qorunmasında mühüm rol oynayırlar. Şaxəbiğciqlı xərçəngkimilər su mühitinin keyfiyyətini izləmək üçün effektiv bioloji göstəricilərdir. Onların ekosistemdəki rolu, su mühitinin sağlamlığının təmin edilməsi və davamlılığının qorunması üçün əvəzsizdir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Qasımov Ə.H. Azərbaycanın bəzi göllərinin zooplanktonu/Azərbaycan Zooloqlar cəmiyyəti, I qurultayının materialları. Bakı :Elm , 2003, s. 359-367
2. Mustafayev I.I, Mammadov V.A, Salmanov M.A, Hüseynov S.A. Abşeron gölləri: ISAR təşkilatının qrantı əsasında həyata keçirilmiş layihənin hesabatı. Bakı: Rüzgar Ekoloji cəmiyyəti, 2001, 52 s.
3. Tapdıqova K.A. Abşeron yarımadası göllərində ibtidai xərçəngkimilərin növ tərkibi və yayılması / Gənc Alimlərin və Tədqiqatçıların "Müasir Biologiyanın Innovasiya Problemləri mövzusunda IV Beynəlxalq elmi konfransının materialları. Bakı: CBS, 2014, s. 98-99
4. Tapdıqova K.A., Əliyev A.R. Abşeron yarımadası göllərində ekoloji vəziyyət və ibtidai xərçəngkimilərin göllərin eko-sistemində rolu / Şollar-Bakı su qurğular kompleksinin 100 illiyinə həsr olunmuş Beynəlxalq Elmi-Praktiki konfransın materialları. Bakı: Mürtəcim, 2017, s. 446-448

5. https://www.researchgate.net/publication/226782296_Cladocera_and_Other_Branchiopod_Crustaceans
6. https://www.researchgate.net/publication/225556334_Global_diversity_of_cladocerans_Cladocera_Crustacea_in_freshwater
7. <http://lin.irk.ru/hb/index.php?view=article&id=54>

Pərvanə Şirzad ƏLİYEVƏ
Bakı Slavyan Universiteti
Qərb Universiteti tam orta məktəbi

İQLİM DƏYİŞİKLİYİ VƏ GƏNCLƏRİN EKOLOJİ FƏALLIĞI

Abstract

Climate change is a global problem, and its effects are increasing day by day. In response to this issue, young people are taking more initiative and carrying out awareness activities against environmental problems. Through social media, campaigns, and volunteer actions, they contribute to the protection of the environment. Youth activism plays an important role both in shaping public opinion and influencing decision-making bodies. Their participation in this field is essential and valuable for the sake of sustainable development.

Keywords : climate change, youth, environmental activism, environmental protection, sustainable development

Giriş

İqlim dəyişikliyi müasir dünyanın ən ciddi ekoloji problemlərindən biri olmaqla, təkcə təbiətə deyil, eyni zamanda iqtisadiyyata, sosial rifaha və insan sağlamlığına birbaşa təsir göstərir. Qlobal istiləşmənin səbəb olduğu buzlaqların əriməsi, dəniz səviyyəsinin qalxması, ekstremal hava hadisələrinin artması, su və ərzaq təhlükəsizliyinin pozulması bu problemin ciddiliyini göstərən əsas amillərdir [3]. İnsan fəaliyyətinin nəticəsi olaraq atmosfərə buraxılan istixana qazları, xüsusilə də karbon dioksid və metan qazları, yerin istilik balansını pozur və bu da iqlim dəyişikliklərinə gətirib çıxarır. Ətraf mühitə bu şəkildə təsir göstərən əsas sahələrə sənaye, nəqliyyat, kənd təsərrüfatı və enerji istehsalı daxildir. Bütün bu dəyişikliklər planetimizin ekoloji tarazlığını pozur və gələcək nəsillər üçün təhlükəli perspektivlər yaradır.

Bu problemlə mübarizədə gənclərin rolu danılmazdır. Gənclər təkcə cəmiyyətin gələcəyi deyil, həm də indiki dövrün fəal iştirakçıları kimi iqlim dəyişikliyinə qarşı mübarizədə mühüm yer tuturlar. Son illərdə gənclər arasında ekoloji maariflənmə səviyyəsinin artması və bu istiqamətdə göstərilən fəallıq diqqətçəkicidir [4]. Sosial media platformaları, beynəlxalq və yerli ekoloji təşəbbüslər, könüllülük proqramları və məktəb-liseylərdə təşkil olunan tədbirlər gənclərin bu prosesdə aktiv iştirakını təmin edən mühüm vasitələrdəndir. Onlar təkcə məlumatlı olmaqla kifayətlənməyib, eyni zamanda ekoloji kampaniyaların təşkili, təkrar emal təşəbbüsləri, ağacəkmə aksiyaları və ictimai maarifləndirmə layihələri vasitəsilə ətraf mühitin qorunmasına töhfə verirlər.

Gənclərin ekoloji fəallığı həm fərdi, həm də təşkilati səviyyədə həyata keçirilir. Fərdi səviyyədə ekoloji həyat tərzini keçirmək – enerji sərfiyyatını azaltmaq, plastikdən imtina etmək, ictimai nəqliyyatdan istifadə etmək və suya qənaət etmək kimi vərdişlər formalaşır [4]. Təşkilati səviyyədə isə gənclər müxtəlif ekoloji QHT-lərdə, könüllü qruplarda və beynəlxalq forumlarda iştirak edərək həm təcrübə

toplayır, həm də qlobal səviyyədə səslərini duyura bilirlər [1]. Ənənəvi təhsil yanaşmaları ilə yanaşı, qeyri-formal təhsil metodlarının tətbiqi, gənclərin ekoloji biliklərinin artırılmasına, ətraf mühitə qarşı məsuliyyət hissinin güclənməsinə kömək edir. Belə təşəbbüslər gəncləri yalnız müşahidəçi deyil, dəyişiklik yaradan liderlərə çevirir.

Qeyd etmək lazımdır ki, bir çox beynəlxalq təşkilatlar gənclərin bu sahədə rolunu dəstəkləyir və onların fəaliyyətlərini stimullaşdırmaq üçün müxtəlif fondlar və proqramlar həyata keçirir. BMT-nin “Dayanıqlı İnkişaf Məqsədləri” çərçivəsində “İqlim dəyişikliyi ilə mübarizə” prioritet istiqamət kimi müəyyən olunub və bu məqsədə çatmaq üçün gənclərin iştirakı əsas şərtlərdən biridir [2]. Azərbaycan da bu istiqamətdə müəyyən addımlar atır: ölkədə gənclərin ekoloji tərbiyəsi, yaşıl düşüncə tərzinin formalaşdırılması və ekoloji layihələrin dəstəklənməsi məqsədilə proqramlar həyata keçirilir. Məsələn, “Yaşıl dünya naminə həmrəylik ili” çərçivəsində keçirilən tədbirlər gənclərin bu prosesə daha aktiv qoşulmasına zəmin yaradır.

İqlim dəyişikliyi qlobal miqyasda ciddi ekoloji, sosial və iqtisadi nəticələr doğurur. Bu problemlə mübarizə üçün cəmiyyətin bütün təbəqələrinin, xüsusilə gənclərin fəallığı böyük əhəmiyyət kəsb edir. Gənclər həm təhsildə, həm də sosial fəaliyyətlərdə ekoloji məsələləri gündəmə gətirməklə cəmiyyətin şüur səviyyəsini artırır. Araşdırmalar göstərir ki, gənclərin ekoloji hərəkətlərdə iştirakı son illərdə nəzərəcəpacaq dərəcədə artmışdır. Onlar sosial media vasitəsilə ekoloji problemlərə dair geniş auditoriyaya müraciət edə bilirlər. Gənclər könüllü təşkilatlarda, məktəb və universitetlərdə ekoloji layihələr həyata keçirirlər. Bu fəaliyyətlər onlara liderlik bacarıqları qazandırır və məsuliyyət hissinə gücləndirir. Gənclərin təşəbbüsü ilə keçirilən ağacəkmə kampaniyaları və təmizləmə aksiyaları praktiki nəticələr verir. Eyni zamanda, gənclər innovativ texnologiyalar və yaşıl startaplar vasitəsilə iqlim dəyişikliyi ilə mübarizəyə töhfə verirlər. Onların iştirakı ekoloji təhsilin inkişafına da mühüm təsir göstərir. Dövlət və qeyri-hökumət təşkilatları gənclərin bu sahədə fəaliyyətini təşviq etməlidirlər. İqlim dəyişikliyi ilə bağlı qərarların qəbulunda gənclərin fikirlərinə önəm verilməlidir. Gənclər yalnız gələcəyin deyil, həm də bu günün dəyişdirici qüvvəsidir. Onların iştirakı olmadan davamlı inkişaf mümkün deyil. Nəticə etibarilə, gənclərin ekoloji fəallığı iqlim dəyişikliyi ilə mübarizənin əsas təkanverici qüvvələrindən biridir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Azərbaycan Respublikasının Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi – www.eco.gov.az
2. BMT-nin Dayanıqlı İnkişaf Məqsədləri – www.un.org/sustainabledevelopment/
3. Hüseynov Q., “İqlim dəyişmələri və onun təsirləri”, Bakı, 2021
4. Ağayeva E., “Gənclər və Ekoloji Maarifləndirmə”, “Təhsil” nəşriyyatı, 2022
5. IPCC (İqlim Dəyişiklikləri üzrə Hökumətlərarası Panel) hesabatları – www.ipcc.ch

Gültəkin ƏRƏBOVA

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

DAĞLIQ ŞİRVANIN QURU SUBTROPİK MEYVƏ BAĞLARINDA ENDOFİT GÖBƏLƏKLƏRİN ROLUNUN ARAŞDIRILMASI

Abstract

Azerbaijan's favorable climate and fertile soils contribute to the formation of diverse ecosystems with rich biodiversity. In the Mountainous Shirvan region (Shamakhi, Ismayilli, Agsu), the dry subtropical fruit orchards (walnut, hazelnut, pomegranate, grape, fig) are characterized by important symbiotic relationships

between plants and endophytic fungi, which play a vital role in agroecosystem resilience and productivity. Endophytic fungi penetrate plant tissues and synthesize metabolites that stimulate growth, enhance stress resistance, and suppress pathogens by producing antimicrobial substances. These fungi produce phytohormones (auxins, gibberellins, cytokinins) that regulate plant development, increase antioxidant enzyme activity (such as catalase and superoxide dismutase), and enhance genetic resistance to stress. Soil structure, climate factors, and anthropogenic influences shape the composition of endophytic flora in the region. However, the use of chemical pesticides negatively impacts fungal biodiversity. The findings highlight that endophytic fungi in the orchards of Mountainous Shirvan hold significant potential for promoting ecologically sustainable agriculture.

Keywords: endophytic fungi, Mountainous Shirvan economic-geographic region, dry subtropical fruits.

Giriş

Özünün əlverişli iqlim şəraiti, münbit torpaqları ilə Azərbaycan müxtəlif ekosistemlərin formalaşması, biomüxtəlifliyin zənginliyi ilə seçilməkdədir. İnkişafda dayanıqlılığa əsaslanan ölkəmiz bütün sahələrdə olduğu kimi kənd təsərrüfatının inkişafında, qidaya olan tələbatın ödənilməsi, idxal və ixrac potensialının ödənilməsində daxili istehsal gücünə nizamlamaq prioritet məsələlərdəndir. Azərbaycan ərazisində salınmış quru-subtropik meyvə bağları həm ölkədaxili qidaya olan tələbatın ödənilməsi, həmçinin iqtisadi dəyərliyi ilə xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Dağlıq Şirvan iqtisadi-coğrafi regionu da (o cümlədən Şamaxı, İsmayılı, Ağsu rayonları) özünəməxsus iqlim şəraiti və rəngarəng bitki örtüyü ilə quru subtropik meyvə bağlarının inkişafı üçün əlverişlidir. Bu regionda qoz, fındıq, nar, üzüm və əncir kimi məhsullar geniş yayılmışdır. Salınmış agroekosistemlərdə ətraf mühitlə bütünlük təşkil edən bitkilərin qurduğu əsas əlaqələrdən biri də göbələklərlə olan simbiozlardır. Bitkilərlə göbələklər fizioloji, ekoloji, trofiki əlaqələrin cəmi olaraq müxtəlif münasibətlərlə xarakterizə olunurlar. Bunlardan biri də bitkilərin endofit göbələklərlə münasibətidir. Bitkilərə simbiotik əlaqədə olan endofit göbələklər bu agroekosistemlərdə bitki sağlamlığı, strese davamlılıq və məhsuldarlıq üzrə önəmli rol oynayır [1].

Endofit göbələklər mitselilər vasitəsilə bitki toxumalarına nüfuz edir və bitkilərin həyat fəaliyyətlərini stimullaşdıran metabolitlər sintez edirlər. Endofitik göbələklər bitki toxumalarını infeksiyalandıran, lakin zərər verməyən mikroorqanizmlərdir. Onlar bitkilərdə biotik və abiotik strese qarşı qoruma, böyümə və məhsuldarlıq üstünlüyü, patogen rəqabətinin azaldılması kimi funksiyaları yerinə yetirirlər.

Belə ki, endofitlər auxin, gibberellin və sitokinin kimi fitohormonlar ifraz edərək bitkinin böyüməsini tənzimləyir və stressə qarşı dayanıqlılığını artırır [4]. *Fusarium spp.*, *Penicillium spp.*, *Aspergillus spp.* cinsindən olan endofit göbələklər auksin sintez edərək kök böyüməsini təşviq edir, lateral köklərin inkişafını artırır, bitkilərin su və mineral qəbulunu gücləndirir. *Gibberella fujikuroi* (*Fusarium* cinsi), *Penicillium spp.* göbələklərinin sintez etdiyi gibberellinlər hüceyrə uzanmasını və bitki boyunun artmasını stimullaşdırır, çiçəkləmə və meyvə əmələ gəlməsini təşviq edir. *Cladosporium spp.*, *Alternaria spp.* cinslərinə aid endofit göbələklərin sintez etdiyi sitokininlər hüceyrə bölünməsinə sürətləndirir, yaşlanma prosesini ləngidir və daha güclü vegetativ inkişaf yaradır.

Bitkilərdə stress zamanı yaranan reaktiv oksigen növlərinə qarşı müdafiə fermentlərinin (katalaza, superoksid dismutaza) sintezini artırırırlar. Endofitlər həmçinin bitki genomunda stresslə əlaqəli genlərin aktivləşməsinə də təşviq edir. Bütün bu xüsusiyyətləri ilə endofit göbələklər abiotik stressə qarşı (susuzluq, duzluluq, yüksək temperatur) qoruma funksiyasını həyata keçirir [6]. Biotik stressə qarşı qorunmaya isə patogenlərə qarşı müqavimətin artırılmasını göstərmək olar. Endofit göbələklər bitkilərin müdafiə mexanizmlərini gücləndirməklə yanaşı, patogenlərə qarşı toksinlər, antibiotiklər və fermentlər ifraz edərək onların böyüməsini dayandırır.

Endofit göbələklər bitki rizosferində və toxumalarında yerləşərək torpaq və bitki patogenlərinə qarşı mikrobial rəqabət yolu ilə qoruma təmin edirlər. Bu rəqabət bir neçə əsas mexanizm əsasında baş verir. Endofit göbələklər torpaqda və bitki daxilində məhdud qida resurslarını (şəkərlər, amin turşuları və mikroelementlər) sürətlə istehlak edərək patogenlərin qidalanmasını məhdudlaşdırır. *Trichoderma harzianum* rizosferdə qida maddələrini sürətlə istehlak edərək *Rhizoctonia solani* kimi patogenlərin böyüməsini əngəlləyir [3]. Endofit göbələklər bitki köklərində və toxumalarında kolonizasiya sahəsini tutaraq patogenlərin yapışmasına və infeksiyasına mane olurlar. *Piriformospora indica* kök hüceyrələrində möhkəm yerləşərək patogen göbələk sporlarının invaziyasına qarşı qoruyucu sədd yaradır. Endofit göbələklər bitkilərdə müdafiə genlərini aktivləşdirərək patogen infeksiyalara qarşı “hazır vəziyyət” yaradırlar. Məsələn, *Fusarium oxysporum* qeyri-patogen şammları bitkidə müdafiə mexanizmlərini stimullaşdıraraq patogen şammlara qarşı rezistentlik yaradır. *Fusarium oxysporum* endofit formaları qoz və fındıq bağlarında rəqabət qabiliyyətli göbələklərdir. *Alternaria alternata* və *Cladosporium spp.* kimi sözgedən göbələklər quru subtropik ərazilərdə tez-tez rastlanırlar.

Dağlıq Şirvanda endofit göbələk-meyvə bitkisi əlaqələri iqlim faktorları, torpaq quruluşu, antropogen təsirlərlə formalaşır. İllik yağıntı miqdarı və temperatur amplitudası endofit florasının tərkibini şəkilləndirir. Dağlıq Şirvanın gilli torpaqlarında rizosfer mikrob florası daha kompleksdir. Kimyəvi pestisid istifadəsi endofit göbələklərin biodiversitetinə mənfi təsir edir [2]. Dağlıq Şirvanda quru subtropik meyvə bağlarında endofitik göbələklər bitki sağlamlığını qorumaqda çox önəmlidir. Gələcək tədqiqatlar bu simbiotik orqanizmlərin daha effektiv istifadə yollarını araşdırmalı, bioloji pestisid kimi potensialları dəyərləndirilməlidir. Təbii endofitik floradan istifadə, kimyəvi pestisid ehtiyacını azaldaraq ekoloji dayanıqlı bağçılıq üçün yeni imkanlar açar bilər.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Arnold, A. E., Mejía, L. C., Kylo, D., Rojas, E. I., Maynard, Z., Robbins, N., & Herre, E. A. (2003). Fungal endophytes limit pathogen damage in a tropical tree. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 100(26), 15649–15654.
2. Gao, F. K., Dai, C. C., & Liu, X. Z. (2010). Mechanisms of fungal endophytes in plant protection against pathogens. *African Journal of Microbiology Research*, 4(13), 1346–1351.
3. Harman, G. E., Howell, C. R., Viterbo, A., Chet, I., & Lorito, M. (2004). *Trichoderma* species—opportunistic, avirulent plant symbionts. *Nature Reviews Microbiology*, 2(1), 43–56.
4. Khan, A. L., Hamayun, M., Khan, S. A., Kang, S. M., & Lee, I. J. (2015). Endophytic fungi: resource for gibberellins and crop improvement. *Plant Physiology and Biochemistry*, 94, 1-10.
5. Rodriguez, R. J., White Jr, J. F., Arnold, A. E., & Redman, R. S. (2009). Fungal endophytes: diversity and functional roles. *New Phytologist*, 182(2), 314–330.
6. Schulz, B., & Boyle, C. (2005). The endophytic continuum. *Mycological Research*, 109(6), 661–686.
7. Shores, M., Harman, G. E., & Mastouri, F. (2010). Induced systemic resistance and plant responses to fungal biocontrol agents. *Annual Review of Phytopathology*, 48, 21–43.

Nərgiz Azər HACIYEVA
Sumqayıt Dövlət Universitetinin I kurs magistrı
E-mail: nergizzm@gmail.com

İQLİM DƏYİŞİKLİKLƏRİNƏ UYĞUNLAŞMA VƏ TƏSİRLƏRİN YUMŞALDILMASI STRATEGİYALARI

Abstract

In order to prevent global warming, it is necessary to select new plant and tree species with high albedo. Natural resources should be used purposefully and economically, and non-traditional water sources - water from collector-drainage networks, treated wastewater and sea water - should be used for irrigation and water supply. In order to effectively combat global climate change, it is of particular importance for the countries of the world to develop joint strategic programs and faithfully adhere to international initiatives such as the Paris Agreement. In addition, dependence on fossil fuels can be reduced by expanding the use of alternative energy sources such as solar, wind and hydropower.

Keywords: global climate change, adaptation, prevention, warming, efficient use.

Giriş

Antropogen faktorların təsiri atmosferin çirklənməsini artırır, parnik effektinin intensivliyinin artmasına və ozon qatında dəşiklərin genişlənməsinə səbəb olur [1]. Müxtəlif regionlarda baş verən iqlim dəyişiklikləri, təbii fəlakətlərin — o cümlədən zəlzələ, tornado, qasırğa, quraqlıq, səhrələşmə, subasma və torpaq sürüşmələrinin artmasına gətirib çıxarır. Bu proseslər zaman keçdikcə həm təkrarlanma tezliyini artırır, həm də əhatə etdiyi əraziləri genişləndirir. Nəticədə, bu zonalarda ekosistemlər ya məcburi şəkildə dəyişir (mutasiyaya uğrayır), ya da tamamilə məhv olur [2].

Cənubi Qafqaz regionu qlobal iqlim dəyişikliklərinə daha çox həssas olan ərazilərdən biridir. Son dövrlərdə Böyük Qafqaz dağlarında daimi buzlaqların sahəsinin sürətlə azalması, çayların əvvəlki dövrlərlə müqayisədə daha erkən gursululuq mərhələsinə keçməsi, Kür vadisində baş verən təkrar subasma hadisələri və səhrələşmənin sürətlənməsi ölkədə ərzaq təhlükəsizliyi, insan sağlamlığı və sosial-iqtisadi, ekoloji problemlərin dərinləşməsinə səbəb olmuşdur.[3]

Qlobal istiləşməyə səbəb olan faktorlar əsasən antropogen və təbii mənşəli olmaqla iki əsas qrupa bölünür. Əkin sahələrinin şumlanması, təbii otlaq ərazilərinin meliorasiyası, meşə örtüyünün qeyri-planlı şəkildə qırılması, qazıntı yanacaqların hasilat və istifadəsinin artması nəticəsində yaranan zərərli qazların atmosfərə atılması, hərbi münaqişələr və ozon qatında baş verən pozuntular antropogen faktorların əsasını təşkil edir [4]. Bu amillər iqlim dəyişikliklərinin intensivliyini artırmaqla, planetin ekoloji balansına ciddi təsir göstərir.

Hazırda dünyanın müxtəlif elmi mərkəzlərində qlobal iqlim dəyişmələrinin təsirlərinin azaldılması istiqamətində bir sıra alternativ həll yolları hazırlanmaqdadır. Bu yanaşmalardan biri yüksək albedo qabiliyyətinə malik yeni bitki və ağac növlərinin seleksiya edilməsi ilə bağlıdır. Digər effektiv üsullar arasında günəş radiasiyasının əks olunmasını artırmaq məqsədilə binaların dam örtüklərinin açıq rəngli materiallarla hazırlanması və yerətrafi orbitlərdə buzlaqlar üzərində güzgülərin yerləşdirilməsi kimi texnologiyalar əhəmiyyətli yer alır.

Eyni zamanda, enerji sektorunda transformasiya zərurəti ön plana çıxır. Günəş panellərinin istehsalı, gelgit və külək enerjisi stansiyalarının qurulması, geotermal və digər alternativ enerji mənbələrindən istifadənin genişləndirilməsi ekoloji təmiz və davamlı enerji istehsalı baxımından əhəmiyyətlidir. Bu texnologiyalar ənənəvi fosil yanacaqlara alternativ olaraq daha ekoloji və təhlükəsiz enerji təmin edir.

Qeyd edilməlidir ki, innovativ yanaşmalardan biri də insan bədənindən çıxan istilik enerjisindən mənzillərin qızdırılmasında istifadə olunması, habelə günəş enerjisi ilə qış yollarında buzlanmanın qarşısının alınmasıdır.

Qlobal iqlim dəyişikliyi yalnız ekosistemlərə deyil, sosial sahələrə də ciddi təsiri müşahidə olunur. Xüsusilə kənd təsərrüfatı məhsuldarlığının azalması, içməli su qıtlığı və iqlim miqrantlarının (climate refugees) artması kimi proseslər bir çox ölkələr üçün ciddi sosial-iqtisadi çağırışlara çevrilmişdir. Bu proseslər ən çox inkişaf etməkdə olan regionlarda özünü göstərməkdədir.

İqlim dəyişikliyinə qarşı mübarizədə ictimai maarifləndirmə və yaşıl davranışların təşviqi də vacib komponentlərdəndir. Ətraf mühitə qarşı fərdi və ictimai məsuliyyətin artırılması, ekoloji təhsil proqramlarının genişləndirilməsi, tullantıların çeşidlənməsi və enerjiden qənaətlə istifadə kimi sadə, lakin təsirli addımlar iqlim dəyişikliklərinin qarşısının alınmasında əhəmiyyətli rol oynayır.[5]

Qlobal iqlim dəyişmələrinin qarşısının alınması üçün beynəlxalq hüquqi mexanizmlər və kollektiv razılaşmaların əhəmiyyəti də önəmlidir. Paris Sazişi, Kioto Protokolu kimi beynəlxalq razılaşmalar çərçivəsində ölkələr karbon emissiyalarının azaldılması üzrə öhdəliklər götürür və bu proseslər müntəzəm olaraq monitorinq və hesabat sistemləri ilə müşayiət olunur. Belə mexanizmlər qlobal əməkdaşlığın gücləndirilməsinə xidmət edir 2015-cı ildə isə Paris Sazişi qəbul edildi. Paris Sazişində artıq bütün dövlətlər öz imkanlarını qiymətləndirərək 2030-cu ilə qədər öhdəliklər götürdülər. Paris Sazişinə qoşulan Azərbaycan qarşısına məqsəd qoymuşdur ki, 2030-cu ilə qədər istixana qazlarının miqdarını 1990-cı ilə nisbətən 35% azaltsın. Bununla əlaqədar ölkəmiz Paris sazişinə töhvələr sənədini hazırlayıb Konvensiyanın katibliyinə təqdim etdi. Hazırda yenilənmiş töhvələr sənədində artıq 2030-cu ilə qədər istixana qazların azaldılmasını 40%-ə çatdırmaq öhdəliyi götürülmüşdür. Belə bir öhdəliyin yerinə yetirilməsi əlbəttə ki, ölkənin irihəcmli istixana qazları mənbələrində layihələr həyata keçirməklə nail oluna bilər.

İqlim dəyişikliyinə qarşı mübarizə strategiyalarında kənd təsərrüfatı da mühüm yer tutur. Aqrar istehsalat zamanı ətraf mühitə mənfi təsirlərin azaldılması, torpaqların qorunması, gübrələrin normativ istifadəsi və torpaq ehtiyatlarının davamlı nəzarətdə saxlanması vacib şərtlərdəndir [3, 4].

İqlim dəyişikliyinə uyğunlaşmaq və onun su təsərrüfatına təsirlərini yumşaltmaq üçün iki əsas tədbirlər sistemi müəyyən edilir:

1.Mövcud su ehtiyatlarından rəşional istifadə üzrə kompleks tədbirlər: suvarma sistemlərinin effektivliyinin artırılması, su itkisinə qarşı mütərəqqi üsulların tətbiqi, normativ su istifadəsinin təşkili və sudan qənaətli istifadə texnologiyalarının tətbiqi.

2.Alternativ və əlavə su mənbələrinin yaradılması: kollektor-drenaj şəbəkələri, təmizlənmiş çirkab suları, dəniz və yağış suları kimi qeyri-ənənəvi su mənbələrinin istifadəsi, subartezian quyularının qazılması və liman/sututarların yaradılması kimi tədbirləri əhatə edir.[6]

Bu tədbirlərin sistemli şəkildə həyata keçirilməsi qlobal iqlim dəyişikliklərinin təsirlərini minimuma endirməklə yanaşı, gələcək nəsillər üçün daha sabit və yaşana bilən ekosistemlərin qorunmasına xidmət edəcəkdir.

Son 15-20 ildə ətraf mühitin bərpası texnologiyası sayəsində vəziyyət tamamilə dəyişmişdir. 2024-cü ildə COP29 konfransının Azərbaycanda keçirilməsi də təsadüfi deyil. Belə bir mötəbər tədbirin ölkəmizdə keçirilməsi bu sahədə nümunəvi tədbirlərin planının hazırlanmasını, təqdim olunmasını tələb edir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Məmmədov Q.Ş., Həşimov A.C., Həsənov S.T. Ətraf mühitin kənd təsərrüfatı stehsalının mənfi təsirlərindən qorunması və təbii resurslardan dayanıqlı istifadə //AzHvəM EİB-nin elmi əsərlər toplusu. XXXV cild. Bakı, Elm, 2016, s.19-25.

2. R.N Kərimov. İqlim dəyişmələrinin təsirinin azaldılması və ona adaptasiya tədbirləri Bakı 2016
3. Səfərov S.H., Mahmudov R.N. Müasir iqlim dəyişmələri və Azərbaycan. Bakı: Ziya, 2011
4. Доклад о состоянии и использовании земель сельскохозяйственного назначения. Российской Федерации в 2014 году. –М.: ФГБНУ «Росинформагротех», 2016, 188 с.
5. Məmmədov, S., & Quliyev, R. (2020). Klimatologiya və ekoloji problemlər. Bakı: Elm və Təhsil.
6. Qasimov, N. (2019). Su ehtiyatlarının idarə olunmasında yeni yanaşmalar və texnologiyalar. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Coğrafiya İnstitutu.

Mədinə Aslan HƏMİDOVA
Qərbi Kaspi Universiteti
E-mail: medinederya123@gmail.com

ÜZÜM SORTLARININ MORFOLOGİYASI VƏ GENETİKASI

Abstract

Breeders use modern biotechnological and molecular methods to develop grape varieties that are more flavorful, resilient, and productive. Hermaphroditic flower-bearing grape cultivars are considered more favorable for breeding due to their stable yields and desirable fruit characteristics. Genetic modification and genome editing technologies can accelerate and refine the breeding process; however, ethical and environmental concerns in this area remain unresolved.

Wild grape species (*Vitis* spp.) are important genetic resources for grape breeding and adaptation to climate change. The assembly of their genomes at the diploid level has enabled the identification of traits such as disease resistance and floral sex determination. The development of the first pangenome has further enhanced comparative genomic studies between domesticated and wild grape species, contributing to the improvement of breeding strategies.

Seedlessness is a valuable trait in grape production. This phenotype is primarily associated with stenospermocarpic seed development regulated by the SDI locus. Genetic mapping and RNA sequencing analyses in the ‘Crimson Seedless’ cultivar have shown that seed development is linked to immune-related mechanisms. A specific amino acid substitution (arginine-197 to leucine) in the AGAMOUS-LIKE11 (*VviAGL11*) gene within the SDI region has been found to be strongly correlated with seedlessness.

Keywords: Grape, morpho-biological characteristics, genetic characteristics, modern situation

Giriş

Üzüm bitkisinin tarixi milyonlarla il əvvəl gedib çıxır. Təbiətdə son 6 milyon il ərzində yalnız iki dəfə baş verən nadir genetik mutasiya nəticəsində həm süfrə üzümləri, həm də şərəbçilik üçün istifadə olunan üzüm sortları yaranıb. Bu nadir genetik dəyişikliyin nəticəsi olaraq insanlar təxminən 8000 il əvvəl üzüm əhliləşdirməyə başlamış və onu qida mənbəyi, içki istehsalı və mədəniyyətin ayrılmaz bir hissəsinə çevirmişlər.

Lakin üzüm sortlarının təkmilləşdirilməsi uzun və çətin bir proses olub. Müasir seleksiyaçıları daha dadlı, xəstəliklərə və zərərvericilərə qarşı daha davamlı üzüm növləri yetişdirmək üçün daim yeni texnologiyalardan və selektiv çarpazlaşma üsullarından istifadə edirlər. Bununla belə, bu proses hələ də müəyyən dərəcədə şansa əsaslanır. Seleksiyaçıları bir üzüm növünün istənilən xüsusiyyətlərə malik olub-

olmadığını müəyyən etmək üçün 2-4 il vaxt sərf edirlər.

Üzüm bitkisinin çiçəklərin cinsi xüsusiyyətləri seleksiya prosesində mühüm rol oynayır.

Üzüm çiçəkləri üç əsas kateqoriyaya bölünür:

1. **Dişi çiçəklər** – Meyvə versələr də, öz-özünə tozlanma üçün tələb olunan poleni istehsal edə bilmirlər.

2. **Kişi çiçəklər** – Yalnız polen istehsal edir, lakin meyvə vermir.

3. **Hermafrodit (mükəmməl) çiçəklər** – Həm dişi, həm də kişi reproduktiv orqanlarını daşıdığı üçün öz-özünü tozlandıra bilir.

Məhz hermafrodit çiçəklərə malik üzüm növləri seleksiyaçıları üçün ən ideal seçimdir. Bunun səbəbi onların daha sabit məhsul verməsi və daha iri, ləzzətli meyvə salxımları yaratmasıdır. Seleksiyaçıları bu növlərdən istifadə edərək yeni üzüm sortları yetişdirir və daha məhsuldar, dayanıqlı bitkilər əldə edirlər.

Müasir elmi tədqiqatlar göstərir ki, üzüm seleksiyasında genetik modifikasiya və genom tənzimləmə texnologiyalarının tətbiqi bu prosesi daha sürətli və effektiv edə bilər. Genom redaktəsi vasitəsilə seleksiyaçıları üzüm bitkisinin istənilən xüsusiyyətlərini daha dəqiq şəkildə tənzimləyə bilər, bu isə həm məhsuldarlığı artırır, həm də ətraf mühitə olan mənfi təsirləri azalda bilər.

Bununla belə, genetik modifikasiya ilə bağlı etik və ekoloji mübahisələr davam edir. Bir çox istehlakçı və fermer ənənəvi seleksiya metodlarına üstünlük verir və genetik modifikasiya olunmuş üzüm sortlarına ehtiyatla yanaşır. Gələcəkdə seleksiya üsullarının inkişafı və istehlakçıların tələbləri bu sahədəki yeniliklərin istiqamətini müəyyən edəcək [11].

Yabanı üzüm növləri (**Vitis spp.**) təbiətdə geniş yayılmış və zəngin genetik müxtəlifliyi ilə seçilən bitki qruplarından biridir. Bu növlər, bağcılığın iqlim dəyişikliklərinə qarşı dayanıqlığını artırmaq və üzüm sortlarının seleksiyasını yaxşılaşdırmaq üçün mühüm resurs hesab olunur. Üzüm bitkisinin təkamülü və genetik inkişafı baxımından yabanı **Vitis spp.**, əsas xüsusiyyətləri qoruyub saxlamaq və yeni xüsusiyyətlər aşılamaq üçün vacib bir baza rolunu oynayır [1,2].

Son illərdə aparılan genom tədqiqatları yabanı üzüm növlərinin genetik quruluşunu daha dərinlən araşdırmağa imkan yaradıb. Yabanı üzüm genomlarının diploid xromosom səviyyəsində tam şəkildə tərtib edilməsi, müxtəlif genetik xüsusiyyətlərin aşkarlanmasını asanlaşdırıb. Xüsusilə, xəstəliklərə qarşı müqavimət göstərən və çiçək cinsiyyətini müəyyən edən əsas genlərin tapılması bu sahədə mühüm nailiyyətlərdən biridir [3,4].

Bundan əlavə, ilk **Vitis** qrafik əsaslı pangenomunun hazırlanması, üzüm genomikası sahəsində yeni üfəqlər açıb. Pangenom, üzüm növlərinin genetik müxtəlifliyini daha yaxşı başa düşmək və seleksiya proseslərində daha effektiv istifadə etmək üçün mühüm bir vasitədir. Bu yanaşma, həm mədəni (evcilləşdirilmiş), həm də yabanı üzüm növlərinin müqayisəli genom analizini aparmağa imkan yaradır və onların təkamül prosesini daha yaxşı izah etməyə kömək edir [5,6].

Yabanı üzüm genomlarının tədqiqi üzümçülük sahəsinə bir neçə mühüm istiqamətdə təsir edə bilər:

Xəstəliklərə Qarşı Dayanıqlığın Gücləndirilməsi

Yabanı üzüm növlərində aşkarlanan xəstəliklərə davamlı genlər, süni seleksiya və genetik modifikasiya vasitəsilə mədəni üzüm növlərinə transfer edilə bilər. Bu, üzümçülükdə pestisidlərdən istifadənin azalmasına və daha ekoloji təmiz üsullarla üzüm becərilməsinə töhfə verə bilər [7].

İqlim Dəyişikliyinə Uyğunlaşmanın Təmin Edilməsi

İqlim dəyişiklikləri nəticəsində bağcılıq sahəsində ciddi çətinliklər yaranır. Yabanı üzüm növləri isə müxtəlif mühit şəraitinə uyğunlaşma qabiliyyəti nümayiş etdirdiyindən, onların genetik xüsusiyyətləri yeni, daha dözümlü üzüm sortlarının yaradılmasında istifadə edilə bilər [8].

Meyvə Keyfiyyətinin və Çəşid Müxtəlifliyinin Artırılması

Yabanı üzüm genomları, yeni üzüm növlərinin inkişaf etdirilməsi üçün genetik resurs kimi istifadə edilə bilər. Bu, dad, aromatik xüsusiyyətlər, şəkər tərkibi və digər mühüm keyfiyyətlərin təkmilləşdirilməsinə kömək edə bilər [9].

Genetik Məlumat Mübadiləsinin və Biotexnoloji İnnovasiyaların İnkişafı

Yabanı üzüm növlərinin genom tədqiqatları, elmi icma üçün böyük bir məlumat bazası yaradır. Bu, biotexnologiya və molekulyar seleksiya sahəsində yeni metodların inkişafına və daha sürətli genetik modifikasiya proseslərinin həyata keçirilməsinə şərait yaradır [10].

Üzümə çəkirdəksizlik və Çəyirdəksizliyin Genetik Səbəbləri və Seleksiya Üçün Əhəmiyyəti

Çəyirdəksizlik, təzə üzüm istehlakçıları tərəfindən yüksək qiymətləndirilən bir xüsusiyyətdir. Ticarət məqsədilə yetişdirilən *Vitis vinifera* üzüm növlərində çəyirdəksizliyin əsas mənbəyi,

Toxum İnkişafını Məhdudlaşdıran (SDI) lokusu tərəfindən müəyyən edilən stenospemokarpik toxum inkişafının zəifləməsi ilə əlaqələndirilir. Lakin, çəyirdəksizliyə səbəb olan **sdi** mutasiyasının dəqiq genetik mexanizmi hələ də tam olaraq aydın deyil [12,13].

Genetik Xəritələmə və Mutasiyanın Aydınlaşdırılması

Bu tədqiqatda, çəyirdəksizliyə səbəb olan genetik mutasiyanı müəyyənləşdirmək üçün çoxşaxəli bir yanaşma tətbiq edilib. ‘Crimson Seedless’ çəyirdəksiz üzüm növündən əldə edilmiş F1 hibrid nəsiləri üzərində aparılan genetik xəritələmə tədqiqatları, SDI lokusunun bu fenotipə birbaşa təsir etdiyini təsdiqləyib və Sdi mutasiyasının 18-ci xromosomdakı 323 kb-lik bir genetik bölgədə yerləşdiyini göstərib [14,15].

Çəyirdəksiz və çəyirdəkli F1 hibridlərinin toxum inkişafı dövründə gen ifadə səviyyələrini müqayisə etmək üçün RNA ardıcılığı analizi aparılmışdır. Bu analizlər nəticəsində, çəyirdək formalaşmasının məhdudlaşdırılması prosesinin salisilik turşusu asılı otoimmün mexanizmlərlə əlaqəli olduğu müəyyən edilib [16]. Beləliklə, çəyirdək formalaşmasını tənzimləyən genetik amillərin immun sistem aktivliyi ilə qarşılıqlı əlaqədə olduğu ortaya çıxıb.

Namizəd Genlər və Mutasiya Analizi

RNA ardıcılığı məlumat dəstləri tədqiq edildikdə, çəyirdəksiz haplotipdə cis-etkili tənzimləyici mutasiyalara dair birbaşa sübut tapılmasa da, sdi mutasiyasının yerləşdiyi bölgədə iki fərqli gendə zərərli nukleotid dəyişiklikləri aşkar edilib. Daha sonra, 124 müxtəlif üzüm növü

üzərində aparılan hədəflənmiş gen ardıcılığı təhlili nəticəsində AGAMOUS-LIKE11 (VviAGL11) genində arginin-197-lösin ikaməsinin stenospemokarpi ilə tam əlaqəli olduğu müəyyən edilib [17].

Nəticə

Molekulyar genetikə və biotexnologiya sahəsindəki irəliləyişlər üzüm sortlarının seleksiya proqramlarının səmərəliliyini əhəmiyyətli dərəcədə artırmışdır. Hermafrodit çiçəklərə malik üzüm sortlarının müəyyənləşdirilməsi və istifadəsi daha keyfiyyətli meyvə və sabit məhsuldarlığa malik sortların yaradılması üçün etibarlı əsas təmin etmişdir. Yabanı üzüm növləri isə xəstəliklərə davamlılıq və ətraf mühitə uyğunlaşma kimi mühüm xüsusiyyətlərin mənbəyi olaraq xüsusilə iqlim dəyişikliyi kontekstində əhəmiyyətli genetik resurs sayılır.

Genomların ardıcılığının müəyyən edilməsi, pangenomika və funksional genomika üsullarının integrasiyası üzüm bitkisinin morfologiyası və genetik müxtəlifliyi ilə bağlı anlayışlarımızı dərinləşdirmişdir. Xüsusilə, çəyirdəksizlik xüsusiyyətinin genetik əsaslarının – SDI lokusu və VviAGL11 geninin rolunun – aydınlaşdırılması həm elmi tədqiqat, həm də kommersiya seleksiyası baxımından mühüm mərhələdir. Bununla belə, genetik modifikasiya texnologiyalarının tətbiqi zamanı etik, ekoloji və istehlakçıların qəbul etmə səviyyəsi nəzərə alınmalıdır. Davamlı elmi tədqiqat və məsuliyyətli innovasiya gələcəkdə dayanıqlı və istehlakçıların tələblərinə uyğun üzüm istehsalının formalaşmasında mühüm rol oynayacaq.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Chin, S. W., Leebens-Mack, J., Nikolov, L., & Wen, J. (2014). *Vitis* (Vitaceae) phylogenomics: Hybridization and east-west lineage diversification in the grape genus. *Molecular Phylogenetics and Evolution*, 76, 56-70.
2. Myles, S., Boyko, A. R., Owens, C. L., Brown, P. J., Grassi, F., Aradhya, M. K., ... & Bustamante, C. D. (2011). Genetic structure and domestication history of the grape. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 108(9), 3530-3535.
3. Liang, Z., Duan, S., Sheng, J., Zhu, S., Ni, X., Shao, J., ... & Li, X. (2019). Whole-genome resequencing of 472 *Vitis* accessions for grapevine diversity and demographic history analyses. *Nature Communications*, 10(1), 1190.
4. Di Genova, A., Almeida, A. M., Munoz-Espinoza, C., Vizoso, P., Travisany, D., Moraga, C.,
5. . & Maass, A. (2014). Whole genome comparison between table and wine grapes reveals a comprehensive catalog of structural variants. *BMC Plant Biology*, 14(1), 7.
6. Wang, N., Wang, Y., Tian, F., King, G. J., & Zhang, C. (2021). The first high-quality diploid chromosome-scale assembly of *Vitis amurensis* reveals unique features of cold-tolerant grapes. *Horticulture Research*, 8(1), 1-14.
7. Zou, C., Massonnet, M., Minio, A., Patel, S., Llaca, V., Karn, A., ... & Cantu, D. (2020). Multiple independent recombinations led to hermaphroditism in grapevine. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 117(26), 14594-14603.
8. Wu, J., Wang, Z., Shi, Z., Zhang, S., Ming, R., Zhu, S., & Khan, M. A. (2018). The genome of the wild grape *Vitis pseudoreticulata* predicts disease resistance mechanisms and the genetic basis of unique traits. *BMC Genomics*, 19(1), 1-16.
9. *Vitis International Variety Catalogue (VIVC)*. (2023). Database of grapevine varieties and species. Retrieved from <https://www.vivc.de/>
10. Ensembl Plants – *Vitis vinifera* Genome. (2023). Grape genome annotation and sequence data. Retrieved from https://plants.ensembl.org/Vitis_vinifera/
11. Nature Communications Editorial. (2021). Advances in grapevine genomics and implications for breeding and conservation. *Nature Communications*, 12(1), 3456.
12. Myles, S., Boyko, A. R., Owens, C. L., Brown, P. J., Grassi, F., Aradhya, M. K., ... & Bustamante, C. D. (2011). Genetic structure and domestication history of the grape. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, **108**(9), 3530-3535.
13. Verrières, J., Houel, C., & This, P. (2017). Seedlessness in grapes: Advances in genetic analysis and breeding strategies. *Plant Breeding*, 136(4), 526-535.
14. Wang, Y., Liu, Z., Xu, W., & Zhang, X. (2020). Genetic determinants of seedlessness in *Vitis vinifera* and implications for grape breeding. *BMC Plant Biology*, 20(1), 1-13.
15. Royo, C., Torres-Pérez, R., & Martínez-Zapater, J. M. (2018). Genome-wide association study reveals novel loci for seedlessness in grapevine. *Theoretical and Applied Genetics*, 131(8), 1735-1750.
16. Chen, J., Wang, N., & Liu, C. (2019). Chromosomal mapping of seedless trait in grapevine. *Nature Communications*, 10(1), 1347.
17. Zhang, J., Wu, R., & Chen, H. (2021). The role of salicylic acid in seed abortion in grapevine. *Plant Cell Reports*, 40(5), 923-935.
18. Zou, C., Minio, A., & Massonnet, M. (2020). Genomic variations underlying seedlessness in grape. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 117(12), 7021- 7030.

Həlimə Orxan İSAMYILOVA

Qərbi Kaspi Universiteti

E-mail: halima.ismayil8@gmail.com

GENETIC MARKER SYSTEMS APPLIED IN THE RESEARCH OF FISH SPECIES IN THE CASPIAN SEA

Xülasə

Bu dissertasiya Xəzər dənizində məskunlaşan balıq növlərinin tədqiqində genetik marker sistemlərinin tətbiqini araşdırır. Ekoloji və iqtisadi baxımdan mühüm əhəmiyyətə malik olan bu bölgədə molekulyar markerlərin – mikrosatellitlər (SSR), RAPD, RFLP və mitoxondrial DNT (mtDNA) – genetik müxtəlifliyin, populyasiya strukturunun və təkamül əlaqələrinin qiymətləndirilməsində effektivliyi təhlil olunur.

Xüsusi diqqət bu markerlərin nadir və nəsli kəsilməkdə olan nərə balığı növlərinin qorunmasında – mühafizə genetikası kontekstində – tətbiqinə yönəldilmişdir. Tədqiqat nəticələri populyasiyalar arasında əhəmiyyətli genetik fərqlənmələrin mövcudluğunu ortaya qoyur və bu isə növəxas idarəetmə strategiyalarının zəruriliyini vurğulayır.

Tədqiqatın sonunda Xəzər balıq bioçeşidliyinin davamlı idarə olunması üçün müasir genomika alətlərinin tətbiqi və beynəlxalq əməkdaşlığın vacibliyi tövsiyə edilir.

Keywords: Caspian Sea, fish genetics, genetic markers, microsatellites, mitochondrial DNA, RAPD, RFLP, population structure, conservation genetics, sturgeon, molecular techniques, biodiversity, aquaculture.

Introduction

The Caspian Sea, the world's largest enclosed inland water body, is home to diverse aquatic life, including commercially and ecologically important fish species, particularly sturgeons (family Acipenseridae), many of which are critically endangered. Overfishing, habitat degradation, and environmental changes have caused a decline in fish populations, emphasizing the need for effective conservation strategies. Modern molecular biology tools, such as genetic marker systems, are vital for sustainable management and preservation efforts. Genetic markers provide valuable insights into population structure, genetic diversity, gene flow, and evolutionary relationships. These tools are essential for fisheries science, conservation biology, and aquaculture. This thesis reviews genetic marker systems used in studying Caspian Sea fish, focusing on their characteristics, advantages, limitations, and applications in population monitoring and conservation. These markers help maintain biodiversity and sustainability by analyzing gene flow, population structure, and evolutionary dynamics. The study evaluates their role in the conservation and management of Caspian fish populations. [4],[3]. Microsatellites (SSR) are short tandem repeats with high polymorphism levels, codominant inheritance, and reproducibility. These features make SSRs highly suitable for population genetic studies, parentage analysis, and conservation programs. In the Caspian context, SSRs have been successfully applied to assess genetic differentiation among sturgeon subpopulations from various river systems (e.g., Volga, Ural, and Kura rivers) [5].

RAPD markers, despite being dominant and less reproducible, offer a quick and low-cost method for initial genetic screening. In the Caspian region, they have been used to assess genetic diversity in cyprinid species like carp and barbel, highlighting the impact of environmental pressures such as dams and pollution on population connectivity [10].

RFLP, often applied to mtDNA, is useful for studying maternal lineages and historical migrations. Highly mutable regions like the D-loop, cytochrome b, and ND genes make mtDNA ideal for evolutionary and phylogeographic analyses [1]. Biochemical markers like alloenzymes, though largely replaced, still offer insights into functional genetic variation [9]. PCR, a core tool in modern genetics, enables DNA amplification from minimal material—particularly valuable in endangered species [7]. These marker systems have revealed key insights into population structure, gene flow barriers, and genetic diversity in Caspian fish. Genetic differentiation among sturgeon subpopulations supports the need for targeted management in breeding and restocking programs [2]. Beyond species-level insights, these molecular approaches also serve ecological and conservation purposes. Genetic assessments have revealed declining diversity in some populations, often linked to overfishing, habitat fragmentation, and climate-related changes. Such findings highlight the urgent need for genetic monitoring programs, regional data sharing, and the implementation of evidence-based conservation strategies [4].

In conclusion, the integration of molecular marker systems—particularly SSR, mtDNA, and RAPD—has greatly enhanced our understanding of the genetic makeup of Caspian fish species. Continued research using advanced genomic technologies such as Next-Generation Sequencing (NGS) and SNP analysis, combined with international cooperation, will be essential for the effective conservation and management of fish biodiversity in this ecologically sensitive region [6],[8].

Conclusion

The use of genetic marker systems has proven highly effective in studying the genetic structure, diversity, and evolutionary relationships of fish species in the Caspian Sea. Tools such as microsatellites, mtDNA, and RAPD have enabled researchers to detect population differentiation, monitor gene flow, and identify distinct genetic units critical for conservation. Studies, particularly on sturgeons, highlight the need for population-specific strategies. Additionally, anthropogenic pressures like habitat alteration, pollution, and overfishing have contributed to genetic erosion [4]. To address these challenges, long-term genetic monitoring, centralized databases, and advanced genomic tools are recommended. Regional cooperation among Caspian countries is also essential for conserving shared fishery resources. Integrating genetic knowledge into fisheries management will improve conservation effectiveness and support the sustainable use of the Caspian Sea’s aquatic biodiversity.

REFERENCES:

1. Botstein, D. et al. (1980). Construction of a genetic linkage map in man using RFLPs. *American Journal of Human Genetics*.
2. Brown, W.M., George, M. Jr., & Wilson, A.C. (1979). Rapid evolution of animal mitochondrial DNA. *PNAS*.
3. Çiftçi, Y. (2003). Molecular markers in fish genetics. *Turkish Journal of Fisheries and Aquatic Sciences*.
4. Frankham, R., Ballou, J.D., & Briscoe, D.A. (2010). *Introduction to Conservation Genetics*. Cambridge University Press.
5. Gold, J.R. & Richardson, L.R. (1998). Population structure and genetic variability in marine fish species using microsatellites.
6. Metzker, M.L. (2010). Sequencing technologies - the next generation. *Nature Reviews Genetics*.
7. Mullis, K., & Faloona, F. (1987). Specific synthesis of DNA in vitro via a polymerase chain reaction. *Methods in Enzymology*.
8. Vignal, A., Milan, D., SanCristobal, M., & Eggen, A. (2002). A review on SNP and other types of molecular markers and their use in animal genetics. *Genetics Selection Evolution*.

9. Ward, R.D., Woodwark, M., & Skibinski, D.O.F. (1992). A comparison of genetic diversity levels in marine, freshwater, and anadromous fishes. *Journal of Fish Biology*.
10. Welsh, J. & McClelland, M. (1990). Fingerprinting genomes using PCR with arbitrary primers. *Nucleic Acids Research*

Ülviyyə Nadir İSGƏNDƏROVA

Coğrafiya üzrə fəlsəfə doktoru
Naxçıvan Dövlət Universiteti

MEŞƏ TƏSƏRRÜFATI VƏ İNSAN SAĞLAMLIĞI

Abstract

The article discusses the impact of forests on human health. As an essential component of the ecosystem, forests are among the most important natural resources that influence human well-being. They prevent soil erosion, enrich the air with oxygen, and purify toxic air. Additionally, forested areas have a positive effect on emotional states, reduce stress, and lower blood pressure. They also provide ideal conditions for physical activity. Proper, sustainable, and ecologically balanced forest management contributes positively to human health.

Keywords: forestry, human health, ecological impact, psychological well-being

Giriş

Təbiətin “oksigen fabriki” adlandırılan meşələr planetin quru səthinin üçdə birini tutur. Yer kürəsinin ən qiymətli təbii sərvəti olan meşə örtüyünün sahəsi 5,12 milyard hektardır. Meşə ilə örtülü sahələrin ölkələr üzrə sıralanmasında 809 milyon hektar meşə sahəsinə malik olan Rusiya Federasiyası birincidir. Bu siyahının ilk üçlüyünə ərazisinin 478 milyon hektarı meşə ilə örtülü olan Braziliya və 310 milyon hektar meşə sahəsinə malik Kanada da daxildir. Azərbaycanda meşələrin ümumi sahəsi 1.213.700 hektardır ki, bu da ölkə ərazisinin təxminən 14%-ni təşkil edir. Lakin meşə ilə örtülü sahə 1.021.000 hektar olub, ümumi ərazinin 11,8%-ni əhatə edir [1]. Ekosistemin mühafizəsi meşələrdən başlayır. Meşələr yalnız ekosistemin bir parçası deyil, həm də insan sağlamlığına təsir göstərən ən əhəmiyyətli təbii resurslardır. Dünyada meşə örtüyü kəskin şəkildə azalaraq, planetin təqribən 30 faizini təşkil edir. BMT-nin məlumatına görə hər il təqribən 18 milyon hektar meşə sahəsi qırılır. Meşələrin insan sağlamlığına verdiyi faydaları nəzərə alaraq onların qırılması bəşəriyyət üçün təhlükə törədir. Yer kürəsinin ən qiymətli sərvəti olan meşələr insan həyatı üçün vacib olan oksigen, su, qida kimi əsas maddələri təmin edir, havadakı karbon qazını və zəhərli maddələri udur, nəfəs aldığımız havanı oksigenlə zənginləşdirir [3]. Ən mühüm oksigen mənbəyi olmaqla yanaşı, iqlimə də tənzimləyici təsir göstərən meşələr, nəinki ərazinin havasını təmizləyir, eyni zamanda yağış yağmasını da təmin edir. Bu gün iqlim dəyişmələrinin fəsadlarını aradan qaldırmaq üçün ən təsirli vasitələrdən biri də meşələrdir. Bundan əlavə, meşələr torpağın eroziyasının və daşqınların qarşısını alaraq torpaqları qoruyur. Meşələrin əhəmiyyətli elementlərindən biri də insanların sosial və bioloji inkişafına da kömək edir. İqlim dəyişikliyi, şəhərsalma və sənayeləşmə fonunda meşələrin qorunması və onlardan istifadənin artırılması məsələləri daha da aktuallaşdırılıb. Meşə təsərrüfatı dedikdə müəssisələrin idarə edilməsi, təmiri və bərpa başa düşülür. Meşə təsərrüfatının müsbət və mənfi təsirləri vardır. O, havanın keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması, fiziki sağlamlıq, psixi sağlamlıq və rifah halının yaxşılaşdırılması, qida və təbii dərman mənbəyi kimi faydalıdır. Meşələr havadakı zərərli qazları (azot oksidləri, kükürd dioksid və s.)

azaldır. Bu, hava çirkliliyinin qarşısını alır və tənəffüs yoluxucu xəstəliklərinin (astma, bronxit və s.) azalmasına səbəb olur. Meşəlik ərazilər insanların emosional vəziyyətinə təsir göstərir, stressi azaldıb, qan təzyiqini aşağı salır. Meşələr fiziki aktivlik üçün ideal şərait yaradır: gəzinti, qaçış, velosiped sürmə və digər fəaliyyətlər ürək-damar xəstəlikləri üçün faydalıdır [4]. Eyni zamanda meşə məhsulları (göbələk, giləmeyvə, dərman bitkiləri) sağlamlığı üçün vacib təbii məhsullardır. Aparılan tədqiqatlar nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, meşələr və yaşıl sahələr fiziki, əqli, sosial və mənəvi sağlamlığı güclü şəkildə dəstəkləyir. Onlar uşaqlarda sinir inkişafına, diabetə, xərçəngə, depressiyaya, stresslə əlaqəli pozğunluqlara, koqnitiv qocalmaya və uzunömürlülüyyəinə müsbət təsir edir. Meşələr dünya əhalisinin 70%-nə ilkin tibbi yardım göstərən dərman bitkiləri ilə çoxsaylı məhsul və sağlamlıq xidmətləri təqdim edir. Araşdırmalar nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, 1960-cı ildən bəri yeni xəstəliklərin 30%-dən çoxunun yaranması meşə sahələrinin azalması ilə bağlıdır. Bu məlumatlar insanların sağlamlığı üçün təbiətin rolunun dərk edilməsinin nə qədər mühüm olduğunu vurğulayır və təbiətin məhvinin davam etməsi sağlamlıq təhlükələrinin artmasında oynadığı rol göstərilir. Üstəlik, iqlim dəyişikliyi, torpaqdan istifadənin dəyişməsi və biomüxtəlifliyin itirilməsi kimi global böhranlar meşələrin və ağacların insan sağlamlığı üçün oynadığı mühüm rolu təhlükə altına qoyur, çünki onlar meşə yanğınları, güclü tufanlar və şiddətli istilərin arxasında dayanır [5]. Meşə təsərrüfatının insan sağlamlığına təsiri kompleks xarakter daşıyır. Bu təsərrüfatın düzgün, davamlı və ekoloji tarazlığa əsaslanan formada idarə olunması sağlamlıq üçün faydalıdır. Müsbət təsirlərin gücləndirilməsi və risklərin minimuma endirilməsi üçün meşə təsərrüfatında ekoloji normativlərə ciddi nəzarət edilməli, əhalinin maarifləndirilməsi artırılmalı, meşələrin bərpası və sağlamlığı siyasəti davam etdirilməlidir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Məmmədov Q.Ş., Xəlilov M.Y. Ekoloqların məlumat kitabı. "Elm" nəşriyyatı. Bakı: 2003, 516 s
2. Şükürov V.K., Əliyev İ.Ə Meşəşünaslıq. Gəncə: 2017, 241 s.
3. <https://azertag.az/xeber/yasildonlu-agciyerin-heyatveren-funksiyasi-1444801>
4. <https://umico.az/live/50-faydali-verdis-aciq-havada-daha-cox-vaxt-kecirin/>
5. <https://modern.az/analitika/485032/qlobal-iqlim-deyishikliyinbspyanan-mesheler-quruyan-chaylar-lkeler/>
6. <https://azertag.az/xeber/yer-kuresinin-en-qiymetli-serveti-1221827>

Ulduzə Əhməd QURBANOVA

Samirə Vüsal KƏRİMLİ

Bakı Dövlət Universiteti, Biologiya fakultəsi

AR ETN Molekulyar Biologiya və Biotexnologiyalar İnstitutu

E-mail: kerimlisamire.sk@gmail.com, ulduzagurbanova@gmail.com

APANIN YARPAQ TOXUMALARINDA NADP-MALATDEHİDROGENAZANIN FERMENTİNİN KİNETİK PARAMETRLƏRİNİN TƏDQIQI

Abstract

In today's globalized world, the rapid growth of the population, the gradual decline in biodiversity, and the increasing scarcity of fertile and productive agricultural lands pose serious threats to meeting the rising demand for food. Addressing these challenges has made ensuring sustainability and enhancing productivity in agriculture one of the primary goals of modern research. In this context, the study of key

metabolic enzymes involved in plant stress responses has become critically important in the field of plant physiology and biochemistry.

Malate metabolism enzymes play a vital and complex role in the distribution and redistribution of carbon and energy in higher plants. These enzymes are key components in regulating plant responses to environmental stimuli, particularly in plants that follow the C3 photosynthetic pathway. This study focused on investigating the activity of one of the main enzymes of malate metabolism—NADP-malic dehydrogenase—in the leaf tissues of barley (*Hordeum vulgare*) genotypes differing in drought tolerance, all of which utilize the C3 photosynthetic pathway.

The main aim of this research was to determine the effect of soil drought on the activity of this enzyme and, consequently, to understand the metabolic adaptation mechanisms in plants under stress conditions. The study of drought stress effects on plant physiology remains a highly relevant scientific direction today and opens up significant opportunities for the development of high-yielding and environmentally resilient crop varieties through selective breeding.

Keywords: drought stress, photosynthesis, malate metabolism, NADP-MDH

Giriş

Əhalinin sürətlə artması, biomüxtəlifliyin azalması və kənd təsərrüfatı üçün yararlı torpaq sahələrinin azalması qloballaşan dünyada insanların qida ehtiyaclarının qarşılanmasına ciddi təhlükə yaradır [2]. Abiotik stress faktorlarından biri olan quraqlıq, fotosintez prosesinə birbaşa və ya dolaylı təsir göstərməklə son illərdə bu sahədəki tədqiqatların əsas müzakirə mövzusunə çevrilmişdir. Quraqlıq bitkilərin məhsuldarlığını azaldaraq onların bütün metabolik fəaliyyətlərinə mənfi təsir göstərir [1]. Yaşıl inqilab çərçivəsində tədqiqatçılar məhsuldarlığın artırılması məqsədilə həm ənənəvi metodlara, həm də müasir texnologiyalara əsaslanan yanaşmalar tətbiq edirlər [3].

NADP-MDH stabil CO₂ daşıyıcısı olan malatın CO₂-nin ilkin fiksasiya məhsulu olan OA-dan əmələ gəlməsi reaksiyasını kataliz edir. NADP-MDH-nin aktivliyi işıqla modulyasiya olunur.

Orqanizmlərin ətraf mühitin ekstremal şəraitində yaşamağa adaptasiyasının molekulyar əsasları metabolizmdə mühüm rol oynayan hüceyrədaxili ferment sistemləri ilə sıx bağlıdır. Metabolik proseslərin tənzimlənmə mexanizmlərinin öyrənilməsi bitkilərin stressə qarşı adaptasiyasının biokimyəvi mexanizmlərinin dərk olunması üçün şərait yaradır. Bu baxımdan malatdehidrogenazaların və malik enzimlərin bitkilərin aktiv inkişaf mərhələlərində tədqiqatının xüsusi əhəmiyyəti vardır.

Tədqiqat məqsədilə KT Nazirliyi Əkinçilik Elmi Tədqiqat İnstitutunun aarpa genofondunda saxlanılan genotiplər müqayisə olunaraq 4 genotip seçilmişdir. Qarabağ 22, Baharlı, Günəşli və Dəyanətli. Yumşaq arpa genotipləri süni iqlim laboratoriyasında 16/8 saat işıq periodu və uyğun olaraq 24°C/18°C gündüz/gecə temperatur rejimində nisbi rütubət 50% saxlanılmaqla becərilmiş, 14 günlük cücərtilərə quraqlıq stressi verilmişdir. Ölçmələr 10 bioloji və 3 texniki təkrarda 2 variantda edilmişdir.

NADP-MDH aktivliyinin təyini: NADP-MDH aktivliyinin təyini fermentin aktivləşdirilməsi ilə başlayır. Aktivləşmə buferinin tərkibinə 10 mq/ml BSA və ferment preparatı daxil olan pH 8,0, 1 M Tris-HCl buferindən ibarət aktivləşdirici mühitdə 100 mM DTT-nin iştirakı ilə 15 dəq müddətində aparılmışdır. NADP-MDH üçün reaksiya mühiti: 100 mM, pH 8,0, Tris-HCl buferi, 10 mq/ml 113 BSA, 0,5 M EDTA·4Na, 20 mM MgCl₂, 10 mM NADP·H və 30 µl aktivləşdirilmiş ferment preparatı. Reaksiya mühitinə 10 mkl 1 mM OA əlavə etməklə reaksiyanın başlanmasına start verilir. Fermentin aktivliyinin təyini 1 dəq müddətində reaksiyanın gedişi zamanı NADP·H-in sərf olunması ilə əlaqədar olaraq optiki sıxlığın azalmasına əsaslanmışdır. ε-ekstinksiyanın millimolyar ekvivalenti NADFH üçün 340 nm dalğa uzunluğunda maksimum udulma zamanı 6,22 mM·sm⁻¹ -ə bərabərdir [4].

NADF-MDH ən yüksək aktivliyi Qarabağ 22 və Dəyanətli genotipində müşahidə edilmişdir. NADF-MDH fermentinin aktivliyi suvarılan və təcrübə bitkilərinin yarpaqlarında oxşar dəyişir. Günəşli genotipinin yarpaqlarında quraqlıq variantda fermentin aktivliyi quraqlığın təsirindən tədricən azalmışdır. Uzunmüddətli torpaq quraqlığının təsirindən fotosintezin pigmentlərinin miqdarca azalması xloroplast fermenti - işıqla tənzim olunan NADF-MDH aktivliyinin tədricən azalmasına gətirib çıxarmışdır.

NADF-MDH ən yüksək aktivliyi Qarabağ 22 və Dəyanətli genotipində müşahidə edilmişdir. Qarabağ 22 genotipində fermentin aktivliyi suvarmadan 4 gün sonra 40,0%, suvarmadan 6 gün sonra 57,2% artmışdır. Dəyanətli genotipinin yarpaqlarında NADF-MDH fermentinin aktivliyi suvarılan və təcrübə variantlarda oxşar dəyişmişdir. Tədqiq olunan arpa genotiplərində fermentin ən aşağı aktivliyi Baharlı genotipində müşahidə edilmişdir. Günəşli genotipinin yarpaqlarında quraqlıq variantda fermentin aktivliyi quraqlığın təsirindən tədricən azalmışdır. Suvarmadan 10 gün sonra Günəşli genotipinin yarpaqlarında fermentin aktivliyi təxminən 2 dəfə azlasa da, suvarılan variantda bunun əksinə olaraq fermentin aktivliyi 1,3 dəfə yüksəlmişdir. Uzunmüddətli torpaq quraqlığının təsirindən fotosintezin pigmentlərinin miqdarca azalması xloroplast fermenti - işıqla tənzim olunan NADF-MDH aktivliyinin tədricən azalmasına gətirib çıxarmışdır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Kapoor, D., Bhardwaj, S., Landi, M., Sharma, A., Ramakrishnan, M., Sharma, A. (2020). The Impact of Drought in Plant Metabolism: How to Exploit Tolerance Mechanisms to Increase Crop Production. Appl. Sci., 10: 5692. <https://doi.org/10.3390/app10165692>.
2. Ghatak, A., Schindler, F., Bachmann, G. et al. (2022). Root exudation of contrasting drought-stressed pearl millet genotypes conveys varying biological nitrification inhibition (BNI) activity. Biol Fertil Soils., 58: 291–306 <https://doi.org/10.1007/s00374-021-01578-w>.
3. Yan, H.L., Harrison, M. T., Liu, K., Wang, B., Feng, P.Y., Fahad S., et al. (2022). Crop traits enabling yield gains under more frequent extreme climatic events. Sci. Total Environ. 808:152170. doi: 10.1016/j.scitotenv.2021.152170.
4. Selinski, R. Scheibe Malate valves: old shuttles with new perspectives (2019). Plant Biol., 21: 21-30, [10.1111/plb.12869](https://doi.org/10.1111/plb.12869)

Lalə Savalan KƏRİMOVA

Qərbi Kaspi Universiteti

URBANİZASIYA VƏ SƏNAYELƏŞMƏNİN ABŞERON YARIMADASININ TORPAQ ÖRTÜYÜNƏ TƏSİRİ

Abstract

As a result of urbanization and industrialization on the Absheron Peninsula, the soil cover has undergone significant degradation, agricultural lands have decreased, and ecological balance has been disrupted. Oil production and industrial activities have led to soil contamination, loss of biodiversity, and accelerated erosion processes. In the districts of Garadagh, Sabunchu, Binagadi, Surakhani, and Azizbeyov, large areas of oil-polluted lands require reclamation. Implementing scientifically based measures for the protection and restoration of soil resources is essential for ensuring the region's ecological sustainability.

Keywords: Absheron, urbanization, industry, soil, pollution

Giriş

Abşeron yarımadası Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafında mühüm yer tutur. Paytaxt Bakı da daxil olmaqla, bu ərazidə urbanizasiya və sənayeləşmə prosesi uzun müddətdir ki, intensiv şəkildə aparılır. Əhalinin artımı, yeni yaşayış massivlərinin salınması və sənaye obyektlərinin çoxalması nəticəsində torpaq ehtiyatlarına antropogen təsirlər artmış, təbii torpaq örtüyü əhəmiyyətli dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Bu dəyişikliklərin ekoloji tarazlığa və torpaqların aqrar potensialına təsirinin tədqiqi müasir dövrdə mühüm elmi və praktik əhəmiyyət kəsb edir.

Urbanizasiya prosesi şəhərlərin sahə və funksional baxımdan genişlənməsi, həmçinin əhalinin kənd yaşayış məntəqələrindən şəhərlərə miqrasiyası ilə müşayiət olunur. Abşeron yarımadasında son onilliklərdə aparılan intensiv tikinti işləri nəticəsində kənd təsərrüfatına yararlı torpaq sahələrinin sahəsi azalmış, yaşıl örtük məhv edilmişdir. Yeni salınan tikililər, nəqliyyat infrastrukturu və sənaye obyektləri torpaq örtüyünün təbii strukturu və funksional xüsusiyyətlərini pozmuş, torpağın su və hava keçiricilik qabiliyyəti zəifləyərək eroziya riskini artırmışdır.[1]

Sənayeləşmə Abşeron iqtisadi rayonunun əsas inkişaf göstəricilərindən biri olmaqla yanaşı, torpaq örtüyü üçün ciddi ekoloji təhdidlər yaratmışdır. Xüsusilə neft və qaz hasilatı, kimya və metallurgiya sənayesi sahələrində aparılan fəaliyyət nəticəsində torpaqlara müxtəlif zərərli maddələr - ağır metallar, neft törəmələri və digər toksik birləşmələr daxil olmuşdur. Sumqayıt, Sabunçu, Suraxanı və digər sənaye zonalarında müşahidə olunan çirklənmə torpağın bioloji aktivliyini zəiflətmə, kənd təsərrüfatı məhsuldarlığını azaldaraq ekosistemlərin davamlılığını təhlükə altına almışdır.

Mövcud vəziyyət torpaq örtüyünün təkcə fiziki-kimyəvi xüsusiyyətlərinə deyil, həm də ümumi ekoloji vəziyyətə mənfi təsir göstərmişdir. Torpağın çirklənməsi yeraltı su ehtiyatlarının keyfiyyətinə təsir edərək bütövlükdə ekosistemlərin pozulmasına səbəb olmuşdur. Bunun nəticəsi olaraq bitki örtüyü azalmış, biomüxtəliflik geriləmiş və torpaq eroziyası prosesləri sürətlənmişdir.

Statistik məlumatlara görə, yarımadanın ümumi sahəsi 222 min hektar təşkil etməklə, təxminən 33 min hektarı müxtəlif antropogen faktorların təsiri nəticəsində yararsız hala düşmüşdür. Regionda neftlə çirklənmiş torpaqların sahəsi isə 25 min hektardan çoxdur ki, bu da əkinə yararlı torpaq ehtiyatlarının kəskin azalmasına səbəb olmuşdur. Həmçinin, Abşeron yarımadasında 3325 hektar ərazidə tullantı və lay suları ilə çirklənmiş, ekosistem üçün təhlükə mənbəyi olan 200-ə yaxın göl və gölməçə mövcuddur.[4]

Əldə olunan tədqiqat nəticələrinə əsasən, Abşeron yarımadasında rekultivasiyaya ehtiyac olan neftlə çirklənmiş torpaqlar əsasən Qaradağ, Sabunçu, Binəqədi, Suraxanı və Əzizbəyov inzibati rayonlarının ərazilərində cəmləşmişdir. Ən geniş və ciddi çirklənmə, eyni zamanda təkrar şorlaşma halları Pirallahı, Qala, Maştağa, Ramana, Sabunçu, Suraxanı, Binəqədi və Qaradağ neft yataqlarında müşahidə olunmuşdur. Çirklənmiş torpaqlar əsasən boz-qonur rəngdə olub, qumlu, gillicəli və ağır gilli qranulometrik tərkibə malikdir. Ərazilərdə çirklənmə dərinliyi 1029,2 hektarda 10 sm, 857,3 hektarda 25 sm, 1285,7 hektarda isə 50 sm təşkil edir, digər sahələrdə isə bu göstərici 50 sm-dən çoxdur.[3]

Torpaqda neftin parçalanması nəticəsində bir sıra son məhsullar əmələ gəlir. Bunlara karbonatlara çevrilən karbon turşuları və su, bir hissəsi humusa çevrilən və bir hissəsi torpaq profilindən uzaqlaşan oksigenli birləşmələr (spirtlər, turşular, aldehidlər, ketonlar), yüksək molekullu birləşmələrin bərk hissəcikləri və torpaq səthində qalan yüksək molekullu mineral komponentlər daxildir. Qeyd etmək lazımdır ki, neftin torpaqda parçalanma sürətinə dair müxtəlif tədqiqatçıların apardığı araşdırmalar bir-birindən ciddi şəkildə fərqlənir. Bəzi hallarda parçalanma sürətində 5 dəfədən çox fərq müşahidə olunmuşdur. Rekultivasiya tədbirlərinin nəticə vermə müddəti də ziddiyyətlidir: bəzi tədqiqatlar bir il ərzində, digərləri isə bir neçə ildən 12 ilə qədər müddətdə torpağın əvvəlki məhsuldarlığının bərpa oluna biləcəyini göstərir.

Nəticə etibarilə, Abşeron yarımadasında torpaq örtüyünün degradasiyası regionun ekoloji sabitliyinə ciddi təhdidlər yaradır və dayanıqlı inkişafın reallaşdırılmasını çətinləşdirir. Urbanizasiya və sənayeləşmə nəticəsində torpaqların çirklənməsi, məhsuldarlığın azalması və ekosistemlərin zərər görməsi, regionun iqtisadi və sosial inkişafına mənfi təsir edir. Bu vəziyyətin qarşısını almaq üçün torpaq ehtiyatlarının bərpası və çirklənmiş sahələrin rekultivasiyası zəruridir. Ekoloji planlaşdırma və torpaq idarəçiliyi sahəsində elmi əsaslara söykənən kompleks tədbirlərin tətbiqi bu məqsədlərə çatmaq üçün vacibdir.

Antropogen təsirlərin minimuma endirilməsi üçün təkrar emal texnologiyalarının və ətraf mühitə zərər verməyən sənaye proseslərinin inkişaf etdirilməsi əhəmiyyətlidir. Bundan əlavə, əhalinin ekoloji maarifləndirilməsi, təbii resursların qorunmasına dair məlumatların artırılması və dayanıqlı inkişafın təşviqi cəmiyyətin bu məsələlərə daha çox diqqət yetirməsinə səbəb olacaq. Nəticə olaraq, Abşeron yarımadasında torpaq ehtiyatlarının qorunması və bərpası istiqamətində uzunmüddətli və effektiv tədbirlərin həyata keçirilməsi regionun ekoloji və iqtisadi sabitliyini təmin etməyə kömək edəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Əfəndiyev V., Urbanizasiya və Azərbaycanın şəhər yaşayış məskənləri (monoqrafiya), Bakı, Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2002, 397 s
2. Məmmədov Q.Ş., Xəlilov M.Y., Məmmədova S.Z., Azərbaycan Respublikası ekoloji atlası, Bakı kartoqrafiya fabriki, 2009, 156 s
3. Məmmədov Q.Ş., Həkimova N.F., Neftlə çirklənmiş torpaqların ekoloji münbitlik modeli, Bakı, Elm, 2003, 52 s
4. <https://apa.az/energy-and-industry/xeber-abseronun-neft-ve-neft-mehsullari-ile-en-334403>
5. <https://eco.gov.az>

Tünzalə Bəşarət MƏCİDOVA

Qərbi Kaspi Universiteti

E-mail: tunzalemecidova62@gmail.com

KÜKÜRD LÜ SUYUN SÜLFÜR FİLTRESIYA ÜSULU İLƏ TƏMİZLƏNMƏSİ

Abstract

Water bodies are divided into certain classification groups according to their chemical composition. One of these classification groups is water bodies consisting of sulfur and sulfur compounds. Sulfurous waters are very dangerous and harmful. Purification of waters with this composition would be very useful for human activity, agriculture, farming and the general ecosystem. So far, sulfurous waters have been purified by chemical, biological, physical, autoxidation, oxidation, etc. methods. This article reviews the existence of the sulfur filtration method as a method of purifying sulfurous waters.

Keywords: sulfurous water, oxidizing agent, sulfur filtration method

Giriş

Bu günə qədər müxtəlif tədqiqatçılar tərəfindən suların təmizlənmə üsulları araşdırılmış və müəyyən üsullar müəyyən edilmişdir. Kükürlü su (sulfidli su) tərkibində kükürd və ya sulfid (S^{2-}) ionlarının mövcud olduğu sulardır. Bəzən bu suyun tərkibində hidrogen sulfid qazı (H_2S), həmçinin müxtəlif tərkibli kalium (K^+), natrium (Na^+), kalsium (Ca^{2+}), maqnezium (Mg^{2+}) mineralları ola bilər[1].

Kükürlü suyun təbiətdəki əhəmiyyəti və təsiri ekosistemlərə bağlıdır. Yüksək miqdarda hidrogen sulfid və ya sulfid ionları su mühitində yaşayan canlılar üçün zəhərli ola bilər. Buna görə də bu tip suyun təmizlənməsi və ekosistemə uyğunlaşdırılması mühüm bir məsələyə çevrilir[2]. Kükürlü suların təmizlənməsi üçün ən effektiv üsul sulfür filtrasiya metodudur[3]. Sulfür filtrasiya prosesində, tərkibindəki kükürd və ya sulfür komponentləri, maye ilə əlaqəyə girmədən əvvəl xüsusi filtrasiya materialları vasitəsilə tutulur. Filtrasiya zamanı, sulfürün maye ilə birləşməsi və ya suyun tərkibində mövcud olan digər kimyəvi maddələrlə reaksiya verərək ayrılması təmin edilir[4].

Filtrasiya prosesində bir sıra kimyəvi reaksiyalar baş verir, xüsusilə sulfürlü qazların (məsələn, hidrogen sulfid – H_2S) təmizlənməsi üçün müxtəlif reaktivlər və katalizatorlar istifadə edilir. Məsələn, H_2S qazı su və ya digər mayelərə qarışdıqda, bu qazları təmizləmək üçün kükürd oksidləşdirən və ya neytrallaşdıran kimyəvi maddələr tətbiq olunur. Sulfürün filtrasiya üçün istifadə olunan materiallar adətən aktiv karbon, oksid materialları və xüsusi polimerlər ola bilər. Bu materiallar sulfürün ayrılması prosesində əhəmiyyətli rol oynayır. Aktiv karbon filtrləri suyun və havanın tərkibindəki kükürd və digər çirkləndiriciləri səmərəli şəkildə tutmağa kömək edir[5].

Kükürd və digər kimyəvi maddələrin ayrılması sənaye proseslərində, xüsusilə neft emalı, təmizlənmiş su istehsalı və qaz təmizlənməsi sahələrində geniş istifadə edilir. Sulfür filtrasiya üsulu, içməli suyun təmizlənməsi üçün də istifadə edilə bilər, çünki sulfürlü maddələr suyun dadını və keyfiyyətini pisləşdirə bilər. Kükürd qazlarının havadan ayrılması üçün də istifadə olunur, bu zaman havanın tərkibindəki hidrogen sulfid və digər sulfürlü birləşmələr təmizlənir[6].

Sulfür filtrasiya prosesinin mərhələləri tətbiq sahəsindən (məsələn, təbii qaz, neft, kömür yandırılması) asılı olaraq dəyişə bilər, lakin ümumilikdə aşağıdakı əsas mərhələləri əhatə edir[7]:

1. Kükürd birləşmələrinin tanınması və konsentrasiyanın ölçülməsi

İlk olaraq, filtrasiya ediləcək qaz və ya mayədə kükürd birləşmələrinin (məsələn, H_2S , SO_2) miqdarı təyin olunur. Bu mərhələ prosesin planlaşdırılması və uyğun texnologiyanın seçilməsi üçün vacibdir.

2. Reaktiv və ya Absorbent Seçimi

Kükürd birləşmələrini tutmaq üçün uyğun absorbentlər və ya reagentlər seçilir. Məsələn:

- Yaş metodlar üçün: ammoniyak, kireç daşı məhlulu, natrium hidroksid.
- Quru metodlar üçün: aktivləşdirilmiş karbon, quru kalsium hidroksid.
- Kimyəvi çevrilmə metodları üçün: Claus prosesi (H_2S üçün).

3. Reaksiya Mərhələsi (Kükürdün Uduulması və ya Çevrilməsi)

Gələn qaz və ya maye, absorbentlə və ya katalizatorla reaksiya üçün təmas etdirilir. Məsələn, $H_2S + O_2 \rightarrow SO_2 \rightarrow H_2O$ və ya S (Claus prosesində).

Bu mərhələdə kükürd ya başqa bir kimyəvi maddəyə çevrilir, ya da mexaniki və kimyəvi yolla ayrılır.

4. Kükürd və Tullantıların Ayrılması

Reaksiya nəticəsində əmələ gələn kükürd və ya kükürd birləşmələri sistemdən çıxarılır. Bu ya bərk maddə formasında toplanır (toz halında), ya da maye halında çıxarılır.

5. Təmizlənmiş Qazın və ya Mayenin İstifadəyə Verilməsi

Sulfürdən təmizlənmiş maddə ya atmosfərə buraxılır (əgər qazdırsa), ya da sənayedə istifadə olunur.

Nəticə olaraq təklif olunur ki, sulfür filtrasiya üsulu yüksək səmərəli və etibarlı bir metoddur. Bu üsul sayəsində müxtəlif növ su və mayələrin tərkibindəki kükürdün ayrılması və təmizlənməsi mümkün olacaqdır. Həmçinin sənaye və ətraf mühitə zərərli təsirləri azaltmaqda da kömək ola bilər. Əlavə olaraq qeyd olunmalıdır ki, sulfürün filtrasiya texnologiyası yüksək maliyyət tələb etməyəcəyi üçün sırasıyla əkinçilər və kənd təsərrüfatı ilə məşğul olan insanlar da rahatlıqla istifadə edə biləcək. Bəzi xüsusi filtrasiya materiallarının müntəzəm olaraq dəyişdirilməsi tələb olunur, bu da əlavə xərclərə səbəb ola bilər. Araşdırmalarda sulfür üsulunun kükürlü suları təmizləmə fəaliyyəti müəyyən edilmişdir və gələcək zamanlarda bu üsulun geniş şəkildə istifadə ediləcəyi güman edilir[8].

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Əliyev S. “Kükürlü suyun faydaları və riskləri” Təbiət və Sağlamlıq, səh 1-25, 2022.
2. Hüseynov T. "Sülfürlü maddələrin sənayedə təmizlənməsi və ətraf mühitin qorunması" Sənaye Kimyası, 15(2), səh 200-215, 2022.
3. Məşədiyev A. "Sülfür filtrasiya üsullarının tətbiqi: İstifadə və problemlər" Kimya və Təbii Resurslar, 18(2), səh 99-105, 2021.
4. Məmmədov Z. "Təbii sülardan sülfürün ayrılması üsulları" Ətraf Mühit və Enerji, 5(3), səh 45-54, 2019.
5. Khan A. "Sulfur Springs and Their Therapeutic Effects" *Journal of Natural Health*, pp 6-9, 2020.
6. Peters A. & Kallas J. "Sulfur Removal from Industrial Effluents Using Advanced Filtration Techniques" *Journal of Hazardous Materials*, pp 37-46, 2015.
7. Srivastava, V. "An evaluation of desulfurization technologies for sulfur removal from liquid fuels" RSC Advances, pp 759–783, 2012.
8. Thompson P. & Watson, D. "Sulfur Removal in Wastewater Treatment: A Critical Review of Techniques" *Environmental Technology & Innovation*, pp 135-145, 2018.

Osman Zahid MİRZƏXANOV

Qərbi Kaspi Universiteti

ABŞERON SU KANALININ EKOLOJİ PROBLEMLƏRİ

Abstract

This thesis investigates the current ecological problems of the Absheron water canal. The main focus is on pollution caused by industrial and domestic waste, the negative impact of the canal's technical condition on the ecosystem, and anthropogenic pressures on the environment. The ecological state of the canal affects not only nature but also human health, agriculture, and economic sectors. Harmful substances in the water lead to a decline in biodiversity, soil salinization, and public health issues.

Keywords: Absheron water canal, ecological problems, water pollution, anthropogenic impacts, industrial waste, water resources, environmental protection.

Giriş

Abşeron su kanalı Azərbaycanın su təsərrüfatı infrastrukturunun mühüm hissələrindən biridir və əsasən suvarma, sənaye və məişət məqsədləri üçün istifadə olunur. Lakin son illərdə kanalın ekoloji vəziyyəti ciddi şəkildə pisləşmişdir. Bu problem yalnız yerli əhalinin sağlamlığına deyil, eyni zamanda ətraf mühitin dayanıqlılığına da mənfi təsir göstərir.

Abşeron su kanalının ekoloji problemlərinin başlıca səbəblərindən biri antropogen fəaliyyətin intensivliyidir. Kanalın kənarında yerləşən sənaye müəssisələri tərəfindən tullantı sularının təmizlənmədən birbaşa kanala axıdılması suyun keyfiyyətini ciddi şəkildə aşağı salır. Ağır metallarla, neft məhsulları ilə və digər kimyəvi maddələrlə çirklənmə su florası və faunası üçün təhlükə yaradır. Bu da kanal ətrafında yaşayan canlı orqanizmlərin həyat şəraitini pozur.

Bundan əlavə, ətraf kənd və qəsəbələrdən məişət tullantılarının və zibillərin kanala atılması da onun ekoloji durumuna mənfi təsir göstərir. Bu tullantılar həm suyun tərkibini dəyişir, həm də mikrobioloji çirklənməyə səbəb olur. Nəticədə, suyun istifadəsi həm əkinçilikdə, həm də məişətdə təhlükəli hal alır.

İqlim dəyişikliyi və su ehtiyatlarının azalması da Abşeron su kanalının problemlərini dərinləşdirir. Yağıntının azalması və su mənbələrinin səviyyəsinin düşməsi kanalda suyun həcmi azaldır, bu da çirklənmənin daha yüksək konsentrasiyada olmasına gətirib çıxarır. Bu isə həm ekosistemin tarazlığını pozur, həm də insan sağlamlığı üçün ciddi risklər yaradır.

Kanalın yaxınlığında yerləşən sənaye obyektlərinin çoxunda tullantıların təmizlənməsi üçün zəruri texnoloji qurğuların olmaması və ya natamam işləməsi problemi daha da şiddətləndirir. Qanunvericilikdə bu sahədə müəyyən normativlər mövcud olsa da, onların icrasında ciddi boşluqlar müşahidə olunur. Təbiətin mühafizəsi istiqamətində daha sərt nəzarət mexanizmlərinin tətbiq olunmasına ehtiyac vardır.

Problemin aradan qaldırılması üçün kompleks tədbirlərin görülməsi vacibdir. İlk növbədə, sənaye müəssisələrinin və yaşayış sahələrinin tullantı sularının təmizlənməsi təmin edilməlidir. Eyni zamanda, əhalinin ekoloji maarifləndirilməsi və ətraf mühitə qarşı məsuliyyət hissinin artırılması məqsədilə təbliğat işləri aparılmalıdır. Kanal boyu monitoring sistemləri qurulmalı və suyun keyfiyyəti davamlı olaraq nəzarətdə saxlanılmalıdır.

Nəticə olaraq, Abşeron su kanalının ekoloji vəziyyətinin yaxşılaşdırılması yalnız texniki və inzibati tədbirlərlə deyil, həm də ictimai iştirakçılıqla mümkündür. Dövlət, vətəndaş cəmiyyəti və yerli icmalar birlikdə bu problemin həlli üçün səfərbər olmalıdır.

Abşeron su kanalı təkcə su təminatı baxımından deyil, həm də ekosistem baxımından mühüm rol oynayır. Lakin bu əhəmiyyətli infrastruktur obyektində baş verən ekoloji problemlər yalnız texniki deyil, sosial və iqtisadi aspektlərə də təsir göstərir. Xüsusilə son illərdə sənaye sahələrinin sürətli inkişafı və əhalinin artması kanalın ekoloji yükünü xeyli artırmışdır.

Bir çox hallarda kanalın texniki vəziyyəti də ekoloji problemləri dərinləşdirir. Məsələn, kanal boyunca su sızmalarının baş verməsi torpağın şoranlaşmasına səbəb olur. Bu isə ətraf ərazilərdə kənd təsərrüfatı fəaliyyətini çətinləşdirir və torpaq məhsuldarlığını aşağı salır.

Torpaqda yığılan zərərli maddələr həm bitkilərin böyüməsinə mane olur, həm də qida təhlükəsizliyinə mənfi təsir göstərir.

Eyni zamanda, kanalın çirklənməsi birbaşa olaraq Xəzər dənizi ilə əlaqəli olan su hövzələrinə də ötürülür. Bu, regionda balıqçılıqla məşğul olan insanlar üçün də iqtisadi çətinliklər yaradır. Çirkab maddələrin su ekosisteminə daxil olması balıqların sayında azalma, növ müxtəlifliyində tənəzzül və ümumi biomüxtəlifliyin zəifləməsi ilə nəticələnir.

Digər tərəfdən, su kanalının ekoloji problemləri ictimai səhiyyəyə də təsir edir. Çirklənmiş su mənbələri bir sıra infeksiya xəstəliklərin yayılmasına səbəb ola bilər. Xüsusilə kənd yerlərində insanlar bəzən həmin sudan məişətdə istifadə etdikləri üçün sağlamlıq üçün risklər yaranır. Bu hallarda, əhali arasında məlumatlılığın artırılması və alternativ su mənbələrinin yaradılması vacibdir.

Ekoloji baxımdan davamlı idarəetmə üçün Abşeron su kanalında ekoloji risk qiymətləndirməsi sistemli şəkildə aparılmalıdır. Monitoring vasitəsilə suyun kimyəvi və bioloji tərkibinin izlənməsi, mütəmadi hesabatların hazırlanması və ictimaiyyətlə paylaşılması şəffaflığın artırılması baxımından önəmlidir. Bundan əlavə, beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlıq və ekoloji layihələrin həyata keçirilməsi problemi daha səmərəli şəkildə həll etməyə imkan verərdi.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Azərbaycan Respublikası Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi. (2023). “Su ehtiyatlarının idarə olunması və ekoloji vəziyyətin təhlili” hesabatı

2. Əliyev, H.Ə. (2018). Azərbaycanın su ehtiyatları və ekoloji problemləri. Bakı: Elm nəşriyyatı.
3. Qasımova, Ş.R. (2022). “Abşeron yarımadasının su hövzələrinin ekoloji durumu”. Azərbaycan Ekologiyası jurnalı, №3, s. 42-49.
4. Məmmədov, R.Ə. (2020). Ekologiya və ətraf mühitin mühafizəsi. Bakı: Təhsil.
5. UNESCO. (2021). Water quality in Central Asia and the Caucasus.

Afsana Aladdin GULIYEVA
Baku State University

THE NECESSITY OF STUDYING THE LAMIACEAE FAMILY FROM BOTANICAL AND GENETIC PERSPECTIVES

Xülasə

Lənkəran bölgəsinin zəngin Lamiaceae florası, yüksək bioaktivlik və iqtisadi potensialı ilə kompleks botaniki və genetik tədqiqatların aparılmasını zəruri edir. Bu tədqiqatlar biomüxtəlifliyin qorunması və davamlı istifadəsi üçün genetik müxtəlifliyin elmi əsaslarla öyrənilməsinə xidmət edir. Əldə olunan nəticələr risk altında olan növlərin “Qırmızı Kitab” üçün elmi əsaslarla qiymətləndirilməsinə, flora və təyinedici nəşrlərin hazırlanmasına, gənc tədqiqatçılar üçün isə etibarlı məlumat bazasının formalaşmasına imkan yaradacaqdır. Eyni zamanda, bölgənin bioresurs potensialının reallaşdırılmasına yönələn yeni tədqiqat istiqamətlərinə zəmin hazırlayacaqdır.

Açar sözlər: Dalamazkimilər (Lamiaceae), bioresurs potensialı, becərilmə, fitogenetik resurslar, biomüxtəlifliyin qorunması.

Introduction

The Lamiaceae flora of the Lankaran region, distinguished by its significant bioactivity and economic potential, necessitates in-depth botanical and genetic investigation. These studies are essential for the scientific assessment of genetic diversity, contributing directly to the conservation and sustainable utilization of biodiversity. The findings will provide a robust basis for the evaluation of threatened species for potential inclusion in the Red Data Book of Azerbaijan, the development of floristic and taxonomic reference publications, and the establishment of a reliable data resource for emerging researchers. Moreover, the research outcomes are expected to stimulate new scientific directions focused on the effective use of the region's phylogenetic resources.

The Lamiaceae flora of the Lankaran region, distinguished by its significant bioactivity and economic potential, necessitates in-depth botanical and genetic investigation. These studies are essential for the scientific assessment of genetic diversity, contributing directly to the conservation and sustainable utilization of biodiversity. The findings will provide a robust basis for the evaluation of threatened species for potential inclusion in the Red Data Book of Azerbaijan, the development of floristic and taxonomic reference publications, and the establishment of a reliable data resource for emerging researchers. Moreover, the research outcomes are expected to stimulate new scientific directions focused on the effective use of the region's phylogenetic resources.

In recent years, the comprehensive study of the plant kingdom has assumed a prominent position among the interdisciplinary branches of biological sciences. Among these, the Lamiaceae family has garnered particular attention due to its distinct bioecological, taxonomic, and biochemical attributes. Beyond its evaluation as a natural resource, the family's abundance in essential oils, flavonoids,

terpenoids, and other bioactive compounds underscores its considerable phytochemical and pharmacological potential. The systematic investigation of these components constitutes a promising avenue for the development of natural-origin pharmaceuticals and biologically active substances. Accordingly, the integrated study of the Lamiaceae family from bioecological, phytochemical, and cytogenetic perspectives is of strategic significance for advancing innovative applications [3,4].

With the advancement of systematic approaches, the investigation of the ecological role of the Lamiaceae family, its distribution patterns across different regions, and its adaptation strategies has become increasingly aligned with contemporary scientific challenges. In particular, in the context of rapidly changing environmental conditions, the acquisition of comprehensive data on the bioresource potential, population dynamics, and conservation status of these species has emerged as a critical scientific priority. Consequently, the systematic study of the Lamiaceae family occupies a significant position among current scientific and practical priorities.

The Lankaran natural region, located in the southeastern part of Azerbaijan, is divided into several distinct botanical-geographical zones — the Lankaran lowland, Lankaran-Mugan, mountainous Lankaran, and Diabar (Zuvand) — each characterized by specific vegetation types corresponding to different altitudinal belts. The Lamiaceae family in this region predominantly corresponds to the phytogeographical element types of the Irano-Turanian (25 species), Palearctic (21 species), Atropatenian (20 species), and Caucasian (19 species) regions. Notably, of the 19 endemic Lamiaceae species characteristic of Azerbaijan, only eight — *Phlomis lenkoranica* (Lankaran phlomis), *Salvia vergeduzica* (Vergeduz sage), *Satureja borissoviae* (Borissova savory), *Satureja confinis* (Border savory), *Satureja densiflora* (Dense-flowered savory), *Scutellaria grossheimiana* (Grossheim's skullcap), *Scutellaria prilipkoana* (Prilipko's skullcap), and *Stachys talyschensis* (Talysh woundwort) — are distributed within this region, thereby enhancing its strategic importance for scientific research [5]. The genera *Mentha*, *Thymus*, *Salvia*, *Ziziphora*, and *Nepeta*, belonging to the Lamiaceae family, have been extensively utilized for centuries in both traditional medicine and modern pharmacology for the development of pharmaceutical preparations, as well as in the production of essential oils, spices, and dyes. The rich chemical composition of these species, abundant in biologically active compounds, further reinforces their strategic significance from biotechnological and industrial perspectives [3,4]. Nevertheless, anthropogenic pressures associated with environmental degradation have adversely affected the population stability of several species, leading to a contraction in their distribution ranges [6]. Despite this, the specific distribution dynamics of these species within the Lankaran region, their functional roles in ecosystems, and their cytogenetic characteristics have not yet been comprehensively investigated. Addressing these research gaps necessitates the systematic study of these species not only on a general scale but also at the local level.

The representatives of the Lamiaceae family (Lamiaceae) are distinguished by their high ecological plasticity and extensive geographical distribution, enabling them to successfully adapt to a variety of natural environments. These characteristics underscore the scientific importance of studying their potential for adaptation to climate change and their resilience to stress factors. The functional roles of these species within ecosystems, their population structures, and their distribution strategies hold particular significance for the conservation of biodiversity and the maintenance of ecosystem stability [2].

The socio-economic development prospects of the Lankaran region are directly linked to the scientific study, conservation, and sustainable use of its natural resources, particularly its vegetation cover. The species of the Lamiaceae family (30 genera, 107 species), which occupy an important position in the regional flora, hold strategic significance not only from an ecological standpoint but also in terms of their economic and industrial potential. The cultivation of these species, the assessment of their resource

potential, and their application for practical use could make a significant contribution to the development of agriculture, pharmaceuticals, and cosmetology in the region. In this geographic area, characterized by a subtropical climate, the formulation of targeted scientific strategies and the implementation of ecosystem-based approaches are essential for the conservation of phytogenetic resources, the sustainable use of biodiversity, and the minimization of ecological risks [1].

Genetic research plays a crucial role in understanding the evolutionary pathways and genetic diversity of species within the Lamiaceae family. In particular, cytogenetic methods such as chromosome number determination, karyotype analysis, and the assessment of ploidy levels provide a scientific foundation for clarifying the taxonomic status of species and explaining their phylogenetic relationships. These approaches also enable the identification of evolutionary divergences, adaptation strategies, and specific genetic modifications among species. The findings obtained in this direction contribute to the formation of a necessary knowledge base for the conservation of genetic resources and their sustainable use [7].

REFERENCES:

1. Abbasov, R. K., Allahverdiyev, R., Zaynalov, R., Habilov, A., & Aliyeva, R. (Eds.). (2023). Azerbaijan National Eco Assessment. Government of Azerbaijan, RECC Azerbaijan.
2. Convention on Biological Diversity. (2014, April). Azerbaijan Fifth National Report. Retrieved from <https://www.cbd.int/doc/world/az/az-nr-05-en.pdf>
3. Ibadullayeva, S., & Alakbarov, R. (2013). Medical Plants (Ethnobotany and Phytotherapy). Tahsil, Elm Publishing.
4. Mehdiyeva, N. P. (2011). Biodiversity of Azerbaijan's Medicinal Flora. Letterpress Publishing House.
5. Musayev, S. (2005). Revision of Endemic Species of Azerbaijan Flora. Proceedings of the Azerbaijan National Academy of Sciences (Series of Biological and Medical Sciences), (1–2), 84–96.
6. Gahramanova, M. C., & Ibadullayeva, S. C. (2017). The Mysterious World of Plants (Herbs). Borchali Publishing House.
7. Tunçtürk, R. (2022). Functional Use Areas, Trade, and Sustainability of Medicinal and Aromatic Plants. Ikshad Publication House. ISBN: 978-625-8246-05-6.

Şahid Vahid MƏMMƏDOV

Magistrant, Qərbi Kaspi Universiteti, Azərişiq,

E-mail: sahidmemmedov214@gmail.com,

TƏHLÜKƏLİ TULLANTILARIN İDARƏ OLUNMASI

Abstract

According to the degree of danger of harmful effects on human health and the environment, hazardous waste is divided into degrees of danger by the appropriate executive authorities. Over the past few decades, waste management policies in industrialized and developing countries have undergone significant changes and have focused on reducing the amount of waste generated and developing ways to maximize its use through the application of innovative mechanisms. Among these countries, Azerbaijan takes its rightful place and ranks 59th among 180 countries in terms of environmental conditions. This is not accidental, because in the last 20 years, a number of laws, national plans and programs, as well as the National Strategy for the period up to 2022 on the improvement of solid household waste management, have been adopted in order to ensure environmental safety in the

republic.

Keywords: waste, damage, ecology, danger, processing.

Giriş

2010-2022-ci illərdə təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadə və ətraf mühitin mühafizəsi (EP) üçün əsas kapitalla yönəldilmiş vəsaitin həcmi 130,5 faiz artaraq 248 milyon manata çatıb. Azərbaycanda məişət tullantılarının təkrar emalı üzrə ilk sənaye parkı yaradılıb. Onun strukturunda bərk məişət tullantılarının emalı üzrə bir sıra emal müəssisələri yaradılıb və uğurla fəaliyyət göstərir. Bütün bunlara baxmayaraq, qeyd olunan dövrdə respublikanın bütün iqtisadi fəaliyyət sahəsində istehsalat və istehlak tullantılarının miqdarı 126,9 faiz, emal olunmamış və ətraf mühitə atılan təhlükəli tullantıların miqdarı isə 3,5 dəfə artmışdır. Bütün bu faktlar onu göstərir ki, məişət tullantıları, xüsusilə bərk məişət tullantıları problemi çox aktualdır, çünki onun həlli əhalinin sabit həyatının təmin edilməsi, şəhərlərin sanitar-epidemioloji vəziyyəti, ətraf mühitin mühafizəsi və resursların qorunması zərurəti ilə bağlıdır. Bu o deməkdir ki, respublikada bərk məişət tullantılarının rəasional idarə olunması və istifadəsi üçün təşkilati, iqtisadi və innovativ tədbirlər kompleksinin işlənilib hazırlanması və həyata keçirilməsi zəruridir.

Bərk məişət tullantılarının istifadəsi və idarə edilməsi sahəsində normativ baza və dövlət siyasəti

Son 25 ildə Azərbaycanda ətraf mühitin mühafizəsi (EP) və ekoloji təhlükəsizlik sahəsində bir sıra qanunlar qəbul edilmişdir [1, 2]. Bu qaydalar ətraf mühitin mühafizəsi, sənaye və məişət tullantılarının istifadəsi ilə bağlı bir sıra bəndləri ehtiva edir. Bu sahədə dövlət icra hakimiyyəti orqanlarının və bələdiyyələrin tapşırıqları, habelə məhdudiyyətlər və cərimələr nəzərdə tutulub. Bu qanunların mexanizminin həyata keçirilməsi kontekstində Azərbaycan Respublikası Prezidentinin müvafiq fərman və sərəncamları ilə çoxsaylı kompleks planlar, Milli Strategiya, Strateji Yol Xəritəsi və digərləri təsdiq edilmişdir [3]. Dövlət siyasətinə uyğun olaraq, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2011-ci il 28 dekabr tarixli Sərəncamı ilə məişət tullantılarının təkrar emalı və bununla bağlı xidmətlərin göstərilməsi üçün Balaxanı Sənaye Parkı (BSP) istifadəyə verilmişdir.

Qlobal praktikada məişət bərk məişət tullantılarının (MST) istifadəsi probleminin həllinin əsas vəzifəsi zibilliklərin utilizasiyasından innovativ yanaşma əsasında sənaye emalına mərhələli keçiddir. Şəhərlərin (şəhərlərin) optimal sanitar təmizlənməsi əsasən bərk məişət tullantılarının idarə edilməsi məsələlərinin həllində dövlətin düzgün innovativ və maliyyə-iqtisadi siyasəti ilə təmin edilir. Belə siyasət qlobal təcrübənin vəziyyətinin və inkişaf meyllərinin obyektiv təhlilinə əsaslanmalı və ən yaxşı qlobal nailiyyətləri rəhbər tutmalıdır. Azərbaycanın dövlət innovasiya siyasəti aşağıdakı vəzifələrin həllinə və həyata keçirilməsinə yönəlmişdir: innovasiyaya normativ hüquqi dəstəyin və stimullaşdırma mexanizmlərinin işlənilib hazırlanması və təkmilləşdirilməsi, dövlətin innovasiya strategiyasının müəyyənəşdirilməsi, dövlət orqanlarının, iqtisadi və elmi təşkilatların əlaqələndirilmiş fəaliyyətinin təmin edilməsi, respublika iqtisadiyyatının innovativ inkişaf yoluna yönəlmiş bütün bu fəaliyyət növləri, o cümlədən bərk məişət tullantılarının rəasional idarə olunması və s [5].

Bu halda aşağıdakılar böyük əhəmiyyət kəsb edir [6]:

- dövlət, sənaye və regional səviyyələrdə innovasiya sferasında uzunmüddətli perspektivli prioritet sahələrin müəyyən edilməsi;
- kiçik innovativ sahibkarlığa və biznesə yardım;
- bütün mülkiyyət formalarının innovativ strukturlarının inkişafı;
- bərk məişət tullantılarının idarə edilməsi üzrə mövcud innovativ mexanizmin təkmilləşdirilməsi;
- bərk məişət tullantıları sahəsində müasir innovativ infrastrukturun fəaliyyət göstərməsinə və

gələcək inkişafına dəstək;

- bərk məişət tullantılarının idarə edilməsi sahəsində fundamental tədqiqatların inkişafının stimullaşdırılması tullantıların innovativ idarə edilməsi sistemi tullantıların toplanması, emalı, daşınması və təkrar emalı (və ya utilizasiyası) üçün yeni təşkilati, iqtisadi, texniki və texnoloji tədbirlər kompleksidir.

Təbii-coğrafi şəraitdən və emal sənayesinin strukturundan asılı olaraq tullantıların idarə olunması sistemləri sahəsində müxtəlif konsepsiyalar yaradılmışdır. Onlardan bəzilərini təqdim edirik:

Tullantıların idarə olunma iyerarxiyası üç prinsipə əsaslanır: atılma, təkrar istifadə və təkrar emal, işlənilib hazırlanmaqda olan tullantıların minimuma endirilməsi strategiyalarının təsnifatını əsaslandırır. Bu konsepsiyanın məqsədi minimum tullantı əmələ gəlməsi ilə istehlak edilən məhsuldan maksimum praktik fayda əldə etməkdir [7].

İstehsalçı məsuliyyətinin genişləndirilməsi məhsulun bütün faydalı istifadə müddəti ərzində tələb olunan məsrəflərin (satılma xərcləri daxil olmaqla) bazar qiymətinə daxil edilməsi üçün nəzərdə tutulmuş strategiyadır. Konsepsiya məhsulun və onun qablaşdırma materialının bütün həyat dövrü üçün tam məsuliyyətin istehsalçının üzərinə qoyulmasını nəzərdə tutur.

Çıkrəndirən-ödənəş prinsipi ətraf mühitə dəymiş zərərin ödənilməsinə nəzərdə tutan strategiyadır, yəni. istehsalçı öz tullantılarının atılması xərclərini ödəməyə borcludur [4].

Nəticə

Aparduğımız hərtərəfli sistem təhlili göstərdi ki, ekoloji təhlükəsizlik sahəsində, təhlükəli istehsalat və istehlak tullantılarının səmərəli idarə olunması, onlardan istifadə və zərərsizləşdirilməsi sahəsində dövlət tərəfindən həyata keçirilən tədbirlər yüksək qiymətləndirilməklə yanaşı, daha səmərəli təşkilati, iqtisadi, texniki, texnoloji və həvəsləndirici tədbirlər həyata keçirmək. Fikrimizcə, bunlara aşağıdakılar aid edilməlidir:

- Dövlət-özəl tərəfdaşlığın genişləndirilməsi, birgə müəssisələrin yaradılması və xarici investisiyaların cəlb edilməsi yolu ilə bərk məişət sənaye tullantılarının idarə edilməsi sahəsində daha səmərəli dövlət dəstəyinin göstərilməsi;

- bərk məişət tullantılarının yığılması, daşınması, utilizasiyası və saxlanması dövlət və bələdiyyə uçotu və nəzarəti sisteminin həyata keçirilməsi;

- Nəzərə alsaq ki, respublikanın iqtisadi rayonlarında bütün növ tullantıların yığılması mövcud ekoloji standartların tələblərinə uyğun olmayan şəkildə utilizasiya olunur, zibillik üçün geniş ərazinin örtülməsinə, tez-tez yandırılmasına yol verilir. Balaxanı Sənaye Parkının Gəncə, Şirvan, Mingəçevir şəhərlərində filiallarının təşkilini məqsədəuyğun hesab edirik.

- normativ-hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsi yolu ilə bərk məişət tullantılarının idarə olunması üzrə kompleks, institusional tədbirlərin həyata keçirilməsi, tullantıların yığılması və daşınması üzrə yerli icra hakimiyyəti orqanlarına dəstək məqsədilə sanitar poliqonların, ötürmə məntəqələrinin təşkili;

- Zibildəşiyən maşınların sayını artırmaq və mövcud parkını yeniləmək yolu ilə çoxmərhələli tullantıların daşınması sisteminin həyata keçirilməsi;

- Bərk məişət tullantılarının yığılması, daşınması və yerləşdirilməsi tariflərinin optimallaşdırılması, eyni zamanda əhaliyə göstərilən xidmətlərin dəyərinin aşağı salınması üzrə tədbirlərin həyata keçirilməsi;

- iri ucqar rayon mərkəzlərində tullantıların toplanması məntəqələrinin təşkili; bütün iri kəndlərdə zibil qablarının quraşdırılması və onların vaxtaşırı dəyişdirilməsini təmin etmək;

- Qalan tullantıların ekoloji cəhətdən təhlükəsiz saxlanması.

- bərk məişət tullantılarının istifadəsi sahəsində həvəsləndirici-vergi, kredit və amortizasiya siyasətinin həyata keçirilməsi;

- elektron tullantıların (termostat avadanlığı, ekranlar, monitorlar, lampalar, kiçik elektrik cihazları,

paltaryuyan və qabyuyan maşınlar) toplanması və istifadəsinin stimullaşdırılması mexanizminin işlənilib hazırlanması və həyata keçirilməsi.

- Tullantıların idarə olunması sahəsində mütəxəssislərin hazırlanması və yenidən hazırlanması.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. “Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu İş adamının bülleteni № 40, Bakı, 1999, 40 s. (sonrakı dəyişikliklər və əlavələr)
2. “Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu İş adamının bülleteni № 46 Bakı, 2000, 12 s. (sonrakı dəyişikliklər və əlavələr).
3. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2006-cı il 28 sentyabr tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasında ekoloji vəziyyətin yaxşılaşdırılmasına dair 2006-2010-cu illər üçün Kompleks Tədbirlər Planı”. Bakı, 2006, 10 s. (sonrakı dəyişikliklər və əlavələr)
4. “Bakı şəhərində məişət tullantılarının idarə olunmasının təkmilləşdirilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 6 avqust 2008-ci il tarixli Sərəncamı “Bakinskiy raboçiy” qəzeti 8 avqust 2008-ci il.
5. Əliyev T.N. Ətraf Mühitin İdarə Edilməsi Monoqrafiyası. Bakı "Çınar-Çap", 2006, 454 s.
6. Əliyev T.N. Azərbaycanın neft və qaz sənayesinin ekoloji vəziyyətə təsiri və onun yaxşılaşdırılması yolları // ICSTI icmasında innovativ proseslər M, 2009, s. 5-16.
7. İsmayılov B.V. Azərbaycanda bərk məişət tullantılarından istifadənin təşkili və idarə edilməsi // AMEA Xəbərləri. İqtisadi seriya № 2, Bakı, Elm, 2020, səh. 46-53.

Selcan Qalib SƏFƏRƏLİYEVƏ
Dendrologiya Bağı PHŞ

DENDROLOGİYA BAĞI” ƏRAZISİNDƏ MÖVCUD BİTKİLƏRİN VƏZİYYƏTİ

Abstract

The purpose of our research is to detect harmful organisms that can prevent the normal development of existing plants in the "Dendrology Garden" located at 89 S. Yesenin Street, Mardakan settlement, Khazar district, in the northeastern part of the Absheron Peninsula of the Republic of Azerbaijan, before they become widespread, to prevent their negative effects on plants and to ensure their normal development. A number of new plant groups are currently being introduced into the garden. These plants are obtained from both local and foreign farms and brought to the garden area. This, in turn, results in the introduction of a number of pests and diseases into the garden area. Taking such situations into account, employees of the Plant Protection and Development Department operating in the garden area carry out regular monitoring. A number of government agencies were also invited to the garden area to obtain information about the current condition of the area. As a department for ensuring plant protection and development, the Agrarian Services Agency and the Phytosanitary Inspectors of the Baku Regional Department of the Food Safety Agency of the Republic of Azerbaijan conducted phytosanitary monitoring in the "Dendrology Garden" area. During the monitoring, samples were taken from plants and sent to the Central Phytosanitary Laboratory of the Azerbaijan Food Safety Institute.

Keywords: Dendrological garden, pests, control measures

Giriş

“Dendrologiya Bağı” ərazisində Zeytun, Maclura, Palma, Qarağac, Dəfnə, Nar, İspan Nazı və Bigöz bitkilərindən nümunələr götürülmüşdür. Sınaq protokoluna əsasən qeyd edə bilərik ki, nümunə götürülmüş bitkilər üzərində müxtəlif zərərli orqanizmlərə rast gəlinmişdir.

Bağ ərazisində Zeytun bitkisinin müxtəlif növləri mövcuddur. Zeytun ağacının kəsilmiş budağından götürülən nümunələrdə karantin tətbiq edilməyən Zeytun balıcası (*Euphyllura olivina* Costa.) və Bənövşəyi çanaqlı yastıca (*Parlatoria oleae*. C) aşkar edilmişdir. Zərərli orqanizmlərin bioekoloji xüsusiyyətləri öyrənilmiş və mübarizə tədbirləri həyata keçirilmişdir. Zərəvericinin biologiyası nəzərə alınaraq kimyəvi mübarizə tədbirlərini yazda bitkinin inkişafa başladığı dövrdə və ya çiçəkləmədən öncə aparılması məqsədə uyğun hesab edilmişdir. Zərəverici ilə mübarizədə, qışda və yaxud erkən yazda ağacların mineral yağ emulsiyaları ilə işlənməsi də zərəvericinin populyasiyasının azalmasında mühüm rol oynayır. Zeytun balıcası ilə kimyəvi mübarizə üçün - Beta sypermetrin 40q/l+Dimethoate 300q/l (0,25 l/ha), Deltamethrin 250q/kg (0,3kg/ha), Thiamethoxam 250q/kg (0,12kg/ha), Tiaklopid 480q/l (0,3l/ha), İndoksarb 150q/l (0,4l/ha) və s. olan preparatların biri istifadə oluna bilər [2]. Bu preparatlardan istifadə 90% qədər səmərə göstərir.

Maclura bitkisindən götürülən nümunələrdə Azərbaycanda ilk dəfə aşkarlanan xarici karantin obyektini hesab edilən Qara yalançı qalxanlı yastıca (*Parasaissetia nigra* Nie) aşkarlanmışdır. Ədəbiyyat məlumatlarına əsasən qeyd edə bilərik ki, müxtəlif ərazilərdə bu zərəverici müxtəlif bitkilər üzərində aşkar edilmiş və öyrənilmişdir. Qara yalançı qalxanlı yastıca polifaqdır, 77 bitki fəsiləsinə aid olan bitkilərlə qidalanır [3]. Belə ki, sitrus bitkiləri, quava, avokado, manqo, əncir, qəhvə kimi bitkilərdə rast gəlinmişdir. “Dendrologiya Bağı” ərazisində yalnız Maclura bitkisi üzərində aşkar edilsə də sonradan bağın ərazisində olan oleandr, nar, zeytun, hibiskus bitkilərinin üzərində müşahidə edilmişdir. Qara yalançı qalxanlı yastıca - (*Parasaissetia nigra*) ilə mübarizədə təbii düşmənlərdən istifadə uğurlu hesab edilir. Həmçinin diazinon, demethoate, formothion, malathion və nicotine və s. insektisid kimi istifadə oluna bilər. Lakin, həşəratın mumvari səthi onunla mübarizəni çətinləşdirir [1].

Bundan başqa Finik palmasından götürülən nümunələrdən xarici karantin obyektini hesab edilən Qırmızı palma böcəyi (*Rhynchophorus ferrugineus* Olivier) aşkarlanmışdır. Həmçinin tut ağacının kəsilmiş budağından götürülmüş nümunələrdə karantin tətbiq edilən Tut qalxanlı yastıcası *Pseudaulea pentagona* (*Targioni-Tozzetti*), dəfnə bitkisinin kəsilmiş budağından götürülən nümunələrdən isə karantin tətbiq edilən Yaponiya mumlu yalançı qalxanlı yastıcası (*Ceroplastes japonicus* Green.) və karantin tətbiq edilməyən nimfa mərhələsində kütləvi sirayətlənmiş halda Dəfnə ağqanadlısı (*Trialeurodes lauri* Sign.) aşkarlanmışdır.

Dendrologiya bağı ərazisində Nar ağaclarının da müxtəlif növləri var və kəsilmiş budaq nümunəsində karantin tətbiq edilməyən iki zərərli orqanizm aşkar edilmişdir. Bunlardan biri Nar vergülvari qalxanlı yastıcası (*Lepidosaphes granati* Kor.) digəri isə Nar mənənəsidir (*Aphis punicae* Pas.).

Digər bitkilərdən Qarağac və İspan nazı bitkisindən götürülən nümunələrdən karantin tətbiq edilməyən Qarağac fir mənənəsi (*Tetraneura Ulmi* L.), uyğun olaraq Avstraliya şırımlı yastıcası (*İcerya purchasi* Maskell), aşkar edilmişdir.

Bağ ərazisində Bigöz bitkisinin bir neçə növü var. Götürülmüş nümunələrdən karantin tətbiq edilməyən Gərməşov yastıcasına (*Unaspis euonymi* Comstock) rast gəlinmişdir.

Aşkarlanan bu zərərli orqanizmlərə qarşı Bitkilərin mühafizəsi və inkişafının təmin edilməsi şöbəsinin əməkdaşları “Dendrologiya Bağı” ərazisində müxtəlif mübarizə tədbirləri həyata keçirirlər.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Abdel-Bakya, N. F., Motaweia, M.I., Al-Nujiband, A.A.S., Aldeghairia, M.A., Al-Shurayme, L.A.M., Alharbie, M.T.M., Alsohima, A.S., Rehana, M. (2023). Detection of adaptive genetic diversity

and chemical composition in date palm cultivars and their implications in controlling red palm weevil, *Rhynchophorus ferrugineus* Oliver, *Brazilian Journal of Biology*

2. A. Guessab, M. Elouissi, F. Lazreg, A. Elouissi Population dynamics, seasonal Fluctuations and spatial distribution of the olive psyllid *Euphyllura oliviana* Costa (Homoptera, Psyllidae) in Algeria. 2021

3. İsmayıl-zadə, N.N., Qasimov, A.Q., Məmmədova, A.S., Tağıyev, M.M., Mehdiyev, İ.T., Əliyeva, İ.F. (2018). Atlas. Azərbaycan Respublikası üçün əhəmiyyətli zərərli orqanizmlər. Bakı. <http://www.pest-atlas.az/Images.aspx?Page>

Aybəniz Bəxtiyar¹ HACIYEVA,
Günay Firuz ƏLİHƏSƏNOVA²,
Şəray Bəxtiyar ALBALIYEVA³
“Dendrologiya Bağ”^{1,2,3}, AzMİU¹

SAMBUCUS NIGRA L. BİTKİSİNDƏN EFİR YAĞININ ALINMASI VƏ TƏTBİQ SAHƏLƏRİ

Abstract

Medicinal plants are defined as plants that are useful for human life thanks to any chemical component, vitamin or mineral contained in them. These substances strengthen the immune system and increase the body's resistance to diseases. In our time, there is a big demand for medicinal plant substances, and there are ways to use them. The article examines research on *Sambucus nigra* L., which is used as a medically valuable plant, planted for the purpose of introduction into a dendrological garden, and obtaining essential oil from it. It is necessary to grow the plant *Sambucus nigra* L. correctly, choose the right place and planting conditions, observe the balance of watering and fertilizers, and also carry out timely pruning and measures to combat diseases.

Keywords: *Sambucus nigra* L., essential oil, medicine, introduction

Giriş

Azərbaycanın rəngarəng təbii şəraiti onun ərazisində xüsusi temperatur və rütubət tələb edən dərman bitkilərini lazımi miqdarda yetişdirməyə imkan verir. Məsələn, Abşeronda uzun illərdir müxtəlif növ bitkilər yetişdirilir. Abşeron yarımadası şimaldan Sumqayıt çayla, şimal-qərb tərəfdən Xəzər dənizi ilə həmsərhəddir [4]. Yarımadaının uzunluğu şimaldan qərbə 80 km, ən geniş eni 27 km, orta hissəsi 22 km-dir. Yarımadaının şimal-qərb hissəsi təpələrlə, cənub qərb tərəfi isə hündür layla (300-350) ilə əhatə olunmuşdur. Abşeronun iqlimi quru, isti yayı, mülayim rütubətli qışı ilə xarakterizə olunur. Orta illik temperatur 14,5°C təşkil edir. Torpaq qatının qalınlığı 0.6-2 m-ə qədərdir. Torpağı orta gillicə, qumsal suvarılan boz-qonur torpaqlara aid olub, əhənglə zəngin qələvi (pH-8-9) tiplidir. Humusun miqdarı torpağın dərinliyinə getdikcə azalır (1.5-0.9%) və ümumiyyətlə 2%-dən çox deyil, karbonatların miqdarı isə əksinə, artır (14.2%). Torpağın tərkibindəki gilin miqdarı 4.2-7.2% arasında dəyişilir. Abşeronda yaşıllıqların salınması, ağac, kol, dekorativ ot bitkilərinin şəraitə uyğun düzgün seçimi, bioekoloji xüsusiyyətləri və aqrotexnikası hərtərəfli nəzərə alınmalıdır. Yarımadaının sahiləyən ərazilərinin torpaqları duzlu və qələvili olması səbəbindən buralarda təbii halda olan bitki növləri duza davamlı bitkilərdir.

Tədqiqatın obyekti: Məqalə Dendrologiya bağına introduksiya məqsədilə əkilmiş tibbi əhəmiyyətli bitki kimi istifadə edilən *Sambucus nigra* L. növün üzərində aparılmış tədqiqatdan bəhs edir. *Sambucus nigra* L. Doqquzdən *Caprifoliaceae* Juss. fəsiləsinin *Sambucus* L. Kəndəlaş cinsinə aiddir.

Hündürlüyü 4 metrə çatan koldur. Gövdələri budaqlı, nazik, oduncaqlı, qabığı və yumşaq məsaməli özəyi vardır. Cavan budaqlar yaşıl rənglidir. Yarpaqları üzbəüz, iri, uzunluğu 10-30 sm, lələkvari, 3-7 ədəd uzunsov-yumurtavari, sivri xırda yarpaqlardan ibarətdir. Kənarları boyunca qeyri-bərabər dişli, yuxarı tərəfdə tünd yaşıl və aşağı tərəfdə daha açıqdır. Çiçəkləri sarımtıl-ağ rəngli, diametri 5-8 mm, beşləçəkli, iri, diametri 10-25 sm olan çiçək qruplarına yığılmışdır. Meyvəsi iki-dörd toxumlu, qara-bənövşəyi rəngli, diametri 5-7 mm olan, şirəli çəyirdəkmeyvədir. May-iyunda çiçəkləyir, meyvələri avqust-sentyabrda yetişir. Qara kəndəlaş bitkisini düzgün şəkildə yetişdirmək, əkin yerini və şəraitini düzgün seçmək, suvarma və gübrələmə balansını qorumaq, həmçinin vaxtında budama və xəstəliklərə qarşı mübarizə tədbirləri aparmaq lazımdır. Bitkinin əkilməsi üçün uyğun vaxt əsasən yaz və ya payız ayları hesab olunur.

Həm biomüxtəlifliyin artırılması, həm də təsərrüfat əhəmiyyətliliyini nəzərə alaraq Şəki rayonundan Dendrologiya bağına Qara kəndəlaş bitkisi introduksiya olunub. Qara kəndəlaşın yaxşı inkişaf etməsi üçün bağ ərazisində günəşli və ya qismən kölgəli yer seçilmişdir. Bitkinin sağlam və cavan budaqlarından təxminən 15-20 sm uzunluğunda kəsilmiş qələmlər təxminən 5-10 sm dərinliyində torpağa basdırılmışdır. Əkərkən bitkilər arasında ən azı 1-1.5 m ara məsafəsi saxlanılmışdır. Bu da, bitkilərin kök sisteminin yaxşı inkişaf etməsinə şərait yaradır. Qələmlər torpağa yerləşdirdikdən sonra suvarılmışdır. Kəndəlaş Abşeronun torpaq-iqlim şəraitində uyğunlaşaraq, normal böyüyür və inkişaf edir.

Kəndəlaşın tərkibində zəngin C, E vitaminləri, mineral duzlar kompleksi aşkar edilmişdir [2]. Müalicə məqsədilə bitkinin çiçəkləri və giləmeyvələri yığılır. Çiçəklər may-iyun aylarında tam çiçəkləmə mərhələsində toplanır. Yığılan çiçəklər çardaqlarda, anbarlarda və açıq havada qurudulur. Qurudulmuş çiçəklərin ətri zəif və şirin dadı var.

Meyvələr tam yetişəndə avqust-sentyabr aylarında yığılır və quruducuda və ya sobada 60-65°C temperaturda və ya günəşli və açıq havada qurudulur.

Tibbdə istifadəsi: Kəndəlaş çiçəklərindən hazırlanan preparatlar, sidikqovucu, iltihab əleyhinə və dezinfeksiyaedici təsirlərə malikdir. Onlar dəmləmə, buxar, həlim şəklində, soyuqdəymə, qrip, yuxarı tənəffüs yolları, böyrək və sidik kisəsi xəstəliklərində istifadə olunur. Çiçək dəmləməsi ağız və boğazın iltihabi xəstəliklərində qarqara və kompress şəklində istifadə olunur [3].

Bundan əlavə *Sambucus nigra* L. bitkisinin çiçəklərindən alınan efir yağı da tibbdə geniş istifadə olunur. Bu məqsədlə Dendrologiya Bağında *Sambucus nigra* L. bitkisinin çiçəklərindən efir yağı alınmışdır. Efir yağı xüsusi sitrus və badam qarışıqlı şirin, ballı ətrə malikdir. Aromaterapiyada bu yağdan antidepresan, iltihab əleyhinə, cavanlaşdırıcı kimi, kosmetologiyada isə təmizləmə, qidalandırıcı, gücləndirici kimi istifadə olunur.

Təsərrüfat əhəmiyyəti: Kəndəlaş bitkisinin meyvələri mühüm təsərrüfat əhəmiyyətinə malikdir. Bu bitkinin meyvələrindən alınan rəng yun və ipək sapların müxtəlif rənglərə boyanmasında, eyni zamanda qənnadı sənayesində işlədilən qida boyasının alınmasında istifadə edilir. Həmçinin meyvələrindən alınmış şirədən şərab məhsullarının boyanmasında, mürəkkəb hazırlanmasında istifadə edilir [1].

Tədqiqatın metodikası: Qeyd olunanları nəzərə alaraq kəndəlaş bitkisinin cavan və yaşlı ağaclarından toplanmış çiçək nümunələrindən efir yağı alınmışdır. Efir yağının alınması farmakopeya üsuluna uyğun olaraq həyata keçirilmişdir. Tədqiqat işinin yerinə yetirilməsi üçün bu bitkilərdən müəyyən miqdarda biokütlə (yarpaqlar) toplanmışdır. Xırdalanmış bitki xammalından 400 q dəqiq çəkib həcmi 1000 ml olan kolbaya yerləşdirib rezin tıxacı boğazına bağlanmışdır. Resin tıxacı əvvəlcədən V şəkilli Ginzberq sınaq şüşəsi birləşdirilmişdir. Kolbaya 1.5 l su əlavə edilib, geriye soyuducu ilə

birləşdirib qaynayana qədər qızdırılır və zəif qaynamanı xammal üçün göstərilmiş müddətdə davam etdirilir. Proses bitdikdən sonra, istifadə olunan vasitələr otaq temperaturuna qədər soyuduldu və alınmış efir yağının miqdarı tamamilə quru xammala görə, həcm-çəki faiziylə (X) hesablandı. Bunun üçün aşağıdakı düsturdan istifadə edildi:

$$X = \frac{V * 100}{m}$$

V – alınmış yağın millilitrlə həcmi;

m – istifadə olunan xammalın qramla çəkisi

Alınmış efir yağının miqdarı cavan bitkilərdən yığılmış nümunələrdə yaşlı bitkilərdən yığılmış nümunələrə nisbətən daha çox olmuşdur. Bu da gənc çiçəklərin tərkibində olan uçucu maddələrin daha çox olması ilə bağlıdır. Lakin efir yağının miqdarı bitkinin yaşından, böyümə şəraitindən və digər amillərdən asılı olaraq dəyişə bilər.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Əzizov F.Ş., Məmmədov C.İ., Bəkirova Y.M., Azərbaycanın şimal-qərb bölgəsinin müalicəvi və təsərrüfat əhəmiyyətli bitkiləri, Bakı-2020, 120 səh.
2. Qasimov M.Ə., Məmmədov T.S. Fitoterapiya. Bakı-2014, 300 s.
3. Qədimov Ş. Şəfa ensiklopediyası. Bakı-2012. 294 s.
4. Məmmədov T.S. Abşeronun ağac və kolları. Bakı-2010. 464 s.

Sevinc Çingiz QULİYEVA

Qərbi Kaspi Universiteti

E-mail: quliyevas799@gmail.com

QUŞLARIN GENETİK PASPORTLAŞDIRILMASINDA AYAQ HALQALARININ ROLU

Abstract

One of the primary tools used for the identification of birds is the leg band. These bands are widely utilized in genetic passporting. Each leg band carries a unique number, which allows for the tracking of a bird's lineage, genetic information, and health status 1. The use of leg bands plays a crucial role in selection, breeding, and research processes, as well as in the prevention of falsified data 2. Additionally, leg bands are employed for the protection and management of rare and valuable bird species 3.

Keywords: leg bands, genetic passporting, lineage

Giriş

Ayaq halqaları quşların ayaqlarına taxılaraq üstündə unikal identifikasiya nömrəsinə malik olan və kodu mövcud olan metal və ya plastik materialdan hazırlanmış kiçik halqalara deyilir. [1]. Ayaq halqalarının əsas funksiyası quşların identifikasiyası, monitorinqi və genetik məlumatlarının sənədləşdirilməsi məqsədilə istifadə olunur [4].

Quşların ayaqlarına yerləşdirilən halqalar (və ya *identifikasiya üzükləri*) ornitoloji tədqiqatlarda fərdi quşların identifikasiyasını və uzunmüddətli izlənməsini təmin edən standartlaşdırılmış işarələmə vasitəsidir [5]. Bu halqalar adətən metaldan və ya plastikdən hazırlanır və üzərlərində ölkə kodu, tədqiqat təşkilatının abbreviaturası, həmçinin unikal identifikasiya nömrəsi əks olunur [6].

Hər ayaq halqasının önəmli xüsusiyyəti quşun ömrü boyu etibarlı tanınmasını təşkil edir və quşların genetik pasportlaşdırılması ilə əlaqələndirir. Bu pasportda əsasən quşun nəsil xətti, sağlamlıq vəziyyəti və damazlıq tarixi haqqında mühüm məlumatlar qeyd edilir [2]. Ayaq halqaları seleksiya proqramlarında, ekoloji tədqiqatlarda və təhlükə altında qalan növlərin uzunmüddətli qorunması proseslərində geniş şəkildə tətbiq olunur [3].

Əlavə olaraq, ayaq halqaları quşların miqrasiyasının izlənməsi üçün, populyasiya dinamikasının araşdırılması və damazlıqda saxta və ya yanlış nəsil məlumatlarının qarşısının alınması prosesi baxımından da mühüm rola malikdir [4].

Əsas mətn

Quşların ayaq halqaları fərdi quşların identifikasiyası və onların təbii mühitdə izlənməsi məqsədilə istifadə olunan elmi vasitədir. Bu metod zamanla təkamül edərək, sadə müşahidə üsulundan müasir texnologiyalarla təchiz olunmuş kompleks bir elmi sistemə çevrilmişdir.

Hal-hazırda quşların ayaqlarına yerləşdirilən halqalar populyasiya dinamikasının öyrənilməsində, miqrasiya marşrutlarının xəritələnməsində, genetik və demoqrafik tədqiqatlarda, etioloji tədqiqatlarda istifadə olunur. Populyasiya dinamikasının öyrənilməsində əsas məqsəd halqalanmış fərdlərin illər boyu təkrar müşahidəsi həmçinin populyasiyaların həyat dövrü parametrləri-doğum, ölüm və yayılma meyilləri haqqında kəmiyyət göstəriciləri verir [7].

Miqrasiya marşrutlarının xəritələndirilməsinin əsas məqsədi miqrasiya dövründə halqalı quşların müxtəlif coğrafi ərazilərdə qeydə alınması onların miqrasiya yollarını və dayanacaq nöqtələrinin müəyyənləşdirilməsinə geniş şərait yaradır [8]. Etioloji tədqiqatların yəni davranış tədqiqatlarının əsas xüsusiyyətinə fərdlərin identifikasiyasını, onların cütləşmə sistemləri, valideyn qayğısı və ərazi müdafiəsi kimi davranış modellərinin analizində mühüm rola malikdir [9]. Genetik və demoqrafik tədqiqatlara dəstək məqsədilə halqalanmış fərdlərdən götürülən bioloji nümunələr vasitəsilə populyasiyadaxili və populyasiyalararası genetik müxtəliflik, qohumluq münasibətləri və gen axını təhlil edilə bilər [10].

Quşların ayaq halqalarının texniki xüsusiyyətlərinə gəldikdə isə buraya halqaların növləri olan alüminium və paslanmayan polad halqaları, rəngli plastik halqaları, elektron çipli halqaları nümunə göstərmək olar.

Alüminium və paslanmayan polad halqaları uzunmüddətli müşahidə üçün əlverişli xüsusiyyətə malikdir. Bu halqalar korroziyaya qarşı davamlıdır [11]. Rəngli və plastik halqalar isə fərqləndirmə və uzaqdan müşahidə üçün geniş istifadə olunur [12]. Elektron çipli halqalara RFID, GPS aiddir. Bu halqalar müasir texnologiyaların tətbiqini mümkün edir. Bu isə yüksək dəqiqliklə avtomatlaşdırılmış məlumatları toplamağa və sistemləşdirməyə imkan verir [13].

Nəticə

Halqalama texnologiyası zamanla daha da inkişaf etmiş və müasir günümüzdə rəng kodlu plastik halqalar, RFID çiplər, GPS/GSM cihazları ilə müşahidə metodları birləşdirilmişdir. Bu texnologiyaların əsas məqsədi quşların dəqiq miqrasiya marşrutlarını, uçuş vaxtlarını və onların davranışlarını yüksək dəqiqliklə izləməyə imkan verir. Hal-hazırda elektron halqalar vasitəsilə məlumatların avtomatik toplanması və uzunmüddətli ekoloji monitorinq aparmaq mümkün olmuşdur [13].

Halqalanma texnologiyalarının gələcəkdə istifadəsi real vaxtın izlənməsi, iqlim dəyişikliklərinə verilən cavabların təhlili, ətraf mühitin vəziyyətinə nəzarət, xəstəliklərin yayılmasının izlənilməsində, fərdi məlumat bazalarının yaradılmasında mühüm əhəmiyyətə malik olacaqdır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. 1. Anderson, T. R. (2006). *Biology of the Ubiquitous House Sparrow: From Genes to Populations*. Oxford University Press.

2. 2.BirdLife International (2022). *Bird Ringing and Monitoring for Conservation*. www.birdlife.org
3. 3.EURING – The European Union for Bird Ringing. (2022). www.euring.org
4. 4.Sutherland, W. J., Newton, I., & Green, R. E. (2004). *Bird Ecology and Conservation: A Handbook of Techniques*. Oxford University Press.
5. 5.Bairlein, F. (2001). *Results of bird ringing in the study of migration*. Ardea, 89(1).
6. 6.EURING. (2023). *European Union for Bird Ringing – Protocols and Standards*.
7. 7.Newton, I. (1998). *Population Limitation in Birds*. Academic Press.
8. 8.Berthold, P. (2001). *Bird Migration: A General Survey*. Oxford University Press.
9. 9.Catchpole, C. K., & Slater, P. J. B. (2008). *Bird Song: Biological Themes and Variations*. Cambridge University Press.
10. 10.Frankham, R., Ballou, J. D., & Briscoe, D. A. (2010). *Introduction to Conservation Genetics*. Cambridge University Press.
11. 11.Spina, F., et al. (2022). *Bird ringing as a tool for avian research and conservation*. Journal of Ornithology.
12. 12.Cramp, S., & Simmons, K. E. L. (1980). *Handbook of the Birds of Europe, the Middle East, and North Africa*.
13. 13.Bridge, E. S., et al. (2011). *Advancements in tracking small migratory birds*. BioScience, 61(5).

İKT, MÜHƏNDİSLİK BÖLMƏSİ

Alikhan İlqar RZAGULİYEV
Western Caspian University

AUTOMATION OF A PATENTABILITY SEARCH USING AN EXTERNAL SOFTWARE

Abstract

Right now, in the Republic of Azerbaijan, we are conducting a patent search by opening multiple databases. We are using various databases such as the Azerbaijani Patent database, FIPS, EAPATIS, PATENTSCOPE, Espacenet, USPTO, Google Patents, etc. The problem occurs to be the usage of time. It gets time-consuming to open every database one by one and conduct a search there. Apart from that this version of conducting a patent search is very basic and manual. The suggestion here would be to use an external software that would combine the said databases. Instead of opening every database, we would open one software and conduct a patent search in there. The said software could also be implemented with the Azerbaijani patent application system and with AI. The software will automate patentability searches, saving time by not requiring entry into every database. We have also added a translation feature, which allows other examiners to share their technical term translations. The software could be implemented with AI to automate the process even more. The system simplifies and unifies search workflows across multiple databases. Modular design allows adding new features (e.g., new APIs, advanced NLP models) with minimal disruption. It provides a collaborative platform for knowledge sharing (e.g., synonyms, translations), fostering teamwork among examiners. The system provides a foundational tool for automating patent searches, improving efficiency and enabling collaboration.

Keywords: Patentability, patent search, patent law, inventions, utility models, automated search, AI, artificial intelligence, patents, inventions, machine learning, text mining, automation.

Introduction:

Right now, in the Patent and Trademark Centre under the Intellectual Property Agency of the Republic of Azerbaijan, we are conducting a patent search by opening multiple databases. We are using various databases such as the Azerbaijani Patent database, FIPS, EAPATIS, PATENTSCOPE, Espacenet, USPTO, Google Patents, etc [1], [2], [3], [4], [5], [6], [7]. As a patent examiner during the search process, we examine the claim documents to find important parts of the invention. Sometimes it is also necessary to find IPC classification.

The problem occurs to be the usage of time. It gets time-consuming to open every database one by one and conduct a search there. Apart from that this version of conducting a patent search is very basic and manual.

Literature review:

One publication from WIPO – World Intellectual Property Organization describes how to conduct a patent search and what databases could be used during the process. It provides a comprehensive overview of patent publication practices, sources of patent information, and effective search methodologies. The publication writes about historical practices of patent search and identifies sources as primary and secondary. The author identifies primary sources as official publications from individual jurisdictions, including national applications, grants, and gazettes. These may also encompass legal status and file wrappers. For the secondary sources author describes them as aggregated data from various primary sources, accessible through single interfaces. Examples include commercial patent databases and free searchable databases like Espacenet and PATENTSCOPE. At the end of the publication, the author mentions search methodologies and what would be the possible challenges during searching [8]. The publication also shows some visual images of search queries. The author also uses some advanced tools like Orbit Intelligence for making some patent landscapes.

Another publication introduces API Blender, an open-source solution designed to describe, interact with, and integrate common social web APIs. It presents lightweight description formats for requests and services, facilitating multi-platform data integration [9]. The source also uses Python programming language for implementation of said API.

Different article gives information regarding the challenge of selecting compatible web APIs for creating complex mashups in the Internet of Things (IoT) context. The authors propose a recommendation approach that returns multiple sets of diverse and compatible web APIs, enhancing the success rate of mashup development [10].

The authors propose a recommendation approach that returns multiple sets of diverse and compatible web APIs, enhancing the success rate of mashup development. The author writes about Web APIs and describes their connection with IoT technologies.

Software:

Firstly, we can create some pseudocodes. We will start with simple codes write some keywords and IPC for the software to search.

```
// Step 1: Input Details
```

```
DISPLAY "Enter IPC code(s):"
```

```
ipc_codes = GET_USER_INPUT() // e.g., ["B64C", "B64C31/02"]
```

In the code above we could put some IPC codes for the software to search within the databases. As you can see from the code, we could use both full and partial versions of IPC.

```
DISPLAY "Enter keywords (in multiple languages):"
```

```
keywords = GET_USER_INPUT() // e.g., ["stabilization", "стабилизация", "stabilizasiya"]
```

Again, from the code above we can see we can search in multiple languages. As in Azerbaijan, we work with multiple patent databases, we need to search in multiple languages.

```
DISPLAY "Select target databases:"
```

```
selected_databases = GET_USER_SELECTION() // e.g., ["Azerbaijani Patent Database",  
"FIPS", "Espacenet", "Patentscope"]
```

Above we could select patent databases where we want to conduct a patent search. A few of the databases are written as an example.

Moreover, in different steps we can see the proceeding results. Step four gives us a possible AI analysis. As mentioned before the software could be implemented with AI. Therefore, that step is optional. Also, in some cases, the examiner might want to not use AI. Lastly, in step five we get an option to export the results or not. We also need to add a translation feature, where examiners might share their translations with other examiners. As mentioned before online translations of technical terms could be wrong. Therefore, this feature would be very useful. In case, we might add AI to the software, we should add AI implementation to the translation feature. With AI implementation the pseudocode of the translation feature would look in this manner. Because we are implementing AI in the translation, we should rewrite some parts of pseudocode from the start. We may also need a feature that allows the software to add synonyms for the keywords. The synonyms would be divided with the logical operation "OR". Within databases, the keywords will look like "keyword 1 or keyword 2". The software will automate patentability searches, saving time by not requiring entry into every database. We have also added a translation feature, which allows other examiners to share their technical term translations. The software could be implemented with AI to automate the process even more.

REFERENCES:

1. Azerbaijan Patent Database (closed access database)
2. ФИПС (FIPS), Patent Database, <https://www.fips.ru/iiss/search.xhtml>
3. ЕАПАТИС (EAPATIS), Patent Database, <http://www.eapatiss.com/>
4. PATENTSCOPE, Patent Database, <https://patentscope.wipo.int/search/en/search.jsf>
5. Espacenet, Patent Database, <https://worldwide.espacenet.com/patent/search>
6. USPTO, Patent Database, <https://ppubs.uspto.gov/pubwebapp/>
7. Google Patents, Patent Database, <https://patents.google.com>

8. L. Head, “Topic 5: Overview of Patent Databases and Search Methodologies,” 2016. Accessed: Jan. 04, 2025. [Online]. Available: https://www.wipo.int/edocs/mdocs/africa/en/wipo_ip_pre_16/wipo_ip_pre_16_t_5.pdf
9. Georges Gouriten and P. Senellart, “API Blender: A Uniform Interface to Social Platform APIs,” Jan. 10, 2013. https://www.researchgate.net/publication/234083345_API_Blender_A_Uniform_Interface_to_Social_Platform_APIS
10. W. Gong et al., “Diversified and compatible web APIs recommendation based on game theory in IoT,” Feb. 2023, doi: <https://doi.org/10.1016/j.dcan.2023.02.002>.

Dürdanə Fərhad RÜSTƏMOVA

Qərbi Kaspi Universiteti, “Mexanika və riyaziyyat” kafedrasının müdiri

ORCID: 0000-0002-7752-7340

¹E-mail: durdana.rustamova@wcu.edu.az

Aysu Məmməd MƏHƏRRƏMOVA

Qərbi Kaspi Universiteti, tələbə

²E-mail: aysumehremovaa@gmail.com

Mübariz Bəxtiyar HÜSEYİNZADƏ

Qərbi Kaspi Universiteti, tələbə

³E-mail: mubiiik333999@gmail.com

İOT TEXNOLOGİYALARININ KOMƏYİLƏ AĞILLI EV İDARƏETMƏ SİSTEMİNİN MODELLƏŞDİRİLMƏSİ

Abstract

In our modern era, the Internet has become an integral part of people's lives. The scientific use of the Internet has significantly changed our daily lives by increasing communication, information sharing and interaction between people and will change with new projects in the future. The article examines the Internet of Things (IoT) technologies, which are a newly developed network of the Internet, and their effective relationships between people - things, and things - things.

Keywords: IoT technologies, prototype, Smart Home Control System, interface, artificial intelligence C++ and Python programming languages, Arduino IDE,

Giriş

Texnologiyanın sürətlə inkişaf etdiyi dövrdə insanların gündəlik həyatını asanlaşdırmaq və daha təhlükəsiz mühit yaratmaq üçün yeni və innovativ həllərə ehtiyac artır. Bu layihə — “Smart Home Control System” (Ağıllı Ev İdarəetmə Sistemi) — məhz bu ehtiyaclara cavab olaraq hazırlanmışdır. Layihədə süni zəka və IoT (Əşyaların İnterneti) texnologiyalarının integrasiyası ilə evdəki müxtəlif sistemlərin ağıllı şəkildə idarə olunması təmin edilir.

IoT texnologiyaları, cihazlar arasında əlaqə yaradır. Eyni zamanda şəbəkə strukturları arasında məlumat paylaşımını təmin edir. Bu şəbəkə strukturları, cihazların internetə bağlanmasını və bir-birləri ilə əlaqəsini tənzimləyir.

Təsvir olunan internet şəbəkəsi, cihazlar arasında məlumat paylaşımı həyata keçirir. Daha sonra bu məlumatları analiz edərək cihazların daha səmərəli bir şəkildə işləməsinə nəzarət edir [1]. IoT texnologiyaları, həm sənaye sahəsində, həm də məişətdə geniş tətbiq olunur.

Layihənin əhəmiyyəti və əsas məqsədi müasir texnologiyalardan istifadə etməklə insanların gündəlik həyatını daha rahat, təhlükəsiz və enerjiyə qənaətli şəkildə təşkil etməkdir [2]. Ağıllı ev idarəetmə sisteminin tətbiqi nəticəsində istifadəçilər evlərini məsafədən nəzarətdə saxlaya, cihazların

işini avtomatik tənzimləyə və elektrik enerjisindən daha effektiv istifadə edə bilirlər. Xüsusilə yaşlı və fiziki məhdudiyyətli şəxslər üçün bu sistem böyük rahatlıq və müstəqillik təmin edir.

Smart Home Control System layihəsi çərçivəsində istifadəçi ətraf mühitin məlumatları və toxunma ekran vasitəsilə müxtəlif cihazlara nəzarət edə bilər. Sistem real vaxt rejimində işləyir və istifadəçi davranışlarına uyğunlaşaraq fərdi seçimləri avtomatik öyrənir [3]. Enerji səmərəliliyi və təhlükəsizlik aspektləri nəzərə alınaraq qurulan bu sistem, istifadəçi dostu interfeys və süni intellekt modulu ilə təmin edilmişdir.

Təqdim olunan layihədə əsas yenilik uzaqdan idarəetməyə əsaslanır. Belə ki, layihənin əsas yenilik dərəcəsi, mövcud ağıllı ev sistemlərindən fərqli olaraq, çoxsaylı idarəetmə üsullarının (hərəkət, vizual interfeys) bir sistemdə birləşdirilməsi və bu sistemin süni zəka ilə zamanla adaptiv hala gəlməsidir. Standart sistemlər əsasən uzaqdan idarəetməyə əsaslanır, lakin bu layihədə sistem istifadəçinin hərəkətlərini tanıyaraq avtomatik cavab verir. Eyni zamanda, istifadəçinin gündəlik rutinlərini öyrənmək və bu rutinlərə uyğun ev şəraitini əvvəlcədən hazırlamaq layihənin innovativ tərəfini gücləndirir. Təhlükəsizlik, enerji idarəetməsi və istifadəçi rahatlığı kimi fərqli sahələrin inteqrasiyası bu layihəni bazardakı mövcud həllərdən fərqləndirir.

Layihənin həll etdiyi problem və social təsir aşağıdakılardan ibarətdir:

Müasir dövrdə insanların həyat ritmi sürətlənib və bu da onların evdə rahatlıq, təhlükəsizlik və enerji səmərəliliyi kimi əsas ehtiyaclarını artırır. Ənənəvi ev sistemləri bu ehtiyacları tam qarşılamadığı üçün istifadəçilər əlavə enerji itkiləri, təhlükəsizlik riskləri və vaxt itkisi ilə qarşılaşırlar. Xüsusilə yaşlı və fiziki məhdudiyyətli şəxslər üçün evdəki cihazlara nəzarət çətinlik yaradır. Smart Home Control System bu problemləri süni intellekt və IoT texnologiyalarının köməyi ilə həll edir. Sistem istifadəçinin davranışlarını analiz edərək işıqlandırma, temperatur və təhlükəsizlik funksiyalarını avtomatik idarə edir, enerji israfının qarşısını alır və istifadəçiyə vaxt və rahatlıq qazandırır.

NodeMCU isə daxil olan mesajı (məsələn, L, R, S, B) oxuyur və müvafiq GPIO pinini aktivləşdirir. Məsələn, üçün:

L mesajı daxil olduqda, NodeMCU servo motoru sola döndürür.

R mesajı sağa döndürmək üçündür.

S mesajı ilə RGB LED rəngi dəyişir.

B mesajı isə SOS signalı verən buzzer-i işə salır.

Bu sistemin əsas üstünlüyü ondan ibarətdir ki, fiziki düyməyə toxunmadan yalnız əl jestləri ilə müxtəlif funksiyaları idarə etmək mümkündür. Bundan əlavə, sistemdə debounce mexanizmi tətbiq edilib ki, istifadəçi eyni düyməyə təsadüfən bir neçə dəfə ardıcıl toxunduqda sistem bunu yalnız bir dəfə qəbul etsin.

Nəticədə, bu yanaşma həm təhlükəsizlik, həm də əlçatanlıq baxımından ağıllı ev sistemlərinə və ya müxtəlif avtomatlaşdırılmış platformalara böyük üstünlük verir.

Bizim layihənin əsas məqsədlərindən biri kibercinayətlərin qarşısının alınmasıdır. Müasir dövrdə internetə qoşulan ağıllı sistemlər bir çox təhlükəsizlik riskləri ilə üz-üzə qalır. Hazırladığımız interfeysin internet bağlantısı yoxdur, yəni sistem tamamilə lokal şəkildə, internetsiz rejimində işləyir. Bu xüsusiyyət, onu onlayn hücumlara qarşı davamlı və təhlükəsiz edir.

Sistemimizə müdaxilə etmək və ya hər hansı dəyişikliklər aparmaq yalnız cihazın fiziki olaraq yerləşdiyi məkana gəlməklə mümkündür. Bu müdaxilə yalnız USB vasitəsilə həyata keçirilə bilər. Beləliklə, uzaqdan – yəni internet üzərindən hər hansı bir şəkildə müdaxilə və ya hack etmək mümkün deyil. Bu cəhət bizim sistemimizi digər ağıllı ev sistemlərindən fərqləndirən əsas üstünlüklərdən biridir. Çünki əksər ağıllı ev sistemləri internet bağlantısı üzərindən idarə olunduğu üçün xarici müdaxilələrə və kibertəhlükələrə daha açıqdır. Biz isə bu riski tamamilə aradan qaldıraraq istifadəçilərə daha yüksək səviyyədə təhlükəsizlik və etibarlılıq təqdim edirik.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. M.H. Məmmədova, Z.Q. Cəbraylova, Dəniz neft platformasında personalin fizioloji vəziyyətinin və coğrafi mövqeyinin monitorinqində əşyaların internetinin imkanları, 2018, №2, s.3-17.

2. Report-internet of things. <http://reports.weforum.org/industrial-internetof-things/general-findings/2-1-the-state-of-the-market/>

3. C.R. Baudoin. Deploying the Industrial Internet in Oil & Gas: Challenges and Opportunities // Society of Petroleum Engineers, 2016, pp.1-11.

Gülzar Nizam AZADƏLİYEVƏ

Fatimə Vüqar SADIXOVA

Sumqayıt Dövlət Universiteti

KİMYA FƏNNİNİN MÜASİR TƏDRİSİNDƏ RƏQƏMSAL TEXNOLOGİYALARIN ROLU VƏ İNTEQRATİV YANAŞMA

Abstract

This article explores the role of digital technologies and integrative approaches in modern chemistry education. Digital tools enhance visualization, interactivity, and personalized learning, increasing students' motivation and scientific understanding. The importance of interdisciplinary integration is also emphasized, making the learning process more meaningful and functional. A SWOT analysis is conducted to evaluate the strengths, weaknesses, opportunities, and threats of the digital approach. As a result, the study concludes that the use of modern technologies and integrative methods is a key factor in improving the quality of chemistry teaching.

Keywords: digital tools, chemistry teaching, 21st century skills, learning process, SWOT analysis

Giriş

Çağdaş dövrün təhsil sistemində baş verən dəyişiklik və texnoloji yeniliklər kimya fənninin tədrisində də öz əksini tapır. Klassik təlim üsullarını geridə qoyaraq müasir təlim üsulları yanaşı rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi, integrativ və şagirdyönümlü yanaşmalar təhsil sahəsində əhəmiyyətli irəliləyişlərə səbəb oldu. Məqalədə kimyanın tədrisində rəqəmsal resursların, interaktiv üsulların və integrasiya olunmuş pedaqoji modellərin rolu geniş təhlil ediləcəkdir.

İlk növbədə kimya tədrisində rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi ilə bağlı onu qeyd etmək istərdik ki, rəqəmsal texnologiyalar kimya dərslərində vizuallaşdırmanı artırmaq, abstrakt anlayışları aydınlaşdırmaq və təcrübələrin virtual formatda həyata keçirilməsinə şərait yaradır [1]. Məsələn, PhET interaktiv simulyasiyaları, ChemCollective və Virtual Lab kimi platformalar şagirdlərin kimyəvi reaksiyaları canlı müşahidə etməsinə imkan verir. Kimyanı təcrübələrsiz təsəvvür etmək mümkün deyil, ona görə də təcrübələri yerinə yetirmək üçün şərait olmadıqda belə rəqəmsal alətlərin köməyindən istifadə etməklə bu prosesi həyata keçirmək olar. Adları çəkilən proqramlar və internet məkanının hüdudsuz imkanlarından istifadə etməklə bu təcrübələri yerinə yetirmək olar. Bu vasitələrin istifadəsi tədrisin keyfiyyətini artırmaqla yanaşı, şagirdlərin motivasiyasını da yüksəldir. Eyni zamanda, şagirdlərə müstəqil öyrənmə və araşdırma bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün zəngin imkanlar yaradır.

Kimyanın tədrisində integrativ yanaşma və fənlərarası əlaqələrdən danışarkən isə bu fənnin biologiya, fizika, informatika və hətta ədəbiyyatla integrasiyası fənnin daha maraqlı və funksional tədrisinə zəmin yaradır [2]. Məsələn, kimyəvi elementlər haqqında şeirlər, film səhnələri və real həyat situasiyaları dərslərdə istifadə olunduqda şagirdlərin dərslə marağı artır və yaddaşda daha uzun müddət qalır.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz yanaşmaların müsbət və mənfi cəhətlərini araşdırmaq üçün SWOT analizi həyata keçirdik və alınan nəticələr aşağıdakı kimidir:

SWOT təhlili: Kimya tədrisində rəqəmsal yanaşmanın təhlili

Nəticə olaraq qeyd etmək istərdik ki, kimyanın tədrisində rəqəmsal texnologiyaların və integrativ yanaşmaların tətbiqi müasir təhsil sistemində şagirdlərin nəinki elmi bilik və bacarıqlarının inkişafına xidmət edir, həmçinin onların XXI əsr bacarıqlarına yiyələnməsinə böyük təkan verir [3].

Müasir zamanın tələblərinə uyğun olaraq tədris prosesinin yenilənməsi müəllimlərin innovativ metodları mənimsəməsini, resurslardan səmərəli istifadə etməsini və davamlı peşəkar inkişafını zəruri etməklə bərabər təlim prosesinin keyfiyyətinin artmasına səbəb olur.

Güclü tərəflər	Zəif tərəflər	İmkanlar	Təhlükələr
Vizual effektlər və interaktivlik	Texniki avadanlıqların çatışmazlığı	Distant və hibrid tədris imkanları	Texnologiyadan sui-istifadə
Məlumatın tez çatdırılması	Müəllimlərin hazırlıq səviyyəsi	Dərs resurslarının zənginliyi	Ənənəvi metodların dəyərdən düşməsi
Şagirdlərdə motivasiyanın artması	İnternet asılılığı	Fərdi öyrənməyə şərait	Sosial təcrid riski
Rəqəmsal resursların əlçatanlığı	Dil baryerləri	Beynəlxalq platformalara çıxış	Məlumatın doğruluq problemi

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Acar, B., Tüzün, H., & Yıldırım, Z. The effect of virtual labs on students' chemistry achievement and attitudes. *Journal of Science Education and Technology*, 2021, 30(1), 85–98.
2. Çalık, M., Ayas, A., & Coll, R. K. Investigating the effectiveness of a context-based teaching approach. *International Journal of Science and Mathematics Education*, 2009, 7(3), 477–508.
3. Tüysüz, C. The effect of the virtual laboratory on students' achievement and attitude in chemistry. *International Online Journal of Educational Sciences*, 2010, 2(1), 37–53.

Fuad İlqar QURBANOV
Western Caspian University

DOM (DOCUMENT OBJECT MODEL) AND DYNAMIC MANAGEMENT OF WEB PAGES

Abstract

The Document Object Model (DOM) is one of the core technologies of the Web, enabling dynamic interaction between the user and web content. This thesis explores the structure of the DOM, its role in managing dynamic web pages, and how modern browser-based scripting operates. It also analyzes how DOM manipulation improves user experience, maintains performance, and supports the scalability of web applications.

Keywords: DOM, JavaScript, DOM manipulation, web development, client-side scripting

Introduction

The Document Object Model is a programming interface provided by browsers for web documents. It represents the page so that programs can change the document structure, style, and content. The DOM represents a document as a tree of nodes where each node represents a part of the page (e.g., elements, text, attributes) [1].

The DOM tree starts with a root node (usually the <html> element), branching out to <head> and <body>, and so on. Each HTML element becomes a node, allowing developers to traverse, modify,

or delete parts of the document using JavaScript [2]. Dynamic management refers to the ability to modify a web page without requiring a full reload. This is largely achieved through DOM manipulation. Using JavaScript, developers can add, remove, or alter elements on the fly, making websites more interactive and responsive.

Elements can be accessed using several methods, including `getElementById`, `getElementsByClassName`, `querySelector`, and `querySelectorAll` [3]. These methods provide flexibility for selecting and manipulating nodes based on their attributes or relationships. JavaScript allows for dynamic updates to the DOM using properties like `innerHTML`, `textContent`, and `setAttribute`. Event listeners enable changes in response to user interactions, such as clicks or key presses, allowing real-time updates [4]. New nodes can be created using `document.createElement` and appended using `appendChild` or `insertBefore`. Similarly, nodes can be removed with `removeChild` or `remove()` [5]. These techniques allow developers to dynamically manage UI components.

Modern web development frameworks and libraries such as React, Angular, and Vue abstract DOM operations to simplify development. Virtual DOMs, for example in React, help improve performance by minimizing direct DOM manipulation and using a diffing algorithm to determine changes [6]. While DOM manipulation is powerful, it can be costly in terms of performance. Over-manipulation can lead to sluggish user interfaces. Best practices include batching changes, minimizing reflows and repaints, and using techniques such as event delegation [7].

In summary, the Document Object Model (DOM) is a foundational technology that enables dynamic interaction and real-time updates within web pages [1]. By representing web documents as a structured tree of objects, the DOM allows developers to manipulate content, structure, and style using scripting languages like JavaScript [2]. This dynamic management is essential for creating interactive, responsive, and user-friendly web applications [3]. Furthermore, understanding best practices and potential security risks in DOM manipulation is crucial for building efficient and secure web environments [7].

REFERENCES:

1. W3C. (2023). Document Object Model (DOM) Level 3 Specification. Retrieved from <https://www.w3.org/TR/DOM-Level-3-Core/>
2. Mozilla Developer Network (MDN). (2023). Introduction to the DOM. https://developer.mozilla.org/en-US/docs/Web/API/Document_Object_Model/Introduction
3. Mozilla Developer Network (MDN). (2023). `Document.querySelector()`. <https://developer.mozilla.org/en-US/docs/Web/API/Document/querySelector>
4. Flanagan, D. (2020). JavaScript: The Definitive Guide. O'Reilly Media.
5. Duckett, J. (2014). JavaScript and jQuery: Interactive Front-End Web Development. Wiley.
6. React Documentation. (2023). Rendering Elements. <https://reactjs.org/docs/rendering-elements.html>
7. Google Developers. (2022). Optimizing Performance. <https://developer.chrome.com/docs/devtools/performance/>
8. OWASP Foundation. (2023). Cross-Site Scripting (XSS). <https://owasp.org/www-community/attacks/xss/>
9. Mozilla Developer Network (MDN). (2023). Web Components. https://developer.mozilla.org/en-US/docs/Web/Web_Components

Sevinc Vaqif BAXŞƏLİYEVƏ
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti

ELEKTRİK ENERJİSİNİN KEYFİYYƏTİNƏ NƏZARƏT SİSTEMİ

Abstract

The quality of electric energy is the compliance of the main parameters of the energy system with the accepted norms during the production, transmission and distribution of electric energy. When using measuring instruments, quality indicators should be taken into account, since they worsen the system parameters. During the research, the procedure for performing calculation operations in the calculations of variable and fixed electrical equipment and devices and in the accounting of the quality of electric energy was determined. It was substantiated that ensuring the required quality of electric energy leads to an increase in the efficiency of the operation of both measuring instruments and all electrical equipment. The solution to the problem of the quality of electric energy should be based on a technical and economic solution, including measures to improve the quality and the inevitable additional costs.

Keywords. Voltage signal, power quality, quality control, quality indicators, control system.

Giriş

Elektrik enerjisinin keyfiyyəti enerji sisteminin əsas parametrlərinin elektrik enerjisinin istehsalı, ötürülməsi və paylanması zamanı qəbul edilən normalara uyğun olmasıdır. Ölçmə vasitələrindən istifadə edərkən keyfiyyət göstəriciləri nəzərə alınmalıdır, çünki onlar sistem parametrlərini pisləşdirir. Dəyişən və sabit elektrik avadanlıqlarının və cihazlarının hesablamalarında və elektrik enerjisinin keyfiyyətinin uçotu zamanı hesablama əməliyyatlarının yerinə yetirilməsi qaydası müəyyən edilmişdir. Elektrik enerjisinin lazımi keyfiyyətinin təmin edilməsi həm ölçü cihazlarının, həm də bütün elektrik avadanlıqlarının işinin səmərəliliyinin artırılmasına gətirib çıxarır. Elektrik enerjisinin keyfiyyəti probleminin həlli keyfiyyətin yaxşılaşdırılması üzrə tədbirlərdən və bu zaman qaçınılmaz əlavə xərclərdən - texniki-iqtisadi həllə əsaslanmalıdır.

Elektrik enerjisi qəbulediciləri və elektrik şəbəkələrinə qoşulmuş cihaz və avadanlıqlar müəyyən nominal parametrlərlə işləmək üçün nəzərdə tutulmuşdur: dəyişən cərəyanın nominal tezliyi, nominal gərginlik, nominal cərəyan və s. Uzun müddət elektrik enerjisinin keyfiyyətini müəyyən edən əsas rejim parametrləri elektrik sistemində tezlik qiymətləri və şəbəkə qovşaqlarında gərginlik səviyyəsi hesab edilirdi. Lakin, qeyri-xətti voltamper xarakteristikaya malik olan elektrik istehlakçıların texnoloji istehsal proseslərinə tətbiqi ilə üçfazlı şəbəkələrdə gərginlik əyri formasının sinusoidalliyinin mümkün pozuntuları da nəzərə alınmalıdır.

Şəbəkənin parametrlərinin nominal qiymətlərdən kənar çıxmalarına səbəb olan amillər olduqca fərqli ola bilər: istehlakçıların yüklənməsinin davamlı dəyişməsi, planlı kommutasiya və şəbəkə konfigurasiyasının dəyişməsi, qəzalar və s.

Elektrik enerjisinin ümumi şəkildə keyfiyyət göstəriciləri aşağıdakılardır [1-3]:

1. gərginliyin nominal qiymətdən kənar çıxması;
2. üçfazlı şəbəkələrdə faza gərginliyinin qeyri-simmetrikliyi;
3. sabit cərəyan qurğularında gərginliyin döyünməsi;
4. tezliyin nominal qiymətdən kənar çıxması;
5. gərginlik əyrisinin formasının qeyri-sinusoidalliyi.

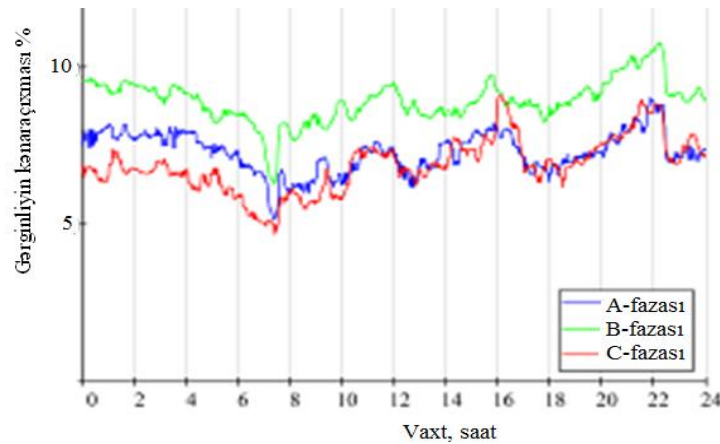
Elektrik enerjisinin keyfiyyət göstəricilərinin bir hissəsi elektrik avadanlıqlarının və onların işinin müəyyən edilmiş rejimlərini, elektrik enerjisinin keyfiyyətini, istehsalını, ötürülməni, paylanmanı və elektrik enerjisində tələbatın texnoloji proseslərin xüsusiyyətinə görə kəmiyyətə qiymətləndirməsini xarakterizə edir [4]. Elektrik enerjisinin keyfiyyət göstəricilərinin digər hissəsi kommutasiya prosesləri, qəza hadisələri, müdafiə vasitələrinin və avtomatikanın işləməsi nəticəsində elektrik şəbəkəsində yaranan maneələri xarakterizə edir. Bu göstəricilərin qiymətləndirilməsi üçün elektrik enerjisinin keyfiyyəti amplitudası, müddəti və digər xüsusiyyətləri ilə ölçülür.

Elektrik enerjisinin keyfiyyətinin (EEK) monitorinqinin əsas vəzifələri bunlardır:

- maneələrin aşkarlanması (gərginlik və cərəyanın təhrif olunması);
- onların kəmiyyətlərinin qiymətləndirilməsi;
- nəticələrin işlənməsi və göstərilməsi məqsədi ilə ölçülmüş ədədlərin xüsusiyyətlərin qeydiyyatı;
- elektrik enerjisinin keyfiyyət göstəricilərinin ölçülmüş qiymətlərinin təhlili və müəyyən edilmiş tələblərə uyğunluğunun qiymətləndirilməsi;
- maneələrin mənbəyinin təyin edilməsi;
- təchizatçı ilə elektrik enerjisi istehlakçısı arasında texniki hesablamaların aparılması.

Enerji keyfiyyətinə nəzarət (KN) müəyyən edilmiş tələblərə uyğun olaraq onun göstəricilərinin yoxlanılmasına daxil edilir. Keyfiyyətə nəzarət tələblərə [5] və ya texniki qaydalara uyğun olaraq aparılır.

Göstərilən parametrlər gərginliyin kənarlaşmasına daha az təsiri göstərir, belə ki, müasir qurğularda gərginliyin sapmasına qarşı edilən mühafizə tədbiri kimi xüsusi aparatların tətbiqi nəzərdə tutulur.

Şəkil 1. Gərginliyin fazalar üzrə kənarlaşması

Elektrotexnikada və ölçü cihazlarında yarımkəçirici düzləndiricilərdən geniş istifadə olunur. Bu düzləndiricilər sabit deyil, müvafiq cərəyanın pulsasiyasını yaradan pulsasiya şəklində gərginlik verirlər. Pulsasiya gərginliyi iki komponentin cəmi ilə ifadə oluna bilər: daimi U_{sabit} - qiymətilə və istiqamətinə görə dəyişməyən və 100 Hz tezliyində dəyişən $U_{dəy}$ gərginlik. Eynilə, pulsasiya cərəyanları üçün bunu demək mümkündür: daimi I_{sabit} və $I_{dəy}$ komponentlərin cəmi kimi təqdim edilə bilər. Dəyişən gərginliyin komponentinin maksimum qiymətinin sabit komponentinə nisbəti (döyülmə gərginliyinin orta qiyməti) gərginliyin döyülmə əmsalı adlanır:

$$K_d = K_{dəy.max} / K_{sabit}$$

Düzəldicilər üçün bu əmsal təxminən 0,77-dir. Eynilə, dəyişən cərəyan komponentinin maksimum qiymətinin cərəyanın sabit komponentinə nisbətinə cərəyanın döyülmə əmsalı deyilir:

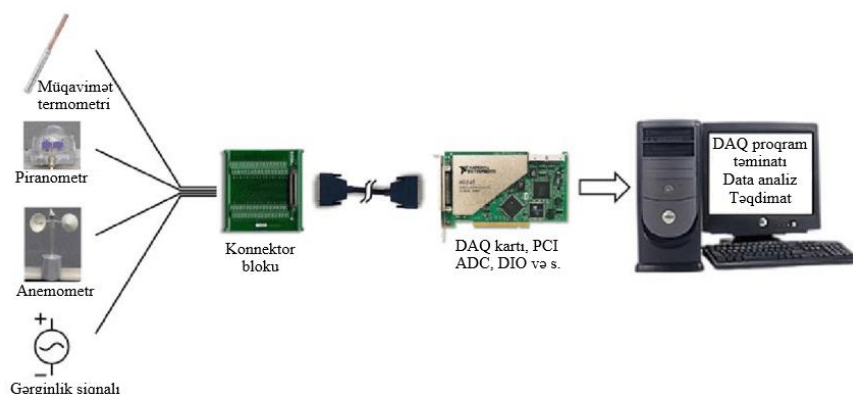
$$K_i = I_{dəy.max} / I_{sabit}$$

Cərəyanın döyülməsi, düzəldilmiş cərəyanın keçdiyi dövrənin induktivliyindən və bu cərəyanın gücündən asılıdır. Dövrənin induktivliyinin artması ilə, pulsasiya edən cərəyanın düzəldilməsi, yəni $I_{dəy.max}$ azalması baş verir.

Gərginliyin döyülməsi kommutasiya şəraitini əhəmiyyətli dərəcədə pisləşdirir. Dəyişən cərəyan və gərginliyin tezliyinin dəyişməsi müxtəlif sistemlərin cihazlarının göstəricilərinə də müxtəlif təsir göstərir. Bu təsirin müəyyən edilməsi üçün adətən tezlik xarakteristikaları çıxarılır - ölçülən kəmiyyətin (ölçülən miqdarın vahidləri və ya ölçünün bölmələrində) ölçülən miqdarın (cərəyanın və ya gərginliyin) dəyişməsinin tezliyindən asılılığı (Şəkil 2).

Aparılmış tədqiqatlardan aşağıda göstərilən nəticələr alınmışdır: Elektrik şəbəkəsinin keyfiyyət göstəriciləri araşdırılmış və onların parametrlərinin müasir nəzarət ölçü cihazlarının işinə təsiri təhlil

edilmişdir. Ölçmələrin dəqiqliyin artırılması üçün təshihedici süzgəcləmə nəzərdə tutulmuş, Matlab proqram paketi vasitəsilə süzgəclərin imitasiya modelləşdirilməsi yaradılmış və süzgəc seçilmişdir.

Şəkil 2. Nəzarət-idarəetmə sistemi

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Daniel O. Johnson, Kabiru A. Hassan. Issues of Power Quality in Electrical Systems. International Journal of Energy and Power Engineering. Vol. 5, No. 4, 2016, pp. 148-154. doi: 10.11648/j.ijepe.20160504.12.
2. Bystrík DOLNÍK. The Analysis of Voltage Variation in Low Voltage Network. ELECTROTEHNICĂ, ELECTRONICĂ, AUTOMATICĂ, 63 (2015), nr. 3.
3. Kocatepe, C., Uzunoğlu, M., Yumurtacı, R., Karakaş A.ve Arıkan, O. 2003. Elektrik Tesislerinde Harmonikler, Birsen Yayınevi, İstanbul.
4. Lemerand, C. J. 2008. Harmonic Distortion: Definitions and Countermeasures, Electrical Construction and Maintenance, May1998, Vol. 97, Issue 5, p56.
5. Mazumdar, J. 2006. System And Method For Determining Harmonic Contributions From Nonlinear Loads In Power Systems, Thesis of doctor of Philosophy, Georgia Institute of Technology, Georgia.

t.ü.f.d. Şaban Həşim BƏŞİROV

Qərbi Kaspi Universiteti, “Mexanika və Riyaziyyat” kafedrası, müəllim

ORCID: 0000-0003-3820-1097

¹E-mail: shaban.1954@wcu.edu.az

Gülzar Əbdülhəmid HƏMİDOVA

Qərbi Kaspi Universiteti, “Mexanika və Riyaziyyat” kafedrası, müəllim

ORCID: 0000-0003-0387-8022

²E-mail: gulnar.hemidova.2024@wcu.edu.az

FORMALDEHİDİN İSTEHSALINDA AVTOMAT İDARƏETMƏ SİSTEMİNİN LAYİHƏLƏNDİRİLMƏSİ

Abstract

This thesis emphasizes the importance of technological approaches in the design and development of automated control systems in formaldehyde production. The innovations obtained as a result of the development of automated control systems, the improvement of technology, and the increase in efficiency are explained in detail. The implementation of the APCS project is a successful example of the integration of modern microprocessor technologies and smart sensor devices, and the potential for using this approach in other chemical production processes in the future is also discussed.

Keywords: Formaldehyde, APCS, automated control system.

Giriş

Formaldehid, çoxsaylı sənaye sahələrində istifadə olunan vacib bir üzvi birləşmədir. Bu maddə, əsasən plastiklər, qatranlar, dezinfeksiyaedici məhsullar və digər kimyəvi maddələrin istehsalında geniş tətbiq olunur. Eyni zamanda, ağac emalı və kompozit materialların istehsalı sahəsində də əhəmiyyətli bir yer tutur. Formaldehidin ağac sənayesindəki rolu əsasən yapışdırıcı materialların istehsalı ilə əlaqədardır. Formaldehidin istehsalı isə yüksək temperatur və təzyiq altında reaksiya verən kompleks bir oksidləşmə prosesinə əsaslanır. Bu səbəbdən, formaldehid istehsalı prosesinin idarə olunmasında Texnoloji Prosesin Avtomatlaşdırılmış İdarəetmə Sistemi (TPIAS)-nin layihələndirilməsi mühüm və aktual bir məsələyə çevrilmişdir [1].

Kimya sənayesində avtomatlaşdırma texnoloji proseslərin intensivliyinin artırılması, istehsal həcmnin genişlənməsi, güclü aqreqatların tətbiqi, texnoloji sxemlərin mürəkkəbləşməsi və istehsal olunan məhsula olan tələblərin yüksəlməsi ilə sıx bağlıdır. Son illərdə texnoloji proseslərin avtomatlaşdırılmış idarə olunması (TPIAS) daha da vacib hala gəlmişdir. Bu cür sistemlər, idarəetmə məqsədinə uyğun olaraq, texnoloji obyektlərə təsir edən idarəetmə qərarlarının hazırlanması və tətbiqini təmin edir.

TPIAS, yəni Texnoloji Prosesin İdarəetməsinin Avtomatlaşdırılmış Sistemi, sənaye müəssisələrində kimyəvi reaksiyalar, istilik, təzyiq, axın kimi müxtəlif texnoloji proseslərin avtomatik və effektiv şəkildə idarə olunmasını təmin edir.

Bu sistem sənaye istehsalında müxtəlif texnoloji proseslərin (məsələn, kimyəvi reaksiyalar, istilik tənzimləməsi, təzyiq, axın və sair) avtomatik və effektiv şəkildə idarə edilməsini təmin etmək məqsədilə hazırlanmışdır.

TPIAS aşağıdakı əsas komponentlərdən ibarət olur:

Sensorlar və ölçü cihazları – müxtəlif parametrləri (temperatur, təzyiq, axın, səviyyə və s.) ölçür və məlumat toplayır;

İcra mexanizmləri – nasoslar, mühərriklər kimi avadanlıqları idarə edir;

Kontroller və ya PLC – toplanan məlumatları emal edir və idarəetmə qərarları verir;

Operator paneli və ya SCADA sistemi – operatora sistem üzərində nəzarət və müdaxilə imkanı təqdim edir.

Bu halda, idarəetmənin əsas məqsədi, birlikdə fəaliyyət göstərən qurğuların optimal işləmə şəraitini tapmaq, müxtəlif aqreqatlar və ya əməliyyat zəncirləri arasında yüklərin balanslaşdırılması və resursların (xammal, enerji və s.) düzgün istifadəsini təmin etməkdir.

Beləliklə, bu proses, $37 \pm 0,5$ % -li formaldehid (formalin) məhlulunun alınmasına yönəlmişdir. Proses üç mərhələdən ibarət olur. Birinci mərhələdə, spirt-hava qarışığının (metanol) hazırlanması baş verir, ikinci mərhələdə isə formaldehidin birbaşa alınması prosesi həyata keçirilir. Bu proses metanol buxarlarının havadakı oksigenlə reaksiya verərək oksidləşməsi prinsipinə əsaslanır. Bu əməliyyat, katalizatorun təsiri altında kontakt aparatında həyata keçirilir. Üçüncü mərhələdə isə, reaksiya nəticəsində yaranan qazlardan suyun və formaldehidin əsas hissəsinin ayrılması məqsədilə absorpsiya prosesi baş verir [2].

Hazırkı sistemin əsas çatışmazlığı onun avtomatlaşdırılmamış olmasıdır. Belə ki, prosesin bir hissəsi lokal tənzimləyicilər vasitəsilə, digər hissəsi operator tərəfindən məsafədən idarə olunur, bəziləri isə tamamilə əl ilə həyata keçirilir. Bu vəziyyət təbii ki, prosesin idarəetmə keyfiyyətinə və səmərəliliyinə mənfi təsir göstərir [3].

Bu səbəbdən, mövcud idarəetmə sisteminin modernləşdirilməsi məqsədilə prosesin idarə olunması üçün REGUL 500 proqramlaşdırıla bilən kontroller seçilmişdir. Bu kontroller sənayenin müxtəlif sahələrində etibarlı, dayanıqlı və paylanmış TPIAS sistemlərinin qurulması üçün uyğun bir seçimdir. Operator paneli olaraq isə OVEN CII310-P modeli istifadə edilmişdir, bu panel proses parametrlərinin dəqiq göstərilməsi və operativ idarəetmə məqsədilə nəzərdə tutulmuşdur.

Əsas ölçmə cihazları olaraq aşağıdakı avadanlıqlar seçilmişdir:

Temperaturun ölçülməsi üçün OVEN DTS055E-PT100.0,5.120.I.EXI-T6 müqavimət çeviriciləri istifadə olunur. Bu cihazlar, elektrik müqavimətinin ətraf mühitin temperaturu ilə dəyişən metal, keçirici və yarımkeçirici maddələrin prinsipinə əsaslanır.

Artıq təzyiqin ölçülməsi üçün OVEN PD100 firmasının 111-EXIA model təzyiq sensorları istifadə edilmişdir.

Maye və qaz axınının ölçülməsi üçün EMİS-VİXİR tipli axın ölçən cihazı seçilmişdir. Bu cihaz, həm keçirici, həm də keçirici olmayan mayelər, aqressiv mühitlər, təbii və texniki qazlar və hətta doymuş (rütubətli) və quru buxarın ölçülməsi üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Səviyyə ölçmə üçün DUU10 tipli üzən səviyyəölçən cihazlardan istifadə olunur. Bu cihazlar, texnoloji çənlərdə səviyyənin fasiləsiz monitorinqi üçün uyğunlaşdırılmışdır və partlayışdan qorunma səviyyəsinə malikdir.

Metanol konsentrasiyasını ölçmək üçün DF-6421 tipli axın tipli konsentrasiya sensoru istifadə edilir. Bu cihaz, müxtəlif ikitərkibli mühitlərin axın sürətindəki konsentrasiyanı ölçə bilən bir alətdir [4].

Nəticə olaraq, idarəetmə sisteminin funksional sxemi, xarici birləşmələr və qoşmalar üçün sxem hazırlanmış, həmçinin KİP və A lövhəsi layihələndirilmişdir. Layihələndirmə zamanı müasir mikroprosessor texnologiyalarından, qabaqcıl sensorlardan və icra mexanizmlərindən istifadə olunmuşdur. Bütün nasoslar üçün tezlik çeviriciləri seçilmişdir ki, bu da iqtisadi baxımdan faydalı olacaq və daha yüksək keyfiyyətli tənzimləmə təmin edəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Əlizadə M.N., Musayev İ.K., Əliyev E.B. “Müasir informasiya sistemlərinin idarə edilməsi” 2016
2. Məmmədova H.Ə Namazov M.B Əhmədov R.M “Avtomatlaşdırmanın əsasları” “Elm” – 2009 – cu il
3. Певнева А.Г., Калинкина М.Е. Методы оптимизации, Санкт-Петербург, 2020,
4. <https://owen.ru/product/sp3xx>

Dürdanə Fərhad RÜSTƏMOVA

Qərbi Kaspi Universiteti, “Mexanika və riyaziyyat” kafedrasının müdiri
ORCID: 0000-0002-7752-7340
durdana.rustamova@wcu.edu.az

Gülçin Əlibala DAŞDIYEVA

Qərbi Kaspi Universiteti, tələbə
gulcindasdiyeva88@gmail.com

GÖRMƏ QÜSURLU İNSANLAR ÜÇÜN AĞILLI BLANJET LAYİHƏSİ

Abstract

The Smart Blanket project is significant in terms of channeling technology for social benefit and improving the daily quality of life of visually impaired people. This device not only improves the quality of life of visually impaired people, but also facilitates their independent movement. Smart blanket technology creates great advantages in terms of both safety and comfort.

Keywords: IoT technologies, prototype, smart blanket, interface, artificial intelligence C++ and Python programming languages, Arduino IDE.

Giriş

“Ağıllı blanjet” bəzi hallarda “ağıllı örtük” də deyilir. Bu blanjet görmə qüsuru olan insanların həyatını asanlaşdırmaq üçün hazırlanmış xüsusi texnoloji parçadır. Hazırlanmış cihaz/parça sadəcə bir örtük deyil, o sensorlar, süni intellekt və ağıllı funksiyalar ilə təchiz olunur. Sensorlar və toxunma siqnalları ilə təchiz olunmuş blanjetin müxtəlif nöqtələrinə toxunduqda, həmin hissələr titrəyir, istilik yayır və ya siqnal göndərə bilir. Səslə köməkçi blanjetə toxunanda, səsli köməkçi informasiya verə

bilər [1]. Məsələn, “Sən yatağın sol tərəfindəsən, ehtiyatlı ol”.

Naviqasiya yardımını – integrasiya olunmuş texnologiya sayəsində, blanjet insanın hansı istiqamətə getdiyini və harada olduğunu bildirə bilər.

Təhlükəsizlik siqnalları işlənilməyən vəziyyətlərdə (məsələn, çox isti, və ya soyuq mühitdə) xəbərdarlıq edə bilər. Belə ki, qüsurlu insanlar müstəqil olmaq istəyir, çox da hər bir informasiyanı digər şəxslərdən almaq istəmirlər. Rəqəmsal köməkçi bağlantısı – mobil telefona və ya ağıllı ev sisteminə qoşularaq əlavə məlumat verə və ya çağırış edə bilər.

Layihənin məqsədi görmə qüsurlu şəxslərə özlərini daha təhlükəsiz və sərbəst hiss etdirməkdir. Belə ki:

- Gündəlik həyatda maneəsiz hərəkət etmək və müstəqil olmaq;
- Ətraf mühitlə əlaqəni artırmaq və narahatçılığı azaltmaq.

Beləliklə, təqdim olunan layihə görmə qüsurlu şəxslərin ətraf mühitdə daha təhlükəsiz və rahat hərəkət etməsini təmin etməkdir [2,3]. Görmə qüsurlu, insanlar üçün ən çətin şeylərdən biri ətrafı tam hiss etməkdir. Ağıllı blanjet isə həm toxunma hissini gücləndirir, həm də ağıllı texnologiya ilə əlavə dəstək verir. Layihə, istifadəçinin geyə biləcəyi ağıllı bir blanjet vasitəsilə ətrafındakı maneələri aşkarlayaraq səsli və ya titrəyişli siqnallar göndərir.

Ağıllı blanjet Qərbi Kaspi Universitetinin Texnoparkında tələbələrin köməyiylə yaradılmışdır. Bu zaman aşağıdakı komponentlərdən istifadə olunmuşdur:

- Arduino Uno və ya Lilypad;
- HC-SR04 Ultrasonik sensor;\
- Vibrasiya motoru;
- Buzzer və ya mini dinamik;
- LED işıqlar (əlavə xəbərdarlıq üçün);
- 9V batareya və ya powerbank;
- Bluetooth modulu (istəyə bağlı);
- Ağıllı tekstil materialı (blanjet kimi geyilə bilən forma üçün).

Ağıllı blanjetin iş prinsipi belədir. Sensorlar ətraf mühiti yoxlayır. Əgər istifadəçinin qarşısında maneə varsa, bu siqnalı verilənlər kimi qəbul edib, onu analoq siqnalına çevirir, analoq formasında alınan faydalı siqnal analoq-kod çeviricisi (AKÇ) vasitəsilə kod formasına çevrilir [4]. Daha sonra kod formasında olan informasiya kod-analoq çeviricisi (KAÇ) vasitəsilə analoq formasına çevrilir [5,6]. Bu cür çevrilmə prosesləri arduino mikrosistemi vasitəsilə həyata keçirilir.

Arduino bu məlumatı işləyir və:

- Sağ tərəfdə maneə varsa, sağ tərəfdə vibrasiya və ya səsli “Sağa dön” komandası verir;
- Sol tərəfdə maneə varsa, “Sola dön” komandası verir;
- Əgər qarşıda maneə varsa, “Dayan” xəbərdarlığı edilir.

Ağıllı blanjetin quraşdırma ardıcılığı aşağıdakı kimidir:

- 1.Arduino və sensorları geyilə bilən blanjetin içərisinə yerləşdirin;
- 2.Sensorları çiyin, sinə və arxa hissəyə yerləşdirin;
- 3.Vibrasiya motorlarını müvafiq tərəflərə (sağ/sol) tikin;
- 4.Komponentləri naqillərlə birləşdirin və batareya bağlayın;
- 5.Arduino proqramlaşdıraraq sensor məlumatlarına uyğun siqnallar yaradın.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. M.H. Məmmədova, Z.Q. Cəbraylova, Dəniz neft platformasında personalin fizioloji vəziyyətinin və coğrafi mövqeyinin monitorinqində əşyaların internetinin imkanları, 2018, №2, s.3-17.
2. Report-internet of things. <http://reports.weforum.org/industrial-internetof-things/general-findings/2-1-the-state-of-the-market/>
3. C.R. Baudoin. Deploying the Industrial Internet in Oil & Gas: Challenges and Opportunities // Society of Petroleum Engineers, 2016, pp.1-11.
4. Y.N. İmamverdiyev, G.B. Qarayeva, Botnetlər və onların aşkarlanması üsulları, İnformasiya texnologiyaları problemləri, 2017, №1,s.100–111.

5. W.Zhou, Y.Jia, A.Peng, Y.Zhang, P.Liu, The Effect of IoT New Features on Security and Privacy: New Threats, Existing Solutions, and Challenges Yet to Be Solved, IEEE Internet of Things Journal, 2015.
6. E Firdus, D Rustamova, A Veyis, Z Talıbov - Journal of Pharmaceutical Negative Results, 2023<https://scholar.google.com/scholar?oi=bibs&cluster=723879870024052058&btnI=1&hl=ru>

Mənsurə Şair ƏLMƏMMƏDOVA
Sumqayıt Dövlət Universiteti, Sumqayıt şəhəri
sirinovamansura1998@gmail.com
ORCID ID: 0009-0005-4407-9747

TARİX TƏLİMİNDƏ MƏNƏVİ TƏRBIYƏ VƏ VƏTƏNPƏRVƏRLİK TƏLİMİNİN RƏQƏMSAL TEXNOLOGİYALARLA İNTEQRASIYASI

Abstract

This thesis investigates the role of patriotism in the process of shaping students' moral education within history teaching and the importance of integrating digital technologies into this process. History education plays a vital role in forming students' national identity, moral values, and sense of patriotism. In history lessons, knowledge about the past and culture helps students understand their roots and the development of their country. The primary objective of history education is not only to teach the past but also to cultivate moral and patriotic perspectives in students for the present time. Digital technologies, by providing innovations in the educational field, create a more interactive and effective teaching environment.

The aim of this thesis is to explore how digital technologies are utilized in history education to teach patriotism and moral values, and to evaluate the effectiveness of this integration. In modern education systems, patriotism education can be more effectively formed not only through traditional methods but also through interactive, visual, and technology-based approaches. E-platforms, virtual museum tours, and interactive history textbooks can enhance students' connection to national memory and history. Moreover, digital technologies have led to significant changes in education, boosting efficiency in production. The COVID-19 pandemic made digital education methods essential and transformed them into the norm. Students now use various technological tools to ease and enrich their learning processes.

Keywords: Patriotism, Moral Education, History Teaching, Digital Technologies, Innovative Teaching Methods

Giriş

Mobil cihazlar, ağıllı lövhələr, planşetlər və sosial media kimi texnologiyalar təhsilin əlçatanlığını artırır və öyrənmə metodlarını yeniləyir. Eyni zamanda, sosial media bilik mübadiləsi və şəbəkələşmə imkanlarını da gücləndirir. Ənənəvi təhsil üsullarının bəzi çatışmazlıqları rəqəmsal öyrənmə vasitələri ilə aradan qaldırılır. Smartfonlar və simsiz texnologiyalar siniflərdə istifadəyə geniş yer tapmışdır.

Son illərdə təhsil sistemində rəqəmsal texnologiyalar geniş şəkildə tətbiq edilməkdədir. İnteraktiv dərsliklər, virtual muzeylər, tarixə dair rəqəmsal sərgilər və onlayn tədris platformaları şagirdlərə daha zəngin və vizual təcrübələr təqdim edir. Məsələn, virtual turlar və interaktiv xəritələr vasitəsilə şagirdlər tarixi yerləri və hadisələri daha əyani şəkildə öyrənmə bilirlər. Həmçinin, onlayn oyunlar və simulyasiyalar, tarixi hadisələri daha maraqlı və unikal şəkildə şagirdlərə çatdırmaq üçün istifadə oluna bilər. Bu rəqəmsal resurslar yalnız tədrisi asanlaşdırmaqla yanaşı, şagirdlərdə tarixi dəyərlərin və vətənpərvərlik hissinin güclənməsinə də kömək edir.

Vətənpərvərlik mənəvi tərbiyənin əsas dayaqlarından biridir. Tarix dərsləri bu istiqamətdə xüsusi rol oynayır. XXI əsrdə şagirdlərə bu dəyərləri aşılamaq üçün ənənəvi üsullarla yanaşı texnologiyaların imkanlarından da istifadə olunması zəruridir [1]

Müasir texnologiyalarla zənginləşdirilmiş təlimdə müəllimlər şagirdləri fəal öyrənməyə cəlb edə bilir, məsələn, real döyüş yerlərini virtual olaraq araşdırmaq, qəhrəmanlıq salnamələri ilə tanış olmaq, video-analizlər aparmaq şagirdlərdə həm bilik, həm də emosional bağlılıq yaradır. Bu, onların milli kimliyini və vətənə sədaqət hissini möhkəmləndirir [3s 276 - 277].

Eyni zamanda sosial media və onlayn platformalar da vətənpərvərlik mövzularında interaktiv müzakirələr, rəqəmsal təqdimatlar və şagird layihələri üçün imkanlar yaradır. Habelə şagirdlər indi təqdimatlar və layihələr yaratmaq üçün müxtəlif proqramlar və alətlərdən istifadə edə bilirlər. Bundan əlavə, tarixi mövzuları işləyən rəqəmsal oyunlar, şagirdləri tarixi şəxsiyyətlərin və qəhrəmanların həyatını öyrənməyə təşviq edərək, onların mənəvi dünyalarını zənginləşdirir. Belə metodlar şagirdlərdə həm texnoloji bacarıqları, həm də vətəndaşlıq şüurunu inkişaf etdirir [4]

Tarix təliminə rəqəmsal vasitələrin inteqrasiyası yalnız öyrənməni asanlaşdırmır, həm də milli və mənəvi dəyərlərin aşılmasında yeni imkanlar yaradır. Bu, müasir dövrün tələbi olan texnoloji savadlılıqla mənəvi tərbiyənin sintezini mümkün edir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. <https://qnextech.com/az/blog/how-smart-classrooms-are-shaping-the-future-of-education/>
2. <https://azedu.az/news/43607>
3. Understanding the role of digital technologies in education: A review [s276 -277]
<https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S2666412722000137>
4. <https://medeniyyet.info.az/page/news/74978/.html>
5. <https://unesco.az/index.php/az/articles/news/589>

Elşən Rövşən SƏFİXANOV

Lənkəran Dövlət Universiteti

<https://orcid.org/0009-0004-0458-6480>

elsensefixanov273@gmail.com

SÜNİ İNTELLEKT VƏ ETİK DƏYƏRLƏR: HUMANİTAR VƏ İKT DİALOQU

Xülasə

Süni intellektin (Sİ) inkişafı informasiya-kommunikasiya texnologiyaları (İKT) sahəsində inqilabi dəyişikliklər yaratmışdır. Bu dəyişikliklər, insan hüquqları, sosial ədalət və etik prinsiplər sahəsində fundamental suallar doğurur. Bu tezisdə Sİ-nin inkişafı fonunda humanitar və sosial elmlərin etik çərçivələrinin İKT ilə necə dialoq qurduğu araşdırılır. Məqsəd, süni intellekt dövründə insan mərkəzli yanaşmanın qorunmasının vacibliyini vurğulamaqdır.

Giriş

XXI əsrin əvvəlindən etibarən süni intellekt texnologiyaları iqtisadiyyatdan səhiyyəyə, hüquqdan təhsilə qədər müxtəlif sahələrdə tətbiq edilir. Lakin bu tətbiqlərin sürətli inkişafı insan hüquqları, sosial bərabərlik və etik normalar sahəsində yeni problemləri aktuallaşdırır [1]. Avtomatlaşdırılmış qərarvermə sistemləri diskriminasiyaya səbəb ola bilər, şəxsi məlumatların qorunması pozula bilər və sosial ədalət prinsipləri təhlükə altına düşə bilər [2].

Humanitar elmlər və sosial elmlər süni intellektin bu təsirlərini analiz edərək insan mərkəzli etik çərçivələrin inkişafına çağırış edir. Bu çərçivələrin formalaşdırılması isə texnoloji inkişafın humanitar dəyərlərlə tarazlanmasına xidmət edir [3].

Süni intellekt və etikanın kəsişməsi: Süni intellekt sistemlərinin verdiyi qərarlar insan həyatına bilavasitə təsir edir. Əgər bu sistemlər yanlış və ya qərəzli məlumatlar üzərində qurulubsa, nəticələr qeyri-ədalətli olur [4]. Alqoritmlərin ədalətli olması üçün:

Verilənlər dəstlərinin müxtəlifliyinə nəzarət edilməli,

Modelin öyrədilməsi zamanı tərəfsizlik mexanizmləri qurulmalı,

Alqoritmlərin şəffaflığı və izah oluna bilməsi təmin edilməlidir [5].

Bu sahədə innovativ yanaşma "etik audit" mexanizmləridir. Bu auditlər vasitəsilə SI sistemlərinin etik standartlara uyğunluğu dövrü şəkildə qiymətləndirilir [6].

Süni intellekt sistemlərinin yaratdığı nəticələrə görə məsuliyyət kimə məxsus olmalıdır? Bu sual indiki dövrün ən ciddi etik problemlərindən biridir [7].

Bəzi tədqiqatçılar "Məsuliyyətli AI" (Responsible AI) konsepsiyasını irəli sürürlər. Bu modelə əsasən, həm texnologiyanı hazırlayanlar, həm də onu tətbiq edənlər hüquqi və etik baxımdan cavabdeh olmalıdır [8].

Humanitar perspektivlər: İnsan mərkəzli texnoloji inkişaf:Süni intellekt texnologiyalarının inkişafında insan hüquqlarına hörmət fundamental prinsip olmalıdır. Xüsusilə şəxsi məlumatların qorunması, ifadə azadlığı və fərdi azadlıqların təmin olunması kritik əhəmiyyət daşıyır [9].

Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyası çərçivəsində artıq rəqəmsal hüquqların qorunması üçün yeni protokollar hazırlanır [10].Rəqəmsal platformalarda insanlar "virtual kimliklər" formalaşdırır. Bu isə yeni sosial strukturlar yaradır və mövcud sosial münasibətlərə təsir edir [11].

Süni intellektin yönləndirdiyi platformalar vasitəsilə formalaşan rəqəmsal kimliklər, insanın özünü ifadə etmə azadlığı və identitet inkişafı üçün həm fürsətlər, həm də təhlükələr yaradır [12].

Qlobal perspektivlər: Süni intellekt və davamlı inkişaf:BMT-nin "Dayanıqlı İnkişaf Məqsədləri" çərçivəsində süni intellektin sosial rifahı artırmaq üçün istifadə olunması təşviq edilir [13].

Əgər süni intellekt etik çərçivələrə əsaslanaraq inkişaf etdirilərsə, o zaman:

Təhsil sistemlərinin daha inklüziv olması,

Sağlamlıq xidmətlərinin daha əlçatan olması,

Sosial bərabərsizliyin azaldılması mümkündür [14].

Lakin, əks halda süni intellekt texnologiyaları bərabərsizliyi daha da dərinləşdirə və yeni sosial çatışmalar yarada bilər [15].

Süni intellekt texnologiyaları qarşısında insanlıq tarixinin ən mühüm etik çağırışlarından biri dayanır. İKT-nin texnoloji yenilikləri ilə humanitar və sosial elmlərin insan mərkəzli dəyərlərinin dialoqu,gələcəyin necə formalaşacağını müəyyən edəcək.

Elmi və texnoloji innovasiyalar yalnız o zaman həqiqi inkişafa çevriləcəkdir ki, onlar insanın ləyaqəti, azadlığı və rifahı naminə istifadə olunsun.Süni intellekt əsrində insanın insan olaraq qalması üçün etik və humanitar dəyərlər texnologiya qədər güclü olmalıdır.

Açar sözlər:Süni intellekt, etika, İKT yenilikləri, qlobal çağırışlar, sosial humanitar elmlər.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Russell, S., & Norvig, P. (2020). Artificial Intelligence: A Modern Approach (4th ed.). Pearson.<https://aima.cs.berkeley.edu/>
2. Binns, R. (2018). Fairness in Machine Learning: Lessons from Political Philosophy. Proceedings of the 2018 Conference on Fairness, Accountability, and Transparency. <https://dl.acm.org/doi/10.1145/3287560.3287583>
3. Floridi, L. (2019). The Logic of Information: A Theory of Philosophy as Conceptual Design. Oxford University Press. <https://global.oup.com/academic/product/the-logic-of-information-9780198833635>
4. Mehrabi, N., Morstatter, F., Saxena, N., Lerman, K., & Galstyan, A. (2021). A Survey on Bias and Fairness in Machine Learning. ACM Computing Surveys. <https://arxiv.org/abs/1908.09635>
5. Barocas, S., Hardt, M., & Narayanan, A. (2019). Fairness and Machine Learning. <https://fairmlbook.org/>
6. Raji, I. D., & Buolamwini, J. (2019). Actionable Auditing: Investigating the Impact of Publicly Naming Biased Performance Results of Commercial AI Products. Proceedings of the 2019 AAAI/ACM Conference on AI, Ethics, and Society. <https://dl.acm.org/doi/10.1145/3306618.3314244>

7. Jobin, A., Ienca, M., & Vayena, E. (2019). The Global Landscape of AI Ethics Guidelines. Nature Machine Intelligence.
<https://www.nature.com/articles/s42256-019-0088-2>
8. IEEE Global Initiative on Ethics of Autonomous and Intelligent Systems. (2019). Ethically Aligned Design.
<https://ethicsinaction.ieee.org/>
9. United Nations. (2021). UNESCO Recommendation on the Ethics of Artificial Intelligence.
<https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000381137>
10. European Court of Human Rights. (2022). Guidelines on the Application of the European Convention on Human Rights in the Digital Context.
<https://www.coe.int/en/web/freedom-expression/digital-rights>
11. Turkle, S. (2011). Alone Together: Why We Expect More from Technology and Less from Each Other. Basic Books.
<https://www.basicbooks.com/titles/sherry-turkle/alone-together/9780465093656/>
12. Zuboff, S. (2019). The Age of Surveillance Capitalism. Public Affairs.
<https://www.publicaffairsbooks.com/titles/shoshana-zuboff/the-age-of-surveillance-capitalism/9781610395700/>
13. United Nations. (2015). Transforming our world: the 2030 Agenda for Sustainable Development.
<https://sdgs.un.org/2030agenda>
14. Brynjolfsson, E., & McAfee, A. (2014). The Second Machine Age. W. W. Norton & Company.
<https://wnorton.com/books/The-Second-Machine-Age/>
15. O’Neil, C. (2016). Weapons of Math Destruction: How Big Data Increases Inequality and Threatens Democracy. Crown Publishing Group.
<https://weaponsofmathdestructionbook.com/>

Emil Samir ALIZADA

THE ROLE OF NEXT-GENERATION FIREWALLS IN MODERN SOC ARCHITECTURE

Xülasə

Next-Generation Firewall-lar müasir Təhlükəsizlik Əməliyyat Mərkəzlərinin (SOC) əsas müdafiə xətti kimi çıxış edir. Onlar şəbəkə trafikini tənzimləyir, icazəsiz girişləri bloklayır və təhlükəli fəaliyyətləri aşkar edir. Firewall-lar məzmun və URL filtrləmə imkanları ilə istifadəçiləri zərərli veb saytlardan qoruyur. Onların qeydləri SIEM və SOAR sistemləri ilə integrasiya olunaraq hücum modellərinin aşkarlanmasına və təhlükəsizliyin gücləndirilməsinə kömək edir.

Açar sözlər: Firewall, SOC, Network Security, Intrusion Prevention, SIEM, SOAR

Introduction

Firewalls play a critical role in modern Security Operations Center (SOC) architectures. Serving as the first line of defense, firewalls regulate traffic flow by filtering packets based on defined security policies. Next-Generation Firewalls (NGFWs) operate across OSI layers L2–L7, allowing deep packet inspection (DPI) and application-aware filtering [1]. They enforce rules to block unauthorized access, prevent malicious communication, and ensure secure data exchange [5].

Modern firewalls also feature content filtering and URL filtering functionalities. Content filtering blocks specific types of data, such as executables or sensitive information, while URL filtering restricts access to unauthorized or dangerous websites. These functions help prevent data exfiltration and protect users from phishing and malware attacks [7].

Firewall logs are typically categorized into four main groups [2]:

1. Traffic Logs – provide details about all network communications, such as IP addresses, ports, and protocols.
2. Threat Logs – capture intrusion attempts, detected malware, or policy violations.
3. Access Logs – document authentication events and access control decisions.
4. Audit Logs – track administrative changes and configuration updates.

The implementation of firewalls within SOC infrastructure greatly enhances visibility and control over enterprise network activities. Integrated with SIEM systems like Wazuh, firewall logs are correlated with data from other sources to detect complex attack patterns [4]. Automated response mechanisms enabled through SOAR platforms further allow immediate containment actions based on firewall alerts [6].

In summary, next-generation firewalls not only serve as gatekeepers but also as intelligence sources, contributing significantly to proactive threat detection and incident response within a SOC [3].

REFERENCES:

1. Anderson, R. (2020). Security Engineering: A Guide to Building Dependable Distributed Systems. Wiley.
2. Bejtlich, R. (2020). The Practice of Network Security Monitoring. No Starch Press.
3. Johnson, A. (2022). Incident Response & Computer Forensics. McGraw-Hill Education.
4. Kim, D., & Solomon, M. (2021). Fundamentals of Information Systems Security. Jones & Bartlett Learning.
5. OPNsense. (2024). OPNsense Firewall Documentation. <https://docs.opnsense.org/>
6. Stallings, W. (2021). Cryptography and Network Security. Pearson.
7. Syngress. (2021). Building a Modern Security Operations Center. Syngress.

Emin Mobil ABBASOVA

BDU, Tətbiqi riyaziyyat və kibernetika fakültəsi, SABAH
Rəhbər - f.r.e.d., professor Mərdanov Misir Cumayıl oğlu

VARIASIYA HESABINDA MİNİMALLIQ ŞƏRTLƏRİ VƏ ONLARIN DİFERENSİAL TƏNLİKLƏRƏ TƏTBİQLƏRİ

Abstract

This work investigates the necessary conditions for extremum in classical calculus of variations and explores their applications to ordinary differential equations. The Euler–Lagrange equation is derived and applied to specific boundary value problems. Examples are provided to demonstrate the use of variational methods in solving differential equations by minimizing corresponding functionals.

Keywords: Calculus of variations, Euler–Lagrange equation, extremum of functional, differential equations, conditions of minimization, boundary value problems

Giriş

Variasiya hesabı klassik analiz və fizikanın vacib sahələrindən biri kimi funksionalın minimum və ya maksimum dəyərini tapmaq üçün istifadə olunur. Bu metodun tətbiq sahələri mexanika, fizika, mühəndislik və riyazi modelləşdirmədə geniş yer tutur. Funksional dedikdə, funksiyanın özünün deyil, onun funksiyalar məkanındakı dəyərini ölçən ifadə nəzərdə tutulur.

Əsas hissə

Klassik variasiya məsələsi aşağıdakı şəkildə ifadə olunur:
Verilmiş funksional

$$J(y) = \int_a^b F(x, y(x), y'(x)) dx$$

minimum (və ya maksimum) alırmı və hansı şərtlər daxilində?

Bu suala cavab olaraq Eyler–Laqranj tənliyi əldə edilir:

$$\frac{\partial F}{\partial y} - \frac{d}{dx} \left(\frac{\partial F}{\partial y'} \right) = 0$$

Bu tənlik funksionalın ekstremum alması üçün zəruri (və bəzi hallarda kafi) şərtidir.

Məsələn, aşağıdakı funksionalı nəzərdən keçirək:

$$J(y) = \int_0^1 (y'^2 - y^2) dx$$

Bu halda $F(x, y, y') = y'^2 - y^2$ və Eyler–Laqranj tənliyi olur:

$$-2y - \frac{d}{dx} (2y') = 0 \Rightarrow y'' + y = 0$$

Beləliklə, funksionalın ekstremumu məsələsi, ikinci tərtib homojen diferensial tənliyin sərhəd şərtləri ilə həllinə gətirib çıxarır.

Bu yanaşma müxtəlif sərhəd məsələlərinin həllində tətbiq edilir. Məsələn, fiziki sistemlərin tarazlıq vəziyyətləri, minimum enerji prinsipi, elastik stringin forması və s. kimi klassik məsələlər variasiya metodu ilə modelləşdirilə bilər.

Nəticə

Minimallıq üçün əlavə şərtlər də mövcuddur. İkinci variasiyanın müsbət definit olması funksionalın lokal minimumda olduğunu təsdiqləyir. Belə şərtlər konkret məsələlərin təhlilində istifadə olunur və nəticələrin sabitliyini təmin edir.

Variasiya metodlarının diferensial tənliklərə tətbiqi yalnız Eyler–Laqranj tənlikləri ilə məhdudlaşmır. Hamilton prinsipi, aksiya funksionalları və optimal idarəetmə nəzəriyyəsində də bu yanaşmalar mühüm rol oynayır. Nəticə etibarilə, variasiya hesabı və diferensial tənliklər arasında dərin qarşılıqlı əlaqə mövcuddur.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Gelfand, I. M., & Fomin, S. V. (2000). Calculus of Variations. Dover Publications.
2. Courant, R., & Hilbert, D. (1989). Methods of Mathematical Physics. Wiley-Interscience.
3. Tröltzsch, F. (2010). Optimal Control of Partial Differential Equations. AMS.
4. Elsgolts, L. E. (1970). Differential Equations and the Calculus of Variations. MIR

Publishers.

Title:

Necessary Conditions of Minimization in the Calculus of Variations and Their Applications to Differential Equations

Əzizəxanım Ağacəfər XUDAVERDİYEVA

BSU-nun İnformatika kommunikasiya texnologiyaları kafedrasının müəllimi,

TƏHSİLİN İNKİŞAFINDA İNNOVATİV YANAŞMA VƏ RƏQƏMSAL MƏKTƏBLƏR

Abstract

The modern education system is undergoing a profound transformation driven by the rapid development of information and communication technologies (ICT). Traditional teacher-centered and passive learning models no longer meet the demands of the digital age. Instead, digital platforms, interactive learning environments, and technology-based tools have become central to education,

allowing for more flexible, accessible, and efficient learning experiences. Digital schools represent a new educational model that goes beyond mere technological integration - they involve changes in pedagogy, management, and assessment systems. In these schools, students actively participate in the learning process through online lessons, adaptive learning platforms, gamification, and simulations tailored to individual needs. In the future, education will increasingly rely on artificial intelligence, virtual and augmented reality, cloud technologies, and global open-access learning resources. These innovations will enable fully personalized learning experiences and contribute to the evolution of new educational models such as micro-certification and hybrid systems.

Keywords: Innovation in education, digital schools, educational technologies, digital transformation, distance education, technological development, digital skills.

Giriş

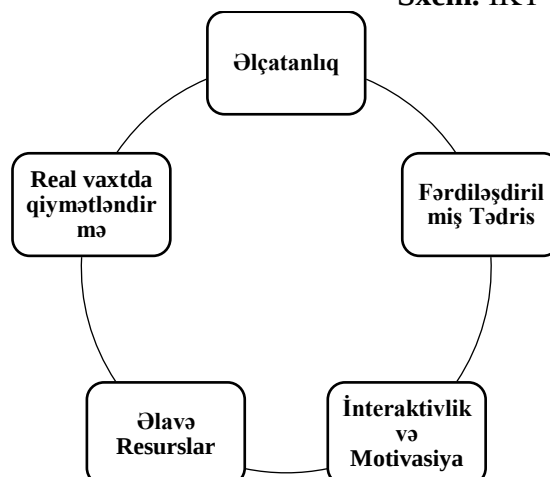
Müasir dövrün təhsil sistemi informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının (İKT) sürətli inkişafı ilə köklü şəkildə dəyişməkdədir. Qloballaşma və rəqəmsallaşma prosesləri cəmiyyətin bütün sahələrinə olduğu kimi, təhsil sisteminə də təsirsiz ötüşməmişdir. Ənənəvi tədris metodları - müəllim mərkəzli, passiv və mexaniki öyrənmə yanaşmaları - artıq çağdaş dünyanın tələblərinə cavab verməkdə aciz qalır. Bunun əvəzində rəqəmsal platformalar, interaktiv öyrənmə mühitləri və texnoloji əsaslı tədris alətləri təhsilin mərkəzinə çevrilmişdir. Bu yeni yanaşmalar öyrənmənin daha çevik, şəffaf, əlçatan və səmərəli şəkildə təşkil olunmasına şərait yaradır.

Rəqəmsal texnologiyaların inteqrasiyası təhsilin məzmununa, formalarına və vasitələrinə yeni nəfəs gətirmiş, müəllim və şagird rollarını yenidən müəyyən etmişdir. Artıq şagirdlər yalnız bilik alan tərəf deyil, həm də öyrənmə prosesinin aktiv iştirakçısı və yaradıcısına çevrilir. Rəqəmsal təhsil mühitində fərdiləşdirilmiş tədris yanaşmaları, adaptiv öyrənmə sistemləri, oyunlaşdırma və simulyasiya əsaslı metodlar vasitəsilə şagirdlərin maraq və bacarıqlarına uyğun dinamik öyrənmə yolları tətbiq olunur.

Bu kontekstdə “rəqəmsal məktəb” anlayışı yeni bir təhsil modeli olaraq meydana çıxır. Rəqəmsal məktəb yalnız texnologiyanın tətbiqi ilə məhdudlaşmır, bu, eyni zamanda pedaqoji strategiyaların, idarəetmə formalarının və qiymətləndirmə sistemlərinin də transformasiyasını ehtiva edir. Belə məktəblərdə informasiya texnologiyaları vasitəsilə biliklərin ötürülməsi, qavranılması və tətbiqi prosesi daha çevik, fərdi ehtiyaclara uyğunlaşdırılmış və nəticəyönümlü şəkildə həyata keçirilir [4].

Rəqəmsal məktəb – informasiya texnologiyalarına əsaslanan və ənənəvi sinif otağından fərqli olaraq rəqəmsal platformalar üzərindən fəaliyyət göstərən təhsil modelidir. Bu məktəblərdə şagirdlər dərsləri onlayn şəkildə izləyir, tapşırıqları rəqəmsal sistemlə yerinə yetirir və müəllimlərlə virtual əlaqə qururlar. Burada həm sinxron (canlı dərslər), həm də asinxron (öz-özünə öyrənmə) təlim metodlarından istifadə edilir. İKT-nin təhsil sahəsinə inteqrasiyası aşağıdakı üstünlükləri təqdim edir:

Sxem. İKT-nin təhsil sahəsinə inteqrasiyası

Əlçatanlıq → Coğrafi məhdudiyyətləri aradan qaldıraraq biliklərə hər yerdən çıxış imkanı yaradır.

Fərdiləşdirilmiş tədris → Şagirdlərin fərdi öyrənmə tempi və tərzinə uyğun proqramlar vasitəsilə tədris fərdiləşdirilir.

İnteraktivlik və motivasiya → Rəqəmsal resurslar (animasiyalar, videolar, simulyasiyalar) öyrənmə prosesini maraqlı və təsirli edir.

Əlavə resurslar → Elektron kitabxanalar, onlayn kurslar və təhsil platformaları şagirdlərin bilik bazasını genişləndirir.

Real vaxtda qiymətləndirmə → Müəllimlər dərhal nəticə əldə edə bilər və geri dönüşü vaxtında verir [3].

Rəqəmsal məktəblərin əsas xüsusiyyəti onların innovativ təhsil yanaşmaları ilə fəaliyyət göstərməsidir:

- **Məlumat analitikası və süni intellekt** vasitəsilə şagirdin bilik səviyyəsinin təhlili və fərdi öyrənmə yollarının qurulması.
- **Oyunlaşdırma (Gamifikasiya)** elementləri ilə motivasiyanın artırılması.
- **Hibrid təhsil modeli** ənənəvi və onlayn təhsilin birləşdirilməsi ilə daha çevik və uyğunlaşan təhsil mühiti.

- **Bulud texnologiyaları** ilə materiallara istənilən zaman və məkanda çıxış.

- **Əlavə və virtual reallıq (AR/VR)** təcrübə öyrənməni gücləndirən simulyasiya imkanları.

Rəqəmsal məktəblərin uğurla tətbiqi üçün bəzi çağırışların həlli vacibdir:

- **Texnoloji infrastrukturun olmaması** və ya qeyri-bərabər paylanması
- **Rəqəmsal savadlılıq səviyyəsinin aşağı olması**
- **Müəllimlərin adaptasiya çətinlikləri və təlim ehtiyacı**
- **Şagird-müəllim ünsiyyətinin zəifləməsi və motivasiya itkisi**
- **Məlumat təhlükəsizliyi və şəxsi məlumatların qorunması problemi** [5].

Təhsil sahəsində texnologiyanın tətbiqi gələcəkdə daha da dərinləşəcək. Süni intellektin geniş istifadəsi ilə öyrənmə tam fərdiləşdiriləcək, tədris prosesində robotlaşdırılmış köməkçilər (chatbotlar, öyrənmə assistentləri) istifadə ediləcək. Açıq təhsil resurslarının artması, qlobal onlayn kursların genişlənməsi, virtual laboratoriyaların tətbiqi rəqəmsal məktəblərin imkanlarını daha da artıracaq. Eyni zamanda, yeni təhsil modelləri - məsələn, mikrosertifikatlaşma və həyat boyu öyrənmə - rəqəmsal təhsilin əsas istiqamətlərindən olacaqdır. Rəqəmsal məktəblər və İKT-nin təhsildə tətbiqi yalnız texnoloji yenilik deyil, həm də pedaqoji dəyişiklik deməkdir. Bu proses təhsilin daha əlçatan, keyfiyyətli və şagird yönümlü olmasına şərait yaradır. Əsas məsələ isə bu imkanlardan düzgün istifadə etmək, müəllim və şagirdləri bu dəyişikliklərə hazırlamaqdır. Beləliklə, rəqəmsal məktəblər gələcəyin təhsil sisteminin əsas dayaqlarından birinə çevrilməkdədir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Ertmer, P. A., & Ottenbreit-Leftwich, A. T. (2010). Teacher Technology Change: How Knowledge, Confidence, Beliefs, and Culture Intersect. *Journal of Research on Technology in Education*, 42(3), 255–284.
2. Kozma, R. (2005). National Policies That Connect ICT-Based Education Reform to Economic and Social Development. *Educational Technology*, 45(3), 10–17.
3. <http://www.anl.az/down/meqale/525/2018/fevral/574960.htm>
4. https://www.researchgate.net/publication/363795849_Azrbaycan_thsilind_innovativ_yanas_ma_v_usullar
5. https://unec.edu.az/application/uploads/2015/12/aliyeva_nigar.pdf
6. http://www.anl.az/down/meqale/az_muellimi/2014/yanvar/350556.htm

Dürdanə Fərhad RÜSTƏMOVA

Qərbi Kaspi Universiteti,
“Mexanika və riyaziyyat” kafedrasının müdiri
ORCID: 0000-0002-7752-7340
durdana.rustamova@wcu.edu.az

Mədinə Fəxrəddin NƏBİLİ

Şamaxı r.nu, 1-ci Çaylı tam orta məktəb, müəllim
medine_kk023a@mail.ru

Hənifə Mehman FƏTTAHLI

Qərbi Kaspi Universiteti, tələbə
henifefettah@gmail.com

KANALİZASIYA SULARINI ANALİZ EDƏN AĞILLI SİSTEM

Abstract

“Clean water is life” – the purification of sewage water on scientific grounds and with the right technologies is the main and main condition for a healthy future of society. The work done in this direction has many global perspectives. Providing future generations with clean water is our civic responsibility today. Therefore, certain experimental work has been carried out in the article on the purification of polluted water.

The smart system project is important in terms of directing technology to social benefit and improving the quality of people's healthy life. With the implementation of this system, users will be able to obtain cleaner and safer water.

Keywords: Sewage, biological and toxic substances, IoT technologies, prototype, interface, artificial intelligence C++ and Python programming languages, Arduino IDE.

Giriş

Su həyat üçün vacib bir mənbədir. Belə ki, yeməksiz günlərlə yaşaya bildiyimiz halda, su və oksigensiz uzun müddət yaşaya bilmərik. Bədən istiliyini tənzimləyən su vitamin və mineralların həllinə kömək edir və bu komponentlərin bütün bədəninə daşınmasını təmin edir [1]. Bundan əlavə, hüceyrələrə qida və oksigeni daşıyan su bütün orqanların koordinasiya işləməsi üçün lazımdır. Bu səbəbdən su istehlakı qeyri-kafi olduqda böyrək çatışmazlığı, təzyiq xəstəliyi, bağırsağ sızılması, psixi pozğunluqlar, görmə itkisi və baş ağrıları kimi xəstəliklər meydana gəlir.

Kanalizasiya suları – evlərdən, fabriklərdən, xəstəxanalardan və şəhər infrastrukturundan gələn çirkli sulardır [2]. Bu suların içində müxtəlif kimyəvi, bioloji və toksik maddələr olur.

Bu cür çirkli sular çox zərərliyə. Belə ki, onlar insan orqanizmində müxtəlif fəsadlara səbəb olur:

1. İnsan sağlamlığına təsiri:

Tif, vəba, hepatit A, dizinteriya kimi xəstəliklərə səbəb olur;

Bakteriya, virus, parazit və ağır metallar qan və orqanlara ciddi zərər verə bilər.

2. Ətraf mühitə təsiri:

Göllər, çaylar və dənizlər çirklənir, suda yaşayan canlıları tələf edir;

Torpaq şoranlaşır və məhsuldarlıq azalır. Kənd təsərrüfatı üçün yararlı torpaq sahələrinin sahəsi getdikcə azalır.

3. Atmosferə təsiri:

Kanalizasiya sularından yayılan metan və hidrogen-sulfid kimi qazlar havanı zəhərləyir, xoşagəlməz qoxu və ekoloji risklər yaradır.

Kanalizasiya sularını nə üçün təmizləməliyik? Bu təmizlik ölkəmizə nə kimi dəyərlər verə bilər?

- Xəstəliklərin yayılmasının qarşısını almaq üçün
- Su ehtiyatlarını qorumaq üçün

- Ətraf mühit və canlıları qorumaq üçün
- Suyu yenidən istifadə etmək üçün (suvarma, sənaye və bəzi texniki istifadə üçün)

Təsvir olunan qurğu QKU-nin Texnoparkında hazırlanmışdır. Ağıllı su analizi sistemlərində baxmayaraq ki, bir çox layihələr hazırlanmışdır, ancaq bu sahəyə maraq artmaqdadır [3]. Təqdim olunan ağıllı su sistemi layihəsində əsas yenilik uzaqdan idarəetməyə əsaslanır. Belə ki, ağıllı su sistemi layihəsinin əsas yenilik dərəcəsi, mövcud ağıllı su sistemlərindən fərqli olaraq, çoxsaylı idarəetmə üsullarının (vizual interfeys) bir sistemdə birləşdirilməsi və bu sistemin süni zəka ilə zamanla adaptiv hala gəlməsidir. Standart sistemlər əsasən yerində idarəetməyə əsaslanır, lakin bu layihədə sistem istifadəçinin arzusuna uyğun olaraq avtomatik cavab verir [4]. Ağıllı su sistemi layihəsi təhlükəsizlik, enerji idarəetməsi və istifadəçi rahatlığı kimi müsbət keyfiyyətlərə malikdir.

Ağıllı su sistemi su keyfiyyətinin monitorinqi zamanı aşağıdakı imkanlara malik olacaq:

Bu sensorlar suyun tərkibində olan parametrləri ölçə bilir. Bunlar aşağıdakılardır:

- Tərkibindəki kimyəvi maddələri;
- Çirklənmə dərəcəsini;
- Zərərli mikroorqanizmləri;
- Turbidliyi (bulanıqlığı);
- pH səviyyəsini;
- Temperaturu, elektrik keçiriciliyini;
- Sıxlığını.

Bu sensorlar göstərilən ardıcılıqla işləyir.

1. Suyun içindən nümunə götürür və ya cihaz birbaşa suya salınır.
2. Sensorlar optik, kimyəvi və ya elektrik üsulları ilə analiz aparır.
3. Alınan nəticə rəqəmsal formada göstərici kimi çıxır – məsələn, turbidlik 5 NTU (çox bulanıq); pH – 5.5 (asidik su); Sıxlıq 1020kq/m³ (çirkli suyun sıxlığı təmiz sudan yüksək olur).

Ağıllı sensorlar harada tətbiq oluna bilər.

- Şəhər su təmizləyici qurğularında (kanalizasiya nəzarətində);
- Sənaye tullantı nəzarətində (fabrik suları);
- Ətraf mühit monitorinqində (çaylar, göllər, dənizlər);
- Aqrar sektorda (suvarma üçün suyun təmizliyi yoxlanılır)

Hazırda mobil telefonla işləyən portativ su analizatorları var (Kiçik ölçüdədir- daşına bilir) Təqdim olunan işdə isə ağıllı su Texnologiya ilə birlikdə bu cihazı hazırlayıb, mayenin sıxlığını təyin edən rəqəmsal ekranlı sensor hazırlamaq və IoT texnologiyalarının köməyi ilə idarə etmək nəzərdə tutulub.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. M.H. Məmmədova, Z.Q. Cəbrayıllova, Dəniz neft platformasında personalin fizioloji vəziyyətinin və coğrafi mövqeyinin monitorinqində əşyaların internetinin imkanları, 2018, №2, s.3-17.
2. Report-internet of things. <http://reports.weforum.org/industrial-internetof-things/general-findings/2-1-the-state-of-the-market/>
3. C.R. Baudoin. Deploying the Industrial Internet in Oil & Gas: Challenges and Opportunities // Society of Petroleum Engineers, 2016, pp.1-11.
4. Mehdiyeva, A.M., Mahmudova, Z.A., Rustamova, D.F., Mansurova, D., Juraeva, G. Integrated Identification and Efficient Use of Biodiversity in Mountainous Regions.
5. BIO Web of Conferences, 2025, 151, 03005

Mustafa MUSTAFAYEV

Magistrant, Azərbaycan Texniki Universiteti

Bakı, Azərbaycan

0009-0007-0026-4996

E-mail:mustafa.mustafayev482@gmail.com

Fəxri FƏRZƏLİYEV

Magistrant, Azərbaycan Texniki Universiteti

Bakı, Azərbaycan

0009-0009-0384-6769

E-mail:faxri.f7@gmail.com

Emin MƏMMƏDOV

Magistrant, Azərbaycan Texniki Universiteti

Bakı, Azərbaycan

0009-0004-3464-1751

E-mail:mamedovemin49@gmail.com

ROBOT TEXNOLOGİYALARINA SÜNİ İNTELLEKTİN TƏTBİQİ

Abstract

This article explores the innovations brought by the integration of artificial intelligence into robotics technologies in areas such as efficiency, adaptability, and autonomy. The capabilities of AI-based robots are analyzed through examples from various sectors, ranging from modern manufacturing to healthcare, agriculture, and everyday life. The role of sensor data integration and analytics is emphasized, along with the technological advantages and the ethical, security, and organizational challenges posed by these technologies. Finally, the article examines future prospects in the context of the synergy of digital transformation technologies such as AI, ML, IoT, Blockchain, and AR/VR.

Keywords: artificial intelligence, robotics, autonomous systems, machine learning, Internet of Things, process automation

Giriş

Robot texnologiyalarının (robototexnikanın) inkişafı son onilliklərdə mühüm mərhələlərdən keçmişdir. İlk sənaye robotları 1960-cı illərdə istehsalata daxil olaraq sabit və təkrarlanan tapşırıqları yerinə yetirmək üçün proqramlaşdırılmışdı [2]. Bununla belə, bu cür sistemlər çevik deyildi və yalnız əvvəlcədən müəyyən edilmiş ssenarilər daxilində effektiv fəaliyyət göstərirdi. Müasir dövrdə süni intellekt (Artificial Intelligence – AI) bu mənzərəni dəyişərək robotların daha “ağıllı” olmasını təmin edən əsas texnologiyaya çevrilib [1]. AI sistemləri vasitəsilə robotlar yalnız təkrarlanan əməliyyatları deyil, həm də mürəkkəb qərarları icra etmək, öyrənmək və mühitə uyğunlaşmaq qabiliyyətinə sahib olur [1], [2]. Nəticədə, robotlar insan əməyini sadə avtomatlaşdırmadan kənara çıxaraq daha yüksək dəyərli funksiyaları yerinə yetirə bilir və cəmiyyətin bir çox sahəsində inqilabi dəyişikliyə yol açır [5].

2. Süni intellektin robot texnologiyalarına verdiyi imkanlar: öyrənmə, mühitə uyğunlaşma, qərar qəbulətmə

AI, robotlara ənənəvi avtomatlaşdırmada mümkün olmayan bir sıra yeni imkanlar qazandırır [1], [2]. Xüsusilə maşınların öyrənmə, mühitə uyğunlaşma və qərar qəbulətmə qabiliyyətləri süni intellekt sayəsində gerçəkləşir [3].

Öyrənmə: Maşın öyrənməsi (Machine Learning – ML) alqoritmləri robotlara böyük verilənlər toplusunu təhlil edərək təcrübədən nəticə çıxarma imkanı verir [3]. Bu yolla robotlar zamanla performanslarını yaxşılaşdıraraq obyektləri tanıma, trayektoriyani planlama və s. kimi məsələlərdə

daha dəqiq və səmərəli qərarlar verə bilirlər. Məsələn, dərin öyrənmə (deep learning) əsasında sinir şəbəkələri ilə təchiz olunmuş robotlar mürəkkəb vizual obrazları tanıyır, insan dilini anlayır və əvvəlcədən proqramlaşdırılmamış tapşırıqları belə yerinə yetirə bilir [3].

Mühitə uyğunlaşma: Süni intellekt algılar (sensorlar) vasitəsilə əldə olunan məlumatları emal edərək robotlara dəyişən mühit şəraitinə real vaxtda adaptasiya olunmaq imkanı yaradır [2]. Yəni ətraf mühitdə gözlənilməz dəyişikliklər meydana gəldikdə, AI əsaslı robotlar vəziyyəti dəyərləndirib fəaliyyət strategiyasını dinamik şəkildə dəyişə bilir. Məsələn, simulyasiya əsaslı təlim metodlarından istifadə edən AI robotları gözlənilməz maneələrlə qarşılaşdıqda naviqasiya və manipulyasiya bacarıqlarını dərhal uyğunlaşdırıb təkmilləşdirir [2]. Bu cür uyğunlaşma qabiliyyəti sayəsində robotlar ancaq əvvəlcədən yazılmış ssenarilərlə məhdudlaşmır, daha çevik və etibarlı fəaliyyət göstərirlər.

Qərar qəbulətmə: AI sistemləri robotlara mürəkkəb məntiqi əməliyyatları və çoxsaylı giriş məlumatlarını sürətlə təhlil edərək müstəqil qərarlar vermək bacarığı aşılayır [1]. Ənənəvi robotlar dəqiq təlimatlara ehtiyac duyduğu halda, süni intellektli robotlar müxtəlif variantları qiymətləndirib situasiyaya ən uyğun qərarı seçə bilir [1], [2]. Bunun nəticəsində robotlar insan nəzarəti olmadan da optimallaşdırılmış addımlar atır, məsələn, maneələri aşmaq üçün marşrutu yeniləyir və ya icra etdiyi vəzifəni tamamlamaq üçün strategiyanı dəyişir. Beləliklə, AI sayəsində robotlar daha intellektual agentlərə çevrilir və mürəkkəb şəraitdə avtonom qərarvermə funksiyasını icra edirlər [1].

3. Avtonom sistemlər və proses avtomatlaşdırılması

Süni intellektin tətbiqi robotları avtonom sistemlərə çevirərək onları daha müstəqil fəaliyyət göstərməyə qadir edir [2]. Ənənəvi sənaye robotları, bir qayda olaraq, əvvəlcədən proqramlaşdırılmış ardıcılığı icra edir və ya birbaşa insan operatorunun nəzarəti altında çalışırdı. Məsələn, zavodlarda məhsulları bir yerdən digərinə daşıyan robot qol sistemləri və ya cərrahın idarə etdiyi cərrahiyyə robotları ancaq müəyyən edilmiş trayektoriya üzrə hərəkət edirdi. Belə sistemlər yüksək dəqiqliklə təkrarlanan tapşırıqları yerinə yetirsə də, çevik deyildi və gözlənilməz hallara qarşı müvafiq reaksiya verə bilmirdi. Son illərdə isə ətraf mühiti öz sensorları ilə qavrayaraq insan müdaxiləsi olmadan qərar verə bilən avtonom robotlar meydana çıxmaqdadır [2]. Bu robotlar süni intellektin təchizatı ilə öz hərəkətlərini real vaxt rejimində planlaşdırır, maneələrdən yayınmağa və mürəkkəb tapşırıqları müstəqil şəkildə yerinə yetirməyə qadirdir [1], [2].

4. Robot texnologiyalarının tətbiq sahələri

Süni intellektlə gücləndirilmiş robotlar artıq cəmiyyətin müxtəlif sahələrində geniş tətbiq edilir [5]. Aşağıda istehsalat, tibb, kənd təsərrüfatı, hərbi və gündəlik həyat kimi sahələrdə robot texnologiyalarının roluna dair əsas nümunələr verilmişdir:

İstehsalat (sənaye): Sənaye müəssisələrində robotlar uzun müddətdir montaj, qaynaq, boya və s. kimi təkrarlanan işləri yerinə yetirir [4]. AI integrasiyası sayəsində müasir sənaye robotları daha da ağıllanmışdır: istehsalat xətlərində kompleks yığma əməliyyatlarını avtonom şəkildə icra edir, məhsuldarlığı artırır və işçi qüvvəsi xərclərini azaldır. Məsələn, kamera və sensorlarla təchiz olunmuş robotlar konveyerdəki məhsulları tanıyıb çeşidləyir, qüsurlu nümunələri avtomatik aşkarlayaraq kənarlaşdırır [4].

Tibbi sahə: Tibb və səhiyyə sektorunda robot texnologiyaları həkim və tibbi personalın imkanlarını genişləndirir [5]. Xüsusilə cərrahiyyə sahəsində robot-cərrahiyyə sistemləri minimal invaziv əməliyyatları yüksək dəqiqliklə icra etməyə şərait yaradır. Məsələn, cərrahiyyədə istifadə olunan da Vinci robotu cərraha mikro dəqiqlik tələb edən manipulyasiyalarda yardım edir, əl əsməsi kimi insan faktorundan irəli gələn riskləri aradan qaldırır. Süni intellekt bu sistemlərə real zamanda qərar dəstəyi verərək cərraha əməliyyat gedışatında kritik məlumatlar ötürür [5].

Kənd təsərrüfatı: Kənd təsərrüfatında robot texnologiyaları “ağıllı ferma” konsepsiyasını reallaşdırmaqda vacib rol oynayır [4]. Süni intellekt burada sensorlardan (torpaq nəmlik sensorları, hava stansiyaları və s.) gələn məlumatları analiz edərək optimal əkin, suvarma və gübrələmə cədvəlləri hazırlamağa kömək edir. Dron texnologiyası da kənd təsərrüfatında geniş tətbiq olunur: AI ilə təchiz edilmiş pilotsuz uçuş aparatları böyük əkin sahələrini sürətlə skan edərək bitkilərin sağlamlığını monitorinq edir [4].

Hərbi sahə: Hərbi və müdafiə sektorunda robot texnologiyalarının tətbiqi sürətlə genişlənir [2]. Avtonom hərbi sistemlər kəşfiyyat, logistik dəstək və hətta döyüş əməliyyatlarında iştirak edir. Məsələn, pilotsuz uçan aparatların (PUA) bir çoxu süni intellektlə təchiz olunaraq real vaxt rejimində hədəflərin tanınması və izlənməsini həyata keçirir [2]. Robotlaşdırılmış yerüstü vasitələr isə təhlükəli bölgələrə insan əsgər göndərmədən kəşfiyyat aparmaq və ya partlayıcı maddələri zərərsizləşdirmək üçün istifadə olunur [2].

Gündəlik həyat: Robot texnologiyalarının təsiri gündəlik həyatda da getdikcə daha çox hiss olunur [5]. Məişət robotları adi insanlara ev işlərində kömək etməkdən tutmuş sosial interaksiyaya qədər müxtəlif funksiyaları yerinə yetirir. Ən sadə nümunələrdən biri tozsoran robotlarıdır – bu qurğular ev daxilində avtonom hərəkət edərək döşəməni təmizləyir. Daha inkişaf etmiş məişət robotları isə səsli köməkçilər formasında ortaya çıxır. Məsələn, humanoid “Pepper” robotu Yaponiyada banklarda və mağazalarda müştəriləri salamlayır, onların suallarını cavablandırır və hətta üz ifadələrini tanıyaraq interaktiv xidmət göstərir [5].

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Russell, S., & Norvig, P. (2020). Artificial Intelligence: A Modern Approach. Pearson.
2. Murphy, R. R. (2019). Introduction to AI Robotics. MIT Press.
3. Goodfellow, I., Bengio, Y., & Courville, A. (2016). Deep Learning. MIT Press.
4. Lee, J. et al. (2015). Industrial AI. Journal of Manufacturing Systems, 37, 76–83.
5. Kaplan, J., & Haenlein, M. (2019). Siri, Siri, in my hand: Who’s the fairest in the land? Business Horizons, 62(1), 15–25.

Feyruz Elşən SULTANLI^{1,2}, İsmayıl Elşən SULTANLI¹

¹Yıldız Texniki Universiteti, İstanbul, Türkiyə

²Norveç Elm və Texnologiya Universiteti (NTNU), Trondheim, Norveç

BULUD HESABLAMA TEXNOLOGİYALARINDA KİBERTƏHLÜKƏSİZLİK RİSKLƏRİ VƏ ONLARIN İDARƏ EDİLMƏSİ

Abstract

Flaws and vulnerabilities in software systems, especially in cloud environments, pose substantial risks to organizational security. While cloud computing offers scalable and cost-efficient solutions through virtualized infrastructure, the complexity and dynamism of cloud environments increase the potential for security breaches. Misconfigurations, lack of expertise, and advanced persistent threats demand continuous vigilance and sophisticated mitigation strategies.

Keywords: cloud computing, cybersecurity, data protection, authentication, multi-cloud environment, security vulnerabilities

Giriş

Əməliyyat sistemlərində, xüsusilə də bulud mühitlərində baş verə biləcək çatışmazlıqlar və zəifliklər təşkilatların informasiya təhlükəsizliyi üçün ciddi risklər yaradır. Bulud hesablama texnologiyaları virtuallaşdırılmış infrastruktur üzərindən geniş miqyaslı və qənaətli həllər təqdim etsə də, bu mühitlərin mürəkkəbliyi və dəyişkənliyi təhlükəsizlik pozuntularının ehtimalını artırır [1]. Səhv konfigurasiyalar, texniki bilik çatışmazlığı və irimiqyaslı, davamlı təhdidlər daim nəzarət və yüksək səviyyəli təhlükəsizlik strategiyalarının tətbiqini zəruri edir. Proqram təminatında mövcud olan zəifliklər, adətən, natamam dizayn və yetərsiz test prosedurlarından qaynaqlanır və bütün bunlar kiberhücumlara yol açır. Bu xüsusilə bulud əsaslı mühitlər üçün daha aktualdır, çünki orada resurslar dinamik şəkildə bölüşdürülür və infrastruktur bir neçə istifadəçi arasında paylaşılır, bu da potensial risk səviyyəsini artırır. Bulud hesablamaları əsasən virtualizasiya texnologiyasına əsaslanır və paylanmış sistemlər, grid hesablamaları və xidmət yönümlü arxitektura kimi yanaşmaları bir araya

gətirir. Bu isə təşkilatlara iş yüklərini bulud infrastrukturuna köçürmək, lazım olduqda miqyaslıana bilən hesablaşma resurslarından istifadə etməklə informasiya texnologiyaları xərclərini azaltmaq imkanı verir. Lakin bu üstünlüklərə baxmayaraq, təhlükəsizlik məsələsi hələ də əsas narahatlıq olaraq qalır. Müasir təhlükəsizlik alətləri inkişaf etmiş təhdidlərin aşkar edilməsi üçün nəzərdə tutulsa da, kompleks və yeni hücum vektorlarını müəyyən etməkdə bəzən yetərsiz qalırlar. Buna görə də proqram təminatının hazırlanması və istismarı mərhələlərində ciddi nəzarət və adaptiv idarəetmə yanaşmaları vacib hesab olunur [2]. Ən vacib təhlükəsizlik təhdidləri sırasında icazəsiz giriş, məlumat sızması, bütövlük pozuntuları, kod yeridilməsi (code injection), zərərli proqramlar (malware) və məlumatların tam silinməməsi kimi hallar yer alır [3]. Bu təhdidlərə qarşı beynəlxalq səviyyədə ciddi tədbirlər həyata keçirilir. Avropa İttifaqı London Şəhər Universitetinə bulud təhlükəsizliyi üzrə sertifikatlaşdırma çərçivələrinin hazırlanması üçün 3 milyon avro ayırmışdır, ABŞ Daxili Təhlükəsizlik Departamenti isə NIST-ə (Standartlar və Texnologiyalar üzrə Milli İnstitut) yeni təhlükəsizlik standartlarının işlənməsi üçün 10 milyon dollar vəsait yönəltmişdir. Hazırda tətbiq olunan risk azaldıcı tədbirlər arasında məlumatların həm ötürülmə zamanı, həm də saxlanılarkən şifrələnməsi, Cisco IronPort kimi veb təhlükəsizlik avadanlıqlarından istifadə, çoxfaktorlu autentifikasiya (məsələn, RSA SecurID) və aktiv monitorinq alətləri – o cümlədən Database Activity Monitoring və Data Loss Prevention sistemləri yer alır. FADE kimi yeni həllər isə məlumatların tam silinməsi problemini aradan qaldırmaq üçün hazırlanmaqdadır [4]. Gartner-in (2023) hesabatına əsasən, müəssisələrin 68%-i təhlükəsizlik və uyğunluq məsələlərini əsas prioritet kimi qiymətləndirir və 45% təhlükəsizlik problemlərini bulud sistemlərinin düzgün konfiqurasiya olunmaması ilə əlaqələndirir. Flexera-nın (2023) keçirdiyi sorğu göstərmişdir ki, müəssisələrin 57%-i xüsusilə çoxbuludlu (multi-cloud) mühitlərə keçid zamanı bulud təhlükəsizliyinin idarə olunmasında çətinlik çəkir. 2006-cı ildə AWS platformasının istifadəyə verilməsi və sonradan Microsoft Azure və OpenStack kimi digər platformaların ortaya çıxması ilə bulud texnologiyaları rəqəmsal infrastrukturun mənzərəsini kökündən dəyişmişdir. Bu texnologiyalar müəssisələrin sürətlə miqyaslanmasına, eyni zamanda əməliyyat səmərəliliyini və çevikliyini qoruyaraq inkişafına şərait yaratmışdır [5]. Bulud davamlılığının artırılması üçün təşkilatlar hərtərəfli və aktiv təhlükəsizlik çərçivəsi qəbul etməlidirlər. Bu çərçivəyə fasiləsiz kod testləri, mütəmadi təhlükəsizlik auditləri, real vaxt monitorinqi və nəzarətedici cavab protokolları daxildir [4]. Təhdidlər davamlı olaraq inkişaf etdiyindən, kibertəhlükəsizlik sahəsində məlumatlılıq və reaksiya-cavab strategiyalarının hazırlanması, həssas məlumatların qorunması və istifadəçilər arasında etimadın formalaşması baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Ali, M., Khan, S. U., & Vasilakos, A. V. (2015). Security in cloud computing: Opportunities and challenges. *Information Sciences*, 305, 357–383.
2. Hashizume, K., Rosado, D. G., Fernández-Medina, E., & Fernandez, E. B. (2013). An analysis of security issues for cloud computing. *Journal of Internet Services and Applications*, 4(1), 5.
3. Garg, D., Sidhu, J., & Rani, S. (2019). Emerging trends in cloud computing security: A bibliometric analysis. *IET Software*, 13(3), 223–231.
4. Ahmadi, S. (2024). Systematic literature review on cloud computing security: Threats and mitigation strategies. *Journal of Information Security*, 15(2), 148–167
5. Yoosuf, I. A. (2024). Emerging threats in cloud computing security: A comprehensive review. *Iconic Research and Engineering Journals*, 8(4), 199–210.

Elnarə Firdus FİRDUS

Qərbi Kaspi Universiteti, “Mexanika və Riyaziyyat” kafedrası, disertant

ORCID: 0000-0002-3754-7216

¹E-mail: elnare.firdus @wcu.edu.az

Veyis Kamal ƏLİYEV

Cybernet LLC, Tech Lead of frontend team

ORCID: 0000-0002-8545-1825

²E-mail: veysaliyev00@gmail.com

FLUXORA: ÇƏTİN İNKİŞAF YOLLARININ SADƏ VƏ ASAN HƏLLİ

Abstract

The provided article gives information about the Fluxora project. This software was developed in response to the complexity and scalability challenges faced by modern web applications. The main goal behind the creation of Fluxora is to centrally manage independently developed applications, prevent conflicts between teams, and enable rapid changes.

Before the software was developed, an in-depth research phase was conducted focusing on the React library, the Vite development environment, and the NestJS server architecture. The concepts of monorepo, microservices, and microfrontends were taken as the foundation.

Keywords: Fluxora, frontend monolith projects, frontend and backend application model, development and production environments.

Fluxora: sadə və asan həll

“Fluxora” framework - təsadüfi yaranan proqram təminatı deyil. Onun yaradılması üçün ilk öncə məqsədyönlü istiqamətdə tədqiqat işləri aparılıb. Qarşıya qoyulan tələbata uyğun olaraq React [1], Vue, Angular, Vite [2], NestJS [3], Angular, Microfrontends [4], Microservices [5], Monorepo və s. kimi müasir texnologiyalar araşdırılmış və dərinlən öyrənilərək “Fluxora” framework-un yaradılmasına təkan vermişdir. Xüsusi diqqət [Monorepo.tools](https://monorepo.tools) [6] kimi resurslara verilmişdir, belə ki, burada böyük layihələr üçün monorepo ilə işləmək üzrə ən yaxşı təcrübələr toplanılıb.

“Fluxora” — kompleks analizin, praktiki eksperimentlərin və sübut olunmuş həllərin real məhsul tələblərinə uyğunlaşdırılmasının nəticəsidir.

Niyə fluxora-nı yaratdıq: müasir veb inkişafının gizli problemlərinə cavab

Müasir dünyada veb-tətbiqlərin yaradılması sadəcə funksiya yazmaqdan ibarət deyil. Bu, komandalar, məhsul və texnoloji dəyişikliklərlə birlikdə miqyaslanı bilən çevik sistemlər qrupudur. Bildiyimiz kimi kiçik komandalar ilk əvvəl sürətlə işləməyə başlayır: bir neçə proqramçı, təmiz kod bazası. az maneə. işi tezləşdirir. Amma biznes böyüdükcə çətinliklər artır: yəni, build vaxtlarının, uzunmüddətli olması; deploy proseslərinin bir-birinə dolaşması; kiçik dəyişikliklərin nəticəsində sistemin təkrar yığılması; və daha qorxulusu “nə isə sındırmağ”-ın çox asan olması [4].

Bu gizli problemlərin həlli öz əksini Fluxora proqram təminatında tapdı. Bu sadəcə yeni bir framework” deyil. Miqyaslanı bilən məhsulların real ağırı yan nöqtələrinə cavabdır!

Tətbiqin inkişafının anonim qiymətləndirilməsi

Proqram təminatı nadir hallarda anidən dağılır. Onun dağılması asta sürətlə, daxildən gedən bir prosesdir. Belə ki, Frontend-in kiçik bir dəyişiklik backend-ə müdaxiləni məcbur edir; kiçik bir yenilənmə bütün sistemin yenidən build edilməsinə gətirir; proqramçılar təkmilləşdirmələrdən qaçır, çünki bu proses çox “risklidir”; komandalar ləng işləməyə başlayır, çünki dəyişikliklərin təsiri tam dərk edilmir. Bunlar insan faktorundan tam asılı deyil, çünki səbəb arxitekturanın səhvləridir. Beləki, arxitektura biznes planlar üçün nəzərdə tutulmayıb.

“Fluxora” isə kompleksliyi kiçildən, modulların müstəqil inkişafına imkan verən, texniki borcu azaldan proqram təminatıdır.

Fluxora-nin hədəfləri və biznes problemlər

1. Komandaların münaqişəsiz miqyaslanması

Fluxora geniş imkanlı, müstəqil idarə olunan frontend və backend tətbiqlər modelini təqdim edir və hər bir build və deploy prosesi digər modullara problem yaratmadan işləyir. Bir modulda yaranan xəta yalnız həmin modula təsir edir və bu modulun bərpa edilməsinə səbəb olur.

2.Proqramçının işini sürətləndirilməsi istiqamətində görülən işlər

Fluxora monolith proqram təminatından fərqli olaraq modular yanaşma tətbiq edir. Developer-lər daha sürətli geri dönüş alır. Biznesdə isə yeni funksionallıqlar daha tez ortaya çıxarır.

3.Texnoloji müstəqillik və gələcəyə açıq platforma

Bir texnoloji stack-a bağlanmaq yerinə, “Fluxora” texnologiyalar arasında körpü yaradır.

4.Modul əsaslı deploy ilə riski azaltmaq

Deploy — ən riskli mərhələlərdən biridir. Monolitdəki bir səhv bütün sistemi çökdürə bilər. Fluxorada hər bir tətbiq müstəqil build edilərək, test və deploy edilir; bir tətbiqdəki səhv digərinə təsir etmir; release-lər kiçik həcmdə olmasına baxmayaraq daha sürətli olur, bu da, rolling deployments; Canary releases; Resursların optimallaşdırılmasına imkan yaranır.

5. Sürət və sabitlik arasında balans

Startup-lar adətən sürəti seçir. Korporativlər isə sabitliyə üstünlük verir. Ənənəvi həllər isə onlardan hər hansı birini seçməyi tələb edir. Fluxora bu məhdudiyyəti aradan qaldırır, yəni, lokalda sürətli inkişaf (local dev server-lər, dinamik modul yükləməsi);prodakşında sabitlik (tipləşdirilmiş API-lər, izolyasiya olunmuş build artefact-ları) yaradır.

Tətbiq arxitekturasına yeni baxış

Fluxora sadəcə texniki təkmilləşmə deyil — bu, düşüncə tərzinin dəyişdirilməsidir.

Onun köməkliyi ilə bir böyük tətbiq əvəzinə: sistemin bir ekosistem kimi düşünməsi; biznes funksiyaların ətrafında komandaların təşkil edilməsi; yeni məhsulların minimum refactoring ilə tətbiq edilməsi; köhnə modulların təhlükəsiz şəkildə deaktivləşdirilməsi əldə olunur; sərbəst təcrübələrin aparılmasına şərait yaranır.

Gələcək planlar

Hal-hazırda nəzərinizə çatdırılan “Fluxora” proqram təminatı yuxarıda qeyd edilənlərdən yalnız React və NestJS-i dəstəkləyir. Lakin gələcəkdə bu tətbiq Vue, Angular, Java, C# (.Net) və bu kimi digər texnologiyalar parkını bir araya gətirmək imkanı verəcək. Bu istiqamətlər əvvəldən Fluxora arxitekturasında nəzərə alınıb və uzunmüddətli texnoloji müstəqillik təmin edilib.

Nəticə

Fluxora — gələcək yönümlü platformadır, daha sürətli hərəkət, daha ağıllı miqyaslanma, daha dayanıqlı sistemlərin qurulması deməkdir. Platforma, müxtəlif texnologiyaların gələcəkdə problemsiz integrasiyasına açıq olmaq üçün dinamik adapter sistemi üzərində qurulmuşdur. Həmçinin, Fluxora sürətli test, modular buraxılış, təhlükəsiz dəyişikliklər və texniki borcun azaldılması üçün optimallaşdırılmışdır. Bu yanaşma, həm startaplar, həm də böyük müəssisələr üçün davamlı inkişaf imkanı təmin edir.

Fluxora - daha çox muxtariyyətə; minimal konfliktə; ideyadan production-a sürətli keçidə;

az risk, yüksək nəzarətə; etibarlılığa; biznesin arxitektura borcundan azad edilməsinə doğru pillədir.

İnkişaf edən , yenilənən və innovasiyalara açıq sistemlər qurulmasında — Fluxora daha uyğun, sadə və gözəl seçimdir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Facebook Inc. React — rəsmi sənədləşmə. 2024. Elektron resurs. URL: <https://react.dev/>
2. Evan You. Vite — müasir frontend build aləti. 2024. Elektron resurs. URL: <https://vitejs.dev/>
3. Kamil Myśliwiec. NestJS — Node.js üçün proqressiv framework. 2024. Elektron resurs. URL: <https://docs.nestjs.com/>
4. ThoughtWorks Technology Radar. Microfrontends. 2024. Elektron resurs. URL: <https://www.thoughtworks.com/en-us/radar/techniques/micro-frontends>
5. Martin Fowler. Microservices — əsas prinsiplər. 2014. Elektron resurs. URL: <https://martinfowler.com/articles/microservices.html>

6. Monorepo.tools. Monorepo idarəçiliyi üçün praktik tövsiyələr. 2024. Elektron resurs. URL: <https://monorepo.tools/>

Elnarə Firdus FİRDUS

Qərbi Kaspi Universiteti, “Mexanika və Riyaziyyat” kafedrası, disertant

ORCID: 0000-0002-3754-7216

¹E-mail: elnare.firdus@wcu.edu.az

Həcər Nurətdin ƏLİYEVƏ

Azərbaycan Texniki Universiteti, Magistrant, Bakı, Azərbaycan Respublikası

ORCID:0009 0003 1215 3952

²E-mail: hacar.aliyeva.nn@student.aztu.edu.az

**FLORİSTİK QABLAŞDIRMA MƏHSULLARI: İNNOVATİV YANAŞMA- 3D ÇAP
PAKETLƏRİ**

Abstract

The article explores the increasing demand for floral packaging in Azerbaijan and emphasizes the importance of establishing specialized production in this field. Market dynamics, seasonal sales trends, and modern consumer expectations directly influence the design and functionality of packaging products. Particular attention is given to the use of 3D printing technology, which enables the creation of customized and eco-friendly packaging. The article analyzes different types of packaging, their materials and benefits, and how packaging design impacts sales.

Keywords: Floristics, packaging, 3D printing, design, eco-friendly materials, sales strategy, creativity, local production.

FLORİSTİK QABLAŞDIRMAYA YARANAN TƏLƏBAT

Çiçək bazarının təhlili göstərir ki, bu sahədə mövsümi tələbat özünü açıq şəkildə büruzə verir. İlin müxtəlif aylarında satışlarda qeyri-bərabərlik müşahidə olunur. Ən çox satış isə fevral, mart, may, sentyabr və dekabr aylarında qeydə alınır. Bu dövrlərdə tələbin artması əsasən Yeni il, 8 Mart, Novruz Bayramı, 15 Sentyabr və müxtəlif korporativ tədbirlər kimi xüsusi günlərlə bağlıdır.

Nəticə etibarilə, çiçək bazarı dinamik şəkildə inkişaf edən bir sahəyə çevrilmişdir. Bu inkişafı paralel olaraq, çiçək qablaşdırma məhsullarına olan tələbat da yüksəlir. Çünki məhsulun düzgün təqdimatı satışları birbaşa təsirləndirir. Qablaşdırma həm estetik cəhətdən cəlbedici olmalı, həm də funksional və müvafiq standartlara uyğun hazırlanmalıdır.

Müasir bazar şəraitində paket yalnız məhsulun diqqətini cəlb etmək üçün deyil həm də onu analoqlardan fərqləndirən və alışı təşviq edən məhsuldur. Qablaşdırma məhsulun cazibədar xarici görünüşə malik olmasını, qorunmasının təmin edilməsini, daşınma və saxlanması zamanı rahatlığın yaradılmasını, eləcə də istehlakçıya məhsul haqqında məlumatın ötürülməsini təmin edir. [1]

Əgər istehlakçı məhsulun paketini qiymətləndirən zaman paketdə narahatlıq yaradan çatışmazlıq müşahidə edərsə (məsələn, istifadə rahatlığının olmaması, açılmasının çətinliyi, paketin uğursuz dizaynı və s.) bunu məhsulun keyfiyyəti ilə əlaqələndirir və növbəti alışda, eyni məhsul çeşidi arasında seçim etdikdə, başqa bir markanı seçməyə üstünlük verir.

Deyilənlər floristikada da öz əksini tapır. Ona görə konkret floristik qablaşdırmanı hazırlayan zaman onun tək dizaynına deyil, eyni zamanda təyinatına uyğun hazırlanmasına da fikir verilməlidir.

Azərbaycan rəngarəng və bir-birindən gözəl çiçəklər məkanı olmasına baxmayaraq, floristik məhsullar üçün qablaşdırma hazırlayan müəssisələri hələ də yoxdur. Ona görə bu məhsulların bir qismi ayrı-ayrı mətbəələrdə hazırlanır. Məhsulun böyük həcmi isə xaricdən idxal olunur.

Azərbaycanda bu istiqamətdə müəssisələrin olmaması mövcud olan mətbəələrdəki avadanlıqlarının yükünün uyğunsuzluğudur.

Buna görə təqdim olunan məqalədə mənim əsas məqsədim floristik məhsullar üçün qablaşdırma hazırlayan yeni müəssisənin təşkil olunması və yeni məhsul növlərini istehsalat tətbiq edilməsidir.

QABLAŞDIRMADA İSTİFADƏ EDİLƏN MATERİALLAR.

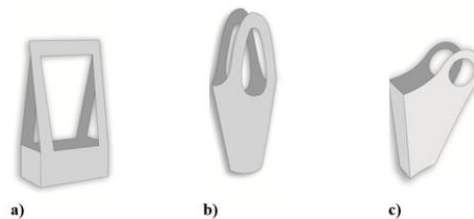
Floristika sahəsində müşahidə olunan dinamik inkişaf çiçək qablaşdırma məhsullarına olan marağın artmasına səbəb olmuşdur. Müştəri gözləntilərinin və bazar tələblərinin dəyişməsi yeni dizayn və funksional xüsusiyyətlərə malik qablaşdırma formalarının yaranmasına təkan verir. Bu layihə vasitəsilə şirkətimiz yeni hədəf auditoriyasına çıxış əldə edərək, onların ehtiyaclarına uyğun innovativ və estetik qablaşdırma həlləri təqdim etməyi hədəfləyir.

Çiçək qablaşdırmasının konstruksiyası və təyinatına görə müxtəlif növ qablaşdırma materialları istifadə olunur. Bunların hər biri özünə məxsus xüsusiyyət və xarakteristikalara malikdir.

Layihələndirmə mərhələsində əsas element qablaşdırmanın materialının seçilməsidir. Müasir qablaşdırma zamanı materialların sortlanması, eyni zamanda tullantıların təkrar emalı nəzərdə tutulur. Belə ki, bu zaman yüksək göstəricilər - tullantıların azalması və məhsulun maya dəyərinin aşağı düşməsinə əldə edirik. Beləliklə, . rəngarəng çiçəklərin əl catan olması və cəmiyyətin bütün təbəqələrinin bu gözəllikdən ilham almasına nail oluruq.

verilməlidir.

Hal-hazırda floristik paketlərin hazırlanmasında üç növ çiçək qablaşdırması əsas yer tutur (şəkil 1)

Şəkil 1 Çiçək qablaşdırma sxemləri: a) düzbucaqlı əsaslı, b) konus, c) trapes qablaşdırma və daşıma

Çiçək qablaşdırmasının istehsalı üçün əsasən karton və kağız kimi materiallar istifadə olunur.

Müasir dövrdə ekoloji təmiz materiallardan istifadə etməyə üstünlük verilir. Ona görə çap dünyasında ekoloji cəhətdən təmiz və unikal material olan kraft kağızı xüsusi yer tutur. Kraft kağızı öz möhkəmliyi və ekoloji cəhətdən təmiz olması ilə paketləmə istehsalında, açıqcalar və müxtəlif dekorativ elementlər, həmçinin floristikada qablaşdırma üçün üçün ideal seçimdir.

FLORİSTİK QABLAŞDIRMADA 3D ÇAP TEXNOLOGİYASININ TƏTBİQİ VƏ ÜSTÜNLÜKLƏRİ

Müasir floristik bazarda innovativ texnologiyaların tətbiqi qablaşdırma sahəsində də yeni imkanlar yaradır. Bu kontekstdə **3D çap texnologiyası** son illərdə qablaşdırma dizaynında çeviklik və fərdiləşdirmə imkanlarına görə geniş tətbiq olunur. 3D çap vasitəsilə istənilən formada, unikal dizaynda və fərdi ehtiyacları uyğun qablaşdırmalar qısa zamanda hazırlanaraq test edilə bilər [2]. Bu texnologiya, həm eksklüziv çiçək kompozisiyalarına uyğun fərdi paketlərin hazırlanmasında, həm də yeni məhsul dizaynlarının prototiplərinin yaradılmasında mühüm rol oynayır.

FLORİSTİK QABLAŞDIRMADA 3D ÇAPIN ÜSTÜNLÜKLƏRİ:

- **Fərdiləşdirmə imkanı:** Müştərinin istəklərinə uyğun fərdi dizayn və formaların yaradılması [3];
- **Sürətli prototipləmə:** Yeni məhsul nümunələrinin qısa zamanda hazırlanması və test edilməsi;
- **Material müxtəlifliyi:** Bioloji parçalanan, ekoloji təmiz və bərk materiallardan istifadə imkanı [4];
- **Xərclərə qənaət:** Kiçik tirajlı sifarişlərdə qəlib və avadanlıq xərclərinə ehtiyacın olmaması;

• **Modern dizayn:** Ənənəvi üsullarla əldə olunması çətin olan mürəkkəb və yaradıcı formaların istehsalı [5].

Floristik sahədə 3D çap texnologiyası həm də promosyon və reklam məqsədli, üzərində brend loqosu və ya xüsusi yazılar olan fərdi qablaşdırma nümunələrinin hazırlanmasında da geniş tətbiq olunur. Bu texnologiya floristlərə və qablaşdırma istehsalçılarına daha yaradıcı yanaşma və bazarda fərqlənmək imkanı verir.

Nəticə

Aparılan təhlillər və araşdırmalar göstərir ki, floristik bazar hazırda dinamik inkişaf mərhələsindədir və bu inkişaf çiçək məhsullarına olan tələbatla yanaşı, onların qablaşdırılmasına da birbaşa təsir edir. Müasir dövrdə qablaşdırma yalnız məhsulun qorunması və daşınması funksiyasını yerinə yetirmir, eyni zamanda satışların artırılması, markanın tanınması və müştəri məmuniyyətinin təmin olunmasında mühüm rol oynayır.

Floristika bazarındakı inkişaf qablaşdırma məhsullarına olan tələbatı artırır və bu sahədə yeniliklərin tətbiqini zəruri edir. Azərbaycanda bu istiqamətdə ixtisaslaşmış müəssisələrin olmaması yerli istehsal üçün potensial imkanlar yaradır. 3D çap kimi müasir texnologiyalar fərdi və funksional qablaşdırmaların hazırlanmasında böyük üstünlüklər təqdim edir. Ekoloji təmiz və estetik cəhətdən cəlbedici materialların istifadəsi satışlara müsbət təsir göstərir. Bu səbəbdən, yeni qablaşdırma məhsullarının istehsalı üzrə müəssisələrin yaradılması floristika sahəsində həm iqtisadi, həm də vizual dəyər yaratmaq baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Tədqiqat nəticəsində məlum olmuşdur ki, müasir qablaşdırma konsepsiyasında material seçimi, dizayn funksionallığı və istehsal texnologiyası bir-biri ilə sıx bağlıdır. Ekoloji cəhətdən təmiz, möhkəm və estetik materiallardan istifadə etməklə, həm məhsulun dəyəri artırılır, həm də müasir istehlakçı tələbləri qarşılanmış olur.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Экологически безопасные упаковочные решения для экспорта цветов и для розничной торговли. 2025. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <https://kapparus.ru/sectors/upakovka-czvetov/>
2. Ngo, T.D., Kashani, A., Imbalzano, G., Nguyen, K.T.Q., & Hui, D. (2018). Additive manufacturing (3D printing): A review of materials, methods, applications and challenges. *Composites Part B: Engineering*, 143, 172-196. <https://doi.org/10.1016/j.compositesb.2018.02.012>
3. Gebler, M., Schoot Uiterkamp, A.J.M., & Visser, C. (2014). A global sustainability perspective on 3D printing technologies. *Energy Policy*, 74, 158–167. <https://doi.org/10.1016/j.enpol.2014.08.033>
4. Turner, B.N., Strong, R., & Gold, S.A. (2014). A review of melt extrusion additive manufacturing processes: I. Process design and modeling. *Rapid Prototyping Journal*, 20(3), 192–204. <https://doi.org/10.1108/RPJ-01-2013-0012>
5. Lipson, H., & Kurman, M. (2013). *Fabricated: The new world of 3D printing*. Wiley.

Gülşən MİKAYILOVA
(BDU, SABAH qrupları)
gulshan.mikhailova@gmail.com

DİNAMİK PROQRAMLAŞDIRMA METODUNUN DİSKRET İDARƏETMƏ MƏSƏLƏLƏRİNƏ TƏTBİQİ

Abstract

Dynamic programming is an effective tool for optimizing complex management problems, solving them by dividing the problem into smaller subproblems. This method provides high accuracy and efficiency, taking into account the step-by-step decision-making in discrete-time systems. It is widely used in industries such as manufacturing, transportation, finance, and healthcare. However, the

problem of "explosion of dimensions" can create computational difficulties, but these difficulties can be overcome with modern computer technologies. Dynamic programming can be applied to both short- and long-term planning and is suitable for agile management.

Keywords: optimal decision making, related subproblems, recursive function, state-transition model, discrete-time systems

Giriş

Müasir dövrdə mürəkkəb idarəetmə məsələlərinin səmərəli həll yollarının tapılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu məsələlərə diskret vaxtlı və hadisəli sistemlərin optimallaşdırılması, qərar qəbul etmə proseslərinin avtomatlaşdırılması və resursların rəasional bölüşdürülməsi kimi problemlər daxildir [2,s.156]. Belə məsələlərin effektiv həlli üçün tətbiq edilən mühüm metodlardan biri dinamik proqramlaşdırma metodudur. Bu metod ilk dəfə R. Bellman tərəfindən təklif edilmiş və sonradan müxtəlif sahələrdə — o cümlədən iqtisadiyyat, mühəndislik, logistika və süni intellekt sahələrində geniş tətbiq olunmuşdur. Dinamik proqramlaşdırma metodu, bütöv bir problemi kiçik altməsələlərə bölərək və bu altməsələlərin optimal həllərini rekursiv şəkildə taparaq ümumi həllə çatma prinsipinə əsaslanır. Xüsusilə diskret idarəetmə məsələlərində, yəni qərarların zamanla ayrı-ayrı mərhələlərdə qəbul edildiyi sistemlərdə bu yanaşma yüksək dəqiqlik və hesablama səmərəliliyi təmin edir. Bu səbəbdən dinamik proqramlaşdırma, diskret strukturda olan idarəetmə modellərinin təhlili və optimallaşdırılması üçün çox güclü və geniş yayılmış bir alət kimi çıxış edir. Bu tədqiqat işində dinamik proqramlaşdırma metodunun nəzəri əsasları araşdırılır, diskret idarəetmə modellərinə tətbiqi analiz olunur və konkret nümunələr üzərində tətbiq mexanizmləri göstərilir. Məqsəd, dinamik proqramlaşdırmanın bu tip idarəetmə problemlərinin effektiv və optimal həllində rolunu nümayiş etdirməkdir [5,s.548].

Diskret idarəetmə məsələləri real həyatda geniş tətbiq sahəsinə malikdir. Bu məsələlərdə əsas məqsəd müəyyən zaman aralığında mərhələli şəkildə qəbul olunan qərarların ardıcılığını elə müəyyən etməkdir ki, sistemin fəaliyyəti optimal şəkildə təmin olunsun. Belə məsələlərə istehsalatda resursların bölgüsü, nəqliyyatda marşrutların seçilməsi, informasiya sistemlərində yaddaşın idarə olunması və bir çox digər praktiki problemlər daxildir. Bu tip məsələlərin mürəkkəbliyi onların mərhələli və çoxvariantlı xarakterindən irəli gəlir. Hər mərhələdə qəbul olunan qərar növbəti mərhələdə sistemin vəziyyətinə təsir edir. Bu isə o deməkdir ki, hər bir qərar yalnız cari şəraitə deyil, həm də gələcək nəticələrə təsir göstərir. Bu şəraitdə ən uyğun yanaşmalardan biri dinamik proqramlaşdırma metodudur. Dinamik proqramlaşdırma məsələnin mərhələli quruluşunu nəzərə alaraq, onu ardıcıl şəkildə həll etməyə imkan verir. Bu metodda əvvəlcə son mərhələ araşdırılır, sonra isə geriye doğru hərəkət edilərək əvvəlki mərhələlər üzrə ən yaxşı qərarlar müəyyən edilir. Bu yanaşma sayəsində hər mərhələ üçün optimal seçimlər tapılır və ümumi nəticə formalaşdırılır. Ən mühüm üstünlüklərindən biri odur ki, dinamik proqramlaşdırma vasitəsilə problemin hər mərhələsi ayrı-ayrılıqda qiymətləndirilir və ümumi baxış əldə olunur. Bu isə sistemin bütövlükdə idarə olunmasında səmərəliliyi artırır. Eyni zamanda, bu metod, müxtəlif şərtlərə malik alternativlərin müqayisəsini asanlaşdırır və istifadəçiyə rəasional seçim imkanı verir. Praktiki tətbiqlərdə bu metod geniş istifadə olunur. Məsələn, bir müəssisə məhsul istehsalını planlaşdırarkən mövcud xammal ehtiyatlarını, əmək resurslarını və vaxt məhdudiyyətlərini nəzərə alaraq ən səmərəli istehsal planını hazırlamalıdır. Hər mərhələdə qəbul olunan qərar gələcəkdəki addımlara təsir göstərdiyindən bu tip məsələlərin həllində dinamik proqramlaşdırmanın tətbiqi olduqca əlverişlidir [3,s.29].

Dinamik proqramlaşdırma metodu müxtəlif sahələrdə idarəetmə məsələlərinin optimallaşdırılmasında effektiv alət kimi çıxış edir. Onun tətbiqi sayəsində çoxmərhələli qərar prosesləri daha sistemli şəkildə analiz olunur və idarəetmənin müxtəlif səviyyələrində rəasional yanaşma təmin edilir. Bu metodun mühüm üstünlüyü ondan ibarətdir ki, o, həm qısa, həm də uzunmüddətli planlamada tətbiq oluna bilər. Müasir dövrdə texnoloji inkişaf dinamik sistemlərin daha sürətli və çevik idarə olunmasını tələb edir. Xüsusilə avtomatlaşdırılmış istehsal xətləri, ağıllı nəqliyyat sistemləri və elektron idarəetmə platformalarında qərarların vaxtında və dəqiq qəbul olunması olduqca vacibdir. Dinamik proqramlaşdırma bu ehtiyacı qarşılayaraq, dəyişən şəraitə uyğun

çevik qərar mexanizmləri təqdim edir. Tətbiq sahələri sırasında logistika, enerji sektorunda yüklərin paylanması, maliyyə planlaşdırılması, səhiyyə sistemində resursların optimallaşdırılması və təhsil idarəciliyi kimi sahələr də yer alır. Bu sahələrdə qərarların mərhələli və qarşılıqlı təsirə əsaslanan xarakteri dinamik proqramlaşdırma yanaşmasını daha da zəruri edir. Eyni zamanda, bu metodla aparılan təhlillər sistemlərin zəif nöqtələrini müəyyən etməyə və idarəetmə prosesində daha effektiv strategiyalar hazırlamağa imkan verir. Bu da həm strateji planlamada, həm də gündəlik idarəetmədə əhəmiyyətli nəticələr doğurur. Dinamik proqramlaşdırmanın geniş imkanlarına baxmayaraq, onun tətbiqində müəyyən texniki və hesablama çətinlikləri də mövcuddur. Xüsusilə sistemin vəziyyətlərinin və qərar alternativlərinin sayı artdıqca hesablamaların həcmi də eksponent şəkildə artır. Bu isə praktikada “ölçü partlaması” adlandırılan problemə səbəb olur [1,s.18].

Bununla belə, bu çətinliyin aradan qaldırılması üçün müxtəlif yanaşmalar mövcuddur. Məsələn, vəziyyətlərin qruplaşdırılması, qərar sahəsinin daraldılması və ya sadələşdirilmiş modellərin qurulması bu problemin qarşısını müəyyən qədər ala bilər. Eyni zamanda, müasir kompüter texnologiyalarının imkanları və xüsusi alqoritmlər sayəsində bu metod daha əlçatan və tətbiq edilə bilən hala gəlmişdir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Lewis, F. L., Vrabie, D., & Syrmos, V. L. (2012). Optimal control (3rd ed.). Wiley.
2. Kamien, M. I., & Schwartz, N. L. (2012). Dynamic optimization: The calculus of variations and optimal control in economics and management (2nd ed.). Dover Publications.
3. Grigorieva, E. (2021). Optimal control theory: Introduction to the special issue. Games, 12(1), 29.
4. Li, Q., & Hao, S. (2018). An optimal control approach to deep learning and applications to discrete-weight neural networks. In Proceedings of the 35th International Conference on Machine Learning (pp. 2985–2994). PMLR.
5. <https://proceedings.mlr.press/v80/li18b.html> Proceedings of Machine Learning Research
6. Nevliudov, I., Omarov, M., Romashov, Y., Muradova, V., & Vzhesnievskiy, M. (2023). One approach to find optimal controls for discrete dynamic systems with numerical methods application. Advanced Mathematical Models & Applications, 8(3), 548–564. jomardpublishing.com

Gülşən MİKAYİLOVA
(BDU, SABAH qrupları)
gulshan.mikhailova@gmail.com

DİSKRET OPTİMAL İDARƏETMƏ MƏSƏLƏLƏRİNİN PROQRAMLASHDIRILMASI VƏ SİMULYASIYA ALƏTLƏRİ

Abstract

Discrete optimal control problems are essential for the effective management of complex systems. This field optimizes decision-making through programming languages and simulation tools. Dynamic programming, graph search algorithms, and machine learning methods are applied. These approaches are widely used in manufacturing, logistics, autonomous systems, and other fields. The integration of artificial intelligence further develops discrete control, as a result of which systems can make more flexible and optimal decisions.

Keywords: discrete optimization, control algorithms, simulation models, digital programming, graph theory and applications

Giriş

Diskret optimal idarəetmə məsələləri müasir elmi və texnoloji inkişafın əsas istiqamətlərindən biri kimi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu sahə müxtəlif mürəkkəb sistemlərin idarə olunmasında effektiv

qərarların qəbulunu təmin etmək üçün nəzərdə tutulmuş modelləri və alqoritmləri əhatə edir. Belə idarəetmə məsələlərinin proqramlaşdırılması və simulyasiyası vasitəsilə real proseslərin təhlili və proqnozlaşdırılması daha dəqiq və çevik şəkildə həyata keçirilə bilər. Xüsusilə informasiya texnologiyalarının inkişafı diskret idarəetmə modellərinin tətbiq sahəsini genişləndirmiş, onların səmərəliliyini artırmaq üçün müxtəlif proqramlaşdırma dilləri və simulyasiya alətləri yaradılmışdır [1,s.14]. Diskret sistemlərin optimallaşdırılması zamanı qərarların zamanla ardıcıl şəkildə qəbul olunması vacibdir ki, bu da məsələnin həm nəzəri, həm də praktiki aspektlərini kompleks şəkildə araşdırmağı tələb edir. Bu baxımdan, diskret optimal idarəetmə məsələlərinin proqramlaşdırılması və simulyasiya alətləri həm akademik, həm də tətbiqi sahədə geniş tədqiqat imkanları təqdim edir. Bu istiqamətdə tədqiqatlar əsasən diskret dinamik sistemlər, qraf nəzəriyyəsi, dinamik proqramlaşdırma və kombinator optimallaşdırma kimi sahələrə əsaslanır. Diskret idarəetmə modelləri əksər hallarda məhdud resursların optimal bölüşdürülməsi, marşrutların seçimi, planlaşdırma və cədvəlləşdirmə kimi məsələləri əhatə edir. Belə problemlərin effektiv həlli üçün müxtəlif proqramlaşdırma mühitlərindən – məsələn, Python, MATLAB, C++ və digər dillərdən geniş istifadə olunur [2,s.178]. Bu mühitlərdə hazırlanmış simulyasiya alətləri real sistemlərin təxmini modellərini yaratmağa, müxtəlif idarəetmə strategiyalarının təsirini sınaqdan keçirməyə və nəticələrin müqayisəli təhlilini aparmağa imkan verir. Eyni zamanda, diskret idarəetmə məsələlərinin riyazi modelləşdirilməsi və bu modellərin kompüter mühitində proqramlaşdırılması elmi əsaslı qərarvermə proseslərinin qurulmasında mühüm rol oynayır. Bu modellərin simulyasiya alətləri vasitəsilə təhlili isə mürəkkəb sistemlərin davranışını əvvəlcədən qiymətləndirməyə və mümkün riskləri azaltmağa şərait yaradır. İntellektual idarəetmə sistemlərinin tətbiqi, maşın öyrənməsi və süni intellekt alqoritmlərinin bu sahəyə integrasiyası isə diskret optimal idarəetmənin daha da inkişaf etməsinə zəmin yaradır. Diskret optimal idarəetmə məsələlərinin həlli zamanı qarşıya çıxan əsas çətinliklərdən biri qərarların müəyyən ardıcılıqla və məhdud vaxt çərçivəsində qəbul olunmasıdır. Bu cür məsələlərdə məqsəd verilmiş şərtlər daxilində sistemin fəaliyyətini maksimum səmərəli təşkil etmək, itkiləri minimuma endirmək və optimal nəticəyə nail olmaqdır. Belə məsələlərin riyazi baxımdan ifadəsi çox vaxt kombinator strukturda olur və nəticədə çoxsaylı mümkün variantlar arasından ən uyğununu seçmək tələb olunur.

Praktik tətbiq sahələri genişdir: istehsal proseslərinin optimallaşdırılması, logistik marşrutların seçilməsi, layihə idarəetməsi, avtonom sistemlərin hərəkət trayektoriyasının təyini və daha bir çox sahədə diskret idarəetmə modelləri tətbiq olunur. Bu məsələlərin effektiv şəkildə proqramlaşdırılması üçün uyğun alqoritmlər seçilir və onlar proqramlaşdırma mühitində həyata keçirilir. Məsələn, dinamik proqramlaşdırma, qraf əsaslı axtarış alqoritmləri (Dijkstra, A* və s.), təkamül alqoritmləri və budama üsulları (branch and bound) geniş istifadə olunur. Simulyasiya alətləri bu modellərin real mühitdə necə işlədiyini təhlil etməyə imkan verir [3,s.141]. Onların köməyi ilə müxtəlif ssenarilər sınaqdan keçirilir, risklər qiymətləndirilir və alınan nəticələr əsasında idarəetmə qərarları formalaşdırılır. MATLAB/Simulink, AnyLogic, Arena, Python ilə yazılmış xüsusi modul və kitabxanalar (məsələn, SimPy, NetworkX, PuLP) bu məqsədlə geniş istifadə olunur. Bundan əlavə, müasir dövrdə süni intellektin alətləri – neyron şəbəkələr, möhkəmləndirici öyrənmə (reinforcement learning) və digər maşın öyrənməsi üsulları – diskret idarəetmə sahəsində yeni imkanlar yaradır. Bu yanaşmalar sistemin əvvəlcədən müəyyən olunmamış vəziyyətlərdə belə optimal cavab verməsinə imkan verir. Beləliklə, diskret optimal idarəetmənin proqramlaşdırılması və simulyasiyası tək cə nəzəri bir istiqamət deyil, həm də sənaye və xidmət sahələrində real nəticələrə gətirib çıxaran praktik bir vasitə kimi önə çıxır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Melikov, T. K. On necessary optimality conditions for discrete control systems. The Bulletin of Irkutsk State University. Series Mathematics, 2020, 31, pp 49-61 (with Mardanov, M. J).
2. Melikov, T. K. On the Theory of Optimal Processes in Discrete Systems. Mathematical Notes, 2019, 106, pp 390-401 (with Mardanov, M. J., and Malik, S. T).
3. Kirk, D. E. (2004). Optimal control theory: An introduction. Dover Publications.

4. Levy, A. B. (2023). Optimal control: From variations to nanosatellites. De Gruyter. <https://doi.org/10.1515/9783111290157> De Gruyter Brill

Günay Elşad ƏLİYEVƏ
Sumqayıt Dövlət Universiteti
E-mail:liyevagunay81@gmail.com

TEKNOLOJİ PROSESLƏRİN İDARƏETMƏ SİSTEMLƏRİNİN MODELLƏŞDİRİLMƏSİNİN TƏDQIQI VƏ ANALİZİ

Abstract

In the work under consideration, the modern state of technological process control systems is analyzed. With the study of the state of their modeling, the issues of developing models of the management process at various levels in accordance with the management system of the field of application are considered. Also, the control parameters of the subject area are set.

Keywords: subject area model, management model, procedure, exchange model, communication

Giriş

İdarəetmədə informasiya texnologiyasının məntiqi səviyyəsi informasiya və verilənlərin texnoloji çevrilmələrini əhatə edən informasiya proseslərinin və proseduralarının qarşılıqlı əlaqəli modellərinin kompleksindən ibarətdir [1],[2].

İnformasiya texnologiyasının təsvirinin formalaşdırılması (modellər formasında) informasiya proseslərinin parametrlərinin əlaqələndirilməsinə imkan verir. Bu isə informasiya prosesləri və proseduraları ilə idarəetmənin reallaşdırılmasına imkan verir.

İnformasiya texnologiyasının təyinatı və tətbiqi sahəsindən asılı olaraq informasiya prosesləri və proseduralarının modelləri konkretləşdirilir, bəziləri isə istifadə olunmaya da bilər. Məsələn, hal-hazırda tələbat bazarında intellektual sistemlər lazımi səviyyədə olmadığından bu kompleks modeldə həmin sistemə aid modellər iştirak etməyə də bilər. Əgər informasiya texnologiyasının şəbəkədə layihələndirilməsi mümkün deyilsə, onda verilənlərlə mübadilə prosesi zəruri deyil. Lakin informasiya texnologiyası o zaman ən böyük səmərə verə bilər ki, onun tərkibində bütün informasiya prosesləri istifadə edilsin.

Predmet oblastının modeli (POM) əsasında (idarəetmə obyektini xarakterizə edən) idarəetmənin ümumi modeli (OMU) yaradılır, ondan isə həll olunan məsələlərin modeli (MPZ) seçilir.

İnformasiya texnologiyasında həll edilən məsələlər müxtəlif informasiya proseslərini əhatə edir, bu səbəbdən əsas yeri informasiya proseslərinin müəyyən edilməsi modeli təşkil edir. Məntiqi səviyyədə idarəetmə məsələlərinin həlli üçün bu prosesləri məntiqi ardıcılıqla birləşdirmək vacibdir. Məlumatların işlənməsi zamanı 4 əsas informasiya proseslərini formalaşdırırlar: verilənlərin işlənməsi, mübadilə, toplama (yığılma) və biliyin təsviri.

Verilənlərin işlənməsi modeli hesablama proseslərinin təşkili prosedurasını, verilənlərin çevrilməsini və onların təsvirini özündə əks etdirir. Hesablama proseslərinin təşkili dedikdə, kompüterin resursları (yaddaş, prosessor, xarici qurğular) vasitəsilə idarəetmə başa düşülür. Bu prosedura alqoritmlər və kompüter ilə idarəetmə sisteminin proqramı şəklində formalaşdırılır. Belə alqoritmlər və proqramlar kompleks əməliyyat sistemini təşkil edir. Əməliyyat sistemi kompüterin resursları və proqramları arasında aralıq rol oynayır. Bu proses zamanı o, hər ikisinin işini idarə edir.

Məntiqi səviyyədə verilənlərin çevrilməsi prosedurası məlumatların və onların quruluşunun işlənməsi alqoritmını təşkil edir. Buraya çeşidlənmə, axtarış, verilənlərin statistik və dinamik quruluşunun yaradılması və çevrilməsi kimi standart proseduralar, həmçinin konkret informasiya məsələlərinin həlli üçün alqoritm və proqramlarla işləmə kimi qeyri - standart proseduralar da daxildir. Verilənlərin təsviri prosedurasının (OD) modeli dedikdə maşın kodları ilə verilmiş kompüter

proqramları nəzərdə tutulur [3],[4]. Müasir EHM-də verilənlər mətn informasiyası formasında, qrafik, şəkil, səs və multimedia vasitələri ilə təsvir edilə bilər.

Mübadilə modeli (MO) hesablama şəbəkəsində yerinə yetirilən müxtəlif proseduraları əhatə edə bilər: ötürülmə (P), marşrut (M), kommunikasiya (K). Bu proseduralar mübadilənin informasiya proseslərini təşkil edir. Şəbəkənin keyfiyyətli işi üçün hər iki tərəf qarşılıqlı razılıq əldə etməlidir və bu şəbəkə mübadiləsi yolu ilə həyata keçirilir. Öz növbəsində, verilənlərin ötürülməsi kodlaşdırma, modullaşdırma, əlaqə kanalları modelləri əsasında aparılır. Mübadilə modeli əsasında verilənlərin mübadiləsi sisteminin sintezi aparılır, nəticədə hesablama şəbəkəsinin quruluşu və topologiyası, kommunikasiya metodu, ünvan və marşrutlaşdırmanın protokolu və prosedurasının optimallaşdırılması aparılır. Toplama modeli vasitəsilə kompüterdə məlumatlar bazası şəklində verilən informasiya bazasının təsviri formalaşdırılır. İnformasiya səviyyəsindən fiziki səviyyəyə keçid prosesi informasiya bazasının təsvirinin üçölçümlü modellər sistemi vasitəsilə verilir: konseptual, məntiqi və fiziki sxem. İnformasiya bazasının konseptual sxemi (KCB) tətbiq edilən oblastr informasiya məzmununu əks etdirir, yeni informasiya texnologiyasının aparılması üçün hansı və nə qədər informasiyanın toplanması aparılır. İnformasiya bazasının məntiqi sxemi (LSB) vasitəsilə informasiyanın quruluşu və onun elementləri arasındakı qarşılıqlı əlaqə təsvir edilir. Bunun üçün müxtəlif üsullar istifadə edilir: relyasiya, ierarxik və şəbəkə. Verilən üsullardan hər hansı birinin istifadə edilməsi məlumatlar bazasının idarəetmə sisteminin quruluşunu müəyyən edir. İnformasiya bazasının fiziki sxemi (FSB) verilənlərin düzgün yerləşdirilməsi metodlarını və onların maşın daşıyıcılarında istifadəsini təsvir edir. Müasir informasiya texnologiyasında predmet oblastrinin modelinin formalaşdırılması prosesi əsasən insan tərəfindən aparılır. Bu isə bütün bu proseslərin formalaşdırılmasının çətinlikləri ilə bağlıdır. Lakin intellektual sistemlərin inkişaf nəzəriyyəsi və praktikasi hesabına yuxarıda göstərdiyimiz modellər əsasında insan biliyinin formalaşdırılması mümkündür. Biliyin təsviri modeli (MPZ) informasiya texnologiyası modelləri sisteminə daxildir. Bu modellərin mövcud olması istifadəçiyə verilən predmet oblastrında məsələni həll etmək üçün lazım olan modeli seçmək imkanı verir və onu informasiya texnologiyasının köməyiylə həll etməyə kömək edir. Biliyin təsviri modeli predmet oblastrından və həll edilən məsələdən asılı olaraq müxtəlif cür seçilə bilər. Hazırda praktiki olaraq aşağıdakı modellərdən istifadə edilir: məntiqi (M), alqoritmik (A), freymlər (F), semantic (S) və inteqral (İ). Baza informasiya proseslərinin qarşılıqlı əlaqələndirilməsi, onların sinxronlaşdırılması, verilənlərin idarə edilməsi modeli əsasında (UD) aparılır [5],[6].

Belə ki, informasiya prosesləri verilənlər üzərində, verilənlərlə idarəetmə isə proseslərin işlənməsi, mübadiləsi və toplanması prosesləri ilə idarəetməni aparır. Verilənlərin işlənməsi proseslərin idarə edilməsi, hesablama proseslərin təşkilinin idarə edilməsi prosesini təşkil etməklə, həll olunan proseslərin modelinə əsaslanaraq, verilənlərin təsviri və çevrilməsi proseslərini də əhatə edir.

Toplama prosesində verilənlərlə idarəetmə bazada verilənlərin saxlanması fiziki quruluşu, onun aktuallığı, informasiyanın əlavə edilməsi, silinməsi və düzəliş edilməsi kimi prosesləri əhatə edir. Bundan başqa, idarəetməyə axtarış, qruplaşdırma və seçmə kimi proseduralar da daxildir. Toplama proseslərinin idarəedilməsinin məntiqi səviyyəsi məlumatlar bazası idarə edilməsi proqramları kompleksidir və bu məlumatlar bazasının idarə edilməsi sistemi (SUBD) adlanır. Məlumatlar bazasında informasiyanın həcmnin artması ilə əlaqədar olaraq, informasiyanın toplanması prosesində çoxlu çətinliklər yaranır və bəzi problemlərin həll edilməsi yolları hələ də tam yoxlanmamışdır. Buna görə də avtomatlaşdırılmış informasiya texnologiyası toplama prosesinin reallaşdırılması zamanı insanlara - məlumatlar bazasının administrasiyasına ehtiyac yaranır [7],[8].

İnformasiya texnologiyasının fiziki səviyyəsi onun proqram-aparat reallaşdırılması səviyyəsini əhatə edir. Bunun üçün avtomatlaşdırılmış informasiya texnologiyasını yaratmaq və tətbiqinə çəkilən xərcləri azaltmaq üçün tipik proqram və texniki vasitələrdən maksimum istifadə etmək lazımdır. Aparat-proqram vasitələrindən istifadə edilərək baza informasiya proseslərinin və onları əhatə edən proseduraların həyata keçirilməsi mümkündür. Beləliklə, fiziki səviyyədə avtomatlaşdırılmış informasiya texnologiyasına bir sistem kimi baxılır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. “Информационные технологии в экономике и управлении”- В.П.Божко,Д.В.Власов. Москва 2008
2. “Корпоративные информационные системы”- А.С.Самардак. Владивосток 2003
3. “Оценка эффективности информационных технологии логистики”- www.studme.org
4. İnformasiya və kommunikasiya texnologiyalarının inkişaf etdirilməsi/
5. Elektron ödəniş sistemi hamıya sərf edəcək.
-Vasif CƏFƏROV / Ekspress. -2013. -12 fevral. -S. -9.
6. R.M.Əliquliyev, Ə.Q.Əliyev. İqtisadi proseslərdə informasiya texnologiyaları. Bakı, Elm, 2002
7. Torode, Christina. ”xSPs Rethink Business Models. ” Computer Reseller News. 15 July 2002.
8. Shim, Jae K. and Joel F. Siegel. The Vest Pocket Guide to Information Technology. John Wiley & Sons, 2005.
9. Еуськова Е.А., Орлов А.И. Информационные системы управления предприятием в решении задач контроллинга //Контроллинг. 2003. № 1.

Günay İmaməddin QASIMOVA, r.ü.f.d., dos
Qərbi Kaspi Universiteti,
Elm və İnnovasiyalar Depatamenti
E-mail:gunay.qasimova@wcu.edu.az

RIYAZİYYAT TƏLİMİNDƏ AXTARIŞ METODLARINDAN İSTİFADƏNİN PEDAQOJİ- METODİK ƏSASLARI

Abstract

The research, pedagogical and methodological methods in primary mathematics teaching the basics of search is written on. The first chapter of this research is the search methods, their classification, search methods are talking about traditional and modern approaches.

Keywords: Search methods, modern approaches, applied methods, traditional training.

Giriş:

Riyaziyyat təlimində axtarış metodları, onların təsnifatı, axtarış metodlarına ənənəvi və müasir yanaşmalardan bəhs olunur. Axtarış metodlarının tətbiqi üsulları və ənənəvi təlim metodlarla birlikdə istifadəsinin təlimin keyfiyyətinə təsiri qeyd edilib. Təhsil sisteminin təkmilləşdirilməsi vəzifəsinin reallaşdırılması riyaziyyat kursunun təlimindən çox asılıdır. Riyaziyyatın öyrənilməsi tələbələrin düşüncəsini, məntiqi mühakiməsini, hafizəsini, diqqətini, iradəsini və hisslərini əhəmiyyətli dərəcədə inkişaf etdirir. Riyaziyyatın öyrənilməsi tələbələrdə təfəkkürün inkişafına güclü təsir göstərir. Müasir dövrdə riyaziyyatın tədrisində didaktik prinsiplərin tələblərinə əməl edilir, təlim metodları və vasitələrindən geniş istifadə olunur.

Riyaziyyat fənninin tədrisi tələbələrin ümumi orta təhsil almasına xidmət göstərməklə, həm də onları tərbiyə etməlidir. Bu o deməkdir ki, riyaziyyat təlimi tələbələrin bilik, bacarıq və vərdişlər sistemə yiyələnməsini təmin etməklə, həm də ümumi mədəniyyət formalaşdırılmalıdır. İlk növbədə çalışmaq lazımdır ki, tələbələr cəmiyyətin inkişafında riyaziyyatın rolunu qiymətləndirə bilsin. Riyaziyyat fənninin bugünkü yaşamımızda rolunu tələbələr dərk etsin.

Əsas mətn

Bəzi gənclərə riyaziyyat fənninin mənimsənilməsi çətin olur. Onlar bəzi tərifləri qavramaq əvəzinə onun yolunu əzbərləməkdə görürlər. Riyazi təriflərin öyrənilməsində həm yaddaşın, həm də təfəkkürün yüklənməsi zərərliyə. Bir sıra anlayış, aksiom və teoremin dəqiq öyrənilməsi çox vacibdir. Onların dəqiq mənimsənilməsi zəruri bünövrə təşkil edir. Bütün anlayışın əzbər öyrənilməsini tələb

etmək düzgün deyil. Riyazi tərifləri müstəqil surətdə gəncin öz sözləri ilə ifadə etməsi daha əhəmiyyətlidir. Müəllim bu cür mövzuları tədris edərkən daha səmərəli üsul və formanı əvvəlcədən düşünüb seçməlidir. Məşhur alim, pedaqoq Y.A.Komenskinin fikrincə desək, "bizim didaktikamızın alfa və omeqası elə yollar axtarıb tapmaqdan ibarət olsun ki, bunun sayəsində öyrədənələr az öyrətsinlər, öyrənənlər isə çox öyrənsinlər. Məktəblərdə səs-küy, başgicəlləndirilməsi, faydasız əmək az, əyləncə, sevinc və möhkəm müvəffəqiyyət isə çox olsun".[7,seh 29]

Ümumiyyətlə hər bir fənnin olduğu kimi riyaziyyatın da metodologiyası olmalıdır. Metodologiya 2 sözdən "metod"(yun.Metodos-tədqiqat deməkdir.) və "loqos" sözlərindən əmələ gəlmişdir və elmi tədqiqatların metodları haqqında təlim deməkdir. Müasir elmdə metodologiya termini 3 mənada işlədilir:

1.Ümumi metodologiya-tədqiqatçının istinad etdiyi ümumi elmi yanaşmalar, idrak üsulları nəzərdə tutulur.

2.Xüsusi metodologiya dedikdə müvafiq elm sahəsində tətbiq olunan metodoloji prinsiplərin məcmusu nəzərdə tutulur. Xüsusi metodologiya ümumi metodologiyaya istinad edir.

3.Metod-xüsusi metodik priyomların məcmusu.

Şagird-tədqiqatçı,müəllim-bələdçi kimi sinfin fəallaşdırılması.Təlim prosesində şagirdyönümlülük şagirdi tədqiqatçı mövqeyinə çıxarır. O, müstəqil araşdırma, tədqiqat aparır. Bu heç də müəllimin rolunu minimuma endirməyə əsas vermir. Riyaziyyat müəllimi yol göstərən, istiqamət verən, əlavə sualların köməyi ilə şagirdləri fəallaşdıran, onların biliklərə yiyələnmələrinin təşkilatçısı rolunu oynayır. Riyaziyyat müəllimi öyrətmə onların düzgün planlaşdırır, şagirdlərə hazır biliklər, hazır faklar verən kimi deyil, onlarda bilik əldə etməyə həvəs oyadan, öyrənənlərin fəal düşünmələrini təmin edən kimi tanınır. O, öyrənənlərin gələcək inkişafını təmin etməyə çalışır. Avropada belə şəraiti yaradan müəllimi fasilitator, əlverişli şərait yaradan hesab edirlər.

Təfəkkürün məntiqi əməliyyatı tədris materialının məzmununu dərk etməyə imkan verir. Tələbə problemi həll edərkən elm sahələri tərəfindən qəbul olunmuş nəticəyə gəlməli olurlar. Məhz belə elmi nəticə tələbələrə məhsuldar elmi təfəkkürünü fəallaşdırır, idrak fəallığını artırır. Bu prosesdə müəllim bir şeyi bilməlidir ki, bizim məktəblərimiz riyaziyyatçı, fizik hazırlamağa deyil,özünə sərbəst peşə seçə bilən və həyatın müəyyən sahəsində çalışmağa hazır olan cəmiyyətin yetkin üzvünü, vətəndaşı hazırlamağa xidmət edir.

Riyaziyyat təlimi prosesini intensivləşdirmək üçün, şagirdləri fəallaşdırmaq üçün müasir dövrdə məktəblərimizdə müəllimlərin bir xeyli qismi axtarış metodlarına üstünlük verir. Akademik L.V.Zankovun sözüylə desək "dərs şagirdlərin gücləriçatan ən yüksək çətinlik səviyyəsində qurulmalıdır"[12,seh 18].Bu, indiki dövrdə bizim fəaliyyətimizin əsasında duran ən mühüm prinsipdir. Həmin prosesi barışdırmaq yox, birləşdirmək lazımdır.Problemi həll etmək üçün şagirdlərin bilikləri azlıq etdiyindən onlar əvvəl öyrəndiklərinə müraciət edir, araşdırırlar. Beləliklə, problemlə təlim üçün əlverişli şərait yaranır. Problemlə təlim belə bir psixoloji qaydaya əsaslanır ki, şagirdlərin fikri-fəaliyyəti suallar və tapşırıqlarla stimullaşsın.

Nəticə

Riyaziyyat dərslərində tətbiq olunan axtarış metodları şagirdin biliyini,bacarığını və dünyagörüşünü maksimum dərəcədə inkişaf etdirir,müstəqil şəkildə bilik əldə etməsinə imkan yaradır,təlim-tərbiyə maraqlı və əhəmiyyətli fəaliyyət obyektinə çevirir.Şagirdlərin idraki qabiliyyəti, əsasən, təlim prosesində təşəkkül tapır və inkişaf edir.Riyaziyyat təlimi prosesi təkcə bilik mənimsətmək prosesi olmayıb eyni zamanda şagirdlərin müstəqil olaraq öz axtarışlarına əsaslanan bilik əldə etmə prosesidir.Dərsin bütün mərhələlərində təlimin inkişafetdirici xarakterinin nəzərə alınması, interaktiv və fəal təlim metodlarından istifadə, şagird axtarıcılığının səmərəli təşkili sahəsində müntəzəm və sistemli işin aparılması riyaziyyat təliminin əsas vəzifələrindəndir.Müasir riyaziyyatın tədrisi metodikası inkişafının mühüm istiqamətlərindən biri-tədris prosesini təlim vasitələri ilə təhciz etmək, riyaziyyat dərslərində istifadə olunan axtarış metodlarını daha da təkmilləşdirmək, yeni metodlar işləyib hazırlamaqdan ibarətdir. XXI əsrdə fənlərin tədrisi prosesində müasir təlim metodlarından inkişafetdirici təlim metodu, interaktiv təlim metodları daha geniş vüsət almaqdadır. İbtidai siniflərdə tədris prosesində müxtəlif metodlardan, vasitələrdən, təlimin təşkili formalarından istifadə riyaziyyat təliminin səmərəliliyini artırır, keyfiyyətini yüksəldir. Təlim

prosesində didaktik oyunlar və əyləncəli məsələlər şagirdlərin riyaziyyata marağını, yaradıcılığını inkişaf etdirir. Təlim prosesində didaktik prinsiplərin mühüm tələblərinə əməl edilməsi məktəblilərin daha yüksək və daha möhkəm nəticələrə nail olmalarına səbəb olur. Riyaziyyat dərslərində müxtəlif metodlardan istifadə edilməli, təlimin prinsiplərinə əməl edilməlidir. Təlim - tərbiyə sistemində tətbiq edilən texnologiyaların, innovasiyaların son məqsədi şagirdlərin intellektual və ümumi inkişafına təkan verməkdir. İntellektual potensialın inkişaf etdirilməsi və onun qorunub saxlanılması hər bir dövlətin öz qarşısında qoyduğu əsas məqsəddir. Bu da ölkənin gələcəyi haqqında qayğı deməkdir. Ölkənin sabahı onların bu gün məktəbdə hansı bilik və bacarıqlar əldə etmələrindən asılıdır. Azərbaycanın gələcəkdə daha da inkişaf edib, tərəqqi tapması üçün ona müstəqil düşünən, təhlil etmə və ümumiləşdirmə aparmağı, düzgün nəticə çıxarmağa bacaran şəxslər lazımdır. Belə şəxsləri məktəbdə yeni təlim texnologiyalarından istifadə yolu ilə formalaşdırmaq mümkündür.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Z. İ. Qaralov, Ə. Osmanlı, İbtidai siniflərin riyaziyyat proqramı. Bakı, 2006
2. Y. Ş. Kərimov, Ə. Ə. Əlizadə. İlk addımlar. " Maarif " , Bakı, 1967 Y. Ş. Kərimov . Uşaq məktəbə gedir. Bakı - 2009 .
3. S. S. Həmidov. I - V siniflərdə riyaziyyatın tədrisi metodikası (xüsusi metodika). Bakı - ADPU . 2004.
4. S. A. Feyziyev, A. P. Bayramov. İbtidai riyaziyyat kursunun əsasları məsələ və misallarda, I hissə, Bakı, "Təfəkkür ", 2000
5. N. A. Sadıqov. Riyaziyyatın ibtidai kursunun elmi əsasları, " Maarif", 1991
6. M. Baharlı, A. Quliyev. " Dünya təhsil sistemi ". Bakı – 2002
7. İ. F. Əliyev. Riyazi məntiq, Bakı, 1982
8. Həsənov M. Uşaqların ailədə məktəbə hazırlanması. Bakı, 1992
9. H.Hüseynov, B.Səlimxanov. Fəal təlim və müasir riyaziyyat dərsi ,Bakı-2010
10. H. A. Sadıxov. Riyaziyyatın ibtidai kursunun elmi əsasları, dərslik. Bakı, "Maarif" nəşriyyatı, 1991
11. Ağayev., Y. Talıbov., A. Eminov., İ. İsayev. Pedagogika. Bakı, " Adiloğlu ". 2006
12. Adıgözəlov. A. S, İsmayıl Əhmədov İbtidai siniflərdə riyaziyyat təliminin xüsusi metodikası Bakı 2001
13. Adıgözəlov. A. S, X. S. Həsənova Riyaziyyatın ibtidai kursunun tədrisi metodikası Bakı, ADPU, 2011
14. A.Həsənov, Ə. Ağayev. Pedagogika." Nasir ". Bakı – 2007
15. Н.Б.Истомина. Методика обучения математике в начальных классах. - М.: Linka-Press.1998.

Gülzar Əbdülhəmid HƏMİDOVA

Qərbi Kaspi Universiteti, "Mexanika və Riyaziyyat" kafedrası, müəllim

ORCID: 0000-0003-0387-8022

¹E-mail: gulnar.hemidova.2024@wcu.edu.az

Səidə Əbülfəz ƏLİYEVƏ

Qərbi Kaspi Universiteti, magistrant

²E-mail: aliyevasadia@gmail.com

İQLİM DƏYİŞİKLİKLƏRİ VƏ AĞILLI TEXNOLOGİYALAR

Abstract

This study explores the role and potential of smart technologies in combating climate change. Smart technologies — systems formed through the integration of information and communication technologies (ICT), capable of receiving signals from the environment, making decisions, and

learning autonomously — serve as essential tools in addressing modern ecological challenges. These technologies not only collect data but also ensure flexible and efficient decision-making based on that data. In fields such as agriculture, energy systems, and urban environments, smart sensors, artificial intelligence, and smart grids enable the prediction and management of risks caused by climate change. The study also emphasizes the importance of considering social equity and fair distribution in the application of these technologies. For wider future adoption, it is deemed necessary to improve technological infrastructure, establish legal and ethical frameworks, and ensure societal adaptation to these technologies.

Keywords: Climate change, smart technologies, artificial intelligence, ecological sustainability, energy efficiency, technological transformation.

Giriş

Ağıllı texnologiyalar dedikdə, informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının (İKT) integrasiyası ilə formalaşan, mühitdən aldığı siqnalları emal edərək uyğun qərarlarverə bilən sistemlər nəzərdə tutulur [2]. Bu texnologiyalar yalnız informasiya toplamaqla kifayətlənmir, həm də həmin məlumatlar əsasında çevik və səmərəli qərarların qəbulunu təmin edir. Ətraf mühitin idarə olunmasında, enerji sərfiyyatının tənzimlənməsində və kənd təsərrüfatının optimallaşdırılmasında bu cür texnoloji həllərin rolu danılmazdır.

Bundan əlavə, ağıllı texnologiyaların əsas üstünlüklərindən biri də adaptiv və özünü öyrənmə qabiliyyətidir. Süni intellekt modelləri yeni məlumatlar əsasında öz davranışını təkmilləşdirə bilər. Bu isə onları statik idarəetmə mexanizmlərindən fərqləndirir və ekoloji şərtlərə daha tez uyğunlaşmağa imkan verir [4]. Ağıllı texnologiyaların geniş tətbiqi nəticəsində ekosistemlərin sabitliyi artır və təbiət resurslarının qorunması istiqamətində mühüm addımlar atılır.

Qlobal istiləşmə və onun törətdiyi nəticələr - su ehtiyatlarının tükənməsi, meşələrin məhvi, kənd təsərrüfatı məhsuldarlığının azalması, təbii fəlakətlərin artması - bütün ölkələri davamlı həll yolları axtarmağa vadar edir [1]. Eyni zamanda, bu dəyişikliklərdən ən çox zərər çəkən sahələrin və sosial qrupların müəyyən edilməsi də vacibdir. Çünki texnologiyanın tətbiqi yalnız texniki deyil, həm də sosial bərabərliyi nəzərə alan bir yanaşma tələb edir. Bu baxımdan texnologiyanın tətbiqi ilə yanaşı, onun ədalətli və inklüziv yayılma mexanizmləri də müəyyənləşdirilməlidir [3].

Təklif olunan yanaşma ağıllı texnologiyaların müxtəlif sahələrdə tətbiqinin öyrənilməsi və bu tətbiqlərin iqlim dəyişikliyinə qarşı real təsirinin qiymətləndirilməsidir. Kənd təsərrüfatında torpağın nəmlik səviyyəsinə nəzarət edən sensorlar, şəhərlərdə hava keyfiyyətini izləyən cihazlar, enerji sistemlərində elektrik yüklərini balanslaşdıran ağıllı şəbəkələr kimi texnologiyalar nümunə kimi təhlil olunur. Həmçinin süni intellektin köməyi ilə iqlim proqnozlarının hazırlanması, təbii fəlakət risklərinin dəyərləndirilməsi kimi aspektlər də bu tədqiqatın araşdırma sahəsinə daxildir.

Aparılan təhlillər göstərir ki, iqlim dəyişiklikləri ilə mübarizədə ağıllı texnologiyalar geniş potensiala malikdir. Onlar ekoloji problemlərin həm proqnozlaşdırılması, həm də idarə olunması prosesində mühüm rol oynayır. Real vaxt rejimində toplanan verilənlər və bu verilənlər üzərində aparılan analitik əməliyyatlar iqlim strategiyalarının daha çevik və məqsədyönlü şəkildə tətbiqinə şərait yaradır. Texnologiyaların geniş yayılması üçün ictimai maarifləndirmə, təhsil proqramlarının gücləndirilməsi və ictimai-siyasi dəstək ön plana çıxır.

Gələcəkdə bu texnologiyaların daha geniş tətbiqi üçün infrastrukturun təkmilləşdirilməsi, hüquqi və etik çərçivələrin yaradılması və cəmiyyətin bu texnologiyalara adaptasiyası zəruridir. Həmçinin, elm və texnologiyanın qarşılıqlı integrasiyası nəticəsində daha effektiv və dayanıqlı texnoloji həllər işlənib hazırlanmalıdır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. IPCC. Climate Change 2023: The Physical Science Basis. Intergovernmental Panel on Climate Change, 2023.
2. Al-Fuqaha A. et al. "Internet of Things: A Survey on Enabling Technologies, Protocols, and Applications", IEEE Communications Surveys & Tutorials, 2015.

3. Shakya S. et al. "Smart Cities: A Solution for Climate Change and Sustainability", Environmental Technology, 2021.
4. Rolnick D. et al. "Tackling Climate Change with Machine Learning", ACM Computing Surveys, 2020

Gülnar Əbdülhəmid HƏMİDOVA

Qərbi Kaspi Universiteti, “Mexanika və Riyaziyyat” kafedrası, müəllim

ORCID: 0000-0003-0387-8022

¹E-mail: gulnar.hemidova.2024@wcu.edu.az

Ülfət Rəfət MİRZƏYEV

Qərbi Kaspi Universiteti, magistrant

²E-mail: mirzeyevulfet16@gmail.com

BLOCKCHAIN TEXNOLOGİYASININ İŞ PRİNSİPİ VƏ BANKÇILIQDA TƏTBİQİ

Abstract

This research investigates the application of Blockchain technology in the banking sector and its potential benefits. Blockchain is a technology in which data is stored in a decentralized, tamper-proof, and transparent manner. Unlike traditional banking systems, Blockchain offers advantages in terms of security, transparency, and speed. The research highlights the areas where Blockchain technology is applied, particularly in international payments, customer identification (KYC), and smart contracts.

Keywords: Blockchain, digital banking, decentralized systems, digitization.

Giriş

Son zamanlarda informasiya texnologiyalarında baş verən sürətli inkişaf dünya iqtisadiyyatının bütün sahələrində özünü göstərmişdir. Bu texnoloji yeniliklərdən biri də **Blockchain** texnologiyasıdır. Yarandığı dövüdə kriptovalyutalar xüsusilə də Bitcoin ilə tanınmağa başlamışdır. Zaman keçdikcə Blockchain texnologiyası yalnız maliyyə əməliyyatları ilə məhdudlaşmayaraq müxtəlif sahələrdə - o cümlədən digital bankçılıqda tətbiq edilməyə başlamışdır.

Blockchain — məlumatların mərkəzləşdirilməmiş, dəyişdirilməsi qeyri-mümkün olan və tam şəffaf şəkildə saxlanıldığı rəqəmsal bloklar zənciridir. Blockchain texnologiyası əsasən təhlükəsizlik, şəffaflıq və sürət baxımından ənənəvi bankçılıq alternativ olaraq çıxış etmiş olur. Bu xüsusiyyətlərinə görə nüfuzlu və yenilikçi bankların əksəriyyəti blockchain əsaslı sistemlərə maraq göstərir və bu texnologiyanın istifadəsinə sərmayə yatırırırlar. [2]

Tədqiqatın məqsədi — Blockchain texnologiyasının mahiyyətini araşdırmaq, onun bankçılıq sektorundakı konkret tətbiq sahələrini təhlil etmək və bu tətbiqlərin səmərəliliyini qiymətləndirməkdən ibarətdir. Bu məqsədlə aşağıdakı məsələlərə cavab axtarılacaq:

- Blockchain-in texniki əsasları nədən ibarətdir?
- Digital bankçılıq sahəsində bu texnologiyanın üstünlükləri və çətinlikləri hansılardır?
- Dünyada və Azərbaycanda bank sistemində blockchain tətbiqinə dair mövcud vəziyyət necədir?

Tədqiqat zamanı həm elmi mənbələrə, həm də real tətbiq nümunələrinə istinad ediləcək. Mövzu həm texnoloji, həm iqtisadi, həm də hüquqi aspektlər baxımından böyük aktualıq daşıyır və gələcəkdə bank sistemlərinin təməl strukturunu dəyişmək potensialına malikdir.

Ənənəvi bankçılıq sistemlərində beynəlxalq ödəniş və köçürmələrin, çox ləng və yüksək komissiyalı olması, müştəri məlumatlarının emalında sürət və təhlükəsizlik problemləri ciddi çətinliklər yaradır. Xüsusilə də KYC (Know Your Customer) prosesləri zaman və vəsait itkisinə səbəb olur.

Blockchain texnologiyası bu bank əməliyyatlarındakı sürət, təhlükəsizlik və şəffaflıq problemlərini necə həll edə bilər?

Blockchain texnologiyası – məlumatların dəyişdirilməsi qeyri mümkün olan ardıcıl bloklar halında saxlanıldığı mərkəzsizləşdirilmiş verilənlər bazası sistemidir. Blockchain texnologiyası ənənəvi mərkəzləşdirilmiş sistemlərdən fərqli olaraq, heç bir mərkəzi idarəetmə qurumuna ehtiyac duymur. Bütün iştirakçılar (node-lar) tərəfindən paralel şəkildə idarə olunmaq qabiliyyətinə malikdir. Əsas ideyası məlumatların dəyişdirilmədən təhlükəsiz və şəffaf şəkildə qorunub saxlanmasıdır. Hər bir yeni məlumat vahidi blok şəklində əlavə olunaraq kriptografik əlaqələr (hash) vasitəsilə özündən əvvəlki bloklara zəncirlənir.

Bloklar üç əsas komponentdən ibarət olur: məlumat (data), öncəki blokun hash dəyəri və öz hash dəyəri. Bir blokun dəyişdirilməsi onun hash dəyərinin də dəyişməsi deməkdir. Bu halda olan dəyişiklik zəncirdəki növbəti bloklarla uyğun gəlmir. Beləliklə, sistem öz daxilində saxtalaşdırmaya qarşı kriptografik qoruma mexanizmini qurmuş olur. Blockchain texnologiyasının digər bir üstünlüyü də qərarların konsensus mexanizmləri vasitəsilə qəbul olunmasıdır. Praktikada ən populyar konsensus metodlarından biri Proof of Work (PoW) mexanizmidir. Proof of Work mexanizmi məlumatların doğruluğunu təmin etmək üçün mürəkkəb hesablama məsələlərinin həllini tələb edən bir metodudur. [1].

Blockchain texnologiyasının digər bir xüsusiyyəti isə mərkəzsizləşdirmədir. Bu halda məlumatlar bir serverdə deyil, bütün iştirakçılar tərəfindən paralel şəkildə saxlanılır. Mərkəzsizləşdirilmiş olması təhlükəsizliyi artırmaqla yanaşı, həm də məlumatların tək bir nöqtədən silinməsinin və dəyişdirilməsinin qarşısını almış olur. Digər bir xüsusiyyəti isə bu texnologiya vasitəsilə şəffaflığın təmin olunmasıdır. Yəni, bütün iştirakçılar əməliyyat tarixçəsini görə bilər, bu isə öz növbəsində maliyyə əməliyyatlarında etimadın artırılmasına xidmət edir [3].

Digər mühüm komponent isə Smart Contract (Ağıllı Müqavilə) anlayışıdır. Smart müqavilələr - müəyyən şərtlər ödəndikdən sonra avtomatik olaraq həyata keçən proqramlardır. Bu texnologiya əsasən bankçılıqda kredit ödənişləri, ipoteka müqavilələri və hətta müştəri identifikasiyası kimi sahələrdə istifadə oluna bilər. Smart müqavilələrin üstünlüyü onların insan müdaxiləsinə ehtiyac olmadan avtomatlaşdırılmış şəkildə işləməsində və icra prosesinin tam şəffaf olmasındadır.

Blockchain texnologiyasının ən mühüm tətbiq sahələrindən biri beynəlxalq pul köçürmələri sahəsidir. Hazırda banklar SWIFT sistemi vasitəsilə beynəlxalq köçürmə əməliyyatları aparırlar. Bu proses isə bir neçə gün çəkə bilər. Blockchain isə bu tranzaksiyaları daha aşağı komissiya ilə, dəqiqələr ərzində başa çatdırmağa bilər. Praktikada Ripple adlı blockchain platforması banklar arasında beynəlxalq ödənişləri real vaxtda və aşağı xərc ilə həyata keçirmək üçün geniş istifadə olunur.

Daha sonra blockchain texnologiyasının geniş tətbiq olunduğu bir sahədə müştəri identifikasiyası və təhlükəsizlik sahəsidir. Bankların “Know Your Customer” (KYC) prosedurları adətən vaxt və resurs tələb edir. Lakin blockchain əsasında qurulan mərkəzsiz KYC sistemləri müştərinin şəxsiyyətini bir dəfə təsdiqləyib, bu məlumatı şifrələnmiş və dəyişdirilməz formada digər maliyyə qurumları ilə paylaşmağa imkan verir. Bunun sayəsində emal müddəti azalır və məlumatın təkrarlanması qarşısı alınmış olur. .

Hal-hazırda dünyanın bir çox aparıcı bankları ilə yanaşı JPMorgan Chase (JPM Coin), HSBC, Santander kimi maliyyə qurumlarında blockchain əsaslı sistemləri araşdırır, tətbiq edir və ya da test etmək mərhələsindədir. JPMorgan tərəfindən hazırlanmış JPM Coin banklararası ödənişlərin blockchain vasitəsilə həyata keçirilməsi üçün istifadə olunur və bu sistem milyonlarla dollar həcmində əməliyyatı saniyələr içində emal etmək qabiliyyətinə malikdir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Nakamoto, S. (2008). Bitcoin: A Peer-to-Peer Electronic Cash System. Retrieved from <https://bitcoin.org/bitcoin.pdf>
2. Tapscott, D., & Tapscott, A. (2016). Blockchain Revolution: How the Technology Behind Bitcoin Is Changing Money, Business, and the World. Penguin.
3. Mougayar, W. (2016). The Business Blockchain: Promise, Practice, and Application of the Next Internet Technology. Wiley.

Ibrahim Emin NASİROV
Western Caspian University, Baku

COMPARISON OF CLOUD AND TRADITIONAL DATA STORAGE

Xülasə

Müasir rəqəmsal dövrdə məlumatların idarə olunması şirkətlərin fəaliyyətində mühüm rol oynayır. Bulud əsaslı və ənənəvi məlumat saxlama sistemləri müxtəlif üstünlüklər və çatışmazlıqlar təqdim edir. Bulud saxlama sistemləri elastiklik, genişlənmə bilənlik və maliyyə səmərəliliyi təmin edir. Ənənəvi sistemlər isə məlumat üzərində tam nəzarət imkanı versə də, daha çox investisiya və idarəetmə resursu tələb edir. İstifadə olunan yanaşma şirkətin strategiyasına və ehtiyaclarına uyğun seçilməlidir.

Introduction

In today's digital era, the management of data storage plays a vital role in enterprise operations. Two primary storage models are cloud storage and traditional on-premises storage systems. Both offer unique advantages and drawbacks depending on the business requirements and technological environment.

Cloud storage is a model where data is maintained, managed, and backed up remotely and made available to users over a network (typically the Internet). It provides scalability, flexibility, and cost-effectiveness. Businesses can scale resources based on demand and pay only for what they use. Additionally, cloud storage providers offer high availability, data redundancy, and disaster recovery solutions [1].

In contrast, traditional storage systems involve maintaining physical servers and hardware within the organization's premises. While this approach provides direct control over data security and infrastructure, it demands significant capital investment, ongoing maintenance, and scalability challenges [2].

One of the notable differences between cloud and traditional storage is scalability. Cloud systems can automatically adjust resources based on user needs, while traditional systems require manual hardware upgrades. Moreover, cloud providers ensure automatic replication and backup services, minimizing the risk of data loss [3].

Security is another point of comparison. Although cloud systems have robust security mechanisms, concerns regarding data privacy and regulatory compliance often arise. Traditional systems, on the other hand, offer greater control over data security policies but at a higher management cost [4].

Performance considerations also differ. Local storage may offer lower latency for specific applications. However, with the advent of advanced networking technologies and distributed cloud architectures, the performance gap is continually narrowing [5].

In conclusion, the choice between cloud and traditional data storage depends on an organization's strategic goals, available resources, and specific needs. Modern trends show a significant shift towards cloud adoption due to its flexibility, cost savings, and reliability [6].

REFERENCES:

1. Doughty, H. Cloud Storage and Data Management: A Practical Guide. New York: Springer, 2021, 245 p.
2. Johnson, C. Scaling Cloud Storage Systems: Theory and Practice. San Francisco: Morgan Kaufmann, 2020, 280 p.
3. Lin, L., & Smith, R. Cloud Computing and Data Management. Cambridge: Cambridge University Press, 2021, 350 p.
4. Smith, J., & White, P. Managing Data in Cloud Environments: Backup and Recovery. New York: Wiley, 2021, 200 p.

5. Wang, X. Cloud Storage Technologies: Concepts and Practice. Boston: Addison-Wesley, 2020, 310 p.
6. Williams, P. Cloud Infrastructure and Data Protection. Oxford: Oxford University Press, 2022, 275 p.

Kamran İsa XƏLİLOV

Bakı Dövlət Universitetinin Hüquq fakültəsinin doktorantı

kamran.khalilov.isa@bsu.edu.az

<https://orcid.org/0000-0002-0086-009X>

**FİŞİNQ HÜCUMLARININ HÜQUQİ TƏNZİMLƏNMƏSİ VƏ MÜDAFİƏ
STRATEGİYALARI**

Abstract

The number of cybercrimes threatening state institutions, societies and the lives of individuals in the digital world continues to increase. One of these cyber threats is phishing attacks, which we often encounter in our daily lives. Phishing attacks, which are most often used by cybercriminals and also pose a great threat to all Internet users and are difficult to detect, necessitate joint cooperation between law enforcement agencies and citizens. In this regard, it is important to know the criminal characteristics of phishing attacks and provide possible measures against them. This study explains the degree of public danger of phishing attacks as a type of cybercrime and analyzes relevant proposals for taking adequate measures against these types of attacks.

Keywords: phishing, cybercrime, attack, threat, email.

Giriş

Fişinq sözü ingilis dilindən tərcümədə “balıq ovu” mənasını verməklə, kibertəhlükəsizlik sahəsində istifadə edilən zərərli fəaliyyət növü kimi başa düşülür. Bu cinayətkar fəaliyyət üçün belə bir ifadənin seçilməsi təsadüf deyil. Bildiyimiz kimi, balıq ovlanması prosesi balıqların bilməyərək tələyə düşməsi yolu ilə baş verir. Məhz haqqında danışacağımız kibercinayət növünün əsas icra üsulu da fırıldaqçılar tərəfindən qurbanlara təqdim edilən yalançı, saxta və feyk təkliflər, yəni insanlar üçün qurulmuş tələlərdir. Fişinq dedikdə, qanunsuz maddi və digər mənfəətlər əldə etmək üçün saxta kommunikasiya alətləri (elektron poçt, veb-saytlar və s.) vasitəsilə fərdi və ya maliyyə məlumatlarını ələ keçirmək məqsədi daşıyan cinayətkar fəaliyyət başa düşülür [10].

Hazırda istifadə edilən fişinq hücumlarının bir çox tipləri mövcud olsa da, daha çox müraciət edilən növləri aşağıdakılardır: 1) Nizə fişinqi (Spear Phishing) - bu tip hücumda kibercinayətkarlar konkret şəxsi hədəfə alır və onlara etibarlı görünən e-poçt, mətn mesajları və ya sosial media mesajları göndərirlər. Onlar tez-tez həssas məlumat əldə etmək məqsədi ilə qurbanın həmkarı və ya tanışını kimi davranırlar [9]. 2) Balina ovu (Whaling) - əsasən korporativ rəhbərlər, sahibkarlar və ya ciddi media rəhbərləri kimi yüksək reputasiyaya sahib şəxsləri hədəf alan üsuldur. Belə hücumlarda dövlət qurumları və ya mühüm təşkilatlar adından göndərilmiş kimi görünən saxta e-poçtlardan qurbanın məlumatını əldə etməyə cəhd edilir [4]. 3) Səsli fişinq (Vishing) – Bu yolla cinayətkar dövlət qurumlarının, bankların və ya hüquq mühafizə orqanlarının nümayəndəsi olduqlarını iddia edərək telefon vasitəsilə qurbanlarını aldatmağa çalışırlar. Onlar tez-tez təhdid və ya inandırıcı dildən istifadə edərək şəxsi məlumatların paylaşılmasını təmin etməyə cəhd edirlər. Bu zaman əsas vasitə kimi fırıldaqçılar qarşıdakı şəxsin məlumatlarının məhv olma və ya oğurlanma təhlükəsi altında olduğunu deyərək təzyiq etməyə çalışırlar [8]. 4) SMS fişinqi (Smishing) – bu növdə fırıldaqçılar öz qurbanlarına özlərini tanış şəxs, bank və ya xidmət təminatçısı kimi təqdim edərək SMS mesajları göndərirlər. Qurbanlardan ödəniş etmələri və ya şəxsi məlumatlarını paylaşmaları xahiş olunur. Onlar həmçinin Vatsap və Feysbuk kimi platformalardan doğrulama kodları tələb edərək istifadəçi hesablarını oğurlamağa çalışırlar [7]. 5) Ferma fişinq (Pharming) - veb-sayt trafikinin manipulyasiya

edildiyi və məxfi məlumatların oğurlandığı fişinq bənzər kibercinayətkarlığın bir növüdür. Bağlantı yaratmaq üçün "www.google.com" kimi internet ünvanını təşkil edən hərflərin ardıcılığı DNS serveri tərəfindən IP ünvanına (Internet Protocol address) çevrilməlidir. Bu kibercinayət üçün əsasən iki hücum üsulu mövcuddur: Birincisi, trafikini orijinal hədəfdən uzaq bir xakerin kompüterinə yönləndirməkdir. Sizi saxta veb-sayta göndərmək üçün kompüterin host fayllarını dəyişdirən virus və ya troyan yüklənir. İkincisi, xaker DNS serverini dəyişdirərək, birdən çox istifadəçinin bilmədən saxta sayta daxil olmasına səbəb olur. Saxta veb-sayt istifadəçinin kompüterinə viruslar və ya troyanlar quraşdırmaq üçün istifadə olunur. “Sayt trafikinin yenidən istiqamətləndirilməsi” kibercinayətin xüsusilə əlaqəli formasıdır. Çünki DNS server dəyişdirilsə, təsirə məruz qalan istifadəçi zərərli proqramlardan tamamilə təmizlənmiş kompüterinə olsa belə, qurbana çevrilə bilər. Veb-sayt ünvanını əl ilə daxil etmək və ya həmişə etibarlı əlfəcinlərdən istifadə etmək kimi ehtiyat tədbirlərinin görülməsi kifayət deyil [3, s.3].

Fişinq hücumları ilə mübarizə hüquq mühafizə orqanlarının qarşısında duran ən vacib məsələlərdən biridir. Lakin, bu vəzifə təkcə dövlətin səlahiyyətli orqanlarının üzərinə düşmür, çünki fişinq hücumları internet istifadəçilərini gündəlik narahat edən fenomendir. Bu cür hücumlarla mübarizə təkcə milli səviyyədə deyil, həm də regional və beynəlxalq müstəvidə aparılmalıdır. Fişinq hücumları ilə mübarizənin beynəlxalq hüquqi təsbiti 2001-ci il tarixli “Kibercinayətkarlıq haqqında” Budapeşt Konvensiyasının 7-ci və 8-ci maddələrində nəzərdə tutulmuşdur. Belə ki, sözügedən normaların məzmunundan aydın olur ki, Konvensiyanı imzalayan dövlətlər kompüter texnologiyalarından istifadə etməklə məlumatların saxtalaşdırılması hallarını cinayət əməli kimi tanımaq üçün aidiyyəti hüquqi aktlar qəbul etməlidir. Burada məqsəd verilənlərin həqiqi informasiya kimi təqdim edilməsi, həmçinin məlumatların dəyişdirilməsi, silinməsi və onlara əlavələr edilməsi, eləcə də onlardan hüquqi nəticələrə səbəb olacaq fəaliyyətlərdə istifadə edilməsini diqqətə çatdırmaqdır. Sözügedən əməllərin sırasına kompüter məlumatlarının qanunsuz daxil edilməsi, dəyişdirilməsi və bloklanması; kompüter sisteminin fəaliyyətinə müdaxilə etməklə digər şəxsin əmlakına ziyan vurulması və ya onu əmlakdan məhrum etmə halları daxildir [5].

Regional səviyyədə qəbul edilmiş aktlardan biri olan Avropa İttifaqının Ümumi Məlumatların Qorunması Reqlamentinin (GDPR) 32-ci maddəsinə əsasən fişinq xarakterli hücumlar nəticəsində şəxsi məlumatların qanunsuz əldə edilməsi və yayılması məlumatların pozulması kimi qiymətləndirilir və adekvat tədbirlərin görülməsi nəzərdə tutulur [6].

Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin 272 və 273-cü maddələri fişinq xarakterli hücumların və cinayətkar fəaliyyətlərin kriminalaşdırılmasını təmin edir. Belə ki, müvafiq normalarda kompüter məlumatlarının qanunsuz ələ keçirilməsi və yayılması, eləcə də məlumatlarda bu və digər şəkildə dəyişikliklərə səbəb ola biləcək hərəkətlərin edilməsi bu növ hücumların realizəsi qismində başa düşülə bilər [2].

Fişinq hücumları ilə hüquqi müstəvidə mübarizə aparılması hüquqi və texniki maarifləndirmənin qarşılıqlı əlaqəsi kimi nəzərə çarpan çoxsaxəli və kompleks fəaliyyətdir. Fişinq hücumlarından qorunmaq üçün maarifləndirmə işlərinin aparılması və istifadəçilərdə bu tip qanunsuz fəaliyyətlərə qarşı hüquqi sayıqlıq formalaşdırmaq vacibdir. Məhz bu kontekstdə, təhlükəsizliyi təmin etmək üçün etibarlı mənbələrə aid olmayan linklərə klikləməkdən çəkinmək, cihazın və sistemin təhlükəsizliyini qorumaq üçün yenilənmiş və güclü təhlükəsizlik proqramından istifadə etmək çox vacibdir. Zərərli proqram və viruslara qarşı effektiv müdafiəni təmin etmək üçün təhlükəsizlik proqramlarının ən müasir versiyalarına üstünlük verilməlidir. Tətbiqlər və ya proqram təminatı şübhəli veb-saytlardan, xüsusən pulsuz yükləmələr təklif edən saytlardan əldə olunmamalıdır, çünki belə fayllarda əksərən zərərli proqramlar və ya gizlədilmiş virus mənbələri ola bilər. Əlavə olaraq, e-poçt təhlükəsizliyi üçün autentifikasiya və filtrləmə mexanizmlərindən istifadə edilməlidir. Şəxslər daim diqqətli olmalı və saxta üsullar və təhlükəsizlik təhdidlərindən xəbərdar olmağa çalışmalıdırlar. Fişinq hücumlarına qarşı effektiv müdafiə strategiyalarına bu cür hücumların qarşısının alınması, onların vaxtında aşkar edilməsi və müvafiq maraqlı tərəflər arasında məlumatlılığın artırılması aiddir [1].

Nəticə olaraq, fişinq hücumları peşəkar texniki bilik və bacarıq tələb etməsə də, müasir rəqəmsal mühitdə tez-tez istifadə olunan kibercinayət növü kimi qarşımıza çıxır. Asan və rahat üsullarla törədilməsinə baxmayaraq bu növ təhlükələr diqqətdən kənarda qalmamalıdır. Potensial kiber

təhlükələrdən qorunmaq üçün mütəmadi maarifləndirmə işləri aparılmalı, internet istifadəçilərinin hüquq mühafizə orqanları ilə qarşılıqlı əlaqədə fəaliyyət göstərməsi zərurəti başa düşülməli və fırıldaqçıların cinayətkar əməllərinə qarşı hər zaman ayıq sayıq hərəkət etməyi bacarmaq lazımdır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Ahmed Aleroud, Lina Zhou. Phishing Environments, Techniques, and Countermeasures: A Survey. Computers & Security. Volume 68, (2017). p.160-196.
2. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi. (2000). <https://e-qanun.az/framework/46947>
3. Bryon Miller, et.al., Preventio of Phishing Attacks: A Three-Pillared Approach. Issues in Information Systems. Volume 21, Issue 2, pp.1-8, (2020).
4. Ike Vayansky and Sathish Kumar. Phishing – challenges and solutions. Computer Fraud & Security. (2018). p. 15-20.
5. Kibercinayətkarlıq haqqında Budapeşt Konvensiyası. (2001). <https://e-qanun.az/framework/18619>
6. Regulation (EU) 2016/679 of the European Parliament and of the Council. General Data Protection Regulation (GDPR). (2016).
7. Sandeep S. Parwe, Antonette R.Muntode. An Overview on Phishing- its types and Countermeasures. International Journal of Engineering Research & Technology (IJERT) Vol. 8 Issue 12, (2019). p.545-548.
8. Toapanta, F., and et.,al. AI-Driven Vishing Attacks: A Practical Approach. The XXXII Conference on Electrical and Electronic Engineering, Eng. Proc.77, 15, - 2024, p.1-10.
9. <https://expertinsights.com/insights/phishing-vishing-smishing-whaling-and-pharming-how-to-stop-social-engineering-attacks/>
10. <https://www.kaspersky.com.tr/resource-center/preemptive-safety/what-is-phishings-impact-on-email>

Kənan Sahib HƏSƏNOV

Qərbi Kaspi Universitetinin magistrantı,
Email: kenan200029@gmail.com

NEYRON ŞƏBƏKƏLƏR VƏ ONLARIN MÜASİR TƏTBİQ SAHƏLƏRİ

Abstract

This paper presents a concise overview of neural networks and their modern applications. It outlines key architectures like CNNs, RNNs, and GANs, highlighting their roles in image recognition, language processing, and data generation. Practical uses in healthcare, finance, and autonomous systems are emphasized. Despite challenges such as overfitting and interpretability, neural networks continue to advance as a cornerstone of artificial intelligence.

Keywords: neural networks, artificial intelligence, deep learning, machine learning, network architecture, data synthesis

Giriş

Neyron şəbəkələr müasir süni intellekt dövrünün ən çevik və transformasiyaedici texnologiyalarından birinə çevrilmişdir. İnsan beyninin quruluşundan ilham alınaraq yaradılan bu sistemlər, təlim alma, nümunələri tanıma və qərarvermə kimi funksiyaları təqlid edərək müxtəlif sahələrdə tətbiq olunur. Son illər ərzində neyron şəbəkələr nəzəri modellərdən real həyat problemlərinin həllində istifadə olunan güclü alətlərə çevrilmişdir. Onlar görüntü tanıma, təbii dilin işlənməsi, avtonom sistemlər və səhiyyə kimi müxtəlif sahələrdə geniş tətbiq sahəsi qazanmışdır.

Neyron şəbəkənin əsasını qat-qat yerləşdirilmiş neyronlar təşkil edir. Bu qatlar adətən giriş, gizli və çıxış qatlarından ibarət olur. Hər bir süni neyron daxil olan məlumatı qəbul edir, üzərində

hesablama aparır, aktivasiya funksiyası (məsələn, ReLU və ya Sigmoid) vasitəsilə nəticəni növbəti qatlara ötürür. Bu struktur şəbəkəyə mürəkkəb əlaqələri öyrənməyə və sadə verilərdən yüksək səviyyəli xüsusiyyətləri çıxarmağa imkan verir. Neyron şəbəkələr "geri yayılma" (backpropagation) adlanan öyrənmə prosesi ilə təkmilləşdirilir. Bu zaman çıxışdakı səhvlər əsas götürülərək əlaqələrin çəkilişi yenidən hesablanır və modelin nəticələri zamanla yaxşılaşır.

Fərqli tətbiq sahələri üçün müxtəlif növ neyron şəbəkələr mövcuddur. Məsələn, Konvolyusiya Neyron Şəbəkələri (CNN) vizual məlumatların işlənməsində xüsusi yer tutur. Onlar üz tanıma, tibbi görüntülərin analizi və peyk fotolarının interpretasiyası kimi sahələrdə uğurla istifadə olunur. Bu şəbəkələr şəkillərdə obyektləri və xüsusiyyətləri təyin etmə qabiliyyətinə malikdir. Rekurrent Neyron Şəbəkələri (RNN) isə ardıcıl məlumatlarla işləməyə yönəldilmişdir. Zamanla dəyişən verilərlə – məsələn, səs tanıma, tərcümə, mətnlərin emalı kimi proseslərdə geniş istifadə olunur. Bu şəbəkələrin təkmilləşdirilmiş formaları olan LSTM və GRU modelləri uzunmüddətli əlaqələri yadda saxlamaq qabiliyyətinə malikdir.

Bundan əlavə, son illərdə xüsusi diqqət qazanan Generativ Qarşılıqlı Şəbəkələr (GAN) iki modelin rəqabəti üzərində qurulub – biri yeni məlumat yaradır, digəri isə onun gerçəkliyini yoxlayır. GAN modelləri yeni şəkillər, səslər və digər verilənlər yaratmaqda, həmçinin yaradıcı sahələrdə – məsələn, rəqəmsal incəsənət və oyun dizaynında – geniş tətbiq olunur. Bu texnologiyalar Transformer əsaslı modellərlə birləşərək GPT və BERT kimi böyük dil modellərinin yaradılmasına təkan vermişdir. Belə sistemlər insan dilini təhlil edə və mənalı cavablar yarada bilir.

Praktik olaraq neyron şəbəkələr bir çox sənayeni dəyişməkdədir. Səhiyyədə xəstəliklərin proqnozlaşdırılması, tibbi təsvirlərin analizi və fərdi müalicə planlarının qurulması üçün istifadə olunur. Maliyyə sahəsində kredit analizi, saxtakarlığın aşkar edilməsi və bazar tendensiyaalarının təhlili üçün güclü vasitə sayılır. Avtonom nəqliyyat vasitələrində, real vaxtda verilənləri emal edərək qərar vermək üçün dərin neyron şəbəkələrdən istifadə olunur. Müştəri xidmətləri sahəsində chatbot və virtual köməkçilər istifadəçilərlə təbii dildə ünsiyyət quraraq onların suallarına cavab verir və xidmət keyfiyyətini artırır.

Bununla belə, neyron şəbəkələrin bəzi məhdudiyyətləri də var. Onların effektiv işləməsi üçün böyük həcmdə və keyfiyyətli təlim verilənlərinə ehtiyac duyulur ki, bu da bəzən əlçatmaz olur. Eyni zamanda bu sistemlər yüksək hesablama gücü tələb edir və yalnız xüsusi texniki avadanlıqlarla (GPU, TPU və s.) təlim edilə bilər. Digər mühüm problem isə izahlılıq çatışmazlığıdır – çox vaxt bu şəbəkələrin necə qərar verdiyi aydın olmur. Bu da səhiyyə, hüquq və digər həssas sahələrdə onların istifadəsində çətinliklər yaradır. Üstəlik, overfitting – yəni təlim verilənlərinə həddindən artıq uyğunlaşma – modelin yeni verilənlər üzərində zəif performans göstərməsinə səbəb ola bilər. Bunu aradan qaldırmaq üçün müxtəlif texnikalar tətbiq olunur: regulayrlama, "dropout" və təlim verilənlərinin genişləndirilməsi (data augmentation) kimi.

Ümumilikdə, neyron şəbəkələr süni intellektin əsas tətikleyici texnologiyalarından biri olmaqla sənaye və cəmiyyətin bir çox sahəsində inqilabi dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. Onların adaptivliyi, öyrənmə qabiliyyəti və mürəkkəb vəzifələrin öhdəsindən gəlmə bacarığı texnoloji inkişafı sürətləndirmiş və yeni imkanlar açmışdır. Tədqiqatlar davam etdikcə və etik məsələlərə cavab tapıldıqca, neyron şəbəkələrin imkanlarının daha da genişlənməyi gözlənilir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Süni İntellekt və Neyron Şəbəkələr. Bakı: Elm və Təhsil Nəşriyyatı - Şükürova, L. (2021)
2. Süni neyron şəbəkələrinin nəzəri əsasları və tətbiqləri. Bakı: ADNSU Nəşriyyatı - Məmmədov, V., & Quliyev, A. (2019)
3. Deep Learning. MIT Press - Goodfellow, I., Bengio, Y., & Courville, A. (2016)
4. Pattern Recognition and Machine Learning. Springer - Bishop, C. M. (2006)

Leyla Elxan BAYRAMOVA

BSU-nun İnformatika kommunikasiya texnologiyaları kafedrasının müəllimi,

TEKNOLOGİYA ƏSASINDA FƏRDİLƏŞDİRİLMİŞ ÖYRƏNMƏ: YENİ TƏHSİL MODELİNƏ DOĞRU

Abstract

In the 21st century, advancements in information and communication technologies (ICT) have transformed education into a more flexible, student-centered system. Personalized learning, supported by ICT, tailors education to individual needs, interests and learning styles, enhancing student engagement and motivation. Key technologies such as adaptive learning platforms, artificial intelligence (AI), educational analytics and mobile learning apps allow for customized content and real-time progress tracking. While personalized learning offers benefits like improved academic performance and increased self-confidence, challenges such as digital inequality, teacher training, and data security must be addressed. Moving forward, personalized learning will create more equitable and accessible education systems, requiring investments in both technology and teacher development.

Keywords: Personalized learning, adaptive learning systems, digital education, educational technologies, artificial intelligence, technology-based learning, individualized learning approaches.

Giriş

XXI əsrdə sürətlə inkişaf edən informasiya və kommunikasiya texnologiyaları (İKT) təhsil sahəsində köklü dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. Bu texnoloji dəyişikliklər təhsil sistemlərinin daha çevik, adaptiv və tələbə mərkəzli olmasına gətirib çıxarmışdır. Ənənəvi təhsil yanaşmasından fərqli olaraq, İKT-nin tətbiqi nəticəsində tədris prosesinin fərdiləşdirilməsi mümkün olmuşdur. Fərdiləşdirilmiş öyrənmə modelinin əsas məqsədi tələbənin fərdi ehtiyaclarına, maraqlarına, bilik səviyyəsinə və öyrənmə tərzinə uyğun öyrənmə mühiti yaratmaqdır. Bu yanaşma tədrisin daha effektiv və hər bir tələbəyə uyğunlaşan şəkildə təşkilinə imkan verir. Fərdiləşdirilmiş öyrənmə (personalized learning) öyrənənlərin fərdi xüsusiyyətlərini, təcrübələrini və öyrənmə üslublarını nəzərə alaraq tədris prosesinin fərqli metod və resurslarla həyata keçirilməsidir. Bu yanaşma tələbələrə təhsil prosesində daha çox iştirak, öz öyrənmə tempini seçmək və öz tədris yolunu müəyyənləşdirmək imkanı tanıyır. Ənənəvi - “hamıya eyni” yanaşmadan fərqli olaraq fərdiləşdirilmiş öyrənmə, hər bir tələbənin öz unikal öyrənmə yolunu tapmasına kömək edir [1]. Bu yanaşma tələbələrin daha yüksək motivasiya ilə dərslə qatılmasını təmin edir, çünki onlar yalnız öz maraq dairələrinə uyğun olan materiallarla işləyir və öz öyrənmə tempini təyin edirlər. Texnologiyanın təhsil prosesinə inteqrasiyası, fərdiləşdirilmiş öyrənmənin tətbiqini daha da reallaşdırmağa imkan verir. Bunun nəticəsində tələbələr öz tempində öyrənə, tədris məzmununu öz səviyyələrinə uyğun şəkildə əldə edə bilər. Təhsil prosesinin texnologiya ilə zənginləşdirilməsi həm də müəllimlərə daha çevik tədris strategiyaları tətbiq etməyə, öyrənmə prosesini daha dərinlən izləməyə və tələbələrə fərdi dəstək göstərməyə imkan yaradır. Texnologiya əsaslı fərdiləşdirilmiş öyrənmənin vasitələrinə adaptiv təhsil platformaları, süni intellekt, təhsil analitikası və mobil öyrənmə tətbiqləri daxildir.

Adaptiv təhsil platformaları. Bu platformalar tələbələrin güclü və zəif tərəflərini müəyyənləşdirərək, onlara uyğun material və tapşırıqlar təqdim edir. Bu yanaşma tələbələrin motivasiyasını artırır və öyrənməyə olan maraqlarını davam etdirir.

Süni intellekt (AI). Süni intellekt vasitəsilə təhsil proqramları tələbələrin öyrənmə davranışını izləyir və onların ehtiyaclarına uyğun olaraq tövsiyələr təqdim edir. Məsələn, AI sistemləri tələbənin zəif tərəflərini müəyyənləşdirə bilər və bu sahələrdə əlavə tapşırıqlar təqdim edərək onların inkişafını dəstəkləyir.

Təhsil analitikası. Təhsil analitikası alətləri müəllim və təhsil müəssisəsinə tələbənin inkişafını real vaxtda izləməyə imkan verir. Bu vasitələr tədris prosesini təhlil edərək, müəllimlərə tələbələrin nə zaman dəstəyə ehtiyac duyduğunu göstərir və dərs planlarını buna uyğunlaşdırmağa kömək edir.

Mobil öyrənmə tətbiqləri. Mobil öyrənmə tətbiqləri vasitəsilə tələbələr müxtəlif cihazlar üzərindən istənilən yerdə və zamanda öyrənmə bilirlər. Bu tətbiqlər tələbələrə öz tempində öyrənmək və tədris materiallarına daha asan çıxış təmin edir.

Texnologiya əsasında fərdiləşdirilmiş öyrənmənin bir sıra üstünlükləri (motivasiyanın artması, özünəinam, yüksək nailiyyətlər, müəllimlər üçün effektiv geribildirim və s.) mövcuddur [3].

Motivasiyanın yüksəlməsi. Tələbələr öz maraq dairələrinə uyğun materiallarla işləyərkən daha aktiv və davamlı öyrənir. Bu yanaşma, öyrənməyə olan marağı artırır və tələbələrin təhsilə olan bağlılığını gücləndirir.

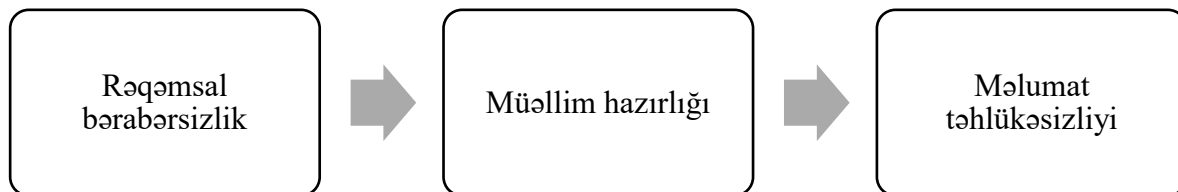
Özünəinam. Tələbələr öz öyrənmə tempini seçərək dərsləri mənimsəyirlər, bu isə onların özünəinamını artırır. Tələbələr öz təhsil prosesində daha çox nəzarət hiss edirlər və bu da onların uğurları üzərində daha çox məsuliyyət daşımalarına imkan verir.

Yüksək nailiyyətlər. Tədqiqatlar göstərir ki, fərdiləşdirilmiş yanaşma tələbələrin dərsləri daha yaxşı mənimsəmələrinə, onların dərslə olan motivasiyalarının artmasına və nəticə etibarilə daha yüksək nailiyyətlər əldə etmələrinə səbəb olur.

Müəllimlər üçün effektiv geribildirim. Texnologiyanın tədrisə inteqrasiyası müəllimlərə tələbələrin inkişafını izləməyə və dərhal geribildirim alaraq tədris üsullarını çevik şəkildə dəyişdirməyə imkan verir. Bu da daha keyfiyyətli tədrisin tətbiqini mümkün edir.

Fərdiləşdirilmiş öyrənmənin qarşısında dayanan çağırışlar aşağıdakı sxemdə qeyd olunmuşdur [4]:

Sxem. Fərdiləşdirilmiş öyrənmənin qarşısında dayanan çağırışlar

1. Rəqəmsal bərabərsizlik - bütün tələbələrə bərabər şəkildə texnologiyaya çıxış imkanı təmin etmək çətin ola bilər. Rəqəmsal uçurum, bəzi tələbələrin texnoloji vasitələrdən istifadə etməkdə çətinlik çəkməsinə səbəb olur, bu da onların təhsil bərabərliyini poza bilər.

2. Müəllim hazırlığı - texnologiyalardan səmərəli şəkildə istifadə etmək üçün müəllimlərin davamlı təlimlərə ehtiyacı vardır. Müəllimlərin yeni texnologiya və alətləri öyrənmələri və tədrisdə effektiv şəkildə tətbiq etmələri təhsil sisteminin uğuru üçün vacibdir.

3. Məlumat təhlükəsizliyi - tələbə məlumatlarının qorunması, xüsusilə şəxsi məlumatların və öyrənmə məlumatlarının təhlükəsizliyi məsələsi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Təhsil müəssisələri bu məsələyə xüsusi diqqət göstərməli və məlumat təhlükəsizliyinə dair ən son texnologiyalardan istifadə etməlidir [6].

Texnoloji infrastrukturun və pedaqoji strategiyaların paralel şəkildə inkişafı vacibdir. Təhsil müəssisələri yalnız texnoloji vasitələrə sərmayə qoymaqla kifayətlənməməli, eyni zamanda müəllimlərin bu alətləri necə effektiv şəkildə istifadə edəcəklərinə dair təlimlər təşkil etməlidir. Müəllimlər texnologiyaları tədris prosesində istifadə edərək tələbələrin fərdi ehtiyaclarına uyğun dərs planları hazırlamalı və fərdiləşdirilmiş öyrənmə modelini tətbiq etməlidirlər. Gələcək təhsil sistemləri fərdiləşdirilmiş öyrənmə modelinin tətbiqi ilə daha ədalətli, əlçatan və keyfiyyətli olacaqdır. Bu model təhsilin hər səviyyəsində bərabər imkanlar yaradaraq sosial və iqtisadi statusdan asılı olmayaraq hər bir tələbənin öz potensialını ortaya çıxarmasına kömək edəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Anderson, C. A., & Dill, K. E. (2000). Video games and aggressive thoughts, feelings, and behavior in the laboratory and in life. *Journal of Personality and Social Psychology*, p. 772-790.
2. Baker, R. S. (2016). Challenges for the future of learning analytics. *Technology, Knowledge, and Learning*, 20(1), p.1-15.

3. Bakia, M., Shear, L., & Murphy, R. (2013). The impact of digital learning materials on student achievement. *The Journal of Educational Psychology*, 105(3), p.1-12.
4. Hwang, G.-J., & Chang, C.-Y. (2011). A collaborative and competitive e-book-based learning system for improving students' learning motivation and achievements. *Educational Technology & Society*, 14(2), p.63-75.
5. Stewart, C. (2012). Integrating technology into education: From paper to pixels. *Educational Technology Research and Development*, 60(1), p.19-34.
6. Zimmerman, B. J. (2002). Becoming a self-regulated learner: An overview. *Theory into Practice*, 41(2), p.64-70.
7. Tucker, P. D., & Stronge, J. H. (2005). Linking teacher evaluation and student achievement. *Journal of Personnel Evaluation in Education*, 19(2), p.101-118.

Zərifə Ağacəfər MAHMUDOVA
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti

RABİTƏ ŞƏBƏKƏLƏRİNDƏ İTKİLƏRİN ARADAN QALDIRILMASI ÜSULU

Abstract

In modern times, several software packages have been developed by various companies to immediately intervene in the losses occurring in the network and eliminate them and obtain useful signals and information without distortion.

The losses occurring during information exchange in communication networks and their research have been conducted, the trends and instrument errors in the measurement results have been discussed, and proposals have been put forward for their elimination.

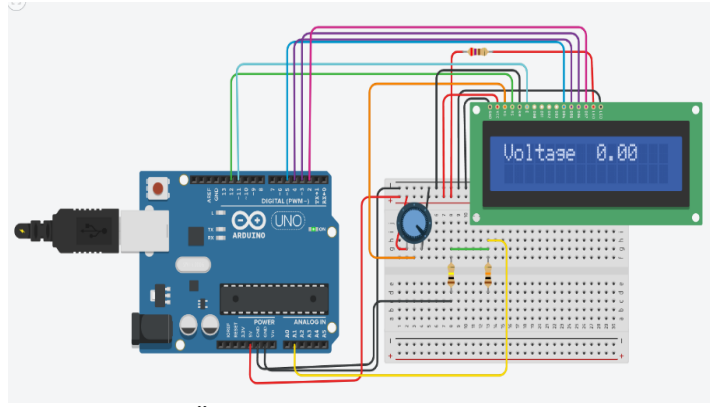
A measuring device for determining the losses occurring in communication networks has been proposed, its hardware and software have been developed, then designed and simulated in the TinKerCad program, and satisfactory results have been obtained.

Keywords. Communication networks, information exchange, loss-bias, correction filter, instrument error, measurement results.

Giriş

Naqilsiz rabitə sistemində işıq şüalarından istifadə olunması qədim zamana təsadüf edir. O zamanlarda işıq siqnalları güzgü sisteminin köməyi ilə “modullaşdırılırdı”, Həmin güzgü sistemi isə işıq şüalarını qoşmaq və söndürmək üçün imkan yaradırdı (amplitud modulyasiyası). Digər hallarda isə siqnallarda kodlanmış olan sözləri ötürməkçün bayraqlardan istifadə olunurdu və işıq siqnalları ilə bayraqlar naqilsiz rabitə sistemi üçün radiorabitə sisteminin kəşfinə qədər də istifadə olunurdu. Ancaq indinin özündə hər matros bəzi siqnalı, başqa naqilsiz rabitə vasitəsi nasaz olduğu zaman bayraqların köməyi ilə ötürməyi də bacarmalıdır.

Ölçmə nəticələrinin aradan qaldırılması üçün layihələndirilən cihazın əsas funksiyası siqnal mənbəyindən, aralıq vericidən və ya yarım stansiyadan əldə edilən siqnalın amplitudunu, başqa sözlə desək gərginliyini ölçməyə xidmət edir. Əldə edilən gərginlik dəyəri siqnal mənbəyindən gələn siqnalda meylətmələr haqda mülahizə yürütməyə imkan verir [1-3]. Əyani formada gərginliyin neçə Volt olduğunu görmək üçün cihazda lcd ekran layihələndirilmişdir. Beləliklə gərginliyin dəyərində görə siqnal mənbəyinə birbaşa müdaxilə etmək və ya operatorla əlaqə saxlamaqla xətalrı anındaca minimuma endirmək mümkündür.

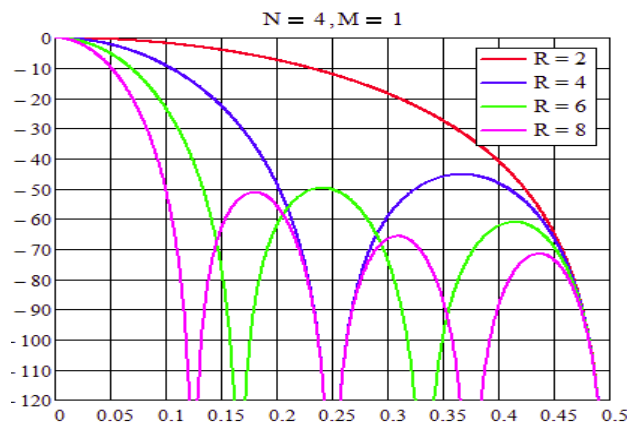

Şəkil 1. Ölçü cihazının simulyasiya variantı

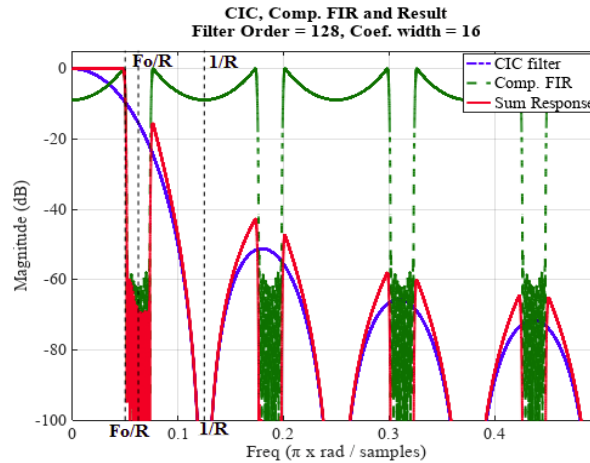
Layihələndirilmiş cihaz texniki sarıdan bəsit, lakin funksional, iqtisadi cəhətdən isə səmərəli hesab edilir. Təkmilləşdirmə işləri apararaq cihazı daha funksional hala gətirmək, siqnalın əyani formasını oled ekranda nümayiş etdirmək, xətalara avtomatik şəkildə müdaxilə etməkçün əks-əlaqə dövrəsi yaratmaq mümkündür.

Rabitə şəbəkələrində mübadilə zamanı aşağıdakı nüanslar xüsusən diqqət mərkəzində olmalıdır. Bunlardan ən əsası qeyd edilir ki, bu da informasiyanın və ya göndərilən siqnalın dəqiqliyinin təmin olunmasıdır [4, 5]. Bu işdə informasiya mübadiləsi zamanı dəqiqliyin təmin olunması üçün emal prosesində siqnalın qəbul edilmə mərkəzlərində təshih edici süzgəcləmə təklifi irəli sürülür, həmçinin MATLAB proqramında imitasiya modelləşdirməsi həyata keçirilir. Təshihedici (TES) süzgəclər siqnalların azaldılması və interpolasiyası hallarında istifadə olunur, çünki süzgəclərin olduqca vacib bir xüsusiyyəti vardır; tətbiqinin sadə olması bu süzgəclər sinfinin yerinə yetirilməsini ucuzlaşdırır. TES filtrlərinin digər xüsusiyyəti, filtrin çıxışında siqnalın gələn reaksiyanı hesablamaq üçün vurma əməliyyatından istifadə olunmamasıdır.

Təshihedici süzgəclər bir neçə fərqli sürətdə işləmək tələb olunan hər yerdə, yəni rabitə zamanı məlumat axınının kəsilməsi və interpolasiya tələb olunan sahələrdə istifadə olunur [6]. Təshihedici süzgəcin tezlik reaksiyası aşağı keçidli bir süzgəcin (AKF) tezlik reaksiyasına bərabər olur. Tezlik reaksiyasının forma və xarakteristika sıfırlarının vəziyyəti bəzi süzgəc parametrlərindən təsirlənir: sifariş N , dekimasiya / interpolasiya əmsalı R , fərqləndirici əlaqədəki gecikmə M . Təshihedici süzgəclərin əsas çatışmazlığı bu parametrlərin tezlik reaksiyasına göstərdiyi təsir ilə əlaqədardır. Filtir əmrləri N və dekimasiya / interpolasiya əmsalı R ötürmə bandında və ya diapazonundakı spektr əhəmiyyətli dərəcədə pisləşir. Bir çox tezlikli və geniş zolaqlı siqnal diapazonu üçün, keçid zolağında gecikmə vahidə bərabər olmalı və düzbucaqlı spektr olması gərəkdir.

Şəkil 2. Çıxış tezlik reaksiyasının forması

Şəkil 2. Təshihedici süzgəcin tezlik reaksiyası və parametrləri

Rabitə şəbəkələrində informasiya mübadiləsi zamanı qəbul edilən siqnallarda yaranan meyletmə və xətlərin aradan qaldırılması üçün alternativ variantlardan biri də təshihedici süzgəcin tətbiq edilməsi ilə reallaşan süzgəcləmənin prosesə təsiri nəticəsində meyletmələrin aradan qaldırılmasıdır. Əvvəlki bölmələrdə detallı şəkildə vurğulandığı kimi, siqnalda yaranan təhrif və meyletmələrin təyin edilməsi üçün istifadə olunan metodlardan biri də ölçü cihazı ilə yanaşmadır ki, ölçü cihazı layihələndirilmiş və qəbuledici hissədə ölçmə apararaq məsələdən məlumatlı olmaqla operatorla əlaqə saxlayaraq vəziyyət məruzə edilir. Daha sonra müvafiq proqram paketi (MATLAB) vasitəsilə faydalı siqnala müdaxilə edilərək süzgəcləmə həyata keçirilir və istifadəçi üçün yararlı olan faydalı siqnal ideala yaxın halı ilə əldə edilir ki, bu da istifadə üçün qənaətbəxşdən də yuxarı səviyyəli bir hal hesab edilir.

Müasir dövrdə şəbəkədə yaranan itkilərə anındaca müdaxilə edərək onların aradan qaldırılması və faydalı siqnalın, məlumatın təhrifsiz əldə edilməsi üçün müxtəlif şirkətlər tərəfindən bir neçə proqram paketi işlənib hazırlanmış və tətbiq edilməkdədir. Rabitə şəbəkələrində informasiya mübadiləsi zamanı baş verən itkilər və onlar haqqında araşdırmalar edilmiş, ölçmə nəticələrində yaranan meyletmələr və alət xətası haqqında danışılmış, aradan qaldırılması üçün təkliflər irəli sürülmüşdür. Rabitə şəbəkələrində yaranan itkilərin təyin edilməsi üçün ölçü cihazı təklif edilərək onun aparat və proqram təminatı işlənib hazırlanmış, daha sonra layihələndirilərək həm əyani ölçmə aparılmış, həm də TinKerCad proqramında simulyasiya edilərək test mərhələsindən uğurla keçmişdir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Paul Scherz, Simon Monk – Electronics for inventors, 4th edition, - 2012. – 1038p.
2. Proakis J.G. Digital communications. / J.G. Proakis Mc Graw-Hill Book Company, 2000.936 p.
3. Ölçmə və nəzarətin üsul və vasitələri - E.B.İsgəndərzadə, Z.Y.Aslanov, 2014. – 196p.
4. Elgün Həsənov (Paulo Aliverti) – “Hər kəs üçün elektronika”, 2020. – 321p.
5. Charles E. Perkins, David B. Johnson “Mobility Support in IPv6”
6. Michael P.F. Fundamentals of Communications Systems. Communications Engineering. / P.F. Michael- New-York: McGraw-Hill Companies, 2007. 436 P.

Murad Hüseyn MƏMMƏDOV
Sumqayıt Dövlət Universiteti, Sumqayıt şəhəri
E-mail: memmedov13.can@gmail.com

QLOBAL ÇAĞIRIŞLAR VƏ PERSPEKTİVLƏR

Abstract

This article examines the major global challenges of our time, including climate change, technological progress, healthcare issues, social inequality, and security threats. It also explores the perspectives that arise in response to these challenges, such as green economy, digital transformation, inclusive development, and international cooperation. The goal is to highlight the impact of global issues while offering ways to transform these challenges into opportunities.

Keywords: Global challenges, Sustainable development, Climate change, Technology, Social justice, Security

Giriş

Qlobal çağırışlar və perspektivlər

Günümüzdə dünya cəmiyyətləri misilsiz sürətlə dəyişən, texnoloji, ekoloji, iqtisadi və sosial sahələrdə bir-biri ilə sıx bağlı olan çağırışlarla üz-üzədir. Qloballaşma prosesi ölkələri bir-birinə daha da yaxınlaşdırmaqla yanaşı, onların problemlərini də ortaq müstəviyə gətirmişdir. Bu məqalədə müasir dünyanın qarşılaşdığı əsas qlobal çağırışlar və həmin çağırışların fonunda ortaya çıxan perspektivlər araşdırılır.

İqlim dəyişikliyi və ekoloji problemlər

Ən vacib qlobal çağırışlardan biri iqlim dəyişikliyi. Atmosferə buraxılan istixana qazları nəticəsində dünya temperaturu artmaqda davam edir. Bu isə buzlaqların əriməsi, dəniz səviyyəsinin yüksəlməsi, ekstremal hava hadisələrinin çoxalması kimi nəticələr doğurur. Ətraf mühitin çirklənməsi, meşələrin məhv edilməsi və bioloji müxtəlifliyin azalması bəşəriyyətin ekoloji tarazlığı pozduğunu göstərir. Bu problemlərin həlli üçün beynəlxalq əməkdaşlıq, alternativ enerji mənbələrinin inkişafı, “yaşıl iqtisadiyyat” konsepsiyasının tətbiqi və ekoloji təhsil vacib perspektivlər olaraq çıxış edir. İqlim dəyişikliyi artıq uzaq bir gələcəyin təhlükəsi deyil – bu, bugünün acı reallığıdır. Yer kürəsi nəfəs almaqda çətinlik çəkir. Buzlaqlar göz önündə əriməklə yanaşı, insanlığın gələcək ümidləri də su kimi əriyir. Təbiətin illərlə qurduğu tarazlıq pozulur və bu pozulma sadəcə ekosistemi deyil, sosial və iqtisadi strukturları da dağıdır. Amma hər fəlakət bir dönüş nöqtəsi ola bilər. Bərpa olunan enerji mənbələrinin inkişafı, karbon emissiyalarının azaldılması və “yaşıl həyat tərz” bu çağırışa verilə biləcək ən dəyərli cavablardır.

Texnoloji tərəqqi və rəqəmsal transformasiya

Sürətlə inkişaf edən texnologiyalar, xüsusilə süni intellekt, avtomatlaşdırma, böyük verilənlər (big data) və internet texnologiyaları həyatın bütün sahələrinə nüfuz edir. Bir tərəfdən bu dəyişikliklər insan həyatını asanlaşdırır və məhsuldarlığı artırır, digər tərəfdən isə yeni sosial, etik və iqtisadi problemləri gündəmə gətirir. Məsələn, avtomatlaşdırma bir çox sahədə iş yerlərinin ixtisarına səbəb olur, rəqəmsal bərabərsizlik isə inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələr arasında fərqləri daha da artırır. Perspektiv baxımından bu texnoloji yeniliklərin cəmiyyətin xeyrinə yönəldilməsi, rəqəmsal savadlılığın artırılması və etik qaydaların formalaşdırılması prioritet məsələlərdəndir. Texnologiya insanı tarix boyu irəli aparıb. Lakin bu gün süni intellekt, avtomatlaşdırma və rəqəmsallaşma ilə insan texnologiyasının alətinə çevrilmək riski ilə qarşı-qarşıyadır. Yeni dövrün “rəqəmsal divləri” sadəcə bazarlarda deyil, həm də beyinlərdə hökmranlıq etməyə başlayır. Məlumat təhlükəsizliyi, şəxsi məxfilik, kibermüharibə – bunlar gələcəyin əsas təhlükəsizlik məsələlərinə çevrilir. Buna baxmayaraq, əgər texnologiya etik və humanist dəyərlər çərçivəsində inkişaf etdirilərsə, insanlığa xidmət edən misilsiz bir vasitəyə çevrilə bilər.

Qlobal səhiyyə və pandemiyalar

COVID-19 pandemiyası göstərdi ki, səhiyyə sistemləri və qlobal əməkdaşlıq zəif olduqda bütün dünya təhlükə altına düşür. Qlobal səhiyyə çağırışları təkcə infeksiya xəstəliklərlə bağlı deyil, həm də əhali artımı, yaşlanma, psixoloji sağlamlıq və qida təhlükəsizliyi kimi məsələləri əhatə edir. Perspektiv olaraq səhiyyə infrastrukturunun gücləndirilməsi, tədqiqat və inkişaf işlərinə daha çox sərmayə qoyulması, eləcə də beynəlxalq səhiyyə təşkilatları ilə əməkdaşlıq mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Sosial ədalət və bərabərlik məsələləri

Dünyada sosial ədalətsizlik və bərabərsizlik məsələləri daha da kəskinləşməkdədir. Gəlir uçurumu, gender bərabərsizliyi, təhsil imkanlarına qeyri-bərabər çıxış və sosial ayrı-seçkilik bir çox cəmiyyətdə dərin sosial gərginliklərə səbəb olur. Bu çağırışların öhdəsindən gəlmək üçün inklüziv təhsil, qadınların və gənclərin iqtisadi həyatda fəal iştirakının təmin edilməsi, hüquqi islahatlar və sosial müdafiə sistemlərinin gücləndirilməsi əsas istiqamətlərdəndir.

Qlobal təhlükəsizlik və münaqişələr

Müasir dövrdə terrorizm, kiberhücumlar, miqrasiya böhranı və regional münaqişələr dünya təhlükəsizliyini təhdid edir. Ukrayna-Rusiya müharibəsi, Yaxın Şərqdə davam edən qarşıdurmalar, habelə texnoloji vasitələrlə aparılan hibrid müharibələr sübut edir ki, təhlükəsizlik yalnız hərbi güc məsələsi deyil, həm də informasiya, diplomatiya və iqtisadiyyat kimi sahələri əhatə edir. Gələcəkdə beynəlxalq hüququn gücləndirilməsi, qarşılıqlı etimadın artırılması və diplomatik həll yollarının təşviqi perspektivli çıxış yolları ola bilər.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. United Nations. (2015). Transforming our world: the 2030 Agenda for Sustainable Development. <https://sdgs.un.org>
2. IPCC (Intergovernmental Panel on Climate Change). (2023). Climate Change 2023: Synthesis Report. <https://www.ipcc.ch>
3. Schwab, K. (2016). The Fourth Industrial Revolution. World Economic Forum.
4. Sachs, J. D. (2020). The Ages of Globalization: Geography, Technology, and Institutions. Columbia University Press.
5. World Health Organization (WHO). (2021). Global Health and COVID-19. <https://www.who.int>
6. Stiglitz, J. E. (2012). The Price of Inequality. W.W. Norton & Company.
7. Nye, J. (2011). The Future of Power. PublicAffairs.

Nəcəf Nəvai MƏMMƏDZADƏ
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti

BULUD ƏSASLI İDARƏETMƏ PLATFORMASI İLƏ İNFORMASIYA

Abstract

This thesis explores the role of cloud-based management platforms in the implementation and automation of information security policies. The primary objective is to analyze technological approaches that support the effective execution of security policies within organizations. Through modern cloud technologies, centralized and real-time execution of key functions such as monitoring, updating, remote software installation, vulnerability patching, and compliance enforcement is achieved. The findings of the research indicate that such platforms significantly enhance organizational risk management and technical control capabilities by integrating the strategic and operational aspects of information security policy.

Keywords: information security policy, cloud technology, compliance, monitoring, remote management

Giriş

İnformasiya təhlükəsizliyi siyasəti təşkilatlarda məlumatların qorunması və idarə olunması üçün əsas çərçivədir. Bu siyasətin tətbiqi texniki və inzibati vasitələrlə birgə reallaşmalıdır. Bulud əsaslı texnologiyalar bu prosesdə çeviklik və avtomatlaşdırma imkanı təqdim edir.

Əsas hissə

Bulud əsaslı idarəetmə platformaları real vaxt monitorinqi, avtomatlaşdırılmış yeniləmələri, proqram təminatının uzaqdan quraşdırılmasını və istifadəçi fəaliyyətinin nəzarətini mümkün edir. Bu texnologiyalar vasitəsilə təhlükəsizlik siyasəti effektiv tətbiq oluna bilər. Məsələn, uyğunluq standartlarının izlənməsi, təhlükəsizlik boşluqlarının vaxtında aşkarlanması və sistem hesabatlarının hazırlanması kimi funksiyalar bir mərkəzdən idarə olunur [1], [2].

Nəticə

Bulud əsaslı platformalar informasiya təhlükəsizliyi siyasətinin texnoloji əsaslarını möhkəmləndirir. Onlar həm əməliyyat yükünü azaldır, həm də siyasətə uyğunluğu təmin edir. Bu yanaşma kiçik və orta müəssisələr üçün də əlverişlidir və gələcəkdə süni intellekt ilə daha da inkişaf etdirilə bilər.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. ISO/IEC 27001:2022. Information Security Management Systems – Requirements. International Organization for Standardization.
2. Stallings, W. (2018). Network Security Essentials. Pearson.
3. Mell, P., & Grance, T. (2011). The NIST Definition of Cloud Computing. NIST SP 800-145.
4. Sadighian, A. et al. (2022). Remote Monitoring and Management of IT Infrastructure. IEEE Access.
5. Rouse, M. (2023). Patch Management Definition. TechTarget.

Mirvari Elnur MUSTAFAYEVA

Sumqayıt Dövlət Universitetinin magistrantı

Sumqayıt Dövlət Universitetinin “Fizika” kafedrasının magistrantı

E-mail: mirvarimustafayeva99@gmail.com

Orcid: 0009-0003-0211-6234

MONOKRİSTAL YETİŞDİRİLMƏSİNDƏ BRİCMAN-STOKBARGER VƏ KİMYƏVİ REAKSİYA NƏQLİYYAT ÜSULUNUN ÜSTÜNLÜKLƏRİ VƏ ÇATIŞMAZLIQLARI

Abstract

Monocrystals are of paramount importance for many areas. From these areas, Microelectronics, Optoelectronics, etc. Therefore, the correct choice of the method of growing monocrystals is considered very important.

The main nuances about the two most widely used methods among the methods of growing monocrystals are noted in the thesis. One of these methods is the bricman-Stokbarger and the other is the chemical reaction transport method. Also in this thesis, comparisons were made between the two methods, noting the advantages and disadvantages of both methods. On the basis of these comparisons, we determined the method that is more effective between the two methods.

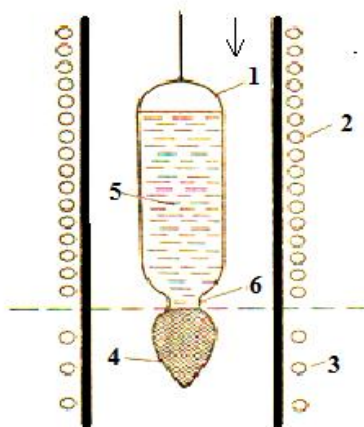
Keywords: Monocrystalline, Bricman-Stokbarger, method, chemical reaction transport method

Giriş

Monokristallar mikroelektronika və bir çox sahə üzrə önəmli rol oynayır. Yaxşı yetişdirilmiş monokristallar cihazların sürətli işləməsinə imkan yaradır. Buna görə də təkmil monokristalın yetişdirilməsi üçün kristal yetişdirmə metodları arasında daha sərfəli və ideal monokristal ala

biləcəyimiz metodu seçmək önəmli hesab olur. Biz bu tezisimizdə ən çox tətbiq olunan üsullardan Bricman-Stokbarger və kimyəvi nəqliyyat reaksiya üsullunu müqayisə edəcəyik. İlk öncə Bricman-Stokbarger metodu haqqında danışaq.

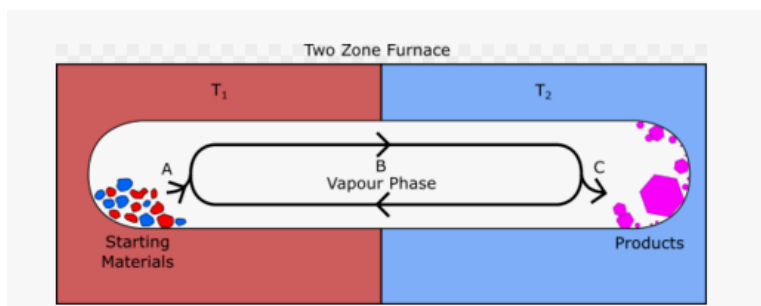
Bricman-Stokbarger metodunun ən önəmli üstünlüyü eyni vaxtda həm maddə sintez olunur həm də monokristal əldə olunur. Əsasən laylı və zəncirvari quruluşlu yarımkeçirici birləşmənin monokristalını almaq üçün bu metod seçilir. İlk öncə monokristal əldə olunacaq maddə iki temperaturlu zonaya malik sobaya daxil edilir. Bu metodda soba bir neçə vəziyyətdə bərkidilmiş olur: 1. Üfüqi 2. Maili 3. Şaquli və bəzi hallarda iki ədəd ayrı-ayrı sarğılarla sarınmış sobadan istifadə olunur. Soba üfüqi yerləşdirildikdə bu formada daha böyük ölçülü monokristallar əldə olunmuşdur. Maili formada yerləşdirildikdə isə defektlər az olur və kristalın böyümə prosesi sabit olur. İki ədəd ayrı-ayrı sarğılarla sarınmış sobadan istifadə olunduqda isə temperaturu nizamlamaq daha rahat olur həmçinin daha keyfiyyətli kristal əldə etmək olur. Alınan monokristalın daha mükəmməl olması üçün sobanın ikinci yarısında ampulanın hərəkəti dayandırılır və monokristal ərimə temperaturundan bir qədər aşağı temperaturda bir neçə saat saxlanır [1]. Bundan sonra hərəkət etdirici mexanizm vasitəsilə o hərəkət etdirilərək bayıra çıxarılır. Proses şaquli istiqamətlərdə həyata keçirilir və adətən ərintinin qarışdırılması üçün fırlanan tigel (ampula) istifadə olunur [2]. Sobaların bu vəziyyətləri arasında maili və iki ədəd ayrı-ayrı sarğılarla sarınmış sobadan istifadə daha yaxşı hesab olunur. Bu metodun çatışmazlığı yalnız müəyyən materiallar üçün əlverişli olmasıdır. Bricman-Stokbarger metodu ilə monokristalın yetişdirilməsi qurğusunun sxematik təsviri aşağıdakı kimidir;

Şəkil1. Bricmen üsulu ilə monokristal yetişdirilməsi qurğusunun sxemi [3]: 1. kvarts ampula 2. Yüksək temperaturlu peç 3. Aşağı temperaturlu peç 4. dar hissə 5. Kristallaşan maddə

Monokristal alınması üçün geniş yayılan metodlardan biri olan kimyəvi reaksiya nəqliyyat üsulluna nəzər yetirək. Bu üsulun əsas üstünlüyü kristallaşma prosesi aşağı temperaturlarda aparıla bilməsidir.

Yüksək təmizliyə malik monokristal almaq olur. Çətinlikləri isə qazın daşıyıcı imkanının aşağı olması, kristallaşma istiliyinin kənarlaşdırılması, monokristal çevrəsində turbulent qaz axınının yaranması. Bu metodda daşıyıcı maddə kimi yoddan (I_2) əsasən istifadə olunur. Ampula sobanın orta hissəsinə yerləşdirilir. Sobanın isti hissəsində yod buxar halında birləşmənin elementlərini daşıyır.

Şəkil2. Kimyəvi nəqliyyat üsullu ilə monokristalın alınması [4]

Nəticə

Yekun olaraq olaraq belə nəticəyə gəlmək olar ki, Bricmen-Stokbarger metodu əsasən böyük ölçülü kristalların alınmasında kimyəvi nəqliyyat reaksiya üsullunda isə daha yüksək təmizliyə malik monokristal almaq üçün əlverişlidir. Laylı və zəncirvari quruluşlu yarımkeçirici birləşmənin monokristalını almaq üçün Bricman-Stokbarger metodu ilə alınması öz təsdiqini tapmışdır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. M.M.Qurbanov, K.M.Hüseynova Kristalların sintezi və monokristal yetişdirilməsi üsulları, Sumqayıt- 2024 .səh 88
2.]Hans J. Scheel; Peter Capper; Peter Rudolph. [Crystal Growth Technology: Semiconductors and Dielectrics](#). John Wiley & Sons. 25 October 2010. 177–178. ISBN 978-3-527-32593-1.
3. M.M. Zərbəliyev, E.H. Məmmədov Təcrübi fizikanın tədqiqat üsulları, dərs vəsaiti. Sumqayıt 2018. səh 21
4. [Chemical transport reaction - Wikipedia](#)

Minayə İntiqam SADIXOVA

BSU-nun İnformatika kommunikasiya texnologiyaları kafedrasının müəllimi,
Azərbaycan Təhsil İnstitutunun doktorantı

İKT-NİN TƏHSİL SEKTORUNDA TƏTBİQİ VƏ GƏLƏCƏK PERSPEKTİVLƏRİ

Abstract

The article also discusses future trends in ICT in education, including the widespread application of Augmented Reality (AR) and Virtual Reality (VR) technologies, blockchain for educational document security, intelligent assessment systems, and the expansion of global education platforms. These advancements are expected to make educational systems more adaptive, flexible, and accessible, democratizing access to knowledge worldwide. In conclusion, ICT is transforming education not only by meeting current needs but also by shaping future educational models. With the integration of advanced technologies, education will become more personalized, interactive, and student-centered, creating innovative and standardized educational models in the future. These technologies, such as AR/VR, AI-driven mentorship systems, blockchain for data management, and smart assessment tools, will ensure that the education process is more transparent, effective, and results-oriented.

Keywords: Information and Communication Technologies (ICT), digital education, educational technologies, distance learning, digital transformation, professional development, digital literacy.

Giriş

Qloballaşmanın sürətlənməsi və texnoloji yeniliklərin gündəlik həyatımızda geniş tətbiqi nəticəsində İKT yalnız fərdi səviyyədə deyil, sosial, iqtisadi və mədəni sistemlərin inkişafında da əsas təkanverici qüvvəyə çevrilmişdir. Bu inkişafdan ən çox təsirlənən sahələrdən biri də təhsil sektorudur. Təhsil sistemi bilik və bacarıqların ötürülməsi, öyrənmə prosesinin təşkili və idarə olunmasında yeni texnoloji imkanlardan geniş istifadə edərək keyfiyyət və səmərəliliyin artırılmasına çalışır. Xüsusilə, təhsil sektorunda İKT-nin tətbiqi ənənəvi təhsil metodlarını dəstəkləməklə yanaşı, onları köklü şəkildə dəyişdirmiş, yeni tədris strategiyaları və öyrənmə modellərinin formalaşmasına səbəb olmuşdur. Elektron resurslar, virtual sinif otaqları, interaktiv təhsil platformaları, mobil öyrənmə tətbiqləri və süni intellekt əsaslı fərdiləşdirilmiş təhsil modelləri öyrənənlərin tədris prosesinə daha fəal və yaradıcı şəkildə cəlb olunmasına imkan yaratmışdır. Beləliklə, informasiya texnologiyaları

təhsili coğrafi məhdudiyyətlərdən azad etmiş, biliklərə çıxışı demokratikləşdirmiş və fərdi öyrənmə tempinə uyğunlaşdırılmış tədris imkanlarını artırmışdır [1]. İKT-nin təhsil sahəsində tətbiq sahələri aşağıda qeyd olunmuşdur:

Virtual sinif otaqları və onlayn dərslər → Zoom, Microsoft Teams, Google Meet kimi platformalar vasitəsilə dərslərin onlayn formatda təşkili müəllim və tələbələrə bir-biri ilə real zamanlı ünsiyyət qurmağa, dərslərin interaktiv şəkildə keçirilməsinə imkan verir. Bu platformalar sinif otağının fiziki məkan anlayışını dəyişdirdi və təhsili sərhədsiz bir formaya saldı.

Elektron təhsil resurslar → Moodle, Edmodo kimi öyrənmə idarəetmə sistemləri (LMS) müəllimlərin tədris materiallarını təşkil etməsinə, tapşırıqlar verməsinə və qiymətləndirmə aparmasına kömək edir. Coursera, Khan Academy kimi açıq təhsil platformaları isə tələbələrə fərqli sahələrdə kurslar vasitəsilə biliklərini artırmaq imkanı yaradır. Bu resurslar öyrənənlərin fərdi öyrənmə yolunu seçməsinə və təhsil imkanlarını sərbəst şəkildə inkişaf etdirməsinə şərait yaradır.

İnteraktiv lövhələr və ağıllı siniflər → Ənənəvi tədris metodlarının yerini daha texnoloji və vizual alətlər tutur. İnteraktiv lövhələr dərslərin daha dinamik və cəlbədicə keçirilməsinə imkan yaradır. Müəllimlər dərs materiallarını təqdim edərkən vizual elementlərdən istifadə edir, dərs prosesinə sorğu və testləri integrasiya edir, tələbələr isə dərsə daha fəal şəkildə qoşulurlar.

Təhsil analitikası → Təhsil analitikası vasitəsilə tələbələrin fəaliyyəti, dərsə davamiyyəti, qiymətləri və digər təhsil göstəriciləri sistemə şəkildə toplanır və təhlil edilir. Bu məlumatlar əsasında müəllimlər fərdi tələbələrin zəif və güclü tərəflərini müəyyən edə bilir, tədris planlarını optimallaşdırır və qərar qəbul etmə proseslərini dəstəkləyir.

Süni intellekt və fərdiləşdirilmiş öyrənmə → Süni intellekt (Sİ) alqoritmləri tələbələrin öyrənmə davranışlarını analiz edərək onların maraq və ehtiyaclarına uyğun fərdiləşdirilmiş tədris proqramları təklif edir. Sİ əsaslı sistemlər tələbələrə uyğun mövzu təklif edir, zəif olduqları sahələri müəyyən edir və inkişaf istiqamətində fərdi tövsiyələr verir. Bu cür texnologiyalar tələbələrin fərdi öyrənmə təcrübəsini optimallaşdırmaqla yanaşı müəllimlərin də fərdiləşdirilmiş dəstək göstərməsinə imkan yaradır [3].

İKT-nin təhsil sahəsindəki inkişafı dayanmadan davam edir və gələcəkdə bu texnologiyaların tətbiqi ilə təhsil sistemlərinin daha çevik, adaptiv və əlçatan olması gözlənilir. Aşağıda bu sahədə formalaşan əsas inkişaf istiqamətləri ətraflı izah olunur:

1. Artırılmış və Virtual Reallıq (AR/VR) texnologiyalarının geniş tətbiqi. Artırılmış Reallıq (AR) və Virtual Reallıq (VR) texnologiyaları təhsildə inqilabi dəyişikliklər vəd edir. Bu texnologiyalar vasitəsilə dərslər interaktiv mühitdə keçirilə bilər. Tələbələr tarixi hadisələri “canlı” izləyə, insan anatomiyasını 3D formatda araşdırma və ya mühəndislik layihələrini virtual olaraq sınaqdan keçirə bilərlər. Xüsusilə, təcrübəyə əsaslanan fənlərdə (biologiya, tibb, fizika, kimya və s.) bu texnologiyalar öyrənənlərin dərsi daha dərinlən mənimsəməsinə və yaddaşda uzunmüddətli saxlamasına şərait yaradır.

2. Blokçeyn texnologiyasının təhsildə tətbiqi. Blokçeyn texnologiyası təhsil sənədlərinin (diplom, sertifikat, transkript və s.) təhlükəsizliyi və doğruluğu baxımından gələcəkdə mühüm rol oynayacaq. Ənənəvi sistemlərdə sənədlərin saxtalaşdırılması və itirilməsi riskləri mövcuddur. Blokçeyn isə dəyişdirilməsi mümkün olmayan məlumat bazası təqdim etdiyi üçün bu sənədlərin həm təhlükəsiz saxlanması, həm də asan şəkildə yoxlanması üçün etibarlı platforma yaradır. Bu, həm də tələbələrin müxtəlif ölkələrdə əldə etdikləri təhsil nəticələrinin tanınmasını asanlaşdırır və mobil təhsili təşviq edir.

3. Ağıllı qiymətləndirmə və əks-əlaqə sistemləri. Ənənəvi test və imtahan modellərinin yerini gələcəkdə daha çevik, adaptiv və davamlı qiymətləndirmə sistemləri alacaq. Süni intellekt əsaslı qiymətləndirmə vasitələri tələbələrin yalnız nəticələrini deyil, həm də öyrənmə proseslərini, düşünmə üsullarını və problemləri necə həll etdiklərini təhlil edəcək. Bu sistemlər dərhal əks-əlaqə verməklə tələbələrə nəyi düzgün və ya yanlış etdiyini göstərəcək və inkişaf istiqamətləri təklif edəcək. Beləliklə, qiymətləndirmə yalnız nəticəyə deyil, prosesə də yönəlik olacaq.

4. Qlobal təhsil platformalarının yayılması və sərhədsiz öyrənmə. Texnologiyanın inkişafı nəticəsində artıq təhsil fiziki məkana bağlı olmadan da keyfiyyətli şəkildə həyata keçirilə bilər. Gələcəkdə beynəlxalq səviyyədə daha çox açıq və qlobal təhsil platformaları formalaşacaq. Tələbələr

dünyanın istənilən universitetindən və ya ixtisaslaşmış təhsil müəssisəsindən onlayn şəkildə kurs keçə, sertifikat əldə edə və hətta distant formada ali təhsil ala biləcəklər. Bu isə təhsilin inklüzivliyini və əlçatanlığını artıracaq, biliklərə çıxışı demokratikləşdirəcək [4].

Bütün bu tendensiyalar göstərir ki, İKT-nin təhsil sahəsindəki rolu yalnız cari dövrün ehtiyaclarını qarşılayan bir vasitə olmaqla məhdudlaşmır. Əksinə, İKT artıq gələcəyin təhsil modellərinin formalaşmasında əsas hərəkətverici qüvvəyə çevrilməkdədir. Bu texnologiyalar təhsilin strukturu, məzmunu və tətbiq metodologiyasını dəyişdirərək ənənəvi sistemlərdən daha çevik, fərdiləşdirilmiş və tələbə mərkəzli bir yanaşmaya keçidi təmin edir. Müasir texnologiyaların tətbiqi ilə təhsil daha əlçatan, interaktiv və maraqlı hala gəlmişdir. Coğrafi maneələrin aradan qalxması, açıq təhsil resurslarının yayılması, adaptiv öyrənmə sistemləri və süni intellektin təhsil prosesinə inteqrasiyası nəticəsində öyrənənlər fərdi temp və maraqlarına uyğun şəkildə bilik və bacarıqlar əldə edə bilirlər. Gələcəkdə texnologiyaların daha da inkişaf etməsi ilə birlikdə təhsil sahəsində bir sıra yeni innovativ modellərin yayılması və standartlaşması gözlənilir. Virtual və artırılmış reallıq texnologiyaları, süni intellektlə dəstəklənən mentorluq sistemləri, blokçeyn əsaslı məlumat idarəetməsi və ağıllı qiymətləndirmə alətləri vasitəsilə təhsil prosesinin daha şəffaf, effektiv və nəticəyönümlü olması təmin ediləcək.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Almekhlafi, A. G., & Almeqdadi, F. A. (2010). "Teachers' Perceptions of Technology Integration in the United Arab Emirates School Classrooms." *Educational Technology & Society*, 165–175.
2. Garrison, D. R., Anderson, T., & Archer, W. (2001). "Critical Thinking, Cognitive Presence, and Computer Conferencing in Distance Education." *American Journal of Distance Education*, 7–23.
3. Mishra, P., & Koehler, M. J. (2006). "Technological Pedagogical Content Knowledge: A Framework for Integrating Technology in Teacher Knowledge". *Teachers College Record*, 1017- 54.
4. https://www.researchgate.net/publication/337081743_Blokceyn_texnologiyalari_Komponentleri_ttbilri_v_problemlri
5. https://jpis.az/uploads/article/az/2019_2/BLOCKCHAIN_TECHNOLOGY_COMPONENTS,_APPLICATIONS_AND_PROBLEMS.pdf

Musa Vüqar NƏCƏFOV
Qərbi Kaspi Universiteti

ZƏİFLİYİ QIYMƏTLƏNDİRMƏK ÜÇÜN NESSUS ALƏTİNİN İSTİFADƏSİ

Abstract

This study explores the use of the Nessus tool to detect vulnerabilities in information systems. The tool's functions, scan results, and reports were analyzed. The findings show that Nessus is an effective tool for the timely identification of security risks.

Keywords: nessus scan, vulnerability assessment, nessus inspection report sample.

Giriş

Nessus nədir

Nessus təhlükəsizlik tətbiqi proqram təminatı, Tenable, Inc. tərəfindən 1998-ci ildə, açıq mənbəli şəkildə təkmilləşdirilmiş proqram təminatıdır. Bu proqram təminatı vasitəsilə müasir zamanda müxtəlif növ şəbəkələrdə, proqram təminatlarında, serverlərdə və digər rəqəmsal məkanlarla əlaqədə ola biləcək bütün sistemlərdə təhlükəsizlik boşluqlarını aşkarlamaq üçün istifadə olunur. Nessus aləti, bu prosesi daxil edilmiş verilənlər hesabına mövcud strukturu skan edərək icra edir. Bu kimi skan alətləri müxtəlif təşkilatların, adətən təhlükəsizlik infrastrukturlarının tam şəkilli təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədi daşıyır.

Siz Tenable Nessus-a brauzer vasitəsilə daxil olanda, bağlantının məxfiliyi ilə bağlı xəbərdarlıq görünür[1]. Bu xəbərdarlıq etibarsız sayt, təhlükəsiz olmayan bağlantı və ya buna bənzər təhlükəsizlik sertifikatı problemi ilə əlaqədar olur. Nessus aləti daxilində həm uzaqdan skan etmə, həm də məlumat toplama və çox saylı agentlərlə skan etmə üsulundan istifadə mövcuddur.

Zəifliyin yoxlanılması

Şəkil 1 Nessus şablon skanların seçim səhifəsi

Burada skan edilmə proseduru bir neçə mərhələyə bölünür. İlk mərhələdə əməliyyatın başlanması üçün skan növünü seçirik. Burada biz “Credential patch audit” skanını həyata keçirəcəyik. Bu skan növü çox zaman dövlət infrastrukturlarının IT zəifliyinin qiymətləndirmək üçün istifadə edilir. “Yeni Skan” düyməsini basdıqdan sonra bir neçə skan variantı olan Şəkil 1-də təsvir olunan pəncərəni görürük[2]. İlk olaraq nessus bizdən skana ad təyin etməliyik. Daha sonra tələb olaraq skana ad qoymalıyıq və daha sonra hədəfi təyin etməliyik. Hədəflər adətən, IP ünvanları siyahısı və yaxud bir IP ünvanı istifadə edərək skan hədəfi olan host icra edilir.

General Settings

Name	test
Description	test
Folder	Yeni_Scan
Targets	192.168.1.5

Şəkil 2 Yeni skanın sazlanma səhifəsi

“Credential patch audit” skan şablonu seçildikdən daha sonra şəkil 2 açılır[3]. Susmaya əsasən iki arqumenti mövcud olan sazlama səhifəsi təqdim olunur. Nessus IP ünvanı, IP diapazonu və vergüllə ayrılmış “Fully-Qualified Domain Name” (FQDN)-da daxil olmaqla bir sıra hədəf spesifikasiyasını dəstəkləyir.

▼ Windows

Authentication method	Password
Username	test
Password	
Domain	example.com

Şəkil 3 Qeydiyyat məlumatlarının daxil edilmə səhifəsi

Bundan sonra açılan səhifə şəkil 3-də göstərilmiş daxil etmə xanalarına qeydiyyat məlumatlarımızı daxil etməliyik. Skanı yadda saxlaya klik etdikdən sonra artıq biz skanı başlada bilərik. Seçilmiş skan şablonuna əsasən nəticələr yanlış konfigurasiyalar, uyğunluq problemləri və aşağı, orta, yüksək və kritik səviyyələrdə təsnif edilməlidir.

Nəticə

Scan Details

Policy:	Credentialed Patch Audit
Status:	Completed
Severity Base:	CVSS v2.0
Scanner:	Local Scanner
Start:	May 6 at 7:01 PM
End:	May 6 at 7:57 PM
Elapsed:	an hour

Vulnerabilities

Şəkil 4 "Credential patch audit" skanının nəticələri

Aparılmış skan əməliyyatının nəticələrini təhlil etmək məqsədilə biz artıq "My scans" siyahısında təhlil etmək istədiyimiz skanın üzərinə klikləyirik. Bu zaman şəkil 4-dəki kimi bir səhifə bizi qarşılayacaq. Buradaki bizim skanın nəticələridir. Şəkil 4-dən göründüyü kimi aşağı-sağ küncdə dairəvi diaqram vasitəsilə boşluqların səviyyələrə görə qiymətləndirilməsi qeyd edilmişdir. Burada "info" ingilis dilindən "information" sözündən götürülüb və heç təhlükəsizlik problemi olmayan

verilənlərin miqdarını təmsil edir. Səhifənin əsas hissəsini təşkil edən tərəfində isə bütün skan edilmiş hostların siyahısının göstərir. Bu bizə vacib boşluqları bir anda tapmağa kömək göstərir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. <https://docs.tenable.com/nessus/Content/ConfigureNessus.htm>
2. <https://docs.tenable.com/nessus/Content/ScanAndPolicyTemplates.htm>
3. <https://docs.tenable.com/nessus/Content/NessusCredentialedChecks.htm>

Fidan Elxan MUSAYEVA

Sumqayıt Dövlət Universitetinin 1-ci kurs magistrantı

fidan.musayeva2003@icloud.com

NANOBIOTEXNOLOGİYANIN TİBBİ PRAKTİKADA ROLU

Abstract

One of the most important areas of application of nanotechnology is medical practice. This thesis discusses the application of nanotechnology to the medical field. One of the most important areas of application of nanotechnology is medical practice. Clarification of the nature of diseases at the molecular level can lead to important results in their treatment.

Keywords: nanomedicine, atom, molecule, medical diagnostics

Giriş

Nanotibb – nanotexnologiyanın tibbi praktikada tətbiqi deməkdir. Nanotexnologiyanın ən mühüm tətbiq sahələrindən biri tibbi praktikadır. Son yüz ildə insan sağlamlığının qorunmasında böyük nailiyyətlər qazanmış tibb elminin daha da mükəmməlləşməsi və dərinləşməsi üçün nanotexnologiyanın bu sahəyə tətbiqi çox vacibdir. Atom və molekul səviyyəsində manipulyasiya edən nanotexnologiya tibbin bir sıra həll olunmayan problemlərin həll etmək əzmindədir. Xəstəliklərin təbiətinin molekulyar səviyyədə aydınlaşdırılması onların müalicəsində mühüm nəticələrin alınmasına səbəb ola bilər. Bu xüsusilə xərçəng kimi qorxulu xəstəliklərin ilkin diaqnozu və müalicəsində daha ümüdvericidir. Nanotibb xəstəliklərin dəqiq və sürətli diaqnostikasını, müalicəsini və profilaktikasını daha yüksək səviyyəyə qaldıracaq, travmatik zədələnmələri tamamilə aradan qaldırılmasına imkan yaradacaq, ağrıların azaldılması və tamamilə yox edilməsini təmin edəcək, insan sağlamlığının yaxşılaşdırılması və qorunmasında mühüm rol oynayacaq.

Nanocərrahi qurğular nə kimi problemləri aradan qaldıra bilər?

Nanocərrahi qurğular molekul və hüceyrə səviyyəsində olan zədələnmələri aradan qaldıra bilər.

Nanotexnologiya xərçəngin ilkin aydınlaşdırılması və məhv edilməsi üzrə olan üsullarda çox faydalıdır.

Qan dövranında olan sədləri və lazımsız strukturları proqramlaşdırılmış nanorobotlar çox incə yolla aradan qaldıra bilər.

Nanotexnologiyanın tibbdə tətbiqi aşağıdakı istiqamətləri nəzərdə tutur: tibbi diaqnostika, molekulyar diaqnostika, nanobiosensör, nanolazer cərahiyyəsi. Nanohissəcik və nanomaterialların molekulyar səviyyədə diaqnostika üçün istifadə edilməsi nanodiaqnostika adlanır. Ölçüləri çox kiçik olduğundan bu diaqnostik qurğuları nanoçiplər və ya nanogücləndiricilər adlandırılır. Tarixən cərrahlik makroalətlərlə işləmişdir və insan əli burada mühüm rol oynayır. Son zamanları elm və texnikanın inkişafı daha incə cərrahi ləvazimatlar yaradılmasına şərait yaratsa da yenə də makro alətlərdən istifadə olunur. Tibbin bir sıra sahələrində, məsələn, neyrologiyada, oftalmologiyada, otorinolaringologiyada alətlər miniatürləşmiş və indi bu sahədə xeyli mikrocərrahiyyədə istifadə olunur. Lakin hüceyrə daxili, damardaxili və kapilyarlarda, toxumalararası mühitdə cərrahi əməliyyatları aparmaq üçün nanoölçülü cərrahi qurğuların yaradılması cərrahiyyədə inqilabi bir dönüş olacaq. Bu ləvazimatlar cərrahi əməliyyat

zamanı toxumaların zədələnməsini minimuma endirmək üçün yaradılır. Bunlara optik-lif üsulu ilə müşahidə laparoskopik cərrahiyyəni, katetrlə damarlarda cərrahiyyəni, mikroskopla mikroxirurgiyanı aid etmək olar. Cərrahi əməliyyatların minatürləşməsində robotların yaradılması mühüm rol oynayacaq. İndi proqramlaşdırılmış robotlar sərbəst əməliyyat aparmağa qadir olan qurğulardır. Nanobiotexnologiyanın yaratdığı robotları nanorobotlar adlandırırlar. Nanorobotlar katetrin ucunda yerləşdirilir və damarlar vasitəsilə əməliyyat yerinə çatdırılır. Nanorobot proqramlaşdırıldığından o sərbəst əməliyyat apara bilir. Həkim yalnız onun işini müşahidə edir. Əməliyyat zamanı nanorobotun funksiyası nanorobotun kompüterin köməyi ilə dəyişdirmək də olur, bu zəruri hallarda qanaxmanı dayandırmaq, tullantıları kənarlaşdırmaq və ya əlavə işlər görmək üçün edilir. İndi endoskopiya ilə nazik bağırsaqlarda əməliyyatlar liyyatları nanorobotlar aparma nanorobotlar aparmağa qadirdir. Nanorobotlar bağırsağa kapsula halında yeməklə yeridilir. Burada kapsula açılır və nanorobot bağırsağın divarlarında hərəkət edərək əməliyyat aparır, bu zaman bağırsağın divarlarında yaranmış şişlər, yad cisimlər götürülür, tullantılar təmizlənir, toxuma bərpa olunur. Bu kapsullarda nanorobotla birlikdə dərman preparatları da yerləşdirilir. Dərman əməliyyat zamanı lazım olan anda təsir edir və sağlamanı təmin edir, ağrıları azaldır və zədələnmiş toxumanın bərpa olunmasını sürətləndirir. Nanorobotlardan gələcəkdə daxili orqanlarda, orqanizmin müxtəlif yerlərində yaralar yaraların aşkar olunmasında və eləcə də xərçəng hüceyrələrinin yerini müəyyən etməkdə istifadə ediləcək. Nanorobotlar xəstəliklərin diaqnozu və müalicəsini eyni zamanda həyata keçirməyə imkan verəcək. Nanorobotlardan istifadənin əsas problemi onların əməliyyatdan sonra taleyinin necə olacağı problemdir. Nanorobotlar ya orqanizmdə parçalanaraq sorulmalı və ya mexaniki olaraq kənarlaşdırılmalıdır. Nanotexnologiyanın imkanları bu problemin həllində də böyükdür. Nanotibbin yeni sahələri: Nanoonkologiya Nanoneyrologiya Nanokardiologiya Nanoortopediya Nanooftalmologiya Nanobiotexnologiya Nanobiotexnologiyanın inkişafı sayəsində tibbin individually individuallylaşdırılması gələcəkdə mühüm sahələrdən biri olacaq. Bu farmogenetikanın, farmogenomikanın və farmoproteomikanın inkişafı ilə əlaqədar olacaq.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Nanohissəciklərin fizikası. (Magistr proqramı) TEM 030032
2. Nanobiotexnologiya Tibbi Praktikada (BDU mühazirə materialı)
3. Niftalı Qocayev. Ümumi fizika kursu. I cild. Mexanika.

Rashad Fakhreddin FATULLAYEV
Nigar Fuad ABDULLAYEVA

Azerbaijan University of Architecture and Construction, Baku

OPTIMAL NUMBER OF BLOCKS FOR MINIMUM DURATION FOR BUILDINGS WITHOUT TEMPERATURE AND EXPANSION JOINTS

Xülasə

Bu məqalədə temperatur və çökmə tikişi olmayan binaların tutaqlara bölünməsinin ən optimal variantının hesablanması baxılmışdır. İndiyə qədər temperatur və çökmə tikişi olmayan binaların tutaqlara bölünməsi işçi tikililər vasitəsilə edilsə də, ancaq optimal tutaq sayını bilmək mümkün olmurdu. Artıq təklif olunan düstur vasitəsilə optimal tutaq sayını hesablamaq və optimal tikinti axının müddətində dəyişikliklər etmək mümkündür.

Açar sözlər: optimal blok nömrəsi, optimal müddət, temperatur birləşməsi, genişləndirici birləşmə, tikinti axınının müddəti.

Introduction

In order to organize construction production in a flow method, it is necessary to divide the workplace, buildings and facilities into blocks. Buildings and facilities should be divided into blocks

in such a way that their borders are correct and no structural elements are divided. When defining the boundary for the block, it is necessary to make it so that the boundary of the block corresponds to the temperature and expansion joints. If this situation is not obtained, then it is necessary to take into account technological joint in constructions. [1]. At this time, the main issue before the engineer is to correctly determine the optimal number of working joints and their location in constructions. Since there is no temperature joint in the plan of the building shown in Figure 1, dividing the building into how many blocks per a floor plan is an urgent issue before the engineers.

As we know, in the rhythmic construction flow, the duration of the construction flow is calculated by the following formula:

$$y = K_{opt} \cdot (n-1) + N_m \cdot K_{opt} \cdot X$$

where x – is the number of blocks per floor,

y – is the duration of the construction flow,

n – is the number of construction-installation processes,

b – is a number of workers,

N_m – is the number of floors of the building.

Figure 1. Floor plan of the same type of building without temperature joint

According to the optimal execution time of the process, we can write the following formula:

$$K_{opt} = \lambda \sqrt[3]{\frac{q}{b}}$$

in which

$$\lambda = \frac{\sqrt{\frac{a-1}{a+1} \cdot \frac{2a}{\ln a}}}{\sqrt[3]{\frac{q}{b}}} \quad [2]$$

The labor capacity in one block is calculated by the following formula:

$$q = \frac{Q}{N_m \cdot X}$$

q – is the labor capacity in one block of work covered by the process,

Q – is the labor capacity of the building for the work that covers the process.

By substituting the values of λ and q, we can write that $K_{opt} = \lambda \sqrt[3]{\frac{Q}{b \cdot N_m \cdot X}} = \sqrt[3]{\frac{Q}{b \cdot N_m}} \cdot \sqrt[3]{\frac{1}{X}} \cdot [3,4]$

$$\sqrt[3]{\frac{Q}{b \cdot N_m}} = a \text{ can be accepted and written } K_{opt} = a \cdot X^{-\frac{1}{3}}.$$

Considering the above, we can write the duration equation as follows.

$$y = a(n-1) \cdot X^{-\frac{1}{3}} + a \cdot N_m \cdot X^{\frac{2}{3}}$$

In order to know at which value of the quantity X the quantity y will take the minimum value, it is necessary to determine the value of X (that is, the optimal number of blocks) by taking the derivative of y with respect to X and setting it equal to zero.

$$\frac{dy}{dx} = \frac{d(a(n-1) \cdot X^{-\frac{1}{3}} + a \cdot N_m \cdot X^{\frac{2}{3}})}{dx} = 0$$

From this equation, it is obtained that
$$X = \frac{n-1}{2N_m} \geq 2$$

We must make the number of blocks greater than or equal to two, if the value of X is less than two.

Conclusions

1. The optimal number of blocks in buildings without temperature and expansion joints was determined.
2. The duration of the optimal construction flow is obtained by considering the found optimal number of blocks in the formula of the construction flow duration.

REFERENCES:

1. Ə.M.Bələgözov. Monolit və yığma-monolit dəmir-betondan bina və qurğuların tikintisinin texnologiyası Bakı-2010.
2. Fətullayev R.F. Axınabənzər tikinti istehsalatının optimal qısa müddəti. Elmi Əsərlər/Scientific works, AzMİU, s. 134-140, N2, 2024.
3. Учаев, П. Н. Оптимизация инженерных решений в примерах и задачах: учебник / П. Н. Учаев, С. А. Чевычелов, С.П.Учаева; под общ. ред. П.Н.Учаева. – Старый Оскол: ТНТ, 2014.– 176 с.
4. Соболев, В. И. Оптимизация строительных процессов: учебное пособие / В. И. Соболев. – Ростов-на-Дону: Феникс, 2006. – 256 с.

Ogtay NOVRUZLU

Azerbaijan State Oil and Industry University (ASOIU)

E-mail: ogtay.novruzlu0@gmail.com

OPTIMIZED TEMPERATURE REGULATION WITH FUZZY LOGIC CONTROLLERS

Xülasə

Temperatur sənaye proseslərində kritik parametrdir və maşınqayırma, neft-kimya, səhiyyə və qida istehsalı kimi sektorlarda geniş şəkildə nəzarət edilir. Ətraf mühitin temperaturunda dəyişikliklər xüsusən də yüksək dəqiqlik və dəqiqliyin tələb olunduğu laboratoriya şəraitində ölçmə nəticələrinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərə bilər. Qeyri-adekvat temperatur nəzarəti əhəmiyyətli ölçmə xətalarına səbəb ola bilər. Buna görə də, ölçmə etibarlılığını artırmaq və sonrakı proseslərdə böyük kənarçıxmaların qarşısını almaq üçün bu dəyişikliklərin tanınması və aradan qaldırılması vacibdir.

Açar sözlər: qeyri-səlis nəzarət, temperatur, sensorlar, istilik

Introduction Temperature is a vital parameter that requires precise control and is extensively utilized across various industrial sectors, including machinery, petrochemicals, healthcare, and food processing. Maintaining predefined temperature conditions is crucial for ensuring continuous production in industrial facilities, enhancing comfort in residential and workplace environments,

supporting effective treatment in medical settings, preserving food quality during transportation and storage, and enabling optimal plant growth in greenhouse agriculture.

Advancements in temperature measurement techniques have evolved alongside scientific progress [1]. Ambient temperature fluctuations can significantly affect measurement outcomes, particularly in applications requiring high precision and accuracy [2]. To ensure measurement consistency, repeated measurements of the same quantity, using the same instrument and conducted under identical conditions by the same operator, should yield closely aligned results. However, even minor variations in temperature can cause discrepancies, leading to measurement errors [3].

For performing the tasks efficiently, the ambient temperature must be maintained within an optimal range. Given that the average human body temperature is approximately 36.6°C, studies have shown that productivity declines significantly at temperatures exceeding this level. Conversely, temperatures at or below 17°C can induce cold stress, characterized by symptoms such as disorientation and intense shivering. If temperatures are not adequately regulated, prolonged exposure to cold conditions can increase the risk of heart diseases and other health-related complications for personnel. Recognizing these discrepancies and responding promptly can enhance measurement accuracy and help prevent significant errors in subsequent processes.

Research and discussions

Unlike classical logic, fuzzy logic is modeled on the human brain's ability to interpret events based on subjective perception. This characteristic makes it highly adaptable across a wide range of scientific and industrial applications. Owing to its decision-making framework, fuzzy logic can be implemented in virtually any process. Fuzzy Logic Control (FLC) offers an effective control strategy for nonlinear systems without requiring a precise mathematical model.

Fuzzy Logic Control (FLC) provides an algorithmic approach that accommodates uncertainties within a system and enables the development and control of a process model without requiring specialized mathematical expertise.

Mamdani-type fuzzy logic control systems rely heavily on the expertise and judgment of specialists, as they require the formulation of multiple IF-THEN rules based on linguistic variables. A typical fuzzy logic system comprises three primary components: fuzzification, the inference engine, and defuzzification. The structure of a Fuzzy Logic Controller (FLC) is illustrated in Figure 1.

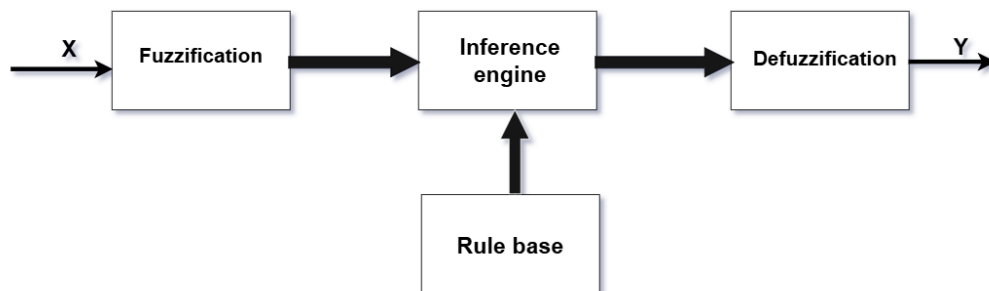

Figure 1. The structure of a Fuzzy Logic Controller (FLC)

Fuzzification is the process of transforming crisp input values into fuzzy data. This step introduces a degree of uncertainty that is essential for fuzzy logic systems. A key advantage of fuzzy logic lies in its ability to minimize ambiguities and avoid questionable outcomes. In the context of nonlinear systems, all relevant parameters are measured in real time using appropriate instruments and then converted into fuzzy values. Each of these values is mapped to an appropriate membership function (MF), which defines the degree of belonging to a particular fuzzy set. These relationships are typically represented using various curve types, such as trapezoidal, Gaussian, or triangular. The selection of a specific MF depends on the nature of the application, the objectives of the research, the researcher's expertise, and empirical observations. The inference engine generates fuzzy outputs by applying membership functions to the IF-THEN rules stored in the rule base.

Defuzzification is the inverse of fuzzification. During the defuzzification phase, the fuzzy values obtained in the previous step are translated back into a form that can be understood by devices. This process is typically performed using methods such as the maxima, center of gravity, weighted average, or center of sums techniques.

REFERENCES:

1. W. F. Godoy, I. N. D. Silva, A. Goedel, and R. H. C. Palácios, “Fuzzy Logic Applied at Industrial Roasters in the Temperature Control,” IFAC Proceedings Volumes. Vol. 46, No. 7, pp. 450–455, 2013. Furizal, F., Sunardi, S., & Yudhana, A. (2023). Temperature and humidity control system with air conditioner based on fuzzy logic and internet of things. *Journal of Robotics and Control (JRC)*, 4(3), 308–322.
2. Y. Liu, C. Wu, Z. Min, and X. Zhang, “Control Logic Design Based on Modeling of Aircraft Cockpit Temperature Control System,” *Lecture Notes in Electrical Engineering Man–Machine–Environment System Engineering*. Pp. 435–443, 2019. https://doi.org/10.1007/978-981-13-8779-1_50
3. W. Lei, S. Hui, C. Ming-Yuan, Y. Hong, and W. Qiong, “The Simulation Study on Temperature Control System of Nitriding Electric-Furnace Based on Fuzzy-PID Control,” 2009 First International Workshop on Education Technology and Computer Science, 2009.
4. Africa, G. Ching, K. Go, R. Evidente, and J. Uy, “A comprehensive study on application development software systems.” *International Journal of Emerging Trends in Engineering Research*. Vol. 7, No. 8, pp 99–103, 2019. <https://doi.org/10.30534/ijeter/2019/03782019>
5. Koprinkova, P. Membership functions shape and its influence on the dynamical behaviour of fuzzy logic controller. *Cybern. Syst.* 2000, 31, 161–173.
6. Obermeyer, Z., & Pope, D. (2021). Variation in common laboratory test results caused by ambient temperature. *Med*, 2(12), 1314–1326.
7. Ceballos, D., Mead, K., & Ramsey, J. (2015). Recommendations to Improve Employee Thermal Comfort When Working in 40°F Refrigerated Cold Rooms. *Journal of Occupational and Environmental Hygiene*, 12(9), D216–D221. <https://doi.org/10.1080/15459624.2015.1047023>

Rahim Rasul MAMMADZADA

Azerbaijan State Oil and Industry University

E-mail: rahim.mammadzada02@gmail.com

SIMSCAPE’S ROLE IN ADVANCING THERMAL SYSTEM MODELING

Abstract

Simscape is a physical modeling library within MATLAB that provides a platform for building system models across mechanical, electrical, fluid, and thermal domains. It offers blocks that represent real-world components, making it easier to create accurate simulations without complex programming. In the area of thermal systems, Simscape includes blocks for conduction, convection, thermal masses, and heat exchangers, allowing users to model heat transfer processes with precision. This study focuses on how Simscape simplifies thermal system design, speeds up testing, and improves the connection between simulation and real-world behavior.

Keywords: MATLAB, Simscape, thermal modeling, heat transfer, simulation

Introduction

Simscape enables the modeling of complex thermal systems with minimal manual calculations by offering pre-built physical components [4]. To demonstrate its capability, a two-room heating system example was made, focusing on heat distribution and wall thermal storage. This setup highlights Simscape’s strength in building detailed models for thermal analysis [5].

Solution Method

The demonstration model focuses on heat flow from a heater placed in one room and the resulting temperature dynamics between the rooms and the environment [1]. An overview of the complete model layout is provided in Figure 1. This model uses a controlled heat flow source, driven by a constant block, to simulate the heater delivering a steady thermal input to the first room [3]. Each room is represented by a thermal mass block, accounting for the ability of its air to store heat. Heat transfer from the heater to the room walls is modeled through convection blocks. The walls themselves are given a more detailed structure: each wall is divided into two halves, with a thermal mass between two convection layers, simulating wall thermal capacity [2]. The rooms and walls are also exposed to an external environment, modeled using a constant temperature heat source.

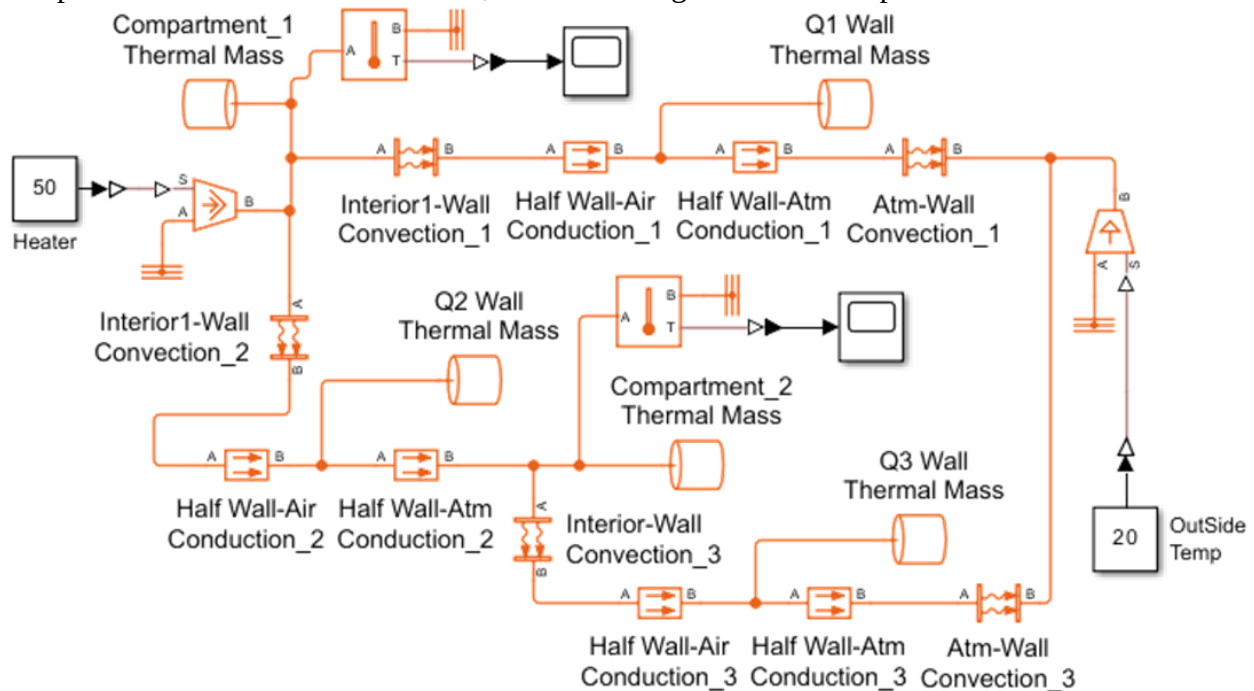

Figure 1. Simscape model of the two-room example with one heater

This configuration allows the simulation to capture not only direct heating effects but also delayed temperature responses due to wall storage and external heat loss.

Conclusion

This example demonstrates how Simscape supports fast and accurate thermal system modeling through block connections. By representing air volumes, walls, and external influences separately, the simulation captures real-world thermal behavior with minimal complexity.

REFERENCES:

1. Abarkan, M., M'Sirdi, N. K., Errahimi, F. Analysis and Simulation of the Energy Behavior of a Building Equipped with RES in Simscape // Energy Procedia, 2014. – Vol. 62, – №1. – p. 522–531. <https://doi.org/10.1016/j.egypro.2014.12.414>
2. House Heating System: [Electronic resource] / MathWorks. – [n.d.]. – URL: <https://www.mathworks.com/help/simscape/ug/house-heating-system.html>
3. Lapusan, C. Development of a Multi-Room Building Thermodynamic Model Using Simscape Library / C. Lapusan, R. Balan, O. Hancu [et al.] // Energy Procedia, – 2016, Vol. 85, – p. 320–328. <https://doi.org/10.1016/j.egypro.2015.12.258>
4. Simscape: [Electronic resource] / MathWorks. – [n.d.]. – URL: <https://www.mathworks.com/help/simscape/index.html>
5. Yun Kim, D. Thermal assessment of lithium-ion battery pack system with heat pipe assisted passive cooling using Simulink / D. Yun Kim, B. Lee, M. Kim [et al.] // Thermal Science and Engineering Progress, – 2023, Vol. 46, – 102230. <https://doi.org/10.1016/j.tsep.2023.102230>

Elçin Arif ABASOV

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik
Akademiyaşının Dövlət İdarəçiliyində İnformasiya Texnologiyaları kafedrasının
müdiri, i.e.f.d. dosent, abasov e@mail.ru

Magistr - Rəşid ƏZİZLİ

Qərbi Kaspi Universiteti azizov.rasid@mail.ru

050-255-53-55

SMART ŞƏHƏRLƏRDƏ ƏŞYALARIN İNTERNETİ VƏ BAĞLANTININ ƏHƏMİYYƏTİ

Abstract

The Internet of Things (IoT) and connectivity play a crucial role in the development of smart cities. By enabling real-time data collection and analysis from interconnected devices, IoT facilitates improved urban management, efficient resource usage, and enhanced quality of life for residents. Smart traffic systems, energy-efficient buildings, and intelligent waste management are just a few examples where IoT optimizes operations and reduces costs. Connectivity ensures seamless communication between these systems, fostering collaboration and data sharing. Ultimately, IoT-driven innovations help create sustainable, responsive, and more livable cities, enhancing economic growth and environmental sustainability.

Keywords: Smart city, internet of things, connectivity, innovations

Giriş

Əşyaların İnterneti (IoT) transformasiya edici qüvvə kimi formalaşdı, şəhərlərin fəaliyyətində və şəhər problemlərinin həllində inqilab etdi. Urbanizasiya sürətləndikcə, 2050-ci ilə qədər dünya əhalisinin təxminən 70%-nin şəhərlərdə yaşayacağını proqnozlaşdırması ilə daha ağıllı, daha davamlı şəhər mühitlərinə ehtiyac hər şeydən üstün olub. IoT bu transformasiyada cihazları, sistemləri və insanları birləşdirərək, şəhər ekosistemləri arasında qüsursuz rabitə və məlumat mübadiləsini təmin etməklə mühüm rol oynayır. Ağıllı şəhərlərdə IoT real vaxt rejimində monitorinq, səmərəli resursların idarə edilməsi və məlumat əsasında qərar qəbul etməyə imkan verən əlaqənin əsasını təşkil edir. Bir-birinə bağlı sensorlar, cihazlar və platformalar vasitəsilə IoT enerji paylanması, tullantıların idarə olunması, ictimai nəqliyyat və su sistemləri kimi kritik xidmətlərin optimallaşdırılmasını asanlaşdırır. Məsələn, IoT ilə təchiz edilən ağıllı tıxac sistemləri real vaxt məlumatları əsasında tıxac siqnallarını dinamik şəkildə tənzimləməklə tıxacları azalda, havanın keyfiyyətini yaxşılaşdırma və mobilliyi artırma bilər. Bundan əlavə, IoT sakinlərin real vaxt məlumatlarına çıxışını və rəqəmsal platformalar vasitəsilə idarəetmədə iştirak etmək imkanlarını təmin etməklə vətəndaşların daha çox iştirakını təşviq edir. IoT integrasiyası tək cə şəhər sakinlərinin həyat keyfiyyətini yaxşılaşdırmır, həm də əməliyyat xərclərini və ətraf mühitin izlərini azaldır, şəhərləri daha dayanıqlı və dayanıqlı edir. Şəhərlər daha ağıllı olmağa çalışdıqca, möhkəm IoT bağlantısının əhəmiyyətini qiymətləndirmək olmaz. Yaxşı əlaqəli IoT infrastrukturunu innovasiyalar, iqtisadi artım və səmərəliliyi, davamlılığı və vətəndaşlarının rifahını prioritetləşdirən şəhər mühitlərinin yaradılması üçün təməl rolunu oynayır.

Əsas mətn

Əşyaların İnterneti (IoT) və əlaqə səmərəli resursların idarə edilməsi üçün qabaqcıl həllər təklif edərək, ağıllı şəhərlərin inkişafında mühüm rol oynayır. Bir-birinə bağlı cihazlar və sensorlar vasitəsilə IoT, tullantıları və xərcləri azaltmaqla yanaşı, resurslardan istifadəni optimallaşdıraraq, qüsursuz rabitə və məlumat mübadiləsini asanlaşdırır. Ağıllı şəhərlərdə IoT-nin əsas tətbiqlərindən biri ağıllı enerji şəbəkələridir. IoT cihazları enerji istehlakının real vaxt rejimində monitorinqini həyata keçirməyə imkan verir, kommunal xidmətlərə tələb və təklifi səmərəli şəkildə balanslaşdırmağa imkan verir. Ağıllı sayğaclar və sensorlar pik istifadə vaxtlarını müəyyən edərək, dinamik qiymət yaratmağa və istehlakçıları enerjiden daha ağıllı istifadə etməyə təşviq edə bilər [5].

Bu, nəinki israfı minimuma endirir, həm də bərpa olunan enerji mənbələrini şəbəkəyə daha effektiv şəkildə integrasiya edir. Eynilə, su idarəetməsi IoT integrasiyasından əhəmiyyətli dərəcədə faydalanır. Ağıllı sensorlar sudan istifadə qaydalarını izləyir, sızmaları aşkar edir və su itkisinin qarşısının vaxtında alınmasını təmin edir. IoT ilə təchiz edilmiş qabaqcıl paylama sistemləri şəhər əhalisinin tələbatını ödəmək üçün ədalətli və səmərəli su təchizatı təmin edir. Tullantıların idarə olunması sahəsində, IoT-ni dəstəkləyən ağıllı qutular, zibil qutuları dolduqda toplama agentliklərini xəbərdar etməklə prosesdə inqilab edir [7]. Bu, lazımsız toplama səfərlərini minimuma endirir, yanacaq sərfiyyatını azaldır və karbon emissiyalarını azaldır. Bundan əlavə, IoT təkrar emal proseslərini yaxşılaşdırmaq və davamlılığı təşviq etmək üçün tullantı məlumatlarını təhlil edə bilər. IoT-dən istifadə etməklə, ağıllı şəhərlər daha yaxşı resurs bölgüsünə, aşağı əməliyyat xərclərinə və ətraf mühitə təsirin azalmasına nail olur. Texnologiya təkcə cari şəhər problemlərini həll etmir, həm də qiymətli resursları qoruyarkən sakinlər üçün həyat keyfiyyətini yaxşılaşdıraraq davamlı şəhər həyatına yol açır.

Əşyaların İnterneti (IoT) nəqliyyat axını, parking səmərəliliyi və ictimai nəqliyyat sistemlərini artırmaqla ağıllı şəhərlərdə şəhər mobilliyini dəyişdirir. Qabaqcıl əlaqə və real vaxt məlumat mübadiləsi vasitəsilə IoT uzun müddətdir davam edən şəhər problemlərini həll edir, şəhərlərdə daha hamar və dayanıqlı hərəkəti təmin edir. IoT-nin əhəmiyyətli tətbiqlərindən biri tıxacın idarə olunmasıdır. IoT-ni dəstəkləyən tıxac sensorları avtomobil axınına nəzarət edir, tıxac nöqtələrini aşkar edir və ıxac signallarını optimallaşdırmaq üçün hərəkətə keçə bilən fikirlər təqdim edir. IoT ilə təchiz edilmiş adaptiv işıqforlar real vaxt məlumatları əsasında öz vaxtını dinamik şəkildə tənzimləyir, gecikmələri minimuma endirir və gediş-gəliş vaxtlarını yaxşılaşdırır. Bundan əlavə, qoşulmuş sistemlər nəqliyyat sıxlığını və yanacaq sərfini daha da azaltmaq üçün sürücülərə alternativ marşrutlar haqqında məlumat verir [3]. Əşyaların İnterneti (IoT) ağıllı şəhərlərdə ictimai təhlükəsizliyin gücləndirilməsində mühüm rol oynayır, fəvqəladə hallara effektiv şəkildə nəzarət etmək, proqnozlaşdırmaq və cavab vermək üçün innovativ alətlər təklif edir. Bir-birinə bağlı cihazlardan və real vaxt məlumatlarından istifadə etməklə, IoT fəvqəladə hallara cavab tədbirlərini sadələşdirərkən daha təhlükəsiz şəhər mühitləri yaradır. Əsas tətbiqlərdən biri ağıllı nəzarətdir, burada IoT-ni dəstəkləyən kameralar və sensorlar şübhəli və ya cinayətkar fəaliyyət üçün ictimai yerləri izləyir [4]. Bu sistemlər məlumatları real vaxt rejimində təhlil edə, təhdidləri müəyyən edə və dərhal səlahiyyətlilərə xəbərdarlıq edə bilər. Qabaqcıl sifətin tanınması və davranış analitikası potensial riskləri yüksəlməzdən əvvəl aşkar edərək təhlükəsizliyi daha da artırır. Bu proaktiv yanaşma cinayətin qarşısını alır və araşdırmalar üçün sübutlar təqdim edir. Fəlakətlərin idarə edilməsində IoT cihazları erkən xəbərdarlıq sistemləri üçün əvəzolunmazdır. Həssas ərazilərdə yerləşdirilən sensorlar zəlzələ, daşqın və ya meşə yanğınları kimi təbii fəlakətlərin əlamətlərini aşkar edir. Bu sensorlar real vaxt məlumatlarını fəvqəladə halların idarə edilməsi qruplarına ötürərək, vaxtında evakuasiya və resurs bölgüsünə imkan verir. IoT həmçinin, kritik məlumatların sürətlə yayılmasını təmin edərək, agentliklər və sakinlər arasında effektiv ünsiyyəti asanlaşdırır [2]. Təcili yardım xidmətləri də IoT integrasiyasından əhəmiyyətli dərəcədə faydalanır. Qoşulmuş sistemlər real vaxt rejimində polis, yanğınsöndürmə və tibb qruplarına yeniliklər təqdim edərək onlara daha səmərəli cavab verməyə imkan verir. IoT ilə işləyən naviqasiya alətləri təcili yardım maşınları üçün marşrutları optimallaşdırır, cavab vaxtlarını azaldır və potensial olaraq insanların həyatını xilas edir. Bundan əlavə, ilk müdaxilə edənlər tərəfindən istifadə edilən daşıyan IoT cihazları əməliyyatlar zamanı onların sağlamlıq və təhlükəsizliyinə nəzarət edir.

Nəticə

Əşyaların İnterneti (IoT) ağıllı şəhərlərin təkamülünü idarə edən, innovasiyaları, səmərəliliyi və davamlılığı təşviq edən əsas qüvvələr kimi ortaya çıxdı. IoT texnologiyalarını şəhər infrastrukturuna problemsiz şəkildə integrasiya etməklə, şəhərlər sürətlə artan əhalinin ehtiyaclarını ödəmək üçün öz əməliyyatlarını və xidmətlərini dəyişdirə bilər. IoT ilə işləyən həllər resurs idarəçiliyini təkmilləşdirir, su, enerji və tullantı kimi kommunal xidmətlərin real vaxt rejimində monitorinqinə imkan verir ki, bu da israfçılığın azalmasına və ətraf mühitə təsirin azalmasına səbəb olur. Bundan əlavə, IoT sensorları ilə təchiz edilmiş intellektual nəqliyyat sistemləri nəqliyyat axınıni optimallaşdırır, tıxacları azaldır və çirkənlənməni minimuma endirərək daha sağlam şəhər mühitinə töhfə verir. Bağlantı etibarlı

məlumat mübadiləsi və integrasiya üçün zəmin yaradaraq, IoT tətbiqlərinin uğurunda mühüm rol oynayır. 5G kimi yüksək sürətli şəbəkələr, IoT cihazları tərəfindən yaradılan böyük həcmdə məlumatların real vaxt rejimində emal edilməsini təmin edərək, şəhərlərə yaranan çağırışlara sürətlə cavab vermək üçün güc verir. Bu əlaqə infrastrukturun proqnozlaşdırılan saxlanması, ağıllı səhiyyə sistemləri və təkmilləşdirilmiş ictimai təhlükəsizlik tədbirləri kimi qabaqcıl tətbiqləri dəstəkləyir. Bundan əlavə, IoT ictimai xidmətlər, rəylər və şəhər planlaşdırılmasında iştirak üçün istifadəçi dostu rəqəmsal platformalar təklif etməklə vətəndaşların iştirakını və inklüzivliyini artırır. IoT və əlaqənin sinerjisi təkcə həyat keyfiyyətini yaxşılaşdırmır, həm də investisiyaları cəlb edir, iqtisadi artım və innovasiyalara təkan verir. Urbanizasiya sürətləndikcə, IoT texnologiyalarının qəbulu və möhkəm bağlantı dayanıqlı, uyğunlaşa bilən və dayanıqlı ağıllı şəhərlər yaratmaq üçün zəruri olacaq. Bu texnologiyaların tətbiqi 21-ci əsrin mürəkkəb çağırışlarını həll edərkən şəhərlərin yaşana bilən və səmərəli qalmasını təmin edəcək.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Batty M. Smart Cities of the Future. European, 2020, 400 p.
2. Dalal U.D. Green Internet of Things for Smart Cities: Concepts, Implications, and Challenges. Boca Raton: CRC Press, 2021, 405 p.
3. Dustdar S. Smart Cities: The Internet of Things, People and Systems. Cham: Springer, 2017, 611 p.
4. E.A.Abasov, Ş.I.Mustafayeva. İnformasiya sistemləri və verilənlər bazası, Bakı, "Sərgs-Qərb" nəşriyyatı, 2017, 232 şəh., IKT 008 - qrifli nəşr

Roza İlham LƏLƏYEVA

Qarabağ Universitetinin Pedaqoji Fakültəsinin İngilis dili müəllimliyi kafedrasının tələbəsi

E-mail: 712174@karabakh.edu.az

VİRTUAL REALLIQ TEXNOLOGİYASI İLƏ KOSMİK TƏHSİL, TƏLİM VƏ MİSSİYA PLANLAŞDIRILMASININ İNKİŞAFI

Abstract

In the coming years, Virtual Reality (VR) technology will play a significant role in space exploration, astronomy education, and astronaut training. VR will simplify complex cosmic topics through interactive 3D simulations and will play a key role in enhancing active student participation in the educational process. Astronaut training will be further developed through VR simulations of spaceflight conditions and training scenarios. At the same time, VR will have a more effective impact on the planning of space missions, including simulations of planetary surfaces and the forecasting of resource utilization. This technology, combined with artificial intelligence, will help address challenges encountered in space missions and contribute to more efficient space exploration.

Keywords: Virtual reality, education, cosmos

Giriş

Kosmosun tədqiqinə marağın artdığı bir dövrdə, kainatın daha dərinə anlaşılməsini və öyrənilməsini təmin edən innovativ texnologiyalara olan ehtiyac da artır. Virtual Reallıq (VR) texnologiyası immersiv kosmos tədqiqatı üçün effektiv bir vasitə kimi ortaya çıxır və istifadəçilərə astronomik mühitlərdə hərəkət etmək, səma cisimlərini yaxından müşahidə etmək və virtual eksperimentlər aparmaq imkanı yaradır. Bu tədqiqat, VR texnologiyasının astronomiya təhsili, astronaut hazırlığı və kosmik missiyaların planlaşdırılması sahələrində istifadəsini araşdıraraq onun təhsil nəticələrinə, bacarıq inkişafına və tədqiqat metodologiyasına olan potensial təsirlərini qiymətləndirir.

Əsas hissə

VR texnologiyası real astronomik məlumatları interaktiv 3D simulyasiyalarla birləşdirərək effektiv bir təhsil platforması rolunu oynayır. Bu texnologiya qravitasiya fizikası, planetlərin hərəkəti

və ulduzların təkamülü kimi mürəkkəb mövzuların məkan anlayışını sadələşdirir. Xüsusilə STEM təhsili sahəsində, VR əsaslı öyrənmə tələbələrdə elmi marağı, fəal iştirakını və təcrübəyə əsaslanan qavrama bacarığını stimullaşdırır. Araşdırma, immersiv öyrənmənin tələbələrin bilik və yaddaşında yaratdığı dəyişiklikləri müəyyənləşdirmək məqsədilə ənənəvi və VR əsaslı astronomiya dərslərinin müqayisəli təhlilindən istifadə edir.

Eləcə də təhsildən kənar mühitdə, VR texnologiyası astronaut hazırlığını radikal şəkildə transformasiya edərək, təhlükəsiz və idarə olunan bir mühitdə kosmik uçuş şəraitinin simulyasiyasını təklif edir. VR-yə əsaslanan təlim modulları sıfır cazibə qüvvəsi, G qüvvəsinin təsiri, kosmosda çıxış prosedurlarını əhatə edir. VR texnologiyasının komanda işini və qərar vermə qabiliyyətlərini necə inkişaf etdirdiyini qiymətləndirmək məqsədilə tapşırıq icra testləri icra ediləcəkdir. Virtual reallıq simulyasiyaları, süni intellektin inteqrasiyası ilə, kosmik gəmi fəaliyyətlərinin icrası, planetlərin tədqiqatı və fəvqəladə vəziyyətlər üçün prosedurların təqlidini təmin edəcəkdir.

Virtual reallıq texnologiyası, eyni zamanda, kosmik missiyaların planlaşdırma prosesini də yenidən formalaşdıraraq Mars və Ay kimi planetlərin səthlərinin realistik simulyasiyaları onlara səyahəti əlçatan edəcəkdir. Bu qabaqcıl sistem, alimlərə resurs istifadəsini və yaşayış məntəqələrinin inşasını əvvəlcədən proqnozlaşdırmaq imkanı verəcəkdir. Bundan əlavə, VR dəstəyi ilə yaradılan tədqiqat mühitləri, kosmik missiyalar zamanı baş verə biləcək psixoloji və fizioloji problemlərlə bağlı insan faktoru üzrə araşdırmaların aparılmasına əlverişli şərait yaradacaqdır.

Nəticə

Virtual Reallıq texnologiyası kosmosun araşdırılması, astronautların yetişdirilməsi və missiyaların hazırlanması sahələrində fəaliyyətin səmərəliliyini artırır. VR, , praktiki bacarıqların inkişafını dəstəkləyir və resursların optimallaşdırılmasına imkan tanıyır. Bu texnologiya, insan idrakı ilə süni intellekt və kosmik texnologiyalar arasında əlaqə yaradır və nəticə etibarilə, kosmosun daha effektiv araşdırılmasını təmin edəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Chittaro, L., & Ranon, R. (2007). Web3D technologies in learning, education and training: Motivations, issues, opportunities. *Computers & Education*, 49(1), 3-18. <https://doi.org/10.1016/j.compedu.2005.06.007>
2. Kerestes, P., Gombita, J., & Dubecky, M. (2020). Application of Virtual Reality in the Training of Astronauts and Space Mission Simulations. *Acta Astronautica*, 174, 276-283. <https://doi.org/10.1016/j.actaastro.2020.05.027>
3. Makransky, G., Terkildsen, T. S., & Mayer, R. E. (2019). Adding immersive virtual reality to a science lab simulation causes more presence but less learning. *Learning and Instruction*, 60, 225-236. <https://doi.org/10.1016/j.learninstruc.2017.12.007>

Rüfət Rəşad ABBASOV

Magistrant, Azərbaycan Texniki Universiteti Bakı, Azərbaycan
0009-0009-3809-6937
rft.abbas02@gmail.com

Əli Oktay YUSİFOV

Magistrant, Azərbaycan Texniki Universiteti Bakı, Azərbaycan
0009-0007-8525-7858
aliyusifov220@gmail.com

**DİNAMİK OBYEKT ANLAYIŞI VƏ ONUN İNFORMASIYA
TEKNOLOGİYALARINDA TƏTBİQİ**

Abstract

Dynamic objects are entities that change their state over time and space. This article presents a comprehensive analysis of dynamic objects, compares them with static ones, and explains their characteristics. Furthermore, the study discusses the application of dynamic objects in modern information technologies, especially in artificial intelligence and automated systems. It also reviews the primary modeling methods and algorithmic approaches used in tracking and analyzing dynamic behavior.

Keywords: Dynamic object, modeling, computer science, artificial intelligence, observation

Giriş

İnformasiya texnologiyalarının sürətlə inkişaf etdiyi bir dövrdə zaman və məkan üzrə dəyişən obyektlərin müşahidəsi və təhlili mühüm elmi və praktiki əhəmiyyət kəsb edir. Bu obyektlər elmi ədəbiyyatda “dinamik obyektlər” kimi tanınır. Onların davranışlarını izləmək, təhlil etmək və proqnozlaşdırmaq müxtəlif sahələrdə – nəqliyyatdan tutmuş sənayeyə qədər – böyük əhəmiyyət daşıyır. Dinamik obyektlərin modelləşdirilməsi, analiz edilməsi və onlar üzərində real vaxtlı qərarların qəbul edilməsi kompüter elmləri və süni intellekt sahəsində əsas istiqamətlərdən birinə çevrilmişdir [1].

1. Texnologiyalarda tətbiq sahələri

Dinamik obyektlərin modelləşdirilməsi və təhlili bir çox sahələrdə tətbiq edilir:

1. **Avtonom nəqliyyat vasitələri:** Müasir avtonom avtomobillər ətraf mühiti analiz edərək digər obyektlərin (piyadalar, avtomobillər və s.) vəziyyətini müəyyənləşdirir. Bu zaman obyektlərin trayektoriyası, sürəti və istiqaməti davamlı təqib olunur [6].

2. **Ağıllı şəhər sistemləri:** Kameralar və sensorlar vasitəsilə dinamik obyektlərin, məsələn, nəqliyyat vasitələrinin və piyadaların hərəkəti real vaxtda təhlil olunur. Bu məlumatlar yol təhlükəsizliyinin təmin olunması və nəqliyyat axınının optimallaşdırılması üçün istifadə edilir [7].

3. **İstehsalat və sənaye sahəsi:** Robot qollar, məhsulun konveyer xəttindəki vəziyyətini izləyərək uyğun hərəkətləri icra edir. Bu, dinamik obyektlərin real vaxtda müşahidə və qarşılıqlı əlaqəyə əsaslanan tətbiqidir [8].

4. **İdman və sağlamlıq:** İdmançıların hərəkət analizləri, onların performansının artırılması və zədə risklərinin azaldılması məqsədilə həyata keçirilir. Bu zaman dinamik obyekt kimi bədən üzvlərinin hərəkəti izlənilir və təhlil edilir [9].

4. Dinamik obyekt modelləşdirmə yanaşmaları

Dinamik obyektlərin izlənməsi və davranışlarının modelləşdirilməsi üçün müxtəlif alqoritmik yanaşmalardan istifadə olunur. Ənənəvi üsullara Kalman filtrləri və Markov zənciri modelləri daxildir. Kalman filtrləri obyektin keçmiş müşahidələrinə əsaslanaraq onun cari və gələcək vəziyyətini proqnozlaşdırır [11].

5. Nəticə

Dinamik obyekt anlayışı müasir dövrdə informasiya texnologiyalarının, xüsusilə süni intellektin inkişafı ilə daha da əhəmiyyət qazanmışdır. Bu obyektlərin modelləşdirilməsi və izlənməsi müxtəlif sahələrdə – nəqliyyat, sənaye, idman və təhlükəsizlik – geniş tətbiq olunur. Əldə edilən məlumatların təhlili və onlardan istifadə real vaxtda qərar qəbul etmə sistemlərinin əsasını təşkil edir. Gələcəkdə bu sahədə daha səmərəli, dəqiq və çoxfunksiyalı modellərin hazırlanacağı gözlənilir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Sadıqov, İ.İ. İnformasiyanın modelləşdirilməsi. Bakı: Təhsil, 2018, s. 25–28..
2. Russell, S., Norvig, P. Artificial Intelligence: A Modern Approach. Pearson, 2021, pp. 48–50.
3. Thrun, S. Probabilistic Robotics. MIT Press, 2005, pp. 112–117.
4. Goodfellow, I., Bengio, Y., Courville, A. Deep Learning. MIT Press, 2016, pp. 201–205.
5. Nof, S.Y. Springer Handbook of Automation. Springer, 2009, pp. 89–90.
6. Baca, A. Computer Science in Sport. Routledge, 2013.
7. Batty, M. The New Science of Cities. MIT Press, 2013.
8. Zhang, J., Chen, C. Computer Vision Techniques in Intelligent Transportation Systems. Elsevier, 2020.
9. Wang, H., Tan, M. Human Motion Analysis for Health Applications. Springer, 2019.
10. Wojke, N., Bewley, A., Paulus, D. Simple Online and Realtime Tracking with a Deep Association Metric. IEEE, 2017.
11. Welch, G., Bishop, G. An Introduction to the Kalman Filter. UNC-Chapel Hill, 1995
12. Redmon, J., Farhadi, A. YOLOv3: An Incremental Improvement. arXiv, 2018

İQTİSADİYYAT BÖLMƏSİ

Rza Cabir ABBASOV
Qərbi Kaspi Universitetinin doktorantı

PUL-KREDİT SİYASƏTİNİN ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ

Abstract

The article examines the evolution of the monetary policy of the Central Bank of Azerbaijan since 1994, grounded in Article 19 of the Constitution of the Republic of Azerbaijan, which establishes the Central Bank as an independent institution and the manat as the national currency. Five key stages of policy development are outlined: 1) 1994–1996 — combating hyperinflation and stabilizing the economy; 2) 1997–1998 — easing restrictive policies; 3) 1999–2003 — adopting a flexible exchange rate and reducing interest rates; 4) 2003–2015 — implementing an interest rate corridor; 5) post-2015 — transitioning to a floating exchange rate and preparing for inflation targeting. Emphasis is placed on macroeconomic stability, manat exchange rate stabilization, and measures to deepen the financial sector and reduce the shadow economy under the 2022–2026 Socio-Economic Development Strategy.

Keywords: monetary policy, Central Bank of Azerbaijan, manat, macroeconomic stability, inflation targeting

Giriş

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 19-cu maddəsinə əsasən, ölkənin əsas maliyyə qurumu Azərbaycan Mərkəzi Bankıdır. Konstitusiya və qanunvericiliklə müəyyən edilmiş vəzifələrini yerinə yetirərkən bu bank müstəqil bir qurum kimi fəaliyyət göstərir və onun işinə qanunsuz müdaxilə qadağandır. Konstitusiyanın 19-cu maddəsinin 2-ci bəndinə görə, Azərbaycan Respublikasının rəsmi pul vahidi manatdır. Pul vahidlərinin emissiyası və dövriyyədən çıxarılması hüququ yalnız Mərkəzi Banka məxsusdur [3]. Azərbaycan Mərkəzi Bankının pul-kredit siyasəti 1994-cü ildən etibarən beş əsas mərhələdən keçmişdir. «İlkin mərhələdə (1994–1996-cı illər) makroiqtisadi sabitliyin təmin edilməsi və ciddi maliyyə siyasətinin həyata keçirilməsi prioritet olmuşdur ki, bu da 1992–1994-cü illərdə ölkədə mövcud olan obyektiv şərtlərlə bağlı idi» [1, s. 74].

Bu dövrdə əsas məqsəd inflyasiya səviyyəsinin aşağı salınması və manatın məzənnəsinin möhkəmləndirilməsi idi ki, bu da adaptiv pul və büdcə-vergi siyasəti vasitəsilə iqtisadi dirçəliş üçün əlverişli makroiqtisadi mühitin formalaşmasına kömək etdi. Maliyyə sistemindəki bütün likvid aktivlərin cəmi kimi müəyyən edilən pul kütləsinin həcmi stabilləşdirildi. Maliyyə və pul-kredit sahəsində ardıcıl tədbirlər nəticəsində hiperinflyasiya tez bir zamanda aradan qaldırıldı və milli valyutanın sabitliyi təmin edildi. Stabilləşmədən sonra pul kütləsinin həcmi və strukturunda baş verən dəyişikliklər əhəmiyyətli oldu [1, s. 58].

İkinci mərhələ (1997–1998-ci illər) keçid dövrü kimi xarakterizə olunur və iqtisadiyyatın institusional inkişafının yeni mərhələsini əks etdirir. Bu mərhələnin məqsədi əvvəlki sərt pul və valyuta siyasətinin yumşaldılması idi.

Üçüncü mərhələ 1999-cu ilin iyul ayından başlayaraq iqtisadi artım templərini, pula tələbatın artmasını və struktur islahatlarının intensivləşməsinə nəzərə almışdır. Mərkəzi Bank daha yumşaq pul-valyuta siyasətinə keçdi ki, bu da mərkəzləşdirilmiş kreditlər üzrə faiz dərəcələrinin aşağı salınmasına, məcburi ehtiyat normalarının azaldılmasına və idarə olunan üzən məzənnə rejimində manatın daha çevik məzənnəsinin tətbiqinə səbəb oldu.

Dördüncü mərhələ 2003-cü ildən başlayaraq yeni makroiqtisadi realıqla səciyyələnmişdir. 2007-ci ildən etibarən Azərbaycan Mərkəzi Bankı monetar idarəetməni təkmilləşdirmək məqsədilə “faiz dərəcələri dəhlizi” konsepsiyasını tətbiq etməyə başlamışdır. Monetar siyasətin bütün aralıq göstəriciləri arasında manatın məzənnəsi qiymətlərin sabitliyi və maliyyə sisteminin dayanıqlılığı kimi son məqsədlərə nail olmaq üçün ən idarəolunan və etibarlı göstərici olaraq qalır [2, s. 30].

Beşinci mərhələ 2015-ci ildən sonra tamamilə yeni iqtisadi vəziyyətlə xarakterizə olunur. Mərkəzi Bank sabit məzənnə rejimindən imtina edərək idarə olunan üzən məzənnə rejiminə, 2017-ci ildən isə tam üzən məzənnə rejiminə keçdi. Bu, məzənnə siyasətinin əməliyyat göstəricilərindən imtina və valyuta intervensiyalarının dayandırılmasını nəzərdə tutur. Məzənnə sabitliyi makroiqtisadi dayanıqlılığın əsas amili olaraq qalır, aşağı inflyasiyanı və maliyyə sisteminin etibarlılığını təmin edir. Pul-kredit siyasətinin gələcək inkişafı “Azərbaycan Respublikasının 2022–2026-cı illər üzrə sosial-iqtisadi inkişaf Strategiyası” çərçivəsində tədbirlər planına əsaslanacaq və inflyasiya hədəflənməsi rejiminə keçidi hədəfləyəcək. Buna valyuta bazarında təklif kanallarının diversifikasiyası, maliyyə sektorunun dərinləşdirilməsi, nağd-kölgə iqtisadiyyatının azaldılması və makroiqtisadi koordinasiyanın effektivliyinin artırılması kömək edəcək.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Мамедов З.Ф. Деньги, кредит, Банки. Баку: Азернешр, 2008, с. 400.
2. Рустамов Э.С. Глобальный кризис и антикризисная политика Центрального банка Азербайджана// Деньги и кредит. — 1/2010. 27-35.
3. <https://e-qanun.az/framework/897>

Ağalar QARAYEV

Magistrant

E-mail:qarayev.agalar14@icloud.com

MÜASİR MALİYYƏ PROBLEMLƏRİ

Abstract

Managing company finances has always been a major concern of business entities. As a result of the pandemic regulations, business conditions have worsened and many small and medium-sized businesses have faced serious financial problems. For companies unable to cope with modern challenges, the question of survival was on the agenda. The study lists the most common problems that companies struggle with. These include poor financial management and pricing policy, lack of capital, inconsistency and other external economic factors. Failure to solve these problems can cut off the company's future development paths, and vice versa - if these problems are corrected, the company can have new opportunities to expand its business.

Keywords: economy, finance, business, capital, banking operations.

Giriş

Dövlət maliyyəsi ölkənin maliyyə sisteminin əsas sektoru olmaqla yanaşı, həm də ölkəni iqtisadi, sosial, siyasi və ekoloji funksiyalarını yerinə yetirmək üçün maliyyə resursları ilə təmin edir. Dövlət maliyyəsinin idarə edilməsi tsiklində iştirak edən xeyli sayda faktor hər bir iştirakçının nöqteyi-nəzərindən DMI dövryyəsinin hər bir mərhələsində bu hərəkətlərin hərəkətlərinin və nəticələrinin əlaqələndirilməsini, təsdiqini və qiymətləndirilməsini tələb edir. Bu prosesin hər bir iştirakçısının onun nəticələrinə və onun effektivliyinə dair öz maraqları var. Bu prosesdə vətəndaş cəmiyyətinin xüsusi rolu var. Dövlət maliyyə resurslarının idarə olunmasında şəffaflığın və hesabatlılığın artırılması ilə bağlı vətəndaş cəmiyyətinin tələbləri daim artır və hökumətin daim cavab verməli olduğu bir çağırışdır.

Müəssisələrdə baş verən əsas maliyyə problemlər

Müəssisələrdə baş verən əsas maliyyə problemlərindən bəzilərini açıqlayaq:

Pul axını

Demək olar ki, hər bir iş adamı sağlam Pul axınının vacibliyini bilir, çünki bu, şirkətdə pulun

hərəkətinə aiddir və şirkətin maliyyəsi haqqında yaxşı təsəvvür yaradır. Nağd pulla bağlı məsələlər biznes fəaliyyəti üçün əsas problemlərdən biridir, çünki bu, böyük uğura və ya hətta uğursuzluğa səbəb ola bilər.

Aşağıdakı amillər pul vəsaitlərinin hərəkətinə mənfi təsir göstərir [2]:

- Aşağı mənfəət və ya (daha pis) itkilər;
- Güclərə həddindən artıq investisiya qoyuluşu;
- Həddindən artıq ehtiyat;
- Müştərilərə həddən artıq kredit verilməsinə icazə verilməsi;
- Həddindən artıq ticarət;
- Gözlənilməz dəyişikliklər;
- Mövsümi tələb.

Büdcənin düzgün planlaşdırılması pul vəsaitlərinin hərəkəti problemlərinin həllində mühüm rol oynayır, aylar ərzində pul vəsaitlərinin hərəkəti ilə bağlı dəyişikliklərlə bağlı ilkin iqtisadi proqnozlar verməyə imkan verir. Bununla belə, nağd pul axınının azalması halında, şirkət üçün bəzi lazımsız xərcləri azaltmaq vacib ola bilər. Maliyyə meneceri şirkətin xərclərini ətraflı təhlil etməli və onlardan hansının biznesə ciddi ziyan vurmadan azalda biləcəyini müəyyən etməlidir. Bu üsuldən sui-istifadə edilməməlidir, çünki xərclərin nəzarətsiz şəkildə azaldılması qaçılmaz olaraq şirkətin fəaliyyətinə mənfi təsir göstərəcəkdir [3].

Qiymət siyasəti

Maliyyə idarəetməsinin əsas komponentlərindən biri qiymət siyasətidir. Şirkətin gələcəyi məhsul və xidmətlərin qiymətindən əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. Bir qayda olaraq, yüksək qiymətlər istehlakçıları qorxudur və məhsula tələbi azaldır, aşağı qiymətlər isə əksinə, maqnit olaraq yeni müştəriləri cəlb edir. Bir çox hallarda şirkətlər bazar araşdırması və şirkətin resurs potensialının təhlili aparmırlar. Nəticədə qiymətlər ya yüksəkdir və konkret istehlak segmentinə uyğun gəlmir, ya da o qədər aşağıdır ki, sadəcə olaraq kifayət qədər gəlir yığılmasını təmin edə bilmir. Məsələn, e-ticarət yönümlü firmaların böyük bir hissəsi hər il müflis olur, çünki biznesdən əldə etdikləri gəlir şirkətin xərclərindən çox azdır [9].

Qiymət dəyişikliklərinin nəticələri də diqqət çəkir - 2011-ci ildə Netflix xidmətlərin qiymətinin 60% artması nəticəsində 1 milyona qədər müştərisini itirib. Bu da öz növbəsində səhmlərin qiymətlərinin 75 faiz aşağı düşməsinə səbəb oldu [4].

Buna görə də, qiymət prosesində maksimum gəlirliliyi təmin edən strateji həllər ən mühümdür. Bu, müştərinin istədiyi məhsulu almaq üçün həmin məbləği ödəməyə hazır olduğu bir müştəri üçün dəyər yaratmaq qabiliyyətidir. Rəşional qiymət siyasətinin qurulması üçün istehlakçıların sosial-iqtisadi və demografik vəziyyəti ilə bağlı bazar araşdırması aparmaq və müxtəlif qiymətlər baxımından istehlakçıların alıcılıq qabiliyyətini qiymətləndirmək lazımdır.

Maliyyəyə çıxış

Biznesin üzləşdiyi növbəti əsas problem maliyyəyə çıxışıdır. Fəaliyyətin müəyyən mərhələsində demək olar ki, bütün şirkətlər maliyyə resurslarının tükənməsi ərafəsindədir. Bu, sorğunun nəticələrinə görə, müəssisələrin 35%-nin vəsaitlərə kifayət qədər çıxışı olmadığı üçün inkişaf edə bilmir. Bununla belə, müasir şəraitdə maliyyə əldə etməyin bir çox yolu var, o cümlədən: bank kreditləri, vençur firmaları, biznes qrantları, başlanğıc maliyyələşdirmə, özəl investorlar və s. Facebook, Spotify, Airbnb və s. kimi vençur maliyyəsi ilə yaradılmış çoxlu uğurlu şirkətlər var [5]. İş adamlarının böyük bir hissəsi maliyyələşdirmə və onları əldə etməyin yolları haqqında kifayət qədər biliyə malik deyillər.

Bu problemi həll etmək üçün biznes segmentini müvafiq təlimatlarla təmin etmək və məlumat xarakterli görüşlər və ya təlimlər vasitəsilə onların məlumatlılığını artırmaq vacibdir [10].

Qeyri-müəyyən xərclər Biznes və risk bir-birindən ayrılmazdır. Qeyri-müəyyənlik həmişə müəssisələrə qəfil hücum edir və bunun mükəmməl nümunəsi müəssisələrin böyük bir hissəsini məhv edən koronavirus pandemiyasıdır. 2020-ci ildə aparılan sorğuya görə, fəaliyyəti dayandırılmış şirkətlərin əksəriyyətinin “qara gün” üçün əlavə resursları (föndü) olmayıb və elə birinci dalğa nəticəsində böyük maliyyə itkiləri ilə üzləşiblər. Əvvəzində əlavə resursları olanlar müasir çağırışların

öhdəsindən daha asan gələ bildilər [7].

Bu problemi həll etməyin ən praktik və effektiv yolu şirkətə müəyyən müddət ərzində vəsait toplamağa, qeyri-müəyyənlik halında isə xarici risklərdən sığortalanmağa imkan verəcək minimum ehtiyat tələbləri kimi fond bankının yaradılmasıdır. Bununla belə, qeyri-müəyyən vəziyyət yaranmazsa, hesabat dövrünün sonunda Şirkət istifadə olunmamış vəsaitləri biznesin maraqlarına uyğun olaraq yenidən investisiya edə biləcək. Xüsusilə, şirkətlər yeni inventar almaq, kadr hazırlığı, əsaslı xərcləri artırmaq və s [8].

Debitor borcları

"Bu gün al - sabah ödə" - maliyyə xidmətlərinin və onlayn satışın inkişafı ilə son illərdə xüsusilə populyarlaşan müştəriləri cəlb etmək üçün ən yaxşı strategiyalardan biridir [6]. Bununla belə, nəzərə almaq lazımdır ki, şirkətin debitor borcları ilə birlikdə maliyyə riskləri də artır.

Bir sıra ölkələrin bank sistemlərinin təhlili (Cənub-Şərqi Asiyada (1997), Rusiyada (1998), ABŞ-da (2007-2008) bank böhranları) göstərdi ki, bankların maliyyə problemlərinin əksəriyyəti vaxtı keçmiş kreditlərin əhəmiyyətli həcmi ilə bağlıdır. Kommersiya banklarının müflis olmasının əsas səbəbləri kimi aktivlərin keyfiyyətinin aşağı olması, problemli kreditlərin vaxtında aşkarlanmaması və nəzarətin zəif olması göstərilir [1]. Əslində, oxşar prinsip istənilən digər biznes növünə də aiddir - erkən mərhələdə həll edilməmiş problemlər dəhşətli nəticələrə səbəb olur. Bunun qarşısını almaq üçün aşağıdakı tövsiyələri nəzərə almaq məsləhətdir:

Borclunun İdentifikasiyası - Əlaqə və bank məlumatları daxil olmaqla borclu haqqında bütün lazımi məlumatları toplamaq;

Potensial risklərin müəyyən edilməsi - Məlumdur ki, banklar kredit verməzdən əvvəl potensial müştərilərin potensial kredit qabiliyyətini qiymətləndirir və təhlil edir. Şirkətlər üçün də bu üsula riayət etmək və borcun ödənilməsi ilə bağlı risklərin müəyyən edilməsini təmin etmək vacibdir.

Borclunun cavabı - Şirkət borclunun bəhanələrinə hazır olmalıdır. Borclunun ümumi cavablarının siyahısını tərtib etmək və sonra hər birini effektiv təkziblə uyğunlaşdırmaq kifayətdir.

Vəziyyətə nəzarət etmək və borclunun qurduğu tələlərə düşməmək vacibdir.

Ehtiyac yaranarsa, pulu qaytarmağın digər qanuni yollarına müraciət etmək tövsiyə olunur.

Nəticə

Nəticədə, biznes üçün daha bir böyük problem - qanuna və vergi tənzimlənməsinə riayət etməkdir. 2020-ci ildə keçirilən sorğunun nəticələrinə görə, çoxlu sayda şirkət qanunla müəyyən edilmiş tələblərə, o cümlədən beynəlxalq maliyyə və mühasibat standartlarına cavab vermir və bu səbəbdən onlar tez-tez vergi orqanları ilə problemlərlə üzləşirlər. Keçən il təsadüfi sorğuda iştirak edən 100 müəssisənin hər dördüdə biri fəaliyyətləri boyu qanuna əməl etmədiklərinə görə ən azı bir dəfə cərimələnib, bəziləri isə xəbərdarlıq alıb. Gördüyümüz kimi, biznesin böyük bir hissəsinin hələ də qanunvericilik haqqında kifayət qədər biliyi və məlumatı yoxdur. Ona görə də sahibkarlıq subyektlərinin qanunla bağlı maarifləndirilməsi və şirkətlərin cərimələnməsinə səbəb olan məlumat çatışmazlığının aradan qaldırılması vacibdir.

Biznesin üzləşdiyi bütün riskləri və problemləri həll etmək faktiki olaraq mümkün deyil. Baxmayaraq ki, təcrübəyə əsaslanan məsləhət və fərdi şərtlərə uyğunlaşdırma bu riskləri və əlaqəli problemləri minimuma endirə bilər. Nəticə etibarilə, şirkətlər daha çox məsuliyyət götürsələr və məqalədə qeyd olunan problemlərin əhəmiyyətini dərk etsələr, nəinki risklərini azaldacaqlar, həm də geniş imkanlar açacaqlar.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Abuselidze G., Katamadze G., International Experience Of Business Environment. *Archives of Business Research*, 5(5), 2017, p.54-61.
2. Abuselidze G., Katamadze G., The importance of legal forms business environment in Georgia. *Kwartalnik Nauk*, 49(4), 2018, p.83-88.
3. Katamadze G., The Analysis of Influence of the Monetary on the Local Business Entities. *Journal of Economics, Business and Management*, 8(2), 2020, p.129-132.
4. https://www.bbi.ge/uploads/training_18.pdf

5. <https://www.tutor2u.net/business/reference/finance-causes-of-cash-flow-problems>
6. <https://www.freshbooks.com/blog/6-ways-to-avoid-cash-flow-problems-in-your-business>
7. <https://mpk732t12016clusterb.wordpress.com/2016/05/02/pricing-failure-for-netflix/>
8. <https://entrepreneurhandbook.co.uk/sources-of-funds-for-business/>
9. <https://www.wamda.com/2020/12/driving-growth-buy-pay-later>
10. <https://www.netsuite.com/portal/resource/articles/business-strategy/small-business-financial-challenges.shtml>

Əsgər Elşən oğlu ZEYNALOV
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin (UNEC) doktorant

BEYNƏLXALQ DAŞIMALARIN QLOBAL İQTİSADI İNKİŞAFDAKİ ROLU: NƏZƏRİ ƏSASLAR VƏ AZƏRBAYCANIN LOGİSTİK POTENSİYALI

Abstract

International transportation is a strategic factor in global trade, economic growth, and regional integration. Efficient transport systems reduce costs, enhance trade flows, stimulate investments, and support technological innovation. Azerbaijan's geostrategic location and development of transit corridors, including the Middle Corridor and North–South routes, strengthen its role as a regional logistics hub. This study highlights both theoretical foundations and practical implications of international transportation, emphasizing its importance for economic competitiveness, infrastructure development, and sustainable growth.

Keywords: International Transportation, Logistics, Azerbaijan

Beynəlxalq daşımların dünya iqtisadiyyatında, ölkələrarası əlaqələrdə və beynəlxalq rifah səviyyəsinin yüksəlməsində rolu çoxşaxəlidir və strateji əhəmiyyət daşıyır. Beynəlxalq daşımların bir başa təsiri qlobal ticarətin inkişafı ilə bağlıdır. Beynəlxalq daşımlar malların və xidmətlərin sərhədlərarası hərəkətini təmin edir. Beynəlxalq daşımların keyfiyyəti və texnoloji cəhətdən inkişafı təmin edildikcə ticarət xərcləri azalır və ölkələrarası mübadilənin həcmi artır. Məsələn, Dünya Bankının məlumatlarına əsasən (WB, 2025) son 35 ildə qlobal ticarət dövriyyəsi kəskin artıb (qrafik 2.2.1). Dünya Ticarət Təşkilatının məlumatlarına (WTO) əsasən, nəqliyyat xərclərinin azalması ölkələrin ixrac rəqabətini də yüksəldir.

İqtisadi ədəbiyyatda nəqliyyat daşımlarında xərclərin azalmasının beynəlxalq ticarət dövriyyəsinə təsirləri ilə bağlı çoxlu sayda tədqiqatlar mövcuddur. Məsələn, Behar və Venables (2010) öz tədqiqatlarında göstərir ki, nəqliyyat xərcləri ticarət həcminə tariflərə bərabər, hətta daha böyük maneədir. Alınan nəticələrə əsasən nəqliyyat xərcindəki 1% azalma təqribən 3–6% arasında ixrac artımına səbəb olur. Hummels (2007) yüklərin uyğunlaşmasını, fraqmentasiyasını və yük xərclərini təhlil edərək belə nəticəyə gəlir ki, nəqliyyat xərclərindəki 1% azalma ABŞ-ın ixracını 6–7% artırır. Daudin və digərləri (2018) iddia edirlər ki, 1974–2013 dövründə nəqliyyat xərcləri 50–60% azalıb. Wong (2022) tərəfindən aparılan tədqiqatda nəqliyyat xərclərinin şirkət davranışına təsiri və tarif siyasətinə bağlı qarşılıqlı münasibət araşdırılıb. Behar və Venables (2011) tərəfindən aparılan tədqiqatda əldə edilən nəticələr göstərir ki, daşıma xərcləri ticarət cərəyanlarına, malların seçiminə və istehsal quruluşuna ciddi təsir göstərir.

Tədqiqatlar göstərir ki, beynəlxalq daşımlar beynəlxalq istehsal zəncirlərinin, məs. avtomobil istehsalında, elektronika sənayesində və sair sahələrdə, qurulmasını stimullaşdırır. Christopher & Holweg (2011) qlobal istehsal zəncirlərdə logistikanın çevikliyi və daşımların rolunu, Gereffi (2018) beynəlxalq istehsal zəncirlərinin struktur və inkişaf modellərini, Wong (2022) – nəqliyyat xərclərinin uzunmüddətli azalmalarla qlobal zəncirlərə necə təsir göstərdiyini, Kaplinsky (2015) texnoloji yüksəlmənin qlobal istehsal zəncirlərində rolunu, Donaldson (2018) tranzit-özünü təşkil

edən infrastrukturun (dəmir yolları) makroiqtisadi rifaha olan təsirini tədqiq ediblər. Genişləndirilmiş nəqliyyat şəbəkələri regionlararası əməkdaşlığı və bölgələrin iqtisadi yüksəlişini dəstəkləyir.

Sərfəli daşınma imkanları malların qiymətini ucuzlaşdıraraq istehlakçılar üçün rifahı artırır. Daşıma sektorunun inkişafı yeni iş yerləri, infrastruktur investisiyaları və daxili gəlir artımı yaradır. İstehsalçılar yeni bazarlara çıxış imkanı əldə edərək gəlir və investisiya imkanlarını artırırlar.

Beynəlxalq daşımalar rəqəmsal texnologiyalar, logistika sistemləri və daşıma avadanlıqlarında innovasiyanı stimullaşdırır. Məsələn, konteyner texnologiyası, GPS izləmə, avtomatlaşdırılmış anbar sistemləri və sair texnoloji yeniliklər beynəlxalq daşımaların səmərəliliyini artırır. Nəqliyyat vasitələrinin, o cümlədən gəmi, yük qatarı, təyyarə və s. modernləşdirilməsi beynəlxalq ticarətin çevikliyini artırır.

Beynəlxalq daşımalar qlobal əmək bölgüsünün formalaşmasını sürətləndirir. Belə ki, beynəlxalq daşımalar mütəxəssisləşməni və komparativ üstünlüklərə əsaslanan ticarəti mümkün edir. Beləliklə, ölkələr öz ixtisaslaşdıqları məhsullar üzrə daha səmərəli fəaliyyət göstərirlər.

Beynəlxalq daşımaların geosiyasi və strateji əhəmiyyəti də yüksəkdir. Belə ki, nəqliyyat marşrutları, məsələn, Şimal-Cənub, Bir Kəmərlər - Bir Yol layihəsi və sair ölkələrin geosiyasi gücünü artırır. Həmçinin beynəlxalq daşımalar tranzit ölkələr üçün strateji əhəmiyyət daşıyaraq onların diplomatik və iqtisadi mövqelərini gücləndirir.

Beynəlxalq daşımalar investisiya axınlarını cəlb etməsini tə stimullaşdırır. Belə ki, yaxşı inkişaf etmiş beynəlxalq daşımalar infrastrukturuna birbaşa xarici investisiyalar üçün cəlbedici mühit yaradır. Nəqliyyat şəbəkəsi inkişaf etmiş ölkələrdə logistika parkları, limanlar, anbar mərkəzləri formalaşır.

Beynəlxalq daşımalar beynəlxalq turizmin və insan resurslarının hərəkətliliyinin artmasını da təmin edir. Sərnişin daşımalarının beynəlxalq səviyyədə inkişafı turizmi və beynəlxalq əmək miqrasiyasını stimullaşdırır. Bu da insan kapitalının beynəlxalq axınını və qlobal əmək bazarının integrasiyasını dəstəkləyir.

Beynəlxalq daşımalar qlobal iqtisadi sistemin dayanıqlı işləməsi, rifahın yüksəlməsi və ölkələrarası əlaqələrin dərinləşməsi üçün əsas infrastruktur sütunudur. Onların inkişafı ticarətin liberallaşması, regional integrasiya, iqtisadi səmərəlilik və beynəlxalq əməkdaşlıq üçün əvəzolunmaz rol oynayır. Elə buna görə də hər bir ölkə beynəlxalq daşımalarda öz iştirakını gücləndirmək üçün çoxşaxəli və sistemli addımlar atırlar. Bu addımlar nəqliyyat infrastrukturunun inkişafını, hüquqi və institusional mühitin yaxşılaşdırılmasını, texnoloji yeniliklərin tətbiqini, tranzit siyasəti və beynəlxalq əməkdaşlığın genişlənməsini nəzərdə tutur. Nəqliyyat infrastrukturunun modernləşdirilməsi rəqəmsallaşma və texnoloji yeniliklərin tətbiqi, tranzit və geosiyasi strategiyaların inkişafı, beynəlxalq müqavilələr və təşəbbüslərdə iştirak, milli logistika və nəqliyyat strategiyalarının qəbul edilməsi, xüsusi iqtisadi zonaların və logistika parklarının yaradılması, yerli daşıma şirkətlərinin rəqabət qabiliyyətinin artırılması, ətraf mühitin qorunması və davamlı daşıma strategiyaları və sair tədbirlər Azərbaycanın beynəlxalq daşımalarda iştirakını gücləndirir. Digər ölkələr kimi Azərbaycan da beynəlxalq daşımalarda iştiraklarını artırmaq üçün infraqurtdan hüquqi sistemə, texnologiyadan diplomatiyaya qədər geniş spektrli islahatlar həyata keçirir. Bu sahədə irəliləmək üçün integrasiya olunmuş milli və beynəlxalq strategiyalara qoşulmaq və davamlı siyasətlər yürütmək əsas şərtidir.

Beynəlxalq daşımaların Azərbaycan nəqliyyat sektorundakı rolu strateji və çoxşaxəlidir. Bu rol iqtisadi, geosiyasi, logistik və maliyyə baxımından qiymətləndirilə bilər. Azərbaycanın Beynəlxalq Logistik Mərkəz kimi rolu getdikcə artır. Azərbaycan Avropa ilə Asiya arasında körpü funksiyasını yerinə yetirir. Bu səbəbdən beynəlxalq daşımalar ölkənin nəqliyyat siyasətində prioritet sahələrdən biridir. Orta Dəhliz (Middle Corridor) layihəsi, yəni Bakı-Tbilisi-Qars (BTQ), Ələt limanı və Transxəzər dəhlizi vasitəsilə Çin-Orta Asiya-Azərbaycan-Gürcüstan-Türkiyə-Avropa istiqamətində yüklərin daşınması, Xəzər dənizinin keçid rolu, yəni Ələt Beynəlxalq Dəniz Ticarət Limanının Xəzər dənizi üzərindən tranzit daşımalar üçün əsas mərkəz olması, Şimal-Cənub Dəhlizinin fəaliyyəti, yəni İran-Azərbaycan-Rusiya istiqamətində yüklərin daşınması və Hindistan-Rusiya arasındakı alternativ marşrutun fəaliyyəti Azərbaycanı Beynəlxalq Logistik Mərkəzə çevirir.

Azərbaycandan və ya Azərbaycan üzrərindən tranzit olaraq yerinə yetirilən yükdaşımlarının həcminin artması (qrafik 2.2.3), həmçinin beynəlxalq yük dövriyyəsidəki artım (qrafik 2.2.4) və gəlir strukturundakı pay artımı (qrafik 2.2.5) statistik olaraq, bir daha təsdiq edir ki, beynəlxalq yükdaşımları sahəsində Azərbaycanın rolu daim artmaqdadır. Beynəlxalq daşımlar logistik xidmətlərin inkişafı və xarici valyutanın cəlb edilməsi baxımından sektora əlavə dəyər yaradır. Beynəlxalq daşımlarla bağlı terminal, gömrük, yükdaşıma və nəqliyyat sahələrində iş imkanları yaradır. Ələt limanı və BTQ layihəsi sayəsində xarici investisiyalar daha çox bu sahəyə yönəlmişdir.

Beynəlxalq daşımalarda Azərbaycanın logistik mərkəz rolunun artması ölkənin geosiyasi əhəmiyyətini artırır. Artıq “Orta Dəhliz” layihəsində lider mövqedə olan Azərbaycan Mərkəzi Asiya ölkələrinin ticarət çıxışına nəzarətdə mühüm aktordur. Avropa İttifaqı, Türkiyə, Çin, Gürcüstan, Qazaxıstan və Türkmənistan ilə nəqliyyat üzrə əməkdaşlıq genişlənir.

Azərbaycanın beynəlxalq daşımalarda mövqeyinə mənfi təsir göstərə biləcək bəzi risklərin mövcudluğunu da nəzərə almaq və bu risklərin azaldılması istiqamətində müəyyən addımların atılmasına ehtiyac var. Belə ki, əlverişli olmayan gömrük prosedurları və sərhəd keçidləri bəzi hallarda tranzit səmərəliliyini azaldır. Rəqib dəhlizlər, məsələn, Rusiyadan keçən Şimal Dəhlizi ilə rəqabət aparmaq üçün qiymət və vaxt baxımından optimallaşma vacibdir. Yük axınlarının bəzi səbəblərdən, məsələn, siyasi və ya qlobal ticarət zəncirindəki dəyişikliklərinə görə, qeyri-sabitliyi müəyyən risk faktoru yaradır.

Beynəlxalq daşımların iqtisadi, geosiyasi, sosial-iqtisadi əhəmiyyətini nəzərə alaraq, Azərbaycan hökuməti bu sahədə öz mövqeyini gücləndirmək məqsədilə əlverişli hüquqi çərçivənin yaradılmasına çalışır. Bu məqsədlə yaradılan hüquqi çərçivənin bir neçə aspektini fərqləndirmək lazımdır: a) Milli hüquqi çərçivə. Bura nəqliyyat sektoru və beynəlxalq daşımlarla bağlı Qanunlar və Prezident fərmanları daxildir; b) Beynəlxalq hüquqi çərçivə və Azərbaycanın qoşulduğu konvensiyalar; c) İcraedici və tənzimləyici qurumların yaradılması; d) Strateji sənədlər və planlar.

Milli hüquqi çərçivəyə daxil olan qanunlardan biri “Nəqliyyat haqqında Azərbaycan Respublikası Qanunudur”. Bu qanunda «nəqliyyat», «nəqliyyat müəssisəsi», «daşıyıcı», «müşəri» kimi mühüm anlayışlara tərif verilib. Bu qanuna əsasən “nəqliyyat deyəndə Azərbaycan Respublikasının ərazisində müəyyən edilmiş qaydada dövlət qeydiyyatına alınmış yüklərin və insanların daşınma vasitələri, o cümlədən dəmir yolu, avtomobil, dəniz, daxili su, hava, şəhər və şəhəratrafi elektrik, metropoliten, həmçinin Azərbaycan Respublikasının ərazisində yerləşən magistral boru kəmərləri başa düşülür. Qanunun 6-cı maddəsində Nəqliyyat sahəsində dövlət idarəetməsinin aspektlərindən biri kimi beynəlxalq nəqliyyat xidmətləri bazarında milli nəqliyyat kompleksinin fəaliyyətinin səmərəliliyinin və rəqabətə davamlılığının artırılması, xarici investisiyaların cəlb edilməsi nəzərdə tutulub. Digər tərəfdən, Qanunun 8 maddəsinin 6-cı bəndində təsbit edilir ki, “Xarici nəqliyyat müəssisələri tərəfindən Azərbaycan Respublikasının ərazisində tranzit daşımlarının həyata keçirilməsinə görə, habelə su, avtomobil və dəmir yollarından, dövlət limanlarından, hava məkanında uçuşların idarə edilməsi və aeronaviqasiya xidmətlərindən istifadə edilməsinə görə Azərbaycan Respublikasının normativ-hüquqi aktları və beynəlxalq müqavilələri ilə müəyyən edilmiş qaydada və məbləğdə haqq alınır.” Qanunun 14-cü maddəsinə əsasən “Azərbaycan Respublikasının ərazisindən tranzit yük və sərnişin daşımları: dəmiryol, hava, avtomobil, dəniz, daxili su nəqliyyatı ilə Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə, beynəlxalq müqavilələrinə uyğun beynəlxalq (dövlətlərarası) daşımlar üçün açılmış marşrutlar (yollar, trassalar və su yolları) üzrə həyata keçirilir.” Qanunun 23-cü maddəsində nəqliyyatda, o cümlədən beynəlxalq daşımalarda sığorta nəzərdə tutulub.

“Avtomobil nəqliyyatı haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanun (2008). Bu qanun avtomobil nəqliyyatı xidmətlərinin təşkili, lisenziyalasdırma, yükdaşımlar və beynəlxalq daşımlar üzrə fəaliyyətə dair əsas prinsipləri müəyyən edir. “Avtomobil nəqliyyatı haqqında” Qanunda beynəlxalq daşımlar üçün rəsmi icazə tələbi 13-cü Maddədə təsbit olunub.

Milli hüquqi çərçivəyə daxil olan qanunlardan biri də “Dəmir yolu nəqliyyatı haqqında” Qanundur. Bu qanun dəmir yolu ilə yük və sərnişin daşımları, texniki istismar qaydaları və tarif

siyasəti haqqında əsas hüquqi sənəddir. “Dəniz limanları haqqında” Qanun (2014) dəniz nəqliyyatı və liman infrastrukturunu üzrə hüquqi normaları ehtiva edir.

“Bakı şəhərində və ətraf ərazilərdə nəqliyyat infrastrukturunun təkmilləşdirilməsinə dair 2025–2030-cu illər üçün Dövlət Proqramı”nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamında (2025) Beynəlxalq tranzit imkanlarının genişləndirilməsi, Nəqliyyat-logistika sahəsində rəqabət qabiliyyətinin artırılması, normativ-hüquqi və institusional bazanın inkişaf etdirilməsi, Tranzit ölkə kimi Azərbaycanın mövqeyinin gücləndirilməsi və sair mühüm məsələlər öz əksini tapıb. Sərəncamda Azərbaycanın “logistika və nəqliyyat qovşağı” kimi beynəlxalq nüfuzunun artırılması üçün beynəlxalq əməkdaşlığın genişləndirilməsi və beynəlxalq daşımalarda iştirak payının artırılması əsas məqsəd kimi qeyd olunur.

Azərbaycan beynəlxalq yükdaşımlar sahəsində a) TIR Konvensiyasına (1975); b) CMR Konvensiyasına (1956); c) ADR Konvensiyasına qoşulub. Qeyd edək ki, “Nəqliyyat haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanununun 2-ci maddəsinin 4-cü bəndinə əsasən “Əgər Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrdə bu Qanunda onlardan fərqli qaydalar müəyyən edilmişdirsə, həmin müqavilələrin qaydaları tətbiq edilir.” TIR Konvensiyasına (1975) TIR sistemi üzrə beynəlxalq yük daşımları üçün gömrük prosedurlarının sadələşdirilməsini, CMR Konvensiyası (1956) beynəlxalq avtomobil yük daşımları zamanı malların beynəlxalq daşınmasına dair müqaviləni, ADR Konvensiyası isə təhlükəli yüklərin avtomobil yolu ilə beynəlxalq daşınmasına dair müqaviləni ehtiva edir.

Azərbaycan dəmir yolu və digər nəqliyyat növləri ilə bağlı OTIF – Beynəlxalq Dəmir Yolu Daşımları Təşkilatına üzv olaraq, bu təşkilat çərçivəsində Beynəlxalq dəmir yolu daşımlarına dair Konvensiyaya (COTIF) qoşulub. Azərbaycan TRACECA proqramı çərçivəsində Avropa-Qafqaz-Asiya dəhlizi üzrə regional nəqliyyat layihələrində iştirak edir. Beynəlxalq Dəniz Təşkilatına (IMO) və SOLAS Konvensiyasına qoşularaq dənizdə təhlükəsizliyə dair tələblərə əməl edir.

Beynəlxalq nəqliyyat və logistika sisteminə qoşulmaq və beynəlxalq daşımalarda öz rəqabətliliyini artırmaq məqsədilə ölkəmizdə zəruri strateji sənədlər və proqramlar həyata keçirilir. Azərbaycan Respublikasının Logistika və Tranzit Potensialının inkişafı üzrə Dövlət Proqramı (2022–2026) tranzit yüklərin həcmnin artırılması və beynəlxalq marşrutlarda rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsini nəzərdə tutur. “Şərq-Qərb” və “Şimal-Cənub” beynəlxalq nəqliyyat dəhlizlərinə Azərbaycanın qoşulması regional nəqliyyat qovşağı statusunu möhkəmləndirməklə yanaşı, ölkəyə valyuta gəlirləri, yeni iş yerləri, beynəlxalq imic üstünlüyü və dayanıqlı iqtisadi artım qazandırmağı hədəfləyir. Qeyd edək ki, “Şimal-Cənub” beynəlxalq nəqliyyat dəhlizinin yaradılması 2000-ci ildə Rusiya–İran–Hindistan arasında imzalanan beynəlxalq sazişlə əsaslandırılıb və Azərbaycan 2005-ci ildə bu sazişə qoşulub. 2014-2016-cı illərdə İran–Azərbaycan dəmir yolu bağlantısı müzakirə edilərək maliyyələşdirilməyə başlanılıb. həmin illərdə Azərbaycan və İran arasında dəmir yolu Astara çayı üzərindən birləşdirilərək yüklərin keçidinə başlanılıb. 2018-ci ildən başlayaraq, Astara (Azərbaycan)-Astara (İran) arasında dəmir yolu tam fəaliyyətə keçir və faktiki tranzit yükləri daşımağa başlayıb.

Azərbaycan Transxəzər Beynəlxalq Nəqliyyat Marşrutu (Middle Corridor) təşəbbüsünün həmtəsisçisi və fəal iştirakçısıdır. Bu marşrut Çin-Orta Asiya-Xəzər dənizi-Azərbaycan-Gürcüstan-Türkiyə-Avropa xətti üzrə uzanır. Azərbaycan, TXBNM Beynəlxalq Assosiasiyasının (Trans-Caspian International Transport Route Association-TITR) üzvüdür. Bu assosiasiya dəhliz üzrə razılaşdırılmış tarif siyasəti, integrasiya olunmuş loqistika, multimodal daşımlar və yük axınının koordinasiyası ilə məşğuldur. Azərbaycan Orta Dəhliz üzrə strategiya və infrastruktur təmin edən aparıcı ölkədir. Bu dəhliz Azərbaycan ərazisində Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolunu, Bakı Beynəlxalq Dəniz Ticarət Limanını (Ələt limanı), Böyük həcmli yol və dəmir yolu layihələrini və “Ələt” Azad İqtisadi Zonasını əhatə edir. “Azərbaycan Respublikasında logistika və ticarətin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi”ndə və “2022–2026-cı illər üçün sosial-iqtisadi inkişaf Strategiyası”da Orta Dəhliz üzrə yükdaşıma imkanlarının artırılması strateji hədəf kimi qeyd olunub. Ölkə Prezidenti İ.Əliyev bu dəhlizi Azərbaycanın geoiqtisadi strategiyasının əsas elementi kimi səciyyələndirir.

Logistika və ticarətin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi (2016) sənədində beynəlxalq yükdaşımalara dair bir sıra məsələlərə toxunulmuşdur. SYX-də Azərbaycanın coğrafi mövqeyindən

səmərəli istifadə edərək regionun əsas tranzit mərkəzinə çevrilməsi hədəfi qeyd olunur. SYX-də “Şərq-Qərb” və “Şimal-Cənub” dəhlizlərinin rolu və Azərbaycanın dəhlizlər üzrə yükdaşımadakı payının artırılması üçün görüləcək tədbirlər göstərilmişdir. Həmçinin SYX-də beynəlxalq yükdaşımalarda tariflərin rəqabət qabiliyyətli səviyyəyə endirilməsi və elektron sistemlərin tətbiqi vacib məsələlər kimi qeyd edilib. Sənəddə dəmir yolu və avtomobil yollarının modernləşdirilməsi, liman və sərhəd-keçid məntəqələrinin inkişafı nəzərdə tutulur. Rəqəmsal logistika xidmətləri və gömrük prosedurlarının sadələşdirilməsi də SYX-də təklif edilir. Bu tədbirlər beynəlxalq yükdaşımaların sürətini və etibarlılığını artırmaqla tranzit cəlbediciliyini yüksəldir.

Azərbaycan Respublikasının “Şərq-Qərb” və “Şimal-Cənub” beynəlxalq nəqliyyat dəhlizlərində iştiraka qoşulması ilə bağlı hökumət strategiyaları Azərbaycanın tranzit potensialının gücləndirilməsini, dəhlizlər üzrə daşımaların həcmi artırılmasını, nəqliyyat infrastrukturunun müasirləşdirilməsini, gömrük və logistika prosedurlarının sadələşdirilməsini, regional və qlobal əməkdaşlığın gücləndirilməsini, ixrac və xarici ticarətin dəstəklənməsini nəzərdə tutur.

Coğrafi mövqe üstünlüyü mövcuddur. Azərbaycanın Avropa ilə Asiyanı birləşdirən mərkəzdə yerləşməsi ölkəni beynəlxalq yükdaşımalar üçün vacib tranzit ölkəyə çevirir. Dövlət proqramları Azərbaycanın bu mövqeyini iqtisadi üstünlüyə çevirmək məqsədini daşıyır. “Şərq-Qərb” və “Şimal-Cənub” marşrutları vasitəsilə Çin, Hindistan, Rusiya, Türkiyə, Avropa və digər ölkələr arasında yük və sərnişin axını artırmaq dövlətin strateji prioritetlərindəndir. Xəzər dənizi üzərindən multimodal daşımaların təşviqi bu məqsədə xidmət edir. Son onilliklərdə yeni dəmir yolları, avtomobil yolları, limanlar və logistika mərkəzləri yaradılır və mövcud olanlar yenilənir. Bakı Beynəlxalq Dəniz Ticarət Limanı, Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu, Astara dəmir yolu terminalı bu məqsədin real nümunələridir.

Gülnisə Əlisəfa MUSTAFAYEVA, i.ü.f.d.dos.

Anar Azər MİKAYILOV

Qərbi Kaspi Universiteti

e-mail anarmikayilov19@gmail.com

AZƏRBAYCANDA İNSAN KAPİTALININ FORMALAŞMASI VƏ İNKİŞAFI

Abstract

The formation of human capital in Azerbaijan is one of the priorities of modern economic and social development. The concept of human capital refers to the potential of people to generate economic productivity through their levels of knowledge, skills, health and competence. This concept was developed by economists such as Theodore Schultz and Gary Becker in the 1960s to emphasize the value of human resources as the basis of economic growth. In a modern economy, human capital, along with traditional factors of production - land, labor and capital - is an important basis for development. In Azerbaijan, this direction is one of the central components of the socio-economic strategy.

Keywords: human capital, education, reforms, labor market, digital education.

Giriş

İnsan kapitalının inkişafında əsas rol oynayan amillərdən biri təhsildir. Təhsil, iqtisadi inkişafı təmin edən bilikli və bacarıqlı işçi qüvvəsinin formalaşması üçün vacibdir (Becker, 1993, s. 40-43) [4]. Azərbaycanda təhsil sahəsində aparılan islahatlar bu məqsədə xidmət edir. Dövlət tərəfindən peşə təhsilinin genişləndirilməsi, xüsusilə regionlarda müasir tədris müəssisələrinin yaradılması və təhsilin keyfiyyətinin artırılması diqqət mərkəzindədir ("Azərbaycan Respublikasının Təhsil haqqında Qanunu", 2009, s. 5-6) [3]. Gənclərin gələcəyin peşələrinə hazırlaşması üçün rəqəmsal savadlılıq və texnoloji biliklərin tədrisə inteqrasiyası xüsusi önəm daşıyır. Məsələn, proqramlaşdırma, süni

intellekt və digər texnologiya sahələrində təhsil resurslarının inkişafı, Azərbaycanda rəqabətqabiliyyətli insan kapitalının formalaşdırılmasına imkan yaradır. Təhsilin modernləşdirilməsi bu baxımdan işçi qüvvəsinin müasir iqtisadi tələblərə uyğunlaşdırılmasında mühüm rol oynayır (World Bank, 2020, s. 28-30) [7]. Təhsil sahəsində atılan addımlarla yanaşı, səhiyyə sektoru da insan kapitalının formalaşmasında mühüm əhəmiyyətə malikdir. Sağlam işçi qüvvəsi iqtisadi fəaliyyətin dayanıqlığını və effektivliyini təmin edən əsas elementlərdən biridir (Schultz, 1961, s. 10-12) [6]. Azərbaycanda icbari tibbi sığorta sisteminin tətbiqi, səhiyyə xidmətlərinə əlçatanlığın artırılması və regionlarda tibbi infrastrukturun genişləndirilməsi insan kapitalının güclənməsi istiqamətində atılan əsas addımlardır. Xüsusilə, sağlamlıq sahəsində qabaqcıl texnologiyaların tətbiqi və profilaktik tədbirlərin həyata keçirilməsi ölkədə əmək qabiliyyətli əhəlinin sağlamlığını qorumaq baxımından strateji əhəmiyyət kəsb edir ("Azərbaycan 2030", s. 12-14) [2]. Pandemiya dövrü bu sahənin gücləndirilməsinin və modernləşdirilməsinin vacibliyini bir daha nümayiş etdirdi (World Bank, 2020, s. 50-53) [7].

Müasir dövrdə texnologiyanın sürətli inkişafı insan kapitalının yeni mərhələdə formalaşmasına şərait yaradır. Azərbaycanda rəqəmsal transformasiya iqtisadiyyatın və cəmiyyətin bütün sahələrini əhatə edərək, insan resurslarının inkişafı üçün yeni imkanlar yaradır. Xüsusilə, rəqəmsal təhsil resurslarının inkişaf etdirilməsi və onlayn tədris platformalarının geniş tətbiqi təhsilin əlçatanlığını artırır. Eyni zamanda, texnologiya sahəsində bilik və bacarıqların artırılması Azərbaycanın əmək bazarını qlobal tələblərə uyğunlaşdırmağa xidmət edir. Rəqəmsallaşma yalnız təhsil və səhiyyədə deyil, həm də məşğulluq sahəsində yeni imkanlar yaradır. Məsələn, uzaqdan iş modeli və frilans fəaliyyəti qlobal əmək bazarında iştirak imkanlarını genişləndirir. Bu isə beynəlxalq əməkdaşlıq və təcrübə mübadiləsi baxımından böyük üstünlüklər təqdim edir ("Azərbaycan Respublikasının Təhsil haqqında Qanunu", 2009, s. 8-10) [3].

Bununla yanaşı, Azərbaycanda insan kapitalının inkişafı prosesində qarşıya çıxan bir sıra problemlər mövcuddur. Regionlar arasında qeyri-bərabərlik, yüksək ixtisaslı kadrların xaricə köçməsi (beyin axını), gənclər arasında işsizlik və əmək bazarının dəyişən tələblərinə uyğun olmayan peşə ixtisasları bu sahədə qarşılaşan əsas çağırışlardır. Bu problemlərin həlli üçün dövlət tərəfindən strateji tədbirlərin həyata keçirilməsi vacibdir. Xüsusilə, innovasiya fəaliyyətlərinin dəstəklənməsi, regionlarda iqtisadi potensialın artırılması və işçi qüvvəsinin ixtisas səviyyəsinin yüksəldilməsi bu çağırışların aradan qaldırılmasında mühüm rol oynayır (Acemoglu & Autor, 2011, s. 1060-1062) [1].

Azərbaycanın insan kapitalını inkişaf etdirmək məqsədilə həyata keçirdiyi siyasətlər həm iqtisadi, həm də sosial inkişafın təmin olunmasına yönəlmişdir. Dövlətin bu sahədə apardığı islahatlar, təhsil və səhiyyənin keyfiyyətinin artırılması, rəqəmsallaşmanın və innovasiyaların təşviq edilməsi bu strategiyanın əsas komponentlərini təşkil edir ("Azərbaycan 2030", s. 15-18) [2]. İnsan kapitalının davamlı inkişafı yalnız ölkənin iqtisadiyyatının rəqabətqabiliyyətliliyini artırmaqla kifayətlənmir, həm də cəmiyyətin rifahını təmin edən mühüm amillərdən birinə çevrilir. Gələcəkdə bu sahədə əlavə tədbirlərin həyata keçirilməsi və beynəlxalq təcrübənin tətbiqi Azərbaycanın insan kapitalını daha da gücləndirəcəkdir (World Bank, 2020, s. 54-58) [7].

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Acemoglu, D., & Autor, D. (2011). Skills, Tasks and Technologies: Implications for Employment and Earnings. *Handbook of Labor Economics*, Vol. 4B, 1043-1171. (s. 1050-1052, 1060-1062)
2. Azərbaycan 2030: Sosial-İqtisadi İnkişaf Strategiyası. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Strateji Araşdırmalar Mərkəzi. (s. 8-10, 12-14, 15-18)
3. Azərbaycan Respublikasının Təhsil haqqında Qanunu. (2009). (s. 5-6, 8-10)
4. Becker, G. S. (1993). *Human Capital: A Theoretical and Empirical Analysis with Special Reference to Education*. Chicago: University of Chicago Press. (s. 25-28, 40-43)
5. Dövlət Statistika Komitəsi. (2023). Azərbaycanada təhsil və işçi qüvvəsi göstəriciləri. (Səhifə məlumatı yoxdur, statistik göstəricilər üçün istifadə edilib.)

6. Schultz, T. W. (1961). Investment in Human Capital. *The American Economic Review*, 51(1), 1-17. (s. 2-4, 10-12)
7. World Bank. (2020). Human Capital Index 2020: Data for Azerbaijan. (s. 28-30, 50-53, 54-58)

Aydan Sultanova
aydansultan99@gmail.com
Qərbi Kaspi Universiteti

MALİYYƏ NƏZARƏTİ SİSTEMİNDƏ AUDİTİN SƏMƏRƏLİLİYİNİN YÜKSƏLDİLMƏSİ

Abstract

This research study examines the issues of increasing the efficiency of audit in the financial control system. First, the theoretical and methodological foundations of financial control and audit were analyzed, and their role in financial management was determined. Then, the effectiveness of existing audit systems in enterprises was assessed, and the impact of audit on enterprise development was examined. Finally, strategic approaches to increasing the efficiency of audit and directions for improvement that can be applied in Azerbaijan were presented. As a result of the study, it was concluded that strengthening audit increases transparency and efficiency in financial control.

Keywords: audit, financial control, efficiency

Giriş

Müasir iqtisadi şəraitdə maliyyə nəzarəti və audit sistemi hər bir müəssisənin davamlı inkişafının və maliyyə sabitliyinin təmin edilməsində mühüm rol oynayır. Qlobal iqtisadi integrasiya və rəqabət mühitinin intensivləşməsi şəraitində müəssisələrin səmərəli fəaliyyət göstərməsi üçün şəffaf və etibarlı maliyyə nəzarəti mexanizmlərinin yaradılmasına ehtiyac artmaqdadır. Bu kontekstdə audit sistemi maliyyə məlumatlarının düzgünlüyünün və etibarlılığının təmin edilməsində, maliyyə risklərinin vaxtında aşkar edilməsində və idarəetmə qərarlarının əsaslandırılmasında əvəzsiz vasitədir.

Maliyyə nəzarəti sistemi. Maliyyə nəzarəti sistemi dedikdə, maliyyə hesabatlarında görünə biləcək əhəmiyyətli səhvlərin və təhriflərin müəyyən edilməsinə, düzəldilməsinə və qarşısının alınmasına yönəlmiş təşkilatın mövcud siyasəti və bütün əlaqəli prosedurlar başa düşülür [3]. O, düzgün və effektiv korporativ idarəetməyə, maliyyə və təsərrüfat əməliyyatları apararkən qüvvədə olan qanun və qaydalara riayət etməyə, aktivləri qoruyan metodların yaradılmasına, saxtakarlıq və qanun pozuntularının qarşısının alınmasına və aşkarlanmasına, mühasibat uçotunun düzgün, tam və təhlükəsiz olmasını, etibarlı mühasibat və maliyyə hesabatlarının vaxtında hazırlanmasını təmin etməyə imkan verir [2, s.20]. Hazırda maliyyə nəzarəti əmtəə və xidmətlərin istehsalı ilə bağlı bütün fəaliyyətlərin təşkili və idarə edilməsinin ən mühüm vasitələrindən biridir. O, münasibətlərin bütün sahələrinə nüfuz edir və milyonlarla insanın və minlərlə təşkilatın maraqlarına toxunur [4]. Bu kontekstdə operativ idarəetmə qərarlarının qəbulunu təmin edəcək nəzarət sistemini təşkil etmək lazımdır. Zəif tərəflərin müəyyən edilməsi vasitəsilə nəzarət resurslarından optimal istifadəyə, ehtiyat tədbirlərinin görülməsinə və böhran vəziyyətlərinin qarşısını almağa imkan verir.

Auditin səmərəliliyinin yüksəldilməsi. Auditin səmərəliliyi – onun dəqiqlik, obyektivlik və vaxtında informasiya təminatı kimi prinsiplərə əsaslanması ilə ölçülür. Auditin səmərəliliyi mövcud sübutların ümumi miqdarına nisbətən sınaqdan keçirilmiş sübutların miqdarı, üstəgəl bəzi optimal sübut səviyyəsi kimi müəyyən edilmişdir [6, s.32]. Auditin səmərəliliyi daha sonra auditin səmərəliliyi ölçüsünü tapşırıqın yerinə yetirilməsinə sərf olunan dəqiqələrin sayına bölmək yolu ilə müəyyən edildi və nəticədə vaxt vahidi üzrə audit effektivliyi əldə edildi [5, s.275]. Auditin səmərəliliyi bir sıra səbəblərə görə vacibdir. Birincisi, o, auditorlara işlərini ayrılmiş vaxt çərçivəsində

başla çatdırmaq imkanı verməklə müştərilər və maraqlı tərəflər üzərindəki yükü azaldır. İkincisi, səmərəli audit prosesləri vasitəsilə təşkilatlar üçün ciddi nəticələrə səbəb ola biləcək səhvlər, nöqsanlar və təhriflər riski minimuma endirilir. Üçüncüsü, təşkilatlara düzəldici tədbirlər görməyə və ümumi fəaliyyətini yaxşılaşdırmağa imkan verməklə, optimallaşdırılmış audit prosesi təkmilləşdirilməli sahələrin müəyyən edilməsini asanlaşdırır [1, s. 224].

Azərbaycanda aparılan iqtisadi islahatlar kontekstində maliyyə nəzarəti sistemində şəffaflığın artırılması və beynəlxalq standartlara uyğun audit mühitinin yaradılması prioritet istiqamətlər kimi müəyyən edilib. Bununla belə, bəzi hallarda audit prosesində obyektivliyin azalması, səmərəsiz hesabat mexanizmləri və daxili nəzarət sistemlərində çatışmazlıqlar müşahidə edilmişdir. Bu kimi məsələlər auditin praktik təsirini məhdudlaşdırmağa və maliyyə nəzarəti sistemində onun rolunu zəiflətməyə xidmət edir.

Auditlərin səmərəliliyini artırmaq üçün bir sıra sahələrdə tədbirlərin həyata keçirilməsi zəruridir. Aşağıdakılar daxildir:

Normativ-hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsi audit fəaliyyəti ilə bağlı qanunvericiliyin beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılmasını zəruri edir.

Peşəkar kadr potensialının artırılması əsas məqsəddir. Auditorların davamlı təhsili və sertifikatlaşdırılması sisteminin təkmilləşdirilməsi zəruridir.

Texnologiyaların tətbiqi. Rəqəmsal audit metodologiyalarının, süni intellektin və məlumatların analitik alətlərinin audit prosesinə integrasiyası böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Daxili nəzarət sistemlərinin təkmilləşdirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Müəssisə daxilində riskə əsaslanan nəzarət mexanizmlərinin yaradılması və auditin aparılmasına dəstəyin göstərilməsi zəruridir.

Nəticə

Auditin səmərəliliyinin artırılması strateji baxımdan mühüm əhəmiyyət kəsb edir, çünki o, maliyyə intizamının möhkəmləndirilməsinə, korporativ idarəetmədə şəffaflığın təşviqinə və maliyyə fərqləndiriciliyi ilə mübarizə səylərinin artırılmasına töhfə verir. Bu baxımdan auditin rolu təkcə nəzarət funksiyası ilə məhdudlaşmamalı, həm də idarəetmədə və strateji qərarların qəbulunda fəal rol oynayan informasiya təhlükəsizliyi sistemi kimi inkişaf etdirilməlidir. Nəticə etibarilə, müəssisələr daxilində auditin səmərəliliyinin artırılması həm mikroiqtsadi, həm də makroiqtisadi səviyyədə əhəmiyyət kəsb edir. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə, o cümlədən Azərbaycanda audit fəaliyyətinin keyfiyyətinin yüksəldilməsi, beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması və milli iqtisadi sistemə səmərəli integrasiyasının təmin edilməsi mühüm vəzifələrdəndir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Fischer, M.J. (2006) Realizing the benefits of new technologies as a source of audit evidence: an interpretive field study. *Accounting, Organizations and Society*, 21, pp. 219–242.
2. Glushchenko, V.V. (2009). Functional control and diagnostics of the financial sector during the global crisis. *Finance and Credit: Scientific, Practical and Theoretical Journal*, 12(348), 15-22.
3. Kotov, V.V. (2012). Financial control as the target-oriented budgeting: legal aspects. *Financial Law: Scientific, Practical and Information Publication*, 8, 9-11
4. Kumar R. and Sharma V, *Auditing: Principles and practice*. PHI Learning Pvt. Ltd., 2015.
5. McDaniel, L.S. (1990) The effects of time pressure and audit program structure on audit performance. *Journal of Accounting Research*, 28, 267–285.
6. Mironeasa C. and Codină G. G., “A new approach of audit functions and principles,” *J. Clean. Prod.*, vol. 43, pp. 27–36, 2013

Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi, İqtisadiyyat İnstitutu, elmi işçi

TURİZM İNFRASTRUKTURUNUN İNKİŞAFINDA DÖVLƏT-ÖZƏL TƏRƏFDAŞLIĞIN ROLU

Abstract

This article analyzes the role of public-private partnerships (PPPs) in the development of tourism infrastructure. In the modern era, the economic and social importance of tourism is increasing, making the creation of sustainable and modern infrastructure essential. The PPP model serves as a vital tool in addressing these needs. The article explores the advantages of PPP-based projects, the challenges encountered, and the key factors for successful implementation of this collaboration model. By comparing international experiences, the study also evaluates the opportunities for PPP development in Azerbaijan's tourism sector. In conclusion, it emphasizes that mutually beneficial cooperation between the public and private sectors is a crucial factor for the sustainable development of tourism infrastructure.

Keywords: tourism, public-private partnership, private sector, public sector, hotel.

Giriş

Dövlət-özəl tərəfdaşlıq hər hansı bir sahədə dövlət xidmətlərinə özəl şirkətlərin cəlb olunmasıdır. Bu əməkdaşlığı həyata keçirərkən dövlətlə özəl şirkət arasında müqavilə bağlanır. Bu birləşməyə daxil olan sözlərin anlayışlarına nəzər yetirək:

Tərəfdaşlıq – iki və ya daha çox tərəfin birgə işləyərək bir məqsədə çatmasıdır. Burada həm dövlət, həm də özəl təşkilatların rolu qeyd edilir. **Dövlət** – cəmiyyətə məxsus olan, yəni xalqın ümumi maraqlarını təmsil edən bir qurumdur. Ona görə də fəaliyyəti qanunlarla tənzimlənir və yerli dövlət orqanları tərəfindən həyata keçirilir. **Özəl sektor** – şəxsi mülkiyyətə əsaslanan və insanların öz təşəbbüsü ilə qurduğu müəssisə və ya şirkətlərdir. Onların fəaliyyəti bazar qaydalarına uyğun aparılır. Yəni hansı məhsul və ya xidmət tələbat çoxdursa, onun qiyməti və miqdarı da buna uyğun dəyişir [3].

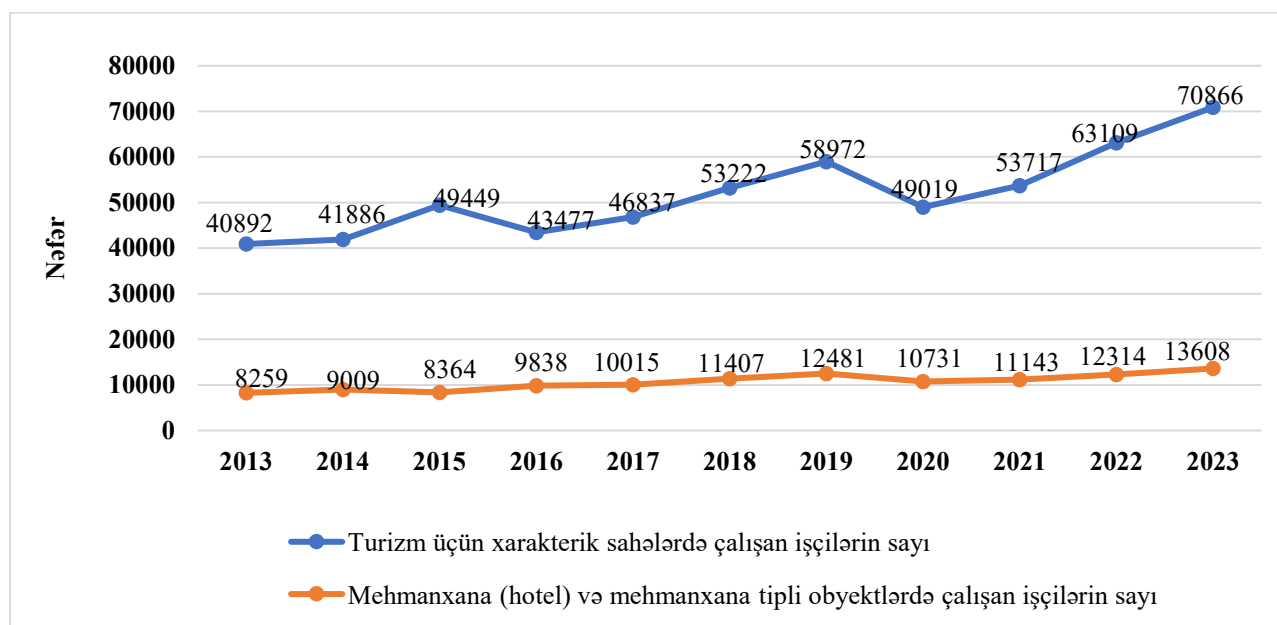
Bu tədqiqat işində turizm sahəsində dövlət və özəl sektorun əməkdaşlığı yollarını araşdırır. Bir çox ölkədə bu model, dövlətin məhdud imkanlarını özəl sektorun imkanları tamamlayır. Araşdırmaya əsasən, düzgün hüquqi şərait yaradılsa, bu yanaşma turizmin inkişafında uğurlu nəticələr verə bilər. Xüsusilə də turizm bölgələrində bu modeldən daha səmərəli istifadə mümkündür [4].

Dövlət-özəl tərəfdaşlıqları təşviq etmək üçün bir sıra dövlət proqramlarını həyata keçirməyə təşəbbüs göstərilmişdir. Diqqətçəkən təşəbbüslərdən biri də dövlət və özəl müəssisələr arasında əməkdaşlıq yolu ilə turizm sferasını inkişaf etdirmək məqsədini daşıyan “Azərbaycanda turizmin inkişafı üzrə Dövlət Proqramı”dır (2010-2014). Bu proqramın qəbul edilməsində əsas diqqət infrastrukturun inkişafına, turist xidmətlərinin yaxşılaşdırılmasına və turizmlə bağlı layihələrə investisiyaların artırılmasına yönəlmişdir [1].

Turizm sahəsində dövlət-özəl tərəfdaşlığının tətbiqi yalnız infrastrukturun inkişafı ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda məşğulluğa da mühüm təsir göstərir. Bu tərəfdaşlıq modeli nəticəsində yeni turizm obyektləri yaradılır, xidmət sahəsi genişlənir və daha çox insan bu sektorda iş imkanı qazanır. Aşağıdakı qrafikdə də göründüyü kimi, turizmə aid sahələrdə, xüsusilə mehmanxana və mehmanxana tipli obyektlərdə çalışan işçilərin sayı illər üzrə artmaqdadır. Bu artım dövlət və özəl sektorun birgə səyləri ilə turizm sahəsində yaradılan imkanların göstəricisidir.

Yuxarıdakı qrafikdə 2013-2023-cü illər üzrə turizm üçün xarakterik sahələrdə və mehmanxana (hotel) və mehmanxana tipli obyektlərdə çalışan işçilərin sayı göstərilmişdir. Qrafikə əsasən turizm üçün xarakterik sahələrdə çalışan işçilərin sayı ən az 2013-cü ildə, ən çox isə 2023-cü ildə qeydə alınmışdır. Mehmanxana (hotel) və mehmanxana tipli obyektlərdə çalışan işçilərin sayı isə ən az 2013-cü ildə, ən çox isə 2023-cü ildə qeydə alınmışdır. Artan işçi sayı, turizm sektorunun inkişafını və yeni obyektlərin açılmasını əks etdirir, bu da həm dövlət, həm də özəl sektorun birgə fəaliyyətinin

nəticəsidir. Dövlət-özəl tərəfdaşlıqları çərçivəsində həyata keçirilən layihələr, turizm sahəsindəki iş imkanlarının artmasına və sektorda yaradılan yeni iş yerlərinə töhfə verir.

Qrafik 1. Turizm üçün xarakterik sahələrdə və mehmanxana (hotel) və mehmanxana tipli obyektlərdə çalışan işçilərin sayı

Mənbə: AR Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir [2].

Mədəniyyət və turizm sahəsində dövlət-özəl tərəfdaşlıq modeli mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycanda da dövlətin maliyyə yükünü azaltmaq və layihələrin effektivliyini artırmaq məqsədilə özəl sektorla əməkdaşlıq önəmlidir. Xüsusilə dövlət və özəl təşkilatlar arasında strateji tərəfdaşlıqların yaradılması, milli mədəniyyətin və turizm potensialının təşviqi baxımından çox vacibdir. Bu model vasitəsilə mədəniyyət tədbirləri, festivallar və turizm infrastrukturunu layihələri daha effektiv və davamlı şəkildə həyata keçirilə bilər [5].

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Aynur Nəbizadə, Dövlət-özəl tərəfdaşlıqların turizm sektoruna təsiri: infrastruktur, investisiyalar və davamlı inkişaf, Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi İqtisadiyyat İnstitutu, “İqtisadi artım və ictimai rifah” elmi jurnal, №1, 2025, səh 177. <https://economics.org.az/administrator/uploads/media/jurnal%202025-1.docx.pdf>
2. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi
3. <https://www.stat.gov.az/source/tourism/>
4. Grigorescu and Adriana, Models of public – private partnership projects in tourism industry (2008), p - 5.
5. https://mpira.ub.uni-muenchen.de/25094/1/MPRA_paper_25094.pdf
6. Mahdi Haddadi, Monireh Khodadadpoor, The role of Public-Private Partnership Contracts in Tourism Industry Development 2024.
7. <https://knowledgewords.com/index.php/ijarems/article/view/1291>
8. Nabizade, A. (2025). Анализ существующего состояния туризма в Азербайджане: Подход в контексте "индекса развития путешествий и туризма". Махачкала: Технологии социальной работы в различных сферах жизнедеятельности, С–14.

Aysel YƏHYAYEVA

Magistrant, Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti
E-mail: yahyayeva.aysel.2401@atmu.edu.az

TURİZM VƏ MEHMANXANA SAHƏSİNİN ƏSAS PROBLEMLƏRİ

Abstract

One of the leading sectors of the economy in the modern era is, of course, tourism and hospitality. These sectors, along with the economic development of countries, naturally promote the recognition of cultures, the creation of new jobs, and the strengthening and development of international relations. However, despite the rapid development of the tourism and hospitality sector, there are certain problems in this sector. These are the problems that have a great negative impact on the quality of service, tourist satisfaction, and also the overall development of this sector.

Keywords: tourism, hotel, culture, tourist satisfaction, service quality.

Giriş

Turizm – insanların istirahət, əyləncə, müalicə, öyrənmə və ya digər şəxsi səbəblərlə yaşadıkları yerdən kənara, müvəqqəti olaraq başqa bir yerə səyahət etməsidir. Turizm sahəsinin əsas məqsədləri- istirahət etmək, yeni mədəniyyətlər öyrənilib kəşf etmək, təbii və tarixi abidələr görmək, sağlamlıq cəhətdən müalicə almaq bir sözlə gözəl, sağlam və əyləncəli vaxt keçirtmək.

Mehmanxana sənayesi-turizm sektorunun əsas sahələrindən biridir. İnsanların yaşaması üçün istirahət və xidmət ehtiyaclarının qarşılınması üçün yaradılmış hostellər, otellər, sağlamlıq kurortları və digər yerləşmə müəssisələrini əhatə edir. Ətraflı şəkildə izah etsək mehmanxana sahəsinin əsas iş prinsipi-turistlərə və səyahət edən bütün qonaqlara gecə qalmaq üçün otaq, bununla yanaşı qida və içki, hovuz, spa, konfrans zalları və başqa əlavə xidmətlər təklif etməkdir.

Bu sahələr bir biri ilə sıx əlaqəli sahədir. Hər iki sahə dünya ölkələri üzrə sürətlə inkişaf edir. Amma bütün sahələrdə olduğu kimi turizm və mehmanxana sahəsində də müəyyən problemlər orataya çıxır. İndi isə bu problemləri geniş şəkildə aydınlaşdırmaq olar.

Turizm və mehmanxana sahəsində yaranan problemlər.

1. Mövsümi asılılıq

Turizm və mehmanxana sahəsinin əsas problemlərindən biridir. Belə ki, turizmdə əsas canlanma axın yay və qış fəsilələrində müşahidə olunur. Bu problemlər ilin digər aylarında, dövrlərində otelin doluluq səviyyəsinin aşağı düşməsinə səbəb olur. Buda gəlirlərin azalmasına, işçi heyətinin ixtisasına səbəb olur. Mövsümi asılılıq ilk növbədə iqtisadi sabitliyi zəiflədir və inkişafı ləngidir. Bu kimi çətinliklər bütün otellərə, turizm obyektlərinə təsir edir.

2. Peşəkar kadr azlığı

Turizm sahəsində yaxşı və keyfiyyətli xidmətin göstərilməsi təcrübəli kadrlardan aslıdır. Mehmanxana sahəsində müştəri məmnuniyyəti əsasən kadrların göstərdiyi xidmətdən aslıdır. Əfsuslar olsun ki, bəzi ölkələrdə ixtisaslaşdırılmış bu sahə üzrə kadrların sayı azdır. Buna səbəb isə, dil biliklərin zəifliyi, beynəlxalq standartlara cavab verən təcrübə və təlim proqramlarının az olması və ya olmaması xidmət səviyyəsinin aşağı düşməsinə səbəb olur. Buda turistlərin narazılığına səbəb olur.

3. İnfrastruktur problemi

Turizmə aid olan obyektlərin inkişaf etdirilməməsi, həmin obyektlərin dirçəlməsinə dair proqramlarının hazırlanmaması, ictimai nəqliyyatın zəifliyi, sanitariya qovşaqları bərbad vəziyyətdə olması, turist məlumat mərkəzlərinin az sayda olması və yaxud olmaması sektora ciddi ziyan vurur. İnfrastrukturun zəif inkişafı turist məmnuniyyətini azaldır. Nəticə olaraq həmin məkanlara maraq dairəsi azalır.

4. Marketing zəifliyi

Bir çox bölgələr var ki, füsunkar gözəlliyə sahibdir. Tarixi və zəngin mədəni irsə malik olsa da, reklam və tanıtım effektiv şəkildə aparılmır. Buda həmin gözəlliyin, tarixin geridə qalmasına səbəb

olur. Rəqəmsal marketingdən istifadə olunmaması, sosial media proqramlarından istifadə edilməməsi beynəlxalq bölgələrdə bu məkanların tanınmasını çətinləşdirir. Bu da maraqlı, potensiallı turistlərin sayını azaldır. Təbii haldır ki büdcəyə gəlirdə azalır.

5. Qiymət və Xidmət problemi

Bəzi otel və turizm obyektlərində göstərilən xidmət ödənilən qiymət ilə uyğun gəlməyə bilər. Bu müştəri məmuniyyətini azalda bilər. Yəni turist hər hansı bir xidmətə görə ödəniş edirsə və bu zaman ona yaxşı xidmət göstərilmədikdə o oteldən narazı gedəcək. Bir daha bu oteli seçməməyi düşünəcək və dahası isə artıq internet dövründə yaşayırıq və online platformada müsbət və mənfi rəylər daha sürətlə yayılır. Narazı olan turist otel və ya turizm obyekti haqqında mənfi rəy bildirməsi digər qonaqların bura üz tutmasına mənfi təsir edə bilər.

6. Ekoloji və sosial təsirlər

Kütləvi turizm ekoloji mühitə çox böyük təsir göstərir. Tullantı, enerji və su resurslarının həddindən artıq çox istifadə edilməsi, təbiətə zərər verən fəaliyyətlər ətraf mühitin çirklənməsinə səbəb olur. Bundan əlavə, turizmin yerli əhali ilə münasibətlərə mənfi təsiri də nəzərə alınmalıdır – qiymətlərin süni artımı və mədəni dəyərlərin əlaqələrində sosial narazılıq yarada bilər.

7. Rəqəmsallaşma və texnologiya problemləri

Rəqəmsal dövrdə turizm və mehmanxana obyektlərinin texnologiyadan az istifadəsi inkişafa təsir göstərir. Onlayn platformalarda rezervasiya sistemlərin, müştəri rəylərinin və analizi üçün alətlərin, mobil tətbiqlərin az olması, turist təcrübəsinin zəiflənməsinə gətirib çıxardır.

8. Qlobal risklər

Rəqəmsal dövrdə turizm və mehmanxana obyektlərinin texnologiyadan az istifadəsi inkişafa təsir göstərir. Onlayn platformalarda rezervasiya sistemlərin, müştəri rəylərinin və analizi üçün alətlərin, mobil tətbiqlərin az olması, turist təcrübəsinin zəiflənməsinə gətirib çıxardır.

Nəticə

Turizm və mehmanxana sahəsinin davamlı inkişafı üçün bütün bu problemlərin sistemli şəkildə həll edilməlidir. İnfrastrukturun təkmilləşdirilməsi, kadr hazırlığı, ekoloji bərpa, rəqəmsallaşdırılma və innovasiya, yerli və beynəlxalq siyasətlərin düzgün şəkildə aparılması turizm sahəsinin təkcə iqtisadi cəhətdən deyil həmçinin, sosial mədəni dəyərlərin inkişafına təkan verir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Turizm Agentliyi – Rəsmi hesabatlar və strategiyalar. URL: <https://tourism.gov.az>
2. Cooper, C., Fletcher, J., Fyall, A., Gilbert, D., & Wanhill, S. (2008). *Tourism: Principles and Practice* (4th Edition). Pearson Education.
3. Gülaliyev, G. və Bilalov B. (2015). "Turizmin Əsasları" Bakı QHT Nəşriyyatı 248s(11-16)
4. Hall, C. M., & Page, S. J. (2014). *The Geography of Tourism and Recreation: Environment, Place and Space* (4th Edition). Routledge.
5. İsmayilov F. (2018). "Dünya İqtisadiyyatında Mehmanxana Sənayesinin Rolu". Bakı: İqtisadiyyat Nəşriyyatı
6. Kotler, P., Bowen, J. T., & Makens, J. C. (2016). *Marketing for Hospitality and Tourism* (7th Edition). Pearson.

Qərbi Kaspi Universeti

Ayxan Şahverdi ƏBDÜRƏHMANLI

Qərbi Kaspi Universeti

ayxan.abdurahmanli08@gmail.com

ŞƏHƏRLƏRİN DAYANIQLIĞININ İDARƏ EDİLMƏSİNİN METODOLOJİ ƏSASLARI

Abstract

Urban resilience refers to a city's capacity to adapt, withstand, and recover from disasters while maintaining essential functions. Effective disaster management methods are crucial to enhance this resilience, focusing on preparedness, mitigation, response, and recovery. Key strategies include developing early warning systems, resilient infrastructure, and disaster risk assessments. Community engagement, public education, and cross-sector collaboration also play vital roles. Cities increasingly adopt nature-based solutions, smart technologies, and data-driven decision-making to address climate change impacts and urban vulnerabilities. Integrating urban planning with disaster management ensures sustainable development, minimizing risks and enabling rapid recovery from natural and man-made hazards.

Keywords: City, urban resilience, disaster, disaster management

Giriş

Şəhərlərin dayanıqlığı və fəlakətlərin idarə edilməsi şəhərlərin müxtəlif təbii və texnogen fəlakətlərə tab gətirmək, bərpa etmək və onlara uyğunlaşmaq qabiliyyətini artırmağa yönəlmiş mühüm sahələrdir. Qlobal miqyasda urbanizasiya artmaqda davam etdikcə, şəhərlər iqlim dəyişikliyi, ətraf mühitin deqradasiyası, sosial-siyasi qeyri-sabitlik və texnoloji təhlükələrlə bağlı artan risklərlə üzləşirlər. Şəhər dayanıqlığı konsepsiyası dağıdıcı hadisələr qarşısında şokları udmaq və funksionallığı qorumaq üçün infrastruktur və ekosistemlərdən tutmuş sosial şəbəkələrə və idarəetməyə qədər şəhər sistemlərinin potensialını gücləndirən adaptiv strategiyaların işlənilib hazırlanmasının vacibliyini vurğulayır. Fəlakətlərin idarə edilməsi metodları fəlakətlərə hazırlaşmaq, onlara reaksiya vermək və onların nəticələrini bərpa etmək üçün əlaqələndirilmiş yanaşmanı əhatə edir. Buraya risklərin qiymətləndirilməsi, erkən xəbərdarlıq sistemləri, təsirin azaldılması strategiyaları, fəvqəladə hallara cavab planları və bərpa mexanizmləri daxildir. Məqsəd fəlakət zamanı həssaslığı azaltmaq və həyat, əmlak və əsas xidmətlərin itkisini minimuma endirməklə yanaşı, sonradan sürətli bərpanı təmin etməkdir. Ekstremal hava hadisələrinin artan tezliyi ilə şəhərin davamlılığı həm tədqiqatlarda, həm də siyasət müzakirələrində ön plana çıxdı. Şəhər davamlılığı strategiyaları davamlı inkişaf təcrübələrini birləşdirir, icmanın iştirakını təşviq edir və hazırlıq və reaksiya imkanlarını artırmaq üçün texnoloji yeniliklərdən istifadə edir. Bundan əlavə, hökumətlər, özəl sektor və yerli icmalar arasında fənlərarası əməkdaşlıq davamlılığın artırılması üçün vacibdir. Nəhayət, diqqət yalnız fəlakətlərdən sonra geri qayıtmağa qadir deyil, həm də dəyişən ekoloji, iqtisadi və sosial şərtlər qarşısında inkişaf edə və inkişaf edə bilən şəhərlərin yaradılmasına yönəldilmişdir.

Riskin qiymətləndirilməsi və xəritələşdirilməsi şəhərin davamlılığının və fəlakətlərin idarə edilməsinin əsas komponentləridir. Effektiv fəlakətə hazırlıq daşqınlar, zəlzələlər və ya sənaye qəzaları kimi potensial təhlükələrin müəyyən edilməsi və şəhər ərazilərində zəifliklərin başa düşülməsi ilə başlayır. Bu təhlükələr infraqururaya, yaşayış vasitələrinə və insanların təhlükəsizliyinə təsir göstərə bilər ki, bu da onların risklərinin dəqiq qiymətləndirilməsini vacib edir. Coğrafi İnformasiya Sistemləri (GIS) şəhər riskinin qiymətləndirilməsində əsas rol oynayır [2]. GIS, təhlükə zonaları, əhalinin sıxlığı və kritik infraqururaya da daxil olmaqla məkan məlumatlarını interaktiv xəritələrə inteqrasiya etməyə imkan verir. Bu alətlər fəlakətlərə ən həssas olan əraziləri təyin edərək risklərin dərəcəsini vizuallaşdırmağa kömək edir. Məsələn, daşqın riski xəritələri su basmağa meyilli

bölgələri vurğulaya bilər, zəlzələ riski xəritələri isə əhəmiyyətli yer silkələnməsinə məruz qalan əraziləri göstərir. Bu xəritələri demoqrafik məlumatlarla üst-üstə salmaqla, planlaşdırıcılar daha çox risk altında olan icmaları müəyyən edə və buna uyğun olaraq müdaxilələr planlaşdırmaqla bilər. Təhlükələrin xəritəsini tərtib edən alətlər şəhər planlaşdırıcılarına və yerli hakimiyyət orqanlarına resursların və hazırlıq səylərinin hara yönəldiləcəyi barədə əsaslandırılmış qərarlar qəbul etməyə imkan verir [4]. Bu xəritələr yüksək riskli zonalarda infrastrukturun təkmilləşdirilməsi, evakuasiya marşrutları və fəvqəladə hallar xidmətlərinin yerləşdirilməsi prioritetlərinə kömək edir. Bu xəritələri yeni məlumatlar əsasında davamlı olaraq yeniləyərək, şəhərlər dəyişən ətraf mühit şəraitinə və şəhər inkişafına uyğunlaşa bilər. Risk qiymətləndirmələrinin şəhərsalma planına daxil edilməsi fəlakətlərin proaktiv idarə edilməsini təşviq edir, şəhərlərə gələcək fəlakətlərin təsirlərini azaltmağa kömək edir. O, hökumətlərə və icmalara dözümlülük yaratmaq, əhalini qorumaq və fəlakətlər baş verdikdə daha sürətli sağlamanı təmin etmək səlahiyyətini verir.

Erkən xəbərdarlıq sistemləri xüsusilə daşqınlar, qasırğalar və sunamilər kimi fəlakətlərin təsirlərini yumşaltmaq üçün şəhərin dayanıqlığını və fəlakətlərin idarə edilməsini artırmaq üçün çox vacibdir. Bu sistemlər təhlükələri erkən aşkar etmək üçün nəzərdə tutulmuşdur, səlahiyyətli və icmalara effektiv şəkildə hazırlaşmaq və cavab vermək üçün kritik vaxt təmin edir. Erkən xəbərdarlıq sistemlərinin əsası ətraf mühit amillərinin davamlı monitorinqindən ibarətdir. Məsələn, meteoroloji stansiyalar, peyk məlumatları və okean şamandıraları fırtına nümunələrini, yağıntıları və seysmik aktivliyi izləyir. Bu sistemlər potensial fəlakətlərin başlanğıcını və şiddətini proqnozlaşdırmaq üçün real vaxt məlumatları təhlil edir. Risk müəyyən edildikdən sonra sirenlər, mobil siqnallar və media yayımları kimi müxtəlif rabitə kanalları vasitəsilə erkən xəbərdarlıqlar verilir. Bu xəbərdarlıqlar ictimaiyyəti yaxınlaşan təhlükə haqqında məlumatlandıraraq, onlara evakuasiya və ya sığınacaq axtarmaq kimi müvafiq ehtiyat tədbirləri görməyə vaxt verir. Bundan əlavə, ictimai hazırlıq bu sistemlərin tərkib hissəsidir. İcmalara evakuasiya yolları, fəvqəladə tədarüklər və təhlükəsizlik protokolları haqqında maarifləndirilir, insanların xəbərdar edildiyi zaman cəld hərəkət etmələrini təmin edir. Erkən xəbərdarlıq sistemlərinin vaxtında və effektiv istifadəsi insanların həyatını xilas edə, əmlaka dəyən ziyanı azalda və ümumi fəlakətlərə reaksiyanı gücləndirə bilər ki, bu da onları şəhər dayanıqlığı strategiyalarında mühüm alətə çevirir.

Ağıllı texnologiyaların integrasiyası böhranlar zamanı real vaxt məlumatları və təkmilləşdirilmiş qərar qəbul etmə imkanlarını təmin edərək, fəlakətlərin idarə edilməsində inqilab etdi. Ağıllı sensorlar, dronlar və məlumat analitikası kimi texnologiyalar müasir fəlakətlərin idarə edilməsi alətlər dəstində vacib vasitələrə çevrilərək şəhərlərə fəlakətləri daha səmərəli şəkildə izləmək, onlara reaksiya vermək və sonra bərpa etmək imkanı verir. Müxtəlif şəhər mühitlərində yerləşdirilən ağıllı sensorlar havanın keyfiyyəti, suyun səviyyəsi və seysmik aktivlik kimi ətraf mühit şəraitini davamlı olaraq izləyir. Bu sensorlar daşqın və ya zəlzələ kimi yaranan təhlükələri aşkar etmək üçün istifadə oluna bilən real vaxt məlumatları təqdim edir və təsirlənmiş ərazilər üçün erkən xəbərdarlıqları işə salır. Bu risklərə davamlı olaraq nəzarət etmək imkanı səlahiyyətli şəxslərin operativ və məlumatlı qərar qəbul etmək üçün aktual məlumatlara malik olmasını təmin edir. Dronlar fəlakətlərin idarə edilməsində başqa bir mühüm texnologiyadır. Kameralar və sensorlarla təchiz edilmiş pilotsuz uçuş aparatları fəlakətdən zərər çəkmiş ərazilərin havadan görünüşünü təmin edərək, cavabdehlərə dəyən ziyanı qiymətləndirməyə, sağ qalanların yerini müəyyən etməyə və ənənəvi vasitələrlə daxil olmaq çətin ola biləcək təhlükələri müəyyən etməyə imkan verir [1]. Dronlar uzaq və ya təhlükəli ərazilərə çatmaqla, xilas etmə və bərpa səylərini prioritetləşdirməyə kömək edən dəyərli məlumatlar təqdim edir. Məlumat analitikası sosial media, fəvqəladə hallar xidmətləri və sensor şəbəkələri də daxil olmaqla bir çox mənbədən böyük həcmdə məlumatı emal edərək fəlakətlərə reaksiyanı daha da artırır. Nümunələri təhlil edərək və fəlakət təsirlərini proqnozlaşdırmaqla məlumat analitikası cavab strategiyalarını, resurs bölgüsü və bərpa planlamasını təkmilləşdirməyə kömək edir. Kollektiv olaraq, bu ağıllı texnologiyalar daha yaxşı koordinasiya, daha sürətli cavab tədbirləri və daha effektiv bərpa işlərini asanlaşdırır, nəticədə şəhərin dayanıqlığını gücləndirir və fəlakətlərin idarə edilməsinin nəticələrini yaxşılaşdırır.

Yollar, körpülər, xəstəxanalar və kommunal xidmətlər kimi kritik sistemlərin fəlakətlərin təsirinə tab gətirə bilməsini təmin etmək məqsədi daşıyan infrastrukturun gücləndirilməsi şəhər davamlılığının təməl daşdır. Artan ekoloji risklər qarşısında, şəhərlərin tez sağlamlasını və fəlakətlərdən sonra fəaliyyətini davam etdirməsini təmin etmək üçün infrastrukturun fiziki və funksional imkanlarını gücləndirmək vacibdir. Əsas strategiyalardan biri tikinti kodlarının təkmilləşdirilməsidir. Şəhərsalmaçılar və səlahiyyətlilər zəlzələ, daşqın və ya qasırğa kimi təbii təhlükələrə dair ən son araşdırmaları nəzərə almaq üçün bu kodları tez-tez yeniləyirlər. Məsələn, zəlzələyə meyilli ərazilərdə binalara seysmik qüvvələri udmağa imkan verən çevik konstruksiyalar, amortizatorlar və ya möhkəmləndirilmiş bünövrələr daxil etmək tələb oluna bilər [3]. Eynilə, daşqınlara məruz qalan bölgələrdə binalar suyun zədələnməsindən qorunmaq üçün ucaldıla və ya daşqın baryerləri ilə təchiz oluna bilər. Mövcud strukturların yenidən qurulması infrastrukturun gücləndirilməsinin digər mühüm komponentidir. Əvvəlcə müasir təhlükələrə tab gətirmək üçün nəzərdə tutulmayan köhnə binalar və infrastrukturlar əlavə dayaq, möhkəm materiallar və ya qabaqcıl texnologiyalarla gücləndirilə bilər. Bu, onların ictimai təhlükəsizliyə xələl gətirmədən fəlakət hadisələrinə tab gətirmək üçün daha yaxşı təchiz olunmasını təmin edir. Fərdi strukturlara əlavə olaraq, nəqliyyat şəbəkələrinin, elektrik şəbəkələrinin, su təchizatının və səhiyyə müəssisələrinin gücləndirilməsi fəlakət zamanı və ondan sonra həyati əhəmiyyətli xidmətlərin təmin edilməsi üçün vacibdir. Yolların və körpülərin dayanıqlı olmasını təmin etmək evakuasiya və fəvqəladə hallara cavab qrupları üçün əlçatanlığı qorumağa kömək edir, eyni zamanda xəstəxanalar və kommunal xidmətlər fasilələrə baxmayaraq fəaliyyət göstərə bilməlidir.

Nəticə

Şəhər dayanıqlığı və fəlakətlərin idarə edilməsi təbii və insan tərəfindən törədilən fəlakətlərin artan riskləri qarşısında şəhərlərin davamlılığının və təhlükəsizliyinin təmin edilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Şəhər əhalisi artmaqda davam etdikcə, təkcə fəlakətlərə tab gətirə bilməyən, həm də tez və effektiv şəkildə bərpa oluna bilən şəhərlərin dizaynı vacib olur. Şəhər dayanıqlığının yaradılması risklərin qiymətləndirilməsi, infrastrukturun təkmilləşdirilməsi və icmanın cəlb edilməsinin birləşməsinə əhatə edir. Erkən xəbərdarlıq sistemləri, fəlakətlərə cavab planları və strateji resurs bölgüsü kimi effektiv fəlakət idarəetmə üsulları fəlakətlərin şəhər ərazilərinə təsirini minimuma endirməkdə mühüm rol oynayır. Şəhər dayanıqlığının artırılmasının əsas elementlərindən biri sel sularını udmaq, istiliyi azaltmaq və havanın keyfiyyətini yaxşılaşdırmaq mümkün olan parklar, bataqlıq ərazilər və yaşıllıq damları kimi yaşıllıq və mavi infrastrukturun inteqrasiyasıdır. Bundan əlavə, Coğrafi İnformasiya Sistemləri (CİS) və məlumat analitikası kimi texnologiyalardan istifadə şəhərlərə zəiflikləri xəritələməyə və fəlakət ssenarilərini simulyasiya etməyə imkan verir ki, bu da proaktiv tədbirlərə şərait yaradır. Digər mühüm aspekt icma əsaslı fəlakət riskinin idarə edilməsidir ki, bu da sakinlərə fəlakətlərə hazırlıq və bərpa işlərində iştirak etmək imkanı verir. İctimai maarifləndirmə kampaniyaları və təlim proqramları davamlılıq mədəniyyətini inkişaf etdirir, fərdləri öz təhlükəsizliyinə sahib çıxmağa həvəsləndirir. Şəhərin dayanıqlılığı və fəlakətlərin idarə edilməsi güclü idarəetmə, ictimaiyyətin iştirakı və innovativ həlləri əhatə edən çoxşaxəli yanaşma tələb edir. Dayanıqlığın artırılması tədbirlərinə üstünlük verməklə və hərtərəfli fəlakətlərin idarə edilməsi strategiyalarını qəbul etməklə, şəhərlər öz əhalisini qoruya və gözlənilməz problemlər qarşısında uzunmüddətli davamlılığı təmin edə bilər.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Aitsi-Selmi A. Urban Resilience for Risk and Adaptation: Challenges and Opportunities, Cambridge, Cambridge University Press, 2015, 388 p.
2. Cutter S.L. The Geography of Disaster Resilience, Oxford, Oxford University Press, 2016, 512 p.
3. Godschalk D.L. Urban Hazard Mitigation: Creating Resilient Cities, Washington, D.C. Island Press, 2019, 347 p.
4. Olshansky R.B. Disaster Resilience: An Integrated Approach, New York, Columbia University Press, 2020, 497 p.

5. Lindell M. The Routledge Handbook of Urban Disaster Resilience: Integrating Mitigation, Preparedness, and Recovery Planning. London: Routledge, 2020. 740 p.
6. Olshansky R.B. Disaster Resilience: An Integrated Approach, New York, Columbia University Press, 2020, 497 p.
7. Vale L.J., Campanella T.J. The Resilient City: How Modern Cities Recover from Disaster. Oxford: Oxford University Press, 2015, 392 p.

Azər Oqtay QƏNBƏROV
ARDNŞ-in Elmi-Tədqiqat Layihə İnstitutu, Bakı

NEFT-QAZ SƏNAYESİNDƏ İNNOVATİV HƏLLƏRİN TƏTBİQİ MƏSƏLƏLƏRİ

Abstract

The thesis examines the impact of innovative technologies in the oil and gas industry on the economy. It is noted that the future development of the oil and gas industry depends on these technologies. It is emphasized that finding innovative solutions will have a strong impact on the country's economy.

Keywords: tax, taxation of legal entities, VAT, optimal tax policy

Giriş

Neft-qaz sənayesinin gələcəyi bir çox elmi-texniki işlərin və innovasiyaların həyata keçirilməsindən asılıdır. Şirkətlərin uzunmüddətli perspektivdə davamlı inkişafı onların xarici mühitin dəyişən şərtlərini proqnozlaşdırmaq və onlara çevik reaksiya vermək, bazarlarda, o cümlədən neft və qaz ehtiyatları bazarında yeni rəqabət üstünlüklərini saxlamaq və əldə etmək qabiliyyəti ilə müəyyən edilir.

Hazırda bütün şirkətlər rəqabət üstünlüklərinin əlavə mənbələrini tapmaqla məşğuldurlar. Müasir dövrümüzdə aparıcı rolları təmin edən statik üstünlükləri müəyyən edən amillər (xammal və resursların qiymətləri, daxili bazarın həcmi və s.) öz yerini dinamik üstünlükləri təmin edən amillərə (innovativ proseslər, istehsalın erkən başlamasının üstünlükləri, istehsalın təkmilləşdirilməsi zərurəti və s.) verirlər [1, s. 21].

Bununla əlaqədar olaraq, şirkətin elmi-texniki potensialının idarə edilməsinin rolu artır ki, bu da onun texnoloji inkişafının uzunmüddətli məqsədlərinə yönəldilməlidir.

Bu da, öz növbəsində, texnoloji və innovativ strategiyanın integrasiya sisteminin və şirkətlərin elmi-texniki sahəsinin inkişafı strategiyasının hazırlanmasını tələb edəcəkdir. Şirkətlərin innovasiya siyasətinin inkişafı əsasən ən effektiv texniki həllərin axtarışı ilə müəyyən ediləcək ki, bu da öz növbəsində innovasiya proqramlarının müəyyən sahələrinin prioritetini müəyyən etməyə imkan verən metodoloji inkişaflardan çox asılı olacaq. Hazırda qüvvədə olan üsullar innovasiya layihələrindən daha çox investisiyaların effektivliyini qiymətləndirmək üçün işlənib hazırlanmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, neft-qaz sənayesinin inkişafı üçün əlverişli ssenarinin həyata keçirilməsinin ən mühüm şərti yerin təkindən istifadənin prioritet elmi-texniki problemlərinin işlənib hazırlanması və yataqların kəşfiyyatı və işlənməsində elmi-texniki nailiyyətlərin tətbiqidir [2, s. 45].

Zənnimizcə, neft-qaz sənayesində elmi-texniki inkişafın əsas problemlərini aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq mümkündür:

neft və qaz hasilatının artırılması məqsədilə geoloji kəşfiyyat işlərinin səmərəliliyinin artırılması, çətin çıxarılan ehtiyatlara malik yataqların işlənməsi, su basmış zonalarda qalıq neft ehtiyatları olan yataqların əlavə kəşfiyyatı

orta və aşağı axınlı quyuların həm tikinti mərhələsində, həm də istismar mərhələsində potensial məhsuldarlığının artırılması, eləcə də su keçiriciliyi aşağı olan layların məhsuldarlığının artırılması;

aşağı təzyiqli qaz ehtiyatlarından rəşional istifadə;

qaz kondensatının çıxarılması dərəcəsinin artırılması, tükənmiş laylardan qalıq kondensat ehtiyatlarının çıxarılması;

fövqəladə hallarda Vahid Qaz Təchizatı Sisteminin (VQTS) yenidən qurulması və yeraltı qaz anbarları şəbəkəsinin inkişaf etdirilməsi yolu ilə onun səmərəliliyinin, etibarlılığının və dayanıqlığının artırılması;

mühərrik yanacaqlarının, sintetik maye karbohidrogenlərin və digər məhsulların istehsalı üçün dərin emala əlavə həcmdə qaz və kondensatın cəlb edilməsi.

Ölkənin neft-qaz sənayesinin inkişafı strategiyasının həyata keçirilməsinin ən mühüm mexanizmi innovativ həllərin iqtisadi səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi üçün metodoloji vasitələrin təkmilləşdirilməsinə əsaslanan innovativ layihələrin idarə edilməsi sisteminin yaradılması və inkişafıdır.

Əgər makroiqtisadi səviyyədə innovasiya anlayışı kifayət qədər spesifikdirsə, mikro səviyyədə (təşkilatlar üçün) innovasiya anlayışı kifayət qədər şərtidir [3, s. 63]. Əksər hallarda “innovasiya” həm “innovasiya-proses”, həm “innovasiya-məhsul”, həm də “sosial innovasiya” kimi başa düşülür.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Агеев А. «Стратегия развития ТЭК и механизмы ее реализации», М.: Нефть, газ и бизнес № 5, 2001 г.
2. Оценка рисков нефтегазовых проектов. Андреев А.Ф. Зубарева В.Д., Саркисов А.С.- М.: Нефть и газ, 2002.
3. Храмовских Б. «Концепция экономической стратегии и ее роль в управлении компанией». Правила игры, № 4, 2002 г.

Rüstəm Natiq CABARLI

Maliyyə nəzarəti və audit 403/3MN

E-mail: rustam.cabarov00@mail.ru

MALİYYƏ NƏZARƏTİ ANLAYIŞININ MAHİYYƏTİ

Abstract

The study examined the essence of the concept of financial control. Financial control is a control process carried out to manage the financial activities of an organization in accordance with planned goals, ensure the efficient use of financial resources and prevent potential risks. This concept includes functions such as budget control, audit, monitoring of expenses, balancing income and expenses. Financial control is applied at both the strategic and operational levels and is based on the principles of transparency and accountability. Effective financial control creates conditions for the sustainable development of the organization by maintaining its financial stability.

Control over the development of socio-economic processes is an important area of activity in economic management. Because in a market economy, the function of financial control becomes a leading function in public administration. Its purpose is to assist in the successful implementation of the state's financial policy, to improve the process of formation and efficient use of financial resources in all areas and sectors of the economy.

Keywords: state, operational control, management, enterprise, operation, reporting

Giriş

Geniş iqtisadi müstəqillik əldə edərək, maliyyə resurslarının cəlb edilməsi və əldə edilən gəlirlərin bölüşdürülməsi mənbələri məsələsini həll edən təsərrüfat subyektləri fəaliyyətlərinin qanuniliyinə və maliyyə nəticələrinin maliyyə hesabatlarında etibarlı əks olunmasına görə məsuliyyət daşıyırlar (5, c. 156). Maliyyə nəzarəti təsərrüfat və idarəetmə subyektlərinin (dövlət, müəssisələr, idarələr, qurumlar) fəaliyyətinin pul və əlaqəli məsələlərini öz müəssisələrinin konkret forma və metodlarından istifadə etməklə yoxlamaq üçün tədbirlər və əməliyyatlar məcmusudur. Maliyyə nəzarəti bütün səviyyələrdə qanunvericilik və icra hakimiyyəti orqanları, habelə xüsusi yaradılmış qurumlar tərəfindən həyata keçirilir, pul vəsaitləri fondlarının formalaşdırılması və istifadəsi prosesində maliyyə-təsərrüfat qanunvericiliyinə əməl olunmasına nəzarəti əhatə edir.

Maliyyə nəzarəti. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində maliyyə nəzarətinin rolu dəfələrlə artır. Maliyyə nəzarəti maliyyə nəzarətinin məqsəd və məzmununu müəyyən edən maliyyənin nəzarət funksiyasının həyata keçirilməsi formasıdır (4, c. 134).

Eyni zamanda, dövlətin sosial-iqtisadi vəziyyətindən, maliyyə fəaliyyətinin həyata keçirilməsində təsərrüfat subyektlərinin hüquqlarının genişlənməsindən, sahibkarlığın müxtəlif təşkilati-hüquqi formalarının yaranmasından asılı olaraq, maliyyə nəzarətinin məzmunu əhəmiyyətli dərəcədə təkmilləşdirilir. Maliyyə nəzarəti digər nəzarət növlərindən (inzibati, ekoloji və s.) fərqli olaraq dəyər kateqoriyalarının istifadəsi ilə bağlıdır. Auditlərin predmeti mənfəət, gəlir, rentabellik, maya dəyəri, bölgü xərcləri, ƏDV, müxtəlif məqsədlər üçün ayırmalar və fondlar kimi maliyyə göstəriciləridir (2, s.132). Bu göstəricilər sintetik xarakter daşıyır, ona görə də onların icrasına, dinamikasına və meyllərinə nəzarət subyektlərin, müəssisələrin, idarələrin istehsal, təsərrüfat və kommertiya fəaliyyətinin bütün aspektlərini, habelə maliyyə-kredit münasibətlərinin mexanizmini əhatə edir. Maliyyə nəzarətinin obyektı pul ehtiyatlarının formalaşması və istifadəsində, o cümlədən iqtisadiyyatın bütün səviyyələrində və həllərində pul vəsaitləri şəklində pul və bölgü prosesləridir.

Maliyyə nəzarətinin yoxlanılması. Maliyyə pozuntuları sanksiya və cərimələrə səbəb olur. Maliyyə auditı: 1. maliyyə sənədlərinin, onun müəyyən edilmiş norma və qaydalara uyğunluğunun auditı; 2. hüquqi və fiziki şəxslər tərəfindən pul əməliyyatları aparılarkən qanun və qaydalara riayət olunmasının yoxlanılması. Maliyyə nəzarətinin əhatə dairəsinə puldan istifadə etməklə, bəzi hallarda isə pulsuz həyata keçirilən, demək olar ki, bütün əməliyyatlar daxildir.

Bu zaman onlar belə bir mövqedən çıxış edirlər ki, hər hansı fəaliyyət növü və ya hərəkətsizliyi ilə pul resurslarının, pul resursları fondlarının formalaşması və istifadəsi arasında birbaşa və ya dolayı əlaqəni istisna etmək mümkün deyil. Nəticə etibarlı ilə, eyni obyektlər təkcə maliyyə nəzarətinə deyil, həm də digər nəzarətə məruz qala bilər. Lakin auditin və təhlilin konkret predmeti üst-üstə düşsə belə, maliyyə nəzarəti bu obyektlərin fəaliyyətinin öz məqsədinə uyğun qiymətləndirilməsində xüsusi diqqət mərkəzində olur. Maliyyə nəzarətinə aşağıdakıların yoxlanılması daxildir (1, s.23):

- iqtisadi qanunların tələblərinə əməl olunması;
- ümumi milli məhsulun
- milli gəlirin dəyərinin bölüşdürülməsi və yenidən bölüşdürülməsi nisbətlərinin optimallığı.

Maliyyə nəzarətinə yoxlama, o cümlədən büdcənin tərtibi və icrası (büdcə nəzarəti) daxildir. Maliyyə nəzarətinin qarşısında aşağıdakı vəzifələr durur:

- pul resurslarına tələbat və pul gəlirlərinin və iqtisadiyyatın vəsaitlərinin həcmi arasında tarazlığın təmin edilməsi;
- dövlət büdcəsi qarşısında pul öhdəliklərinin vaxtında və tam yerinə yetirilməsini təmin etmək;
- daxili istehsal ehtiyatlarının müəyyən edilməsi, maliyyə resurslarının artırılması, o cümlədən maya dəyərinin aşağı salınması və rentabelliğin artırılması;
- müəssisələrdə maddi sərvətlərdən və maliyyə resurslarından rəşional istifadəyə, habelə uçot və hesabatların düzgün aparılmasına kömək etmək;
- mövcud qanunvericiliyə və qaydalara əməl olunmasının təmin edilməsi
- müxtəlif təşkilati-hüquqi formalara aid olan müəssisələrin vergitutma sahəsində;
- müəssisələrin xarici iqtisadi fəaliyyətindən, o cümlədən valyuta əməliyyatlarından yüksək gəlir əldə edilməsinə kömək etmək və s.-dir (2, s.23).

Maliyyə nəzarəti maliyyə intizamının həyata keçirilməsi üçün müəssisələrin, subyektlərin, idarələrin, habelə dövlət və maliyyə bank strukturlarının məsuliyyəti ilə sıx bağlıdır. Bu məsuliyyət maliyyə intizamını pozan şəxsə həm inzibati, həm də iqtisadi təsir tədbirləri ilə ifadə edilə bilər. Maliyyə məsuliyyətinin gücləndirilməsi və maliyyə nəzarətinin effektivliyi problemləri, bir tərəfdən, tətbiq olunan sanksiyaların keyfiyyətinin azaldılmasını, digər tərəfdən isə, onların effektivliyinin artırılmasını tələb edir. Maliyyə nəzarəti şərti olaraq müxtəlif meyarlara görə təsnif edilə bilər (4, c.45).

Azərbaycan Respublikasında vergi nəzarəti Vergilər Nazirliyinin rəhbərlik etdiyi vergi nəzarəti subyektlərinə həvalə edilir. Valyuta əməliyyatları zamanı valyuta qanunvericiliyinə əməl olunması valyuta nəzarəti ilə təmin edilir. Valyuta nəzarəti valyuta münasibətləri subyektləri tərəfindən valyuta qanunvericiliyinin normalarına riayət edilməsinə dövlət nəzarətidir. Sığorta işinə maliyyə nəzarəti və ya sığorta nəzarəti maliyyə nəzarətinin bir növüdür, ona görə də maliyyə nəzarətinin bütün ümumi xüsusiyyətlərinə malikdir. Eyni zamanda, bəzi spesifik xüsusiyyətlərə malikdir. Həyata keçirilmə formasına və ya vaxtına görə maliyyə nəzarəti aşağıdakılara bölünür: - ilkin; - cari (operativ); - sonuncu (3, c.4).

Maliyyə nəzarətinin həyata keçirilməsi üsul və üsullarına aşağıdakılar daxildir: - yoxlamalar; - imtahanlar; - nəzarət; - maliyyə fəaliyyətinin təhlili; - müşahidə; - təftiş. Maliyyə fəaliyyətinin maliyyə nəzarətinin fərqi kimi qiymətləndirilməsi maliyyə fəaliyyətinin nəticələrinin ümumi qiymətləndirilməsi, maliyyə fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi və nizamnamə kapitalının təmin edilməsi və onun səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi məqsədilə dövrü və ya illik maliyyə və mühasibat hesabatlarının ətraflı öyrənilməsinə nəzərdə tutur.

Monitoring (nəzarət) – kredit təşkilatları tərəfindən verilən kreditdən istifadəyə və müştərinin müəssisəsinin maliyyə vəziyyətinə daimi nəzarət, alınan kreditdən zəif istifadə edilməsi və ödəmə qabiliyyətinin aşağı salınması kreditləşmə şərtlərinin sərtləşdirilməsinə və uzun müddət tələb olunmasına səbəb ola bilər. Audit maliyyə nəzarətinin ən dərin və əhatəli üsuludur. Bu, təsərrüfat subyektinin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin qanuniliyini, düzgünlüyünü, məqsədəuyğunluğunu və səmərəliliyini yoxlamaq məqsədi ilə onun tam yoxlanılmasıdır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Əkbərova S.D. Müasir şəraitdə maliyyə nəzarətinin təkmiləşdirilməsi istiqamətləri . Bakı, UNEC, 2018, 167 s.
2. Hacıyev .R.İ. Təftiş və nəzarət, Bakı, “Azərşər”,2017, 311 s.
3. Səbzəliyev S. M, Abbasov Q. Ə, Rzayev Q.M. (2017) Nəzarət və təftiş, Bakı “Azərnəşr”, - 261 səh.
4. Берлин С.И. Теория финансов: Учебное пособие, М., ИНФРАМ ,2020, 356 с.
5. Лозовский Л., Благодатин А., Райзберг Б. Финансовый словарь, Издательство Приф, 2013, 378 с.
6. Бюкенен Д. М. Финансовый словарь, М., Таурис Альфа, 2017, 318 с.

Cahan Niftali QULIYEVA

Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti

E-mail: cahan.quliyeva0901@mail.ru

KREDİT BAZARININ TƏŞKİLİNİN DÜNYA TƏCRÜBƏSİ

Abstract

The role of financial institutions, especially credit markets, is indispensable for the sustainable and effective functioning of the global economic system. Credit markets act as one of the important factors in ensuring both economic and social well-being. Studying world experience in the organization of credit markets is of strategic importance in the development of national financial systems. Therefore,

the topic of world experience in the organization of credit markets is in the spotlight as a relevant and multidisciplinary research direction.

Keywords: insurance, interest, risk, inflation, small business

Giriş

Dünya ölkələrinin təcrübəsi göstərir ki, kredit bazarlarının strukturlaşdırılması, tənzimlənməsi və inkişafı iqtisadi sabitlik və böhrana qarşı davamlılıq üçün əsas şərtlərdəndir. ABŞ, Avropa İttifaqı ölkələri, Yaponiya, Çin və digər inkişaf etmiş iqtisadiyyatların kredit sistemləri fərqli model və mexanizmlərə əsaslanırsa da, ümumi məqsəd maliyyə resurslarının səmərəli şəkildə yönəldilməsi, risklərin idarə olunması və iqtisadi aktivliyin təşviqidir. Bu kontekstdə, hər bir ölkənin hüquqi, institusional və iqtisadi çərçivəsinə uyğun olaraq formalaşan kredit bazarı modellərinin müqayisəli təhlili, digər ölkələr üçün faydalı nümunələr və adaptasiya oluna biləcək strategiyalar təqdim edir.

Kredit bazarlarının inkişafı həmçinin innovativ maliyyə alətlərinin tətbiqi, rəqəmsal texnologiyaların integrasiyası və qeyri-bank kredit institutlarının rolunun artması kimi meyillərlə müşayiət olunur. Bu dəyişikliklər qlobal trendlərlə ayaqlaşmaq istəyən ölkələr üçün mühüm təcrübə mənbəyidir. Xüsusilə inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün kredit bazarının təşkilində qabaqcıl təcrübələrin mənimsənilməsi, maliyyə inklüzivliyinin artırılması və kredit risklərinin azaldılması baxımından həyati önəm daşıyır. Bununla yanaşı, 2008-ci il qlobal maliyyə böhranı və COVID-19 pandemiyası kimi qlobal sarsıntılar kredit bazarlarının zəif və güclü tərəflərini üzə çıxardı. Belə böhranlar, tənzimləyici mexanizmlərin çevikliyinin və effektivliyinin artırılmasının vacibliyini bir daha göstərdi. Məhz bu səbəbdən dünya təcrübəsinin öyrənilməsi, yalnız nəzəri deyil, həm də praktiki əhəmiyyət kəsb edir. Kredit bazarlarının təşkili üzrə uğurlu nümunələrin araşdırılması və tətbiqi, maliyyə sabitliyinin möhkəmləndirilməsi və uzunmüddətli iqtisadi inkişafın təmin olunmasında mühüm vasitə kimi çıxış edir. Beləliklə, kredit bazarının təşkilinin dünya təcrübəsinə dair tədqiqatlar, milli iqtisadi strategiyaların formalaşdırılması, maliyyə sektorunun liberallaşdırılması, bank olmayan maliyyə institutlarının rolunun artırılması və rəqəmsallaşma proseslərinin sürətləndirilməsi baxımından əhəmiyyətlidir. Bu mövzunun aktuallığı, həm elmi ictimaiyyət, həm də qərarverici orqanlar üçün böyük maraq kəsb edir və davamlı olaraq araşdırılmasına ehtiyac vardır.[1]

Kredit bazarı iqtisadi sistemin vacib tərkib hissələrindən biridir və onun əsas məqsədi maliyyə resurslarının müvəqqəti olaraq sərbəst şəkildə bir sahibdən digərinə ötürülməsi ilə iqtisadi inkişafı dəstəkləməkdir. Bu bazar, kredit verənlərlə (banklar, maliyyə təşkilatları, investorlar və s.) kredit alanlar (şəxsi şəxslər, şirkətlər, dövlət qurumları və s.) arasında vasitəçi rolunu oynayır. Kredit bazarının fəaliyyəti nəticəsində pul vəsaitləri daha effektiv şəkildə iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində dövriyyəyə buraxılır. Kredit bazarının mahiyyəti ondan ibarətdir ki, burada tərəflər arasında müəyyən müddətə və faizlə pul vəsaitlərinin verilməsi baş tutur. Bu proses həm fərdi, həm də institusional səviyyədə həyata keçirilə bilər. Kreditlər istehlak, investisiya və biznes məqsədilə istifadə oluna bilər. Bu bazarın düzgün təşkili iqtisadi sabitlik, maliyyə axınlarının optimallaşdırılması və sərmayə qoyuluşlarının artması baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Kredit bazarının funksiyalarına daxildir: Kapitalın bölgüsü: Kredit bazarı sərbəst maliyyə vəsaitlərini daha məhsuldar sahələrə yönəldərək iqtisadi resursların səmərəli bölüşdürülməsini təmin edir. Tələb və təklifin tənzimlənməsi: Maliyyə resurslarına olan tələb və təklif kredit bazarında formalaşan faiz dərəcələri vasitəsilə tarazlaşdırılır. İnvestisiyaların stimullaşdırılması: Müəssisələr və sahibkarlar kreditlər vasitəsilə investisiya layihələrini reallaşdırırlar. Maliyyə risklərinin azaldılması: Kredit bazarındakı müxtəlif alətlər (zəminlik, sığorta və s.) risklərin idarə olunmasına kömək edir. Kredit bazarı iqtisadi sistemin mühüm təkanverici qüvvələrindən biri olmaqla, həm sosial rifahın yüksəldilməsinə, həm də biznesin inkişafına geniş imkanlar yaradır. Bu bazarın effektivliyi ümumi maliyyə sabitliyinin və iqtisadi inkişafın əsas amillərindən biridir. [2]

Kredit bazarı maliyyə resurslarının sərbəst şəkildə bölüşdürülməsi, kapitalın effektiv şəkildə yönləndirilməsi və iqtisadi inkişafın təmin olunmasında əvəzsiz rol oynayır. Kredit bazarının əhəmiyyəti bir neçə əsas aspektdə özünü göstərir: İlk növbədə, kredit bazarı maliyyə vasitəçiliyi

funksiyasını yerinə yetirir. Maliyyə resurslarının əmanətçilərdən borcalanlara yönəldilməsi, iqtisadi subyektlərin -fərdlərin, müəssisələrin və dövlətin -maliyyə ehtiyaclarının qarşılınmasını təmin edir. Bu mexanizm sayəsində iqtisadiyyatdakı artıq kapital səmərəli investisiya layihələrinə yönəldilir, bu isə ümumi iqtisadi artımı dəstəkləyir. Kredit bazarının ikinci mühüm rolu, iqtisadi subyektlər arasında riskin paylaşdırılmasıdır. Kredit institutları (banklar, kredit ittifaqları, mikro-maliyyə təşkilatları və s.) borcalanların kredit qabiliyyətini qiymətləndirmək və riskləri düzgün şəkildə idarə etmək üçün maliyyə analizləri aparır. Bu, borcalanlar üçün əlverişli kredit şərtləri yaradarkən, investorların və əmanətçilərin vəsaitlərinin təhlükəsizliyini təmin edir. Üçüncüsü, kredit bazarı iqtisadiyyatın likvidliyini və dövriyyə fondlarının çevikliyini artırır. Müəssisələr istehsal fəaliyyətində ehtiyac duyduqları vəsaitləri kredit yolu ilə tez bir zamanda əldə edə bilirlər. Bu, xüsusilə dövriyyə kapitalına ehtiyac duyan kiçik və orta sahibkarlıq subyektləri üçün həyati əhəmiyyət daşıyır. Kredit resursları hesabına müəssisələr yeni məhsullar istehsal edə, texnoloji yeniliklər tətbiq edə və bazarda rəqabət üstünlüyü əldə edə bilirlər. Bundan əlavə, kredit bazarı monetar siyasətin həyata keçirilməsində mərkəzi rol oynayır. Mərkəzi banklar faiz dərəcələrinə və banklararası kredit şərtlərinə təsir etməklə, pul kütləsini tənzimləyir və inflyasiyaya nəzarət edir. Kredit bazarındakı faiz dərəcələri iqtisadi fəaliyyətin səviyyəsinə, investisiya qərarlarına və istehlak davranışına bilavasitə təsir göstərir. Sosial baxımdan da kredit bazarı insanların rifahına və sosial sabitliyə töhfə verir. İstehlak kreditləri vasitəsilə insanlar mənzil, avtomobil, təhsil kimi əsas ehtiyaclarını qarşılaya bilirlər. Bu isə həyat səviyyəsinin yüksəlməsinə və sosial inkişafın sürətlənməsinə şərait yaradır. Beynəlxalq səviyyədə kredit bazarının inkişafı ölkənin maliyyə sisteminə olan etimadı artırır və xarici investorlar üçün cəlbedici mühit yaradır. İnkişaf etmiş kredit bazarları olan ölkələrdə xarici kapital axınları daha sabit və geniş olur, bu isə ölkənin ümumi iqtisadi təhlükəsizliyini möhkəmləndirir. Kredit bazarı iqtisadi inkişafın hərəkətverici qüvvələrindən biridir. Onun düzgün təşkili və tənzimlənməsi, həm makroiqtisadi sabitliyin qorunmasına, həm də mikro səviyyədə iqtisadi subyektlərin dayanıqlılığının təmin olunmasına şərait yaradır. Bu bazarın effektiv fəaliyyəti yalnız iqtisadiyyat üçün deyil, bütövlükdə cəmiyyətin sosial-iqtisadi rifahı üçün də strateji əhəmiyyət daşıyır. [3]

Bu bazar maliyyə resurslarının optimal bölgüsünü, investisiya fəallığının artırılmasını və ümumi iqtisadi artımın təmin olunmasını dəstəkləyən mühüm institutlardan biridir. Kredit bazarı həm fərdi istehlakçıların, həm də müəssisələrin maliyyə tələbatını ödəməklə iqtisadiyyatın dinamikliyinə və sabitliyinə bilavasitə təsir göstərir. Buna görə də onun mövcud vəziyyətinin təhlili və təkmilləşdirilməsi məsələləri müasir iqtisadi düşüncədə aktuallığını qoruyur. Son illərdə global və yerli iqtisadi trendlər kredit bazarlarında ciddi transformasiyalara səbəb olmuşdur. Beynəlxalq səviyyədə pandemiya sonrası dövrdə baş verən makroiqtisadi dəyişikliklər, inflyasiya səviyyələrinin artması, mərkəzi bankların faiz siyasətində sərtləşməyə getməsi kredit bazarına olan tələbat və təklif balansını dəyişdirmişdir. Azərbaycanda da kredit bazarının inkişaf dinamikası dünya iqtisadiyyatındakı proseslərə paralel olaraq dəyişmiş, bir sıra struktur islahatlar və normativ tənzimləmə mexanizmləri həyata keçirilmişdir. Hazırkı mərhələdə ölkənin kredit bazarında müsbət meyllərlə yanaşı bir sıra problemlər də müşahidə olunur. Bankların kredit portfellerində pərakəndə (istehlak) kreditlərin üstünlük təşkil etməsi, istehsal və innovasiya yönümlü layihələrə verilən kreditlərin hələ də məhdudd səviyyədə olması struktur balanssızlığın göstəricisidir. Eyni zamanda kredit faizlərinin yüksək olması, kreditə çıxış imkanlarının qeyri-bərabər bölgüsü və kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin maliyyə resurslarına çıxışda çətinliklərlə üzləşməsi bu bazarın effektiv fəaliyyətinə mane olan əsas faktorlar sırasındadır. Digər tərəfdən, ölkədə maliyyə savadlılığının hələ də istənilən səviyyədə olmaması kredit məhsullarından düzgün istifadənin qarşısını alır. Bu da zamanla borclanma səviyyəsinin artmasına, qeyri-ışlək kreditlərin (problemlı kreditlərin) payının yüksəlməsinə və bank sektorunda risklərin dərinləşməsinə səbəb ola bilər.

Kredit bazarının təşkili və onun müxtəlif ölkələrdəki təcrübələrinin müqayisəli təhlili müasir iqtisadi inkişafın mühüm istiqamətlərindən biri olmaqla yanaşı, global maliyyə sisteminin dayanıqlılığı və effektivliyi baxımından da əhəmiyyət kəsb edir. Bu tədqiqatın elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, dünya miqyasında formalaşmış müxtəlif kredit bazarı modellərinin institusional, normativ və funksional çərçivədə sistemli şəkildə müqayisəsi aparılaraq, onların üstün və zəif

cəhətləri elmi əsaslarla qiymətləndirilmişdir. Tədqiqatda həm inkişaf etmiş ölkələrin (ABŞ, Almaniya, Yaponiya və s.), həm də inkişaf etməkdə olan dövlətlərin (Türkiyə, Hindistan, Braziliya və s.) kredit bazarlarının struktur xüsusiyyətləri, dövlət tənzimləməsi və bazar mexanizmləri nəzərdən keçirilmiş, bu təcrübələr əsasında Azərbaycan kredit bazarının inkişafı üçün tövsiyələr irəli sürülmüşdür. Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, beynəlxalq təcrübəyə əsaslanaraq kredit bazarının təşkili ilə bağlı yeni yanaşmalar və idarəetmə modelləri müəyyənləşdirilmiş, bunların yerli şəraitə uyğun tətbiqi imkanları qiymətləndirilmişdir. Həmçinin, kredit resurslarının əlçatanlığının artırılması, maliyyə vasitəçiliyinin genişləndirilməsi və kredit risklərinin idarə olunması sahəsində mövcud problemlərin həlli yolları üzrə konkret təkliflər hazırlanmışdır. Bu işə, milli maliyyə bazarının inkişaf etdirilməsi, real sektorun maliyyələşmə imkanlarının yaxşılaşdırılması və iqtisadi sabitliyin təmin olunması baxımından mühüm praktik əhəmiyyət kəsb edir. [4]

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Babayev Ə.M. – Maliyyə bazarları. Bakı: Bakı Dövlət Universiteti nəşriyyatı, 2015.
2. Cəfərov E.M. – Kredit sistemləri və onların inkişaf istiqamətləri. Bakı, 2017.
3. Hüseynov Ə.Ə. – Bank işi və bank menecmenti. Bakı: Təhsil, 2014.
4. İmanov G.M. – Maliyyə və kredit bazarları. Bakı: Azərnəşr, 2013.

Cavid Habil AĞAYEV

Qərbi Kaspi universitetinin magistrantı

Qərbi Kaspi universiteti

Email:c.agayev0610@gmail.com

İNNOVASIYA LAYİHƏLƏRİNİN İQTİSADI MƏZMUNU VƏ İDARƏ EDİLMƏ METODLARI

Abstract

Innovation projects act as one of the main development directions of the modern economy and involve the creation or improvement of new products, processes or services. The economic content of these projects is closely related to their efficiency, profitability, risk level and strategic value. Through innovations, companies have the opportunity to increase market share, gain competitive advantage and use resources more efficiently. Management of innovation projects is a complex and multi-stage process. In this process, planning, resource allocation, risk assessment and monitoring of results act as the main stages. The most commonly used management methods for the successful implementation of projects include classic project management (Project Management), agile methodologies (Agile, Scrum), systems analysis-based approaches and technology roadmapping. The successful implementation of innovation projects is directly related not only to technical and financial factors, but also to organizational structure, team skills and strategic vision. In this regard, effective leadership, the formation of an innovation culture and the establishment of continuous monitoring systems play an important role in project management.

Keywords: innovation, method, project, research, monitoring.

Giriş

Müasir iqtisadi şəraitdə innovasiya layihələri biznesin inkişafının əsas hərəkətverici qüvvələrindən biri kimi meydana çıxır. Qloballaşma, rəqabət mühitinin intensivləşməsi və texnoloji dəyişikliklər şirkətləri yeni yollar axtarmağa və innovasiyalara əsaslanan strategiyalar formalaşdırmağa məcbur edir. Bu baxımdan innovasiya layihələrinin hazırlanması və qiymətləndirilməsi biznesin ümumi strategiyasının mühüm tərkib hissəsidir və onun rəqabət qabiliyyətinin artırılmasının əsas mexanizmi rolunu oynayır.

Innovasiya layihələri biznes subyektlərinin bazar tələblərinə uyğunlaşmaq və yeni dəyər yaratmaq imkanlarını genişləndirir. Bu layihələrin uğurla həyata keçirilməsi üçün onlar təkcə texnoloji yeniliklərə deyil, həm də iqtisadi və strateji məqsədlərə uyğun hazırlanmalıdır. Layihələrin qiymətləndirilməsi onların potensial uğur və risklərini qabaqcadan görməyə, resursları optimal şəkildə bölüşdürməyə və daha davamlı inkişaf hədəflərinə nail olmağa imkan verir.

Innovasiya layihələrinin hazırlanması və qiymətləndirilməsi təkcə biznes üçün yeni məhsul və ya xidmətlərin hazırlanması demək deyil. Bu, təşkilatın ümumi innovasiya strategiyasını müəyyən edən və uzunmüddətli rəqabət üstünlüklərini formalaşdıran mürəkkəb prosesdir. Bu mexanizmlər bazarın tələblərinə uyğun strateji istiqamətlərin müəyyən edilməsində və gələcəkdə davamlı inkişafın təmin edilməsində əsas rol oynayır.

Innovasiya layihələri yeni texnologiyaların, məhsulların, xidmətlərin və ya proseslərin inkişafı və tətbiqini nəzərdə tutan layihələrdir. Bu layihələr cəmiyyətin müxtəlif sahələrində dəyişikliklərə səbəb ola bilər və iqtisadiyyat, təhsil, rifah, öz əmanətləri kimi sahələrdə məhsuldarlığın artırılmasında, resurslardan daha yaxşı istifadə edilməsində və rəqabət qabiliyyətinin artırılmasında mühüm rol oynaya bilər. Innovasiya layihələri müasir iqtisadiyyatın inkişafının təməl sütunlarından biri hesab olunur. Qlobal rəqabət mühitində iqtisadi artımın və davamlı inkişafın təmin edilməsi üçün texnoloji yeniliklərə və elmi tədqiqatlara əsaslanan layihələr xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Innovasiya layihələri, yeni məhsulların, texnologiyaların və xidmətlərin yaradılmasını, mövcud resurslardan daha effektiv istifadəni və yeni bazar imkanlarının aşkarlanmasını hədəfləyir. Bu layihələr yalnız iqtisadi potensialın artırılması ilə kifayətlənməyərək, həm də sosial və ekoloji problemlərin həllinə töhfə verir.

İqtisadi məzmun baxımından innovasiya layihələri, dəyər zəncirini gücləndirən və məhsuldarlığı artıran fəaliyyətlərdən ibarətdir. Onlar yeni biliklərin tətbiqi, resursların optimallaşdırılması və əlavə dəyər yaratmaq üçün rəqəmsal həllərin istifadəsi ilə xarakterizə olunur. İdarəetmə isə bu layihələrin uğurla reallaşdırılması üçün strateji planlaşdırma, risklərin qiymətləndirilməsi, maliyyə resurslarının effektiv bölüşü və davamlı monitorinqi ehtiva edir [1].

Müasir iqtisadiyyatın dinamik və sürətlə dəyişən təbiəti, yeniliklərin və texnoloji irəliləyişlərin iqtisadi inkişafın əsas istiqamətləri olduğunu göstərir. Innovasiya layihələri, yalnız yeni məhsulların və xidmətlərin yaradılması ilə məhdudlaşmır, həm də iqtisadi strukturun müasir tələblərə uyğunlaşdırılması, resursların daha səmərəli istifadəsi və qlobal rəqabətə davamlılığın artırılması kimi əhəmiyyətli hədəfləri özündə cəmləşdirir. Bu layihələrin iqtisadiyyatda oynadığı rol, onların yalnız qısamüddətli gəlir əldə etməyi deyil, həm də uzunmüddətli iqtisadi dayanıqlığı təmin etməyi məqsəd qoyan fəaliyyətlərdən ibarət olması ilə ölçülür. Innovasiya, iş yerlərinin yaradılması, yeni bazarların kəşfi, istehsalat proseslərinin optimallaşdırılması və elmi-texniki tərəqqinin sürətləndirilməsi kimi sahələrdə mühüm rol oynayır. Bununla yanaşı, innovativ layihələr iqtisadiyyatın sosial, ekoloji və texnoloji cəhətdən dayanıqlı inkişafına töhfə verir.

Innovasiya layihələrinin müasir iqtisadiyyatda təkanverici güc kimi fəaliyyət göstərməsi, yalnız inkişaf etmiş ölkələrdə deyil, həm də inkişaf etməkdə olan bazarlarda da mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu layihələr, xüsusilə yüksək texnologiya və rəqəmsal transformasiya sahələrində, iqtisadiyyata yeni yanaşmalar gətirərək, strateji üstünlüklərin əldə edilməsini təmin edir. Innovasiya layihələrinin müasir iqtisadiyyatdakı rolunun daha geniş perspektivdə qiymətləndirilməsi, onların iqtisadi böyüməyə, işsizliklə mübarizəyə, sosial rifaha və ekoloji balansın qorunmasına olan təsirləri araşdırılacaq. Ayrıca, rəqabətə dayanıqlı iqtisadiyyat qurulmasında innovativ yanaşmaların vacibliyi vurğulanacaq.

Innovasiya layihələri, yeni məhsulların və xidmətlərin yaradılmasını, texnoloji yenilikləri və bazar dəyişikliklərinə uyğunlaşmanı hədəfləyən kompleks fəaliyyətlərdir. Bu layihələrin uğurlu reallaşdırılması üçün yalnız texnoloji və əməliyyat sahələrində effektiv yanaşmalar kifayət etmir, eyni zamanda maliyyə idarəetməsi də kritik əhəmiyyət kəsb edir. İnnovasiya layihələrinin maliyyə idarəetməsi, layihənin başlanğıc mərhələsindən sonrakı dövrlərə qədər olan bütün maliyyə fəaliyyətlərinin düzgün planlaşdırılması, izlənməsi və optimallaşdırılmasını əhatə edir. Innovasiya layihələrinin maliyyə idarəetməsi, layihənin hər bir mərhələsində müvafiq maliyyə resurslarının müəyyən edilməsi və təmin edilməsi, risklərin qiymətləndirilməsi, maliyyə axınlarının düzgün proqnozlaşdırılması və gəlir-gider balansının qorunması kimi funksiyaları yerinə yetirir. Bu proses,

həmçinin layihənin qiymətləndirilməsi, investisiya qərarlarının alınması, maliyyə mənbələrinin düzgün istifadəsi və maliyyə hesabatlarının şəffaflığını təmin etməyə yönəlir [2].

İnnovasiya layihələrinin maliyyə idarəetməsi, eyni zamanda maliyyə resurslarının səmərəli istifadəsini təmin etmək üçün risklərin düzgün qiymətləndirilməsi və idarə olunmasını tələb edir. İnvestisiyaların böyük məbləğləri və qeyri-müəyyən nəticələri ilə əlaqədar, maliyyə idarəetməsi yalnız mövcud büdcənin idarə olunmasını deyil, həm də potensial gəlirlər və itkilər üzərində strateji düşünməyi əhatə edir. İnnovasiya layihələrinin sürətləndirilməsi, müasir biznes mühitində rəqabət üstünlüyü əldə etmək və bazarda liderlik mövqeyini qorumaq üçün kritik əhəmiyyət daşıyır. Bu layihələrin sürətli inkişafı və effektiv həyata keçirilməsi yalnız texnoloji və əməliyyat baxımından deyil, həm də maliyyə və təchizat zənciri sahəsində düzgün strategiyaların tətbiqi ilə mümkün olur. İnnovasiya layihələrinin sürətləndirilməsi məqsədilə istifadə olunan maliyyə və təchizat zənciri strategiyaları, resursların optimal şəkildə istifadə olunmasını və layihələrin müvəffəqiyyətlə reallaşdırılmasını təmin edən əsas mexanizmlərdir. Maliyyə baxımından, innovasiya layihələrinin sürətləndirilməsi üçün müxtəlif maliyyə resursları, o cümlədən sərmayə qoyuluşu, risk kapitalı, borc maliyyəsi və dövlət dəstəyi kimi alətlərdən istifadə olunur. Bu resurslar, layihələrin ilkin mərhələlərində qarşıya çıxan maliyyə çətinliklərinin aşılmasına, həmçinin layihələrin sürətli inkişafını təmin edəcək strategiyaların həyata keçirilməsinə kömək edir. Eyni zamanda, innovasiya layihələrinin maliyyə idarəetməsi, resursların düzgün bölüşdürülməsi və xərclərin idarə edilməsi ilə bağlı strateji qərarların qəbul edilməsini tələb edir. Təchizat zənciri baxımından, innovasiya layihələrinin sürətləndirilməsi, təchizatçı və istehsalçıların effektiv əməkdaşlığı, material və resursların vaxtında təmin edilməsi və istehsal proseslərinin optimallaşdırılması ilə mümkün olur. Təchizat zəncirində səmərəlilik, həmçinin yüksək keyfiyyətli xammalın əldə edilməsi, istehsal müddətinin azaldılması və logistika xərclərinin minimuma endirilməsi kimi məsələləri əhatə edir. Bu strategiyalar, innovasiya layihələrinin vaxtında və büdcə daxilində tamamlamaq üçün kritikdir [3, s225].

Nəticə:

İnnovasiya layihələrinin sürətləndirilməsi, müasir iqtisadiyyatın rəqabətədavamlılığını təmin etmək və inkişafın davamlılığını təmin etmək üçün əsas elementlərdən biridir. Bu layihələrin uğurla həyata keçirilməsi yalnız texnoloji və əməliyyat sahələrində deyil, həm də maliyyə və təchizat zənciri sahəsində tətbiq olunan düzgün strategiyalardan asılıdır. Maliyyə resurslarının səmərəli idarə olunması və təchizat zəncirinin optimallaşdırılması, innovasiya layihələrinin sürətləndirilməsi və uğurlu şəkildə reallaşdırılması üçün vacib amillərdir.

İnnovasiya layihələrinin maliyyə idarəetməsi, layihələrin başlanğıcından sonrakı dövrə qədər olan bütün maliyyə fəaliyyətlərini izləməklə yanaşı, risklərin düzgün qiymətləndirilməsi və qarşısının alınması məqsədilə düzgün alətlərdən istifadəni tələb edir. Təchizat zəncirinin effektiv idarə olunması isə layihələrin vaxtında və səmərəli reallaşdırılmasını təmin edir, resursların optimal istifadəsini və istehsal müddətlərinin qısaldılmasını təmin edir.

Bu strategiyaların düzgün tətbiqi, innovasiya layihələrinin sürətləndirilməsinə və bazara daha sürətli çıxmasına imkan verir, eyni zamanda iqtisadiyyata müsbət təsir göstərir və rəqabət üstünlüyünün əldə edilməsinə kömək edir. Nəticədə, innovasiya layihələrinin maliyyə və təchizat zənciri strategiyaları, yalnız layihələrin müvəffəqiyyətini deyil, həm də ümumi iqtisadi inkişafı təmin etmək baxımından mühüm rol oynayır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Chesbrough, H. (2003). "The Open Innovation: The New Imperative for Creating and Profiting from Technology." Harvard Business Press.
2. Cooper, R. G., & Edgett, S. J. (2009). "Managing Innovation and New Product Development." McGraw-Hill.
3. Sánchez, M., & Pérez, M. (2018). "Financial Management in Innovation Projects: A Literature Review." Journal of Business Research, 225-237.

Tahirə Məmmədhüseyn CƏFƏROVA

Magistrant

Qərbi Kaspi Universiteti

c.tahira99@gmail.com

BANKIN LİKVIDLİK İDARƏETMƏSİ VƏ TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ

Abstract

Liquidity management is the process of ensuring that commercial banks have sufficient liquid funds to meet their daily financial transactions, customer obligations and unexpected financial demands in a timely manner. Effective liquidity management is one of the main factors ensuring the financial stability, reliability and long-term operation of banks. Liquidity management of banks is of great importance for the sustainability of their activities and long-term success. Liquidity refers to the ability of banks to fulfill their obligations in a timely and complete manner, and this is important both in terms of meeting customer requirements and maintaining competitiveness in the economic market. Ensuring liquidity for banks is not limited only to managing existing funds, but also to their ability to react flexibly to uncertain situations that they may encounter in the future.

Keywords: bank, liquidity, customer, practice, regulation.

Giriş

Bankın likvidlik idarəetməsi, həm daxili, həm də xarici amillərdən asılı olaraq müxtəlif təkmilləşdirmə strategiyalarının inkişafını tələb edir. Bu proses, mövcud maliyyə resurslarının optimal istifadəsini, likvidlik ehtiyatlarının düzgün planlaşdırılmasını və maliyyə risklərinin minimuma endirilməsini nəzərdə tutur. Müasir bankçılıq praktikalarında likvidlik, yalnız hazırkı borc öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi deyil, həm də bazar şərtlərinə uyğun olaraq sürətli maliyyə resurslarının cəlb edilməsini təmin edən elastik bir sistem kimi qiymətləndirilir.

Bankların likvidlik idarəetməsinin təkmilləşdirilməsi, müxtəlif strateji yanaşmaların tətbiqini tələb edir. Bunlar arasında daxili prosedurların optimallaşdırılması, likvidlik ehtiyatlarının artırılması, müvafiq qanunvericilik və tənzimləmə çərçivələrinin izlənilməsi və müasir texnologiyaların istifadəsi yer alır. Banklar, həmçinin müxtəlif maliyyə alətlərinin istifadəsi və bazar şəraitinin diqqətlə izlənməsi vasitəsilə likvidliklərini artırmağa çalışırlar. Bu yanaşmalar, bankların daha möhkəm və etibarlı fəaliyyət göstərməsinə imkan yaradır, həmçinin maliyyə bazarlarında daha güclü mövqelərini qorumağa kömək edir.

Bankların likvidlik idarəetməsi, maliyyə sistemində dayanıqlılığın təmin edilməsi və risklərin azaldılması üçün kritik əhəmiyyət kəsb edir. Bankın likvidlik vəziyyəti, onun maliyyə vəziyyətinin təhlilini, idarə olunmasını və qiymətləndirilməsini tələb edir. Bu idarəetmə, bankların gündəlik əməliyyatlarını səmərəli həyata keçirmələrinə və hər hansı gözlənilməz bazar şərtlərinə uyğun olaraq sürətli reaksiya vermələrinə imkan yaradır. Likvidliyin idarə olunmasında bankların tətbiq etdiyi əsas yanaşmalar və təkmilləşdirmə strategiyaları aşağıdakı kimi təsnif edilə bilər [1, s45]:

1. Likvidlik təhlili və planlaşdırılması

Banklar üçün effektiv likvidlik idarəetməsi, ilkin olaraq mövcud likvidlik vəziyyətinin dəqiq qiymətləndirilməsini tələb edir. Bu təhlil, bankın qısa və uzunmüddətli öhdəliklərini yerinə yetirmək üçün nə qədər likvid aktivlərə malik olduğunu müəyyən etməyə kömək edir. Likvidlik planlaması, bankın fondlarının necə paylanacağını və ehtiyac olduqda əlavə maliyyə resurslarının necə təmin ediləcəyini nəzərə alır. Bu prosesdə əsas amillər arasında depozitlər, kreditlər və borc öhdəlikləri yer alır.

2. Likvidlik ehtiyatlarının idarə edilməsi

Banklar, dövriyyə ehtiyatlarını və likvid aktivləri idarə edərək öhdəliklərini vaxtında ödəməyə imkan verir. Bu ehtiyatlar adətən nağd pul, qısa müddətli dövlət qiymətli kağızları və digər asanlıqla pula çevrilə bilən aktivlərdən ibarət olur.

3.Risk idarəetməsi və likvidlik

Likvidlik riskinin idarə edilməsi bankların əməliyyatlarının təkmilləşdirilməsi üçün vacib amildir. Bu, bankların müəyyən bir zamanda öhdəliklərini yerinə yetirə bilməməsi halında ortaya çıxan riskləri idarə etməyi əhatə edir.

4.Texnologiyanın rolu

Rəqəmsal bankçılıq və yeni texnologiyalar, bankların likvidlik idarəetməsini təkmilləşdirmək üçün mühüm vasitələr təqdim edir. İnformasiya texnologiyalarının və analitik alətlərin istifadəsi banklara daha sürətli qərar qəbul etməyə, müştəri tələblərini anlamağa və bazar şərtlərini real vaxt rejimində izləməyə imkan verir [2, s78].

Bankların likvidlik idarəetməsi, maliyyə bazarlarının dəyişkənliyinə uyğun olaraq daim inkişaf edən və təkmilləşdirilən bir sahədir. Likvidlik ehtiyatlarının düzgün idarə edilməsi, risklərin azaldılması və müasir texnologiyaların tətbiqi, bankların dayanıqlı fəaliyyət göstərməsinə və gələcəkdəki çətinliklərə hazır olmasına kömək edir. Bu yanaşmaların təkmilləşdirilməsi, həm bankların daxili əməliyyatlarını optimallaşdırmağa, həm də daha geniş bazar şəraitində uğur qazanmalarına imkan yaradır.

Nəticə:

Bankın likvidlik idarəetməsi, onun maliyyə dayanıqlılığını qorumaq və müştərilərinin tələblərinə cavab vermək üçün ən vacib elementlərdən biridir. Effektiv likvidlik idarəetməsi, yalnız mövcud maliyyə resurslarının düzgün planlaşdırılmasına deyil, həm də qeyri-müəyyən iqtisadi şəraitdə bankın çevik və sürətli şəkildə reaksiya verə bilməsinə imkan verir. Bankların likvidlik ehtiyatlarının düzgün idarə olunması, həmçinin müxtəlif maliyyə risklərinin minimuma endirilməsi və strateji qərarların düzgün alınmasına kömək edir.

Likvidlik idarəetməsinin təkmilləşdirilməsi üçün tətbiq olunan metodlar və strategiyalar, bankların bazar dəyişikliklərinə və makroiqtisadi təsirlərə daha effektiv cavab verməsinə şərait yaradır. Bununla yanaşı, banklar rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi ilə əməliyyatlarını optimallaşdıraraq, maliyyə ehtiyatlarını daha çevik və məhsuldar şəkildə istifadə edə bilərlər.

Son olaraq, bankların likvidlik idarəetməsinin təkmilləşdirilməsi həm maliyyə bazarlarının sabitliyinə, həm də bankın uzunmüddətli uğurlarına böyük təsir göstərir. Effektiv idarəetmə, yalnız bankın öz fəaliyyətini deyil, həm də iqtisadiyyatın ümumi sabitliyini qorumağa yönəlmişdir. Bankların bu sahədə davamlı təkmilləşmə strategiyaları həyata keçirməsi, onların müvəffəqiyyətini və dayanıqlılığını artırmaqla yanaşı, ümumi maliyyə sisteminin güclənməsinə də töhfə verəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Vives, X. (2008). Competition and Stability in Banking: The Role of Regulation and Supervision. Oxford University Press? P45
2. Hempel, G. H., & Simonson, D. G. (2019). Bank Management: Text and Cases. Wiley.Santomero., p78
3. Chen, K. and Pan, C. (2012): An Empirical Study of Credit Risk Efficiency of Banking Industry in Taiwan, Web Journal of Chinese Management Review., p67
4. Tekalagn Getahun, Lu Anwen, Md.Shafiqul Bari (2015). “Credit Risk Management and Its Impact on Performance of Commercial Banks: In of Case Ethiopia”, Research Journal of Finance and Accounting., p56

Əli Aydın BABAŞLI
Qərbi Kaspi Universiteti
Magistr

E-mail: Alibabashli@outlook.com

AZƏRBAYCANDA AĞILLI ŞƏHƏR YARADILMASININ ÜSTÜNLÜKLƏRİ

Abstract

The idea of “Smart City” emerged in 2008 and its goal is to create urban environments with a modern socio-economic structure, while ensuring environmental sustainability through the use of information and communication technologies (ICT). However, it is important to note that the development of smart and sustainable cities is a continuous process and is not a “final solution” to the problems facing cities.

The concept of a smart city can be likened to a living organism that is constantly operating to benefit its inhabitants. In such a system, all processes are controlled and optimized, resulting in the best results for society. In essence, a smart city is an economic center that uses resources intelligently and efficiently.

Keywords: smart city, smart city concept, security, advanced technologies.

Giriş

Azərbaycanın, dünyanın bir çox digər yerləri kimi, 54% əhalisi hazırda şəhər ərazilərində yaşayır və bu göstəricinin 2050-ci ilə qədər 66%-ə çatması gözlənilir. Ümumi əhali artımına əlavə olaraq, növbəti 30 il ərzində şəhərlərə başqa 2.5 milyard insanın köçməsi proqnozlaşdırılır [1]. Bu meyilin səbəbləri aydın şəkildə müəyyən olunub. Şəhərlərdə kənd və bölgələrə nisbətən daha inkişaf etmiş sənayeləşmə mövcuddur, bu da insanları daha yaxşı yaşayış şəraiti və iş imkanları axtarmaq üçün şəhərlərə cəlb edir. Nəticədə, şəhərlərdə böyük əhalinin toplanması və urban həyat ətrafında yaranan ekosistemlər iqlim dəyişikliyinə mühüm şəkildə təsir edir. Şəhərləşmə geri dönməz bir proses olduğuna görə, şəhər əhalisinin rahatlığını və təhlükəsizliyini təmin etmək olduqca vacibdir. Bu çağırışa qarşı effektiv bir həll yolu ağıllı şəhərlərin inkişafıdır.

Ağıllı şəhərdə rəqəmsal texnologiyalar vətəndaşların həyat keyfiyyətini hər səviyyədə yaxşılaşdırır [2]:

1. Nəqliyyat sıxlığında vaxt itkisini aradan qaldırmaq.
2. Uzun park yerlərini axtarmağın çətinliyini aradan qaldırmaq.
3. Bazar və banklarda uzun növbələrdə gözləməkdən qaçınmaq.
4. Təhlükəsizlik məsələlərinə qarşı narahatlığı minimuma endirmək.

Ağıllı həllərdən bəzi nümunələr:

1. **Ağıllı işıqforlar** - Bu işıqforlar, real vaxtda nəqliyyat vəziyyətini və avtomobillərin hərəkətini analiz edərək, əldə edilən məlumatlara əsaslanaraq işləmə rejimini müstəqil olaraq seçir.
2. **Ağıllı park etmə** - Sürücülərin mövcud park yerlərini tapmasına kömək edir.
3. **Onlayn növbə və ödənişlər** - Vətəndaşların müxtəlif xidmətlərdə vaxtına qənaət etmələrinə imkan verir.
4. **Təhlükəsizlik** - Ağıllı şəhərdə şəxsi təhlükəsizlik ən yüksək prioritetə sahibdir, qabaqcıl texnologiyalar təhlükəsizliyi təmin edir, hətta yağış, külək və ya dumanlı hava şəraitində belə.

Yaradılan ağıllı şəhərlərdə hava şəraiti ilə əlaqədar çətinliklər artıq təhlükəsizlik sistemlərinə mane olmayacaq. Bu məqalənin əsas məqsədi Azərbaycanda "ağıllı şəhər" layihələrinin necə həyata keçiriləcəyinə cavab verməkdir. Azərbaycanda ilk dəfə olaraq "ağıllı şəhər" konsepti işğaldan azad edilmiş ərazilərin bərpası üzrə dövlət strategiyalarına daxil edilib. Bu təşəbbüs çərçivəsində, Qarabağ regionu texnoloji investisiyalar üçün mərkəzə çevriləcək, beynəlxalq standartlara uyğun inkişaf təmin

ediləcək və bu yeni model, ölkənin digər bölgələrində ağıllı şəhərlərin qurulması üçün əsas yaradacaq [2].

Qarabağ regionu işğaldan azad edildikdən sonra bütün şəhərlər üçün master planlar hazırlanır və bərpa işləri başa çatdıqdan sonra bu planların həyata keçirilməsinə başlanacaq. Prezident İlham Əliyevin qərarı ilə Zəngilan rayonunda ilk "ağıllı kənd" layihəsi həyata keçiriləcək. İlk monitorinqlər artıq həyata keçirilib və ilk növbədə, dağıdılmış Ağalar kəndinin bərpası planlaşdırılır [2].

Ağalar kəndindəki layihə beş əsas sahəni əhatə edəcək:

- Yaşayış
- Sosial xidmətlər
- İstehsalat
- "Ağıllı kənd təsərrüfatı"
- Alternativ enerji

Ağalar kəndində 200 evin bərpası planlaşdırılır və enerji ehtiyacları yalnız alternativ enerji mənbələri ilə təmin ediləcək.

Bu tezis, dünya praktikasında böyük uğurlar əldə etmiş metod və innovasiyaları paylaşmaqla bu məsələyə yanaşmağımızı təqdim etməyi hədəfləyir. "Ağıllı Şəhər" layihəsi əsasən aşağıdakı sahələrin inkişafına yönəldəcək [2]:

I.Nəqliyyat Sisteminə Optimizasiya: Məqsəd, gecikmələri, tıxacları və qəzalara minimum səviyyəyə endirmək, yanacaq istehlakını azaltmaq və ya tamamilə ekoloji cəhətdən dost nəqliyyata keçməkdir (məsələn, elektrikli avtomobillər). Biz bu konsepsiyayı daha da inkişaf etdirmək üçün əlavə ideyalar təklif edirik:

- Ağıllı trafik işıqları real vaxtda nəqliyyat şəraitini analiz edəcək və daxil olan məlumatlara əsaslanaraq əməliyyat rejimini müstəqil seçəcək.
- Ağıllı parketmə sürücülərin boş və sərbəst park yerlərini daha rahat tapmalarına kömək edəcək.

II.Enerji Effektivliyi və Resursların Qorunması: Bir çox inkişaf etmiş ölkə bu gün enerji tələbatlarını alternativ enerji mənbələrindən – günəş, külək və su kimi – exhaust edilə bilən təbii sərvətlərdən istifadə etməklə qarşılayır. Bu yanaşmanı tətbiq edərək, biz ətraf mühitin çirklənməsinin qarşısını alır və yeraltı təbii sərvətləri qoruyuruq, gələcəkdə onların tələbatını və dəyərini artırırıq. Biz həmçinin təklif edirik [3]:

- Ağıllı işıqlandırma sistemi küçə işıqlarının parlaqlığını enerji qənaəti məqsədilə idarə edəcək. Bu sistem gündüz alternativ enerji mənbələrindən aldığı enerjini axşam saatlarında ərazini işıqlandırmaq üçün istifadə edəcək.

III.Təhlükəsizliyin Artırılması: Şəhər əhalisi üçün əsas narahatlıq təhlükəsizlikdir. Bununla əlaqədar olaraq təklif edirik:

- Təhlükəsizlik kameralarının quraşdırılmasından əlavə, bu sistemlərin ağıllı və daha inkişaf etmiş olması vacibdir. Məsələn, bizim quraşdıracağımız yeni sistem, neyron şəbəkələrinin köməyi ilə obyektləri 98% dəqiqliklə tanıyacaq.

- Sistem, qar, yağış və ya duman kimi hər hansı hava şəraitində, hətta 70 metr məsafədən belə üzləri tanıya biləcək. Hadisələrin real vaxt analizini həyata keçirərək, hadisələr nəzarət altında saxlanacaq və lazım gələrsə dərhal müdaxilə ediləcək. Bununla yanaşı, yeni alqoritmlərlə hissəsi bulanmış üzləri tanımaq mümkün olacaq [3].

- Qışda qəza və ölüm hallarını azaltmaq üçün biz xüsusi bir isitmə sistemi təklif edirik, bu sistem piyadaların və yollarda qar və buz yığılmasının qarşısını alacaq.

Bu yanaşmalar, ağıllı, dayanıqlı və təhlükəsiz bir şəhər mühiti yaratmağa kömək edəcək. Yekun olaraq biz əminliklə deyə bilərik ki, ağıllı şəhər rəqəmsal iqtisadiyyatın əsas komponentlərindən biridir və şəhər idarəçiliyində İKT-nin kompleks şəkildə tətbiqini əhatə edir [3]. Qarabağda "ağıllı şəhər" təşəbbüsü dövlət qurumları ilə özəl müəssisələr arasında əməkdaşlığa əsaslanır. Konsepsiya çərçivəsində müəyyən olunan sosial-iqtisadi məqsədlərin həyata keçirilməsi qlobal miqyasda effektiv şəkildə rəqabət aparan yüksək səmərəli iqtisadi sistemin yaranmasına gətirib çıxaracaq. Biz ümid edirik ki, Azərbaycanda "ağıllı şəhərlər" layihəsinin ilk həyata keçirilməsi müsbət nəticələr verəcək.

Bu, yalnız yeni şəhərsalma yanaşmalarının nə qədər təsirli olduğunu göstərmək deyil, eyni zamanda onların uğurunu təsdiq edəcək.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Acknowledgment to Reviewers of Smart Cities in 2020. (2021). Smart Cities, page 25.
2. Siano, P., Shahrour, I., & Vergura, S. (2018). Introducing Smart Cities: A Transdisciplinary Journal on the Science and Technology of Smart Cities. Smart Cities, page 12.
3. <https://apa.az/az/xeber/iqtisadi/isgaldan-azad-olunmus-erazilerde-berpa-quruculuqisleri-suretle-davam-etdirilir-icmal-65386>

Aysu Müşfiq ƏLİYEVƏ

Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti

E-mail:aysue01@gmail.com

AZƏRBAYCAN MEHMANXANALARININ MÜASİR VƏZİYYƏTİN TƏHLİLİ

Abstract

The hotel industry in Azerbaijan is one of the fastest growing sectors, and the government's steps to develop tourism, international exhibitions, events and sports competitions increase the number of tourists coming to the country. The fact that our country is hosting an international event has a positive impact on the hotel industry. Although the hotel industry in Azerbaijan has undergone significant development in recent years, it also faces many modern problems.

Key words: hotel industry, international events, problems.

Giriş

Azərbaycanda da mehmanxana sənayesi böyük sürətlə inkişaf edir, mehmanxanaların sayı artır. Ölkəmizdə hazırki statistik məlumatlara əsasən 700-dən çox mehmanxana mövcuddur. Bu mehmanxanaların 150-dən çoxu məhs Bakı şəhərində cəmlənmişdir. Azərbaycanda biznes, krort, eko-turizm otelləri, hostellər üstünlük təşkil edir. Azərbaycanda mehmanxana sənayesi müxtəliflik təşkil edir beləki, ölkədə 1-dən 5 ulduza qədər otellərə rast gəlinir. Dövlət Turizm Agentliyi, Azərbaycan Turizm Bürosu tərəfindən otel sektorunun inkişafı yönündə atılan addımlar, ölkəmizin müxtəlif beynəlxalq tədbirlərə ev sahibliyi etməsi, ASAN Viza rejiminin tətbiqi sözsüz ki, mehmanxana sənayesinin böyüməsinə və inkişafına əvəzsiz tövhə verir.

Azərbaycanda mehmanxana sənayesi

Azərbaycan Respublikasında mehmanxana sektoru hazırda öz inkişaf dövrünü yaşayır [3, s.3]. Yeni otellər açılmağa davam edir. Bu sahəyə həm dövlət tərəfindən həm də, özəl sektorlardan böyük dəstək var. Ölkəmizdə hazırda bu sahənin inkişaf etməsinə baxmayaraq bir sıra çatışmamazlıqlar, problemlər də mövcuddur. Bu problemlərə misal olaraq aşağıdakıları qeyd etmək olar:

- Kad çatışmazlığı;
- Xidmət keyfiyyətində mövcut olan fərqliliklər;
- Sənayenin mövsümdən asılılığı;
- İnfrastruktur problemləri və s. [1, 143-145]

Azərbaycan 2020-ci ildən etibarən hər il bir sıra beynəlxalq tədbirlərə ev sahibliyi edir. Məsələn, Formula 1 yarışları, Eurovision Mahnı Müsabiqəsi və müxtəlif idman tədbirləri ölkəyə turist axını artırır. Bu da mehmanxana sektorunun daha da inkişaf etməsinə səbəb olub. Eyni zamanda, 2023-cü ildən başlayan "Bakı Turizm İli" kimi təşəbbüslər, 2024-cü ildə ölkəmizdə keçirilən COP29 mehmanxana sənayesini eyni zamanda turizmin inkişafını daha da stimullaşdırıb.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Abadov M. Azərbaycan Turizmi və onun inkişaf problemləri Bakı, Şərq-Qərb Nəşriyyat evi, 2014. 248 s.
2. Ağakərimov M.M. Hotel menecmenti. Dərs vəsaiti, Bakı: Mütərcim, 2016, 312s
3. Hashimli Madina, Azerbaijan's tourism sector - opportunities and obstacles. Baku, Azerbaijan : Center for Economic and Social Development (CESD). 2019. 33s

Elmir Qəhrəman MƏMMƏDZADƏ

Qərbi Kaspi Universitetinin “Turizm işinin təşkili” üzrə bakalavr tələbəsi

E-mail: elmirmmmdzad0@gmail.com

SUFİ YOLÇUSU

Abstract

Seyid Yahya Bakuvi played an important role in the development of Islamic philosophy and Sufi thought in Azerbaijan, and was one of the renowned scholars and mystics of the 15th century. His rich heritage is the spiritual wealth of Azerbaijan not only in religious and scientific terms, but also in cultural and historical terms. Bakuvi's activities and the period he lived and created, especially the influence he exerted in the palace of the Shirvanshahs, are still reflected in various fields today, including the tourism sector. In recent years, the construction of streets named after Bakuvi, the organization of events promoting his heritage, and the inclusion of these events in tourism routes serve to preserve his heritage in public memory and promote it internationally. This article will examine the impact of events and facilities (streets, memorial events, exhibitions, etc.) based on the heritage of Seyid Yahya Bakuvi on the tourism sector, and evaluate the contribution of the steps taken in this direction to the development of Azerbaijani tourism [1].

Keywords: Sayyid Yahya Bakuvi, tourism, events, UNESCO heritage

Giriş

Orta əsr İslam dünyasında adını elm və fəlsəfə tarixində əbədləşdirən şəxsiyyətlərdən biri də Seyid Yəhya Bakuvidir. Azərbaycanın paytaxtı Bakı onun müdrikliyinin, ruhani enerjisinin daşıyıcısıdır. Bakuvinin yaşadığı və dəfn olunduğu bu şəhər, bu gün onun irsinin canlı şahidi olaraq turistlər üçün açıq bir mədəniyyət qapısıdır.

Seyid Yəhya Bakuvinin İrsi və Onun Mədəni Əhəmiyyəti . Seyid Yəhya Bakuvi Azərbaycanın sufi fəlsəfəsinin görkəmli nümayəndələrindən biri olmaqla yanaşı, Şirvanşahlar dövründə elm və mədəniyyətin inkişafına töhfə verən müdrik bir şəxsiyyət kimi tanınır.

Onun əsərləri, xüsusilə “Şərh-i Qasidət-ül-Urviyyə”, “Şərh-i Gülşən-i Rəz” və digər sufizmə dair traktatları, dövrünün dini-fəlsəfi fikrinin zirvəsini nümayiş etdirir. Bakuvinin həyat və fəaliyyət göstərdiyi məkan — Şirvanşahlar sarayı kompleksi — bu gün UNESCO-nun Dünya İrs Siyahısında yer alır və Azərbaycanın mühüm turizm obyektlərindən biridir [3].

Bakuvinin Adına Azərbaycanda Olan Küçə

Bakuvinin xatirəsinin əbədləşdirilməsi məqsədilə Bakı şəhərində yerləşən Nəsimi rayonunda “Seyid Yəhya Bakuvi küçəsi” adlandırılmış bir küçə mövcuddur.

Bu küçə, həm mədəni irsin yaşadılması, həm də gənc nəslin bu böyük şəxsiyyət haqqında maariflənməsi baxımından simvolik əhəmiyyət daşıyır. Belə küçə adlarının şəhər turizmi üçün əhəmiyyəti ondadır ki, turistlər yerli tarixi şəxsiyyətlərlə tanış olur və bu cür adlar onları ölkənin keçmişinə dair araşdırmalara yönəldir.

Küçə ətrafında yerləşən bəzi maarifləndirici lövhələr və memarlıq abidələri, xüsusilə sufi irsi ilə bağlı olan mənbələr, turistlər üçün maraqlı məqamlar yaradır [5].

Seyid Yəhya Bakuvi İrsinə Həsr Olunmuş Tədbirlər. Bakuvinin irsinin qorunması və tanıtılması məqsədilə müxtəlif illərdə dövlət səviyyəsində tədbirlər həyata keçirilmişdir.

2014-cü ildə UNESCO tərəfindən qeyd edilən 550 illik yubiley çərçivəsində AMEA və Mədəniyyət Nazirliyi tərəfindən bir sıra beynəlxalq tədbirlər keçirilmiş, bu tədbirlərdə xarici alimlər və tədqiqatçılar da iştirak etmişdir. Bu cür tədbirlər Azərbaycanın elmi və mədəni potensialının beynəlxalq arenada tanınmasına şərait yaratmışdır [3].

Eyni zamanda, turizm sahəsi üçün də bu tədbirlər vacib imkanlar açmışdır. Tədbirlər çərçivəsində hazırlanan broşürlər, ekskursiya proqramları və multimedia materialları Bakuvinin irsini daha geniş auditoriyaya çatdırmışdır.

Həmçinin, Şirvanşahlar sarayında yaradılan “Sufi irsi” guşəsi turistlərə bu dövrü canlı şəkildə yaşamaq imkanı verir. Bu guşədə interaktiv ekranlar, 3D xəritələr və audiovizual materiallar vasitəsilə ziyarətçilər Bakuvinin dövrünə virtual səyahət edə bilirlər.

Son illərdə bir sıra universitetlərdə və mədəniyyət mərkəzlərində keçirilən “Bakuvi İrs Həftəsi” və “Sufi Fəlsəfəsi Günləri” adlı tematik tədbirlər də onun irsini yeni nəsillərə tanıtmada mühüm rol oynamışdır. Bu tədbirlər çərçivəsində turizm şirkətləri üçün xüsusi təqdimatlar təşkil olunmuş, yerli və xarici bələdçilər üçün təlimlər keçirilmişdir [2].

Bundan əlavə, bəzi turizm şirkətləri Bakuvinin həyat və fəaliyyət göstərdiyi yerləri əhatə edən xüsusi marşrutlar təklif edir. Məsələn, “Mənəvi Turizm Turu” çərçivəsində ziyarətçilər Şirvanşahlar sarayı, Seyid Yəhya Bakuvi küçəsi və dini-fəlsəfi mənbələrin saxlandığı muzeylərlə tanış ola bilirlər. Bu cür marşrutlar Azərbaycanın turizm bazarına yeni nəfəs gətirməkdədir [4].

Nəticə.

Dünyanın hər yerindən elm və mədəniyyət axtarışında olanlar üçün Bakı, xüsusilə Seyid Yəhya Bakuvinin türbəsi, tayı-bərabəri olmayan bir ziyarətəgahdır. Azərbaycana səyahətiniz zamanı bu qədim hikmət mənbəyini kəşf etməklə unudulmaz bir ruhani yolçuluğa çıxı bilərsiniz.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Məmmədli, İ. (2014). Seyid Yəhya Bakuvi: Fəlsəfi irsi və sufi dünyagörüşü. Bakı: Elm və Təhsil.
2. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası (2014). Seyid Yəhya Bakuvi - 550 illik yubiley tədbiri materialları. Bakı.
3. UNESCO (2014). Commemoration of the 550th Anniversary of Sayyid Yahya Bakuvi. [Yubiley tədbir sənədləri].
4. Məmmədova, S. (2020). “Azərbaycan sufi düşüncəsində Seyid Yəhya Bakuvi irsi və onun turizm potensialı”, Azərbaycan Turizm və Mədəniyyət Jurnalı, 3(12), 45-52.
5. Bakı Şəhər İcra Hakimiyyəti (2022). Bakıda küçə adları və onların tarixi. Bakı.

Elmir Şəmsi SEYİDOV

Qərbi Kaspi Universitetinin magistrantı

e-mail: seyidovelmir02@gmail.com

AZƏRBAYCANDA REGIONAL TURİZMİN İNKİŞAFININ NƏZƏRİ ƏSASLARI

Abstract

The development of regional tourism in Azerbaijan is of great importance in terms of increasing the economic, social and cultural potential of the country. Regional tourism involves the involvement of natural, historical and cultural resources existing at the level of provinces and districts, and not only in central cities, in economic circulation. In this regard, the definition of the theoretical foundations of tourism development is important for the correct implementation of strategic planning and management. Theoretically, the development of regional tourism is based on such concepts as sustainable development, spatial planning, social inclusiveness and economic diversification. These

approaches allow us to consider tourism not only as a source of economic income, but also as a fundamental factor in social well-being and development of local communities.

Keywords: Development of regional tourism in Azerbaijan, tourism policy, sustainable development, regional economy, tourism potential, rural tourism, ecotourism, tourism infrastructure, socio-economic development, tourism strategy.

Giriş

Regional turizmin inkişafı müasir dövrdə ölkələrin sosial-iqtisadi tərəqqisində mühüm rol oynayan sahələrdən biri kimi diqqət mərkəzindədir. Turizmin yalnız iqtisadi gəlir mənbəyi deyil, həm də mədəni irsin qorunması, məşğulluğun artırılması, yerli icmaların rifah halının yaxşılaşdırılması və regionlararası balanslı inkişafın təmin olunması baxımından əhəmiyyəti olduqca böyükdür. Azərbaycanın zəngin təbii, tarixi və mədəni ehtiyatları regional turizmin inkişafı üçün geniş imkanlar yaradır. Regionların spesifik turizm resursları – dağlıq və meşəlik ərazilər, mineral sular, tarixi abidələr, folklor nümunələri və digər yerli dəyərlər daxili və beynəlxalq turistlər üçün cəlbedici məkanlar formalaşdırır. Bununla yanaşı, dövlətin bu sahəyə yönəltdiyi strateji yanaşmalar, qəbul edilmiş proqramlar və investisiya təşviqləri regionlarda turizmin davamlı inkişafına təkan verir. Regional turizmin nəzəri əsaslarını araşdırmaqla bu sahənin inkişafına təsir göstərən amillərin müəyyənəndirilməsi və onların sistemli şəkildə təhlili mümkün olur. Turizm, ümumiyyətlə, iqtisadiyyatın multidissiplinar sahəsi kimi müxtəlif elmi yanaşmaların birgə tətbiqini tələb edir. Regional turizmin əsasını təşkil edən amillər arasında coğrafi mövqe, təbii ehtiyatlar, mədəni-tarixi irs, sosial-iqtisadi infrastruktur və insan resursları mühüm yer tutur. Bu çərçivədə regionların turizm baxımından fərqli inkişaf səviyyəsinə malik olması onların potensialından istifadə imkanlarını fərqləndirir və planlaşdırma prosesində bu fərqlərin nəzərə alınmasını zəruri edir. Azərbaycanda regional turizmin inkişafı üçün əlverişli zəmin yaradan amillərdən biri ölkənin coğrafi mövqeyidir. Qafqazın cənubunda yerləşən və iqlim müxtəlifliyi ilə seçilən Azərbaycan həm dağ turizmi, həm də dənizkənarı istirahət, sağlamlıq turizmi, kənd turizmi və ekoturizm kimi müxtəlif növ turizm fəaliyyətlərinin həyata keçirilməsi üçün əlverişli imkanlara malikdir. Bu zənginlik regionlarda fərqli turizm məhsullarının formalaşmasına şərait yaradır. Məsələn, Lənkəran-Astara bölgəsində subtropik iqlim şəraiti və çay plantasiyaları kənd turizmi və ekoturizm üçün əsas baza təşkil edirsə, Quba-Xıralıq bölgəsində dağlıq relyef və etnoturizm elementləri üstünlük təşkil edir.[1,s 214].

Eyni zamanda, regional turizmin inkişafında infrastruktur amili, xüsusilə yol-nəqliyyat şəbəkəsi, kommunikasiya texnologiyaları, yerləşdirmə və ictimai iaşə obyektləri həlledici rol oynayır. İnfrastrukturun inkişafı turistlərin bölgələrə rahat şəkildə səfər etməsi və keyfiyyətli xidmətlərlə təmin olunması üçün əsas şərtlərdən biridir. Bu baxımdan, regionlarda turizm infrastrukturunu üzrə mövcud vəziyyətin təhlili və zəruri investisiya ehtiyaclarının müəyyənəndirilməsi strateji planlaşdırmanın mühüm hissəsini təşkil edir. Bundan əlavə, turizmin davamlı və inklüziv inkişafı üçün regionlarda əhalinin bu sahəyə cəlb olunması, yerli icmaların potensialının səfərbər olunması və insan kapitalının inkişafı önəmli məsələlərdəndir. Təlim-tədris proqramları, turizm sahəsində ixtisaslaşmış kadr hazırlığı və yerli əhalinin bu sektorda məşğulluq imkanlarının artırılması regionlarda sosial-iqtisadi sabitliyin möhkəmləndirilməsinə və turizmin dayanıqlı inkişafına xidmət edir.[1,s 214].

Son illər qəbul edilən dövlət proqramları, o cümlədən “Azərbaycan Respublikasında regionların sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı”, “Azərbaycan Respublikasında turizmin inkişafına dair Strategiya” kimi sənədlər regional turizmin elmi əsaslarla inkişafını prioritet istiqamət kimi müəyyən etmişdir. Regional turizmin inkişafı yalnız iqtisadi göstəricilərlə deyil, həm də sosial və ekoloji amillərlə sıx bağlıdır. Bu səbəbdən, onun nəzəri əsasları müasir turizm elminin fundamental yanaşmaları – davamlı inkişaf konsepsiyası, regional bərabərsizliklərin azaldılması, yerli resurslardan optimal istifadə və mədəni irsin qorunması prinsipləri ilə birgə nəzərdən keçirilməlidir. Davamlı turizm konsepsiyası regional turizmin ekoloji daşıyıcılıq qabiliyyətinə, mədəni orijinallığın

saxlanmasına və gələcək nəsillərin bu resurslardan istifadə imkanlarına zərər vermədən inkişafına şərait yaratmağı qarşıya məqsəd qoyur.

Beləliklə, turizm fəaliyyətlərinin planlaşdırılmasında yalnız iqtisadi fayda deyil, həm də ekosistemlərin qorunması və sosial inteqrasiyanın təmin olunması kimi meyarlar nəzərə alınmalıdır. Bundan əlavə, regional turizmin nəzəri əsaslarının öyrənilməsində sistem yanaşması və kompleks planlaşdırma metodları mühüm yer tutur. Hər bir region üçün fərdi yanaşma tələb olunur, çünki regionların resurs potensialı, coğrafi mövqeyi və sosial-mədəni konteksti fərqlidir. Məsələn, dağlıq ərazilərdə ekoturizm və qış idman növləri ön plana çıxarkən, düzənlik və su hövzələri ətrafında yerləşən bölgələrdə sağlamlıq turizmi və rekreasiya fəaliyyəti daha çox inkişaf etdirilə bilər. Regional turizmin elmi əsaslara söykənməsi həm də bu sahədə monitoring, qiymətləndirmə və idarəetmə mexanizmlərinin yaradılmasını zəruri edir. Turizmin regionlara təsirinin qiymətləndirilməsi üçün statistik məlumatların toplanması, göstəricilərin dinamik təhlili və proqnoz modellərinin qurulması vacibdir. [2, s. 189].

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Məmmədov, R. A. (2020). *Azərbaycan regionlarında turizmin inkişafı: imkanlar və perspektivlər*. Bakı: Elm və Təhsil Nəşriyyatı. 214 s.
2. Həsənova, S. N. (2022). *Davamlı regional inkişaf və turizm siyasəti: Elmi-nəzəri və praktik yanaşmalar*. Bakı: Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti Nəşriyyatı. 189 s.
3. Əliyev, İ. İ. (2017). *Azərbaycanda turizm sektorunun inkişafı və iqtisadiyyata təsiri*. Bakı: İqtisad Universiteti Nəşriyyatı. 208 s.
4. Məmmədov, M. Ş. (2020). *Regional turizmin inkişaf istiqamətləri: Azərbaycan təcrübəsi*. Bakı: Elm və Təhsil. 192 s.
5. Hüseynov, R. A. (2019). *Dayanıqlı turizm və regionların iqtisadi inkişafında rolu*. Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti Elmi Əsərləri, 15(2), 45–58

Əsrəf Ə. HƏSƏNOV, i.ü.f.d.

Elxan Ədalət QULUZADƏ

Magistrant

Qərbi Kaspi Universiteti

g.elkhan2002@gmail.com

MALİYYƏ BÖHRANLARI VƏ BEYNƏLXALQ MALİYYƏ TƏŞKİLATLARININ DÜNYA İQTİSADİYYATINA TƏSİRİ: TƏHLİL VƏ QIYMƏTLƏNDİRMƏ

Abstract

Financial crises come in many shapes and sizes and can quickly become global. As recent events have shown, financial crises have significant impacts. This paper identifies the key elements that define financial crises, distinguishes between financial crises, and discusses their impact on the real and financial sectors. To this end, it reviews theoretical and empirical studies examining events in asset and credit markets during financial crises. The paper summarizes these impacts through real-world examples. The purpose of this review is to gather past events and provide a basis for supporting predictions about what needs to be done to prepare for future events. To this end, it aims to pave the way for new research by mapping the financial crisis literature.

Keywords: finance, economics, crisis, analysis, credit.

Giriş

Maliyyə böhranları dörd başlıq altında qiymətləndirilir. Bunlar; məzənnə (valyuta böhranı), qəfil dayanma (kapital hesabı və ya tədiyyə balansı) böhranı, borc böhranı və bank böhranı. Hər bir böhran

növünün səbəbləri və müəyyənədiciləri müzakirə olunur. Valyuta məzənnəsi və böhranların qəfil dayandırılması ədədi üsullarla kifayət qədər asan olsa da, eyni şeyi borc və bank böhranları üçün söyləmək olmaz. Bu iki növ maliyyə böhranı keyfiyyət və mühakimə qiymətləndirməsini tələb edir. Araşdırmada bu vəziyyət müzakirə edilmiş, aşkarlama üsulları müzakirə edilmiş və ölkə qruplarına diqqət yetirilərək baş vermə tezliyi araşdırılmışdır. Maliyyə böhranlarının makroiqtisadi və maliyyə təsirləri kifayət qədər güclü ola bilər.

Maliyyə böhranları

Böhranları iki qrupa bölmək olar: ədədi üsullarla aşkarlana bilənlər (valyuta məzənnəsi və qəfil dayanma) və daha keyfiyyətli və mühakiməedici yanaşma tələb edənlər (borc və bankçılıq). Spekulyativ hücum nəticəsində ölkənin valyutasının kəskin ucuzlaşması məzənnə (valyuta) böhranı adlanır. Böhran mərhələsinə çatdıqda, bu vəziyyətin qarşısını almaq üçün səlahiyyətli orqanın edə biləcəyi iki şey var: valyuta satmaq və ya siyasət faizini artırmaq. Əgər heç biri yerinə yetirilmirsə, kapitalla nəzarət yeganə seçimdir. Kapital hesabı və ya tədiyyə balansı böhranı da adlandırılan qəfil dayanma beynəlxalq kapital axınlarında böyük və tez-tez gözlənilməz azalma və ya ölkəyə ümumi kapital axınında kəskin geriləmə kimi müəyyən edilə bilər. Bu vəziyyət tez-tez müvafiq ölkənin kredit gəlirlilik spredlərinin kəskin artması ilə müşahidə olunur [1].

Borc böhranı o zaman baş verir ki, ölkə ya birbaşa defoltla, ya da yüksək inflyasiyaya səbəb olmaqla, yaxud valyutasını başqa şəkildə devalvasiya etməklə və ya digər maliyyə təzyiqləri ilə məşğul olmaqla, öz maliyyə öhdəliklərini yerinə yetirməkdən yayınır. Sistemli bank böhranı, bank hesabları üzrə faktiki və ya potensial əməliyyat nəticəsində və ya bankların bank öhdəliklərinin konvertasiyasını dayandırmaqla və ya həddindən artıq likvidlik və kapital dəstəyi göstərməklə hökumətin müdaxilə etmək məcburiyyətində qaldığı bir vəziyyətdir. öhdəliklərini yerinə yetirə bilmirlər. Müvafiq dəyişənləri ölçmək çətin olduğundan borc və bank böhranlarını aşkar etmək üçün keyfiyyət üsullarına ehtiyac var [2].

Qeyd olunan böhranlar bir-birinin səbəbi ola bilər və birlikdə baş vermələri də mümkündür. Bu bölmənin qalan hissəsində böhranın hər bir növü onun səbəbləri və aşkarlama üsulları ilə birlikdə müzakirə olunur.

Təhlil və qiymətləndirmə

Böhran səbəb olduğu tənəzzüllər orta hesabla 18 ay, adi tənəzzüllərdən 6 ay uzun davam edir. Bunun əksinə olaraq, istehsalın azalması adi tənəzzüldən qat-qat böyükdür. Ümumi itkini böhrandan sonrakı illərdə trend artım tempi ilə orta artım tempi arasındakı fərqdən müəyyən etmək olar. Bu metoddan istifadə edərək Laeven və Valencia (2014) ilk dörd ildə bank böhranlarının gətirdiyi orta itkilərin ÜDM-in 23%-ə bərabər olduğunu hesablamışlar [3].

Böhranlar çox vaxt müxtəlif makroiqtisadi göstəricilərin aşağı düşməsi ilə əlaqələndirilir. Böhranların yaratdığı tənəzzüllər digər tənəzzül dövrləri ilə müqayisədə istehlak, investisiya, sənaye istehsalı, məşğulluq və xarici ticarətə daha çox təsir göstərir. Əslində, inkişaf etməkdə olan bazarlarda böhrandan sonra istehlakda azalma digər tənəzzüllərdə müşahidə ediləndən 7-10 dəfədir. Böhransız tənəzzüllərdə artım azalır, lakin mənfi deyil. Lakin maliyyə böhranından sonra artım mənfiyə çevrilə bilər [4].

2007-2009-cu illər böhranı İkinci Dünya Mühəribəsindən bəri ən sərt tənəzzülə səbəb oldu və 2009-cu ildə dünya iqtisadiyyatının 2% daralmasına səbəb oldu. 2009-cu ildən əlavə, dünya iqtisadiyyatı mühəribədən sonrakı illərdə daha iki global böhran və tənəzzül yaşadı. 1982-ci ildə Argentinanın defoltu ilə başlayan və daha sonra Braziliya, Meksika, Çili və Venesuelanı əhatə edən böhran 10 illik tənəzzülə səbəb oldu. 1991-ci ildə global tənəzzüllə yanaşı, bir çox ölkələrdə maliyyə böhranları müşahidə olundu, ABŞ-in kredit bazarları çətinliklərlə üzləşdi, Yaponiyada aktiv köpüyü partladı. Dünya iqtisadiyyatı hər il orta hesabla 2% böyüdüüyü halda, 1982-ci ildə 0,8%, 1991-ci ildə isə 0,2% azalmışdır [5].

Kannan və digərləri (2013) göstərir ki, böhrandan sonrakı bərpa zəif daxili tələb və sərt kredit şərtləri səbəbindən yavaş olmuşdur.

Bank böhranlarının, xüsusən də dövlət büdcəsinə vurduğu xərclər çox yüksəkdir. İstehsal itkiləri

ilə yanaşı, maliyyə sektorunun restrukturizasiyası büdcəyə böyük yük qoyur. Laeven və Valencia (2014) bank böhranlarının səbəb olduğu xərclərin orta hesabla ÜDM-in 6,8 faizinə çatdığını hesabladılar [6].

Borc böhranları da real iqtisadiyyata baha başa gəlir. Borenstein və Paninza (2009), Levy-Yeyati and Panizza (2011) və Furceri and Zdzenicka (2012) borc böhranlarının ÜDM-də ciddi itkilərə səbəb olduğunu göstərdilər. Furceri və Zdzenicka (2012) borc böhranlarının bank və valyuta böhranlarından daha baha başa gəldiyini, 1 ildə 3-5%, 8 ildə isə 6-12% məhsul itkisinə səbəb olduğunu müdafiə etdilər.

İqtisadiyyat maliyyə böhranları səbəbindən yavaşladığı üçün maliyyə sisteminin restrukturizasiyası xərcləri dövlət borcunun sürətlə artmasına səbəb olur. Reinhart və Rogoff (2009a) böhran dövrlərində dövlət xərclərinin kəskin şəkildə artdığını, vergi gəlirlərinin isə əhəmiyyətli dərəcədə azaldığını iddia edir və bank böhranlarından sonrakı üç il ərzində dövlət borcunun orta hesabla 86% artdığını aşkar edirlər. Daha geniş məlumat dəstindən istifadə edərək, Laeven və Valencia (2014) 147 sistemli bank böhranı zamanı dövlət borcunun 12% orta artımını tapırlar. Son böhranların xərcləri inkişaf etməkdə olan ölkələrə nisbətən inkişaf etmiş ölkələr üçün daha çox olmuşdur, o cümlədən genişlənən fiskal siyasətlər və tənəzzül səbəbindən azalan vergi gəlirləri kimi dolayı xərclər. Reinhart və Rogoff (2011) hesablamalarına görə, bu xərclər ÜDM-in müvafiq olaraq 21% və 9%-nə bərabərdir [7].

Əsas səbəblər empirik tədqiqatlarla dəqiq müəyyən edilməsə də, qəfil dayanmalar çox baha başa gəlir (Claessens və Köse, 2014). 1975-1997-ci illəri əhatə edən panel məlumat dəstindən istifadə edərək, Hutchison və Noy (2006) müəyyən etdilər ki, valyuta böhranları 24 inkişaf etməkdə olan bazar iqtisadiyyatı üçün hasilatın 2-3% azalmasına səbəb olur, qəfil dayanmalar isə əlavə olaraq 6-8% itkiyə səbəb olur. böhran ili. Edwards (2004) aşkar etdi ki, qəfil dayanmalar və cari hesabların bərpası bir-biri ilə əlaqəlidir və xüsusilə inkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatlara yüksək təsir göstərir. Cardarelli və digərləri (2010) 1987-ci ildən 2007-ci ilə qədər 52 ölkəyə yüksək həcmli özəl kapital axınının 109 epizodunu araşdırıblar. Onlar müəyyən ediblər ki, kapital axını dayandırıldıqdan sonra müşahidə olunan ÜDM itkisi kapital axını dövründən 3%, 2 il əvvəlkindən isə 2% aşağı olub. Bu dalğalanmalar kapital axını dövründə cari əməliyyatlar hesabının kəsirinin əhəmiyyətli dərəcədə pisləşməsi və sonda kəskin əksi ilə müşayiət olundu [8].

Nəticə

2007-ci ildən əvvəlki 30 il ərzində maliyyə böhranları daha çox inkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatların mövzusu olsa da, 2007-2009-cu illər böhranı göstərdi ki, maliyyə innovasiyalarının vaxtında tənzimlənməməsi və lazımı şəkildə monitoring edilməməsi hətta inkişaf etmiş iqtisadiyyatları da həssas edə bilər.

Düzgün tənzimlənməyən və nəzarət olunmayan yeni maliyyə alətləri ABŞ-da mənzil kreditlərinin sürətlə genişlənməsinə səbəb olmuş və köpük partladıqdan sonra təkcə ABŞ deyil, bütün dünya iqtisadiyyatına mənfi təsir göstərmişdir. Ona görə də maliyyə innovasiyalarının dizaynı və nəyin birinci, nəyin sonra olması böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Maliyyə böhranlarını proqnozlaşdırmaq çətin, lakin çox vacibdir. Yüksək leverec əmsalına malik olan iqtisadiyyatlarda inamın itirilməsinin qaçılmaz olması ilə yanaşı, maliyyə böhranlarının strukturunun iqtisadi və maliyyə şərtlərindən asılı olaraq dəyişə bilməsi də bu məsələdə həlledicidir. Buna baxmayaraq, mövcud metodların nəzərdən keçirilməsi və erkən xəbərdarlıq modellərinin müzakirəsi burada müzakirə olunan mövzuları tamamlayacaq bir araşdırma olacaqdır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Gupta, P., Mishra, D. & Sahay, R. (2007). Behaviour of Output during Currency Crises, *Journal of International Economics*, 72(2), s.428–50.
2. Shin, H.S. (2009). Reflections on Northern Rock: The Bank Run That Heralded the Global Financial Crisis, *Journal of Economic Perspectives*, 23(1), s.101–119.

3. Laeven, L. & Valencia, F. (2014). Systemic Banking Crises, (Ed: Claessens, S. Kose, M. A. Laeven, L. & Valencia, F.) Financial crises: causes, consequences, and policy responses, s.61-137, Washington, D.C.: International Monetary Fund.
4. Mendoza, E.G. & Terrones, M. (2012). An Anatomy of Credit Booms and Their Demise, Journal of Economia Chilena, 15, s.4–32.
5. Magud, N.E., Reinhart, C.M. & Vesperoni, E.R. (2012). Capital Inflows, Exchange Rate Flexibility, and Credit Booms, IMF Working Paper, 12/41.
6. Pastor, L. & Veronesi, P. (2006). Was There a Nasdaq Bubble in the Late 1990s? Journal of Financial Economics, 81(1), s. 61–100.
7. Reinhart, C.M. ve Rogoff, K.S. (2009a). The Aftermath of Financial Crises, American Economic Review, 99, s.466–72.
8. Claessens, S., & Köse, M.A., (2014). Financial Crises: Explanations, Types, and Implications, (Ed: Claessens, S., Kose, M. A., Laeven, L. ve Valencia, F.) Financial crises: causes, consequences, and policy responses, s.3-59, Washington, D.C.: International Monetary Fund.

Emil Takhir KHALILOV

Specialist at the Operations Department of PASHA Bank OJSC
Master's student at the Faculty of Business Administration, Western Caspian University
E-mail:emilxalilov023@mail.com
Orcid:0009-0009-5574-8909

**ECONOMIC RISK IDENTIFICATION AND EVALUATION IN
ENTREPRENEURSHIP: STRATEGIES FOR RESILIENT BUSINESS DEVELOPMENT**

Xüsalə

Bu məqalədə sahibkarlıq fəaliyyəti çərçivəsində iqtisadi risklərin müəyyənləşdirilməsi və qiymətləndirilməsi prosesi araşdırılır. Qeyri-müəyyən və dəyişkən iqtisadi mühitdə sahibkarların bazar dəyişkənliyi, inflyasiya, valyuta məzənnələrinin dəyişməsi və dövlət tənzimləməsindəki dəyişikliklər kimi müxtəlif risklərlə üzləşməsi adi haldır. Məqalədə SWOT və PESTEL təhlili, risk xəritələşdirmə və maliyyə modelləri kimi analitik vasitələrin tətbiqi ilə risklərin necə tanınması və dəyərləndirilməsi izah olunur. Məqsəd sahibkarların bu riskləri düzgün şəkildə təhlil edərək onlara qarşı qabaqlayıcı tədbirlər görməsinə dəstək olmaqdır. Yaxşı qurulmuş risk qiymətləndirmə sistemi uzunmüddətli dayanıqlılığı və strateji qərarların keyfiyyətini artırır.

Açar sözlər: iqtisadi risklər, sahibkarlıq, riskin müəyyənləşdirilməsi, risk qiymətləndirməsi, strateji planlama, qeyri-müəyyənlik.

Introduction:

Entrepreneurship is inherently intertwined with uncertainty, particularly in the realm of economic risks that can significantly influence the success, stability, and growth of a business. In today's rapidly evolving and increasingly unpredictable economic environment, entrepreneurs face a wide spectrum of challenges such as market volatility, inflationary pressures, shifting consumer behaviors, regulatory changes, and disruptions in global supply chains. These factors can expose businesses—especially small and medium-sized enterprises—to substantial financial losses and operational setbacks if not properly managed.

Effective risk management begins with the ability to accurately identify and evaluate economic risks before they escalate into critical threats. Recognizing the specific nature and source of a risk is the first step toward designing strategic responses that align with the goals and capacities of the enterprise. Entrepreneurs who can detect early warning signs and analyze the potential impact of risks

are more likely to implement proactive measures that reduce exposure and enhance business resilience

This paper aims to examine the strategies and methodologies that entrepreneurs can employ to identify and evaluate economic risks. It delves into the use of both qualitative and quantitative tools—such as SWOT analysis, PESTEL framework, and financial risk modeling—to understand

how risks are categorized, measured, and prioritized. By emphasizing the significance of systematic risk identification and evaluation processes, this study underscores their role in effective decision-making and sustainable business development.

In the sections that follow, we will explore theoretical perspectives, practical tools, and real-world applications that can assist entrepreneurs in building a robust foundation for economic risk management.

Main part: Entrepreneurial activity operates in a dynamic and often volatile environment, where economic risks are among the most significant threats to long-term success. To navigate these uncertainties effectively, entrepreneurs must develop a deep understanding of risk identification and evaluation processes. This section explores the types of economic risks faced by entrepreneurs, the tools and frameworks used for their identification, and the methods employed for systematic evaluation.

Types of Economic Risks in Entrepreneurship

Economic risks in entrepreneurship typically arise from external macroeconomic and microeconomic factors that are beyond the direct control of the business. Common types of economic risks include:

- **Market Risk:** Caused by changes in consumer demand, competitive dynamics, or market saturation.
- **Inflation Risk:** Rising prices increase input costs and reduce purchasing power, squeezing profit margins.
- **Interest Rate Risk:** Fluctuations in interest rates can impact borrowing costs and investment returns.
- **Currency Risk:** For businesses engaged in international trade, exchange rate volatility can affect profitability.
- **Regulatory and Policy Risk:** Changes in government regulations, tax laws, or trade policies can disrupt business models.
- **Supply Chain Risk:** Global disruptions, geopolitical events, or raw material shortages can delay production and delivery.

Risk Identification Techniques

Risk identification is the first and arguably most critical stage of risk management. Entrepreneurs can use the following tools and approaches:

Diversification: Expanding product lines, markets, or supplier networks to avoid over-reliance on a single source.

Financial Instruments and Insurance: Using hedging tools to manage interest rate or currency risks, and purchasing business insurance for added protection.

Liquidity Management: Maintaining emergency reserves or access to credit helps absorb shocks and sustain operations during downturns.

Agile Business Models: Flexible operations, such as shifting to digital platforms or adjusting pricing, allow rapid adaptation to market changes.

Role of Technology and Innovation

Technology and innovation support proactive risk management by enabling faster analysis and response:

Data Analytics: Helps monitor key indicators and forecast risks using real-time insights.

Innovation: Developing new products or services tailored to emerging market needs can turn risk into opportunity.

SWOT Analysis: Helps identify internal strengths and weaknesses alongside external opportunities and threats, offering a broad view of risk exposure.

PESTEL Analysis: Examines Political, Economic, Social, Technological, Environmental, and Legal factors influencing the business environment.

Risk Mapping: Visually organizes potential risks by categorizing them based on source, likelihood, and area of impact within the organization.

Brainstorming and Expert Interviews: Internal workshops or consultations with industry experts can surface risks not immediately visible through formal analysis.

Through these techniques, entrepreneurs can build a comprehensive inventory of potential risks.

Risk Evaluation Methods

After identifying risks, the next step is to evaluate their severity and likelihood. This enables prioritization and informs decision-making:

Qualitative Assessment: Involves descriptive analysis using risk matrices to rate risks as low, medium, or high based on their likelihood and impact.

Quantitative Assessment: Employs numerical models and data to estimate financial losses or probabilities. Tools include:

- Probability-Impact Matrix
- Expected Monetary Value (EMV) Analysis
- Sensitivity Analysis and Scenario Modeling
- Monte Carlo Simulation

Quantitative approaches are especially valuable when financial data is available, allowing for data-driven forecasting and contingency planning.

Integrating Evaluation into Entrepreneurial Strategy

Risk evaluation should not be treated as a one-time activity but rather as a continuous process integrated into strategic planning. Entrepreneurs should establish performance indicators (e.g., cash flow metrics, solvency ratios) that signal when risk exposure is increasing. Regular risk reviews and adaptive responses to market feedback ensure that risk management remains relevant and aligned with evolving business objectives.

Moreover, combining evaluation with early warning systems and internal audits strengthens the ability of businesses to react swiftly to emerging threats.

Risk Mitigation Strategies in Entrepreneurship

Once risks are identified and evaluated, entrepreneurs must adopt effective mitigation strategies to reduce their impact. Common approaches include:

Proposal:

To enhance the resilience and sustainability of entrepreneurial ventures, it is essential to prioritize effective economic risk identification and evaluation. The following key proposals are recommended:

Use Structured Analytical Tools: Entrepreneurs should regularly apply tools like SWOT and PESTEL analysis to identify internal and external economic risks.

Integrate Risk Evaluation into Planning: Risk assessment should be an integral part of strategic business planning to ensure informed and proactive decision-making.

Apply Key Performance Indicators (KPIs): Monitoring financial indicators such as liquidity or cash flow can help detect emerging economic threats early.

Encourage Ongoing Risk Education: Entrepreneurs should seek training and upskilling in risk analysis methods to improve their ability to evaluate and manage risks.

Promote Governmental Support Mechanisms: Public institutions can support entrepreneurs through advisory services, digital tools, or policy frameworks that strengthen risk awareness.

These recommendations aim to help entrepreneurs better prepare for economic uncertainty and build stronger, more adaptive businesses.

Conclusion:

In today's unpredictable economic environment, the ability to accurately identify and evaluate risks is a vital component of successful entrepreneurship. This study emphasizes that risk

management should begin with systematic identification and thorough assessment of economic threats that may affect business performance.

By applying structured analytical tools and integrating risk evaluation into strategic planning, entrepreneurs can proactively respond to potential challenges and minimize negative impacts. Developing risk awareness, supported by continuous learning and the use of key performance indicators, enhances both short-term decision-making and long-term resilience.

Ultimately, effective economic risk management not only protects businesses from losses but also strengthens their adaptability and competitiveness in an increasingly complex market landscape.

REFERENCES:

1. Aven, T. (2015). Risk Analysis. Wiley.
2. Dorfman, M. S. (2008). Introduction to Risk Management and Insurance (9th ed.). Prentice Hall.
3. Hopkin, P. (2018). Fundamentals of Risk Management: Understanding, Evaluating and Implementing Effective Risk Management. Kogan Page.
4. Johnson, A., & Lee, M. (2019). Economic Risks and Their Impact on Entrepreneurship. Journal of Business Research, 102, 217–225.
5. Smith, J. (2020). Risk Management in Small Business: Strategies and Tools. Business Press.
6. Davis, R. (2021). Entrepreneurial Risk Management: Theory and Practice. Harvard Business Review, 99(3), 76–83.
7. OECD. (2020). Entrepreneurship Policies through a COVID-19 Lens. OECD Policy Responses to Coronavirus (COVID-19).

Евгения Игоревна ГАРМИДАРОВА

Азербайджанский Государственный Экономический Университет, докторант
qarmidarova1927@yandex.ru

РОЛЬ БАЗЕЛЬСКИХ КРИТЕРИЕВ В ОБЕСПЕЧЕНИИ ДОСТАТОЧНОСТИ БАНКОВСКОГО КАПИТАЛА

Xülasə

Kommersiya bankının nizamnamə kapitalı və onun adekvatlığı bankların sabit fəaliyyəti üçün əsas parametrlərdir. Bu gün demək olar ki, bütün ölkələr banklara qarşı kapitallaşma tələbləri tətbiq edir ki, onlara görə kapitallaşma risklərə adekvat olmalı və bankların gözlənilməz itkiləri kompensasiya etmək qabiliyyətini təmin etməlidir. Məlumdur ki, yaxşı idarə olunan, adekvat kapitallaşdırılmış banklar zərərlərə davamlı olur. Azərbaycan qlobal integrasiya proseslərində fəal iştirak edir ki, bu da ölkənin bank sektorunun üzərinə beynəlxalq səviyyədə tanınmış yanaşmalardan istifadə etmək öhdəliyi qoyur. Azərbaycan bankları tərəfindən kapitallaşmanın artırılmasına müasir yanaşmaların işlənilib hazırlanması həm ayrı-ayrı bankların, həm də bütövlükdə bank sisteminin maliyyə sabitliyinin möhkəmləndirilməsinə xidmət etməlidir. Bu mənada bank kapitalının adekvatlığının Bazel meyarlarının rolu və əhəmiyyəti danılmazdır.

Açar sözlər: bank kapitalının adekvatlığı, kapitallaşma meyarları, Bazel standartları, Bazel

Введение

Реализация Базельских норм в подавляющем большинстве банков мира и условия дальнейшего развития финансовой глобализации с участием банков всех стран ставит актуальные задачи перед банковской системой каждой страны, в том числе и Азербайджана.

Это также предопределено растущим влиянием внешних факторов на социально-экономическое развитие Azerbaijan. Соответствующая необходимость соблюдения в Azerbaijanе Базельских требований проявляется в: [4]

- постепенном переходе всех стран на общепринятые международные стандарты аудита, бухгалтерского учета, банковского дела;
- увеличении важности внешних заимствований;
- широком применении современных банковских информационных технологий.

Сюда необходимо добавить наличие стратегической задачи имплементировать до 2025 года в банках Azerbaijanа Базельские принципы [1]. Кроме того, это обуславливается также растущей активностью Azerbaijanа в международных проектах и организациях. Azerbaijan становится крупным субъектом, пусть и региональной, но очень значимой международной политики, с возможным превращением Баку в инвестиционно-финансовый центр региона Южного Кавказа и Центральной Азии.

Рассматривая содержание международных Базельских стандартов управления банковским капиталом, изначально стоит отметить, что в соответствии с международным соглашением о подписании Устава Базельского комитета [2] приоритетный характер применения данных стандартов относится практически ко всем юрисдикциям, а также к центральным банкам, представляющим страны со всего мира, на долю которых в совокупности приходится около 95% мирового ВВП [9]. Степень восприятия в той или иной стране базельских принципов и уровень соответствия национальных регулятивных банковских требований нормам базельских стандартов отражают сегодня международный рейтинг банковского развития данной страны [5]. В этом смысле третье базельское соглашение (Базель III) вбирает в себя все плюсы первых двух базельских соглашений и учитывает выявившиеся в ходе их реализации противоречия и недостатки. Экономическая сущность базельских принципов в целом определяется сохранением такого уровня регулятивного капитала банка, объема которого будет достаточно для покрытия активов банка с учетом актуальных рисков банковской деятельности.

Поскольку содержание правил Базель III включает внушительное множество различных документов, изданных с 2006 года по настоящее время, с 2019 года регулярно актуализируется свод этих документов в составе Базельской консолидированной рамочной программы (далее – Программа), которая [8] включает 14 структурных элементов, группирующих соответствующие нормы. Например, [3] в третьей группе Программы обозначены следующие минимальные требования по коэффициентам ликвидности [6]:

- 1) базовый капитал уровня 1 (англ. «common equity tier 1 capital, CET 1») должен составлять не менее 4,5% от активов, взвешенных по риску (RWA);
- 2) капитал 1-го уровня (англ. «tier 1 capital T1») должен составлять не менее 6% от RWA;
- 3) общий капитал («T1+T2») должен составлять не менее 8,0% от RWA).

Кроме того, здесь же определено, что общий буфер консервации капитала 1-го уровня установлен на уровне 2,5% от RWA для всех банков. Требования к банкам могут включать антициклический буфер капитала или более высокие требования к поглощению убытков для системно значимых банков, что детализировано в разделе RBC40 Программы [7].

Нормы требуют, чтобы банки должны разработать и применять четкий процесс оценки достаточности общего капитала в зависимости от актуального профиля рисков и стратегии поддержания установленного уровня капитала. Для обеспечения четкого процесса оценки достаточности капитала банк проводит тщательное стресс-тестирование, которое выявляет возможные события или изменения рыночных условий, которые могут негативно повлиять на деятельность банка. Основные мероприятия процесса оценки достаточности капитала заключаются в следующем:

- должны проводиться надзорные меры за действиями правления и органов управления банков с учетом объема их компетенций;

- следует осуществлять регулярный контроль обоснования коэффициентов достаточности капитала;
- важно реализовывать мероприятия комплексной оценки рисков;
- должны проводиться мероприятия мониторинга и контроля отчетности банка, при этом органы управления банка должны регулярно получать отчеты по рискам и потребностям банка в капитале.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Azərbaycan Respublikasında maliyyə xidmətlərinin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi 2016. <http://edu.gov.az/upload/file/serencama-elave/2016/strateji-yol-xeritesi-maliyye.pdf>
2. Basel Committee Charter. Updated 5 June 2018. <https://www.bis.org/bcbs/charter.htm>.
3. Consolidated Basel framework mapping table: Published 15 December 2019. <https://www.bis.org/baselframework/background.htm>.
4. Murshudli, F. "Azerbaijan banking system: challenges and Prospects of globalization" The Caucasus & Globalization, vol. 2, no. 2, 2008, pp. 75-95.
5. Pablo Hernández de Cos. (2020). "Basel III: the implementation imperative". Cape Town, 30 January. <https://www.bis.org/speeches/sp200130.pdf>
6. RBC20 – Calculation of minimum risk-based capital requirements. https://www.bis.org/basel_framework/chapter/RBC/20.htm?inforce=20191215
7. RBC40 – Systemically important bank buffers. https://www.bis.org/basel_framework/chapter/RBC/40.htm?inforce=20191215
8. The Basel Framework. https://www.bis.org/basel_framework.
9. Портал Базельского Комитета по банковскому надзору. Информация о миссии. <https://www.bis.org/about/index.htm?m=1%7C1>

Fatimə Rəhman ƏLİZADƏ

Qərbi Kaspi Universiteti

Magistrant/409/3T

E-mail : efatimr@gmail.com

REGIONLARDA TURİZM İMKANLARININ TƏDQIQI

Abstract

The development of tourism in regions is of significant importance both economically and socially. Proper management of the tourism sector leads to the creation of new jobs, the improvement of infrastructure, and the enhancement of overall well-being. Various regions of Azerbaijan have a vast tourism potential with their rich natural, cultural, and historical heritage. Ecotourism, cultural tourism, agritourism, and health tourism are key areas that can be developed within this sector.

However, there are several challenges hindering the development of tourism. Major difficulties include weak infrastructure, low service quality, insufficient marketing strategies, and the preservation of ecological balance. To address these issues, improving tourism infrastructure, enhancing local knowledge and skills in this field, widely promoting regional tourism opportunities, and strengthening public-private sector cooperation are crucial.

In general, the development of tourism in regions not only generates economic profit but also contributes to the preservation of national culture and history, the protection of ecological values, and the social and economic development of the regions. Strategic planning and long-term investments play a vital role in ensuring the sustainable and efficient development of this sector.

Keywords: tourism, regional development, ecotourism, cultural tourism, agrotourism, health tourism, infrastructure, economic development, tourism potential, tourism strategies, social welfare, tourism marketing, ecological balance, tourism policy, regional tourism resources.

Giriş –

Azərbaycanın müxtəlif regionları turizm baxımından böyük potensiala malikdir. Təbii gözəlliklər, zəngin mədəni irs və tarixi abidələr ölkə daxilində və xaricdən gələn turistlərin marağını cəlb edən əsas amillərdən biridir. Regionlarda turizmin inkişafı həm iqtisadiyyatın, həm də sosial sahənin irəliləməsinə müsbət təsir göstərir. Bu sahənin inkişafı, xüsusilə işsizlik probleminin həlli, yerli əhalinin həyat səviyyəsinin yaxşılaşdırılması və infrastrukturun təkmilləşdirilməsi baxımından əhəmiyyətlidir.

Lakin Azərbaycanın turizm potensialından tam şəkildə istifadə olunmur. Bir çox regionlar hələ də turizm baxımından inkişaf etməmiş qalır. Bu isə, əslində, bölgələrdəki təbii və mədəni resursların qiymətləndirilməməsi və bu sahəyə yetərli səviyyədə investisiya qoyulmadığını göstərir. Azərbaycanda turizmin inkişafı üçün bir sıra potensial istiqamətlər mövcuddur, o cümlədən ekoturizm, mədəni turizm, aqroturizm və sağlamlıq turizmi. Hər bir bu sahə regionların inkişafına böyük töhfə verə bilər.

Bu tezis, Azərbaycanın regionlarında turizmin inkişafının əhəmiyyətini və bu sahədə mövcud olan problemləri araşdırmağı məqsəd qoyur. Həmçinin, turizmin inkişafını stimullaşdırmaq üçün həyata keçirilməsi lazım olan tədbirlərin təhlili və müvafiq tövsiyələrin verilməsi əsas məqsəd olaraq qarşıya qoyulub. Turizmin inkişafı regionların sosial-iqtisadi vəziyyətinin yaxşılaşdırılması ilə yanaşı, Azərbaycanın ümumi iqtisadi inkişafına da müsbət təsir göstərə bilər.

Əsas hissə:

Regionlarda turizm imkanlarının tədqiqi

Regionlarda turizmin inkişafı həm iqtisadiyyatın güclənməsinə, həm də cəmiyyətin sosial rifahına müsbət təsir göstərən mühüm amillərdən biridir. Turizmin düzgün idarə edilməsi və dəstəklənməsi regionlarda yeni iş yerlərinin açılmasına, yerli əhalinin gəlir səviyyəsinin yüksəlməsinə və ümumi həyat keyfiyyətinin artmasına səbəb ola bilər. Bundan əlavə, turizm infrastrukturunun təkmilləşdirilməsi yolların, mehmanxanaların, iaşə obyektlərinin və digər xidmət sahələrinin inkişafına gətirib çıxarır ki, bu da həm turistlər, həm də yerli sakinlər üçün əlverişli mühit yaradır. Azərbaycanın regionları turizm potensialı baxımından olduqca zəngindir. Hər bir bölgə özünəməxsus təbii mənzərələri, tarixi və mədəni irsi, eləcə də müxtəlif turizm növləri üçün əlverişli şəraiti ilə seçilir. Dağlar, çaylar, meşələr və göllər təbiətsevərlər üçün unikal istirahət məkanları təqdim edir. Bundan başqa, qədim şəhərlər, qala və məbədlər tarix həvəskarları üçün maraqlı yerlərdir. Müalicəvi sular və sanatoriyalar isə sağlamlıq turizminin inkişafı üçün böyük imkanlar yaradır. Ancaq bütün bu resurslardan səmərəli şəkildə istifadə olunması üçün müəyyən problemlər həll edilməlidir. Məsələn, turizm obyektlərinə gedən yolların vəziyyəti yaxşılaşdırılmalı, xidmət keyfiyyəti artırılmalı və regionların turizm imkanları daha geniş şəkildə tanıtılmalıdır.

Regionların turizm potensialını tam dəyərləndirmək üçün bu sahənin müxtəlif istiqamətlərdə inkişaf etdirilməsi vacibdir. Turizmin ən çox diqqət çəkən növlərindən biri ekoturizmdir. Son illərdə bütün dünyada ekoturizmə maraq artmaqdadır. İnsanlar artıq böyük şəhərlərin səs-küylü və çirkli mühitindən uzaqlaşaraq təbiətə yaxın olmaq, təmiz havadan faydalanmaq və ekoloji cəhətdən sağlam bölgələrdə istirahət etmək istəyirlər. Azərbaycanın regionlarında bu baxımdan çox geniş imkanlar mövcuddur. Ölkənin müxtəlif bölgələrində yerləşən dağ massivləri, sıx meşələr, təmiz hava və füsunkar mənzərələr ekoturizm üçün ideal şərait yaradır. Xüsusilə Quba, Qəbələ, Şamaxı, Şəki, Zaqatala və Lənkəran kimi bölgələrdə ekoturizm inkişaf etdirilə bilər. Burada xüsusi yürüş marşrutlarının, dağ gəzintilərinin və kempinq yerlərinin təşkil edilməsi turistlərin marağını daha da artırır. Bundan başqa, milli parklar və qoruqların genişləndirilməsi, nadir bitki və heyvan növlərinin qorunması, turistlər üçün ekoloji maarifləndirmə proqramlarının hazırlanması ekoturizmin daha da populyarlaşmasına kömək edə bilər. [1. S. 45-67]

Mədəni turizm də regionların inkişaf etdirə biləcəyi vacib sahələrdən biridir. Azərbaycanın qədim tarixi və zəngin mədəniyyəti bu sahənin genişlənməsi üçün böyük potensial yaradır. Ölkənin müxtəlif bölgələrində yerləşən qala və məbədlər, tarixi karvansaralar, məscidlər və qədim məhəllələr turistlər üçün maraqlı yerlərdir. Şəki Xan Sarayı, Qız Qalası, Qobustan qayaüstü rəsmləri və Naxçıvandakı Möminə Xatun türbəsi kimi tarixi abidələr həm yerli, həm də xarici turistlərin diqqətini çəkir. Bundan

əlavə, mədəni turizmi inkişaf etdirmək üçün müxtəlif festivallar və tədbirlər təşkil etmək mümkündür. Məsələn, milli musiqi festivalları, xalçaçılıq və sənətkarlıq sərgiləri, kulinariya festivalları və Novruz bayramı ilə bağlı xüsusi tədbirlər turistlərin marağını artıracaq və onların ölkənin mədəniyyəti ilə daha yaxından tanış olmasına imkan yaradacaq. Regionlarda yerləşən etnoqrafik muzeylər və açıq səma altında sərgilər də mədəni turizmin inkişafına töhfə verə bilər.

Aqroturizm isə regionlarda yaşayan insanlar üçün yeni gəlir mənbəyi yarada biləcək ən perspektivli sahələrdən biridir. Kənd təsərrüfatı ilə məşğul olan ailələr öz təsərrüfatlarını turistlər üçün açıq elan edərək, həm onların kənd həyatını tanımasına, həm də öz məhsullarını tanıtmalarına şərait yarada bilərlər. Azərbaycanda Şamaxı, Qax, Zaqatala, Tovuz və İsmayıllı kimi bölgələrdə aqroturizmin inkişafı üçün əlverişli şərait mövcuddur. Burada üzümçülük, çayçılıq, arıçılıq, heyvandarlıq və digər kənd təsərrüfatı sahələri ilə tanış olmaq üçün xüsusi turlar təşkil edilə bilər. Turistlər bu təsərrüfatlara səfər edərək yerli məhsullardan dadı alırlar, kənd təsərrüfatı işlərində iştirak edə və hətta ənənəvi üsullarla pendir, şərab və ya bal istehsalının prosesini izləyə bilərlər.

Bu cür turlar, həm yerli əhali üçün əlavə gəlir mənbəyi yaradır, həm də şəhər həyatından uzaqlaşmaq istəyən insanlar üçün maraqlı və faydalı istirahət təklif edir.

Sağlamlıq turizmi isə Azərbaycanın regionları üçün ən perspektivli sahələrdən biridir. Ölkəmizin müxtəlif bölgələrində yerləşən müalicəvi bulaqlar, mineral sular və sanatoriyalar sağlamlıq turizminin inkişafı üçün geniş imkanlar yaradır. Xüsusilə Naftalan nefti, İstisu, Duzdağ və digər müalicəvi məkanlar bu sahənin inkişafı üçün böyük potensiala malikdir. Dünyanın bir çox ölkəsində tibbi və sağlamlıq turizminə maraq artdığı üçün Azərbaycanın bu sahədə rəqəbat qabiliyyətli turizm istiqaməti yaratması mümkündür. Bunun üçün mövcud sağlamlıq mərkəzlərinin müasir tələblərə uyğun qurulması, xidmət səviyyəsinin artırılması və beynəlxalq bazarlarda tanıtılması vacibdir. [2. S. 102-118]

Bütövlükdə, regionlarda turizmin inkişafı üçün müxtəlif istiqamətlər mövcuddur və onların hər biri düzgün yanaşma ilə yerli iqtisadiyyata mühüm töhfə verə bilər. Əsas məqsəd bu potensialdan maksimum şəkildə istifadə edərək turizmi daha geniş miqyasda inkişaf etdirməkdir. Bu sahənin inkişafı üçün turizm infrastrukturunun gücləndirilməsi, reklam və marketinq fəaliyyətlərinin artırılması, turistlər üçün yeni və maraqlı marşrutların yaradılması mühüm addımlardandır. Turizm sektoru nə qədər peşəkar şəkildə idarə olunarsa, onun iqtisadi və sosial baxımdan gətirdiyi faydalar da bir o qədər yüksək olacaqdır.

Bununla belə, turizmin inkişafına mane olan müəyyən problemlər mövcuddur. Ən əsas məsələlərdən biri infrastrukturun yetərinə inkişaf etməməsidir. Yolların vəziyyəti, hotellərin azlığı və nəqliyyat xidmətlərinin məhdudluğu turistlərin rahat səyahət etməsinə mane olur. Digər vacib problem isə marketinq və reklam məsələləridir. Regionların turizm imkanları kifayət qədər tanıtılmadığı üçün, potensial turistlər bu yerlər haqqında yetərinə məlumatlı olmurlar. Xidmət sektorunda çalışan insanların peşəkarlıq səviyyəsinin aşağı olması da bu sahənin inkişafına təsir göstərən faktorlardandır. Turizmin davamlı inkişafı üçün ekoloji məsələlər də nəzərə alınmalıdır. Təbii sərvətlərin qorunması və ekoloji tarazlığın saxlanılması regionlarda turizmin uzunmüddətli inkişafını təmin edə bilər.

Bu problemlərin həlli üçün bir sıra tədbirlərin həyata keçirilməsi vacibdir. İlk növbədə, turizm infrastrukturunun gücləndirilməsi, yolların təmir edilməsi və yeni hotellərin tikilməsi vacibdir. Yerli əhalinin turizm sahəsində bilik və bacarıqlarının artırılması məqsədilə təlimlər keçirilməlidir. Marketinq və reklam strategiyalarının tətbiqi ilə regionlar turistlər üçün daha cəlbedici hala gətirilə bilər. Dövlət və özəl sektor arasında əməkdaşlığın artırılması, yeni turizm marşrutlarının yaradılması və bu sahəyə sərmayə qoyuluşunun təşviq edilməsi də vacib addımlardandır.

Ümumilikdə, regionlarda turizmin inkişafı həm yerli əhali, həm də ölkə iqtisadiyyatı üçün böyük əhəmiyyət daşıyır. Düzgün planlaşdırma və lazımi investisiyalarla bu sahəni daha da inkişaf etdirmək mümkündür. Turizmin inkişafı yalnız iqtisadi fayda vermir, həm də mədəniyyətin və tariximizin tanıtılmasına, ekoloji dəyərlərin qorunmasına və regionların abadlaşdırılmasına xidmət edir. Bu səbəbdən, regionlarda turizmin inkişafına daha çox diqqət yetirilməli və uzunmüddətli strategiyalar hazırlanmalıdır. [3. S. 56-79]

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Əsgərov, A. (2019). *Azərbaycanın turizm potensialı və inkişaf perspektivləri*. Bakı: Elm və Təhsil Nəşriyyatı, s. 45-67.
2. Hacıyev, R. (2021). *Regionlarda turizmin inkişafı və onun iqtisadi təsirləri*. Bakı: Azərbaycan Turizm İnstitutu Nəşriyyatı, s. 102-118.
3. Məmmədov, F. (2020). *Ekoturizmin inkişaf strategiyaları və ekoloji amillər*. Bakı: Təbiət Nəşriyyatı, s. 56-79.

Fərid Vüqar NAĞİYEV

Qərbi Kaspi Universitetinin “Ümumi iqtisadiyyat” kafedrasının magistri

AZƏRBAYCANDA HÜQUQİ ŞƏXSLƏRDƏN VERGİTUTULMASININ TƏNZİMLƏNMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ

Abstract

The thesis examines the issues of taxation of legal entities in Azerbaijan. An attempt is made to formulate an optimal tax policy of a new model. On this basis, various proposals are put forward.

Keywords: tax, taxation of legal entities, VAT, optimal tax policy

Giriş

Ölkənin iqtisadi inkişafı öz əksini həm statistik, həmçinin makroiqtisadi göstəricilərdə tapır. Lakin yüksək iqtisadi inkişaf templəri heç də həmişə əhalinin təminatlı həyat səviyyəsindən xəbər vermir. Yüksək inkişaf sürətinə can atmaq yüksək texnoloji tərəqqi səviyyəsinə və amillərin məhsuldarlığına nail olmağı tələb edir.

Qlobal çağırışlar və risklərin dəyişilməsi ilə əlaqədar olaraq yeni makroiqtisadi idarəetməni özündə əks etdirən keyfiyyətli modelin (optimal fiskal və monetar siyasət) yaradılmasına ehtiyac yaranır [2].

Dünya iqtisadiyyatındakı böhranlar ölkələrə zəif tərəfləri tapmağa və uzunmüddətli antiböhran tədbirlərini işləyib hazırlamağa imkan verir. Yer kürəsinin 2/3-nü əhatə edən dünya böhranlarının bu təcrübəsi göstərir ki, böhranın təsirlərinə bütün ölkələr düşür, hətta enerjidaşıyıcıları ixrac edən ölkələr belə. Nəticədə enerjidaşıyıcılarının qiymətlərinin dəyişkənliyi yuxarıda qeyd edilən ölkələrdə makroiqtisadi risklərin yaranması üçün əsasə çevrilir. Qiymətlərin belə tərəddüd etməsi $\frac{3}{4}$ -ü neft gəlirlərindən asılı olan büdcə xərclərinin azalmasına gətirib çıxarır. Ona görə də belə ölkələr resurs asılılığından azad olaraq beynəlxalq ticarətdə mövqelərini yaxşılaşdırmaq məqsədilə iqtisadiyyatını şaxələndirməyə çalışmalıdır [6].

Səmərəli makroiqtisadi idarəetmə iqtisadiyyatın diversifikasiyası və fiskal dayanıqlıqdan başqa iri, həmçinin kiçik və orta sahibkarlıq ünsürləri üçün investisiya mühiti yaratmağa imkan verir. Onlar isə öz növbəsində, büdcə gəlirlərinin artırılmasına öz töhfəsini verəcək. Belə yanaşma dövlət institutları ilə özəl sektor arasında qırılmaz əlaqə formalaşdırır.

Vergi siyasəti həm tənzimləmənin, həmçinin iqtisadi inkişafın əsas aləti kimi çıxış edir. Ənənəvi olaraq vergi sistemi fiskal alət kimi qəbul edilir. Lakin bu alət stimullaşdırıcı kimi də istifadə oluna bilər.

Bir çox ölkələr səhvən hesab edirlər ki, dərəcələr vergi tənzimləməsinin daha çevik alətidir. Bu ideyanın müəllifi amerikalı iqtisadçı A.Lafferdir. Lafferin nəzəriyyəsinə əsasən vergi yükü maksimal həddi keçdikdən sonra kapital bank sektoruna yönəlməyə başlayacaqdır. Bu isə, öz növbəsində iqtisadi inkişafı ləngidəcək.

Həqiqətdə isə əks effekt yaranır. Əgər əvvəl inkişaf etmiş ölkələrdə ümumi investisiyalarda şəxsi mənfəət ayırmaları 50%-i təşkil edirdisə, hazırda amortizasiya ayırmaları 60%-dir [5]. Sürətləndirilmiş amortizasiya rejimi və vergi güzəştləri şəraitində mənfəət vergisi dərəcəsi aşağı olmamalıdır. Əks halda qalıq mənfəət dividendlər arasında bölüşdürüləcək. Bu onu göstərir ki, dərəcələrin aşağı salınması investisiyaların artımına gətirib çıxarmayacaq və iqtisadiyyatın ümumi inkişaf səviyyəsi dəyişməyəcək.

Həmçinin vergi amortizasiyasını da nəzərdən keçirmək lazımdır. Adətən vergi amortizasiyası mənfəət vergisi bazasından amortizasiyaların çıxılmasını nəzərdə tutur. Lakin vergi amortizasiyasını müəssisələrin investisiya fəaliyyətləri baxımından nəzərdən keçirsək, onda amerikalı iqtisadçı P.Samuelsunun “Vergilərin neytrallığı haqqında teorem”inə nəzər salmaq lazımdır. Bu teoremə görə “İqtisadi dəyər mənfəət vergisi dərəcəsinə nisbətən yalnız və yalnız o halda invariant olacaq ki, vergi amortizasiyası iqtisadi amortizasiyaya bərabər olacaq” [4]. İnvestisiyalara nəzərən sistemin neytrallığı dedikdə, müəssisələrin investisiya fəaliyyətlərini təhrif etməyən sistem başa düşülür.

Məqsədli güzəştlərə misal olaraq ölkədə kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının vergilərdən azad edilməsini göstərə bilərik.

Son dövrlərdə sənayenin artım sürəti əhəmiyyətli dərəcədə kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalını ötüb keçir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu dövr ərzində kənd təsərrüfatının inkişaf sürəti sabit qalmışdır.

Ziyanla işləyən təsərrüfatların sayını, həmçinin rentabellik səviyyəsini nəzərdən keçirsək, onda vergilərin ümumi dərəcələrinin aşağı salınmasını nəzərə alaraq əlavə vəsaitlərin bu sahəyə cəlb edilməsinin az ehtimalı olduğunu qeyd edə bilərik. Lakin vergi güzəştlərinin təqdim edilməsi halında bu sahə üçün vacib olan kapitalın cəlb edilməsinə nail olmaq mümkündür.

ÜDM-də vergi yükünün payını nəzərdən keçirdikdə daxilolmaların strukturunu da nəzərə almaq lazımdır. Məsələn, Azərbaycanın ÜDM-də vergi yükü 20%-i aşmırdı, lakin 2008-ci ilə qədər vergi daxilolmalarının böyük hissəsini hüquqi şəxslərin mənfəət vergiləri təşkil edib. 2008-ci ildən başlayaraq başqa növ vergilərin də (xüsusən ƏDV) xüsusi çəkməsi artmağa meyl edib.

Göründüyü kimi ƏDV-nin vergi yükü xidmət sahəsinə nisbətən istehsalda daha artıqdır [1].

Dəyişikliklərin xarakterindən asılı olaraq vergi sisteminin təkamülünü 2 aspektdə nəzərdən keçirmək olar [3]: vergi sisteminin kəmiyyət parametrlərinin dəyişdirilməsi və vergi sisteminin keyfiyyət dəyişiklikləri.

Vergidən yayınma sxemlərinin hazırlanmasını da xüsusi diqqət yetirmək lazımdır [7]. Bu həm mövcud vergilərə, həmçinin innovasiya islahatlarının tətbiqi nəticəsində yaranan dəyişikliklərə aiddir. Bu məqsədlə proqram təminatı və təhlükəsizlik sistemləri yaradıcıları tərəfindən işlənilən hazırlanan müsabiqələr həyata keçirilir.

Vergi ödəyiciləri və onların vergi institutları ilə münasibətləri (büdcə daxilolmalarında əksini tapan) da vergi sisteminin elementləri hesab edilir. Müvafiq olaraq müəssisə və fiziki şəxslərin vergi ödənişi, vergi planlaşdırılması və ya vergidən yayınma ilə əlaqədar fəaliyyətini vergi prosesinin bir hissəsi kimi nəzərdən keçirmək lazımdır.

Həmçinin mənfəət vergisi və ƏDV ödənişindən yayınmalara (xüsusən, rezident kapitalının qeyri-qanun olaraq ölkədən çıxarılması və xarici kreditlər üzrə ödənilən faizlərin şişirdilməsi yolu ilə) yol verməmək lazımdır.

Perspektivdə vergi islahatlarına aşağıdakıları aid etmək olar:

Xidmətlər idxalına münasibətdə vergilərin tətbiq edilməsi;

Kapital ixracını stimullaşdıran güzəştlərin qadağan edilməsi.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Musayev A.F., Qəhrəmanov A.Q. “Ekonometrikaya giriş”, (2011), Bakı: Çarşıoğlu, s. 107-152.
2. Май В.А. “Экономическая Политика 2010 года: в поисках инноваций”. “Вопросы Экономики” (2011), №2. стр. 4-21.
3. Петров Ю.А. “Инновационный подход к развитию Российской налоговой системы” (концептуальное обоснование с учетом итогов анализа ее реформирования в десятилетний и

во всей постсоветской ретроспективах), “Российский Экономический Журнал” (2010), №6, стр. 14-22.

4. Петров Ю.А. “Инновационный подход к развитию Российской налоговой системы” (концептуальное обоснование с учетом итогов анализа ее реформирования в десятилетний и во всей постсоветской ретроспективах). Окончание, “Российский Экономический Журнал” (2011), №1, стр. 3-16.

5. Соколов В.М. “Фантом в теории, или кривая Лаффера”, “Экономист” (2010), №2, стр. 45-52.

6. Экспертный институт - “Инвестиционный климат в России”. “Вопросы Экономики” (2006), №5, стр. 69-84.

7. Samuelson P.A. “Tax Deductibility of Economic Depreciation to Insure Invariant Valuations” Journal of Political Economy Vol. 72. p. 604-622.

Fidan Hidayət Mirzəyeva

iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)

ƏTRAF MÜHİTİN MÜHAFİZƏSİ TƏDBİRLƏRİNİN İNSAN HƏYATINDA ROLU

Abstract

The environment is the environment in which humans and other living beings maintain their relationships and interact throughout their lives. Maintaining a healthy life is only possible with a healthy and clean environment.

Technological developments, while providing many opportunities to humanity, also cause irreparable consequences in the environment, which is the common property of humanity.

The emergence of ecological problems began with the unconscious use of seemingly endless natural resources and the disruption of the natural balance of factors created by humans. It is humans who damage the environment, protect it and develop it. The fact that environmental pollution knows no borders has also made it a global problem.

Environmental science solves many problems that directly affect our quality of life. Environmental scientists research and develop solutions to problems such as climate change, air pollution, depletion of water resources and deforestation. This field aims to produce sustainable solutions using scientific information and innovative technologies.

Keywords: Environmental protection, ecology, environment, disruption of natural balance, biodiversity.

Giriş

Canlıların yaşayış sahəsi kimi tanınan mühitdə gördüyünüz hər şey təbiətin əsəridir. Təbiət həyatı fəaliyyətləri davam etdirmək üçün lazım olan bütün tələbləri təmin edir. Canlıların həyatında belə mühüm yeri olan ətraf mühitin qorunması son dərəcə vacibdir. Hər kəs ətraf mühitin mühafizəsi tədbirləri görərək dünyanı daha yaşana bilən edə bilər. İnsanların düşünüən və iradəli varlıq olması onları digər canlılardan fərqləndirən ən əsas xüsusiyyətdir. Ona görə də təbii tarazlığı qorumaq üçün insanların üzərinə böyük vəzifələr düşür. Ətraf mühitin mühafizəsi maarifinin erkən yaşlarda əldə edilməsi təbii tarazlığın qorunmasında böyük rol oynayır. Ətraf mühitin mühafizəsi tədbirləri həm ailə daxilində, həm də məktəblərdə həyata keçirilə bilər. Bu sayədə ətraf mühitin qorunmasına töhfələr verilə və məlumatlılıq artırıla bilər.

Bioloji həyatın davamlı olması üçün ətraf mühiti qorumaq lazımdır. Ətraf mühitə baxdığınız zaman böyük bir ekoloji tarazlıq görə bilərsiniz. Bu tarazlığın pozulması milyonlarla canlıya və ekosistemə zərər verir. Siz həmçinin ətraf mühitin mühafizəsi tədbirləri sayəsində ekoloji tarazlığın

qorunmasına dəstək ola bilərsiniz. “Ətraf mühitin qorunmasının əhəmiyyəti nədir?” sualına müxtəlif cavablar var. Ətraf mühit canlı və cansız varlıqların evi hesab olunur. Bu evin zədələnməsi həyatın sağlam davamına mənfi təsir göstərir. Ətraf mühitə verilən zərərlə canlıların ən əsas ehtiyaclarından olan su ehtiyatları məhv ola bilər. Suyun məhv olması həm də həyatın sonu deməkdir. Unutmaq olmaz ki, ətraf mühitdə təbii tarazlıq var. Bu tarazlığın pozulması müxtəlif risklər gətirir. Ətraf mühitdə heyvanların zədələnməsi bəzi növlərin çoxalmasına səbəb ola bilər. Məsələn; siçanlar ilanlar üçün uyğun qida mənbəyidir. İlanların nəslə kəsilməsi siçanların çoxalmasına səbəb olur. Bu, siçanların tarlalara və əkinlərə çatmasını asanlaşdırır. Ozon təbəqəsinin pozulması canlıların sağlamlığına təsir edən amillərdən biridir. Bu, böyük problemlərə, xüsusilə qlobal istiləşməyə səbəb olur və təbii tarazlığın dəyişməsinə səbəb olur. Bu və buna bənzər misalları çoxaltmaq olar. Təbii tarazlığın pozulması ilə bütün canlı və cansız varlıqların həyatı fəaliyyətləri mənfi təsirlənir. Bu vəziyyətin qarşısını almaq üçün həm şəxslərin, həm də dövlətin üzərinə mühüm vəzifələr düşür. Ətraf mühitin mühafizəsi layihələri ilə dünyanın təbii ehtiyatlarını uzun illər saxlamaq olar [1].

Ətraf mühitin mühafizəsi tədbirləri təbii həyatın keyfiyyətini, davamlılığını qorumaq və insanların sağlam bir mühitdə yaşamasını təmin etmək məqsədi ilə aparılan tədqiqatların məcmusudur.

Tullantıların idarə edilməsi: Tullantıların təkrar emalı və ya təbii parçalanmasını təşviq edən proqramlar və qaydalar.

Enerji və Resursdan İstifadə: Enerjiyə qənaət və bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadə.

Nəqliyyat və Nəqliyyata Nəzarət: Nəqliyyatın çirklənməsinin azaldılması, alternativ

Çirklənməyə Nəzarət: Sənaye çirklənməsi, havanın çirklənməsi, suyun çirklənməsi kimi ətraf mühitin çirklənməsinə nəzarət və azaldılması.

Biomüxtəlifliyin qorunması: Heyvan və bitki növlərinin qorunması, endemik və ya nadir növlərin mühafizəsi.

Təhsil və Maarifləndirmə: Ətraf mühitin mühafizəsi məsələlərində cəmiyyətin məlumatlılığının artırılması, maarifləndirici proqramların təşkili.

Təbii Ekosistemin Mühafizəsi: Təbii meşələrin, dəniz və ya göl ərazilərinin, heyvan və bitki növlərinin yaşayış yerlərinin mühafizəsi.

Şəkil 1. Ətraf mühitin mühafizəsi tədbirləri

Həyatın davam etdirilməsi üçün zəruri olan hava, su, qida və istilik kimi təbii sərvətlərdən insanlar min illərdir ki, istifadə edirlər. Bu gün artan əhali, qabaqcıl texnologiya və fəaliyyətlər təbii sərvətlərə insan təzyiqini artırmışdır. Burada təbii sərvətlərin və ya müəyyən ekosistemin institusional, hüquqi, elmi və texnoloji qaydaların köməyi ilə planlı şəkildə qorunmasını “ətraf mühitin mühafizəsi” adlandırırıq. Bundan əlavə, ətraf mühitin mühafizəsi ətraf mühitin insan fəaliyyəti nəticəsində zədələnməsinin qarşısını almaq üçün lazımi tədbirlərin görülməsi, çirklənməyə nəzarət, tullantıların idarə edilməsi, enerji və resursların davamlı istifadəsi, təbii ekosistemlərin qorunması, biomüxtəlifliyin və ya heyvan və bitki növlərinin qorunması kimi məsələləri də əhatə edir [5].

İnsanlar ətraf mühiti qorumalıdır!

Yaşayış sahələrinin keyfiyyətini artırmaq üçün ətraf mühiti qorumaq lazımdır. Bu məqamda insanların gənc yaşda maarifləndirilməsi, ekoloji şüurun yaradılması böyük əhəmiyyət kəsb edir. Ekosistemin təbii tarazlığını həm evdə, həm də məktəblərdə həyata keçirilən ətraf mühitin mühafizəsi tədbirləri ilə qorumaq olar. Beləliklə, dünya daha çox yaşana bilər [2].

Ətraf mühitin qorunmasının faydaları

Ətraf mühit həm insanların, həm də təbiətdəki digər canlıların münasibətlərini qoruduğu fiziki, sosial və mədəni mühitdir. Canlılara müsbət və ya mənfi təsir göstərən bütün fəaliyyətlər ətraf mühidə baş verir. Hər canlının öz həyatını davam etdirə biləcəyi özünəməxsus mühiti var. Canlıların həyatı fəaliyyətlərini davam etdirmələri üçün ətraf mühiti nəzarət altında saxlamaq çox vacibdir. Təbii mühitin zədələndiyi hallarda canlılar ən əsas ehtiyaclarından biri olan oksigenə məhrum olurlar. Bundan əlavə, sığınacaq və qidalanma kimi imkanların sürətlə yoxa çıxdığı görülür. Bütün canlılar üçün böyük əhəmiyyət kəsb edən ətraf mühit həyatı fəaliyyətlərin davam etdirilməsinə kömək edir. Ətraf mühiti qorumaq üçün atdığımız hər addım həyatı fəaliyyətlərin davam etdirilməsinə dəstək verir.

Ətraf mühit elmi planetimizi qorumaqda bizə rəhbərlik edən bir elmdir. Ətraf mühit alimləri iqlim dəyişikliyindən tutmuş biomüxtəlifliyin qorunmasına qədər bir çox sahədə böyük rol oynayırlar. Davamlı gələcək üçün ekologiya elminin işığında hərəkət etməliyik [4].

Sonda qeyd edim ki, ekologiya elmi həm bu gün, həm də gələcəkdə elmin ən mühüm sahələrindən biridir. Planetimizi qorumaq və davamlı həyatı təmin etmək üçün ekologiya elminə sərmayə qoymalıyıq. Unutmayaq ki, bu planet bizim evimizdir və onu qorumaq bizim borcumuzdur.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Məmmədov Q.Ş., Xəlilov M. Y. Ekologiya və ətraf mühitin mühafizəsi. Bakı 2005.
2. Məmmədov Q.Ş., Xəlilov M. Y. Ekologiya, ətraf mühit və insan. Bakı 2006.
3. Mine Yıldırım, Didem Bayındır. Ekoloji: Bir Arada Yaşamın Geleceği. Türkiyə 2022.
4. Selen Özarslan Aktar. Ekolojik yaşam rehberi. 2018.
5. Stacy Pettigrew. Ekoloji: Bir Arada Yaşamın Geleceği.(tərcümə) Sinek Sekiz Yayınevi 2014.

Nihad Nizami İBRAHİMİZADƏ

magistrantı

Qərbi Kaspi universiteti

Email: _nihad1822@icloud.com

İNVESTİSİYA PROQRAMLARI BİZNESİN DƏYƏRİNİN ARTIRILMASI VASİTƏSİ KİMİ

Abstract

Investment programs are an important tool for increasing business value. In the modern market environment, enterprises resort to investment strategies to gain competitive advantage and ensure long-term financial stability. These programs are implemented in areas such as the introduction of new technologies, expansion of production, diversification of products and services.

Investment programs allow enterprises to use their resources more efficiently and adapt to customer requirements. For example, the purchase of new equipment optimizes the production process, reduces costs and increases product quality. At the same time, innovative product development leads to an expansion of the customer base and an increase in income. In addition, investment programs increase the potential of enterprises to attract finance. Investors pay more attention to businesses with higher profit prospects in the future. As a result, investment programs are

important not only for short-term income, but also for increasing long-term value. This approach ensures that enterprises adapt to market conditions and develop sustainably.

Keywords: investment, finance, business, enterprise, innovative

Giriş

İnvestisiya proqramları, müasir iqtisadi mühitdə biznesin dəyərinin artırılması üçün əvəzsiz bir alət kimi çıxış edir. Bu proqramlar, şirkətlərin maliyyə resurslarını səmərəli şəkildə istifadə etmələrini, yeni layihələrə sərmayə yatırmalarını və davamlı inkişafa nail olmalarını təmin edir. İnvestisiya, yalnız maliyyə baxımından deyil, həm də innovasiyaların tətbiqi, insan resurslarının inkişafı və istehsal proseslərinin modernləşdirilməsi baxımından da önəmlidir. İnvestisiya proqramları vasitəsilə müəssisələr yeni texnologiyalar əldə edə, istehsal proseslərini optimallaşdırma və məhsul keyfiyyətini artıraraq bazar mövqelərini gücləndirə bilirlər. Bu, müştəri tələblərinə daha yaxşı cavab verməyə, müştəri məmnuniyyətini artırmağa və nəticədə satış həcmi genişləndirməyə imkan tanıyır [1,s.75].

İnvestisiya proqramları insan resurslarının inkişafını da dəstəkləyir. İşçi heyətinin peşəkar bacarıqlarının artırılması, yeni bilik və qabiliyyətlərin əldə edilməsi ilə bağlı təlim və seminarların təşkil edilməsi, müəssisənin ümumi məhsuldarlığını artırır. Yüksək ixtisaslı işçi heyəti, müəssisənin innovativ ideyalarla çıxış etməsinə və bazar tələblərinə daha çevik reaksiya verməsinə imkan tanıyır. Bundan əlavə, investisiya proqramları şirkətlərin maliyyə stabilitesini artıraraq, onların bazar dəyişikliklərinə qarşı daha davamlı olmalarına kömək edir. Uzunmüddətli investisiyalar, müəssisələrin maliyyə resurslarını daha effektiv istifadə etmələrinə, riskləri azaldaraq, gəlirliliyi artırmalarına imkan yaradır.

İnvestisiya proqramları, müştəri məmnuniyyətinin artırılmasında və marka sadıqlığının qurulmasında mühüm rol oynayır. Müştəri məmnuniyyətini təmin etmək və bu məmnuniyyəti davamlı hala gətirmək, hər bir şirkətin uzunmüddətli uğuru üçün əsas şərtidir. Müştərilər daha yaxşı xidmət, yüksək keyfiyyət və rahat alış-veriş təcrübəsi gözləyirlər. Bu ehtiyacları qarşılamaq üçün şirkətlər investisiya proqramlarını müştəri təcrübəsini yaxşılaşdırmağa yönəltməlidirlər. İnvestisiya proqramları, şirkətlərə yeni məhsul və xidmətlərin inkişafına investisiya etməyə imkan verir. Müştərilər daima yenilikləri izləyir və mövcud məhsulların daha yaxşı versiyalarını gözləyirlər. Bu səbəbdən, şirkətlərin mütəmadi olaraq məhsullarını yeniləməsi və xidmət keyfiyyətini artırması vacibdir. Məsələn, texnologiya sahəsində fəaliyyət göstərən şirkətlər, mobil tətbiqlər və ya veb saytlar vasitəsilə müştərilərinə daha yaxşı xidmət təqdim etməyə çalışır, müştəri xidmətlərini daha sürətli və effektiv etməyə yönəldir. Belə investisiyalar müştərilərin təcrübəsini yaxşılaşdırır və onlara daha çox dəyər təqdim edərək şirkətə qarşı loyallığı artırır [3,s.234].

Müştəri xidməti, müştəri ilə birbaşa əlaqədə olan və onun məmnuniyyətini təmin etmək üçün çalışan ən vacib sahələrdən biridir. Bu sahəyə edilən investisiyalar şirkətlərin müştəri ehtiyaclarını daha sürətli və səmərəli şəkildə qarşılamasına imkan tanıyır. Müştəri xidməti sistemlərinin modernləşdirilməsi, məsələn, müştəri ilə avtomatlaşdırılmış söhbət botları vasitəsilə daha sürətli və doğru cavablar təqdim etməklə yanaşı, müştəri xidmətləri işçilərinin təliminə sərf olunan investisiyalar müştəri əlaqələrini gücləndirir. Yüksək keyfiyyətli müştəri xidməti, müştərilərin məmnuniyyətini artırır, onları daha çox loyallaşdırır və müştərilərə çevirir.

Rəqəmsal transformasiya və texnologiyalara edilən investisiyalar müştəri məmnuniyyətini artırmaq üçün effektiv alətlər təmin edir. Şirkətlər, müştərilərin rəqəmsal platformalar vasitəsilə məhsul və xidmətlərə daha asan və rahat şəkildə daxil olmalarını təmin edirlər. E-ticarət və mobil tətbiq sahələrinə edilən investisiyalar, müştərilərə alış-verişlərini daha sürətli, daha rahat və daha təhlükəsiz şəkildə etməyə imkan verir. Məsələn, bir müştəri mobil tətbiq vasitəsilə məhsul almaq istədikdə, təklif olunan məhsul barədə məlumatları asanlıqla əldə edir, müxtəlif ödəniş üsullarından faydalana bilir və istədiyi məhsul bir neçə kliklə əldə edilə bilər. Bu cür rəqəmsal təcrübələr müştərilərin məmnuniyyətini artırır və müştəri bazasını genişləndirir.

Müştəri məmnuniyyəti ilə birgə marka sadıqlığı (brand loyalty) də yaranır. Loyallıq, müştərinin müəyyən bir markaya qarşı göstərdiyi davamlı üstünlük və bu marka ilə davamlı əlaqə qurma istəyi olaraq təyin olunur. Müştəri məmnuniyyətinin artırılması marka sadıqlığını qurmaq üçün bir başlanğıc nöqtəsidir. Müştərilər, şirkətlərin onlara dəyər verdiklərini, ehtiyaclarını qarşıladıklarını və onları daim üstün tutduqlarını hiss etdikdə, bu marka ilə uzunmüddətli əlaqələr qururlar. Şirkətlər, loyallığı artırmaq üçün müxtəlif mükafat proqramları və sadıqlıq kartları təqdim edirlər. Məsələn, müəyyən miqdarda alış-veriş edən müştərilərə endirimlər və ya xüsusi təkliflər təqdim edilməsi, onları daha çox alış-veriş etməyə və bu markaya bağlı qalmağa təşviq edir. Bu cür təşəbbüslər, müştəriləri daim yenidən şirkətə gətirir və şirkətin gəlirlərinin sabitliyini təmin edir.

Şirkət müştəri məmnuniyyətini və loyallığını artırdıqca, təkrarlanan alışların sayı da artır. Müştərilər, əvvəlki təcrübələrinə əsaslanaraq, eyni şirkətə geri dönər və təkrar alış-veriş edirlər. Bu isə şirkətin sabit və davamlı gəlirlər əldə etməsinə kömək edir. Müştəri loyallığının artması ilə yanaşı, şirkətin bazar dəyəri də yüksəlir. Müştəri bazasının genişlənməsi və təkrarlanan alışlar, şirkətin uzunmüddətli qazancını artırır və bazarda mövqeyini gücləndirir.

Azərbaycanın dinamik inkişaf edən iqtisadiyyatı, investisiya proqramlarının əhəmiyyətini daha da artırır. Ölkə, strateji coğrafi mövqeyi, zəngin təbii resursları və gənc işçi qüvvəsi ilə investisiya cəlb etmək üçün əlverişli şərait yaradır. Həm dövlət, həm də özəl sektor tərəfindən həyata keçirilən investisiya proqramları, Azərbaycanın iqtisadi inkişafında mühüm rol oynayır. Azərbaycanın neft və qaz sektoru, xarici investisiyaların cəlb olunmasında əsas sahələrdən biridir. Dövlət Neft Fondu vasitəsilə toplanan vəsaitlərin səmərəli istifadə edilməsi, qeyri-neft sektorunun inkişafına yönəldilir. Məsələn, kənd təsərrüfatı, turizm, informasiya texnologiyaları və yenilənə bilən enerji sahələrinə edilən investisiyalar, ölkənin iqtisadi diversifikasiyasını təmin edir. Bu, yerli istehsalı artıraraq, yeni iş yerlərinin yaradılmasına və iqtisadi dayanıqlığın möhkəmlənməsinə kömək edir. Azərbaycan hökuməti, müasir infrastruktur layihələrinə investisiya qoyaraq, iqtisadiyyatın inkişafını dəstəkləyir. Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəməri, Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu layihəsi və Azəri-Çıraq-Günəşli yatağının istismarı kimi strateji layihələr, ölkənin beynəlxalq ticarət yollarını genişləndirir və iqtisadiyyatın inkişafına təkan verir. Bu cür layihələr, həmçinin xarici investorların marağını artırır və Azərbaycanın dünya iqtisadiyyatındakı rolunu gücləndirir.

Dövlətin həyata keçirdiyi "Dövlət İnvestisiya Proqramı" çərçivəsində, kiçik və orta sahibkarlığın (KOS) dəstəklənməsi üçün müxtəlif təşviq mexanizmləri mövcuddur. KOS-ların inkişafı, ölkə iqtisadiyyatının dayanıqlığını artırmaqla yanaşı, yerli istehsalı stimullaşdırır və məşğulluğu artırır. İnvestisiya proqramları, KOS-ların müasir texnologiyalarla təchiz olunmasını, bazar tələblərinə uyğun məhsul istehsalını təmin edir. Eyni zamanda, Azərbaycan, innovativ layihələrin dəstəklənməsi üçün xüsusi iqtisadi zonalar yaradır. Bu zonalarda yerləşən müəssisələr, vergi güzəştləri və digər maliyyə stimulları ilə dəstəklənir. Bu cür təşəbbüslər, yeni bizneslərin yaranmasına, müasir istehsal metodlarının tətbiqinə və beynəlxalq bazara integrasiya olunmasına şərait yaradır. Azərbaycanın investisiya proqramlarının effektivliyi, yalnız maliyyə resurslarının deyil, həm də insan kapitalının inkişafına yönəlməsindədir. İqtisadi inkişafın əsas komponentlərindən biri olan peşəkar işçi qüvvəsinin formalaşdırılması üçün müvafiq təhsil və təlim proqramlarının həyata keçirilməsi vacibdir. Dövlət, gənclərin peşə təhsili almasına və müasir biliklərə yiyələnməsinə dəstək verərək, gələcəkdə iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində çalışan ixtisaslı işçi qüvvəsinin yetişməsinə yardım edir. Bununla yanaşı, özəl sektor da işçilərin inkişafı üçün investisiya qoymağı öz öhdəsinə götürməlidir. Müəssisələr, əməkdaşların bilik və bacarıqlarını artırmaq üçün mütəmadi olaraq təlimlər təşkil etməli və onların şəxsi inkişafına investisiya etməlidirlər. Bu yanaşma, işçi heyətinin motivasiyasını artıraraq, məhsuldarlığı yüksəldir və nəticədə müəssisənin ümumi dəyərini artırır [2,s.46].

İnvestisiya proqramları, Azərbaycanın iqtisadi inkişafını sürətləndirmək, biznesin dəyərini artırmaq və ölkə iqtisadiyyatının global arenada rəqabət qabiliyyətini gücləndirmək üçün əhəmiyyətli bir vasitədir. Bu yanaşma, yalnız iqtisadiyyatın deyil, eyni zamanda cəmiyyətin sosial-iqtisadi rifahını da artırmaq məqsədini güdür. Azərbaycanın investisiya mühiti, davamlı inkişafın təmin olunmasında

və müasir çağırışlara cavab verən bir iqtisadiyyatın formalaşmasında əsas rol oynamağa davam edəcəkdir.

Nəticə:

İnvestisiya proqramları, şirkətlərin mövcud resurslarını daha səmərəli və gəlirli şəkildə istifadə etməyi hədəfləyən maliyyə strategiyalarının əsasını təşkil edir. Bu proqramlar yalnız maliyyə gəlirlərini artırmaqla yanaşı, biznesin ümumi dəyərinin artırılmasına da mühüm təsir göstərir. İstər startap, istərsə də inkişaf etmiş müəssisə olsun, hər bir biznes üçün sərfəli investisiya qərarları, uzunmüddətli uğurun təminatçısıdır. Bu proqramlar, yeni məhsul və xidmətlərin inkişafına, əməliyyat xərclərinin optimallaşdırılmasına, texnoloji yeniliklərin tətbiqinə və bazar mövqeyinin möhkəmləndirilməsinə imkan yaradır.

İnvestisiya proqramlarının biznesin dəyərinə təsiri, təkcə maliyyə göstəriciləri ilə ölçülmür, eyni zamanda müəssisənin strateji məqsədlərinə nail olmaq və müştəri məmnuniyyətini artırmaq kimi qeyri-maliyyə faktörələrini də nəzərə alır. Bu baxımdan, investisiya qərarları yalnız maliyyə nəticələrini deyil, həm də bazar rəqabətində üstünlük əldə etmək üçün uzunmüddətli potensialı nəzərə almalıdır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. S.Z. İsayev “İnvestisiya fəaliyyətinin hüquqi tənzimlənməsi” Dərs vəsaiti. Bakı. 2010
2. Məmmədov M.A. İnvestisiyanın maliyyələşdirilməsi və kreditləşdirilməsi. Bakı: 2003, 432 s
3. Hennig-Thurau, T., Gwinner, K. P., & Gremler, D. D. (2002). Understanding relationship marketing outcomes: An integration of relational benefits and relationship quality. *Journal of Service Research*, 4(3), 230-247.

Altunay Firudin İSKƏNDƏROV

Qərbi Kaspi Universiteti, magistrant

E-mail: altunay22222@gmail.com

BEYNƏLXALQ VALYUTA-MALİYYƏ SİSTEMİNİN MAHİYYƏTİ VƏ FUNKSİYALARI

Abstract

The international financial system is a structure that plays a key role in regulating economic relations and financial relations between countries. This system ensures the stability of the world economy by organizing global capital flows, currency exchanges, and international loans (Carbaugh, 2019). As a result of the development of digital technologies and the emergence of cryptocurrencies, new challenges are emerging for this system. International financial institutions – including the IMF and the World Bank – are implementing new regulatory mechanisms in response to these challenges (Claessens & Kodres, 2014). At the same time, the integration of developing countries into the global financial system and the protection of their financial stability are among the important issues. The study analyzes the functional aspects of the international financial system and puts forward proposals for its sustainable development.

Keywords: international finance, financial stability, global economy, monetary policy, capital flows

Giriş

Beynəlxalq maliyyə sistemi milli iqtisadiyyatların qlobal miqyasda qarşılıqlı əlaqəsini təmin edən kompleks bir sistemdir. Bu sistem valyuta bazarlarının fəaliyyəti, sərmayələrin sərhədlərarası hərəkəti, borclanma və kredit mexanizmləri, maliyyə risklərinin paylaşdırılması kimi funksiyaları əhatə edir (Krugman & Obstfeld, 2009). Qlobal ticarətin artması və texnologiyanın inkişafı maliyyə

münasibətlərini daha da mürəkkəbləşdirir, bu isə beynəlxalq maliyyə sisteminin daha effektiv və şəffaf idarə olunmasını tələb edir (Mishkin, 2015).

Beynəlxalq maliyyə sisteminin formalaşması uzun tarixi inkişaf yolu keçmişdir. Bretton-Vuds konfransı (1944) ilə başlayan və sabit valyuta rejimlərini nəzərdə tutan sistem sonradan çevik valyuta rejimləri ilə əvəz olundu. Hazırda isə maliyyə texnologiyalarının sürətli inkişafı fonunda rəqəmsal valyutalar və kriptovalyutalar gündəmdədir. Beynəlxalq qurumların bu proseslərə cavab olaraq gördüyü tədbirlər sistemin sabitliyinin təmin olunmasında həlledici rol oynayır (IMF, 2022).

Tədqiqatda beynəlxalq maliyyə sisteminin struktur elementləri, funksional əhəmiyyəti, qarşılaşdığı problemlər və bu problemlərin həlli yolları araşdırılır. Eyni zamanda sistemin dəyişən qlobal şərtlərə necə uyğunlaşdığı təhlil olunur.

Təhlil

Beynəlxalq maliyyə sisteminin əsas funksiyalarından biri qlobal kapitalın yönləndirilməsi və iqtisadi sabitliyin təmin olunmasıdır. Bu sistemin effektivliyi bir çox amildən – valyuta rejimləri, beynəlxalq ticarət balans, mərkəzi bankların siyasətləri və maliyyə bazarlarının sabitliyindən asılıdır (Obstfeld, 2016). Hazırda dünya iqtisadiyyatı çoxsaylı risklərlə – inflyasiya təzyiqləri, faiz dərəcələrinin dəyişkənliyi və geosiyasi gərginliklərlə üzləşir. Bu vəziyyət beynəlxalq maliyyə sistemində təzyiq göstərir və sistemin çevikliyini ön plana çıxarır.

IMF və Dünya Bankı kimi qurumlar bu çətinliklərin aradan qaldırılmasında mühüm rol oynayır. Onların həyata keçirdiyi makroiqtisadi tövsiyələr və maliyyə yardımları əsasən inkişaf etməkdə olan ölkələrin dayanıqlı inkişafını dəstəkləməyə yönəlib (World Bank, 2021). Digər tərəfdən, sistemin şəffaflığı və hesabatlılığı onun etibarlılığını müəyyən edən əsas kriteriyalardır.

Yeni dövrdə rəqəmsal ödəniş sistemləri və kriptovalyutalar sistemin yenidən formalaşmasına səbəb olmuşdur. Bu texnologiyalar həm imkanlar yaratsa da, eyni zamanda nəzarətin və tənzimlənmənin zəifləməsi ilə bağlı riskləri də artırır (Claessens & Kodres, 2014). Buna görə də beynəlxalq maliyyə sisteminin davamlı və sabit inkişafı üçün institusional islahatlar və qlobal əməkdaşlıq vacibdir.

Nəticə

Aparılan təhlil nəticəsində məlum olur ki, beynəlxalq maliyyə sistemi müasir dövrdə iqtisadi sabitliyin və davamlı inkişafın təmin olunmasında əvəzsiz rola malikdir. Sistem təkcə kapital axınına idarə etmir, eyni zamanda valyuta siyasətinin koordinasiyasını, maliyyə sabitliyinin təmin olunmasını və beynəlxalq investisiya mühitinin inkişafını da dəstəkləyir (Mishkin, 2015). Əsas beynəlxalq maliyyə institutları, xüsusilə də IMF və Dünya Bankı, bu funksiyaların reallaşdırılmasında qətiyyətli siyasətlər həyata keçirirlər.

Bununla belə, mövcud geosiyasi risklər, texnoloji dəyişikliklər və rəqəmsallaşma kimi tendensiya sistemin adaptasiya qabiliyyətini gündəmə gətirir. Tənzimləmə sahəsində daha çevik yanaşmalar, qlobal əməkdaşlığın gücləndirilməsi və institusional şəffaflıq beynəlxalq maliyyə sisteminin dayanıqlılığını təmin edəcək əsas amillərdir. Tədqiqatın nəticələri göstərir ki, yalnız balanslaşdırılmış və proaktiv yanaşma ilə sistemin uzunmüddətli funksionallığı və effektivliyi mümkün ola bilər (Krugman & Obstfeld, 2009).

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Carbaugh, R. J. (2019). **International Economics**. Cengage Learning.
2. Claessens, S., & Kodres, L. (2014). The Regulatory Responses to the Global Financial Crisis: Some Uncomfortable Questions. IMF Working Paper.
3. IMF. (2022). **Annual Report**. International Monetary Fund.
4. Krugman, P., & Obstfeld, M. (2009). **International Economics: Theory and Policy**. Pearson Education.
5. Mishkin, F. S. (2015). **The Economics of Money, Banking, and Financial Markets**. Pearson Education.
6. Obstfeld, M. (2016). **Global Capital Markets: Integration, Crisis, and Growth**. Brookings Institution Press.

7. World Bank. (2021). *Global Economic Prospects*. World Bank Publications.

İntigam Nazim HÜSEYNLİ

doktorant

E-mail:huseynli.2808@gmail.com

Orchid ID:0000-0001-5974-0175

AĞILLI KƏND KONSEPSİYASI ÇƏRÇİVƏSİNDƏ AZƏRBAYCANDA ENOTURİZMİN İNKİŞAFI

Abstract

Innovative approaches have become increasingly important for rural development in the modern era. The "Smart Village" idea is a new development model that uses digital technologies to improve the socioeconomic well-being of rural areas. In Azerbaijan, implementing this concept not only enhances agricultural efficiency but also opens up opportunities for alternative sectors, particularly enotourism—a type of tourism centered around viticulture and winemaking traditions.

Azerbaijan's abundant natural environment, long history of winemaking, and local wine production make it ideal for the growth of enotourism. Digital infrastructure, optimized rural services, and ecological sustainability all play important roles in supporting this tourism industry within the framework of smart villages. Through the lens of the Smart Village model, the thesis examines the potential of ecotourism in Azerbaijan, focusing on their intersection and regional opportunities. Utilizing international experiences, Azerbaijani statistics, and government programs, analytical and comparative methods are utilized. The study argues that enotourism can become a key factor in rural socio-economic development by diversifying agriculture, promoting local products, and supporting eco-based economic models. Not only does enotourism help the economy, but it also helps the community by creating jobs, encouraging women and young people to start their own businesses, and protecting cultural heritage. Regions such as Shamakhi, Gabala, Ismayilli, Tovuz, and Ganja are highlighted as key areas due to their traditional viticulture, natural beauty, and cultural richness. The development of digital infrastructure and eco-living models in smart villages makes these areas suitable for organizing wine tours, vineyard visits, tastings, and local culinary experiences.

Currently, some wine producers have already incorporated tourism into their operations, but efforts remain fragmented due to the lack of a coordinated strategy. To ensure consistent development, the thesis proposes that enotourism should be given official priority in state-funded Smart Village projects. Enotourism's principles of cultural preservation and environmental sustainability also align with smart village objectives, making it a multifaceted area for conceptual and strategic development.

Keywords: smart village, wine tourism, sustainable rural tourism, digital rural infrastructure, viticulture and winemaking culture

Giriş

Müasir dövrdə kənd yerlərinin inkişafında innovativ yanaşmaların tətbiqi zərurətə çevrilmişdir. Bu baxımdan "ağıllı kənd" konsepsiyası, kənd ərazilərində rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi ilə sosial-iqtisadi rifahın yüksəldilməsinə yönəlmiş yeni bir inkişaf modelidir. Azərbaycanda bu konsepsiyanın həyata keçirilməsi, kənd təsərrüfatının səmərəliliyini artırmaqla yanaşı, alternativ sahələrin – o cümlədən, turizmin, xüsusilə də enoturizmin inkişafına da geniş imkanlar yaradır. Enoturizm – yəni üzümçülük və şərabçılıq mədəniyyəti ilə bağlı turizm – kənd ərazilərinin potensialından səmərəli istifadəyə əsaslanan turizm növüdür. Azərbaycanın zəngin təbii şəraiti, qədim üzümçülük ənənələri və yerli şərab istehsalı bu sahənin inkişafı üçün əlverişli zəmin yaradır [4,s.22]. Ağıllı kənd konsepsiyası çərçivəsində rəqəmsal infrastrukturun qurulması, kənd xidmətlərinin optimallaşdırılması və ekoloji davamlılıq kimi amillər, enoturizmin inkişafında mühüm

rol oynaya bilər. Bu tədqiqatın məqsədi Azərbaycanda ağıllı kənd konsepsiyasının tətbiqi kontekstində enoturizmin inkişaf imkanlarını təhlil etmək, bu sahədə mövcud potensialı üzə çıxarmaq və gələcək inkişaf istiqamətlərini müəyyənləşdirməkdir. Tədqiqat çərçivəsində ağıllı kənd modelinin əsas prinsipləri, enoturizmin mahiyyəti və bu iki anlayış arasında olan əlaqələr araşdırılır. Xüsusilə də Azərbaycanın enoturizm potensialı olan bölgələrinin müəyyənləşdirilməsi, bu sahədə mövcud infrastrukturun vəziyyəti və perspektiv imkanların qiymətləndirilməsi əsas diqqət mərkəzindədir [2,s.19].

Araşdırma zamanı analitik və müqayisəli təhlil yanaşmaları tətbiq edilmiş, həm beynəlxalq təcrübələr öyrənilmiş, həm də Azərbaycanın müvafiq statistik məlumatları və dövlət proqramları nəzərdən keçirilmişdir. Eyni zamanda, mövzu ilə bağlı elmi ədəbiyyata, ekspert fikirlərinə və real praktikaya əsaslanaraq, enoturizmin kənd yerlərində sosial-iqtisadi inkişaf üçün necə mühüm bir amilə çevrilə biləcəyi izah edilir. Mövzunun aktuallığı, ilk növbədə, regionların inkişafı üzrə dövlət strategiyaları və kənd yerlərinin rəqəmsallaşdırılması ilə bağlı son dövrlərdə atılan addımlarla əlaqədardır. Kənd təsərrüfatı sahələrinin diversifikasiyası, yerli məhsulların tanınması və ekoturizmə əsaslanan iqtisadi modellərin qurulması bu konsepsiya ilə uzlaşır. Enoturizm isə bu istiqamətdə həm mədəni irsin, həm də iqtisadi potensialın qorunması və inkişafı üçün əhəmiyyətli vasitədir. Bu baxımdan, araşdırma mövzusu dövrün çağırışlarına uyğun olmaqla yanaşı, həm də praktik əhəmiyyətə malikdir.

Azərbaycanda kənd yerlərinin müasir inkişaf modeli olaraq təqdim edilən ağıllı kənd konsepsiyası, yalnız kənd təsərrüfatının texnoloji yenilənməsi ilə deyil, eyni zamanda bu ərazilərdə alternativ iqtisadi fəaliyyət sahələrinin inkişafı ilə də səciyyələnir. Bu baxımdan enoturizm, həm kənd sakinləri üçün yeni gəlir mənbəyi yaradan, həm də regionun mədəni və ekoloji dəyərlərini qorumağa yönəlmiş mühüm sahə kimi çıxış edir. Enoturizm təkcə şərab istehsalına əsaslanan marşrutların təşkili deyil, eyni zamanda üzüm bağlarının ekskursiyalar üçün açılması, yerli şərabların dequstasiyası, kənd həyatı ilə tanışlıq və yerli mətbəxin təqdimatı ilə də xarakterizə olunur. Azərbaycanın bir sıra bölgələri – xüsusilə Şamaxı, Qəbələ, İsmayilli, Tovuz və Gəncə – həm ənənəvi üzümçülük mərkəzləri, həm də turistik baxımdan cəlbedici təbiətə və mədəni irsə sahib olmaları ilə bu istiqamətdə xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Ağıllı kəndlərin inkişaf etdirildiyi bu regionlarda rəqəmsal infrastrukturun mövcudluğu, kənd təsərrüfatı istehsalının izlənilməsi və idarə olunması üçün tətbiq edilən texnologiyalar, eləcə də eko-yaşayış modelləri enoturizmin təqdimat və təşkili üçün əlverişli şərait yaradır [3,s.88]. Bu konsepsiya çərçivəsində ağıllı turizm marşrutları, virtual bələdçilik sistemləri və onlayn bronlaşdırma imkanları kimi rəqəmsal həllərin tətbiqi də nəzərdə tutulur ki, bu da turist təcrübəsinin keyfiyyətini artırmaqla yanaşı, yerli icmalara daha geniş iqtisadi fayda gətirə bilər. Digər tərəfdən, enoturizmin inkişafı kənd yerlərində sosial strukturun dəyişməsinə də təsir göstərir. Gənclərin kəndlərdə iş tapması, yerli icmaların turizmə adaptasiyası və qadınların kiçik sahibkarlıq sahələrində fəallaşması bu prosesin sosial ölçüləridir. Bu mənada, ağıllı kənd konsepsiyası çərçivəsində enoturizm yalnız iqtisadi deyil, həm də sosial-iqtisadi və mədəni inkişaf vasitəsi kimi nəzərdən keçirilə bilər. Hazırda ölkədə bir sıra şərab istehsalçıları öz bağlarını və istehsal müəssisələrini turistik marşrutlara daxil etmiş, regionlara səfər edən turistlər üçün xüsusi paketlər formalaşdırmışlar. Lakin bu təşəbbüslər daha çox fərdi səviyyədə həyata keçirilir və vahid strateji yanaşmanın olmaması səbəbindən geniş miqyasda təsir göstərə bilmir [1,s.66]. Bu baxımdan, dövlət dəstəyi ilə həyata keçirilən ağıllı kənd layihələri çərçivəsində enoturizmin rəsmi inkişaf prioritetlərinə daxil edilməsi, bu sahənin daha sistemli və koordinasiyalı şəkildə inkişafını təmin edə bilər. Bundan əlavə, ekoloji davamlılıq və yerli mədəni irsin qorunması kimi dəyərlər enoturizmin əsas prinsipləri ilə uyğunluq təşkil edir. Ağıllı kənd modellərində enerji səmərəliliyi, tullantıların idarə olunması və ekoloji tarazlığın qorunması üçün tətbiq edilən həllər, enoturizmin ekoloji turizm formasına yaxınlaşmasına şərait yaradır. Beləliklə, enoturizm yalnız bir turizm forması kimi deyil, həm də ağıllı kəndlərin konseptual inkişaf strategiyasına daxil edilə biləcək kompleks fəaliyyət sahəsidir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Zeynalov, C. (2020). Dünyada şərab turizmi (enoturizm) və şərab servisi. Azərbaycan Aqrar Elmi, (1), 62–66.
2. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti. (2021). “Ağıllı şəhər” və “Ağıllı kənd” konsepsiyası. E-qanun.az. <https://e-qanun.az/framework/47263>
3. Bayraqdar Media. (2023, Dekabr 4). Azərbaycanda şərab turizminin inkişaf perspektivləri. Bayraqdar.info. <https://www.bayraqdar.info/2023/12/04/az%C9%99rbaycanda-s%C9%99rab-turizminin-inkisaf-perspektivl%C9%99ri/>
4. Əsgərova, S. (2023). Qastronomiya turizmi və enoturizmin inkişafı: Azərbaycanın potensialı. Ədəbiyyat və İncəsənət. <https://www.edebiyatveincesenet.az/az/goez-llik/item/12070-meysaeri-savalan-azaerbaydzanda-shaerab-turizminin-inkishaf-perspektivlaeri-varm>

Kamran Ceyhun ABASOV

Qərbi Kaspi Universiteti

E-mail: Kamranabasov79@gmail.com

Elmi Rəhbər: İ.U.f.d.Dos Gülnarə Hacıyeva

NƏQLİYYATIN İDARƏ EDİLMƏSİ

Abstract

In the modern world, transport management is of strategic importance for economic and social development. Optimization of urban and interregional transport flows, reduction of traffic jams, improvement of freight and passenger transportation systems are among the main goals set in this area. Efficient transport management plays an important role in terms of safety, solving environmental problems and increasing economic efficiency. This thesis examines the basic principles of transport management, the role of modern technologies, existing problems in this area and ways to solve them. The role of intelligent transport systems (ITS), GPS tracking technologies, electronic ticketing systems and autonomous vehicles in regulating transport flows is emphasized. These technologies optimize vehicle movement, increase passenger comfort, and help reduce traffic jams. As a result, innovative technologies should be used to increase the efficiency of transport management, ensure environmental sustainability, and strengthen safety measures. These approaches will contribute to the modernization of transport infrastructure and sustainable urban development.

Keywords: transport, management, logistics, safety, environmental problems, technology, innovation

Giriş

Müasir dünyada nəqliyyat sektorunun səmərəli idarə edilməsi iqtisadiyyatın və sosial həyatın dayanıqlı inkişafı üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Nəqliyyat sistemlərinin idarə edilməsi logistika, sərtişindəşimə, yükdaşımə, təhlükəsizlik və ətraf mühitin qorunması kimi sahələri əhatə edir. Şəhər və regionlararası nəqliyyat axınlarının optimallaşdırılması, tıxacların azaldılması və nəqliyyat infrastrukturunun inkişafı bu sahədə qarşıya qoyulan əsas məqsədlərdəndir. Bu tezisdə nəqliyyatın idarə olunmasının əsas prinsipləri, müasir texnologiyaların tətbiqi, bu sahədə mövcud problemlər və onların həlli yolları araşdırılacaqdır.

Müasir dövrdə nəqliyyatın səmərəli idarə edilməsi iqtisadi inkişaf, ekoloji dayanıqlılıq və sosial rifah üçün mühüm əhəmiyyət daşıyır. Urbanizasiya və şəhər əhalisinin sürətlə artması nəqliyyat axınlarının intensivləşməsinə, tıxacların yaranmasına və nəqliyyat sistemlərinin daha səmərəli idarə olunmasına ehtiyacın artmasına səbəb olur. Böyük şəhərlərdə tıxacların artması nəinki vaxt itkisinə və iqtisadi itkilərə, həm də ətraf mühitin çirklənməsinə gətirib çıxarır.

Yol-nəqliyyat hadisələrinin artması nəqliyyat infrastrukturunun düzgün idarə olunmasının vacibliyini göstərir. Xüsusilə böyük şəhərlərdə nəqliyyat vasitələrinin sıxlığı, parklanma problemləri və nəqliyyat axınının idarə olunmaması sürücülər və piyadalar üçün təhlükəsizlik risklərini artırır. Bundan əlavə, nəqliyyat vasitələrinin yanacaq sərfiyyatı və karbon emissiyası ekoloji problemləri daha da dərinləşdirir.

Müasir texnologiyaların tətbiqi nəqliyyatın idarə edilməsində inqilabi dəyişikliklərə səbəb olur. İntellektual nəqliyyat sistemləri (İNS), GPS izləmə texnologiyaları və avtomatlaşdırılmış nəqliyyat idarəetmə sistemləri tıxacları azaltmaq və nəqliyyat axınlarını optimallaşdırmaq üçün effektiv həllər təqdim edir. Elektron biletləşmə, ağıllı dayanacaq sistemləri və yol hərəkətinin avtomatlaşdırılmış idarə olunması şəhərlərdə nəqliyyat səmərəliliyini artırır.

Əsas hissə

İctimai nəqliyyatın inkişaf etdirilməsi və insanların fərdi avtomobillərdən daha çox ictimai nəqliyyata yönləndirilməsi nəqliyyat problemlərinin həllində vacib addımlardan biridir. Dayanıqlı nəqliyyat modellərinin tətbiqi, velosiped yollarını artırılması və piyada hərəkətinin təşviqi şəhər nəqliyyat sisteminin yükünü azalda bilər. Bundan əlavə, yol infrastrukturunun müasirləşdirilməsi, yeni nəqliyyat dəhlizlərinin yaradılması və nəqliyyat vasitələrinin texniki baxışının gücləndirilməsi də effektiv nəqliyyat idarəçiliyinin əsas komponentləridir.

Ümumilikdə, nəqliyyatın idarə olunması şəhərlərin dayanıqlı inkişafı, ekoloji problemlərin azaldılması və insanların təhlükəsiz və rahat hərəkətini təmin etmək üçün strateji əhəmiyyət daşıyır. Bu sahədə müasir yanaşmaların tətbiqi və innovativ həllərin həyata keçirilməsi nəqliyyat sistemlərinin səmərəliliyini artırmağa və gələcəkdə daha rahat nəqliyyat mühitinin formalaşmasına kömək edəcəkdir.

Nəqliyyatın idarə edilməsi, onun fəaliyyətinin səmərəliliyini artırmaq və cəmiyyətin tələbatını ödəmək məqsədilə həyata keçirilən strateji və operativ tədbirlər toplusudur. Bu prosesə aşağıdakı aspektlər daxildir:

Loqistika və yük daşımalarının təşkili – Yük və sərnişin daşımalarının effektiv idarə olunması iqtisadiyyatın inkişafına birbaşa təsir göstərir. Marşrutların optimallaşdırılması, nəqliyyat vasitələrinin düzgün seçimi və anbar logistikasının təkmilləşdirilməsi əsas məsələlərdəndir.

Nəqliyyat təhlükəsizliyi – Yol-nəqliyyat hadisələrinin qarşısının alınması məqsədilə nəqliyyat vasitələrinin texniki vəziyyətinin nəzarətdə saxlanması və sürücülərin hazırlıq səviyyəsinin artırılması vacibdir.

Ekoloji tələblərə uyğunluq – Nəqliyyatın idarə edilməsində ekoloji amillərin nəzərə alınması vacibdir. Karbon emissiyasının azaldılması, alternativ enerji mənbələrindən istifadə və ictimai nəqliyyatın inkişafı bu baxımdan mühüm məsələlərdir.

Avtomatlaşdırılmış nəqliyyat sistemləri – İKT-nin tətbiqi nəqliyyat axınlarının idarə edilməsində yeni imkanlar yaradır. Bu sistemlər nəqliyyat vasitələrinin hərəkətini real vaxt rejimində izləməyə və nəqliyyat axınlarını tənzimləməyə imkan verir [1, s.112].

İnnovativ texnologiyaların inkişafı nəqliyyatın idarə edilməsində yeni imkanlar açır. Hazırda dünya üzrə aşağıdakı texnologiyalar geniş tətbiq edilir:

GPS izləmə sistemləri – Nəqliyyat vasitələrinin hərəkət marşrutlarını optimallaşdırmağa və operativ müdaxilələr etməyə imkan yaradır. Bu sistemlər yük daşımalarının və sərnişindaşımanın effektivliyini artırır.

İntellektual nəqliyyat sistemləri (İNS) – Yol-nəqliyyat axınlarının idarə olunmasını avtomatlaşdıraraq tıxacların azaldılmasına və nəqliyyat vasitələrinin hərəkətinin effektiv planlaşdırılmasına kömək edir [3, s.145].

Elektron biletləşmə sistemləri – Sərnişinlərin rahatlığını təmin edən bu sistemlər ictimai nəqliyyatda avtomatik ödənişlərin aparılmasını və sərnişin axınlarının təhlilini mümkün edir.

Avtonom nəqliyyat vasitələri – Süni intellekt texnologiyalarının tətbiqi ilə sürücüsüz avtomobillər və avtobuslar sınaq mərhələsindədir. Bu texnologiyanın geniş yayılması nəqliyyat sektorunda inqilabi dəyişikliklərə səbəb ola bilər.

Nəqliyyat sistemlərinin idarə edilməsində bir sıra problemlər mövcuddur. Bunlara aşağıdakı məsələlər daxildir:

Böyük şəhərlərdə nəqliyyat sıxlığı ciddi problem olaraq qalır. Bu, həm iqtisadi itkilərə, həm də ətraf mühitin çirklənməsinə səbəb olur. Problemin həlli üçün aşağıdakı tədbirlər həyata keçirilə bilər:

İctimai nəqliyyat sistemlərinin inkişaf etdirilməsi və sərnişinlərin bu nəqliyyat növündən istifadəyə təşviq edilməsi;

Avtomatlaşdırılmış yol idarəetmə sistemlərinin tətbiqi;

Alternativ nəqliyyat vasitələrindən, məsələn, velosiped və elektrik skuterlərdən istifadənin təşviqi [4, s.190].

Dizel və benzinlə işləyən avtomobillərin çoxluğu atmosfərə zərərli tullantıların yayılmasına səbəb olur. Bunun qarşısını almaq üçün aşağıdakı tədbirlər görülməlidir:

Elektrikli və hibrid avtomobillərin geniş istifadəsinə şərait yaradılması;

İctimai nəqliyyat vasitələrinin ekoloji cəhətdən təmiz enerji mənbələri ilə təmin edilməsi;

Yol hərəkətinin optimallaşdırılması ilə avtomobil axınının sabitləşdirilməsi və yanacaq sərfiyyatının azaldılması [5, s.208].

Yol qəzaları həm iqtisadi, həm də sosial baxımdan ciddi problemlər yaradır. Qəzaların qarşısının alınması üçün aşağıdakı tədbirlər görülməlidir:

Yol hərəkət qaydalarına nəzarətin gücləndirilməsi və sürücülərin maarifləndirilməsi;

Avtomobillərin texniki baxışının müntəzəm həyata keçirilməsi;

İntellektual nəqliyyat sistemləri vasitəsilə riskli bölgələrin müəyyən edilməsi və təhlükəsizlik tədbirlərinin görülməsi [6, s.150].

Nəticə

Nəqliyyatın idarə edilməsi müasir cəmiyyətin dayanıqlı inkişafı üçün strateji əhəmiyyətə malikdir. Səmərəli idarəetmə tıxacların azaldılmasına, ekoloji çirklənmənin qarşısının alınmasına və nəqliyyat təhlükəsizliyinin artırılmasına kömək edir. Müasir texnologiyaların tətbiqi, avtomatlaşdırılmış nəqliyyat sistemlərinin inkişafı və alternativ nəqliyyat vasitələrinin geniş istifadəsi bu sahənin gələcək inkişafını müəyyən edən əsas amillərdən olacaqdır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Əliyev R. “Nəqliyyat sistemlərinin idarə olunması”. Bakı, 2019, 250 s.
2. Hüseynov T. “Loqistika və nəqliyyat strategiyaları”. Bakı, 2021, 280 s.
3. Məmmədov Ş. “Nəqliyyat təhlükəsizliyi: problemlər və həll yolları”. Bakı, 2020, 300 s.
4. Abbasov Q. “Şəhər nəqliyyatının idarə olunması”. Bakı, 2018, 220 s.
5. Quliyev Ə. “Ekoloji dayanıqlı nəqliyyat sistemləri”. Bakı, 2022, 270 s.
6. Orucov N. “İntellektual nəqliyyat sistemləri və onların tətbiqi”. Bakı, 2023, 310 s.

Kəmalə Xəlil YUSİFOVA dosent, i.f.d.

Azərbaycan Dillər Universiteti

E-mail: yusifovakemale38@gmail.com

İQTİSADİYYATIN AQRAR SEKTORUNDA MÜƏSSİSƏLƏRİN İNKİŞAFI PROBLƏRİNİN ÖYRƏNİLMƏSİ

Abstract

The solution of current and prospective problems of agricultural production on an expanded basis - its transformation into a modern developed sector of the national economy requires scientific development of various aspects. Against the background of the lack of our own financial resources, a significant decrease in long-term lending and budget support, the need to revive the investment process aimed at the large-scale application of modern technologies in agriculture and increasing

production capacity is increasingly evident. The article examines the problems of development of enterprises in the agrarian sector.

Keywords: economy, agriculture, agrarian sector, problem, development.

Giriş

Bazar münasibətləri şəraitində aqrar-sənaye kompleksinin davamlı inkişafı investisiya fəaliyyətini və müəssisələrin zəruri pul və maddi resurslarla təmin olunmasını tələb edir. Məhz investisiya son nəticədə iqtisadi artımı və iqtisadiyyatın vəziyyətini müəyyən edir.

Hazırda nəticələr və məsrəflər iqtisadi kateqoriyalarla ifadə olunursa, onda onların nisbəti, ümumiyyətlə, iqtisadi səmərəliliyin göstəricisidir. Kommersiya, maliyyə, büdcə və makroiqtisadi səmərəlilik bu meyara cavab verir [1]. Makroiqtisadi səmərəlilik bütövlükdə bütün milli iqtisadiyyatın, eləcə də regionlar və sənaye sahələrinin maraqları baxımından səmərəlilik kimi başa düşülməlidir.

İqtisadi səmərəliliyin onun bütün növlərinə aid olan spesifik xüsusiyyətlərini müəyyən etmək mümkündür. İqtisadi səmərəlilik ən aşağı xərclə ən böyük nəticələrin əldə edilməsidir. Resursların səmərəliliyi investisiyaların malların, xidmətlərin istehsalının həcminə və müəyyən bir növ resurs istehlakına təsirini əks etdirir. Sosial səmərəlilik istehsal investisiya layihələrinin (yeni iş yerlərinin yaradılması, işsizliyin azaldılması, sosial gərginliyin azaldılması və s.) həyata keçirilməsinin və sırf sosial investisiya layihələrinin - əhaliyə sosial xidmət sahəsinin inkişafına investisiyaların həyata keçirilməsinin sosial nəticələrini əks etdirir. Ətraf mühitin səmərəliliyi investisiya layihələrinin təbii mühitin yaxşılaşdırılmasına təsirini əks etdirir. Investisiyaların effektivliyini təyin edərkən onun səviyyəsinə təsir edən bütün amilləri nəzərə almaq lazımdır.

İnvestisiyaların səmərəliliyinin səviyyəsi birbaşa onların maliyyələşdirilməsi mənbələrindən asılıdır. Effektivliyin ən aşağı səviyyəsi güzəştli investisiya kreditlərində müşahidə olunur. İnvestisiyaların dövlət büdcəsindən maliyyələşdirilməsi ilə müqayisədə daha yaxşı iqtisadi nəticələr əldə edilir [2].

Aparılmış tədqiqatlar bazar münasibətləri şəraitində kənd təsərrüfatında investisiya fəallığının azalmasının əsas səbəblərini müəyyən etməyə imkan vermişdir:

- iqtisadi və siyasi vəziyyətin ümumi qeyri-sabitliyi, uzunmüddətli investisiyaların məqsəduyğunluğuna dair qeyri-müəyyənlik;
- investisiya əmanətlərinin amortizasiyası, o cümlədən müəssisələrin amortizasiya əmanətlərinin amortizasiyası ;
- ölkə iqtisadiyyatında kredit resurslarının ümumi həcmnin azalması;
- bazar şəraitində çətin vəziyyətdə olan müəssisələrdən qısamüddətli kreditlərə yüksək tələbat;
- aqrar-sənaye kompleksində istehsala investisiyaların stimullaşdırılması və mexanizmlərinin olmaması.

Buradan belə nəticə çıxır ki, aqrar-sənaye kompleksində həm bilavasitə kənd təsərrüfatına, həm də aqrar-sənaye kompleksinin digər sahələrinə investisiyaların cəlb edilməsinin təmin edəcək həvəsləndirmə və güzəştlər sistemi yaratmaq lazımdır. İnvestisiya fəaliyyətini stimullaşdırmaq üçün vergitutmanın stimullaşdırılması kimi rıçaqlardan daha çox istifadə etmək lazımdır; iri infrastruktur və ətraf mühitin mühafizəsi obyektlərinin yaradılması üçün əvəzsiz subsidiyalar; maddi stimullar; investor tərəfindən verilən faizsiz kreditlər; banklardan borcların və kreditlərin ödənilməsi üçün güzəştli şərtlər; əsas investisiya sahələrində maliyyə resursları yaratmaq üçün istiqrazların buraxılması. Aqrar sektorda investisiya fəaliyyətinin aktivləşdirilməsinin ən rəşional forma və üsullarını müəyyən etmək üçün kənd təsərrüfatının inkişafının effektivliyi üçün göstəricilər sisteminin müəyyənləşdirilməsini zəruri edən hərtərəfli təhlildən istifadə etmək məqsəduyğundur .

Heyvandarlıqda istehsal dövrü daha da uzun ola bilər: donuz istehsalı 10-14 ay çəkir, süd üçün mal-qaranın tam birinci dövrü isə ən azı iki il çəkir. Kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı və satışının texnoloji prosesi bir neçə ay çəkdiyindən, öz mənbələrindən istifadə etməklə dövrüyyə vəsaitlərinin normasını təmin etmək nəinki mümkün deyil, həm də iqtisadi cəhətdən əsaslandırılmır

- mövsümdənkənar dövrlərdə yaranan dövrüyyə vəsaitlərinin artıqlığı kapitalı “öldürür” və müvəqqəti mövcud olan vəsaitlərin düzgün və ya səmərəsiz istifadəsi üçün ilkin şərait yaradır. Beləliklə, mövsümlilik amili ehtiyatların formalaşmasının tsiklik xarakterini, məhsul satışı və gəlir daxilolmalarının qeyri-bərabərliyini, debitor və kreditor borclarının hərəkətini müəyyən edir, yəni. kənd təsərrüfatı sektorunda ümumi pul vəsaitlərinin hərəkətinin dəyişməsinə müəyyən edir.

Kənd təsərrüfatı istehsalının mövsümlilik amili də əsas kapitalın təkrar istehsalına təsir göstərir, çünki ayrı-ayrı alətlərin istifadə müddəti nisbətən qısadır. Digər tərəfdən, kənd təsərrüfatı istehsalı digər sənaye sahələrinə nisbətən daha çox kapital və enerji tutumludur. Bu, böyük bir ərazi ərazisində texnoloji əməliyyatların ən qısa müddətdə yerinə yetirilməsi zərurəti ilə bağlıdır.

Sənayenin digər mühüm spesifik xüsusiyyəti onun özünü təkrar istehsalıdır. Kənd təsərrüfatı müəssisələri daxili dövrüyyədə böyük paya malikdirlər - resursların əhəmiyyətli hissəsi təsərrüfat daxilində təkrar istehsal olunur (yem, toxum, cavan heyvanlar) və onların dəyəri dövrüyyənin əmtəə və pul mərhələlərindən keçmir (nəticədə kənd təsərrüfatı sektorunda əmtəə məhsulunun həcmi adətən istehsal olunmuş ümumi məhsulun miqdarından az olur). Müasir kənd təsərrüfatının özünəməxsus xüsusiyyətlərinə idarəetmə formalarının müxtəlifliyi, torpağa və digər istehsal vasitələrinə çoxlu müxtəlif mülkiyyət formaları daxildir.

Bank kreditləri üzrə faiz dərəcələrinin subsidiyalasdırılması sisteminin təkmilləşdirilməsinin əsas istiqamətlərindən biri müştərilərin xüsusiyyətlərini nəzərə alan amillərin genişləndirilməsidir: onların maliyyə vəziyyəti, iqtisadi fəaliyyət riskinin dərəcəsi, qabaqlayıcı tədbirlərin həyata keçirilməsi imkanları və s.

Bununla bağlı görülə biləcək ilk iş subsidiyaların məbləğinin əsaslandırılması üçün mövcud metodologiyanın təkmilləşdirilməsi, xüsusən də kənd təsərrüfatı istehsalında real risk dərəcəsinin daha dəqiq nəzərə alınmasıdır. Hesab edirik ki, kreditlərin ödənilməsi üçün qismən və ya tam dövlət zəmanəti sahəsində kreditlər üzrə faiz dərəcələrinin subsidiyalasdırılmasının mövcud mexanizmini əlavə etmək məqsəduyğun olardı ki, bu da onu sənaye üçün daha əlçatan edəcək.

Beləliklə, kənd təsərrüfatının kreditləşdirilməsi sahəsində dövlət siyasətində dəyişikliklər kənd təsərrüfatı və ərzaq istehsalının dinamik inkişafında mühüm amil olmalıdır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. D.Məmmədov. Aqrar sektorun maliyyə təminatı. B., 2024.
<https://tedris.taxes.gov.az/assets/upload/files/%C6%8Fhm%C9%99dov%20R%20Meqale%20VJ..pdf>
2. N.Eyvazova. Aqrar Sahənin Sosial-İqtisadi İnkişafında Məqsədli Proqramların Rolu. B., 2024. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/446578>

Ləman ALLAHVERDİYEVƏ

Qərbi Kaspi Universiteti

E-mai:lamanallahverdiyev@gmail.com

GLOBALİZASIYA VƏ SOSIAL-İQTİSADI BƏRABƏRLİK: BEYNƏLXALQ MALİYYƏ TƏŞKİLATLARININ İQTİSADI FƏRQLƏRİN DƏRİNLƏŞMƏSİNƏ TƏSİRİ

Abstract

Globalization is a process that is rapidly integrating the world economy, but this integration has also increased socio-economic inequalities. International financial institutions, especially the World Bank and the IMF, have sometimes led to the deepening of economic disparities through loans granted to developing countries and the economic policies they have implemented. This thesis examines the policies of these institutions regarding socio-economic inequality and their impact on the global economy. The study emphasizes the importance of international financial institutions

implementing more inclusive economic policies and provides recommendations for reducing economic disparities in the future with these approaches

Keywords: globalization, economic disparities, socio-economic, inequality, international financial organizations.

Giriş

Bugünkü qlobal iqtisadiyyat, dünya miqyasında sosial-iqtisadi fərqlərin dərinləşməsi ilə müşayiət olunur. Globalizasiya, iqtisadi əlaqələri artırsa da, inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələr arasında bərabərsizlikləri daha da artırmışdır. Beynəlxalq maliyyə təşkilatları, xüsusən Dünya Bankı və Beynəlxalq Valyuta Fondu (IMF), iqtisadi islahatlar və kredit siyasətləri vasitəsilə bu fərqləri idarə etməyə çalışsalar da, bu proqramların nəticələri bəzən sosial-iqtisadi bərabərsizliyin artmasına səbəb olmuşdur.

Beynəlxalq maliyyə təşkilatlarının iqtisadi fərqlərin dərinləşməsinə təsiri

Globalizasiya, dünya iqtisadiyyatının birləşməsinə və ölkələr arasında ticarət, investisiya və digər iqtisadi əlaqələrin güclənməsini təmin edən bir fenomendir. Lakin bu proses, bərabərsizliklərin artmasına və sosial-iqtisadi uçurumların dərinləşməsinə səbəb olmuşdur. Globalizasiya ilə əlaqədar olaraq, inkişaf etmiş ölkələr böyük faydalar əldə edərkən, inkişaf etməkdə olan ölkələr bəzi hallarda iqtisadi inkişafdan yetərli dərəcədə faydalana bilməmişdir [3]. Bu fenomenin əsas səbəblərindən biri, inkişaf etməkdə olan ölkələrin iqtisadiyyatlarının qlobal bazara inteqrasiya edilməsinin mürəkkəbliyi və xarici sərmayə axınlarının bu ölkələrin iqtisadiyyatlarına qeyri-bərabər şəkildə paylanmasıdır. Nəticədə, bu ölkələrdə gəlir bərabərsizliyi artmış və sosial-iqtisadi vəziyyət daha da ağırlaşmışdır [4].

Beynəlxalq maliyyə təşkilatları, xüsusən Dünya Bankı və Beynəlxalq Valyuta Fondu (IMF), inkişaf etməkdə olan ölkələrə maliyyə yardımları və kreditlər verərək, onların iqtisadi inkişafını dəstəkləməyi hədəfləyir. Lakin bu təşkilatların təklif etdiyi iqtisadi siyasətlər bəzən tənqid edilərək, sosial-iqtisadi bərabərsizliyin daha da artmasına yol açmışdır. IMF və Dünya Bankı tərəfindən təklif olunan struktur islahatları, büdcə kəsirlərinin azaldılması və sosial xərclərin kəsilməsi kimi şərtlər, iqtisadiyyatları sabitləşdirmək məqsədi ilə tətbiq edilsə də, bu, əksər hallarda yoxsul əhəlinin vəziyyətini daha da pisləşdirmişdir. Xüsusilə, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə səhiyyə, təhsil və digər sosial sahələrə ayrılan vəsaitlər azaldılmış, bu da sosial qeyri-bərabərliyin daha da genişlənməsinə səbəb olmuşdur [2]. Bu dəyişikliklər, bəzən yüksək maliyyə yardımlarının məqsədini aşaraq, əksinə, ölkələrin sosial infrastrukturunu zəiflədir və əhəlinin ən zəif təbəqələrinin həyat səviyyəsini daha da aşağı salır. Beynəlxalq maliyyə təşkilatlarının təsiri və tətbiq etdikləri iqtisadi siyasətlərin nəticələri, yalnız inkişaf etməkdə olan ölkələrdə deyil, inkişaf etmiş ölkələrdə də özünü göstərir. Məsələn, inkişaf etmiş ölkələrdə də orta təbəqənin zəifləməsi, gəlir bərabərsizliyinin artması və sosial geriləmələrin meydana gəlməsi müşahidə olunur. Dünya Bankı və IMF-nin tətbiq etdiyi siyasətlər, həmçinin qlobal bazarda artan ticarət axınları, sərmayə hərəkətləri və texnoloji inkişaf da bərabərsizlikləri artırmışdır. Hətta inkişaf etmiş ölkələrdə belə, bəzi regionlar, xüsusən işsizlik səviyyəsinin yüksək olduğu və sosial sığorta sistemlərinin zəif olduğu ərazilər, iqtisadi inkişafın faydalarından eyni şəkildə yararlanma bilməmişdir [6].

Nəticə

Globalizasiya, dünya iqtisadiyyatını interqrasiyaya yönəldən və ölkələr arasında ticarət, investisiya və əməkdaşlığı artıran bir prosesdir. Lakin, bu proses bərabərsizliklərin artmasına və sosial-iqtisadi uçurumların dərinləşməsinə səbəb olmuşdur. Son dövrlərdə aparılan statistik təhlillər, globalizasiya və beynəlxalq maliyyə təşkilatlarının iqtisadi fərqlərin dərinləşməsində necə bir rol oynadığını aydın şəkildə ortaya qoyur [1]. İnkişaf etmiş ölkələrdə əldə edilən yüksək iqtisadi artım və sərvət, bu ölkələrin ən zəngin təbəqələrinin əlinə keçmiş və geniş əhəli kütləsinin gəlirində əhəmiyyətli dəyişikliklər baş verməmişdir. Digər tərəfdən, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə qlobal iqtisadi sistemə inteqrasiya olunma prosesi bəzən qeyri-bərabər və çətin olmuş, nəticədə bu ölkələrdə yoxsulluq və sosial bərabərlik göstəriciləri pisləşmişdir. Bu vəziyyətin arxasında duran əsas

amillərdən biri, beynəlxalq maliyyə təşkilatlarının tətbiq etdiyi iqtisadi islahatların sosial xidmətlərə ayırd edilən vəsaitləri kəsərək, yerli əhalinin ən zəif təbəqələrinin həyat səviyyəsini daha da aşağı salmasıdır.

Nəticə etibarilə, globalizasiya yalnız iqtisadi artım deyil, həm də sosial ədalət və bərabərliyi təmin etmək məqsədilə düzgün tənzimlənməli və beynəlxalq maliyyə təşkilatları, bu məsələləri nəzərə alaraq, gələcək siyasətlərini formalaşdırmalıdırlar. Beləliklə, gələcəkdə iqtisadi inkişafın yalnız bir neçə ölkəyə deyil, bütün dünya üzrə əhalinin geniş təbəqələrinə fayda gətirəcəyinə ümid edilir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Alexander, J. C. (2005). ‘Globalization’ as collective representation: The new dream of a cosmopolitan civil sphere. *International Journal of Politics, Culture, and Society*, 19(1/2), 81-90.
2. Baygöl, S. (2020). Küreselleşme ve teknoloji üzerine bir değerlendirme. *International Journal of Humanities and Education (IJHE)*, 6(13), 395–411.
3. Carnoy, M. & Castells, M. (2001). Globalization, the knowledge society and the network state: poulantzas at the millennium. *Global Networks*, 1(1), 1–18.
4. Demir, Y. & Terzi, N. (2020). Modern devletin gelişimi: Küreselleşme. *Akademik Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi*, 12(22), 1-11.
5. Erdağı, B. & Dinçer, E. M. (2005). Emperyalizm tartışmaları. *Felseflogos*, (27/28), 27–44.

Ləman Vüqar QULİYEVƏ

magistrantı

Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universitetinin

E-mail: leman.guliyeva44@gmail.com

QLOBAL İNNOVASIYALAR İNDEKSİNDƏ AZƏRBAYCANIN YERİ VƏ MÖVQEYİ

Abstract

This thesis analyzes Azerbaijan's innovation environment and position in the Global Innovation Index against the backdrop of global challenges. Based on various indicators, the country is compared with regional states, development barriers and prospective opportunities are identified. As a result, strategic directions and policy recommendations required to ensure Azerbaijan's innovation-oriented economic transformation are put forward.

Keywords: Global Innovation Index, innovation activity, technological development, competitiveness.

Giriş

Müasir dövrdə ölkələrin iqtisadi gücü və rəqabətqabiliyyətliliyi yalnız təbii resurslara əsaslanmır. Əksinə, bilik iqtisadiyyatına keçid, innovasiya və texnoloji tərəqqi dayanıqlı inkişafın əsas sütunlarına çevrilmişdir. Bu mənada, ölkələrin innovasiya potensialını obyektiv şəkildə qiymətləndirmək və beynəlxalq müqayisə aparmaq üçün Qlobal İnnovasiyalar İndeksi (GII) mühüm göstərici hesab olunur.

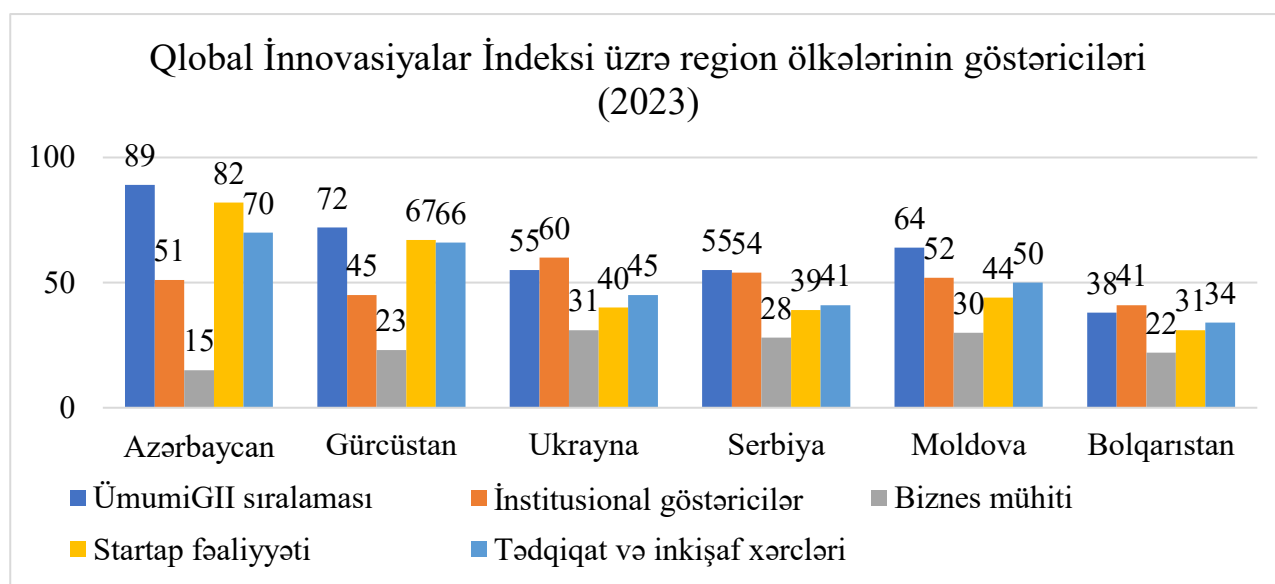
Azərbaycanın bu indeksdəki mövqeyi son beş ildə dalğavari dinamika ilə xarakterizə olunmuşdur.

Bu göstəricilərdən göründüyü kimi, 2021-ci ilə qədər mövqedə müəyyən yaxşılaşma müşahidə olunsa da, sonrakı illərdə eniş tendensiyası baş vermişdir. Bu geriləmə, əsasən, elmi tədqiqatlara və innovativ fəaliyyətə ayrılan maliyyə vəsaitlərinin məhdudluğu, texnologiyaların kommersiyalaşdırılması mexanizmlərinin zəifliyi və startap mühitinin qeyri-kafi inkişafı ilə izah olunur.

İl	Azərbaycanın GII sıralaması
2020	82-ci yer
2021	80-ci yer
2022	93-cü yer
2023	89-cu yer
2024	95-c yer

(Mənbə: World Intellectual Property Organization, 2020-2024)

GII çərçivəsində aparılan qiymətləndirmələr, ölkələrin yalnız iqtisadi potensialına deyil, həm də idarəçilik keyfiyyətinə, təhsil sisteminə, tədqiqat infrastrukturuna və biliklərin kommersiyalaşdırılma qabiliyyətinə əsaslanır. Azərbaycan üçün bu sahələrdə sistemli islahatlar aparılması, elmi tədqiqatlara dəstəyin artırılması və startap ekosisteminin inkişaf etdirilməsi növbəti illərdə indeksdəki mövqeyin yüksəldilməsi baxımından əhəmiyyət kəsb edir. İndi isə Qlobal İnnovasiyalar İndeksində Azərbaycanın mövqeyinin region ölkələri ilə müqayisəsinə baxaq:

Mənbə: WIPO. (2023). Global Innovation Index 2023. <https://www.wipo.int/global-innovation-index/en/>

2023-cü il üzrə Qlobal İnnovasiyalar İndeksi (GII) əsasında aparılan təhlil göstərir ki, Azərbaycan regional kontekstdə müəyyən üstünlüklərə malik olsa da, ümumilikdə rəqabətə davamlı innovasiya mühitinin formalaşmasında bəzi ölkələrdən geri qalır. Müqayisə olunan ölkələr arasında Bolqarıstan və Serbiya daha güclü innovasiya göstəricilərinə sahib olmaqla seçilir. Xüsusilə Bolqarıstan innovasiya fəaliyyətini təşviq edən institutların möhkəmliyi, tədqiqat və inkişaf sahəsinə ayrılan vəsaitin miqdarı və beynəlxalq əməkdaşlığın genişliyi ilə fərqlənir.

Azərbaycan isə biznes mühitinə görə müəyyən müsbət nəticələr əldə etmiş, bu sahədə 20-ci yeri tutmaqla bölgədə önəmli mövqe nümayiş etdirmişdir. Lakin ümumi indeks göstəricisinə əsasən, ölkənin 89-cu pillədə qərarlaşması göstərir ki, innovasiyanın tətbiqi, kommersiyalaşdırılması və nəticələrin məhsuldarlığa çevrilməsi istiqamətində struktur islahatlara ehtiyac var. Gürcüstan və Moldova kimi ölkələrdə isə dövlətin innovasiyaya yönəlmiş təşviq siyasətləri daha məqsədyönlü aparıldığından bu ölkələr bir qədər irəlidə mövqe tuturlar.

Nəticə:

Diagramdan da göründüyü kimi, regional miqyasda rəqabət artmaqdadır və Azərbaycan bu kontekstdə təkcə texnologiya idxalına deyil, həm də yerli bilik istehsalına və texnoloji suverenliyə yönəlməlidir. Belə bir transformasiya isə yalnız bilik iqtisadiyyatına keçid, təhsil sisteminə islahatlar və müasir tədqiqat infrastrukturunun yaradılması vasitəsilə mümkün olacaqdır. Bunlarla yanaşı,

Azərbaycanın innovasiya inkişafında qərarverici orqanlar ilə özəl sektor arasında dialoqun gücləndirilməsi, vergi və hüquqi təşviq mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi, beynəlxalq təcrübənin lokallaşdırılması kimi addımlar da vacibdir. Bu baxımdan, qrafik yalnız statistik müqayisə deyil, həm də gələcək strateji istiqamətlərin müəyyənəşdirilməsi üçün vizual bələdçi rolunu oynayır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyi. (2023). Qlobal İnnovasiya İndeksi üzrə məlumat. Retrieved from <https://economy.gov.az/index.php/az/post/1631/>
2. World Intellectual Property Organization (2020-2024). Global Innovation Index 2024: The Geography of Innovation. Retrieved from <https://www.globalinnovationindex.org>
3. WIPO. (2023). Global Innovation Index 2023. Retrieved from <https://www.wipo.int/global-innovation-index/en/>

Azim Orkhan LOGMANLI

Azerbaijan State Oil and Industry University

THE EFFECTIVENESS OF THE INTRODUCTION OF HYDRO-ACCUMULATION POWER PLANTS INTO THE ENERGY SYSTEM OF AZERBAIJAN

Xülasə

Hidro-akkumulyasiya elektrik stansiyalarından istifadənin Azərbaycanın enerji sistemində təsiri nəticəsində energetika sisteminin etibarlı, dayanıqlı, təhlükəsiz və səmərəli fəaliyyətinin təmin edilməsi milli təhlükəsizliyin tərkib hissəsi kimi həmişə dövlətin diqqət mərkəzində olması araşdırılmışdır. Son illərdə enerji resurslarının xaricdən idxalının azaldılması və enerji təhlükəsizliyinin artırılması məqsədilə hidro-akkumulyasiya elektrik stansiyalarından istifadə müstəsna əhəmiyyət kəsb edir. Hidro-akkumulyasiya elektrik stansiyalarının tikinti xərclərinin su elektrik stansiyalarının tikinti xərclərindən çox ucuz olması, su elektrik stansiyalarından fərqli olaraq məhdud ərazidə inşasının mümkünlüyü energetika sisteminin qəza əleyhinə cəld işəqoşulan və pik saatlarında operativ ehtiyat gücünün olmasına, energetika sistemində enerji keyfiyyətinin yüksəldilməsi və itkilərin azaldılması məqsədilə əlavə reaktiv güc mənbələrinin yaradılmasına əlverişli şərait yaradacaqdır. Hidro-akkumulyasiya elektrik stansiyalarının aşağı qiymətinin insan fəaliyyətinin demək olar ki, bütün sahələrində bir neçə kVt-dan yüzlərlə MVt-a qədər elektrik stansiyalarının elektrik enerjisinin geniş diapazonunda geniş tətbiqinə kömək edəcəyi, onun enerji sistemində tətbiqinin nə dərəcədə effektiv olacağı əsaslandırılmışdır.

Açar sözlər: Energetik sistem, hidro-akkumulyasiya elektrik stansiyaları, bərpa olunan enerji mənbələri, enerjinin keyfiyyəti, keyfiyyət göstəriciləri.

Introduction

Based on long-term international experience in operating the energy system, the optimal limit for the normal operation of the system is considered to be the presence of hydro-accumulation power plants within 10-12% of the total installed capacity of the power plant [1].

In accordance with the total capacity of the Azerbaijani energy system of 7173 MW, the installed capacity of hydro-accumulation power plants is 860 MW, and for the optimal placement of this capacity, the Absheron Peninsula (which consumes 65-70% of electricity as a megalopolis) or the Mingachevir region near the "Azerbaijan" Thermal Power Plant is considered more appropriate. Thus, due to the high specific fuel consumption for the production of electricity at the Shirvan Thermal Power Plant (460 g/kWh), its abolition is planned in the future. The implementation of projects on the introduction and development of hydro-accumulation power plants in the republic is attractive not only due to the integration of renewable energy sources into the energy system and the

improvement of the technical and economic indicators of the energy system, but also due to the significant economic profitability of this power plant as an additional, quickly connected reserve power source against accidents in market conditions [2].

Recently, the application of hydro-accumulation power plants has become widespread in developed countries in order to smooth out the unevenness of the load schedule of electricity and increase the filling factor. Of course, in addition to the application of hydro-accumulation power plants in smoothing out the unevenness of the load schedule, various measures for managing the demand for electricity, including the application of a system of differential tariffs at different times of the day, can also play a certain positive role [2, 3].

The ability of hydro-accumulation power plants in the energy system to function not only as frequency regulation and emergency backup power that quickly switches on in the event of an accident, but also as a reactive energy source that will improve energy quality and as a night-time electricity consumer makes its application in the energy system of Azerbaijan necessary [4, 5].

The introduction of hydro-accumulation power plants in the energy system of the republic, in addition to the adjustment of the load schedule, will be accompanied by the following positive factors [6, 7]:

- Easy integration of renewable energy sources into the energy system as a result of adjusting the demand schedule of the produced electricity, which is not regulated due to its dependence on natural factors (wind, sun, etc.);
- Reduction of specific fuel consumption for electricity production due to the loading of thermal power plants at night above their technical minimum capacity;
- Increasing the utilization factor of the installed capacity at thermal power plants;
- Transferring thermal energy from the semi-peak mode to a stable base mode and thus significantly improving the technical and economic indicators of both power plants and the energy system;
- Increasing the emergency response and operational reserve capacity of the energy system during peak hours;
- Conversion of cheap night energy into expensive peak energy;
- Creation of the possibility of regulating more than twice the installed capacity of hydro-accumulation power plants as generator-demanders (electric motors) in the energy system;
- Creation of additional inductive (for night hours) and capacitive (for daytime) reactive power sources in order to improve energy quality and reduce losses in the energy system;
- Improvement of the flora and fauna of the area as a result of oxygen enrichment of water due to periodic circulation in the reservoir;
- Increasing the annual useful volume of water reservoirs in operation;
- Construction costs are half as cheap as hydroelectric power plants;
- Unlike hydroelectric power plants, the possibility of construction in a limited area, and relatively few negative phenomena such as groundwater emergence and salinization in nature;
- Improvement of the ecological environment.

Long-term international operational experience has confirmed the positive impact of hydro-accumulation power plants on the sustainable, economically efficient, technically effective, reliable operation of the energy system and on improving the quality of energy supply.

Developed countries have long given priority to the construction of hydro-accumulation power plants, and currently there are more than 460 hydro-accumulation power plants operating in the world with a total capacity of 330,000 MW. Even in Japan, the total capacity of hydro-accumulation power plants accounts for 9% of the installed capacity of the energy system.

As a result of the impact of the use of hydro-accumulation power plants on the energy system of Azerbaijan, ensuring reliable, sustainable, safe and efficient operation of the energy system has always been in the focus of the state's attention as an integral part of national security. In recent years, the use of hydro-accumulation power plants has been of exceptional importance in order to reduce

the import of energy resources from abroad and increase energy security. In the future, structural reforms to be carried out in the energy system of the republic will give a strong impetus to the development of hydro-accumulation power plants in particular. The fact that the construction costs of hydro-accumulation power plants are much cheaper than the construction costs of hydroelectric power plants, and the possibility of their construction in a limited area, unlike hydroelectric power plants, will create favorable conditions for the energy system to have a quick-starting and operational reserve capacity during peak hours, and for the creation of additional reactive power sources in order to improve energy quality and reduce losses in the energy system. The development of electricity generation technologies based on the use of pumped storage power plants significantly changes the structure and principles of management of electric power systems. It is substantiated that the low cost of pumped storage power plants will facilitate the widespread use of power plants in a wide range of electrical energy from several kW to hundreds of MW in almost all areas of human activity, and how effective its use will be in the energy system.

REFERENCES:

1. A.M. Karimov, R.Kh. Mammadov. Energy and Energy Resources, Baku - “Elm” 2009, p. 140.
2. T. Jafarov. “The Role of Hydroaccumulation Power Plants in the Integration of Renewable Energy Sources into the Energy System”, “Kovsar” publishing house, Baku, 2013, p. 95.
3. V.Yu. Sinyugin, V.G. Marguk. Pumped storage power plants in modern electric power engineering, Moscow, NC ENAS publishing house, 2008.
4. Ånund Killingtveit. Hydroelectric Power, Department of Civil and Environmental Engineering, Norwegian University of Science and Technology, Trondheim, Norway, Future Energy (Third Edition), Improved, Sustainable and Clean Options for our Planet, 24 January 2020, Pages 315-330.
5. Stefan Tkac. Hydro power plants, an overview of the current types and technology, Selected Scientific Papers - Journal of Civil Engineering 13(s1):115-126, March 2018.
6. Department of Energy, Benefits of Hydropower, <https://www.energy.gov/eere/water/benefits-hydropower>
7. Ana Almerini. Hydropower: Pros and cons of hydroelectric energy, <https://www.solarreviews.com/blog/hydroelectric-energy-pros-and-cons>

Samir Qasım MƏHƏRRƏMOV

T.ü.f.d., baş müəllim

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Sumqayıt

E-mail: Meherremovsamir394@gmail.com

QLOBAL İQTİSADI BÖHRANLAR: SƏBƏBLƏR, ÇAĞIRIŞLAR VƏ HƏLL YOLLARI

Abstract

Global economic crises have deep impacts that affect not just a single country, but the entire international economic system. Throughout history, both developed and developing countries have faced a number of major crises. The Great Depression of 1929–1933, the 2008 financial crisis, and the COVID-19 pandemic are clear examples of such disruptions. Global economic crises can create serious consequences not only in the short term but also over the long run. Although it is difficult to completely prevent such economic shocks, flexible approaches and targeted economic policies should be implemented to mitigate their effects. In this process, cooperation among countries, strategic planning, and the establishment of sustainable economic models play a crucial role. The main objective of this thesis is to explore the causes of these crises, the problems they create, and possible solutions.

Keywords: Global economic crisis, world, financial system, cooperation, security, recession.

Giriş

Dünyada baş verən iqtisadi böhranlar yalnız bir ölkənin iqtisadiyyatını deyil, bütövlükdə qlobal iqtisadi sistemləri təsiri altına alır. Həm inkişaf etmiş, həm də inkişaf etməkdə olan ölkələr tarixin müxtəlif dövrlərində müşahidə edilən bu cür böhranlar üçün ciddi sınaq meydanına çevrilmişdir. 1929-1933-cü illərin Dünya iqtisadi böhranı, 2008-ci ildə baş verən maliyyə böhranı və son illərdə COVID-19 pandemiyası bu sarsıntılardan ən bariz nümunələrindən hesab olunur. Tezisin yazılması zamanı qarşıya qoyulan əsas məqsədlər baş verən böhranların əsas səbəbləri, yaratdığı problemlər və mümkün çıxış yollarının tapılmasından ibarətdir [2].

İqtisadi Böhranların Əsas Səbəblərini qeyd edərəkən müəyyən məsələləri tam ciddiyəti ilə nəzərdə saxlamaq lazımdır:

1. Dünya maliyyə sistemində müşahidə edilən nəzarətsizlik, riskli kredit siyasətləri və maliyyə bazarlarında qeyri-real qiymətləndirmələr Qlobal Maliyyə Sistemindəki Qüsurların ortaya çıxmasına səbəb olmuşdur. Buna misal olaraq qeyd edə bilərik ki, 2008-ci ildə ABŞ-da yüksək riskli ipoteka kreditlərinin kütləvi şəkildə verilməsi və bu kreditlərin ödəmə qabiliyyətsizliyi bu sahədə böhranın baş verməsinə səbəb olmuşdur.

2. Beynəlxalq münasibətlərdə gərginlik, münaqişələr və iqtisadi sanksiyalar qlobal ticarətə və enerji təhlükəsizliyinə mənfi təsir göstərmiş və bu da Geosiyasi risklərin və Regional qarşıdurmaların baş verməsinə səbəb olmuşdur.

3. Qlobal Pandemiyalar və Ekoloji Fəlakətlər də bu qəbildən olan məsələlərdəndir. COVID-19 pandemiyası dünyada istehsal və ticarət əlaqələrinə ciddi zərbə vurdu, bir çox ölkələrdə iqtisadi fəallığı azaltmış və qlobal miqyasda tənəzzülə səbəb oldu.

4. Neft, qaz və əsas qida məhsullarının qiymətlərindəki kəskin dəyişikliklər bir çox ölkələrdə iqtisadi sabitliyə mənfi təsir göstərmiş, xüsusilə idxaldan asılı olan dövlətlərdə Enerji və ərzaq bazarlarındakı sürətli və qeyri-sabit dəyişikliyə səbəb olmuşdur [1].

İş yerlərinin azalması və işsizlik səviyyəsinin yüksəlməsi, qiymət artımları və əhəlinin alıcılıq qabiliyyətinin zəifləməsi böhranların doğurduğu əsas problemlərdəndir

Qlobal böhranların baş verməsi ilə əlaqədar olaraq, dövlətlər müxtəlif iqtisadi və sosial çağırışlarla çıxış etməyə məcbur olurlar. Bunlara siyasi sabitliyə təhlükə və ictimai narazılıqlar, təchizat zəncirlərində fasilələr və ərzaq təhlükəsizliyinə təhdidlər, zəif iqtisadiyyata malik ölkələrin daha böyük itkilərlə qarşılaşması və s. aid etmək olar [4].

İqtisadi tənəzzüllərlə bağlı bir sıra mübarizə üsulları mövcuddur:

1. Beynəlxalq Səviyyədə Koordinasiya və Əməkdaşlıq

Dövlətlər arasında informasiya mübadiləsi, birgə fəaliyyət və beynəlxalq qurumlarla (Dünya Bankı, Beynəlxalq Valyuta Fondu və s.) effektiv əməkdaşlıq böhranların təsirini azaltmağa kömək edir.

2. Maliyyə Bazarı Üzərində Effektiv Nəzarət

Bank və maliyyə sektorunda şəffaflıq, hesabatlılıq və dayanıqlı nəzarət mexanizmləri vasitəsilə sistemdəki risklərin qarşısı alınmalıdır.

3. İqtisadiyyatın Şəxələndirilməsi

Bir sahədən asılı qalmamaq üçün iqtisadi fəaliyyət müxtəlif istiqamətlər üzrə inkişaf etdirilməli, qeyri-neft sektoruna dəstək gücləndirilməlidir.

4. Sosial Müdafiə Alətlərinin Genişləndirilməsi [3].

Əhəlinin rifahını qorumaq üçün dövlətlər tərəfindən sosial təminat proqramları, subsidiya və yardım mexanizmləri tətbiq olunmalıdır.

Qlobal iqtisadi böhranlar həm qısamüddətli, həm də uzunmüddətli təsirlərə malikdir. Bu cür sarsıntıların qarşısını almaq çətin olsa da, onların təsirini minimuma endirmək üçün çevik və düşünülmüş siyasətlər tətbiq etmək lazımdır. Əməkdaşlıq, strateji planlaşdırma və dayanıqlı iqtisadi strukturlar bu baxımdan xüsusi önəm daşıyır. Gələcəkdə daha davamlı və inklüziv iqtisadi modelə

keçid isə qlobal böhranların yaratdığı problemlərlə effektiv mübarizə aparmaq üçün əsas hədəf olmalıdır [5].

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. A.Ş.Şəkəraliyev . Dünya iqtisadiyyatı və Beynəlxalq iqtisadi münasibətlər. B., 1999.
2. “Qlobal maliyyə böhranı və antiböhran tədbirləri Zeynalov V.Z.,: təhlil və qiymətləndirmə”, Bakı, 2012, 439 səh.
3. “Maliyyə böhranı: tarix, nəzəriyyə və antiböhran siyasət”, Zeynalov V.Z., Azərneşr, Bakı, 2012, 176 səh.
4. http://static.bsu.az/w23/globalashma_523953.pdf
5. https://www.anl.az/down/meqale/xalqqazeti/xalqqazeti_sentyabr2009/90153.htm

Nigar Rafael MƏHƏRRƏMOVA

Qərbi Kaspi Universiteti magistr

Elmi rəhbər i.e.d., prof. Nizami Xudiyev

E-mail: meherremova25@mail.ru

MAKROİQTİSADİ GÖSTƏRİCİLƏR VƏ TƏDİYYƏ BALANSI

Abstract

The text discusses the interaction of macroeconomic indicators with the balance of payments and deflationary policy. Macroeconomics is closely related to the concepts of balance of payments and deflation. The balance of payments is both an indicator and a result of macroeconomic indicators. The balance of payments of any country is a very important indicator for macroeconomics, as it provides an overview of the country's foreign economic relations and plays an important role in the formation of economic policies. Deflation is a decrease in the general price level, which creates serious risks for macroeconomic stability and economic growth.

Key words : economy, balance, debit, credit, macroeconomics

Əsas hissə

Makroiqtisadiyyat – bütövlükdə milli iqtisadiyyatın iqtisadi fəaliyyətini öyrənən elm sahəsidir.

Tədiyyə balansı müəyyən bir müddət ərzində (hesabat dövrü) müəyyən bir ölkənin digər dünya ölkələri ilə apardığı bütün xarici iqtisadi əməliyyatları əks etdirən statistik hesabatdır.

Makroiqtisadiyyat – termini "macro" böyük, "iqtisadiyyat" sözlərinin birləşməsindən yaranıb. Onun əsas anlayışlarına bütövlükdə iqtisadiyyata xas olan ümumi qanunauyğunluqların və proseslərin təhlili və iqtisadi qarşılıqlı əlaqələr sistemi daxildir. Bura milli, regional və qlobal iqtisadiyyat daxildir. Makroiqtisadi vəziyyəti öyrənmək üçün əsas göstəricilər bunlardır :

1. Ümumi Daxili Məhsul (ÜDM);
2. Ümumi Milli Məhsul (ÜMM);
3. İşsizlik dərəcəsi;
4. Qiymət İndeksləri;
5. İnflyasiya.

Makroiqtisadiyyatda bir çox iqtisadi amillər (gəlir, istehsal, istehlak, işsizlik, inflyasiya, yığım, investisiya, beynəlxalq ticarət və beynəlxalq maliyyə) vardır ki , bunlar tətqiq ediləndə daha dəqiq proqnoz vermək mümkündür.

Tədiyyə balansı müəyyən müddət ərzində (1 il və ya rüb) ərzində hər hansı ölkənin rezidentlərinin digər ölkədən gələn qeyri-rezidentlərlə apardığı iqtisadi əməliyyatların yekun nəticələrini dəyər şəklində əks etdirir.

Beynəlxalq iqtisadi ticarət və iqtisadi əlaqələr nəticəsində ölkəyə daxil olan müəyyən pul miqdarı ölkədən çıxan pul miqdarından çox olduqda, yəni artıq olarsa aktiv tədiyyə balansı, əgər əksik olarsa, passiv tədiyyə balansı hesab olunur. Belə nəticəyə gəlinir ki, daxil olan pul ödənişlərdən daha çox olduqda buna müsbət saldo, əksi olarsa mənfi saldo deyilir.

Tədiyyə balansı aşağıdakı kimi qruplaşdırılır:

1. Cari əməliyyatlar hesabı: Ticarət hesabı; Xidmətlər hesabı; Gəlirlər hesabı; Cari transfertlər.

2. Kapital və maliyyənin hərəkəti hesabı : Kapital hesabı ; Maliyyənin hərəkəti hesabı ; Birbaşa xarici investisiyalar ; Portfel investisiyalar ; Digər investisiyalar .

3. Səhvlər və buraxılımlar;

4. Ehtiyat aktivlər.

Tədiyyə balansı iqtisadi əməliyyatların sistemli qeydidir. Onun faydaları aşağıdakılardır:

1. İqtisadi vəziyyətin təhlili : Tədiyyə balansı ölkənin xarici ticarət , investisiya axınları və maliyyə əməliyyatları haqqında ətraflı məlumat verir.Bu da hökumətlərə və iqtisadçılara iqtisadi vəziyyəti öyrənməyə, qiymətləndirməyə imkan yaradır.

2. İqtisadi siyasətin formalaşdırılması: Xarici ticarət və valyuta siyasətləri tədiyyə balansına əsasən tənzimlənir. Məsələn kəsir və ya profisitə görə uyğun tədbirlər götürülə bilər.

3. Valyuta kurslarının idarə olunması: Balansdakı dəyişikliklər valyuta kurslarına təsir edir. Ölkə bu məlumatlardan istifadə edərək valyuta siyasətini tənzimləyə bilər.

4. İnvestorlar üçün məlumat mənbəyi: Xarici və yerli investorlar ölkənin maliyyə sabitliyini və iqtisadi perspektivlərini qiymətləndirmək üçün tədiyyə balansına baxırlar.

5. Ticarət tərəfdaşlarının müəyyənləşdirilməsi: Balansda əsas ixrac və idxal tərəfdaşları, eləcə də ödəniş axınlarının istiqamətləri göstərilir. Bu da ölkənin iqtisadi əlaqələrini analiz etməyə kömək edir.

Tədiyyə balansının əsas quruluşu aşağıdakı bölmələrdən ibarətdir:

1. Cari əməliyyatlar balansı :

- a) Ticarət balansı (mal ixracı - mal idxalı);
- b) Xidmətlər balansı (nəqliyyat,turizm,rabitə və s);
- c) Gəlir balansı (əmək haqları, investisiya gəlirləri və s);
- d) Cari transfertlər (hədiyyələr, diasporadan pul köçürmələri).

2. Kapital hesabı :

Əsasən, qeyri-maddi aktivlərin (patent, lisenziya və s.) alqı-satqısı və kapital transfertlərini əhatə edir.

3. Maliyyə hesabı :

- a) Birbaşa investisiyalar;
- b) Portfel investisiyaları (səhmlər, istiqrazlar və s);
- c) Digər investisiyalar (kreditlər, depozitlər, kommertiya kreditləri və s);
- d) Rəsmi valyuta ehtiyatlarının dəyişməsi.

4. Statistik uyğunsuzluq

Praktikada məlumatların qeyri-dəqiqliyi nəticəsində yaranan fərqləri göstərir.

Nəticə

Beynəlxalq iqtisadi əlaqələrdə tədiyyə balansının durumu çox önəmlidir. Çünki tədiyyə balansı beynəlxalq iqtisadi əlaqələrdə ölkələrin iqtisadi durumunun hansı vəziyyətdə olduğunu göstərən makroiqtisadi göstəricidir. Ölkədə tədiyyə balansı kəsirli olarsa, o zaman həmin maliyyə əksikliyi miqdarında pul azalır və ona görə tələbin həcmi azalır. Tələbdə olan azalma iqtisadiyyatda istehsal və məşğulluq səviyyəsinə uyğun olaraq milli gəlir də azalmağa doğru gedir.Milli gəlirin azalması idxala olan tələbdə məhdudlaşır. Tədiyyə balansında müsbət saldo olan ölkələrdə pul həcmi çoxalması tələbi ümumi tələbi artıraraq milli gəlir və istehsalın həcmələrini artırır. Milli gəlirin artımı idxalı stimullaşdırır.

Tədiyyə balansı ilə deflyasiya siyasəti əlaqəlidir. Deflyasiya siyasəti - inflyasiyanın qarşısını almaq və ya onu azaltmaq məqsədilə dövlətin həyata keçirdiyi iqtisadi siyasətdir. Bu siyasət pul kütləsinin azaldılması və tələbin məhdudlaşdırılması yolu ilə qiymətlərin sabitləşdirilməsinə yönəlib.

Deflyasiya siyasəti tədiyyə balansının müxtəlif bölmələrinə həm müsbət, həm mənfi təsir göstərə bilər. Deflyasiyanın monetar, fiskal və əmək haqqı və qiymətlərin tənzimlənməsi kimi əsas alətləri vardır. Deflyasiyanın müsbət tərəfi - inflyasiyanın azaldılması, makroiqtisadi sabitliyin bərpasıdır.

Deflyasiyanın mənfi tərəfi isə - istehsalın azalması, işsizlik səviyyəsinin artması, iqtisadi durğunluq riskidir. Əgər deflyasiya ixracın kəskin azalmasına səbəb olarsa, bu ümumi tədiyyə balansını zəiflədə bilər. Əks halda, idxalın azalması və kapital axınının artması ilə tədiyyə balansı müsbət ola bilər.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Əliyev A.M., Quliyev Ş.B. “Azərbaycan Respublikasının tədiyyə balansının müasir vəziyyətinin təhlili və qiymətləndirilməsi”. Audit jurnalı 2005-ci il.
2. Əzizov V. “Beynəlxalq valyuta-maliyyə münasibətləri” 2016.
3. H.Fərhad jurnal- “Tədiyyə balansının formalaşmasına təsir edən amillər” Bakı 2015-ci il.
4. Quliyev N, Mahmudov M “Beynəlxalq Maliyyə münasibətləri” Bakı 2011-ci il.
5. Tədiyyə balansı üzrə tədris vəsaiti. Beynəlxalq Valyuta Fondu, 4-cü buraxılış, s.7-104.
6. Vəliyev D, Əsədov A. “Beynəlxalq iqtisadiyyat”, Bakı 2012-ci il

Gülnisə MUSTAFAYEVA i.ü.f.d.dos
magistr Mehri EMİNOVA
Qərbi Kaspi Universiteti

STATE REGULATION OF INNOVATION ACTIVITIES

Abstract

State regulation of innovation activities is an important part of modern economic development. The state implements various policies and legislative initiatives to promote and support innovations. This regulation is aimed at creating an appropriate environment for stimulating research and development (R&D) activities, creating innovative startups, and facilitating technology transfer. The state allocates financial resources to support innovations, provides tax incentives, and cooperates with research institutions. Also, the establishment of innovation centers, the implementation of incubation programs, and strengthening international cooperation are among the state's priorities. These regulatory approaches accelerate the development of the innovation ecosystem and ensure the diversification of the economy. As a result, state regulation is an important tool for the effective management of innovation activities and ensuring economic growth. It also creates conditions for sustainable socio-economic development and for all segments of society to benefit from innovations.

Keywords: innovation, state, economy, development, international experience.

Giriş

Azərbaycanda innovasiya fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsi, ölkənin iqtisadi inkişafını sürətləndirmək və müasir tələblərə uyğun mühit yaratmaq məqsədini güdür. Bu tənzimləmə, elmi-tədqiqat fəaliyyətlərinin stimullaşdırılması, yeni texnologiyaların tətbiqi və innovativ startapların dəstəklənməsi yönündə müxtəlif strateji tədbirləri əhatə edir. Dövlət, innovasiyaların inkişafını təşviq etmək üçün müvafiq qanunvericilik bazası yaradır. “İnnovativ fəaliyyət haqqında” qanun, innovasiya ekosisteminin formalaşmasını dəstəkləyən mühüm bir sənəd olaraq, tədqiqatların, innovativ ideyaların reallaşdırılması üçün hüquqi çərçivə təqdim edir. Həmçinin, dövlətin təşviqi ilə yaradılan innovasiya mərkəzləri və inkubasiya proqramları, gənc mütəxəssislərin, elmi işçilərin və sahibkarların innovativ layihələrini inkişaf etdirməsinə imkan tanıyır.

Azərbaycanda, innovasiya fəaliyyətinin maliyyələşdirilməsi üçün dövlət büdcəsindən ayrılan vəsaitlər və müxtəlif grant proqramları vasitəsilə dəstək göstərilir. Bu resurslar, tədqiqat və inkişaf

fəaliyyətlərinin genişləndirilməsi, yeni məhsul və xidmətlərin yaradılması üçün istifadə olunur. Eyni zamanda, beynəlxalq əməkdaşlıq da innovasiya fəaliyyətinin inkişafında önəmli rol oynayır (Aslanzadə İ.A.,2013).

Azərbaycanda innovasiya fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsi yalnız hüquqi və maliyyə dəstəyindən ibarət deyil, həm də strateji yönümlü yanaşmalardan ibarətdir. Bu çərçivədə, dövlətin müvafiq proqramları, innovativ iqtisadiyyatın formalaşmasını təmin etməklə yanaşı, sosial-iqtisadi inkişafın da dayanıqlılığını artırır. Ölkədə həyata keçirilən “Milli İnnovasiya Stratejisi” və “Rəqəmsal İqtisadiyyatın İnkişafı” proqramları, innovativ təşəbbüslərin dəstəklənməsi və müasir texnologiyaların tətbiqi üçün mühitin yaradılmasına yönəldilmişdir. Azərbaycanda ali təhsil müəssisələrinin, elmi-tədqiqat institutlarının və özəl sektorun arasında əməkdaşlığın artırılması, innovasiya fəaliyyətinin inkişafını sürətləndirir. Bu əməkdaşlıqlar, tələbələrə, gənc mütəxəssislərə və sahibkarlara, elmi tədqiqatların praktikaya tətbiqi üçün geniş imkanlar təqdim edir. Beləliklə, innovasiya fəaliyyətinin tənzimlənməsi, yalnız dövlət sektoru ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda, cəmiyyətin bütün qatlarını əhatə edir (Tağıyev A.H. və Aslanzadə İ.A.017).

Əsas mətn:

Dövlət, innovasiyaların beynəlxalq müstəvidə tanınmasını və inkişafını təşviq edir. Müxtəlif beynəlxalq təşkilatlarla, eləcə də xarici ölkələrlə əməkdaşlıq çərçivəsində, Azərbaycan öz innovativ layihələrini təqdim edir, beynəlxalq sərgilərdə iştirak edir və yeni texnologiyaların mübadiləsini həyata keçirir. Bu, həm də ölkənin iqtisadiyyatını daha da diversifikasiya etməyə və müasir dövrün tələblərinə cavab verən bir mühit yaratmağa imkan tanıyır (Hüseynova A.D.2015).

Dövlətin innovasiyaları dəstəkləyən tənzimləmə siyasətinin bir hissəsi də startap ekosisteminin formalaşmasıdır. Azərbaycanda gənc sahibkarların innovativ layihələrini həyata keçirmələri üçün müxtəlif inkubator və akselerator proqramları fəaliyyət göstərir. Bu proqramlar, startapların ideyalarının reallaşdırılması, maliyyə mənbələrinə çıxış, mentor dəstəyi və biznes bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi sahəsində yardım edir. Bundan əlavə, innovasiya fəaliyyətinin tənzimlənməsi müvafiq elmi-tədqiqat layihələrinin müasir tələblərə uyğunlaşdırılmasını da əhatə edir. Dövlət, tədqiqatların effektivliyini artırmaq və onların kommersiyalaşdırılması prosesini asanlaşdırmaq məqsədilə elmi və texnoloji inkişafı təşviq edən proqramlar həyata keçirir. Bu, həmçinin universitetlərin və tədqiqat institutlarının iş birliyini gücləndirir, elmi nəticələrin praktiki tətbiqini təmin edir. Azərbaycanda innovasiya fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsi, eyni zamanda, beynəlxalq təcrübələrin öyrənilməsi və tətbiqi ilə də bağlıdır. Dövlət, dünya miqyasında tanınmış innovasiya mərkəzləri, universitetlər və tədqiqat təşkilatları ilə əməkdaşlıq edir, müasir trendləri izləyir və ölkəyə uyğunlaşdırır. Bu cür əməkdaşlıqlar, Azərbaycanın innovasiya potensialının artırılmasına və iqtisadiyyatının dünya bazarında rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsinə kömək edir.

Cədvəl 1. Azərbaycanın innovasiya fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsi

Tənzimləmə məsələləri	Təsir edən qurumlar	Məqsəd
Dövlətin innovasiya fəaliyyətinin təşviqi üçün qanunvericilik bazasının yaradılması	Dövlət Məşğulluq Agentliyi	İnnovativ mühitin inkişafını təmin etmək
İnnovativ layihələrin maliyyələşdirilməsi üçün dövlət fondlarının təsis edilməsi	İqtisadiyyat Nazirliyi	Girişimlərin və innovativ layihələrin dəstəklənməsi
Təhsil və tədqiqat müəssisələrinin innovativ fəaliyyətini dəstəkləyən proqramların hazırlanması	Təhsil Nazirliyi	Təhsilin və tədqiqatın keyfiyyətini artırmaq
İnnovasiyaların tətbiqi üçün vergi və digər maliyyə stimullarının təqdim edilməsi	Maliyyə Nazirliyi	İnnovasiyaların iqtisadiyyata təsirini artırmaq
İnnovasiya fəaliyyətinin monitorinqi və qiymətləndirilməsi üçün sistemlərin yaradılması	İnnovasiyalar Agentliyi	İnnovasiya fəaliyyətinin şəffaflığını təmin etmək

Mənbə: Tədqiqat materiallarına əsasən müəllifin tərtibi

Nəticə:

Nəticə etibarilə, Azərbaycanda innovasiya fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsi, yalnız iqtisadi inkişafın deyil, həm də sosial rifahın yüksəlməsinin təminatıdır. Dövlətin bu sahədəki siyasətləri,

cəmiyyətin innovativ potensialını açmaq, müasir texnologiyaların tətbiqini asanlaşdırmaq və dayanıqlı inkişafı təmin etmək məqsədini güdür. Bu yanaşma, Azərbaycanın gələcəkdə müasir, rəqabətə davamlı və innovativ bir iqtisadiyyata sahib olmasına zəmin yaradır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Aslanzadə İ.A. Dövlət innovasiya siyasətinin formalaşması və sənaye sektorunun rəqabət qabiliyyətliliyinin yüksəldilməsi problemləri. İ.e.d. dissertasiyasının Avtoreferatı. AMEA, İqtisadiyyat İnstitutu, 2013.
2. Hüseynova A.D. Azərbaycanda innovasiya potensialının idarə edilməsi mexanizminin təkmilləşdirilməsi. İ.e.d. dissertasiyasının Avtoreferatı. Bakı, 2015.- 54 s.
3. Tağıyev A.H., Aslanzadə İ.A. İnnovasiya menecmenti. I hissə. Bakı, 2017, 368 s.

Mehriban Yusif İSMAYILOVA

Magistrant

Sumqayıt Dövlət Universiteti

DAXİLİ AUDİT XİDMƏTİNİN TƏŞKİLİ FORMALARI VƏ STRUKTURU

Abstract

This article examines the organizational forms and structural features of internal audit services. The forms of internal audit — centralized, decentralized, and combined — vary depending on the size and scope of the enterprise. Structurally, the main components of internal audit services include the audit committee, internal audit department, chief internal auditor, and audit teams. The formation of the structure is influenced by the size, geographic spread, sector specifics, and risk level of the organization. As a result, an effective internal audit service strengthens risk management and improves management processes within the enterprise.

Keywords: internal audit, risk management, compliance, internal control system, risk-based audit, control mechanisms, efficiency and effectiveness

Giriş

Müasir idarəetmə sistemlərində daxili audit xidmətinin təşkili və strukturlaşdırılması müəssisənin effektivliyinin artırılmasında mühüm rol oynayır. Daxili audit nəinki maliyyə nəzarəti funksiyasını yerinə yetirir, eyni zamanda risklərin idarə olunması, daxili nəzarət sistemlərinin qiymətləndirilməsi və idarəetmə qərarlarının dəstəklənməsi baxımından strateji əhəmiyyət kəsb edir. Bu səbəbdən, daxili audit xidmətinin təşkili formaları və onun struktur modeli müəssisənin spesifik xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq fərqlənə bilər.

Daxili Audit Xidmətinin Təşkili Forması

Daxili audit xidmətinin təşkili müəssisənin ölçüsü, fəaliyyəti sahəsi, struktur kompleksliyi və hüquqi tələblərdən asılı olaraq müxtəlif formalar ala bilər. Ümumiyyətlə, aşağıdakı təşkilati formalar geniş yayılmışdır:

1. Mərkəzləşdirilmiş Forma: Bu modeldə bütün daxili audit fəaliyyəti mərkəzi idarəetmə orqanı tərəfindən həyata keçirilir. Mərkəzləşdirilmiş forma daha çox böyük korporasiyalarda tətbiq olunur və audit proseslərinin standartlaşdırılması, vahid yanaşmaların tətbiqi üçün əlverişlidir.
2. Decentralizasiya (Yerləşdirilmiş) Forma: Bu halda, audit funksiyaları ayrı-ayrı filial və ya bölmələr səviyyəsində təşkili olunur. Decentralizasiya forması daha çox çoxşaxəli və beynəlxalq fəaliyyətdə olan şirkətlər üçün uyğun sayılır. Bu yanaşma çevikliyi artırır və spesifik yerli risklərin nəzərə alınmasına imkan yaradır.

3. Kombinə edilmiş Forma: Bəzi müəssisələr mərkəzləşdirilmiş və decentralizasiya olunmuş formaları birləşdirərək hibrid model yaradırlar. Bu model həm standartların qorunmasını, həm də yerli ehtiyacların təmin edilməsini təmin edir.

Daxili Audit Xidmətinin Strukturu

Daxili audit xidmətinin strukturu təşkilatın ölçüsü və tələblərinə uyğun olaraq dəyişir. Bununla belə, ümumi struktur aşağıdakı əsas elementlərdən ibarət ola bilər:

1. Audit Komitəsi: Audit xidmətinin yüksək səviyyəli nəzarət orqanıdır. Adətən, audit komitəsi müəssisənin idarə heyətinin bir hissəsidir və audit xidmətinin müstəqilliyini təmin edir.

2. Daxili Audit Departamenti: Bu, birbaşa audit işini həyata keçirən struktur vahididir. Departament adətən daxili auditorlardan, analitiklərdən və metodoloqlardan ibarət olur.

3. Baş Daxili Auditor: Daxili audit xidmətinə rəhbərlik edən şəxsdir. Onun vəzifəsi audit siyasətini formalaşdırmaq, audit planını təsdiq etmək və audit komitəsinə hesabat verməkdir.

4. Audit Qrupları: Praktiki səviyyədə audit yoxlamalarını aparan kiçik komandalardır. Hər bir audit qrupu müəyyən sahəyə ixtisaslaşmış auditorlardan ibarət olur.

Struktura Təsir Edən Amillər

Daxili audit xidmətinin strukturu aşağıdakı amillərdən təsirlənir:

- Müəssisənin ölçüsü və coğrafi yayılması;
- Sektor və fəaliyyət sahəsi;
- Risk səviyyəsi və tənzimləyici tələblər;
- Müəssisənin daxili idarəetmə sistemi.

Daxili audit xidmətinin düzgün təşkili və strukturlaşdırılması müəssisənin risklərə davamlılığını artırır, maliyyə şəffaflığını təmin edir və ümumi idarəetmənin səmərəliliyini yüksəldir. Hər bir təşkilat özünün spesifik tələblərinə uyğun olaraq audit xidmətinin formasını və strukturunu seçməli və daim inkişaf etdirməlidir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. The Institute of Internal Auditors (IIA). International Standards for the Professional Practice of Internal Auditing.
2. Pickett, K.H. Spencer. The Internal Auditing Handbook. Wiley, 2010.
3. Moeller, Robert R. Brink's Modern Internal Auditing: A Common Body of Knowledge. Wiley, 2009.
4. Azərbaycan Respublikasının “Mühasibat uçotu haqqında” Qanunu.
5. COSO Framework: Committee of Sponsoring Organizations of the Treadway Commission.

Məleykə RƏSULOVA

Qərbi Kaspi Universiteti

Elmi rəhbər: İ.E.D. Prof. S.Purhani

E-mail: rsulovamleyk@gmail.com

TURİZMİN İQTİSADİYYATA TƏSİRİ

Abstract

In the modern era, tourism has transformed into a sector that holds strategic importance for countries not only in terms of cultural and social connections but also from an economic perspective. This rapidly developing sector on a global scale accounts for a significant share of the Gross Domestic Product (GDP) of many nations. Especially after World War II, the rise in the standard of living in European and North American countries led to increased demand for tourism, which in turn resulted in the emergence of new tourist destinations and the structuring of the industry. Today, tourism is regarded not merely as a means of leisure and entertainment, but also as an essential source of

economic growth, the creation of new business opportunities, employment, and regional development.

Keywords: world economy, economic growth, regional development, tourism destinations

Giriş

İqtisadi baxımdan turizm dünya iqtisadiyyatının əsas və dinamik sahələrindən biri hesab olunur. Turizm sənayesinin dünya iqtisadiyyatının ayrıca bir sahəsi kimi qəbul olunması XX əsrin 50-ci illərinə təsadüf edir. İkinci Dünya Müharibəsi nəticəsində iqtisadiyyatı məhv olan Avropa ölkələri bərpa mərhələsini tamamladıqdan sonra sürətli inkişaf dövrünə qədəm qoydular. Bu dövrdə maddi rifahı yüksəlmiş Qərbi Avropa və Şimali Amerika ölkələrinin əhalisinin istirahət və əyləncə tələbatını qarşılamaq üçün istirahət mərkəzləri inşa edilir, yeni turizm istiqamətləri formalaşırdı. Turizm iqtisadiyyata müxtəlif yollarla böyük təsir göstərməkdədir. [1]

Bunlardan ən önəmlisi iqtisadi artım hesab olur ki, bu da turizmin iqtisadiyyatın bir qolu olduğunun birbaşa nəticəsidir. Bu yalnız maddi olaraq artım deyil eyni zamanda yeni biznes imkanlarının da yaranmasına səbəb olur. Suvenir mağazalarından macəra turları təşkil edən şirkətlərə qədər bir çox yerli biznes sahələri turizmdən yararlanır. Bununla əlaqədar olaraq isə ölkəyə xarici valyuta gəliri təmin olunu. Turistlərin ölkədə xərclədiyi pullar ölkənin xarici valyuta ehtiyatlarını yüksəldir. [3]

İqtisadiyyatın inkişafı tuzim infrastrukturun inkişafına da şərait yaradır. Bunun nəticəsində ölkədə turistləri cəlb etmək üçün yollar, hava limanları, ictimai nəqliyyat və rabitə kanallarına sərmayə yatırılır, bu da yerli əhalinin həyat keyfiyyətini artırır.

Regional inkişaf da turizm nəticəsində ölkənin müxtəlif regionlarının inkişafına səbəb olur. Turizm kənd və az inkişaf etmiş regionların iqtisadi inkişafına təkan verir. Bütün bunlardan əlavə otel vergisi, hava limanı rüsumları və milli park giriş haqları kimi turizmdən əldə olunan vergilər də dövlət büdcəsinə mühüm töhfə verir. [2]

Turizmin iqtisadiyyata müsbət təsirləri ilə birlikdə müxtəlif mənfi təsirləri də mövcuddur. Bunlardan biri də hər hansı bir bölgənin iqtisadi cəhətdən turizmə həddindən artıq bağlı olması və qlobal böhranlar zamanı böyük zərbə almasıdır. Bundan əlavə bəzi turizm məkanları mövsümi xarakter daşıyır ki, bu da həmin turizm məkanında mövsümi işsizliyə səbəb olur. Bunun nəticəsində bir neçə turizm mərkəzi "ölü sezon" dövründə işsizlik problemi yaşayır. [5]

2024-cü ildə Turizmin dünya ölkələrinin iqtisadiyyatına gətirdi gəliri aşağıdakı cədvəldən müşahidə edə bilərik. Cədvəldən göründüyü kimi bir il ərzində turizm ölkə büdcələrinə kifayət qədər təsir edib ki, bu da turizmin iqtisadiyyatdakı rolunu danılmaz edir. (Cədvəl 1)

Cədvəl. 1.

Ölkələr üzrə turizmin iqtisadiyyata gətirdiyi gəlir

Say	Ölkə	İqtisadiyyata tövhəsi
1.	Amerika Birləşmiş Ştatları	2,36 trilyon dollar
2.	Çin	1,3 trilyon dollar
3.	Almaniya	487,6 milyard dollar
4.	Yaponiya	297 milyard dollar
5.	Böyük Britaniya	295,2 milyard dollar
6.	Fransa	264,7 milyard dollar
7.	Meksika	261,6 milyard dollar
8.	Hindistan	231,6 milyard dollar
9.	İtaliya	231,3 milyard dollar
10.	İspaniya	227,9 milyard dollar

COVID-19 pandemiyası ərəfələrində turizmin kəskin şəkildə azalması bir çox ölkələrin iqtisadiyyatına ciddi ziyan vurmuşdur. Bundan belə nəticəyə gələ bilərik ki, ölkələrin öz iqtisadiyyatını təkcə bir sahə üzərində deyil bir çox sahələrdə inkişaf etdirməlidir. [9]

Nəticə

Turizmin iqtisadiyyata təsiri kompleks və çoxcəhətlidir. Xarici valyuta axınının təmin olunması, yerli bizneslərin inkişafı, infrastrukturun genişlənməsi və yeni iş yerlərinin açılması turizmin birbaşa və dolayısı təsirlərindəndir. Eyni zamanda turizmdən əldə olunan vergi və rüsum gəlirləri dövlət büdcəsinə mühüm töhfə verir. Kənd və aşağı inkişaf etmiş bölgələrdə turizmin təşviqi isə regional inkişafın bərabər şəkildə təmin olunmasına xidmət edir. Bununla belə, iqtisadiyyatın təkcə turizm sahəsinə həddindən artıq bağlı olması, xüsusilə pandemiya və digər global böhranlar zamanı ciddi risklər yaradır. Mövsümi işsizlik, "ölü sezon" dövründə iqtisadi durğunluq kimi problemlər bu sahənin zəif inkişaf etdiyini göstərir. 2024-cü il statistikasına əsasən, dünyanın aparıcı ölkələri üçün turizm sektoru milyardlarla dollar gəlir əldə edilmiş, bu da onun iqtisadi sistemdəki rolunu bir daha təsdiqləmişdir. Bunun nəticəsində ölkələr turizm sahəsini gücləndirməklə yanaşı, iqtisadiyyatlarını şaxələndirməli və digər strateji sahələri də inkişaf etdirməyə çalışmalıdırlar.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Əliyev İ. (2020). *Turizmin iqtisadiyyata təsiri və inkişaf perspektivləri*. Bakı: İqtisad Nəşriyyatı.
2. Qasimov S. və Hüseynova R. (2018). *Turizm sənayesi və iqtisadiyyat*. Bakı: Elm və Təhsil.
3. Məmmədova S. (2021). *Azərbaycan turizm bazarının inkişaf trendləri*. Bakı: Adiloğlu.
4. Azərbaycan Respublikasında Dayanıqlı Turizmin İnkişafı üzrə Dövlət Proqramı 2020–2026 (rəsmi sənəd). Bakı: Dövlət Turizm Agentliyi.
5. Козырев А. А. (2022). *Экономика туризма: теория и практика*. Москва: Юрайт.
6. Филиппова Е. С. (2019). *Мировой туристический рынок и его влияние на экономику стран*. Санкт-Петербург: Питер.
7. Государственная программа развития туризма в Российской Федерации 2019–2025 гг. (официальный документ). Москва: Ростуризм.
8. Fletcher, J., Fyall, A., Gilbert, D., & Wanhill, S. (2017). *Tourism: Principles and Practice* (6th ed.). Pearson Education.
9. Cooper, C., & Hall, C. M. (2020). *Contemporary Tourism: An International Approach* (4th ed.). Routledge.
10. World Travel & Tourism Council (WTTC) (2024). *Economic Impact Report*. <https://wttc.org>

Məmi Ramiz ƏLİYEV

Magistr

Qərbi Kaspi Universitetinin “Ümumi iqtisadiyyat” kafedrası

İNSTEQRAM” ŞƏBƏKƏSİNDƏ İNTERNET REKLAMIN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Abstract

The thesis examines the characteristics of advertising on the Instagram network. Various approaches are compared and analyzed. Based on such analyses, certain proposals are put forward.

Keywords: advertising, Instagram, WhatsApp, stories, internet

Giriş

Səmərəli reklamın aparılması üçün internetə, xüsusilə insteqrama diqqət yetirmək lazımdır. İnternet də əmtəə və xidmətlərin irəliləyişinə köməklik göstərir. Başlıca fərq ondan ibarətdir ki,

burada istehlakçı və istehsalçı bərabər qiymətli aktorlardır. Hər iki tərəf bir məkanda olur, ona görə də əmtəə və ya xidmət haqqında həmin an cavab əldə etmək xeyli rahatdır.

İkinci xüsusiyyət – sürətlə informasiyanın toplanması və onun emalıdır. Bunun sayəsində əmtəə və xidmətlərin istehsalçısı öz marketing siyasətini çevik dəyişə bilər.

Xolmoqorovun fikrincə, “İnternet potensial müştərilərə xidmət prosesini tam avtomatlaşdırmağa imkan verir [5, s.18]. Beləliklə, artıq məsrəflər olmadan istifadəçilərə hər hansı bir zaman ərzində tələb olunan servis təklif olunur.

Birincisi yüksək dərəcəli kontent. Bu baxımdan insteqram əsasdır. Kreativ və ilhamverici foto və video yeni autoriyanı cəlb etməyə qadirdir. İkincisi düzgün heşteqlər (ing. “hashtad” - nişanlanma) deməkdir və mikrobloqlarda və sosial şəbəkələrdə istifadə olunan söz və ya bir neçə xəbər sözlər). Bu “İnstaqram da axtarışın və naviqasiyanın başlıca alətidir”. Üçüncüsü, sosial şəbəkələrin reklam imkanları”.

“İnstaqram” - satış üçün sosial şəbəkə deyil, buma görə də tez bir zamanda mənfəət əldə etmək qeyri-mümkündür. Lakin tələbi formalaşdırmaq və öz əmtəə və xidmətlərin irəlililiyini stimullaşdırmaq bu nadir sosial şəbəkənin köməyi ilə mümkündür.

Bunun bir neçə səbəbi var: Birincisi, “İnstaqram” a postinq üçün bir çox kənar servislər onu pis vəziyyətdə qoyur. İkincisi, “İnstaqram” kənar servislərin köməyi ilə kontentin yerləşməsinə: “salamlamır”. Üçüncüsü, “İnstaqramla” iş şablon olmamalıdır.

Tədqiqatın metodikası konvent-təhlilə, informasiyanın sistemləşdirilməsinə, modelləşməsinə, mücərrədliyinə az söykənir. Statistik-Analitik Agentliyi ən populyar sosial platformanın statistikasını təqdim etmişdir. Bu statistikada birinci yeri – “Facebook”, ikinci yeri – “You Tube”, üçüncü yeri – “Facebook Messenger” və dördüncü yeri – “Whats App” tutmuşdur.

Apardığımız kontent -təhlil nəticəsində “İnstaqram” da aşağıdakı istiqamətlər müəyyən edilmişdir.

1. “İnstaqram”ın əlavə lentində əks olunan reklamın statistikası göstərir ki, bu növün təxminən 70% i istifadəçi tərəfindən buraxılır. Buna baxmayaraq, son zamanlar lentdə reklam xeyli dəyişikliklərə uğrayıb. Belə ki, reklamın kontenti öz üslub xüsusiyyətlərinə görə ənənəvi reklam növünə nisbətən adi orta statistik istifadəçinin nəşrini və ya yazışmasını daha çox xatırladır.

2. Blogerin reklamı. Bu metodun səmərəliliyi və uyğunlaşması əsasən özünü doğruldur. Bir sıra tədqiqatlar göstərir ki, alıcıların 70%-dən çoxu avtoritetlərin, yeni nüfuzluların tövsiyələrinə qulaq asırlar. Bununla belə ənənəvi reklama etibar, əksinə azalır. Faktiki olaraq “İnstaqram” sosial şəbəkəsinin hər 5 nəfərindən biri reklam bloklarını və xəbərlərini görmür. Bu fonda reklamvericilərin blogerlərlə işə olan marağı durmadan artır. Bu ixtisaslaşmış auditoriya, onun aktivliyi və cəlb ediciliyi ilə şərtlənir. Lakin yadda saxlamaq lazımdır ki, abunəçilərin sayı keyfiyyətli məqsədli auditoriyanı və uğurlu əməkdaşlığın zamanəti hesab olunmur.

Nəşrin (yazışmanın) dəyəri həmçinin reklamvericinin seçdiyi selebritiden asılıdır. Məsələn, “Rich List” “İnstaqram”ın məlumatlarına görə, Kayli Cennerin bir nəşrinin qiyməti 1 milyon dollar və bu zaman abunəçilərin sayı isə 110 milyon təşkil edir.

3. Storisdə reklam -2016 cı ilin avqustunda yaranan istaqram-reklamın perspektiv istiqamətidir. Lakin marketoloqlar bu platformanı çox zaman nəzərə almırlar. Belə davranışın səbəbləri qeyri-adi təsvir formatı (standart 1080*1080 ilə müqayisədə 1080*1920) və sərlövhənin və təsvirin əhatə edilməsi imkanının yoxluğu ola bilər. Onun üstünlükləri nəşrin az qiyməti ilə auditoriya dairəsi ilə və kontentin kreativliyi ilə şərtlənir. Reklam qiymətinin aşağı olması reklam yerləşdirmə vaxtının məhdudluğu ilə 24 saat olması ilə şərtlənir.

4. İGTV – 2018-ci ilin yeniliyidir ki, bu da videokontentin yerləşməsi üçün xüsusi platformanın yaradılmasını tələb edir. Kontentin nümayiş etdirilməsi müddəti storisə nisbətən bir pillə yüksəkdir (15 dəqiqədən 10 dəqiqəyədək) video 24 saatdan sonra yox olmur və təkrar baxış və ya dayandığı yerdən baxış mümkündür. Həmçinin “İnstaqram” “Bizim üçün”, “Populyar” və “Abunəçilər” kimi videoların seçimini təqdim edir.

Onlayn rejimdə kommunikasiya prosesi çeviklik baxımından ənənəvi marketing alətlərindən fərqlənir. İnternet istifadəçisi xəbərin kimə və hansı kanala göndərilməsini və almasını özü müstəqil

müəyyən edir. Lakin bu üstünlüyə baxmayaraq, kifayət qədər böyük risklər mövcuddur ki, xəbər alan şəxs bəzən onu oxumur, eləcə də aldığı xəbərə cavab cəmir.

Hər ay insteqram sosial şəbəkəsindən 1 milyarddan artıq insan istifadə edir. Eyni zamanda, daha çox insan yalnız digər insanlara yox, həm də şirkətlərlə ünsiyyət üçün bu platformadan istifadə edir. Insteqramda akkauntun 80%-dən çoxu hər hansı şirkət üçün abunə olunmuşdur. Brendlərin 70%-ə qədəri insteqramda iştirak edir. Insteqramda brendlərlə qarşılıqlı fəaliyyət facebooka nisbətən 10 dəfə, pinterestə nisbətən 54 dəfə, twitterə nisbətən 84 dəfə çoxdur. Bir mövqe üçün orta cəlbedicilik son iki ildə 416% artmışdır. Insteqram kiçik şirkətlərə artım üçün həqiqətən böyük imkanlar verir [2].

Tonki şirkətinin əsasını qoyan Rucero Friqdi hesab edir ki, vizuallığa mübtəla olan və həmişə ilham mənbəyi axtaran genişlənən auditoriyaya sizin məhsulunuzu nümayiş etdirməkdən ötrü reklam platforması qismində insteqramdan istifadə etmək mütləq vacibdir [6].

Digər sosial şəbəkələr qarşısında insteqramın şübhəsiz üstünlüyü – daim artan aktiv auditoriyadır. Insteqram – hər şeydən əvvəl, istifadəçilərin informasiya ilə vizual təmasıdır. Başlıca məsələ odur ki, istifadəçiləri reklam yormasın. Insteqramın daim təkmilləşdirilməsi və yeni funksiyaları müştərilər cəlb etməklə reklamvericilər üçün yeni maraqlı kontentin yaradılmasına imkan verir. Beləliklə, belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, insteqram internetdə reklam kampaniyası üçün ən perspektivli alətlərdən biridir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Гарифова Л.Ф. российский малый бизнес «идет» в инстаграм. / Экономика и предпринимательство. 2016. № 10-1(25), с. 293-296.
2. Сорочкин А.А. Трифанова Т.Ю., Фролова Ф.С. Новые инструменты создание и продвижения бренда в инстаграм //Тенденция развития науки и образования. 2017, № 32-3. с. 2-25.
3. Токарев Б.Е. Маркетинг инновационно-технологических стартапов. Москва: Магистр. 2018. 264 с.
4. Трушина Л.Е. История отечественной и зарубежной рекламы. Учебник. Москва: Дашков и К. 2018. 248 с.
5. Холмогоров В. Интернет-маркетинг. Краткий курс. 2-е издание. СПб. Питер. 2002. 272 с.
6. Шумаков Н.В. Современная интернет реклама: тенденции развития и эффективность. Москва. Молодой ученый. № 2(106). 2016. с. 639-644

Minarə Eman AĞAYEVA
AR ETN İqtisadiyyat İnstitutu
Elmi işçi,
E-mail: minara.aghayeva@gmail.com

DÖVLƏT STANDARTLAŞDIRMA SİSTEMLƏRİNİN ÖLKƏLƏR ÜZRƏ MÜQAYİSƏLİ TƏHLİLİ

Abstract

Although state standards serve global objectives, their development and implementation mechanisms differ according to national characteristics. In this context, the article provides a comparative analysis of the national standardization systems of selected countries that are members of ISO and IEC. While national standardization systems reflect country-specific features, aligning these systems with international standards in a globalized world is crucial for trade, innovation, safety, and sustainable development. Striking a balance between national interests and international requirements should form the basis of an effective and flexible standardization policy.

Keywords: Standardization, regulation, conformity

Giriş

Dövlətin iqtisadiyyat və cəmiyyət üzərindəki tənzimləyici funksiyalarından biri də standartlaşdırma sistemidir. Dövlət standartlaşdırma sistemi yalnız texniki tələblərin toplusu deyil, həm də iqtisadi və sosial münasibətlərin tənzimləyici aləti kimi çıxış edir. Bu sistem vasitəsilə dövlət bazarda rəqabət şəffaflığını, məhsul və xidmətlərin keyfiyyətini, ictimai təhlükəsizliyi və milli maraqları təmin edə bilər.

Dövlət standartlaşdırma sistemləri, dövlət standartlarının hazırlanma və tətbiq mexanizmləri milli xüsusiyyətlərə uyğun olaraq ölkələr üzrə fərqlənir. Qlobal ticarətin və texnoloji əməkdaşlığın inkişafı, bu fərqliliklərin harmonizasiya olunması ehtiyacını artırır. Buna baxmayaraq, hər ölkə öz milli maraqlarını və spesifik iqtisadi reallıqlarını nəzərə alaraq standartlaşdırma siyasətini formalaşdırmağa davam edir.

Dövlət standartlaşdırma sistemləri. Dövlət standartlaşdırma sistemi – hər hansı bir ölkədə məhsul, xidmət, proses və sistemlərin keyfiyyət, təhlükəsizlik, uyğunluq və texniki tələblərə cavab verməsini təmin edən qanunvericilik, normativ sənədlər, təşkilati strukturlar və prosedurlar sistemidir. Bu sistemin əsas məqsədi ölkə daxilində vahid texniki siyasətin formalaşdırılması, istehlakçıların hüquqlarının qorunması, təhlükəsizliyin təmin edilməsi və beynəlxalq ticarət üçün uyğunluğun yaradılmasıdır.

Dövlət standartları ölkədən ölkəyə hüquqi statusu, tətbiq sahəsi, hazırlanma prosesi və icbariliyi baxımından mühüm fərqliliklər göstərir. Bu fərqliliklər əsasən ölkənin iqtisadi inkişaf səviyyəsi, idarəetmə modeli, texnoloji potensialı və beynəlxalq əməkdaşlığa yanaşması ilə bağlıdır. Bəzi ölkələrdə standartlar icbari hüquqi normativ xarakter daşıyır, digərlərində isə tövsiyə xarakterlidir. Məsələn, Azərbaycan və Rusiya kimi postsovet ölkələrində dövlət standartları (məsələn, AZS, QOST) tez-tez icbari xarakter daşıyır və bu standartlara uyğunluq dövlət tərəfindən nəzarət edilir. Almaniya, ABŞ və İsveç kimi inkişaf etmiş ölkələrdə bir çox standartlar *özal və ya yarı-özal institutlar tərəfindən hazırlanır və əsasən könüllüdür, lakin onlar bazarda qəbul edilən minimum səviyyə kimi geniş tətbiq edilir* [3].

Almaniyada standartlaşdırma sistemi DIN tərəfindən idarə olunur və bu institut dövlətlə sıx əməkdaşlıq etsə də, hüquqi olaraq müstəqildir. ABŞ-da isə Amerika Milli Standartlar İnstitutu (*American National Standards Institute – ANSI*) standartların koordinasiyasını həyata keçirir, lakin standartların hazırlanması sənaye birlikləri və texniki komitələr tərəfindən aparılır. *Bu modeldə dövlətin rolu daha çox tənzimləmə və uyğunluq nəzarəti ilə məhdudlaşır* [2].

Dövlət standartları: tənzimləyici alət kimi. Dövlət standartlaşdırma sistemi məhsul və xidmətlərin keyfiyyətinin təminatından daha artıq mənə kəsb edir. Bu sistem iqtisadi, sosial və texnoloji sahələrdə dövlətin əsas tənzimləyici alətlərindən biri kimi çıxış edir. Qanunvericilik, normativ baza, tətbiq mexanizmləri və uyğunluq nəzarəti vasitəsilə dövlət cəmiyyətin rifahını, bazarların sabitliyini və milli təhlükəsizliyi qorumağa yönəlmiş kompleks bir mexanizm formalaşdırır. Standartlaşdırmanın effektivliyi isə onun elmi əsaslarla qurulmasından və beynəlxalq təcrübə ilə uzlaşdırılmasından asılıdır.

Dövlət standartlaşdırması bir çox ölkədə yalnız texniki normativlərin müəyyən edilməsi üçün deyil, həm də iqtisadiyyatın və ictimai təhlükəsizliyin tənzimlənməsi üçün mühüm bir idarəetmə və tənzimləmə aləti kimi istifadə olunur. Dövlət standartlarının sərt və ya çevik (yumşaq) olması, ölkənin iqtisadi strategiyasına, sənayeləşmə səviyyəsinə və dövlət müdaxiləsi modelinə görə dəyişir. Aşağıda Beynəlxalq Standartlaşdırma Təşkilatı (*International Organization for Standardization – ISO*) və Beynəlxalq Elektrotexniki Komissiya (*International Electrotechnical Commission – IEC*) üzvü olan bəzi ölkələrdən konkret nümunələrlə bu funksiyanın necə həyata keçirildiyinə baxaq (Cədvəl 1).

Cədvəl 1.

ISO və IEC üzvü olan ölkələrin dövlət standartlaşdırma sistemləri

Ölkə	Əsas standartlaşdırma orqanı	Standartların statusu	Hökumətin tənzimləyici rolu
ABŞ	ANSI (American National Standards Institute)	Əsasən könüllü, bəzi sahələrdə məcburidir	Minimal, standartlar özəl sektorda hazırlanır
Almaniya	DIN (Deutsches Institut für Normung)	Əsasən könüllü, bəzi sahələrdə məcburidir	Dövlət-sənaye əməkdaşlığı
Rusiya	Rosstandart (GOST sistemi)	Əsasən məcburidir	Dövlət tam nəzarət edir
Çin	SAC (Standardization Administration of China)	Əsasən məcburidir	Mərkəzi hökumət ciddi nəzarət edir
Azərbaycan	Azərbaycan Standartlaşdırma İnstitutu (AZSTAND)	Bəzi sahələrdə məcburi, əksəriyyəti könüllüdür	Dövlət nəzarətindədir, beynəlxalq tələblərə uyğunlaşma
Avropa İttifaqı	CEN, CENELEC, ETSI	Əsasən məcburi, bəzi sahələrdə könüllüdür	Avropa İttifaqı Komissiyası nəzarəti ilə tənzimlənir
Türkiyə	TSE (Türk Standartları Enstitüsü)	Əsasən könüllü, bəzi sahələrdə məcburidir	Dövlət dəstəyi və tənzimləməsi
Yaponiya	JISC (Japanese Industrial Standards Committee)	Könüllü, lakin sənayedə geniş tətbiq olunur	Hökumət və sənaye ortaq tənzimləyir

Azərbaycan AZSTAND vasitəsilə standartlaşdırmanı beynəlxalq bazarlara integrasiya və istehlakçı təhlükəsizliyi məqsədilə tənzimləyici vasitə kimi istifadə edir. AZSTAND-ın nəzdində müxtəlif sahələr üzrə fəaliyyət göstərən texniki komitələr yaradılıb ki, bu komitələr müvafiq sahələrin mütəxəssisləri, sənaye nümayəndələri və akademik çevrələri cəlb etməklə, milli standartların hazırlanması və mövcud beynəlxalq standartların tərcümə edilib uyğunlaşdırılması işlərini aparırlar[1]. Dövlət standartlarının beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması istiqamətində davamlı olaraq işlər görülür.

Türkiyə TSE vasitəsilə standartlaşdırmanı daxili bazarda istehsal keyfiyyətini artırmaq və ixracat uyğunluğunu təmin etmək üçün istifadə edir. Rəqabət qabiliyyətinin artırılması, keyfiyyətə nəzarət və bazar tələblərinə uyğunluğu təmin etmək naminə ixrac olunan malların Avropa standartlarına uyğunluğu TSE tərəfindən yoxlanılır və uyğunluq sertifikatları verilir.

Çində dövlət standartlaşdırması dövlətin iqtisadi siyasətinin bir hissəsi kimi formalaşır və əsas sənaye sahələrində çox zaman icbaridir. Çin dövləti standartlaşdırmanı iqtisadi inkişaf strategiyasının mərkəzinə qoyur. Əsasən sənaye siyasətində tənzimləyici alət kimi istifadə olunur. Belə ki, “Made in China 2025” strategiyası çərçivəsində Çin, texnologiya, süni intellekt, 5G və elektromobillər sahəsində milli standartları gücləndirərək xarici asılılığı azaltmaq və yerli istehsalı təşviq etmək üçün istifadə edir. Bu, həm daxili bazarın qorunması, sənaye yönümlü innovasiyaların təşviqi, həm də texnoloji suverenliyin təmin olunması üçün hökumətin seçdiyi strategiyadır.

Rusiyada QOST standartları tez-tez məcburi texniki normativ kimi qəbul edilir. Belə ki, qida təhlükəsizliyi, yanğın təhlükəsizliyi və enerji avadanlıqları sahəsində məhsullar yalnız QOST-a uyğun olduqda bazara buraxılır. Bu tənzimləmənin məqsədi ictimai təhlükəsizlik, milli təhlükəsizlik və istehlakçı hüquqlarının qorunmasıdır.

Avropa İttifaqında standartlaşdırma, təkcə texniki deyil, bütün bazarın tənzimlənməsi üçün vasitə rolunu oynayır. CE markalanması – məhsulun Avropa İttifaqı Komissiyasının tələblərinə uyğun olduğunu göstərən bir sistemdir. Yalnız uyğun standartlara cavab verən məhsullar bazarda dövriyyəyə buraxılır.

ABŞ-də dövlət orqanları müəyyən sahələrdə özəl sektor tərəfindən hazırlanmış standartlara istinad edərək onları hüquqi qüvvəyə mindirir. İşçi hüquqları, istehsalat təhlükəsizliyi və ətraf mühitin qorunması naminə Əmək Təhlükəsizliyi və Sağlamlığı İdarəsi (Occupational Safety and Health Administration – OSHA) iş yerlərində təhlükəsizlik üçün ANSI standartlarını məcburi tətbiq edir.

Nəticə

Dövlət standartları qlobal məqsədlərə xidmət etsə də, onların hazırlanma və tətbiq mexanizmləri milli xüsusiyyətlərə uyğun olaraq fərqlənir. Bu baxımdan məqalədə ISO və IEC üzvü olan bəzi ölkələrin milli standartlaşdırma sistemləri müqayisəli təhlil edilmişdir. Dövlət standartlaşdırma sistemləri ölkələrin özünə xas xüsusiyyətləri daşısa da, qloballaşan dünyada bu sistemlərin

beynəlxalq standartlarla uyğunlaşdırılması ticarət, innovasiya, təhlükəsizlik və davamlı inkişaf baxımından əhəmiyyət daşıyır. Milli maraqlarla beynəlxalq tələblər arasında balansın qorunması, effektiv və çevik standartlaşdırma siyasətinin əsasını təşkil etməlidir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Azərbaycan Standartlaşdırma İnstitutu. (2024). AZSTAND rəsmi internet sahifəsi. <https://www.azstand.gov.az>
2. David, F., & Green, K. (2018). Standardization and Innovation in Information Technology. Springer.
3. Deutsches Institut für Normung. (2023). DIN – The German Institute for Standardization. <https://www.din.de>

Murad Sanif HƏSƏNOV

Qərbi Kaspi Universiteti

Magistrant/MBA

E-Mail : mhsnov705@gmail.com

SAHİBKARLIĞIN İQTİSADI ƏHƏMİYYƏTİ VƏ ÖLKƏ İQTİSADIYYATININ INKİŞAFINDA ROLU

Abstract

Entrepreneurship is one of the key driving forces of economic development. Entrepreneurial activity makes a significant contribution to the national economy by creating new jobs, introducing innovations, and fostering a competitive market environment. In the modern era, governments aim to strengthen overall economic stability and enhance social welfare by promoting entrepreneurship.

In Azerbaijan, various state programs and legislative initiatives have been implemented to support the development of entrepreneurship. In particular, support mechanisms targeting small and medium-sized enterprises (SMEs) facilitate entrepreneurs' access to financial resources and strengthen their position as market participants. At the same time, the expansion of entrepreneurship contributes to the development of the non-oil sector and economic diversification.

Keywords: Entrepreneurship, economic development, innovation, competitive environment, job creation, small and medium-sized businesses, government support, economic diversification, non-oil sector, financial resources, entrepreneurial strategies, market economy, investment environment, business initiatives, sustainable economy.

Giriş

Sahibkarlıq hər bir ölkənin iqtisadi inkişafında əsas rol oynayan amillərdən biridir. O, yeni iş yerlərinin yaradılması, innovasiyaların tətbiqi və bazar iqtisadiyyatının formalaşması baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Müasir dünyada sahibkarlıq təkcə iqtisadi fəaliyyət növü kimi deyil, həm də sosial rifahın artırılması və cəmiyyətin inkişafına töhfə verən əsas mexanizmlərdən biri kimi qəbul edilir. Azərbaycanda sahibkarlığın inkişafına xüsusi önəm verilir və bu sahədə müxtəlif dövlət proqramları, qanunvericilik islahatları və dəstək mexanizmləri həyata keçirilir. Xüsusilə qeyri-neft sektorunun gücləndirilməsi və iqtisadi diversifikasiyanın təmin olunması istiqamətində sahibkarlığın rolu böyükdür. Kiçik və orta biznesin inkişafı, innovativ təşəbbüslərin dəstəklənməsi və investisiya mühitinin yaxşılaşdırılması ölkənin uzunmüddətli iqtisadi strategiyalarında mühüm yer tutur. Bu tezisdə sahibkarlığın iqtisadi əhəmiyyəti və onun ölkə iqtisadiyyatının inkişafına təsiri araşdırılacaq. Sahibkarlığın inkişafına təsir edən əsas amillər, dövlətin bu sahədə gördüyü tədbirlər və beynəlxalq təcrübə ilə müqayisəli təhlillər aparılaraq mövzunun aktuallığı vurğulanacaq.

Əsas Hissə

Sahibkarlıq hər bir ölkənin iqtisadi inkişafında mühüm rol oynayır və onun əsas hərəkətverici qüvvələrindən biridir. Sahibkarlar yeni iş yerləri yaradır, bazara rəqabət gətirir və innovativ həllər tətbiq edərək iqtisadiyyatı canlandırırlar. Onların fəaliyyəti nəticəsində bazar genişlənir, istehlakçılar üçün daha keyfiyyətli və əlçatan məhsul və xidmətlər təklif olunur. Sahibkarlıq təkcə biznes sahəsinin inkişafı ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda ölkənin iqtisadi potensialını artırır, dövlət büdcəsinə vergi daxilolmalarını çoxaldır və ümumi rifah səviyyəsini yüksəldir. [S . 1 . 45-67]

Sahibkarların fəaliyyəti ölkənin ÜDM-nin artmasına, iqtisadi dövriyyənin genişlənməsinə və pul vəsaitlərinin daha effektiv bölüşdürülməsinə səbəb olur. Eyni zamanda, sahibkarlıq xarici investisiyaların cəlb olunmasına kömək edir, çünki sabit və güclü sahibkarlıq mühiti xarici sərmayədarlar üçün cəlbedici sayılır. Bunun üçün dövlət müxtəlif dəstək mexanizmləri tətbiq edir, vergi və gömrük güzəştləri təqdim edir, eləcə də biznesin inkişafını asanlaşdırmaq üçün hüquqi və inzibati prosedurları sadələşdirir.

Bundan əlavə, sahibkarlıq işsizliyin azaldılmasında mühüm rol oynayır. Yeni bizneslər insanların məşğulluğunu təmin edir, xüsusilə də gənclər və yeni iş axtaranlar üçün imkanlar yaradır. Kiçik və orta sahibkarlıq fəaliyyətlərinin genişlənməsi regionların inkişafına da müsbət təsir edir, kənd yerlərində iqtisadi aktivliyi artırır və urbanizasiya problemlərinin qarşısını alır. Sahibkarlar təkcə iqtisadiyyata deyil, cəmiyyətin sosial rifahına da töhfə verir, sosial bərabərsizliyi azaltmağa və insanların həyat səviyyəsini yaxşılaşdırmağa kömək edirlər. [S . 2 . 102-125] Müasir dövrdə sahibkarlar innovativ texnologiyalara əsaslanaraq iqtisadiyyatda mühüm dəyişikliklərə səbəb olurlar. Rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafı, süni intellektin geniş tətbiqi, elektron ticarət platformalarının yayılması və avtomatlaşdırılmış biznes modellərinin formalaşması sahibkarlıq fəaliyyətini yeni bir mərhələyə yüksəldib. Artıq ənənəvi biznes yanaşmalarının yerini rəqəmsallaşmaya əsaslanan strateji qərarlar tutur və bu da şirkətlərin daha çevik və səmərəli fəaliyyət göstərməsinə şərait yaradır. Xüsusilə startaplar və texnologiya yönümlü şirkətlər qlobal bazarda ciddi rəqabət apararaq iqtisadi inkişafa böyük töhfə verirlər. Bu cür şirkətlər təkcə daxili bazarın potensialını artırmaqla kifayətlənmir, həm də beynəlxalq bazarlara çıxış imkanlarını genişləndirərək ölkənin xarici ticarət əlaqələrini gücləndirir. Onların tətbiq etdiyi innovativ həllər istehsal proseslərinin səmərəliliyini artırır, xərcləri azaldır və müştəri məmənuniyyətini yüksəldir. Bundan əlavə, sahibkarlar yeni texnologiyalardan istifadə edərək xidmət sektorunu inkişaf etdirir, müasir biznes modellərinin tətbiqini sürətləndirir və rəqəmsal transformasiyanı təşviq edirlər. Bu proses yalnız iqtisadi artımı dəstəkləmir, həm də yeni iş yerlərinin yaradılmasına və insan kapitalının inkişafına töhfə verir.

Dövlətin sahibkarlara dəstəyi bu sahənin inkişafında mühüm faktorlardan biridir. Hökumətlər biznes mühitinin yaxşılaşdırılması üçün müxtəlif təşəbbüslər həyata keçirir, sahibkarlar üçün vergi güzəştləri tətbiq edir, kredit imkanlarını genişləndirir və onların fəaliyyətini dəstəkləyən hüquqi mexanizmlər yaradır. Eyni zamanda, biznes inkubatorları, innovasiya mərkəzləri və texnoparklar vasitəsilə yeni biznes ideyalarının inkişafı stimullaşdırılır. Sahibkarların beynəlxalq bazarlara çıxışını asanlaşdırmaq üçün sərgilər, ticarət missiyaları və xarici iqtisadi əməkdaşlıq proqramları təşkil edilir. [S . 3 . 78-94] Bütün bunlarla yanaşı, sahibkarların sosial məsuliyyəti də böyükdür. Onlar müxtəlif sosial layihələrə, ekoloji proqramlara və xeyriyyə tədbirlərinə maliyyə dəstəyi verərək cəmiyyətin rifahına töhfə verirlər. Müasir bizneslər davamlı inkişaf prinsiplərinə əməl edərək ekoloji tarazlığın qorunmasına, resurslardan səmərəli istifadəyə və yaşıl iqtisadiyyatın inkişafına yönəlmiş strategiyalar tətbiq edirlər.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Əliyev, İ. (2020). Sahibkarlığın inkişafı və onun iqtisadiyyata təsiri. Bakı: Elm və Təhsil Nəşriyyatı, səh. 45-67.
2. Məmmədov, T. (2021). Azərbaycan iqtisadiyyatı: çağırışlar və imkanlar. Bakı: Nafta Press, səh. 78-94.
3. Quliyev, M. (2019). İqtisadi inkişafda sahibkarlığın rolu və perspektivləri. Bakı: İqtisadiyyat Universiteti Nəşriyyatı, səh. 102-125.

Ceyhun HÜSEYNOV
Magistrant
Qərbi Kaspi Universiteti
E-mail:huseynovc282@gmail.com

SİĞORTA NƏZARƏTİ VƏ ONUN SƏMƏRƏLİLİYİNİN YÜKSƏLDİLMƏSİ YOLLARI

Abstract

The purpose of this article is to explore existing methods to improve the regulation and efficiency of supervision in the insurance sector and to propose recommendations. In connection with the development of the insurance market, the proper and efficient implementation of supervision and regulation in this area is of great importance for the country's economy and social stability. Taking into account the importance of insurance supervision and its role in the economic system, the article presents various suggestions to ensure that the sector becomes more sustainable and transparent.

Keywords: insurance, market, economy, sector, risk

Giriş

Məqalədə, sığorta nəzarətinin funksiyaları və bu funksiyaların sığorta şirkətlərinin fəaliyyətinin nəzarəti, risklərin idarə edilməsi və aldatmaların qarşısının alınması baxımından vacibliyi müzakirə olunur. Sığorta sektoru geniş miqyasda iqtisadiyyatın tərkib hissəsi olduğundan, bu sahədə görülən nəzarət işləri yalnız sığorta şirkətlərinin fəaliyyəti ilə məhdudlaşmır, həm də bütün iqtisadi mühitin stabilliyi üçün əsas rol oynayır. Həmçinin, sığorta nəzarətinin səmərəli olmasının təmin edilməsi üçün şəffaflıq və hesabatlılıq məsələləri də önə çıxır.

Sığorta sektoru hər bir ölkənin iqtisadiyyatında mühüm yer tutan sahələrdən biridir. Bu sektor həm iqtisadi sabitliyin təmin edilməsində, həm də vətəndaşların maliyyə maraqlarının qorunmasında mühüm rol oynayır. Sığorta fəaliyyətinin effektiv və şəffaf həyata keçirilməsi isə yalnız güclü nəzarət mexanizmləri vasitəsilə mümkün olur (1). Bu səbəbdən sığorta nəzarəti dövlətin və cəmiyyətin maraqlarını qorumaq məqsədilə əhəmiyyətli funksiyaları yerinə yetirən bir sistem olaraq ön plana çıxır. Sığorta nəzarətinin əsas məqsədləri sığorta bazarında şəffaflığın artırılması, sığortaçıların maliyyə dayanıqlığının təmin edilməsi, istehlakçıların hüquqlarının qorunması və ümumi bazar etibarının gücləndirilməsidir. Bu məqsədlərin həyata keçirilməsi üçün müasir dövrdə bir sıra strateji yanaşmalar tətbiq edilir. Lakin, sürətlə dəyişən iqtisadi və texnoloji mühit, eləcə də global trendlər bu sahədə daha çevik, səmərəli və innovativ yanaşmaların tətbiq edilməsini zəruri edir.

Sığorta nəzarətinin əhəmiyyəti, ilk növbədə, bu sektorun tənzimlənməsi və monitorinqi vasitəsilə sabit və dayanıqlı bir mühitin yaradılmasında özünü göstərir. Bu nəzarət mexanizmləri sayəsində sığorta şirkətlərinin qanunvericiliyə uyğun fəaliyyəti təmin edilir, müştərilərin maraqları qorunur və bazarda balanslı rəqabət mühiti formalaşdırılır. Lakin bir çox ölkələrdə, o cümlədən Azərbaycan kimi inkişaf edən iqtisadiyyatlarda, bu sahədə bəzi problemlər və məhdudiyyətlər mövcuddur (5). Bu problemlərdən biri sığorta nəzarətinin tətbiqində hüquqi və normativ bazanın bəzən kifayət qədər elastik olmamasıdır. Əlavə olaraq, rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi ilə əlaqədar olan çağırışlar və bu sahədə mövcud olan boşluqlar da nəzərə alınmalıdır. Sığorta şirkətlərinin maliyyə dayanıqlığının yoxlanılması, risklərin idarə edilməsi və yeni məhsul növlərinin sertifikatlaşdırılması kimi məsələlərdə müasir yanaşmaların tətbiqi zərurəti artmaqdadır. Bu kontekstdə, sığorta nəzarətinin effektivliyinin yüksəldilməsi üçün bir neçə əsas istiqamət müəyyənləşdirilə bilər. Birinci istiqamət normativ hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsi və onun beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılmasıdır. İkinci istiqamət, texnologiyaların tətbiqi və rəqəmsallaşmanın təşviqidir ki, bu da nəzarət proseslərini daha çevik və şəffaf edir. Üçüncü istiqamət isə insan resurslarının inkişaf etdirilməsi və sığorta sahəsində peşəkar kadrların hazırlanmasıdır. Bu mövzu çərçivəsində həm nəzəri, həm də praktiki aspektlər müzakirə olunacaq, müxtəlif ölkələrin sığorta nəzarəti təcrübələri nəzərdən keçiriləcək və

Azərbaycan kontekstində səmərəli modellərin tətbiqi üçün tövsiyələr irəli sürüləcəkdir. Məqsəd, sığorta sektorunda uzunmüddətli davamlı inkişafı dəstəkləyən güclü bir nəzarət mexanizmi yaratmaq və onun vasitəsilə iqtisadiyyatın digər sahələrinə də müsbət təsir göstərməkdir. Sığorta nəzarəti hər bir ölkənin iqtisadi və sosial inkişafında mühüm əhəmiyyət daşıyan alətlərdən biridir. Bu nəzarət sistemi sığorta bazarının tənzimlənməsi, iştirakçıların hüquq və öhdəliklərinin müəyyənləşdirilməsi, eləcə də bazarın dayanıqlı fəaliyyətinin təmin edilməsi məqsədini güdür. Müasir dövrdə sığorta sektorunda qlobal integrasiya və texnoloji irəliləyişlər, nəzarət mexanizmlərinin daha çevik və dinamik olmasını tələb edir. Bununla yanaşı, sığorta nəzarətinin effektiv həyata keçirilməsi üçün düzgün strateji yanaşmaların tətbiqi vacibdir.

Sığorta nəzarətinin mövcud vəziyyətini qiymətləndirmək üçün ilk növbədə bu sahəyə təsir edən əsas amillər nəzərdən keçirilməlidir. Qanunvericilik bazasının adekvatlığı, nəzarət qurumlarının struktur və səlahiyyətləri, eləcə də bazar iştirakçılarının fəaliyyətində şəffaflığın təmin olunması kimi faktorlar bu məsələdə mühüm rol oynayır (6). Azərbaycanda sığorta nəzarəti sahəsində əldə edilən nailiyyətlərlə yanaşı, bəzi çatışmazlıqlar da müşahidə olunur. Məsələn, bazar iştirakçılarının maliyyə hesabatlarının şəffaflığı, sığorta məhsullarının keyfiyyəti və müştəri məmnuniyyətinin artırılması sahəsində əlavə tədbirlərə ehtiyac var. Sığorta nəzarətinin effektivliyinin artırılması üçün bir neçə əsas istiqamət təklif olunur. Birinci istiqamət hüquqi və normativ bazanın beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılmasıdır. Bu, həm bazar iştirakçılarının fəaliyyətinin şəffaflığını təmin edəcək, həm də xarici investorların yerli sığorta bazarına marağını artıracaqdır. Bu baxımdan, Avropa Birliyi ölkələrində tətbiq olunan Solvency II kimi standartlar Azərbaycanda tətbiq edilə bilər (4). Rəqəmsallaşma və innovativ texnologiyaların integrasiyası sığorta nəzarətinin təkmilləşdirilməsində digər əhəmiyyətli istiqamətlərdəndir. Müasir texnologiyalar, xüsusən də süni intellekt və böyük verilənlərin analitikası, sığorta nəzarətində proseslərin avtomatlaşdırılmasını və dəqiqliyini artırmaq potensialına malikdir. Bu yanaşma yalnız nəzarət funksiyalarını optimallaşdırmaqla məhdudlaşmır, həmçinin bazar iştirakçılarının fəaliyyətinin real vaxt rejimində monitorinqini mümkün edir. İnsan resurslarının inkişaf etdirilməsi və kadr potensialının artırılması da vacib bir aspektdir. Sığorta nəzarəti sahəsində peşəkar mütəxəssislərin hazırlanması və onların davamlı təlimlərə cəlb edilməsi, nəzarət mexanizmlərinin daha səmərəli həyata keçirilməsini təmin edəcəkdir. Sığorta nəzarətinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi uzunmüddətli perspektivdə iqtisadiyyatın inkişafına və vətəndaşların maliyyə təhlükəsizliyinin təmin olunmasına xidmət edir. Bu istiqamətdə müasir yanaşmaların tətbiqi, xüsusən də qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsi, texnoloji yeniliklərin istifadəsi və kadrların potensialının artırılması ilə bağlı konkret tədbirlərin həyata keçirilməsi zəruridir. Dövlət qurumlarının və özəl sektorun birgə əməkdaşlığı bu prosesin uğurla başa çatdırılması üçün mühüm əhəmiyyət daşıyır (1). Nəticədə, sığorta bazarının dinamikliyi artırılacaq, vətəndaşların etimadı möhkəmlənəcək və ölkə iqtisadiyyatı dayanıqlı bir təməl üzərində inkişaf edəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Ataşov, B.X., Ələkbərov, Ə.Ə., & Xudiyev, N.N. (2018). Sığorta işi (416 səh.). Bakı: “Kooperasiya” nəşriyyatı.
2. Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyi. (2008). Sığorta Bələdçisi (40 səh.). Bakı: “Çaşıqolu nəşriyyatı.
3. Azərbaycan Respublikasının. (2011). Sığorta fəaliyyəti haqqında qanunu (97 səh.). Bakı: “Qanun” nəşriyyatı.
4. Зубец, А. Н., & Ковалев, О. Н. (2009). Влияние экономического кризиса на страховой рынок. Финансы.
5. Пастухов, Б.И. (2008). Современное состояние страхового рынка и пути выхода из кризиса. Финансы, №10.
6. Boccard, N., & Legros, P. (2002). Audit competition in insurance oligopolies. CEPR Discussion Papers, No: 3478, July.

Xəyyam Nadim NAĞIZADƏ

Magistrant, Sürücü Təlim Mərkəzi MMC – Təlimçi

E-mail: xnagizade2002@gmail.com

QLOBAL TƏCHİZAT ZƏNCİRİ RİSKLƏRİ: İQTİSADI NƏTİCƏLƏR VƏ İDARƏETMƏ MEXANİZMLƏRİ

Abstract

This paper explores global supply chain risks, including natural, geopolitical, economic, operational, and technological factors. It analyzes their micro and macroeconomic impacts and highlights effective risk management strategies such as diversification, localization, digitalization, and resilience building. Recent crises like COVID-19 emphasize the need for adaptive and transparent supply networks.

Keywords: Global supply chain, risk management, economic impacts, resilient supply, diversification

Giriş

Müasir qlobal iqtisadiyyatda təchizat zəncirləri milli və beynəlxalq iqtisadi sistemlərin əsas elementi hesab olunur. Son illərdə dünyada baş verən bir sıra hadisələr - pandemiya, geosiyasi gərginliklər, iqlim dəyişikliyi, texnoloji transformasiya və s. kimi amillər təchizat zəncirlərinin kövrəkliyini və onların idarə edilməsinin vacibliyini bir daha sübut etmişdir [1]. Bu tezisdə qlobal təchizat zənciri risklərinin təbiəti, onların iqtisadi nəticələri və bu riskləri azaltmaq üçün müxtəlif idarəetmə mexanizmləri araşdırılacaqdır. Qlobal təchizat zəncirlərində riskləri bir neçə kateqoriyaya ayırmaq olar: təbii risklər (təbii fəlakətlər, iqlim dəyişikliyi ilə əlaqədar hadisələr, pandemiyalar); geosiyasi risklər (ticarət müharibələri, sanksiyalar, siyasi qeyri-sabitlik); iqtisadi və maliyyə riskləri (valyuta məzənnəsindəki dəyişikliklər, inflyasiya, qlobal iqtisadi böhranlar); operativ risklər (istehsal proseslərində nasazlıqlar, logistika problemləri); texnoloji risklər (kiberhücumlar, sistem nasazlıqları, texnoloji köhnəlmə) [3]. Təchizat zəncirindəki problemlər mikro və makro səviyyələrdə müxtəlif iqtisadi nəticələrə səbəb ola bilər. Mikro səviyyədə (firma səviyyəsində) istehsal xətlərinin dayandırılması, marja və mənfəətin azalması, bazar payının itirilməsi, müştəri məmnuniyyətinin azalması və əlavə xərclər yarana bilər. Məsələn, yarımkeçirici çatışmazlığı avtomobil istehsalçısını istehsalı dayandırmağa məcbur edə bilər və bu da milyonlarla dollar itkiyə səbəb ola bilər [2]. Makro səviyyədə (milli və qlobal iqtisadiyyat) məhsul və xidmətlərin qıtlığı, qiymət artımı və inflyasiya təzyiqi, ÜDM-in azalması, işsizliyin artması və ticarət balansının pozulması kimi nəticələr müşahidə oluna bilər. COVID-19 pandemiyasının yaratdığı qlobal təchizat zənciri pozuntuları 2020-2021-ci illərdə bir çox ölkələrdə inflyasiyanın yüksəlməsinə və iqtisadi böhrana səbəb olmuşdur [6]. Təchizat zəncirindəki riskləri effektiv şəkildə idarə etmək üçün müəssisələr və dövlətlər tərəfindən müxtəlif mexanizmlər tətbiq edilə bilər. Şaxələndirilmiş (diversifikasiya) təchizat strategiyası "bir təchizatçıdan asılılıq" problemini azaldaraq təchizat risklərini minimuma endirir. Müəssisələr müxtəlif coğrafi regionlarda yerləşən təchizatçılarla əməkdaşlıq etməklə, hər hansı bir regionda baş verə biləcək problemlərin təsirini azalda bilərlər [4].

Kritik xammal və komponentlər üçün ehtiyat buferlərinin yaradılması, qısamüddətli təchizat problemlərinin istehsal prosesinə mənfi təsirini azalda bilər. Lakin bu, əlavə anbar və saxlama xərcləri yaradır. Müasir texnologiyalardan (blokçeyn, IoT, süni intellekt) istifadə edərək təchizat zəncirinin şəffaflığının artırılması, potensial problemləri öncədən müəyyən etmək və onlara vaxtında müdaxilə etmək imkanı verir [5]. Ənənəvi "tam vaxtında" (just-in-time) modelindən daha çevik və adaptiv təchizat zənciri modellərinə keçid, dəyişən bazar şəraitinə daha sürətli reaksiya verməyə imkan yaradır. Böyük verilənlər və proqnozlaşdırıcı analitikadan istifadə etməklə potensial riskləri əvvəlcədən müəyyən etmək və qarşısını almaq üçün tədbirlər görmək mümkündür. Dövlətlər isə

strateji əhəmiyyətli sənaye sahələrində yerli istehsalı dəstəkləmək, kritik resurslar üçün strateji ehtiyatlar yaratmaq və beynəlxalq ticarət əlaqələrini gücləndirmək kimi tədbirlər görə bilirlər [7]. Covid-19 pandemiyası zamanı tibbi maskalar, respiratorlar və dezinfeksiya vasitələrinin qlobal təchizatında ciddi problemlər yaranmışdı. Bu böhranın əsas səbəbi tibbi ləvazimatların istehsalının əsasən Çində cəmləşməsi idi. Pandemiya zamanı bir çox ölkələr bu asılılığın mənfi tərəflərini yaşadılar və nəticədə tibbi ləvazimatların yerli istehsalını stimullaşdırmaq üçün proqramlar başladılar [1]. 2020-2021-ci illərdə qlobal avtomobil sənayesi yarımkeçirici çatışmazlığı ilə üzləşdi. Bu, avtomobil istehsalçılarının milyardlarla dollar itirməsinə və avtomobil qiymətlərinin artmasına səbəb oldu. Bu böhran nəticəsində bir çox avtomobil istehsalçıları təchizat zəncirlərini yenidən nəzərdən keçirərək, kritik komponentlərin təchizatını diversifikasiya etmək strategiyasını mənimsədilər [2]. Qlobal təchizat zənciri risklərinin idarə edilməsində aşağıdakı yeni tendensiyalar müşahidə olunur: lokallaşma və qısalma (uzun qlobal təchizat zəncirlərindən daha qısa və yerli zəncirlərə keçid); rəqəmsallaşma və avtomatlaşdırma (təchizat zəncirinin bütün mərhələlərində digital texnologiyaların və avtomasiya sistemlərinin tətbiqi); davamlılıq və ekoloji aspektlər (təchizat zəncirinin ətraf mühitə təsirinin azaldılması və dayanıqlı təchizat strategiyalarının inkişafı); əməkdaşlıq və integrasiya (təchizat zəncirinin bütün iştirakçıları arasında daha sıx əməkdaşlıq) [8]. Qlobal təchizat zənciri riskləri müasir iqtisadiyyatın ən ciddi çağırışlarından biridir. Bu risklərin effektiv idarə edilməsi həm ayrı-ayrı müəssisələr, həm də bütövlükdə iqtisadiyyat üçün kritik əhəmiyyət kəsb edir. Pandemiya, geosiyasi gərginliklər və iqlim dəyişikliyinə yaratdığı çətinliklər fonunda təchizat zəncirlərinin dayanıqlılığının artırılması, diversifikasiya, şəffaflıq və çeviklik prinsiplərinə əsaslanan idarəetmə mexanizmlərinin tətbiqi prioritet istiqamət olmalıdır. Gələcəkdə təchizat zəncirlərinin rəqəmsallaşması, avtomatlaşdırılması və yerli istehsala üstünlük verilməsi tendensiyalarının güclənəcəyi gözlənilir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Əhmədov F. Qlobal təchizat zəncirində risklər və onların iqtisadi təsirləri. Bakı: İqtisad Universiteti nəşriyyatı, 2023, 214 s.
2. Məmmədli S. Pandemiya və təchizat zənciri: COVID-19 təcrübəsi // Azərbaycan İqtisadiyyatı Jurnalı, 2022, 14(2), s. 45-58
3. Christopher M. Logistics and Supply Chain Management: Creating Value-Adding Networks. 6th Edition. Pearson Education, 2022, 328 p.
4. Ivanov D. Supply Chain Risk Management: An Emerging Field in Need of Development // International Journal of Production Research, 2021, 59(14), p. 4219-4230
5. World Economic Forum. Global Risks Report 2023. Geneva: WEF, 2023, 118 p.
6. OECD. International Supply Chain Resilience: Policy Responses to COVID-19. Paris: OECD Publishing, 2021, 86 p.
7. Quliyev R. Azərbaycan müəssisələrində təchizat zənciri risklərinin idarə edilməsi // İqtisadi İnkişaf və İdarəetmə Jurnalı, 2023, 8(3), s. 112-125
8. Həsənov T. Təchizat zənciri risklərinin qiymətləndirilməsi metodları // Elmi Əsərlər Toplusu, 2024, 18(2), s. 78-92

Nigar Yaşar qızı MƏMMƏDOVA
Sumqayıt Dövlət Universiteti, Sumqayıt, Azərbaycan
nigarmammadova700@gmail.com

AZƏRBAYCAN BANK SEKTORUNDA ÖDƏNİŞ SİSTEMLƏRİNİN İNKİŞAF PERSPEKTİVLƏRİ

Summary

The development of payment systems in the Azerbaijani banking sector is of great importance in terms of modernizing the country's economy and increasing financial inclusion. New technologies such as national payment systems, electronic payment instruments and local card systems, as well as the growing popularity of digital banking, have created conditions for the Azerbaijani banking sector to adapt to the modern era and accelerate economic turnover.

Keywords: payment systems, digital economy, financial technologies, electronic payments, cashless payments

Giriş

Müasir dövrdə rəqəmsallaşma və texnologiyanın sürətli inkişafı maliyyə sektoruna, xüsusilə bank sisteminə mühüm təsir göstərmişdir. Bu prosesin əsas istiqamətlərindən biri də ödəniş sistemlərinin inkişafıdır. Ödəniş sistemləri iqtisadi dövriyyənin səmərəli şəkildə həyata keçirilməsi, maliyyə inklüzivliyinin artırılması və nağdsız hesablaşmaların genişləndirilməsi baxımından mühüm rol oynayır. Müasir tələblərə cavab verən Milli Ödəniş Sisteminin formalaşdırılması, habelə vətəndaş, biznes subyektləri və dövlət strukturları arasında nağdsız ödəniş mühitinin genişləndirilməsi məqsədilə Mərkəzi Bank tərəfindən Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 9 dekabr 2004-cü il tarixli 152 nömrəli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasında Milli Ödəniş Sisteminin İnkişafı üzrə 2005-2007-ci illər üçün Dövlət Proqramı” və 26 sentyabr 2018-ci il tarixli 508 nömrəli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “2018-2020-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında rəqəmsal ödənişlərin genişləndirilməsi üzrə Dövlət Proqramı” hazırlanmış və uğurla icra edilmişdir.[2] Qarşıya qoyulan hədəflərə nail olmaq məqsədilə Mərkəzi Bank aidiyyəti dövlət qurumları, beynəlxalq təşkilatlar və bank sektoru ilə birlikdə ölkədə elektron ödəniş sistemlərinin inkişafı və nağdsız ödənişlərin genişləndirilməsi istiqamətində davamlı olaraq ölkə miqyaslı layihələr reallaşdırır və strateji təşəbbüslər həyata keçirir. Son illər davamlı şəkildə modernləşən Azərbaycanın bank sektoru tərəfindən hər gün milyonlarla maliyyə əməliyyatı həyata keçirilir. Əməliyyatların tez, asan və təhlükəsiz şəkildə başa çatdırılması üçün müasir ödəniş sistemləri işə salınmaqdadır. Ödəniş sistemlərinin təkmilləşdirilməsi iqtisadi artımın əsasını təşkil edir, beynəlxalq ticarət maliyyə əlaqələrinin şəffaflığını, səmərəliliyini artırır. Azərbaycanın bank sektorunda ödəniş sisteminin inkişaf perspektivləri, üzləşdiyi çətinliklər və müvafiq sahənin gələcək istiqamətləri bu məqalədə əhatə olunacaq.

Əsas mətn

Azərbaycanda ödəniş sistemləri əsasən iki kateqoriyada qiymətləndirilir.

1. Böyük məbləğli və təxirəsalınmaz ödəniş sistemləri

Real Vaxtlı Ödəniş Sistemi (RVÖS): AMB tərəfindən idarə olunan bu sistem əsasən banklararası və iri əməliyyatlar üçün nəzərdə tutulub.

Ani Ödəniş Sistemi (AÖS): 2021-ci ildə istifadəyə verilmiş və 24/7 rejimində ödənişlərin real vaxtda icrasını təmin edir.

2. Pərakəndə ödəniş sistemlərinə POS terminallar, internet və mobil bankçılıq, elektron pul kisələri (e-pul, portmanat), QR kod və NFC texnologiyası aiddir.

Son dövrlərdə, xüsusən gənc nəsil arasında mobil ödənişlərə olan maraq artıb, istifadəçilərə telefonları vasitəsilə istənilən yerdə ödəniş etməyə imkan verir. Mobil bankçılıq tətbiqləri

Azərbaycan bank sektorunda daha da inkişaf edib. Mobil ödənişlərin daha geniş şəkildə istifadəsini təmin edəcək yeni texnologiyalar və tətbiqlər həyata keçirilir. Bu, müştərilərin daha sürətli, rahat və təhlükəsiz şəkildə ödəniş etmələrini təmin edir. Mobil bankçılıq tətbiqləri, həmçinin ödəniş kartlarının və digər rəqəmsal həllərin müştəri tələblərinə uyğun inkişaf etdirilməsinə şərait yaradır. Kredit və debet kartlarının istifadəsi, həm yerli, həm də beynəlxalq səviyyədə ödəniş əməliyyatlarını asanlaşdırır. Rəqəmsal ödənişlərin genişlənməsi, ölkə daxilində nağd pul dövriyyəsini azaldır və iqtisadiyyatın daha şəffaf olmasına gətirib çıxarır. [3] Müştəri identifikasiyası üçün biometrik məlumatlar, çox faktorlu autentifikasiya sistemləri və şifrələmə texnologiyaları tətbiq edilir.

İnternet bankçılığı, müştərilərə hər hansı bir bank filiali olmadan, yalnız internet bağlantısı vasitəsilə bank əməliyyatlarını həyata keçirməyə imkan verir. Bu xidmət, həm fərdi istifadəçilər, həm də şirkətlər üçün rahatlıq yaradır, müştərilərə 24/7 bank əməliyyatlarını yerinə yetirmək imkanı tanıyır. Elektron bankçılıq vasitəsilə müştərilərə bank xidmətlərinin təqdim edilməsinin həm bank, həm də müştərilər üçün xərclərin azalması, gəlirin artması və rahatlıq baxımından bir çox üstünlükləri vardır. [1] E-ticarət saytları və digər onlayn platformalar, müştərilərə ödənişləri təhlükəsiz və sürətli şəkildə həyata keçirmək imkanı verir. Azərbaycanda fəaliyyət göstərən banklar, yerli və beynəlxalq ödəniş sistemləri ilə inteqrasiya olunaraq müştərilərə müxtəlif ödəniş üsulları təqdim edir.

Hər inkişaf prosesində olduğu kimi, ödəniş sistemlərinin inkişafında da bir sıra çətinliklər mövcuddur. Bunlardan ən mühümü, texnoloji yeniliklərin tətbiqi ilə əlaqədar yaranan infrastruktur məsələləridir. Yeni texnologiyaların tətbiqi, maliyyə qurumları üçün yüksək maliyyətlər və resurslar tələb edir. Bundan əlavə, ödəniş sistemlərinin tənzimlənməsi ilə bağlı hüquqi məsələlər də həlledici rol oynayır. Ölkə daxilində bu sahənin tənzimlənməsi, beynəlxalq ödəniş sistemləri ilə uyğunlaşdırılmalıdır. Müvafiq qanunvericilik və tənzimləyici çərçivələrin hazırlanması, bu sahədəki inkişafı dəstəkləyəcəkdir.

Nəticə

Ənənəvi nağd ödənişlərdən daha çox nağdsız ödənişlərə doğru keçid ölkənin iqtisadi inkişafı ilə paralel şəkildə sürətlənmişdir, artıq tamamilə rəqəmsal texnologiyalar üzərində qurulmuşdur. Eyni zamanda, Mərkəzi Bank və digər maliyyə tənzimləyici qurumlar, ödəniş sistemlərinin tənzimlənməsi və hüquqi tərəfləri ilə bağlı müvafiq qaydalar hazırlayır, müştərilərin məlumatlarının qorunmasını təmin edir. Ölkə daxilində ödəniş sistemlərinin tətbiqi, beynəlxalq təcrübələrə uyğunlaşdırılır, bu isə Azərbaycanı regionda lider mövqeyə gətirir.

ƏDƏBİYYAT SİAHISI:

1. Məmmədov Z.F. Bank işi və elektron bankçılıq, Bakı, Qanun nəşriyyatı, 2003
2. Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı. "Milli Ödəniş Sisteminin inkişaf konsepsiyası". www.cbar.az
3. Məmmədov, E. (2022). *Azərbaycan bank sektorunda rəqəmsal ödəniş sistemlərinin rolu və inkişaf tendensiyaları*. Bakı: İqtisadiyyat Universiteti Nəşriyyatı

Nigar Mürvət XANƏLİYEVƏ
Sumqayıt Dövlət Universiteti

EKOTURİZM TERMİNOLOGİYASININ İNKİŞAFI

Abstract

The development of ecotourism terminology is closely linked to both historical and contemporary demands. The historical development phase demonstrates that ecotourism is strongly connected to concepts of nature conservation and social justice. Contemporary approaches, however, have expanded the scope of ecotourism to encompass a broader range of areas: the development of nature and local communities, ecosystem services, biodiversity, and technological innovations have all become key elements of the ecotourism field. The development of this sector continues, and in the future, more new approaches and terms are expected to emerge.

Keywords: Ecotourism, terminology, biodiversity, historical development, contemporary approaches.

Giriş

Ekoturizm, son illərdə təbiətin qorunması və yerli icmaların inkişafı ilə əlaqəli bir turizm növü olaraq beynəlxalq səviyyədə daha çox diqqət çəkməyə başlamışdır. Bu anlayış, turizmin ətraf mühitə təsirini minimuma endirərək, təbii sərvətlərin qorunması, ekosistemlərin davamlılığı və yerli icmaların rifahı üçün faydalı olması məqsədini güdür. Ekoturizm, turistlərin təbii mühitlə daha dərin əlaqə qurmasına və bu mühitin qorunmasına kömək edir. Bununla yanaşı, ekoturizm yalnız təbiətin qorunmasını deyil, həm də yerli icmaların iqtisadi inkişafını təmin edərək, onların həyat şəraitini yaxşılaşdırır.

Ekoturizmin tərfi zamanla inkişaf etmiş və dəyişmişdir. İxtisaslaşmış təbiət turları, ekosistemləri zərər vermədən təcrübə etmək və yerli icmaların iqtisadiyyatına töhfə vermək məqsədini güdür. İlk dəfə 1980-ci illərdə ekoturizm anlayışı daha çox məşhurlaşmağa başlamış və bu sahənin inkişafı yeni anlayışların və terminlərin yaranmasına səbəb olmuşdur.

Ekoturizm terminologiyasının inkişafı, həm də bu sahədəki təcrübənin və nəzəriyyənin necə formalaşdığını göstərir. Fərqli dövrlərdə və mühitlərdə ekoturizmə dair yaranan yeni terminlər və anlayışlar, bu sahənin mövcud ehtiyaclarına və tələblərinə uyğun olaraq dəyişir və yenilənir. Bu terminlərin tərfi və istifadəsi yalnız akademik müzakirələrdə deyil, həm də praktiki tədbirlərdə və siyasət qərarlarında da əhəmiyyətlidir [1, s. 87].

Bu tezis əsas məqsədi ekoturizm terminologiyasının tarixini və müasir yanaşmalarını araşdırmaqdır. Ekoturizm anlayışının və terminlərinin zamanla necə dəyişdiyini və bu dəyişikliklərin sahənin inkişafına necə təsir etdiyini araşdırmağı hədəfləyirik. Xüsusilə, ilk ekoturizm terminlərinin necə formalaşdığı, hansı prinsip və yanaşmaların təməlini qoyduğu, həmçinin müasir dövrdə yeni terminlərin və yanaşmaların necə ortaya çıxdığı təhlil ediləcəkdir.

Tarixi inkişafı. Ekoturizm anlayışı 1980-ci illərdə, xüsusilə təbiət qoruma və ekoloji davamlılıq məsələlərinin qlobal miqyasda diqqətə alınmağa başladığı dövrdə formalaşmağa başladı. İlk dəfə bu anlayışın tanınması, təbiət mühafizəsi ilə bağlı mövcud olan anlayışların turizm sahəsində tətbiqinə olan ehtiyacdən qaynaqlandı. 1982-ci ildə Birləşmiş Millətlər Təşkilatının (BMT) Ekoloji və İqtisadiyyat üzrə dünya komissiyası (WCED) tərəfindən təqdim edilən "Gələcəyin üçüncü hesabatı" adlı hesabatda, turizm sektorunun təbiətə və yerli icmalara təsirinin azaldılmasının vacibliyi vurğulanmışdı. Bu hesabat, ekoturizmin inkişafı üçün ilk nəzəri bazanı təqdim etdi.

1980-ci illərin sonunda və 1990-cı illərin əvvəllərində ekoturizm terminləri dünya səviyyəsində daha çox tanınmağa başladı. Bu dövrdə ekoturizmin əsas məqsədi, turistlərin təbii mühitə zərər vermədən təbiətə olan maraqlarını ödəmələrini təmin etmək idi. "ekoturizm" termini ilk dəfə 1983-cü ildə Coe və D.Burce tərəfindən istifadə edilmişdir. Onlar, ekoturizmi "yüngül təbiət turizmi" olaraq tərif edərək, təbiətin qorunması və yerli icmaların rifahını təmin etməyə yönəlmiş bir turizm növü olaraq təqdim etdilər [3, s. 150].

1987-ci ildə "Brundtland hesabatı"nın təqdim olunması ilə "dayanıqlı inkişaf" anlayışı ortaya çıxdı və ekoturizm bu anlayışla sıx əlaqələndirilməyə başladı. Dayanıqlı inkişaf, təbiətin qorunması və sosial ədalət arasında balansın təmin olunmasına yönəlmişdir. Ekoturizm, bu prinsipləri təbiət turizminə tətbiq etməyi hədəfləyirdi. Bu dövrdə "ekoloji turizm", "yaşıl turizm" kimi terminlər də ekoturizmin tərkib hissəsi olaraq meydana gəldi.

Müasir yanaşmalar. Bugünkü ekoturizm anlayışı, təbiətin qorunmasından daha geniş bir mənaya malikdir. Müasir dövrdə, ekoturizm yalnız təbiət turizmini deyil, həm də ekosistemi qorumağa və yerli icmaların sosial və iqtisadi inkişafını dəstəkləməyə yönəlmiş çoxşaxəli bir sahəyə çevrilmişdir. Bu yanaşma, "dayanıqlı turizm" anlayışını daha da inkişaf etdirərək, turistlərin təbii sərvətlərə zərər vermədən bu sərvətləri təcrübə etmələri üçün mühitin yaradılmasına dair müxtəlif yeni yanaşmalar təklif edir.

Müasir ekoturizm təcrübələrində, yerli icmaların inkişafı və təbiət mühafizəsi arasındakı tarazlıq qorunmağa çalışılır. "Sosial davamlılıq", "yerli icma iştirakı", "ekoturizmin sosial faydaları" kimi terminlər müasir dövrün tələblərinə uyğun olaraq ekoturizm sahəsində geniş yayılmağa başlamışdır. Bu anlayışlar, ekoturizmin yalnız iqtisadi və ekoloji faydaları deyil, həm də sosial faydaları və yerli icmaların rifahını da nəzərə alır. Bununla yanaşı, ətraf mühitin qorunması ilə yanaşı, təbiətə dair daha innovativ və texnoloji yanaşmalar da meydana çıxmağa başlamışdır. "Rəqəmsal ekoturizm", "virtual ekoturizm" və "yaşıl turizm texnologiyaları" kimi yeni terminlər müasir dövrün ekoturizmində geniş yayılmağa başlamışdır. Bu yanaşmalar, ekoturizmin çevrə qoruma aspektini daha da gücləndirərək, texnologiya vasitəsilə ekoturizmin daha geniş kütlələrə çatdırılmasını təmin edir[2, s.58].

Müasir dövrün ekoturizm anlayışında biomüxtəliflik və ekosistem xidmətlərinin qorunması ön planda tutulur. "Biomüxtəliflik turizmi", "ekosistem əsaslı turizm", "təbii sərvətlərin davamlı istifadəsi" kimi anlayışlar bu dövrdə ekoturizm terminologiyasının tərkib hissəsi halına gəlmişdir. Bu yeni yanaşmalar ekoturizmin, təbii mühitin qorunmasında daha çox rol oynayacağını və bu mühitin gələcək nəsillər üçün qorunmasını təmin edəcəyini vurğulayır[4].

Son illərdə ekoturizm sahəsində bir çox yeni yanaşma və terminlər yaranmışdır. Rəqəmsal texnologiyalar və ekoloji turizm təcrübələrini birləşdirən yeni terminlər, ekoturizmin daha geniş şəkildə təcrübə edilməsini mümkün etmişdir. "Eko-aktivizm", "sıfır karbon turizmi", "sıfır tullantı turizmi" kimi anlayışlar müasir dövrün ekoturizminin əsas prinsipləri halına gəlmişdir.

Nəticə.

Nəticə olaraq, ekoturizm terminologiyasının inkişafı həm tarixi, həm də müasir dövrün tələbləri ilə sıx əlaqəlidir. Tarixi inkişaf dövrü, ekoturizmin təbiət qoruma və sosial ədalət anlayışlarına əsaslandığını göstərir. Müasir yanaşmalar isə ekoturizmi daha geniş bir sahəyə, o cümlədən təbiət və yerli icmaların inkişafı, ekosistem xidmətləri, biomüxtəliflik və texnoloji yeniliklər kimi vacib elementləri əhatə edərək inkişaf etdirib. Ekoturizm sahəsi gələcəkdə daha da irəliləyərək, yeni yanaşmalar və terminlərin yaranmasına şərait yaradacaqdır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Ə.T.Əsgərov, Ç.G.Güləhyev, B.Ə.Bilalov. "Ekoloji turizm" Bakı: Elm və Təhsil, 2021, 150 s.
2. Əliyev, Ş. "Dilin ekoterminologiyası və ətraf mühit problemləri". Bakı: Təhsil nəşriyyatı, 2018, 90 s.
3. Martha Honey. "Ecotourism and Sustainable Development", Second Edition, 2017, 230 p.
4. World Tourism Organization UNWTO World Tourism Barometer, 7(1). World Tourism Organization, Madrid, 2014

Gülnisə MUSTAFAYEVA, i.ü.f.d.dos.

Novruz Zakir ƏKBƏRLİ magistr

Qərbi Kaspi Universiteti

SMART TƏHSİL KONSEPSİYASININ KONSEPTUAL ƏSASLARI

Abstract

This article explores the development and key principles of the smart education system. It will address how this system is integrated with modern educational methods and technologies, the application of personalized learning approaches in the education process, and how it enables students to learn at their own pace and according to their needs. The article will also cover how interactive and accessible teaching methods are applied, the effective use of resources, and modern approaches to the use of technologies in education. Furthermore, the development of distance education and hybrid education models, as well as the adaptation of students to the labor market, will be discussed. Additionally, the article will highlight how smart education systems contribute to inclusivity, i.e.,

ensuring that education is accessible and equitable for everyone. In conclusion, the importance of the smart education system for future educational models and its role in societal development will be analyzed.

Keywords: Smart education, personalized learning, interactive teaching, distance education, inclusive education.

Giriş

Smart təhsil, müasir təhsil sistemində informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının (İKT) geniş şəkildə istifadə olunduğu və tələbələrin fərdi öyrənmə ehtiyaclarına uyğunlaşdırılmış bir yanaşmadır. Bu konsepsiya, təhsilin effektivliyini artırmaq, öyrənmə prosesini daha interaktiv, dinamik və əlçatan etmək məqsədilə texnologiyaların tədris prosesinə integrasiyasını nəzərdə tutur. Smart təhsil, həmçinin tələbələrin öyrənmə prosesinə daha aktiv şəkildə daxil olmalarını təmin edir və təhsilin keyfiyyətini yüksəldir.

Rəqəmsal transformasiya dövründə təhsil sahəsinin texnologiyalarla integrasiyası müasir dövrün zəruri tələbinə çevrilmişdir. Smart təhsil konsepsiyası bu integrasiyanı təmin edərək, fərdiləşdirilmiş öyrənmə mühitinin formalaşmasına imkan yaradır. Müasir cəmiyyətin dinamik inkişafı və sürətlə dəyişən əmək bazarı gənclərin yeni biliklərə daha qısa zamanda yiyələnməsini tələb edir. Bu baxımdan, smart təhsil sistemi interaktiv öyrənmə metodlarının tətbiqi ilə öyrənmə prosesini daha cəlbedici və effektiv edir. Distant və hibrid təhsil modellərinin inkişafı təhsilin coğrafi sərhədləri aşaraq daha əlçatan olmasını təmin edir. Eyni zamanda, smart təhsil tədris prosesində məlumatların avtomatlaşdırılmasını və resursların daha səmərəli istifadəsini mümkün edir. Bu konsepsiya, həmçinin təhsilin inklüzivliyini artıraraq hər kəs üçün bərabər imkanlar yaradılmasını təmin edir. Rəqəmsal bacarıqların formalaşdırılması sayəsində tələbələr sürətlə dəyişən texnologiyalar dünyasında daha rahat uyğunlaşa bilirlər. Smart təhsil yalnız biliklərin ötürülməsi ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda tələbələrdə analitik düşüncə, yaradıcılıq və problem həll etmə bacarıqlarını inkişaf etdirir. Bu yanaşma, təhsilin gələcəkdə daha inklüziv, çevik və rəqabətə davamlı olmasına zəmin yaradır [1, s. 123].

Smart təhsil konsepsiyasının əsas prinsiplərindən biri, fərdiləşdirilmiş öyrənmə yanaşmasıdır. Bu yanaşma tələbənin ehtiyaclarına və bacarıqlarına uyğun tədris materiallarının təqdim edilməsi prinsipinə əsaslanır. Rəqəmsal alətlər və platformalar vasitəsilə tələbələr öz sürətlərinə və öyrənmə tərzlərinə uyğun şəkildə təhsil ala bilirlər. Məsələn, onlayn dərslər və adaptiv tədris proqramları tələbənin bilik səviyyəsini və inkişafını izləyərək, ona uyğun məzmun təqdim edir [2, s. 45-50].

Smart təhsil, tələbələrin dərslərə və öyrənmə materiallarına daha interaktiv şəkildə daxil olmalarını təmin edir. İnteraktiv dərslər, simulyasiyalar, video dərslər, testlər və oyunlar vasitəsilə öyrənmə prosesi daha maraqlı və motivasiyaedici olur. Eyni zamanda, smart təhsil sistemləri tələbələrin istənilən yerdən təhsilə çıxışını təmin edir, bu da coğrafi və zaman məhdudiyyətlərini aradan qaldırır. Beləliklə, distant təhsil və hibrid təhsil modelləri vasitəsilə təhsilə daha geniş bir əlçatanlıq təmin edilir.

Smart təhsil sistemləri, resursların daha səmərəli istifadəsini təmin edir. Rəqəmsal platformalar və bulud texnologiyaları sayəsində təhsil resurslarına, dərslər materiallarına və digər tədris vasitələrinə asanlıqla çıxış imkanı yaranır. Müəllimlər və tələbələr eyni zamanda bu resurslardan faydalana bilirlər. Bununla yanaşı, smart təhsil, müəllimlərin iş yükünü azaldır və tədris prosesini daha yaxşı idarə etməyə kömək edir [3, s. 56-60].

Smart təhsil konsepsiyasının inkişafında əsas rolu texnologiyalar oynayır. İnformasiya və kommunikasiya texnologiyaları (İKT), süni intellekt, məlumat analitikası və digər rəqəmsal alətlər, təhsildə müasir yanaşmaların tətbiqini mümkün edir. Bu texnologiyalar həm tədris materiallarının daha asan əldə olunmasını təmin edir, həm də tələbələrin öyrənmə fəaliyyətini daha effektiv şəkildə izləməyə imkan verir. Məsələn, analitik alətlər vasitəsilə tələbələrin inkişafını izləmək və nəticələri təhlil etmək mümkündür.

Smart təhsil sistemi yalnız təhsil prosesini yaxşılaşdırmaqla kifayətlənmir, eyni zamanda tələbələrin əmək bazarına inteqrasiyasını da asanlaşdırır. Bu sistemlər, tələbələrə müasir bacarıqlar qazandırmaq və onların rəqabət qabiliyyətini artırmaq üçün nəzərdə tutulub. Tələbələr, həm nəzəri, həm də praktiki bilikləri əldə edərək, iş dünyasına daha yaxşı hazır olurlar. Smart təhsil, XXI əsrin tələblərinə uyğun bacarıqları inkişaf etdirir və tələbələrin qlobal əmək bazarına uyğunlaşmasına kömək edir [4, s. 123].

Smart təhsil konsepsiyası inklüziv təhsil anlayışını da özündə ehtiva edir. Bu, təhsilin hər kəs üçün əlçatan və bərabər olması deməkdir. Texnologiyaların istifadəsi sayəsində müxtəlif ehtiyacları olan tələbələr (xüsusi təhsil ehtiyacı olanlar da daxil olmaqla) öz fərdi sürətlərinə və bacarıqlarına uyğun şəkildə təhsil ala bilərlər. Bu, təhsilin daha inklüziv və ədalətli olmasına imkan verir.

Smart təhsil konsepsiyası müasir təhsil sistemlərinin inkişafında əsas yer tutur və gələcəyin təhsil modelini formalaşdırır. Bu konsepsiyanın tətbiqi, təhsilin daha çevik, interaktiv, fərdiləşdirilmiş və əlçatan olmasına imkan verir. Smart təhsil texnologiyalarının istifadəsi təhsil prosesinin keyfiyyətini artırır və tələbələrin bilikləri daha sürətli və effektiv şəkildə mənimsəmələrini təmin edir. Gələcəkdə smart təhsil sistemlərinin genişləndirilməsi, təhsilin qlobal miqyasda daha inklüziv və dayanıqlı olmasına kömək edəcəkdir [5, s. 234-240].

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Badarch, D. Information and Communication Technologies in Education: Monograph. Moscow: UNESCO Institute for Information Technologies in Education, 2013.
2. Maiga Chang, Ying-Hong Wang. Smart Learning Environments.
3. Vladimir L. Uskov, Robert J. Howlett, Lakhmi C. Jain. Smart Education and e-Learning 2016.
4. Cathy N. Davidson, David Theo Goldberg. The Future of Learning Institutions in a Digital Age.
5. Maiga Chang, Mohammed Ally. Smart Learning for Community Development. Geneva: World Economic Forum, 2018.

Ömər Vüqar QURBANLI¹²

AZAD İQTİSADI ZONALARIN YARATDIĞI İMKANLAR VƏ BİZNES MÜHİTİNİN INKİŞAFINA TƏSİRİ

Abstract

The purpose of the study is to study the opportunities created by free economic zones in the development of business

Research methodology – To study the mechanism of operation of free economic zones based on empirical research methods

Applied significance of the study – Certain nuances reflected in the study can be taken into account in the formation of new economic zones in our country

Research results – the formation of special economic zones in our country

is significant in terms of accelerating integration into the world economy in the future

Scientific novelty of the study – interpretation of new nuances using international experience in the creation of a new trade zone

Keywords: business, free economic zone, integration, investment, development

Giriş

Müasir dövrdə biznes fəaliyyətinin inkişafını yalnız bir sferada deyil müxtəlif spektrlərdə qiymətləndirmək lazımdır. Bu baxımdan rəqabət mühiti ilə yanaşı spesifik lokal biznes sahələrində də biznesin fəaliyyət imkanlarını qiymətləndirmək lazımdır. Bu sferalarda biri də məhz son illərdə xüsusi aktuallıq qazanan azad iqtisadi zonlardır.

Azad iqtisadi zonalar ixracı və istehsalı təşviq etmək və ölkəyə valyuta axınını dəstəkləmək üçün yaradılmış xüsusi ərazilərdir. Azad iqtisadi zonaların yaradılması ölkələrin öz regionlarına xarici sərmayələri cəlb edilməsini bir yoldur. Bu bölgələr sayəsində beynəlxalq ticarətdə təmsil olunma imkanları artır və kommersiya fəaliyyətləri daha geniş bir sahəyə yayıla bilər. Qarşıya qoyulan məqsəd, ilk növbədə, regionda xarici ticarət siyasətini gücləndirməkdir. Bu məqsədlə regionda ölkənin iqtisadi səviyyəsinin yüksəldilməsi, işsizlik səviyyəsinin aşağı salınması, xarici valyutanın cəlb edilməsi, yeni sənaye və texnoloji modellərin mənimsənilməsi hədəflənir [2, səh 45].

Azad iqtisadi zona bir coğrafi ərazini təmsil edir və idxal, xüsusilə ixrac üçün daha əlverişli şərait yaradır. İnvestisiya cəlb edən bu bölgələr iqtisadi fəaliyyətləri artırmaq üçün vergidən azadolmaları təklif edirlər. Ölkənin gömrük prosedurlarından azad bölgə olduğu üçün ticarət üçün çox əlverişlidir. Buraya gətirilən mallar xüsusilə gömrük rüsumlarından və beynəlxalq hüquq normalarından azad olur..

Sərbəst zona yerləşdiyi yerə və iş sahəsinə görə üç fərqli kateqoriyaya bölünür:

- Sərbəst limanlar rüsumsuz əraziləri təşkil edir və daha çox fabrik və istehsal müəssisələrini ehtiva edir.

- Sərbəst mağazalar və anbarlar hava limanlarında və dəniz limanlarında, rüsumsuz ərazilərdə yerləşir. O, rüsumsuz mallar üçün saxlama xidmətləri təklif edir və təyinat yerinə getmədən idarə oluna bilər. Gömrük rüsumları təyinat yerindən asılı olaraq tətbiq oluna bilər.

- Duty free mağazalar pərakəndə ticarətin aparıldığı ərazilərdir. Buraya daha çox bütün məmulatları, parfümeriya kimi kosmetika və kiçik elektron məhsullar daxildir. Bu dəbdəbəli istehlak mallarının vergiləri ağır olduğundan, onlar hava limanlarında xüsusi yerlərdə yerləşdirilir və sərfəli qiymətlərlə sərnəşinlərə təqdim olunur. Duty free adlanan bu ərazilər hava limanlarının bir hissəsidir.

Azad iqtisadi zonalarda ticarətin üstünlüklərini aşağıdakı kimi sıralamaq olar:

- Zonada fəaliyyət göstərən müəssisələr üçün vergi güzəştləri və ya müəyyən müddət ərzində dövlət vergilərindən tam azad edilməsini təmin edir.

- Dəniz, hava və quru limanları vasitəsilə yüklərin daşınmasını və mobilliyini birləşdirməyə imkan verən yüksək səviyyəli infrastruktur yaradır.

- Məhsulların saxlanması və mühafizəsini asanlaşdırır.

- Strateji coğrafi nöqtələr yaradır. Dünya coğrafiyasının əsas nöqtələrində azad zonanın yaradılması daha çox iqtisadi fəaliyyətin sayını artırır.

- İdxal və ixrac üçün digər maneələrin azaldılması azad zonanın ön mühüm üstünlüyüdür. Məsələn, gömrük rüsumlarını azaltmaqla malların daşınması asanlaşır.

- Azad zonalar ölkədə logistik fəaliyyətin inkişafına və terminal, liman və transfer mərkəzlərinin infrastrukturunun artmasına səbəb olur. Bu fəaliyyətlərə və infrastrukturlara sərmayə qoymaq istəyən xarici kapitalın da diqqətini cəlb edir ;

- Sərbəst zona yerləşdiyi regionun kommersiya və sosial inkişafına töhfə verir

- Azad zonalar dövlətin sınaqdan keçirməyi düşündüyü pilot zonalar kimi seçilə bilər ki, onların təsirləri asanlıqla müşahidə olunsun. Sınaq edilən siyasətlərlə bağlı mümkün çatışmazlıqlar geniş ictimaiyyətə yayılmazdan əvvəl aradan qaldırıla bilər;

- Sərbəst zonadakı güclü və ya çoxsaylı beynəlxalq şirkətlər ölkələr arasında iqtisadi və siyasi əlaqələrin möhkəmlənməsinə və əgər varsa, mümkün mübahisələrin aradan qaldırılmasına müsbət töhfə verir. Bu vəziyyət ölkələr arasında genişmiqyaslı əməkdaşlığa müsbət zəmin yaradır və s.

Materiallar və metodlar.

Sərbəst zonaların yaradılması regionun bir-biri ilə əlaqəli həm biznesə, həm də ölkə iqtisadiyyatına optimal fayda verməsini təmin etmək baxımından çox vacibdir. Zonanın qurulacağı yer rəşional olaraq müəyyən edilməlidir. Sərbəst zonalar beynəlxalq ticarət fəaliyyətini səmərəli və rəvan həyata

keçirmək üçün nəqliyyat və istehsal amillərinin əldə edilməsində rahatlıq və üstünlüklərə malik olmalıdır. Bu baxımdan azad zonaların yaradılması üçün seçilən rayonlar aşağıda sadalanan bəzi keyfiyyətlərə malik olmalıdır [4,səh 36].

Sərbəst zonalar üçün quruya, dənizə, havaya və dəmir yollarına yaxın olan geniş hinterlandlara malik bölgələrə üstünlük verilməlidir.

Azad zonaların yaradıldıqları regionda ticarəti yaxşılaşdıracağını gözləmək olar, lakin onlar ilk növbədə milli və beynəlxalq ticarətin cəmləşdiyi regionlarda yaradılmalıdır.

Sərbəst zonada həyata keçiriləcək fəaliyyətlər və istehsal sahələri davamlı olaraq xammal, aralıq mallar və müxtəlif xidmətlərlə təmin oluna biləcək ticarət zonalarına yaxın olmalıdır.

Sərbəst zona ətrafında bank və sığorta fəaliyyəti inkişaf etdirilməlidir.

Zona qurulacaq əraziyə çatan kifayət qədər enerji, su, tullantı və s. şəbəkələri mövcud olmalıdır.

Sərbəst zonalar ixtisaslı və ya qeyri-ixtisaslı işçi qüvvəsinin işlə təmin olunduğu bölgələrə yaxın olmalıdır.

Nəticələr və müzakirə.

Azad zonaların yaradılmasında məqsəd ümumilikdə ölkəyə valyuta axınını təmin etməkdir. Ölkələr xarici ticarətdə kapital üçün üstünlük əldə etməyin yollarını axtarırlar. Azad iqtisadi zonalar həm ixracda, həm də idxalda yaratdığı üstünlüklərlə xarici ticarətə müsbət təsir göstərə bilər. lazımlı olan bütün növ malların və daxilolmaların daha asan tədarükünə yönəlmişdir. Azad iqtisadi zonaların yaradılmasının digər mühüm səbəbi isə məşğulluğa verdiyi tövhiyədir. Sərbəst zona yaratmaqla bir ölkənin məşğulluq problemini tamamilə aradan qaldırmaq qeyri-mümkün ola bilər, lakin bunun məşğulluq probleminə həlledici təsiri olduğunu da qəbul etmək olar. Bu baxımdan azad iqtisadi zona quran ölkənin əhali strukturu da çox önəmlidir. Əhalisinin çox olduğu ölkələrdə yaradılan azad zonalar daha çox işçi qüvvəsi cəlb etməklə faydalı ola bilər.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. İmran Rzayev- 2006.Beynəlxalq vergitutmada ofşor mexanizmlərin tətbiqi. Bakı
2. Qlobal Maliyyə Mərkəzləri indeksi, 2013.
3. Kəlbəyev Y. A. 2005- Fiskal siyasət və milli iqtisadiyyatın tənzimlənməsi problemləri. (Monoqrafiya). Bakı. “Elm” 2005.- 468 s.
4. Z.Məmmədov-2013 "Bank fəaliyyətinin əsasları", Bakı
5. Küreselleşən Dünyada Vergi Cəhətlərinin Ekonomik Analizi, Review of Social, Economic & Business, Studies, Vol:5-6, ss.285-338.

Qurbanlı Ömər Vüqar³⁴

BİZNESİN İNKİŞAFINDA XÜSUSİ İQTİSADİ ZONALARIN ROLUNUN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Abstract

The purpose of the study - is to study the role of special economic zones in business development.

Research methodology - Using empirical research methods, the role of special economic zones in business development was assessed.

The applied significance of the study - certain nuances reflected in the study can be taken into account when forming newly created and planned special economic zones in our country.

The results of the study- are that the formation of special economic zones in our country is important from the point of view of accelerating integration into the world economy.

The scientific novelty of the research -is that by taking advantage of the experience of creating a special trade zone in Alyat, it is possible to take more significant steps in this direction in the future.

Keywords: business, free economic zone, integration, investment, development.

Giriş

Xüsusi iqtisadi zonalar, ölkədəki ticarət, maliyyə və iqtisadi sahələrlə bağlı hüquqi və inzibati qaydaların tam icra olunmadığı və ya qismən icra olunduğu sənaye və kommertiya fəaliyyətləri üçün geniş stimullar verən bölgələr kimi xarakterizə olunur. Azad iqtisadi zonalar müxtəlif xüsusi qaydalara, əsasəndə də gömrük vergi güzəştlərinin tətbiq olduğu ərazilərdir. Başqa bir ifadə ilə desək ir ölkənin sərhədləri daxilində ticarət məhdudiyyətlərindən kənarda qalan bölgələr kimi xüsusi iqtisadi zona statusuna malik olur. İnkişaf etməkdə olan ölkələrin iqtisadi siyasətində mühüm rol oynayan xüsusi iqtisadi zonaların xüsusiyyətlərini aşağıdakı kimi təsnifləşdirmək olar (Z.Məmmədov-2013):

- İxrac üçün investisiyaların və istehsalın artırılması;
- Xarici kapitalın texnologiya transferi yolu ilə xarici ticarətin artırılması;
- Xarici ticarət və maliyyə imkanlarından daha çox faydalanmaq;
- Yerli istehsalçıların beynəlxalq rəqabət qabiliyyətinə töhfə vermək;
- İxrac yönümlü sənayenin inkişafını təşviq etmək üçün ixrac artırmaq;
- Xarici valyuta axınının artması ;
- Məşğulluq probleminin həllinə kömək etmək;
- Texnoloji və iqtisadi standartların yüksəldilməsi ;
- Təkrar ixrac və tranzit ticarət əməliyyatlarından əldə edilən üstünlüklər fayda
- Xarici bazarlarda bank əməliyyatlarının davamlılığı təmin etmək

Sərbəst zonaların əsas məqsədlərindən biri, xarici investisiyaların və texnologiyaların ölkəyə transferin istənilən müvəffəqiyyəti əldə edilməsidir.

Azad iqtisadi zonaların xüsusiyyətləri onların yaradılması məqsədlərindən və ölkələrin şərtlərindən asılı olaraq dəyişə bilər. Ümumiyyətlə azad iqtisadi zonaların xüsusiyyətlərini aşağıdakı kimi sadalamaq mümkündür (Z.Məmmədov-2012):

- Azad zonalar gömrük ərazilərindən kənarda olsa da, siyasi cəhətdən tam olaraq müstəqil deyillər.
 - Sərbəst zonaların ərazi sərhədləri müəyyən edilmişdir;
 - Azad zonalar onların yaradıldığı şəhərin və ya rayonun bir hissəsinə hədəfə edir.
 - Sərbəst zonalarda məskunlaşma və ya yerləşmə mümkün deyil;
 - Sərbəst zonalar özəl və ya dövlət təşkilatları tərəfindən idarə oluna bilər;
 - Azad zonalar kommertiya fəaliyyətinin intensiv şəkildə həyata keçirildiyi ərazilərdir.
- bölgələrdir
- Sərbəst zonalar pul əməliyyatları konvertasiya olunan valyutalarda həyata keçirilə bilər;

Bu bölgələrin uğurlu olması üçün İstehsal və məşğulluğu artıran qaydaların tətbiqi tələb olunur.

Materiallar və metodlar. Respublikamızda Azad iqtisadi zonanın yaradılmasında əsas məqsəd paytaxt Bakı ilə müqayisədə respublikanın potensial imkanları yüksək olan böyük şəhərlərindən biri kimi istehsal mühitində canlanmaya tövə vermək, sənaye sektorunun Sumqayıtın timsalında canlanmasına nail olmaq, əhəlinin məşğulluq səviyyəsinin yüksəldilməsinə geniş imkanlar yaratmaq, ekoloji mühitin qorunması, şəhərin elmi-texniki potensialını yüksəltmək və bu kimi digər mühüm məsələlərin həllinə yönəlmişdir. Əslində bu tip zonaların tək Sumqayıtda deyil, Quba-Xaçmaz, Lənkəran-Astara, Mingəçevir-Yevlax kimi digər iri şəhərlərdə yaradılması imkanları da araşdırılmalıdır.

Belə ki, son on beş ildə ölkə itisadiyyatında əldə olunmuş dinamik makroiqtisadi göstəricilərin fonunda xüsusilə bölgələrlə Bakı şəhəri arasında inkişaf göstəricilərinin bir qədər qeyri proposional olduğunu görürük. Hazırda istehsal olunan ÜDM-nin 70% artığının Bakı-Abşeron iqtisadi bölgəsinin payına düşməsi, biznes subyektlərinə yatırılmış investisiyaların 80%-dən artığının vergi yığımlarının isə 80-85% yaxınının məhz paytaxt və onu əhatə edən bölgələrin payına düşməsi ölkə iqtisadiyyatında

bu disproporsiyanın aradan qaldırılması üçün mühüm elementlərdən biri kimi azad iqtisadi zonaların yaradılmasını zərurətə çevirir

Bu aspektdə 17 mart 2016-cı ildə cənab Prezident İlham Əliyev Bakı şəhəri Qaradağ rayonunun Ələt qəsəbəsində yeni Bakı Beynəlxalq Dəniz Ticarət Limanının ərazisi daxil olmaqla azad ticarət zonası tipli xüsusi iqtisadi zonanın yaradılması ilə bağlı tədbirlər haqqında imzaladığı sərəncam əhəmiyyətli bir iqtisadi addım kimi qiymətləndirilməlidir. Ələt qəsəbəsində yaranmaqda olan yeni AİZ beynəlxalq yük daşınma və Avropa Asiya logistika zəncirlərində aparıcı rol oynamaqla yanaşı, yerli istehsalın təşviqi, “Made in Azerbaijan” brendinin dünya üzrə tanınmasında müstəsna xidməti olacaqdır. Ələt iqtisadi zonasının Bakı və onu əhatə edən bölgənin iqtisadi yüksəlişinə təkan verməklə yanaşı hesab edirik ki, respublikanın digər bölgələri üçün də əhəmiyyətli gəlir mənbəyinə çevriləcəkdir.

Nəticələr və müzakirə.

Tədqiqat nəticəsində xüsusi zonaların müsbət xüsusiyyətləri ilə yanaşı aşağıdakı çatışmazlıqları müəyyən edilmişdir:

- zonanın yaradılmasına xarici investisiyalarla müqayisədə daha çox vəsaitin sərf olunması;
- qeyri müəyyənliyin yüksək səviyyəsi, zonanın gələcək fəaliyyəti barədə dəqiq iqtisadi proqnozların mümkünsüzlüyü,
- zona daxilində tətbiq edilən güzəştlər faktiki olaraq ofşorun qeydiyyatda olduğu ölkədə digər iqtisadi subyektlərə diskriminasiyalı yanaşmanı meydana çıxarır;
- zonanın layihələşdirici və təşkilatçıların qarşıya qoyduqları məqsədlərin çoxluğu və aydın olmaması nəticəsində yaranan güzəştlərin zonada fəaliyyətin bütün növlərinə və bütün subyektlərə əsassız olaraq tətbiq olunması və s.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. İmran Rzayev- 2006. Beynəlxalq vergitutmada ofşor mexanizmlərin tətbiqi. Bakı
2. “Xüsusi iqtisadi zonaların yaradılması haqqında” Aktı. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 6 mart 2007-ci il tarixli.
3. Qlobal Maliyyə Mərkəzləri indeksi, 2013.
4. Veritas Bürosu, “Dəniz gəmiçiliyi və ofşor biznes”, 2012-2013.
5. Kəlbəyev Y. A. 2005- Fiskal siyasət və milli iqtisadiyyatın tənzimlənməsi problemləri. (Monoqrafiya). Bakı. “Elm” 2005.- 468 s.
6. Z.Məmmədov-2013 "Bank fəaliyyətinin əsasları", Bakı
7. Z.Məmmədov-2012 "Beynəlxalq valyuta-kredit münasibətləri və xarici ölkələrin pul-kredit sistemi".Bakı
8. Küreselleşən Dünyada Vergi Cənnətlərinin Ekonomik Analizi, Review of Social, Economic & Business, Studies, Vol:5\6, ss.285-338.

Xanim Agayeva, i.ü.f.d
Magistr Orkhan GULİYEV
Qərbi Kaspi Universiteti
E-mail: orkhan.glyv@gmail.com

IMPROVING THE ORGANIZATIONAL STRUCTURE OF MANAGEMENT IN SMALL BUSINESS ENTERPRISES

Xülasə

Kiçik bizneslər öz əməliyyatlarını effektiv şəkildə idarə etməkdə tez-tez unikal çətinliklərlə üzləşirlər. Kiçik biznesin uğuruna töhfə verə biləcək əsas amillərdən biri yaxşı qurulmuş idarəetmə sistemidir. Aydın və səmərəli təşkilati struktur ünsiyyətin asanlaşmasına, qərarvermə prosesinin təkmilləşməsinə və resursların ən səmərəli şəkildə istifadəsinə şərait yaradır. Bu məqalə kiçik biznes

müəssisələrində təşkilati strukturun təkmilləşdirilməsinin əhəmiyyətini araşdırır və bu məqsədə çatmaq üçün praktik tövsiyələr təqdim edir.

Təşkilati struktur bir müəssisənin öz insan resurslarını, vəsaitlərini və tapşırıqlarını məqsədlərinə çatmaq üçün necə təşkil etdiyini göstərir. Bu, işçilərin rollarını və məsuliyyətlərini, müxtəlif şöbələr arasındakı əlaqələri və şirkət daxilində informasiya axınına müəyyən edir. Kiçik bizneslərdə təşkilati struktur, böyük korporasiyalarla müqayisədə daha sadə olur, lakin yenə də əməliyyatların düzgün aparılması və inkişaf üçün vacibdir.

Açar sözlər: təşkilati struktur, kiçik bizneslər, təşkilati davranış, strateji idarəetmə, resursların optimallaşdırılması, liderlik və qərarvermə

Introduction

Small businesses often face unique challenges when it comes to managing their operations effectively. One of the key factors that can contribute to the success of a small business is a well-structured management system. A clear and efficient organizational structure helps streamline communication, improves decision-making, and allows the business to use its resources in the most effective way possible. This article explores the importance of improving the organizational structure in small business enterprises and provides practical insights on how to achieve that goal.

An organizational structure refers to the way in which a business organizes its people, resources, and tasks to achieve its goals. It outlines the roles and responsibilities of employees, the relationships between different departments, and the flow of information within the company. In small businesses, the organizational structure is often simpler compared to large corporations, but it is still essential for smooth operations and growth.

In small enterprises, the organizational structure may be less hierarchical and more flexible, with fewer layers of management. However, even with fewer employees, it is crucial to establish clear roles and responsibilities to avoid confusion and inefficiencies. A well-designed structure can enable the business to function effectively and adapt to changes as it grows.

One of the primary benefits of a clear organizational structure is that it helps define the responsibilities and tasks of each employee. This not only provides clarity but also ensures that everyone in the organization understands their role and the expectations placed on them. This leads to improved efficiency, better communication, and fewer misunderstandings. [1,45]

A strong organizational structure also enhances decision-making processes. In a well-structured business, leaders know who to consult and how to delegate authority, allowing for quicker and more informed decision-making. This is especially important in small businesses, where the owners or top management may be involved in multiple aspects of the business. By clearly defining the decision-making process, businesses can ensure that decisions are made in a timely and efficient manner.

Moreover, a well-organized structure promotes employee satisfaction and motivation. When employees have a clear understanding of their roles and how their work contributes to the overall success of the business, they are more likely to be engaged and productive. A positive work environment, where employees feel valued and appreciated, is a key factor in retaining talent and encouraging growth.

While the benefits of an efficient organizational structure are clear, small businesses often face several challenges when it comes to establishing one. One of the most common issues is the limited availability of resources. Small businesses may not have the same budget or personnel as larger organizations, which can make it difficult to create a comprehensive and well-defined management structure.

In many small businesses, employees are often required to take on multiple roles. For instance, a small business owner may be responsible for everything from financial management to marketing and human resources. This can lead to burnout, as well as a lack of focus on key areas of the business. Furthermore, when employees are stretched too thin, it can result in inefficiencies and lower quality of work.

Another challenge that small businesses face is the lack of clear lines of communication. In larger organizations, communication is often facilitated through formal channels, such as meetings, reports, and memos. However, in smaller businesses, communication can be less formal, and important information may not be shared in a timely manner. This can lead to confusion and delays in decision-making. [3,23]

Small businesses also often face leadership gaps, particularly if the business owner is heavily involved in day-to-day operations. In such cases, there may not be enough time or resources to focus on long-term strategic planning. As a result, decisions may be made reactively rather than proactively, which can hinder the business's growth and success.

Despite these challenges, there are several strategies that small businesses can use to improve their organizational structure and increase efficiency. One of the first steps is to establish clear goals and priorities for the business. By identifying what the business wants to achieve, management can design an organizational structure that supports these objectives. This may involve defining key roles, allocating resources more effectively, and prioritizing tasks that align with the company's long-term goals.

Another important step is to simplify decision-making processes. In many small businesses, decisions can become bottlenecked because too many people are involved in the decision-making process. By empowering leaders at different levels of the organization to make decisions, businesses can speed up the decision-making process and reduce delays. It is also important to ensure that there are clear channels of communication for decision-making, so that information flows efficiently between the appropriate parties.

The integration of technology can also play a significant role in improving organizational structure. Small businesses can use various tools and software to streamline operations, manage customer relationships, track finances, and improve communication. For example, project management software can help organize tasks and deadlines, while accounting software can assist with financial reporting and budgeting. By adopting technology, small businesses can reduce administrative burdens and increase overall efficiency. [4,56]

Training and development programs are also crucial for improving organizational structure. Employees should be continuously trained to enhance their skills and adapt to changes in the business environment. Cross-training employees in multiple areas can help them become more versatile and increase the overall flexibility of the business. This also allows employees to step into different roles when needed, ensuring that operations continue smoothly even when key staff members are unavailable.

Finally, small businesses must ensure that there is proper leadership in place. Strong leadership is essential for guiding the organization through periods of change and growth. In many small businesses, the owner or manager may need to take on multiple roles, but it is important to delegate responsibilities to other team members whenever possible. By empowering employees and creating a strong leadership team, businesses can ensure that decisions are made efficiently and that the business is able to grow sustainably.

Conclusion

Improving the organizational structure of management in small businesses is crucial for fostering growth, increasing efficiency, and maintaining a competitive edge in the marketplace. A well-structured organization allows for clear communication, better decision-making, and enhanced employee motivation. While small businesses face challenges such as limited resources and leadership gaps, these can be overcome through strategic planning, clear delegation of responsibilities, and the use of technology.

Ultimately, an efficient organizational structure is not a one-time fix but an ongoing process that requires regular evaluation and adjustment. By continuously refining the structure to meet the changing needs of the business, small businesses can create an environment where employees are motivated, customers are satisfied, and the business is positioned for long-term success.

REFERENCES:

1. Barney, J. B., & Hesterly, W. S. (2020). *Strategic Management and Competitive Advantage: Concepts and Cases* (7th ed.). Pearson.
2. Drucker, P. F. (2007). *The Effective Executive: The Definitive Guide to Getting the Right Things Done*. HarperBusiness.
3. Johnson, G., Whittington, R., & Scholes, K. (2017). *Exploring Corporate Strategy: Text & Cases* (11th ed.). Pearson Education.
4. Kotter, J. P. (2012). *Leading Change*. Harvard Business Review Press.
5. Mintzberg, H. (1983). *Structure in Fives: Designing Effective Organizations*. Prentice Hall.
6. Robinson, P., & Judge, T. (2019). *Organizational Behavior* (18th ed.). Pearson Education.

Elçin ABBASOV İ.ü.f.d.dos.
Pərvin Ərastun oğlu ƏHMƏDOV
Qərbi Kaspi universiteti
E-Mail: Pervin.ehmedov57@gmail.com

PERFORMANSIN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ ÜSULLARI

Summary

This thesis analyzes the importance of performance evaluation methods and various approaches. Performance evaluation is a crucial process for objectively and fairly measuring employees' activities. Traditional evaluation methods, such as rating scales and the critical incident method, are simple and easy to implement, but they carry risks of subjectivity and inaccuracy. Modern approaches, especially 360-degree feedback and Management by Objectives (MBO), provide more objective results and allow for more accurate tracking of employee development.

Keywords: *Performance, evaluation, employee, method, motivation, efficiency.*

1. Performans anlayışı və əhəmiyyəti

Performans anlayışı təşkilatın məqsədlərinə çatmaqda fərdin və ya qrupun fəaliyyət səviyyəsini ifadə edir. Bu anlayış təkcə nəticəyə deyil, həm də həmin nəticəyə çatmaq üçün görülmə işlərin keyfiyyətinə əsaslanır. Performansın düzgün qiymətləndirilməsi işçinin motivasiyasına, təşkilatın məhsuldarlığına və ümumilikdə idarəetmə prosesinin effektivliyinə təsir edir.

Təşkilatlarda performansın ölçülməsi bir çox məqsədlərə xidmət edir. Bu məqsədlərə əmək haqqının ədalətli müəyyənləşdirilməsi, təlim ehtiyaclarının aşkarlanması, təşviq sisteminin qurulması, karyera inkişafının planlaşdırılması və ümumilikdə insan resurslarının inkişafı daxildir. Bundan başqa, işçilərin performansına dair obyektiv məlumatlar rəhbərliyə daha düzgün qərarlar qəbul etmək imkanı yaradır. [1.S. 10-18]

2. Ənənəvi qiymətləndirmə üsulları

Ənənəvi performans qiymətləndirmə üsulları əsasən rəhbər-subyekt yanaşmasına əsaslanır. Bu üsullar sadə, lakin bəzən subyektiv meyarlara əsaslandığı üçün birmənalı nəticələr verməyə bilər.

Reyting şkalası metodu

Bu üsulda işçilər müəyyən xüsusiyyətlər üzrə (məsələn, məsuliyyətlik, əməkdaşlıq, dəqiqlik) şkala üzrə qiymətləndirilir. Şkala adətən 1-dən 5-ə qədər olur. Bu üsul sadə və tətbiq baxımından rahat olsa da, qiymətləndirənin subyektiv yanaşması nəticələri təhrif edə bilər.

Alternativ sıralama metodu

Bu metodda işçilər ən yaxşıdan ən zəifə doğru sıralanır. Kiçik komandalar üçün faydalı olsa da, böyük kollektivlərdə obyektivlik və dəqiqlik problemləri yarana bilər.

Kritik hadisə metodu

Bu yanaşmada rəhbər işçinin fəaliyyətində yadda qalan müsbət və mənfi hadisələri qeyd edir və bu qeydlər performans qiymətləndirməsində istifadə olunur. Lakin bu metod zaman alıcı və qeyri-sistematik ola bilər.

3. Müasir qiymətləndirmə üsulları

Texnologiyanın inkişafı və iş mühitindəki dəyişikliklər, performans qiymətləndirmə üsullarının daha çevik və ədalətli olmasını tələb edir. Müasir yanaşmalar həm işçiləri, həm də rəhbərliyi daha geniş və müxtəlif göstəricilər əsasında qiymətləndirməyə imkan verir.[2.S. 21-26]

a) 360 dərəcə qiymətləndirmə metodu

Bu metodda işçi yalnız rəhbəri tərəfindən deyil, həm də həmkarları, alt əməkdaşları və hətta müştərilər tərəfindən qiymətləndirilir. Bu yanaşma çoxşaxəli qiymətləndirmə imkanı təqdim edir və daha obyektiv nəticələr əldə etməyə kömək edir. Lakin, bu metodun tətbiqi zamanı şəxsi münasibətlər və qeyri-obyektiv fikirlər riskləri də mövcuddur.[3.S.11-24]

b) Hədəf əsaslı qiymətləndirmə (MBO)

Bu metodda işçilərə müəyyən hədəflər qoyulur və onların bu hədəflərə nə dərəcədə çatdığı qiymətləndirilir. Bu yanaşma işçiləri daha çox təşviq edir və təşkilatın strateji məqsədlərinə uyğun performansın inkişafını təmin edir. Bununla belə, hədəflərin çox konkret və ölçülə bilən olması vacibdir.

c) Kompetensiya əsaslı qiymətləndirmə

Kompetensiyalar işçinin bilikləri, bacarıqları və davranışları ilə əlaqələndirilir. Bu metodun üstünlüyü odur ki, yalnız nəticələrə deyil, həm də işçinin həmin nəticələrə necə çatdığına diqqət yetirir. Bu yanaşma inkişaf üçün də vacib məlumatlar təqdim edir.

4. Qiymətləndirmə prosesində qarşılaşılan çətinliklər

Performans qiymətləndirmə prosesində müxtəlif çətinliklər mövcuddur. Bəzən işçilər qiymətləndirmənin ədalətli olmadığına inanır və bu da onların motivasiyasına mənfi təsir göstərə bilər. Qiymətləndirmənin subyektiv olması, rəhbərin və ya qiymətləndirənin şəxsi münasibətlərinə görə nəticələrin dəyişməsi riskini yaradır. [4.S.30-42]

Digər bir problem isə, çox sayda işçinin olduğu təşkilatlarda qiymətləndirmənin obyektivliyi və zamanla əlaqəli çətinliklərdir. Həmçinin, qiymətləndirmənin düzgün aparılmaması işçilərin daha az səy göstərməsinə və ya işdən narazılığa səbəb ola bilər.

5. Təklif və nəticələr

Performans qiymətləndirmə üsullarının effektivliyini artırmaq üçün təşkilatlar müxtəlif metodları kombinasiya etməlidir. Məsələn, 360 dərəcə qiymətləndirmə və MBO metodlarının birləşdirilməsi işçilərin həm öz hədəflərinə, həm də təşkilatın ümumi məqsədlərinə uyğun performans göstərmələrinə kömək edə bilər.[5.S.32-41]

Bundan əlavə, qiymətləndirmə sisteminin şəffaf olması və işçilərin bu prosesi düzgün şəkildə başa düşmələri təmin edilməlidir. Rəhbərlik və işçilər arasında açıq dialoq və müsbət rəy sistemi, qiymətləndirmə prosesinin obyektivliyini artırır.

Nəticə

Son olaraq, müasir texnologiyalardan istifadə edərək qiymətləndirmə prosesini avtomatlaşdırmaq və məlumatları daha effektiv toplamaq mümkündür. Bu, həm də işçilərin inkişafını izləməyi və nəticələri ölçməyi asanlaşdırır.

ƏDƏBİYYAT SIYAHISI

1. Armstrong, M. (2006). A Handbook of Human Resource Management Practice. 10th Edition. Kogan Page.
2. Dessler, G. (2013). Human Resource Management. 13th Edition. Pearson Education.
3. Pichler, S. (2012). Performance Appraisal Systems: A Critical Review. International Journal of Business and Social Science, 3(13), 10-15.
4. Aguinis, H. (2009). Performance Management. Pearson Prentice Hall.
5. Allen, R. S., & Kilmann, R. H. (2001). Organizational Diagnosis: A Workbook of Theory and Practice. Prentice Hall.

Pərviz Cövdət ƏLƏKBƏROV
Qərbi Kaspi Universiteti, magistr
alakbarov.parviz1@gmail.com

İDARƏETMƏ SİSTEMLƏRİNDƏ DİNAMİK PROQRAMLAŞDIRMANIN ROLU VƏ TƏTBİQ SAHƏLƏRİ

Abstract

Dynamic programming (DP) is a mathematical programming method that provides efficient solution of complex problems by dividing them into smaller subproblems and storing the results of these subproblems. This approach is widely used in management systems to optimize decisions, rationally allocate resources, and automate processes. Dynamic programming increases the effectiveness of strategic and operational planning by allowing for more flexible and accurate decision-making in management. Its application acts as one of the main methods in the processes of automation and digitalization of management systems.

Keywords: management systems, dynamic programming, optimal decision-making, decision-making models, digital management, automated systems.

Giriş

Müasir dövrdə idarəetmə sistemlərinin mürəkkəbləşməsi və çevik qərar qəbul etmə ehtiyacının artması, optimallaşdırma və riyazi modelləşdirmə üsullarının tətbiqini zəruri edir. Bu kontekstdə dinamik proqramlaşdırma (DP) idarəetmənin müxtəlif səviyyələrində – istər strateji, istərsə də operativ sahələrdə – geniş tətbiq olunan səmərəli metodlardan biri kimi çıxış edir. Dinamik proqramlaşdırma əsasən ardıcıl qərar qəbul etmə proseslərini modelləşdirmək və bu qərarların optimal kombinasiyasını müəyyənləşdirmək üçün istifadə olunur. Bu yanaşma, qarşıya qoyulan məqsəd funksiyasını maksimuma çatdırmaq və ya xərcləri minimuma endirmək məqsədilə, problemi kiçik və daha sadə alt problemlərə ayıraraq onların nəticələrini yadda saxlamaq və təkrar istifadə etməyə əsaslanır. İdarəetmə sistemlərində bu metodun tətbiqi, sistemin daha çevik, rəşional və effektiv işləməsinə şərait yaradır.

Əsas hissə Müasir texnologiyaların sürətli inkişafı daha çevik, səmərəli və optimal işləyən idarəetmə sistemlərini zəruri etmişdir. Bu kontekstdə qərar vermə proseslərini riyazi modellərlə dəstəkləmək və resursları optimal şəkildə idarə etmək vacibdir. Dinamik planlaşdırma — çoxmərhləli qərar qəbulu problemlərini həll etmək üçün istifadə edilən güclü optimallaşdırma texnikası bu sahədə mühüm rol oynayır. Xüsusilə zamanla dəyişən şəraitdə ardıcıl olaraq ən əlverişli qərarların qəbul edilməsinin tələb olunduğu hallarda dinamik proqramlaşdırma idarəetmə sistemlərinin intellektual əsasını təşkil edir.

Dinamik proqramlaşdırma, qərar vermə prosesinin mərhələlərə bölündüyü və hər mərhələdə qəbul edilən qərarların ümumi nəticəyə təsir etdiyi optimallaşdırma üsuludur. Bu üsul Bellman tərəfindən təklif edilmiş və zaman keçdikcə geniş ərazilərdə tətbiq edilmişdir. Dinamik proqramlaşdırmanın əsas prinsipi problemi alt problemlərə bölmək və daha böyük problemi optimallaşdırmaq üçün bu alt problemlərin həllərini saxlamaqdır [1].

İdarəetmə sistemlərinin rolu İdarəetmə sistemləri müxtəlif resursların və proseslərin əlaqələndirilmiş təşkilini və səmərəli idarə olunmasını təmin edən strukturlardır. Bu sistemlərdə dəyişən şəraitdə optimal qərarlar qəbul etmək vacib olduğundan, dinamik proqramlaşdırma bu məqsədə xidmət edən effektiv vasitə kimi görünür. Məsələn, bu yanaşma sənaye müəssisələrində istehsal planlarının optimallaşdırılması, enerji şəbəkələrində yüklərin bölüşdürülməsinin idarə edilməsi, logistika sistemlərində marşrutun optimallaşdırılması kimi proseslərdə geniş tətbiq edilir. Dinamik proqramlaşdırmanın tətbiq olunduğu əsas sahələr aşağıdakılardır:

Nəqliyyat və logistika – Marşrutların optimallaşdırılması, yük daşımalarda xərclərin azaldılması və resursların ən səmərəli şəkildə bölüşdürülməsi məqsədilə istifadə edilir.

Enerji sistemləri - Yükün bölüşdürülməsinin optimal həlli, enerji avadanlıqlarının dayanıqlığının qorunması və elektrik stansiyalarında ehtiyatların idarə edilməsi üçün tətbiq olunur.

Səhiyyə və sosial xidmətlər – Bəzi sahələrdə optimal qərar qəbul etmə prosesləri üçün xəstəxana resurslarının planlaşdırılması və geri qaytarılmayan yardımın koordinasiyası istifadə olunur.

İstehsalın idarə edilməsi – İstehsalın müxtəlif mərhələlərini optimallaşdırmaq, sənaye ehtiyatlarını tənzimləmək və işçi qüvvəsindən səmərəli istifadəni təmin etmək üçün tətbiq edilir.

Maliyyə və iqtisadi modellər – İnvestisiya portfellerini formalaşdırmaq, riskləri idarə etmək və gəlirləri optimallaşdırmaq üçün istifadə olunur.

Robototexnika və süni intellekt – Avtonom sistemlər hərəkət traktorlarının yaradılması və mənfəət mexanizmlərinin inkişafı üçün geniş istifadə imkanlarına malikdir.

Onların üstünlükləri və məhdudiyyətləri dinamik proqramlaşdırmanın üstünlükləri arasında onun çoxölçülü və qeyri-bərabər məsələləri həll etmək qabiliyyəti, nəticələrin dəqiqliyi və şərhə xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu səbəbdən bəzi hallarda yaxınlaşma üsulları və evristik yanaşmalar birlikdə tətbiq edilir [2].

Nəticə.

Nəticə etibarlı ilə idarəetmə sistemlərində optimal qərarların əldə edilməsində dinamik proqramlaşdırma mühüm rol oynayır. Bu yanaşma mürəkkəb və çoxölçülü proseslərin idarə edilməsində, resursların bərabər şəkildə bölüşdürülməsində və dəyişən şərtlərə uyğunlaşan çevik strategiyaların yaradılmasında vacibdir. Nəqliyyatın planlaşdırılması, enerji avadanlığı sistemlərinin optimallaşdırılması, istehsalın idarə edilməsi, robot texnikası və süni intellekt sahələrində dinamik proqramlaşdırmanın uğurlu tətbiqi onun praktik əhəmiyyətini daha da nümayiş etdirir. Gələcəkdə informasiya texnologiyalarının və avtomatlaşdırılmış idarəetmə sistemlərinin inkişafı fonunda dinamik proqramlaşdırmanın əhatə dairəsinin daha da genişlənməyi gözlənilir. Bu, onu təkcə görünüşdə deyil, həm də praktikada vacib olan bir üsul kimi ön plana çıxarır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Bellman, R. (1957). Dynamic Programming. Princeton University Press.
2. Bertsekas, D. P. (2005). Dynamic Programming and Optimal Control. Athena Scientific.
3. Liberzon, D. (2011). Calculus of Variations and Optimal Control Theory: A Concise Introduction. Princeton University Press.
4. Puterman, M. L. (1994). Markov Decision Processes: Discrete Stochastic Dynamic Programming. Wiley-Interscience.
5. Lewis, F. L., Vrabie, D., & Syrmos, V. L. (2012). Optimal Control. Wiley.

Fidan Sehran QASIMOVA

magistrant

Qərbi Kaspi Universiteti

E-mail: fidan.gasim.24@gmail.com

KİÇİK VƏ ORTA SAHİBKARLIĞIN İNKİŞAFINDA ƏSAS TRENDLƏR

Abstract

Although the main features of the concept of entrepreneurship brought to science by Cantillon are foresight and risk, the main factor here is that it is not limited only to production [1, p.116]. For this reason, small and medium-sized enterprises (SMEs), which are entrepreneurial subjects, are important factors that form the main structural blocks of this concept in the world economy and ensure employment. The rapidly changing dynamics of the global economy make it necessary to develop new strategies to ensure the competitiveness and sustainability of SMEs.

Keywords: entrepreneurship, small business, medium-sized business, SME, trends in entrepreneurship

Giriş

Cantillon tərəfindən elmə gətirilən sahibkarlıq anlayışının əsas xüsusiyyətləri uzaqgörənlik və risk olsa da, burada əsas amil onun yalnız istehsalatla məhdudlaşdırılmamasıdır [1, s.116]. Bu səbəbdəndir ki, sahibkarlıq subyektləri olan kiçik və orta sahibkarlıq (KOB) dünya iqtisadiyyatında bu anlayışın əsas struktur bloklarını təşkil edən və məşğulluğu təmin edən mühüm amillərdəndir. Qlobal iqtisadiyyatın sürətlə dəyişən dinamikası KOB-ların rəqabət qabiliyyətini və davamlılığını təmin etmək üçün yeni strategiyalar hazırlamağı zəruri etməkdədir.

KOB-ların inkişafında texnoloji tərəqqi, bazar tələblərinin dəyişməsi və ətraf mühit amilləri mühüm rol oynadığını görə bilərik. KOB-ların inkişafına bu təsir amillərini bir neçə aspektdən analiz etmək mümkündür.

Texnologiyanın sürətli inkişafı KOB-ların biznes fəaliyyətini kökündən dəyişməsinə səbəb olmaqdadır. Rəqəmsallaşma KOB-lara daha geniş bazara çıxmağa, əməliyyat səmərəliliyini artırmağa və daha az xərclərə şərait yaratmaqla daha çox müştəri kontingenti ilə ünsiyyət qurmağa imkan verir [5, s. 53-60]. Elektron ticarət və rəqəmsal marketing metodlarından istifadənin artması KOB-lara beynəlxalq bazarlara çıxmağa və genişlənmə imkanı verir. Bundan əlavə, bulud hesablamaları, süni intellekt və məlumat analitikası kimi texnologiyalar kiçik biznesin böyümə potensialını artırmaqda və onların daha rəqabətli olmasına kömək etməkdədir.

Böyük sahibkarlar daha geniş marketing strategiyalarından istifadə etməsinə baxmayaraq, bugün kiçik və orta sahibkarlar üçün sosial medianın təqdim etdiyi imkanlar daha əlçatan və genişdir. Belə ki, bir çox sosial media platformaları bizneslərə daha az büdcə ilə daha böyük auditoriyaya çatmağa imkan verdiyi üçün kiçik və orta sahibkarların bu imkanlardan istifadəsi daha da artmağa davam edir. Sosial media insanları bir kliklə mövcud maraq dairəsi ətrafında toplamaq, onlayn mövcudluğu yaratmaq, brend şüurunu formalaşdırmaq və müştəri əlaqələrini gücləndirmək üçün mühüm vasitədir. Bu kiçik, lakin əhəmiyyəti böyük rəqəmsal marketing texnikaları KOB-lara hədəf auditoriyasına daha effektiv şəkildə çatmağa və bazar paylarını artırmağa imkan verməkdədir [3, 2023].

Son illərdə ekoloji davamlılıq müəssisələrin qərar qəbul etmə proseslərində daha çox ön plana çıxmaqdadır. Qlobal istiləşmə və ətraf mühitin çirklənməsi kimi bir sıra problemlər getdikcə daha çox təhlükəyə çevrilməyə, bu isə KOB-ları davamlılıq mövzusunda daha da həssas davranmağa məcbur edir. Beləliklə, bu vəziyyət KOB-ları ekoloji cəhətdən təmiz istehsal üsulları, enerji səmərəliliyi və tullantıların idarə edilməsi kimi məsələlərdə innovativ həllər hazırlamağa, eləcə də ekoloji baxımdan sağlam məhsullar istehsal etməyə məcbur edir. Bundan əlavə, yaşıl biznes modelləri nəinki təkcə ekoloji faydalar təmin edir, həmçinin müəssisələrə yeni bazarlar və müştəri qrupları qazandırır [4, s.91-117]. Bu tendensiya KOB-lara həm sosial öhdəliklərini yerinə yetirmək, həm də iqtisadi aspektdən daha dayanıqlı bir yol izləmək üçün imkanlar yaradır.

Pandemiya, ondan sonrakı dövrlərdə global təchizat zəncirlərində əhəmiyyətli pozulmalara səbəb oldu və bu, yerli istehsal və təchizat zəncirlərinin əhəmiyyətini artırmağa başladı. Artıq KOB-lar özlərini global qeyri-müəyyənliklər və təhlükələrdən qorumaq, daha sürətli xidmət göstərmək, eləcə də ölkə əhəmiyyətli biznesləri dəstəkləmək üçün yerli təchizatçılara və istehsalçılara müraciət etməkdədirlər. Bu, həm xərclərin və risklərin daha da azlmasına, həm də məhsulların daha sürətli tədarükünü təmin etməyə köməklik göstərir [2, 2024]. Bundan əlavə, yerli istehsalın güclənməsi yerli iqtisadiyyatın inkişafına töhvə verdiyi üçün biznesə daha çox çeviklik gətirmiş olur.

KOB-ların inkişafı üçün hazırda innovasiya və sahibkarlıq mədəniyyəti çox böyük əhəmiyyət kəsb etməkdədir. Kiçik müəssisələr daim innovativ məhsul və xidmətlər təklif etmək, bazar paylarını artırmaq və rəqabət üstünlüyü əldə etməyi hədəfləməkdədirlər. Bu proses təbii ki, KOB-lardan daim yenilənən müştəri tələblərinə və bazar dəyişikliklərinə uyğunlaşmağı tələb etməkdədir. Bundan əlavə, ölkəmizdə sahibkarlıq mədəniyyətinin yayılması bizə yeni biznes ideyalarının formalaşmasına və iqtisadi artıma kömək göstərməkdədir.

Bir çox ölkələrdə dövlət KOB-ları dəstəkləmək məqsədilə maliyyə stimulları, kredit fürsətləri, dəstək proqramları, qrantlar və təlimlər təklif etməkdədirlər. Bunlar, KOB-lara öz inkişaf potensialını

reallaşdırmaq üçün mühüm imkanlar yaradır. Sahibkarlar isə dünyada baş verən fəvqəladə hadisə və proseslərdən daha az təsirlənir və rəqabətə daha davamlı olurlar.

Beləliklə, bu məqalənin sahibkarlığın Azərbaycan iqtisadiyyatındakı rolunu və əhəmiyyətini ortaya çıxarmaqda, KOB-ların inkişafındakı əsas tendensiyaları araşdırmaqda və bu tendensiyaların müəssisələrin strategiyalarını necə formalaşdırdığını izləməkdə köməklik göstərəcəyi düşünülməkdədir. Tədqiqat zamanı sistemli yanaşma və müqayisəli təhlil metodlarından istifadə edilmişdir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Башарина, С. М., 2009. Учебное пособие по дисциплине «Экономика малого и среднего предпринимательства» / С.М. Башарина, Н.В. Моргунова, Н. М. Филимонова;Изд-во Владим. гос. ун-та. 116 с;
2. Kaya, M. (2024). Yerel Üretim ve Küresel Tedarik Zincirleri. Ankara: Girişimcilik Yayınları;
3. Öztürk, S. (2023). Sosyal Medya ve Dijital Pazarlama Stratejileri. İzmir: Yeni Nesil Yayınları;
4. Tüyen, Z. (2020). İşletmelerde sürdürülebilirlik kavramı ve sürdürülebilirliği etkileyen etmenler. İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 19(37), 91-117;
5. Yılmaz, E. (2018). Küçük ve Orta Ölçekli İşletmelerin Sosyal Sorumluluk Projelerinin Topluma Etkisi. Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 18(2), 53-60

Qəni İlqar QƏNİYEV

UNEC Dərbənd filialı

4-cü kurs, Bakalavr tələbəsi

MALİYYƏ SEKTORUNDA BREND DƏYƏRİNİN YARADILMASI: REKLAM VƏ PR STRATEGİYALARININ İNKİŞAFI

Abstract

This article explores the process of brand value creation in the financial sector and analyzes the role of advertising and public relations (PR) strategies in this context. In today's competitive environment, trust and differentiation have become key components of brand value for financial institutions. The paper highlights how well-structured advertising and PR strategies contribute to building customer trust, enhancing brand recognition, and generating long-term value. Drawing on international practices and local case studies, the article emphasizes the importance of communication policies in establishing a successful brand. Ultimately, it concludes that effective advertising and PR strategies play a crucial role in ensuring brand loyalty and gaining a competitive edge for financial institutions.

Keywords: financial sector, brand value, customer, advertising, PR (Public Relations) advertising strategy, PR strategy

Giriş

Brend bir müəssisənin məhsul və xidmətlərinin fərqləndirici xüsusiyyətlərini, dəyərlərini ifadə edən anlayışdır. Başqa bir sözlə, brend dəyəri müştərilər tərəfindən necə qəbul edildiyini və bazarda necə dəyər gördüyünü göstərir. Bu dəyər müştərilərin brendə olan inamını, onun xüsusiyyətlərini və bazarda yaratdığı təəssüratı əks etdirir. Brend dəyərinin maliyyə sektorunda da olduqca əhəmiyyətli rolu vardır. David. A, Aaker və Kevin Lane Keller kimi tanınmış tədqiqatçıların əsərlərində brend dəyərinin maliyyə nəticələrinə təsiri geniş müzakirə olunur [1, s.78].

Bu dəyər müəssisələrin rəqabət üstünlüyü qazanması və müştəri etibarının artırılması üçün vacibdir. Güclü brend dəyəri, müştərilərin müəssisələrə olan bağlılığını artırır və onların digər

müəssisələri seçmələrinin qarşısı alır. Müştərilər güvəndikləri brendlərlə daha çox əlaqə saxlayır və onlara sadıq qalırlar. Bunun nəticəsində müştəri etibarlılığı formalaşır. Müştəri etibar, brend dəyərinin vacib bir hissəsidir. Çünki müştərilər etibarlı və dəyərli bir brendə daha çox etibar edir və həmin brendin xidmətlərindən daha tez istifadə edir.

Maliyyə sektorunda brend dəyərinin yaradılması üçün üç əsas element nəzərə alınmalıdır.

1) Brend kimliyi - bir şirkətin və ya məhsulun ictimaiyyətə və potensial müştəri qruplarına necə tanındığını və qəbul edildiyinin təmsil edir. Brend kimliyinin öncəliyi brendin unikal xüsusiyyətlərini və önəmini vurğulamaq, rəqiblərdən seçilmək və müştəri heyətinin yaddaşında müsbət iz qoya bilməkdir.

2) Brend imici - müştərilərin, ictimaiyyətin bir brend haqqında formalaşdırdıqları ilkin təsəvvürlər, hisslər və təəssüratlardır. Brendin imici həmin brendin uzunmüddətli uğuru üçün olduqca önəmli rol oynayır.

3) Brend dəyəri – bir brendin maliyyə qeyri-maliyyə aspektlərində olduğu dəyəri təmsil edir. Bu dəyər brendin bazar tələblərinə uyğunluğunu, gücü, müştəri məmnuniyyəti və sadıqlığı, tanınma dərəcəsi və ümumi təsirindən yaranır. Brend dəyərinin yüksək olması şirkətin bazar dəyərini artırır və dəyərin artması nəticəsində rəqabətin yüksəlməsinə səbəb olur [3, s.28].

Reklam kampaniyalarının planlaşdırılması, fərqli reklam çeşidlərinin istifadəsini də əhatə edir. Effektiv reklam kampaniyaları bir sıra xüsusiyyətləri özündə cəmləşdirir:

1) Yaradıcı və innovativ məzmun-reklam kampaniyaları müştərilərin diqqətini çəkmək üçün yaradıcı və innovativ məzmunla dolu olmalıdır. Bu nəticədə müştərilər brend haqqında məlumat əldə etmələrinə və həmin brendi araşdırmalarına kömək edəcək.

2) Dəqiq və aydın mesajlar-reklam mesajlarındakı məlumatlar olduqca dəqiq və aydın qeyd olunmalıdır. Müştərilər reklamın nəyi təbliğ etdiyini və hansı dəyəri təklif etdiyini asanlıqla başa düşməlidir.

3) Davamlılıq-reklam kampaniyaları davamlı və mütəmadi inkişafda olmalıdır ki, müştərilər həmin brendi unutmasın və onunla əlaqəli müsbət təəssüratlar yaransın [2, s.285].

Maliyyə sektorunda reklam strategiyaları əsasən banklar, sığorta şirkətləri, kredit təşkilatları və investisiya firmaları tərəfindən istifadə olunur. Bu sektorda reklam müştərilərə maliyyə məhsulları və xidmətləri haqqında məlumat vermək, onların etibarını qazanmaq və brendin dəyərini artırmaq məqsədi daşıyır.

PR – insanın, müəssisənin və ya şirkətin məlumatlarını cəmiyyətə informasiya şəklində ötürməsi prosesidir. Həmin şirkət və ya müəssisə ilə işləyərkən yeni bir layihənin təşkili, brendin yaranması və ya müəssisəni əmək bazarında tanıtmək üçün məlumatlardan istifadə edərək PR strategiyasını yaranır. Effektiv PR strategiyası isə bir təşkilatın ictimaiyyətlə əlaqələrini idarə etmək, marka imicini gücləndirmək və yeni müştərilər ilə əlaqələrin yaradılması, güvənlərini qazanmaq və etibarlılığı artırmaq üçün sistemli yanaşmadır. PR strategiyası bir sıra qruplara bölünə bilər:

1) Media əlaqələri-media vasitəsilə əlaqələrin qurulması, məlumatların ictimaiyyətə açıqlanması və məlumatlar açıqlandıqda həfəf auditoriyadanın yaddaşında müsbət imic yaratmağa nail olmaqdır.

2) İctimaiyyətlə əlaqələr-işçilərlə, müştərilərlə və diqqət mərkəzində olan tərəflərlə kontaktların qurulması, müəssisələrin, müştərilərin etibarını qazanmaq və onların brendə olan bağlılığını artırmaq üçün olduqca önəmlidir.

3) Krizis idarəetməsi-çıxılmaz və olduqca mürəkkəb situasiyalarda, xaotik vəziyyətlərdə müəssisələrin imicinə xələl gəlməməsi üçün, həmin müəssisənin və ya brendin imicini qorumaq baxımından və etibarın zəzər görməməsi üçün PR strategiyalarının tətbiqi. Krizis idarəetməsi, müəssisələtin və ictimaiyyətə zamanında və doğru informasiyaları verməklə onların etibarını qorumaq üçün vacibdir [4, s.129].

Reklam və PR strategiyalarının birlikdə istifadəsi - Reklam və PR strategiyalarının birlikdə istifadəsi maliyyə sektorunda brend dəyərinin artırılması üçün effektiv yanaşmadır. Bu strategiyaların integrasiya olunmuş yanaşması, müəssisənin mesajlarını daha geniş kütləyə çatdırmaq və müştərilərlə daha güclü əlaqələr qurmaq imkanını yaradır.

HSBC statistik göstəricilərini nəzərə alaraq böhran vəziyyətlərində necə reaksiya verəcəyini müəyyənləşdirmək üçün böhran planı hazırlamışdır. Bu plan əsasında kritik situasiya zamanı hansı addımların atılacağını, kimlərin məsuliyyət daşıyacağını və hansı xəbərlərin ictimaiyyətə ötürülməyini müəyyənləşdirə bilir. Böhran zamanı media və ictimaiyyətlə əlaqələri effektiv şəkildə idarə etmək üçün doğru informasiyalar müntəzəm olaraq çatdırılır və reallığı doğru olmayan məlumatların qarşısı alınır.

HSBC-nin brendin yenilənməsi və rebrendinq strategiyası, bankın müştəri portfelinə uyğun xidmətlər təqdim etməsinə və markalaşmış imicin güclənməsinə kömək edir. Yenilənmiş brend identifikasiyası, müştəri təcrübəsinin yenidən qurulması, rəqəmsal transformasiya və tərəflərlə effektiv kommunikasiya bankın rəqabətini artırır və maliyyə sektorunda uğurlu olmasına şərait yaradır. Bu strategiyalar, HSBC-nin modern və global bir banka çevrilməsinə və müştərilərin etibarını qazanmasına şərait yaradır.

Nəticə etibarilə maliyyə sektorunda brend dəyərinin yaradılması və saxlanılması müştərilərin etibarını qazanmaq, yeni uğurlara imza ataraq rəqabət qabiliyyətini qoruyub saxlamaq olduqca mühüm rol oynayır. Reklam və PR strategiyalarının gücü bu məqsədlərə çatmaq üçün ən təsirli vasitələrdəndir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Aaker, D. A. (1991), “Managing brand equity”, Free Press: New York, NY, 311 p.
2. George E. Belch, Michael A. Belch, (2017), “Advertising and promotion: an integrated marketing communications perspective”. McGraw-Hill Education, 896 p.
3. Kenneth E. Clow & Donald Baack (2018), “Integrated Advertising, Promotion, and Marketing Communications”, Eighth Edition, 284 p.
4. Wiles, M.A., N.A. Morgan, and L.L. Rego (2009), ‘The Effect of Brand Acquisition and Disposal on Stock Returns,’ MSI Working Paper Series, No. 09- 103

Ramin MƏMMƏDOV

Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universitetinin magistrantı

AZƏRBAYCANDA SƏNAYE PARKLARINDA BİZNESİN İNKİŞAFI XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Abstract

The article examines the role of industrial parks in economic development and business environment development in Azerbaijan. The functions of industrial parks to support the country's economic development, their impact on business initiatives, as well as the opportunities created for investors are studied. The aim is to assess the level of development of enterprises operating in industrial parks, and at the same time to provide recommendations for the future.

Keywords: industrial park, business, investment, economic development indicators, role of the state

Giriş

Qlobal iqtisadi inkişaf fonunda ölkələrin sənaye və istehsal potensiallarının artırılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycan Respublikası da bu kontekstdə genişmiqyaslı tədbirləri icra edərək sənaye parklarının formalaşdırılması və təkmilləşməsinə önəm verir. Sənaye parkları biznesin daha optimal şəraitdə fəaliyyəti və texnologiyaların lokallaşdırılması nöqtəyini nəzərdən mühüm rol oynayır. Sənaye parkları eyni zamanda qeyri-neft sektorunun genişləndirilməsinə və regionların iqtisadi fəallığının artırılmasına çalışır. Burada yaradılan infrastruktur sahibkarların investisiya cəlbediciliyini artırmaqla, yerli istehsal zəncirinin formalaşmasına zəmin yaradır.

İnnovativ istehsal infrastrukturunu olan sənaye parkının yaranması ölkədə sənaye sahələrinin inkişafını, ölkə iqtisadiyyatının balanslı inkişafının təmin edilməsi ilə yanaşı istehsal sahələri və onun innovativ inkişafı məqsədilə dövlət siyasətinin reallaşdırılmasına istiqamətlənmişdir [1, s. 22–34]. Sənaye parkı - sahibkarlıq fəaliyyətinin icra edilməsi məqsədilə zəruri infrastruktur və idarəetmə qurumları olan, müasir texnologiyaların vasitəsilə rəqabət qabiliyyəti olan məhsul istehsalı və xidmətin göstərilməsi üçün istifadə olunan, sahibkarların effektiv fəaliyyətinə və inkişafına zəmin yaradan ərazidir. [3, s. 45–52].

İqtisadi Zonaların İnkişafı Agentliyi ölkəmizdə iqtisadi inkişaf planının bir sahəsi kimi həm sənaye parklarının, həm sənaye məhəllələrinin, həm də aqroparkların idarə olunmasını təkmilləşdirmək üçün yaradılmış zəruri qurumdur [4, s. 13–24]. Sənaye parklarında olan biznes subyektləri üçün yaradılan şərait innovasiya və istehsal sinerjisi yaradaraq, əməkdaşlıq və kooperasiya imkanlarının da inkişafına təkan verir. Mərkəzləşdirilmiş, texniki dəstək, xidmət və logistika sahələrinin vasitəsilə müəssisələr əməliyyat xərclərinə qənaət edərək, bazara çıxış imkanlarını artırır.

Nümunə olaraq, Sumqayıt Kimya Sənaye Parkında bir sıra böyük müəssisələr yüksək texnologiyalı məhsulların istehsalı ilə həmin məhsulların çox hissəsini ixraca yönləndirir. Sumqayıt Kimya Sənaye Parkında 10 mindən çox iş yeri yaradılması ilə istehsal güclərinin artırılmasına, bu da öz növbəsində yerli bazarda idxalı əvəz edən məhsulların payının genişlənməsinə səbəb olmuşdur [2, s. 58–65].

İstehsalatın inkişafına baxmayaraq, sənaye parklarının fəaliyyətində bir sıra çətinliklər də vardır ki, buraya texnoloji avadanlıqların qiymətinin yüksək olması, kvalifikasiyası olan kadr çatışmazlığı, yerli xammal bazasının zəifliyi və innovativ məhsulların kommersiyalaşdırılması məqsədilə mexanizmlərin kifayət etməməsi daxildir (Cədvəl 1).

Cədvəl 1.

Sənaye parklarının inkişafını ləngidən əsas çətinliklər

Problemlər	Təsir sahəsi
Texnoloji avadanlıqların yüksək qiyməti	Kapital qoyuluşu istehsalatın modernizasiyası
Kvalifikasiyalı kadr çatışmazlığı	İnsan resurslarının keyfiyyəti və istehsalın dayanıqlığı
Yerli xammal bazasının zəifliyi	İstehsal xərcləri və davamlı təchizat zənciri
İnnovativ məhsulların kommersiyalaşdırılması üçün mexanizmlərin zəifliyi	Startapların inkişafı və texnoloji tətbiq imkanları
Sənədləşmə və bürokratik ləngimələr	Qeydiyyat və lisenziya prosedurlarının vaxt itkisi

Rəqabətqabiliyyətli və innovativ məhsul istehsalında sənaye müəssisələri müasir texnologiyalarla təchiz olunmalıdır. Lakin bu avadanlıqların idxalı sahibkarlar üçün əsaslı maliyyə yükü yaradır ki, bu da öz növbəsində kiçik və orta biznes subyektləri üçün inkişafı məhdudlaşdıran zəruri amillərdən biridir. Sənaye parklarında texniki proseslərin idarə edilməsi məqsədilə mütəxəssis mühəndislərə, texniklərə və digər istehsalat sahələri üzrə peşəkar işçilərə ehtiyac yaranmasına baxmayaraq, bu istiqamətdə peşə təhsilinin zəif təşkil olunması və ixtisaslı kadrların yetməzliyi sənaye müəssisələrinin fəaliyyətinə ciddi maneə yaradır. Bu hal məhsuldarlıq və innovasiya potensialına ciddi təsir göstərir. Bununla yanaşı, yerli xammal bazasının yetərinə inkişaf etməməsi istehsal xərclərinin artması ilə nəticələnir. Bir sıra sənaye sahəsi xammal tələbatlarını idxal hesabına təmin etməklə, maya dəyərinin yüksəlməsi və təchizat risklərinin artmasına səbəb olur. Bu hal yerli istehsalın davamlılığını sual altına qoyaraq sənaye parklarının uzunmüddətli perspektivlərini zəiflədir. Müasir məhsulların kommersiyalaşdırılma mexanizmlərinin çatışmazlığı da aktual məsələlərdən biridir. Yaradıcı ideya və texnologiyaların kommersiya dəyərinə çevrilməsi məqsədilə müvafiq hüquqi, maliyyə və institusional mexanizmlərin formalaşdırılması vacibdir. Ancaq mövcud

strukturlar bu istiqamətdə səmərəli fəaliyyət göstərə bilməməsi nəticəsində startaplar və innovativ müəssisələr ciddi çətinliklərlə üz-üzə gəlirlər.

Sahibkarların qeyd etdiyi qeydiyyat proseslərinin çox vaxt aparması, müxtəlif icazələrin alınması zamanı qarşılaşılan çətinliklər biznes mühitinin cazibədarlığının azalmasını, bu da eyni zamanda investor və yeni iştirakçıların cəlb olunması prosesini mürəkkəbəşdirir [5, s. 71–80].

Biznesin bu istiqamətdə daha da inkişafı məqsədilə aşağıdakı təkliflər faydalı ola bilər:

- Sənaye parkları ilə peşə təhsili və ixtisasartırma proqramlarının qarşılıqlı əlaqəsi;
- Startap və texnoparklarla əməkdaşlığın artırılması;
- Rəqəmsallaşma və avtomatlaşdırma texnologiyalarından istifadə;
- Sənaye parklarında dövlət və özəl müəssisənin tərəfdaşlığı modelinin tətbiq edilməsi;
- İxrac yönümlü məhsullarda beynəlxalq sertifikatlaşdırma, habelə bazar araşdırmalarının dəstəklənməsi.

Nəticə

Sənaye parkları Azərbaycanda biznesin inkişafı sahəsində səmərəli imkanlar yaradan zəruri iqtisadi platformalardır. Dövlətin dəstək tədbirləri ilə bu parklar qeyri-neft sektorunun başlıca sahələrindən birinə çevrilməkdədir. Buna baxmayaraq səmərəliliyin artırılması məqsədilə texnoloji modernizasiya, insan kapitalının inkişaf etməsi və idarəetmə sistemlərinin təkmilləşdirilməsi vacibdir. Sənaye parklarının daha rəqabətli və davamlılığının təmini məqsədilə, strateji yanaşma dayanıqlı şəkildə inkişaf etdirilməlidir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Hüseynov T. (2024). Azərbaycanda sənayeləşdirmə: reallıqlar və perspektivlər. İqtisadi Araşdırmalar Jurnalı, №1(12), s. 22–34.
2. Abdalova M. (2019). Böyük şəhərlərdə sənayenin innovativ inkişafı. Regional İnkişaf və İqtisadiyyat, №4(19), s. 58–65.
3. Məmmədov R. (2023). Azərbaycanda sənaye parklarının iqtisadi inkişafdakı rolu. İqtisadiyyat və İdarəetmə, №2(38), s. 45–52.
4. Quliyev, E. (2022). Sənaye parklarının yerli iqtisadiyyata təsiri: Masallı və Neftçala nümunəsində analiz. Azərbaycan İqtisadi İcmalı, №3(25), s. 13–24.
5. Əliyev Ş. (2021). Texnologiya transferi və sənaye parklarında innovasiya mühiti. Elm və Texnologiya, №2(10), s. 71–80.

Вилдан Захид РИЗАЕВА доц.

Доктор философии в области экономики.,
Азербайджанский Государственный Экономический Университет UNEC
E-mail: vildan.vildan@mail.ru

Гюнай Махиш ПАНАХОВА доц.

Доктор философии в области экономики.,
Азербайджанский Государственный Экономический Университет UNEC
E-mail: gunay.panahova@unec.edu.az

РОЛЬ ВЫСШИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЙ В ФОРМИРОВАНИИ КОНКУРЕНТОСПОСОБНОГО ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО КАПИТАЛА

Xülasə

Təhsil iqtisadi inkişaf və artımın əsas təyinedicilərindən biridir və insan kapitalının ən vacib komponentlərindən sayılır. Ali təhsil yüksək ixtisaslı mütəxəssislərin hazırlanması üçün vacib şərtidir və həm təşkilatların, həm də ümumilikdə iqtisadiyyatın inkişafına mühüm töhfə verir. Müasir dövrdə

təhsil insan kapitalının inkişafı ilə ayrılmaz şəkildə bağlıdır və bu kapitalın formalaşmasında mühüm rol oynayır, yüksək gəlirin əldə olunması üçün əsas vasitələrdən biri sayılır.

Açar sözlər: insan kapitalı, innovativ iqtisadiyyat, rəqabət qabiliyyəti, keyfiyyətli təhsil, iqtisadi artım

Введение

Современное общество переживает трансформацию в различных сферах социальной жизни. Изменения связаны с накоплением знаний и результатами их плодотворного использования. Знания способствуют социально-экономическому развитию страны, в основе которого лежит человеческий капитал. Человеческий капитал - это знания, навыки и компетенции, а также другие характеристики, присущие индивидам, одной из важнейших форм которых является формальное образование. Человеческий капитал определяется как запас способностей, знаний, навыков, мотиваций и компетенций, воплощенных в человеке. Важным компонентом человеческого капитала является образование (особенно высшее). Образование - это процесс и результат овладения систематическими знаниями и навыками, жизненно важное условие подготовки человека к жизни и работе.

Высшее образование играет важную роль в формировании человеческого капитала, различные ученые Минсер, Шульц и Гэри Беккер подчеркивали роль инвестиций в человеческий капитал через образование. Инвестиции в человеческий капитал также необходимы для повышения общего уровня жизни населения в развивающихся странах. Это возможно, когда образование и профессиональная подготовка позволяют полностью и рационально использовать избыточную рабочую силу, предоставляя большие и лучшие возможности для трудоустройства как в сельской, так и в городской местности. Благодаря накоплению капитала увеличивается доход и повышается уровень жизни населения.

Естественно, что человеческий фактор всегда будет оказывать прямое воздействие на общество и развитие экономики, и поэтому вопрос инвестирования в человеческий капитал остается одним из серьезнейших вопросов сегодняшнего дня. В условиях инновационной экономики роль человеческого капитала возрастает, так как сегодняшняя экономика характеризуется постоянными изменениями и движением вперед, она не стоит на месте, достигая каждый раз более совершенного, нового уровня. И в конечном счете получается, что от уровня развития человеческого капитала любой страны зависит конкурентоспособность и положение данной страны на фоне общемировой картины. На мировом опыте мы все видим, что образование, наука и основанные на них инновационные технологии всегда являлись ключом ко всем экономическим успехам предприятий, росту их эффективности и конкурентоспособности. Говоря об образовании и науке надо отметить, что самую главную роль в формировании человеческого капитала играют учебные заведения, где главенствующая роль отводится высшим учебным заведениям.

Сегодня большинство стран мира стремится вкладывать все большие ресурсы в человеческий капитал, поскольку именно от состояния образования, науки, различных форм профессиональной подготовки во многом будет зависеть конкурентоспособность национальных экономик на мировой арене. Увеличение потребности в качественном и высоком интеллектуальном уровне выступают одним из основных аспектов глобализирующегося мира. Наука и образование обеспечивают национальное возрождение, *предоставляют государству возможность не только эффективно развиваться, но и полноценно интегрироваться в глобализационные процессы. Что в свою очередь, обеспечивает «качественный рывок и транзит из индустриальной эпохи в постиндустриальную»* [1. 215]. Следовательно, образование чрезвычайно важно для формирования альтернативного будущего. В частности, «с учетом огромной роли информационных технологий в жизни каждого человека необходимо осознавать, насколько рентабельно повышение уровня образования и привлечение новейших технологий в Азербайджан» [1. 213]. Качественное

образование в современную эпоху безусловно выступает залогом успешного, полноценного и перспективного развития гражданина, а следовательно, и всего государства.

Образование -это тот вид капитала, который способствует росту человеческого капитала, поэтому, когда страны инвестируют в образование, они готовятся к будущему экономическому росту. Лучшие навыки, полученные в результате получения высшего образования, улучшают перспективы трудоустройства, увеличивают доходы и, таким образом, повышают уровень жизни, а значит, способствуют экономическому развитию. Кроме того, образование ведет к социальной адаптации и трансформации личности, уважая и продвигая цели и ценности общества и наполняя его полезными и продуктивными людьми.

Уровень образования и экономическое развитие являются предметом дискуссий многих авторов. Установлено, что расходы на образование приводят к развитию человеческого капитала, который способен стимулировать инновации, производительность и устойчивый экономический рост (Hanushek & Woessmann, 2020). Высшее образование также оказывает чистое воздействие, повышая возможности трудоустройства и общее благосостояние общества (Psacharopoulos & Patrinos, 2018). Кроме того, образование способствует борьбе с бедностью, неравенством и достижению целей устойчивого развития за счет повышения экономической эффективности и создания человеческого капитала. Экономисты в области образования должны стремиться объяснить сложную связь между образованием и экономическим ростом, чтобы разработчики социальной политики уделяли внимание не только формированию человеческого капитала, но и экономическому росту.

В наш современный век, когда во всех сферах жизни внедряются инновационные и информационные технологии, качественно новое всестороннее образование, стимулирование творческой активности, способность принимать нестандартные решения, корпоративная культура- являются важнейшими факторами развития человеческого капитала.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Romer P. Human Capital and Growth: Theory and Evidence // NBER Working Paper No 3173. 1989; Romer P. Endogenous Technological Change // Journal of Political Economy. 1990. Vol. 98, No 5; Lucas R.E. On the Mechanics of Economic Development // Journal of Monetary Economics. 1988. Vol. 22, No 1.
2. Мехтиев Р. Азербайджан: Вызовы глобализации. Баку, 2004
3. Conrad. D (2017). Education's Contribution to Economic Growth Munich Personal RePEc Archive MPRA 8 march 2017.
4. Acemoglu, D., & Autor, D. (2011). Skills, tasks, and technologies: Implications for employment and earnings. In O. Ashenfelter & D. Card (Eds.), Handbook of Labor Economics (Vol. 4B, pp. 1043-1171). Elsevier. [https://doi.org/10.1016/S0169-7218\(11\)02410-5](https://doi.org/10.1016/S0169-7218(11)02410-5) 1

Sabir Zaur MİRZƏYEV

Qərbi Kaspi Universitetinin ‘Turizm işinin təşkili’ üzrə bakalavr tələbəsi

Email: sabirmirzeyev245@gmail.com

DÜNYA MƏDƏNİYYƏTİNİ FƏTH EDƏN İRS

Abstract

The article discusses how the works of the great scientist Seyid Yahya Bakuvi, who grew up in the Azerbaijani scientific and educational environment, have benefited scholars from Asian and European continents [1].

Keywords: Seyid Yahya Bakuvi, works, cultural tourism

Giriş

Azərbaycan torpaqları əsrlər boyu yalnız tarixi abidələri və təbiət gözəllikləri ilə deyil, həm də müdrik fikir sahibləri ilə tanınıb. Bu torpağın yetirmələrindən biri də böyük mədəniyyət xadimi, sufi alimi Seyid Yəhya Bakuvi olmuşdur. Onun fəlsəfi irsi təkcə İslam aləminə deyil, ümumbəşəri mədəniyyətə töhfə vermişdir. Bakının qədim İçərişəhərində yerləşən türbəsi bu gün dünyanın hər yerindən ziyarətçiləri özünə cəlb edir.

Əsas hissə:

Seyid Yəhya Şirvani, öz yolunu ardıcıllar (xəlifələr) yetişdirmək vasitəsilə yaymaqla kifayətlənməmiş, eyni zamanda yazdığı əsərlərlə Xəlvətiliyin prinsiplərini və fəlsəfəsini inşa etmiş və ortaya qoymuşdur. Onun əsərləri sayəsindədir ki, bu təriqətin düşüncə sistemi və üsulları dəyişmədən günümüzdə qədər qala bilmişdir. Seyid Yəhya tərəfindən təsəvvüf sahəsində yazılmış olan əsərlərin məzmun zənginliyi, onun elmi, fikri və ədəbi dərinliyini göstərir. Bununla yanaşı, çox sayda əsər verməsi də diqqət cəlb edir [2]. Əsərlərindən nəsr olanları ərəb, fars və türk dilində, nəzm əsərlərini isə sadəcə fars dilində yazmışdır. Şeirlərində “Seyid” təxəllüsünü işləmişdir. Onun tələbələrin gündəlik olaraq oxumaları üçün ərəb dilində tərtib etdiyi dua və münacatlardan mütəşəkkil “Virdü-Səttar” əsəri, bu sahədə yazılmış ən gözəl əsərlərdəndir. Bu əsər nəsr olduğu halda bir şeir kimi axıcı və qafiyəlidir. Bu səbəbdən xalq tərəfindən daim oxunmuş və üzərinə ən çox şərh yazılan kitab ünvanını almışdır [3].

Sevindirici haldır ki, Seyid Yəhyanın bütün əsərləri əlyazmalar olaraq dünyanın müxtəlif kitabxanalarında, əksəriyyət etibarilə də Türkiyədə mühafizə olunaraq günümüzdə gəlib çıxı bilmişdir. İndiyə qədər ki araşdırmalarımızda on doqquz ədəd olaraq təsbit etdiyimiz əsərlərinin kitabxanalarda iki yüzə yaxın nüsxələri mövcuddur [4].

Əsərləri:

1. “Bayanul-elm” (Elmin izahı): Məsnəvi janrında olub 550 beytdən ibarətdir. Əsərdə Hz. Muhammədi və ilk dörd xəlifəni mədh edən beytlərdən ibarətdir.

2. “Cəaibul-qulub” (Qəlbin qəribə halları): Əsərdə məşhur alim Bayəzid Bistaminin qəlbin əhvalı, Yəhya ibn Muazın qəlbin məqamət və hallarından bəhs edən sözləri ilə Abdullah Ənsarinin bəzi təsəvvüfi sözləri açıqlanır. Əsər fars dilindədir.

3. “Əsrarul-Vüzü vəs-Salat” (Dəstamazın və Namazın sirləri): Təsəvvüfi mənada təmizlik, dəstamaz və namaz kimi dini hökmlərin əhəmiyyətini öyrənmək istəyən tələbələrin suallarına cavab olaraq yazılmışdır.

Mövzu başlıqları bunlardır: təmiz su, niyyət, dəstamaz, sətri-övrət, vaxt, istiqbalül-qiblə, qiyam, təkbiretul-ehram, fatihətul-kitab, rüku, sücud, etidal, təşəhhüd, salati-nəbi, salam. Göründüyü kimi bu risalədə dəstamaz və namazın təsəvvüfi baxımdan mənə və mahiyyəti izah olunur. Nəsrə yazılmış bu əsərin son qisminə bir sıra tövsiyələr də vardır. Bəzi nüsxələri “Ma la budda batiniyyə” və “Əsrarul-Vudu” adında qeyd alınmışdır.

4. “Ətvarul-qəlb” (Qəlbin halları): “Qəlb necə bir şeydir” deyə verilən suala cavab olaraq bu məsnəvini yazmışdır. 772 beytdir. Qəlbin təsəvvüfdəki əhəmiyyətindən bəhs edir. Qəlbin yeddi halı vardır. Bunlar: sədr, qəlb, şəgaf, fuad, heyətül-qəlb, süveyda və bəhcətül-qəlbdir. Qəlbin bu hallarına mənəvi-təsəvvüfi açıqlamalar verilir.

Əgər Ərşi-əzəmi görmək dilərsən,
Qəlbinə bax, qəlb Allahın ərşidir,
İçində kərəm sahibi nə qədər mələk,
Onda şahın gizli cövhəri vardır.

Bəzi kitablarda əsər “Risaleyi-ətvaril-qulub” adı altında qeyd edilmişdir.

5. “Qəzəliyyat” (Qəzəllər): Seyid Yəhyanın qəzəllərində ilahi eşq mövzusu daha qabarıqdır. Bu əsərdə dərmanı olmayan bir bəla olan eşqin əslində Allahın sevdiyi qullarına lütfü olması motivi əsas süjet xəttini təşkil edir. Farsca olan on beş qəzəlin bir qismi Bakı nüsxəsində də verilmişdir. Nuru-Osmaniyyə kitabxanasında olan məcmuədə isə bu qəzəllərin bir qismi “Əşar” adı altında verilmişdir.

Əgər sən bu yolu bilmək istəsən,
Tamamilə öz nəfsini yola qoy,

Başınla birlikdə illərcə yeriməlisən,
Ey könül, sənə minlərlə can bağışlansa da,
İgidlər ardından get ki, yolu tapasan.
Ta ki, öz könlünün arzusunu tapasan.
Ta ki, yolu və rəhbəri tapasan.
Hamıdan keç ki, canan qoxusunu alasan.

6."Qisseyi-Mənsur"(Mənsurunqisssəsi):

Mənsəvi janrında olub Fars dilindədir. Bu əsərdə müəllif məşhur sufi, təsəvvüf şahidi hesab olunan Həllac Mənsurun başına gələnlər və onu dar ağacına gətirib çıxaran ilahi eşq barədə söz açır. Həllac dar ağacına çıxarılanda orada bir məcnun gülməyə başlayır. Həllac ona nə üçün güldüyünü sual edir və aralarında ilahi eşq haqqında söhbət başlayır. Bu əsərin məlum olan tək nüsxəsi İstanbul Universiteti mərkəzi kitabxanasındadır.

7."Kaşful-qulub"(Qəlbinkaşfedilməsi):

Təsəvvüf fəlsəfəsinə dair nəsr əsəri olub dörd bölümdən ibarətdir. Əql, qəlb, ruh və nəfsin izah olunduğu əsərdə bunların seyri-süluk, tövbə və tərbiyə ilə kamilləşdirilməsi metodu izah olunur. Seyid Yəhya din qardaşları və yolunun saliklərinin faydalanması üçün ona ünvanlanmış suallara cavab olaraq bu risaləni qələmə aldığını kitabın əvvəlində qeyd etmişdir.

8."Məqamat"(Məqamlar):

Seyid Yəhyanın bu əsərində mənəvi səfərin yeddi mərtəbəsindən bəhs edilir. Təsəvvüf yoluna girən şəxsin Allaha yetişmək üçün əxlaqi baxımdan kamilləşməsi vacibdir. İnsanın mənfi sifətlərdən xilas olub müsbət sifətlər qazanması üçün mənəvi səfərə ehtiyac vardır.

9."Məkarimi-əxlaq"(ÜstünƏxlaq):

Seyid Yəhyanın nadir tapılan nəsr əsərlərindən biridir. Mövzusu islami-irfani əxlaq olan bu əsərdə əməli-salehlik və əxlaqın imanın təməli olması məsələlərinə diqqət yetirilir. Peyğəmbərin və onun yolunda olanların ən mühüm xüsusiyyətinin əxlaq olduğu bildirilir. İnsanda yamanlıq duyğularının nələrdən ibarət olduğu və onlardan xilas olmağın yolları göstərilir. İstanbul Universiteti kitabxanasındakı nüsxənin adı “Əxlaqi-mahmudat”dır.

10. “Mənaqibi-Əmirəlmüminin Əli kərrəmallahu vəchahu” Əsərdə Hz. Əlinin fəzilətlərindən söz açılır. Seyid Yəhya Hz. Əliyə olan məhəbbətini böyük bir səmimiyyətlə bəyan edərək, onu qəbul etməyən cəhil olduğunu sevənlərin isə xilas olacağını bildirir. 86 beytdən ibarət olan bu əsər mənzum olaraq, qəsidə tərzində tərtib edilmişdir [5].

Nəticə

Azərbaycanın mədəni xəzinələrinin ən parlaq nümunələrindən biri olan Seyid Yəhya Bakuvinin irsi, ölkəmizi ziyarət etmək istəyən hər bir qonağa həm tarixi, həm də mənəvi zənginlik vəd edir. Bakı səfəriniz zamanı onun türbəsini ziyarət edərək əsrlərin dərinliyindən gələn hikmətlə tanış olmaq fürsətini qaçırmayın.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Əliyev, M. (2005). Seyid Yəhya Bakuvinin fəlsəfi və sufistik görüşləri.
2. Qasımzadə, F. (1982). Azərbaycan sufi məktəbləri və onların təsəvvüf ədəbiyyatında yeri.
3. Nəcəfov, R. (2003). Şərq fəlsəfəsində batini mənə: Seyid Yəhya Bakuvi nümunəsində.
4. Hacıyev, A. (1998). Azərbaycan İrfan Məktəbləri və Şeyx Səfi yolunun davamçıları.
5. Bakuvi, S. Y. (XV əsr). Şərh-i Rubaiyyat-i Xacə Həfiz.

Ramil Asəf ŞAHÜSEYNLİ

Doktorant, Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti

BRAZİLİYA VƏ MEKSİKANIN TƏHSİL İNFRASTRUKTURU PROBLEMLƏRİ: AZƏRBAYCAN ÜÇÜN ÇIXARILAN DƏRSLƏR

Abstract

Education is an important driving force behind the development of nations, influencing their cultural, social and economic progress. Developing countries such as Brazil and Mexico face major challenges: Unequal access to the Internet, poor school infrastructure and mismatches between education and the labor market. For Azerbaijan, these examples underline the importance of reducing regional disparities, integrating digital technologies, improving school infrastructure and aligning education with economic needs. Initiatives such as the national employment strategy and the digital transformation of education are crucial to ensure an equitable and high-performing education system.

Keywords: Educational infrastructure, infrastructure deficiencies, inclusive education, regional inequalities, human capital

Giriş

Tarix boyu təhsil həm dövlətlərin, həm də xalqların inkişaf səviyyəsini müəyyən edən ən güclü amil olmuşdur. Bu günə qədər qüvvədə olan və bütün dövlətlər tərəfindən hərtərəfli inkişafın əsas aparıcı hissəsi kimi qəbul edilən təhsil, həm xalqlar arasında mədəni, sosial, iqtisadi və s. sahələrin inkişafında mühüm rola malikdir həm də bərabərsizliklərin aradan qaldırılması istiqamətində əsas çıxış nöqtəsi kimi görünür[7, s.4]. Ona görə də hər hansı bir ölkənin infrastruktur, texnologiya, maliyyə və digər sahələrdə inkişaf səviyyəsini müəyyən etmək üçün onun təhsil sahəsində əldə etdiyi irəliləyişlərə nəzər salmaq kifayətdir. Məsələn, 2025-ci il təhsil keyfiyyəti indeksi məlumatları göstərir ki, Avstraliya, İslandiya, Yeni Zelandiya, Almaniya və Danimarka kimi dünyanın aparıcı ölkələri 0,96 - 1,01 indeksə ilk beşlikdə, Braziliya və Meksika isə 0,71 indeksə bu cədvəlin daha aşağısındadır[4].

Braziliyanın dövlət və özəl məktəbləri arasında olan rəqəmsal uçurum təhsil sistemində bərabərsizliyin əsas ünsürlərindən biridir. Belə ki, özəl məktəblərdə şagirdlərin 95%-nin internetə çıxışı olduğu halda, dövlət məktəblərindəki şagirdlərin isə yalnız 55%-nin bu xidmətlərdən yararlanmaq imkanı olur[2, s.3]. Hökumətin "Conectividade Escolar" proqramı bu problemləri həll etməyə çalışsada əsas infrastruktur problemləri hələ də qalmaqdadır[6, s.180]. Belə ki, Braziliyada məktəb infrastrukturunun ümumi vəziyyəti təhlükəsizlik, əsas hüquqlar və təhsilin keyfiyyəti ilə bağlı ciddi narahatlıqlar doğurub. Məsələn, bunlardan biri xeyli məktəblərdə lazımi sanitariya şəraitinin olmamasıdır ki, bu hal həm şagirdlər, həm də müəllim heyətinin sağlamlığı üçün əhəmiyyətli təhlükə vəziyyəti yaratmışdır. Bundan başqa digər bir əsas problem isə əlilliyi olan tələbələr üçün uyğunlaşdırılan infrastruktur hesab olunur və məktəblərin sadəcə yarısından azı bu tələbələr üçün müvafiq təhsil vermək istiqamətində təchiz olunduğundan bu cür çatışmazlıqlar təhsilin keyfiyyətinin aşağı düşməsinə və insanların təhsil hüquqlarının pozulmasına səbəb olur.

Çox zəngin mədəniyyəti, əhalisi və ərazisi ilə seçilən Meksika son otuz ildə əldə etdiyi artıma rəğmən, bir sıra səbəblərdən inkişaf etməkdə olan ölkələr siyahısından çıxa bilməyib. Xalq Təhsili Katibliyi təhsilin keyfiyyətini yüksəltmək üçün çoxsaylı islahat təşəbbüsləri irəli sürsə də, bu cəhdlər çox vaxt nəticəsiz qalmışdır. İƏİT-ə görə, ölkənin milli təhsil performans göstəricilərində çox az irəliləyiş var və ölkə PISA kimi beynəlxalq qiymətləndirmələrdə hələ də aşağı səviyyədədir(2, s.2). Xüsusilə məktəblərin texnoloji modernləşdirilməsinə dövlət investisiyalarının aşağı səviyyədə olması inklüziv və rəqəbatqabiliyyətli təhsilə nail olmaq üçün ən böyük maneədir.

Ölkə həmçinin təhsil sistemi ilə əmək bazarının tələbləri arasında ciddi uyğunsuzluqla üzləşir. Məşğulluq səviyyəsi 95%-dən çox olsa da, gənc işçilər arasında texniki və ümumi bacarıqların olmaması şirkətlərin, iş yerlərinin çətin vəziyyətə düşməsinə səbəb olmuşdur[5, s.117]. Bu problem

Meksikanı insan kapitalının dəyərli hissəsindən məhrum edən gənc məzunların yüksək mühacirəti ilə daha da kəskinləşir. Bundan əlavə, təhsilə qeyri-bərabər çıxış, müəllim hazırlığında çətinliklər, köhnə sinif otaqları, təcrid olunmuş ərazilərdə əlilliyi olan tələbələr üçün infrastrukturun olmaması və hələ də 15 və daha yuxarı yaşda olan əhali arasında yüksək savadsızlıq səviyyəsi Meksikada təhsil problemlərinin çatışmazlığını nümayiş etdirir.

Azərbaycan üçün dərslər

Braziliya və Meksikanın təhsil sahəsində üzləşdiyi problemlər Azərbaycan təhsil infrastrukturunun inkişafı və müasirləşdirilməsi istiqamətində bir sıra dəyərli təcrübələr ortaya qoyur. İlk olaraq Azərbaycan Braziliya və Meksikanın yaşadığı çətinliklərdən dərs çıxardaraq təhsilə çıxışda regional bərabərsizliklərin azaldılmasına xüsusi diqqət yetirməlidir. Kənd yerlərində və azad edilmiş ərazilərdə məktəb infrastrukturunun gücləndirilməsi hamı üçün bərabər təhsili təmin etmək üçün vacibdir. Azərbaycan Respublikasında Təhsilin İnkişafı üzrə Dövlət Strategiyasına əsasən, əsas məqsədlərdən biri şəhər və kənd yerləri arasında fərqlərin aradan qaldırılmasıdır[3].

İkincisi, informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının təhsilə inteqrasiyası vacibdir. Braziliya göstərdi ki, rəqəmsal uçurum effektiv şəkildə aradan qaldırılmasa, təhsildəki bərabərsizlikləri əhəmiyyətli dərəcədə artırır. Bu baxımdan Azərbaycan bütün məktəbləri etibarlı internetə çıxış və müasir avadanlıqla təchiz etməyi qarşısına məqsəd qoyan Təhsilin Rəqəmsal Transformasiyası proqramı kimi layihələri davam etdirməli və intensivləşdirməlidir.

Məktəblərdə sanitariya şəraitinin və əlçatanlığın yaxşılaşdırılması digər prioritet məsələdir. Braziliya və Meksikadakı vəziyyətlərin nümayiş etdirdiyi kimi, əlilliyi olan tələbələr üçün əlçatan olan adekvat sanitariya və infrastrukturun olmaması inklüziv təhsilə əsas maneədir. Bu problemləri nəzərə alaraq Azərbaycan bütün məktəblərin yüksək gigiyena, təhlükəsizlik və əlçatanlıq standartlarına malik olmasını təmin etməlidir. Bundan əlavə, təhsil sistemi dəyişən əmək bazarının tələblərinə daha da uyğunlaşdırılmalıdır. Meksika təcrübəsi göstərir ki, öyrədilmiş bacarıqlarla iqtisadi ehtiyaclar arasında uyğunsuzluq milli inkişafa mane olur. 2020-2030-cu illər üzrə Milli Məşğulluq Strategiyasının bir hissəsi kimi Azərbaycan artıq təhsil və məşğulluq arasında daha yaxşı uyğunlaşmanın zəruriliyini müəyyən edib ki, bu da kurikulum islahatları və peşə hazırlığının inkişafı yolu ilə gücləndirilməlidir[1].

Yekun olaraq, təhsil infrastrukturunun müasirləşdirilməsi, rəqəmsal texnologiyaların inteqrasiyasının gücləndirilməsi, bütün sosial qrupların təhsilə çıxışının təmin edilməsi və təhsil sisteminin davamlı olaraq ölkənin sosial-iqtisadi ehtiyaclarına uyğunlaşdırılması Azərbaycan Respublikası üçün əsas prioritet məqsədlər olaraq qalmalı və zamana uyğun dəyişən və inkişaf edən həllər istiqamətində səylərini davam etdirməlidir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. 2019–2030-cu illər üçün Azərbaycan Respublikasının Məşğulluq Strategiyası: [Electronic resource] / e-qanun.az. – Bakı, 2018. – URL: <https://e-qanun.az/framework/40416>
2. Alfaro-Ponce, B. Education in Mexico and technological public policy for developing complex thinking in the digital era: A model for technology management / B. Alfaro-Ponce, M. Alfaro Ponce, C.A. Muñoz-Ibáñez [et al.] // Journal of Innovation & Knowledge, – 2023, 8 (4), – p. 1-12.
3. Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası: [Electronic resource] / president.az. – Bakı, 2013. – URL: <https://president.az/az/articles/view/9779>
4. Education Quality Index by Country: [Electronic resource] / worldstats.com. – 2025. URL: <https://worldstats.com/country-stats/education-quality-index-by-country/>
5. Gomez-Merino, F. Education, Science and Technology in Mexico: Challenges for Innovation / F. Gomez-Merino, L.I. Trejo-Téllez, M.E. Méndez [et al.] // International Education Studies, – 2017, 10 (5), – p. 115-128.
6. Nugroho, R. Comparative Analysis of Educational Development Strategies in Emerging Economies // – Advances: Jurnal Ekonomi & Bisnis, – 2024, 2 (3), – p. 174–185.

7. Rahman, M. M. The Role of Education in Reducing Poverty and Social Inequality // International Journal of Science and Research (IJSR), – 2024, 13 (4), - p. 1-6.

Səmayə Eldar SALAHOVA
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
samaya.salahova348@gmail.com

AZƏRBAYCANDA RƏQƏMSAL VERGİ TEXNOLOGİYALARININ TƏTBİQİ VƏ BÜDCƏ GƏLİRLƏRİNƏ TÖHFƏSİ

Abstract

This paper examines how digital tax technologies improve tax administration efficiency and fiscal sustainability in Azerbaijan. The study highlights the role of tools such as e-filing, blockchain, and data analytics in increasing tax compliance, reducing evasion, and enhancing transparency. A comparison of tax revenue trends before and after digital implementation shows notable growth. The paper concludes that digitalization not only streamlines tax operations but also strengthens public trust and contributes to long-term economic resilience.

Keywords: Digital tax technologies, fiscal sustainability, blockchain, artificial intelligence, public finance, tax compliance, budget revenues

Giriş

Müasir dövrdə texnoloji inkişafı dövlətlərin maliyyə idarəçiliyi sistemlərinə ciddi təsir göstərməkdədir. Xüsusilə rəqəmsallaşma tendensiyası, vergi inzibatchılığı sahəsində innovativ yanaşmaların tətbiqini zəruri etmişdir. Azərbaycan Respublikası da bu prosesdən kənarda qalmamış, fiskal idarəetmənin effektivliyini artırmaq və büdcə gəlirlərini şaxələndirmək məqsədilə rəqəmsal vergi texnologiyalarının tətbiqinə yönəlmiş sistemli islahatlara start vermişdir.

Ənənəvi vergi toplama metodlarının səmərəsizliyi, insan amilinə həddən artıq bağlılıq və vergi yayınmalarının yüksək səviyyədə olması rəqəmsal transformasiyanın vacibliyini bir daha gündəmə gətirmişdir. Xüsusilə COVID-19 pandemiyası və sonrakı dövrdə baş verən qlobal iqtisadi və geosiyasi şoklar dövlətlərin maliyyə sabitliyinə mənfi təsir göstərmiş, bu isə büdcə gəlirlərinin sabit və şəffaf şəkildə toplanmasının əhəmiyyətini artırmışdır. Azərbaycan bu çağırışlara cavab olaraq vergi idarəçiliyini müasir texnologiyalarla təchiz etməyə, vergi ödəyiciləri ilə münasibətləri sadələşdirməyə və intizamı gücləndirməyə çalışmışdır. Elektron vergi bəyannamələri, rəqəmsal ödəniş sistemləri, məlumat analitikası və blokçeyn texnologiyaları kimi rəqəmsal alətlər artıq ölkədə tətbiq olunmaqda və müsbət nəticələr verməkdədir. Bu texnologiyalar vergi ödəyicilərinin proseslərə daha rahat integrasiyasını təmin etməklə yanaşı, vergi bazasının genişlənməsinə, uyğunluğun artmasına və inzibati yükün azalmasına şərait yaradır.

Hazırkı tədqiqat bu transformasiyanın Azərbaycan iqtisadiyyatına, xüsusilə də dövlət büdcəsi gəlirlərinə olan təsirini qiymətləndirmək, tətbiq edilən texnologiyaların effektivliyini təhlil etmək və gələcək üçün tövsiyələr vermək məqsədi daşıyır. Rəqəmsal vergi texnologiyalarının tətbiqinin yalnız texniki deyil, həm də sosial-iqtisadi aspektlərini araşdırmaqla bu iş, milli vergi siyasətinin modernləşməsi istiqamətində elmi və praktiki töhfə verməyi hədəfləyir.

Rəqəmsal texnologiyaların tətbiqindən əvvəl və sonra büdcə gəlirlərinin müqayisəsi

Azərbaycanda büdcə gəlirlərinin təhlili göstərir ki, rəqəmsal vergi texnologiyalarının tətbiqindən sonra maliyyə sistemində nəzərəcarpacaq dəyişikliklər baş vermişdir. Bu keçiddən əvvəl gəlirlərin toplanması prosesi səmərəsizlik, şəffaflığın olmaması və inzibati qeyri-effektivlik kimi problemlərlə müşayiət olunur, bu isə hökumətin fiskal potensialından tam istifadə etməsinə maneə törədirdi.

Lakin bu texnologiyaların tətbiqindən sonra vergi inzibatçılığı və gəlir toplama sahəsində ciddi irəliləyişlər müşahidə olunmuş, proseslərin avtomatlaşdırılması və sadələşdirilməsi vergi intizamının güclənməsinə, uyğunluğun artmasına və yığımın dəqiqləşdirilməsinə səbəb olmuşdur.

Aparılmış tədqiqatlar göstərir ki, avtomatlaşdırmanın artırılması və məlumatların inteqrasiyası təkcə ümumi gəlirlərin artmasına deyil, həm də fiskal əməliyyatların hesabatlılığının yüksəlməsinə gətirib çıxarmışdır. Məsələn, keçid iqtisadiyyatına malik ölkələrə dair ESCA və digər beynəlxalq tədqiqatlarda qeyd olunduğu kimi, rəqəmsal inteqrasiyanın büdcə siyasətinin təkmilləşdirilməsində mühüm rolu vardır. [3] [5]

Bu müqayisəli təhlil bir daha sübut edir ki, rəqəmsal vergi texnologiyalarının tətbiqi Azərbaycanın fiskal mənzərəsinin modernləşdirilməsində və davamlı iqtisadi artımın təmin olunmasında, həmçinin ictimai xidmətlərin maliyyələşdirilməsinin gücləndirilməsində həlledici əhəmiyyət daşıyır.

İl	Ümumi Gəlir(milyon manat)	Vergi Gəliri(milyon manat)	Gəlir Vergiləri(milyon manat)	Fiziki Şəxslərin Gəlir Vergisi(milyon manat)	Müəssisələrin Mənfəət Vergisi(milyon manat)
2020	24,467	13,786	3,503	1,151	2,352
2021	33,906	16,735	4,152	1,195	2,957
2022	43,062	24,741	9,362	1,462	7,900
2023	43,751	27,535	10,097	1,666	8,431
2024	37,164	15,808	N/A	N/A	N/A

Rəqəmsal Vergi Texnologiyalarının Tətbiqindən Əvvəl və Sonra Azərbaycanın Büdcə Gəlirləri Nəticə

Nəticə olaraq qeyd etmək olar ki, rəqəmsal vergi texnologiyalarının Azərbaycanın fiskal dayanıqlığında rolu çoxşaxəli və dərin mahiyyətlidir. Bu texnologiyaların tətbiqi vergi inzibatçılığını sadələşdirməklə yanaşı, şəffaflığı artırır və vergidən yayınma hallarını azaldır, bu isə nəticə etibarilə büdcə gəlirlərinin artmasına səbəb olur. Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, süni intellekt və Böyük Məlumat (Big Data) kimi müasir texnologiyaların tətbiqi, vergi nəzarəti tədbirlərinin effektivliyini artırır və vergi ödəyiciləri arasında daha güclü uyğunluq formalaşdırır.[4] Digər ölkələrin təcrübəsi isə göstərir ki, rəqəmsal transformasiya fiskal çərçivələri möhkəmləndirə və qlobal iqtisadi çağırışlara qarşı dayanıqlığı təmin edə bilər. [2]

Azərbaycan vergi sistemini bu texnologiyalar vasitəsilə inkişaf etdirdikcə, ölkə fiskal sabitlik, dövlət idarəetməsinə ictimai etimad və nəticə olaraq daha dayanıqlı iqtisadi gələcək üçün əsaslar qura biləcək.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Ahmed Yamen, Ali Çoşkun, Hounaida Mersni (2022) Digitalization and tax evasion: the moderation effect of corruption. Volume(36). Economic Research-Ekonomika Istraživanja. doi: <https://doi.org/10.1080/1331677x.2022.2142634>
2. [A.N. Mendez-Sanchez, 2023] A.H. МЕНДЕЗ-САНЧЕЗ (2023) THE POSITIVE IMPACT OF THE DIGITAL ECONOMY ON THE DEVELOPMENT OF PUBLIC FINANCES IN RUSSIA: A HISTORICAL PERSPECTIVE. Экономика и предпринимательство. doi: <https://www.semanticscholar.org/paper/b0ccd9452aa16df735aec22c99d22855cbb44ea9>
3. Bogdanova, O. Y., Ekimova, K. V., Karepina, Oksana Ivanovna, Kravchenko, et al. (2018) Pension fund of the Russian Federation : challenges and prospects of the development under modern conditions. doi: <https://core.ac.uk/download/185533705.pdf>
4. [Sydorovych O və b., 2024]. Olena Sydorovych, Mykola Bukovskyi, Andrii Yaroshovych (2024) DIGITAL TOOLS OF TAX ADMINISTRATION: CURRENT TRENDS AND PERSPECTIVES. INNOVATIVE ECONOMY. doi: <https://www.semanticscholar.org/paper/5e7d8966f48e1131679ec26e7969379d6d3fb1a7>

5. UN.ESCAP (2003) Managing globalization in selected countries with economies in transition.
doi: <https://core.ac.uk/download/641689435.pdf>

Elmir Hafiz TAĞIYEV
Bakı Slavyan Universiteti

MÜASİR DÖVRDƏ TÜRKİYƏDƏ TURİZMİN STRATEJİ İNKİŞAFI

Abstract

This article examines the development of the tourism sector in Turkey, emphasizing the country's natural, historical, and cultural wealth, government policies, and investments that have boosted tourism. It also highlights the role of international visitors, sustainable tourism strategies, and the impact of tourism on economic growth and employment in Turkey.

Keywords: Turkey, tourism development, sustainable tourism, cultural heritage, economy, travel industry, international visitors

Giriş

Turizm sektoru, dünya iqtisadiyyatının əsas sahələrindən biri olmaqla yanaşı, Türkiyə üçün də strateji əhəmiyyət daşıyan bir sahədir. Tarixi abidələr, təbii gözəlliklər, zəngin mətbəx və qonaqpərvər xalq kimi üstünlüklər, Türkiyənin turizm potensialını artıran əsas amillərdəndir. Son illərdə dövlətin həyata keçirdiyi məqsədyönlü siyasət, infrastruktur layihələri və beynəlxalq tanıtım kampaniyaları bu sahədə mühüm nailiyyətlərin əldə olunmasına səbəb olmuşdur.

Türkiyə coğrafi mövqeyinə və mədəni zənginliyinə görə dünyanın ən cəlbedici turizm ölkələrindən biridir. İstanbul, Antalya, Kapadokya, İzmir və Bodrum kimi məşhur turizm bölgələri həm daxili, həm də xarici turistlərin diqqət mərkəzindədir. 1980-ci illərdən etibarən turizmin inkişafı dövlət siyasətinin əsas istiqamətlərindən birinə çevrilmiş və bu sahəyə böyük investisiyalar qoyulmuşdur [1].

2020-ci ildən sonra COVID-19 pandemiyası səbəbilə qısa müddətli geriləmə müşahidə olunsada, sonrakı dövrdə Türkiyə hökumətinin tətbiq etdiyi "təhlükəsiz turizm" proqramı sayəsində sektor yenidən dirçəlmişdir. Xüsusilə 2022 və 2023-cü illərdə Avropadan, Yaxın Şərqdən və Rusiya-Ukrayna bölgəsindən gələn turistlərin sayında artım müşahidə edilmişdir.

Sektorun inkişafında əsas faktorlar arasında beynəlxalq hava limanlarının genişləndirilməsi, otelçilik sahəsində keyfiyyətin artırılması, viza prosedurlarının sadələşdirilməsi və yerli mədəniyyətin tanınması üçün festival və tədbirlərin təşkili yer alır. Eyni zamanda, ekoturizm, sağlamlıq turizmi və yay-qış turizmi kimi yeni istiqamətlər də sürətlə inkişaf etməkdədir [2].

BMT-nin Dünya Turizm Təşkilatının statistikalarına əsasən, Türkiyə 2023-cü ildə dünya üzrə ən çox turist qəbul edən ilk 5 ölkə sırasına daxil olmuşdur. Bu göstərici ölkənin iqtisadiyyatında turizmin rolunu daha da gücləndirmiş və bu sahədə məşğulluğun artmasına səbəb olmuşdur [3].

Türkiyə turizm sahəsində əldə etdiyi uğurlar və davamlı inkişaf strategiyaları ilə bölgənin və dünyanın aparıcı turizm mərkəzlərindən birinə çevrilmişdir. Dövlət və özəl sektorun əməkdaşlığı, yerli icmaların iştirakı və ekoloji dəyərlərə hörmət əsasında qurulan bu sistem, turizmin davamlı inkişafını təmin etməkdədir. Gələcəkdə texnologiyanın tətbiqi və rəqəmsal tanıtım imkanlarının genişləndirilməsi ilə sektorun daha da inkişaf edəcəyi gözlənilir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Türkiye Turizm Stratejisi 2023, T.C. Kültür və Turizm Nazirliği, Ankara, 2017.
2. Dünya Bankı. Türkiyədə Turizm və İqtisadi İnkişaf, 2021.
3. UNWTO Tourism Highlights, United Nations World Tourism Organization, 2023.

Turan Məhərrəmbəy, Nadir Əhmədli
Milli Aerokosmik Agentliyinin Xüsusi
Konstruktor Texnoloji Bürosu
ORCID :0000-0001-9073-0098

İNKÜZİV CƏMİYYƏTİN QURULMASINDA TƏHSİL VƏ İQTİSADI İNKİŞAFIN ROLU

Abstract

Education and economic development are complementary key factors in building an inclusive society. They serve as foundational pillars for fostering inclusivity. Education strengthens social integration by providing equal opportunities to all members of society. Quality education enhances individuals' knowledge and skills, increasing their competitiveness in the job market while reducing social inequalities. Ensuring inclusivity in education systems accelerates the integration of marginalized groups—such as women, people with disabilities, and low-income families—into society. For instance, expanding access to vocational and higher education enables individuals to achieve economic independence, positively impacting overall well-being.

Economic development is another critical component of an inclusive society. Economic growth creates new job opportunities, reduces poverty, and improves living standards. Inclusive economic policies, such as support for small and medium-sized enterprises, regional infrastructure development, and easier access to financial services, ensure that all societal segments participate in economic processes. This opens new opportunities, particularly for youth and women, enhancing their economic activity.

The synergy between education and economic development is indispensable for building an inclusive society. Education lays the groundwork for economic development, while economic growth increases investments in education. This cycle promotes equality, justice, and sustainable development in society. However, state policies, the private sector's role, and civil society participation are also crucial in this process. Ultimately, the balanced development of education and economic growth ensures maximum utilization of every individual's potential, fostering a more inclusive and prosperous future.

Keywords: education, entrepreneurship, society, development, inclusive

Giriş

Məqsəd: İnküziv cəmiyyətin qurulmasında təhsil və iqtisadi inkişafın roluna dair məqsəd, cəmiyyətin bütün təbəqələri üçün bərabər imkanlar təmin etmək, sosial və iqtisadi bərabərsizliyi azaltmaq və davamlı inkişafı dəstəkləməkdir. Təhsil vasitəsilə fərdlərin bilik və bacarıqlarının artırılması, onların iqtisadi müstəqillik qazanması və cəmiyyətə tam inteqrasiyası hədəflənir. Eyni zamanda, iqtisadi inkişafın məqsədi iş yerlərinin yaradılması, yoxsulluğun aradan qaldırılması və hər kəsin iqtisadi proseslərdə fəal iştirakının təmin edilməsidir. Bu iki istiqamətin birləşməsi ilə cəmiyyətdə ədalətli, əhatəli və firavan bir strukturun formalaşdırılması nəzərdə tutulur.

Nəticə: İnküziv cəmiyyətin qurulmasında təhsil və iqtisadi inkişafın birgə tətbiqi sosial və iqtisadi bərabərsizliyin azalması, fərdlərin potensialından maksimum istifadə və cəmiyyətin ümumi rifah səviyyəsinin yüksəlməsi ilə nəticələnir. Təhsil sayəsində insanlar daha yaxşı iş imkanları əldə edir, iqtisadi müstəqillik qazanır və cəmiyyətdə aktiv rol oynayır. İqtisadi inkişaf isə işsizliyin azalmasına, yoxsulluğun minimuma endirilməsinə və həyat keyfiyyətinin artmasına səbəb olur. Bu prosesdə xüsusilə marginal qrupların – qadınların, gənclərin və əlillərin – cəmiyyətə inteqrasiyası güclənir.

Nəticədə, daha ədalətli, inklüziv və davamlı bir cəmiyyət yaranır ki, burada hər kəs öz töhfəsini verə bilər və inkişafdan bərabər şəkildə faydalanır.

Açar sözlər: inklüziv cəmiyyət, təhsil, insan, iqtisadi inkişaf, peşə

Inklüziv cəmiyyət, müasir dünyanın ən vacib ideallarından biri kimi qəbul edilir. Bu, bütün insanların – cinsindən, yaşından, etnik mənşəyindən, fiziki qabiliyyətlərindən və sosial statusundan asılı olmayaraq – bərabər hüquq və imkanlara malik olduğu, cəmiyyətin hər bir sahəsində öz potensialını tam şəkildə reallaşdırmağa bildiyi bir sistem deməkdir. Inklüzivlik təkcə ədalət və bərabərlik məsələsi deyil, həm də cəmiyyətin dayanıqlı inkişafı və rifahı üçün zəruri şərtidir. Belə bir cəmiyyətin qurulmasında təhsil və iqtisadi inkişaf əsas dayaq kimi çıxış edir, çünki bu iki sahə birbaşa insanların həyat keyfiyyətinə, sosial inteqrasiyasına və iqtisadi müstəqilliyinə təsir göstərir.

Təhsil, inklüziv cəmiyyətin formalaşmasında əvəzsiz rol oynayır. O, fərdlərə bilik, bacarıq və özünəinam qazandıraraq onların cəmiyyətdə aktiv iştirakını təmin edir. Savadlı və təhsilli insanlar daha asan iş tapa bilər, sosial baryerləri aşır və öz hüquqlarını müdafiə edə bilər. Xüsusilə, xüsusi ehtiyacları olan şəxslər və ya sosial cəhətdən zəif qruplar üçün təhsil, cəmiyyətə inteqrasiya üçün bir körpü rolunu oynayır. Digər tərəfdən, iqtisadi inkişaf inklüzivliyin maddi təməlini yaradır. İqtisadi artım, iş yerlərinin çoxalması, yoxsulluğun azalması və gəlir bərabərliyinin təmin edilməsi ilə cəmiyyətin hər bir üzvünə özünü ifadə etmək və layiqli həyat sürmək imkanı verir. Təhsil və iqtisadi inkişaf bir-birini tamamlayan amillər kimi inklüziv cəmiyyətin qurulmasında sinerji yaradır. Təhsil, inklüziv cəmiyyətin qurulmasında ən mühüm alətlərdən biridir, çünki o, fərdlərə bərabər imkanlar yaradır və sosial inteqrasiyanı gücləndirir. Inklüziv cəmiyyət, hər kəsin öz potensialını reallaşdırmaq üçün eyni başlanğıc nöqtəsinə sahib olmasını tələb edir. Təhsil bu bərabərliyi təmin edərək, insanları cəhətdən, yoxsulluqdan və sosial təcriddən xilas edir. Məsələn, keyfiyyətli təhsilə çıxışı olan fərdlər daha yaxşı iş imkanları əldə edir, öz hüquq və vəzifələrini dərk edir və cəmiyyətdə aktiv rol oynaya bilər. Təhsilin bu gücü, xüsusilə dezavantajlı qruplar – kasıb ailələrdən olan uşaqlar, qadınlar, əlilliyi olan şəxslər və etnik azlıqlar – üçün daha böyük əhəmiyyət kəsb edir. [1,s15-20].

Xüsusi ehtiyacları olan şəxslər üçün təhsilin inklüziv cəmiyyətdəki əhəmiyyəti danılmazdır. Əlilliyi olan insanlar, uzun müddət cəmiyyətdən təcrid olunmuş və ya ikinci dərəcəli vətəndaş kimi qəbul edilmişdir. Lakin inklüziv təhsil sistemləri – məsələn, xüsusi ehtiyacları uyğunlaşdırılmış siniflər, braille əlifbası və ya işarə dili kimi vasitələr – bu şəxslərə təhsil almaq və cəmiyyətə inteqrasiya olmaq şansı verir. Inklüziv təhsil yalnız xüsusi ehtiyacları olan şəxslərə fayda vermir, həm də digər şagirdlərə müxtəlifliyi qəbul etməyi və empatiya hissiini öyrədir. Beləliklə, təhsil cəmiyyətdə tolerantlıq və qarşılıqlı anlaşma mədəniyyətini formalaşdırır. Müasir texnologiyalar təhsilin inklüzivliyini artırmaqda böyük rol oynayır. Onlayn təhsil platformaları, distant öyrənmə proqramları və süni intellektə əsaslanan tədris vasitələri sayəsində təhsil coğrafi, fiziki və iqtisadi maneələri aşmağa imkan verir. Məsələn, kənd yerlərində yaşayan uşaqlar və ya fiziki qüsurları səbəbindən məktəbə gedə bilməyən şəxslər internet vasitəsilə təhsil ala bilər. Bu, xüsusilə global pandemiya kimi böhran dövrlərində özünü göstərdi: onlayn təhsil sayəsində milyonlarla insan öyrənmə prosesindən kənarda qalmadı. Lakin bu fərsətlərdən tam yararlanmaq üçün rəqəmsal uçurumun aradan qaldırılması – yəni internetə və texnologiyalara bərabər çıxışın təmin edilməsi – vacibdir [2,s45-52].

İqtisadi artımın inklüzivliyə ən böyük töhfələrindən biri iş yerlərinin çoxalmasıdır. İqtisadiyyatın inkişafı ilə yeni sənaye sahələri, xidmət sektorları və infrastruktur layihələri ortaya çıxır ki, bu da daha çox insana iş imkanı yaradır. Xüsusilə, ənənəvi olaraq kənarda qalan qruplar – qadınlar, gənclər, əlilliyi olan şəxslər və kənd yerlərində yaşayanlar – bu prosesdən faydalanır. Məsələn, müasir iqtisadiyyatlarda çevik iş şərtləri (məsafədən işləmə, yarımstat iş rejimi) və peşə təlimi proqramları sayəsində bu qruplar iş bazarına daxil ola bilər. İşlə təmin olunan insanlar təkcə iqtisadi cəhətdən müstəqil olmur, həm də cəmiyyətdə özünəməxsus yer tutaraq sosial inteqrasiyalarını gücləndirir. Kiçik bizneslər və startaplar inklüziv iqtisadiyyatın formalaşmasında xüsusi yer tutur. İqtisadi inkişaf böyük korporasiyalarla məhdudlaşmır; kiçik və orta müəssisələr yerli icmalarda iqtisadi fəallığı artırır və iş imkanlarını genişləndirir. Xüsusilə, qadınların və gənclərin rəhbərlik etdiyi startaplar inklüzivliyi təşviq edir, çünki bu qruplar öz təşəbbüsləri ilə iqtisadi həyata qoşulur və digərlərinə də ilham verir [3,s85-93]. Nəticə etibarilə, iqtisadi inkişaf inklüziv cəmiyyətin maddi

tərəfini təmin edərək, fərdlərin həyat səviyyəsini yüksəldir və sosial bərabərliyi gücləndirir. Lakin bu prosesin inklüziv olması üçün dövlət siyasətləri və cəmiyyətin özünün aktiv iştirakı vacibdir. İqtisadi inkişaf təkcə rəqəmlərdəki artım deyil, həm də cəmiyyətin hər bir üzvünün bu artımdan pay almasıdır. Bu baxımdan, iqtisadi inkişaf təhsillə birləşərək inklüziv cəmiyyətin həm intellektual, həm də maddi təməlini möhkəmləndirir[4,s23-31].

Təhsil və iqtisadi inkişaf, inklüziv cəmiyyətin qurulmasında bir-birini tamamlayan iki əsas

İqtisadi inkişaf isə inklüziv cəmiyyətin digər mühüm nəticələrini təmin edir. İqtisadi artım yeni iş yerlərinin yaradılmasına, yoxsulluğun azalmasına və həyat səviyyəsini yüksəltməsinə səbəb olur. Inklüziv iqtisadi siyasətlər, məsələn, kiçik bizneslərə dəstək və regionlarda infrastrukturun inkişafı, cəmiyyətin bütün təbəqələrinin iqtisadi proseslərdə iştirakını mümkün edir. Bu, xüsusilə kənd yerlərində yaşayanlar və iqtisadi cəhətdən zəif qruplar üçün yeni imkanlar açır. Nəticədə, iqtisadi inkişaf təkcə maddi rifahı artırmır, həm də sosial sabitliyi gücləndirir[5,s90-95].

Təhsil və iqtisadi inkişafın birgə təsiri cəmiyyətdə uzunmüddətli və davamlı nəticələrə yol açır. Təhsil iqtisadi inkişafa zəmin yaradır, iqtisadi inkişaf isə təhsilə investisiyaları artırır. Bu sinerji sosial ədaləti təşviq edir, bərabərliyi təmin edir və cəmiyyətin hər bir üzvünün inkişafdan bərabər şəkildə faydalanmasına imkan verir. Beləliklə, inklüziv cəmiyyət qurulması prosesi nəticəsində yaranan struktur həm fərdlərin, həm də ümumi cəmiyyətin potensialından maksimum istifadəni təmin edərək daha güclü və harmonik bir gələcək vəd edir. Bu nəticələr, dövlət siyasətlərinin, özəl sektorun və vətəndaş cəmiyyətinin əməkdaşlığı ilə daha da möhkəmlənir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Abdullayev, R. (2020). Təhsilin iqtisadi inkişafa təsiri: Azərbaycan nümunəsi. Bakı: Elm Nəşriyyatı.
2. Həsənova, S. (2022). Inklüziv cəmiyyət və sosial bərabərlik. Təhsil Jurnalı, 15(3), 45-60.
3. İsmayılov, A., & Quliyeva, N. (2021). İqtisadi inkişafın sosial nəticələri. Bakı: İqtisad Universiteti Nəşriyyatı.
4. Mammadov, T. (2019). Təhsil siyasəti və inklüzivlik: Beynəlxalq təcrübə. Azərbaycan Məktəbi, 10(2), 12-25.
5. Rzayeva, G. (2023). İqtisadi artım və cəmiyyətin inklüzivliyi. Bakı: Şərq-Qərb Nəşriyyatı.

Ümman Şahin ASLANLI

E-mail:ummanaslan80@gmail.com

Qərbi Kaspi Universiteti

COĞRAFİ İNFORMASIYA SİSTEMLƏRİNDƏ NƏQLİYYAT VƏ İNFRASTRUKTUR PLANLAMASI PROBLEMLƏRİ

Abstract

Geographic Information Systems (GIS) are an effective technology in the modern era for collecting, managing, and analyzing spatial data. This system is widely used for modeling geographic features, conducting spatial analyses, and supporting decision-making processes. Within the scope of our research, we examined the causes of traffic congestion in areas of Baku such as "Shamakhi road" (e.g., overlapping work hours, lack of proper road branching, etc.) and explored potential solutions. There are various methods for transportation planning and congestion reduction, and GIS platforms like ArcGIS, QGIS, and TransCAD can be used in this process. GIS enables a better understanding of spatial structures. Through traffic monitoring, road network analysis, congestion and accident analysis, and proper road branching, it is possible to reduce or prevent traffic jams during peak hours.

Keywords: Geographic Information Systems, ArcGIS, QGIS, spatial analysis, management

Giriş

Coğrafi İnformasiya Sistemləri (CİS) məkanla bağlı informasiyanı yaratmaq və idarə etmək üçün coğrafi texnologiyalardan istifadə edir. Bu anlayış, coğrafi məlumatları toplamaq, saxlamaq, redaktə etmək, analiz aparmaq, paylaşmaq və vizuallaşdırmaq kimi funksiyaları yerinə yetirən istənilən informasiya sistemini ifadə edir. CİS proqramları istifadəçilərə məkanla bağlı məlumatları araşdırmaq, analizlər aparmaq və şəkildirmək imkanı yaradan texnologiyalardır. CİS beş əsas komponentə malikdir: avadanlıq, proqram təminatı, məlumat, işçi resursları və metodlar. Məkan analizlərində istifadə edilən bu sistem maddi və vaxt itkisini minimuma endirməklə yanaşı, nəqliyyatı daha effektiv idarə etməyə imkan yarada bilər.

CİS-in nəqliyyat və tıxac idarəetməsində istifadəsi:

1. Real vaxt rejimində trafik monitorinqi

CİS vasitəsilə yollardakı hərəkət axını izləmə və analiz edilə bilər. Bu sistem tıxacın çox olduğu əraziləri müəyyən edərək, sürücülərə alternativ marşrutlar təklif edə bilər.

2. Yol qəzalarının təhlili

Qəza məlumatları analiz olunaraq təhlükəli bölgələr müəyyən edilə bilər. Bu sahələrdə lazımi tədbirlər görüldükdə qəza risklərinin azalması mümkün olur.

3. Nəqliyyatın planlaşdırılması və infrastrukturun təkmilləşdirilməsi

CİS coğrafi informasiya verilərlə şəhər yollarının şəbəkələrini optimallaşdırmaq, yeni yolların inşa olunması və yol kəsişmələrinin effektivliyini artırmaq üçün istifadə edilə bilər.

4. Trafik axınına nəzarət

Sıx yol hərəkəti olan sahələr analiz edilərək, avtomobillərin daha səmərəli istiqamətləndirilməsi təmin edilə bilər.

5. Təhlükəsizliyə yönəlik analizlər

Təhlükəli yol sahələri təyin edilərək, orada sürət həddinin azaldılması, yol nişanlarının gücləndirilməsi kimi tədbirlər həyata keçirilə bilər.

6. Hava və yol şəraiti analizi

CİS hava şəraitini və yol infrastrukturunun vəziyyətini analiz edərək, sürücülərə təhlükəli yollar barədə məlumat verə bilər.

CİS-in tətbiqi nəqliyyat problemlərinin həllində çox səmərəlidir. Bu sistem, tıxacları azaltmaq, qəza hallarını minimuma endirmək və şəhər nəqliyyatını daha effektiv idarə etmək imkanı yaradan vəsaitdir. Şəhərlərdə avtomobillərin sayının artması və nəqliyyat infrastrukturunun yüklənməsi baxımından, CİS-in istifadəsi getdikcə daha vacib hala gəlir.

Nəqliyyatın planlaşdırılması və sıxlığının tədqiqi:

CİS nəqliyyat və logistik problemlərin idarə edilməsində istifadə edilir. Əgər nəqliyyat departamenti yeni dəmir yolu və ya avtomobil marşrutu planlaşdırırsa, bu ətraf mühit və topoqrafik məlumatları CİS platformasına əlavə etməklə həyata keçirilə bilər. CİS həmçinin dəmir yolu sistemlərinin və yol şəraitinin monitorinqində, nəqliyyat problemlərinin idarə edilməsi üçün effektiv şəkildə istifadə edilir. Bu gün əhalinin sayı yol nəqliyyatı ilə birlikdə eksponent olaraq artır. CİS yollarda qəza təhlükəsini minimuma endirmək üçün əsas vasitə kimi istifadə edilə bilər, mövcud yol şəbəkəsi optimallaşdırılmalı və həmçinin yol təhlükəsizliyi tədbirləri təkmilləşdirilməlidir. Əvəlcə yaranan tıxacın səbəblərinə və azaldılması üçün görülə biləcək tədbirlərə baxaq. Bu sosial bəlanın ən ümumi səbəbi hamıya bəllidir: nəqliyyatın artması və ya avtomobilləşmə. Tıxacların əsas səbəblərindən biri ölkədəki minik avtomobillərinin 70.0 faizindən çoxunun Bakıda istifadə olunmasıdır. Əlavə olaraq əhali sıxlığının və iş saatları aralığının da tıxac yaranmada rolu vardır.

Eksperimental hissə:

Yol infrastrukturunu və nəqliyyatın düzgün idarə olunması, fasiləsiz və rahat hərəkətin təmin edilməsinin əsas şərtlərindən biridir. Lakin bu həmişə gözlənilən nəticəni vermir. Bunun qarşısını almaq üçün yol ötürücüləri elə layihələndirilməlidir ki, nəqliyyat yükü yalnız bir istiqamətə deyil, hərəkət sxeminə uyğun olaraq bütün istiqamətlərə bərabər şəkildə paylansın. Buna nümunə olaraq «20 Yanvar» metro stansiyası və «Şamaxinka»da inşa edilən körpü və tuneli göstərmək olar. Əgər bu yol ötürücüləri mövcud olmasaydı, həmin ərazilərdə nəqliyyatın hərəkəti tamamilə iflic olardı.

Bununla belə, hazırda da həmin yerlərdə tıxac müşahidə olunur. Bunun əsas səbəbi şəhərə doğru axın edən nəqliyyat vasitələrinin əvvəlcə «Şamaxinka»da, daha sonra «20 Yanvar» dairəsində şaxələnən yollara yönəlməsidir. Lakin bu yollar nəqliyyat yükünü tam mənimsəyə bilmir və nəticədə əvvəlcə həmin şaxələrdə, ardınca isə Sumqayıt-Bakı magistralı və Tbilisi prospektində (tuneldə) tıxac yaranır.

Buna görə də, bu şaxələnən yollar və onların davamı olan küçələr kifayət qədər buraxıcılıq qabiliyyətinə malik olarsa, bu problem aradan qalxa bilər. Tıxacların azaldılması məqsədilə avtomobil körpüləri də inşa olunub, lakin burada da müəyyən problemlər mövcuddur. Yenə «20 Yanvar» metro stansiyası və «Şamaxinka»da inşa edilən körpü və tunel buna misal göstərilə bilər. Əgər bu yol ötürücüləri olmasaydı, hərəkət tam dayanardı, amma hazırda da tıxaclar davam edir. Bunun əsas səbəbi isə şəhərə axın edən nəqliyyatın bu yol şaxələrinə yönəldikdə onların bu yükü daşıya bilməməsidir ki, bu da sıxlığa səbəb olur.

Nəticələr və Müzakirə

Qeyd etmək istəyirəm ki, tıxaclar bütün cəmiyyətin problemidir. Bu problemin aradan qaldırılması bütövlükdə cəmiyyətin və dövlət orqanlarının birgə işi nəticəsində mümkündür. Ümumən tıxac və infrastruktur problemini belə sıralaya bilərik:

1. Əhali sıxlığı, Universitetlərin çoxunun paytaxtda yerləşməsi;
2. Bakıda əksər dövlət və özəl sektor eyni vaxtda işə başlayıb və eyni zamanda başa çatması;
3. Körpülərin, yol hərəkəti qaydalarının düzgün yerinə yetirilməməsi;
4. Yol infrastrukturundakı problemlər və s.

Bu problemlərin həllində bizə CİS çox kömək edə bilər. Bu səbəbdən süni intellektdən daha geniş şəkildə istifadə etmək insanlara daha çox vaxt qazandıracaq və problemin həll yolunu asanlaşdıracaqdır. CİS vasitəsi ilə infrastruktur inkişaf etdirilə bilər, məkan strukturu öyrənilə bilər və yollarda düzgün şaxələnmə aparıla bilər, məkan və hava proqnozu vasitəsilə, artıq yolları iflic edən tıxacları azaltmaq olar.

Təkliflər

Coğrafi məlumatların avtomatlaşdırılması üçün süni intellekt və maşın öyrənməsi texnologiyalarından istifadənin artırılması artıq zəruri hala çevrilməlidir. Deməli, bu problemin həlli üçün CİS-dən daha səmərəli istifadə edilə bilər. CİS-in köməyi ilə yollarda düzgün şaxələnmə aparıla bilər, məkan və hava proqnozu vasitəsilə, artıq saatlarda tıxacda qalmanın qarşısı alınla bilər. Həmçinin bu texnologiya ilə sıxlığın çox olduğu ərazi və saatlardan qaçılmaq məqsədə uyğundur. Hətta təklif edərdim ki, CİS bütün yaş kateqoriyalarına xitab etməsi üçün, maarifləndirici tədbirlər, reklamlar keçirilsin.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI :

1. Goodchild, M. F. (1992). Geographical Information Science. International Journal of Geographical Information Systems, 6(1), 31-45
2. Longley, P. A., Goodchild, M. F., Maguire, D. J., & Rhind, D. W. (2015). Geographic Information Systems and Science. John Wiley & Sons
3. Tomlin, C. D. (1990). Geographic Information Systems and Cartographic Modeling. Prentice Hall].
4. <https://baku.ws/social/bakidaki-tixaci-nece-azaltmaq-olar-achqlama>
5. <https://gisacademy.az/cis/>
6. <https://qafqazinfo.az/news/detail/bakinin-tixac-labirinti-89057>

Vaqif Rüstəm MURADOV

Elmi rəhbər: i.e.f.d. Dos. Kəmalə Dadaşova
Qərbi Kaspi Universiteti

AZƏRBAYCANIN MEHMANXANA VƏ TURİZM SEKTORUNUN İNKİŞAFI:İQTİSADİYYATA TƏSİR VƏ STRATEJİ TƏŞƏBBÜSLƏR

Giriş

Azərbaycanda mehmanxana sektorunun inkişafı ölkə iqtisadiyyatı üçün çox vacibdir və bu sahədə atılacaq addımlar ölkənin beynəlxalq turizm bazarında rəqabətqabiliyyətliliyini artıracaqdır. 2023-cü ildə xarici turistlərin ümumi xərcləri 1.5 milyard manatı keçmişdir və 2025-ci ilə qədər bu göstəricinin 2 milyard manata çatdırılması planlaşdırılır.

Turizm təşkilatları və mehmanxana komplekslərinin inkişafı üçün strateji planlaşdırma müasir dövrdə bir sıra çağırışlarla qarşılaşır. Azərbaycanda bu sahənin inkişafını sürətləndirmək üçün müxtəlif dövlət və özəl sektor təşəbbüsləri həyata keçirilməkdədir. 2023-cü ilin statistikasına əsasən, ölkədə 600-dən çox mehmanxana fəaliyyət göstərir və onların 70%-i Bakı və Abşeron bölgəsində cəmləşmişdir. [3; səh 96]

Azərbaycanda mehmanxana sektorunun inkişafı ölkə iqtisadiyyatının üçün çox vacibdir və bu sahədə atılacaq addımlar ölkənin beynəlxalq turizm bazarında rəqabət qabiliyyətliliyini artıracaqdır.

Azərbaycanda turizm sektoru son illərdə dinamik inkişaf prosesinə daxil olsa da, bu sahənin mövcud problemləri hələ də tam həll olunmamışdır. 2022-ci ilin statistik göstəricilərinə əsasən, Azərbaycana gələn xarici turistlərin sayı 1.6 milyon nəfər təşkil edib ki, bu da pandemiya əvvəlki göstəricidən 50% azdır. 2019-cu ildə isə ölkəyə 3.2 milyon əcnəbi turist səfər etmişdir. 2023-cü ilin ilk yarısında isə turist sayında 30% artım müşahidə olunmuşdur ki, bu da turizmin bərpası istiqamətində əhəmiyyətli irəliləyiş kimi dəyərləndirilir. Ölkəyə gələn turistlərin 40%-i MDB ölkələrindən, 25%-i Avropa ölkələrindən, 15%-i Yaxın Şərq və Asiyadan, 20%-i isə digər ölkələrdən olub. [4; səh 56]

İnfrastruktur problemləri: Xüsusilə regionlarda turizm obyektlərinin lazımi səviyyədə olmaması, yolların və nəqliyyat infrastrukturunun yetərsizliyi, müasir mehmanxana komplekslərinin azlığı başlıca problemlərdəndir. 2017-ci ildə ölkədə 563 mehmanxana fəaliyyət göstərirdi, bu rəqəm 2012-ci ilə müqayisədə 9% artmışdır. Hazırda isə mehmanxana sayı 600-dən çoxdur, lakin onların böyük hissəsi Bakı və Abşeron iqtisadi rayonunda cəmləşib. Regionlarda yerləşən mehmanxanaların doluluq səviyyəsi 45%-dən aşağı olmuşdur, bu isə ölkə üzrə orta göstəricidən 25% azdır. Bundan əlavə, mehmanxanaların 4% -i lüks kateqoriyaya, 35% -i orta səviyyəyə, qalan hissəsi isə aşağı büdcəli mehmanxanalara və hostellərə aiddir.

Kadrlıq problemləri: Turizm sektorunda peşəkar işçi qüvvəsinin çatışmamış olması, xidmət sahəsində çalışanların yetərinə təlim keçməməsi və beynəlxalq standartlara cavab verməməsi problemləri ilə qarşılaşırıq. Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatına görə, turizm sektorunda çalışanların yalnız 30%-i xüsusi ixtisaslı kadrdir. Hökumət tərəfindən 2025-ci ilədək bu göstəricinin 50%-ə çatdırılması hədəflənmişdir. 2023-cü ildə turizm sahəsində 1200-dən çox işçi sertifikatlaşdırılmış və xidmət keyfiyyətinin artırılması məqsədilə xüsusi təlim proqramları həyata keçirilmişdir. Bu sahədə çalışan işçilərin 60%-i orta ixtisaslı, 10%-i isə qeyri-peşəkar işçi hesab olunur. [2]

Qiymət siyasəti: Azərbaycanda 4 və 5 ulduzlu hotellərdə orta gecələmə qiyməti 120-250 AZN arasında dəyişir ki, bu da qonşu ölkələrdəki qiymətlərlə müqayisədə yüksəkdir. Regionlarda isə bu göstərici daha aşağıdır, lakin xidmət keyfiyyətində fərqlər mövcuddur. Turistlərin orta gündəlik xərcləri isə 150-200 AZN civarındadır ki, bu da bölgəyə görə fərqlənir. Xarici turistlərin xərclərinin 40%-i mehmanxana və yerləşdirmə xərclərinə, 30%-i iaşə xidmətlərinə, 20%-i əyləncə və ekskursiyalara, 10%-i isə nəqliyyat və digər xidmətlərə yönəlir.

Marketing problemləri: Azərbaycan turizm bazarını genişləndirmək üçün beynəlxalq səviyyədə tanıtım kampaniyalarına ehtiyac duyur. 2023-cü ildə ölkə 10 beynəlxalq turizm sərgisində iştirak etmişdir ki, bu da əvvəlki illərlə müqayisədə 20% artım deməkdir. Bununla yanaşı, onlayn turizm platformalarının inkişaf etdirilməsi və rəqəmsal reklam kampaniyalarının artırılması zəruridir. Turizmin inkişafı üçün marketing strategiyalarının yetərincə gücləndirilməməsi səbəbindən Azərbaycanın dünya turizm bazarındakı payı hələ də 0.1%-dən aşağıdır. [1; səh 9]

Azərbaycanda turizmin inkişaf perspektivləri daha çox dövlət-özəl tərəfdaşlığının gücləndirilməsi, ekoturizm və mədəni turizmin irəli sürülməsi, viza prosedurlarının daha da sadələşdirilməsi, yerli turizm məhsullarının beynəlxalq bazarlarda tanınması istiqamətlərində görülən tədbirlərdən asılı olacaqdır. Bundan əlavə, dövlət tərəfindən 2025-ci ilədək turizm infrastrukturuna 100 milyon manat investisiya yatırılması planlaşdırılmışdır ki, bu da sektorun inkişafına mühüm töhfə verəcəkdir. Ölkəyə cəlb edilən turistlərin sayını artırmaq üçün tanıtım kampaniyaları və beynəlxalq əməkdaşlıqlar çərçivəsində reklam layihələri həyata keçiriləcəkdir.

Açar sözlər: Turizm, mehmanxana, strategiya, planlaşdırma, inkişaf

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Azərbaycanın 2023–2026-cı illər üçün Turizm Strategiyası. Bakı, 2023. – 19 səh.
2. Dövlət Statistika Komitəsi. Azərbaycanın turizm sektoru üzrə illik hesabat. Bakı, 2023.
3. Mehmanxana və restoran biznesinin inkişafı üzrə beynəlxalq tədqiqatlar. Dünya Turizm Təşkilatının (UNWTO) hesabatı. Madrid, 2022.
4. Fennell D., Cooper C. “Sustainable tourism: principles, contexts and practices”, Journal of Ecotourism. 2020, Vol.19, p.287-289.

Mirmehrac Yalçın XALIQOV

Sumqayıt Dövlət Universiteti

I

STEHSAL MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ MALİYYƏ ÖHDƏLİKLƏRİNİN UÇOTU: BEYNƏLXALQ STANDARTLAR KONTEXTİNDƏ NƏZƏRİ ƏSASLAR

Abstract

“Enhancing the Accounting of Financial Liabilities in Manufacturing Enterprises. in Compliance with International Standards”

The article explores the improvement of accounting for financial liabilities in manufacturing enterprises based on International Financial Reporting Standards (IFRS). It analyzes the accounting treatment of loans, leases, and other obligations, highlighting key issues in local practice. Recommendations are provided to enhance the transparency and reliability of financial reporting through the application of IFRS.

Keywords: Financial liabilities, Manufacturing enterprise, IFRS, Accounting system, International standards, Transparency

Giriş

Qloballaşan iqtisadi mühitdə müəssisələrin fəaliyyət şəffaflığı və maliyyə sabitliyi onların beynəlxalq mühasibat uçotu sistemlərinə integrasiyasından asılıdır. Kapital tutumlu sahələr olan istehsal müəssisələrində maliyyə öhdəliklərinin düzgün və dəqiq uçotu bu müəssisələrin davamlı inkişafı və xarici investorlarla etibarlı münasibətlərin qurulması baxımından əsas şərtlərdəndir. Maliyyə öhdəlikləri müəssisənin borc və ya müqavilə öhdəliklərini əks etdirən mühüm uçot elementidir.

Beynəlxalq Maliyyə Hesabatı Standartlarına (IFRS) əsasən bu öhdəliklər spesifik kriteriyalar üzrə tanınmalı və hesabatlarda əks etdirilməlidir. İstehsal müəssisələrində maliyyə öhdəlikləri əsasən

kapital qoyuluşlarını, texnoloji avadanlıqların alınmasını və əməliyyat xərclərinin maliyyələşdirilməsini əhatə edir. Bu səbəbdən, onların strukturlaşdırılması və uçotu idarəetmə qərarlarının formalaşmasında mühüm rol oynayır.

Maliyyə öhdəlikləri qısamüddətli və uzunmüddətli olmaqla təsnif edilir. Bundan əlavə, istiqrazlar və digər maliyyə alətləri üzrə öhdəliklər də IFRS standartlarına əsasən xüsusi yanaşma tələb edir. IFRS 9 maliyyə alətlərinin ilkin tanınması və sonrakı ölçülməsi qaydalarını müəyyənləşdirir [3], IAS 32 isə öhdəliyin vəsait və ya kapital kimi təsnif olunması meyarlarını izah edir [4]. IFRS 7 isə bu öhdəliklərin yaratdığı risklərin – likvidlik, kredit və faiz riski – açıqlanmasını tələb edir [5].

Doğru uçot yanaşması müəssisənin real borc yükünü və likvidlik vəziyyətini göstərməklə həm yerli, həm də beynəlxalq investorlara şəffaf informasiya təqdim edir. Beləliklə, maliyyə öhdəliklərinin IFRS standartlarına uyğun uçotu yalnız hesabatların şəffaflığını deyil, həm də qərar qəbul etmə proseslərini təkmilləşdirir, müəssisənin dayanıqlılığını və beynəlxalq bazarlara çıxış imkanlarını artırır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi. Bakı: Qanun, 2023.
2. Mühəsibat uçotu haqqında Azərbaycan Respublikası Qanunu, 2022.
3. IFRS Foundation. International Financial Reporting Standards (IFRS). London, 2023.
4. IAS 32 – Financial Instruments: Presentation. IFRS Foundation, 2023.
5. IFRS 9 – Financial Instruments. IFRS Foundation, 2023.
6. Weygandt, J., Kieso, D., Kimmel, P. Financial Accounting. Wiley, 2021.
7. Nobes, C., Parker, R. Comparative International Accounting. Pearson, 2020.
8. Deloitte. IFRS Reporting Guide, 2023.
9. PwC. Manual of Accounting – IFRS 2022.
10. Tagiyev A. Beynəlxalq Mühəsibat Uçotu və Maliyyə Analizi. Bakı, 2020.

Yunis Kamran ŞAHBAZOV

Qərbi Kaspi Universitetinin “Turizm işinin təşkili” üzrə bakalavr tələbəsi

E-mail: yunissahbazov1@gmail.com

SİRLİ DÜNYA, YENİ KƏŞFLƏR

Abstract

The heritage of Seyid Yahya Bakuvi holds significant importance for the development of religious and cultural tourism in Azerbaijan. His mausoleum, located in the Ichərişheher area of Baku, is included in UNESCO's World Heritage List and is visited by thousands of local and foreign tourists throughout the year. The Bakuvi mausoleum is one of the key sites for religious pilgrimage, historical research, and cultural tourism [5].

Keywords: UNESCO, tomb, sufi

Giriş

Bakuvi irsi yalnız yerli deyil, beynəlxalq turizm üçün də böyük potensiala malikdir. Xüsusilə Sufi mədəniyyətinə və İslam fəlsəfəsinə maraq göstərən insanlar üçün Bakuvi türbəsi cəlbedici turizm marşrutlarının bir hissəsinə çevrilə bilər. Beynəlxalq turizm şirkətləri ilə əməkdaşlıq edilərək bu irs dünya miqyasında tanınıb, xüsusi dini və mənəvi turlar təşkil edilə bilər. Bu, Azərbaycanın mənəvi-mədəni irsinin qlobal səviyyədə təqdim olunması üçün mühüm vasitə ola bilər.

Seyid Yəhya Bakuvi türbəsi Şirvanşahlar saray kompleksinin yuxarı həyətidə yerləşir və memarlıq baxımından diqqətəlayiq bir quruluşdur. Türbə səkkizüzlü plana malik olub, piramida formalı günbəzlə tamamlanmışdır. Türbənin daxili yeraltı sərdaba və uzadılmış formaya malik yuxarı

kameradan ibarətdir. Bakuvı sufi olduğuna görə, türbə elmi ədəbiyyatda tez-tez "Dərviş məqbərəsi" olaraq da adlandırılır Azərbaycan – Şərqi qapısı, İpək Yolunun mirasçısı – min illər boyu bilik, sənət və mənəviyyət mərkəzi olub. Bu zəngin irsin tərkib hissəsi olan Seyid Yəhya Bakuvı, yalnız bir filosof deyil, həm də zamanını aşan sufi ideyalarının daşıyıcısıdır. Onun irsi, Bakı şəhərinin qəlbində, İçərişəhərin daş divarları arasında yaşayır.

Bakuvı İrsi və Turizm Potensialı. Seyid Yəhya Bakuvı irsi Azərbaycanda dini və mədəni turizmin inkişafı üçün mühüm əhəmiyyət daşıyır. Onun türbəsi Bakının mərkəzində yerləşən İçərişəhər ərazisindədir və UNESCO-nun Ümumdünya İrs Siyahısına daxil edilmiş bu ərazi il ərzində minlərlə yerli və xarici turist tərəfindən ziyarət olunur.

Türbə dini ziyarət, tarixi tədqiqat və mədəniyyət turizmi üçün aktual məkanlardan biridir. Bundan başqa, Bakuvı ilə bağlı müxtəlif broşürlər, bələdçi turları və tematik tədbirlər də turist marağını cəlb edir [1].

Bakuvı İrsinin Beynəlxalq Turizmdə Əhəmiyyəti. Bakuvı irsi yalnız yerli deyil, beynəlxalq turizm üçün də böyük potensiala malikdir. Dünya üzrə Sufi mədəniyyətinə və İslam fəlsəfəsinə maraq göstərən insanlar üçün bu irs cəlbədicə turizm marşrutlarının bir hissəsinə çevrilə bilər.

Dini və mənəvi turlar təşkil edən beynəlxalq turizm şirkətləri ilə əməkdaşlıq edilərək, Bakuvı türbəsi beynəlxalq səviyyədə tanınıb ziyarətçilər üçün xüsusi turlar təşkil edilə bilər. Bu isə ölkənin mənəvi mədəniyyətini dünyaya tanımaq baxımından olduqca faydalıdır [3].

Turizm Sahəsində Təkliflər. Bakuvı irsinin turizm potensialından daha səmərəli istifadə etmək üçün bir sıra addımlar atıla bilər. Bu irsin turizm marşrutlarına daxil edilməsi, audio-bələdçi sistemlərinin qurulması, çoxdillə broşürlərin hazırlanması və virtual 3D turların təşkili potensial turistlərin marağını daha da artırır. Bundan əlavə, Bakuvı ilə bağlı sənədli filmlərin hazırlanması və sosial media vasitəsilə tanıtımı da müasir turizm trendlərinə uyğundur.

Seyid Yəhya Bakuvı türbəsi—Şirvanşahlar saray kompleksinin yuxarı həyətidə yerləşən, keçmişdə Keyqubad məscidinə bitişik olmuş türbə binası. Türbədə Şirvanşah I Xəlilullahın dövründə saray alimi olmuş Seyid Yəhya Bakuvı dəfn edilmişdir [4]. Bakuvı sufi olduğuna görə türbə elmi ədəbiyyatda tez-tez "*Dərviş məqbərəsi*" də adlandırılır.

Türbə orta həyətdə mərkəzi yer tutur Türbə, həcmdə piramida şəkilli alaçıq kimi tamamlanmış, planda səkkizüzlü formaya malikdir. Türbənin daxili məkanı yeraltı sərdabaya və uzadılmış formada yuxarı kameraya bölünür. Yuxarı kameranın səkkizüzlü fiquru, kürəşəkilli günbəzlə tamamlanmış kiçik künc tromplar (üçbucaqlı oyuqşəkilli tağtavan) barabana çevrilir [2].

Nəticə

Azərbaycanı ziyarət edərkən, Seyid Yəhya Bakuvinin türbəsinə baş çəkməklə, siz sadəcə bir məkanı deyil, həm də əsrlərlə qorunan bir hikmət dünyasını kəşf etmiş olacaqsınız. Azərbaycan səfərinizə dərin mənalar qatmaq üçün sizi Bakuvinin ruhani dünyasına dəvət edirik.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Azərbaycan Respublikasının UNESCO üzrə Milli Komissiyası. (n.d.). İçərişəhər, Şirvanşahlar Sarayı və Qız Qalası.
2. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası. (2013). Azərbaycanın Memarlıq Abidələri. Bakı: Şərq-Qərb nəşriyyatı.
3. Mehdiyev, R. (2007). Azərbaycanın sufi irsi və Seyid Yəhya Bakuvı. Bakı: Elm nəşriyyatı.
4. İçərişəhər Dövlət Tarix-Memarlıq Qoruğu İdarəsi. (n.d.). Şirvanşahlar Sarayı kompleksi haqqında məlumat.
5. UNESCO World Heritage Centre. (n.d.). Walled City of Baku with the Shirvanshah's Palace and Maiden Tower. <https://whc.unesco.org/>

Zeynəb Cavid HÜSEYNZADƏ
Qərbi Kaspi Universiteti

PANDEMİYANIN TURİZM SEKTORUNDA RƏQƏMSALLAŞMA VƏ YENİLƏMƏLƏRİN XİDMƏT MODELƏRİNƏ TƏSİRİ

Abstract

The main objective of this study is to examine the impact of the COVID-19 pandemic, which began in 2020, on digitalization and innovations in the tourism sector. In the post-pandemic period, in order to ensure the health and safety of tourists, the effective use of digital tools such as artificial intelligence, virtual reality (VR), augmented reality (AR), and Internet of Things (IoT) technologies has led to significant changes in the industry. The research emphasizes the impact of social media, the role of technology in shaping consumer experiences, and the transformation of digital consumer behavior. As a result of digitalization, safety and personalized services have come to the forefront.

Keywords: tourism, pandemic, digitalization, artificial intelligence.

Giriş

Korona virus pandemiyası dünya iqtisadiyyatının vacib sahələrində və müasir insan həyatında ciddi iz buraxmışdır. Əksər milli hökumətlər qlobal yoluxucu xəstəliyin yayılmasının qarşısını almaq üçün sərt tədbirlər həyata keçirmişdir. Turizmdə sektorunda virusun yayılması zamanı alınan ilk tədbir sərhədlərin bağlanması və beynəlxalq uçuşların dayandırılması olmuşdur ki, bunun nəticəsində qlobal turizm sistemi ümumdünya sağlamlıq böhranının ilk aylarında turizmin ən yüksək inkişaf mərhələsindən ən aşağı səviyyəyə düşmüşdür.

Virusun geniş yayılması görə turizm sektorunda bir sıra dəyişikliklər müşahidə olunmuşdur. Ən mühüm dəyişikliklərdən biri insanların yoluxucu xəstəliklərdən yayınmaq meylinin artması və bütün ölkələrdə daxili turizmə olan marağın yüksəlməsidir. Potensial turistlər səyahət planlaşdırarkən COVID-19-un yaratdığı təhlükələri və mümkün nəticələri nəzərə alaraq səyahət təhlükəsizliyinə daha çox diqqət yetirirlər. Nəticə etibarilə, xarici turizmlə müqayisədə daxili turizmə üstünlük verilməsi tendensiyası güclənmişdir. Eyni zamanda, yüksək yoluxma halları müşahidə olunan turizm regionları və destinasiyalar turistlər üçün cəlbədiciliyini itirirlər və bu bölgələr gələcəkdə yeni qonaqların cəlb edilməsində çətinliklərlə üzləşə bilər. Heyət üzvləri arasında tibbi biliklərin yayılması turizm və qonaqpərvərlik sektorunun bərpası üçün zəruri amillərdən biridir. Bu, turistlər arasında inamın artmasına və əlavə infrastruktur yatırımları olan- təmizləmə və sanitariya sistemləri, havalandırma qurğuları və s. tətbiqinə səbəb olmuşdur.

Pandemiya öncəsi dövrdə mövcud olan rəqəmsal mühit, COVID-19 pandemiyası ilə birlikdə daha da inkişaf etmiş və onlayn marketinq strategiyalarının əhəmiyyəti əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır.. Bu baxımdan, turizm müəssisələri üçün onlayn müştəri münasibətlərinə əsaslanan fərqləndirmə strategiyalarının hazırlanması və rəqəmsal marketinq alətlərindən səmərəli istifadə olunması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. [5]

COVID-19 pandemiyası zamanı və ondan sonrakı dövrlər ərzində, əsasən son illərdə texnologiyadakı sürətli irəliləyişlər qlobal turizm sahəsində mühüm dəyişikliklərə gətirib çıxarmışdır. **Sosial məsafə tələbləri və fiziki məhdudiyyətlər** rəqəmsal çevrilməni zərurətə çevirmiş, bu isə yeni xidmət modellərinin meydana gəlməsinə şərait yaratmışdır. Yunus Doğanın araşdırmaları göstərir ki, **onlayn sistemlərin tətbiqi – planlaşdırmadan rezervasiyaya, sosial mediadan fərdiləşdirilmiş xidmətlərə qədər – turizmin bütün mərhələlərində inqilabi dəyişikliklərə səbəb olmuşdur.** Rezervasiya sistemlərinin onlayn mövcudluğu, virtual və artırılmış reallıq texnologiyaları turistlərin qərarvermə proseslərinə mühüm təsir göstərmişdir. Buna əlavə olaraq, sosial media turistlərin digər insanlar və səyahətçilər tərəfindən paylaşıqları paylaşımrla ətraflı məlumatlar əldə edirlər, həm də təcrübə vasitəsi kimi istifadə edirlər [2]

Hazırda Böyük Data (BigData), Əşyaların İnterneti (İoT), artırılmış reallıq (AR), süni intellekt, blokçeyn texnologiyaları, habelə mobil və internet texnologiyaları **ağıllı şəhərlərin turizm infrastrukturunda geniş tətbiq olunur**. Son illərdə mobil cihazlardan istifadə səyahət biznesində əsas tendensiyaya çevrilmişdir. Nəticə etibarilə, rəqəmsal turizm üzrə aparılan araşdırmalarda kontekstual təhlillər və trend analizləri xüsusi aktuallıq kəsb edir. [4]

Tədqiqatlar göstərir ki, sosial media platformalarından istifadə edən müəssisələr rəqibləri ilə müqayisədə daha uğurlu nəticələr əldə edirlər. Son illərdə istehlakçıların Facebook, Twitter və Instagram kimi sosial media platformalarında müəyyən məhsulları axtardıkları müşahidə olunmuşdur. Bu platformalar vasitəsilə istifadəçilər həm məhsullar barədə məlumat əldə edirlər, həm də təcrübələrini paylaşaraq fikir mübadiləsi aparırlar. İnternet və sosial media kanalları ilə **onlayn istehlakçılara çatmaq və onların ehtiyaclarını anlamaq** məhsul strategiyalarının formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynayır. Qloballaşma yalnız istehlakçı davranışlarına təsir etmir, eyni zamanda insanların məhsul və xidmətlərə çıxış imkanlarını da genişləndirir. [3]

Virtual və artırılmış reallıq texnologiyaları turizm sahəsində əhəmiyyətli irəliləyişlərə səbəb olur. Virtual reallıq (VR) səyahət etməsi dəqiq olan səyahətçilərə destinasiyaları, qalacaqları məkanları və onlar üçün maraqlı olan yerləri sifariş etməzdən əvvəl onlayn mühitdə ilkin baxış imkanı yaradır. Məsələn, otel otaqları, tarixi məkanlar və təbii attraksionlar üzrə VR turları immersiv təcrübə təqdim etməklə müştəri cəlbediciliyini və inamını artırır. Artırılmış reallıq (AR) tətbiqləri isə fiziki mühit üzərində sayısal məlumatların yerləşdirilməsi ilə yerində təcrübəni zənginləşdirir. Məsələn, AR tətbiqləri interaktiv xəritələr, tarixi məlumatlar və real vaxtda tərcümələr təqdim edərək turist təcrübəsini zənginləşdirir.

Süni intellekt (AI), turizm sahəsində digər inkişafa yönəlik texnologiyadır. Turizm şirkətləri AI əsaslı çat-botlar və onlayn köməkçilərdən müştəri dəstəyi və özlərinə məxsus tövsiyələr almaq istifadə edirlər.

Əşyaların interneti (İoT) texnologiyasına əsaslanan ağıllı turizm təşəbbüsləri getdikcə daha geniş yayılır. Ağıllı şəhərlər və turizm məkanları turist axınlarını izləmək, resursları idarə etmək və ziyarətçi təcrübəsini yaxşılaşdırmaq məqsədilə İoT sensorlarından istifadə edirlər. Məsələn, ağıllı parking sistemləri, ictimai nəqliyyatın real vaxt yeniləmələri və ətraf mühitin monitorinqi daha səmərəli və davamlı turizm ekosistemi formalaşmasına töhfə verir. COVID-19 pandemiyasına qarşı cavab tədbiri olaraq hazırlanmış rəqəmsal sağlamlıq pasportları və təmas izləmə tətbiqləri rəqəmsal texnologiyaların səyahətçilərin təhlükəsizliyini və inamını artırmaq potensialını nümayiş etdirir. [1]

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Dikhanbayeva, Y. (2025). Has the importance of technology in tourism been realized after COVID-19? Opportunities and challenges. *Journal of Tourism Theory and Research*, 11(1), 23–34. <https://doi.org/10.24288/jttr.1514704>
2. Doğan, Y. (2024). Digitalization in the tourism sector and future trends. *Tourism Development Studies Journal*, 2(2), 17–30. <https://tourdes.org/index.php/td/article/view/2024-2-2-17>.
3. Güzel, Ş., & Arı, A. (2022). The use of digital communication channels in health tourism in Turkey. *International Journal of Health Management and Tourism*, 7(1), 50–65. <https://dergipark.org.tr/en/pub/ijhmt/issue/71459/1149672>
4. Kononova, O., Prokudin, D., & Ryabysko, J. (2021). The vision and the perspective of digital tourism. *arXiv preprint*. <https://arxiv.org/abs/2109.09795>
5. Sheresheva, M., Romanova, I., & Kudryavtseva, T. (2021). Russian tourism enterprises' marketing innovations to meet the COVID-19 challenges. *Sustainability*, 13(7), 3756. <https://doi.org/10.3390/su13073756>

Hokuma Asif gizi DUNYAMALIYEVA

Measurement of Radioactivity on the Earth's Surface

Researcher: engineer ecologist.

hokuma_98@mail.ru

YERİN SƏTHİNDƏ RADİOAKTİVLİYİN ÖLÇÜLMƏSİ

Summary

The application of the achievements of technical progress in a number of areas of the economy in modern times, the observation of various variations in the concentration of pollutants in the composition of atmospheric air as a result of changes in the parameters of the ecological system due to technological progress, as well as the spontaneous use of the earth's natural resources leading to the deterioration of human habitation, changes in climate conditions, a decrease in the amount of stratospheric ozone, the destruction of forest areas, and the widespread expansion of the desertification process have been extensively analyzed in the article.

Keywords: Ecological system, hydrocarbon resources, ecological problems, radioactive aerosols.

Intradaction

In recent years, the country has successfully implemented reforms, economic development and environmental protection, including significant work towards solving ecological problems. Thus, large-scale state programs and national projects have been implemented in the country to improve the welfare and security of the population and protect their health.

According to calculations, maintaining the current growth rate indicates that the world population will exceed 9 billion in 2030. On the other hand, the extraction of large amounts of hydrocarbon resources and the processing of mining ores seriously affect the physical, chemical and biological properties of the environment, creating conditions for atmospheric air pollution. It is for this reason that the environmental problem has attracted the attention of world scientists, the arsenal of scientific research aimed at monitoring atmospheric pollution has been expanded, and significant achievements have been achieved in the creation of new technical means, the development of complexes and the commissioning of technological lines.

In the globalized world economy, the extraction of hydrocarbon resources and the processing of mining ores have a very serious impact on all characteristics of the environment, creating conditions for environmental pollution of the air. For this reason, conducting scientific research on environmental problems has been set as a goal by world scientists, and significant achievements have been made in creating modern technological equipment, developing complexes that meet environmental standards, and commissioning technological lines in order to overcome environmental problems.

For the Republic of Azerbaijan, an oil and industrial country rich in natural resources, determining the physical nature and mechanism of action of oil and gas fields and radioactive aerosols in the environment is of great importance. In this regard, the research work conducted to identify radon problems in the environmental problems arising during oil and gas production and processing in Azerbaijan is one of the most urgent issues of the day.

References

- 1.Nuraliyeva R.N., Economic and environmental problems of the development of the fuel energy complex of Azerbaijan. Baku, 2010, 221 P.
- 2.Ionizing radiation, radiation safety: Radiation Safety Standards (NRB-99). SP 2.6.1.758-99. Moscow: Ministry of Health of the Russian Federation, 1999. 116 p. The results of measuring the

volume activity of radon in Azerbaijan Geophysical processes and the biosphere 2017 Vol. 16 № 3
53

3.El-Taher, A., & Al-Zahrani, J. (2014). Radioactivity measurements and radiation dose assessments in soil of Al-Qassim region, Saudi Arabia. El Mamoney, M., & Khater, A. E. J. J. o. E. R. (2004).

4.Environmental characterization and radio-ecological impacts of non-nuclear industries on the Red Sea coast. 73(2), 151-168.

Samirə Azər qızı ƏLİYEVƏ
Azərbaycan Texnologiya Universiteti

BİZNES MÜHİTİ VƏ BİZNES MÜHİTİNİN ƏLVERİŞLİLİYİ: İQTİSADI KATEQORIYA KİMİ MAHIYYƏTİ VƏ KƏMİYYƏTCƏ ÖLÇÜLMƏ PROBLEMLƏRİ

Giriş

İqtisadiyyatın dinamik inkişafı üçün sahibkarlığın stimullaşdırılması həlledici amillərdəndir. Sahibkarlığın inkişafı isə yalnız daxili təşəbbüslə deyil, həm də mövcud biznes mühitinin keyfiyyəti ilə sıx bağlıdır. Biznes mühiti geniş mənada sahibkarların fəaliyyətini şərtləndirən institusional, hüquqi, sosial və iqtisadi amillərin məcmusudur. Onun əlverişliliyi isə mövcud şəraitin biznesin qurulmasını və genişlənməsini nə dərəcədə asanlaşdırması ilə ölçülür.

Əlverişli biznes mühiti – yeni firmaların bazara daxil olmasını asanlaşdırır, maliyyə resurslarına çıxışı genişləndirir, rəqabəti stimullaşdırır və nəticədə investisiya axınını gücləndirir. Qeyri-əlverişli mühit isə tənzimləmə maneələrinin artması, inzibati baryerlərin çoxalması, hüquqi qeyri-müəyyənlik və korrupsiya ilə səciyyələnir. Bu səbəbdən də dövlətlər biznes mühitini yaxşılaşdırmaq üçün islahat paketləri qəbul edir və beynəlxalq reytinglərdə daha yüksək mövqeyə can atırlar.

Azərbaycan nümunəsində də bu məsələ aktuallığını qoruyur. “Azərbaycan 2030: Milli Prioritetlər” sənədində biznes mühitinin təkmilləşdirilməsi iqtisadi siyasətin əsas istiqamətlərindən biri kimi müəyyən edilmişdir. Lakin burada mühüm sual ortaya çıxır: biznes mühitini kəmiyyətcə necə ölçmək olar? Beynəlxalq indekslər bu istiqamətdə müəyyən imkanlar yaratsa da, milli xüsusiyyətlər və subyektiv faktorlar nəzərə alınmadan tam mənzərəni əks etdirmək çətindir.

Ədəbiyyat İcmalı

Institusional iqtisadiyyat biznes mühitinin mahiyyətini dərin izah edir. Douglass North (1990) institutları “oyunun qaydaları” kimi izah edərək göstərir ki, iqtisadi aktorların davranışlarını məhz hüquqi və təşkilati çərçivələr formalaşdırır. Bu qaydalar sabit və proqnozlaşdırıla bilən olduqda, sahibkarların riskləri azalır, investisiya meyli artır. Əksinə, qeyri-sabit və qeyri-şəffaf mühitdə qeyri-rəsmi iqtisadiyyat genişlənir.

Rodrik, Subramanian və Trebbi (2004) “institutlar hökmranlıq edir” tezisini empirik əsaslandıraraq göstərir ki, uzunmüddətli iqtisadi inkişafın əsas həlledici faktoru məhz institusional keyfiyyətdir. Onların tədqiqatı institusiyaların coğrafiya və beynəlxalq integrasiyadan daha güclü rol oynadığını sübut edir.

Djankov və həm-müəllifləri (2002) 85 ölkə üzrə giriş tənzimləmələrinin ölçülməsi əsasında belə nəticəyə gəliblər ki, çoxsaylı prosedurlar, uzun müddət və yüksək xərclər korrupsiyanın və qeyri-rəsmi iqtisadiyyatın artmasına gətirib çıxarır. Klapper, Laeven və Rajan (2006) isə Avropa ölkələri üzərində apardıqları araşdırmada yüksək giriş xərclərinin yeni müəssisələrin yaranmasına mənfi təsir etdiyini və mövcud firmaların böyüməsini məhdudlaşdırdığını sübut ediblər.

Beynəlxalq indekslər isə bu sahədə əsas ölçmə yanaşmaları kimi qəbul olunur. Dünya Bankının Doing Business (2003–2020) hesabatları, Dünya İqtisadi Forumunun Qlobal Rəqabətlik İndeksi, Worldwide Governance Indicators (WGI) və Heritage Foundation-un İqtisadi Azadlıq İndeksi ölkələrarası müqayisə imkanı yaratsa da, onların metodologiyası bəzən subyektiv hesab edilir.

ƏDƏBİYYƏT SIYAHISI:

1. Djankov, S., La Porta, R., Lopez-de-Silanes, F., & Shleifer, A. (2002). The Regulation of Entry. The Quarterly Journal of Economics, 117(1), 1–37. <https://doi.org/10.1162/003355302753399436>
2. Klapper, L., Laeven, L., & Rajan, R. (2006). Entry regulation as a barrier to entrepreneurship. Journal of Financial Economics, 82(3), 591–629. <https://doi.org/10.1016/j.jfineco.2005.09.006>
3. Rodrik, D., Subramanian, A., & Trebbi, F. (2004). Institutions Rule: The Primacy of Institutions Over Geography and Integration in Economic Development. Journal of Economic Growth, 9(2), 131–165. <https://doi.org/10.1023/B:JOEG.0000031425.72248.85>
4. Kaufmann, D., Kraay, A., & Mastruzzi, M. (2010). The Worldwide Governance Indicators: Methodology and Analytical Issues. World Bank Policy Research Working Paper No. 5430. <https://doi.org/10.1596/1813-9450-5430>
5. World Bank. (2019). Doing Business 2020: Comparing Business Regulation in 190 Economies. Washington, DC: World Bank. <https://doi.org/10.1596/978-1-4648-1440-2>

Samir Söhrab MƏMMƏDOV

Odclar Yurdu Universiteti, doktorant

E-mail: samir.mamedov2001@mail.ru

DAYANIQLI ENERJİ KEÇİDİNDƏ İQTİSADI STİMULLAŞDIRMA SIYASƏTİNİN PRIORİTET İSTİQAMƏTLƏRİ

Xülasə

Müasir dövrdə qlobal iqlim dəyişmələri, enerji təhlükəsizliyi və resursların tükənməsi problemləri dayanıqlı enerji keçidini strateji prioritetə çevirmişdir. Bu keçidin səmərəli şəkildə reallaşdırılmasında iqtisadi stimullaşdırma siyasəti mühüm rol oynayır. Məqalədə dayanıqlı enerji keçidi anlayışı izah olunur, alternativ və bərpa olunan enerji mənbələrinin tətbiqinin iqtisadi əsasları təhlil edilir, eləcə də iqtisadi stimullaşdırma siyasətinin əsas prioritet istiqamətləri sistemli şəkildə araşdırılır. Tədqiqat nəticələri göstərir ki, fiskal, maliyyə, institusional və bazar əsaslı stimullar enerji keçidinin sürətləndirilməsində həlledici əhəmiyyətə malikdir.

Açar sözlər: dayanıqlı enerji, alternativ enerji, iqtisadi stimullaşdırma, enerji siyasəti, yaşıl iqtisadiyyat

Giriş

Qlobal miqyasda iqlim dəyişmələri, enerji resurslarının tükənməsi və ekoloji risklərin artması müasir dövrdə enerji sektorunun inkişafına yeni yanaşmaların formalaşmasını zəruri etmişdir. Ənənəvi enerji mənbələrinə əsaslanan iqtisadi model uzunmüddətli perspektivdə nə ekoloji dayanıqlığı, nə də enerji təhlükəsizliyini tam təmin edə bilir. Bu baxımdan dayanıqlı enerji keçidi həm qlobal, həm də milli səviyyədə strateji inkişaf prioritetinə çevrilmişdir [3, s. 41–43].

Dayanıqlı enerji keçidi enerji istehsalı və istehlakının bərpa olunan, ekoloji cəhətdən təmiz və resurs baxımından səmərəli mənbələr əsasında yenidən qurulmasını nəzərdə tutur. Lakin alternativ enerji mənbələrinin geniş tətbiqi yüksək ilkin investisiya tələbləri, texnoloji qeyri-müəyyənliklər və bazar riskləri ilə müşayiət olunduğundan, bu prosesin öz-özünə bazar mexanizmləri hesabına reallaşması çətinləşir. Məhz bu səbəbdən dövlətin iqtisadi stimullaşdırma siyasəti dayanıqlı enerji keçidinin əsas hərəkətverici amillərindən biri kimi çıxış edir [2, s. 87].

İqtisadi stimullaşdırma siyasəti alternativ enerji sektorunun inkişafını sürətləndirməklə yanaşı, milli iqtisadiyyatın şaxələndirilməsinə, yeni investisiya axınlarının formalaşmasına və sosial-iqtisadi rifahın yüksəldilməsinə töhfə verir. Bu kontekstdə iqtisadi stimulların prioritet istiqamətlərinin elmi-nəzəri əsaslarının araşdırılması xüsusi aktualıq kəsb edir.

Nəzəri əsaslar

Dayanıqlı enerji keçidi anlayışının nəzəri izahı

İqtisadi ədəbiyyatda dayanıqlı enerji keçidi anlayışı ekoloji, iqtisadi və sosial komponentlərin vəhdəti kimi şərh olunur. Bu yanaşmaya əsasən enerji siyasəti yalnız istehsal həcmələrinin artırılmasına deyil, eyni zamanda ətraf mühitin qorunmasına və gələcək nəsillərin maraqlarının təmin edilməsinə yönəlməlidir [1, s. 56].

Dayanıqlı enerji keçidi konsepsiyası yaşıl iqtisadiyyat modelinin tərkib hissəsi kimi formalaşmışdır. Bu modelə görə, iqtisadi artım enerji resurslarının intensiv istifadəsi hesabına deyil, innovasiya, səmərəlilik və alternativ enerji texnologiyalarının tətbiqi vasitəsilə təmin olunmalıdır [3, s. 72].

İqtisadi stimullaşdırma siyasəti dövlətin bazar mexanizmlərinin məhdudiyyətlərini aradan qaldırmaq və prioritet sahələrin inkişafını təşviq etmək məqsədilə tətbiq etdiyi iqtisadi alətlər sistemidir. Alternativ enerji sektorunda bu siyasət investisiya risklərinin azaldılmasına və texnoloji yeniliklərin təşviqinə yönəlmişdir [2, s. 104].

Nəzəri baxımdan iqtisadi stimullar aşağıdakı əsas yanaşmalara əsaslanır:

- Keynsçi yanaşma, dövlətin aktiv fiskal və maliyyə müdaxiləsini əsaslandırır;
- İnstitusional yanaşma, hüquqi və normativ mühitin rolunu ön plana çəkir;
- Ekoloji iqtisadiyyat yanaşması, bazar qiymətlərində ekoloji xərclərin əks etdirilməsini zəruri hesab edir [6, s. 59–61].

Bu yanaşmaların sintezi dayanıqlı enerji keçidinin iqtisadi əsaslarının formalaşmasına imkan yaradır.

Elmi ədəbiyyatda alternativ enerji sektorunda tətbiq olunan iqtisadi stimullar aşağıdakı qruplar üzrə təsnif edilir:

- fiskal stimullar (vergi güzəştləri, subsidiyalar);
- maliyyə stimulları (güzəştli kreditlər, dövlət zəmanətləri);
- bazar əsaslı mexanizmlər (yaşıl tariflər, sertifikat sistemləri);
- institusional stimullar (strategiyalar, proqramlar, normativ-hüquqi baza) [4, s. 88].

Bu stimulların məqsədi alternativ enerji texnologiyalarının maya dəyərini azaltmaq, bazar rəqabətini artırmaq və uzunmüddətli investisiya sabitliyini təmin etməkdir. Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, iqtisadi stimulların kompleks şəkildə tətbiqi enerji keçidinin daha sürətli və səmərəli həyata keçirilməsinə şərait yaradır [7, p. 34; 8, p. 112].

Təhlil

Dayanıqlı enerji keçidinin iqtisadi stimullaşdırma mexanizmləri vasitəsilə həyata keçirilməsi dövlət siyasətinin prioritet istiqamətlərindən biri kimi çıxış edir. Təhlil göstərir ki, alternativ enerji sektorunun inkişaf tempi birbaşa tətbiq olunan fiskal, maliyyə və institusional stimulların səmərəliliyindən asılıdır. Beynəlxalq və regional təcrübə sübut edir ki, iqtisadi stimullaşdırma alətləri olmadan alternativ enerji texnologiyalarının bazarda rəqabət qabiliyyəti zəifləyir və investisiya axınları məhdudlaşır [7, p. 41].

İqtisadi stimulların təsirinin təhlili məqsədilə onların növləri, iqtisadi nəticələri və enerji keçidinə təsir istiqamətləri sistemləşdirilmişdir.

Cədvəl 1. Dayanıqlı enerji keçidində iqtisadi stimullaşdırma alətləri və təsir istiqamətləri

Stimullaşdırma növü	Əsas alətlər	İqtisadi təsir	Enerji keçidinə təsiri
Fiskal stimullar	Vergi güzəştləri, subsidiyalar	Maya dəyərinin azalması	Alternativ enerjinin bazarda rəqabət qabiliyyətinin artması
Maliyyə stimulları	Güzəştli kreditlər, dövlət zəmanətləri	İnvestisiya risklərinin azalması	Uzunmüddətli layihələrin reallaşması
Bazar əsaslı mexanizmlər	Yaşıl tariflər, sertifikat sistemi	Gəlir sabitliyinin təmin olunması	İstehsal həcmələrinin artması
İnstitusional stimullar	Strategiyalar, proqramlar	İnvestisiya mühitinin yaxşılaşması	Davamlı enerji siyasətinin formalaşması

Mənbə: [2, s. 105; 4, s. 91]

Təhlil nəticəsində müəyyən olunmuşdur ki, fiskal stimullar əsasən qısa və orta müddətli dövrdə təsirli olsa da, maliyyə və institusional stimullar uzunmüddətli enerji keçidinin əsas dayaqları kimi çıxış edir. Xüsusilə normativ-hüquqi sabitlik investorların qərar qəbul etməsində həlledici rol oynayır [6, s. 78].

Cədvəl 2. İqtisadi stimulların enerji sektoruna təsirinin müqayisəli təhlili

Göstəricilər	Stimulsuz ssenari	Fiskal stimullu ssenari	Kompleks stimullu ssenari
İnvestisiya həcmi	Aşağı	Orta	Yüksək
Texnoloji innovasiya	Məhdud	Qismən	Yüksək
Enerji istehsalında alternativ mənbələrin payı	Aşağı	Orta	Yüksək
Uzunmüddətli iqtisadi səmərəlilik	Zəif	Orta	Yüksək

Mənbə: [1, s. 134; 7, p. 52]

Cədvəldən göründüyü kimi, kompleks stimullaşdırma siyasəti alternativ enerji sektorunda daha dayanıqlı nəticələr yaradır. Bu yanaşma fiskal, maliyyə və institusional alətlərin qarşılıqlı tamamlanmasına əsaslanır və enerji keçidinin sistemli xarakter almasını təmin edir.

Cədvəl 3. Dayanıqlı enerji keçidində iqtisadi stimullaşdırmanın əsas nəticələri

Nəticə göstəriciləri	İqtisadi təsir	Sosial təsir	Ekoloji təsir
Enerji idxalından asılılıq	Azalır	Enerji təhlükəsizliyi artır	Emissiyalar azalır
Yeni investisiyalar	Artır	Yeni iş yerləri yaranır	Təmiz texnologiyalar yayılır
İqtisadi diversifikasiya	Güclənir	Regional inkişaf sürətlənir	Ətraf mühit qorunur

Mənbə: [3, s. 164; 8, p. 119]

Aparılan təhlil göstərir ki, dayanıqlı enerji keçidi yalnız texnoloji dəyişikliklərlə məhdudlaşmır və dərin iqtisadi əsaslandırma tələb edir. İqtisadi stimullaşdırma siyasəti alternativ enerji sektorunda bazar uğursuzluqlarını kompensasiya edən əsas mexanizm kimi çıxış edir. Xüsusilə ilkin mərhələdə fiskal və maliyyə stimullarının rolu həlledici hesab olunur [2, s. 117].

Müzakirə nəticələri onu göstərir ki, təkə subsidiyalar və vergi güzəştləri uzunmüddətli perspektivdə dayanıqlı nəticə vermir. Effektiv enerji keçidi üçün institusional mühitin təkmilləşdirilməsi, normativ sabitliyin təmin olunması və bazar əsaslı mexanizmlərin tətbiqi vacibdir. Beynəlxalq təcrübə də sübut edir ki, kompleks və balanslaşdırılmış stimullaşdırma modeli alternativ enerji mənbələrinin davamlı inkişafını təmin edir [7, p. 61; 8, p. 142].

Eyni zamanda, iqtisadi stimullaşdırma siyasətinin sosial və ekoloji nəticələri də nəzərə alınmalıdır. Yeni iş yerlərinin yaradılması, regional inkişafın sürətlənməsi və karbon emissiyalarının azalması bu siyasətin mühüm əlavə üstünlükləri kimi çıxış edir. Bu baxımdan dayanıqlı enerji keçidi iqtisadi artım ilə ekoloji məsuliyyət arasında optimal tarazlığın yaradılmasına xidmət edir.

Nəticə

Aparılmış tədqiqat və analitik təhlil göstərir ki, dayanıqlı enerji keçidi müasir iqtisadi inkişaf modelinin əsas strateji istiqamətlərindən biri olmaqla, kompleks və sistemli iqtisadi stimullaşdırma siyasəti tələb edir. Alternativ enerji mənbələrinin geniş tətbiqi yalnız texnoloji innovasiyalar hesabına deyil, eyni zamanda məqsədyönlü fiskal, maliyyə və institusional mexanizmlərin səmərəli kombinasiyası vasitəsilə mümkün olur.

Tədqiqat nəticələri sübut edir ki, fiskal stimullar alternativ enerji texnologiyalarının ilkin mərhələdə bazara integrasiyasını sürətləndirsə də, uzunmüddətli dayanıqlığın təmin olunmasında maliyyə dəstəyi mexanizmləri və institusional islahatlar həlledici rol oynayır. Xüsusilə normativ-hüquqi bazanın sabitliyi, dövlət enerji strategiyalarının ardıcılığı və investisiya mühitinin şəffaflığı alternativ enerji sektoruna uzunmüddətli kapital axınlarını stimullaşdıraraq əsas amillər sırasında yer alır.

Müqayisəli təhlil göstərmişdir ki, kompleks stimullaşdırma modelinin tətbiqi enerji istehsalında alternativ mənbələrin payının artmasına, enerji idxalından asılılığın azalmasına və milli iqtisadiyyatın şaxələndirilməsinə müsbət təsir göstərir. Eyni zamanda bu model yeni iş yerlərinin yaradılmasına, regional inkişafın sürətlənməsinə və ekoloji risklərin azaldılmasına şərait yaradır ki, bu da dayanıqlı inkişaf məqsədləri ilə tam uzlaşır.

Nəticə etibarilə, dayanıqlı enerji keçidinin uğurla həyata keçirilməsi üçün iqtisadi stimullaşdırma siyasətinin prioritet istiqamətləri fiskal və maliyyə alətləri ilə məhdudlaşmamalı, bazar əsaslı mexanizmlər, institusional təkmilləşdirmə və innovasiya təşviqi ilə tamamlanmalıdır. Bu yanaşma enerji sektorunda uzunmüddətli iqtisadi səmərəliliyin və ekoloji balansın təmin edilməsinin əsas şərti kimi çıxış edir.

ƏDƏBİYYƏT SIYAHISI:

1. Əliyev, R.Ə. Enerji iqtisadiyyatı və dayanıqlı inkişafın iqtisadi əsasları. Bakı: Elm və Təhsil, 2021, 312 s.
2. Məmmədov, N.M. Alternativ enerji mənbələrinin iqtisadi tənzimlənməsi mexanizmləri. Bakı: İqtisad Universiteti nəşriyyatı, 2020, 256 s.
3. Abbasov, F.H. Yaşıl iqtisadiyyat və enerji keçidi: nəzəri və praktiki aspektlər. Bakı: Kooperasiya, 2019, 284 s.
4. Hüseynov, E.A. Enerji təhlükəsizliyi və bərpa olunan enerji siyasəti. Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, 2022, 198 s.
5. Анисимов, В.Г. Экономическое стимулирование развития возобновляемых источников энергии. Москва: Экономика, 2018, 240 с.
6. Кудрявцев, И.Н. Государственная политика в сфере устойчивой энергетики. Санкт-Петербург: Питер, 2020, 216 с.
7. World Bank. Financing the Transition to Renewable Energy. Washington, DC: World Bank Publications, 2019, 178 p.
8. International Energy Agency (IEA). World Energy Outlook: Sustainable Energy Transition. Paris: IEA, 2021, 386 p.

QƏRBİ KASPI UNIVERSİTETİ

Ümummilli lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 102-ci ildönümünə həsr olunmuş gənc tədqiqatçıların “Qlobal çağırışlar və perspektivlər” mövzusunda Respublika elmi-praktik konfransının materialları. 14 may 2025-ci il. QKU, -2025. – c.575

Mətbəənin direktoru *Balabacı Nasir qızı Məmmədli*

Dizayner – *Solmaz Aris qızı Məmmədli*

Materiallardan istifadə zamanı jurnala istinad zəruridir.

Redaksiyanın ünvanı: Azərbaycan, Bakı, Əhməd Rəcəbli küçəsi, III Paralel, 17A

E-mail: science@wcu.edu.az

<https://journal.wcu.edu.az/>

Tel: (+994 12) 492 74 18

Yığılmağa verilmişdir: 05. 07. 2025

Çapa imzalanmışdır: 17.07.2025

Kağızın formatı: 60x84 ¹/₁₆

Tiraj: 100